

अर्पणपत्रिका

कै. परमपूज्य गुरुवर्य महामहोपाध्याय भट्टजीशास्त्री
(जयगुरुशास्त्री) घाटं.

स्मर स्मर गुणगणनः शङ्कनाम् नदीमान्
विद्याभेधिप्रतरणस्वरोविदनाहितस्मिन् ।
निशाङ्गायै पदमुपगतान्भट्टजीशास्त्रियान्
भक्त्या तया पदप्रमल्योरर्प्येन श्रेष्ठ गुरु ॥

विद्वद्भ्यः प्रो. गोपाल केशव गदें, एम्. ए., वेदान्तशास्त्रा व
शास्त्रचिन्तामणि

गदेंवंशावतंभः सुविमलधिपणः केशवाचार्यमूनुः
निष्ठातः शतशब्दे गुरुचरणरतो भट्टजीशक्तिशिष्यः ।
कीर्तिं तन्वन् गुरुणां फणिपुरमखिलं भूषयन् न्यायवेत्ता
गोपश्लो भरिशाम्प्रवचनकुशलो रात्रनेऽयं मनीषी ॥

परिभाषेन्दुशेखरनामक ग्रन्थाचा कर्ता नागेश ऊर्फ नागोजीमठ हा एक अलौकिक बुद्धिमान् पण्डित इसवी सनाच्या १८ व्या शतकांत होऊन गेला. हा सर्व शास्त्रांत निष्णात असल्यामुळे व याच्या अलौकिक विद्वत्तेमुळे याला तत्कालीन पण्डित-लोक सर्वतन्त्रस्वतन्त्र असे संबोधित असत यानें अनेक शास्त्रावर बरेच ग्रन्थ लिहिले आहेत मन्त्रशास्त्र, धर्मशास्त्र, अलङ्कारशास्त्र, योगशास्त्र, व्याकरणशास्त्र इत्यादि शास्त्रावर यानें लिहिलेले अनेक ग्रन्थ उपलब्ध आहेत. त्यापैरीं काहीं ग्रन्थ छापले असून इतर ग्रन्थ अजून छापले गेले नाहींत. यांत व्यायशास्त्रावर देखील युक्तिमुक्तावलिनामक ग्रन्थ लिहिला आहे व तमेंच रामायणावर टीका लिहिली आहे. हा विद्वान् पण्डित जरी सर्व शास्त्रांत निष्णात होता तरी व्याकरणशास्त्र हा त्याचा अत्यन्त आवडता विषय होता, व या शास्त्रावर त्यानें अनेक प्रमाणभूत ग्रन्थ लिहिले आहेत, व या ग्रन्थांचे ज्यानें अध्ययन केलें नाहीं तो स्वरा वैयाकरण नव्हे असें सर्व आधुनिक वैयाकरणांचें मत आहे. [भट्टोजी दीक्षिताच्या सिद्धान्त-कौमुदीला जें आज अप्रस्थान व विलक्षण महत्त्व प्राप्त झालें आहे तें नागेशाच्या परिश्रमाचें फल होय असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं.] सिद्धान्तकौमुदी हा व्याकरणशास्त्रावरील अत्युत्तम ग्रन्थ आहे हें कोणीहि मान्यलपणें कधील करील. [नथापि त्या ग्रन्थावर भट्टोजी दीक्षितानीं जी प्रौढमनोरमानामक टीका लिहिली त्या टीकेत आपल्या गुरुच्या—म्हणजे शेषकृष्णाच्या—मताच मधून मधून तण्डन केलें असल्यामुळे शेषकृष्णाच्या वंशजाना भट्टोजी दीक्षिताची ही वृत्ति मुळांच पसंत पडली नाहीं व शेषकृष्णाच्या मुलाचा शिष्य प्रसिद्ध जगन्नाथराय पण्डित यानें मनोरमाकुचमर्दिनीनामक ग्रन्थ लिहून भट्टोजी दीक्षिताम नालाबक टरविण्याचा प्रयत्न केला. पण नागेशानें आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेनें आपल्या गुरूंच्या पितामहावर केलेला हा इत्हा हाणून पाडला व भट्टोजी दीक्षिताचीं मतेच आप्यसम्मत आहेत असें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें.] याचा परिणाम असा झाला कीं भट्टोजी दीक्षितापूवीं ज्या ग्रन्थाच्या—म्हणजे रामचन्द्रकृत प्रत्रियाकौमुदीच्या—अध्ययनाचा प्रचार होता तो ग्रन्थ व त्या ग्रन्थावर शेषकृष्णानें केलेली प्रत्रियाकौमुदीप्रकाशनामक टीका व तसेंच त्या ग्रन्थावर इतर वैयाकरणानीं लिहिलेल्या टीका लुप्तप्राय होऊन व्याकरणशास्त्रांत भट्टोजी दीक्षित, नागेश व त्यांचे अनुयायी यांचेच ग्रन्थ प्रमाणभूत मानले जाऊं लागले, व त्याच ग्रन्थांचे अध्ययन अध्यापन सर्वत्र प्रचारांत आलें, व तोंच प्रचार अजून अभ्याहत चालू आहे.] ही क्रान्ति घडवून आणण्याचें श्रेय जरी भट्टोजी दीक्षितांम आहे तरी, वर सांगितल्याप्रमाणें, तें श्रेय पुष्कळ अंशीं नागेशामुळेच प्राप्त झालें आहे. या बाबतींत नागेशानें जी कामगिरी बजाविली ती भाष्यकाराच्या कामगिरीप्रमाणेंच

होती हैं म्हणजे अयथार्थ होणार नाही.] अनेक वार्तिककारांनी अष्टाध्यायीवर हल्ला करून जेव्हां ती सद्यप आढे असे ठरविण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां भाष्यकारांनी अद्वितीय भाष्य लिहून तो हल्ला हाणून पाडला व अष्टाध्यायीचे महत्त्व प्रस्थापित केले. त्याचा परिणाम हा झाला की अष्टाध्यायी रचण्यापूर्वी इन्द्रादिकांची जी व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्ध होती ती सर्व लुप्तप्राय होऊन अष्टाध्यायीला अप्रस्थान मिळाले व ते अमूल्य कायम आहे. जशी भाष्यकारांनी पाणिनीच्या वाक्यरत कामगिरी बजाविली तशीच नागेशाने, चर सांगितल्याप्रमाणे, दीक्षितांच्या वाक्यरत कामगिरी बजाविली. ह्या वाक्यरत मतभेद आहे हे भी जाणून आहे. पण माझे लिहिणे प्राचीनमतानुसार आहे हे लक्षात असू द्यावे.

अशा अलौकिक बुद्धिमान् पुरुषाचे जीवनचरित्र लिहिण्याची काहीच साधने उपलब्ध नसावीं हे पाहून फार खेद वाटतो. नागेशाचा जन्म कोणत्या साली व कोठे झाला, त्याला भाऊबहिणी होत्या काय, त्याचे वडीलास बन्धु होते काय, व त्याचे वडील काय धंदा करीत असत, आणि तसेच त्याच्या वंशातील मूळ पुरुषांचे वास्तव्य कोठे होते व ते काशीस राहण्यास केव्हां आले वगैरे संबंधाने काहीच माहिती मिळू शकत नाही. नागेशाच्या ग्रंथांवरून एवढीच माहिती मिळते की काळे या उपनावाच्या महाराष्ट्रब्राह्मणकुळात त्याचा जन्म झाला असून त्याच्या पिण्याचे नाव शिवभट्ट व आईचे नाव सती होते व शृंगवेरपुराधीन राजा रामसिंह हा त्याचा शिष्य असून आश्रयदाता होता शृंगवेरपुर हे गांव अलाहबादेच्या उत्तरेस काही मैलांवर असून ते आतां सिम्रौर या नावाने प्रसिद्ध आहे.]

नागेशाने जे ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांपैकी काही ग्रंथांत त्याने आपले उपनाव काळे असे दिले असून, इतर ग्रंथात उपाध्याय असे आपले उपनाव दिले आहे. बृहत्संहितेनुसारेतर तर त्याने पूर्वाधाने अलेरीस आपले उपनाव काळे असे दिले असून त्याच ग्रंथाच्या उत्तराधाने अलेरीस उपाध्याय असे आपले उपनाव दिले आहे. तथापि नागेशाचे उपनाव वास्तविक काळे असून, उपाध्याय ही पदवी त्याच्या पूर्वजास त्याच्या विद्वत्तेमुळे किंवा धंद्यामुळे मिळाली असावी असे वाटते.

[जयपुरचा राजा सवाई जयसिंह (इ० स० १६८८-१७२८) याने इ० सं० १७१४ मध्ये अश्वमेधयज्ञ केला होता] त्या यज्ञाकरिता त्याने हिंदुस्थानातील निवडक, प्रसिद्ध, विद्वान पण्डितांना निमन्त्रणपत्रिका पाठविल्या होत्या. ज्यांना अशा पत्रिका पाठविल्या होत्या त्यांपैकी नागेश हा एक होता. तो यज्ञास गेला नाही. मी क्षेत्र-सम्यास घेतला आहे व काशीक्षेत्र सोडून कोठेच न जाण्याचा मी संकल्प केला असल्यामुळे जयपुरास माझे येणे होऊ शकत नाही असे नागेशाने सवाई जयसिंहास उत्तर पाठविले. सवाई जयसिंहाने नागेशास यज्ञाकरिता मुद्दाम निमन्त्रण पाठविले होते त्यावरून हे स्पष्ट होते की नागेश हा महाविद्वान् पण्डित आहे अशी त्याची

त्यावेळीं सर्वत्र क्वाति झाली असली पाहिजे, व एवढी विद्वत्ता संपादन करण्यास व प्रसिद्ध विद्वान् पण्डितांमध्ये गणना करण्यालायक होण्यास, नागेश त्यावेळीं निदान ४० वर्षांचा तरी असला पाहिजे. यावरून नागेशाचा जन्म इ० स० १६७६ चे सुमारास झाला असावा असें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत नाही.

महामहोपाध्याय पण्डित हरप्रसाद शास्त्री ग्रिन्सिपाल, संस्कृत कॉलेज, फलकत्ता, यांनी बंगाल रायल एशियाटिक सोसायटी येथील ग्रन्थसंग्रहालयांत जीं इस्तलिखित पुस्तकें आहेत त्यांची एक सूचि तयार केली आहे व तिच्यावर एक विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. त्या प्रस्तावनेत ते असें म्हणतात कीं 'The greatest supporter of Bhatoji Dixit, however, was Nagoji Bhatt, a pupil of Hari Dixit who commented upon all his works and the works of his school He had a long life and lived more than hundred years and died in 1775 on the day when Warren Hastings's life was in jeopardy on account of the Benares revolt' (पहा पान १०८) ही जी माहिती पण्डित मन्जुरांनीं दिली आहे ती कोणत्याहि लेखी पुराव्याच्या आधारावर दिली नसून, दन्तकथेच्या आधारावर दिली आहे हें त्यांच्या प्रस्तावनेवरूनच स्पष्ट होतें (पहा प्रस्तावना पान २५) हा दन्तकथा खरी असल्यास नागेशाचें वय मरणकाळीं सुमारे १०० वर्षांचें असलें पाहिजे हें उघड होतें.

काशींत अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे कीं नागेश फार वृद्ध होऊन वारला. त्याच्या वार्षिक्यामुळे त्याची कंबर वाकली होती व पाठीचे ठिकाणीं मोठें कुबडें निघालें होतें. त्याचा लेखनव्यवसाय आमरणान्त चालू होता. पाठीस कुबडें निघाल्यामुळे त्याला भिंतीस टेंकून बसतांना फार त्रास होत असें. म्हणून त्यानें भिंतीला एक छिद्र पाडलें होतें व त्या छिद्रांत आपलें कुबडें घालून तो भिंतीला टेंकून बसत असे व आपला लेखनव्यवसाय अव्याहत चालवीत असे. ही आख्यायिका खरी असल्यास तिजवरून देखील हें दिसून येतें कीं नागेश मरणसमयी फार वृद्ध झाला होता. परंतु याचें उलट महाराष्ट्र ज्ञानकोशांत (पहा जिल्हा १६ 'न' पान ७१) असें लिहिलें आहे कीं नागेश आपल्या वयाच्या ६२ चे वर्षी काशीक्षेत्रीं मरण पावला. 'या म्हणण्याला देखील कांहीं लेखी पुरावा दिला नसून लोकवातां हाच आधार दिला आहे. सातशे नागेशाचा जन्म कधीं झाला व त्याचे देहवस्त्र कधीं झालें हें निश्चितपणें सांगतां येणें फार कठीण आहे.

नदिवा येथील विद्यापीठांतील एका ग्रन्थात नागेशाबद्दल दिलेली माहिती ज्ञान-कोषकारांनीं आपल्या ग्रन्थांत नमूद केली आहे ती अशी आहे कीं नागेश लहान-पणीं वेदाध्ययन करून नंतर याज्ञिक शिकला व त्यावर आपला उदरनिर्वाह करूं लागला. परंतु त्याचा निर्वाह नीट होईना म्हणून तो वाईस गेला व तेथील विद्या-लयांत पदं लागला. तेथें त्यानें काव्याचे व इतर ग्रन्थांचें अध्ययन केल्यावर तो

आपल्या वयाच्या ४० वे वर्षी काशीस परत गेला व तेथे त्याने व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले. पुढे त्याने मन्त्रशास्त्राचा अभ्यास करून ५० वे वर्षी सप्तशतींवर टीका लिहिली व नंतर महाभाष्यावर टीका लिहून व्याकरणशास्त्रावर व इतर शास्त्रांवर त्याने मोठाले ग्रंथ लिहिले. या माहितीवरून असे दिसून येते की नागेशाने आपल्या वयाच्या ५० वे वर्षी ग्रन्थरचना करण्यास सुरुवात केली व १२ वर्षांत सर्व ग्रंथ लिहून तो ६२ वे वर्षी मरण पावला. 'परंतु त्याने अनेक शास्त्रांवर जे मोठमोठे ग्रंथ लिहिले आहेत ते सर्व ग्रंथ तो १२ वर्षांत लिहू शकला हे मानणे अगदी अशभवनीय दिसते, पठनपाठनादि सर्व व्यवसाय संभाळून एवढी प्रचण्ड ग्रन्थरचना करण्याकरिता नागेशास निदान २५ वर्षे तरी लागली असली पाहिजेत. म्हणून नागेशाबद्दल ज्ञानकोपकारांनी जी माहिती दिली आहे ती विश्वसनीय मानता येत नाही.

नागेशाबद्दल अशी आख्यायिका आहे की तो सोळा वर्षांचा होईपर्यंत त्याचे विद्याभ्यासाकडे मुळीच लक्ष नव्हते. त्याने आपल्या आयुष्याचा हा काळ मल्लविद्या संपादन करण्यांतच घातला होता. आखाट्यांत जावे, कमरत करावी, कुस्ती लढावी व दिवसभर वाडीक्षेत्रांत ध्येय इकडे तिकडे फिरत असावे अशी त्याची सोळा वर्षांचा होईपर्यंत उनाड मुलासारखी दिनचर्या होती. एकदा काशीत पण्डितांची सभा चालू असता, नागेश उन्मत्तपणे त्या सभेत शिरून अग्रस्थानी जाऊन बसला. सभेत हजर असलेल्या पण्डितांनी त्याच्या या उन्मत्त आचरणाबद्दल त्याला बरेच वाक्तांडन केले व सभेतून हाकलून दिले. त्यामुळे नागेशास फार वाईट वाटले व त्याने भरसभेत सर्व पण्डितांच्या समोर अशी प्रतिज्ञा केली की मी विद्या संपादन करून पण्डितांप्रणी होईन. असे म्हणून तो सभेतून निघून गेला व त्या दिवसापासून त्याने मनोभावे करून वाग्देवीची उपासना करण्यास प्रारंभ केला. भट्टोजी दीक्षिताचे पौत्र व त्या काळी प्रसिद्ध विद्वान् म्हणून नावाजलेले पण्डित हर दीक्षित याचे जवळ त्याने व्याकरणशास्त्र शिकण्यास सुरुवात केली, व त्या शास्त्राचे अध्ययन त्याचे जवळ संपवून तो त्या शास्त्रांत अत्यंत निष्णात झाला, यानंतर त्याने व्याकरणशास्त्रावर अनेक ग्रंथ रचले व त्या सर्व ग्रंथांचे पठन पाठन सगळ्याकाल सर्वत्र चालू आहे व ते सर्व ग्रंथ व्याकरणशास्त्रांत प्रमाणभूत मानले जातात. व्याकरणशास्त्राचे खरे रहस्य जाणण्यास ते ग्रंथ अत्यंत उपयोगी आहेत असे सर्व आधुनिक वैवाकरणाचे मत आहे. सर्वत्र अशी देखील आप्तापिप्ता प्रसिद्ध आहे की ज्याप्रमाणे ज्ञानेशाने आपल्या अप्रत्यक्ष प्रसिद्ध राजा राममिह याच्या नावाने रामायणावर टीका लिहिली त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या गुरुच्या-म्हणजे हर दीक्षितांच्या- नावाने भट्टोजी दीक्षितवृत्त प्रौढमनोरमेवर शास्त्ररत्न नावाची प्रसिद्ध टीका लिहिली. ही टीका खरोखरच नागेशाने लिहिली किंवा हर दीक्षितांनी लिहिली हे निश्चितपणे सांगता येणे फार कठीण आहे. तथापि लोकवाता अशीच आहे की ही टीका नागेशानेच वृत्तज्ञतापुढेपूर्वक आपले गुरुच्या नावाने लिहिली. प्रसिद्ध चार्मणदेशीय पण्डित ऑस्फ्रेड याने जी संस्कृत ग्रंथांची मंडी सूचि बरेच

વિવેચનાપૂર્વક તમાર મેલી આદેશીય દેશીય સામાજિકતાની દીવા ત મારાન હે પ્રમ
 માંદાદાન આદેશીય હાંમે મદદે આદેશીય } ય તમા મુર્ચાન તમાને માંદાદાન માર્ય પ્રમ્પ્તીની
 પાત્રી દિલી આદેશી. તો પાત્રીય માંદા અમલવામુદે મેંમે વિમલારમવાનન દેતો મેમ મ દી.
 તમાવિ નિર્ણયમાત્ર દાવવાન્યાન હે મદદમાન્ય દાવનંદ આદેશીય દિલેશ્યા પ્રમાણનેત
 તમા માર્ય પ્રમ્પ્તીની પાત્રી દિલી આદેશીય વ વાટકવાન તો મેંમે વાદાવી, માંદામાને અમે
 વવાદરણશાસ્ત્રામે અમલવાન મેંમે મેંમે તમાનપ્રમાને તમાને દુમર વામ્પીયે મેંમે અમલવાન
 મેંમે દેતો. તો દુમર વામ્પીયે તો દુમરદિલિતમાનનન દિલિતમા દિલિત દુમર વિદ્યાન વલિદમાની.
 તમાન દિલિતમા હે તમાનમાન વાંતોનેત તમાને વાંતોનેત મારી, તમાવિ તમાના પ્રમા-
 વવાન અમે દિલિતમા મેંમે વી તો તમાવવાન રામરામમદદાવાનમાનક વલિદમાન પ્રમાણ
 તમાવવાનમાનમાન દિલિતમા હેતો. [વારણ 'અર્થાત્ વલિતમાનમાનિય મુ રામદ-
 દિલિતમાનમાન. તમાવવાન રામરામમાદિલિતમાનમાનમાન ॥' અમે તમાને મુદ્દવમાનમાન-
 દિલિતમાન વ મદદમાન મદદે આદેશીય]

દુ. મ. ૧૬૫૭ તમાને દેશીય પ્રમાણ વાદન વ વાંતોનેતમાન આદેશીય તો
 વાન તો પ્રમાણ નિર્ણય વલિતમાનમાન વાંતો દેશીય વિદ્યાન વલિદમાની તમા અમલ
 દેતો વ તમા તમાને મેંમે પ્રમાણમાનમે મેંમે નિર્ણય દિલિતમા. તમા મેંમે નિર્ણય
 રામરામમદદાવાનમાન મારી આદેશી. તો નિર્ણયમાની તમાને પ્રી. ૩ ત મ, વિદ્યુત્તર
 વાંતો વિલિતમાનમાન તો પ્રમાણ દાવની આદેશીય રામરામમદદાવાન માંદાદાવા
 મુદ્દ અમાના.

आम्ही तुला पैलतीरावर फुगट घेऊन जावं काशी क्षेत्रांत गरा विद्वान् पण्डित एक नागोजीभट्ट आहे. तया पण्डित नावेकर यमण्याकरिता आल्यास आम्ही त्याला नावे-
 वर फुगट घेऊन जाऊं शकतो. तुझ्यामारण्या ब्राह्मणास आम्ही फुगट नेणार नाहीं.
 नावाढ्याच हें भाषण घेवून नागेश कांहीं उत्तर न देतां मुळाट्यानें घरीं परत गेला. य
 झालेला सर्व घृत्तान्त त्यानें आपल्या पत्नीस कळविला. य तो म्हणाला. यां काशीतील
 आयालट्ट्यांस ज्यांचें नांव माहीत आहे. य काशीमारण्या टिकणीं ज्याची कीर्ति सर्वत्र
 पसरली आहे त्याला कीर्ति संपादन करण्याकरितां परदेशांत जाण्याची कांहींच गरज
 नाहीं. द्रव्याची भटकण आहे मरी, तथापि काशीसारख्या पुण्यक्षेत्रांत राहून य नित्य
 गंगास्नान करून विश्वेश्वर जें देईल तेवढ्यांतच सन्तोष मानून आपण कमा तरी
 आपला संसार चालवू. एखादा पुरष प्रसिद्धीस आला म्हणजे त्याच्या सध्यानें अनेक
 आल्यायिस्त्रा लोकांत प्रचलित होत असतात त्यांपैकीं एका कोणत्या य खोट्या
 कोणत्या हें निश्चितपणें ठरविणें पार कठीण जातें म्हणून वर दिलेली ही आल्यायिस्त्रा
 खरी आहे किंवा नाहीं हें सांगणें पार कठीण आहे. [एवढें मात्र खरें कीं रामराजाचा
 आश्रय मिळेपर्यंत नागेशाची साम्प्रतिक स्थिति विशेष चांगली नव्हती, य त्याच्या
 भौतिक विद्येच्या बलावर त्याला राजाश्रय मिळाल्यावरच त्याची साम्प्रतिक स्थिति
 सुधारली, य ज्या रामराजानें नागेशाला आश्रय दिला तो त्याचा शिष्य झाला हें
 रामायणाच्या टीपेंत आरभीं जे श्लोक दिले आहेत त्यावरून स्पष्ट होतें. त्यापैकीं
 एका श्लोकांत रामसिंहानें स्वतःला 'भट्टनागेशशिष्येण' असें म्हटलें आहे.]

[नागेशान मञ्जूषाग्रन्थात असें म्हटलें आहे कीं 'शब्देन्दुशेखर पुत्र मञ्जूषा
 चैव कन्यकाम् । स्वमतीं स्वयमुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥' असा श्लोक नागेशानें
 आपल्या ग्रन्थात लिहिला असल्यामुळे, कियेकाचें असें म्हणणें आहे कीं नागेशास
 सन्तति नव्हती, पण या म्हणण्यांत विशेष तथ्य नाहीं] नागेशाच्या काळांत काशीतील
 विद्वान् पण्डितांत अशी प्रथाच पडली होती कीं स्वतः लिहिलेल्या ग्रन्थापैकीं एक
 ग्रन्थ कन्या मानून व दुसरा ग्रन्थ पुत्र मानून दोन्ही कन्यापुत्ररूपी ग्रन्थ विश्वेश्वरास
 अर्पण करावे. पण एषण्यावरून हें सिद्ध होत नाहीं कीं ज्या पण्डितांनीं अशा रीतीनें
 विश्वेश्वरास ग्रन्थ समर्पण केले त्यांना सन्तति नव्हती. नागेशसमकालीन महादेवभट्ट
 पुणताम्बकर या प्रसिद्ध नैयायिकानें न्यायशास्त्रावर कांहीं ग्रन्थ लिहिले होते त्याला
 पुत्र असून कांहीं कन्याहि होत्या. असें असून देखील त्यानें स्वतः लिहिलेल्या ग्रन्था
 पैकीं प्रकाशकौस्तुभनामक ग्रन्थ पुत्र मानून व सर्वोपकारिणीनामक ग्रन्थ कन्या मानून
 दोन्ही ग्रन्थ विश्वेश्वरास अर्पण केले हें त्याच्या घरीं असलेल्या त्याच्या ग्रन्थावरून
 स्पष्ट होतें. साराश एखाद्या ग्रन्थकारानें अनेक ग्रन्थ लिहून त्यापैकीं दोन ग्रन्थ विश्वे-
 श्वरास कन्यापुत्ररूपानें अर्पण केल्यानें त्याला सन्तति नव्हती हें म्हणणें साहस होय.
 काशीस जी माहिती उपलब्ध झाली तीवरून असें दिसतें कीं नागेशास एक कन्या

होती व नागेशानें आपलें स्वतःचें राहण्याचें घर तिच्या नांवें दानपत्र लिहून तिला बक्षीस दिलें. हें घर तीन मजली असून दगडानें बांधलें आहे व सिद्धेश्वरी मोहक्यांत अमून कायम आहे. त्या घरांत नागेशाच्या मुलीचे वंशज-म्हणजे देव घराण्यांतील मंडळी-राहत अमतात. नागेशानें स्वतःचें घर आपल्या मुलीस बक्षीस दिलें यावरून हें मात्र दिसून येतें की त्याला पुत्र नव्हते. त्याला पुत्र असते तर त्यानें आपलें घर मुलीला बक्षीस करून दिलें नवतें

नागेशाचें उपनाव काळें होतें हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. हें उपनाव देशम्भ, फोकणस्थ व कऱ्हाडे ब्राह्मणांत सापडतें व तसेंच यजुर्वेदी ब्राह्मणांत देखील सापडतें. तथापि वर उल्लेखिलेलें देव घराणें देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणांचें असल्यामुळे-म्हणजे नागेशानीं आपली कन्या देशस्थ ब्राह्मणास दिली असल्यामुळे-हें स्पष्ट होतें की नागेश हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण होता.

[प्रसिद्ध विद्वान् धैरनाथ पायगुंडे हा नागेशाचा पट्टशिष्य होता व त्यानें देखील नागेशाप्रमाणें अनेक शास्त्रावर ग्रन्थ लिहिले आहेत व नागेशाच्या किरवेक ग्रन्थांवर टीका लिहिली आहे.]

[नागेशासंबधानें जेवढी माहिती मिळू शकली तेवढी वर प्रथित केली आहे. बुद्धेवानें जास्त माहिती न मिळू शकल्यामुळे, नागेशाच्या जीवनचरित्रासंबधानें जास्त काहीं लिहिता येत नाहीं, व त्या थोर विद्वान् पुरपास अनेक साष्टांग प्रणिपात करून त्याचें जीवनचरित्र संपवितो.]

माझे संस्कृताचें ज्ञान व विशेषतः व्याकरणशास्त्राचें ज्ञान आदी थोडें असून देखील परिभाषेन्दुशेखरासारख्या व्याकरणशास्त्रावरील कठीण ग्रन्थाचें भाषान्तर व विवरण करण्याचें साहस मी का केलें आहे याबद्दल येथें उल्लेख करणें जरूर वाटतें. सिद्धान्तकौमुदीत मधून मधून कित्येक परिभाषा द्रव्या असल्यामुळे परिभाषाचें आपल्यास ज्ञान रहावें म्हणून मी श्री. गोपाल केशव राई एम. ए. माजी प्रोफेसर हिस्लॉप कॉलेज, नागपूर यांना मला परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समजवून देण्याबद्दल विनम्रि केली व त्यांनीं ती मोठ्या आनंदानें मान्य केली. परंतु त्यांनीं अशी अट घातली की मी परिभाषेन्दुशेखराचें सरळ आप्त मराठी भाषान्तर करावें व त्या ग्रन्थांतील प्रत्येक कठीण पंक्तीच्या अर्थाचें अशा रीतीनें विवेचन करावें की ज्यानें सिद्धान्तकौमुदी वाचली आहे त्याला भाषान्तराच्या सहाय्यानें परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समजण्यात अडचण न यावी. 'आज्ञा गुरुणा ह्याविचारणीया' या ठक्कीप्रमाणें मला त्याची आज्ञा मानणें भाग पडलें, व संपूर्ण ग्रन्थाचें वाचन झाल्यावर मी भाषान्तर करण्यास प्रारंभ केला. बार्थक्यामुळे माझ्या हातास फार कंप सुटला आहे व मला लिहिणे अशक्यप्राय झालें आहे म्हणून मी श्री-वि. क. पेशवे एम. ए. यांना विनम्रि केली की मी ग्रन्थाचें भाषान्तर सांगत जाईन व त्याप्रमाणें तुम्ही

भाषान्तर लिहीत जावें त्यानीं माझ्या विनंतीस मान देऊन मी जसें भाषान्तर त्यांना सागत गेलो तसें त्यानीं समग्र भाषान्तर लिहून काढलें त्यावेळीं माझ्याजवळ फक्त भैरवी टीकाच होती. पण पुढें विजयाटीका व अखेर अखेर सुप्रसिद्ध मुक्ती-टीका माझें पाहण्यांत आल्यावर, मला बऱ्याच परिभाषा पुन्हा लिहून काढाव्या लागल्या व हें पुनर्लेखनाचें काम माझ्या जेष्ठ चिरजीवानें केलें, व तसेंच मूळ तपासण्याचें सर्व काम त्यानेंच केलें वरील टीकाकाराचा मी फार ऋणी आहे.

ज्या थोर सद्गृहस्थाजवळ मी सिद्धान्तकौमुदी, परिभाषेन्दुशेखर, मुक्तावलि, तर्कपाद इत्यादि ग्रन्थांचें अध्ययन केलें त्याच्या विद्वत्तेबद्दल प्रान्तांत जशी माहिती असावी तशी नसल्यामुळें त्याचें सक्षिप्त चरित्र मी येथें देत आहे. श्री. गोपाळराव गदें याचा जन्म ४-१-१८७२ इ. रोजी सागरास भैयाजी रिंगे याचे घरी झाला. त्याच्या वडिलाचें नांव केशवभट्ट असून मातुश्रीचें नांव रमाबाई होतें केशवभट्ट याशिक व पुराणिक होते, व याज्ञिकी करून ते आपला ससार चालवीत असत त्यांना पुराण सांगून जी द्रव्यप्राप्ति होत असे ती ते ससारांत खर्च न करिता, दानधर्मांत व ब्राह्मणभोजनांत ते त्या द्रव्याचा विनियोग करीत असत. त्यांना दोन मुली व पाच पुत्र होते. मुलामध्यें गोपाळराव तिसरे होत. रा० गोपाळरावाचा मॅट्रिक-पथेंत अभ्यास सागर हायस्कुलांत झाला व ते त्या शाळेंतून मॅट्रिकची परिक्षा इ० स० १८८७ त पास झाले सागरास कॉलेज नसल्यामुळें त्यांना जवळपुरास जावें लागलें. जवळपुरास ते कै० प्रो० दिनकरराव जठार याचे वडील रा० धुडिरामपंत जठार याचे घरी राहत अमृत जवळपुर कॉलेजांतून ते बी ए ची परिक्षा १८९१ मध्यें पास झाले. त्या परिक्षेकरिता त्यानीं गणित, फिजिक्स व केमिस्ट्री हे विषय घेतले होते त्याची गरीबीची स्थिति असल्यामुळें त्यानीं बी ए ची परीक्षा पास झाल्याबरोबर हितकारिणी हायस्कुल जवळपुरमध्ये शिक्षकाची नोकरी पत्करली व त्या शाळेंत ते मॅट्रिक वर्गांला गणित व संस्कृत हे विषय शिकवीत असत त्या काळांत त्यांना नायब तहसिलदारीची जागा सहज मिळू शकली असती व त्यानीं ती नोकरी पत्करली असती तर ते अवश्य माठ्या हुषावर चढले असते व सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांना चांगली पन्धान देखील मिळाली असती तसेंच त्यांनीं बी एल् चा अभ्यास केला असता तर वकील होऊन त्यांनीं बरेच द्रव्य संपादन केल असतें परंतु शिक्षकाचा पेशा त्यांना पसंत असल्यामुळें त्यांच्या मित्रमंडळींचा त्यांना आग्रह असून देखील त्यांनीं नायब तहसिलदारी मिळण्याबद्दल मुळींच खटपट केली नाहीं किंवा बी एल् चा त्यांनीं अभ्यास केला नाहीं ते जवळपुरास शिक्षकाचें काम करीत असताना त्यांनीं तेथील प्रसिद्ध नैवायिक श्री० शंकररायजी सोमण यांचेजवळ न्यायशास्त्राचें अध्ययन केलें. इ० स० १८९६ मध्यें नागपुर येथील ट्रिस्टोफ कॉलेजांत प्रोफेसर ऑफ फिजिक्सची जागा थार्ली झाल्यामुळें त्या जागेवर त्यांना नेमण्यांत आलें, व तेथ्हांपासून ते नागपुरासच राहून असताना. त्यांना ही जागा मिळाल्यापासून दोन वर्षांचे आतच त्यांनीं

कॅलिजच्या पुस्तकालयांत फिजिजम विषयावर जेजडीं पुस्तकें होती तेंवडीं सर्व वाचून काढलीं व १९०९ पर्यंत ते कॅलिज्जांत फिजिजम शिकवीत असत. १९०९ चे सुमारास त्या कॅलिज्जांत गणितविषयाच्या प्रोफेसरची रिजामी ग्यालीं झाल्यामुळें त्यांना गणित-विषयाचे प्रोफेसर नेमण्यांत आलें व तेव्हांपासून १९३३ मध्ये स्थापित झालेल्या ते कॅलिज्जांत गणितविषय शिकवीत असत. सन १८९८ सालीं त्यांचा नागपूर येथील प्रसिद्ध विद्वान् महामहोपाध्याय भट्टजीशस्त्री घाटे यांचेशी परिचय झाला, व त्यांनीं त्यांचेजवळ काव्यप्रकाश, रसतंगाधर, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रभाष्य इत्यादि अनेक ग्रंथांचें अध्ययन केलें, त्यांची विलक्षण बुद्धिमत्ता व माहुरशक्ति पाहून भट्टजीशस्त्री त्यांच्यावर फार प्रसन्न असत व त्यांनीं त्यांना व्याकरणशास्त्र शिकण्याबद्दल सूचना केली, त्यांच्या आज्ञेनुसार श्री० गोपाळराव यांनीं त्यांचेजवळ मिदान्तर्जामुदी, शब्रेन्दुभोसर व महा-भाष्य या ग्रंथांचें अध्ययन केलें. त्यांनीं भट्टजीशस्त्रीजवळ परिभाषेन्दुभोसर ग्रन्थ वाचला नव्हता. परंतु पुढें त्यांनीं तो ग्रन्थ व तसेंच व्याकरणशास्त्रातील इतर बरेच ग्रन्थ स्वतः वाचून पाहले. त्यांची अशी विलक्षण बुद्धि आहे कीं ते बहुधा कोणताहि कठीण ग्रन्थ लावूं शकतात व शिकवूं शकतात. ते जसे गणित, फिजिजम, केमिस्ट्री इत्यादि विषयांत प्रवीण आहेत तसेंच व्याकरणशास्त्रांत, न्यायशास्त्रांत, वेदान्तशास्त्रांत व साहित्यशास्त्रांत देखील प्रवीण आहेत. त्यांचा विद्यार्थासंग फार दांडगा असून त्यांनीं धर्मशास्त्रावरील देखील अनेक ग्रन्थ वाचले आहेत, त्यांची स्मरणशक्ति अशी विलक्षण आहे कीं त्यांनीं जें एवढीं वाचले किंवा गुरमुखीतून ऐकले तें ते बहुधा विम-रत नाहींत. ते नेहमी पठनपाठनांत व विद्यानन्दांत निमग्न असतात त्यांचेजवळ कोणीहि विद्यार्थी शिष्यास गेला तर ते त्याला मोठ्या आनंदानें पुष्कट शिकवीत असतात. विद्यार्थ्यानें त्यांना कितीदां जरी विचारले तरी तें कधीहि रागायत नाहींत व विद्यार्थ्यांची समजूत पटवून देण्याचा प्रयत्न करितात. ते अत्यंत शांत व गंभीर स्वभावाचे असून त्यांना झोथ पाव तो माहीत नाही व त्यांची चित्तवृत्ति नेहमी प्रसन्न असते. ते एवढे विद्वान् असून देखील त्यांना गर्व कधीहि शिवला नाही. समा-जांत आपली किर्ति व्हावी व आपलें नांव सर्वत्र प्रसिद्ध व्हावें अशी त्यांनीं कधीहि इच्छा बाळगिली नाही. ते नेहमी विद्यार्थ्यासांठ निमग्न राहत असल्यामुळें व त्यांचें चारचौघांत विशेष जाणें येणें नसल्यामुळें व त्यांचा स्वभाव फार भिडमत असल्यामुळें समाजाला त्यांच्या विद्वत्तेची व थोरवीची जशी माहिती असावी तशी झाली नाही. त्यांना द्रव्याची मुळीच हांग नाहीं. ते अत्यंत निःस्पृह आहेत व देव जेवढें कांहीं देतो तेवढ्यांतच ते संतुष्ट असतात. त्यांची राहणी अगदीं साधी असून ते मोठे पापभीरू, प्रामाणिक व मज्जन आहेत. दरभंगानरेंत काशीतील ज्या मण्डलाचे अध्यक्ष आहेत त्या भारतधर्ममहामण्डलानें प्रो० गोपाळरावांना 'वेदान्त-शास्त्री' ही पदवी सुमारे ११ वर्षांपूर्वीं अर्पण केली व तसेंच संदेश्वर मठधिपति जगद्गुरु श्री शंकराचार्य यांनीं सुमारे अर्द्याच वर्षांपूर्वीं त्यांना 'शास्त्रचिन्तामणि' ही

पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला. त्याचप्रमाणे १९३४ साली नागपूरच्या कांही गुण-
ग्राहक मण्डळींनी प्रो० गदें सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांच्या सन्मानार्थे टाउन हॉलमध्ये
एक जाहीर सभा भरविली व त्या सभेत त्यांना मानपत्र देऊन व नागपुर यूनिव्हर्सि-
टीचे माजी कुलगुरू व नागपुर हायकोर्टाचे जज ऑनोरेबल श्री० भवानीशंकर नियोगी
एम. ए., एल.एल. एम्. यांच्या हस्ते सुमारे ४५०० रु. ची रक्कम अर्पण करून
त्यांच्याबद्दल आपला आदर व्यक्त केला. अशा सत्पुराशाही माझा सम्बन्ध घडला हे
मी आपले मोठे भाग्य समजतो.

परिभाषेन्दुशेखरासारख्या कठीण ग्रन्थांचे भाषान्तर व विवरण करण्याची
माझे ठिकाणी मुळीच लायकी नसून मी ते केवळ प्रो० गदें यांच्या आज्ञेनुसार
केले आहे हे वर सांगितलेच आहे त्यांनी आपला अमूल्य वेळ खर्च करून मला
ग्रन्थ समजावून दिला नसता व हा ग्रन्थ लिहीत असतांना मला उघा मधून मधून
अडचणी येत असत त्या त्यांनी सोडविल्या नसत्या तर मला हा ग्रन्थ तयार
करणे अशक्य झाले असते, त्यांनी मजकूरिता जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल मी त्यांचे
कितीहि आभार मानले तरी कमीच आहेत. मी केलेले भाषान्तर व विवरण कि-
पन् चांगले साधले आहे याबद्दल मला कांहीच सांगता येत नाही, तथापि ते
चांगले झाले असल्यास, त्याचे सर्व श्रेय प्रो० गदें यांनाच आहे. 'साळुंकि ही
बोले मज्जूळ वाणी । बोलेविता धनी वेगळाचि ॥' हा अभंग मला अक्षरशः
हागू पडणारा आहे. हा ग्रन्थ लिहिताना माझे हातून बऱ्याच चुका झाल्या अस-
तील, कित्येक ठिकाणी ज्या गोष्टी अवश्य लिहिण्या पाहिजे होत्या त्या लिहिणे
राहून गेले असेल, व कांही ठिकाणी मजकूरून पुनरुक्ति झाली असेल, व्याकरण-
शास्त्राचे माझे ज्ञान अल्प असल्यामुळे व हा माझा प्रथमच प्रयत्न असल्यामुळे माझे
हातून तसे दोष होणे अगदी साहजिक आहे व या सर्व दोषांबद्दल मी एकटाच
जबाबदार आहे. हे दोष विद्वज्जनांनी माझ्या तबरेस आणल्यास मी त्यांचा फार
आभारी होईन

प्रो० किर्लोस्कर यांनी परिभाषेन्दुशेखराचे इंग्रजीत सुंदर भाषान्तर केले आहे
व हा ग्रन्थ लिहिताना मला त्या भाषान्तराचा बराच उपयोग झाला. याबद्दल मी
प्रोफेसर मजकूरचा आभारी आहे. मी आपला ग्रन्थ वाशीतील कांही प्रसिद्ध महा-
राष्ट्र वैयाकरणास वाचून दाखविला. किन्स कॉलेज, बनारस येथील व्याकरणशास्त्राचे
मुख्य अध्यापक व्याकरणाचार्य गणपतिशास्त्री मोकाटे, व्याकरणाचार्य गोपाळशास्त्री
नेने, व्याकरणाचार्य व मीमांसातीर्थ अनन्तशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य सुकुन्द-
शास्त्री पुनतांबेकर, न्यायाचार्य गोपाळशास्त्री भट्ट, व गौर्वाणवागवर्धिनी सभेचे कांही
सभासद—इणजे सुप्रसिद्ध पण्डित राजेश्वरशास्त्री द्रवीड व पण्डित देवनायकाचार्य
इत्यादि शास्त्रपंडितांनी—हे भाषान्तर मधून मधून वाचण्याची किंवा ऐकून घेण्याची

जी तसदी घेतली व माझ्या अदृच्छगी दूर करून माझ्या ग्रन्थावर अभिप्राय दिला त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यन्त ऋणी आहे. तसेच मॅगरेस कॉलेज नागपुर येथील संस्कृताचे प्रोफेसर श्री० व्ही० व्ही० मिराशी, एम् ए. व व्याकरणाचार्य पण्डित चतुर्वेदी यांनी या ग्रन्थाच्या यराचसा भाग वाचून मला प्रोत्साहन दिले त्याबद्दल मी त्यांचा देखील फार आभारी आहे त्याचप्रमाणे महामहोपाध्याय पण्डित माधवदासग्री भाण्डारी यांनी या भाषान्तराच्या बराच भाग वाचून पाहिला व कांही उपयुक्त सूचना करून ग्रन्थावर जो अभिप्राय दिला त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. तसेच ज्या छापखान्यांत हा ग्रन्थ छापला गेला त्या छापखान्याचे मालक व मॅनेजर यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. मी इ० स० १८९२ साली एम्. ए. च्या अभ्यास करीत असतांना महामहोपाध्याय भटजीशास्त्री घाटेजवळ परिक्षेस नेमलेल्या ग्रन्थांपैकी बऱ्याच ग्रन्थांचे अध्ययन केले होते. ते जसे पो० नंदे यांचे गुरु होते तसेच माझे देखील गुरु होते व त्यांचा मजवर फार छोभ असे. मी जबलपुरास सरकारी नौकरीत असतांना ते मजजवळ मुद्दाम महिनाभर घेऊन राहिले होते. ते जर आज ह्यात असते तर मी व्याकरणशास्त्राची जी थोडीबहुत सेवा केली आहे ती पाहून त्यांना समाधान वाटले असते. पण दैवगति अशी विचित्र की त्यांचे हयातीत मजकडून व्याकरणशास्त्राची सुळीच सेवा घेई शकली नाही. तथापि त्यांनी माझे ठिकाणी व्याकरणशास्त्राबद्दल जी अभिरुचि उत्पन्न केली त्यामुळेच मला प्रो० नंदे साहेबांच्या प्रेरणेवरून हा ग्रन्थ लिहिण्याची बुद्धि झाली.

हे भाषान्तर व्याकरणांकरितां केले नसून माझ्यासारख्या अवपक्ष विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां केले आहे व या भाषान्तराने विद्यार्थिवर्गाला फायदा झाल्यास माझ्या परिश्रमांचें सार्थक झाले असें मी समजेन. हे भाषान्तर छापण्याच्या हेतूने सुळीच केले नव्हते. परंतु अनेक मित्रांच्या आग्रहावरून ते छापून प्रसिद्ध करण्याचें धाडस मी केले आहे व या धाडस्याबद्दल विद्वज्जन मला क्षमा करतील अशी आशा आहे. असेरीस ज्या जगन्निवन्दाच्या रूपेने हा प्रयत्न केला तरी तडीस गेला त्याला सहस्रशः साष्टांग प्रणिपात करून मी ही प्रस्तावना पुरी करितों.

सूचना!—हा ग्रन्थ छापतांना दुर्दैवकरून बऱ्याच छापण्याच्या चुका झाल्या आहेत. त्याबद्दल वाचकांनी माफी करावी व ग्रन्थाच्या शेवटीं जें शुद्धिपत्र जोडले आहे त्याच्या सहाय्याने हा ग्रन्थ वाचावा. सहज कळण्यासारख्या चुका शुद्धिपत्रांत समाविष्ट केल्या नाहींत.

घेतोली, नागपूर.
सालीस १६-१९-१९३६.

ना. दा. वाडेगांवकर.

उपोद्धात.

[नागेशाने व्याकरणशास्त्रावर जे अनेक विद्वत्ताप्रचुर ग्रन्थ लिहिले त्यापैकी परिभाषेन्दुशेखर हा एक ग्रन्थ आहे 'परिभाषा इन्दुरिव शैखरे यस्य' असा परिभाषेन्दुशेखर या सामासिक शब्दाचा विग्रह आहे चन्द्र असा सर्वत्र प्रकार पाडतो त्याचप्रमाणे परिभाषा देखील सर्व व्याकरणशास्त्रावर प्रकाश पाडणाऱ्या असल्यामुळे, त्याची चन्द्रादींनी तुलना केली आहे. अशा परिभाषांचे ज्या ग्रन्थांत विवेचन केले आहे त्याला परिभाषेन्दुशेखर हे नाव अगदीं अन्वयार्थ व शोभणारे आहे यात काही संशय नाही.]

[परिभाषा म्हणजे काय हे येथे सांगणे अवश्य आहे. 'परितो भाष्यते इति परिभाषा' अशी परिभाषा या शब्दाची व्युत्पत्ति असून 'परितो व्यापृता भाषा परिभाषा प्रचक्षते' अशी परिभाषेची व्याख्या आहे. परिभाषा या शब्दाचा अर्थ इंग्रजीत करण व्याख्यास 'rules of interpretation' असा केला पाहिजे कायद्याचा अर्थ नीट समजण्याकरिता अनेक सामान्य नियम घालून दिले आहेत व त्यांना rules of interpretation असे म्हणत असतात] या विषयावर अनेक युरोपियन व अमेरिकन विद्वान लोकार्नी अनेक मोठमोठे ग्रन्थ रचले आहेत त्या ग्रन्थासारखाच व्याकरणशास्त्राचा अर्थ नीट कळण्याकरिता नागेशाने प्रकृत ग्रन्थ लिहिला आहे अष्टाध्यायीत सुमारे ४००० सूत्रे असून तीं अगदीं लहान आहेत. त्या सूत्राचा अर्थ नीट करून देण्याच्या कामी पंडित जे सर्वसाधारण नियम आहेत त्यांना परिभाषा असे म्हणतात एकच परिभाषा तिच्या चिन्हांनी युक्त असलेल्या अनेक सूत्राचा अर्थ निश्चित करून देण्याच्या उपयोगी पडत असल्यामुळे, तिला 'परितो भाष्यते इति परिभाषा' असे म्हणतात 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादि परिभाषा अष्टाध्यायीत साक्षात् सूत्ररूपाने पठित केल्या आहेत 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' हे एक सूत्र असून, अष्टाध्यायीत पठित असलेल्या जेवढ्या सूत्रात सप्तमीविभक्त्या निर्देश करून कार्य होणे सांगितले आहे तेवढ्या सर्व सूत्राचा अर्थ नीट करून देण्याच्या कामी पडत असल्यामुळे, त्याला परिभाषा असे म्हणतात 'परिभाषा' या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, भाष्यकारांनी निषेधसूत्रांना देखील गौणव्यवहाराने परिभाषा मानले आहे; कारण ज्या विधिसूत्राचा निषेधसूत्रे निषेध करितात तीं विधिसूत्रे कोठे प्रवृत्त व्हावी व कोठे प्रवृत्त होऊ नयेत हे ठरविण्याच्या कामी तीं निषेधसूत्रे उपयोगी पडतात. [ज्या परिभाषा सूत्ररूपाने अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित केल्या आहेत त्यांचे प्रकृतग्रन्थांत विवेचन केले नाही. ज्या परिभाषा अष्टाध्यायीत पठित नाहीत त्यांचेच प्रकृतग्रन्थात विस्तृत विवेचन केले आहे]

परिभाषा शून्य प्रकराच्या असतात; काही शास्त्रव्यवस्थादिका असतात व काही शास्त्रवाच्योद्देशिका असतात ज्या परिभाषेच्या प्रवृत्तीनंतर विधिमूलाचा अर्थ परिपूर्ण होऊन निश्चिन होतो ती प्रथमप्रकारची परिभाषा होय. जम- ' इका यणचि ' या सूत्राचा अर्थ ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' ही परिभाषा प्रवृत्त शाब्दानंतराच पूर्ण होऊन निश्चित होतो तसेच ' यस्मिन् विविस्तशब्दप्रवृत्ते ' ही परिभाषा प्रवृत्त शाब्दावरच, ' वान्तो यि प्रत्यये ' या सूत्राचा अर्थ निश्चिनपणे ठरविता येतो. म्हणून अशा प्रकारच्या परिभाषा शास्त्रवसणादिका होत, [सूत्रांचा अर्थ निश्चित शाब्दावर त्या सूत्रांत परस्परामध्ये प्रयत्नदुर्बलभावाचे किंवा व्याप्यशब्दरूपाचाचें घोधन करून देणाऱ्या परिभाषा शास्त्रावाच्योद्देशिका होत.]

प्रकृत ग्रन्थांत तीन प्रकारांचे सांगितले आहेत. प्रथम प्रकाराचें नांव शास्त्र-
व्यवस्थादनादेश प्रकारण अमून त्या प्रकारणांत प्रथमप्रकारच्या परिभाषा—म्हणजे शास्त्रव्यवस्थादिका परिभाषा—पठित केल्या आहेत दुसऱ्या प्रकाराचें नांव व्या-
पीजप्रकरण अमून त्यांत द्वितीय प्रकारच्या परिभाषा पठित केल्या आहेत. तृतीय
प्रकाराचें नांव तन्प्रदोषप्रकरण असे आहे व त्याचा अर्थ पहिल्या व दुसऱ्या
प्रकारांच्या दोष असत आहे. वर सांगितलेल्या दोन्ही प्रकारच्या ज्या परिभाषा प्रथम
व द्वितीय प्रकारांत पठित केल्या नाहींत त्या तृतीय प्रकारांत पठित केल्या आहेत,
पहिल्या दोन प्रकारांत महत्वाच्या परिभाषा सांगितल्या अमून याही राहिलेल्या
किरकोळ परिभाषा तृतीय प्रकारांत सांगितल्या आहेत आणि म्हणूनच त्याला तन्प्र-
दोषप्रकरण असें अन्यर्थक नांव दिलें आहे.

बरील दोन्ही प्रकारच्या परिभाषांचे तीन प्रकार आहेत: (१) वाचनिष्ठी,
(२) न्यायसिद्ध, व (३) ज्ञापकसिद्ध, वाचनिष्ठी परिभाषेचे दोन पोटभेद आहेत—
(१) स्वतन्त्र वाचनिष्ठी व (२) सूत्रसिद्ध वाचनिष्ठी. पाणिनीय सूत्राच्या अर्था-
वरूनच जी परिभाषा सिद्ध होते—म्हणजे पाणिनीय सूत्राच्या अर्थातूनच जी परि-
भाषा निघते—तिला सूत्रसिद्ध वाचनिष्ठी म्हणतात. जी परिभाषा पाणिनीय सूत्राच्या
अर्थातून निघत नाहीं व जी न्यायसिद्ध किंवा ज्ञापकसिद्ध नाहीं आणि जी भाष्य
कारांनी भाष्यांत स्वतन्त्र रीतीनें वचनरूपानें पठित केली आहे तिला स्वतन्त्र वाच-
निष्ठी परिभाषा म्हणतात [किन्हेक वेद्याप्रकाराच्या मते स्वतन्त्र वाचनिष्ठी अशी कोण-
तीही परिभाषा नाहीं. ज्या परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिष्ठी मानल्या आहेत त्या सर्वांचा
ज्ञापक पाणिनीय सूत्रात मिळत असल्यामुळे, त्या ज्ञापकसिद्धच मानल्या पाहिजेत
असें त्यांचे मत आहे, व ते असें म्हणतात कीं काही परिभाषांचे व्याख्यान करितांना
नामोशानें जी रया स्वतन्त्र वाचनिष्ठी आहेत असें म्हटलें आहे तरी त्या म्हणण्याचा
अर्थ पृथक् समजावा कीं त्या परिभाषांचे ज्ञापक भाष्यात सांगितले नाहीं, व
तेवढ्यावरून त्या परिभाषा ज्ञापकसिद्ध नाहींत व स्वतन्त्र वाचनिष्ठी आहेत असें

मात्र समजून नये. नागेशानें ज्या परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी मानल्या आहेत त्यांची जापकें टीकाकारांनी दिली आहेत. तथापि ज्याअर्थी नागेशानें प्रकृत ग्रन्थांत ठिकठिकाणीं कित्येक परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी व कित्येक सूत्रसिद्ध वाचनिकी मानल्या आहेत त्याअर्थी तशा प्रकारच्या परिभाषा मानणें इष्ट वाटल्यावरून, वाचनिकी परिभाषेचे वर सांगितलेले दोन पोटविभाग केले आहेत.

न्यायसिद्ध परिभाषेचे देखील दोन पोटभेद आहेत—(१) लौकिकन्यायसिद्ध व (२) शास्त्रीयन्यायसिद्ध किंवा युक्तिसिद्ध. [लौकिकान्त प्रचलित असलेल्या व्यवहाराचे आधारावर जी परिभाषा रचली आहे तिला लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषा म्हणतात व जी शास्त्रीयन्यायाच्या—म्हणजे शुद्ध तर्काच्या किंवा युक्तीच्या—आधारावर रचली आहे तिला युक्तिसिद्ध परिभाषा म्हणतात.] अशा दोन्ही प्रकारच्या परिभाषा प्रकृत-ग्रन्थांत ठिकठिकाणीं सांगितल्या आहेत व या ग्रन्थास जोडलेल्या अनुक्रमणिकेवरून त्या कोणकोणत्या परिभाषा आहेत हें कळून येईल.

[जी परिभाषा एखाद्या पाणिनीय सूत्रानें किंवा त्या सूत्रांतील एखाद्या पदानें श्रुतिपत होते—म्हणजे पाणिनीय ही अवगत होती असें अनुमान काढतां येतें—तिला शापकसिद्ध परिभाषा म्हणतात.] ग्रन्थकारानें शापकचें लक्षण प्रकृतग्रन्थांत सांगितलें नाहा. टीकाकारांनीं शापकाचें लक्षण दिलें आहे, व तें 'स्वांशो वारिताभ्यम्, वचनसिद्धिः, कष्टमगम्यमेवपि' असें आहे. एखादें सूत्र किंवा त्यांतील एखादें पद एखाद्या परिभाषेचें शापक तेव्हांच मानतां येतें कीं जेव्हां, ती परिभाषा मन्वसास, तें सूत्र किंवा तें पद स्वयं द्यते, पण ती परिभाषा मानल्यानेच चरितार्थ—म्हणजे आवश्यक—दरतें प्रकृत ग्रन्थांत अनेक शापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत व ग्रन्थकारानें त्यांची जापकें दिली आहेत आणि ती जापकें कशीं दरतात हें विवरणांत विस्तारपूर्वक चर्चा करून सिद्ध करून दाखविलें आहे, व त्या परिभाषा घाबल्यानें शापक यशाला म्हणतात हें कळून येईल.

प्रकृतग्रन्थांत ज्या शापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत त्यांचें नागेशानें पाणिनीय सूत्रांतून एक शापक दिलें आहे. एवढ्यावरून हें मात्र समजून नये कीं नागेशानें एखाद्या परिभाषेचें जें शापक दिलें आहे तेव्हांच त्या परिभाषेचें शापक आहे. त्या परिभाषेची इतर जागें देखील पाणिनीय सूत्रांतून देतां येतील. परंतु नागेशानें उदाहरणादायक केवळ एक शापक सांगितलें आहे एवढ्याच त्याचा अर्थ समजावा.

कांहीं परिभाषा अशा आहेत कीं ज्या लौकिकन्यायसिद्ध असून देखील त्यांची जापकें पाणिनीय सूत्रांत आढळतात, अशा ठिकाणीं त्या परिभाषा केवळ लौकिकन्यायानें मिळू देत असण्यामुळे त्यांचें शापक घोषून काढण्याची खांदीच गरज राहण नाहीं व त्या लौकिकन्यायानिष्ठ मानणें इष्ट आहे असें नागेशानें परिभाषा १० रया टीकेत

सुचविले आहे. तथापि लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषेपेक्षा ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अधिक बलवती असते असे कियेक वैयाकरणांचे मत असल्यामुळे, (पद्म भैरवी पान २१४) जी परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहे ती या ग्रन्थास जोडलेल्या परिभाषानुक्रमणिकेत दोन्ही प्रकारची दाखविली आहे.

न्यायसिद्ध परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध असू शकते आणि तसेच वाचनिकी परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध असू शकते, ज्या परिभाषा वाचनिकी किंवा न्यायसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहेत तशा परिभाषा अनुक्रमणिकेत दोन्ही तऱ्हेच्या दाखविल्या आहेत.

[नागेशाने विवेक परिभाषांचे विवरण करिताना त्या अनित्य आहेत असे म्हटले आहे, व त्यांचे अनित्यत्व सिद्ध करण्याकरितां भाष्याचे प्रमाण देऊन उदाहरणे देखील दिली आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की सर्वत्र ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा नित्य नसून त्यांपैकी काही अनित्य आहेत. इष्ट रूप सिद्ध करण्याच्या कामी उपयोगी पडणे हे परिभाषांचे मुख्य प्रयोजन आहे. जी परिभाषा आपत प्रचलित असलेली सर्व शुद्ध व इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडत नसून बरीच इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडते व काही थोडी इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडत नाहीं ता परिभाषा अनित्य समजावी, व जेथ ती परिभाषा इष्ट रूप सिद्ध करण्याच्या आड येते तेथ ती अनित्य मानून तिचा उपयोग करू नये व अन्यरीतीने इष्टरूप सिद्ध करून त्यांचे, आणि जेवढ्या ठिकाणी ती इष्टरूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडते तेवढ्याच ठिकाणी तिचा उपयोग करावा]

प्रकृतग्रन्थांत 'ज्ञापकसिद्ध न सर्वत्र' अशी एक परिभाषा (पृ० १२५) सांगितली आहे त्या परिभाषेतील 'ज्ञापक' हा शब्द न्यायाचे देखील उपलक्षण आहे व त्या परिभाषेचा अर्थ असा आहे की ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा सर्वत्र उपयोगी पडणाऱ्या परिभाषा नाहीत व त्या अनित्य समजाव्या, आणि त्या जावल्यास जर अनित्य रूप सिद्ध होते असेल तर त्याचा उपयोग न करितां अन्य रीतीने इष्ट रूपांची सिद्धि करून घ्यावी. ही परिभाषा पाणिनीयकृतीयवरूनच सिद्ध होते, जर ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा नित्य असल्या तर ज्याप्रमाणे पाणिनीने अष्टाध्यायीत क्रियेक परिभाषा सूत्ररूपाने पठित केल्या आहेत त्याचप्रमाणे त्याने अशा परिभाषा देखील अष्टाध्यायीत पठित केल्या असल्या, आणि त्या पठित केल्या नसल्यामुळेच त्यांचे अनित्यत्व ज्ञापित होते. पण अशा रीतीने जर सर्वत्र ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा अनित्य आहेत तर नागेशाने प्रकृतग्रन्थात काही तशा परिभाषा अनित्य आहेत असे कां म्हटले व त्यांचे अनित्यत्व सिद्ध करण्याकरितां खटपट कां केली हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. या प्रश्नाचे उत्तर देच की 'ज्ञापकसिद्ध न सर्वत्र' हा सामान्य नियम आहे व प्रत्येक सामान्य नियमास काही अपवाद असतातच. म्हणून काही परिभाषा अपवादरूपाने निश्च व काही सामान्य नियमान्वये

अनित्य अम् शनतात. ज्या न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा नागेशानें अनि
 ग्दटल्या आहेत त्या कोणत्या स्थली अनित्य आहेत हें समजून यावे व तशा स्थ
 त्या परिभाषाचा उपयोग न करिता इतर रीतीनें दृष्टरूपांची निदि वरून घ्यावी.
 हेतूनें नागेशानें प्रकृतग्रंथात त्याच्या नित्य धानित्याचाची चर्चा केली आहे. ज
 प्रत्येक न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अनित्य असली तरी ती कोणत्या विशेष
 स्थली अनित्य आहे हें समजणें आवश्यक आहे. नाहीं तर तिचा सर्वत्र उपयोग केल्या
 वित्येक अनित्य रूपें सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति न यावी म्हणु
 नागेशास तशी चर्चा करणें आवश्यक होते हें उघड आहे. ज्या परिभाषाचे अनित्य
 नागेशानें सिद्ध करून दाखविलें आहे त्यांच्यापुढे परिभाषानुक्रमणिकेत अनित्य हा श
 घातला आहे त्यामुळे कोणत्या परिभाषा अनित्य आहेत हें सूक्ष्म ध्यानात घेईल
 सूत्रसिद्ध वाचनिकी परिभाषा पाणिनीय सूत्रांतूनच निघाल्या असल्यामुळे, ज्याप्रमा
 पाणिनीय सूत्रे अनित्य मानता येत नाहींत त्याप्रमाणे तशा परिभाषा देखील अनित्य
 मानता येत नाहींत हें उघड आहे. तसेंच पाणिनीय सूत्रातील उणीय भरून काढ
 ण्याकरिता ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी भाष्यात स्वतन्त्ररीतीनें वचनरूपां पठि
 केल्या आहेत त्या देखील नित्य मानल्याच पाहिजेत.

[प्रकृत ग्रंथाच्या आरंभी नागेशानें ' प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणि
 नीयसंग्र ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तां
 व्याख्यायन्ते ' अशी एक लिहिली आहे त्या पंक्तीचा सरळ अर्थ असा आहे कीं
 प्राचीन वैयाकरणाच्या ग्रंथात ज्या परिभाषा वचनरूपां—म्हणजे सूत्र रूपां—
 पठित आहेत परंतु ज्या पाणिनीय शास्त्रान (सूत्ररूपां पठित केल्या नसून) ज्ञापकसिद्ध
 किंवा न्यायसिद्ध आहेत आणि भाष्यकार व वार्तिककार यांनी भाष्यात किंवा वार्तिकात
 ग्रथित किंवा ध्वनित केल्या आहेत तशाच परिभाषांचे या ग्रंथात व्याख्यान करण्याचें
 योजिलें आहे. या पंक्तीवरून हें स्पष्ट होतें कीं ज्या ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा
 भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारांनी स्वीकारल्या आहेत त्याचच व्याख्यान करण्याचें
 हल नागेशानें ग्रंथारंभी प्रतिज्ञा केली आहे त्यामुळे ज्या परिभाषा वाचनिकी
 मानल्या आहेत, व तसेंच ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारांनी पठित
 किंवा निदान ध्वनित केल्या नाहींत, व तसेंच ज्या पठित करून प्रत्यारयात केल्या
 आहेत अशा परिभाषा नागेशानें प्रकृत ग्रंथात सांगायलास नको होत्या, व त्यांचें
 व्याख्यान करायलास नको हात पण त्यानें अशा परिभाषाच देखील प्रकृतग्रंथात
 व्याख्यान केलें असल्यामुळे, त्याजवर प्रतिज्ञाद्वारेणून दोष येतो] या दोषाचें निवारण
 करण्याकरिता टीकाकारांनी बराच खटपट केली आहे उदाहरणार्थ सदाशिवभट्टांनी
 ' ज्ञापकन्यायसिद्धानि ' या पदातील ' ज्ञापक ' या शब्दाचा अर्थ ज्ञापकसिद्ध,
 ' न्याय ' या शब्दाचा अर्थ न्यायसिद्ध, व ' सिद्ध ' या शब्दाचा अर्थ वाचनिकी असा
 केल्या असून, ' भाष्यवार्तिकयोरपनिबद्धानि ' हें ' ज्ञापकन्यायसिद्धानि ' या पदाचें

विशेषण न मानतां, विशेष्य मानलं आहे. त्यामुळे वरील पंक्तीचा अर्थ असा होतो की, ज्या परिभाषा ज्ञापकसिद्ध, न्यायसिद्ध, व वाचनिकी आहेत—मग त्या भाष्यांत किंवा वार्तिकांत पठित केल्या असोत किंवा नसोत, किंवा पठित केल्या असून प्रत्याख्यात केल्या असोत—आणि तसेच ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारांनी स्वीकारल्या आहेत त्यांचें प्रकृत ग्रन्थांत व्याख्यान करण्याचें योजिलें आहे. असा अर्थ केल्यास, हें खरे कीं, नागेशावर प्रतिज्ञाहारिरूप दोष येत नाहीं, पण हा अर्थ बराच ओढून ताणून केला आहे. पण कांहींहि असे, व्याकरणशास्त्रांत उपयोगी पडणाऱ्या कोणत्या परिभाषा आहेत व कोणत्या नाहींत हें व्याकरणशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या ध्यानांत यावे, व ज्यांचा व्याकरणशास्त्रांत उपयोग करणे अवोग्य ठरविले आहे त्यांचा उपयोग करूं नये याकरितां नागेशानें सर्व परिभाषा सांगून त्यांचें सविस्तर व्याख्यान केले हें योग्यच केले असें म्हटले पाहिजे.

ज्या परिभाषा भाष्यांत पठित किंवा ध्वनित केल्या नसल्यामुळे, किंवा ज्या पठित केल्या असून भाष्यकारांनी प्रत्याख्यात केल्या असल्यामुळे, नागेशाच्या मते, स्वीकाराई नाहींत त्या परिभाषा नुक्रमणिकेंत दाखविण्या आहेत.

ज्या परिभाषा प्रकृतग्रन्थांत सांगितल्या आहेत त्या सर्व पाणिनीच्या काळी प्रचलित होत्या कीं काय व त्या सर्व पाणिनीस अवगत हात्या कीं काय हें सांगणें फार कठीण आहे, कारण पाणिनिसमकालीन कोणताहि परिभाषाग्रन्थ अजून उपलब्ध झाला नाहीं तसा ग्रन्थ उपलब्ध झाल्यास, पाणिनीच्या वेळी कोणत्या परिभाषा प्रचलित होत्या हें निश्चितपणें सांगतां येईल तथापि प्रकृतग्रन्थात दिलेल्या परिभाषा पैकीं बऱ्याच परिभाषांचें ज्ञापक अष्टाध्यायीत मिळत असल्यामुळे, तशा परिभाषा पाणिनीय कालांत प्रचलित होत्या हे मानणे वाचणें होणार नाहीं. दुसरें असे कीं पाणिनीय कालांत सूत्ररूपांत ग्रन्थरचना करण्याचा प्रघात होता व सूत्र जेवढीं लहान करणे शक्य असेल तेवढीं लहान करण्याची प्रथा होती. त्याकाळी तशा भत्यंत संक्षिप्त सूत्रांचा अर्थ लावण्यास उपयोगी पडणारे कांहीं तरी सामान्य नियम असलेच पाहिजेत, व पाणिनीनंतर कांही काळानें झालेल्या व्याख्यानामक पुरातन ग्रन्थकारानें त्या काळी प्रचलित असलेल्या सर्व परिभाषा एकत्र संगृहीत करून परिभाषापाठनामक एक ग्रन्थ लिहिला होता व त्याचे नावानें प्रसिद्ध असलेल्या तो ग्रन्थ बराच लहान. पश्चिमाटिक सौसायटीच्या पुस्तकालयांत उपलब्ध आहे असें म० हरप्रभादसाखी यांनी तयार केलेल्या सूचीवरून दिसून येतें. परिभाषापाठ हा ग्रन्थ खरोखरच व्याडीनें केला होता किंवा त्याच्यानंतर बऱ्याच काळानें त्याच्या नावाने दुसऱ्या कोणी ग्रन्थकारानें तो तयार केला हें सांगणें फार कठीण आहे. तो ग्रन्थ झपट्या नसल्यामुळे त्यांत कोणत्या परिभाषा पठित केल्या आहेत हें देखील सांगता येत नाहीं. मात्र एवढें खरें कीं व्याधि हा भाष्यकाराच्या बरेंच पूर्वी होऊन गेला व तो पाणिनीच्या

मामाचा पणतु होता अशी आख्यायिका आहे. त्यानें एकलक्षश्लोकार्थक सप्रहनामक मोठा ग्रन्थ लिहिला होता व भाष्यकाराच्या वेळीं तो उपलब्ध असून अतिशय मान्य ग्रन्थ समजला जात असे असे भाष्यावरून दिसून येतें त्या ग्रन्थात बहुधा त्याकाळीं प्रचलित असलेल्या सर्व परिभाषांचा उल्लेख केला असावा, परंतु तो ग्रन्थ आता उपलब्ध नसल्यामुळे त्या ग्रन्थात कोणत्या परिभाषा सांगितल्या होत्या हें समजण्यास काहीं साधन उपलब्ध नाहीं.

पण्डित हरप्रसाद शास्त्री आपल्या प्रस्तावनेत असे म्हणतात कीं ' the whole of the Paribhasha literature seems to emanate from Vyadi (Catal No. 4337-46) Vyadi seems to have collected the nucleus of the Paribhashas and subsequent writers have added to them till their number was fixed by the vrutti of Suradeva The Paniniya Paribhasha seems to apply to all schools of grammar The last word on the Paribhashas has been said by Nagesh and his pupil Vaidyanath Payagunde ' बरील उतान्यावरून हें दिसून येतें कीं बंगाल रायर पणियादिक सोसायटीच्या पुस्तकालयात परिभाषाशास्त्रावर इहा हस्तलिखित ग्रन्थ उपलब्ध आहेत ते ग्रन्थ पाहण्यात आले नसल्यामुळे ते केव्हा रचले गेले व त्यात कोणत्या परिभाषा दिल्या आहेत हें सांगता येत नाहीं तथापि परिभाषाशास्त्रावर रचलेला सीरदेवकृत परिभाषावृत्तिनामक पुरातन ग्रन्थ उपलब्ध आहे व तो काशीत छापला गेला आहे सीरदेव कोणत्या शतकात झाला हें सांगता येणें कठीण आहे तथापि १४ व्या शतकात साधवानें श्री धातुवृत्ति लिहिली आहे तीत सीरदेवकृत परिभाषावृत्तीचा निर्देश केला असल्यामुळे, सीरदेव इ० सनाच्या १४ व्या शतकापूर्वी झाला असावा हें उघड आहे. सीरदेवाच्या ग्रन्थात आठव्या शतकात झालेल्या न्यायकाराचा ठिकठिकाणीं निर्देश केला असून हरदत्तादि प्रसिद्ध पुरातन वैयाकरणाचा कोठेहि नामनिर्देश केला नसल्यामुळे, तो बराच प्राचीन वैयाकरण असावा असें दिसून येतें परंतु तो कोणत्या शतकात झाला हें निश्चितपणें सांगता येत नाहीं त्याच्या ग्रन्थात देखील १३३ परिभाषा सांगितल्या असून त्यापैकी न्यायाच परिभाषा परिभाषेन्मुशेखरात जशा पठित केल्या आहेत त्याच शब्दांत दिल्या आहेत काहीं परिभाषा भिन्न शब्दात सांगितल्या असून इतर थोड्या वेगळ्या परिभाषा देखील दिल्या आहेत, व परिभाषेन्मुशेखरात दिलेल्या परिभाषापैकी काहीं परिभाषा सांगितल्या नाहींत. सीरदेवानें आपल्या ग्रन्थाचे दोन भाग केले आहेत प्रथम भागात ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या असून, द्वितीय भागात न्यायसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत. द्यावरून असें दिसून येतें कीं सीरदेवाच्या मते कोणतीहि परिभाषा वाचनिकी नसून दोनच प्रकारच्या—म्हणजे ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध—परिभाषा आहेत.] सीरदेवानें प्रथम भागाचें, अष्टाध्यायीप्रमाणें, आठ अध्याय केले असून,

प्रत्येक भगवाणचे चार पद केले आहेत, व प्रत्येक पदांत असाय परिभाषा मागितल्या आहेत की ज्या त्या पदांत पडिले असलेल्या श्रुतींनी इच्छित होताना, मागतां ज्ञानकर्मप्रमाणानुसार तीं देवांत ज्ञानकर्मित परिभाषा आणून प्रमाणी दिवता आहेत मागतां परिभाषेमुळेचरित हा प्रसन्न स्वरुपाचा नसून भिन्न प्रसन्न स्वरुपाचा आहे वृत्ति मागितल्याप्रमाणे, त्यानें आपल्या प्रमाणांनीं तीन प्रकारे करून प्रत्येक प्रमाणांत समाविष्ट होण्याजोग्या परिभाषा त्या त्या प्रकारांत दिवता आहेत, मागतां स्वरुपा रचेल्या प्रसन्न अधिक उद्योग व प्रसन्न आहे हें दोन्ही प्रमाणांचे आवश्यकतेनें मगल जाणतात येऊं पाहजे.

परिभाषेमुळेचरित अनेक विधान वेगळ्यांनीं टीका केल्या आहेत, व त्यांपैकी पुढील टीका बऱ्याच भयपट आहे व त्यांत अनेक अस्मत्तर विधानां प्रतीपादन केले असल्यामुळे, त्या प्रत्येक चरित्र प्रमाणासारखाच झाल्या आहेत, त्या सर्व टीकांच्या तात्पर्यांचा प्रसन्नप्रमाणांत समावेश केला असला तर आतां जेवढा प्रसन्न झाला आहे त्याच्या दुसऱ्या प्रसन्न झाल्या असता व तो विधानांच्या कट्टावरून झाला असता, म्हणून महात्माच्या विधानांचा प्रसन्नप्रमाणांत विवेचन केले आहे. भेदकेंद्राचे अर्थ म्हणजे आहे ही परिभाषेमुळेचरित मागतां चारः ईश्वरी मागतां टीका लिहिनी आहे. परंतु विवेचनीय माहितीवरून असें करून घेते कीं ती टीका मागतां लिहिनी नसून दुसऱ्याच प्रमाणांत लिहिनी आहे.

(१) पाणिनीय सूत्र, (२) धातुके, (३) परिभाषा, व (४) या तीर्थिनिह ज्या प्रमाणांत उद्दिष्ट शीतीनें लिहून विवेचन केले आहे ते महापरिचरित-प्रसन्न महाप्रमाण या चोहोपेक्षे जवळ पूर्ण ज्ञान आहे तो मरा वेगळ्या होय. वरिष्ठ चार अक्षांनीं एका अक्षाची-म्हणजे परिभाषांची-परिभाषेमुळेचरित लिहून चर्चा करून मागतां स्वरुपासारखांची मांडी मंडा केली आहे, व यावरून त्याच विधाने घट्टपद दिविताने केमीच आहेत. या प्रमाणाचे मी जे भाष्यकार व विद्वान केले आहे त्यांमार्फत महात्माची विचारार्थिमांस कायदा होय अशी अशा करून मी हा उद्दिष्ट पूर्ण करितो.

परिभाषासूचीपत्र.

प अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१	१-शास्त्रत्वसम्पादकप्रवरणम् स्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्	स्वतन्त्र वाचनिकी. काहो टीकाकार म्हणतात कीं ही शापकसिद्ध देखील आहे व 'अइउण्' व 'लण्' या दोन शिवसूनातील णकारद्वयग्रहण हिचें शापक आहे.	१
२	ययोद्देशं संज्ञापरिभाषम्	स्वतन्त्रवाचनिकी. किल्लेकाच्या मते अपेक्षोपेक्षावृद्धिन्यायमूलक असल्यामुळे युक्तिसिद्ध देखील आहेत.	३
३	कार्यकाल संज्ञापरिभाषम्		
४	अनेकान्ता अनुबन्धा इति	लौकिकन्यायसिद्ध. 'यो ह्यवयवः स कदाचित् तत्रोपलभ्यते' या लौकिकन्यायानें सिद्ध. पण भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यात केल्यामुळे स्वांकाराई नाही.	१६
५	एकांताः	लौकिकन्यायसिद्ध. 'अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिपुलभ्यते नैवमयम्' या लौकिकन्यायानें सिद्ध.	१७
६	मानुबन्धकृतमनेकालत्वम्	शापकसिद्ध. 'अनेककालशित्सर्वस्य' या सूनातील 'शित्' हें पद हिचें शापक आहे.	१८
७	मानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्	शापकसिद्ध. 'उदीचां माषो व्यतीहारे' या सूनातील 'माः' हें पद हिचें शापक आहे.	१९
८	मानुबन्धकृतमसारूप्यम्	शापकसिद्ध. 'दरातिदयाल्योर्विभाषा' या सूनातील 'विभाषा' हें पद हिचें शापक आहे.	२१
९	उभयगतिरिह भवति	शापकसिद्ध. 'संख्याया अतिशदन्ताया' या सूनातील निषेध हिचा शापक आहे.	२२
१०	कार्यमनुभवन् हि कार्यं	शापकसिद्ध. 'स्पण्डिलाच्छेयतरि' या	२५

क्र. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
	निमित्ततया नाधीयते	सूत्रांतोक्त 'शयितरि' हा निर्देश द्विचा नोपक आहे. उपादानकारण व निमित्तकारण नेहमी भिन्न असतात या लौकिकन्यायावर रचली असल्यामुळे, लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे.	
११ १२	यद्वागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते	लौकिकन्यायसिद्ध. 'देवदत्तस्याह्नाधिपये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणम्' या लौकिकन्यायाने सिद्ध. 'आने मुरु' या सूत्रात मुविधान केल्यामुळे ही अनिल्य आहे.	२७
१२ ४	निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'पट्टी स्थानेयोगा' या सूत्रांतून ही निघाली आहे.	३८
१३ ५	यत्रानेकाविवमान्तपं सत्र स्थानत आन्तर्यं मलीयः	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'स्थानेऽन्तरतनः' या सूत्रांतून निघाली आहे.	४५
१४ ५	अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'स्वं रूपं शब्दस्य' या सूत्रांतून निघाली आहे. 'विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य शब्दप्रति विशेषणतयान्वयसम्भवे स्वामे मानाभाव' या शास्त्रीय न्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे युक्तिनिष्ठ देखील आहे.	४९
१५ १२	गौणमुख्ययोर्मध्ये कार्यसम्प्रत्ययः	वास्तविक हा लौकिक न्याय असून याचा व्याख्यानशास्त्रात उपयोग केल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	५३
१६	अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिप्रयोजयन्ति	स्वतन्त्रवाचनिकी. 'येन विधिः' या सूत्रावरील भाष्यात वचनरूपाने पठित केली आहे.	६४
१७	एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा मवृत्तिः सह वा निवृत्तिः	लौकिकन्यायसिद्ध. 'एककार्येनियुक्तानां बहुनां लोके सहैवानुवृत्तिर्निवृत्तिर्वा' या लौकिकन्यायाने सिद्ध.	६६
१८	वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'स्वरितेनाधिहारः' या सूत्रान्वये सिद्ध आहे.	६९

पं. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार	पृष्ठ.
१९	भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न	ज्ञापकसिद्ध. ' जयादादीयस ' या सूत्रा- तील ' आत् ' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे. ' अणुदित् ' या सूत्रातील ' अप्रत्ययः ' या पदाचा अनुवाद कर- णारी असल्यामुळे, ही सुत्रसिद्धवाचनीकी देखील आहे.	७०
२०	भाष्यमानोऽप्युकार. सवर्णान् गृह्णाति	ज्ञापकसिद्ध. ' दिव उत् ' व ' ऋत् उत् ' या सूत्रातील उकाराचें तपरकरण हिचें ज्ञापक आहे.	७२
२१	घर्णांश्चैव नास्ति प्रत्ययलक्षणम्	सुत्रसिद्धवाचनीकी. ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययल- क्षणम् ' या सूत्राच्या अर्थाचाच प्रपंच कर- णारी ही आहे.	७३
२२	उणादयोऽन्युत्पत्तानि प्रातिपा- दिकानि	ज्ञापकसिद्ध. ' अत कृकमि ' या सूत्रा- तील ' कंस ' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	७६
२३	प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित- स्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्	सुत्रसिद्धवाचनीकी. ' यस्मात् प्रत्यय- विधिः ' व ' येन विधिः ' या दान सूत्रातून ही विधानी आहे.	७७
२४	प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः	स्वतन्त्रवाचनीकी.	८४
२५	उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम्	ज्ञापकसिद्ध. ' हृदयस्य हृद्रेख ' या सूत्रातील ' लेख ' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	८८
२६	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न	स्वतन्त्रवाचनीकी ' व्यङ्ग. सम्प्रसारणम् ' या सूत्रावरील भाष्यात ही वचनरूपानें पाठित केली आहे.	९०
२७	संज्ञविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त- ग्रहणं नास्ति	ज्ञापकसिद्ध. ' मुष्टिदन्ते पदम् ' या सूत्रातील ' अन्त ' या शब्दाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	९६
२८	कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि	ज्ञापकसिद्ध. ' गतिरनन्तरः ' या सूत्रा-	९९

प. अ.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
	ग्रहणम्	तील 'अनन्तरः' या पदाचें ग्रहण दिचें शापक आहे.	
२९ ३	पदाङ्गाधिकारे तस्य च तद- न्तस्य च	'येन विधि' या सूत्राच्या अर्थाचा प्रपञ्च करणागे असल्यामुळें ही सूत्रसिद्ध वाचनिक आहे. 'पादस्य पदाज्यातिगी- पहतेषु' या सूत्रास ही परिभाषा लागत नाही असें भाष्यांत सांगितलें आहे	१०५
३० ७	व्यपदेशिवदेकस्मिन्	'एकपुत्रसत्वे' ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यवहार- दर्शनात्' या लौकिकन्यायानें सिद्ध अस- ल्यामुळें, ही लौकिकन्यायसिद्ध समजावी.	१०७
३१	ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तद- न्तविधिनांस्ति	'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' या वार्ति- कांतील 'प्रत्यय' या अंशाचा अनुवाद करणारी असल्यामुळें, ही सूत्रसिद्ध— वार्तिकसिद्ध-वाचनिकी आहे, व तसेंच ही शापकसिद्ध देखील आहे आणि 'सपू- र्वाच्च' हें सूत्र दिचें शापक आहे	११७
३२ —	व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन	शापकसिद्ध 'पूर्वात्सपूर्वादिनि.' असें एक सूत्र न करिता, 'पूर्वादिनि' व 'सपू- र्वाच्च' अशीं दोन वेगळीं सूत्रे केली आहेत हेंच दिचें शापक होय.	११९
३३	यस्मिन्विधिस्तद्वादावल्ग्रहणे	स्वतन्त्रवाचनिकी. 'येन विधि' या सूत्रावरील भाष्यांत ही पठित केली आहे.	१२३
३४	सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्ग- वति	'चार्ये द्वन्द्व' या सूत्रांतील 'च' या पदा- च्या अर्थाचा अनुवाद करणारी असल्या- मुळें ही सूत्रसिद्धवाचनिकी आहे व तसेंच शापकसिद्ध देखील आहे, 'तिथ्यपुनर्थ- स्वो' या सूत्रातील 'बहुवचनस्य' हें पद दिचें शापक आहे.	१२५
३५	सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्- प्यन्ते	'व्यत्ययो बहुलम्' या सूत्राचा बहु- लम्' असा योगविभाग केल्यानें, किंवा	१२८

प. सं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
		'यष्टेयुच्यन्तसि वा' या सूत्राया 'वा' असा योगविभाग केत्याने सिद्ध होत असल्यामुळे, ही सूत्रसिद्धवाचनिकी आहे.	
३६	प्रकृतिवत्तुकरणं भवति	ज्ञापकसिद्ध 'क्षिप्यो दीर्घात्' या सूत्रातील 'क्षिप्यः' यातील इत्यनिर्देश द्विधा ज्ञापक आहे. प्रातिपदिकास होणाग विभक्तिप्रत्यय धातूचे अनुकरण करणाऱ्या 'क्षि' या धातूचा लावला असल्यामुळे, ही अनित्य आहे.	१२८
३७	पृष्ठदेशाविकृतमन्यवत्	'शिलपुच्छे दुर्नि श्वात्वन्यवहतः' या लौकिक न्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे ही लौकिक न्यायसिद्ध आहे. 'अर्भायात्' इत्यादि रूपे सिद्ध करणावृत्ति सांगू पडत नसल्यामुळे, हा अनित्य मानला आहे.	१२९
३८	२-याधयीजप्रकरणम् पूर्वपरित्यान्तरङ्गापवादाना- मुत्तरीतरं बलीयः	या परिभाषेचे वैगळे वेगळे भाग करून पुढील परिभाषांत सांगितले आहेत. त्यापैकी 'पूर्वपर बलवत्' हा प्रथम भाग या परिभाषेत दिला आहे, व तो 'विप्रतिरेधे पर कार्यम्' या सूत्राचा अनुवद करणारा असल्यामुळे तो भाग सूत्रासद-वाचनिकी परिभाषा होय.	१३१
३९	धुनः प्रसङ्गविज्ञानातिशयम्	'विप्रतिरेधे परं कार्यम्' या सूत्राचा प्रथम करणाऱ्या असल्यामुळे	१३५
४०	सकृद्गता विप्रतिरेधे बल- विगं तन्वाधिनमेव	या सूत्रसिद्धवाचनिकी आहेत. ते सूत्र विधेपर मानल्यास प. ३९ सिद्ध होय, व निदमपर मानल्यास प. ४० सिद्ध होय.	१३६
४१	विप्रतिरेधो निपमो बलीयान्	१ पदसिद्ध. 'दुर्लभः रसमनोः' या सूत्रात विप्रतिरेधे या शब्दाद्वय हो- न्याधि विपन्न केने आहे ते द्विधे शक्य आहे.	१३७

पं. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रमाण.	पृष्ठ.
४३ २	पराशिर्यं यन्त्रम्	'आस्तृणाभावात्स्याभावात्प्राणापैश्या वृत्- ताम वक्ष्येयं तांस्सप्तगुणितम्' या लया- वर रचनी अगत्यामुक्तं, ही मुक्तिमिदं आहे.	१५४
४३	दादन्तारस्य प्राप्नुयन्विधि- रनियो भवति	'यद्वपतिगम्बन्धनया पूर्णप्रवृत्तिरनुग- तिगम्बन्धनपित पुन प्रवृत्ती कृताकृता-	१५५
४४	दादन्तारस्य प्राप्नुयन् दादन्त- स्तरे प्राप्नुयतश्चानियमम्	प्रमाद्वन्धम्' या न्यायाच्या आशयान्न रन्यामुक्तं या मुक्तिमिदं आहेत, व	१५७
४५	लक्षणान्तरेण प्राप्नुयन्विधि- रितम्	योरन्यविद्व पं. ४६-४८ अगत्या- मुक्तं, या अनिय ठरतात.	१५८
४६	स्वयिन् कृताकृतप्रमादमात्रे- णापि नियन्ता	'यदा तु शास्त्रस्यातिरेकेण .. इत्यल्लक्षणे- पात्रयणाभावात्' या न्यायावर रचनी अग- त्यामुक्त मुक्तिमिदं व अनिय (पा. १६०)	१६०
४७	यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्वन्पने न तद्विनायम्	'कालिमुपैवयोद्वन्धम नयोर्भगवत्ता वा- लिनि हनेऽपि मुपैवस्य कालन प्राचये न इत्यवहारान्ति । अगत्याग-	१६१
४८	यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्वन्पने तद्विनायम्	हाये पाण्डवैवेदं लक्षणेऽपि पञ्चयानो प्राचये स्वयदादिति च ।' या लौकिक- न्यायानि गिद अगत्यामुक्तं या हनेदो लौकिकन्यायमिदं आहेत, व अनिय । आहेत.	१६२
४९	स्वराभिज्ञान प्राप्नुयन्विधि- रनियो भवति	मुक्तिमिदं 'स्वरोऽपि दादन्तारस्यगमादक' अग्या न्याय अगत्यामुक्तं, प. ४३-४६ न्या न्यायानि मिदं होत न त्याच न्यायने ही मिदं होत.	१६६
५० ५४	आसिद्धं बहिरहमन्तरहं	'मनुष्योऽय प्रमादयाय प्रथमं स्वतारो- कायोन करोति, सप्त गुरुदो, एव मन्त्र- निधनाम्' या लौकिकन्यायने मिदं अग- त्यामुक्तं ही लौकिकन्यायमिदं आहे. ही शपथमिदं देवतिल अहे व 'बाह ऊद' या मृगार्जव 'ऊद' यदा हिने शपथ आहे. 'सन्ध्यावर्ण' या मृगवर्जव मन्ध्यात ही अनिल ठारिनी अहे	१६७
	नाज्ञानान्तरेण बहिरहमन्तरहं	शपथमिदं. 'यन्त्रुतीरमिदः' या	२०.

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
		सूत्रांतील तुम्ब्रह्म हिचे ज्ञापक आहे. ही भाष्यकारांनी अनावश्यक मानून प्रस्थाप्यात केली असल्यामुळे, स्वीकाराई नाही	
५२ १६	अन्तरज्ञानपि विधीन्बहिरङ्गो लुम्बाधते	ज्ञापकसिद्ध. 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र किंवा त्या सूत्रात केलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति, हिचे ज्ञापक आहे भाष्यरीत्या ही स्वतन्त्रवाचनिकी असून बार्तिकरीत्या ज्ञापकसिद्ध आहे असे काही वेदाकरण म्हणतात.	२३२
५३ ७	पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न	ज्ञापकसिद्ध. 'नेन्द्रस्य परस्य' हे निषेधसूत्र हिचे ज्ञापक आहे.	२४८
५४ ३	अन्तरज्ञानपि विधीन् बहिरङ्गो लुम्बाधते	ज्ञापकसिद्ध. 'अदो जग्धि' या सूत्रातील 'त्यप्' प्रहण हिचे ज्ञापक आहे.	२५४
५५ ३०	वाणांदाङ्गं बलीयो भवति	ज्ञापकसिद्ध व अनित्य. कित्येकाच्या मते 'अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रातील 'असवर्णे' या पदार्थे प्रहण, पण ग्रन्थकाराच्या मते ते संपूर्ण सूत्र, हिचे ज्ञापक आहे. 'रुचो शूद्र' या सूत्रातील सतुक् निदेश हिच्या अनित्यत्वाचा ज्ञापक आहे.	२५६
५६ २२	अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः	ज्ञापकसिद्ध. 'समर्थानो प्रथमाद्वा' या सूत्रातील 'समर्थे' हे पद हिचे ज्ञापक आहे. 'अलोपोऽनः' या सूत्रातील तपरवरण हिच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे, ही स्वीकाराई नाही.	२७५
५७ १	अन्तरज्ञादप्यपवादो बलीयान्	'सर्वथा प्रतिपञ्चावकाशस्य सर्वतो बलवत्त्वदर्शनात्' या लौकिकन्यायाने, सिद्ध असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे	२९७
५८ १	येन नाप्राप्ते यो विधिरारम्यते स तस्य बाधको भवति	तत्त्वलौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	२९७

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
५९ १३	अचिदपराद्विषयेऽप्युत्सर्गो- ऽभिनिविशते इति	माठरकैगिद्वयपरिवेपणन्यायाच्या आधा- रावर रचली असल्यामुळे, हा लौकिक- न्यायनिष्ठ आहे.	३०९
६० २	पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि- धीन् बाधन्ते नोत्तरान्	‘ अत्रार्थं स्वपरास्मिन् बाधनीये प्रथमो- पस्थितानन्तरबाधेन पारितोष्ये पश्चादुप- स्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभावः ’ या न्यायावर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	३२२
६१ ३	मध्येऽपवादाः पूर्वोन्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्	‘ पूर्वोपस्थितबाधेन नैरासार्ह्यम् ’ या त वावर रचली असल्यामुळे, ही युक्त- सिद्ध आहे.	३२३
६२	अनन्तरस्य विधिरां भवति प्रतिषेधो वेति	प्रत्यामत्तिन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे.	३२५
६३	पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः	संश्लेषकप्रकारेण रचल्यामुळे मूलक न्यायावर रचल्या असल्यामुळे त्या	३२८
६४	प्रकटप्य आपवादाविषयं सत उत्सर्गोऽभिनिविशते	दोन्ही परिभाषा युक्तिसिद्ध आहेत.	३३२
६५	उपसंजनित्यमाणनिमित्तोऽ- पवादाद उपसंजातनिमित्तम- प्युत्सर्गं बाधते इति	‘ उरगर्गशास्त्रप्रवृत्त्यमभावनाप्रयोज्यापवा- दाशास्त्रप्रवृत्तिमभावना ’ या तावावर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	३३३
६६	अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ- स्तद्वन्तरङ्गेण बाध्यते	‘ निरवकाशात्वरूपस्य बाधरूपबीजस्याभा- वात् ’—इदं जे अपवाद सत्त्वशास्त्राच्या- मुळे त्याने बाधकरव नष्ट होत—या न्याया- वर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	३३९
६७	अभ्यासविहारेण बाध्यबाधक- भावो नास्ति	ज्ञापकसिद्ध. ‘ दीर्घोऽद्वितः ’ या सूत्रातील अद्विद्वद्वय द्विवे ज्ञापक आहे.	३४२
६८	ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि- नांस्ति	ज्ञापकसिद्ध. ‘ निन्दादिमहिम्ना ’ या सूत्रान ‘ दुम् ’ प्रत्यय व्हावा अर्थ जे विरन	३४५

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार	पृष्ठ.
		केले आहे ते हिचे शापक आहे. 'सूद-दीपदीक्षश्च' या सूत्रात 'दीप्' धातूला 'युच्' प्रत्यय न व्हावा असा निषेध केला असल्यामुळे, ही अनित्य ठरते. वास्तविक 'वाऽसत्सुपोऽन्नियाम्' हे सूत्र अनित्य असल्यामुळे प० ६८, ६९ व ७० सिद्ध होतात. म्हणून त्या युक्तिसिद्ध समजाव्या.	
६९	सत्युदनुमुखलेंथपु घासरू-पविधिनांस्ति	वर सांगितल्याप्रमाणे युक्तिसिद्ध.	३४८.
७०	लक्ष्मणेशु घासरूपविधिनांस्ति	वर सांगितल्याप्रमाणे युक्तिसिद्ध तसेच ही शापरसिद्धि आहे व 'हशश्चतैर्लक्ष् च' या सूत्रात केलेले लक्ष् विधान हिचे शापक आहे.	३५०
७१	उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्	'तस्मादिष्युत्तरस्य' हे सूत्र 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' या सूत्राच्या मानाने परसूत्र असल्यामुळे ही सिद्ध होते आणि म्हणून ही युक्तिसिद्ध समजावी.	३५१
७२	प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-स्यापि ग्रहणम्	शापरसिद्ध. 'कुमारः भ्रमणादिभिः' या सूत्रात केलेले लल्लिङ्ग भ्रमणादि पाठ हिचा शापक आहे. 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुश' या वार्तिकातील 'धदघटी' ग्रहण हिच्या अनित्यत्वाचे शापक आहे, व भाष्यकारांनी सांगितल्याप्रमाणे ही सात ठिकाणी अनित्य आहे.	३५५
७३	विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्	परिभाषा ७२ अनित्य असल्यामुळे, तिच्या अनित्यत्वामुळे ही परिभाषा सिद्ध होते व म्हणून ही युक्तिसिद्ध आहे.	३६०
७४	सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्	शापरसिद्ध. 'अर्थं नपुंसकम्' या सूत्रातील 'नपुंसकम्' या पदार्थे ग्रहण हिचे शापक आहे. धान्यपत्रालन्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायासिद्ध देखील आहे.	३६१

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
७५	नन्विषयुक्तमन्यमदशाधिस्त्रणे तथा दार्धगतिः	' न हि अत्राक्षगमानयेत्युक्ते लोटमानीय कृती मरणि ' या लौकिकन्यायानि सिद्ध होत असत्यामुक्तं, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	३६२
७६ ४	गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासप्रचनं प्राक् सुयु- पत्तेः	ज्ञापकसिद्ध. ' उपपदगतिः ' या सूत्रा- तील ' अनिद् ' प्रदण द्विने ज्ञापक आहे. ही युक्तिसिद्ध देगील मानता येते. ही अनित्य आहे, व ' अम्याम्ब ' या सूत्रा- तील ' गो, भूमि ' इत्यादि पदाने प्रदण द्विच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक आहे. कित्ये- कांचे मते ही अनित्य नाही.	३६५
७७	सागप्रतिक्रामावे भूतपूर्वगतिः	' तत्तद्वचनगामर्थन्यायसिद्धयम्. ' ' काक- भेत् देवदत्तस्य गृहम् ' या लौकिकन्यायानि सिद्ध होत असत्यामुक्तं ही लौकिकन्याय- सिद्ध आहे. (पहा पान ३७३)	३७०
७८	महुग्रीही तद्गुणसंविज्ञानमपि	' सिद्धं तु तद्गुणभाविज्ञानावागिनेर्यथा लोके ' असं भाष्यात म्दटले असत्यामुक्तं, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	३७४
७९	आनुकूलं नोत्तरप्र	' अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने ' या सूत्रातील ' अमुत् ' प्रदण द्विने ज्ञापक आहे व ही ज्ञापकसिद्ध आहे. ही अनित्य आहे. ' लुटि च यत्पः ' या सूत्रावरील भाष्यात अनु- गृथयक सर्व चकारांचे भाष्यकारांनी प्रत्या- ख्यान केले असल्यामुक्तं, ही भाष्यविषय उरते व म्हणून स्वाकाराई नाही.	३७६
८०	स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमान- वत्	ज्ञापकसिद्ध. ' नोत्तरपदे ' या सूत्रातील पृथिव्यादि पदार्थास द्विचा ज्ञापक आहे. कैयटाच्या मते ही अनावरयची आहे व भाष्यांत देखील तसेच ध्वनित केले आहे.	३७८
८१	हल्स्वरप्राप्ते व्यञ्जनमविद्य- मानवत्	ज्ञापकसिद्ध. ' यतोऽनावः ' या सूत्रातील ' अनाव ' हा प्रतिषेध द्विचा ज्ञापक आहे.	३८०

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
८२	निरनुबन्धकप्रहणे न सानुबन्धकस्य	{ शापकसिद्ध. ' वामदेवाट्टयट्टयौ ' या सूत्रातील प्रत्ययांचें डित्करण यांचें शापक आहे.	३८२
८३	तदनुबन्धकप्रहणे नातदनुबन्धकस्य		३८२
८४	क्वचिस्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते	शापकसिद्ध. ' णचः खियाम् ' या सूत्रातील ' खियाम् ' हें पद द्विचें शापक आहे.	३८७
८५	समासान्तविधिरनित्यः	शापकसिद्ध. ' प्रतेरंश्वादयस्तत्परये ' या सूत्रांत निर्दिष्ट भर्गलस्य अंश्वादिगणान्मध्ये जी ' राजन् ' शब्दाचा पाठ केला आहे तो द्विचा शापक आहे.	३८८
८६ १०	सक्षिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य	' उपजीव्याविरोधस्यायुक्तत्वं ' या लौकिकन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. ' कटाय कमणे ' या सूत्रातील ' कटाय ' हा निर्देश द्विचा अनित्यत्वाचा शापक आहे, व भाष्यात सांगितल्याप्रमाणें ही आठ ठिकाणी अनित्य आहे.	३८९
८७	सक्षियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः	शापकसिद्ध. ' बित्त्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ' या सूत्रातील छप्रहण द्विचें शापक आहे. तसेच ही लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे. ' एकैस्मिन् प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्ति ' या लौकिकन्यायावर ही रचली आहे. (पहा पा. ४१०)	४०८
८८	ताच्छीलिके भवन्ति णेऽण्कृतानि	शापकसिद्ध. ' कर्मस्ताच्छील्ये ' या सूत्रान्वयें ' कर्म ' शब्दाची जी निपातनाने सिद्ध केली आहे ती द्विची शापिका आहे. किले-काच्यामते ' छप्रादिभ्यो णः ' असें सूत्राकेंलें असल्यामुळे ही अनित्य आहे. (पहा पा. ४१४)	४१३
८९	धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्ययं भवति	शापकसिद्ध. ' औणहस्य ' यातील तच्च-निपातन द्विचें शापक आहे. (पहा पा.	४१५

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ
		४३५) ' न भ्रातृभिर्योः ' असं निषेधक- सूत्र असत्यामुक्तं, ही अनिरय आहे	
९० ३	तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते	शापकसिद्ध. ' नेदमदमोरको. ' या सूत्रा- तील 'अन्वे. ' हा निषेध हिचा शापक आहे	४१९
९१	लुग्विवरणालुग्विकरणयोरलु- ग्विकरणस्य	शापकसिद्ध. पाणनीय सूत्रात हिचें कोटेंहि शापक नसून ' यस्य विभाषा ' या सूत्रा- वरील भाष्य हिचें शापक आहे. ही भाष्यात साक्षात् पठित केली नसून ध्वनित केली आहे.	४२१
९२	प्रकृतिग्रहणे पयधिकस्यापि ग्रहणम्	शापकसिद्ध. ' हेरवदि ' या सूत्रातील ' अचदि ' हा प्रतिषेध हिचा शापक आहे. ही कु वाविषयकच आहे.	४२४
९३	अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः	शापकसिद्ध उवादादीयसः ' या सूत्रा- तील ' आत् ' ग्रहण व तमेव ' शाज- नोजा ' या सूत्रातील ' जा ' ग्रहण हिचें शापक आहे पाणिनीयसूत्रात ' द्वयो ' असा निर्देश असल्यामुळे हा अनिरय आहे. विशेषाचें मत ही अनावश्यक आहे.	४२६
९४	संज्ञापूर्वकविधेरनिरयःवम्	शापकसिद्ध ' ओर्गुण ' या सूत्रातील ' गुण ' शब्दाचें ग्रहण हिचें शापक आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३१
९५	आगमशास्त्रमनिरयम्	शापकसिद्ध. ' आग्ने लोड ' या सूत्रातील आहाममाचें ग्रहण हिचें शापक आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३२
९६	गणकार्यमनिरयम्	शापकसिद्ध. ' तनादिकृन्-भ्यः ' या सूत्रा- तील ' कृन् ' शब्दाचें ग्रहण हिचें शापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३३

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
९७	अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. 'चक्षिह्' धातूचें डित्त्वरण हिचें ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकाराई नाही.	४३४
९८	नञ्घटितमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रातील 'वर्जं' शब्दाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकाराई नाही.	४३५
९९	भातिदेशिकमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. 'लोटां लङ्वात्' हें सूत्र हिचें ज्ञापक मानलें आहे. कित्यक 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र हिचें ज्ञापक मानतात. (पदा पा. ४४०) भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकाराई नाही.	४३९
१००	सर्वविधेभ्यः सौपविधिरिद्विविधश्च बलवान्	ज्ञापकसिद्ध. 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र दिव्या प्रथमांशाचें ज्ञापक मानलें असून 'आर्धधातुकश्चेट्' या सूत्रातील इट्ग्रहण द्वितीयांशाचें ज्ञापक मानलें आहे. पदा (पा. ४४१) भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकाराई नाही.	४३९
१०१	प्रकृतिग्रहणे यद्गुणान्तरस्यापि ग्रहणम्	'पाष्ठद्वित्वस्य द्विः प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनम्' या शास्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकाराई नाही.	४४२
८-२	किं परिभाषोपपत्तिरने नानुवाद	'विषयद्रव्यताना परिभाषाणां विषयेन असिद्धतया सम्बन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभावः' या शास्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकाराई नाही.	४४६

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१०३ ७	उपपदविभक्तेः वारवर्तिभक्ति- र्थलीयसी	स्वतन्त्रवाचनिरी	४५३
१०४	अनन्यविकारेऽन्यमदेशस्य	स्वतन्त्रवाचनिरी.	४५९
१०५	नानर्थकेऽलोऽन्यविधिरन- भ्यासविकारे	शापरमिद्ध. ' नाप्रेडितस्यामगस्य तु वा ' या सूत्रातील ' अन्यस्य ' या पदाचे प्रदण् द्वित्या प्रथमाशाचे शापर असून, ' अतिविपत्त्येव ' या सूत्रातील ' विधिते ' शब्दाचे प्रदण् ' अनभ्यास- विकारे ' या द्वितीयाशाचे शापर आहे. (पदा पा० ४६७) भाष्यकारांनी ही पठित करून प्रत्याख्यान केली आहे	४६६
१०६	प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्य- सम्प्रत्ययः	' लोके बहुषु वरुत्सु राजा वरुत्तीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राधाध प्राधा- न्य तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिवादन्येषाम् ' या लौकिकन्यायाने सिद्ध असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे (पदा पा ४७०)	४६९
१०७	अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसि- द्धिर्बलीयसी	मीमांसेतील रथाधिकरणन्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे.	४७०
१०८	अवस्थितविभाषयापि कार्या- णि क्रियन्ते	स्वतन्त्रवाचनिरी	४७२
१०९	विधिनियमसमवेद विधिरेव उपायान्	' नियमे ह्यधुनाया अन्यनिवृत्तेः साम- र्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवादोपस्थातं लापवा- द्विधिरेव ' या माभासाशास्त्रातील न्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	४७५
११०	सामान्यातिदेशे विशेषानति- देशः	' सामान्योपरिधनिच्छले नियमेन विशेषो- पस्थापकगामन्यसाध ' या लौकिकन्या- याने सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिक- न्यायसिद्ध आहे. ही अनित्य आहे, व ' न स्यपि ' हे सूत्र द्वित्या अनित्य- त्वाचे शापर आहे.	४७७

प. अं	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ. ५
		' उभौ साध्यासस्य ' इति सूत्र असत्या- मुक्ते ही अनिरय उरते (पदा पा. ५३३)	
१२७	एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति	लापवगौरवमूलक लौकिकन्यायावर रचली असत्यामुक्ते, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. (पदा पा. ५३५)	५३३
१२८	सम्प्रसारणं तदाभयं च कार्यं बलवत्	आध्यकारानो ही प्रत्याख्यात केला आहे.	५३५
१२९	अचिद्विद्वृत्तिः प्रवृत्तिं गृह्णाति	} भाष्यांत पाठि नमन्यामुक्ते ह्या रवी- } चाराई नाहीत.	५३७
१३०	आपदेशिकप्रयोगिकयोरपदे- शिकप्रत्येव ग्रहणम्		५३८
१३१	क्षिप्रा क्षपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्वागेन च । यत्रैतज्जग्रहण सैव पर्व्वतानि न ददृशुः	रात्रिकगिद ' एक्यव उपदेशे ' या सूत्रातील एक्यग्रहण दिव्या एका संज्ञाचे सापक आहे. भाष्यांत पाठि नमन्या- मुक्ते ही रवीचाराई नाही.	५४१
१३२	पदगौरवाद्योगविभागो गतिवान्	लापवगौरवमूलक लौकिकन्यायावद्या आ- ध्यावर रचली असत्यामुक्ते, ही लौ- किकन्यायसिद्ध आहे, पण भाष्यविद्वद अस- त्यामुक्ते, रवीचाराई नाही	५५३
१३३	अर्थमात्रप्रत्ययेन पुनोक्तस्य असत्याने विचारणाः	लापवगौरवमूलक लौकिकन्यायावद्या आ- ध्यावर रचली असत्यामुक्ते, ही लौकिक- न्यायसिद्ध आहे.	५५५

टीपः—प्रागावतर पा ७ अं. २९ येथील ' ह्याविचारणीया ' च्या जागी
' ह्यविचारणीया ' असे वाचार्थ, व तसेच पा ९ अं ३ येथील ' रिवाजी ह्यणी '
च्या जागी ' जगा रिवाजी ' असे वाचार्थ.

अक्षरानुक्रमवार परिभाषासूचीपत्र.

परिभाषा.

पृष्ठ.

परिभाषा.

पृष्ठ

भट्टतयूहाः पाणिनीयाः	२७५
भट्टवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः	४२६
अनन्तरस्य विधिर्वा भवति	३२५
अनन्तर्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य	४५९
अनिनस्मन्प्रहणान्यर्थवता	६४
अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे	५२३
अनुदात्तात्तत्त्वक्षणमात्मनेपदम्	४३४
अनेकान्ता अनुबन्धाः	१६
अन्तरङ्गादप्यपवादो यलीयान्	२९७
अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्राधते	२३२
अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ह्यपराधते	२५४
अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थः	३३९
अभेदका गुणाः	५०१
अभ्यासविकारिषु बाध्यबाध्यकभावो	३४१
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य	४९
अर्थमात्रालाघवेन पुत्रौस्सर्वं	५५५
अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिः	४७०
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे	१६७
आगमशास्त्रमनित्यम्	४३२
आतिदेशिकमनित्यम्	४३९
उणादयोऽभ्युत्पन्नानि	७६
उत्तरपदाधिशरे प्रत्ययग्रहणे	८८
उपपदाविभक्तेः कारकविभक्तिः	४५३
उपसंजनित्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादः	३३३
उभयगतिरिह भवति	२२
उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो	३५२
एकदेशविकृतमनन्यवत्	१२९
एकयोगनिर्दिष्टानां सह	६६
एकस्या आकृतेश्चरितः	५३३
एकान्ता	१७
औपदेशिकप्रायोगिकयोः	५३८
कार्यकाल सजापरिभाषम्	३
कार्यमनुभवनिष्ठ कार्यं	२५
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि	९९
कल्युत्तमुन्मुखलर्येषु	३४८

कचिन्कृताकृतप्रमङ्गमात्रेणापि	१६०
कचिन्समुदायेऽपि	५००
कचिन्स्वार्थिकाः प्रकृतितो	३८७
कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो	३०९
कचिदंशदेशोऽप्यनुवर्तते	६९
कचिद्विकृतिः प्रकृतौ गृह्णाति	५३७
गणसार्थमनित्यम्	४३३
गतिकारकोपपदानां कृद्धिः	३६५
गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः	४९६
गौणमुखयोर्मुख्ये	५३
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन	११७
चानुकृष्टं नोत्तरत्र	३७६
जापकमिद्धं न सर्वत्र	५२६
तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य	३८२
तन्मध्यपतिततद्ग्रहणेन	४१९
ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि	४१३
ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिः	३४५
धातोः कार्यमुच्यमान तदप्रत्यये	४१५
नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे	३६२
नञ्घटितमनित्यम्	४३५
नाज्ञानन्तर्यं बहिष्प्रवृत्तसिः	२२०
नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः	४६६
नानुबन्धकृतमनेऽस्त्वम्	१८
नानुबन्धकृतमनेऽन्तस्त्वम्	१९
नानुबन्धकृतमसारूप्यम्	२१
निरनवन्धकग्रहणे न नानुबन्धकस्य	३८२
निर्दिश्यमानस्यादेशा	३८
नियेधाश्च बलीयासः	५१९
पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान्	५५३
पदाङ्गाधिशरे तस्य च	१०५
परान्नित्य बलवत्	१५४
परान्नित्यबलक्षणप्रकृतिः	५१४
पर्यायशब्दानां लग्नवगौरव	५२६
पुनः प्रसन्नविज्ञानात्मिद्रम्	१३५

परिभाषा.

पृष्ठ.

परिभाषा.

पृष्ठ

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्
 पूर्व द्वापवादा अभिनिविशन्ते
 पूर्वत्रासिद्धीयमाद्विवे
 पूर्वपरानित्यान्तरद्वापवादानाम्
 पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वं
 प्रकल्प्य चापवादविषये तन
 प्रकृतिग्रहणे व्यधिकस्यापि
 प्रकृतिग्रहणे यद्गुणान्तस्यापि
 प्रकृतिवदनुकरणं भवति
 प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या
 प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
 प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य
 प्रत्येकं वाच्यपरिसमाप्तिः
 प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यं
 प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट
 बहुव्रीहौ तदुपसंविज्ञानमपि
 बाधनान्येव निपातनानि
 भाव्यमानेन सवर्णाना
 भाव्यमानोऽप्युत्तरः
 मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्
 यत्रनेकविधमान्तर्यं
 यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्
 यदागमास्तदुपभूताः
 यस्मिन्विधिरुन्नादावलग्रहणे
 यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते
 यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते
 येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते
 योगविभागादिष्टसिद्धिः
 लक्षणप्रतिपक्षयो
 लक्षणान्तरेण प्राप्तवन्विधि
 लादेशोप वासरूपाविधि.
 लुग्विकरणलुग्विकरणयोः

३२२ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्यय
 ३२८ वर्णादाहं बलीयो भवति
 ५२९ विहरणेभ्यो नियमा
 १३५ विधिनियमसम्भवे विधिरेव
 २४८ विधौ परिभाषोपतिष्ठते
 ३३२ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्
 ४२४ व्यपदेशिवदेकस्मिन्
 ४४२ व्यपदेशिवद्भावाऽप्रातिपदिकेन
 १२८ व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि
 ८४ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः
 ७७ यद्वाप्यन्तरस्य प्राप्तवन्विधिः
 ४७९ यद्वाप्यन्तरात्प्राप्तवत्
 ४९९ दिनपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं
 ४६९ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो
 ३५५ सकृत्तौ विप्रतिपक्षे
 ३७४ सज्ञापूर्वविधेरनित्याद्यम्
 ५१२ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
 ७० सनिपातलक्षणा विधिरनिमित्तम्
 ७२ संनियोगादिष्टानामन्यतराप्रापे
 ३२३ समासान्तविधिरनित्यः
 ४५ सम्प्रसारणे तदाश्रयं च कार्यं बलवत्
 ३ सर्वविधियो लोपविधिरिद्धिविधि
 २ सर्वे विधयश्छन्दसि
 १२३ सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति
 १२५ सद्व्यारितासद्व्यारितयोः
 ४८९ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः
 ४७७ साम्प्रतिकभावे भूतपूर्वगतिः
 ३७२ सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्
 ३६१ सूत्रप्रत्यये चानुपसर्जने न
 ९० स्वरभिन्नस्य प्राप्तवन्
 १६४ स्वरविधौ व्यञ्जनमवियमानवत्
 ३७८ ह्रस्वराप्राप्ते व्यञ्जनम्
 ४२१

अभिप्राय.

प्रकृतग्रन्थावर अनेक विद्वान् व्याकरणाचार्यांनी दिलेले अभिप्राय —

(१) महामहोपाध्याय व्याकरणाचार्य माधवशास्त्री भाण्डारी, प्रधानाध्यापक, ओरिअॅन्टल् कॉलेज, लाहोर लिहितात—रा ब वाडेगावकर साहेबांनी परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थावर मराठी भाषेत केलेली टीका मी बहुतेक सर्व वाचली त्यावरून मराठी भाषेत फार बहुमूल्य शास्त्रीय ग्रन्थाची भर पडली आहे असें मला पूर्णपणे वाटत या टीकेची भाषा अगदी सरळ आहे व पूर्णपणे ग्रन्थाचें अक्षरशः विवेचन व प्रक्रियेचा स्पष्टपणे सर्व खुलासा अत्यंत सुबोध रीतीने केला आहे हा ग्रन्थ महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांना उपकारक तर होईलच, पण शास्त्री लोकांना सुद्धा अत्यंत मान्य होईल असा मला विश्वास वाटतो वाडेगावकर साहेब या अपूर्व कामगिरीबद्दल अत्यंत धन्यवादाई आहत

(२) व्याकरणाचार्य श्री गणपतिशास्त्री मोकाटे, व्याकरणशास्त्राचे मुरपाध्यापक, बीम्स कॉलेज, बनारस, लिहितात—श्री महोदय बाबासाहेब वाडेगावकर यांनी परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थावर महाराष्ट्रभाषेत स्वतः बनविलेली टीका मला दाखविली ती टीका काहीं काहीं ठिकाणी मी आपातत वाचून पाहिली मुळाव्या पर्तीचा अर्थ मराठीत सुंदर रीतीने उतरला आहे. उदाहरणेंहि सूत्राचे अकृ देऊन फार विशद रीतीने सोडवून दाखविली आहेत एवच हा ग्रन्थ कौमुदी शिकलेल्या विद्यार्थ्यांना उपकारक होईल असें मला वाटते

(३) व्याकरणाचार्य श्री कालिदासशास्त्री जोशी, बनारस, लिहितात—रा ब ना दा. वाडेगावकरसाहेब यांनी परिभाषेन्दुसखराचें जें मराठीत भाषांतर व विवेचन केलें आहे त्यापैकी ५५ पद्यांवरून तयार आहेत त्या सर्व मी काळजीपूर्वक वाचून पाहिल्या व तसेंच बऱ्याच इतर परिभाषा देखील वाचल्या रा ब साहेबांनी प्रत्येक पर्तीचा अक्षरार्थ देऊन त्या पर्तीच्या अर्थाचें कसात वस्तुतः विवेचन केलें आहे पर्तीचा अर्थ नीट लक्षात येण्याकरिता जेथें उदाहरणाची आवश्यकता आहे तेथें आवश्यक उदाहरणें देऊन त्याची प्रक्रियापूर्वक सिद्धि करून दाखविली आहे प्रक्रिया लिहिताना त्यांनी सूत्राबद्दल देऊन पाणिनीय सूत्रे सांगितली आहेत त्यामुळे प्रक्रिया एकदम ध्यानात येते ग्रन्थाची भाषा फार साधी व सरळ असल्यामुळे व होती होई तों पर्यंत पारिभाषिक शब्द वापरल नसल्यामुळे, विद्यार्थ्यांस प्रत्येक पर्तीचा अर्थ उत्तम रीतीने ध्यानात येण्यास काहीच अडचण येत नाही सारांश हा ग्रन्थ

सर्वांगसुंदर व छात्रवर्गास अत्यंत हितायुक्त झाला आहे. परिभाषेन्दुशेखर व्याकरणा-
खातील पार कठीण ग्रन्थ असल्यामुळे, अशा मापांतराची विद्यार्थिवर्गास फार गरज
होती. रा. व. साहेबांनीं ती गरज भरून वाढल्यामुळे त्यांना जितके धन्यवाद
दिले तितके कमीच आहेत. माझी पूर्ण उमेद आहे की ज्या विद्यार्थ्यांनीं कामुदी
वाचली आहे त्याला प्रवृत्तभाषांतराच्या सहाय्यानें परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ उत्तम रीतीनें
समजण्यांत कोर्हीच अडचण येऊ नये. एवढ्या उतारवयात अविधान्त परिश्रम
करून रा. व. साहेबांनीं हे जें विस्तृत भाषांतर केले आहे त्या योगानें त्यांनीं
विद्यार्थिवर्गावर फार मोठा उपकार केला आहे.

(४). व्याकरणाचार्य पं चतुर्वेदी एम्. ए. मॅरिस कॉलेज, नागपूर येथील
संस्कृताचे प्राफेसर लिहितात—

I had the privilege of having gone carefully through the major portion of the marathi version of परिभाषेन्दु शेखर by R. B. N. D. Wadegaonker. The translation is lucid and accurate and leaves nothing to be desired for an intelligent understanding of the text. The learned translator has not only taken care to refer to the important sutras required in the प्रक्रिया of the forms—the knowledge of which is indispensable if one wishes to go through the subtleties of the text but has made the translation immensely useful by adding within brackets explanatory notes and giving, at the end, in case of important परिभाषा an analytic summary of the various views on the subject. R. B. Sahib, being a retired high officer in the Judicial service, it is no wonder that he has brought his critical faculty of judgment and the method of logical presentation to the work and has given us a lucid and threadbare explanation of **each and every** word of the text—which few scholars would have done so successfully. With his masterly knowledge of analysing and sifting facts and penetrative insight into the application of maxims of interpretation, he has rendered an invaluable service to the students of नागोजीमहं whose work, being overloaded by ban splitting commentaries, has been growing obscure

I myself have the honour of having studied the work in the traditional way from Benares Pandits; but I must confess, without hesitation, that on many a point I have been benefitted by reading Rao Bahadur's version, for its clear cut explanation of obscure points has made the Text more intelligible. A sanskrit student, who has studied सिद्धान्त कैमुदी should, in my opinion, be able to understand परिभाषेन्दुसूत्र—the standard and unique work of its type—without the help of a teacher. Herein lies the intrinsic merit and speciality of the work—a distinct improvement on Kielhorn's English version of the Text, which, though precise and logically written, frightens many students by its terse and pithy style. A Hindi rendering of the Marathi version should be more useful, for it will then reach many more deserving hands.

I pray God for a long period of Rao Bahadur's retired career to enable him to do still more work in making the scholarly works of the Paninian system of grammar more easily intelligible to the Sanskrit students.

(५). व्याकरणाचार्य पंडित गोपालशास्त्री नेने, सीन्सु कॉलेज, बनारस येथील व्याकरणशास्त्राचे अध्यापक लिहितात:—

ध्रीमद्भिर्माननीयनागपूरनिवासिभिर्भूतपूर्वश्राद्धविवाकप्रवरैर्बायासाहेबमहोदयैर-
चिरादेव विरचितं परिभाषेन्दुसूत्रस्य महाराष्ट्रभाषान्तरभाषाततोऽवलोकितम् ।
शास्त्रीयग्रन्थेषु पारिभाषिकशास्त्राणां भाषान्तरकरणमतिदुश्शक्यमपि यथावद्ग्रन्थकारा-
भिप्रायप्रदर्शकं तत्र सन्नानूदितमवलोक्य सर्वमपि विदुषो मनसो मोदमावहेत् ।
अस्मिन् पुस्तके प्रथमतो ग्रन्थस्य शब्दतोऽनुवादं विरच्य तत्स्पष्टीकरणाय कृतश्रीमतां
ग्रन्थतोऽस्तीव स्तुत्या वर्तते । तेनेदं पुस्तकं महाराष्ट्रभाषाभाषिणामवयमस्कृतज्ञाना-
मपि महतो ग्रन्थस्य परिभाषेन्दुसूत्रस्य याचातुष्येनार्थप्रकाशकं भवेदिति मदीयो
विश्वासः ।

(६) व्याकरणाचार्य व मीमांसातीर्थ पं० अनन्तशास्त्री पंडके, सीन्सु
कॉलेज, बनारस येथील अध्यापक लिहितात—

श्रीयुतैः प्राद्विवाकप्रवरैः श्रीवाद्यासोद्देववाडेगावकरमहोदयैः परिभाषेन्दु
शेखरस्य महाराष्ट्रभाषायां कृतं नूतनं सोदाहरणं व्याख्यानं बहुषु स्थलेषु मया सुस-
मालोचितम् । सम्यग्मूलार्थयोजितभिः सुललितैः पदैः कृतमेतद्व्याख्यानं नीरसव्याक-
रणग्रन्थस्यान्यभाषायां सुललितैः पदैः कर्तव्यस्यानुवादस्याद्यमुदाहरणं भवेदिति वदतो
मम जिह्वामसत्यवाददोषो न स्पृशेदिति निश्चितम् । अत्र सर्वत्र स्थलेष्वुदाहरणानि
सूत्राङ्कप्रदर्शनपूर्वकं सम्यक्कृत्या विवृतानि । कौमुदीं पठित्वाऽग्रिमग्रन्थपिपठिपूर्णां छात्राणां
कृतेऽस्तीवोपकारकमेतद्व्याख्यानं भवेदिति निःसन्देहं मे मतम् ।

(७). व्याकरणाचार्य पं. मुकुन्दशास्त्री पुणतामवर, साङ्गवेद विद्यालय, काशी
वेथील व्याकरणशास्त्राचे अध्यापक लिहितातः—

श्रीमद्भिस्तत्रभवद्भिः रावबहादुरपदमलङ्काराणैर्भूतपूर्वव्यायाधीश्वरैर्विधिविद्यानदी-
प्यैः ना. दा. वाडेगावकरमहानुभावैर्विनिर्मितं महाराष्ट्रभाषया परिभाषेन्दुशेखरस्य
व्याख्यानं यथामति विलोक्यता मया नितरामवर्णनीय आनन्दसन्दोहोऽनुभूतः ।
यतोऽत्र महाराष्ट्रभाषायां ग्रन्थतात्पर्यनिर्णयसमर्थानां पर्यायशब्दानां प्रदानं महाराष्ट्र-
भाषायाः समधिकवैदुष्यपरिचायकमित्यत्र नास्ति ह्यपरः । किञ्च मध्ये समुपदर्शितायां
प्रक्रियायां मया यावान् ग्रन्थोऽवलोकितस्तत्राऽनुद्दिष्टोऽपि मदीयदृष्टिपथं नागतः ।
अहोऽतितरामेवा समुद्यमः श्लाघ्यः !.....

(८). श्रीवाणवाग्वार्धिनी सभेच्या विद्वान् सभासदाचे मत त्या सभेचे मन्त्री
खाली लिहिल्याप्रमाणें कळविततः—

श्रीमद्भिर्विदर्भराजधानीनिवासिभिर्न्यायाधीशपदाधिष्ठितैर्वाडेगावकरमहोदयैर्व्याक-
रणशास्त्रीपरिभाषेन्दुशेखरस्यो गुरुमुखाद्वच्यं स्युत्पासुपाश्रान्यभाषाविद्यार्थिना सौ-
कर्याय मुरचिरमहाराष्ट्रभाषया प्रमत्तेन चाग्रगण्येन प्रथमतयाऽनूषोपदिष्टोऽस्माकं
चेतश्चमत्करोति । वाडेगावकरमहोदयानामयमुद्योगोऽत्यन्तं प्रशम्यः । उपदेशपत्तया
अभिप्रेतानां पाश्चात्यविद्यार्थिनां सम्यक् हितावदर्थेति चयं प्रतीतः । श्रीमता कीर्तिव-
र्द्धिनी इयं कृतिः श्रीविश्वेश्वरप्रसादेन सुचिरमेघतामिति समाशास्महे । इति काशीस्थ-
नीवाणवाग्वार्धिनीसभासदां सममते मते निवेदयामः ।

सभापतिः—गोपाळभट्टभट्टः

मन्त्री.—हरिराम शुक्लः

परिभाषेन्दुशेखराचे मराठी भाषांतर.

गणाधिपं नमस्कृत्य सर्वारिष्टविनाशकम् ।
 सकलार्थप्रदां चाभ्यां मातापुरनिवासिनीम् ॥ १ ॥
 व्यंकटेशं च यदं पाणिन्यादीन्मुनींस्तथा ।
 विद्वल्लेष्टं च नागेशं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २ ॥
 दुर्बोधपरिभाषेन्दुशेखरस्य सुबोधकम् ।
 भाषान्तरं महाराष्ट्रभाषां कुर्वे गुरुप्रसादतः ॥ ३ ॥
 क्ताहं मन्दमतिः क्तायं परिभाषेन्दुशेखरः ।
 बहुभिः पण्डितैर्यत्नः कृतो यस्यार्थबोधने ॥ ४ ॥
 गुर्वदेशात्तथाप्येतत् क्रियते साहसं मया ।
 गुर्वज्ञा नायमन्तव्येति हि सर्वत्र विश्रुतम् ॥ ५ ॥
 अतो मे साहसमिदं क्षन्तव्यं पण्डितैरिति ।
 विनयायनतो भूत्या प्रार्थयेहं कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥
 ये व्याकरणशास्त्रज्ञास्तदर्थं नायमुद्यमः ।
 अल्पज्ञा मन्दमतयस्तदर्थमयमुद्यमः ॥ ७ ॥
 स्खलितानि दुरुक्तानि ग्रन्थेऽस्मिन्स्युः पदे पदे ।
 प्रदर्शितानि चेत्तानि महाननुग्रहो भवेत् ॥ ८ ॥

प्रथमं प्रकरणम्

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।

घालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥ १ ॥

परब्रह्मस्वरूपी साम्ब (अम्बसहित) सदाशिवास नमस्कार करून (महाभाग्यादि
 आकरग्रन्थांचें अध्ययन केलें नसल्यामुळे परिभाषांचा अर्थ ज्यांना नीट रीतीने अवगत
 झाला नाहीं अशा) लोकांना (परिभाषाचा अर्थ) महत्प्रयत्ने रचवा त्या हेतूने पण्डित
 नागेश परिभाषेन्दुशेखर (नामक ग्रन्थ) करितो.

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्याय-
 सिद्धानि भाष्यवासिकयोः पण्डितानि यानि परिभाषारूपाणि तानि
 व्याख्यायन्ते ।

पुरातन वैयाकरण (हन्द्र इत्यादिकांनी) केल्ल्या व्याकरणग्रन्थात सूत्ररूपाने
 पण्डित पण पाणिनीयशास्त्रात (अष्टाध्यायीग्रन्थे) ज्ञापकमिदं च व्यापकमिदं असलेल्या;

ज्यो परिभाषा भाष्यान् किंवा चार्तिकान् मागिनव्या आद्रेन् अशा परिभाषांचो (व्या-
ग्रन्थांत) व्याख्या केली जात.

परिभाषा १

ननु लण्अडण्सूत्रयांणकारद्वयस्यैवोपादानेनाणिग्रहणंपु सन्देहाद-
निर्णयोऽत आह—

(माहेश्वर सूत्रांत) 'णू' हा अनुबन्ध दोन ठिकाणी म्हणजे एकदां 'अडणू' ह्या
प्रथम सूत्रांत व पुनः 'लणू' ह्या सहाव्या सूत्रांत आढळता. तेव्हां 'अणू' किंवा 'इणू'
ग्रन्थाहाराने कोणत्या प्रकाराचें ग्रहण करावें असा संशय उत्पन्न होतो; व (पाणिनीचा
उद्देश काय होता हें कळण्यास अष्टाध्यायींत माधन नसल्यामुळे) संशयाचें निराकरण
होत नाहीं अशा स्थितींत काय करावें ह्याचूं ही परिभाषा सांगतात —

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥ १ ॥

(कोणत्याहि सूत्रांतल शब्दांच्या अर्थावरून संशय उत्पन्न झाला असता,
भाष्यकारादिकांच्या) व्याख्यानवरून सत्यनिवृत्ति करून द्यावी, कारण एखाद्या
सूत्रांत संदेहजनक शब्द असला तरी ते सूत्र त्यांत सांगितलेले कार्य केल्याशिवाय राहत
नाहीं. (सूत्रनिर्दिष्ट कार्य निश्चितच असलें पाहिजे हें लक्षांत ठेऊन, जेव्हां संदेह उत्पन्न
होतो, तेव्हां त्या संदेहाचें निराकरण भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानावरून करून द्यावें.)

विशेषास्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयो,
यतः सन्देहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न, शास्त्रस्य
निर्णयजनकत्वाच्चित्यादित्यर्थः ।

सूत्रांत एखाद्या संदेहजनक शब्द आल्यास त्याच्या अनेक अर्थांपैकी कोणता अर्थ
परावर आहे हे निश्चितपणें समजण्यासाठी, शिष्टांनी (भाष्यकारादिकांनी) त्या शब्दाचें
जें व्याख्यान केलें आहे त्यावरून निश्चित अर्थ वरून घ्यावा. कारण (अष्टाध्यायींतल)
सूत्रांत एखाद्या संदेहजनक शब्द असला तरी शब्दांचें शुद्ध रूप कोणतें हें समजण्यास
जें ज्ञान आवश्यक आहे तें त्या सूत्रांत नाहीं किंवा ते सूत्र त्यांत सांगितलेले कार्य
करून इष्टरूप सिद्ध करीत नाहीं असें होत नाहीं. (कोणता संशय उत्पन्न झाला
व्याख्यावरून पाणिनीय शास्त्र अननुष्ठापक-कार्य करण्यास असमर्थ-होत नाहीं) व पाणि-
नीय व्याख्येनासत्र निश्चितार्थप्रतिपादक आहे हेंच मानणें योग्य आहे

असन्निर्ग्रहानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽन शास्त्रे सन्निर्ग्रहोच्चारणरूपाचार्यव्यव-
हारण सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं योज्यत इति याचन् ॥

पाणिनीय शास्त्राचा उद्देश निश्चितपणें कार्यसिद्धि द्यावी (सूत्रनिर्दिष्ट कार्य
निश्चितपणें करतां यावी व शुद्ध स्वरूप दर्शितां यावें) असा प्रसन्न्यामुळे, पाणिनीन
असिन् सूत्रांत संदेहजनक शब्द उच्चारण असल्यावरून असें जाणितें होतें की, संदेह-

निवृत्ति करण्यास व्याख्यानान्तेरीज इतर कोणतेहि साधन नाहीं (भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानारुनच संशयाची निवृत्ति करून घेतली पाहिजे, मारास अशा गद्देतूनच श्रद्धा व्याख्यानच शरण मानिलें पाहिजे.)

तेनाणुदित्सचर्णस्येत्येतत्पग्निहाय पूर्वणाणग्रहण, पंगेणग्रहणमिति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

झणूनच (अग्निदिग्धपणें कार्यसिद्धि करिता यावी हें व्याकरणशास्त्राचें प्रयोजन असल्यामुळे व्याख्यानारुनच आपणास असें करतें कीं) जेथें जेथें 'अण्' प्रत्याहाराचें पाणिनीय सूत्रांत ग्रहण केलें आहे तेथें तेथें 'अणुदिग्धवर्णस्य' (सू. १४) पदें एकच सूत्र खेरीज करून इतर सर्व सूत्रांत 'अण्' प्रत्याहारानें पूर्व णकाराचेंच ग्रहण करावें व 'इण्' इत्यादि प्रत्याहारांत दुसऱ्या णकाराचेंच ग्रहण करावें असे 'अण्' सूत्रावरील भाष्यान भाष्यकारांनी स्पष्टपणें सांगितलें आहे

परिभाषा २ व ३

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह—

सज्ञा व परिभाषा संबंधानें जे दोन पक्ष आहेत ते सांगणाऱ्या परिभाषा त्यांनीं सांगणान —

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

सज्ञा व परिभाषा ज्या ठिकाणीं सांगितल्या आहेत (तीं प्रवेश न सोडता) तेथेच राहणान

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

ज्या सूत्रांत कांहीं कार्य करण्याचें सांगितलें आहे त्या सुशब्दय कार्य करते वरी, सज्ञा व परिभाषा तेथें (सूत्रप्रदेशात) उपस्थित होतात

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरणसाधनश्चायम् ॥ यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव चाक्ष्यार्थबोधेन गृहीतशक्यता गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवहियते ॥ तत्तद्वाक्ष्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्तपेक्षोऽयं पक्ष इतीदृत्सूत्रे कैयटः ।

(यथोद्देशपक्ष झणजे काय व कार्यकालपक्ष झणजे काय व हा दोन पक्षान काय फरक आहे हे ग्रन्थकार आता सांगू इच्छितात थोडक्यात सांगावयाचें झणजे त्या दोन पक्षांत हा फरक आहे कीं, यथोद्देशपक्षात, सज्ञासूत्र व परिभाषा जेथें पाठिल आहेत त्याठिकाणीं विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध होतो वण कार्यकालपक्षांत विधिसूत्र जेथें पाठिल आहेत तेथेच संज्ञासूत्र व परिभाषा ह्यांच्या सहाय्यान त्याच्या अर्थाचा बोध

होता.) 'उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्' ह्या अव्ययीभाव समासाचा अर्थ 'आपला प्रदेश (आपली जागा) न सोडतां' असा आहे. 'उद्देश' हागते ज्या ठिकाणी (संज्ञासूत्र किंवा परिभाषा) पठित आहे तो प्रदेश. 'उद्देश' हा शब्द ('उद् + दिश' ह्या धातूत) अधिकरणवाचक अर्थांत 'घञ्' प्रत्यय लागून झाला आहे. (उद्दिश्यते अस्मिन् इतिउद्देशः). संज्ञा व परिभाषा ज्या ठिकाणी पठित आहेत, त्याच ठिकाणी ज्या वाक्यांनी त्या पठित केल्या आहेत त्या वाक्यांच्या अर्थाचा बोध होऊन संज्ञांच्या सांकेतिक अर्थांचें व तमंच परिभाषांच्या अर्थांचे पूर्णपणें ज्ञान होते, व त्यांच्या त्या अर्थांच्या धरूनच त्यांचा व्याकरणशास्त्रांत सर्वत्र उपयोग केला जातो, ह्या व्याकरणशास्त्रांत, 'देश' ह्या शब्दाचा 'उच्चारणकाल' असा अर्थ मानला आहे. 'ईदृत्' १-१-११ ह्या सूत्रावरून आप्याच्या शब्देन कैयटाने असें झटले आहे कीं, संज्ञासूत्रे व परिभाषा ज्या ठिकाणी पठित आहेत तेथें गुरुपामून ज्ञात झालेल्या अर्थांचे पूर्णपणें ज्ञान करून घेतल्यावर, पुढें ह्या ज्ञानाचा (व्याकरणशास्त्रान) केव्हांनां केव्हां तरी उपयोग होईलच अशी धट्टा बाळगणाऱ्या व झालेल्या ज्ञानाने संतुष्ट होणाऱ्या (छात्रां) करितां हा यथोद्देशपक्ष आहे. (मारांश, अपेक्षाबुद्धिमूलक यथोद्देशपक्ष असून, उपेक्षाबुद्धिमूलक कार्यकालपक्ष आहे. संज्ञासूत्रें व परिभाषा व्याकरणशास्त्रांत पठित असल्यामुळे त्यांचा पुढें, व्याकरणशास्त्रांत सांगितलेल्या विधिसूत्रांचा अर्थ यथार्थपणें समजून घेण्याकरितां, अवश्य उपयोग होईल असे समजून जे छात्र गुरूने सांगितलेला संज्ञासूत्रांचा व परिभाषांचा अर्थ त्याचवेळीं पूर्णपणें अवगत करून घेतात व नेहमीकरितां तो अर्थ ध्यानांत ठेवितात तशा धट्टाला व अपेक्षाबुद्धियुक्त छात्रांकरितां यथोद्देशपक्ष आहे. 'बुद्धिरादिच्' इत्यादि संज्ञासूत्रांचा व 'तन्मिचित्ति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादि परिभाषांचा गुरूने सांगितलेला अर्थ ने नेहमीकरितां ध्यानांत ठेवीन असल्यामुळे, जेव्हां ते 'बुद्धि रेचि' इत्यादि संज्ञापठित सूत्रें व 'इदं यणचि' इत्यादि मसमीनिर्देशयुक्त सूत्रे पठन करितात, तेव्हां गुरूने पूर्वी सांगितलेला 'बुद्धि' ह्या पदाचा अर्थ व तमंच मसमीनिर्देशानें कोणास कार्य होतें हें त्यांना पूर्णपणें अवगत असल्यामुळे, त्यांना विधिसूत्रार्थ चटकन् कळतो व अशाच छात्रांकरितां यथोद्देशपक्ष आहे हे लक्षांत ठेवावे. ह्याच्या उलट जे छात्र गुरुपामून संज्ञासूत्रांचा व परिभाषांचा अर्थ ऐकून घेतल्यावर त्याकडे त्यावेळीं दुर्लक्ष करितात व जेव्हां विधिसूत्रांचा अर्थ समजून घेण्याची वेळ येईल तेव्हां संज्ञांचा व परिभाषांचा अर्थ नीट लक्षांत आणून विधिसूत्रांचा अर्थ ज्ञात करून घेऊं अशी दयल करितात तशा उपेक्षाबुद्धियुक्त छात्रांकरितां कार्यकालपक्ष आहे. परिभाषा-संज्ञांनंच प्राचीन मतांत व नवीन मतांत परक आहे. संज्ञासंशोधी शोहोत तेवमत्य आहे. प्राचीन व नवीन मतांममाणें, यथोद्देशपक्षांत, संज्ञापठित विधिसूत्रांचा अर्थ संज्ञासूत्रांच्या प्रदेशांत घेतला जातो; पण कार्यकालपक्षांत, संज्ञासूत्रें विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित होऊन व शेंहांची गुरुवाक्यता होऊन सूत्रार्थ केला जातो. तमंच, परिभाषा-संज्ञांत येवटादि प्राचीन वैयाकरणार्थे भल्ल असें आहे कीं, यथोद्देशपक्षांत विधिसूत्रे

परिभाषांजल उपस्थित होतात व दोहोंची एकवाक्यता होऊन परिभाषाप्रदेशांत विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बोध होतो; परंतु कार्यकालपक्षांत, परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित होतात व दोहोंची एकवाक्यता होऊन विधिसूत्रप्रदेशांत विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बोध होतो. हें परिभाषासंबंधानें वर सांगितलेलें प्राचीन मत नागेशादि नवीन व्याकरणांस मान्य नसल्यामुळे, नागेश, 'केचित्तु' ह्या शब्दानें सुरू होणाऱ्या पुढील र्णांत परिभाषासंबंधानें नवीन मताचें प्रतिपादन करितात. नवीन मताप्रमाणें, यथो-
 देशपक्षांत परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होत नसून, त्यांच्या अर्थाचें केवळ स्मरण होत असतें. यथोदेशपक्षांत परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होतात असें मानल्यास, विधिसूत्रांतील परापरत्व नष्ट होईल. जसें 'वृक्षेभ्यः' हें रूप साधतांना, 'सुषिच' सू. २०२-य 'बहुवचने शस्येत्'-सू. २०५-ह्या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. दोन्ही सूत्रांत सप्तमीविभक्तीचा निर्देश असल्यामुळे, हें दोन्ही सूत्रे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या परिभाषेजवळ उपस्थित होतील व एकदेशस्थ बनतील, व त्यामुळे त्यांचे परापरत्व नष्ट होईल. असें झाल्यास, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा न्याय लावतां येणार नाही व कोणत्या सूत्रान्वये कार्य करणें हें ठरवितां येणार नाही. परंतु परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होत नसून त्यांच्या केवळ अर्थाचें परिभाषाप्रदेशांत स्मरण होतें असें नवीन मताप्रमाणें मानल्यास, विधिसूत्रें एकदेशस्थ बनत नाहीत, व त्यामुळे त्यांचे परापरत्व नष्ट न होतां, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा न्याय लावण्यांत कांहींच अडचण येत नाही; आणि 'बहुवचने शस्येत्' हें परसूत्र अमल्यामुळे तें प्रवृत्त होऊन, 'वृक्षेभ्यः' असें इष्टरूप मिळू होते. तसेच कार्यकालपक्षांत जशा परिभाषा प्राचीन मताप्रमाणें विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित होतात, तशा त्या, नवीन मताप्रमाणें विधिसूत्र-
 प्रदेशांत साक्षात् उपस्थित होत नसून, त्या प्रदेशांत केवळ त्यांच्या अर्थांचेच स्मरण होते. परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत साक्षात् उपस्थित होताना असे जें प्राचीन मत आहे तें मानल्यास, 'इमोऽहंस्वात् अचिदुमुद् नियम्' इत्यादि सूत्रांत जेथें पञ्चमी व सप्तमी ह्या दोन्ही विभक्तींचा निर्देश आहे, तेथें 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' ह्या दोन्ही परिभाषा उपस्थित होऊन एकदेशस्थ बनतील, व तसें झाल्यास त्या परिभाषांचे परापरत्व नष्ट होईल, व विप्रतिषेधन्याय अशा ठिकाणी लावतां येणार नाही; आणि त्यामुळे विधिसूत्रांचा अर्थ करण्याकरितां कोणती परिभाषा लावावी हें ठरवितां येणार नाही. पण परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित न होतां, तेथें त्यांच्या केवळ अर्थांचेच स्मरण होतें असें जे नवीन मत आहे तें मानल्यास, त्या परिभाषा एकदेशस्थ न बनतां, त्यांचा मूळ प्रदेश कायम राहतो व त्यामुळे विप्रतिषेधन्याय लावण्यास कांहीं अडचण येत नाही, आणि 'तस्मादित्युत्तरस्य' हें परसूत्र अमल्यामुळे तें लावून 'इमोऽहंस्वात्' ह्या विधिसूत्राचा अर्थ निश्चितपणें करितां येतो. प्राचीन मतामध्यें दोन्ही पक्षांत जर विप्रतिषेधन्याय उपयोगांत आणल्या जातो हें खरें आहे तरी, तो गौणरीत्या उपयोगांत आणला जातो; पण नवीन मतांत तो मुख्यरीत्या लागू

पडतो. तसेंच परिभाषा व विधिसूत्र अनेकन असल्यामुळे, स्वदेश मोकून त्यांचे परदेशांत जाणे संभवत नसल्यामुळे, ती परदेशांत माझाच उपस्थित होतात हे मानणे बरोबर नाही. ह्या सर्व कारणांमुळे, प्राचीन मत स्वीकारतां येत नाही व नवीन मत सयुक्तिक असल्यामुळे आणि त्याला भाषाचा आधार असल्यामुळे तेच ग्राह्य आहे असे जातां पुढील ग्रन्थांत नागेश सांगणार आहेत. पुढील ग्रन्थ नीट लागावा व परिभाषा-संबंधाने प्राचीन मतांत व नवीन मतांत वाय करू आहे हे पूर्णपणे लक्षात यावे ह्या हेतूने ही विस्तारपूर्वक चर्चा केली आहे.)

केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादि कृति पर्यालोचनायां सकलतत्त्वविध्युपस्थितौ सकलतत्त्वसंस्काराय गुण भेदं परिकल्प्य रुचाभ्यतयेव नियमः ।

किन्त्येक (भाष्यतत्त्वविद् नवीन) वैयाकरणाच परिभाषासंबंधाने असे मत आहे की, ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ' इत्यादि परिभाषाच्या अर्थाचा (गुरुमुखापासून) बोध झाल्यानंतर, सप्तमी इत्यादि विभक्तींचा निर्देश कोणकोणत्या सूत्रात आहे अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते व त्यावेळीं जेव्हा सूत्र पुढील उपस्थित होतात—म्हणजे ज्याचे स्मरण होते—स्पर्षा प्रत्येक सूत्राला ती परिभाषा लावून व दोहोर्ही एकवाक्यता करून विधिसूत्रांचा अर्थ (परिभाषाप्रदेशात) नीट समजून घेतला जातो (ह्या पंक्ती ' परिभाषाविषये ' हा शब्द घातला आहे त्याचे कारण असे की, पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे, प्राचीन मतात व नवीन मतात संज्ञासंबंधाने ऐक्यरुत आहे. कारण काय ? ह्या दोन मतात परिभाषासंबंधानेच आहे. तसेच ह्या पंक्तीत ' सकलतत्त्वविध्युपस्थितौ ' हा जो शब्द वापरला आहे त्यातील ' सकल ' ह्या पदाचा ' संपूर्ण ' असा अर्थ नसु ' कतिपय ' असा अर्थ आहे, आणि ' उपस्थिति ' ह्या पदाचा अर्थ ' परप्रदेशात चालू जाणे ' असा नसून, ' पुढीलचे ठिकाणी स्मरण होणे ' असा आहे. म्हणून, ह्या पंक्तीचा अर्थ असा आहे की जेव्हा गुरु आपल्या शिष्यास ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' इत्यादी परिभाषाचा अर्थ नीट समजवून देतां व शिष्याला तो अर्थ पूर्णपणे कळतो तेव्हा सप्तमी निर्देशाचा सूत्र कोणकोणती आहेत ही जिज्ञासा त्याचे मनांत सहज उत्पन्न होते व ते गुरुला ती सूत्रे सांगण्याबद्दल विनंति करितो, आणि त्यावेळीं उदाहरणादाखल जीं सूत्रे गुरु त्याला सांगतो किंवा जीं सूत्रे त्याला स्वतः लक्षात आढवतात अशाच सूत्रांना यथोद्देशपक्ष लागतो. जीं सूत्र त्याला सापेक्षीं गुरु सांगत नाहीं. ह्या जागे स्मरण चालू होते नाही अशा सूत्रांचे ठिकाणी कार्यकालपक्ष लागतो असे नवीन वैयाकरणाचे मत आहे. त्याच्या मताप्रमाणे दोन्ही पक्षात विधिसूत्र परिभाषाप्रदेशात किंवा परिभाषा विधिसूत्र-प्रदेशांत चालून जात नसून व तद्देशस्थ होत नसून आपआपल्याच प्रदेशांत वायम राहतात, व त्यामुळे त्याचे परापरत्व द्योबितांना काही अडचण येत नाही.)

[कार्यकालपक्षे तु त्रिषाद्यामप्युपस्थितिरेति विशेषः ।]

(नवीन मताप्रमाणे, यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष ह्या दोन पक्षांत हा फरक

आहे की) केवळ कार्यकालपक्षामध्येच परिभाषा त्रिपादीत देखील उपस्थित होतात.

(' कार्यकालपक्षे तु ' यांतील ' तु ' शब्दाचा अर्थ ' पक्ष ' असा आहे. परिभाषा सपादसप्ताध्यायीत पठित अमन्यामुळे व ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रान्वये, त्यांच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध अमन्यामुळे, यथोद्देशपक्षांत परिभाषा त्रिपादीतील सूत्रांम ल्यागू पडू शकून नाहींत. म्हणूनच परिभाषा त्रिपादीतील सूत्रांम ल्यागू पडण्याकरितां कार्यकालपक्षाची मदत घ्यावी लागते. मारांश, यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष हे दोन्ही पक्ष सपादसप्ताध्यायीतील सूत्रांना ल्यागू पडतात; कारण परिभाषा व ती विधिसूत्रे एकमेकांच्या दृष्टीने अमिद्ध नाहींत. परंतु त्रिपादीत पठित असलेल्या विधिसूत्रांचे ठिकाणी कार्यकालपक्षच लागतो. येथे हे लक्षांत ठेवावे की जरी सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध आहे तरी त्रिपादीच्या दृष्टीने सपादसप्ताध्यायी असिद्ध नाहीं. म्हणून त्रिपादीपठित विधिसूत्र परिभाषांच्या मदतीने आपला अर्थ कार्यकालपक्षांत यथार्थ रीतीने स्वयंदेशांत करून घेतात. आतां, परिभाषासंबंधानें जे नवीन मत प्रत्यक्षकारांनी मागितलें आहे ते भाष्याम धरून आहे व परिभाषासंबंधी प्राचीन मत भाष्यविरुद्ध आहे हे सिद्ध करण्याकरितां, नागेश पुढच्या पंजीत भाष्याचें प्रमाण देतात.)

(एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः) कश्चिदेकदेशस्यः सर्वे शास्त्रमभिव्यलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वे वेदमाभिव्यलयतीति पृष्ठीस्थाने इति सूत्रे भाष्य उक्तम् । अधिकारशब्देन पारध्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्यबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैक्याक्यताया इतः प्रतीतेः । नत्रैतावान्विशेषः, यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्ध्यात्मात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषणाम् । तदुक्तं विडति चेति सूत्रे कैयटेन ' यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुज्जत ' इति ॥

(पर जें परिभाषासंबंधानें नवीन मत सांगितलें आहे) त्याच अभिप्रायानें, ' पृष्ठी स्थानेयांगा ' १-१-४९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार असें म्हणतात की अधिकार तीन प्रकारचा असतो (१- ' स्वस्तिनेनाधिकार. ' ह्या सूत्राम्वयें सांगितलेला अधिकार, तो त्या अधिकारात पठित असलेल्या सर्व सूत्रांस लागू पडतो, जसे ' अङ्गस्य ' हे अधिकारसूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असलेल्या प्रत्येक सूत्राचें ठिकाणीं उपस्थित होतें. २- ' चकार. ' जेथें उच्चरसूत्रांत ' चकार ' असतो तेथें पूर्वसूत्रांतील विशेष त्या चकारांत उच्चरसूत्रांत अनुकृष्ट होतें हें प्रसिद्धच आहे. ३- ' परिभाषा. ' ह्या परिभाषा त्यांच्या चिन्हांनीं युक्त असलेल्या सर्व विधिसूत्रांस लागू पडतात व त्या विधिसूत्रांचा अर्थ योग्य रीतीने करून देण्याच्या उपयोगीं पडतात म्हणून त्यांना ' अधिकार ' असें म्हटलें आहे). त्यापेक्षां एक अधिकार-म्हणजे ' परिभाषा ' -असा आहे की जो (आपला प्रदेश न मोकड्या) एकाच जातीं राहून, ज्या प्रमाणें चांगला प्रकाश-

युक्त दिवा (आपली जागा न मांडतां, जेथे तों आहे तेथूनच) आपल्या प्रकाशाच्या योगानें सर्व घरांत प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणें, सर्व व्याकरणशास्त्रावर प्रकाश पाडतो. ' अधिकार ' या शब्दानें परिभाषांचेहि ग्रहण होतें; कारण, अधिकारसूत्राप्रमाणें, परिभाषा स्वतःकरितां उच्चारल्या नसून इतर सूत्रांचा—ग्रहणजे विधिसूत्रांचा अर्थ योग्यरीतीनें करून देण्यासाठी त्या सांगितल्या असतात. बरील भाष्यांत ' कश्चिन् ' ह्या शब्दाने परिभाषेचें ग्रहण होतें असें कैयटानें म्हटलें आहे. त्या भाष्याचे तात्पर्य हे आहे की ज्याप्रमाणें दिवा आपल्या जागेहूनच सर्व घरांत प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणें परिभाषा (आपल्या जागेच राहून) आपल्या अर्थाच्या स्मरणद्वारा सर्व व्याकरणशास्त्राच्यां उपयोगी पडतात—ग्रहणजे त्यांच्या चिन्हांनीं युक्त असलेल्या सर्व विधिसूत्रांचा अर्थ नांद लावण्याच्या कामी पडतात. (बरील भाष्यांत ' एकदेशस्थः ' हे पद घातलें असल्यामुळें त्यावरून हें स्पष्ट होतें की परिभाषा आपल्या प्रदेशा केंव्हांहि सोडीत नाहींत व विधिसूत्रांजवळ चालून जात नाहींत आणि तद्देशस्थ बनत नाहींत. म्हणूनच परिभाषासंबंधानें पूर्वी जे प्राचीन मत सांगितलें आहे ते स्वीकारतां येत नाहीं; कारण त्या मताप्रमाणें परिभाषा विधिसूत्रांजवळ जाऊन तद्देशस्थ बनतात. आतां, कैयटाचें असें म्हणणें आहे की बरील भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षाकडून असून ते कार्यकालपक्षास लागू पडणारे नाहीं. कारण त्याच्या मताप्रमाणें, यथोद्देशपक्षांतच परिभाषा आपली जागा सोडीत नाहींत व कार्यकालपक्षांत त्या विधिसूत्र देशस्थ बनतात. त्यावर मागेजाचें म्हणणें असें आहे की, बरील भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षास लागणारे नसून) तें भाष्य दोन्ही पक्षामध्ये ग्रहणजे यथोद्देश व कार्यकालपक्षांस लागू पडणारें असें उभयपक्षसाधारण भाष्य आहे. (कारण तें भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षासच लागतें असें मानण्यास काहींच प्रमाण नाहीं. दुसरे असें की ते केवळ यथोद्देशपक्षास लागतें असें मानल्यास परिभाषांना कार्यकालपक्ष लागूच पडणार नाहीं; कारण त्या जर स्वदेशीच राहिल्या तर प्राचीन मताप्रमाणें त्यांच्या संबंधानें कार्यकालपक्षाची उपस्थिति होणें अशक्य आहे.) बरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें की दोन्ही पक्षांत—ग्रहणजे यथोद्देश व कार्यकालपक्षांत—एकाच प्रदेशाचे ठिकाणीं परिभाषा व विधिसूत्र ह्यांची एकवाक्यता होते. ह्या दोन पक्षांत फरक येवढाच आहे की, यथोद्देशपक्षांत, परिभाषाप्रदेशामध्ये विधिसूत्रांचें स्मरण होऊन जेवढ्या विधिसूत्रांचे स्मरण होतें तितकेंच परिभाषा उच्चारून प्रत्येक सूत्राची परिभाषाविधेयाशीं एकवाक्यता केली जाते. ' कृति च ' १-१-५ ह्या सूत्राबरील भाष्याच्या टीपेंत कैयटानें असें म्हटलें आहे की, ' यथोद्देशपक्षांत, विधिसूत्रे परिभाषेजवळ ठेविली जातात व जितकीं विधिसूत्रे उपरिमत होतात तितकेंच परिभाषा उच्चारून परिभाषेच्या विधेयासह प्रत्येक विधिसूत्राची एकवाक्यता केली जाते (सारांश, कैयटाच्या प्राचीन मताप्रमाणें देवाील यथोद्देशपक्षांत परिभाषाप्रदेशामध्येच विधिसूत्रार्थबोध होतो, परंतु परिभाषापदेशांत विधिसूत्रे साक्षात् उपरिमत केलीं जातात असे जें कैयटाचें म्हणणें आहे तें नवीन मतवाद्यांना कर्तव्य नसून त्यांच्या मताप्रमाणें परिभाषाप्रदेशांत केवळ विधिसूत्रा-

र्थस्मरण होतें. हाच दोन मतांत फरक आहे. कैवळाचे मत कमं दोषयुक्त आहे हे ग्रन्थ-कार पुढे सांगणार आहेत)

कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषावृत्त्यैकवाक्यतेति । (अत्रैक-देशस्य इत्यनेन तत्र तत्र तद्व्युद्धावयि तत्तद्देशस्यत्वं वारयति, यथा व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किन्त्वभि-जनदेशीयत्वव्यवहार एव, तद्वत् ।

परंतु कार्यकालपक्षांत विधिसूत्रप्रदेशामध्ये परिभाषेच्या अर्थाचे स्मरण होऊन त्या प्रदेशांत दोहोंची एकवाक्यता घेई जाते (व विधिसूत्रप्रदेशांत सूत्रार्थबोध होतो, परंतु यथोद्देशपक्षांत परिभाषाप्रदेशामध्ये सूत्रार्थबोध होतो. हाच दोन पक्षांत फरक आहे.) वर सांगितलेल्या (‘पट्टी भ्यानेयोगा’ ह्या सूत्रावरील) भाष्यांत ‘एवदेशस्यः’ हे पद घातले असल्यामुळे हे स्पष्ट होतं की, परिभाषांचे विधिसूत्रप्रदेशांत जरी स्मरण होतं तरी त्या विधिसूत्राचे जवळ घाटून जात नाहीत व विधिसूत्रदेशस्य बनत नाहीत (आणि त्यामुळे त्यांच्यातील परापरत्व वायम राहतं. प्राचीन मताप्रमाणे परिभाषा विधिसूत्राजवळ जाऊन विधिसूत्रप्रदेशास्य बनतात; परंतु हे हलणं ‘एवदेशस्यः’ ह्या भाष्यांतील पदाच्या विरुद्ध असल्यामुळे, प्राचीन मत ब्रूक ठरतं.) ज्याप्रमाणे राजगार प्रण्याकरिता निघालेले पुरव जरी अनेक देशांत जातात तरी त्या देशांतील राहणारे समजले जात नसून आपल्या मूळ प्रदेशांतलेच राहणारे समजले जातात त्याचप्रमाणे परिभाषासंबंधाने समजावे.

निषेधवाक्यानामपि निषेधविशेषाकाङ्क्षाद्विधेकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः (कृति चेत्यत्र भाष्ये । तर्कवाक्यता पर्युदासन्यायेन । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह घान्नार्थ-बोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः ॥) २८

(निषेधसूत्रांना देखील गांभीर्याने परिभाषा मानतात त्यांचे कारण ग्रन्थकार असे सांगतात की) अमुक कार्य होऊं नये असे सांगणाऱ्या कार्यनिषेधसूत्रांना, ज्याचा ती निषेध करितात त्याची आकांक्षा (गरज) असल्यामुळे, ज्या ज्या विधिवाक्यात सांगितलेल्या कार्याचा ती निषेध करितात त्या त्या विधिवाक्याबरोबरच त्याचा उच्चार करून दोहोंची (विधिवाक्य व तत्तर्कबधी निषेधवाक्य ह्यांची) एकवाक्यता केल्याने अर्थबोध होत असल्यामुळे, व ह्या वास्तवात त्यांचे परिभाषांशी सादृश्य असल्यामुळे, त्यांना (कार्यनिषेधसूत्रांना) देखील परिभाषाच मानावे असे ‘कृति च’ (१-१-५) ह्या सूत्रावरील भाष्यांत झटले आहे. ही जी (विधिवाक्य व निषेधवाक्य ह्यांची) एकरूपात्मता करावयाची ती कधी पर्युदासरूपाने व कधी प्रसज्यप्रतिषेधरूपाने होऊन, दोहोंच्या (विधायक व निषेधक सूत्रांच्या) एकद्वंद्वरूपाने अर्थबोध होतो पर्युदासाचा म्यानार घेत्यास, दोहोंची मिळून एकरूपात्मता होते. (जसे ‘सर्वधानुसार्यधानुस्यो,’ सू. २१६८ हे विधायकसूत्र व ‘किदिति च’ सू. २२१७ हे निषेध सूत्र,

द्या दोहोची, पर्युदासराशे र्भवात्कून, एकवाक्यता केरपास, 'अङ्गित्मवधानुसार्धं धातुस्यो प्रत्ययस्य परस्यो द्वागन्तास्य गुणो भवति' असें एकवाक्य होतें) प्रसज्य प्रतिपेय करून दोन भिन्न वाक्ये केरपास, त्या दोन वाक्याच महाराशे करून एकवाक्यता होत (जसे 'सर्वधातुसार्धधातुस्यो प्रत्ययस्य परस्यो द्वागन्तास्य गुणो भवति, किंतु पिति इति प्रत्यये परे गुणो न भवति')

संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु प्रदेशवाक्येन सहैव, अत एवाणोऽप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यम्यतापन्नाऽसोमादित्येतन्निति न मत्वाद्यसिद्धस्य, अतिद्वयत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिः, कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वान्पूर्वग्रहणे नाग्रहणात्

कार्यकालपक्षात्, सज्ञासूत्र जेथें पठित आहेंत तेथें त्याच्या देखील अर्थाचा बोध होत नाहीं (म्हणजे तेथें त्याच्या अर्थाचा बोध जरी झाला तरी त्यामुळे काही विधायक कार्य होऊ शकत नाहीं), परंतु ज्या विधायकसूत्रात सज्ञाचा उपयोग केला आहे त्या सूत्रासह या सज्ञासूत्राचा विधायकसूत्राच्या प्रदेशात अन्वय केच्यास अर्थबोध हाता (-म्हणजे कोणते कार्य करावें ह्याचा बोध होतो सारांश सज्ञासूत्रात जेथें विधिसूत्रें पठित आहेंत त्या ठिकाणी नेऊन दोहोची एकवाक्यता केल्याने विधिसूत्रप्रदेशात त्याचा कार्यकालपक्षामध्य अर्थबोध होतो.) म्हणूनच 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' (८-४-१० सू० ११०) ह्या विधिसूत्राजवळ 'अदसो मात्' (१-१-१२ सू० १०१) हा प्रगृह्यमज्ञेच सत्र नेऊन तेथें दोहोची एकवाक्यता केल्यावर, विधिसूत्राच्या प्रदेशात आणलेल्या 'अदसो मात्' ह्या सूत्राच्या दृष्टीन 'अदसोऽसेदांदु दोम' (८-२-८० सू० ४१९) हें सूत्र असिद्ध ठरत नाहीं व त्यामुळे ('अमी' ह्या शब्दातील) मुचाला अमिद्वय प्राप्त होत नाहीं ('पूर्वप्रासिद्धम्' ह्या सूत्रान्वये, सिद्धप्राप्तातील सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादीपठित सर्व सूत्रें असिद्ध आहेत व तसच त्रिपादीत पठित पूर्वपूर्वसूत्राच्या दृष्टीन उत्तरातर सूत्र असिद्ध आहेत ह्या रीतीन 'अदसो मात्' ह्या सिद्ध पाण्ढातील सूत्राच्या दृष्टीन 'अदसोऽसेदांदु दोम' व 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' हा नाग्नही त्रिपादीतील सूत्र असिद्धच आहेत 'अदसोऽसेदांदु दोम' ह्या त्रिपादीतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' हें त्रिपादीतील परसूत्रहि अमिद्वय आहे पण जेव्हां कार्यकालपक्षात 'अदसो मात्' हें सज्ञासूत्र 'अणोऽप्रगृह्यस्य' ह्या सूत्राला नाऊन मिळत व त्याच्याशी एकवाक्यतापन्न होत, तेव्हां अशा तऱ्हेन एकत्रीय झालेल्या ह्या दोन सूत्राच्या दृष्टीन, 'अदसोऽसेदांदु दोम' हें, पूर्वसूत्र अस-वामुळे अमिद्वय ठरू शकत नाहीं,—म्हणजे सिद्ध ठरतें, व त्यामुळे, 'अमी' ह्यातील मुचाला अमिद्वय प्राप्त होत नाहीं, व त्याला 'प्रगृह्य' सज्ञा प्राप्त होऊन, ते पदान्ती अमलें तरी, अनुनासिक होत नाहीं, कारण ('पूर्वप्रासिद्धम्' ह्या सूत्रान सांगितले) असिद्धत्व, कार्य, करणाकरिताच (-म्हणजे सिद्धसूत्रान्वये प्रधान कार्य करून मग अमिद्वयसूत्राचें कार्य

कराने ह्या करिनांच) मांगितले आहे, व कार्यज्ञान ह्याच्यावरच जे कार्य करणे आहे ते मिद्ध किया अमिद्ध आहे हे ठराविके शक्य आहे. कार्यज्ञान, कार्यविधायक सूत्र जेथे पठित असे. त्याप्रदेशांच (ठिकाणांच) होऊं शकते. म्हणून ' अणोऽप्रगृह्यस्य ' ह्या कार्य विधायक सूत्राजवळ उपस्थित होऊन त्याच्याशी एकवाक्यतापन्न ज्ञान्याने तद्देशस्थ बनलेले ' अदमो मान् ' हे संज्ञासूत्र, ' अदमोऽसेदांदु दीम. ह्या असिद्धकाण्डातील पूर्वसूत्राच्या रूढिने अमिद्ध ठरते, व त्यामुळे ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रातील ' पूर्व ' शब्दाने ' अदमो मान् ' (उत्तरसूत्रप्रदेशास्थ होऊन उत्तरसूत्र ज्ञान्यामुळे) ह्या सूत्राचे, ग्रहण होऊं शकत नाहो.

एवं तद्वोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसम्भानं चेति तत्रत्यपराधमेव विप्रति-
पेधसूत्रप्रवृत्तो योजम् (अत एव कार्यकालपक्षेऽद्यादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंश्लेष-
वृत्तोमादितिसूत्रे भाष्य उक्तम् ।) २

वर मांगितल्याप्रमाणे, ज्या विधिसूत्रांत संज्ञेचा उल्लेख आहे त्या सूत्राच्याजवळ संज्ञासूत्र नैल्यानंतर तेथे त्या संज्ञासूत्राचा अर्थबोध होत असल्यामुळे, ते संज्ञासूत्र विधिसूत्र-प्रदेशास्थ आहे असे समजून, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रामध्ये परापरत्व ठरवावे. (संज्ञा-सूत्राचा ज्या विधिसूत्रप्रदेशात मफल वाक्यार्थबोध होतो तद्देशास्थ ते संज्ञासूत्र समजून विप्रतिपेधन्यायाने परापरत्व ठरवावे असा नियम स्वीकारला आहे) म्हणूनच, कार्यकाल-पक्षान, ' एचोऽयवायव ' सू० ६१ ह्या सूत्राच्या अपेक्षेने प्रगृह्यसंज्ञासूत्र पर आहे असे ' अदमो मान् ' १-१-१२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (वास्त-विक, प्रगृह्यसंज्ञासूत्रे अष्टाध्यायीत प्रथमाध्यायात पठित आहेत, ' एचोऽयवायव. ' सू० ६१ च ' प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' सू० ९० ही सूत्रे अष्टाध्यायाच्या प्रथमपादात पठित असून त्या दोहोंमध्ये ' प्लुतप्रगृह्या ' हे परसूत्र आहे पण कार्य-कालपक्षान जेव्हा ' ईदृदेन् द्विवचनम् प्रगृह्यम् ' सू० १०० ते संज्ञासूत्र ' प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम् ' ह्या सूत्राजवळ जाऊन त्याच्याशी एकवाक्यतापन्न होत व तद्देशस्थ बनत, तेव्हा त्याला ' एचोऽयवायव ' ह्या सूत्राच्या रूढिने परच वने व ' विप्रतिपेध परं कार्यम् ' या न्यायाने ते संज्ञासूत्र पर ठरून, ' गद्रे अमृ ' इत्यादि ठिकाणी भया-देश न होता, प्रकृतिभाव करयम राहतो. येथे सहज अशी शंका उत्पन्न होते की ज्या-प्रमाणे परिभाषा अचेतन आहेत त्याचप्रमाणे संज्ञासूत्रे देखील अचेतन आहेत. मग परिभाषा विधिसूत्राजवळ कां चालून जात नाहीत व संज्ञासूत्रे विधिसूत्राजवळ कां चालून जातात ? ह्या शकेचे उत्तर हे आहे की वर दिलेल्या भाष्यात ' एकदेशस्थ ' हे पद केवळ परिभाषासंबंधाने उच्चारले आहे, संज्ञासूत्रासंबंधाने ते पर उच्चारले नाहीं. त्यामुळे असे दिसून येते की भाष्यकाराच्या मते, कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्रे विधिसूत्रप्रदेशात जाऊन तद्देशस्थ बनतात, व भाष्य प्रमाण मानलेच पाहिजे. भाष्याच्या प्रामाण्याबद्दल संशय करू न्याय आपणाने मुळीच अधिकार नाही. दुसरे असे की, कार्यकालपक्षान संज्ञासूत्रे जेथे पठित आहेत तेथे त्याचा मफल—म्हणजे कार्य करणाऱ्याच्या उपरोक्ती १३

णारा असा—वाक्यार्थबोध होत नसून, विधिसूत्रप्रदेशांतच त्यांचा सफल वाक्यार्थबोध होत असल्यामुळे, त्यांना विधिसूत्रप्रदेशास मानले जाते संज्ञासूत्रं च परिभाषा हांत हा परक आहे की परिभारामध्ये विधेय सांगितले असते—गृहणते कोणास कार्य करावे ह्या संबधाने निर्देश केला असतो, परंतु संज्ञासूत्रांत विधेय मुळींच सांगितले नसत. ह्यामुळे संज्ञासूत्रांचा कार्य करण्याच्या उपयोगी पडणारा असा त-हेचा वाक्यार्थबोध विधिसूत्र-प्रदेशांतच होऊं शकतो, आणि गृहणूतच, ज्या ठिकाणी सूत्राचा सफल वाक्यार्थबोध होतो, तद्देशास ते सूत्र आहे असा नियम असल्यामुळे, कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्रं विधिसूत्र-प्रदेशास मानलीं जातात.)

आकडाराधिकारस्थभगदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष पवेति तत्रत्य-परत्वेनैव बाध्यबाधकभावः ।

परंतु 'आकडारादेशा संज्ञा' सू० २३२ ह्या अधिकारात सांगितलेला भसंज्ञा, पदसंज्ञा इत्यादि संज्ञासंबधाने यथोद्देशपक्षच स्वीकारावा व त्या संज्ञाविधायक-सूत्रातील परापरत्वाच्या अनुशोधनेच बाध्यबाधकभाव दूरवावा. (असं असल्यामुळे, भसंज्ञा, पदसंज्ञेच्या मानाने पर असल्यामुळे, ती पदसंज्ञेची बाधक होते. भसंज्ञा, पद-संज्ञा, इत्यादि आकडाराविनास्य संज्ञांच्या विवशात यथोद्देशपक्ष न स्वीकारतां कार्य कालपक्ष स्वीकारल्यास, इष्टरूपसिद्धि होणार नाही. जसे—'राजन्+राज्' असा स्थितींत, 'अहोपोऽन' सू० २३४ व 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३६ ह्या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. कार्यकालपक्षाने ह्या दोन सूत्रांतून तत्संज्ञा-विधायकसूत्रं येऊन मिळतील व त्या संज्ञाविधायकसूत्रांना त्या विधिसूत्रांचे स्थान मिळेल व त्यावरून पूर्वापरभाव दूरवावा लागेल. जसे—'अहोपोऽनः' सू० २३४ ह्या सूत्राजवळ 'यचि भम्' सू० २३१ हे असंज्ञाविधायकसूत्र जाऊन त्याशी एकवाक्यतापक्ष आल्यावर, 'अहोपोऽन' ह्या सूत्राचे जे स्थान आहे ते स्थान 'यचि भम्' ह्या सूत्राला प्राप्त होईल. तसेच 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३६ ह्या सूत्राजवळ 'स्वादिभ्वसर्वनामस्थाने' सू० २३० हे पदसंज्ञा-विधायक सूत्र येऊन त्याशी एकवाक्यतापक्ष होईल आणि त्यामुळे 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' ह्या सूत्राचे जे स्थान आहे ते स्थान 'स्वादिभ्वसर्वनामस्थाने' ह्या सूत्रास प्राप्त होईल. 'कडारा. कर्मधारये' ह्या सूत्रापूर्वी जी संज्ञाविधायकसूत्रे पाटिल आहेत त्यांनाच एकमज्ञानियम लागू पडतो. परंतु 'अहोपोऽन' व 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' ही दोन्ही सूत्रे 'कडारा कर्मधारये' ह्या सूत्रानंतर पाटिल आहेत. त्यामुळे त्यांच्या संबंधाने एकमज्ञानियम लागू पडू शकत नाही. गृहणून 'अहोपोऽन' व 'यचि भम्' ही दोन सूत्रे एकवाक्यतापक्ष होऊन बनलेल्या सूत्राने 'राजन्' ह्यातील अकाराचा लोप होईल व नंतर 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' हे अमिद्वक्षण्यतातील सूत्र व त्याला जाऊन मिळालेले 'स्वादिभ्व' हे सूत्र ह्या दोन सूत्रांची एकवाक्यता होऊन बनलेल्या सूत्राने 'राजन्' ह्यातील नकाराचा द्वितीय लोप होईल, व 'राज्' असे इष्ट रूप सिद्ध

होणार नाही. पण असा टिपणी यथोद्देशपक्ष स्वीकारल्यास, अनिष्ट रूप होण्याची भावना टागे. पारंग पूर्ण सांगितल्याप्रमाणे, यथोद्देशपक्षाने संज्ञाविधायकसूत्रे पारंप्रिकायकविधिसूत्रांतरात न जाणां भाष्यस्थ जालीं पायस राहण अमान, व विधिसूत्रे त्यांना येऊन मिळण अमान. आणि त्या विधिसूत्रांचे पारंपर्य संज्ञा विधायकसूत्रांच्या पारंपर्याच्या अनुतोकांनय टरवारें लागें. त्यामुळे 'अहोपोऽन' हे विधिसूत्र 'यप्रिभम्' ह्या अर्थसंज्ञाविधायक परसूत्रांतरात जाऊन मिळान्याने, ते परसूत्र टरत, व 'न स्तेष प्रतिपदिशन्तस्य' हे सूत्र 'स्याद्विभु अमर्शनामस्थाने' ह्या परमंज्ञाविधायक पूर्वसूत्राशी जाऊन मिळान्याने, ते पूर्वसूत्र टरत, आणि 'प्रिप्रतिपदि' पर पायम्' ह्या अर्थान्याने, 'अहोपोऽन' हे सूत्र 'न स्तेष प्रतिपदिशन्तस्य' ह्या पूर्वसूत्राचे पायस ठरून, त्या सूत्राने होणारें कार्य होऊं देत नाही व 'राजन्' झोतील केरत अशाच्याच स्तेष होतो व नाराचा स्तेष होत नाही व 'राज' असे इष्ट रूप मिळू होते.)

यदादिसंज्ञानां तत्र जातदातिग्रहणेय त्रिषाद्यामपि व्यरहाः । अतएव पूर्वप्रासिद्धमिति सूत्रे परिभाषणामेव त्रिषाद्यामप्रवृत्तिमाज्ञाप्य कार्यपाल-पक्षाश्रयेण समाहितमित्याहुः । यथोद्देशपक्ष प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥ २ ॥

'यद' इत्यादि संज्ञाविधायक सूत्र अष्टाध्यायीत ज्या टिपणी पठित आहेत त्या टिपणीच त्यांच्या सांगितले अर्थाच्या पूर्णपणे बरोबर होत असल्यामुळे, त्यांच्या त्या अर्थाचा परतच त्यांचा त्रिषादीत उपयोग केला जातो. म्हणूनच 'पूर्वप्रासिद्धम्' ८-२-१ ह्या सूत्राशील भाष्यात भाष्यकारांनी, परिभाषा त्रिषादीत कदा प्रवृत्त होऊं शकतील अशी केवळ परिभाषांच्या संबंधानेच संज्ञा उपभोग करून त्या शब्दांचे समाधान कार्यपालपक्ष स्वीकारून केले आहे असे काही वैचारिकांचे झालेले आहेत प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणातील भाष्यात यथोद्देशपक्ष सांगितला आहे.

कार्यपालमित्यस्य च कार्येण पाल्यते स्वस्मिन्निधि प्राप्यत इत्यर्थः । कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हनपरिभाषणामाश्रये इति यावत् ॥ अतएव पूर्वप्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिषाद्या अभिज्ञानात्तत्र स्यादसंज्ञा-ध्यादीस्थपरिभाषणामप्रवृत्तिमाज्ञाप्य यद्यपिदंतप्रासिद्धं तत्त्वित्वा सिद्धमि-त्युक्त्या नायनायमिदिरित्यभिप्रायचे कथमिति प्रश्ने कार्यपालं संज्ञापि भावं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् ॥

'कार्यपालम्' म्हणजे 'कार्यविधायक विधिसूत्राने आपणेतरी बोलविसें जाते' असा अर्थ समजावा. कार्यविधायकविधिसूत्रे आपणणा अर्थ योच्य होताने लावून घेण्याकरिता त्या त्या विधिसूत्राने निर्दिष्ट अमणेत्या चिन्हांनी पुढे असा अनुरूप परिभाषा आपल्यातरीत आणून घेतले (-म्हणजे त्या परिभाषांच्या अर्थाचे विधिसूत्र प्रदेसात स्मरण होत) म्हणूनच 'पूर्वप्रासिद्धम्' या सूत्राशील भाष्यात, "मराठ-संज्ञाध्यादीत परिभाषा पठित असल्यामुळे अभिज्ञानाप्रमाणे त्या कदा प्रवृत्त होऊं

शरतील, कारण त्यांच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध आहे" अशी शंका काढून भाष्यकारांनी तिचे समाधान अशा रीतीने केले आहे की, जरी स्यादमसाध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे तरी त्रिपादीच्या दृष्टीने स्यादमसाध्यायी असिद्ध नाही. ह्यावर शंकासंगत पुनः अशी शंका काढली की, असे मानल्याने देखील, त्रिपादीमध्ये परिभाषांचा प्रवृत्ति फणी होऊ शकणार, कारण त्रिपादी अमिद्ध आहे, ह्या शंकेवर 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' असे भाष्यांत उत्तर देऊन शंकेचे निवारण अशा तऱ्हेने केले आहे की, अशा ठिकाणी कार्यकालपक्ष म्योशारावा; व जेथे जेथे वार्यविधायक सूत्रे पडित आहेत (मग ते त्रिपादांत असली तरी हरकत नाही) तेथे तेथे त्यांना लागू पडणारा संज्ञामूत्रे उपस्थित होतात. (व परिभाषांच्या अर्थाचे स्मरण होणे व दोहोंची एकताक्यता होऊन विधिसूत्रांमधील विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बांध होतो.)

न च कार्यकालपक्षे ऽसौ ह्रस्वादित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य तस्मिन्निति निर्दिष्टपूर्वस्योति परिभाषाद्वयोरस्थितौ परत्वाभुयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशं बलीयानिति तस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः, उभयोरैकदेशस्थत्वेन परत्वदित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः स्पष्टं चेदमिको गुणेत्यत्र कैदट इति वाच्यम्, (विधिनिषेधसूत्रेऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याध्ययनेनादेशात्) १२.८

ह्यावर जर कैली कैदटाच्या 'इहो गुणवृद्धी' १-१-३ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेचा आधार घेऊन अशी शंका करील की, ('ज्या विधिसूत्रांत पञ्चमी व मसर्म ह्या दोन्ही विभक्तींचा निर्देश आहे अशा) 'ऽसौ ह्रस्वादिति इमुपनिषम्' सू. १३४-ह्या व ह्यासारख्या सूत्रांमधून, कार्यकालपक्षांत, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' ह्या दोन्ही परिभाषा उपस्थित होऊन एकदेशस्थ झाल्यामुळे एका परिभाषेला पर व दुसरीला अपर कसे म्हणता येणार, व 'उभयनिर्देशे पञ्चमी' निर्देशा बलीयान्' असे जे 'तस्मिन्निति' (१-१-६६) ह्या सूत्रावरील भाष्यांत झटले आहे, ते पूर्व व्याख्यानाशी विसंगत ठरेल' तर ही शंका बरोबर नाही. कारण 'विप्रति पक्षे परं कार्यम्' ह्या सूत्रांत जे परापरत्व सांगितले आहे ते अष्टाध्यायीत जो सूत्रपाठक्रम आहे त्यावरूनच ठरवावयाचे असते, व त्या सूत्रपाठक्रमाचा आध्यय केल्याने, शंकाकारांनी वर जो दोष दाखविला आहे त्याचे निवारण होते. (म्हणजे 'तस्मादित्युत्तरस्य' हे परसूत्र असल्यामुळे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या पूर्वसूत्रापेक्षा ते बळगतर ठरेल; व 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशा बलीयान्' असे जे झटले आहे ते अगदी योग्य ठरेल)

नहि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति । पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वयुद्धिजतनेनाविशोयात् । नहि तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशागमनं सम्भवति । नाप्यस्मदादियुद्धिजननेन स्वदेशायागो भवति । अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् । अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैदटः सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति ।

कार्यकालपक्षांत अष्टाध्यायीपाठकृत परापरत्व नष्ट होत नाही. कारण दोन्ही

(कार्यकाल व यथोद्देश) पक्षांत ह्या संबंधी एवढाच अर्थ आहे की, परिभाषा (जेथे पट्टि आहून ती जगा न सोडतां,) आपला जगोहूनच ज्या सूत्रांशी त्यांचा संबंध येऊन पांदाळतो त्यांचे टिकाणी आपण अर्थ येववित करितान, परिभाषा अर्थात अमत्यामुळे, कार्यकालपक्षांत देखील, जेथे त्या पट्टि आहून ती जगा सोडून ज्या ज्या सूत्रांशी त्याचा संबंध येतो त्या त्या सूत्रांच्या जागी त्यांचे जाणे संभवत नाही, व आपणाम (कार्यकालपक्षांत) परिभाषांच्या अर्थाचा बोध ज्या ज्या सूत्रास त्या लागू पडतान त्या त्या टिकाणी जरी होत अमत्या तरी एवढाच म्हणून त्या आपली जगा सोडतात (व विधिसूत्रजरत घालून जातात) असे ठरत नाही. (सारांश कार्यकाल-पक्षांत परिभाषा आपली जगा सोडून येववित जात नाहीत), त्यामुळेच भाष्यकारांनीं झट्टे आहे की, 'परिभाषा एवढाच जगोहून सर्व स्वावरणशास्त्राचा प्रकाशित करिते,' व ह्या मुल्य 'तस्मिन्निति-१-१-६६—ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या व्याख्येत येववितहि झट्टे आहे की, परिभाषाचे परापरत्व अष्टाध्यायीतील सूत्रपाठनाच्या अनुरोधानेच दाखिते पाहिजे.

इहांगुणंति सूनस्थकेयटस्तु चिन्त्य एव । अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैरुद्देशस्थत्वेन वापि परत्वं न स्यात् ।

✓ 'इको गुणवृद्धी' १-१-३-ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या व्याख्येत मात्र जे केयटानें झट्टे आहे (व ज्याचा पूर्वी २६६ वेलाच आहे) ते २६०२२ नाही, ते ह्मणजे इतीयर मानव्यास, असें देखील झगता येईल की व्याकरणशास्त्राचा अवतार हाचिच शब्दांच्या रूपार्था गुढगीतीने मिळि घ्यावी ह्याकरिता अमत्यामुळे, शब्दांची गुढरूपसिद्धि करण्याकरितां सर्व सूत्र, रूपमिद्धि करतवेळी, गूढ जागी येऊन मिळतात, व असे मानव्यास, सूत्राचे परापरत्व नष्ट होईल. (ह्मणजे परापरत्व दाखितां येणार नाही व त्यामुळे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हें सूत्र व्यर्थ येत.)

किं च कृतिचेतिसूत्रस्थकेयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशापक्षे परिभाषादेशे सप्रधानेन तेरां परत्वं व्याह्रन्येत । एवं च पृक्षेभ्य इत्यत्र सुपि चोद्यतः परत्वाद् बहुवचने शस्येदित्येत्यमित्याद्यच्छिद्येतेत्यलम् ॥ ३ ॥

दुसरे असे की, 'कृति च' १-१-५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत केयटानें झट्टाप्रमाणे यथोद्देशपक्षांत सर्व कार्यविधायकसूत्र त्यांना लागू पडणाऱ्या परिभाषा-जवळ उपनिश्चित होतात. एव असे मानव्यास, त्या सूत्रांचे परापरत्व नष्ट होईल, व असा तर्हेने त्यांचे परापरत्व नष्ट झाल्यामुळे 'पृक्ष' शब्दाचे 'पृक्षेभ्य.' असे पद्धती भिन्नपद्धतीच्या बहुवचनाचे रूप करतवेळी, 'सुपि च' व 'बहुवचने शस्येन' हें परसूत्र विभक्तीच्या बहुवचनाचे रूप करतवेळी, 'सुपि च' न 'बहुवचने शस्येन' हें परसूत्र 'तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या परिभाषेजवळ उपनिश्चित होतील, व (दोन्ही सूत्रे एकच टिकाणी आल्यामुळे त्याचा परापरत्वभाव नष्ट होऊन) 'पृक्षेभ्य' हांग एवसिद्धि पक्षेच टिकाणी आल्यामुळे त्याचा परापरत्वभाव नष्ट होऊन 'बहुवचने शस्येन' हें परसूत्र होईल शक्य नही. (परापरत्व करण असें तरच 'बहुवचने शस्येन' हें परसूत्र होईल शक्य नही.)

असल्यामुळे 'विप्रतिपेधे पं कार्यम्' ह्या सूत्रान्वये 'सुपि च' ह्या पूर्वसूत्राचा बाध होऊन पृथ्वसिद्धि होऊ शकेल) वर जेवढे सांगितले आहे तेवढे पुरे.

परिभाषा ४

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसन्देह आह—

अनुबन्ध इत्संज्ञक आहेत; हे अनुबन्ध ज्याला लागले आहेत त्याचे अवयव आहेत अथवा अवयव नाहीत असा संशय उत्पन्न होत असल्यामुळे, ही परिभाषा सांगतात—

अनेकान्ता अनुबन्धा इति ॥ ४ ॥

“ अनुबन्ध ज्याला लागले असतात त्याचे ते अवयव नव्हत ”

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स कश्चित्तत्रोपलभ्यत एव, अयं तु न तथा, तदर्थं भूते विधेये कदाप्यदर्शनात् । शिफिदित्यादौ समीपेऽवयवधारोपेण समासो धेयः

‘ अनेकान्ता. ’ म्हणजे ‘अवयव नाहीत’. अवयव हा अवयवांचे ठिकाणी केव्हा तरी दिसतोच. (जसे — शाडाची फांदी कापल्यानंतर जरी ती शाडाचे ठिकाणी दिसत नाही तरी कपण्यापूर्वी ती शाडाचे ठिकाणी अवयव दिसतेच), पण अनुबन्ध असा नाही. कारण सानुबन्ध प्रत्यय, आदेश, आगम इत्यादिकांचे वाच्य जे त्यांचे प्रयोगाहं निरनुबन्धरूप त्यात तो कधीच दिसत नाही, (जसे ‘ शप् ’ याचा अर्थ ‘ भ ’. हे ‘ भ ’ विवरण लागले असता, त्यात ‘ श् ’ किंवा ‘ प् ’ ह्यांपैकी कोणताही अनुबन्ध आढळत नाही). ‘ चिन् ’ (=‘ ज्याचा अनुबन्ध ‘ श् ’ आहे असा) ‘ किन् ’ (=‘ ज्याचा अनुबन्ध ‘ क् ’ आहे असा) इत्यादि शब्दांचे जे (बहुव्रीहीचें) सामासिक रूप बनले आहे ते (‘ श् ’ किंवा ‘ क् ’ इत्यादि प्रत्ययादिराचे अवयव आहेत ह्या अर्थात असून) अनुबन्धाचे उच्चारण समीप होत असल्यामुळे, त्याच्यावर अवयवत्वाचा आरोप करून तसे सामासिक रूप शाले आहे असे समजावे.

। बुद्ध्युल्लङ्घितादौ णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णयम् ।

(आता कोणी अशी शंका करील की, जर अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव नाहीत व ते समीप उच्चारले असल्यामुळे त्यांचे ठिकाणी अवयवत्वाचा केवळ आरोप केलेला असतो तर, ‘ बुद्ध्युल्लङ्घित-सू. ३२१६-ह्या सूत्रात असणारा ‘ ण् ’ हा अनुबन्ध जसा ‘ उ ’ जवळ आहे तसाच तो ‘ क् ’ जवळही असल्यामुळे, दोहोचाहि म्हणजे ‘ उ ’ या व ‘ क् ’ या अनुबन्ध मानावा लागेल; व णित्वामुळे होणारे गृहीतार्थे जसे ‘ उ ’ ने होते तसे ‘ क् ’ नेहि होऊं लागेल ह्या शंकेचे उत्तर असे की, अनुबन्ध हा त्याच्या एकेच मागे जे अगते त्याचा होत असून त्याच्या एकेच पुढे जे अगते त्याचा होत नाही. म्हणून)

गिःसुळे हांगांर वृद्धिरूप कार्य पूर्व 'उ' प्रत्ययच करु शकतो (व 'क' प्रत्यय ते कार्य वरुं शकत नाहीं), हे व्याख्यानाप्रसून निश्चित करून घ्यावे. (कारण 'व्याख्यानतो विशेष-प्रतिपत्ति' असं प्रथम परिभाषेत सांगितलच आहे.)

हलन्त्यामि यत्रा ररशब्दः परस्मोपबोधकः ॥ ४ ॥

'हलन्त्यम्-स्' १ ह्या सूत्रांत 'अ य' शब्द (अत्रयवाचक नयून) 'दुस-
न्याग्या समीप अमणारा' ह्या अर्थाचा बोधक आहे

परिभाषा ५

"वस्तुतस्तु- वास्तविक ।

'एकान्ताः' ॥ ५ ॥

—अनुबन्ध अत्रयव आदित.

"इत्येय न्याय्यम् ।"

हेंच म्हणजे योंपर आहे. (सारांश परिभाषा ४ 'एकैर्नाधी' उक्ति असल्यामुळे नी स्वीकाराहें नाहीं) परिभाषा ५ ही सिद्धान्ताधी उक्ति असल्यामुळे तीच ग्राह्य आहे)

शाखे तंत्रोत्पत्त्यादयानुपलब्धम् । अनवयवो हि-काकादिरेफजाती-
यसम्बन्धेन गृहवृक्षादिपलभ्यते नैवमस् । एवं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत
पक्षोपपन्नः । अन्त्यादिनां लक्षणा च न ।

व्याख्यानशास्त्रात अनुबन्ध आपल्या अवयवीमयच सांपडतो व इतर टिकाणी तो
सापडत नाहीं (जसे 'कतंरि शप्' 'तुदादिभ्य हा' ह्या दोहोंह्या सूत्रांत 'शप्' व 'हा'
ह्या दोहोंचाहि अर्थ तरी 'अ' आहे तरी 'प्' हा अनुबन्ध 'शप्' येथेच आढळत असून
'हा' येथेच आढळत नाहीं, व पितृमिमित्तामुळे गुणरूपी कार्य 'शप्' लागला असतांच
होत, व 'हा' लागला असतां होत नाहीं). यावेळे इत्यादि पक्षी वृक्षावर बसलेले आढळ-
तान, पण ते पक्षी त्या वृक्षाचा अवयव नसत असुळे, ज्या संयोगसंघटने ते वृक्षावर
बसलेले आढळतात त्याच संयोगसंघटने ते इतर टिकाणीहि (घरावर) बसलेले आढळ-
तात, पण अनुबन्धासंबंधानें तसे नाहीं. (अनुबन्ध हा ज्याचा अवयव आहे, तेथेच आढ-
ळतो, इतर टिकाणी आढळत नाहीं) अनुबन्ध हे अवयव मानल्यान, 'शित् शित्'
इत्यादि टिकाणी (लक्षणेच्या आश्रय न करिता) बहुव्रीहिसमासाची साहजिकरीत्या उपपत्ति
लागेत व 'हलन्त्यम्' ह्या टिकाणी 'अन्त्य' शब्दाचा लक्षणेने (म्हणजे अत्रयवाचा अरोप
करून) अर्थ करण्याची गरज पडत नाहीं.

किं चानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादिरित्यानागतिः प्रत्ययादिना-
भावान् । शप्तचकारस्य चैदध्यापत्तिश्च । इदञ्च तस्य लोप इत्यत्र माघे

म्यायम् । तत्र ह्युक्तमेकांता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति दिक् ॥ ५ ॥

दुसरे अमे की, अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव न मानल्याम (गृहणते प्रत्यय अनुबन्धमहित मानल्याम, 'त्रलितिक्रमन्तेभ्यो णः'—सू. २९०२ 'पाप्माध्माधेदृशः णः' सू. २८९४ 'इगुपयज्ञाभीकरः कः' सू. २८९७ इत्यादि सूत्रांनी होणाऱ्या) 'ण' 'ज' 'क' प्रत्ययांचे आदिवर्ण 'ण्' 'श्' 'क्' इत्यंत्रक होणाऱ्या नाहींत. (कारण ह्या निम्ही प्रत्ययांत 'अ' एवढाच प्रत्यय मानल्याम) 'ण्' 'श्' 'क्' ह्यांना प्रत्ययांचे आदिवर्ण गृहणताच येणार नाही. (जर अनुबन्धमहित प्रत्यय मानला तरच ते प्रत्ययांचे आदिवर्ण मानता येतील, व 'चुट्' सू. १८९. 'लशकृतीन्ते'—सू. १९५—'अदिर्जिदुडव.' सू. २२८९ ही सूत्रे अर्थ ठरणार नाहीत.) नसेच ('प्रमाणे द्वयमज्झन्मात्रच.' सू. १८३८ ह्या सूत्रांत 'द्वयमच्' ह्यांतील 'च्' 'द्वयसच्' व 'द्वयश्च' ह्या दोहोंच्याहि समीप असल्यामुळे, देहलीदीपन्यायाने दोहोंनांही काम देईल, व) 'द्वयश्च' यांतील 'च्' 'द्वयश्च' पडेल. (दोहों राद्वापुंडे पाणिनीने भिन्न भिन्न 'च्' उच्चारण आहे ह्यावरून 'एकांताः अनुबन्धाः' ह्या परिभाषेचे ते दोन चकार जापक ठरतात.) 'तत्प्रलेपः'—१-३-९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्या विवर्या स्पष्ट उल्लेख केला आहे व तेथें हेहि सांगितले आहे की अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव आहेत हेच मानणे योग्य आहे.

परिभाषा ६

नन्वेकांतत्वेऽनेकान्त्वत्वादेव औपशार्दीनां सयांदेशत्वमिदं चाऽनेकान्त्वत्वे शिदृग्रहणं ध्ययमत आह ॥

आतां कोणी अशी शंका करील की, अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव मानले गेल्यामुळे ('अशब्द औप' सू. ३७२ ह्या सूत्रांत सांगितले) 'औप' आदेश व इतर असेच आदेश हे आपोआपच 'अनेकान्' झाले, व ते अनेकान् आदेशांमुळे, त्याचे ठिकाणी ते आदेश सांगितले आहेत त्या पूर्ण शब्दाचे जागी, 'अनेकान् शिदृग्रहणं' सू. ४५ ह्या सूत्रान्वये, होणारच मग 'अनेकान् शिदृग्रहणं' ह्या सूत्रांत पुनः 'शिदृ' शब्दाचे ग्रहण स्वयंच ठरेल. (गृहणते 'शिदृ' आदेश अनेकान् अत्यणारच, तेव्हां 'अनेकान्' ह्या शब्दाने त्यांचे ग्रहण होत असल्यामुळे, पुनः 'शिदृ' आदेश पूर्ण शब्दाचे जागी होतो हे सांगण्याची गरज काय आहे ? तशी गरज न उरल्यामुळे, सूत्रांतील 'शिदृ' शब्द स्वयंच पडतो) ग्रहण (ह्या शब्दाचे निवारण करण्याकरितां) ही परिभाषा सांगतात.—

नानुबन्धकृतमनेकान्त्वत्वम् ॥ ६ ॥

जो अनुबन्धमहित भवतांना एकाच अस्मो न्याय अनुबन्ध लावल्यामुळे

अनेकान्त्वत्वमनं नवे.

(सारांश जो भादेश वराज्याच्या नां स्वतः अनेकाल् अमल तरच तो सर्वादेश होतो, अनुबन्धामुळे त्याला अनेकान्वयेन अमल न ये अनेकान्वय सर्वादेशमिद्धि होण्याकरिता उपयोगी पडू शकत नाही)

शिङ्गप्रहणमेवेतज्ज्ञापकम्, तेनार्चजस्तु इत्यादिर्न सर्वादेशत्वम् ।

(' अनेकाल् शिङ्ग मर्मम् ' ह्या सूत्रांत ' अनेकाल् ' हा शब्द अमल देखील पुन ' शिङ्ग ' हा शब्द घातला आहे तो) ' शिङ्ग ' शब्द ह्या परिभाषेच्या जाणक होय. (ई परिभाषा नमसी तर ' शिङ्ग ' प्रहण स्वर्थ झाले अमल.) ही परिभाषा अमलामुळे, ' भरणसमायनम् ' सू० ३६४ ह्या सूत्रांत सांगितलेला ' तृ ' हा आदेश पूर्ण ' भरण ' शब्दाचे जागी न होतो, (' अर्गन्त्यम् ' सू० ४२ ह्या सूत्रांत) अन्य रण ' नृ ' ह्याचे जागी होतो. (' नृ ' हा अनेकाल् दिसतो, पण त्यातील स्फार अनुबन्ध अमलामुळे, त्याला ह्या परिभाषेमुळे अनेकाल् मानता येत नाही)

डादिविषये तु सर्वादेशन्यं धिनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यात्सिद्धम् ।

(' छुट प्रथमस्व डारितम् ' सू० २१८८ ह्या सूत्रांत ' छुट ' लकारात — ' तिप्तम् मि ' ह्या प्रथमपुरपाच्या प्रत्ययाच्या जागी) ' डा ' इत्यादि जे भादेश मागितले आहेत ते सर्वादेश झाल्याशिवाय (ये तो सर्वदेत होऊन त्यांना स्थानिवद्भावाने ' प्रत्यय ' ही संज्ञा प्राप्त झाल्याशिवाय, ' छुट ' सू० १८९ ह्या सूत्रान्वये, ' इ ' इत्यादिकांना ' इ संज्ञक ') अनुबन्ध मानता येत नसल्यामुळे, त्यांचे सर्वादेशत्व वर दिलेल्या क्रमाने सिद्ध होते (तो क्रम असा — ' डा ' हा स्वतः सिद्ध अनेकाल् अमलामुळे, ' अनेकाल् शिङ्ग सर्वस्व ' ह्या सूत्रान्वये, तो प्रथम सर्वादेश होतो. तो सर्वादेश झाला म्हणजेच मग त्या ' डा ' हा स्थानिवद्भावाने ' प्रत्यय ' अशी संज्ञा प्राप्त होते, आणि नंतर ' छुट ' ह्या सूत्रान्वये ' इ ' हा इसंज्ञक अनुबन्ध होतो. त्यापुढे ' इ ' ह्याला अनुबन्ध मानताच येत नाही, आणि म्हणूनच ' डा ' हा सर्वादेश होतो. सारांश ' मानुबन्धकृतमनेकाल् ' ही परिभाषा ' डा ' हा सर्वादेश होण्याच्या आद येत नाही)

परिभाषा नं. ७

नन्येवमप्यवदातं मुष्णमित्यत्र फलोपोत्तमात्वेकृतेऽदायिति घुसंज्ञा प्रतिषेधो न स्यादैषः प्रकारस्तत्त्वेऽनेजन्तत्वादान्वाप्राप्त्या फलोपोत्तरं प्रकाराभावेनास्य दाप्याभावादत आह—

आतां कोणी अशी शंका करील की, अनुबन्ध जर अवश्य मानले तर ' भवदान मुष्णम् ' ह्यात ' अश्नुतम् ' (भव+क्षुट् दोषने+त) हे रूप सिद्ध कसे व्हावे ? कारण ' ऐ ' होतील ' ए ' ह्या अनुबन्धाच्या (' तरच होय ' सू० ६२ ह्या सूत्रांत) नेच होऊन

‘मेड’ याला धातुमज्ञा नमलशमुळे, ‘ण’चे आत्व कसे व्हावे ? (कारण धातूच्या एका-
 राला आत्व होते. ‘मेड’ हा धातुच नाही,) पण ही शक्ती बरोबर नाही. (‘आदेच’ ह्या
 सूत्रात) ‘धातो’ ह्या पदार्था अनुवृत्ति नाही असा अन्यत्र उल्लेख केला आहे (त्यामुळे
 ‘मेड’ ह्याला धातु न मानले तरी ‘आदेच’ हे सूत्र लागू पडते व ‘मेड’ ह्यातील ‘ण’
 च आत्व होते) ‘दायाध्वदाप्’ १-१-२० ह्या सूत्रावरील भाष्यात हे स्पष्टपणे
 सांगितले आहे.

परिभाषा ८

नन्वेवमपि चात्तरूपसूत्रेण कवियेऽणोऽप्यापत्तिरित्यत आह—

आता कोणी अशी शक्ती करील की, ‘चात्तरूपोऽस्त्रियाम्’ सू० ३८३०
 ह्या सूत्राप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययाधिसारस्थ सोडून इतर सर्व ‘वृत्’ प्रत्यय असलेल्या
 ‘कमेयाच’ बाधक न होता, दोन्हीही प्रत्यय विकल्पेकरून होतात (परिभाषा न. ५ मध्ये
 सांगितल्याप्रमाणे अनुबन्ध जर प्रत्ययाचे अवयव मानले तर) अनुबन्धमहित ‘क’
 ‘अण्’ हे प्रत्यय (जरी हे दोन्ही प्रत्यय अनुबन्धमहित वेदात्म्य दोन्हीबाही अर्थ
 ‘अ’ असल्यामुळे असाररूपाने सरूप आहेत तरी) असलेल्या, व त्यामुळे जेथे
 ‘क’ प्रत्यय सांगितला आहे तेथे ‘चात्तरूप’ ह्या सूत्रान्वये विकल्पेकरून ‘अण्’
 प्रत्ययहि होईल. (म्हणजे ‘कर्मण्यण्’—सू० २९१३ ह्याने ‘अण्’ प्रत्यय
 हाईल व ‘आतोऽनुसर्गो क’ सू० २९१५ ह्याने विकल्पेकरून ‘क’ प्रत्ययहि
 होईल) म्हणून (ह्या शक्तीचे निवारण करण्यासाठी) ही परिभाषा सांगतात—

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

प्रत्ययांना अनुबन्धामुळे आलेले असारूप्य, असारूप्य नव्हे.

ददातिदधात्योर्विभाषा इति णयाधकदास्य विकल्पविधायकमस्यां
 शापकम् ॥ तेन गोद इत्यादौ नाणिनि चात्तरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

‘ण’ प्रत्ययाचा बाध करणाऱ्या ‘श’ प्रत्ययाचे विकल्पाने विधान करणारे
 ‘ददातिदधात्योर्विभाषा’ सू० २९०१ हे सूत्र ह्या परिभाषेचे शापक होय (‘ण’
 व ‘श’ ह्या प्रत्ययांत ‘ण्’ व ‘श्’ हे अनुबन्ध आहेत, व दोन्ही प्रत्ययांचा
 अर्थ ‘अ’ हाच आहे अनुबन्धमहित हे दोन प्रत्यय जर असलेल्या मानले तर ‘ददा-
 तिदधात्यो’ ह्या सूत्रात ‘विभाषा’ हा शब्द धातूच्याच काहीच कारण नव्हतं, व
 ‘ददातिदधात्यो’ एवढेच सूत्र केले असत, व या सूत्राने ‘श’ प्रत्यय होऊन ‘श्या’
 शब्द—सू० २९०३—ह्या सूत्राने आकारान्तधातूच्या सांगितलेल्या ‘ण’ प्रत्ययहि
 ‘चात्तरूपोऽस्त्रियाम्’ ह्या सूत्रान्वये विकल्पेकरून झालाच असता तरी पण पाणिनीन

‘ ददातिदधात्योः ’ ह्या सूत्रांत ‘ विभाषा ’ हा शब्द मुदाम टाकला आहे, ह्यावरून हे स्पष्टपणे सिद्ध होतं कीं, ‘ण’ व ‘श’ प्रत्यय स्वरूप आहेत व त्यामुळे ते एकमेकांचे बाधक ठरतात—म्हणजे एक झाला तर दुसरा होऊं शकत नाही, तरी पण ते ‘ दा ’ व ‘ धा ’ ह्या धातूंस विरल्येकरून बहव् असें पाणिनीय इष्ट असल्यामुळे, त्याला वरील सूत्रांत ‘ विभाषा ’ हा शब्द घालणे भाग पडले ह्या सूत्रावरून हे स्पष्ट होतं कीं, अनुबन्धामुळे दिसणारे असारूप्य हें अमारूप्य समजूं नये, व ह्यामुळेच ‘ गोदः ’ त्या टिकाणी, (‘ आनोऽनुपसर्गे कः ’ ह्या सूत्रानें ‘ क ’ प्रत्यय झालावर, ‘ कर्मण्यण् ’ ह्या सूत्रानें) ‘ अण् ’ प्रत्यय होत नाही, (व ‘ आतो युक्चिण्कृतोः ’ सू० २७६१ ह्या सूत्रान्वयेन ‘ गोदायः ’ असें रूप होत नाही, कारण ‘ क ’ व अण् हे प्रत्यय जरी अनुबन्धामुळे विसदृश दिसतात तरी असें असारूप्य, ह्या परिभाषेमुळे, अमारूप्य मानता येत नाही, व हे प्रत्यय स्वरूप ठरून परस्परांचे बाधक होतात,) हे ‘ वाऽमरूपोऽश्वि-
दाम् ’ ३-१-९४ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे.

परिभाषा ९

ननु संख्याग्रहणे यद्वादीनामेव ग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानियामक-
त्यसिद्धात्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसमप्रत्यय इति न्यायात् । अस्ति
च प्रकृते यद्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् । न तु लोकप्र-
सिद्धैकद्वयादीनामित्यत आह—

(‘ बहुगणवतुडति संख्या ’ सू० २५८ हे संख्यासंज्ञाविधायकसूत्र अस्-
त्यामुळे) बहु, गण, ‘ वतु ’ प्रत्ययान्त व ‘ डति ’ प्रत्ययान्त, ह्यांचेच ‘ संख्या ’
शब्दाने ग्रहण होईल. (कारण जेथें एका शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत तेथे, प्रकरणाकडें लक्ष
देऊन, त्या शब्दाचा प्रकरणाशी जुळणारा असाच अर्थ स्वीकारला पाहिजे, जसें—
‘ सैन्धव ’ शब्दाचे ‘ मीठ ’ व ‘ अन्न ’ असे दोन अर्थ आहेत एखादा गृहस्थ भोजन
वरीत असतांना त्यानें ‘ सैन्धवमानय ’ असे म्हटलें तर भोजनप्रकरणाला धरून,
‘ सैन्धव ’ ह्या शब्दाचा ‘ मीठ ’ असाच अर्थ वेग पाहिजे. पण एखादा राजा सिवारीस
निघतेवेळीं म्हणेल कीं ‘ सैन्धवमानय ’ तर तेथे, मृगयाप्रकरणास अनुसरून, ‘ सैन्धव ’
शब्दाचा अर्थ ‘ घोडा ’ असाच वेग पाहिजे. सारांश,) प्रकरण हे अनेकांर्थबाधक
शब्दाच्या विशिष्ट अर्थाचें नियामक आहे, व ह्याला धरूनच ‘ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
सार्धमप्रत्ययः ’ असा न्याय सांगितला आहे. (जेथें एकाचा शब्दाचे कृत्रिम व अकृ-
त्रिम असे दोन्ही अर्थ आहेत तेथें, विधायक सूत्रान्वये बाबें वरतेवेळीं, कृत्रिमाचेंच
टिकाणी तें कार्य करावें. ‘ संख्या ’ शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ एक, द्वि त्रि, इत्यादि आहे;
त्याचा कृत्रिम अर्थ बहु, गण, ‘ वतु ’ प्रत्ययान्त व ‘ डति ’ प्रत्ययान्त, असा आहे.

तेव्हां पाणिनीय सूत्रानें सग्येवरून काही कार्य करावें असं सांगितल्यास, वृद्धिम सग्ये हूनच ते कार्य झाले पाहिजे.) पाणिनीच्या व्याकरणशास्त्रात 'संख्या' ह्या शब्दाचा वृद्धिम अर्थ केला आहे, व हे व्याकरणशास्त्ररूपी प्रकरण लक्षांत घेऊन 'संख्या' शब्दाचा लोकाप्रसिद्ध एक दोन इत्यादि असा अकृत्रिम अर्थ न घेतां, वृद्धिमच अर्थ घेतला पाहिजे (सारांश, वृद्धिम अर्थाचेच ग्रहण करावे किंवा अकृत्रिम अर्थाचेहि ग्रहण करावें असा संदेह उपपन्न झालासुद्धे तो संदेह निवृत्त व्हावा) म्हणून ही परिभाषा मांगतात—

उभयगतिरिह भवति ॥ ९ ॥

“ व्याकरणशास्त्रांत दोन्ही प्रकारच्या अर्थांचे ग्रहण करावे. (व दोन्हीहि भ्रम मानन कार्य करावे.) ”

इह शास्त्रे ।

ह्या परिभाषेतील ' इह ' ह्या शब्दाचा अर्थ “ ह्या व्याकरणशास्त्रांत ” असा आहे 'संख्याया अतिशदन्ताया' इति निषेधोऽस्या ज्ञापकः । नहि वृद्धिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता वास्ति ।

' संख्याया अतिशदन्ताया कन् ' सू० १६८७ हे निषेधसूत्र ह्या परिभाषेच ज्ञापक होय (संख्यावाचक शब्दाच्या अन्ती जर ' ति ' किंवा ' शप् ' असेल तर ' कन् ' प्रत्यय होत नाही असा निषेध ह्या सूत्रात सांगितला आहे. येथे ' संख्या ' ह्या शब्दाचा वृद्धिम अर्थ केल्यास हा निषेध स्वर्थ ठरेल, कारण) वृद्धिमसंख्यावाचक शब्द (बहु, गण, ' वतु ' प्रत्ययान्त व ' इति ' प्रत्ययान्त शब्द) ह्यांच्या अन्ती ' ति ' किंवा ' शप् ' नसतोच. (ह्या निषेधावरून हे स्पष्ट होतं की, ' संख्या ' शब्दाचा वृद्धिमच अर्थ न घेता, उभयविध—म्हणजे वृद्धिम व अकृत्रिम असे—अर्थ घ्यावे, म्हणजेच बरील निषेध चरितार्थ ठरेल.)

तेन ' कर्तरि कर्मव्यतिहारः ' ' कण्वमेधेभ्यः करणे ' ' विप्रतिपिद्धं चानधिकरणे ' त्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्याद्यचगतिः ।

अशी परिभाषा आहे म्हणूनच, ' कर्तरि कर्मव्यतिहारे ' सू० २६८० ह्या सूत्रात ' कर्म ' शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ ' क्रिया ' असा आहे. (' कर्तुरीप्सितनम कर्म ' हा वृद्धिम अर्थ घेऊ नये.) तसेच ' शब्दवैकल्यभाक्कण्वमेधेभ्यः करणे ' सू० २६७३ ह्या सूत्रात ' करण ' ह्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ ' क्रिया ' हाच आहे (' साधनम करणम् ' हा वृद्धिम अर्थ घेऊ नये) तसेच ' विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवानि ' सू० ९१७ ह्या सूत्रात ' अधिकरण ' हा शब्द अकृत्रिम अर्थ ' द्रव्य ' ह्याचा वाचक आहे (' आधरोऽधिकरणम् ' हा त्याचा वृद्धिम अर्थ येथे घेऊ नये)

तत्र धोभयगतिः कावृद्धिमस्येव क्व वृद्धिमस्येवेत्यत्र लक्ष्यानुमानि व्याख्यानमेव शरणम् । अत एवाप्रेक्षितशब्देन वृद्धिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विसिर्धुष्टमाश्रय । स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ।

पाणिनीय व्याकरणशास्त्रांत केंद्रं शब्दोद्दिष्टि अर्थांचें ग्रहण करावें, केंद्रं केवळ कृत्रिमार्थांचेंच ग्रहण करावें व केंद्रं केवळ अकृत्रिम अर्थांचेंच ग्रहण करावें हे ठरवितांना, (भाष्यसारादिनांनां) इष्टरूपमिद्धि हे श्रव्यजन लक्षांत घेवन, उग मूत्रांत जसा अर्थ केला आहे तो अर्थ घेऊनच कार्यामिद्धि करावी. म्हणूनच असा टिपणार्जो, निश्चिनार्थबोध होण्यापरिता केवळ व्याख्यानाचा आशय केला पाहिजे. असें असल्यामुळे ' तस्यपरमाश्रेष्ठितम् ' सू० ८३ ह्या मूत्रार्तांत) ' आश्रेष्ठित ' शब्दाच्या कृत्रिमार्थांचेंच (व्याकरणशास्त्रांत) ग्रहण करावें, व ' दैनं क्वा सीनदा जे उच्चारलें आहे ' असा ह्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ करूं नये. संख्यासंज्ञासूत्रावरील भाष्यांत (१-२-२३) हे स्पष्टपणे सांगितले आहे.

यत्तु संज्ञाशास्त्राणां मच्छास्त्रे ऽनेन शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवैजमिति, तत्र । तेषामगृहीतशक्तिमाहकाद्येन विधित्वेन संभवति नियमत्वायोगात् ।

पाणिनीय व्याकरणशास्त्रांत, संज्ञाविधायक सूत्रांत संज्ञावाचक शब्दाचा जो कृत्रिम अर्थ दिला आहे त्याचेंच ग्रहण करावें (व अकृत्रिम अर्थांचें ग्रहण करूं नये) असा नियम परव्याख्या उद्देशानें संज्ञासूत्रे रचलीं आहेत व पुनन्मूलक ' कृत्रिमाकृत्रिम न्याय ' आह अस कोणी म्हणतात. पण हे म्हणजे बरोबर नाही कारण संज्ञावाचक शब्दांनीं ज्या विशेष अर्थांचा पूर्वी बोध द्यात नव्हता त्या नवीन अर्थांकाहि बोध त्यापामून व्हावा (म्हणजे त्या संज्ञावाचक शब्दाचा लोकाग्रवहारात जो सामान्य अकृत्रिम अर्थ आहे त्याखेरीज त्यांत नवीन म्हणजे कृत्रिम अर्थांची भर घालून त्यांना एक जास्त विविध अर्थ जोडून दिला आहे) असा विज्ञानाशिरता संज्ञासूत्रे रचलीं आहेत असे म्हणणे संभवत असताना, त्या संज्ञावाचक शब्दांचे एकाच विविध (कृत्रिम) अर्थांत नियमन केलें आहे—म्हणजे संज्ञाविधायकसूत्रात संज्ञावाचक शब्दाचा जो कृत्रिम अर्थ दिला आहे तेवढ्याच अर्थांचें ग्रहण करावें व त्या शब्दाच्या इतर अर्थांचें ग्रहण करूं नये—हे म्हणणे बरोबर नाही (सारांश संज्ञाविधायकसूत्रे हीं विधिसूत्र मानलीं जाऊ शकत असता, त्यांना नियामक सूत्र मानणे बरोबर नाही)

सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योनिदृष्ट्या, न त्वस्मद्वृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशयत्वान् । सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम् ॥ ९ ॥

(ग्रंथेंत जेद्वानें सर्व अर्थांचा बोध होत असल्यामुळे, संज्ञावाचक शब्दांत संज्ञाविधायक सूत्रांना नवीन अर्थांची भर घालणी आहे हे म्हणणे बरोबर नाही—असे जर कोणी म्हणेल तर ते ठीक नाही, कारण) सर्व शब्द सर्व अर्थांचे वाचक आहेत हे म्हणणे योगी जनांच्या दृष्टीने ठीक असले तरी आपण (व्यवहारी पामराच्या) दृष्टीने तसे म्हणजे बरो

वर नाही; कारण यद्यथावत् सर्व शब्द व त्यांचे सर्व अर्थ जाणणे आपणांस अशक्य आहे.
) व (फोंगी एखादे वाक्य उदाहरणार्थ त्यांनील प्रत्येक शब्दाचा) विशेष-म्हणजे अभिप्रेत-
अर्थ केंद्रित आहे हेंहि जाणणे अशक्य आहे. (प्रत्येक शब्दाचे सर्व प्रसारचे अर्थ आहेत
असे) सामान्यज्ञान, वाक्यार्थबोधार्था उपयोगी पडूं शकत नाही. (वाक्यांतील प्रत्येक
शब्दाचा संकेतित अर्थ-म्हणजे जो अर्थ वक्तव्या अभिप्रेत आहे तो अर्थ-कल्ल्यागिनाय
वाक्यार्थबोध होऊ शकत नाही) हे इतर ठिकाणी सांगितले आहे.

परिभाषा नं० १०

ननुचर्यता शयितेत्यादाविद्शीडोर्लित्याद् गुणनिषेधः स्यादत
आह—

‘अधि+इड्+ता=अधि+गता=अधेयता’ व ‘शीड्+ड+ता=हो+गता=शयिता’
इत्यादि स्थली, ‘इड्’ व ‘शीड्’ हे दोन्ही धातु द्वित् भांजन. त्यामुळे ‘किंति च’
सू० २२१७ ह्या सूत्रान्वये त्यांना गुणाचा निषेध पावत आहे (नवी फोंगी धांका
‘कील तर, त्या शब्दांचे निवारण म्हणें’) म्हणून ही परिभाषा सांगताना—

कार्यमनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नार्थीयते ॥ १० ॥

आपणावर कार्य केले जाते तो कार्यो, ते कार्य अनुभवीत असतांना, (गूत्र-
विहित) कार्याचे निमित्त होऊ शकत नाही.

स्थण्डिलाच्छयितरीति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः

‘स्थण्डिलाच्छयितरीति’ सू० १२१६ ह्या सूत्राने ‘शयितरि’ असा जो
निर्देश केला आहे तो ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय. (‘शयितरि’ ह्याने ‘शीड्’ धातूच्या
अन्य इंकाराचा ‘सार्वधातुकार्थानुक्त्योः’ सू० २१६४ ह्या सूत्राने गुण करून
‘एच्छयवादावः’ सू० १६१ ह्या सूत्राने ‘गु’ च्या जागीर अथादेश करून सप्त-
मीच्या एक वचनाचे रूप निर्दिष्ट केले आहे. ‘शीड्’ धातु द्वित् भवूनहि पाणिनीने
अन्य इंकाराचा गुण केला आहे; कारण ‘शीड्’ हा धातु गुणरूपां कार्य अनुभवित
असतांना गुणप्रतिबन्धक कार्याचे निमित्त होऊ शकत नाही. त्यामुळे ‘शयितरि’ हा
शब्द त्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

कर्तुंनविपतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि द्विर्यचनेऽर्थाति
शुभाच्च द्वित्वम् । अन्यथा सन्यदोरित्यस्य षष्ठ्यन्त-चास्तत्रन्तस्य कार्य-
त्येनेहो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्तद्वृत्तिर्न स्यात् ॥

‘ ऊर्णुनविपति ’ इत्यादि रूपाची सिद्धि द्यानी पृथक्प्राप्तितां ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द ह्या परिभाषेत घातले आहेत. ‘ ऊर्णुनविपति ’ हे रूप सिद्ध वृत्तितांना ‘ द्विवचनेऽचि ’ सू० २२४३ असे सूत्र अमत्यामुळे, (गुणरूपी अज्ञादेन होण्यापूर्वी) ‘ नु ’ ह्याचे द्विवचने आहे. परिभाषेत जर ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द नसते (व ‘ कार्या निमित्ततया नाश्रीयते ’ पदशेच जर परिभाषा पठित असती) तर, ‘ मन्यदोः ’ सू० २३९५ ह्या सूत्रांत ‘ मन्यदोः ’ हा पठ्यन्त निर्देश आहे म्हणून, ‘ सन्नन्त ’ ‘ ऊर्णु+इस् ’ पददा सर्व ‘ कार्या आत्तामुळे ’ ‘ इस् ’ हा द्विवचाचे निमित्त होऊं शकला नसता, व द्वित्वनिमित्ताच्या अभावामुळे ‘ द्विवचनेऽचि ’ हे निषेध सूत्र प्रवृत्त झाले नसते (व त्यामुळे गुणाचा प्रतिषेध झाला नसता व गुण होऊन, ‘ नु ’ चे द्वि व न होता, ‘ नो ’ चे द्वित्व झाले असते व सनाचे विकृत रूप झाले असते. मन्यदोः ‘ हे पृथ्वीचे द्विवचन आहे, मसमीचे रूप नव्हे. ह्या सूत्राचा अर्थ ‘ सन्नन्तस्य घट्यन्तस्य च द्वित्वं भवति ’ असा केला आहे. ह्या अर्थाप्रमाणे सन्नन्ताला द्वित्व होतं. ह्यामुळे द्वित्वरूपी कार्य अनुभविणारा ‘ ऊर्णु+इस् ’ पददा शब्दसमुदाय कार्यां होतो. तर मग ह्या परिभाषेप्रमाणे तो द्वित्वरूपी कार्यांचे निमित्त—म्हणजे कारण—कसा होऊं शकणार ? परंतु परिभाषेत ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द टाकले असतामुळे, व द्वित्वरूपी कार्य अनुभविणार पूर्ण सन्नन्ताहू कार्यी असून, ‘ अनादेशिर्निषिध्य ’ सू० २१०६ ह्या सूत्राप्रमाणे द्वितीय एकाच ‘ नु ’ हाच द्वित्वरूपी कार्य अनुभविणारा असल्यामुळे, हे सन्नन्ताहू द्वित्वरूपी कार्यांचे निमित्त=कारण होऊं शकते. ह्या दोहात—म्हणजे द्वितीय एकाच ‘ नु ’ व सन्नन्ता—ह्यामध्ये अवयवावयविभाषामुळे परत आहे, पूर्ण सन्नन्ताहू हे अवयवी असून, ‘ नु ’ हा त्याचा अवयव आहे. सारांश, द्वित्वकार्य अनुभविणारा कार्यां ‘ नु ’ व द्वित्वाचे निमित्त पूर्ण सन्नन्ताहू हे निमित्त असतामुळे, ही परिभाषा ‘ नु ’ चे द्वित्व होण्याआड येत नाही)

घस्तुतः समवायिकारणानिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणामावेन नैराधारकसाध्या । अत एव हिः प्रयुक्तः । स हि तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं धोतयतीति तत्त्वम् ॥ द्विवचनेऽचीत्यत्र भाष्ये श्वनितैषा ॥ १० ॥

वामनविक पाहिले असता, समवायिकारण व निमित्तकारण भिन्न असतात ही गोष्ट सर्व शास्त्रांत व लौकिकवहारात प्रसिद्ध आहे. (ही दोन कारणे परस्पर भिन्न असल्यामुळे) समवायिकारणाला वेव्हाहि निमित्तकारण मानतां येत नाही, म्हणून ही परिभाषा जापसिद्ध मानण्याचे कारण नाही. (कारण समवायिकारण यथेहि निमित्तकारण होऊं शकत नाही ह्या लौकिक न्यायानेच ती सिद्ध होते. येथे ‘ कार्यमनुभवन् द्वि कार्या ’ म्हणजेच समवायि कारण होय जसे—घटरूपकार्य अनुभविणारी मृत्तिका ही समवायिकारण असल्यामुळे घर सांगितलेल्या लौकिकन्यायाप्रमाणे ती वेव्हाहि निमित्त

वाग्न हाऊ शकत नाही म्हणून हा परिभाषा लौकिकन्यायान मिद्ध होत अमता, जापन
 भाषणाची व रन वाय ?) म्हणूनच ह्या परिभाषेत ' ति ' हा शब्द घातरा आहे, व
 ना शब्द हच सुचविता वा समवायिकारण ह केव्हाहि निमित्तकारण होऊ शकत नाही
 ह मवत्र प्रसिद्ध-म्हणजे लौकिकन्यायसिद्ध-अमलशामुळ, कार्य अनुभावेणारा कार्या हा
 समवायिकारण असताना, निमित्तकारण केव्हाहि हाऊ शकत नाही ' द्विवचनेऽपि '
 १-१-१९ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ह्या परिभाषेचे (व ह्या परिभाषेतील ' कार्यमनुभवन '
 ह्या अशाच) अग्निच ध्वनिन केल आहे

परिभाषा नं० ११

नत प्रणिदापयतोत्यादो दारूपस्य विधायमाना घसज्ञा दागेन स्यादत
 आहे—

' प्रणिदापयति ' इत्यादि स्थला ' दा ' ला सांगितला ' घु ' मज्ञा ' दाप् ' ला
 होणार नाही (' दा ' धातुचा ' णिच ' करेवानी आत'हा ' सू० २१७०
 ह्या सूत्रान पुगागम हात अमलशामुळ, ' दा ' धातूच ' दाप् ' अम रूप हात व त्या
 मुळ ' तधाध्वनाप् ' सू० २३७३ ह्या सूत्रान ' दा ' धातुचा इयना नष्ट हाऊन
 ' मगलनद '—सू० २२१५ ह्या सूत्रान ' प्रणिदापयति ' व्याताल ' न ' च णच हाणार
 नाही तम न शब्द) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

' ज्याला आगम हाण सामेतल आहे त्याला आगम आचार्यार, आगम त्याचा
 अवयव हात असल्यामुळ, आगमसहित शब्दाच्या वाचकनद्वयान आगमसहित शब्दाच
 ग्रहण हात '

यमदिश्यागमो विहित स तद्गुणीभूत शास्त्रेण तदपयच यत
 गधिताऽतस्तद्ग्रहणत तद्ग्राहकेण तद्ग्राधकन शब्दन गृह्यत ग्राध्यत
 इत्यर्थे ।

ज्याला उद्दिष्ट आगम सांगितला आहे त्याला तो आगम आचार्यार त्याच्या
 शास्त्रान तो आगम त्याचा अवयव समजला जातो म्हणून आगमसहिताच्या वाचक
 शब्दान आगमसहिताच्या वाच हाता (जस ' दा ' ह्या आगमसहित धातूचा वाचक
 शब्द ' घु ' आहे ' अति'हा ' ह्या सूत्रान ' दा ' धातूस ' प् ' हा आगम आचार्यार
 दाप् ' अम आगमसहित रूप हात, व ' घु ' ह्या शब्दान या आगमसहित
 ' दाप् ' रूपाचीहि ग्रहण हात)

तत्र तद्गुणीभूता इत्यशी वाचकयतनस । त्याऊणि वचनत्तस्याङ्गाग्निस्य
 तद्विशिष्टस्येव देवदत्तग्रहणेन ग्रहण दृश्यते ॥

ह्या परिभाषेतील 'तद्गुणीभूताः' ह्या शब्दाने अशा तऱ्हेचा बंध होण्याचे कारण सांगितले आहे. लौकिक व्यवहारांत देखील देवदत्ताचे (इतर लोकांच्या मानाने) अधिक अवयव असल्यामुळे, 'देवदत्त' शब्दाने ज्ञान अवयवाने युक्त अशा देवदत्ताचे ग्रहण केले जाते. (आणि ह्याच लौकिकन्यायानुसार ज्याचा आगम होतो त्याचा तो आगम अवयव होत असल्यामुळे, आगमराहित्याचा वाचकशब्दाने आगमसहित शब्दाचेहि ग्रहण होते.)

यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिवारयतीत्यादी न दारित्यस्य घुःत्वम् ॥

ह्या परिभाषेतील 'यदागमा.' ह्या शब्दाची 'यमुद्दिश्य विहित.' ('ज्याच्या उद्देशाने आगम सांगितला आहे) अशी व्याख्या केली असल्यामुळे, 'प्रनिवारयति' इत्यादि टिप्पणी 'दार्' ह्याला 'घु' संज्ञा प्राप्त होत नाही. ('प्र+नि+ट्+णिच्' अशा स्थितेतील 'अचोष्णिक्ति' सू. २५४ ह्या सूत्राने 'ट्' ह्यातील अन्वय प्रवाराची घुट्टि होऊन, 'उरण्पर.' सू. ७० ह्या सूत्रान्वये 'प्र+नि+दार्+णिच्' असे होते. अंतां शब्दांसार अशी शंका करीत की, 'दा' घातूला पुगागम होऊन 'दाप्' असे प्राग्वार तुम्ही त्याची 'घु' संज्ञा मानता, तर मग 'ट्' ह्याचे 'दार्' असे रूप, वर सांगितल्याप्रमाणे, प्राग्वार, 'दार्' ह्याला देखील 'घु' संज्ञा कां प्राप्त होऊं नये ? कारण जसा 'प' हा आगम आहे तसा 'र' हाहि आगम आहे. ह्या शंकेचे उत्तर असे आहे की, 'र' हा आगम घातूला झाला नसून, 'आ' ह्या घुट्टीला 'उरण्पर.' सू. ७० ह्या सूत्रान्वये झाला आहे. जसा पुगागम 'दा' घातूला उद्देशाने झाला आहे तसा 'र' हा आगम 'दा' ला उद्देशाने झाला असता तर, 'दा' शब्दाने 'दार्' संज्ञे ग्रहण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, झाले असते, व त्याला घुसंज्ञा प्राप्त झाली असती. 'यमुद्दिश्य विहितः' हे शब्द शब्दाने घातले असल्यामुळे, जशी 'दाप्' ला घुसंज्ञा प्राप्त होते तशी 'दार्' ला घुसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'निरादनं' हे सूत्र लागू पडत नाही व 'प्रनिवारयति' येथे लावले होत नाही.)

'आने मुक्' इति मन्विधानसामर्थ्यादित्याऽनित्या । अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुक्ति अनया परिभाषया विगिष्टस्य स्ववर्णदीर्घं तद्वैयर्थ्यं रूपमेव ।

'आने मुक्' सू. ३१०१ ह्या सूत्राने पुगागम सांगितल्या असल्यामुळे, ही परिभाषा अतिशय अर्थे भवे ममजावे. (ही परिभाषा निराश आहे असे मानल्यास,) 'आने मुक्' हे सूत्र स्वयं टोळ. कारण, 'पचमानः' ('पच्+दाप्+नानच्=पच्+आने') इत्यादि स्थिती 'पच्' हे अद्यत अद्भ असल्यामुळे, त्यातील अन्वय अशाप्रमाणे 'आने मुक्' ह्या सूत्राने 'म्' हा आगम झाल्यावर, 'पच्+आने' अर्था स्थिति होत, व 'अद्य. स्ववर्ण दीर्घ' सू. ८५ ह्या सूत्रीतील 'अद्य.' ह्याने पुगागमसहित अशाप्रमाणे— 'अद्य' अम् 'अ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अद्य वक्ष्याम, — अद्यते 'पच्म्' हे 'पच्' व आहे असे मानल्यास, — स्ववर्ण दीर्घ होईल. (व 'पच्+आने=पचान.' असे विहित रूप होईल,)

१ 'आने मुक्' ह मूत्र मुहय वेल असूनोह व्यर्थ झेल म्हणूनच ही परिभाषा अनियमान्ता पाहिजे, च ती अनिय मानण्यास, मुगागममहित अकाराच-म्हणजे, 'अम्'च 'अक्'न म्हण हांगार नाहा 'अम्' ला 'अम्' च मानाव, 'अ' मानू नये, म्हणजे सवर्ण वर्णांची प्राप्ति न होना, 'एचम्+आन=इचमान' अम रूप मिळ होत)

• तेन दिदीय इत्यादो यणादि न,

ही परिभाषा अनिय मानली आहे म्हणूनच, 'दिदीये' इत्यादि टिप्पणी यणादेश होत नाहा ('दिदीये' ह 'दीद् ध्वे' हा धातूच्या लिटाच रूप आहे 'दी+ण्=दीदी+ण्=दिदी+ण्' अशा स्थितीत, 'दीढो बुडचि कृति मू २१०७ ह्या सूत्राने प्रत्ययास 'युट्' आगम होऊन, 'दिदी+ण्+ण्=दिदीये' असे रूप होत जर ह्या परिभाषेप्रमाण, आगम रहित 'ण्' प्रत्यय व आगममहित 'ण्' प्रत्यय-म्हणजे 'ये'—हे एकच मानले तर 'परनेराचोऽसयोगपूर्वस्य' मू -२७३ ह्या सूत्रान 'दिदी' यातील अल्प ईकारास यणादेश होऊन 'दिच्+ये=दिदीये' असे विकृत रूप हाईल, तसे रूप होत नाही, कारण ही परिभाषा अनिय मानली आहे, व व्यामुळे 'ये' झाला 'ण्' असे मानता येत नाही)

जहारेत्यादावात औ णल इति च न ।

('बुग्गुये उवङ्गणो सिद्धो वल्ल्यो'-मू० २१०७ वरील दातिव-ह्याप्रमाणे 'दिदीये' असेच रूप होऊ शकत, म्हणून ग्रन्थकार 'जहार' ह दुसरे उदाहरण मात) ही परिभाषा अनिय आहे म्हणूनच, 'जहार' इत्यादिप्रमाणे 'आ' औ णल मू० २३७१ हे मूत्र लागत नाहा ('ह+णल्=नेह+णल्' वधे 'उरन्' च 'कुन्नि' मू २२४४ व २२४५ ह्या सूत्रांमध्ये अ व व यु व होऊन आणि अचो ज्यिति' मू० २१४ ह्याने घुळि होऊन 'जहार+अ' अशी स्थिती झाली असता, जर ह्या परिभाषे प्रमाण, उरणूपर 'मू० ७० ह्या सूत्रान 'आ' ह्या वृद्धीला झालेला जो 'र' हा आगम त्या आगमासहित 'आ' ला हा 'आ' च आहे असे मानले तर, 'आत औ णल' ह सुत्र लागून 'णल्' च जागी 'ओ' असा आदेश होऊन, 'जहार+ओ=जहा+ओ=जहा' असे 'वृद्धिरचि' मू न ७२ ह्या सूत्रावय विकृत रूप मिळ हाईल तसे न म्हणजे म्हणूनच ही परिभाषा अनिय मानली आहे)

न चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयव कथमिति चाच्यम्, चक्षनेनाय यययोधनात् । तरय चायययययमादश्ये पर्यवसान बोध्यम् ।

'न' इत्यादिवर्णां दुसरा वर्ण अवयव कसा मानता येईल ? (जम्-पचम्+आन' ह्यातील 'म्' हा वर्णाला वण 'अ' चा अवयव कसा मानावा, किंवा 'दाप्' ह्यातील 'प्' हा आगम मिळ वर्ण असल्यामुळे, 'आ' चा अवयव कसा मानावा ? वर्णसमुदायात ज वर्ण असतात ते त्या समुदायाचे अवयव मानणे योग्य होईल, पण एव वर्ण समुदाया वर्णांचा अवयव मानणे योग्य नाही—३११ इका योणी चत्यास ही १११

इत्यादि रेकविहित 'अ' व 'आ' (गृह्यते 'अर्' व 'आर्') ह्यांना 'ऊ' से अनुक्रमें गुण व वृद्धि समजावे. वगैरे ग्रहणांत 'यदागमाः' ही परिभाषा लागत नाहीं असे मानल्यास, 'ऊ' चा गुण 'अर्' व वृद्धि 'आर्' हा जो भाष्यकारांना नियम सांगितला आहे तो मिद्ध होणार नाहीं व भाष्यार्थी त्रिरीध येईल (धाम्निच पाहता 'अदेर्गुणः' व 'वृद्धिरादेर्' सू० १७ व १६ ह्यां सूत्रांप्रमाणे, 'अ' हा गुणमंजा आहे, 'अर्' हा गुणसंज्ञा नाहीं; तसेच 'आ' ह्याला वृद्धिमंजा आहे, 'आर्' ह्याला वृद्धिमंजा नाहीं तथापि 'यदागमाः' ही परिभाषा वगैरेग्रहणांत देखील लागते असे मानल्यास, 'ऊ' हा आगम, 'गुवाल्' 'अ' व 'आ' यांचा अवयव ठरतो, व 'अर्' गृह्यते 'अ' च, व 'आर्' गृह्यते 'आ' च, असे मानल्याने, 'अर्' ह्यागुणमंजा व 'आर्' ह्याला वृद्धिमंजा प्राप्त होते.)

अत एव यदाभ्यामितिसूत्रे भाष्यं " गुणो भवति वृद्धिर्भवति रेकशिरो गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत " इति ।

(वगैरेग्रहणात ही परिभाषा लागू पडते) गृह्यते, 'यदाभ्याम्'-८-४-४२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं असे म्हटले आहे कीं, जेव्हां 'अ' हा गुण होतो किंवा वृद्धि होते असे म्हटले जाते तेव्हा रेक उभांच्या शिरोवर आहे असे 'अ' व 'आ' -गृह्यते 'अर्' व 'आर्' -हे अनुक्रमें गुणमंजरू व वृद्धिमंजरू होतात

अत एव 'नेटि' 'गेरनेटि' इत्यादि चरितार्थम् ।

'यदागमाः' ही परिभाषा पाणिनीला मान्य असल्यामुळेच, 'नेटि' सू० २२६८ व 'गेरनेटि' सू० २३१३ ही सूत्रे स्वार्थक ठरतात (ही परिभाषा पाणिनीय मान्य नसती तर, वरील दोन सूत्रे करण्याची कांहीच गरज नव्हती. 'यदग्रजहलन्मन्स्याचः' सू० २२६७ ह्या सूत्राने परस्मैपदीधातुपुढे 'सिच्' आला असता, 'वद्' 'ग्रज्' व हलन्ताह्वा ह्यांनील अचाला वृद्धि होते. ह्या सूत्रांत अनुवृत्त असलेल्या 'सिच्' ह्याचा 'इडागमरहित' 'सिच्' असा अर्थ केला तर 'नेटि' ह्या निवेधवाचक सूत्राची गरजच नाहीं. कारण 'प्रासस्येव निधेय' ह्या न्यायाने प्राप्ताचाच निवेध केला जातो. पण 'यदागमाः' ह्या परिभाषेचा आश्रय केल्यास, 'मिच्' गृह्यते इडागमरहित व तसाच इडागमसहित 'सिच्' असा अर्थ होतो, व ही परिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळे, इडागमसहित 'मिच्' पुढे अमतां देखील वृद्धि प्राप्त होईल हे जाणूनच, तशा ठिकाणी वृद्धि न बघावी म्हणून, 'नेटि' हे सूत्र पाणिनीने केले आहे. तसेच 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' सू० २२९७ ह्या सूत्रांत 'मिच्' चा इडागमरहित व तसाच इडागमसहित 'सिच्' असा जो अर्थ आहे तो देखील, ही परिभाषा पाणिनीय मान्य होती हेंच दर्शवितो. तसेच 'गेरनेटि' असे सूत्र न करता, पाणिनीने केवळ 'ने.' असेच सूत्र केले असने तर, ह्या यदागमपरिभाषेप्रमाणे, इडागमरहित किंवा इडागम-

सहित आर्यधनुस्त्रयय पुढें असलां, गिळोप झाल्य असता; तो गिळोप इडागमसहित आर्यधनुस्त्रयय पुढें असलांचे व्हावा म्हणून, ' जेरीनेटि ' असें सूत्र केलें आहे. वरील सूत्रावरून हें स्पष्ट होते की ' यदागम ' परिभाषा पाणिनीय मान्य होती.)

अनागमकानां सागमका अदिशा इत्यस्य त्वयमर्थः—आर्यधनुकस्ये-
डागम इत्यर्थे शास्त्रे नित्येषु शब्देष्वनागमविधानानुपपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्या-
न्तरकलनेनेद्द्रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेद्बुद्धिः कर्तव्येति ।

(फेरि अशी शंका करितात की, ' स्थानिवद्भादशोऽनन्विधौ ' सू० ४९ हें सूत्र भगवत्सामुद्धे, ' यदागमाः ' ह्या परिभाषेची आवश्यकताच नाही, कारण ह्या परिभाषेनें न काय करणें आहे तें, स्थानिवद्भाव मानून करितां येईल ह्या धर्केचें निरसन कोण्याकृतिनां ग्रन्थसार प्रथम असें म्हणतात की, ' अनागमकानां सागमकाः आदिशाः '—म्हणजे ' आगमरहिताचे जागीं आगमरहित आदिशे होतात '—ह्याचा अर्थ असा आहे की, ' आर्यधनुस्त्रयेद् वल्यदेः ' सू० २१८४—म्हणजे ' वलादि आर्यधनुक प्रत्ययाना इडागम होतो '—असा ह्या सूत्राचा अर्थ कळल्यानंतर, आपल्यास सहजच वाटतें की, प्रत्ययाना आगम होतो असें विधान करणे अयोग्य होव, कारण (वैयाकरणोप्या मते) शब्द नित्य (म्हणजे अपत्यय व उपत्ययरहित आणि अविवरित—म्हणजे ज्याचे स्वप्न कधीही न बदलतां व्हावयाचे आहेत) असल्यामुळे, त्याला आगम होतो असें विधान करणें बरोबर नाही. (कारण तसें विधान केल्यास शब्दाच्या अनित्यत्व केल्याची आपत्ति येते) म्हणून, आगम विधायक ' आर्यधनुकस्येद् ' ह्या सूत्राचें अर्थापत्तिव्याख्यानच वाक्यान्तर केल्या, आपण (वलादि आर्यधनुक प्रत्ययाच्या इडागम होतो असें न समजतो,) अशी बुद्धि करावी की, (असे समजावें की) इद्द्रहित वलादि आर्यधनुक प्रत्ययाचे जागीं इद्द्रहित वलादि आर्यधनुकप्रत्यय होतो. (अशी बुद्धि केल्यास प्रत्ययाला आगम होतो असें मानल्यानें शब्दस्वरूप बदलून शब्दाला अनित्यत्व येत होते तें न येतां, शब्दाचे नित्यत्व पावत राहतें; कारण आपण एका नित्य शब्दाचे विक्रान्ती दुसरा नित्य शब्द होतो असें मानल्यानें, शब्दाचे विक्रान्ती अनित्यत्व केल्याची आपत्ति सहजच टाकत. ' अर्थापत्तिव्याख्यानच ' असें वर म्हणतें आहे. ' कीतो देवदत्ता दिवा न भुङ्क्ते ' हे अर्थापत्तिव्याख्यानचें उदाहरण आहे. आतां साज देवदत्त दिवा न भुङ्क्ते नाहीं असा त्याचा अर्थ आहे मग देवदत्त कडें कसा ? ' आपला जाडेपणामुळे, अर्थात हे सिद्ध होते की तो रात्री जेवत असतो, नाहींतर तो रोज शाळा भगता अशा विक्रान्ती वाक्यार्थ भाट जुटव्याकृतिनां ' रात्री भुङ्क्ते ' अशी वाक्यान्तरकलना करावी लागते तसेच प्रवृत्तकृती शब्दाचे नित्यत्व पावत वाक्याकृतिनां, ' इडागम-मरितव्याख्यानधनुस्त्रयये सेडार्थधनुकबुद्धिः चर्कश्च ' अशी वाक्यान्तराची चळवळ करावी असें ग्रन्थकाराचें म्हणणें आहे)

एवंच आदिशेतिवाक्यापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यवहानिः ।

या प्रमाण एका शब्दाचे ठिसाणी दुसऱ्या शब्दाचा आदेश होतो असे म्हणून अमता, 'स्थानी' व 'आदेश' हे दोन्ही निव्वय शब्द असल्यामुळे निव्वयाची हाता होत नाही, त्याचप्रमाणे आगमाचे विधान केले असता, तशीच बुद्धि करावी (म्हणून अनागमकाचे ठिसाणी मागमक आदेश होतो असे समजावे), व असे मानल्यास शब्दाच्या निव्वयाचा बाध होत नाही.

**स्थानिवत्सूत्रे च नेदशादेशग्रहणं सा आदष्टाध्यायीबोधितम्यान्यादेन-
भावे चारितार्थात् ।**

(वर केलेले प्रतिपादन योग्य असले तरी, 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र असल्यामुळे, 'यदागम' परिभाषा व्यर्थ ठरते हे जे आमचे म्हणणे आहे त्याच काही बाध येत नाही — असे शब्दकाकार म्हणून असल्यास, त्याच्या आक्षेपावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की,) 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रात, वर सांगितलेल्या 'आनुमानिक' स्थान्यादेशभावाचे ग्रहण होत नाही. (जसे 'अर्निहीम्ली' — मू० २५७० ह्या सूत्राने 'गिच्' पुढे अमता, 'दा' धातूस पुगागम होतो व आपण अशी करुना किंवा बुद्धि करितों कीं, 'दा' चे ठिकाणी 'दाप्' होतो, अशा प्रकारच्या आनुमानिक किंवा वस्तुनिक आदेशाचें ग्रहण 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रात अंतर्भूत होत नाही, — म्हणजे 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र अशा पाठ्यनिक आदेशाच्या मुळीच लागत नाही) 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित असलेल्या आदेशांचेच ग्रहण केले जाते (जसे 'अदो जग्धिर्ल्यसि किति सू० ३८० 'इतो वध निहि' 'सुद्धि च सू० २४३३-२४३४ अशा सूत्रांनी सांगितलेल्या आदेशांचेच ग्रहण होतें, व आनुमानिक आदेशांचे ह्या सूत्राने ग्रहण होत नाही.) म्हणून ते सूत्र अष्टाध्यायीत सांगितलेल्या साक्षात् आदेशाच्या ठिसाणी चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, यदागमपरिभाषा व्यर्थ ठरत नाही.

विज्यैवं सति स्थानियुद्धयैव कार्यग्रथृत्या निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषाया अप्राप्त्याऽडागमसहितस्य पिमादादेशापन्या लावस्यायामाडिनि भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः ।

दुसरे असे कीं, 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने आनुमानिक आदेशांची ग्रहण हात असे मानल्यास, खरवर्थेच ('ल' च्या जागी तिथादित्रययाचे आदेश होण्या, पूर्वीच, 'सुद्धिस्तुद्धि अदुदात्त' सू० २२०९ ह्याने) 'अद्' हा आगम होत अमता असा जो भाष्यांत सिद्धान्त सांगितला आहे त्याची मर्यादा लागणार नाही कारण जेथे 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने, आदेशाचे ठिसाणी तो स्थानी आहे अशी बुद्धि करून, आपण कार्य करू इच्छितो अथे, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवति' प० १२ ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, अडागमसहित 'पा' ('अ+पा') ह्याचे ठिसाणी ('पाप्राप्ता' सू० २३९० ह्या सूत्राने) विवादेना हाण्याची आपण येणू

('पा+लट्' अशा स्थितान, प्रथम लडाचे जागी निषादेश होऊन, व नंतर 'पा' चे जागी निषादेश होऊन मग अडागम होतो असा क्रम नसून, भाष्यसाराच्या सिद्धान्ताप्रमाणे, एावरधेतव—म्हणजे लडाच्या ठिकाणी निषादेश होण्यापूर्वीच—अडागम होत असल्यामुळे, 'अ+पा+लट्' अशी स्थिति होते. पुढे लडाचे जागी निषादेश होऊन व 'शप्' विकरण लागून, 'अ+पा+शप्+त्' अशी स्थिति होते; नंतर 'स्थानिवदादेशः' ह्या सूत्रान्वये, स्थानिवद्भाव मानल्याम—म्हणजे आगममहित 'अ+पा' हा 'पा' च आहे असे मानल्याम, 'प्राप्ताप्ता' ह्या सूत्राने सांगितलेला पिबाने 'अ+पा' च्या जागी होऊन 'अ+पा+शप्+त्=पिब+शप्+त्=पिबत्' असे 'पा' धातूच्या लडाचे विकृत रूप होईल 'स्थानिवदादेशः' ह्या सूत्राने होणाऱ्या स्थानिवद्भावामध्ये 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, 'अपा' येथील केवळ 'पा' चे जागी निषादेश करिता येणार नाही. पण 'यदागमाः' ही परिभाषा मानल्याम, 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा प्रवृत्त होऊन 'प्राप्ताप्ता' ह्या सूत्राने निर्दिष्ट जो 'पा' तेवढ्याचेच ठिकाणी निषादेश होऊन, 'अपिबत्' असे रूप येईल.)

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणा-
मित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशो स्थानिवद्भावेन त्रयादेशामाशङ्क्य सट्टङ्गति-
न्यायेन समाधानपरभाष्यास्तद्धतिः ।

(जेथे 'स्थानिवदादेशः' ह्या सूत्राने आदेशाला स्थानिवद्भाव होता तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नाही, असे जे वर म्हटले आहे त्याच्या समर्थ-
नार्थ ग्रन्थकार भाष्याचे प्रमाण देतात.) जेथे 'स्थानिवदादेशः' ह्या सूत्राने आदेशाला स्थानिवद्भाव होता तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागते असे मानल्याम, भाष्यकारांनी 'तिम्' हे रूप दाखवून आहे असे समर्थन करिताना जे भाष्य लिहिले आहे ते अमग्न ररेल. ('द्रेक्ष्य' सू० २६४ ह्या सूत्राप्रमाणे, पृथिवीभ-
षीच्या बहुवचनाचा 'आम्' प्रथम पुढे अमतां, 'त्रि' चे ठिकाणी 'द्रय' असा आदेश होतो; त्रिचतुरोः स्त्रियां तिम्चतसु' सू० २९८ ह्या सूत्रान्वये, स्त्रीलिङ्गवाचक 'त्रि' शब्दाचे जागी 'तिम्' असा आदेश होतो स्त्रीलिङ्गवाचक 'त्रि' शब्दाच्या पृथीचे बहुवचन करिताना,) 'द्रिचतुरोः' हे सूत्र पर असल्यामुळे, (व 'विद्वन्ति-
पेथे परं पार्यम्' सू० १७५ असे सूत्र असल्यामुळे,) परसूत्र प्रवृत्त होऊन, स्त्रीलिङ्ग-
वाचक 'त्रि' शब्दाचे जागी ('द्रि+आम्' अशा स्थितान, 'द्रेक्ष्य' ह्या सूत्राने सूत्राप्रमाणे 'द्रय' असा आदेश न होता,) 'तिम्' असा आदेश होतो (व 'तिम्+आम्' अशी स्थिति होते अशी स्थिति प्राप्त झाली अमतां,) भाष्यकार अशी दावा करितात की, 'त्रि' चे जागी झालेला 'तिम्' हा आदेश 'स्थानिवदादेशः' ह्या सूत्रान्वये, 'त्रि' च आहे असे मानून 'तिम्' चे जागी पुन 'द्रेक्ष्य' ह्या सूत्राने 'द्रय' असा आदेश कां करू नये? व ह्या शब्दाचे समाधान 'स्थानिवदादेशः'

('सकृदतो विप्रतिषेधे यदाधित तदाधितमेव' परि० ४०) लाभून वरितात. (गृह्यत्रे 'त्रेभ्यः' ह्या पूर्वसूत्राचा 'त्रिचतुसोः' ह्या परसूत्राने एतद्वा वाच आला असल्यामुळे, 'त्रेभ्यः' हे पूर्वसूत्र पुनः प्रवृत्त होऊं शकत नाही, व 'तिसृ' चे जागी पुनः 'त्रय' असा आदेश होऊं शकत नाही, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' ह्या परिभाषेचा उपयोग करून भाष्यकारांनीं शंकेचे समाधान केले नाही. त्यांनी त्या परिभाषेचा उपयोग केला असता तर, त्यांना सहज असे समाधान परितो आले असते की, 'त्रेभ्यः' ह्या सूत्रांत सांगितलेला जो 'त्रि' शब्द त्याचेच जागी 'त्रय' असा आदेश होऊ शकतो व 'तिसृ+आम्' येथे 'त्रि' शब्द नसून 'तिसृ' शब्द असल्यामुळे, त्या अनिर्दिष्ट 'तिसृ' शब्दाचे जागी, 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेप्रमाणे, त्रयादेश होऊं शकत नाही. एव अशा तऱ्हेने समाधान न परितो सकृदतिन्यायाचे अवलंबन करून, भाष्यकारांनीं ज्याअर्थी समाधान केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने जेथे आदेशाला 'स्थानिवदादेश' हातो तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागू शकत नाही.)

एकुरित्यादौ स्थानपट्टीनिर्देशात्तदन्तपत्तया पठितवाच्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवात्सुत्रे ग्रहणेन न दोषः ।

'एह' सू० २१९६ इत्यादि सूत्रांत ('ह चे स्थानी' असा अर्थ सांगणाऱ्या 'एः' या) स्थानपट्टीचा निर्देश केला असल्यामुळे (जरी त्या सूत्राचा 'ह' चे स्थानी 'उ' हातो असा अक्षरार्थ आहे तरी) त्या सूत्राचा तदन्तविधिपर—ग्रहणत्रे इकारान्ताचे स्थानी उकारान्त आदेश हातो असा अर्थ केल्यास, त्या साक्षान पठित 'एह' या सूत्राचाच 'समुदायरूप स्थानीचे जागी समुदायरूप आदेश हातो' असा अर्थ हातो, व 'स्थानिवदादेश' सू० ४९ या सूत्रांत 'आदेशः' हा शब्द मुहाम घातला असल्यामुळे, त्या सूत्राने समुदायरूपस्थानीचे जागी होणाऱ्या समुदायरूप आदेशाचे ग्रहण होते व ते सूत्र अशा रीतीने होणाऱ्या आदेशास लागू पडण्यांत काहीं अडचण येत नाही ('स्थानिवद्' एवढेच सूत्र केवळ असते तरी, 'स्थानी' हा शब्द सापेक्ष असल्यामुळे त्या शब्दाने आदेश' या शब्दाचे आपोआप ग्रहण झालेच असते, असे असून देखील ज्या अर्थी पाणिनीने 'स्थानिवदादेश' या सूत्रात 'आदेश' हा शब्द घातला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, पाणिनीचा हा हेतू होता की, 'आदेश' शब्दाने समुदायरूपी आदेशाचे देखील ग्रहण झाले, असे मानिले गृह्यत्रे, 'ति' या समुदायाचे शिक्षणी झालेल्या 'तु' ह्या समुदायरूपी आदेशाला 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र लागू पडतं व त्यामुळे 'पचतु' याला पदमेजा प्राप्त होण्यांत काहीं अडचण येत नाही.)

अनुमानिकस्थान्यादेशाभावकल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशाभावस्य न त्याग इत्यचः परस्मिन् इत्यादेर्नासङ्गतिः । एतेन यदागमा इति परिभाषा

आतिरगृहेण गतार्थेऽप्यास्तम् । एतत्सर्वं दायाश्चदायितिसूत्रे भाष्ये
पश्य ॥ ११ ॥

(वर मागित्वेन ' ति ' चे ज्ञाती होणारा ' तु ' हा आदेश माक्षात् सूत्र-
निर्देश नमून तदुत्तीर्णीय करावा लागत असल्यामुळे) अशा ठिकाणी ' ति ' हा
आनुमानिकस्थानी व ' तु ' हा आनुमानिकआदेश अशा तऱ्हेची आनुमानिकस्थान्या-
देशमाधी कल्पना करायी लागते तरी (अशा ठिकाणी होणारा आदेश माक्षात् सूत्र-
निर्देश स्थानी व आदेश—गृहणते इतर व उदार—यांना धरूनच होत असल्यामुळे,)
आ माक्षात् निर्देश स्थानी व आदेश यांचा त्याग करिता येत नाही (कारण हा
समुदायरूपी आदेश त्या माक्षात् सूत्रनिर्देश स्थानी व आदेश यांचा आधारवर केला
असल्यामुळे, जर पायाच काढून घेतला तर त्यावर रचलेली इमारत दासळून पडणार.
समुदायाचे ठिकाणी समुदायरूपी आदेश वगळत नाही एक अर्थाचे जागी होणाऱ्या साक्षात्
सूत्रनिर्देश आदेशाचा त्याग करिता येत नाही,) गृहणूनच ' अच परमिन् ' सू०
५० ह्यादि सूत्रे चरितार्थ ठरतात (कारण ' अच परमिन् ' हे सूत्र लागण्याकरिता
पुढा भाषाचे ठिकाणी आदेश होतो हे मानणे आवश्यक आहे. समुदायाचे ठिकाणी
समुदायरूपी आदेश होतो एवढेच मानायाम ' अच परमिन् ' हे सूत्र प्रयुक्त होण्यास
बांणतेहि एतद् मागणारा नाही व नें सूत्र स्वर्थ टरेल. येथें समुदायरूपी आदेशात व
अनुमानिक वाक्यान्तरकरणांने होणाऱ्या आदेशांत वाय करक आहे हे सांगणे जरूर
आहे जेथें सूत्रात स्थानपट्टीचा निर्देश केला असून ' स्थानी ' व ' आदेश ' याचा
पृथक् निर्देश केला आहे व त्या सूत्राचा तदन्तर अर्थ म्हणून एक समुदायाचे जागी
दुसऱ्या समुदायाचा आदेश होतो अशी आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पना करायी
लागते—उदाहरणार्थ वर मागितल्याप्रमाणे ' वर ' या स्थली,—तशा स्थली ' स्थानि
होणारा ' हे सूत्र लागू पडते. पण जेथें सूत्रात स्थानपट्टीचा निर्देश नमून इतर
प्रकारचा पट्टीचा निर्देश केला आहे व ' स्थानी ' व ' आदेश ' यांचा पृथक् निर्देश
केला असल्यामुळे ' आगमरहितस्य स्थाने आगमसहितस्य आदेशो भवति ' अशी,
गृहणते स्थान्येव वायम वाक्यान्तरकरिता अर्थापत्तिमूलक वाक्यान्तरकरणा करायी लागते,
जेथें जरी आनुमानिकस्थान्यादेशभाव होतो तरी तशा ठिकाणी ' स्थानिवदादेश ' हे सूत्र
लागू पडत नाही व ' यदागमा ' ही परिभाषा लागू पडते, आणि अशा रीतीने तें
सूत्र व ही परिभाषा ही दोन्ही आपापल्या विषयांत चरितार्थ ठरतात, व एक दुसऱ्याचा
रूप करत नाही. असे आहे) गृहणूनच ' स्थानिवदादेश ' या सूत्रात ' यदागमा '
परिभाषा अन्तर्भाव होतो (व ही परिभाषा असण्याची कांही गरज नाही)—हे
मग्न बूट ठरत. ' दायाश्चदाय ' १-१-२० या सूत्रवरील भाष्यात हे सर्व स्पष्टपणे
मागितल आदेश.

परिभाषा नं. १२

नन्वेवमुदस्थ्यादित्यादावुदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह—

यदागमपरिभाषया स्वीकार केल्यास, 'उदस्थ्यात्' इत्यादि स्थली 'उद.स्था-
स्तम्भो.पूर्वस्य' ह्या सूत्रान्वये पूर्वसवर्ण होण्याची आपत्ति येईल (व 'उदस्थ्यात्'
असे रूप सिद्ध न होतां, 'उत्थात्' असे विकृत रूप सिद्ध होईल, कारण 'उद्+अ+
स्था+लुङ्' अशा स्थितीत, 'यदागमाः' ह्या परिभाषेने 'अ+स्था' ह्याला 'स्था'
असे मानल्यास—हणजे 'उद्' च्या पुढे जरी 'अ+स्था' आहे तरी तो 'स्था'
च आहे असे मानले तर—'उद स्थास्तम्भोपूर्वस्य' सू० ११८ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन
'अ+स्था' ह्याच्या पूर्वी जो 'द्' आहे त्याचा सवर्णरूपी आदेश 'अ' चे जागी करावा
असेल, व त्यामुळे 'उद्+द्+स्था=उद्+त्+स्था=उत्+त्+स्था=उत्था' असे रूप
होऊन पुढे लुङाचे रूप करितोना 'उत्था+सिच्+त्' अशी स्थिति झाली अमतां,
'गातिस्थापुषाम्भ्यः' सू० २२२३ ह्याने सिच्चाचा लुक् होऊन, 'उत्थान्' असे
विकृत रूप होईल. ही आपत्ति टाळण्याकरितां,) ही परिभाषा मागतात.

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

“सूत्रान् त्या स्थानीचें उच्चारण केलें आहे तेवढ्याचेंच जागी आदेश होतात ”

('उद.स्थास्तम्भो.' ह्या सूत्रांत 'स्था' चा निर्देश केल्या असल्यामुळे, 'आदे
परस्य' ह्या सूत्रान्वये, सकाराच्याच ठिकाणी त्याच्या पूर्वी असलेल्या दकाराच्या
सवर्णाचा आदेश होतो. 'उद्+अ+स्था+लुङ्' ह्या ठिकाणी 'उद्' च्या एकाच पुढे
'स्था' असून दोहोंत अकाराचे व्यवधान असल्यामुळे,—हणजे सकारापूर्वी अकार
असून 'उद्' हांतील दकार नसल्यामुळे, सकाराचे जागी सवर्णाची प्राप्तिच नाही,
म्हणून 'उदस्थ्यात्' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते.)

'पट्टीस्थानेयोगे' ति सूत्रमाचर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः । पट्टयन्तं
निर्दिश्यमानमृच्छार्दमाणमृच्छार्दमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव
वा स्थानेन स्थाननिरूपितसाम्यन्धेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनदं
मिद्धम् ।

'पट्टी स्थानेयोगा' हे सूत्र दोनदां उदाहरावे. (पहिल्याने उदाहरावे
ह्या सूत्राचा अर्थ फौमुदीत जसा दिला आहे तसा करून) दुसऱ्याने उदाहरावे त्या
सूत्राचा अर्थ असा करावा—'पट्टी' ह्या प्रथम शब्दाचा (नदन्तोवर्तीने) 'पट्टयन्तम्'
असा अर्थ करून (व ह्या शब्दापुढे 'निर्दिश्यमानम्' ह्या शब्दाचा अन्वहार करून
पट्टयन्तं निर्दिश्यमानम्' ह्या पदपञ्च) अर्थ असा मन्त्रज्ञात वी, १—उगांच

१. सूत्रान् उच्चारण केलें आहे तो, रिच २—त्याच्याशी जो मन्त्राधीन

आहे तो, (जसे—‘उद्ःश्वान्मभोः’ सू० ११८ या सूत्रांत ‘श्व’ चें पठ्य विज-
नीत उच्चारण केलें आहे. त्या सूत्रांत ज्या ‘श्व’ चा पाणिनीन उच्चार केल्या आहे
तो ‘श्व’, आज आपण जो ‘श्व’ उच्चारतो त्याहून व्यक्तिदृष्ट्या भिन्न आहे; तरी
पण ग्रीष्मी ‘श्व’ ची मूळच ‘श्व’ रूप जाति असल्यामुळे, सूत्रांत उच्चारलेल्या
‘श्व’ ने आपण आज उच्चारलेल्या ‘श्व’ चें ग्रहण होतें. तसेंच ‘अस्यर्था’ सू०
२११८ या सूत्रांत जरी पठ्य विभक्तित अक्षराचें उच्चारण केलें आहे तरी, जाति
पक्षाचा किंवा ‘अणुदिन् सर्वगस्य’ सू० १४ या सूत्राचा आश्रय केल्यास, ‘अस्य’
ज्ञानें, मजानीकत्वामुळे किंवा स्वर्णत्वामुळे, अक्षराहि अक्षराच्या अक्षराचें ग्रहण होतें,
म्हणूनच ‘उच्चारमाणमजानीकम्’ असा शब्द ग्रन्थकारानें वापरला आहे,) किंवा
३—ज्याचें सूत्रांत पठ्य विभक्तित उच्चारण केलें आहे त्याचा जो अवयव आहे तो,
(तो अवयव ‘अदिःपरस्य’ या सूत्रान्वये आद्यवयव असूं शकेल किंवा ‘अलोऽन्त्यस्य’
या सूत्रान्वये अन्त्यवयव असूं शकेल. उरलेल्या ‘स्थानेशोभा’ या शब्दाचा अर्थ असा
समजावा कीं वर जो ‘स्थानी’ म्हणून सांगितला आहे) तेवढ्याचेंच जाति आदेश
करावा, (असा दुसऱ्याने उच्चारलेल्या ‘पठ्य स्थानेशोभा’ या सूत्राचा अर्थ होतो, व
असा अर्थ होत असल्यामुळे,) आनुमानिक स्थानीचें जाति—म्हणजे ‘पदगम’ परि-
भाषेनें किंवा तदन्तर्विधाने जाति होण्याच्या स्थानीचें जाति—आदेश करूं नये. (‘पठ्य
स्थानेशोभा’ या सूत्राचा) असा अर्थ केल्या म्हणजे स्यावरून व ही परिभाषा सिद्ध होते.
(मारांग ही परिभाषा न्यायसिद्ध किंवा आपस्तम्ब नसून सूत्रसिद्ध वाचनीय आहे.)

न चास्य क्वाचित्स्यादौ दीर्घाणामादेशानपत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वा-
भावादिनि घाच्यम्, जातिपक्षे दोषभावात् ।

‘अस्य र्थो’ सू० ११८ इत्यादि सूत्रांत (जेव्हाचेंच उच्चारण केलें असून)
दीर्घाचें उच्चारण केलें नसल्यामुळे (—म्हणजे ‘अ’ या स्थानीचे उच्चारण केलें असून
‘आ’ या स्थानीचे उच्चारण केलें नसल्यामुळे) दीर्घाचें टिकाणीं आदेश न होण्याची
आपत्ति येईल, (व त्यामुळे ‘अग्रा गद्गा संपद्यमाना स्यात् गद्गीस्यात्’ किंवा
‘अमाला माला भवति मालीभवति’ इत्यादि रूपे सिद्ध होणार नाहींत)—अशी कोणी
शंका केल्यास ती शंका बरोबर नाहीं; कारण जातिपक्ष म्यकारल्यास, (अक्षराचें अक्ष-
राहि अक्षराच्या अक्षराचें ग्रहण होत असल्यामुळे) कांहीं दोष उत्पन्न होत नाहीं
(व ‘अ’ने ‘आ’चें ग्रहण होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं)

किं न न भूसुधियोपिति निषेधेन ग्रहणकरास्त्वगृहीतानां निर्दिश्य-
मानकार्ययोधनात्त दोषः ।

(शब्दाकार असे म्हणजे कीं, जातिपक्ष मानल्यास दोष येत नाहीं असें वर
म्हटलें आहे ते जरी टांक असलें तरी, व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास, आमचा आशेप काय-
मच राहतो, पण हेहि म्हणजे बरोबर नाहीं; कारण) ‘न भूसुधियोः’ सू० २७३

ह्या निषेधावरून हें स्पष्ट होते की, जेथे मुख्याद्या वर्गांस कार्य सांगितले असते तेथे 'अनुदिमवर्णस्य' ह्या प्रहणरशास्त्रानें बोधित जे त्याचे सवर्ण आहेत त्या सवर्णांसहि तें कार्य लागू पडतें व त्यामुळे कांहीं अडचण येत नाही. ('आः सुपि' सू० २८१ ह्या सूत्रानें ऋस्व उकारास यणादेश सांगितला आहे, व 'प्रनेसाचः'—सू० २७२ ह्या सूत्रानें ऋस्व इकारास यणादेश सांगितला आहे. वरील दोन्ही सूत्रांत ऋस्व उकार व ऋस्व इकार निर्दिष्ट असल्यामुळे त्याचेच जागी यणादेशाची प्राप्ति होत असतां, 'न भूसुधियो' ह्या सूत्रानें दीर्घ उकारान्त 'भू' व दीर्घ ईकारान्त 'सुधी' ह्यांना केलेला यणादेशाचा निषेध, 'प्रासर्ग्येव निषेधः' ह्या न्यायानें, अनुपपन्न ठरतों. पण प्रहणरशास्त्राच्या आधारें, इकार व उकार अत्राप्रकारच्या इकारांचे व उकारांचे वाचक आहेत असें मानले म्हणजेच, वरील निषेध योग्य ठरता. म्हणून हें मानणें अवश्य आहे की, प्रहणरशास्त्रानें बोधित अशा सवर्णांची निवृत्ति 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिस्थानें होत समून, सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या अकारादिकांनीं सर्व प्रकारच्या अकारादिकांचे प्रहण होते.)

इयदुचडोर्दिश्यं यिचणोयणान्तधातुस्तुचुचामित्यथेन धात्वादीमणि निर्दिष्ट्यान्त्यादेशात्पाय ।

('अधिभुषातुभूरां योः इयदुचडो' सू० २७१ ह्या सूत्रांत 'योः' अया एतद्व्यतीत्या निर्देश केला आहे, व त्यामुळे, 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेनें, 'इ' व 'उ' ह्यांचेच जागी 'इय्' व 'उय्' असे आदेश अनुक्रमे पावले आदल. असें असून देखील, 'इयल् उवल्' ह्या आदेशांना 'इ' हा अनुबन्ध की लावला आहे. ! 'टिप्प' सू० ४३-ह्या सूत्राचें अग्न्य वर्गाचे-जागी आदेश होतो हें प्रसंगाने आहे, पण 'अधिभुषातु' या सूत्रांत असव 'इ' व 'उ' अया एतद्व्यतीत्या निर्देश असल्यामुळे, आदेशांचे टिप्पणी 'टिप्प' पत्रणे वरचें ठरते. ह्या शीकेंच समाधान प्रत्यक्षार असें करितात की, 'येन विधिगदग्नस्य' हें सूत्र लावून सूत्रांत जो 'धातु' वाच्य आला आहे त्याचे योः' हें विशेषण करून, 'योः धातोः' याचा अर्थ 'इयर्णांत व उयर्णांत धातु' असा केला पाहिजे, व असें घेताने, अग्न्यवर्गाचे जागी ! हांण्यावरितां, आदेशांचे टिप्पणी केलेले टिप्प योग्य ठरते.) 'अधिभुषातु'—या सूत्राचा अर्थ इयर्णांत व उयर्णांत धातु व भू व भू अग्न्य असून, सूत्रांत धातु हायादिकांवाह निर्देश केला असल्यामुळे, अग्न्यवर्गाचे जागी आदेश हांण्यावरितां आदेशांना 'इ' हा अनुबन्ध लावला आहे.

मुळे 'रु' चे जागीच होणार असे असूनहि, आदेशांना 'इ' हा अनुबन्ध कोणत्याच आहे ? ह्या शब्दांचे समाधान ग्रन्थकार असे करितात की, येथे द्वित्व करण्याचे वास्तविक कोणीच प्रयोजन नसल्यामुळे,) 'रिइ' व 'रिद्' येथील द्वित्वकरण केवळ स्पष्टार्थबोध होण्याकरितां आहे असे समजावे.

पसेनेदं द्वित्वं घणंप्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् । हयवरट्सूत्रस्थेन 'अयोगवाहानामुपदेशे ऽलो ऽन्यविधिः प्रयोजनम् । वृक्षस्तत्र । नैतदस्ति प्रयोजनम्, निर्दिश्यमानस्येव सिद्ध' मिति भाष्येण विरोधात् ।

'जेथे सूत्रात पकच वर्णांचा स्थानिरूपाने उच्चार वरून त्याचे द्विकाणी आदेश होणे सांगितले आहे तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नाही हे 'रिइ' व 'रिद्' ह्या आदेशांना 'द्वित्व' केले असल्यामुळे स्पष्ट होते—असे जर कोणी म्हणेल तर त म्हणणे चुकीचे आहे कारण हे म्हणजे 'हयवरट्' ह्या (माहेश्वर) सूत्रावरील भाष्याच्या विसृष्ट जाते. कारण (त्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनी 'अयोगवाहानां'—म्हणजे अनुरार, विसंग, जिह्वामूर्च्छा, उपध्मानीय व यम याचा—समावेश माहेश्वर सूत्रात करावा असे सांगून, 'अयोगवाहांचे' प्रहण करण्याचे प्रयोजन काय ? (ह्या प्रश्नाचा विचार करतांना भाष्यकार म्हणतात की,) अलोल्यविधि प्रयोजन होईल काय ? कारण 'वृक्षस्तत्र' हे कसे होईल ? आणि असे म्हणून, त्याच उत्तर देतात की, अलोल्यविधि हे प्रयोजन होऊ शकत नाही, कारण 'निर्दिश्यमान परिभाषेने 'वृक्षस्तत्र' हे सिद्ध होऊ शकत ('अल्' प्रत्याहारात अयोगवाहांचे प्रहण न केल्यास, 'वृक्षस्तत्र' ह्या द्विकाणी विसर्गाने जाई, 'अलोल्यस्य' ह्या सूत्रान्वये, सकार होणार नाही, पण त्यांचे 'अल्' प्रत्याहारात प्रहण केले तर, 'वृक्षस्तत्र' ह्या उदाहरणांत 'वृक्ष' ह्याच्या भक्ती जा विसर्जनीयरूपी अल् आहे त्याचे जागी 'विसर्जनीयस्य सः' मू० १:४ शाने सकार होईल. म्हणून 'अल्' प्रत्याहारांत अयोगवाहांचे प्रहण करण्याचे प्रयोजन अलोल्यविधि होय काय ? अशी प्रश्ना उपस्थित करून भाष्यकार त्याच उत्तर देतात की, अलोल्यविधि हे प्रयोजन होऊ शकत नाही, कारण 'विसर्जनीयस्य सः' ह्या सूत्राने स्थानी जा 'विसर्जनीय' त्याचा स्पष्ट निर्देश केला असल्यामुळे, विसर्गाच्या जागी, 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेप्रमाणे, 'स्' हा आदेश होऊन 'वृक्षस्तत्र' असे रूप सिद्ध होईल. म्हणून 'अल्' प्रत्याहारांत अयोगवाहांचे प्रहण करण्याचे प्रयोजन अलोल्यविधि मानणे हे बाल्य नाही. ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, केवळ अलोल्यविधि देखील भाष्यकारांनी 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लाविली आहे; त्यामुळे, अल्' प्रहणात 'निर्दिश्यमान' परिभाषा लागत नाही हे म्हणजे भाष्यविस्तृत असल्यामुळे, चूक आहे)

अनया परिभाषया येनविधिरिति सूत्रयोधिततदन्तस्य स्थानित्या-

भाष्यबोधने यदागमादिति लब्धस्य च । तेन सुपद् उदस्थादित्यादिसिद्धिः

‘ येन विधेस्तदन्तस्य ’ सू० २६ ह्या सूत्रान् बोधितं तदन्तात्, य ‘ यदागमाः ’ ह्या परिभाषेन बोधितं आगमसाहित्यात्, ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ह्या परिभाषेन कर्तुं शक्तीनां स्थानित्वं प्राप्तं होतं नाहीं. (—इहणजे ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ही परिभाषा लावने-बघळी, तदन्तात् य आगमसाहित्यात् स्थानी मानतां येत नाहीं हें ह्या परिभाषेवरून स्पष्ट होतं.) त्यामुळे ‘ सुपद् ’ ‘ उदस्थात् ’ इत्यादि रूपांची सिद्धि होते. (जसे ‘ पाद् ’ पत् सू० ४१४ ह्या सूत्रान् ‘ पाद् ’ ह्या स्थानीचा स्पष्ट निर्देश केल्या अमल्यामुळे ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ही परिभाषा लागते, य ‘ येन विधेस्तदन्तस्य ’ हें सूत्र लागत नाहीं, ते सूत्र लावल्यास, ज्याच्या अन्तां ‘ पाद् ’ आहे असा ‘ सुपाद् ’ शब्द स्थानी होऊन, त्या पण शब्दाचे जागी ‘ पत् ’ असा आदेश होईल व त्या शब्दाचे द्वितीया विभक्तीच्या बहुवचनाचे रूप ‘ सुपद् ’ असें न होतां, ‘ पद् ’ असें विकृत रूप होईल. तसेंच ‘ उत्+अ+स्था+लुट् ’ ह्या ठिकाणीं, ‘ उद् ’ स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ’ ह्या सूत्रांत स्थानी जो ‘ स्था ’ त्याचा स्पष्ट निर्देश अमल्यामुळे, ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ही परिभाषा लागते, य त्यामुळे ‘ स्था ’ झालील सजाराच्या व ‘ उद् ’ झालील शकाराच्या मध्ये ‘ अ ’ चें व्यवधान अमल्यामुळे, सकाराचे जागीं पूर्वसवर्णादेश-इहणजे ‘ स्था ’ तील सकाराचे जागीं पूर्ववर्ण जो ‘ द् ’ त्याच्या सवर्णाचा आदेश-हात नाहीं, य ‘ उदस्थात् ’ असें शुद्ध रूप सिद्ध होतं, असा ठिकाणीं, ‘ यदागमाः ’ ही परिभाषा लावल्यास य ‘ अ+स्था ’ हा ‘ स्था ’ च आदेश असे मानल्यास, ‘ उध्यात् ’ असें विकृत रूप होईल हें पूर्वीच सांगितलें आहे.)

अनया च दृश्यनिमित्तसन्निधापितावामलान्त्यस्येत्यादीनां समावेश एव न बाध्यबाधकभावो विरोधाभावात् ।

आपापलीं निमित्तं असल्यामुळे कार्य करण्यास उपस्थित झाल्ल्या अलोऽन्त्यस्य ’ (य ‘ आदेशपरस्य ’) इत्यादि सूत्र ह्या परिभाषेस आपापलीं कार्ये करितात. वरील सूत्रांत य ह्या परिभाषेत विरोध नसल्यामुळे, एक दुसऱ्याचे बाधक होत नाहीं (ह्या परिभाषेप्रमाणे, पाणिनीय सूत्रांत साक्षान् निर्दिष्ट किंवा पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त असा जो स्थानी असेल त्याचेच ठिकाणीं आदेश होतो, पण तो आदेश आद्यावयवाचे ठिकाणी किंवा अन्यावयवाचे ठिकाणीं व्हावा हें ‘ आदेशपरस्य ’ सू० ४४ व ‘ अलोऽन्त्यस्य ’ सू० ४२ ह्या सूत्रांनीं ज्ञापितं होतं. सारांश ही सूत्रे व ही परिभाषा आपापलीं कार्ये, एकत्र मिळून करितात. जसे ‘ त्वदादिनामः ’ सू० २६५ ह्या सूत्रांत ‘ त्यद् ’ इत्यादि सर्वनामांचा ‘ स्थाना ’ असा पृथिविभक्तीत निर्देश केल्या असल्यामुळे, त्यांचे ठिकाणीं ‘ अ ’ हा आदेश होतो, पण तो ‘ अलोऽन्त्यस्य ’ ह्या सूत्राने ‘ त्यद् ’ ह्याच्या अन्यावयवाचे जागीं होतो. तसेंच ‘ उद्-स्थास्तम्भोः ’ या सूत्रांत पृथिविभक्तीत ‘ स्था ’ या स्थानीचा निर्देश केला आहे, य ‘ उद् ’ हें पञ्चम्यन्त पद असल्यामुळे, ‘ तस्मा

दिगुत्तरम्य ' सू० ४१ या सूत्रान्वये, ' उद् ' व्यापुढे असणान्या रथा ' ला पूर्व-
वर्णादेश प्राप्त होतो अशा ठिकाणी ' आदेःपरस्य ' सू० ४४ हे सूत्र प्रयुक्त होते व
' म्या ' व्या आदिवर्णाचे-ग्रहणजे सकाराचे-जागी पूर्ववर्णादेश होऊन, ' उत्थानम् '
असे रूप सिद्ध होते.)

नाप्येतयोरङ्गप्रतिभाव उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् ।

वरील सूत्रांत व ह्या परिभाषेत अङ्गाप्रतिभावहि नाही,—ह्मणजे एक प्रधान व
दुसरे गांण असा संबंध नाही. कारण ही सूत्रे व ही परिभाषा (स्वतःच्या उप-
योगाकरितां नसून) इतर सूत्रांच्या उपयोगाकरितां मागितली आहेत, त्यामुळे
(' गुणानां च परार्थत्वात् असम्बन्धः समत्वात् स्यात् ' ह्या व्याख्यानं) त्यांच्यांत अङ्गा-
प्रतिभाव राहू शकत नाही (कारण विशेषण जरी विशेष्यास गुणीभूत असतात तरी
त्यांचा आरम्भांत समान दर्जा असल्यामुळे, त्यांच्यांत परस्परांत प्रधानगांणभाव राहू
शकत नाही.)

अनेकाल् शिदिति सूत्रे सर्वस्यैतत्परिभाषाबोधित पथ गृह्यते ।

' अनेकाल् शितसर्वस्य ' सू० ४५ ह्या सूत्रांतील ' सर्व ' शब्दाने ' निर्दिश्य-
मानस्य ' ह्या परिभाषेने बोधित जो स्थानी त्याचेच ग्रहण करावे. (सूत्रांत ज्याचा उच्चार
केला आहे तोच स्थानी समजून त्याचे जागी आदेश करावा; ' येन विधित्तदन्तस्य '
किंवा ' यद्वागमाः ' ही परिभाषा लावून स्थानीचे ग्रहण करूं नये. असें केल्यास, ' पाद-
पद् ' सू० ४१४ ' जराया जरसन्यतरस्याम् ' सू० २२७ इत्यादि सूत्रान्वये ' सुपदः '
' निजसः ' अशीं जीं रूपं, ' निर्दिश्यमान ' परिभाषा लावल्याने, मिळतात, ती न
होता, ' पद्, ' ' जरसः ' अशीं रूपे होतील व तसेच ' उदस्थात् ' असे रूप न होत,
' उत्थान ' असे रूप होईल, हे पूर्वी सांगितलेच आहे)

यत्वाटेः परस्यालाऽन्यस्येतावेव तद्वाधकापिति, तत्र । ' उदस्थादि-
ति सूत्रविषयेऽस्याः ' पादः पाद् ' ति सूत्रे भाष्ये सञ्चारितत्वात् । नाप्येन-
योरित्ये वाधिका एतयानिर्विषयत्वात्सद्वादिति तिबिंशतेरिति सूत्रे कैयटः ।

कियेक असें ह्मणतात की ' आदेः पास्य ' व ' अलोन्यस्य ' हीं सूत्रे ' निर्दि-
श्यमानस्य ' ह्या परिभाषेचे बाधकच मानले पाहिजेत (कारण ही परिभाषा ' पृथी-
स्थानयोगा ' ह्या पूर्वसूत्रांत पठित आहे व वरील दोन सूत्रे परसूत्रे आहेत. त्यामुळे
' विपत्तिप्रेते परं कार्यम् ' ह्या व्याख्यान तीं सूत्रे ह्या परिभाषेची बाधक होतात)—
पण हे ह्मणजे बरोबर नाही. कारण ' पादः पद् ' ६-४-१२० ह्या सूत्रावरील भाष्यांत
' उद्ः स्यात्सर्वो- पूर्वस्य ' ह्या सूत्राने ' उदस्थात् ' हे रूप सिद्ध करितांना, भाष्यकारांनी
' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लावून ' आदेःपरस्य ' हे सूत्रहि लाविले आहे (—ह्मणजे
ह्या दोहोंचाहि एकेच वर्गी उपयोग केला आहे. त्या दोहोंत बाध्यबाधभाव मानला
असता तर, दोहोंचा सुगुप्त उपयोग केला असता) तसेच, ' निर्दिश्यमानस्य ' ही

परिभाषा ह्या सूत्रांचा बाध करणारा आहे असेहि समजु नये; कारण 'ति विज्ञाने' ६-४-१४० ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत केवटाने असे झटले आहे की, ही परिभाषा ह्या सूत्रांचा बाध करिते असे मानल्यास, ही सूत्रे कॅटॅगि प्रवृत्त होऊ नवणार नाहीत व त्यामुळे निरवशास्त—ह्याजें स्वर्थ—ठरतील (कारण ही परिभाषा त्या सूत्रांचा बाध करिते असे मानल्यास, 'उद्' स्थान्तम्भोः ' 'त्यदादीनामः' इत्यादि सूत्रांत पष्ठीविभक्तित निर्दिष्ट असलेले स्या, स्तम्भ, त्यदादि सर्वनामे इत्यादि संपूर्ण शब्द स्थानी मानावे लागतील, व त्यांच्या आदि किंवा अन्त्य अवयवाचे जागी आदेश होत नाहीत असे मानावे लागेल; व तसे मानल्यास, 'आदि-परस्य' व 'अन्तोऽन्त्यस्य' ही सूत्रे प्रवृत्त होणार नाहीत उदाहरण सांगडणार नाही व ती सूत्रे मुद्दाम केवटी असून देखील निहायोगी ठरतील.)

अक्षजिपये तु नाथं न्यायः स्थानिवद्भावेनेव तन्मध्यपतितन्यायेन तद्बुध्यैव कार्यजननात् ।

पण ('अध्ययमवनाद्वाम् अक्ष् प्राक् टेः' सू. २०२६ ह्या सूत्राने) जेथे 'अक्ष्' झाला आहे तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नाही कारण तेथे 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते'—परिभाषा ९० ह्या न्यायाने ('टि' च्या पूर्वी झालेला 'अक्ष्' शब्दाच्या मध्ये पडला असल्यामुळे) अक्षसहित शब्द अक्षराहितच आहे अशी स्थानिवद्भाषासारखी बुद्धि करून, ('सर्व' शब्दाला असे कार्य होते तसेच 'सर्वक' शब्दालाहि) कार्य होऊ शकते (—ह्याजें 'सर्वकेषाम्', 'सर्वकस्मिन्' इत्यादि रूपे 'सर्वेषाम्' 'सर्वस्मिन्' प्रमाणे भिन्न होऊ शकतात.)

इयं चाद्यवयवपष्ठीविषयेऽपि । अत 'एव तदा. सः स्या' इति सव्यमतिभ्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न । निर्दिश्यमानयुष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयां न त्वतियूयमित्यादौ सोपसर्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् । पाद्ःपदिनि सूत्रे 'पष्ठीस्थाने' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टेना ॥२॥

- ('पष्ठी स्थानेयोगा' ह्या सूत्रावरून ही परिभाषा काढली असल्यामुळे, ज्या सूत्रात न्यानपष्ठीचा निर्देश आहे तेथेच ही परिभाषा लागते व ज्या सूत्रांत इतर प्रकारच्या संबंधवाचक पष्ठीचा प्रयोग असेल तेथे ही परिभाषा लागत नाही—ह्याजें बरोबर नाही असे ग्रन्थकार सांगतात) अवयवावयवविभाववाचक पष्ठीचा तेथे निर्देश केवळ अमतां तेथे देखील ही परिभाषा लागते. म्हणूनच 'अतिस्यः' ह्या ठिकाणी, 'अति' ह्या उपसर्गातील लकाराचे जागी 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' ह्या सूत्रान्वये सकार होत नाही. (कारण 'त्यदादीनामः' सू. २६५ ह्या सूत्रातील 'त्यदादीनाम्' ह्या शब्दाची 'तदोःसःस्य' ह्या सूत्रांत अनुवृत्ति होऊन, 'त्यदादीना तदोः सः' असा अर्थ होतो व 'त्यदादीनाम्' ही अवयवपष्ठी होते, व 'त्यदादीनाम्' हे अनुवृत्त पद 'तदोः सःस्य' ह्या सूत्रांत निर्दिश्यमान

असल्यामुळे, त्यादादाचा अवयव जो तत्कार त्याचेंच ठिकाणी मकार होतो. 'अति' हा निपात त्यादादाचा अवयव असल्यामुळे, त्यांतिल तत्काराचे जागी मकार होत नाही, ह्यावरून हें स्पष्ट आहे की, 'निर्देश्यमानस्य' ही परिभाषा अवयवपञ्चके ठिकाणी देतील त्यागू पडते. म्हणूनच 'युष्मद्' 'अस्मद्' हे सूत्रांत निर्दिष्ट्यामान म्यानी असल्यामुळे, त्यांच्या 'मपर्यन्त' अवयवाचे जागी 'यूय' 'वय' असे आदेश होतात. निपातमहित 'युष्मद्' 'अस्मद्' ह्यांच्या मपर्यन्त अवयवाचे जागी 'यूय' 'वय' हे आदेश होत नाहीत. त्यामुळेच 'अतियूयम्' 'अतिवयम्' अशीं रूपे सिद्ध होतात. ('यूयवयौ जसि' सू० ३८८ ह्या सूत्रांत 'युष्मदस्मदोः' हे पद अनुवृत्त होते व 'मपर्यन्तस्य' सू० ३८३ हे अधिकारसूत्र प्रवृत्त होऊन, 'यूयवयौ जसि' ह्या सूत्राचा 'युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य यूय वय इति आदेशास्तः जसि परे मति' असा अर्थ होतो. येथे अनुवृत्त 'युष्मदस्मदोः' हें पद निर्दिष्ट्यामान असल्यामुळे व अवयवपञ्ची असल्यामुळे, 'युष्मद्' 'अस्मद्' शब्दांचा जो मपर्यन्त अवयव त्याचेंच जागी 'यूय' 'वय' असे अनुक्रमे आदेश होतात; 'अति' ह्या निपातमहित 'युष्मद्' 'अस्मद्' शब्दांच्या मपर्यन्त अवयवांचे जागी तसे आदेश होत नाहीत, कारण 'अति' हा निपात 'युष्मद्' 'अस्मद्' ह्यांचा अवयव नसून भिन्न शब्द आहे; त्यामुळे अतियूयम् अतिवयम् अशीं रूपे सिद्ध होतात) 'पादः पत्' १-४-१३० व 'पष्ठी स्थानेयोगा' १-१-४९ ह्या सूत्रांवरिल भाष्यांत ह्या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे.

परिभाषा १३

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोपि स्यादत आह—

'चेता' (= 'चि + ताम् + डा') इत्यादि ठिकाणी ह्रस्व इकाराचें जागी अकारहि व्हावा; कारण 'इ' व 'अ' हे दोन्ही वर्ण ह्रस्व असल्यामुळे, त्यांच्यांत प्रमाणरूपी (एकमात्रा असणें हें) सादृश्य आहे; (तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा मांगतात.

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्यान्त आन्तर्यं चलीयः ॥ १३ ॥

"जेथे अनेक प्रकारचे सादृश्य (दोन वर्णांत) असते तेथे, म्यानामुळे होणाऱे सादृश्य हें सर्वांत अधिक समजावें."

('चेता' ह्या ठिकाणी 'सावंधातुकार्यधातुक्रयाः' सू० २११८ ह्या सूत्राने 'चि' धातूच्या अन्त्य इकारास गुण पावला आहे, 'अनेइ गुणः' सू० १० ह्या सूत्रा

प्रमाणें, 'अ' 'ए' 'ओ' ह्या तिन्ही वर्णांना गुण सज्ञा आहे. तर मग 'इ' व 'अ' हे दोन्ही वर्ण ह्रस्व असून त्यांची एकच मात्रा असल्यामुळे, त्यांच्यांत सादृश्य आहे म्हणून, 'चि' ह्यांतल अन्त्य 'इ' चे जागी 'अ' असा गुणरूपी आदेश कां न द्यावा अशी शक्ती उत्पन्न होते ह्या शक्तीचें निवारण ही परिभाषा करिते. व स्थानी-चे जागी होणारा आदेश कसा असावा हें सांगिते. ह्या परिभाषेप्रमाणें, 'इ' व 'अ' ह्यांचें स्थान भिन्न असल्यामुळे—म्हणजे 'इ' चे तालस्थान व 'अ' चे कण्ठस्थान असल्यामुळे—'इ' चे जागी 'अ' असा गुणरूपी आदेश न होतां, 'ए' चे कण्ठतालस्थान असल्यामुळे, आणि 'इ' व 'ए' यांत तालरूपी स्थानसाम्य असल्यामुळे, 'इ' चे जागी 'ए' असा गुणरूपी आदेश होतां) ,

अनेकविधे स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् । अत्र मानं, 'पठ्यास्थाने' इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्वि तृतीयया विपरिणाम्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तमवग्रहणमेवानेकविधान्तर्गसत्तामकम् । स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः ।

ह्या परिभाषेतील 'अनेकविधम्' ह्या शब्दाचा स्थान, अर्थ, गुण व प्रमाण ह्यांना प्राप्त झालेलें (सादृश्य) असा अर्थ आहे. 'पठ्या स्थानेयोगा' ह्या सूत्रातील स्थानेयोगा' ह्या शब्दाचा एकदेश 'स्थाने' ह्या शब्दाची ('आदिदेशोऽप्यनुवर्तते' प. १८ ह्या न्यायान्वये) स्थानेऽन्तरतमः' ह्या सूत्रांत अनुवृत्ति होत असून देखिल, पुन्हा त्या सूत्रांत 'स्थाने' ह्या शब्दाचें ग्रहण केलें आहे त्यामुळे, ही परिभाषा सिद्ध होते ह्या सूत्रांत 'स्थाने' ह्या शब्दाचें पुन्हा जें ग्रहण केलें आहे तें असा करिता केलें आहे कीं 'स्थाने स्थानेऽन्तरतमः' असे सूत्र समजावें, व) —सूत्रांत असलेल्या 'स्थाने' ह्या सप्तम्यन्त शब्दाचा तृतीया विभक्तिंत विपरिणाम करून (म्हणजे 'स्थाने' ह्याच्या जागी 'स्थानेन' असें करून 'स्थानेस्थानेन अन्तरतम' असे जें वाक्य तयार होते त्याचीं) दोन भिन्न वाक्ये करावी; (एक वाक्य 'स्थाने अन्तरतमः भवति,' दुसरें वाक्य 'स्थानेन यः अन्तरतमः स एव भवति') व ह्या दोन वाक्यांचा अर्थ असा होता कीं स्थानीच जागी आदेश होण्याचा प्रसंग आला असतां, संभव असल्यास, तोच आदेश करावा कीं ज्याचें स्थापनां 'स्वातन्त्रः' सादृश्य आहे. ('वर्तितं पंक्तित' सति सम्भवे' असें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ असा आहे कीं जेथे स्थाननः आन्तर्यं संभवत असेल तेथे स्थानीचे जागी असाच आदेश करावा कीं ज्याचे स्थानीक्षां स्थाननः सादृश्य आहे. पं. तु जेथे अनेक वर्णांशीं स्थाननः आन्तर्यं असेल तेथे आन्तर्य नसिता यास प्रथमाच्या साम्यवामुळे जीं वर्ण अन्तरतम ठरत असेल त्याच वर्णांच्या आदेश करावा. जसे—'उद्' स्थापनाः' सू० ११८ वा सूत्रानें 'स्था' व 'अन्तर' यांतील आदिम-काराचें जागी 'उद्' यांतील दशराच्या मरणाचा आदेश होणें सांगितलें आहे.

स्थानतः साग्य दाहं गेल्यास ' लुलुलुमानां दन्ता. ' या शिक्षावचनान्वये सकाराचे जागीं ल, ल्, थ, द्, ध, न्, व ल् या सर्व घणांची प्राप्ति होते, अशा टिकाणी ज्या उणांवा आभ्यन्तर किंवा दाह्य प्रयत्न सकाराचीं जुळतां त्याच घणांचा सकाराचे जागीं आदेश करावा सकाराच्या आभ्यन्तर प्रयत्न घरील सर्व स्थानत सदृश घणांहून भिन्न आहे, परंतु सकाराचा व थकाराचा यास प्रयत्न सारखाच आहे. ह्याणून सकाराच जागीं थकारादेश हातो. सारास, ही परिभाषा ज्ञापकामिद किंवा न्यायमिद नसून पाणिनीयसूत्रातूनच निघाली असल्यामुळे ती सुश्रुसिद्ध वाचनीय समजावी) 'अन्तरतम ' ह्या टिकाणी जे 'तमप्' ग्रहण केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं सादृश्य अनेक प्रकारचे असत. परिभाषेतील 'स्थानत ' ह्या शब्दाचा अर्थ 'स्थानिन' असा आहे (येथील 'तम्' प्रत्यय सूर्यायाविभक्तीचा द्योतक आहे.)

तत्र स्थानत आन्तर्यमिकोयणचीत्यादौ प्रमिदमेव ।

(आन्तर्य — ह्याणजे सादृश्य—अनेक प्रकारचे असत अस वर ह्याटले आहे, व त प्रकारहि वर सांगितले आहेत आतां, प्रत्येक प्रकाराच्या सादृश्याचे उदाहरण प्रत्येक देतात.) ' इकोयणचि ' सू० ४० इत्यादि सूत्रांत, उच्चारणस्थान एक असल्यामुळे होणारे स्थानसादृश्य प्रसिद्धच आहे (इ, ऊ, ऋ, लृ ह्यांचे जागीं यणादृश हांतां असा ' इकोयणचि ' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे; पण ' इ ' चे जागीं ' ए ' च कां व्हावा, ' वृ ' कां होऊं नये, ' उ ' चे जागीं ' वृ ' च कां व्हावा ' इ, लृ वृ कां होऊं नये ' ह्यांचे कारण हेच कीं, ' इ ' च ' ए ' ह्यांचे उच्चारणस्थान—' मालु '—एकच असल्यामुळे, ' इ ' चे जागीं ' ए ' हाच आदेश होतो, वृ रृ लृ ह्यांचे उच्चारण स्थान भिन्न असल्यामुळे, ' इ ' चे जागीं ' वृ ' किंवा ' ए ' किंवा ' इ ' असा आदेश होत नाही तसेच ' उ ' चे उच्चारणस्थान आष्टय व ' वृ ' चे उच्चारणस्थान दन्तोष्ठ असल्यामुळे व त्याच्या उच्चारणस्थानात ओष्ठस्थानरूपी स्थानसादृश्य असल्यामुळे, उ ' च जागीं ' वृ ' हाच आदेश होतो, ' ए ' किंवा ' ए ' किंवा ' इ ' असा आदेश होत नाही तसेच ऋ, लृ संबंधाने समजावे.)

अर्थतः पद्वित्यादौ । स्थान्यथाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्ताद्यदथाभिधानसमर्थो यः स तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानघणैषादादीनां ते ।

' पद्वितामाह्वित्तमन् ' सू० २२८ ह्या सूत्रात, स्थानी व आदेश ह्यांचे अर्थांमुळे हाणारे सादृश्य आहे (ह्याणजे पाद दन्त नासिका, मास, हृदय इत्यादिह्याच टिकाणी अनुक्रमे होणाऱ्या पद, दन्, मास, जर्, हृद ह्या आदेशांचा जो अर्थ आहे तोच त्यांच्या स्थानींचा अर्थ आहे) स्थानीचा जो अर्थ आहे तो सांगण्यास जो समर्थ असतो तोच त्याचा आदेश हाऊं दाहतां असा सिद्धान्त असल्यामुळे, ज्या स्थानीच्या अर्थाच अभिधान करण्यास जो आदेश समर्थ आहे तोच आदेश त्या स्थानीचे जागीं

मुळे, ह्यांच्यापैरी कोणता वर्ण ग्याय ? आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य पाहूं गेल्यास, हकारांत व वरगांत आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य नाही; कारण कवगांचा ' स्फुट ' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे व हकाराचा ' प्रितृत् ' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे. बाह्यप्रयत्नमादृश्य पाहूं गेल्यास, जसा ' हवर्ण ' घोष, नाद, संस्कार, व महाप्राण ह्या चार बाह्यप्रयत्नांनी युक्त आहे तसा कवगां-
तांत फक्त एकच वर्ण—म्हणजे घकार—आहे, इतर वर्णांचे बाह्य प्रयत्न भिन्न आहेत. म्हणून बाह्यप्रयत्नरूपी गुंणसादृश्यामुळे, हकाराचे जागीं पूर्वसवर्ण ' घकार ' होऊन ' वाग्घरिः ' असे वैदिकीक रूप होतें. (पहा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति, पान ५-६)

प्रमाणतो ऽ दसो ऽ सेरित्यादौ ।

प्रमाणानें होणाऱ्या सादृश्याचें उदाहरण ' अदसो ऽ सेः ' सू० ४१९ इत्यादि होय. (प्रमाणमादृश्यामुळेच, ऋन्व म्बराचे व एंजनाचे जागीं ऋस्व ' उ', व दीर्घ म्बराचे जागीं दीर्घ ' ऊ' असा आदेश ' अदसो ऽ सेः ' ह्या सूत्रान्वयें होतो; कारण ह्यांच्यांत नात्रामादृश्य आहे.)

' स्थाने ऽन्तरतम ' सूत्रे भाष्ये स्पष्टपा ॥ १३ ॥

' स्थाने ऽन्तरतमः ' १-१ ५० ह्या सूत्रावरिल भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा १४

ननु प्रोढयानित्यत्र ' प्रादूहाडे ' ति वृद्धिः श्यादत आह—

' प्रादूहाडोऽर्थव्येषु — सू० ७३ मधील वार्तिक— ह्या वार्तिकानें ' प्रोढवान् ' येंथे वृद्धि व्हावी. (' प्र ' ह्या उपसर्गापुढें ' ऊह', ' ऊढ', ' ऊढि', ' एष ' ' एष्य ' आद्यास, पूर्वापर स्वरांचे जागीं वृद्धिरूप एकादेश होतो असें वार्तिक असल्यामुळे, ' प्र + ऊढ ' ह्याचा ' प्रौढ ' असा संधि होतो. आतां, ' प्र + ऊढवान् ' येंथें ' प्र ' ह्या उपसर्गापुढें ' ऊढवान् ' शब्दांत असणारा ' ऊढ ' शब्द आहे म्हणून ' प्रोढवान् ' असा सन्धि न होतां, वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' प्रौढवान् ' असा सन्धि व्हावा; तसा सन्धि न व्हावा,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

"जेथे सूत्रांत अर्थवान् शब्दाचें ग्रहण केले आहे तेथें त्या शब्दानें अनर्थक शब्दाचें ग्रहण होऊं शकत नाही."

विशिष्टरूपोपादाने, उपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणतयान्वयसम्भवे त्यागे मानाभाषो ऽस्या मूलम् ।

सूत्रांत विशिष्ट शब्द उच्चारला असतां, त्याच्या बरोबर उपस्थित झालेला त्याचा अर्थ त्या शब्दस्वरूपाचें (शब्दाचें) विशेषण संभवत असताना, तो विशेषणीभूत अर्थ

मोडून देण्यास कोही प्रमाण नाही, हेच हा परिभाषेचे योज होय (व त्यामुळे ती युक्ति सिद्ध समजावी. एखादा शब्द उच्चारला असता जसा त्याचा वर्गानुक्रम लक्षित येता त्याचप्रमाणे त्या वर्गानुक्रमानुसारच त्याचा अर्थही मनात येता. सारांश, शब्द उच्चारल्यावर त्याचा वर्गानुपूर्वी व त्याचा अर्थ या दोहोचा एकच वेगळी बोध हात असल्यामुळे व सूत्रनिर्दिष्ट कार्य अर्थाचे टिकाणी करणे संभवत नसल्यामुळे, अर्थ शब्द स्वरूपाचे विशेषण होतो, व अमूक अर्थाचा हा शब्द आहे असा बाध होतो असा तर्हेचा बाध होत असल्यामुळे, शब्दस्वरूपात आन्वित-ह्यगजे संबद्ध-असलेल्या अर्थाकडे दुर्लक्ष करून येथे शब्दस्वरूपाचे ग्रहण करणे अनुचित होय. याच न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे, व त्यावरून हे सिद्ध होते की, वर्गानुपूर्वीविशिष्ट अर्थाने शब्दाने तसा अनर्थक शब्दाचे ग्रहण करता येत नाही. ह्यगूनच 'मादूहोड' या वार्ति कात कर्मणिप्रत्ययान्त अर्थाने 'ऊड' शब्द उच्चारला असल्यामुळे, कर्तरिप्रत्ययान्त उडवन् या अर्थाने शब्दामार्गे जे अनर्थक 'ऊड' हा भाग आहे, त्या भागाचे वार्ति-कात उच्चारलेल्या अर्थाने 'ऊड' शब्दाने ग्रहण करिता येत नाही. येथे हे लक्षात ठेवावे की 'नवन्' हा संपूर्ण कर्तरिप्रत्यय जरी अर्थाने आहे तरी र्वातील 'न' हा एकदश अर्थाने नाही. म्हणूनच 'वद्+न=ऊड'पार् 'वद्+नप्रत्यय=ऊडवन्' वार्तील 'ऊड'चे ग्रहण करता येत नाही, आणि त्यामुळे 'प्र+ऊड' येथे जसा वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'प्रौढ' असे रूप होते तसे 'प्र+ऊडवन्' या स्थली 'प्र' या उपसर्गापुढे अर्थाने 'ऊड' शब्द नसून अनर्थक 'ऊड' शब्द असल्यामुळे वार्तिक लागू पडत नाही, व वृद्धिरूप एकादेश न होता 'आद्युग' सू ६९ याने गुणरूपी एकादेश होऊन 'प्रौढवान्' असे रूप होते)

अत्रार्थ कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि गृह्यते इति सूत्राया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

'सुत्राया' - ५-१-२२ या सूत्रावरील भाष्यावरून स्पष्ट होते की, या परिभाषेतील 'अर्थ' या शब्दाने (जसे अन्वयव्यतिरेकसिद्ध लौकिक अर्थाचे ग्रहण होत असते) व्याकरणशास्त्रात प्रसिद्ध असलेल्या अन्वयव्यतिरेकसिद्ध शास्त्रीय अर्थाचे ग्रहण होते (लौकिकप्रत्ययहारात केवळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय याचा कधीच उपयोग केला जात नाही. दाहोचा मिळूनच उपयोग केला जातो आणि प्रकृति व प्रत्यय मिळून सिद्ध झालेल्या असलेल्या शब्दानेच अर्थबोध होतो, व ता अन्वर तदसत्वम्' यात 'व्यतिरेक' म्हणतात. 'अश्व' हा शब्द उच्चारल्यास घोड्याचा बाध या बाधक ठरतो. लौकिकप्रत्ययहारात केवळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय उच्चारला असता जरी अर्थबोध होत नाही तरी व्याकरणशास्त्रात प्रकृति व प्रत्यय यांचे मिश्र अर्थ

कल्पिलेले आहेत व प्रत्येक प्रत्ययाचा भिन्न अर्थ कल्पिलेला आहे. 'क्त' या प्रत्ययाचे अर्थाद्वारे 'क्तवत्' या प्रत्ययाचा अर्थ भिन्न आहे. अशा प्रकारच्या कल्पित अर्थांचे देखील या परिभाषेत ग्रहण केले आहे, व या कल्पित अर्थांचा देखील वर सांगितल्याप्रमाणे अन्वयव्यतिरेकानेच वाचू होतो. जसे 'क्त' उच्चारल्या तरच त्याच्या कल्पित अर्थाचा बोध होतो, नाहीतर होत नाही. म्हणूनच 'क्तवत्' प्रत्ययान्ताने 'क्त' प्रत्ययान्ताचे ग्रहण होत नाही.)

इयं वर्णप्रहणेणु नेति लस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एवैषा विशिष्टरूपापादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव येनविधिरित्यत्र भाष्ये पठ्यतेऽल्लेखनार्थकेन तदन्तविधिरिति ॥

जेथे सूत्रात वर्णांचे-ह्मणेने अन्ताचे-ग्रहण केले आहे (व त्या वर्णांचा वार्त होणे सांगितले आहे) तत्तादिकाणी ही परिभाषा लागू पडत नाही असे 'लस्य' ३-४-७७ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (जसे 'इकोवर्णचि' सू. ४७ या सूत्रात इवर्णांचे-ह्मणेने इक् प्रत्याहारातील इ, उ, ऋ, ए या वर्णांचे-ग्रहण केले आहे व असे सांगितले आहे की, 'इक्' प्रत्याहारातील वर्णांपुढे 'अच्' आल्यास त्याच जागी यणादेश करावा. या सूत्रात वर्णग्रहण केले असल्यामुळे, अशा ठिकाणी ही परिभाषा लावल्यास, जेथे अर्थवान् इकापुढे 'अच्' येतो तेथेच यणादेश करावा, इतरत्र करू नये, असा अनेक सूत्रार्थ होईल, व त्यामुळे 'दधि+अत्र' किंवा 'मधु+अत्र' येथे यणादेश न होण्याची अपेक्षा येईल, कारण 'दधि' व 'मधु' यातील अन्वय 'इक्' अर्थवान् नाही. तसेच 'अत-इत्' सू. १०९५ यांत अर्वाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, येथे ही परिभाषा खचवल्यास, 'अस्य-विष्णोः अपत्यम् इः' असे 'इत्' प्रत्यय लागून रूप होईल; कारण 'अ' हा 'विष्णु' शब्दाचा वाचक असल्याने अर्थवान् आहे; व 'दासधरवः अपत्यम् दासधरिः' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाही, कारण 'दत्तरथ' यातील सन्ध्या अकार अर्थवान् नाही. ही अपेक्षा टाळण्याकरिताच 'इयं वर्णप्रहणेणु न' असे झटले आहे.) ह्मणूनच माघीन वैशाखगणाने असे झटले आहे की, जेथे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट (वर्णमसुदायरूप) शब्द-स्वरूपाचे ग्रहण केले आहे तेथेच ही परिभाषा लागते (व जेथे केवळ अन्ताचे ग्रहण केले आहे तेथे ही परिभाषा लागत नाही.) 'इयं वर्णप्रहणेणु न' याच सिद्धान्ताच्या आधारावर 'येन विधिः' १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अल्लेखनार्थकेन तदन्त-विधिः' असे शब्दिक परिणय केले आहे (व त्या वार्तत्याचा अर्थ असा आहे की 'येन विधि' या सूत्रावर्त अर्थवाने तदन्तविधि करणे अर्थात् वर तो अनर्थक व्यर्थानेच करावा. यावरून हे सिद्ध होते की, जेथे वर्णमसुदायाने तदन्तविधि करणे अर्थात् तेथे सार्थक वर्णमसुदायानेच तदन्तविधि होऊ शकतो, व तशा सार्थक वर्णमसुदायाने अनर्थक वर्णमसुदायाचे, या परिभाषेप्रमाणे, ग्रहण करिता येत नाही. ह्मणूनच वरील वार्तिकाचे प्रयोजन काय आहे हे सांगतात, मत्पदम्पर गृहणान्त-इन्मद्वये इन्मद्वये भावम् । उद्ग्रहणे गमद्वयेणम् .....' व त्याचा अर्थ कसा आहे की, 'इन् इन् पदार्थगणं

परिभाषा १५

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इत्यात्वापात्तिरत आह—

‘अथेवद्ग्रहणे’ ही परिभाषा स्वीकारली तरी—म्हणजे परिभाषा न० १४ असून देखील—‘महद्भूतश्चन्द्रमा’ या उदाहरणांत (‘महद्’ यांत ‘अन्त्य’ तयाराचे जागी) आकारादेश हाण्याची आपत्ति पाचम राहतेच (‘अमहान् भूत महद्भूत’ येथे ‘अभूततद्वावे या अर्थांमध्ये ‘कृत्वस्तिथेर्गो’ सू० २११७ या सूत्रान ‘महद्’ शब्दाम ‘चि’ प्रत्यय होऊन व ‘वरपूतस्य’ सू० ३७५ या सूत्रान ‘चिञ्च’ चा लोप होऊन व ‘भूत’ शब्दाशी सामानाधिकरण्य होऊन, ‘महद्भूत’ असे रूप सिद्ध झाले आहे पण शकावर अशी दावा करतो की, ‘महद्’ हा शब्द अर्थवान् अमलशामुळे, ‘आन्महत’ सू० ८०७ या सूत्रान्वये जशीं महादेव, महाबाहु इत्यादि रूपे होतात त्याचप्रमाणे ‘महाभूत’ अस रूप दा हाऊ नये या अफेला उभार) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

गौणमुखयोर्मुखे कार्यसम्प्रत्यय ॥ १५ ॥

“भूतात पक्षाद्या शब्दाला कार्य करण सांगितले असल्यास, जेव्हा तो शब्द मुख्यार्थवाच्य असता तेव्हाच त्याला त कार्य कराव, (तो शब्द गौणार्थवाचक असल्यास त्याला तें सूत्रनिर्दिष्ट कार्य करू नये)”

(‘अमहान् महान् भूत महद्भूतश्चन्द्रमा’ याचा अर्थ असा आहे का, चन्द्र वास्तविक मोठा तसून त्याचे ठिकाणीं महत्वाचा आरोप केला आहे कारण तो फलकयुक्त अमलशामुळे त्याला मोठा—म्हणजे महत्त्वयुक्त—आहे अस मानता येत नाही, मारास पण महद्’ शब्दाचा मुख्यार्थात प्रयोग केला नसून गौणार्थमध्य प्रयोग केला आहे म्हणून ‘आन्महत’ हे सूत्र अशा गौणार्थवाचक ‘महद्’ शब्दाला लागू नाही; व त्यामुळे त्याच्या अन्त्य तकाराचे जागी आपत्तादेश होत नाही ‘महादेव’ ‘महाबाहु’ या उदाहरणात ‘महद्’ शब्दाचा प्रयोग मुख्यार्थांमध्ये केला असल्यामुळे ‘महद्’ शब्दाच्या तकाराचे जागी आपत्तादेश होतो.)

गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीक । अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेयं बुध्यते । मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यं प्रथमं इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्द, प्रयुज्यमानो मुख्यार्था-रोपेण प्रवर्तते । एव चाप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकास्य चात्र गौणत्वम् ।

(या परिभाषेत ‘गौणमुखयो’ हा शब्द घातला आहे म्हणून गौण कर्तास म्हणाव व मुख्य कर्तास म्हणाव हे आतां प्रत्यक्ष सांगतात) ‘गौण’ म्हणजे ‘गुणामुळे आल्या’ (‘तत् आगत’ सू० १४५३ या सूत्राने ‘आगत’ या अर्थांमध्ये ‘गुण’ शब्दाम ‘अण्’ प्रत्यय होऊन ‘गौण’ अस रूप झाले आहे) जस ‘गौर्वा-

हीक ' या स्थलीं (मुखार्थवाचक गोशब्दाचें वाहीकाशीं सामानाधिकरण्या सभवत नाहीं, कारण ' वाहीक ' हा पचनददेशस्थ मनुष्य असून वेल नाहीं असें असून देखील जेव्हा ' गौर्वाहीक ' असा सामानाधिकरण्यात प्रयोग केला जातो तेव्हा अशा ठिकाणीं ' गो ' शब्द मुखार्थवाचक नसून-हणजे ' गो ' शब्दाचा अर्थ गोव्याक्ति नसून-तो शब्द गोणार्थवाचक आहे व त्याचा अर्थ गुणसादृश्यामुळे होणाऱ्या लक्षणेनें गोनिष्ठबुद्धिमान्द्य सदशबुद्धिमान्द्यवान् ' असा हातो. हणून,) गोनिष्ठबुद्ध्यादिनिमित्तामुळे-हणजे बैलात ज बुद्धिमान्द्य इत्यादि गुण आहेत ते गुण वाहीकात असल्यामुळे- ' गौर्वाहीक ' असा सामानाधिकरण्यात प्रयोग होतो व ' गो ' शब्द वाहीकाचा बोधक होतो याचप्रमाणे अप्रसिद्ध सज्ञीचा बोध देखील (प्रसिद्ध सज्ञीचे ठिकाणीं असणाऱ्या) गुणाचा (त्या अप्रसिद्धाचे ठिकाणीं) आरोप केल्यामुळेच होतो (येथें ' सज्ञादि ' या शब्दाचा ' सज्ञा आदि = अयम = बोधक यस्य स सज्ञादि = सज्ञी ' असा अर्थ होतो एतादा मुलगा जन्मल्यावर त्याचें नामकरण करतेवेळीं त्याचें नाव ' विष्णु ' असें ठेविलें जातें तो मुलगा साक्षात विष्णु नव्हे, व विष्णूचे ठिकाणीं असणारे सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्त्व, इत्यादि गुण त्या मुलात नाहींत, तथापि प्रसिद्ध विष्णूचे ठिकाणीं असणाऱ्या त्या गुणाचा या अप्रसिद्ध मुलाचे ठिकाणीं आरोप करून त्याचें नाव विष्णु असें ठेविलें जातें, व त्या नंतर तें नाव उच्चारलें असता त्या मुलाचा-हणजे अप्रसिद्ध सज्ञीचा-बोध होतो साराश सज्ञा हणजे नाव-देवताना, व तसेंच ' गौर्वाहीक ' इत्यादि सामानाधिकरण्यात प्रयोग करितांना, अर्थांमध्य गुणामुळेच गौणत्व येत असतें, हणूनच ' गुणादागता गौण ' अशी गौणार्थाची ग्रन्थकारांनीं व्युत्पत्ति सांगितली आहे ' गौण ' या शब्दाचा अर्थ सागून आता ग्रन्थकार ' मुख्य ' या शब्दाचा अर्थ सागतात) ' मुख्यमिव मुख्य ' (हणजे ' सर्वेषु गात्रेषु मुख्यं प्रधानम् ' ह्या वर्णाप्रमाणें जसे सर्व गात्रात मुख्य प्रधान आहे त्याचप्रमाणे सर्व अर्थांमध्ये) मुख्यार्थ प्रधान असल्यामुळे, (शब्द उच्चारल्यावरोंवर) त्या मुख्यार्थाचा प्रथम बोध होतो हणून त्याला ' प्रथम ' असें झटले आहे. (' मुख्य ' या ठिकाणीं मुख्य शब्दाला ' शास्त्रादित्यो य = सू० २०५८ या सूत्रान ' य ' प्रत्यय झाला आहे) जेव्हा एतादा मुख्यार्थवाचक शब्दाचा गौणार्थांमध्ये प्रयोग केला जातो तेव्हा मुख्याचे ठिकाणीं असणाऱ्या गुणाचा आरोप करूनच तया प्रयोग केला जातो मारांश या परिभाषेत जो ' गौण ' शब्द वापरला आहे त्याचा अर्थ अप्रसिद्ध व व गौणलक्षणित्व एवढाच समजावा (अप्रसिद्धत्व व गौणलक्षणित्व या दोहोंत हा परक आहे की, प्रथमस्थलीं अप्रसिद्धाचे-हणजे सज्ञीचे-ठिकाणीं प्रसिद्धाच गुण नसून देखील त्या गुणाचा त्याच ठिकाणीं आरोप केला जातो, पण द्वितीय स्थलीं, ज्याचे ठिकाणीं ज्याच्या गुणांचा आरोप केला जातो त्याचे ठिकाणीं त सदृश गुण असतात, व गुणसादृश्यामुळे ' गौर्वाहीक ' असा सामानाधिकरण्यात अभेदारोप केला जातो)

तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशा भयायेय तत्र त्रिशाब्दार्थस्येतर-
विशेषणत्वेऽप्युत्तरुपगौणत्वाभावात् ।

(या परिभाषेतील ' गौण ' शब्दाचा अर्थ अप्रसिद्धत्व व सांगण्यायोग्यत्व पद-
 दाच अमर्यामुळे या शब्दाच्या अर्थासम्ये इतर प्रकाशच सांगाय समविष्ट होत नाही
 म्हणून) ' प्रियप्रयाणाम् ' इत्यादि स्थिती प्रवादस होतच. (' प्रिया' अथ यामो ता
 प्रियप्र० तामो प्रियप्रयाणाम् ' या बहुव्रीहि समामान ' प्रि ' हा शब्द उपमर्जनं
 असून अन्यपदाधीचे विशेषण आहे म्हणून पुढारीतीने या ' प्रि ' शब्दाचे विशेषण
 सांगाय आहे पण अशा प्रकारचे उपमर्जनरुपी सांगाय या परिभाषेतील ' गौण ' या
 शब्दाच्या अर्थासम्ये समविष्ट नमस्यामुळे ऐक्य ' सू० २६४ हे सूत्र लागून, ' अ म्
 प्रायय पुढे असतो, ' प्रि ' शब्दाचे चार्गी प्रवादस होतो. जर या परिभाषेतील ' गौण
 शब्दाच्या अर्थासम्ये उपमर्जनरुपी सांगाय समविष्ट असत तर, ' प्रत्यय ' हे सूत्र
 लागले नसतें व प्रवादस झाल्या नसता. सत्येच समाम, त उपमर्जनभूत झाल्याने प्राप्त
 झालेल्या गौणयाचे या परिभाषेने प्रहज झाले असतें तर, ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' या
 संप्रावर ' सर्वावमर्जनप्रतिषेध ' हे वार्तिक कारण ही वार्धिका गरज नव्हती)

किं चाय न्याया न प्रातिपदिककाये किंतूपात्तं विशिष्टार्थावस्थापक
 विशिष्टरूप यत्र तादृशपदकार्यं यय । परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्यगे हि
 गोर्वादीक इत्यादौ गौण्यप्रस्तातिने नु प्रातिपदिकसंस्कारयेलायामित्यन्त-
 र्द्वायाज्ञातसंस्कारयाधायाम् प्रातिपदिककाये प्रवृत्त्यभाये बीजम् ।

(' गौण ' व मुख्य ह्या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणे अथ स्पष्ट केल्यानंतर,
 आतां प्रत्यकार परिभाषेतील ' कार्य ' ह्या शब्दाचा अर्थ सांगतात त्याच्या मताप्रमाणे
 कार्य ' ह्या शब्दाचा प्रातिपदिककार्य असा अर्थ नसून पदकार्य हा अर्थ आहे. प्राति
 पदिकाम स्वीकृत्य विद्या विभक्तिप्रत्यय लावनेच्या जे पाणिनीयसूत्रान्वये कार्ये होते
 त्याला प्रातिपदिककार्य असें झगतात, व प्रातिपदिकाम विभक्तिप्रत्यय लावण्यावर जेव्हा
 त्याचे भाषेत प्रयोग करण्यालायक परिनिष्ठित रूप—झगते पद—होते तेव्हा तशा
 पदाचा पदान्तराती सम्यन्ध झाला असता किंवा त्या पदाहून प्रायय झाला असतो, त्या
 पदाला पाणिनीयसूत्रान्वये जे कार्ये होते त्याला पदकार्ये झगतात असें — गो '
 ह्या प्रातिपदिकाम सु ' हा विभक्तिप्रत्यय लावला असतो ' गोतो जित् ' सू०
 २८४ ह्या सूत्रान्वये जे जिदित् बृद्धिरूपकार्ये होतें तें प्रातिपदिककार्य होय, पण
 ' अभि ' व ' सोम ' ह्या दोन प्रसिद्ध देवनावाचक पदाचा द्वन्द्वसमाम करत
 वेळी ' ईदने सोमवरणयो ' व ' अग्ने स्तुक्तोमसोमा ' सू० ९०३ व
 ' २४ ह्या सूत्रान्वये जे ईत्वं व षत्व कार्ये होतें तें पदकार्ये होय). दुसरे असे
 की, प्रातिपदिकाला सूत्रांत सांगितलेले कार्ये करतेंवेळी ही परिभाषा लागत नाही
 (प्रातिपदिकाला कार्ये करतेंवेळी जर ही परिभाषा लागली असती तर ' गोर्वादीक '
 ह्या स्थिती ' गो ' शब्दाचा मुख्यार्थासम्ये प्रयोग केल्या नसून गौणार्थासम्ये प्रयोग केल्या
 असल्यामुळे, ' गोतो जित् ' सू० २८४ ह्या सूत्रान्वये सर्वनामस्थानात जिदित्कार्ये झाले

नसते य 'गोः' असं रूप न होतां, 'गो+सु=गोः' असं रूप झालें असतें), परंतु जेथें विशेष अर्थाचा बोध करणारे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट शब्दस्वरूप सूत्रांत उच्चारलें आहे तशा शब्दस्वरूपास पदकार्य करतेंवेळींच ही परिभाषा लागू पडते. प्रातिपदिकास कार्य करतेंवेळीं ही परिभाषा लागू पडत नाही ह्याचें कारण हें आहे कीं (केरळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय ह्यांचा भाषेत कधींच प्रयोग केला जात नसून पदसमूहरूप वाक्याचाच प्रयोग केला जात असतो, म्हणून) भाषेत प्रयोग करण्यालायक प्रातिपदिकाहून परि-
निष्ठित रूप—म्हणजे पद—तयार झाल्यावर त्याचा जेव्हा इतर पदार्थी सम्बन्ध—म्हणजे अन्वय—होतो तेव्हाच त्या पदाचा गौणार्थामध्ये प्रयोग केला आहे हें ध्यानात येतें, जसे 'गोर्वाहीकः' इत्यादि स्थलीं. ('गो' ह्या शब्दास विभक्तिप्रत्यय लावून त्याचा 'वाहीकः' ह्या पदान्तराशीं अन्वय केल्याशिवाय 'गो' शब्द हा गौणार्थामध्ये उपयो-
गांत आणला आहे हें कळें शकत नाहीं). म्हणून प्रातिपदिकास संस्कार करतेंवेळीं—
म्हणजे विभक्तिप्रत्यय लावून त्याचें पद करतेंवेळीं—त्या प्रातिपदिकाला जीं कार्यें हो-
तात तीं अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तीं प्रथम झाल्यावर त्यांचा बाध होऊं शकत नाहीं,
('गो' ह्या प्रातिपदिकास विभक्तिप्रत्यय लावतेंवेळीं एकेच पुढें असणाऱ्या विभक्तिप्रत्यय-
निमित्तामुळे जे कार्ये होते ते अन्तरङ्ग कार्ये आहेत, व त्या प्रातिपदिकाला विभक्तिप्रत्यय
लावून पद तयार झाल्यावर त्या पदाचा—म्हणजे 'गो' ह्या पदाचा—'वाहीकः' ह्या
पदान्तराशीं सम्बन्ध झाल्यानंतर उत्पन्न होणारें गौणत्व हें, त्या कार्याच्या अपेक्षेनें,
बहिरङ्ग आहे. म्हणून अन्तरङ्ग कार्ये प्रथम झाल्यावर व पुढें पदान्तराशीं अन्वय झाल्यावर
जेव्हां बहिरङ्ग गौणत्व उत्पन्न होते तेव्हाच ही परिभाषा लागू पडते, व ही परिभाषा
पूर्वी होऊन गेलेल्या अन्तरङ्ग कार्याचा नाश करूं शकत नाहीं. त्यामुळे 'गोर्वाहीकः'
असाच पदप्रयोग होतो व 'गोर्वाहीकः' असा पदप्रयोग होत नाहीं).

श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाश्रुिरीरत्यादावत इजः सिद्धये उपा-
त्तमित्यादि । न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति चाच्यम् । तेन हि प्राति-
पदिकपदवचनेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्टार्थोपस्थापकत्वाभावात् ।

('श्वशुर' ह्या शब्दाचा मुख्य अर्थ 'सासरा' हा आहे, व त्याचा गौणार्थ,
साक्षात् सासरा नसून गावनात्यागर्भ किंवा इतर कांहीं कारणामुळे 'मानलेला सासरा' हा
आहे.) गौणार्थवाचक 'श्वशुर' शब्दाम 'अत इज्' सू० १०९५ हें सूत्र लावता यावे
व त्याला अपत्यार्थक 'इज्' प्रत्यय लागून 'श्वशुरसदृशस्यापत्यम् श्वाश्रुतिः' असं रूप
व्हायें म्हणून वरील पङ्क्तिंत 'उपात्तं विशिष्टार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र' हीं पदे
घातलीं आहेत. ('राजश्वशुराद्यत्' सू० ११५३ ह्या सूत्रात वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष
अर्थाचें—म्हणजे 'सासरा' ह्या अपार्थक्य—वाचक 'श्वशुर' हें जे शब्दस्वरूप त्याचें ग्रहण
केलें असल्यामुळे, त्या शब्दस्वरूपास पदकार्य करतेंवेळीं ही परिभाषा लागू पडते, व
मूलार्थवाचक 'श्वशुर' शब्दाहून अपत्यार्थक प्रत्यय करणें झाल्यास त्या सूत्रावयें 'यत्'

हाच प्रत्यय होता; गौणार्थवाचक 'अशुर' शब्दाहून तो प्रत्यय, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होऊं शकत नाही. तशा ठिकाणी 'अत इत्' ह्या सूत्रान्वये 'इत्' प्रत्यय होऊन 'आशुरिः' असे रूप मिळू होते. 'अत इत्' ह्या सूत्रांत वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थांचे वाचक अशा शब्दस्वरूपाचे ग्रहण केले नसल्यामुळे, गौणार्थवाचक अद्वय शब्दाहून देखील अपत्यार्थप्रत्यय 'इत्' करतरेवेली हे सूत्र लागते व ही परिभाषा ते सूत्र लाग. व्याख्या भाट येत नाही येथे हे लक्षांत ठेवावे की, सुबन्ताहून तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति होत असते-ग्रहणजे 'अशुरस्थ=अशुर+इत्' ह्या शब्दाहून 'यत्' किंवा 'इत्' हा अपत्यार्थप्रत्यय होतो, व 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू० ६५० ह्या सूत्रान्वये 'इत्' प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'अशुरः' व 'आशुरिः' हीं रूपे मुग्नार्थांत व गौणार्थांत अनुक्रमे मिळू होतात, व ही रूपे करतरेवेली होणारे कार्य पदकार्य होय; म्हणून अशा ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडते आतां येथे शंकाकार अशी शंका करितो की, गौणार्थवाचक 'अशुर' शब्दाहून अपत्यार्थक प्रत्यय वरणे शक्य न, 'अत इत्' हे सूत्र देखील लावता येत नाही, कारण त्या सूत्रांत 'दयाप्प्रातिपदिकान्' या अधिकारसूत्रातील प्रातिपदिकान्' हे पद अनुवृत्त आहे, व ते पद वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थांचे-ग्रहणजे प्रातिपदिक ह्या अर्थांचे-वाचक आहे. ह्या शङ्केवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की, ही शङ्का बरोबर नाही, कारण 'अत इत्' ह्या सूत्रांत अनुवृत्त असलेले) 'प्रातिपदिक' हे पद तशा प्रकारचे ग्रहणजे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थांचे वाचक-नाहीं, कारण ते पद उच्चारले असतां विशिष्टार्थवाचक प्रातिपदिकाचा बोध होत नसून ज्यांत प्रातिपदिकस्वरूपी सामान्यधर्म अहे अशा कोणत्याहि शब्दस्वरूपाचे त्या पदानें ग्रहण करिता येते ('अर्थवदधानुरप्रत्यय. प्रातिपदिकम्' सू० १०८ ही 'प्रातिपदिक' शब्दाची व्याख्या आहे व ह्या व्याख्येवरून हे स्पष्ट होते की, 'प्रातिपदिक' ही संज्ञा विशेषवर्णानुपूर्वीयुक्त व विशिष्टार्थवाचक शब्दाला लागणारी नसून प्रत्यय, प्रत्ययान्त, व धातु खेरीज करून कोणत्याहि अर्थवान् शब्दास लागू पडणारी आहे, मग त्या शब्दाची वर्णानुपूर्वी कोणतीहि असो व त्याचा अर्थ कोणताहि असा. म्हणून 'अत इत्' या सूत्रांत वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक अशा शब्दाचे ग्रहण केले नसल्यामुळे किंवा अशा शब्दाची अनुवृत्ति नसल्यामुळे, गौणार्थवाचक सुबन्ताहून अपत्यार्थक प्रत्यय करतरेवेली ते सूत्र लावण्यांत काहीं अडचण येत नाही व ते सूत्र लावण्याच्या भाट ही परिभाषा येत नाही.)

निपातपदं तु चादित्येनेव चादीनामुपस्थापकमिति तद्देश्यककार्य-
विधायके ओदित्यादायतेत्यत्रत्या गोभजदित्यादौ शोभो न ।

(आतां शङ्काकार अशी शङ्का करितो की, जसा 'प्रातिपदिक' हा शब्द वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक शब्दास लागणारा नसून ज्या शब्दांत प्रातिपदिकस्वरूपी सामान्यधर्म आहे अशा सर्व शब्दांस लागू पडणारा सामान्यवाचक आहे,

तसाच ' निपात ' हा शब्द देखील आहे. ' प्राग्गीश्वराभिपाताः ' सू० १९ हें निपात-संज्ञाविधायक सूत्र आहे. ह्या सूत्रांत देखील वर्णानुपूर्व्याविशिष्ट व विशेषार्थवाचक शब्दाचें ग्रहण केलें नाहीं. म्हणून गौणार्थकवाचक निपाताला पदकार्य करतेवेळीं ही परिभाषा लागू नये. ह्या शब्देवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं जसें ' प्रातिपदिक ' हें सामान्यधर्मवाचक पद आहे तसें ' निपात ' हें पद नाहीं; कारण) ' निपात ' ह्या पदानें ('चादयोऽस्तवे' सू० २० ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या) 'चादि' गणात साक्षात् पठित जे ' च ' इत्यादि (वर्णानुपूर्व्याविशिष्ट व विशेषार्थवाचक) शब्द आहेत यांचेंच ग्रहण होतें. म्हणून निपाताना उद्देशून कार्य सांगणाऱ्या ' ओत् ' सू० १०४ इत्यादि सूत्रांना ही परिभाषा लागते, व त्यामुळे ' गोभवत् ' इत्यादि रूपं सिद्ध होण्यांत कांहीं दोष येत नाहीं. (' अगौः गौः अभवत्-गोऽभवत् '—म्हणजे वास्तवित् वैल नसून बैलासारखा झाला—ह्या उदाहरणात ' गो ' शब्द मुख्यार्थवाचक नसून ' गौरातधर्मसदृशधर्मवान् ' अशा गौणार्थांचा वाचक आहे. ' गो ' शब्दाहून ' कृन्वस्तियोगे ' सू० ११७ ह्या सूत्रान्वयें अभूततद्वावार्थार्थार्थं ' च्वि=व् ' प्रत्यय होऊन व ' वैरयुक्तस्य ' सू० ३७५ ह्या सूत्रानें त्या प्रत्ययाचा लोप होऊन ' गोऽभवत् ' असें रूप झालें आहे. येथें जरी ' च्वि ' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तरी ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ ह्या सूत्रान्वयें ' गो ' शब्द च्विप्रत्ययान्त मानता येत असल्यामुळे ' ऊर्थादिच्विडाचश्च ' सू० ७६२ ह्या सूत्रानें त्याला निपातसंज्ञा प्राप्त झाली आहे, व ती ओद्भूत निपात असल्यामुळे, ' ओत् ' सू० १०४ ह्या सूत्रान्वयें याला प्रगृह्य संज्ञा प्राप्त झाली आहे, व ' प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' सू० ९० ह्या सूत्रान्वयें येथें संधि न होता, प्रकृतिभाव कायम राहून ' गो अभवत् ' असे रूप व्हावें व ' गोभवत् ' असें रूप होऊं नये. परंतु ' ग ' हा स्वयन्त शब्द गौणार्थवाचक असल्यामुळे, निपातास उद्देशून कार्य सांगणारें ' ओत् ' हें सूत्र, ह्या परिभाषेप्रमाणें, त्याला लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे त्याला प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, ' प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम् ' हें सूत्र प्रगृह्य न होता ' एङः पदान्तादति ' सू० ८६ ह्या सूत्रान्वयें पूर्वरूप एकादेश होऊन ' गोभवत् ' असें रूप सिद्ध होतें.)

अग्नीषोमी माणवकावित्यप्र प्रसिद्धदेयताद्वन्द्ववाच्यशीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्तरद्वन्द्वत्वाधीत्यप्रत्ये भवत एव । सदृशलाक्षणिकाभिसोम-पदयोर्द्वन्द्वे तद्व्यामकावित्यर्थके च नेत्यप्रत्ये, आद्ये गौणलाक्षणिकावादन्येऽप्रसिद्धत्वात् । अत एवाभिसोमी माणवकावित्यप्र गौणमुख्यन्यायेन व्यत्यारणपर ' मन्नेः स्तुत्सोमसोमा ' इति सूत्रस्यं भाष्यं सङ्गच्छते ।

' अग्नीषोमी माणवकी '—उद्गणनं गुणमादृश्यामुळे प्रसिद्ध अग्नि व सोम ह्या देवतांसारखे दोन पुरुष—ह्या उदाहरणांत (' अग्निः ' व ' सोमः ' ह्या दोन देवता-वाचक पदांचा देवताद्वन्द्व करतेवेळीं ' इंद्रे. सोमवरुणयोः ' सू० ९२३ या सूत्रानें

‘ ईत्वं ’ व ‘ अग्निं स्तुःस्तीमसोमा ’ सू० १२४ ह्या सूत्रान ‘ एव ’ करून सामासिक-
पद तयार झाल्यावर तशा रीतीने सिद्ध झालेल्या) प्रसिद्धदेवताद्वन्द्वाचक ‘ अग्नी-
पोमी ’ ह्या पदाचा, गुणमाद्वयामुळे अग्निमोममदना अशा दोन पुरुषांचे ठिकाणी
आरोप केल्यास, (द्वन्द्वममास करतवेळीं गौण वाची प्रतीति नसल्यामुळे बरील दोन
सूत्रान्वय होऊन गेलेले) ईत्वं व पत्व कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, (नंतर उत्पन्न
झालेल्या गौणवप्रतीतिरूप बहिरङ्गत्वाने त्याचा बाध न होता) तें कार्य जसेंच
तसेंच कायम राहते (परंतु जेथे ‘ अग्नि ’ व ‘ सोम ’ ह्या दोन प्रसिद्ध देवतावाचक
पदाचा द्वन्द्वसमाम करण्यापूर्वीच गौणवाचा बोध झाला आहे व) ‘ अग्नि ’ व ‘ सोम ’
झाच्यासारख्या गुणांना युक्त अशा दोन पुरुषांचे ठिकाणी सादृश्यमूलक्षणाने त्या दोन
देवताचा आरोप केला जाता, किंवा जेथे एका पुरुषाचे व्यावहारिक नांव अग्नि व दुस-
ऱ्याचे सोम असल्यामुळे द्वन्द्वसमास केला जातो, तशा ठिकाणी (द्वन्द्वममास करण्यापूर्वीच
गौणवाचा बोध झाला असल्यामुळे) ईत्वं व पत्व होत नाही. (व ‘ अग्निसोमी ’
असे सामासिक रूप होतें. ह्या दोन उदाहरणापैकी) पहिल्या उदाहरणात सादृश्यमूलक
गौणीलक्षणा आहे व दुसऱ्या उदाहरणात अप्रसिद्धांचे ठिकाणी प्रसिद्धांच्या गुणाचा
आरोप केला आहे असे आहे म्हणूनच, ‘ अग्निसोमी माणवही ’ ह्या ठिकाणी (ह्या
परिभाषेत सांगितलेला) गौणमुख्यव्याख्यावरून पत्वाचा बाध करणार ‘ अग्ने स्तुःस्ती-
मसोमा ’ सू० ८-३-८२ ह्या सूत्रावरिल भाष्य बरोबर जुळते (ह्या पद्धीत सांगित-
लेल्या तीन उदाहरणावरून हे स्पष्ट होतें की, जेव्हा गौणवाचा बोध होतो तेव्हाच
ही परिभाषा लागू पडते व सूत्रनिर्दिष्टकार्य मुख्यात्मक होतें, व गौणात्म्य होत नाही.
पण जेथे गौणवाचा बोध होण्यापूर्वीच सूत्रनिर्दिष्ट कार्य होऊन गेल आहे तशा ठिकाणी,
पूर्वी होऊन गेलेले कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे व नंतर उत्पन्न होणारे गौणच बहिरङ्ग
असल्यामुळे, त्या अन्तरङ्ग कार्याचा बाध ही परिभाषा करू शकत नाही व त
अन्तरङ्ग कार्य जसेंच तसेंच कायम राहतें म्हणूनच ‘ अग्नि ’ व ‘ सोम ’ ह्या
दोन देवतावाचक पदाचा देवताद्वन्द्व करतवेळीं जर गौणवाचा बोध नसेल तर ईत्वं व
एव कार्य होऊन ‘ अग्नीपोमी ’ असे रूप सिद्ध होतें, व असे रूप सिद्ध झाल्यानंतर
त्या देवताद्वन्द्वाचा सादृश्यमूलकलक्षणाने दोन पुरुषांचे ठिकाणी आरोप करणें झाल्याम
गौणत्वबोध होण्यापूर्वी झालेले ईत्त्वपत्व कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तें नष्ट न होता
जसेंच तसेंच कायम राहत पण जेथे ‘ अग्नि ’ व ‘ सोम ’ ह्या दोन पदाचा द्वन्द्वम-
मास करण्यापूर्वीच गौणवाचा बोध झाल्या अस्तो तेथे ही परिभाषा प्रवृत्त होऊन
मुख्याचे ठिकाणी होणारे ईत्त्वपत्व कार्य गौणाचे ठिकाणी होऊं देत नाही, व त्यामुळे
‘ अग्निसोमी ’ असे सामासिक रूप होतें.)

गा पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्यासम्भवेन विमन्स्युत्य
त्तिचेलायां प्रयोक्तृभिर्गोणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यप्दस्याप्रयोगेन, शोद्ध्यभिः

सर्वत्र पदस्येव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणाऽऽत्वं त्वं सम्पद्यते अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगे त्वाद्यदिशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविपर्ययमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः ॥

(एखादा गृहस्थ आपल्या मुलास आचार्यांजवळ नेऊन आचार्यास विनंति करितो की, ह्या माझ्या बैलासारख्या जडबुद्धीच्या मुलास आपण शिकवावे, तेव्हां तो 'गो' ह्या गौणार्थवाचक शब्दाचे 'गाम्' असेच द्वितियेचे रूप करून 'गां पाठय' असा पदप्रयोग करितो. अशा ठिकाणी) 'गां पाठय' इत्यादि पदप्रयोग करतेवेळीं पदप्रयोग करणाऱ्या पुरुषास 'गो' ह्या प्रातिपदिकान्त द्वितीया विभक्तीचा प्रत्यय लावून 'गाम्' असे रूप करतेवेळीं जरी हें माहित आहे कीं, 'गो' शब्दाचा मुल्यार्थ जो 'बैल' त्याला पदविणे असंभवनीय असल्यामुळे, 'गो' शब्दाचा प्रयोग जो गौणार्थांत करित आहे तरी भाषेत ('सुसिद्धन्तं पदम्' ह्या सूत्रान्वये ज्याला पदसंज्ञा प्राप्त झाली नाही अशा) अपदाचा प्रयोग केला जात नसल्यामुळे (आणि 'अपद् न प्रयुज्जीत' असा भाष्यसिद्धान्त देखील असल्यामुळे, आपण करतेवेळीं—गृहणजे वाक्य उच्चारतेवेळीं—पदांचाच प्रयोग होत असल्यामुळे, व पदसमूहसुद्धा वाक्य-प्रयोग केल्याशिवाय श्रोत्याला गौणार्थबोध होऊं शकत नसल्यामुळे, आणि जोपर्यंत श्रोत्याला गौणार्थबोध होत नाही तोपर्यंत ह्या परिभाषेची प्रवृत्ति होऊं शकत नसल्यामुळे,) सध्या वक्तव्याकडून पदप्रयोग केला जातो तेव्हांच श्रोत्याला गौणार्थबोध होते, असें असल्यामुळे आणि भाष्यकारांनीं भाष्यांत 'अथ त्वं सम्पद्यते,' 'अमहान् महान् भूतः' 'त्वद्भवति' असे प्रयोग करतेवेळीं त्यादेश व दीर्घ आकारादेश इत्यादि केले असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं, पदकार्य करतेवेळींच ही परिभाषा लावणें योग्य आहे (प्रातिपदिक कार्यं करतेवेळीं ही परिभाषा उपयोगांत आणू नये. 'अथ त्वं सम्पद्यते' 'अमहान् महान् भूतः' ह्या दोन्हीं वाक्यांत 'त्वम्' व 'महान्' हे शब्द गौणार्थवाचक आहेत. 'अथ त्वं सम्पद्यते'—गृहणजे तों, तू नसून तू होतो—येथे 'तों' हा 'तू' नसल्यामुळे, 'तू' होऊं शकत नाही. गृहणून 'त्वम्' हा शब्द येथे 'त्वामहदा' ह्या गौणार्थाचा वाचक आहे. असें असल्यामुळे, ही परिभाषा प्रातिपदिक कार्यं करतेवेळीं लागत असें मानण्यास, मुन्यर्थवाचक 'युष्मद्' शब्दाच्या पाणिनीय सूत्रान्वये अं कार्यं सांगितलें आहे तें कार्य ह्या गौणार्थवाचक 'युष्मद्' शब्दाच्या होऊं नये—गृहणजे 'त्वा हा मी' व 'ह प्रथमयोरम्' सू० ३८४ व ३८२ हीं सूत्रे लागू नये व 'युष्मद्' शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनार्थे 'त्वम्' असें रूप होऊं नये. पण भाष्य-कारांनीं तर 'अथ त्वं सम्पद्यते' असा वाक्यप्रयोग करितोना त्यादेश करून 'त्वम्' असा पदप्रयोग केला आहे तसेंच 'अमहान् महान् भूतः'—गृहणजे मोंठा नसून मोंठा झालेला—ह्या वाक्यांत 'महान्' हा शब्द गौणार्थवाचक आहे. त्याचा अर्थ

‘मोठा’ असा नसून ‘महासहस्र’ असा आहे असे अमल्लामुळे, ही परिभाषा प्रातिपदिकार्थं करिताना लागाते असे मानल्यास सान्तमहतः संयोगस्य’ सू० ३१० हे सूत्र गौणार्थवाचक ‘महत्’ शब्दाच्या लागू नये व ‘महत्’ शब्दाच्या उपधातील अक्षराचा दीर्घ—म्हणजे ‘आ’—होऊ नये; तरी पण भाष्यांत ‘अमहान् महान् भूतः’ असा वाक्यप्रयोग केला आहे तसेंच ‘त्वद्भवति’—म्हणजे जो मूं नाही तो तू होतो—या भाष्यांतील तिप्तन्या उदाहरणांत ‘युष्मद्+मु+चि+भवति’ येथे ‘युष्मद्’ हे गौणार्थवाचक—म्हणजे ‘त्यस्यहस’ या अर्थाचे वाचक—प्रातिपदिक अमून देवांल ‘प्रत्ययोत्तरपदवाच’ सू० १३७३ या सूत्रान्वये ‘युष्मद्’ या प्रत्ययें जागी स्वादेश करून भाष्यकारांनी ‘त्वद्भवति’ असा प्रयोग केला आहे वर द्विवेद्या भाष्यांतील तीम्हां उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होते की, प्रातिपदिकाला कार्य करतवेली ही परिभाषा—म्हणजे गौणमुख्यन्याय—लागू पडत नाही. तसे न मानल्यास—म्हणजे प्रातिपदिकास कार्य करतवरीं देवांल ही परिभाषा लागू पडते असे मानल्यास—वाक्यसंस्कारपक्षांत (‘गो पाठय’ ‘आवं खं सम्पद्यते,’ ‘अमहान् महान् भूतः’) या ठिकाणीं आकाशदास, स्वादेश व उपधादीर्घ न होण्याचा भाषति येईल, (श्याकरणा-शास्त्रांत पदसंस्कारपक्ष व वाक्यसंस्कारपक्ष असे दोन पक्ष मानले आहेत ‘पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रायवान् संस्थाप्य ततः संस्कारः पदसंस्कारः’ ही पदसंस्कारपक्षाची व्याख्या आहे, व ‘वाक्यपर्यन्तं प्रकृतिप्रायवान् संस्थाप्य ततः संस्कारः वाक्यसंस्कारः’ अशी धोडक्यांत वाक्यसंस्कारपक्षाची व्याख्या आहे, व याचा अर्थ असा आहे की पदांतील प्रकृति व प्रत्ययांची मोडणी करून त्यांचे ठिकाणीं पद तयार होईपर्यंत श्याकरणासूत्रान्वये संस्कार परणे घाला पदसंस्कारपक्ष हाणतात, व तसेंच वाक्यातील सर्व शब्दांच्या प्रकृतिप्रत्ययांची मोडणी करून संपूर्ण वाक्य तयार होईपर्यंत श्याकरणासूत्रान्वये त्यांचे ठिकाणीं संस्कार करणे घाला वाक्यसंस्कारपक्ष हाणतात, वाक्यसंस्कारपक्षांत पदाचा परस्परार्थी अन्वय होणेवेळी, पुत्रादा शब्द गौणार्थांत वापरला असल्यास त्याच्या गौणार्थाची लगेच प्रतीति होणे व त्यामुळे तो शब्द मुखार्थांत वापरला असता त्याला जीं सूत्रे लागू पडतात तीं सूत्रे तो गौणार्थांत वापरला असल्यामुळे त्याला लागू पडत नाहीत व त्यामुळे इष्टरूपसिद्धि होण्यांत अडचण येत नाही. जसे ‘गापाठय=गो+अम्+पद्+णिच्+शप्+हि’ या स्थली गो+अम्, याचा ‘पद्+णिच्+शप्+हि’ याशी अन्वय करतेवेळी, बाला पदविणें अयंभवतीय अमल्लामुळे, ‘गो’ हा शब्द गौणार्थामध्ये वापरला आहे असा एकदम घोष होतो व त्यामुळे ‘गो’ हा शब्द मुखार्थांत वापरला असता त्याला जीं सूत्रे लागू पडतात तीं या ठिकाणीं लावता येणार नाहीत व ‘गाम्’ असे इष्ट रूप सिद्ध न होतो विहित रूप सिद्ध होईल.)

किञ्च ‘शुक्रामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टा’ इत्या-
नुसारे ‘हेदानो गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं, गामेय कर्म,
देवदत्त एव कर्ता, अभ्याजैव क्रिये,’ स्वयंकार्यवत्सूत्रस्यभाष्येण कारका-

दिमात्रप्रयोगे योग्यस्त्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादि-
प्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण, सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविषयायां
द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन, पाठनक्रियान्वयकाले पद-
स्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरापे ।

(मागे असें ह्याटलें आहे कीं, जरी 'गां पाठय' ह्या वाक्याचा प्रयोग करणान्यास
'गो' ह्या प्रातिपदिकास द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लावतेवेळीं हें माहित असतें
कीं, 'गो' शब्दाचा प्रयोग तो गौणार्थांत करित आहे तरी, श्रोत्याला पदसमूहस्वरूपी
वाक्य उच्चारल्यानंतरच वाक्यांत गौणार्थवाचक 'गो' शब्दाचा प्रयोग केला आहे
हे कळू शकतें. आता ग्रंथकार असें सिद्ध करूं इच्छितात कीं, जसा श्रोत्याला वाक्य
उच्चारल्यानंतरच 'गो' शब्द गौणार्थांत वापरला आहे असें ज्ञान होतें, तसेंच प्रयोग
करणान्यास देखील तें ज्ञान वाक्य उच्चारल्यानंतरच होतें, पूर्वी होत नाहीं.) दुसरे
असें कीं, 'गा पाठय' असा पदप्रयोग करणान्यास देखील ('गो' ह्या प्रातिप-
दिकास द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लावून 'गाम्' असें पद तयार केल्यानंतर तें)
'गाम्' हें पद 'पाठय' या क्रियापदाशीं अन्वित करतेवेळींच गौणार्थांत भी 'गो'
शब्दाचा प्रयोग करित आहे असें ज्ञान होतें. (त्यापूर्वी त्याला असें ज्ञान होत नाहीं)
कारण 'अर्थवद्वातुः-१-२-४५' ह्या सूत्रावरिल भाष्यांत, 'शुक्लाम्' एवढेंच पद
जेव्हा कोणी उच्चारतो तेव्हा तो केवळ कर्माचा निर्देश करतो, कर्ता व क्रिया यांचा
निर्देश करित नाहीं—असें ह्मणून भाष्यकार पुढें असें ह्मणतात कीं, 'गामभ्याज
कृष्णां देवदत्त' (हे देवदत्त, काळी गाय घेऊन ये) असा वाक्यप्रयोग कोणी केल्यास
आतां आपणास (कर्ता, कर्म व क्रियापद ह्या) सर्वांचा निर्देश केला आहे—ह्मणजे
'गाम्' हेंच कर्म, 'देवदत्त' हाच कर्ता, व 'अभ्याज' हेंच क्रियापद—असें कळतें.
ह्या भाष्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, केवळ कारकाचा प्रयोग केल्यास (ह्मणजे प्राति-
पदिकाला विभक्तिप्रत्यय लावून जें स्वररूपी पद सिद्ध होतें तेवढ्याचाच उच्चार
केल्यास—ह्मणजे फक्त कर्ता किंवा कर्मच उच्चारल्यास), अशा ठिकाणीं अनेक योग्य
(ह्मणजे आकांक्षा पूर्ण करण्यास समर्थ अशा) क्रियापदांचा अप्याहार करणें संभ-
वत असल्यामुळे, क्रियावाचक पदाचा प्रयोग करण्याचें हेंच प्रयोजन आहे कीं, त्या
कारकाचा तेवढ्याच क्रियेशीं अन्वय व्हावा. ह्यावरून असा अर्थ निघतो कीं, क्रिये-
समूह उत्पन्न होणाऱ्या पदांचे आश्रय (ह्मणजे कर्म) एवढेंच सांगण्याची इच्छा अस-
ल्यास, तें कर्मपद उच्चारताना, द्वितीयादि विभक्तींचा प्रयोग करूनच तें पद उच्चारणें
योग्य आहे. (ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, क्रियेशीं कर्मकारक अन्वित होण्या-
पूर्वीच त्याचें कर्म विभक्तीचें रूप तयार होतें. सारांश, प्रयोग करणान्यास मां कर्माचा
प्रयोग गौणार्थांत करतो आहे हें कळण्यापूर्वीच कर्मविभक्तीचें रूप तयार होत अस-
ल्यामुळे, प्रातिपदिकस उद्देशून कोणतेंहि सूत्रांत सांगितलेलें कार्य करिताना ही परि-
भाषा लागू पडत नाहीं हें मागणें योग्य आहे.)

एवमेतन्मूलको “ऽभिव्यक्तपदार्था ये” इति श्लोकोऽपि पदकार्य-
विषयकः । ध्वनितं चेदं ‘सर्वादीनीतिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमात्मता
वार्तिककृता, ‘पूर्वपरे’ति सूत्रेऽसंज्ञायामिति यदता सूत्रकृता,’ ऽन्वयसंज्ञया
तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च ॥

(ज्याप्रमाण ही परिभाषा पदकार्य करितानाच लागू पडते व प्रातिपदिककार्य
करिताना लागू पडत नाही) त्याचप्रमाणे “अभिव्यक्तपदार्था ये” प्रसिद्धा लोकविश्रुता ।
शान्मार्थस्तेषु कर्तव्य. शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ ” (म्हणजे ‘सूत्रात शब्दाला उद्देशून
कोणतेंहि कार्य सांगितले असल्यास, त्या शब्दाचा प्रयोग लोकात ज्ञान व प्रसिद्ध अस
लेल्या मुख्यार्थांत केला असेल व गौणार्थांत केला नसेल तेव्हाच त्याला तें कार्य करावें’)
हा, ह्या परिभाषेच्या आधारावर रचलेला, श्लोक देखील पदकार्य करितानाच लागू
पडतो. गौणमुख्यन्याय पदकार्य करितानाच लागतो हा नियम, वार्तिककारांनीं देखील,
‘सज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः,’ सू० २२२ वरील वार्तिक,—म्हणजे ‘सर्वादि’ शब्द
सज्ञावाचक म्हणजे कोणाच नांव असल्यास, किंवा उपसर्जनीभूत म्हणजे इतराचे विषे-
षण होऊन आपल्या अपांशा बोध करणारे असल्यास, त्यांना सर्वनामसज्ञा होत नाही.
अस प्रतिषेधात्मक वार्तिक करून ध्वनित केला आहे; तसेंच सूत्रकार पाणिनीने ‘पूर्व-
परावर’ सू० २१८ ह्या सूत्रात ‘असज्ञायाम्’ हा शब्द वापरून हाच नियम सुचविला
आहे आणि तसेंच सर्वनामसज्ञा अन्वयक आहे असे सांगून वरील वार्तिकाचे व
‘पूर्वपरावर’—ह्या सूत्रातील ‘असज्ञायाम्’ ह्या पदाच भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यान
केल्यानें हाच नियम ध्वनित केला आहे. (प्रातिपदिक कार्य करिताना ही परि-
भाषा लागत नाही व पदकार्य करितानाच लागते हा नियम पाणिनीला व वार्तिकका-
राला मान्य असल्यामुळेच पाणिनीला ‘पूर्वपरावर’—ह्या सूत्रात ‘असज्ञायाम्’ ह
पद घालावे लागल, व वार्तिककाराला वर सांगितलेले वार्तिक करावें लागलें असें जर
त्यांनीं केले नसत तर सज्ञा अथवा उपसर्जन असताना देखील ‘सर्वादि’ गणात पडित
असलेल्या प्रातिपदिकांना सर्वनामकार्य झालें असतें. तें इष्ट नव्हते म्हणूनच ह्या परिभा-
षेचा अपवाद करणारा वचनें त्यांना द्यावी लागली. भाष्यकारांनीं ह्या वचनाचे प्रत्या-
ख्यान करिताना, ‘सर्वनाम’ शब्दाच्या मूळ अर्थाला धरूनच तें प्रमाणपान केलें आहे.
‘सर्वनाम’ म्हणजे सर्वांचें नाव होण्यास जें योग्य आहे तें जेथें ‘सर्वादि’ शब्दा
ची, ते सज्ञावाचक किंवा उपसर्जनीभूत झाल्यामुळे ही योग्यता नष्ट होते, तेथें त्यांना
‘सर्वनाम’ म्हणताच येत नाही, आणि म्हणूनच सर्वनामाला उद्देशून जीं प्रातिपदिक कार्यें
सांगितलीं आहेत, तीं त्यांना अर्थात्च होऊ शकत नाहीत. ह्या भाष्यकाराच्या प्रत्या-
ख्यानावरून देखील हेंच सिद्ध होत कीं वरील नियम मुनिग्रयास मान्य आहे)

अर्थाध्वय पतदेवं भवति शब्दाध्वये च वृत्त्यात्वे इति ओत्सूत्रस्य भाष्यस्य
लौकिकार्थपक्षयोग्यपदाध्वय एव न्यायस्तद्रहितशब्दाध्वये च ते इत्यर्थः ॥

गोतइति यथाथुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैवेतस्य भाष्यस्य
ध्याख्येयत्वादित्यलम् ॥१०॥

‘ओत्’ सू० १-१-११ हा सूत्रवरील भाष्यांत ‘अर्थाश्रये एतदेवं भवति,
शब्दाश्रये च वृद्धाश्रये’ असे जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ असा कीं. पद झाल्यावरच
लोकप्रसिध्द अर्थ सांगण्याची योग्यता शब्दास येते. म्हणून (ह्या परिभाषेत सांगित-
लेला गौणमुख्य) न्याय पदाच्याच ठिकाणी लागतो व लौकिकार्थ सांगण्याची योग्यता
नसणाऱ्या शब्दास (म्हणजे ‘गो’ ह्या प्रातिपदिकास) वृद्धि (‘गीः’) व आत्व (‘गाम्’)
होतात भाष्याचा वर उसा अर्थ केल्या आहे तसाच कारणें योग्य आहे; कारण ‘गीतो
णित्’ सू० २८४ ह्या सूत्रांत (ओतो णित् असे सूत्र न करितां) विशिष्ट प्रातिपदिकाचें
(‘गो’ ह्या विशिष्ट प्रातिपदिकाचें) ग्रहण केले आहे. ह्यापुढें जास्त विचार करण्याची
गरज नाहीं.

परिभाषा १६

अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह—

‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्ये’ प. १४ ह्या परिभाषेचा अपवाद असणारी ही
परिभाषा सांगतात—

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति ॥१६॥

“कांज्याहि सूत्रात ‘अन्’ ‘इन्’ ‘अस्’ किंवा ‘मन्’ ह्या प्रत्ययांसंबंधानें
काहीं कार्य सांगितले असल्यास, (‘येन विधिस्तदन्तस्य’ ह्या सूत्रानें) तदन्तर्विधि
करून तें कार्य अग्नन्त, इग्नन्त, असन्त, व मग्नन्त प्रातिपदिकास करावें, मग तें
‘अन्’ ‘इन्’ ‘अस्’ ‘मन्’ हे अंश (ध्याकरणदृष्ट्या) अर्थवान् असात अथवा अर्थरहित
असात (ते अर्थरहित असले तरी कार्य होऊं शकतें.) ”

‘येन विधि’ रित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा । तेन राजा साझेत्या-
दायहोपां, दण्डी धार्मात्यादा ‘चिन्हन्ति’ति नियमः, सुपयाः सुम्रोताः
इत्यादौ ‘अत्यसन्तस्ये’ति दीर्घः, सुशर्मा सुप्रथिमेत्यादौ ‘मनः’ इति
ढीवृत्तिपेधश्च सिद्धः ॥

‘येन विधिस्तदन्तस्य’—१-१-७२ ह्या सूत्रवरील भाष्यांत ही परिभाषा वच-
नरूपानें पठित आहे. (म्हणून ही खलन्त्र वाचनिकी समजावी). ह्या परिभाषेमुळे,
‘राजा’ ‘साम्ना’ इत्यादि टिकाणी, (‘अहोपांडनः’ सू० २३४ ह्या सूत्रानें) अहोप होतो
(जरी ‘राजन’ शब्द ‘अन्’ प्रत्ययान्त आहे व साम्न’ शब्द ‘मन्’ प्रत्ययान्त असून,
थ्या अर्थवान् ‘मन्’ प्रत्ययांतील ‘मन्’ हा अंश अर्थरहित आहे तरी दोन्ही ठिकाणीं

अहोप होतो.) तसेच 'दण्डी' 'वाग्मी' इत्यादि ठिकाणी, 'इन्हन्पूर्वायम्णा शौ' 'मौ च' सू० ३५६ ३५७ ही सूत्रे लागतात. (जरी 'दण्ड' शब्दास 'अत इनिठनी' सू० १९२२ ह्या सूत्राने इनि' प्रत्यय लागून 'दण्डी' हा शब्द इक्षन्त आहे, व 'वाच्' शब्दास 'वाचो गिमिनि' १, १९३० ह्या सूत्राने 'गिमिन्' प्रत्यय लागून 'वागिमिन्' हा शब्द 'गिमिन्' प्रत्ययान्त आहे व त्या 'गिमिन्' प्रत्ययातील 'इन्' हा अश अर्थ-रहित आहे तरी, दोहाना 'सु' प्रत्यय पुढे असता उपधादीर्घरूप कार्य होऊन, 'दण्डी' व 'वाग्मी' अशां रूपे सिद्ध होतात) तसेच 'सुरशा' 'सुचोता' इत्यादि ठिकाणी, 'अवसन्तस्य चाधातो' सू० ४२५ ह्या सूत्रान्वये उपधादीर्घ होतो, (जरी 'सुपया' हा 'अस्' प्रत्ययान्त आहे व 'सुचोता' हा 'तस्' प्रत्ययान्त-म्हणजे तुडागमसहित अस्प्रत्ययान्त-असून, यातील 'अस्' हा अश अर्थरहित आहे तरी, 'सु' प्रत्यय पुढे असता, दोहोंचाहि उपश दीर्घ होत) तसेच 'सुशर्मा' 'सुप्रथिमा' इत्यादि ठिकाणा 'मन्' सू० ४५९ ह्या सूत्राने 'दीप्' होत नाही. (जरी 'सुशर्मा' 'मन्' प्रत्ययान्त आहे व 'सुप्रथिमा' 'इमनिच्' प्रत्ययान्त असून, त्याचा अश 'मन्' हा अर्थरहित आहे तरी, दोहोंनाहि स्त्रीवाचक अर्थांमध्ये 'दीप्' प्रत्यय होत नाही.)

अन्ये तु परिवेविषीष्वम् इत्यव्याधृत्तये क्रियमाणा 'दिण पीष्व'
मित्यत्राङ्गप्रहणादर्थवपरिभाषाऽनित्या तन्मूलकमिदमित्याहुः ॥

काही पैयाकरणाचे अर्थे मत आहे की 'परिवेविषीष्वम्' ह्या ठिकाणी 'दव' होऊ नये म्हणून 'इण पीष्वलिङा धोऽङ्गात्' सू० २२४० ह्या सूत्रात 'अङ्गात्' हे पद घातले असल्यामुळे, 'अर्थवद्प्रहणे' ही परिभाषा १४ अनित्य ठारते, व तिच्या अनित्यतेच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे ('परिवेविषीष्वम्' हे तुहोत्यादिगणातील परिपूर्वक 'विप्' धातूचे आत्मनेपदाचे विधिलिङाचे रूप आहे 'परि+वेविप्+सीयुद्=सीय्+ष्वम्' असा स्थितीत 'लिङ सहापोऽनन्त्यस्य' सू० २२११ ह्या सूत्राने 'सीयुद्' हातीक 'स्' चा लोप व 'सापो ध्यावलि' सू० ८७३ ह्या सूत्राने 'य्' चा लोप होऊन, 'परि+वेविप्+इं+ष्वम्=परिवेविषीष्वम्' हे रूप सिद्ध होते. 'परिवेविषीष्वम्' येथे 'पीष्वम्' हा प्रत्यय नाही, कारण तो 'विप्' धातूचा 'प्' 'सीयुद्' चा 'इं,' व 'ष्वम्' प्रत्यय हे तीन एकत्र मिळून झाला आहे म्हणून तो अर्थवान् नाही, आणि 'अर्थवद्प्रहण' ही परिभाषा असल्यामुळे, 'इण पीष्वम्' या सूत्रात निर्दोष असल्यास अर्थवान् 'पीष्वम्' प्रत्ययाने 'परिवेविषीष्वम्' यातील अनर्थक 'पीष्वम्'च प्रहण होऊ शकू नही अस असतोना, 'इण पीष्वम्' या सूत्रात 'अङ्गात्' हे पद का घातले ? 'इण पीष्वलिङाद्य' पर्वटेंच सूत्र जरी असत तरी अनर्थक 'पीष्वम्' यातील धकारास, 'अर्थवद्प्रहण' या परिभाषेमुळे, दव झालेच नसते तरी पण त्या अर्थी

पाणिनीने त्या सूत्रांत ' अद्वात् ' हे पद मुद्दाम घातले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें की पाणिनीला ही जाणीव होती कीं, ' अर्थवद्ग्रहणे ' ही परिभाषा अनित्य आहे, व ती अनित्य असल्यामुळे अमर्थक ' पीध्वम् ' यांतील धनाराम देखील ढव होईल. तसें होणे इष्ट नसल्यामुळे पाणिनीने) ' इण. पीध्वम् ' या सूत्रांत ' अद्वात् ' हें पद घातले आहे, व त्यामुळे त्या सूत्राचा अर्थ असा हातो कीं इणन्त अश्यापुढे ' पीध्वम् ' आलयास तशाच ' पीध्वम् ' यांतील धनाराला ढव व्हावें. ' परिविविपीध्वम् ' या उदाहरणांत ' वेविप् ' हें अद्ग अमून त्यापुढे ' ईध्वम् ' अमून ' पीध्वम् ' नसल्यामुळे त्याठिकाणी ढव हाऊ शकत नाहीं व अशारीतीने ' इण पीध्वम् ' या सूत्रांतील ' अद्वात् ' या पदाचें ग्रहण ' अर्थवद्ग्रहणे ' या परिभाषेच्या अनित्यवाचें बोधक ठरते)

‘ विभाषेत ’ इत्यत्रानर्थक्यस्यैव पीध्वमः सम्भवादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाद्वादिति परे ॥ १६ ॥

दुसरे वैयकरण असे ह्मणतात कीं, ' इण. पीध्वम् ' ह्या सूत्रात ' अद्वात् ' हें पद घालण्याचें कारण हे आहे कीं, ' विभाषेत ' सू० २३२५ ह्या सूत्रात जसें अर्थ रहित ' पीध्वम् ' चें ग्रहण आहे, तसेच ' इण पीध्वम् ' ह्या सूत्रातहि अर्थरहित ' पीध्वम् ' चें ग्रहण असले पाहिजे, असा भ्रम उत्पन्न होऊं नये. (' आर्थवानुक स्पेद्वलाद् ' सू० २१८४ ह्या सूत्राने जेव्हा ' पीध्वम् ' ह्याला इडागम होतो तेव्हा ' यदागमा '—परिभाषा ११—ह्या परिभाषेनें, ' इपीध्वम् ' असा प्रत्यय होतो. हा ' इपीध्वम् ' अर्थवान् आहे, त्यांतील पीध्वम् हा अत अर्थवान् नाहीं. ' विभाषेत ' ह्या सूत्रात जसें अर्थरहित ' पीध्वम् ' चें ग्रहण आहे, तसेच ' इण पीध्वम् ' ह्या सूत्रांतहि अर्थरहित ' पीध्वम् ' चें ग्रहण कीं असू नये असा भ्रम उत्पन्न झाल्यास, त्याच्या निवारणार्थ, ' इण पीध्वम् ' ह्या सूत्रात ' अद्वात् ' हे पद घातले आहे, व त्यामुळे हे स्पष्ट होते कीं, ' इणन्त ' अद्वाच्या लगेच पुढें अर्थवान् ' पीध्वम् ' प्रत्यय असल्यास, त्यांतील धनारास ' ढव ' हात सारांश, ' अद्वात् ' हें पद ' अर्थवद्ग्रहणे ' ह्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक होऊ शकत नाहीं—अस काही वैयकरण ह्मणतात व तेच ग्रन्थाराचें मत आहे.)

परिभाषा १७

ननु ' उश्च ' इत्यत्र ' लिटसिचौ ' इत्यत आत्मनेपदेऽप्यित्येव सम्य ध्येतानन्तरत्यादत आह—

‘ उश्च ’ सू० २३६/ ह्या सूत्रात ' लिट्सिचावात्मनेपदेषु ' सू० २३०० ह्या पूर्वसूत्रातील अव्यवहितपूर्व—इणने लगेच पूर्वी असलेले—' आत्मनेपदेषु ' पदद्वय

पद अनुवृत्त होईल. (व त्या पदायरोधर ' लिङ्मिची ' ह्या पदाची अनुवृत्ति होणार नाही. तसें न व्हावें) ह्याणून ही परिभाषा सांगतात.—

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ १७ ॥

“ एकाच (पूर्व) सूत्रांत उच्चारलेल्या व ज्यांचा अर्थ परस्परांशीं अन्वित आहे अशा सर्व पदांची मिळूनच अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति (परसूत्रांत) होत असते. ”

(ह्याणूनच ' लिङ्मिचावन्मनेपदेषु ' ह्या पूर्व सूत्रांतल ' लिङ्मिची ' व ' आन्मनेपदेषु ' हीं पदे परस्परांशीं अर्थांमध्ये अन्वित असल्यामुळे, ' उध ' ह्या उत्तर-सूत्रांत अनुवृत्त होतात ' आम्हानेपदेषु ' एवढ्याच पदाची त्या उत्तरसूत्रांत अनुवृत्ति करितां येत नाही.)

या शब्द एवार्थे । परस्परांन्वितायकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः ॥

ह्या परिभाषेतील ' वा ' शब्दाचा ' एव ' असा अर्थ आहे. परस्परांशीं अर्थांमध्ये अन्वित असलेल्या पदांची, तरां सर्व पदे मिळूनच, अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति होत असते असा ह्या परिभाषेचा अर्थ समजावा. लौकिक व्यवहारांत देखील असाच ग्याय दृष्टीस पडतो. एकाच कार्याकरितां नेमलेले पुरष सर्वजण मिळूनच ते कार्य करण्यास प्रवृत्त होतात किंवा त्या कार्यापामून निवृत्त होतात. (सारांश, ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे.)

यत्त्वत्र ज्ञापकं ' नेड्वशि कृति ' इडिन्धनुचर्तमाने ' आर्धधातुकस्येडित्यत्र पुनरिड्ग्रहणं, तद्धि नेत्यस्यासंबन्धार्थमिति, तन्न । दीधीवेवीद्यामिति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येदो गुणरूपविकाराभाषार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । नत्रो निवृत्तिस्तु कचिदेकदेशोऽप्यनुचर्तत इति न्यायेन सिद्धा ।

कोणी असं ह्याणतात कीं, ' नेड्वशि कृति ' सू० २१८१ ह्या पूर्वसूत्रातून ' आर्धधातुकस्येडित्यत्र ' सू० २१८४ ह्या पुढील सूत्रात ' इड् ' ची अनुवृत्ति करिता येत असून देखील, पुन. ' आर्धधातुकस्येड् ' ह्या सूत्रात जे इड् ग्रहण केलें आहे ते ह्या परिभाषेचें ज्ञापक होय. (कारण ' आर्धधातुकस्येड् ' ह्या सूत्रात ' इड् ' ग्रहण केलें नसतें तर, ' नेड्वशि कृति ' ह्या सूत्रातील अर्थांमध्ये परस्परांशीं अन्वित असलेलीं अशीं ' न इड् ' ही दोन्ही पदे त्या सूत्रांत अनुवृत्त झालीं असतीं. तसें न व्हावें—ह्याणजे ' आर्धधातुकस्येड् ' ह्या सूत्रांत ' न ' या पदाची अनुवृत्ति न व्हावी—ह्याणूनच त्या सूत्रांत पुन. ' इड् ' ग्रहण केलें आहे व अशा रीतीनें ते इड् ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें.)—पण हे ह्याणणें यरीयर नाही; कारण ते भाष्यविरुद्ध आहे. ' दीधीवेवीद्याम् ' १-१-६ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ' दीधीवेवीद्याम् ' ह्या सूत्रांत जें इड्ग्रहण केलें आहे त्याचें प्रत्याख्यान करितांना भाष्यकार, ' आर्धधातुकस्येड् ' ह्या सूत्रांत जें इड्ग्रहण केलें आहे त्याची सार्थकता

असा रीतीने दाखवितात कीं, 'नेद्वशि' ह्या सूत्रातून इट् अनुवृत्त होतोच तरीपण 'आर्धधातुकस्येड्' ह्या सूत्रात पुन जे इट्ग्रहण केले आहे ते एवढ्यासाठीच त्या इट्हा गुणरूप विकार न होता (त्याचा गुण न होता,) तो 'इट्' तसाच राहावा. (सारांश, 'आर्धधातुकस्येड् इट् वलादे' असें सूत्र ह्याणावें, व त्याचा अर्थ असा समजावा की, वलादि आर्धधातुक ग्रन्थयाला 'इट्' होतो, व तो 'इट्' इटरूपांनंच राहतो—ह्याजें त्याला गुण किंवा वृद्धि होत नाही. भाष्यकारांनी 'नेद्वशि कृति' ह्या सूत्रातून 'आर्धधातुकस्य' ह्या सूत्रात केवळ 'इट्' एवढ्याच पदाची अनुवृत्ति केली आहे व 'न' ह्या पदाची अनुवृत्ति केली नाही, —हें ह्या परिभाषेच्या विरुद्ध आहे असे कोणी छटल्यास, त्याला ग्रन्थकार असें उत्तर देतात की) 'कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' परिभाषा १४ ह्या परिभाषेने 'न' ह्या पदाची निवृत्ति केली आहे.

घस्तुतस्तु 'दीर्घावेवीट्' मिति सूत्रस्यभाष्यमेकदेश्युक्तिः । 'आर्धधातुकस्येति' सूत्रस्येड्ग्रहणस्य 'नेद्वशि' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानं तात्कारणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतप्रत्याख्यानस्यायुक्तात्वात् ॥ १७ ॥

बाल्मिकी पाहिले असता, 'दीर्घावेवीटम्' या सूत्रावरील भाष्य एकदेशीची उक्ति आहे (सिद्धान्ताची उक्ति नव्हे,) कारण 'नेद्वशि' ७२८ या सूत्रावरल भाष्यात 'आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रात जे 'इट्' ग्रहण केले आहे त्याचें भाष्यकारांना प्रत्याख्यान केले आहे (व 'दीर्घावेवीटम्' या सूत्रातील 'इट्' च प्रयाख्यान केले नाही व तेंच योग्य आहे.) असें असून देखील ('आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रात 'नेद्वशि' या सूत्रातून 'इट्' ची) अनुवृत्ति करण आगि द्राविडी प्रागायाम करून ('दीर्घावेवीटम्' या सूत्रातील) 'इट्' चें प्रत्याख्यान करण आर्दी अयोग्य ठरते ('दीर्घावेवीटम्' या गुणवृद्धिनिषेधक सूत्रान 'इट्' जसाचा तसाच कायम राहत असून देखील त्या सूत्रातील 'इट्' चें प्रत्याख्यान करण व 'इट्' हा गुण न होता तो जसाचा तसाच कायम राहावा म्हणून 'आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रात 'इट्' ग्रहण असून देखील त्यांत पुन 'नेद्वशि' या सूत्रातील 'इट्' ची अनुवृत्ति करून, 'इट् इट् एव स्यात्' असा अकृत्रिम अर्थ वरण हा व्यर्थ राटाटोप होय. यावरूनच हे सिद्ध होतें की, 'दीर्घावेवीटम्' या सूत्रावरील भाष्य एकदेशीचा उक्ति असून, 'आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रातील 'इट्' चें प्रत्याख्यान करणारे 'नेद्वशि' या सूत्रावरील भाष्य सिद्धान्ताची उक्ति आहे तसें मानण्याच कारण हें की 'नेद्वशि' या सूत्रातून 'इट्' ची अनुवृत्ति होऊ शकत अमतां, 'आर्धधातुकस्येड्', या सूत्रात 'इट्' ग्रहण करणाची वाईच गरज नाही व 'दीर्घावेवीटम्' या सूत्रात 'इट्' जसाचा तसाच कायम राहू शकतो सारांश, उा अर्थ भाष्यात 'आर्धधातुकस्येड्' ह्या सूत्रातील इटाच प्रत्याख्यान केले आहे व 'नेद्वशि' ह्या सूत्रातून 'इट्' ची अनुवृत्ति केली आहे त्याअर्थी 'आर्धधातुकस्येड्' ह्या सूत्रातील इट्ग्रहण ह्या परिभाषेचें जायज मानां येत नाही.)

परिभाषा १८

नन्वलुगधिकारः प्रागनङ्ग उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकाः दित्यनुप-
पन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा दामहायनान्ताच्च इत्यादी संख्याव्ययादे
रित्यतः संख्यादेरित्यनुवर्ततेऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत
आह—

‘अलुगुत्तरपद’ हे अधिकारसूत्र असून ह्याची दोन्ही पद—‘अलुगु’ व ‘उत्त-
रपद’—‘आनङ्गना द्वन्द्वे’ ह्या सूत्राच्या पूर्वसूत्रपर्यंत अनुगृह्य होतात, व ह्या
अलुगुत्तरपदे’ सूत्रातील एकच पद ‘उत्तरपदे’ हे ‘आनङ्गना द्वन्द्वे’ ह्या
सूत्रापासून अङ्गाधिनार सुरू होईपर्यंत (म्हणजे पद्याच्याचा तृतीय पाद संपेपर्यंत)
अनुवृत्त हात ‘अलुगु’ व ‘उत्तरपदे’ ही दोन्ही पद (अर्थांमध्ये परस्परांशी अ-
न्वितता असून एकाच सूत्राने उच्चारलीं असत) मुळ, (मागील परिभाषेप्रमाणे,) दोहा-
चाहि प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति मिळून रहाती तसेच ‘दामहायनान्ताच्च’ ह्या सूत्रात, पूर्व-
सूत्र ‘संख्याव्ययादे’ ह्या सूत्रातील ‘संख्यादे’ ह्याचीच अनुवृत्ति होते व ‘अव्य-
यादे’ ह्याची अनुवृत्ति होत नाही हे देखील (पूर्वे परिभाषेप्रमाणे) बरोबर नाही.
(भरी शब्द उच्चर शाला असनां,) ही परिभाषा सांगतात—

कचिदेऽदेशोऽप्यनुवर्तते ॥ १८ ॥

‘कोठ कोठ एवदेशाचाहि अनुवृत्ति होते’

एकत्रयं योगः सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिप्रायिद्वन्द्वनिर्दि-
ष्ट्योरित्यर्थ इति पञ्चाक्षरिति सूत्रे कैवटः ॥ तावन्मात्रांशो स्वरितत्वप्रति-
शायलह्यमिदम् । स्पष्टा चैव दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे औतोऽमृतासोरि-
ति सूत्रे च भाष्ये पुनो च ॥ १८ ॥

‘पञ्चाक्षर’ ५२-२५ ह्या सूत्रातील भाष्याचे व्याख्यान करिताना, ‘एकयोग
निर्दिष्टयो’ ह्या शब्दाचा कैवटाने, अर्थांमध्ये परस्परांशी सरस्र असा रीतीने निर्दिष्ट
केलेले—म्हणजे समुदायरूपी अर्थाचा वाचक जो द्वन्द्व समास त्या समामाने निर्दिष्ट
केलेले (सांगितलेले)—असा अर्थ केला आहे (पण ‘एकयोगनिर्दिष्ट’ या शब्दाचा
‘द्वन्द्वममाक्षनिर्दिष्ट’ असा जो कैवटाने अर्थ केला आहे तो नागेशास पसून नाही;
कारण पूर्वसूत्रात द्वन्द्वममामात निर्दिष्ट नसून देखील अर्थांमध्ये परस्परांशी अन्वित अस-
लेलीं दोन किंवा अधिक पद उत्तरसूत्रात एकत्र अनुवृत्त किंवा निवृत्त होऊ शकतात.
म्हणून नागेश म्हणतात का, वास्तविक पाहिले असता, ‘स्वरितत्वाधिकार’ ह्या सूत्रान्व-
ये) जेपन्थाची अनुवृत्ति करावयाची आहे तेतद्वत्तस्य स्वरित केले म्हणजे (१७ व १८
परिभाषाने अ सांगितले आहे) त सिद्ध होतें ‘दामहायनान्ताच्च’ ४१-२७ व ‘औतो-
मृतासो’ ११ ९३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ह्या दोन्ही परिभाषा सांगितल्या आहेत.

परिभाषा १९

‘ननु ‘त्यदादीनामः’ इत्यादिनेममित्यादावनुनासिकः स्यादत आह—

‘त्यदादीनामः’ सू० २६५ ह्या सूत्राने ‘इमम्’ इत्यादि ठिकाणी अनुनासिक होईल. (‘इदम्’ ह्या सर्वनामाचे द्वितीयाविभक्तीचे एकवचनाचे रूप करितांना, ‘त्यदादीनामः’ सू० २६५ ह्या सूत्राने ‘इदम्’ हांतील अन्य मकाराचे जागी ‘अ’ हा आदेश होऊन, व ‘अतो गुणे’ सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन, ‘इदम् = इद+अ=इद’ असे झाल्यावर, पुढे ‘अम्’ हा द्वितीयेचा प्रत्यय लागला म्हणजे ‘दश्च’ सू० ३४५ ह्या सूत्राने ‘द’ च्या जागी ‘म्’ असा आदेश होऊन, ‘अमि पूर्वः’ सू० १९४ ह्या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन, ‘इद+अम्=इम+अम्=इमम्’ असे रूप सिद्ध होते. आता शंका अशी उत्पन्न होते की, ‘त्यदादीनामः’ ह्या सूत्राने ‘इदम्’ ह्याच्या अन्त्य मकाराचे जागी, ‘म्’ हा घर्ण अनुनासिक असल्यामुळे, अनुनासिक अकार व्हावा. तसें होत नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ १९ ॥

‘पुढे (प्रत्ययरूपाने, किंवा आदेशरूपाने किंवा आगमरूपाने सूत्रान्धये) उत्तर होणारा घर्ण सवर्णांचे ग्रहण करित नाही. ’

(अनुनासिक अकार जरी निरनुनासिक अकाराचा सवर्ण आहे तरी ‘त्यदादीनामः’ ह्या सूत्रात निरनुनासिक अकाराचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ह्या परिभाषेप्रमाणे त्या निरनुनासिक अकाराने अनुनासिक अकाराचे ग्रहण करितां येत नाही, म्हणून ‘इदम्’ हांतील अन्य मकाराचे जागी अनुनासिक अकाराचा आदेश न होता, निरनुनासिक अकाराचाच आदेश होता.)

अणुदित्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः । अत एवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेऽपि सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्तत्वेन तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति.

‘अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः’ ह्या सूत्रांतील ‘अप्रत्ययः’ ह्या शब्दाचा जो अर्थ आहे त्या अर्थसामर्थ्याने हे स्पष्ट होते की, प्रत्ययांत असलेल्या वर्णाने सवर्णांचे ग्रहण होऊं शकत नाही, मग ते सवर्णग्रहण ‘अणुदित्’ सूत्राने प्राप्त झाले असे, जातिपक्ष स्वीकारल्याने प्राप्त होवो, किंवा ‘अभेदका गुणाः’ ह्या परिभाषेने प्राप्त होत असो, म्हणूनच ‘अणुदित्’ १-१-६९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, प्रत्यय, आदेश, व आगम हांत असलेल्या वर्णांना (‘अणुदित्’ सूत्रांत ‘अप्रत्ययः’ हा शब्द नसल्या तरी) सवर्णांचे ग्रहण होऊं शकत नाही असे इतर रीतीने सिद्ध करून भाष्यरार म्हणतात

ही, 'अणुदेव' ह्या सूत्रांतील 'अप्रत्ययः' हा शब्द अत्रांतून येथे द्यात असून देखील त्या सूत्रांत पाणिनीने ह्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे, व 'अप्रत्ययः' अत्रा निघेय सांगितल्या आहे ह्यावरून 'आप्यमानेन स्वर्णांनो ग्रहणं न' ही परिभाषा जाणित होते. ('प्रत्यययति इति प्रत्ययः' अशी 'प्रत्यय' शब्दाची व्युत्पत्ति आहे व त्याचा अर्थ हा की ज्याने अर्थाचा बोध होतो तो प्रत्यय समजाया; म्हणूनच केंयदाने देखील म्हटले आहे की, 'येनाथं प्रतियन्ति स प्रत्ययः'. ह्यावरून हे स्पष्ट होतं की, प्रत्यय हा निघेय अर्थाचा बोधक अस्तो; त्यामुळे प्रत्ययांत असणाऱ्या वर्णांचे स्वर्णांचे ग्रहण केव्हाय — म्हणजे शहरवाने दीर्घांचे किंवा प्लुतांचे ग्रहण केव्हाय रिया निरनुन यिराने अनुनासिकाच ग्रहण केव्हाय—या प्रत्ययांत निक्षिप्तार्थबोधक त्री निक्षिप्तवर्गांपूर्वी आहे तीत फक्त होईल व अत्रा फक्त ह्यावरून तो प्रत्यय आपल्या सांकेतिक अर्थ सांगण्यास असमर्थ होईल, असें असल्यामुळे 'अणुदेव स्रगंय' ह्या सूत्रांत पाणिनीला 'अप्रत्ययः' हा निषेधवाचक शब्द घालण्याची कांहीच गरज नव्हती; कारण तो शब्द त्या सूत्रांत घालला नवता तरी, पर सांगितल्याप्रमाणें, प्रत्ययांत असलेल्या वर्गांचे स्रगंयच ग्रहण होऊंच शकले नसते. असें असून देखील त्या सूत्रांत 'अप्रत्ययः' हा शब्द पाणिनीने घालला असल्यामुळे म्हणू याविभाषा जाणित होते, कारण ज्याअर्थी पाणिनीने प्रत्ययांतील वर्गांचे स्रगंयचे ग्रहण होत नाहीं असे सांगून प्रत्ययाच्या अशांत मरुदेशास मुमति देईलली आहे व ज्या अर्थी प्रत्ययाच्या अत्रांत लघु पडणारा कारण आगम व आदेश यांचा देखील सारगांच लागू पडताना त्या अर्थां आगम व आदेश यांनाल वर्गांनी देखील स्रगंयग्रहण होऊंच शकत नाहीं हे जाणित होत, व अत्रा संतीने म्हणून याविभाषा 'अणुदेव' या सूत्रांत 'अप्रत्ययः' हा शब्द घालण्यामुळे जाणित होते. अशी ही परिभाषा असल्यामुळेच, निक्षिप्तार्थांनी 'प्रत्यये निक्षिप्ये इति प्रत्ययः निक्षिप्यमानः' अशी प्रत्यय शब्दाची व्युत्पत्ति देऊन, 'प्रत्यय' या शब्दाना प्रत्यय, आदेश व आगम या तिहींचिही ग्रहण होत असे सांगितले आहे व 'अणुदेव' या सूत्रांतील 'अप्रत्ययः' हा शब्दाचा 'निक्षिप्यमानः' असा अर्थ करून, 'निक्षिप्यमानः अणु, उदि य, स्रगंय-ग्राहकं भवति' असा त्या सूत्राचा अर्थ केला आहे.)

किञ्च ज्याद् इयस् इत्येवानर्थनो दोषे निजे ज्यादादिति दोषोच्चा-
रणमस्या शापकम् । अणुदेवसूत्रे ज्यादादिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टेय ।

दसेर असे की, 'ज्याद् इयसः' असे सूत्र जरी केले असने तरी 'इयस्' या-
ंतील दोषे 'इ' च जागी ('स्थानेऽन्तरतम' ह्या सूत्रानुषंग) अन्तरतम दोषे 'आ'
असा आदेश झाल्याच असता, परंतु पाणिनीने 'ज्यादादीयसः' सू० ३०१३ असे सूत्र
करून त्या सूत्रांत 'आ' असे दोषोच्चारण केले आहे ते ह्या परिभाषेचे शापक होय.
('ज्याद् इयसः' पृथगेच सूत्र जरी असने तरी त्याचा अर्थ,— 'ज य' सू० ३०११
ह्या सूत्रांत प्रथम 'च' जरी 'ज' हा जो आदेश होतो त्या 'ज' उद्देशे 'इयस्'

प्रत्यय आल्याम, 'आदे. परस्य' सू० ४४ ह्या सूत्रान्तरये 'इयस्' च्या आदिवर्णाचें जागीं 'अ' हा आदेश करावा—असा झाला असता, व ही परिभाषा नमती तर, 'अणु-दित्त्ववर्णस्य' ह्या सूत्रान्तरये 'अ' नें अट्टराहि प्रकारच्या अकाराचें ग्रहण होत असल्यामुळे, 'स्थानेऽन्तरतम-' ह्या सूत्रानें दीर्घ ईकाराचे जागीं दीर्घ 'अ'—म्हणजे 'आ'—असा आदेश झालाच असता. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळें पाणिनीला हे माहीत होतें की, 'इ' चे जागीं पुढें होणाऱ्या 'अ' ह्या आदेशानें सवर्ण 'आ' चें ग्रहण होणार नाही. त्यामुळे 'ज्य+इयस्=ज्य+अयस्' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' सू० १९१ ह्या सूत्रानें पररूप एकदत्त होऊन 'ज्ययस्' असें आनिष्ठ रूप सिद्ध झालें असतें. तसें न व्हावे म्हणून त्याला 'ज्यादादीयस.' असें सूत्र करावें लागले, व तसें सूत्र केवळामुळें 'ज्य+इयस्=ज्य+आयस् ज्यायस्' असें द्विष्ट रूप सिद्ध होतें, आणि अशा रीतीनें ते सूत्र ह्या परिभाषेचे स्थापक ठरतें.) 'अणुदित्' १-१-६९ व तसेंच 'ज्यादादीयसः' ६-१-९३ ह्या सूत्रावरिल भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

'ओः कु' रित्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणं विधेये उदिदुस्कारण-सामर्थ्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य भाव्यमानोऽण् सवर्णाच्च गृणहतीति नव्याः पठन्ति ॥ १९ ॥

'ओः कु' सू० ३७८ इत्यादि सूत्रांत विधेया वा उदित केंद्र असल्यामुळे (व 'अणुदित्त्ववर्णस्य' या सूत्रान्तरये 'उदित'—म्हणजे कु, चु, टु, तु, पु,—हा सवर्णांचा ग्राहक होत असल्यामुळे) अशा स्थली आदेशांतीक वर्णानें सवर्णांचे ग्रहण होतें (व तशा सवर्णग्रहणाच्या आड ही परिभाषा येत नाही) म्हणूनच 'भाव्यमान अण् सवर्णान् न गृणहति' अशी परिभाषा नवीन वैयाकरण पणित करितात. (पण अशा रीतीनें ही परिभाषा भाष्यांत पठित नसल्यामुळे, हा पाठ नागेशास मान्य नाही आणि म्हणूनच भाष्यांत जशी ही परिभाषा पठित केली आहे त्याच शब्दात नागेशानें आपल्या ग्रंथात ही परिभाषा पठित केली आहे.)

परिभाषा २०

नन्वेवमदसोऽसेरित्यादिनाम् इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह—

(मागल्या परिभाषेप्रमाणें, जेथें सूत्रात ण्डस्व उकार आदेश सांगितला आहे तेथें ण्डस्व उकाराचेंच ग्रहण होतें, व त्या उकारानें त्याच्या सवर्णांचे—म्हणजे दीर्घ इत्यादि उकारांचे—ग्रहण होऊ शकत नाही). ह्यामुळे 'अदसोऽसे' सू० ४१९ ह्या सूत्रानें होणाऱ्या 'अम्' हातें दीर्घ होऊ नये. (जम—'अदस्' शब्दाचे प्रथमेचें द्विवचन करितांना 'अदस्+अ' अशा स्थितीत, 'त्यदादीनाम्' सू० २६५ व 'अतो गुणे' सू०

१९१ ह्या सूत्रांनी 'अद+औ' होऊन, 'वृद्धिरेचि' सू० ७२ ह्या सूत्राने, 'अदा' असे होते, व 'अदमोऽमेर्दुदीम' सू० ४१२ ह्या सूत्राने 'अदा' हातील 'द्' च्या जागी म् व ओच्या जागी 'स्थानेऽन्तरम' ह्याने दीर्घ ऊ होऊन 'अम्+ऊ=अम् असे शुद्ध रूप होत, पण 'अदमोऽमे' ह्या सूत्रात च्छस्व उकाराचा निर्देश केला असल्यामुळे मार्गाल परिभाषेप्रमाणे, सवर्ण दीर्घ उकाराच ग्रहण करिता येत नाही, ह्याणून 'ओ' च्या जागी न्ह्व उच्चार झाल्या, व नम्ये ह्यान्याम 'अम्' अम विकृत रूप मिळ होण्याची आपत्ति येणार. ती न यावी, > ह्याणून ही परिभाषा मागतात —

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति ॥ २० ॥

“(सूत्रान निर्दिष्ट असलेल्या) पुढ उप्पल होणाऱ्या देव्हील उकारान सवर्णांचे ग्रहण होते ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे 'औ' या द्विमात्र वर्णांचे जागी 'स्थानेऽन्तरम' ॥ सूत्राने दीर्घ उकारादेश होऊन 'अम्' अमे शुद्ध रूप मिळ होते)

'दिव उत्' 'ऋत उत्' इति तपरकरणमस्या शापरम् ॥ 'तिस्व रित' मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेय ॥ २० ॥

'दिव उत्' सू० ३३० व 'ऋत उत्' सू० २७९ ह्या सूत्रातील तपरकरण ह्या परिभाषेचे शापरक होय ('उ' हा तपर केला असल्यामुळे, तपरस्माकालस्य ह्या सूत्राने, न्ह्व उकाराचेच ग्रहण होते जर ही परिभाषा नमनी तर मार्गाल परिभाषेने, 'उ' ह्याने 'न्ह्व' उकाराचेच ग्रहण झाले असते व ह्यामुळे तपरकरण स्वयं टारले असत पण ही परिभाषा असल्यामुळे, 'उ' न दीर्घ उकाराचे ग्रहण न झाले ह्याणून, 'दिव उत्', 'ऋत उत्' येथे तपरकरण करावे लागेल झालेवरून ही परिभाषा पाणिनीस मान्य होती हे सिद्ध होत) 'ति स्वस्वितम्' १-१-१/१ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा मागितली आहे

परिभाषा २१

ननु गवे दितं गोहितमित्यादा प्रत्ययलक्षणेनायाद्यादेशापत्तिरत आह—

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ ह्या सूत्रामुळे, 'गवे हितम्=गोहितम्' इत्यादि ठिकाणी 'अव्' इत्यादि आदेश होण्याची आपत्ति येणार. (जसे—'गवे हितम् =गो+हे=ग+हितम्' ह्याचा समास करतबेळी, 'मृषो घानुपानिपदिष्यो' सू० ६५०

ह्या सूत्रानें विभक्तिप्रत्यय एकार ह्याच्या लुक् झाला तरी, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रामुळे, तो 'एकार' जणुं काय कायमच आहे असें मानल्यास, 'गो' येथील 'ओ' चे जागी 'एचोऽयवायावः' सू० ६१ ह्या सूत्रानें 'अव्' असा आदेश होऊन, 'ग्राहेनम्' असें विकृत रूप मिद्ध होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति 'न लुमता हस्य' सू. २६३ ह्या सूत्रानें टाळता येत नाही; कारण येथें प्रत्ययनिमित्तक अङ्कार्य वरणे नाही. छानून ती आपत्ति टाळण्याकडितां,) ही परिभाषा सांगतात.

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

" (पुढे अमणान्या) प्रत्ययांतील वर्णामुळे (त्याचें मागील) वर्णास कार्य करणाऱ्याचा प्रसङ्ग आला असतां, जर प्रत्ययाचा लोप झाला असेल तर, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाही; व (वर्णाच्या निमित्तामुळे होणारे) तें कार्य होत नाही."

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'गोहितम्' हा समास करिताना, 'ए' ह्या प्रत्ययाच्या लुक् झाल्यावर तो आहे असे मानता येत नाही, व त्यामुळे 'गो' येथील ओकाराचे जागीं अवादेश होत नाही.)

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च 'प्रत्ययलोप' इति सूत्रे स्थानिव-
दित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र
प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् । वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशे-
षणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वरूपं च, तेन गोहितमित्यादावचादिर्न,
चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण्योऽकारस्तदन्तान्दीचिति ङीप् च न ।

ही परिभाषा, जेथें वर्णाला प्राधान्य देऊन वर्णविषयक-ग्रहणजे वर्णाला होणारे-
कार्य सांगितलें आहे, तेथेंच लागू पडते असे ग्रहण्याचे कारण हे आहे की, 'प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रांत 'स्थानिवदादेशः' ह्या सूत्रांतील 'स्थानिवत्' ह्या
शब्दाची अनुवृत्ति होऊं शकत होती, (व अशी अनुवृत्ति मानली असती तर 'प्रत्यय-
लोपे' एवढेंच सूत्र पुरें झाले असते,) व सूत्रार्थ बघत होऊं शकत होता, तरी पण
'प्रत्ययलक्षणम्' हा शब्द ह्या सूत्रांत घातला आहे; ह्यावरून हे सिद्ध होतें की, जेथें
प्रत्ययाला प्राधान्य आहे व प्रत्यय इतरांचे विशेषण झाला नसून इतरांना प्राधान्य नाही
(ग्रहणजे जेथें प्रत्ययनिमित्तक कार्य करणें आहे व वर्णनिमित्तक कार्य करणें नाही)
अशाच ठिकाणी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र लागू पडतें. 'वर्णप्राधान्य'
ग्रहणजे (१) वर्ण इतरांचे विशेषण केलेला नसून स्वतः प्रधानत्वाने सूत्रांत निर्दिष्ट
केला आहे (जसे 'इकोयमधि,' 'एचोऽयवायावः,' 'आद्गुणः' इत्यादि ठिकाणीं
वर्ण कशाचेहि विशेषण न होतां, त्याचा प्रधानरूपानें सूत्रांत निर्दिष्ट केला आहे) व
(२) जेथें वर्ण, प्रत्ययाचे विशेष्य केला जाऊन तशा रीतीने तो सूत्रांत निर्दिष्ट केला

आहे (हें वर्णप्राधान्य वर सांगितलेल्या दोन प्रकारच असत, व ही परिभाषा जेथे वर्गाला प्राधान्य असत तेथेच लागते) म्हणूनच, 'गोहितम्' इत्यादि ठिकाणी अया देश होत नाही, व 'चित्राया जाता चित्रा' इत्यादि ठिकाणी 'अण्' प्रत्ययातील जो अकार तदन्तप्रातिपदिकाहून प्राप्त झालेला 'डीप्' होत नाही ('गोहितम्' इत्यादि ठिकाणी 'एचांऽयवायाव' ह्या सूत्राने 'णच्' कशाचाहि विशेषण नसून प्रधान-रूपाने सांगितला आहे, म्हणून ही परिभाषा लागते, व सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' ह्या सूत्राने 'गो+डे (ए)+हितम्' यातील 'ण' चा लोप झाल्यावर 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र लागत नाही व अवादेश होत नाही. 'गोहितम्' हे पाहिल्या प्रकारच्या वर्णप्राधान्याचें उदाहरण होय, आता दुसऱ्या प्रकारच्या वर्णप्राधान्याच उदाहरण 'चित्राया जाता चित्रा' हें देतात ह्या दुसऱ्या उदाहरणात, 'सन्धिबेलाद्युतुन क्षत्रेभ्योऽण्' सू. १३८७ ह्या सूत्राने 'अण्' प्रत्यय होऊन, 'चित्रारिवर्ताराहणीभ्य खियामुपसल्यानम्'—सू. १४०८ परील वार्तिक—ह्या वार्तिकाने त्या 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे, व 'लुक् तद्धितलुकि' सू. १४०८ ह्या सूत्राने 'चित्रा' झालील स्त्रीप्रत्यय 'टाप्' ह्याचा लुक् झाला आहे 'अण्' व स्त्रीप्रत्यय 'टाप्' वा दोघांपा वर नागितस्याप्रमाण लुक् झालेला मुळ 'चित्र' अयं अदन्त प्रातिपदिक शिष्टक राहत आला ह्या प्रतिपदिकाहून ज्या 'अण्' प्रत्ययाचा 'चित्रारिवर्ताराहणीभ्य' ह्या वार्तिकाने लुक् झाला आहे तो 'अण्' कायमच आहे अशी बुद्धि 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रान्वये केल्यास 'टिड्ढाणञ्' सू. ४७० ह्या सूत्राने 'डीप्' प्रत्यय पावतो, परंतु 'डीप्' प्रत्यय होत नाही व 'चित्री' अस रूप होत नाही कारण 'टिड्ढाणञ्' ह्या सूत्राने सांगितलेला डीप् प्रत्यय तेव्हाच होतो, जेव्हा प्रातिपदिकाचें अन्ती असणारा 'अ' हा 'अण्' प्रत्ययाचा अवयव आहे हेच पारिभाषिक शास्त्रात सांगणें झाल्यास असें म्हटल पाहिजे की, जेथें 'अण्' प्रत्ययानिरूपित 'अकार'—म्हणजे 'अण्' प्रत्ययाचा अवयव असलेला अकार—प्रातिपदिकाच अन्ती आहे, तेथें 'अण्' प्रत्यय हा विशेषण व 'अ' हा त्याचे विशेष्य होऊन प्रत्यय गुणीभूत झाल्यामुळे वर्णांस प्राधान्य येत, अशा वर्णप्राधान्यस्थलात 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र लागू पडत नाही, व ज्या 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो 'अण्' कायमच आहे अशी बुद्धि करिता येत नाही सारांश 'टाप्' प्रत्यय निघून गेल्यावर बाकी राहिलेल प्रातिपदिक ने 'चित्र' न्याच्या अन्ती 'अण्' झालील 'अ' आहे अस वाजत्याहित हें मानता येत नसल्यामुळे, 'टिड्ढाणञ्' या सूत्राने 'डीप्' न होता, 'अजाघतटाप्' सू. ४५४ ह्या सूत्राने 'टाप्' प्रत्यय होऊन 'चित्रा' असें रूप सिद्ध होत.)

इयमल्लिधो स्थानिवत्याप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणाविधीनपेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

अल्लिधि करिताना—म्हणजे अलाख मानून कार्य करिताना जरी आदेशाला

('स्थानिवदादेशोऽनन्विधा'—सूत्र ४९ ह्या सूत्रान) स्थानिवद्भावे प्राप्त होत नाही तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रामुळे स्थानिवद्भावे प्राप्त होण्याचा संभव होता त्याचे निवारण करण्याकरितां, ही परिभाषा सांगितली आहे असे ('प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' १-१-६२ ह्या सूत्रावरिल) भाष्यात म्हटले आहे.

परिभाषा २२

नन्वतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थमत आह—

'अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्षीष्वनव्ययस्य' सू० १६० ह्या सूत्रांत 'कमि' शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, पुनः 'कंस' शब्दाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते. ('कमि' ह्याचा अर्थ 'कम्' धातूपासून निघालेला शब्द असा आहे. 'कंस' हा शब्द देखील 'कम्' धातूपासून उणादि 'स' प्रत्यय लागून झाला आहे. म्हणून 'कमि' ह्या शब्दाने 'कंस' शब्दाचे ग्रहण होतेच. मग पुनः 'कंस' हा शब्द सूत्रात घाल, ण्याचे काहीच प्रयोजन नव्हते. तरी तो शब्द कां घातला आहे ह्याचे कारण कळाव,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

उणादयोऽभ्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २२ ॥

“ उणादिप्रत्ययान्त प्रातिपदिके अभ्युत्पन्न अर्हेत असे समजावे. ”

(ती प्रातिपदिके धातूला प्रत्यय लागून सिद्ध झाली आहेत असे न मानता, ती स्वतः सिद्धच शब्द आहेत असे समजावे. ह्यामुळे, 'कंस' हा शब्द 'कम्' धातूपासून उणादि 'स' प्रत्यय लागून सिद्ध झाला आहे असे न मानता, तो स्वतः सिद्धच शब्द आहे असे मानले पाहिजे आणि म्हणूनच, 'कृकमि' ह्या सूत्रांत, 'कमि' शब्दाचे ग्रहण केले असून देखील, पुनः 'कंस' शब्द घातला आहे)

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः। कंसेस्तु न कंसोऽनभिधानात् ॥
'प्रत्ययस्य लुगि' त्यादौ भाष्ये स्पष्ट ।

'कैयटादिकांच्या मते 'अतः कृकमि' हे सूत्रच ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. 'कंस' धातूपासून 'कंस' हा शब्द निघाला नाही, तर तो निघाला आहे असे मानल्यास, 'कंस' शब्दाचा जो अर्थ आहे तो अर्थ सांगण्यास तो शब्द समर्थ होऊ शकत नाही. 'प्रत्ययस्य लुक्'—१-१-६८ इत्यादि सूत्रावरिल भाष्यात ह्या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे

'प्लुत्तृचा' वित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि। इदं शाकटायनादिरीत्या।

पाणिनेः स्यान्नुपसर्गश्च एवेति दाष्टेऽनुज्ञायां निरूपितम् ॥ 'आयनेयी' ति
सुप्ते भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

'अनुज्ञा' १-१-१३३ इत्यादि सूत्रावलीत आल्यान, सर्व प्रातिपदिके शुभ्राग्र
अगतान (महजें धातूच्या प्रत्यय लागून मिळू शकलेल्या अन्वयान) अने म्हणजे आहे एव
तें नाकट्यातादीशेषा सगळ्या ध्वन्य म्हणजे आहे. परंतु पाणिनीया मने (उपसर्ग
सूत्रांनी मिळू शकलेल्या प्रातिपदिकेष्वपि शिवांत शुभ्राग्रिप्रभ इत्यादि भग्न) अनुज्ञा-
सिपप्रथम इत्यादि आहे हे दाखवून देण्यासाठी मिळू येते आहे. 'आयनेयी' १-१-२ इत्यादि
सूत्रावलीत आल्यान देखील हेच सांगितले आहे.

परिभाषा २३

ननु देवदत्तश्चिरीपेति देवादेः सन्तत्त्वप्रयुक्तधातुत्वाद्या-
पत्तिरत आह—

'देवदत्तश्चिरीपेति' इत्यादि शब्दां 'देव' या शब्दाने मुळ होणारा ('देवदत्त
श्चिरीपे' हा) पूर्ण शब्दसमुदाय सगळ्या अमन्यव्युत्पत्त्या ('सनाद्यन्ता धातवः' सू.
३३०४ वा सूत्रान्वय) धातु मानण्याची आपत्ति येईल ('सनाद्यन्ता धातवः' या धातुपे-
क्षाविषयक सूत्रान्वय ज्याच्या अपेक्षेस मन्, क्यच्, घञ्यच् इत्यादि शब्दा प्रत्ययांपेक्षा
कोणताहि एक प्रत्यय अमन्य तसा प्रत्ययान्त शब्दाच्या धातुमंता प्राप्त होतें 'देवदत्त-
श्चिरीपे' हा शब्दसमुदाय देखील सगळ्या आहे; ता मग बाला वरील सूत्रान्वय धातु
संज्ञा प्राप्त को होऊ नये—अशी शब्दाकार शब्दा करतो, व ही शब्दा वरोवर मानल्यास
आगे 'देवदत्तश्चिरीपे' हा पूर्ण शब्दसमुदाय धातु मानल्यास, 'सुपो धातुप्रतिरीदकयोः'
सू. ३५० वा सूत्रान्वय 'देवदत्त' या शब्दापूर्वार्ध 'सु' प्रत्ययाचा 'लुक्'
करावा लागेल, तसेच लुडाचे रूप करणे झाल्यास, 'देवदत्तश्चिरीपे' या पूर्ण शब्दसमु-
दायापूर्वी अडागम करावा लागेल; आणि त्याचप्रमाणें 'सन्वहोः' सू. २३९५ वा
सूत्रान्वयें द्विच करणाचा प्रसंग झाल्यास, पूर्ण शब्दसमुदायाच्या प्रथम पक्षाचाच-
म्हणजे 'दे' चे-द्विच करावे लागेल. तसें व इदं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥२३ ॥

"जेव (सूत्रांत) प्रत्ययाचे ग्रहण केले असले तेथे ज्याहून तो प्रत्यय निघे
आहे-म्हणजे पाणिनीय सूत्रान्वयें होतो-त्या शब्दाच्या प्रारंभासमून प्रत्ययाचा
अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असले तें पूर्ण शब्दस्वरूप त्या प्रत्ययाने पूर्ण केले जाते."

(जसे- 'सनाद्यन्ता मिश्र उः' सू. ३३४८ वा सूत्रांत 'कन्' प्रत्ययाचे झाले
केले आहे. 'धातोः कर्मणः समावर्ग्ये' इत्यादि इत्यादि वा 'सू. २६०८ वा सूत्रे

धातूहून 'सन्' प्रत्यय होणें सांगितले आहे म्हणून ज्या कोणत्याहि धातूहून 'सन्' प्रत्यय होतो त्या धातूच्या प्रारंभापासून 'सन्' प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जें शब्दस्वरूप असेल—म्हणजे 'कृ+सन्=चिकीर्षं'—तें शब्दस्वरूप 'सन्' प्रत्ययानें गृहीत केले जातें, व तशा शब्दस्वरूपास 'सनाशम' या सूत्रान्वये 'उ' प्रत्यय होतो, त्याचप्रमाणें देवदत्तश्चिकीर्षं' या प्रवृत्त उदाहरणांत, 'धातोः कर्मणः' या सूत्रान्वये 'कृ' धातूहून 'सन्' प्रत्यय झाला असल्यामुळे, तो 'कृ' आदि आहे ज्याच्या व 'सन्' प्रत्यय अर्थां आहे ज्याच्या अशाच शब्दसमुदायास—म्हणजे 'चिकीर्षं' यालाच—'सनाद्यन्ता' या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा, या परिभाषेप्रमाणें, प्राप्त होते, 'देवदत्तश्चिकीर्षं' या पूर्ण शब्दसमुदायास धातुसंज्ञा प्राप्त होत नाही; कारण 'देवदत्त+सु+कृ' या शब्दसमुदायाला 'सन्' प्रत्यय झाला नसून केवळ 'कृ' त्या तो प्रत्यय झाला आहे. असें असल्यामुळे वर उश आपत्ति दाखविल्या आहेत त्या आपोआप टळतात.)

'यस्मात्प्रत्ययविधि'रिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इति योगो विभज्यते। गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः। तेन तदाद्यन्तांशः सिद्धः। तदन्तांशस्तु 'येन विधि'रित्यनेन सिद्धः। स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्ये।

'यस्मात्प्रत्ययविधिः तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' सू० १९९ या सूत्राचे दोन भाग करावे, व प्रथम भाग 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' हा समजावा व त्याच्यापुढे 'गृह्यमाणे उपतिष्ठते' हे शब्द अभ्यासून करावे. असें केलें म्हणजे या परिभाषेचा 'तदादि' या शब्दार्थानचा भाग सिद्ध होतो. ('यस्मात्प्रत्ययविधिः' या सूत्राचे वर सांगितल्याप्रमाणे दोन भाग करून प्रथम भागाला 'गृह्यमाणे उपतिष्ठते' ही अभ्यासून घेत जेव्हा 'यस्मात्प्रत्ययविधिः तदादि इति अंशः उपतिष्ठते'—म्हणजे जेथें सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथें ज्या शब्दाहून तो प्रत्यय होणें सांगितले आहे त्या शब्दस्वरूपाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययापर्यंत जें शब्दस्वरूप असेल त्याचें ग्रहण होतें—असा अर्थ होतो. असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'भू+मि' अशा स्थितींत 'भू' धातूला 'शप्' विकरण लागून 'भू+अ+मि=भो+अ+मि=भव+अ+मि=भव+मि' अशी स्थिति झाली असता, 'भू' आहे आदि ज्याच्या असें मिप्रत्ययापर्यंत जें शब्दस्वरूप—म्हणजे 'भव'—आहे त्याचे ग्रहण होतें, व त्यामुळे 'अतो दीर्घो यजि' सू० २१७० या सूत्रानें 'भव' यांतील अन्त्य अकार दीर्घ होऊन 'भवामि' असें रूप सिद्ध होतें.) या परिभाषेचा उरलेला भाग 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू० २६ या सूत्रानें सिद्ध होतो. (ही परिभाषा नीट समजण्याकरितां 'तदादि' म्हणजे काय, 'तदन्त' म्हणजे काय, व 'तदादितदन्त' म्हणजे काय हें जाणणें आवश्यक आहे. 'तदादि' व 'तदन्त' हे दोन्ही शब्द अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासानें बनलेले शब्द आहेत 'सः यस्मात्प्रत्ययः विहितः सः शब्दः, आदिः यस्य शब्दस्वरूपस्य सः तदादिः,' व 'सः

प्रत्यय. अन्तं यस्य शब्दस्वरूपस्य सः तदन्तः, अग्न या शब्दं शब्दांचा विग्रह आहे. पर दिलेल्या विग्रहावरून हे स्पष्ट होतं की, या ठिकाणी 'शब्दस्वरूप' हा अन्यपदार्थ प्रधान—गृहणजे विशेष्य—आहे. या शब्द शब्दांचा अग्न अर्थ अमन्यामुळे, ज्या शब्दाहून प्रत्यय होतं सांगितले आहे त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अंतरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असेल ते 'तदादितदन्त' होय असा अर्थ मिळू होतो; व जेथे सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण पेलं असेल तेथे ह्या परिभाषेप्रमाणे, त्या प्रत्ययाने अशा 'तदादितदन्त' शब्द स्वरूपाचे ग्रहण होतं.) जेथे सूत्रांत कोणत्याही विशेष्याचा निर्देश केला नसेल तरा ठिकाणी तदन्तांश हा शब्दस्वरूपाचे विशेषण होतो. (पण जेथे सूत्रांत विशेष्याचा निर्देश केला असेल तेथे तदन्तांश सूत्रांत निर्दिष्ट नसा अनुवृत्त असले त्या विशेष्याचे विशेषण होतं जसे 'एवम्' 'संप्रसारणम्' सू० १००३ ह्या सूत्रांत विशेष्य निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त नाही, तसेच 'इगाप् प्रातिपदिसात्' सू० १८२ ह्या सूत्रांत देखील 'डी' व 'आप्' ह्यांचे विशेष्य निर्दिष्ट नसा अनुवृत्त नाही. म्हणून अशा ठिकाणी 'एवम्' व 'इगाप्' ह्यांचा 'एवन्तात्, ईशतात्, आशन्तात् शब्दस्वरूपात्'—गृहणजे ज्याहून हे प्रत्यय झाले आहेत त्याच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अंतरपर्यंत जे शब्दस्वरूप होतं ते शब्दस्वरूप—असा अर्थ होतो, परंतु 'दिक्कणम्' सू० ४०० व 'यज्ञोभ्र' सू० ११०८ इत्यादि सूत्रांत 'इगाप् प्रातिपदिसात्' सू० १८२ या अधिकारसूत्रांतल 'प्रातिपदिसात्' हे पद अनुवृत्त अमन्यामुळे अणन्तात् प्रातिपदिसात्, यज्ञन्तात्, भ्रजन्तात् प्रातिपदिसात् ' असा अर्थ होतो.)

यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्त-
विधिरिति, तन्न । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपा-
न्ममवात् ॥

(प्रत्ययाला कार्य होतं सांगितले असल्यास, केवळ प्रत्ययाचा भावित प्रयोग होत नसल्यामुळे, प्रकृतिमहित असलेल्या प्रत्ययालाच कार्य होणार आणि एतन्मूलकच तदन्त-
विधि होत असातो. ह्या परिभाषेचा तदन्तांश ह्या वरील न्यायाने—गृहणजे प्रत्ययाने प्रकृति आपोआपच आक्षिप्त होते ह्या न्यायाने—मिळू होत असल्यामुळे, 'येन विधिस्तदन्तस्य' ह्या सूत्राची मदत घेऊन तदन्तांश सिद्ध करण्याची गरज नाही—अशी शांकराचार्या शंका आहे व ती 'अमे' म्हणतो की,) प्रत्ययाने, तो प्रत्यय, व ज्याहून तो प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति, या दोन्ही अवयवांच्या समुदायाचे आपोआप अक्षिप्त होत असल्यामुळे, अशा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूप शब्दविशेष्याचे 'तदन्त' हा विशेष्य होतो. (पण प्रत्ययार गृहणात की) हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'इयान्' इत्यादि उदाहरणांत प्रकृ-
तिप्रत्ययसमुदायरूप शब्दस्वरूपाची उपास्थिति होत नसल्यामुळे—गृहणजे अशा ठिकाणी प्रकृतीचा लोप होऊन केवळ प्रत्ययच बाकी राहत असल्यामुळे—वरील नियम व्यभि-
चरित होतो, व प्रत्ययाने प्रकृति आपोआप आक्षिप्त होते असे मानता येत नाही. (आणि म्हणूनच शांकराचार्या दिलेल्या वरील न्यायाचे अवलंबन करायाने तदन्तांश सिद्ध होत नसल्यामुळे, 'येन विधिस्तदन्तस्य' ह्या सूत्राच्या मदतीनेच तो सिद्ध होतो. 'इयान्'

ह्या स्थलीं शक्यकारण सागितकन साहचर्यविषय कसा व्यभिचरित होतो ह्यालीं दिलेल्या प्रतिपेक्षेन स्पष्ट होईल — ‘किमिदम्या वो घ’ सू० १/४१ ह्या सूत्राने ‘इदम्’ शब्दास ‘परिमाण’ ह्या अर्थामध्ये ‘वतुष्’ प्रत्यय होऊन घ त्या प्रत्ययातील वकाराचे जागी ‘घ्’ म्हणजे ‘इय’ असा आदेश होऊन, ‘इदम्+वतु= इदम्+घन = इदम्+इयन्’ अशी स्थिति होते, व ह्यानंतर ‘इद किमोरीदकी’ सू० ११०/ ह्या सूत्राने ‘इदम्’ चे जागी ‘ई’ असा आदेश होऊन, ‘इ+इयन्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘यस्येति च’ सू० ३११ ह्या सूत्राने ‘ई’ चा लोप होऊन ‘इयन्’ अवशा प्रत्ययच शिल्लक राहतो व प्रवृत्तीचा केंद्रनाहि भाग शिल्लक राहण नाही तमच अस्य अपत्य इ = अ+इन्’ ह्या स्थलीं ट्रेबेल, ‘यस्येति च’ ह्या सूत्राने ‘अ’ ह्या प्रवृत्तीचा लोप होऊन, ‘इ’ हा प्रत्ययच बाकी राहता म्हणून प्रत्ययप्रहणाने प्रवृत्ति आपोआप उपस्थित होते हा नियम स्वावगता येत नाही)

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाप्राप्यते तत्र तद्गदेरित्यन्ताशमात्रोपस्थिति गिति ‘अद्भस्ये’ ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।

जेथे सूत्राने प्रत्यय हा निमित्तरूपाने सागितला आहे—ह्यागत प्रत्यय व्हावा असे विधान केवळ तमून प्रत्ययामुक्त अह्वाला कार्य होण सागितल आहे—तथ ह्या परिभाषेचा तर्काद्वाराच केवळ उपस्थित होतो असे ‘अद्भस्ये’ ६-४-१ ह्या मसरावरील भाष्यात भाष्यकाराने व कैयटाने झाल आहे (१वा सूत्रावरील भाष्याच्या शेकड केयटाने झाली लिहिहशाप्रमाणे झाल आहे — ‘यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाप्राप्यते तत्र पूर्व कारित्वेन गृह्यमाणो यस्यास्य विहितस्तदादिगृह्यते । तत्त्वाद्भस्येनासूत्रे योगविभागेन साधितम् । यत्र नु प्रत्यय एव कारित्वेनाप्राप्यते तत्र तदन्तप्रवृत्त्यामिति द्वे एते परिभाषे’ । ह्या पद्धतीचे स्पष्टीकरण करण्यापूर्वी ह सांगण आवश्यक आहे की काट कोट सूत्राने प्रत्यय व्हावा असे विधान करण्याच्या दृष्टीन प्रत्ययाच प्रवृत्ति विषयापासून वेगळ असत, अशा ठिकाणी ही परिभाषा लागू पडत नाही परंतु जेथे प्रत्यय विषय तमून उद्देश्य असतो—ह्यागत प्रत्ययनिमित्तामुक्त प्रत्ययाच्या पूर्वी अस्यान्यास कार्य सागितल आहे रित्या प्रत्यया मच कार्य होण सागितल आहे तथ ह्या परिभाषेच्या वांगत्या मगाची उपस्थिति होते हे कैयटाने सागितल आहे कैयटाचे हाणणे अस आहे की, जेथे सूत्रात प्रत्ययनिमित्तक कार्य होण्याकरिता प्रत्ययाच प्रवृत्ति वेगळ आहे तथ प्रत्ययाच्या पूर्वी असणाऱ्या शब्द स्वरूपात कार्य हात असण्यामळ, ह्या परिभाषेच्या तर्काद्वारा अशाचीच उपस्थिति होते व तदन्ताशाची उपस्थिति होत नाही ह्याचा अर्थ असा की अशा ठिकाणी प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपाच प्रवृत्ति न होता, प्रत्ययापयंतच्याच शब्दस्वरूपाच प्रवृत्ति होते. जसे ‘सुपि च’ सू० २०२ आसि च सू० २०७ ‘नामि’ सू० २०० इत्यादि स्थलीं प्रत्ययाच प्रवृत्ति मत्तमीविभक्तत वेगळ असण्यामुळे, ‘नामिश्चिनि निदिष्ट पूर्वस्य’ ह्या सूत्रान्वये तो प्रत्यय शब्दाच्या लगेच मागे असणे—हा शब्दस्वरूपास कार्य हाण्याच निमित्त होतो व तथ प्रत्य

याच्या निमित्तामुळे कार्य होणे असल्यामुळे प्रत्ययान्ताचे ग्रहण न होता, ज्या शब्दातून प्रत्यय झाला आहे त्या शब्दाच्या प्रत्ययापर्यंतच्या भागावर ग्रहण होतं, मारांग अशा स्थळां तद्गादि अशाचीच उपस्थिति होते, दोन्ही अशांची उपस्थिति होत नाही परंतु जेथे सूत्रांत प्रत्यय कार्याच्याने निर्दिष्ट आहे—ग्रहणे जेथे सूत्रांत प्रत्ययाच ग्रहण करून त्या प्रत्ययाच्या कार्य होणे सांगितले आहे—जेथे तदन्तांशाची उपस्थिति होते जसे—‘एतत् संप्रसारणम्’ सू. १००३ ह्या सूत्रांत ‘एतत्’ प्रत्ययाचे ग्रहण करून त्या प्रत्ययाच्या संप्रसारणरूप कार्य होणे सांगितले आहे अशा ठिकाणी तदन्तांशाची उपस्थिति होते व एतत्प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होत. प्रत्यय निमित्तत्वाचे सूत्रात निर्दिष्ट असल्यास जी तद्गादि अशाची उपस्थिति होते, व कार्याच्याने निर्दिष्ट असल्यास जी तदन्तांशाची उपस्थिति होते, ती पक्षाविभक्त होती. जसे, ‘सुवि परे अदन्ताद्गस्य दीर्घं स्यात्,’ भामि परे अदन्ताद्गस्य णकार स्यात्, नामि परे अदन्ताद्गस्य दीर्घं स्यात्, व्यहन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारण स्यात्,’ इत्यादि)

एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तान्तर प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तद्गादि-
त्यन्तांशोपस्थितिः, परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता। अत एतद्ग्रहस्यादिति सूत्रे
एतन्तादित्यर्थलाभः।

(फेरान वर दिलेला उतान्यात अस म्हण आहे की,—‘यत्र तु प्रत्यय कार्याचेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणम्,’ पण ह्याला देखील अपवाद आहे, व तो अपवाद प्रत्यकार ह्या पक्षांत सांगतात) ह्याचप्रमाण जेथे सूत्रात पञ्चम्यन्त शब्द उच्चारणा असून त्यानंतर प्रत्ययाचा उद्देशांशोपस्थिति निर्देश केला असेल तेथे देखील ह्या परिभाषेच्या फेराल तद्गादि अशाचीच उपस्थिति होते. (व तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही—ग्रहणे प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप उपस्थित न होता प्रत्ययापर्यंतच शब्द स्वरूप उपस्थित हात) परंतु अशा ठिकाणी तद्गादि अशाची पक्षमीविभक्ति उपस्थिति होते (व हा उपस्थित झालेला तद्गादि अशा विशेष्य हाऊन सूत्रात निर्दिष्ट असलेली पञ्चम्यन्त पदें त्याची विशेष्य होतात, आणि त्यामुळे ‘येन विधिस्तदन्तस्य’—ग्रहणे ‘विशेषण तदन्तस्य सज्ञा स्यात्’—या सूत्रान्वय त्या पञ्चम्यन्त पदामा तदन्त विधि हातो जसे ‘अतो भिम ण्य’ सू० २०३ किंवा ‘अहम्यनद्यापो नुट्’ सू० २०८ या सूत्रांत प्रत्ययाच ग्रहण केले आहे व ते प्रत्ययाच्या कार्य होण्याकरिता केले आहे अशा स्थळां पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्यय उच्चारणा असल्यामुळे, ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ ह्या सूत्रान्वये प्रत्यय कार्या ठरतो, व प्रत्ययान्त प्रत्ययान्ताचे ग्रहण न होत, प्रत्ययाच्या अभ्यवहितपूर्व भागाचे—ग्रहणे उपाहून तो प्रत्यय झाला आहे त्याच्या प्रत्ययापर्यंतच्या शब्दस्वरूपाचे—ग्रहण हात व त्या शब्दस्वरूपाची पक्षमी विभक्ति उपस्थिति होते जसे ‘अदन्तात् अज्ञान परस्य भिम ऐम् स्यात्,’ ‘अहम्यन्तात्,’ ‘नद्यन्तात् आहन्तात् अज्ञान परस्य आम नुट् स्यात्’ इत्यादि) असा आहे ग्रहणच ‘एतद्ग्रहस्यादिति सू० १९३ ह्या सूत्रातील

‘पृद्’ ह्याचा ‘पृडन्तान्’ असा अर्थ होतो. (या सूत्रांत सम्युद्धिप्रययाचे ग्रहण केले आहे, व ते ‘पृद्’ह्रस्वात्’ ह्या पञ्चम्यन्त पदानंतर केले असल्यामुळे, तो कार्यां द्यतो व तद्वादि अंशाची पञ्चर्मात उपस्थिति होऊन सूत्रांत अमलेलीं पञ्चम्यन्त पदे त्याची विशेषणें होतात व त्यामुळे त्या सूत्राचा ‘पृडन्तान्’ ह्रस्वान्ताद्याद्वात् परस्य सम्युद्धिप्रत्ययस्य लोपो भवति’ असा अर्थ होतो. माराश जेथे सूत्रात प्रत्ययाचे (१) निमित्तरूपाने ग्रहण केले आहे, किंवा (२) ‘कार्यां’ ह्या रूपाने ग्रहण केले असून तो प्रत्यय पञ्चम्यन्त पदानंतर उच्चारला आहे अशा दोन्ही टिकाणीं ह्या परिभाषेच्या फेबल तद्वादि अंशाचीच उपस्थिति होते, पण दोहोत फरक हाच की, प्रथमस्थलीं तद्वादि अंश पृद्धिन्तानीत उगम्यन्त होतो व द्वितीय स्थलीं तो पञ्चर्माविभर्जात उपस्थित होतो.)

अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं 'येन विधि' रित्यत्र भाष्य उक्तं 'परमगार्म्यायण' इति, परमगार्म्यस्याप्यन्यमिति विग्रहेऽपि गार्म्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात् । निष्कृष्य तावन्मात्रेणैकार्थ्यभावाभावेऽपि घृत्तिर्भवत्येव । अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विलिखतः ।

[illegible]

ह्याला आहे त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अन्तर्पर्यंत जे शब्दस्वरूप-भागो 'गार्गो+यन् = गार्ग्यं' एवढ्याचेच, प्रश्न हात, व त्याचा 'यद्' प्रत्यय होऊन 'गाम्. गार्ग्यायण' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. या परिभाषेचा तद्गोद अंग 'यस्मात्प्रत्ययविधि' सू० १९९ या सूत्राने सिद्ध होतो व तद्गार्ग्यां 'येन विधि' सू० २९ या सूत्राने सिद्ध हातो असे वर सांगितलेच आहे. त्यामुळे अशी शंका सहज उत्पन्न होते की, वर सांगितलेली दोन सूत्रे अस्तित्वा ही परिभाषा मानण्याची गरज काय ? या शंकेचे निरसन करण्याकरिता प्रत्ययकारान वरील भाषांचे प्रमाण दिले आहे, व ते भाष्य असे सांगिते की जरी ही परिभाषा वरील दोन सूत्रांनी सिद्ध होणे तरी ती मानणे आवश्यक आहे, कारण ती न मानल्यास 'परमार्ग्यायण' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत)

प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति 'उगितश्चे' ति सूत्रे भाष्ये ॥ इयमद्भ्रसभासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३ ॥

जेथे सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दाने केवळ प्रत्ययाचेच ग्रहण होत असेल (व प्रत्ययभिन्नाचे ग्रहण होत नसेल) तशाच ठिकाणी ही परिभाषा लागू पडते परंतु जेथे सूत्रांत उच्चारलेला शब्द प्रत्यय व अप्रत्यय-इकडून प्रत्ययभिन्न शब्द-या द्वायांचाही वाचक असेल तेथे ही परिभाषा लागत नाही, असे 'उगितश्चे' ४-१-९ या सूत्रा वरील भाष्यांत सांगितले आहे. ('उगित्' याचा अर्थ उपात 'उच्'—इकडून उ, फ, रिया द-इतू आहे असा आहे. 'मनुप्' इत्यादि प्रत्ययांत उकार इतू असल्यामुळे ते प्रत्यय 'उगित्' आहेत तसेच सर्वादिगतात पठित अपभ्रंशा 'भक्तु' या सर्व नामांतील उकार इतू असल्यामुळे भक्तु' हे प्रातिपदिक देखील 'उगित्' आहे. सारांश, 'उगितश्चे' या सूत्रातील 'उगित्' हा शब्द जसा प्रत्ययाला लागू पडत नाही तसा प्रत्ययभिन्नाला देखील लागू पडत नाही असा ठिकाणी ही परिभाषा लागत नाही, व त्यामुळे 'यवमती' व 'निर्यवमती' अशी रूपे सिद्ध होण्यात अडचण येत नाही वास्तविक 'यव+मनुप्=यवमन्' या रूपी 'यव' शब्दातून 'मनुप्' प्रत्यय झाला असल्यामुळे 'यवमन्' हा शब्द 'मनुप्' प्रत्ययान्त मानला जाऊ शकता, पण 'निर्यव' या शब्दातून 'मनुप्' प्रत्यय झाला नसल्यामुळे, 'निर्यवमन्' हा शब्द 'मनुप्' प्रत्ययान्त मानतो येत नाही त्यामुळे प्रकृत परिभाषेप्रमाणे 'हीप्' प्रत्यय लागून 'यवमती' असे रूप होऊ शकेल, पण 'निर्यवमती' असे रूप होऊ शकणार नाही. परंतु जेथे सूत्रांत प्रत्यय व अप्रत्यय या दोहोंसाठी लागू पडणारा असा उभयसंधारण शब्द उपयोगात आणला आहे तेथे, वर सांगितल्याप्रमाणे, प्रकृत परिभाषा लागत नसल्यामुळे, जसे 'यवमती' हे रूप सिद्ध होते ते 'निर्यवमती' हे रूप देखील सिद्ध होते) यस्मात्प्रत्ययविधि- १-४-११ या अक्षरान्वयवाक्य सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा २४

“येन विधिरिति सूत्रे माप्य एतद्धटकतदन्तांशस्यापवादः पठ्यते-”

“येन विधि ” १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यात मागील परिभाषेत जे दान-ग्रहणजे तदादि व तदन्त—अश सांगितले आहेत त्यापैकी ‘तदन्त’ या अशाचा अपवाद अमणारी ही परिभाषा पठित केली आहे —

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या ॥ २४ ॥

जेथे सूत्रात पञ्चम्यन्त पद खेरीज करून इतर पदानंतर प्रत्ययाचे ग्रहण (प्रत्यय घावा या हेतूने केले नसून इतर कार्य होण्याकरिता) केलें आहे तशा ठिकाणी तदन्त विधि होतो (पण जेथें सूत्रात पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रायवाचा निर्देश केला आहे तेथें तदन्तविधि होत नाही)

“यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नैत्यर्थः । यथा ‘रदाभ्यां निष्ठातो न इत्यत्र, तेन दृपत्तीर्णेत्यादौ धातुतत्कारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितायपि तदादीत्यंशस्योपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थ इति न दोषस्तदंशानुपस्थितौ मानाभावात्, तदन्ताशोपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति दृपत्तीर्णेत्यादौ क्षेयः स्यादेव ।

(‘येन विधि ’ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा वार्तिकरूपानें पठित केली असून, ती ‘प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या ’ या शब्दात पठित केली आहे, व मागेशाबें उघांतात निचा अर्थ घाली लिहिल्याप्रमाण केला आहे — ‘पञ्चम्यन्तान् पर प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानुदत्ते तद्विधिरिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधि प्रवेदनमिति वार्तिकार्थ ’ व या परिभाषेचा जो अर्थ घर दिला आहे तोच या पर्वाचा अर्थ आहे.) जेथे सूत्रात पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्ययाचे ग्रहण केलें असतें व ते प्रायवाचा (प्रायवाच्या विधानकरिता—ग्रहणजे प्रत्यय दहावा असे सांगण्याच्या हेतूने केले नसून,) काही तरी निराकार धातु सांगण्याच्या हेतूने (उद्देश्येयार्थ) केले असतें तेथें तदन्तविधि होत नाही (ग्रहणजे प्रत्ययाचें प्रत्यायान्ताचे ग्रहण न होता केवळ प्रत्ययाचेच ग्रहण होत, व या ठिकाणी ‘प्रत्यय’ हा प्रत्ययाचाच वाचक असतो, आणि ‘प्रायवाग्रहणे ’ या परिभाषेचा अर्थ तदादि अश उपस्थित होतो व तदन्तासाठी उपस्थिति होत नाही) याचें उदाहरण ‘रदाभ्यां निष्ठातो न ’ सू. १०१६ हे सूत्र आहे. (या सूत्रात ‘निष्ठा’ प्रत्ययाचे—ग्रहणजे ‘न ’ व ‘तवन् ’ या प्रायवाचा—‘रदाभ्याम् ’ या पञ्चम्यन्त पदानंतर ग्रहण केले आहे, व तें

प्रत्ययांचे विधान वरण्याच्या हेतूने केले नसून कार्यान्तरविधानापरितां—म्हणजे निष्टा प्रत्ययांतील तवाराचा नकार व त्याच्या लगेच पूर्वी असणाऱ्या धातूतील तवाराचा नकार होंग्याकरितां—वेले आहे म्हणून या सूत्रांतील 'निष्टा' या शब्दाचा, या परिभाषेप्रमाणे, निष्टासंज्ञकप्रत्यय असाच अर्थ होतो; अशा ठिकाणीं तदन्तविधि होत नसल्यामुळे 'निष्टान्त' असा अर्थ होत नाही.) यामुळे 'दृपत्तीर्णा' इत्यादि स्थलीं धातूत असलेल्या तकाराचे नव्च होत नाही (व निष्टासंज्ञकप्रत्ययांतील तकाराचेच नव्च होते.) 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषेच्या तदन्तांशाची उपस्थिति होत नसली तरी तदादि अंशाची उपस्थिति होत असल्यामुळे, 'रदाभ्यां निष्टतो नः' या सूत्राचा 'रेफाभ्यापुढे किंवा दान्तापुढे असलेल्या निष्टेतील तवाराचा नकार होतो' असा अर्थ होतो व यामुळे 'दृपत्तीर्णा' हे रूप सिद्ध होण्यात कांहीं अडचण येत नाही. (पञ्चम्यन्त पदान्तर प्रत्यय उच्चारला असल्यास जशी तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही तशी) तदादि अंशाची (देशील) उपस्थिति होत नाही असे मानण्यास कांहीं प्रमाण नाही. अशा ठिकाणीं तदन्तांशाचीहि उपस्थिति झाल्यास, तदादि व तदन्त हे दोन्ही अंश एकाच शब्दस्वरूपास—म्हणजे 'तृ+त=तीर्+त' अशा शब्दस्वरूपास लागू पडतील, व त्यामुळे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात अडचण येईलच ('दृपद्+तृ+त' येथे 'तृ' धातूहून 'त' प्रत्यय झाला आहे 'आत इत् धातोः' सू० २३९० या सूत्राने धातूतील तवाराचे जागीं इकार होऊन, 'उरण् रपरः' सू० ७० या सूत्राने इकारापुढे रकार होऊन, व 'हलि च' सू० ३५४ या सूत्राने इकाराचा दीर्घ होऊन 'दृपद्+तीर्+त' अशी स्थिति होते व 'रदाभ्यां निष्टतो नः' सू० ३०१६ या सूत्राने निष्टाप्रत्यय जो तवारा त्याचा नकार होऊन, 'रदाभ्यां नो णः' सू० २३५ या सूत्राने तवाराचा णकार होऊन, दृपत्तीर्णा' असे रूप होते. सारांश या स्थलीं 'रदाभ्याम्' या पञ्चम्यन्त पदान्तर 'निष्टा' प्रत्ययांचे ग्रहण केले असल्यामुळे, प्रकृत परिभाषेप्रमाणे तदन्तांशाची उपस्थिति होत नसून केवळ तदादि अंशाची उपस्थिति होत असल्यामुळे, 'यस्मात् निष्टाप्रत्ययो विहितः तदादेः रेफदान्तात् शब्दस्वरूपात् परस्य निष्टातकारस्य नकार स्यात्' असा 'रदाभ्याम्' या सूत्राचा अर्थ होऊन 'दृपत्तीर्णा' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. या स्थलीं जशी तदादि अंशाची उपस्थिति होते तशी तदन्तांशाचीहि उपस्थिति झाली असती व 'निष्टा' प्रत्ययाने निष्टान्त शब्दस्वरूपाचे ग्रहण झाले असते तर 'रदाभ्याम्' या सूत्राचा 'यस्मात् प्रत्ययो विहितः तदादेः तदन्तम्य=प्रत्ययान्तस्य यः तकारः सः रेफादकारात् परस्य तस्य नकारो भवति, पूर्वस्य दकारस्य च नकारो भवति' असा अर्थ झाला असता, व 'दृपद्+तीर्+त' या उदाहरणांत 'दृपद्' यांतील दकारापुढे, तदादितदन्त—म्हणजे ज्याहून 'त' प्रत्यय झाला आहे असा तः प्रत्ययान्त—'तीर्+त' हा शब्द असल्यामुळे, 'तीर्' यांतील आदिनकाराचा नकार व त्याच्या लगेच मागे असलेल्या 'दृपद्' यांतील अन्त्य दकाराचा नकार होऊन 'दृपत्तीर्णा' असे विकृत रूप झाले असते व 'दृपत्तीर्णा' असे रूप सिद्ध होऊं शकलें नसतें.)

‘ स्यातासी ललुटो ’ रित्यादी ललुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधि साकाङ्क्षत्वेनोपस्थितधातोरित्यस्यावधि चैनान्वयाच्च तदन्तविधिः ।

(‘ स्यातामी ललुटो ’ या सूत्रान् लृ’ व लुट् ’ याच्चा पञ्चम्यन्तपदान्तर निर्देश केल नसल्यामुळे, या सूत्रास प्रवृत्त परिभाषा लागू नये, व प्रययग्रहणपरिभाषे प्रमाणे तदादि व तदन्त या द्वांही अशाची उपस्थिति न्हावी, व ते द्वांही अश उप स्थित झाल्यास, ‘ यस्मात् ललुटो विहितौ तदादो लृन्ते लुटन्त वा शब्दस्वरूपे परे सति अव्यवहितपूर्वे स्यातासी न् ’ — हाणजे ज्याहून लृ किंवा लुट झाला आहे असा लृन्त किंवा लुटन्त शब्द पुढे असल्यास त्याच्या ल्योच माग ‘ स्य ’ व ‘ ताम् ’ अनुक्रमे होतात—असा ‘ स्यातामी ललुटो ’ या सूत्राचा अर्थ हाईल, व त्या अर्थान्वय ‘ भू+ लृट् ’ अशा स्थितीत, लृटन्त ‘ भू ’ धातूच्या मागे ‘ स्य ’ हे विकरण लावण्याची आपत्ति येईल त्या आपत्तीचे निवारण कसे होत हे ग्रन्थकार या पक्षीत सांगतात) ‘ स्यातासी ललुटो ’ सू० २१८६ इत्यादि सूत्रात ‘ ललुटो ’ या निमित्तसप्तमीचा ‘ लृ किंवा लुट् ’ पुढे असता असा अर्थ होत असल्यामुळे, ‘ कशापुढे असता ’ अशी आकाक्षा अवश्य उत्पन्न होते, व ती आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता (धातो पक्षाच हलावे ’ सू० २६२९ या पूर्वसूत्रातून) ‘ धातो ’ या पञ्चम्यन्तपदाची अनुवृत्ति करावी लागते, व त्या पदाचा अवधिवाचक अर्थाभावे ‘ ललुटो ’ या पदाशी अन्वय होत असल्यामुळे, अशा ठिकाणी, या परिभाषेप्रमाणे, तदन्तविधि हात माही (साराश, सूत्रात पञ्चम्यन्त पद उभारले असल्यास किंवा अनुवृत्त असल्यास व त्यापुढे प्रत्ययाच ग्रहण केलें असल्यास जसा तदन्तविधि होत नाही, त्याचप्रमाणे जेथ ‘ कशाच्या पुढे ’ अशा प्रकारच्या अवधीची आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त—हाणजे अध्याहृत—कराव लागत अशा ठिकाणी देखील प्रवृत्त परिभाषा लागत, व तदन्ताशाची उपस्थिति न होता, केवळ तदादिअशाचीच उपस्थिति होते यामुळे ‘ स्यातासी ’ या सूत्रात अवधीची आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता ‘ धातो ’ हे अवधिवाचक पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावे लागत असल्यामुळे व तशा आक्षिप्त पञ्चम्यन्तपदपुढे ‘ लृ ’ ‘ लुट ’ या प्रत्ययाचे ग्रहण केलें असल्यामुळे येथ प्रवृत्त परिभाषा लागून तदन्तविधि होत नाही, व त्यामुळे ‘ धातो ललुटो परयो धातो स्यातासी न् ’ असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो, व या अर्था वये, धातुपुढे लृ व ‘ लुट् ’ असल्यास धातूच्या ‘ स्य ’ व ‘ ताम् ’ ही विकरणे अनुक्रमे होऊन ‘ भू+स्य+ति=भू+इ+स्य+ति=भो+इ+स्य+ति=भविष्यति ’ असे शुद्ध रूप सिद्ध होत मागील परिभाषेत वत्र प्रत्ययो विभित्त्वेनाधीशते तत्र तदादेरियन्ता शमाग्नोपस्थिति ’ असे द्वादल आहे तशा ठिकाणी केवळ तदादि अशाची उपस्थिति वा होत असते याच कारण या पक्षीत सांगितल आहे, व ते कारण हच आहे की अशा ठिकाणी अवधिवाचक पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त करावे लागत असल्यामुळे प्रवृत्त परिभाषा प्रवृत्त होते, व तदन्ताशाची उपस्थिति न होता, केवळ तदादि अशाची उपस्थिति होते)

‘ ह्रस्वाभ्य ’ इत्यादीं तु न दांपस्तत्र कस्मादिति नियतावध्याका-
ङ्क्षया अभवेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात्

‘ ह्रस्वाभ्य ’ सू० २३२ इत्यादि सूत्रांत (‘ द्वाप्—ह्रणजे ही ’ व ‘ आप् ’
—या प्रत्ययांचे ग्रहण केले असल्यामुळे, अशा टिकाणी प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे—
ह्रणजे परिभाषा २३ प्रमाणे—तदादितदन्तविधि करून ‘ द्यन्तात् ’ आयन्तात् ‘ अया
अर्थ करणाऱ्या आड प्रकृत परिभाषा २४ येत नाही, व) कोणतीहि अडचण उप-
स्थित होत नाही; कारण ह्या सूत्रांत (‘ ही ’ व ‘ आप् ’ हे प्रत्यय नेहमी प्रातिपदि-
कांहूनच होणारे असल्यामुळे, ‘ हे प्रत्यय वशाच्यापुढे असतां ’ अशा प्रकारची) अवधीची
आकांक्षा उत्पन्न होत नाही, (व त्यामुळे पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करण्याची गरज
नसल्यामुळे) ह्या प्रत्ययांचे विशेष्य होणारे असे पञ्चम्यन्त पद उपस्थित होत नाही.
(त्यामुळे अशा टिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही. जर ‘ ह्रस्वाभ्यः ’ ह्या
सूत्रात पञ्चम्यन्त पद निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त असते व त्यानंतर ‘ ही ’ व ‘ आप् ’ ह्या
सोपण्यांचे ग्रहण केले असते, किंवा अवधीची आकांक्षा असली, आणि ती पूर्ण कर-
ण्याकरिता पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करण्याची गरज असली तर प्रकृत परिभाषा लागू
पडली असती व तदन्तविधि झांके शकला नसता. पण येथे तसे कांहीच नसल्यामुळे
तदन्तविधि करण्यात कांहीच अडचण येत नाही.)

अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तदादेः प्रत्यये पर इत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं
स्पष्टमेव ।

(‘ वशाच्यावयविधिः तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ’ सू० १९९ या अङ्गसंज्ञाविधायकसू-
त्रांत ‘ प्रत्यये ’ ह्या प्रत्ययवाचक शब्दाचे पञ्चम्यन्तपदानंतर ग्रहण केले नसल्यामुळे,
प्रकृत परिभाषा ह्या सूत्रास लागू पडू शकत नाही व त्यामुळे तदन्तविधि करून ‘ प्रत्यय ’
ह्या शब्दाचा ‘ प्रत्ययान्त ’ असा अर्थ केल्यास, ज्याहून जो प्रत्यय झाला आहे त्या प्रत्य-
याच्या शेवट मोठा असलेल्या शब्दस्वरूपास अङ्गसंज्ञा प्राप्त न होण्याची आपत्ति येईल.
पण ग्रन्थकार म्हणतात की अशी आपत्ति येऊं शकत नाही; कारण) अङ्गसंज्ञाविधायक
सूत्रांतील ‘ प्रत्यये ’ ह्या पदाचा ‘ तदादेः प्रत्यये परे ’ असा अर्थ होत असल्यामुळे,
‘ तदादेः ’ हे पञ्चम्यन्तपद प्रत्ययाचे विशेषण होते हे अगदा उघड आहे. (मारांश
अङ्गसंज्ञाविधायक सूत्रांत ‘ प्रत्यये ’ हे निमित्त्वाचक सप्तम्यन्तपद उच्चारले असल्यामुळे,
त्याचा ‘ प्रत्यये परे सति ’ असा अर्थ होतो, व तसा अर्थ होत असल्यामुळे, ‘ कस्मात्परे
सति ’ अशी अवधीची आकांक्षा उत्पन्न होते, व ती आकांक्षा पूर्ण करण्याकरिता ‘ तदादेः ’
हे पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त करावे लागते, व ते पद प्रत्ययाचे विशेषण होते अशारांतीने
आक्षिप्त केल्या पञ्चम्यन्त पदानंतर ‘ प्रत्यय ’ शब्दाचे ग्रहण होत असल्यामुळे प्रकृत
परिभाषा लागू पडते, व त्यामुळे ‘ तदन्तविधि ’ होत नाही, आणि ‘ प्रत्यय ’ हा शब्द
प्रत्ययान्ताचा वाचक न होतो, कवळ प्रत्ययाचाच वाचक होतो व ‘ यस्मात् प्रत्य-

यस्य विधिः, तदादेः प्रत्यये परे तदादि अङ्गसंज्ञकं भवति ' अन्ता त्या सूत्राच्चा अर्थ होतो.)

अत एवोत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ २४ ॥

(जेथें अवर्धाची आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां सूत्रांत पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावें लागते तशा टिकाणी तदन्तांशाची उपस्थिति न होतां तदादि अंशच उपस्थित होतो व तो प्रत्ययाचें विशेषण होतो आणि त्यामुळे तशा टिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडते असा नियम मानला आहे,) म्हणूनच ' उत्तमैकाभ्या च ' सू० ७९४ ह्या सूत्रांत ' उत्तमैकाभ्याम् ' असा केलेला निर्देश व अशा प्रकारचे इतर सूत्रांत केलेले निर्देश शुद्ध ठरतात. (' सुपि च ' सू० २०२ ह्या सूत्रांत विभक्तवाचक ' सुपि ' हे सप्तम्यन्त पद उच्चारले असल्यामुळे त्याचा अर्थ ' सुपि परे सति ' असा होतो, व त्यामुळे ' यस्मा-
न्परे सति ' अशी अवर्धाची आकांक्षा उत्पन्न होते, व ती आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां ' तदादेः ' हे पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावें लागते, व ' यस्मात् सुप् प्रत्ययो विहितः तदादेः सुपि परे ' असा सूत्रार्थ होतो व सुप् प्रत्यय प्रत्ययाचा वाचक होत असून सुब-
न्ताचा वाचक होत नाही त्यामुळे ' उत्तम+सु+एक+सु+भ्याम् ' अशा स्थितीत, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० ह्या सूत्राने ' सु ' प्रत्ययाचा लुक् होऊन ' उत्तम+एक+भ्याम् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' भ्याम् ' हा वजादि सुप् प्रत्यय ' उत्तम+एक=उत्तमैक ' ह्या प्रातिपदिकाहून झाला असल्यामुळे, ज्याला तो प्रत्यय झाला आहे त्या ' उत्तमैक ' ह्या अङ्गाचा अन्य अकार दीर्घ होऊन ' उत्तमैकाभ्याम् ' असे रूप सिद्ध होते. येथें प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक मानला तर ' उत्तम ' ह्यापुढे ' एक+भ्याम् ' असें शुबन्त असल्यामुळे, ' उत्तम ' ह्यांतील अन्य अकार दीर्घ होऊन ' उत्तमैकाभ्याम् ' असें आनेष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल.)

परिभाषा २५

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादौ धरूपेति न्हस्वापत्तिरत आह—

(परिभाषा २४ एवढीच परिभाषा २३ ची अववाद मानल्यास,) ' कुमारी ब्राह्मणिरूपा ' इत्यादि स्थली ' धरूप ' सू० ९८५ ह्या सूत्रान्वये न्हस्व होण्याची आपत्ति येईल (' प्रथमायां रूपप् ' सू० २०२१ ह्या सूत्राने होणाऱ्या ज्या ' रूपप् ' प्रत्ययाचा ' धरूप ' ह्या सूत्रांत निर्देश केला आहे त्याचा, प्रत्ययग्रहणपरिभ्रमेप्रमाणे, तदन्तविधिनं ' रूपप्प्रत्ययान्त ' असा अर्थ करावा लागेल, व असा अर्थ केल्यास, ' कुमारी ' ह्या शब्दापुढे रूपप्प्रत्ययान्त ' ब्राह्मणिरूपा ' हा शब्द असल्यामुळे, ' कुमारी ' यांतील अन्य ईकाराचा न्हस्व होईल, व ' कुमारी ब्राह्मणिरूपा ' असें विभूत रूप होईल, तमें न रहावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २५ ॥

“ उत्तरपदाधिवारोतील सूत्रान् प्रत्ययाच्च ग्रहण केलें अमल्यास, तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नाही (व केवळ प्रत्ययाचाच वाचक असतो—ग्रहणजे ह्या शिवाजी तदन्तविधि होत नाही.) ”

(उत्तरपदाधिकार महात्मा अप्यायाच्या मूर्तीय पादाच्या आरंभापासून सुरू होत असून त्या पादाच्या अखेरपर्यंत आहे ‘घरूपकल्पा’ हे सूत्र त्या अधिवारात मागितलें असल्यामुळे, त्या सूत्रात सांगितलेले प्रत्यय ह्या परिभाषेप्रमाणें प्रत्ययान्ताचे वाचक न होता केवळ प्रत्ययाचेच वाचक होतात त्यामुळे, ‘रूप’ हा प्रत्यय ‘मागृणी’ ह्या शब्दाच्या पुढे असल्यामुळे त्या शब्दातील ईशराचा न्हव्य होतो, ‘कुमारी’ ह्या शब्दापुढे जरी रूपप्रत्ययान्त शब्द आहे तरी, त्या ‘कुमारी’ शब्दापुढे ‘रूप’ प्रत्यय नसल्यामुळे ‘कुमारी’ ह्यातील ईशराचा न्हव्य होत नाही.)

‘हृदयस्य हृदोऽख्यदण्णालोऽपि’ त्यत्र लेखग्रहणात् । तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च ‘हृदयस्ये’ ति सूत्रेण च भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

‘हृदयस्य हृदोऽख्यदण्णालोऽपि’ सू० १८९ ह्या सूत्रात ‘लेख’ शब्दाचें ग्रहण केलें आहे (व तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे, कारण ‘अण्’ प्रत्यय सूत्रात मागितल्याच आहे ‘अण्’ प्रत्ययानें जर प्रत्ययान्ताचें ग्रहण झालें असतें तर पुन अणन्त ‘लेख’ शब्द उच्चारण्याची पाणिनीला गरज नव्हती परंतु ‘अण्’ प्रत्यय व ‘अण्’ प्रत्ययान्त ‘लेख’ शब्द असे दोन्ही ह्या सूत्रात उच्चारले असल्यामुळे हें स्पष्ट होत की उत्तर पदाधिकारातील सूत्रात प्रत्ययाचे ग्रहण केलें अमल्यास तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नसून प्रत्ययाचाच वाचक असतो व अशा रीतीने ‘अण्’ व ‘लेख’ हे शब्द या परिभाषेचे ज्ञापक ठरतात. दोन्ही असे झणेल की, सूत्रातील ‘लेख’ शब्द अणन्त नसून घञन्त आहे, झणून त्या घञन्त ‘लेख’ शब्दाचा सूत्रात पृथक् निर्देश करावा लागला—पण हें झणलें बरोबर नाही, कारण) तो ‘लेख’ शब्द घञन्त आहे अस मानल्यास योग्य अर्थबोध होणार नाही (दुसरें असे की, ‘लेख’ शब्द अणन्त नाही व घञन्त आहे असे मानल्यास, ज्ञापकपर आप्यादीं विरोध येईल. घञन्त ‘लेख’ शब्द ‘हृदय’ शब्दापुढें आल्यास, ‘हृदयलेख’ असेच रूप होईल व हृदादेश होणार नाही, असे कैयटानें आपल्या टीकत स्पष्ट झटले आहे) ‘हृदयस्य हृत्’ १-३-५० ह्या सूत्रावरील आप्यात ही परिभाषा मागितली आहे. (येथें सहज अशी शंका उत्पन्न होते की, ‘घरूप’ या सूत्रांत प्रत्ययाचा निमित्तसमर्थात निर्देश केला असल्यामुळे—झणजे त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या प्रत्ययाचा निमित्तत्वानें आश्रय केला असल्यामुळे आणि ते प्रत्यय पुढें आले असता त्याच्या लगेच माग असलेल्या शब्दावरून पास सूत्रनिर्दिष्ट कार्य होतें असा अर्थ होत असल्यामुळे,—‘यत्र प्रत्ययो निमित्त केना श्रीयते तत्र तद्देशेरियन्ताशमाश्रयेत्येति ’ ह्या आपश्लोकन्यायान्वये, व तसेच अशा

क्रिया ' कशापुढे असता ' अर्था उत्पन्न होणारी आकांक्षा पूर्ण करण्याकरिता पञ्चम्य-
न्तपद उपस्थित होत असल्यामुळे 'प्रत्ययग्रहणेचापञ्चम्याः' ह्या परिभाषेप्रमाणे देखील,
तदीदि अक्षच उपस्थित होतो व तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही. त्यामुळे ही वेगळी
परिभाषा करण्याची कांहीच गरज नव्हती व 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः' ह्या परिभा-
षेने काम भागले असते—पण ही शंका बरोबर नाही व ह्या शंकेचे उत्तर भैरवात पुढे
लिहिल्याप्रमाणे दिले आहे—'शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेस्तथा निषेधोऽपि
उत्तरपदस्य विशेष्यवाच्यतदन्तविधिः प्राप्तमन्निषेधार्थमस्यावश्यकत्वात् ' व ह्या पद-
कीचा अर्थ असा आहे की, जेथे सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला प्रत्यय पञ्चम्यन्त पदाचे विरे-
षण होतो तेथे 'येन विधिरतदन्तरय' ह्या सूत्रान्वये व प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये
प्राप्त झालेल्या तदन्तविधीचे निवारण करण्याकरिता 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः' ही
परिभाषा सांगितली आहे. पण जेथे प्रत्यय उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांत अनुवृत्त अस-
लेल्या उत्तरपदाचे विशेषण होतो व त्यामुळे 'येन विधिरतदन्तस्य' ह्या सूत्रान्वये व
प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये जी तदन्तविधीची प्राप्ति होते त्याचे निवारण परिभाषा
२४ ने होऊ शकत नाही, व त्याचे निवारण होण्याकरिता प्रकृत परिभाषा
आवश्यक आहे, व अशा रीतीने ती व्यर्थ ठरत नाही.)

परिभाषा २६

" नन्वेवं परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीपगन्ध्यापुत्र, इत्यत्र ' व्यङ्गः
सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो ' रिति स्यादत आह—

(परिभाषा २४ व २५ वृक्षवाच्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषेचा अपवाद आहेत असे मान-
ल्यास,) ज्याप्रमाणे ' परमकारीपगन्धीपुत्रः ' या स्थली ' व्यङ्गः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो '
सू० १००३ या सूत्रान्वये व्यङ्गाला सम्प्रसारण झाले आहे त्याचप्रमाणे ' अतिकारीप-
गन्ध्यापुत्रः ' या स्थली देखील वरील सूत्रान्वये व्यङ्गाला सम्प्रसारण होण्याची आपत्ति
येते. (कारण दोन्ही उदाहरणांत उत्तरपद 'पुत्र' आहे. त्यामुळे वरील सूत्रान्वये दोन्ही
स्थली सम्प्रसारणकार्य प्राप्त होत. ' अतिकारीपगन्ध्यापुत्रः या स्थली सम्प्रसारण कां-
होत नाही हे स्पष्ट करण्याकरिता) ही परिभाषा सांगतात—

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

' सूत्रांत स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास (व त्या स्त्रीप्रत्ययाला कांही कार्य
होणे सांगितले असल्यास जरी तदन्तविधि होतो व स्त्रीप्रत्यय स्त्रीप्रत्ययान्ताचा वाचक
होतो तरी) स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यास तदादिनियम लागू पडत नाही. (पण
स्त्रीप्रत्यय अप्रधान झाला असल्यास, तदादिनियम देखील लागू पडतो.)'

(सारांश, जेथे स्त्रीप्रत्यय उपसर्जनं भूतं—गृहणजे प्रधान—अमेव तेथे प्रत्यय-
प्रहणपरिभाषा २३ प्रमाणे तद्वादि य तदन्त या टोन्ही अशाची उपमिधिति होते, य ज्या
शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्या आरंभापासून प्रत्ययाच्या अन्तरपर्यंत न शब्द-
स्वरूप असले तेवढ्याच शब्दस्वरूपाचे, त्या स्त्रीप्रत्ययाने, प्रहण होतं पण जेथे स्त्रीप्रत्यय
प्रधान अमेव तेथे तद्वादिनियम न लागता, केवळ तदन्तनियमच लागतो, य यामुळे
ज्या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्यामागे इतर शब्द अग्न्याम देव्हलि स्त्रीप्रत्य-
याला जें कार्य होणें सांगितलें आहे तें होतं पर दिलेल्या टोन्ही उदाहरणात 'कारीपग-
न्ध्या' हें पद समान असून, ' करीपगन्ध इ गन्धो यस्य स करीपगन्धि , तस्या-
परस स्त्री करीपगन्ध्या' अशा रीतीने न मिद्ध झालें आहे. येथे 'उपमानाद्य' सू० ८७६
यानें इव होऊन, य ' तस्यापरसम् ' सू० १०८८ यानें अपत्यार्थक ' अण् ' प्रत्यय
होऊन, य ' अगिजेरनार्पणे ' सू० ११९८ यानें व्यडादेश होऊन, य ' यम्यति च '
सू० ३११ यानें इकारलोप होऊन, य ' यन्त्राप् ' सू० ५२८ यानें ' चाप्=आ '
प्रत्यय होऊन, य आद्यचाला वृद्धि होऊन, ' करीपगन्ध्या ' हे रूप तयार झालें आहे
' परमकारीपगन्ध्या ' हा शब्द 'परमा चामो करीपगन्ध्या' असा कर्मधारय समान
होऊन मनला आहे. येथे ' करीपगन्ध ' हा शब्द प्रत्ययान्त शब्द आहे य जेथें शब्द
होतो तेथें नियमेकरून ' चाप्=आ ' होतं असल्यामुळे, ' करीपगन्ध्या ' हा शब्द
देखील एका रीतीने शब्दप्रत्ययान्त मानण्यास काही हरकत नाही, य हा शब्द जेथें
कशाचाहि उपसर्जन झाला नसून प्रधान आहे तेथें व्यद् प्रत्ययाला ' व्यट सप्रसारणम् '
सू० १००३ ह्या सूत्रानें जें सप्रसारणरूपी कार्य सांगितलें आहे तें होतें, य तें कार्य
जस व्याहून व्यद् झाला आहे अशा शब्द स्वरूपाच्या अन्तीं असणाऱ्या ' व्यद् '
प्रत्ययाला होतें त्याचप्रमाणे तें कार्य ज्याहून व्यद् झाला आहे त्याच्यापूर्वी इतर शब्द
असले तरी तशा शब्दसमुदायाच्या अन्तीं असलेल्या व्यद् प्रत्ययाम देवाळ होतें—
गृहणजेच ह्याचा अर्थ असा की, जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधानत्वानें स्त्रित्वाचा बोध करितो तेथें
तद्वादिनियम लागत नाही ' परमकारीपगन्ध्याया पुत्र= परमकारीपगन्धीपुत्र ' या
उदाहरणात जर तद्वादिनियम लागू पडला अमता तर, ज्याअर्थी ' करीपगन्धि ' ह्या
शब्दाहून ' अण् ' प्रत्यय होऊन व्यडादेश झाला आहे य ' परमकारीपगन्धि ' ह्या
शब्दाहून ' अण् ' प्रत्यय व व्यडादेश झाला नव्हतों त्याअर्थी, ' करीपगन्ध्याया पुत्र=
' करीपगन्धीपुत्र ' येथें सप्रसारण झालें असतें, पण ' परमकारीपगन्ध्याया पुत्र '
येथें सप्रसारण झालें नसत, य ' परमकारीपगन्ध्यापुत्र ' असे विकृतरूप झालें
असत, पण येथें तद्वादिनियम लागत नसल्यामुळे ' परमकारीपगन्धीपुत्र ' असें
इष्ट रूप मिद्ध होते पण ' करीपगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीपगन्ध्या, अतिकारीप-
गन्ध्याया पुत्र ' येथें सप्रसारण न होता ' अतिकारीपगन्ध्यापुत्र ' असेंच रूप
होतें ह्याचें कारण हें आहे की ' करीपगन्ध्यामतिक्रान्ता—अन्या काचित् स्त्री—
अतिकारीपगन्ध्या ' ह्या ' अयादय प्रक्रान्ताद्ये द्वितीया '—सू० ७८० वरील

वार्तिर— वा वार्तिकान्वये शालेल्या तत्पुरुषसमासांत, अन्यपदार्थ—गृहणजे कारीव-
गन्ध्याहून भिन्न स्त्री-प्रधान आहे व ' कारीवगन्ध्या ' हा शब्द 'अति' ह्या शब्दाच्या
अथाच्या—गृहणजे 'अतिक्रमण करणारी' ह्या अर्थाच्या—अपेक्षेने अप्रधान आहे. सारांश
ह्या उदाहरणात 'प्यङ्' हा स्त्रीप्रत्यय ज्या शब्दाहून झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा
प्रधानत्वाने बोध करीत नसून गौणत्वाने बोध करीत असल्यामुळे, येथें तदादिनियम
लागतो. त्यामुळे ' अतिकरीवगन्धि ' ह्याहून 'अण्' प्रत्यय व त्या अगाचे जागीं एङ्
आदेश झाला नसल्यामुळे व ' करीवगन्धि ' एवढ्याच शब्दस्वरूपाहून तो प्रत्यय
झाला असल्यामुळे, 'अतिकरीवगन्धीपुत्र' असे रूप न होता अतिकरीवगन्ध्यापुत्रः '
असेच रूप होते,)

विषयसप्तमीयम् । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनि-
यमो न । यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो ऽस्येवेत्यर्थः ।

ह्या परिभाषेतील ' स्त्रीप्रत्यये अनुवसर्जने ' ही विषयसप्तमी आहे (व ' अनुव-
सर्जने ' हे पद ' स्त्रीप्रत्यये ' याचे विशेषण असून त्या पदाचा अर्थ ' अनुवसर्जनस्त्री-
प्रत्ययविषये '—गृहणजे जेथें स्त्रीप्रत्यय प्रधान असतो तसा स्थली—असा आहे,) जेथें
स्त्रीप्रत्यय ज्याहून तो झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा, प्रधानत्वाने बोध करीत असेल—
गृहणजे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असेल—तेथें तदादिनियम लागत नाही, पण जेथें
स्त्रीप्रत्यय ज्याहून तो झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा, गौणत्वाने बोध करीत असेल—
गृहणजे जेथें स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द उपसर्जनीभूत झाला असेल—तेथें तदादिनियम लागतोच
असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे.

प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुप-
सर्जनत्वमेवैतत्परिभाषप्रवृत्तौ निमित्तम्

(ज्याहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे एवढ्याच स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द जर समासांतर्गत
—गृहणजे समासाचा अवयव—झाल्य नसेल तर तो शब्द नियम प्रधानच असणार, व त्या
शब्दाच्या अर्था असणारा स्त्रीप्रत्यय तसा स्थली प्रधानत्वानेच स्त्रीत्वाचा बोध करणार.
त्यामुळे अशा स्थली त्या शब्दाचे इतर शब्दांशी साक्षिप्य नमल्यामुळे तो शब्द प्रधान
आहे की नाही व तदादिनियम लागतो की नाही हा प्रश्न उपस्थित होत नाही गृहणून
ग्रन्थकार हागतात की, ज्याहून स्त्रीप्रत्यय झाल्य आहे असा तदादिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांशी)
इतर पदांचे साक्षिप्य झाल्याने (साक्षिप्य अमर्यादा पदांशी त्याचा सामान्य होऊन जो
सामान्यिक शब्दसमुदाय हातो तसा सामान्यिक) शब्दसमुदाय स्त्रीप्रत्ययान्त मानावा
हिया नाही हे ठरविते झाल्यावर, ज्याहून सामान्यिक स्त्रीप्रत्यय झाल्य आहे असा तदा-
दिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाचा अर्थ पूर्ण (सामान्यिक) शब्दसमुदायाच्या अर्थोपार्थी गुणभूत
झाल्य नसेल तदाच स्थली ही परिभाषा लागू पडते (व तगाच स्थली तदादिनियम
लागू पडत नाही, जसे —'परमवर्गीयगण्य' या उदाहरणांत ज्याहून सामान्यिक स्त्रीप्र

त्यय इत्यद् झाला आहे असा तदादि स्त्रीप्रत्ययान्त ' कारीपगन्ध्या ' हा शब्द आहे. ह्याचा ' परमा ' ह्या भिन्न शब्दाशी समास होऊन त्या समासांत ' कारीपगन्ध्या ' हा शब्द प्रधान आहे व पूर्ण सामासिक शब्द कारीपगन्ध्याचच बोधक आहे; त्यामुळे ह्या स्थली तदादिनियम लागत नाही, व ' परमकारीपगन्ध्या ' हा पूर्ण सामासिक शब्द, ह्या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययान्त मानता येतो; आणि ह्मणूनच असा स्थली ' व्यटःसंप्र-
सारणम् ' ह्या सूत्रान्वये संप्रसारण होऊन व ' संप्रसारणस्य ' सू० १००४ ह्याने अन्य इकाराचा दीर्घ होऊन ' रमकारीपगन्धापुत्रः ' असें रूप सिद्ध होतें. पण जेव्हां ' कारीपगन्ध्या ' या तदादिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाचे ' अति ' या शब्दाशी सांनिध्य होऊन व दोहोंचा संधास होऊन ' कारीपगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीपगन्ध्या ' असा सामासिक शब्दसमुदाय होतो तेथे, वर सांगितल्याप्रमाणे ' कारीपगन्ध्या ' या शब्दाचा अर्थ पूर्ण सामासिक शब्दाच्या अर्थांमध्ये गुणीभूत होतो; कारण तो शब्दसमुदाय ' कारीपगन्ध्या ' हिचा बोध करित नसून तिचे अतिक्रमण करणाऱ्या अन्य स्त्रीचा बोध करितो. ह्मणून या स्थली तदादिनियम लागू पडतो व त्यामुळे ' अतिकारीपगन्ध्या ' हा पूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त मानता येत नाही, आणि ह्मणूनच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ' अतिकारीप-
गन्ध्यायाः पुत्रः ' येथे संप्रसारण न होतो ' अतिकारीपगन्धापुत्रः ' असेंच रूप होतें.)

तैनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युप-
सर्जनयेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन हस्यसिद्धिः

बरील पद्धतीत जी नियम सांगितला आहे तसा नियम असल्यामुळे, ' अति-
राजकुमारिः ' इत्यादि स्थली, ' राजकुमारी ' ह्या शब्दाचा अर्थ जरी ' अति ' -ह्मणजे अतिक्रमण करणारी- या शब्दाच्या अर्थांमध्ये गुणीभूत झाला आहे तरी, ' राजकुमारी ' ह्या शब्दाच्या अर्थांमध्ये ' कुमारी ' या शब्दाचा अर्थ गुणीभूत झाला नसल्यामुळे, तदादिनियम लागू पडत नाही, व त्यामुळे (' कुमारी ' ह्या शब्दातील अन्व ईकार ' सांख्योरूपसर्जनस्य ' सू० ६५६ या सूत्रान्वये) न्हव् होतो, (' वयसि प्रथमे ' सू० ४७८ या सूत्रानें ' कुमार ' या शब्दाचा ' डीप् ' प्रत्यय होऊन ' कुमारी ' हा शब्द बनला आहे. प्रत्ययप्रहणपरिभाषेप्रमाणे ' कुमारी ' एवढाच शब्द तदादिस्त्रीप्रत्य-
यान्त ठरतो. तथापि ' राजकुमारी-राजकुमारी ' या उत्तरपदार्थप्रधान पद्धीतः पुरप-
समासांत स्त्रीप्रत्ययान्त ' कुमारी ' शब्द प्रधान असल्यामुळे तदादिनियम लागू पडत नाही, व त्यामुळे ' राजकुमारी ' हा पूर्ण सामासिक शब्द, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, स्त्री-
प्रत्ययान्त मानता येतो. पण ' राजकुमारीमतिक्रान्ता-अन्या काचिन् स्त्री-अतिराजकु-
मारिः ' येथे ' अति ' व ' राजकुमारी ' या दोन शब्दाचा समास होऊन जेव्हां ' अतिराजकुमारिः ' असा सामासिक शब्द होतो तेव्हां ' राजकुमारी ' ह्या शब्दाचा अर्थ ' अति ' ह्या शब्दाच्या अर्थांमध्ये गुणीभूत होतो; कारण ' अतिराजकुमारिः ' हा शब्द ' राजकुमारी ' चा बोधक नसून तिचे अतिक्रमण करणाऱ्या अन्य स्त्रीचा बोधक

आहे. अशा रीतीने ' राजकुमारी ' हा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द उपसर्जन झाला अमल्यामुळे व ' अतिराजकुमारी ' ह्या प्रातिपदिकाच्या अन्ती तों उपसर्जनीभूत झालेल्या शब्द अमल्यामुळे, ' गोस्त्रियोरपसर्जनस्य ' व ' अन्येऽन्यस्य ' या सूत्रांनी त्या प्रातिपदिकांनील अन्य ईकाराचा न्हव्य होतो.)

अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनन्यमममभावात्

(' स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ' या परिभाषेत ' अनुपसर्जने ' हा शब्द ' स्त्रीप्रत्यये ' ह्याचें विशेषण असल्यामुळे येथें केवळ स्त्रीप्रत्ययाचेंच टिकणीं उपसर्जनत्वाची विवक्षा आहे) ह्मणून, या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' या शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन असा अर्थ करितां येत नाही; कारण (केवळ स्त्रीप्रत्ययाचें टिकणीं) शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवतच नाही. (समास शास्त्रांत उपसर्जन संज्ञाविधायक दोनच सूत्रें पटित आहेत व तीं ' प्रथमानिर्दिष्टे समास उपसर्जनम् ' व ' एकविमक्ति चापूर्वनिपाते ' सू० ६५३ व ६५५ हीं होत. ' प्रथमानिर्दिष्टे समास उपसर्जनम् ' ह्या सूत्रांत सांगितलेले उपसर्जनत्व ' उपसर्जने पूर्वम् ' सू० ६५४ ह्या सूत्रान्वयं समासातील पूर्वपदासच संभवतें, व समासांत केवळ स्त्रीप्रत्यय पूर्वपद राहूंच शकत नाही. तसेंच ' एकविमक्ति चापूर्वनिपाते ' ह्या सूत्रांत सांगितलेले उपसर्जनत्व समासातील उत्तरपदासच संभवतें, व केवळ स्त्रीप्रत्यय समासांत उत्तरपद राहूंच शकत नाही. मारांत समासांत केवळ स्त्रीप्रत्यय पूर्वपद किंवा उत्तरपद राहजे अर्थावधानीय अमल्यामुळे, या परिभाषेत अमल्लेखा ' उपसर्जन ' शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन असा अर्थ न करितां, शीटिक उपसर्जन असाच अर्थ करणें योग्य आहे. या संज्ञेवर टीकाकारांनी बरीच टीका केली आहे व शिष्येष्टांचे असें ह्मणें आहे की, या परिभाषेतील ' स्त्रीप्रत्यये ' हा शब्द केवळ स्त्रीप्रत्ययाचा वाचक नसून स्त्रीप्रत्ययागताचा वाचक आहे व स्त्रीप्रत्ययागताचें टिकणीं शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवत अमल्यामुळे त्या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन हाच अर्थ करणें योग्य आहे. शिष्येष्टांनी असें झटवें आहे की, ' भाव की ई, याः निष्क्रान्ता निविः ' ह्या टिकणीं ' वयंति च ' या सूत्रान्वयें ' अ ' ह्या प्रकृतीचा भाव होऊन केवळ प्रापपच निष्कृष्ट राहता. ह्मणून केवळ प्रापचाचें टिकणीं शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवत नाही, ई ह्मणजे बरोबर नाही, व त्याच्या मताप्रमाणें ह्या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' शब्दाचा शीटिक उपसर्जन व शास्त्रीय उपसर्जन असा हांही प्रत्यक्षा अर्थ करणें योग्य आहे.

आल्या. ' प्रापपप्रहणे ' इत्यस्यापवादस्यानदेकवाक्यनाप्रत्यायाप्राणि प्रहणप्रहणम्यग्येन स्त्रीप्रत्ययसमासप्रहणे सट्टिदोषप्रहणे च प्रकृतिनं तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययप्रहणे । १५तिर्न वेदमर्थपक्षे माप्ये ॥ इयं च वाचनि-
वयेय । ' व्यट ' इति गृहं माप्ये इत्या ॥ २६ ॥

ही परिभाषा 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषा २३ चा अपवाद असल्यामुळे व दोन्ही परिभाषा—म्हणजे ही परिभाषा व परिभाषा २३—एकवाक्यतापन्न होऊन त्यांचे एक महावाक्य होत असल्यामुळे, 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषेतील 'ग्रहण' हा शब्द या प्रकृत परिभाषेला 'अन्वित' होतो. (व त्यामुळे 'स्त्रीप्रत्ययग्रहणे' सति अनुपमर्जनविषये तद्वादिनिधमो न' असा ह्या परिभाषेचा अर्थ होतो) म्हणून जेथे सूत्रांत (जसे 'गोत्रियोरपसर्जनस्य' सू० ६०६ या सूत्रांत) सामान्य स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे, अथवा जेथे सूत्रांत विशेष स्त्रीप्रत्ययाचे (जसे 'आणिजोरनार्थयोः' सू० ११९८ या सूत्रांत 'प्यङ्' या विशेष स्त्रीप्रत्ययाचे) ग्रहण केले असेल तेथेच ही परिभाषा लागू पडते. परंतु जेथे सूत्रांत असा शब्द वापरला आहे की, जो स्त्रीप्रत्ययाचा व तसेंच स्त्रीप्रत्यय-भिन्नाचा वाचक आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही असे 'अथर्वन्' १-२-४५ या सूत्रावरील भाष्यांत ज्ञानित केले आहे ('अथर्वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ या सूत्रांत असलेला 'प्रत्यय' हा शब्द स्त्रीप्रत्ययाचा व तसेंच इतर प्रकारच्या प्रत्ययाचा—म्हणजे दोन्ही प्रकारच्या प्रत्ययाचा—वाचक आहे. त्यामुळे अशा द्विकर्णी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही. ती कदा लागू पडत नाही हे नोंद घेऊन जाणवता. भरवीत 'राजकुमारी' हे उदाहरण दिले आहे 'राजकुमारी' ह्यातील 'कुमारी' हा शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त असून प्रधान आहे. तो उपसर्जनभूत नसल्यामुळे, या परिभाषेप्रमाणे, तद्वादिनिधन लागू नाही, आणि म्हणून 'राजकुमारी' हा संपूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो. अशा रीतीने तो शब्द प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे, 'अथर्वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ ह्या सूत्राचे त्याला 'प्रातिपदिक' मानता येऊ नये; कारण त्या सूत्रात 'अप्रत्ययः' हा शब्द घातला आहे व त्याचा 'प्रत्यय' प्रत्ययान्त च वर्जयित्वा' असा अर्थ आहे. 'राजकुमारी' या शब्दास प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होण्याकरिता, 'कृतदिनसमासाश्च' सू० १७९ या सूत्राचा आश्रय करणे भाग आहे, पण अशा रीतीने त्या सूत्राचा उपयोग केल्यास, त्या सूत्रांतील 'समास' या शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ होऊन विघादक ठरेल. पण भाष्यकारांनी तर 'अथर्वदधातु' १-२-४५ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अथर्वदधामुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवायं वतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति ॥' असे म्हटले आहे व ते म्हणण्याचा हेतु हा की, अथर्वदधामुदायरूप वाक्याला—म्हणजे 'गामभ्याज कृष्णां देवदत्त' अशा वाक्याला—प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होण्याचा संभव होता त्याचे निवारण व्हावे, व अथर्वदधामुदायाला जर प्रातिपदिक संज्ञा होणे असेल तर ती केवळ समामालाच व्हावी. म्हणून 'कृतदिनसमासाश्च' या सूत्रांतील 'समास' शब्दाचे ग्रहण विघादक मानल्याने—म्हणजे त्या सूत्राने समामाला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते असे मानल्याने,—वरिल भाष्याशी विरोध येतो; व तो विरोध टाळण्याकरिताच, 'नतु स्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे' असे ग्रन्थकाराने म्हटले आहे, व त्यामुळे 'अथर्वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' या सूत्रांत स्त्रीप्रत्ययाचाच व स्त्रीभिन्न

प्रत्ययवाचक अशा उभयविधप्रत्ययवाचक ' प्रत्यय ' या सामान्य शब्दाचा उपयोग केला असल्यामुळे, त्या सूत्रास प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही; आणि याचा परिणाम हा होतो की ' राजकुमारी ' हा सम्पूर्ण शब्द जरी, या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो तरी त्याला ' अप्रत्यय ' हा प्रतीषेध लागू पडत नाही; व त्यामुळे तो शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त असून देखील, ' अर्थवत् ' सू० १७८ या सूत्रान्वये त्याला प्रातिपदिक-संज्ञा प्राप्त होण्यात कांही अडचण येत नाही. तसेच ' स्त्रियां क्तिन् ' सू० ३२७२ या सूत्राने होणारा ' क्तिन् ' प्रत्यय हा अत्रित्वप्रत्यय व तत्साच कृत्प्रत्यय असल्यामुळे आणि त्याचप्रमाणे ' यूनस्तिः ' सू० ५३१ या सूत्राने होणारा ' ति ' प्रत्यय स्त्रीप्रत्यय व तत्साच तद्धित प्रत्यय असल्यामुळे अशा प्रकारच्या उभयविध प्रत्ययास प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे, प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे, अशा प्रत्ययांना तद्वादिनेयम लागू पडतो) ही परिभाषा वाचनीही असून ' प्यङ् ' सम्प्रसारणम् ' ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यांत पठित केली आहे.

Dr. J. S. K.

परिभाषा २७

नन्वेयं ' तरसमपौ घ ' इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह—

(प. २४ ते २६ धृवडग्रंथ प. २३ च्या अपवाद मानल्यास, प्रत्यय ग्रहणपरिभाषेप्रमाणे,) ' तरसमपौ घ ' सू० २००३ इत्यादि सूत्रांनी सांगितलेली संज्ञा तरबन्त इत्यादिकांना होईल (व त्यामुळे ' गौरी ब्राह्मणितरा ' इत्यादि उदाहरणांत ' गौरी ' या शब्दापुढे ' ब्राह्मणितरा ' हा तरबन्त शब्द असल्यामुळे ' गौरी ' यांतिल अन्य इंकाराचा, ' घरूप ' सू० २८५ या सूत्रान्वये न्हस्व होईल व ' ब्राह्मणितरा ' यांतिल ' ब्राह्मणी ' शब्दापुढे केवळ ' तरप् ' प्रत्यय असून तरबन्त शब्द नसल्यामुळे ' ब्राह्मणी ' यांतिल अन्य इंकाराचा न्हस्व होणार नाही. अशी आपत्ति येऊ नये) हा गुण ही परिभाषा सांगतात—

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २७ ॥

“ संज्ञेच विधान करणाऱ्या सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास, तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नाही (व केवळ प्रत्ययाचाच वाचक असतो). ”

(' तरसमपौ घ ' ही संज्ञाविधायक सूत्र असल्यामुळे, हा सूत्रांत उच्चारलेले ' तरप् ' व ' समप् ' प्रत्यय प्रत्ययान्ताचे वाचक न होता, केवळ प्रत्ययाचेच वाचक होतात, व अशा ठिकाणी प्रत्ययग्रहणपरिभाषेतील तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही, व त्यामुळे ' गौरी ब्राह्मणितरा ' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांही अडचण येत नाही. येथे ही सांगणे आवश्यक आहे की, हा परिभाषेत सांगितलेल्या नियम अनेक पाणिनीय

मज्जाविधायक सूत्रांत व्यभिचारित झालेल्या दिमतो. जसे—' कृत्वादितममामाश्र ' सू० १०९ ह्या प्रातिपदिकमज्जाविधायक सूत्रांत ' कृत् ' व ' तद्धित ' प्रत्ययांचे ग्रहण केले आहे, व ह्या सूत्रास ही परिभाषा लागूव्याम ' कृत् ' व ' तद्धित ' प्रत्ययांना प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची आपत्ति येईल. ही आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकार असे झणतात की, ' अभ्यवधानप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' ह्या पूर्वसूत्रांतून ' कृत्वादितममामाश्र ' ह्या सूत्रांत ' अभ्यन् ' या पदाची अनुवृत्ति होते, व कृत् व तद्धित प्रत्यय यांचे टिकाणी लौकिकी अभ्यवधाना नसून कृदन्त व तद्धितान्त यांचेच टिकाणी ती असल्यामुळे, कृत् व तद्धित या शब्दांनी कृदन्त व तद्धितान्त यांचेच ग्रहण करणे योग्य आहे. तसेच ' बहुगणवृत्ति संख्या ' सू० २५८ या संख्यासंज्ञाविधायक सूत्रांत ' वतु ' व ' दत्ति ' प्रत्ययांचे ग्रहण केले आहे परंतु आपण अशा केवळ प्रत्ययांचा प्रयोग होत नसल्यामुळे, ' वतु ' झणजे वतुप्रत्ययान्त, व ' दत्ति ' झणजे दत्तिप्रत्ययान्त, असाच अर्थ केला पाहिजे. त्याचप्रमाणे ' सर्वार्थांनि सर्वनामानि ' सू० २१३ ह्या सर्वनामसंज्ञाविधायक सूत्रांत ज्या सर्वादिगणाचा निर्देश केला आहे त्या गणांत ' इतर ' व ' दत्तम ' हे प्रत्यय घटित आहेत. त्या प्रत्ययांचा देखील भागंत कधी प्रयोग होत नसल्यामुळे, त्या प्रत्ययांनी देखील प्रत्ययान्तांचेच ग्रहण केले पाहिजे; आणि ह्यणूच दीक्षितानी सू० २१७ च्या व्याख्येत असे म्हटले आहे की, ' इतरदत्तयो प्रत्ययो । प्रत्ययग्रहणे तदन्ता प्राप्ता । यद्यपि मशाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति, सुप्तिदन्तमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवल्याः संज्ञायाः प्रयोजनभावात् । ').

सुप्तिदन्तमित्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकम् ।

सुप्तिदन्तं पदम् ' सू० २९ या सूत्रात जो ' अन्त ' शब्द आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक होय. (' सुप्तिद पदम् ' पूर्वोक्त सूत्र जरी केले असले तरी प्रत्ययग्रहणपरिभाषेने प्रत्ययान्तांचे ग्रहण झालेच असते व ' सुबन्तं तिदन्तं च पदमन्तं स्यात् ' असा त्या सूत्राचा अर्थ झालाच असता. परंतु संज्ञाविधायकसूत्रांत उद्यत्लेख्या प्रत्ययाने प्रत्ययान्तांचे ग्रहण होत नाही हा नियम पाणिनीत्या अवगत असल्यामुळे त्याला बरील सूत्रांत ' अन्त ' हा शब्द घालणे भाग पडले ' अन्त ' हा शब्द सूत्रांत घातला नसता तर ' सुप् ' व ' तिद् ' यांनाच पदमन्त झाली असता. सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे ' सुप्तिदन्तं पदम् ' या सूत्रातील ' अन्त ' या शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो).

न च प्रत्यययो पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसंभवाद्भाषितेऽपि फलभावा इति ध्याव्यम् । पदसंज्ञायाः स्वादिधित्तिविषये षट्तेनेष्टतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावात् । सुप्तिदन्तमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

(आतां शंकापर अशी शक्य करिता की, 'सुसिद्ध पदम्' एवढेच सूत्र जरी असते तरी) जरी 'सुप्' व 'तिङ्' या प्रययाना पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती तरी प्रत्यय प्रहणपरिभाषेप्रमाणे तदन्तविधि होऊन 'सुबन्त' व 'तिङन्त' यांना पदसंज्ञा प्राप्त झालीच असती. (अणून् 'सुसिङन्तं पदम्' ह्या सूत्रात 'अन्त' शब्द घातल्याने 'सुप्' व 'तिङ्' यांना पदसंज्ञा प्राप्त होत नाही असे) जरी स्थापित होतं तरी तसे स्थापित केल्याने काहीच फायदा होत नाही. ('सुसिद्ध पदम्' एवढेच जरी सूत्र केस असतं तरी 'पद'-ह्मणजे 'सुप्' व 'तिङ्' हे प्रत्यय-अन्तीं आहेत ज्याच्या अन्ताः शब्दाचे-इहणजे सुबन्ताचे व तिङन्ताचे-प्रत्ययप्रहणपरिभाषेप्रमाणे प्रहण झालेच असतं हे खरे की, तसे सूत्र असतं तर 'सुप्' व 'तिङ्' यांना देखील पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती, पण तसे झालं असतं तरी काय बिघडले असे ? कारण भाषेत केवळ 'सुप्' व 'तिङ्' प्रत्ययाचा प्रयोग कधीच होत नाही. सुबन्ताला व तिङन्ताला पदसंज्ञा प्राप्त होतं, हे इष्ट आहे, व 'सुसिद्ध पदम्' एवढेच सूत्र असूनहि प्रत्ययप्रहणपरिभाषेच्या मदतीने ती इष्ट हेतु सिद्ध होऊ शकता. अणून् 'सुसिङन्तं पदम्' ह्या सूत्रात असल्या 'अन्त' हा शब्द आपल्या अर्थाचे ठिकाणी करितार्थ द्यात नसल्यामुळे व ज्ञानकांच ठिकाणी जो धर्म असला पाहिजे-इहणजे 'स्वाशं चारितार्थम्'- तो धर्म या शब्दा-च ठिकाणी नसल्यामुळे, हा शब्द या परिभाषेचा अपेक्षे टरू शकत नाही-अशी शक्यताची शक्य आहे. याचा प्रत्ययकार असे उत्तर देतात की, ज्या प्रत्ययप्रहणपरिभाषेच्या आधाराने ही शक्यता उपस्थित केली आहे ती प्रत्ययप्रहणपरिभाषा ह्या ठिकाणी मुळीच लागू पडत नाही, याचा मुळे ही शक्यता असे द्याते. प्रत्ययप्रहणपरिभाषा ह्या ठिकाणी लागत नाही असे जे वर म्हटले आहे त्याच कारण हे की, 'स्वादिषमनेनास्ययाने' सू. २३० ह्या सूत्राने होणारी पदसंज्ञा प्रकृतीला-इहणजे उपाहून प्रत्यय होतो. या प्रत्ययवाचक या भाषा-प्राप्त होत असल्यामुळे, 'पद' या शब्दाने केवळ प्रत्ययांचे प्रहण होणार नाही. व पद शब्दाने 'सुप्' 'तिङ्' या प्रत्ययांचे व तसेच अपवर्तनास्ययानांग उपाहून 'सुप्' प्रत्यय होतो त्या प्रकृतीचेहि प्रहण होईल व अशा रीतीने पदसंज्ञा ही प्रत्यय व अपवर्तनास्ययानांग लागू पडणारी अशी प्रत्ययप्रत्ययवाचक कारण द्याता. त्यामुळे प्रत्ययप्रहणपरिभाषा अशा ठिकाणी उपस्थित होऊ शकत नाही, कारण प्रत्ययप्रहण प्रहण ज्या मनु प्रत्ययप्रत्ययप्रहण असा त्या परिभाषेच्या आधाराने ही सिद्धता होतील आहे. यासाठी 'सुसिद्ध पदम्' एवढेच सूत्र केस असतं तरी 'सुप्' व 'तिङ्' या पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती. व वर सांगितल्याप्रमाणे त्या ठिकाणी प्रत्ययप्रहण परिभाषा लागू पडत नसल्यामुळे, सुबन्ताला व तिङन्ताला पदसंज्ञा प्राप्त होऊ शकता. जरी, अणून् 'अन्त' शब्दाचे प्रहण करितार्थ द्यावे तो शब्द प्रहणपरिभाषेच्या अपेक्षे होतो.)

'सुसिद्ध पदम्'—१-४ १४ या सूत्रांत आधीच ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा २८

नन्यघतत्वेनकुलस्थितिमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य कान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह—

‘ अवतसेनकुलस्थितम् ’ इत्यादि स्थर्त्या ‘ नकुलस्थितम् ’ हा शब्द (प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे) कान्त शत नसल्यामुळे समास होऊ शकणार नाही. (‘ क्षेपे ’ सू० ७२४ या सूत्रान्वये सप्तम्यन्त पदाचा कान्त पदाशी निन्दावाचक अर्थार्थान्वये समास होत असतो ‘ अवतसेनकुलस्थितम् ’ या उदाहरणात ‘ अवतसे ’ हे सप्तम्यन्त पद आहे, पण ‘ नकुलस्थितम् ’ हे कान्त पद नाही, कारण उदाहून ‘ वत ’ प्रत्यय झाला आहे असें तदादिबतान्त ‘ स्थितम् ’ पूर्वदेख पद आहे. ‘ नकुल ’ हा शब्द त्या तदादिबतान्त शब्दामार्गे असल्यामुळे ‘ नकुलस्थितम् ’ या पदाचा ‘ अवतसे ’ या पदाशी ‘ क्षेपे ’ या सूत्रान्वये समान न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति दृष्टावा) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

‘ जेथे सूत्रांत कृत् प्रापवाचे ग्रहण केले आहे तेथे (परिभाषा २३ प्रमाणे कृद्-स्ताचे तर ग्रहण होतेंच, पण स्वाशित्वाय) त्या कृदन्तापूर्वी गति किंवा कारक अन्वयाम, गतिमंडित य कारकसहित कृदन्ताचे देखील ग्रहण होतें. ’

(‘ नकुलेन स्थितम् = नकुलस्थितम् ’ येथे स्थितम् ’ हा भावे कान्त शब्द आहे व ‘ नकुलेन ’ ही कर्तरि तृतीया आहे व ‘ कर्तृरने कृता बहुलम् ’ सू० ६९४ या सूत्राने दोहोंचा समान होऊन ‘ नकुलस्थितम् ’ असा सामासिक शब्द झाला आहे. या शब्दांत ‘ नकुल ’ हे कर्तरितृतीयारूप कारक असून ‘ स्थितम् ’ हे कान्त—ग्रहणे कृत् प्रत्ययान्त—आहे. म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणे ‘ नकुलस्थितम् ’ हा कारक पूर्वककान्त शब्द कान्त ठरतो, व त्यामुळे ‘ अवतसे ’ या सप्तम्यन्त पदाशी ‘ क्षेपे ’ या सूत्रान्वये निन्दावाचक अर्थार्थान्वये त्याचा समान होण्यात काही अडचण येत नाही, व ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ सू० ९७२ या सूत्रान्वये सप्तम्यल्लु समास होतो.)

‘ अस्याश्च कर्मणि कान्त उत्तरपदेऽनन्तरौ गतिः प्रकृतित्त्वर इत्यर्थंके ‘ गतिरनन्तर ’ इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणं शापकम् । तद्वध्म्युद्धृतमित्यादावतित्यासिधारणार्थम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य कान्तत्वाभावादेवाप्राप्तौ तद् व्यर्थं सदस्या शापकम् ॥ ’

‘ कर्मणि ’ कान्त उत्तरपद असल्यास त्याच्या लगेच पूर्वी असलेल्या गतीला प्रकृतित्त्वर होतो अशा अर्थाच्या ‘ गतिरनन्तर ’ सू० ३७८३ या सूत्राने ‘ अनन्तर ’ शब्दाचे ग्रहण केले आहे ते ह्या परिभाषेचे शापक होय. ‘ अम्युद्धृतम् ’ इत्यादि स्थर्त्या

‘अभि’ या गतोला ते सूत्र लागू नों व ‘अभि’ त्या प्रकृतिस्वर होऊं नये ह्याकारिता त्या सूत्रांत ‘अनन्तर’ हा शब्द घातला आहे. ग्रन्थग्रहणपरिभाषेप्रमाणें, ‘उद्भूत’ हा शब्द कान्त द्रव नमल्यामुळे ‘अभि’ या प्रकृतिस्वर प्राप्त होऊंच दाखत नाही, व त्यामुळे तो ‘अनन्तर’ शब्द स्वर्थ द्रवतो, (पण ही परिभाषा असल्यामुळेच तो चर्गितार्थ द्रवतो, व अशा रीतीनें) तो शब्द ह्या परिभाषेचा शापक होतो. (‘आद्यदातृ’ सू० ३७०८ या सूत्रान्वये ग्रन्थ हा आद्यदातृ असतो, व ‘निपाता आद्यदाताः’ फिट् सू० ८० या सूत्रान्वये निपात देशील आद्यदातृ असतो, व ‘उपसर्गाश्चाभिवर्जम्’ फिट् सू० ८१ या सूत्रान्वये ‘अभि’ खेरीज करून इतर उपसर्ग आद्यदातृ असतात व ‘अभि’ हा अन्तोदातृ असतो. म्हणून ‘उद्’ चा प्रकृतिस्वर आद्यदातृ आहे व ‘अभि’ चा प्रकृतिस्वर अन्तोदातृ आहे हें स्पष्टांत दिसवें, म्हणजे स्वरप्रतिशेखेखी पुढील ग्रन्थ नीट घ्यानांत येईल. ‘उद्’ चा ‘हृतम्’ ह्या कान्त पदार्था ‘कुगतिप्रादयः’ सू० ७६१ या सूत्रान्वये समाम झाल्यावर ‘समामस्य’ सू० ३७२१ या सूत्रानें ‘उद्भूतम्’ हा पूर्ण समासिक शब्द अन्तोदातृ होत असल्यामुळे, ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ सू० ६५० या सूत्रान्वये त्या शब्दातील बाकीचे स्वर अनुदात्त होतात—ह्याजें ‘उद्’ चा उदात्त प्रकृतिस्वर नष्ट होऊन अनुदात्त होतो. ‘समासस्य’ या सूत्राचें बाधक ‘तदुत्पत्त्ये सुव्याप्यं’ सू० ३७३६ हें सूत्र आहे, व या सूत्रान्वये ‘उद्’ या अप्ययाला प्रकृतिस्वर—ह्याजें आद्यदातृ—होतो पण या सूत्राचें गतिकारकोपशब्दां कृत् सू० ३८७३ हें बाधक सूत्र असल्यामुळे, ‘उद्’ या शनीवटें असणाऱ्या ‘हृत्’ या कृदन्ताला प्रकृतिस्वर—ह्याजें अन्तोदात्त—होतो, व त्यामुळे ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ या सूत्रान्वये ‘उद्’ अनुदात्त होतो. पण ‘धाध-घञ्’ सू० ३८७८ हें घरील सूत्राचें बाधक सूत्र असल्यामुळे, या सूत्रान्वये ‘उद्भूत’ हा अन्तोदात्त होतो, व त्यामुळे ‘उद्’ हा अनुदात्तच राहतो; पण ह्याचें देशील बाधक ‘गतिरनन्तरः’ सू० ३७८३ हें सूत्र आहे, व या सूत्रान्वये ‘उद्भूतम्’ यें कान्त उत्तरपद असल्यामुळे, त्याच्या योग्य मागे असणाऱ्या ‘उद्’ या शब्दाला प्रकृतिस्वर—ह्याजें ‘आद्यदातृ’—होतो, व त्या पदार्थाचा बाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त होनात मारांना वर गतिरनन्तराप्रमाणें स्वर प्राप्तिप्रसन्न असल्यामुळे, ‘उद्भूत’ हा शब्द आद्यदातृ द्रवतो. आतां, ‘गतिरनन्तरः’ असे सूत्र न करितां पणिनीनें ‘गतिः’ पदपूर्व सूत्र वेंचें असें तर, ‘उद्’ ह्या गतिपूर्वांत ‘हृत्’ हा लाज्ज शब्द—ह्याजें ‘उद्भूत’ हा पूर्ण शब्द—ह्या परिभाषेप्रमाणें, जन्म दान असल्यामुळे, त्याच्या योग्य मागे अवयवेका ‘अनुद्भूतम्’ यांत ‘अभि’ या शब्दाला प्रकृतिस्वर—ह्याजें अन्तोदात्त—ह्याला असला नसें व ह्याचें हृत्त्व त्या सूत्रांत ‘अनन्तरः’ हा शब्द मुहाम घालला आहे तर ही परिभाषा नयनीं तर, ग्रन्थग्रहणपरिभाषेप्रमाणें, ज्या धातूला ज ग्रन्थ झाला आहे असा तद्गतिप्रसन्न ‘हृत्’ पदपूर्व शब्द लाज्ज दान असला, व ‘गतिरनन्तरः’ या सूत्रांत ‘अनन्तरः’ हा शब्द घालण्याची कोटीच मारत नव्हती;

कारण ' गति ' हा धातूच्या मागेच असणार व तशा मागे असणाऱ्या गतीला प्रकृति स्वर झालाच असता, व अनन्तर ' या शब्दाचे ग्रहण व्यर्थ झाले असे पण ही परिभाषा असल्यामुळे तो शब्द चरितार्थ ठरून हा परिभाषा स्थापित करितो)

न चाभ्युद्धृतमित्यादौ पर्याय ' गतिर्गता ' विल्यनेनाभेनिघात एवेति वाच्यम्, पादादिस्थित्येन पदापरत्वाभावेन च तदप्राप्ये । अनन्तर ग्रहणे कृते तु तरसामर्थ्यादित्याक्षिप्तधातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यत इति न दोषः ।

' गतिरनन्तर ' या सूत्राच्या मानाने ' गतिर्गता ' सू० ३९७७ हे परसूत्र असल्यामुळे, (' विप्रतिपेदे पर कायेम् ' या म्याधान्वये, त परसूत्र प्रबल ठरते व) त्या सूत्रान्वये (' अभि ' च्या पुढे ' उद् ' असल्यामुळे) ' अभि ' ला अनुदात्त स्वर झालाच असता (व त्याचा प्रकृतिस्वर—अनुदात्त—नष्ट झालाच असता, व त्यामुळे उद् चा प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त—कायम राहिलाच असता. म्हणून ' गतिरनन्तर ' या सूत्रात अनन्तर हा शब्द घातल्याने काहीच फलनिघटित झाली नाही अशा रीतीने ' अनन्तर ' हा शब्द व्यर्थ ठरत असल्यामुळे, तो हा परिभाषेचा शापक मानता येत नाही—अशी कोणी दावा करेल्यास ग्रन्थकार हागनात का, ही दावा बरोबर नाही, कारण उगा सूत्राच्या—ग्रहणे गतिर्गता ' या सूत्राच्या आधाराने ही दावा उपस्थित केली आहे ते सूत्र प्रकृत उदाहरणात लागूच पडत न हा कारण त्या सूत्रात ' पदसः ' सू० ४०१ व ' पदाः ' सू० ४०२ या अधि कारसूत्राचा व तसेच ' अनुदात्त सर्वमपादादौ ' सू० ४०३ ह्या सूत्रातील ' अपादादौ ' या शब्दाची अनुश्रुति आहे, व त्यामुळे त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, गतीच्या पुढे गति असल्यास व तसा गतिसञ्ज्ञक शब्द पादाचा आदि नसल्यास व कोणत्याहि पदापुढे नसल्यास, तो गतिसञ्ज्ञक शब्द अनुदात्त होतो, पण) ' अभ्युद्धृत ' हा शब्द पादाचा आदि शब्द असून कागत्यादि पदापुढे नसल्यास तसा टिकाणी ' गतिर्गता ' हे सूत्र मुळेच लागू पडणार नाही (व ' गतिरनन्तर ' हेच सूत्र लागू पडेल व त्या सूत्रात) अनन्तर या शब्दाचे ग्रहण केल्याने (' कशाच्या अनन्तर अशी आकृष्टा उपपन्न झाली असता) त्या ' अनन्तर ' शब्दाच्या सामर्थ्याने आपोआपच धातु आक्षिप्त होता (कारण ' उपसर्गा क्रियायाग ' गतिश्च ' सू० २२ व २३ अशीं सूत्रे असल्यामुळे उपसर्ग व गति हे नेहमी धातूच्या पूर्वीच असतात, व ' गति ' असा शब्द उच्चारला की, तो धातूच्या मागेच असल्याचा) व धातूच्या लगेच मागे असे अशा प्रकारच्या आनन्तर्याचे ' अनन्तर ' या शब्दाने ग्रहण होते व काही अडचण येत नाही (' अभ्युद्धृत ' या स्थळी ' हत ' याच्या लगेच मागे ' उद् ' आहे, ' अभि ' नाही कारण ' अभि ' व ' हत ' या दोहोंमध्ये ' उद् ' चे व्यवधान आहे म्हणून ' गतिरनन्तर ' या सूत्रात अनन्तर ' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे,

‘उद्’ ला प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त—होतो, व ‘अभि’ ला प्रकृतिस्वर—अन्तादात्त—होत नाही. सारांश अद्यां रीतीने ‘अनन्तर’ शब्दाचें ग्रहण, ही परिभाषा असल्यामुळे, चरितार्थ ठरून तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो)

न चाभ्युद्धृतमित्यादायाभेना समासेऽनन्तरस्योद पूर्वपदत्वाभावे-
ऽपि स्वरार्थ तदिति चाच्यम्, कारकहत्ते’ ति सूत्रे कारकादिति योगं
विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव पर गतिपूर्वपदं कान्तमन्तोदान-
मिति नियमेन आयादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद् उदात्तत्वसिद्धेः, तस्मादा-
नन्तरग्रहणं व्यवहितनिरूप्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव ।

(आतां शकारा अशी दाका परितो कीं, ‘गतिरनन्तर’ असें सूत्र न परितो
‘ गति ’ लघ्वेद्यं सूत्र वल असले तर ‘अभ्युद्धृतम्’ यातील ‘उद्’ ला प्रकृतिस्वर
— उदात्तस्वर—झाला नसता, कारण ‘यदुर्ग्राही प्रकृत्या पूर्वपदम्’ सू० ३७३५ या
पूर्वसूत्रातील ‘ प्रकृत्या पूर्वपदम् ’ हीं पदे ‘ गति ’ ह्या सूत्रान अनुवृत्त होऊन त्या
सूत्राचा अर्थ असा झाला असता कीं, जागृत उदात्तपद असून ‘ गति ’ पूर्वपद असल्या-
सच त्या गतीला प्रकृतिस्वर द्यावा, व तसा अर्थ होत असल्यामुळे,) ‘अभ्युद्धृतम्’
इत्यादि स्थलीं ‘अभि’ चा ‘उद्धृतम्’ या दादाचा (‘गतिप्रादप.’ या
सूत्रान्वये) समान झालावा, ‘उद्’ हे समानांत पूर्वपद राहत नाही. (अभ्युद्धृ-
तम्’ या सामानिक दादांत ‘अभि’ हे पूर्व—ग्रहणे प्रथम पद होत, त्यामुळे ‘उद्’—
ला प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त न होई, ‘याधधत्’ सू० ३८७ या सूत्रान्वये ‘उद्धृत’
हा शब्द अन्तोदात्त होईल तसें न व्हावे म्हणून ‘गतिरनन्तर,’ या सूत्रांत ‘अन-
न्तर’ हा शब्द घातला आहे. सारांश,) ‘उद्’ ला प्रकृतिस्वर द्यावा म्हणून
‘गतिरनन्तरः’ या सूत्रान ‘अनन्तर’ शब्द घातला आहे. (व त्या हेतूने तो शब्द
त्या सूत्रान घातला असल्यामुळे, या परिभाषेचा तो शब्द ज्ञापक होऊ शकत नाही—
असें कोणी म्हणण्यास, प्रत्यक्षार म्हणतात कीं, ही दाका बरोबर नाही; कारण)
‘कारकादा’ सू० ३८८२ या सूत्राचा ‘कारकान्’ असा यागविभाग करून व
‘गतिप्रारम्भपदत्वम्’ सू० ३७७३ या सूत्रान ‘गति’ शब्दाची अनुवृत्ति करून
त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, गतिपूर्वक जाग्यवर कारकाच्या पुढे असा तरतूत
अन्तादात्त होत, व हे सूत्र ‘याधधत्’ या सूत्राचें नियामक सूत्र असल्यामुळे, ‘याध-
धत्’ या सूत्राने होणार अन्तादात्तच ‘अभ्युद्धृतम्’ या शब्दाला होऊं शकत
नाही. (कारण ‘उद्धृत’ हा गतिपूर्वकजाग्य शब्द कारकापुढे असून, ‘अभि’ या
गतिपुढे आहे, सारांश ‘याधधत्’ हे सूत्र वेधे लागू पडत नसल्यामुळे ‘गतिरन-
न्तरः’ असें सूत्र न जातलें ‘गति,’ लघ्वेद्यं सूत्र जरी मान्य तरी त्या सूत्रान्वये
‘उद्धृत’ हा शब्द आद्युदात्त ठरत असल्यामुळे, त्या शब्दाचा ‘अभि’ यातील
समान झालावा, ह्या परिभाषेच्याने जाग्य ठरत असल्याचा ‘उद्धृत’ या शब्दाचा

प्रकृतिस्वर-आद्युदात्त- ' गतिकारोपपदान् कृन् ' या सूत्राने कायम वाहतां य अनादीनि) ' उद् ' ला अपोआपय प्रकृतिस्वर-ग्रहणे अद्युदात्त स्वर-प्राप्त होतो. (मारांत ' उद् ' ला उदात्त स्वराची प्राप्ति, पर मरिचिवाप्रमाणे, इतर शीर्षाने सिद्ध होत अम-वामुळे, ' गतिरनन्तर ' या सूत्राने ' अनन्तर ' हा शब्द ' उद् ' ला उदात्तस्वर व्हावा म्हणून मुरास घातला आहे हे म्हणजे चर ठरते. प्रकृत परिभाषेप्रमाणे ' उद्पत् ' हा पूर्ण शब्द जात अस अमवामुळे, ' गति ' गतेद्वय सूत्र अमने तर) ' अति ' ला जो प्रकृतिस्वर आला अमता तो न व्हास पयद्याकरिताच ' अनन्तर ' हा शब्द ' गतिरनन्तर : ' या सूत्रांत घातला आहे, व ही परिभाषा अमवामुळे ती शब्द चरितार्थ होऊन प्रकृत परिभाषेचा साधक ठरतो.

यत्र गतिप्राप्तरमभिन्याहृत कृदन्त तत्र ट्प्रहणे तद्विशिष्टमेष प्रहणमपिराष्टात्तदन्तमभिन्याहृतस्य केचनस्यापीति तदर्थः । अन्यथाऽनया कृत्प्रहणविरुद्धं पत्प्रात् प्रत्ययप्रहणपरिभाषया यात्र एव स्यादित्यपि-प्रहणम् ।

जेथे गतिमहित विरा कारकासहित कृदन्त उच्चारण असेल तशा दिशेने कृन् प्रत्ययप्रहणाने तशा गतिविशिष्ट व कारकासहित कृदन्ताचे प्रहण होणे, व या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला अमवामुळे जेथे कृदन्तापूर्वी गति विरा कारक उच्चारण नसेल तेथे कृत्प्रत्ययप्रहणाने केवळ कृदन्ताचे द्वैधीय प्रहण होत या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला नसता तर, ही परिभाषा पर अमवामुळे, कृत्प्रत्ययारणा विषयाने प्रत्ययप्रहणपरिभाषेचा साधक झाला अमन. (अष्टाध्यायीतला सूत्रपाठक्रमानुरागेने सूत्रांचे परापरत्व ठरवितो येत, पण परिभाषा अष्टाध्यायीत घडित नसल्यामुळे त्याच परापरत्व फल ठरवावे हा प्रश्न म्हणजे उपस्थित होतो. त्या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, परिभाषाचे परापरत्व, उदा. सूत्रांनी त्या जाणित शब्दास आहेत त्या जाणितसूत्राच्या पाठक्रमानुरागेने ठरविले जेथे प्रत्ययप्रहणपरिभाषा २३ हा ' यस्मात्प्रत्ययविहिततादि प्रत्ययेऽहम् ' व ' येन विहितइत्यहम् ' या अष्टाध्यायीतला प्रथमाप्याल अमलेच्या सूत्रांनी सिद्ध झाली आहे व प्रकृतपरिभाषा ' गतिरनन्तर ' या पद्याध्यायाने सूत्राने जाणित झाली आहे. म्हणून प्रकृत परिभाषा पर ठरत, व ' गतिरनन्तर ' पर ' यस्मै ' या न्यायान्वये ती प्रत्ययप्रहणपरिभाषेचा साधक ठरते म्हणून प्रकृतपरिभाषेत ' अति ' शब्द घातला नसता तर, जेथे जेथे सूत्राने कृत्प्रत्ययाचे प्रहण केले आहे तेथे तेथे प्रकृतपरिभाषाव्यव गतिपूर्वे विरा कारकपूर्वे कृदन्ताचेच प्रहण झाले अमन व उदा. कृन् प्रत्यय शाला आहे म्हणजेच तदादिनन्त कृदन्ताचे जे परिभाषा २३ प्रमाणे प्रहण होऊ पावते तशा केवळ कृदन्ताचे प्रहण झाले नसते तसे न व्हावे म्हणूनच, या पदे भाषेत ' अपि ' शब्द घातला आहे)

अत एव साङ्कटिनमिति 'गतिकारकोपपदाना' मिति 'कृद्ग्रहण' इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि सिध्यति न तु साङ्कटिनमिति 'पुंयोगादि' ति सूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र केवलं कृटिन्नित्येतस्यापीनुपान्तव्याप्ततो ऽपि पाक्षिकदोषो दुर्वार एव स्यात् । स्पष्टं चेदं सर्वं 'समासे ऽनन्तरपूर्वे' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।

(जेथे गतिपूर्वे कित्या करकपूर्वे कृदन्त असेल तेथे ताद्विशिष्ट कृदन्ताचेच ग्रहण होत असेल केवळ कृदन्ताचेच ग्रहण होत नाही असा नियम आहे) ग्रहणूनच, 'गतिकार-कोपपदानाम्' परिभाषा ७६ व ही कृद्ग्रहणपरिभाषा २८ या दान परिभाषाव्ययें ('सम्' या गतीचा, 'अभिविधौ भावे ह्यनुण्' सू० ३२१८ या सूत्रानें 'कृट्' शब्दास 'ह्यनुण्' प्रत्यय झाल्यावर, ह्यनुण्त 'कृटिन् या) कृदन्ताशी समास होऊन 'सङ्कटिन्' अशा गतिविशिष्ट कृदन्तालाच (अणितुण्' सू० ३२२९ या सूत्रानें) 'अण्' प्रत्यय केल्यावर (तद्विनैयधामादेः ' सू० १०७५ या सूत्रानें आद्यच्छाया वृद्धि होऊन,) 'साङ्कटिनम्' असे रूप मिळू होत व 'साङ्कटिनम्' असे रूप मिळू होत नाही असे जे 'पुंयोगान्' ४-१४८ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे ते बरोबर जाऊत; नाहींतर 'कृटिन्' हा गतिरहित शब्द देखील ह्यनुण्त अमस्यामुळे, तशा गतिरहित कृदन्ताला 'अण्' प्रत्यय केल्याने (कृटिन् यांतील आद्याच्छाया वृद्धि होऊन) 'साङ्कटिनम्' असे पाक्षिक अनुद्ध रूप मिळू होण्याचा प्रसंग आला असता व तो प्रसंग टाळणें अवश्य झालें असते, 'समासेऽनन्तरपूर्वे' ७-१-१७ या सूत्रावरील भाष्यात व कैयटाचार्या वृत्तीत हें सांगितलें आहे.

गतिरनन्तर' इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य सान्त उत्तरपदे परे कार्य-विधानात्तत्त्वमयध्यानेऽपि कैयटस्य सान्तरत्येन ग्रहणं योज्यम् ।

परंतु 'गतिरनन्तर' या सूत्रात गति हें पूर्वपद व नान्त हें उत्तरपद असतों. मात्र कार्य सांगितलें असल्यामुळे, गतिविशिष्ट नान्त उच्चारण असल्या नाहीं (तशा गतिविशिष्ट नान्ताचा ग्रहण न होतों) केवळ नान्ताचेच त्या सूत्रावयें ग्रहण होतें हे ज्ञातच (कारण 'गतिरनन्तर' या सूत्रास प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाहीं, इत्युक्तच । या सूत्रावयें प्रकृतिकार बरोबरेंच गतिविशिष्ट नान्तालाच नान्त न मानता केवळ नान्तालाच नान्त मानून, त्याच्या लोकाच वृत्ती अस्वीकृत्या नाहीं त्या प्रकृतिकार बरोबर,)

इयं वा कृटिनोपग्रहणे कृदन्तामाद्यग्रहणे च न तु कृदन्तग्रहणे इति 'अनुपग्रहर्तनादि' ति सूत्रे भाष्ये कट्टम् ॥ २८ ॥

'अनुपग्रहर्तनादि' ४-१-१७ या सूत्रावरील भाष्यात असे सांगितलें आहे की, जेथे सूत्रात नान्ताचा कृद्ग्रहणाचा अपवाद विशेषदृष्ट्याच आहे असेल तेथे अनेक अर्थ होत परिभाषा लागते, तेथे सूत्रात अशा उदाहरणें द्यावयाचे आहेत असे

वी, जो कृतप्रत्यय असून कृत्भिन्नदि प्रत्यय आहे तथा दिव्याणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही. ('वर्तुहरणे कृता बहुलम्' सू० ६९४ या सूत्रांत 'कृत्' हा शब्द उच्चारून सामान्यकृतप्रत्ययांचे ग्रहण केले आहे. त्यामुळे ही परिभाषा तथा सूत्रास लागते व 'विष्णुना मुकृतम्=विष्णुमुकृतम्' 'नयः निर्भिन्नः=नयनिर्भिन्नः' इत्यादि समासांची मिट्टि होते. 'क्षेपे' सू० ७२४ या सूत्रांत 'कृ' या कृद्विशेषप्रत्ययाची अनुवृत्ति आहे. म्हणून तथा सूत्रास ही परिभाषा लागते व 'अतप्ते-ननुलम्बितम्' इत्यादि समासांची मिट्टि होते. पण 'णिनि' हा कृतप्रत्यय असून तद्धितप्रत्ययहि आहे. 'सुष्यजातां णिनिस्माच्छिल्ये' 'घने' 'बहुलमाभीष्टे' सू० २९८८ ते २९९१ इत्यादि सूत्रांत 'णिनि' ह्या कृतप्रत्ययाचे ग्रहण आहे, व तसेच 'काश्चपक्षशिकाश्चामृषिभ्यो णिनिः' 'कन्यपर्वशभाषनान्तंशमिभ्यश्च' सू० १४८३ व १४८४ इत्यादि सूत्रांत तद्धित 'णिनि' प्रत्ययाचे ग्रहण आहे; म्हणून उगा सूत्रांत असा कृदकृतप्रत्ययांचे ग्रहण केले आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही, आणि त्यामुळे 'बहुसुराणिनी जगरी' इत्यादि उदाहरणांत 'इनः स्त्रियाम्' सू० ८९० या सूत्रांत कृत् प्रत्यय होत नाही, तसेच 'अणु' प्रत्यय हा देखीक तद्धित व तत्प्राच कृतप्रत्यय आहे व त्यामुळे त्या प्रत्ययाचे ज्या सूत्रांत ग्रहण केले असेल तेथे देखील ही परिभाषा लागू पडत नाही.)

परिभाषा २९

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ २९ ॥

'पदाधिकाःतील व अङ्गाधिकाःतील सूत्रांत प्रातिपदिकांचे ग्रहण केले असाव्याम, त्या सूत्रांत सांगितलेले कार्य त्या सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकाहून व तसेच प्रातिपदिकान्ता हून देखील होतें.'

पदमङ्गः च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः । 'येन विधि' रित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेनेष्टकचितं पक्षेष्टकचितमित्यादा 'विष्टेष्टेष्टेष्टकामालानां चिते' ति न्हस्यो महान् परममहान् परमातिमहानित्यादौ 'सान्तमहत' इति दीर्घश्च सिद्धः ।

पद व अङ्ग हे शब्द विशेष्य समजावे व विशेषणाने तदन्त विधि करावा. सारांश ही परिभाषा 'येन विधिस्तदन्तस्य' ह्या सूत्राचा अर्थ स्पष्ट करणारी (व त्या सूत्राचाच एक पोटभेद) आहे. (ग्रन्थकार पुढे लगेच सांगणार आहेत की, या परिभाषेतील 'पद' शब्दानें पदाधिकाःचे व तसेच उत्तरपदाधिकाःचे ग्रहण होतें. पदाधिकाः अष्टाध्यायाच्या आठव्या अध्यायाच्या प्रथम पाठाच्या

गोलाच्या मूत्रापासून मुरू झाला अमुन त्या अप्यायाच्या तृतीय पादाच्या 'अपदान्मस्य मूर्धस्यः' या पंथाच्याच्या मूत्रापर्यंत चालू आहे, व या अधिकारांत 'पदस्य' हे पद अनुवृत्त अमुन तें विशेष्य होत उत्तरपदाधिकार पद्याच्यापासून तृतीय पादाच्या आरंभापासून मुरू झाला अमुन त्या पादाच्या समाप्तिपर्यंत चालू आहे. या अधिकारांत 'उत्तरपद' हे अनुवृत्त अमुन विशेष्य होत व पूर्वपद त्याच विशेषण होत. अत्राधिकार पद्याच्यापासून अनुवृत्ताच्या आरंभापासून मुरू झाला अमुन संप्रमाच्यापासून अखेरपर्यंत तो चालू आहे, व या अधिकारांत 'अत्रस्य' हे पद सर्वत्र अनुवृत्त अमुन विशेष्य होत, व उपाचा उपाह करून सूत्रात काहीं कार्य हाणे त्याला सांगितलें आहे तो रयाचें विशेषण हातो 'यन विधिस्तदन्तस्य'—म्हणजे विशेषण तदन्तस्य स्वस्य च सज्ञा स्यात्—या सूत्राचें विशेषण स्वतः च व तदन्ताचे ग्राहक होत याच नियमाचा अनुयाय करणारी ही परिभाषा असल्यामुळे ती सूत्र सिद्धवाचनिकी समजायी, आता ग्रन्थकार या परिभाषेची उदाहरण देतात.) ही परिभाषा असल्यामुळे 'इष्टरूपीकामालानां चित्रतूलभारिषु' सू० १००६ या सूत्रानें जसा 'इष्टरूपिणम्' या ठिकाणी 'हस्व' होतो तसाच 'पक्षेष्टरूपिणम्' इत्यादि स्थलीहि 'हस्व' होतो. (या सूत्रात 'इष्टका', 'इपीका' व 'माला' हीं पूर्वपदे अमुन विशेषण आहेत, म्हणून हीं विशेषण स्वतः च व तदन्ताचीं बंधक होतात त्यामुळे जशी 'इपीकतूलम्' 'मालभारि' इत्यादिरूप सिद्ध होतात त्याचप्रमाणें मुजेपीकतूलम्' व 'उत्पलमालभारि' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात) तसेंच 'साम्प्र-महत संयोगस्य' सू० ३१७ या सूत्राचें जसे 'महान्' या ठिकाणी दीर्घ होतो तसेंच 'परममहान्' 'परमातिमहान्' इत्यादि महदन्त शब्दाची उपधा दीर्घ हाते

अतएव तदुत्तरपदस्थेति पाठोभ्यक्त इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र पदशब्दे नोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च ।

('परमातिमहान्' इत्यादिस्थली उपधा दीर्घ होत असल्यामुळे, या परिभाषेतील 'तदन्तस्य' या शब्दाचे जागी 'तदुत्तरपदस्य' हा शब्द घालून हा परिभाषेचा.) 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य' असा पाठ करणे अयोग्य आहे हें भाष्यांत स्पष्टपणें सांगितले आहे. (तसा पाठ मानल्यास जरी 'अतिमहान्', 'परममहान्' यातील उपधा दीर्घ होईल तरी 'परमातिमहान्' यातील उपधा दीर्घ होणार नाही, कारण येथें 'महत्' हें समासात उत्तरपद नसून 'अतिमहत्' हें उत्तरपद आहे, परंतु 'तदन्तस्य' हा पाठ स्वीकारल्यास 'परमातिमहत्' इत्यादिरूपाची सिद्धि होऊ शकते.) या परिभाषेतील 'पद' शब्दानें केवळ पदाधिकार न तसेंच उत्तरपदाधिकार या दोहोंचहि ग्रहण होत (ग्रन्थकारानें पदाधिकारातील सूत्राचें उदाहरण दिलें नाहीं, तथापि 'अहन्' सू० ४४३ व 'वपुस्सुष्वस्वनडुहा द' सू० ३३४ हां सूत्रें उदाहरणादाखल देता येतील, व जसें वरील दोन सूत्रांचें 'अहोभ्याम्' 'अनडुद्भ्याम्')

हीं रूपें होतात तसेंच 'परमात्म्याम्' व 'परमानन्द्याम्' अशीं रूपें देवाील सिद्ध होऊ शकतात]

पादस्य पदाज्यातिगोपहतपु न तदन्तग्रहणं लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं येन विधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

तथापि 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतपु' सू० १९० ह्या सूत्रात निर्दिष्ट असल्या 'पाद्' शब्दानें पादान्त प्रातिपदिकाच ग्रहण करिता येत नाहीं असें येथें तदन्त ग्रहण न करण्याचें कारण इष्ट रूपमिद्धि करणे हे आहे ('पादस्य पदाज्याति' हे उत्तरपदाधिकारातील सूत्र आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणें 'पाद्' शब्दानें पादान्त शब्दाचें देखील ग्रहण व्हाव पण भाष्यकार असें म्हणतात की, ह्या सूत्रांत केवळ प्रातिपदिकाचें ग्रहण करणे इष्ट आहे व प्रातिपदिकान्ताचें ग्रहण करणे याग्य नाहीं, कारण तसें केव्हास, इष्टरूपमिद्धि होणार नाहीं इष्टरूप मिद्ध करणे हेंच परिभाषाचें मुख्य प्रयोजन असल्यामुळे, जेथ परिभाषा लावण्यानें इष्टरूप मिद्ध होत नाहीं व अनुद्ध रूप मिद्ध होण्याचा प्रसंग येतो तेथें ती मुळीच लावू नये व तिच्या मदती-गिवाय इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतपु' या सूत्रान्वये, 'पादेन उपहतम्' असा समास करिताना, 'पाद्' शब्दाचें जागीं पदादेश होऊन 'पदीपहतम्' असें रूप मिद्ध होते, पण 'पाद्' शब्द आहे अन्वी उपाध्या अशा 'द्विग्वपादेन' या शब्दाचा 'उपहतम्' या शब्दाशीं समास करिताना, 'पाद्' शब्दाच जागीं पदादेश न होत, 'द्विग्वपादोपहतम्' असेंच रूप होतें, 'द्विग्वपदीपहतम्' असें रूप होत नाहीं) 'येन विधिरित्यन्तस्य' १-१-७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात वर जें म्हटलं आहे तें स्पष्टपण सांगितलें आहे

परिभाषा ३०

नन्वेवमस्यापत्यमिरित्याद्यावदन्तप्रातिपदिकाभाषादिभू न स्यादत आह—

('येन विधिरित्यन्तस्य' सू० २६ या सूत्रान्वये विशेषण हें नेहमी तदन्ताचें वाचक होतें हा पक्ष स्वीकारल्यास) 'अस्य अपत्यम् इ' इत्यादि टिकाणीं 'अ' हें अदन्त प्रातिपदिक नमल्यामुळे, ('अत इभू' सू० १०९० या सूत्रान्वये) 'अ' ला 'इभू' प्रत्यय होणार नाहीं. ('अत इभू' हे सूत्र 'उपाप् प्रातिपदिकात्' या अधिकारातील सूत्र असल्यामुळे ह्या सूत्रात 'प्रातिपदिकात्' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होते व 'अत प्रातिपदिकात् इभू' असा सूत्राचा अर्थ होतो, येथें 'अत' हें विशयण व 'प्रातिपदिकात्' हें विशय्य आहे. 'अत' हें विशेषण असल्यामुळे, 'येन विधिरित्यन्तस्य' ह्या सूत्रानें त्याचा अर्थ 'अदन्तात्' असा होतो, व 'अत इभू',

ह्या सूत्राचा अर्थ 'अदन्तान् प्रातिपदिकात् इज् स्यात्' असा होना. 'अदन्त' — म्हणजे 'अ' आहे अन्तां ज्या वर्णसमुदायाच्या — हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि आहे 'अस्य अप य इ' ह्याने 'अ' चिन्हा ह्या प्रातिपदिकात केवळ 'अ' च आहे अन्यपदार्थ नाही. म्हणून 'अ' ह्या अदन्त कसे म्हणावे ? दुसरे अस की, 'अन्त' ह्या शब्दाचा अर्थ 'स्थान्यमिन्न यस्मापर नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते' असा भाष्यात दिला आहे — म्हणजे ज्या वर्णापूर्वी इतर वर्ण असून त्याच्यापुढे कोणताही वर्ण नाही ही 'अन्त' शब्दाची व्याख्या आहे ही व्याख्या 'अ' ह्या लागू पडत नाही, कारण त्याच्यापूर्वी काहीच नाही म्हणून त्याला अदन्त कम म्हणता येईल व 'इज्' प्रत्यय कसा व्हावा ? अशी अज्ञा उपस्थित होत असल्यामुळे निच निवारण करण्याकरिता) ही परिभाषा समागत —

• व्यपदेशिवेदकस्मिन् ॥ ३० ॥

“ काही तरी निमित्त असल्यामुळे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडतो अशा शब्दांना जे कार्य सांगितले आहे ते कार्य, जे एकदा असल्यामुळे मुख्य व्यवहाराचा विषय ठाऊ शकत नाही, त्याला देखील होत ”

निमित्तसम्भवाद्याद्विशिष्टोऽपदेशो मुख्या व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी । यस्तु व्यपदेशहेत्वभावाद्बिद्यमानव्यपदेशोऽसहायः स तेन तुल्य धर्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहायेऽपि तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः । ते नाकारस्याप्यदन्तत्वाच्च क्षतिः ।

काहीतरा निमित्त असल्यामुळे जो मुख्य व्यवहाराचा विषय होता — म्हणजे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडतो — (जसे अनेक मुल्ले असणे, हे निमित्त असल्यामुळे, त्या सर्व मुल्लात जो दरील त्याला ज्येष्ठ व जो धाकटा त्याला कनिष्ठ असे म्हणता येते) तो 'व्यपदेशी' होय. जेथे एकाच असल्यामुळे त्या धकटेपणामुळे व काही निमित्त नसल्यामुळे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडत नाही, (जसे, एखाद्या गृहस्थामे एकच मुल्ला असला व इतर मुल्ले नसली तर त्या मुल्लास ज्येष्ठ अथवा कनिष्ठ असे म्हणता येत नाही) तो देखील, सूत्रात सांगितलेले कार्य कविताना, व्यपदेशीप्रमाणेच समजाया म्हणून व्यपदेशीला जे कार्य सूत्रात सांगितले आहे ते अशा एकदाच्याहि बराच असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे म्हणून अशाराचे अन्तां देखील 'अ' असल्यामुळे, (अदन्त प्रातिपदिकात जे कार्य सांगितले आहे ते ह्या परिभाषेप्रमाणे, एकदा 'अ' ला देखील होत, व त्यामुळे, 'अस्य अपय इ = अ + इज्' येथे 'यस्येतिच' सू. ३११ या सूत्राने 'अ' चा नाप होऊन 'इ' अथ रूप होण्यात) काही अडचण येत नाही.

एकस्मिन्नित्युक्तं: यस्मात्प्रत्यये आकारस्य नादित्ये, ददिद्याता

विकारस्य नान्तत्वं । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः', दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽद्य स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ मोः पदत्वं न, लोकेऽपि बहुपुत्रसत्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठ्यकनिष्ठत्वादिच्यवहागेऽर्थे मे ज्यष्टः कनिष्ठो मध्यम इति, किंत्वेकपुत्रसत्य एव ।

या परिभाषेत 'एकस्मिन्' हा शब्द असल्यामुळे, 'सभासन्नयन' या शब्दात असलेल्या आकाराला आदि मानता येत नाही, व तसेच 'दरिद्रा' या धातूतील इकाराला अन्यथाक्षर मानता येत नाही. (कारण 'सभासन्नयन' या शब्दातील आकार, व तसेच 'दरिद्रा' धातूतील इकार, एकदा नसून वर्णसमुदायान्तगत-म्हणजे इतर वर्णांसह वर्णमान-आहे.) या परिभाषेत 'अमहाय' या अर्थाचा वाचक 'एकस्मिन्' हा शब्द नसता तर, 'सभासन्नयने भवः' या अर्थामध्ये 'वृद्धाच्छः' सू० १३३७ या सूत्राने 'छ' प्रत्यय झाला असता, (कारण 'सभासन्नयन' यातील आकाराला आदिवर्ण मानला असता तर, 'वृद्धिर्यस्याश्चमादिस्तद्वृद्धम्' सू० १३३० या सूत्राने त्या शब्दाला 'वृद्ध' संज्ञा प्राप्त झाली असती व त्यामुळे 'वृद्धाच्छः' हे सूत्र लागू पडले असते.) तसेच 'दरिद्रा' यातील इकाराला अन्यवर्ण मानला तर, 'इ'वर्ण अर्ती असता 'एरच्' सू० १३३१ या सूत्राने होणारा, अच् प्रत्यय झाला असता, या परिभाषेत 'एकस्मिन्' हा शब्द घातला आहे म्हणूनच 'हरिषु=हरि+सु' या ठिकाणी 'सु' ला पदसंज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. (कारण 'सु' हा येथे एकदा नसून 'हरि' या वर्णसमुदायामह आहे; म्हणून 'सु' हा एकदा असताना जी त्याला 'स्तिङ्गन पदम्' या सूत्रान्वये पदसंज्ञा प्राप्त करून देण्याचा प्रसंग आला असता तो प्रसंग 'सु' हा वर्णसमुदायान्तगत असल्यामुळे येऊ शकत नाही.) लौकिक व्यवहारात देवीला, पत्नीला गृहस्थ्यास अनेक पुत्र असल्यास, ती वाढिल त्या पुत्रास हा माझा ज्येष्ठ, मध्यम किंवा कनिष्ठ पुत्र आहे असा व्यवहार करित नाही. (पण सर्वांत जो वाढील त्यालाच ज्येष्ठ, सर्वांत जो धाकटा त्यालाच कनिष्ठ, व मधल्यास मध्यम म्हणतो;) परंतु त्याला एकच पुत्र असल्यास तो तसा व्यवहार त्या पुत्राच्या मध्याने करितो. (कारण त्याला एकच पुत्र असल्यामुळे, तोच ज्येष्ठ, तोच कनिष्ठ व तोच मध्यम, असे म्हणता येते.)

अनेक चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः

ही परिभाषा लौकिक व्यवहाराच्या आधारावर रचली गेली असल्यामुळे, या परिभाषेने (जसा शास्त्रीय—म्हणजे सूत्रविहित—कार्याचा अतिदेश होतो तसाच) अशास्त्रीयाचा—म्हणजे सूत्राने विहित नसलेल्याचा—देवीला अतिदेश होतो. (एकाला जे कार्य सांगितले आहे तेच कार्य दुसऱ्यालाहि व्हावे असे विधान करणे त्याला अतिदेश म्हणतात; व तो अतिदेश 'वति' प्रत्ययाचा किंवा स्पृशार्थवाचक 'इव' इत्यादि शब्दाचा उपयोग करून केला जातो प्रकृतमर्थस्य 'व्यपदेशि' या शब्दाला 'तत्र तस्येव' सू० १००० या सूत्राने 'वति' प्रत्यय लावून अतिदेश सांगितला आहे, व त्याचा अर्थ असा होतो

वीं, मुख्याला जे कार्य हाणें सांगेलें आहे ते कार्य एकट्याला देखील करावें ज्या अर्थां ही परिभाषा लाविले—म्हणजेच अशास्त्रीय—व्यवहाराच्या आधारावर रचली आहे त्याअर्थां ह्या परिभाषेन्वये अशास्त्रीयाचा देखील अतिदेश होतो शास्त्रीय कार्य म्हणजे सूत्रात विधेयरूपानें जे कार्य सांगितलें आहे न होय. जे सूत्रात कोठेहि विधेयरूपानें सांगितलें नाहीं ते अशास्त्रीय होय.)

अत एव इयायेन्यादावेकाच्यनियन्धनद्वित्वसिद्धिः ।

उपग्रमाणें मुख्याला शास्त्रीय रिवा अशास्त्रीय कार्य होतें त्याचप्रमाणें ते कार्य असद्याला देखील व्हावे असा या परिभाषेने कार्यातिदेश केला असल्यामुळें, 'इयाय' इत्यादिस्थलीं एकाचवाच्या निमित्तामुळे होणारे द्वित्व होतें. (' लिटि धातोरनभ्या मभ्य ' सू० २१७३ या सूत्रान्वये, लिट् पुढे असतां, अनभ्यस्त धातूच्या अवयवास द्वित्व करावें असे सांगितलें आहे. हे द्वित्वकार्य विधेयप्रातिपादित असल्यामुळे, शास्त्रीय कार्य आहे, व हें कार्य 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू० २१७१ या सूत्रान्वये धातूच्या प्रथम एकाचास होतें 'एकाच्' या शब्दाचा अर्थ 'एक आहे अच् ज्या वर्णसमुदायात' असा आहे, व हा शब्द अन्तरशब्दप्रदान बहुव्रीहि आहे. ' इ ' या धातूत इतर वर्ग नसून एकदा ' इ ' हाच वर्ग आहे. तथापि, या परिभाषेप्रमाणें, इतर वर्गांतगत एक अच् ज्या धातूत आहे—जसें, ' गम् ', ' हन् ', ' वद् ' इत्यादि स्थलीं—तशा धातूंतुं लिट् आला असता, जसें प्रथम एकाचास द्वित्व होतें, त्याचप्रमाणें ' इ ' धातूला, लिट्पुढे असता द्वित्व होतें द्वित्व कार्य जरी शास्त्रीय आहे तरी एकाचसह शास्त्रीय नाहीं कारण पाणिनीयसूत्रात ते कोठेहि विधेयरूपानें उपलब्ध केले नाहीं. 'यसमाभ्यविधिः', 'यन विधिस्तदन्तर्य इत्यादि सूत्रांनी 'तदादि' 'तदन्त' 'अह' इत्यादि मज्जाचें जम विधान केले आहे तसें एकाचवाचें कोठेहि विधान केले नाहीं, असें असून देखिल ' गम् ' ' हन् ' ' वद् ' इत्यादि धातूंचें द्वित्वणीं जे वास्तविक एकाचसह आहे याचा ' इ ' धातूचें द्वित्वणीं अतिदेश करण्यानें, एकाचवाच्या निमित्तामुळे होणारे द्वित्व कार्य ' इ ' धातूलाहि होतें.)

अत एव भवतीत्यादी भू इत्यस्याअङ्गपम्.

ही परिभाषा असल्यामुळेच ' भवति=भू+वाप्+ति ' इत्यादि स्थलीं, (' वाप् ' या प्रत्ययाला मानून) ' भू ' ल्य अङ्गमज्ञा होतें. (' भू+वाप्+ति=भव+ति ' या स्थलीं, ' भव ' द्वे ' तिप् ' प्रत्ययाचें अङ्ग आहे. ' भव ' द्वे ' भू ' ने सुकें शालें असून त्यापुढे इतर वर्ग असल्यामुळे त्याला मज्जाद म्हणतां येतें, पण तपासला मानून 'भू'-ला अङ्गमज्ञा करीत प्राप्त व्हावी ? कारण ' भू ' या स्थलीं, वर्णसमुदायामध्ये ' भू ' हा भादि नसून एकटाच आहे व ' संपन्वमिन्न यस्मान् पूर्वं नास्ति परमग्नि स आदिर, यन्न ' भती ' आदि ' शब्दार्थी भाष्यकारांनीं व्याख्या दिली आहे. या व्याख्येप्रमाणें, ' भ ' ला अङ्गमज्ञा व ताविक प्राप्त होऊं शकत नाहीं, तथापि ह्या परिभाषेप्रमाणें ती

एकदा असल्यामुळे त्याला ही संज्ञा प्राप्त होते, व 'सु' हे शब्दाचे अन्न मानण्यात, ही परिभाषा असल्यामुळे, काही अडचण येत नाही.)

इयानित्यादी कार्यकालांसे तद्धितान्तत्वनिरन्वयप्रातिपदिकत्व न सिध्यति । अन्यथा यस्माद्विहितस्तद्धित्वाभावात् स्यात् ।

तसेच 'इयान्' इत्यादिस्थळा, तद्धितान्त ग्रामुल होणारी प्रातिपदिसंज्ञा कार्यकालपक्षांत 'इयन्' एा होते, ही परिभाषा नमती तर ज्याहून तद्धित प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति 'इयन्' या शब्दस्वरूपान आदि नमल्यामुळे—म्हणजे प्रकृतीचा लोप होऊन प्रत्ययच बाकी राहिला असल्यामुळे—इयत्त्या कार्यकालपक्षांत प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होऊं शकली नवते. ('कृताद्वितममासाश्च' सू १७९ वा सूत्राने तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत असेने तद्धितान्त' या शब्दाचा अर्थ 'ज्या प्रकृतीहून तद्धितप्रत्यय झाला आहे असे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मक शब्दस्वरूप' असा आहे अशा समुदायात प्रकृति आदि व प्रत्यय अर्थां असल्या तरच तम शब्दस्वरूप तद्धितान्त मानता येते, पण 'इयन्' या स्थळा ज्या 'इदम्' प्रकृतीहून 'वतुप्' प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतीचा लोप होऊन व प्रत्ययाचे पाणिनीय सूत्रान्वये 'इयन्' असे रूपांतर होऊन केवळ प्रत्ययच शिल्लक राहिला आहे हे प २१ मध्ये प्रक्रियापूर्वक सिद्ध करून दाखविले आहे तारान 'इयन्' हा केवळ प्रत्यय असून शब्दाच्यामार्गे प्रकृति नमल्यामुळे, त्याला तद्धितेतद्धितान्त मानता येत नाही, व त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही ती प्रातिपदिक न मानता आल्यास, 'डाप् प्रातिपदिकान्' सू० १८१ या अर्थकारसूत्रान्वये त्याहून 'सु' इत्यादि विभक्तिप्रत्यय होऊं शकणार नाहीत व 'इयान्' इत्यादि रूपाची मिद्धि होऊं शकणार नाही. पण ही परिभाषा नमल्यामुळे जरी प्रकृतीचा लोप होऊन 'इयन्' हा केवळ प्रत्यय शिल्लक राहिला आहे तरी जरी प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मक तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकते तरी या अयत्नाय—म्हणजे एकदा—'इयन्' एा देशान्त्वपदेशिवद्भावाने होते, व त्यामुळे मुबुसति होण्यात व 'इयान्' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यांत कार्यकालपक्षात देखील काही अडचण येत नाही. ग्रन्थतारान त्या पत्तीत 'कार्यकालपक्षे' असा शब्द घातला आहे. त्याचे कारण हे की या पत्तीत जी अडचण दाखवून तिचे निवारण केले आहे ती अडचण यथोद्देशपक्षान मुळीच उपस्थित होत नाही, ती केवळ कार्यकालपक्षातच उपस्थित होते. यथोद्देशपक्षान 'किमिदंभ्यां घोषः' सू० १८११ या सूत्राने 'इदम्' एा 'वतुप्' हा तद्धित प्रत्यय होऊन 'इदम् + वतुप्' अशी स्थिति होताच, त्याला 'कृताद्वितममासाश्च' या सूत्रान्वये लोपे प्रातिपदिकसंज्ञा होते, व ती संज्ञा 'इदम् + वतुप्' याचे, अनेक सूत्रान्वये संस्कार होऊन 'इयत्' असे रूप सिद्ध होईपर्यंत कायम राहून, 'इयन्' एा स्थान बदलावने ती प्राप्त होते. पण कार्यकालपक्षांत 'यदा काये तदा भक्षापरिभाषाम्' ,

असा नियम असल्यामुळे, 'इयत्' हे रूप मित्र आल्यावर रयाहून सुवृत्ति करते-वेळीं, हा 'इयत्' प्रातिपदिक आहे की नाही हे ठरवितांना ही परिभाषा 'कृत-द्वितसमामात्र' या सूत्राजवळ उपस्थित होते व जरी 'इयत्' हें तदादित्त्वितान्त नाही व केवळ प्रथम आहे तरी त्याला या परिभाषेप्रमाणें व्यपदेशिवद्भावाने प्रातिपदिकमंशा प्राप्त होते, व सुवृत्ति होऊन 'इयान्' इत्यादि रूपें मित्र होण्यांत कांही अडचण येत नाही.)

यत्तु योऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपदानाभ्यामेकाज्यपदेशो यथेया येत्यादावर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजिति कैयटस्तत्र । तस्यैकपदा द्वागित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारमत्वात् । एकपदा द्वागित्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्य उक्तम् । द्वास्त्यादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्या- शब्दमात्ररूपे पदमेकोऽययव इत्यर्थ इति तदाशयः ।

कैयटाचे असे म्हणणे आहे कीं, ज्याला अर्थ असतो त्याच्या अर्थाचे एकदा प्रहण व एकदा त्याग केला असता, एकाचव्यवहार उपरस होतो, जसे 'इयाव' इत्यादि स्थली 'इ' या अर्थवान् धातूचा (अर्थाचा त्याग केला असता) 'इ' हा जो एक वर्ण आहे त्याचे ठिकाणी 'एकाच्' ही मंशा लागू पडते. (मागे हे सांगितलेच आहे कीं, 'एकः अच् यस्मिन् सः एकाच्' हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि आहे. येथे अन्यपदार्थ वर्णसमुदाय आहे. म्हणून ज्या वर्णसमुदायात एक अच् असतो तशाच वर्णसमुदायाला 'एकाच्' ही मंशा लागू पडते. पण 'इ' या धातूत वर्णसमुदाय नसून एकाच वर्ण—म्हणजे 'इ'—आहे. तेव्हां या 'इ' ला एकाच् म्हणावे कसे ? यावर कैयटाचें असे म्हणणे आहे कीं, ज्या स्थली एकाच वर्ण असून तो अर्थवान् आहे तशा स्थली तो वर्ण व त्या वर्णाचा अर्थ या दोहोंचा समुदाय अन्यपदार्थ मानल्यास व तशा वर्णा-र्थरूपी समुदायाचा तो वर्ण अवयव मानल्यास, 'एकाच्' या बहुव्रीहि समावाची उपपत्ति लागते, व अशा रीतीने 'इ' ला एकाच् म्हणतां येत. पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं) हें कैयटाचें म्हणणे बरोबर नाही; कारण असे मानल्यास, भाष्यांत 'एकपदा ऋक्' हांतील 'एकपदा' या शब्दार्था अन्वर्थकता सिद्ध करण्याकरिता जें प्रतिपादन केले आहे त्या तऱ्हेने 'इ' ला एकाच् मंशा प्राप्त होते असे म्हणणे हें मुख्य व्यव-हाराचें उदाहरण होईल. (व ते वास्तविक गौणव्यवहाराचे उदाहरण असून देखील, ते गौणव्यवहाराचे उदाहरण आहे असे मानतां येणार नाही) 'एकपदा ऋक्' याचे व्याख्यान करितांना 'अर्थेन युक्तो व्यपदेश' (अर्थांमुळे व्यवहार योग्य ठरतो) असे भाष्यकारांनी भाष्यात छटले आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, ऋक् हा धर्म अर्थ व शब्द या दोहोंचे ठिकाणी राजगारा अमल्यामुळे, त्या ऋचेतील वर्णसमुदायरूपी एक पाद त्या ऋचेचा अवयव समजावा हा त्या भाष्याचा आशय आहे. (शब्द व त्याचा अर्थ या दोहोंचा नित्य संबन्ध अमल्यामुळे व अर्थ हा नेहमी शब्दानेच अभि-

इयत्त हांगारा अमरायामुळे, ऋक्चवर्षी धर्म नष्ट व भर्मा या दोहोंचे ठिकाणी विद्यमान अमता, येवढा अर्थ ऋक् नष्टे शिवा येवढा धर्म ऋक् नष्टे, वर्णाधरूपसमुदाय ऋक् अष्टे, व अशा वर्णाधरूपसमुदायाचा येवढा वर्ण मरु समुदाय भरपर मान' याने 'एकपदा' या बहुव्रीहि समामाधी उपपत्ति स्वरुता येते असे भाष्यकाराचे द्वाणजे आहे. 'एवःपाद्.पर्व्या म्वा एकपदा' असा समाम होऊन 'एकपदा' हा शब्द 'मैव्या सुपूर्वरप,' 'पाद पत्' व 'टावृचि' मू० १७०, ७३४ व ४१४ हीं मूले सावल्याने सिद्ध होता, जिच्यान येवढा पद पाद आहे असा ऋक्चवर्षी—जसे 'अद्वेना अपिवातप मन,' ह्या एकपदा ऋक्चवर्षी—वाक्याधिक पद पादाशिवाय कोणाच अन्यपदाचे नाही, नग 'एकपदा' या बहुव्रीहि समामाधी उपपत्ति करीत त्याची ? तथापि भाष्यकारांनी घर सांगितल्या सन्नेने त्या म 'मार्धा उपपत्ति स्वरुता आहे, पण 'एकपदा' ऋक् ' हे गौणस्ववहाराचे उदाहरण मसून मुख्यस्ववहाराचे उदाहरण आहे, कारण गौणस्ववहारांत जसा मुनवाच ठिकाणी अमणाच्या धर्माचा गौणाचे—द्वाणजे अमरा याचे—ठिकाणी आरोप केला जातो तसा परांत उदाहरणान आरोप केला मसून, ऋक् हीच 'स्वपदेशि'—द्वाणजे मुख्य स्ववहाराचा विषय—मानली आहे व त्याचे कारण हे की, ऋक्चवर्षी पण व त्याचा अर्थ या दोहोंत ऋक्चवर्षी समान अमरायामुळे, या ठिकाणी आरोप करण्याचे कामच पडत नाही परंतु 'इ' या धातुला एकाच मानने वेळीं मुख्यचे ठिकाणी—द्वाणजे 'गम्' 'इन' 'वद्' इत्यादि वर्णसमुदायात्मक एकाच धातून—अमणाच्या एकाचवर्षी धर्माचा त्या अमराय 'इ' धातूचे ठिकाणी आरोप करावा लागत अमरायामुळे ते गौणस्ववहाराचे उदाहरण ठरते. अशा गौण स्ववहाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावताना, मुख्यस्ववहाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावतवेळीं ज्या प्रतिपादनज्ञेतीचे अवलंबन भाष्यकारांनी केले आहे तिचे अवलंबन करणे अयोग्य आहे. कारण तसे के' याम त गौणस्ववहाराचे उदाहरण न होता मुख्यस्ववहाराचे उदाहरण ठरेल व 'इ' हाच स्वपदेशि होईल. द्वाणून वृत्ताचे द्वाणजे बराबर आहे असे मानता येत नाही हा ग्रन्थकाराचा आशय आहे)

तस्मादेकस्मिन्स्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठः प्रादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेवावस्थाभिः समुदाय रूपन्याधारोपेणेतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथात्रैकाध्वर्यादिव्यवहारोपपात्तेरिति लोकाभ्यायासिद्धेयम् ।

(गौणस्ववहारांत मुख्यचे ठिकाणी अमनेद्रवा धर्माचा गौणाचे—द्वाणजे अमरा याचे—ठिकाणी आरोप केल्याने गौणस्ववहाराची उपपत्ति स्वरुता) द्वाणूनच जेथे एकाच्या गृहस्थ्यास एकच मुलगा अमरायाम त्या मुलाचे ठिकाणी ज्येष्ठ, मध्यमत्व, वनिष्ठत्व इत्यादि मुलांचा आरोप करून त्या पुत्राला ज्येष्ठ, मध्यम व वनिष्ठ असे पदच घेऊं म्हणता येत ठिका - शिलापुत्रकस्य शरीरम् '

(घरवट्याचें शरीर) या उदाहरणांत (जरी घरवंटा, आपल्या शरीराहून भिन्न नाहीं तरी आडवा घरवंटा, उभा घरवंटा इत्यादि) अवस्थाभेद कल्पून त्या अनेक अवस्थेंमध्ये असणाऱ्या घरवंट्याचें जे समुदायरूपी स्वरूप आहे तशा आरोपित समुदायरूपी घरवंट्याचें शरीर—म्हणजे वर्तमान कालिकस्वरूप—असा व्यवहार होतो त्याचप्रमाणें 'इ' या एकवर्णात्मक धातूचे ठिकाणीं देखील (मुखाच्या ठिकाणीं असणाऱ्या एकवर्णपी धर्माचा आरोप करून) जो एकाचव्यवहार केला जातो त्याची (घर सांगितलेल्या लौकिकव्यवहारान्वये) उपपत्ति लागते; व अशा रीतीने ही परिभाषा लौकिकव्यवहाराच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी

न चासहाय एवैतत्प्रवृत्तां भवतीत्यत्र नृ इत्यस्याद्भृत्यानापत्तिः ससहाय-
त्वादिति घाच्यम्. शपमादायाद्भृत्ये कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य
ससहायत्वाभावाद्दोके विजातीयकन्यादिसत्वोऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवाय-
मेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत् ।

जो असहाय—म्हणजे एकटा—आहे त्याचेंच ठिकाणीं ही परिभाषा प्रवृत्त होते (असा जो सिद्धान्त घर सांगितला आहे तो बरोबर आहे) असें मानल्यास, 'भवति' या स्थलीं 'भू' हें (शपाचें) अन्न मानता येणार नाही; कारण तो 'भू' (शप् लावतेवेळीं एकटा नसून त्याला तिबादिप्रत्ययांचें सहाय्य असल्यामुळे) ससहाय आहे—असें कोणी म्हटल्यास ते म्हणजे बरोबर नाहीं कारण 'भू' हें शपाचें अन्न आहे अशी शपाला मानून 'भू'ची अन्नसंज्ञा मिळ करतेंवेळीं, उगाहून शप् प्रत्यय झाला आहे त्याचा 'भू' हा तदादि असल्यामुळे (व 'भू'च्या लगेच पुढे तिप् प्रत्यय नसून दोहोंमध्ये शपाचें व्यवधान असल्यामुळे,) 'भू' हा समहाय आहे असे मानतां येत नाही. ('भू+तिप्' अशी स्थिति झाली असतां, 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्रानें 'भू' ला शप् विकरण लागते. सारांश शप् विकरण लागतेवेळीं 'भू' हा एकटा नसून त्याला तिप् प्रत्ययाचें सहाय्य असतें म्हणून 'यस्मात्प्रत्ययविधितस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' सू० १९९ या सूत्रान्वये 'भू' ला तदादि म्हणतां येत नाही, 'भू' जर एकटाच असता य त्याला तिप् प्रत्ययाचें सहाय्य नसतें तर प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे त्याचे ठिकाणीं 'तदादि' असा व्यवहार करता आला असता—अशी संकाकाराची संका आहे. त्यावर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, ही संका बरोबर नाहीं, कारण जरी शप् प्रत्यय लागतेवेळीं 'भू' चे जवळ तिप् प्रत्यय आहे तरी तो तिप् प्रत्यय 'भू'चा मजातीय नसून विजातीय आहे. 'भू' हा कार्यी आहे—म्हणजे शपाच्या निमित्तानें 'भू'ला कार्य होणें आहे, 'तिप्'ला कार्य होणें नाही, व तमेंच शप् हें विकरण धातूच्या लगेच पुढे लागत असल्यामुळे, 'भू' धातू शपाच्या अपेक्षेनें तदादि ठरतो, व या परिभाषेप्रमाणें त्याचे ठिकाणीं तदादिसंज्ञा योग्य ठरते.) असें लौकिक व्यवहारांत एखाद्या गृहस्थाम एकच पुत्र असून कांहीं कन्या असल्यास पुत्र व कन्या

यांच्यामध्ये सजातीयत्व नसून विजातीयत्व असल्यामुळे, तो गृहस्थ आपल्या पुत्राचे दिवाणी, खाला कन्या अमूनहि, वेष्ट, कॅनिष्ठ, मध्यम इत्यादि व्यवहार करूं शकतो, त्याचप्रमाणें ' भू ' झाला, जरी त्याचें जराळ विजातीय निष्प्रभय आहे तरी शपाच्या अपेक्षेनें अन्नसंज्ञा प्राप्त होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं.)

न चैवं ' निजौ चत्वार एकाच ' इति भाष्यासङ्घटितिरिकारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाचत्वानुष्णादनादिति वाच्यम्, एकस्मिन्नित्यस्याप्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः ।

ही परिभाषा जो असहाय आहे त्यालाच लागू पडते असे मानल्याम, ' निजौ चत्वार एकाचः ' (ह्मणजे ' निज् ' घातून चार एकाच—निज्, इज्, नि, प इ—आहेत) असें जे भाष्यात झटले आहे त्याच्या विरुद्ध हे मत ठरतें; कारण ' निज् ' घातूनील जो इकार एकाच मानला आहे (तो असहाय नसून न् व ज् या दोन पणांनीं युक्त असल्यामुळे व ' निज् ' या वर्गसमुदायात समाविष्ट असल्यामुळे,) तो असहाय आहे. (आणि ज्या अर्थां भाष्यात असा समहाय इतराला एकाच संज्ञा लावली आहे त्याअर्थां हे शरद होतें कीं, ही परिभाषा असहायासच लागते व असहायास लागत नाहीं हें ह्मणजे चूक ठरते—असें कोणी झटल्यास, प्रत्यकार ह्मणतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं, कारण ज्या भाष्याच्या आधारावर ही शंका उपस्थित केली आहे ते बर दिलेले भाष्य प्रकृत परिभाषेत असल्या ' एकस्मिन् ' या शब्दाच्या अर्थाचा विचार न करितां लिहिले आहे. (सारांत ' एकस्मिन् ' या शब्दाच्या अर्थाकडे दुर्लक्ष करून लिहिलेले वरील भाष्य सिद्धान्ताची उक्ति आहे असें मानतां येत नाहीं. तो एकदेशीची उक्ति आहे असें समजून तिचा स्वीकार करू नये, प तसें केल्याम, केवळ असहायासच ही परिभाषा लागते असा जो सिद्धान्त बर मांगितला आहे त्यांत कांहीं दोष येत नाहीं.)

अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यर्थव्यपदेशाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते ।
अर्थव्यपदेशेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यत इति तदर्थः ।

(यांउपवांस्तप्रार्थित्य त्यागोपादानाभ्यामेकव्यपदेश ' असें जे कथटाने झटले आहे ते ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ' या भाष्यातील वचनाला घेऊन असल्यामुळे, कथटाचे ह्मणजे चूक नसून अगदीं बरोबर आहे—अशी कोणी शंका केल्यास त्याचा प्रत्यकार असें ह्मणतात कीं,) ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः '—ह्मणजे जो अर्थवान् आहे त्याचे ठिकाणीं जसा मुल्याचे ठिकाणीं व्यवहार होतो तसा करावा—असें जे भाष्यांत झटले आहे त्यातील ' अर्थवत् ' शब्दाचा लक्षणागुतीनें ' अपहाय ' असा अर्थ होतो, व त्याचा अर्थ असा कीं, मुल्याचे ठिकाणीं जसें कार्ये होत तसेच अर्थबोधक शब्दाचे ठिकाणीं कार्ये होत. (सारांत ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ' यातील ' अर्थवत् ' शब्दाचा अर्थ ' असहाय ' असा असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा जो अर्थ

आहे तोच त्या उर्णाचा अर्थ होतो, आणि ह्मणून कैयटाचे म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं. जो अर्थवान् आहे त्याला आपला अर्थ सांगण्याकरिता दुसऱ्याच्या मदतीची गरज पडत नसल्यामुळे त्याला लक्षणावृत्तीने 'असहाय' असें म्हणतां येते./

प्रायो ऽसहाय एवार्थवत्वात् । कुरुते इत्यादौ तशब्दाकारोऽचामन्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारे चासहाय एवेति तत्र व्यपदेशि-
वद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

(मुरय व्यवहाराचा विषय नसून ज्याला हा परिभाषेप्रमाणें व्यपदेशिवद्भावाने व्यवहाराचा विषय ठरविले जाते तो अर्थवान्,) त्याचे ठिकाणीं अर्थयुक्ता असल्यामुळे, बहुधा असहाय असतो. (पण क्वचित् स्थलीं जो व्यपदेशिवद्भावानें व्यवहाराचा विषय ठरविला जातो तो अर्थवान् नसतो. जसे—) ' कुरुते ' इत्यादि स्थलीं ' त ' या प्रत्य-
यांतील अक्षराचे ठिकाणी, हा अक्षर अचामधील अन्य अच् आहे व हा अक्षर वर्णसमुदायांत आदि आहे असे दोन व्यवहार वरितांना तो अक्षर असहायच असतो. ह्मणून व्यपदेशिवद्भावानें त्याचें ठिकाणीं ' टि ' संज्ञा निव्दू होते. (' कृ ' धातूचें आत्मनेपदाचें लटाचें प्रथमपुरुषानें एकवचनाचें रूप तयार वरितांना ' कृ+उ+त ' अशी स्थिति झाली असतां, ' टिज आत्मनेपदानां टेरे ' सू. २२३३ हे सूत्र प्रवृत्त होतें, व या सूत्रानुरूपें ' टि ' ला पृ.व होते ' अचोऽन-वादि टि ' सू. ७९ हे टिसंज्ञा-
विधायक सूत्र आहे व त्याचा अर्थ ' अचा माये योऽन्यः स आदिर्यस्य तद्विमजं स्यात् ' —ह्मणजे शब्दांतील अचामध्ये जो अन्य अच् आहे तो अन्य अच् उदा वर्णसमुदा-
याचा आदि आहे त्याला ' टि ' असें ह्मणतात—असा आहे ' त ' या प्रत्ययांत अनेक अच् नसून केवळ एक अच्—ह्मणजे ' अ '—आहे, व हा कोणत्याहि वर्ण-
समुदायाचा आदि नाहीं, कारण ह्याच्या पुढे कोणताहि वर्ण नाहीं. तसेंच तो अक्षर अर्थवान् देखील नाहीं; ' त ' प्रत्यय अर्थवान् आहे, पण त्यांतील ' अ ' याला कांहींच अर्थ नाहीं. तथापि तो जरी निरर्थक आहे तरी असहाय आहे—ह्मणजे अनेक अर्था-
मधील अन्य अच् तो नाहीं व तसेंच कोणत्याहि वर्णसमुदायाचा आदि नाहीं. तरी तो असहाय असल्यामुळे, जरी तो अर्थरहित आहे तरी, या परिभाषेप्रमाणें मुक्त्याचें ठिकाणीं होणारा व्यवहार त्याचें ठिकाणीं होतो, व त्याला व्यपदेशिवद्भावानें ' अचो माये अन्यः ' व ' वर्णसमुदायस्यादिः ' असें मानतां येतें, व त्यामुळे त्याला टिसंज्ञा प्राप्त होण्यांत कांहींच अडथळा येत नाहीं.) हा विषयामेवज्जानें इतर प्रत्यांत विस्तर-
पूर्वक चर्चा केली आहे. (येव मद्रजच अथा प्रथ उन्नजो की, ' आद्यमवेदकर्मिन् ' सू. ३४८ हे अष्टाध्यायीत साह्यान् पठित सूत्र असल्यामुळे व ही परिभाषा त्या सूत्र-
ाच अर्थ सांगणारी असल्यामुळे, ही बेगळी परिभाषा मानण्याची गरज काय ? पण भाष्यकार ह्मणतात की, ' आद्यमवेदकर्मिन् ' हे सूत्र असदावाच्या— ह्मणजे पृ-
ष्ट्याच्या—ठिकाणीं तद्दि व तद्गत पृ.वचे व्यवहार करण्याच्या बाबीं उपपत्ती पड-

णारे सूत्र असल्यामुळे अर्थांति सूत्र आहे, व ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' हा न्याय असल्याचे ठिकाणी सर्व प्रकारचे स्वप्नद्वार लागू करण्याच्या कामी उपयोगी पडणारा असल्यामुळे व्यापक आहे. ह्यानून वास्तविक 'आद्यन्तरेकस्मिन्' असा सूत्राचा पाठ न करिता ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' असा त्या सूत्राचा पाठ करण योग्य आहे, व असा पाठ केल्यासच, ' इ ', ' ऊ ' इत्यादि एकवर्णमक धातूला एकाच मजा प्राप्त होऊ शकते ही एकाच मजा 'आद्यन्तरेकस्मिन्' या सूत्रानेच तरा धातूच्या ठिकाणी प्राप्त होऊ शकत नाही. तसेच ' आदेशप्रत्ययो ' सू २१२ या सूत्रातील ' आदेश प्रत्ययो ' ही अवयवप्रती असल्यामुळे, प्रत्ययातील सकार प्रथममुद्रायाचा अवयव असला तरच त्याला एव शकेल, पण तो सकार वर्णसमूहापासून तमून गृह्याचा अवयवास त्याला पक्व होणार नाही. ह्यानून व्यपदेशिवदेकस्मिन्' असा व्यापक सूत्र पाठ असणेच उचित आहे. पण अखेरीस भाष्यकार अस ह्याणतात की असे सत्र असण्याची देखील काही गरज नाही, कारण या सूत्रान्वय हीणारे सर्व स्वप्नद्वार लौकिक. स्वप्नद्वारान्वयेंच सिद्ध होऊ शकतात, व जी गोष्ट लौकिकस्वप्नद्वाराने सिद्ध होऊ शकते तिच्या सिद्धाकरिता मुद्दाम सूत्र करण्याची काहीच गरज नाही. मारास 'आद्यन्तरेकस्मिन्' हे सूत्र व मानता ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' ही परिभाषा मानली ह्याने सर्व काही कामे भागतील)

परिभाषा ३१

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तर्विधिना परमगर्गादिभ्योपि स्यादत आह ॥

' गर्गादिभ्यो यञ् ' सू. ११०७ ह्या सूत्राने सांगितलेला ' यञ् ' प्रत्यय जसा गर्गादिगणात पठित असलेल्या प्रातिपदिकाना होता. तसाच ' यन विवेस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये तो प्रत्यय तदन्तर्विधीने गर्गादिप्रातिपदिकान्त शब्द ' परमगर्ग ' ह्या दिकानाहि होईल (तसा तो होऊ नये) ह्यानून ही परिभाषा सांगताना —

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तर्विधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

" सूत्रात जर एखाद्या प्रातिपदिकाचा निर्देश करून त्याला प्रत्यय हागे सांगितले असेल तर असा ठिकाणी तदन्तर्विधि होत नाही (ह्याने प्रातिपदिकान्तहून तो प्रत्यय न होता सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकाहूनच तो प्रत्यय हाता) "

(' गर्गादिभ्यो यञ् ' या सूत्रात गर्गादिगणात सांगितलेल्या प्रातिपदिकांचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या प्रातिपदिकाहूनच ' यञ् ' प्रत्यय होतो, व ' परमगर्ग ' इत्यादि प्रातिपदिकान्तहून तो प्रत्यय होऊ शकत नाही)

इयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वार्तिक
 स्यप्रत्ययांशानुवादः । अत एवायं प्रत्ययविधिविषय एव । अत एव येन
 विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नेऽपृथग्व्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिके-
 नापि तदन्तविधिप्रतिपादन स्वसा परमस्वसेत्यानुदाहरणं च सगच्छेत ॥
 अत एव च तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न
 कथनम् । सोऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एव ।
 ध्वनित चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥

‘समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्’ ह्य वार्तिकात् प्रत्यय
 दादाचे ग्रहण केले आहे व ही परिभाषा त्या वार्तिकातील ‘प्रत्यय’ पदवाच
 अशाचा अर्थ सांगणारी आहे, ह्मणूनच ज्या सूत्रात प्रत्यय होई सांगितले आहे त्याचाच
 ही परिभाषा लागू पडते ह्मणूनच ‘येन विधित्द-तस्य’ १—१—७९ ह्या सूत्राव-
 रील भाष्यात, प्रत्ययाचें विधान न करिता भिन्न विधान करणाऱ्या ‘अप्त्’ सू-
 २७७ इत्यादि सूत्रात जरी प्रातिपदिकाच ग्रहण केलें आहे तरी तेथें तदन्तविधि हाऊन
 ‘स्वना’ ‘परमस्वसा’ इत्यादि रूपे सिद्ध होतात असें जें सांगितले आहे तें योग्य
 आहे (‘अप्त्’ या सूत्रात प्रातिपदिकाहून प्रत्यय व्हावा असें विधान केले नसून
 सर्वनामस्थानांत उपधादीर्घ व्हावा असें विधान केले आहे ह्मणून अशा ठिकाणीं तदन्त
 विधि होऊ शकतो, व त्यामुळे ‘अप्त्’ या सूत्रात जरी स्वसृ’ या प्रातिपदिकाचें
 ग्रहण केलें आहे तरी सर्वनामस्थानात जशी ‘स्वसृ’ यातील उपधा दीर्घ हात तशीच
 ‘स्वम्’ आहे अन्तीं ज्याच्या अशा ‘परमस्वसृ’ याची देखील उपधा दीर्घ होते,)
 आणि ह्मणूनच ‘येन विधि’ या सूत्रावरील भाष्यात ‘समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध’ ह
 निषेधक वार्तिक सांगितले आहे, पण ही परिभाषा सांगितली नाहीं (कारण त्या
 वार्तिकात प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ अतर्भूत होत असल्यामुळे, तिचा पृथक् निर्देश कर-
 ण्याची भाष्यकारास गरज वाटली नाहीं) ‘समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध’ या वार्तिकात
 सांगितलेला निषेध देखील अशाच सूत्रांना लागू पडतो कीं ज्यामध्ये विशिष्ट प्रातिप-
 दिकाच ग्रहण केलें आहे. (उगित्थ ‘सू० ४५५ ‘अत इज्’ सू० १०९५ ‘यजि
 ओश्च’ सू ११०३ इत्यादि सूत्रात जरी प्रत्यय व्हावा असें विधान केले आहे तरी त्या
 सूत्रात कोणत्याहि विशिष्ट प्रातिपदिकाच ग्रहण केलें नसल्यामुळे तशा सूत्रांना तदन्त
 विधिनिषेध लागू पडत नाहीं, व उगिद्वन्त प्रातिपदिकाहून ‘डीप्’ प्रत्यय होता
 तसच अद्वन्त प्रातिपदिकाहून ‘इज्’ प्रत्यय, व ज्यांना गोत्रवाचक यज् किंवा इज्
 प्रत्यय झाला आहे अशा यजन्त व इजन्त प्रातिपदिकांहून फक् प्रत्यय हातो) ‘अम-
 मासे निष्कादिभ्य’ ५-१-२० या सूत्रावरील भाष्यात हें ध्वनित केलें आहे

अत्र च शापक सपूर्वाच्चेति सूत्रम् । अन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्त
 विधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

‘ सपूर्वांश्च ’ सू. १८८७ हे सूत्र या परिभाषेचे शापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर ‘ पूर्वादिनिः ’ सू. १८८६ या सूत्रानेच तदन्तविधि केल्याने काम भागू शकलें असेल, व ‘ सपूर्वांश्च ’ हे सूत्र करण्याची कांहींच साज नव्हती (‘ पूर्वादिनिः ’ या सूत्रात ‘ पूर्व ’ या विशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण केलें आहे व त्या प्रातिपदिकाहून ‘ इनि ’ प्रत्यय घाला असें विधान केले आहे. येथे जे तदन्तविधि लागू पडला अमता—छागने ‘ पूर्व ’ शब्द आहे अन्तीं ज्याच्या अशा प्रातिपदिकाहून देखील जर ‘ इनि ’ प्रत्यय होई शकला अमता—तर ‘ सपूर्वांश्च ’—छागने ‘ पूर्व ’ शब्दापूर्वी इतर शब्द असल्या तरी तशा पूर्वशब्दान्त प्रातिपदिकाला देखील इनि प्रत्यय होता—असें वेगळें सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. पण ही परिभाषा असल्यामुळे ‘ सपूर्वांश्च ’ हे सूत्र पाणिनीला मुद्दाम करावे लागेल, आणि अशा रीतीने ते सूत्र या परिभाषेचें शापक ठरतें.)

परिभाषा ३२

तन्मेवं सूत्रान्तादृक् दशान्ताद् एकगोपूर्वादिन्यादेः केवलसूत्रज्ञाद-
दशान्तादृक्कशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्यपदेशिवद्वापारस्यादन्त आह—

‘ सूत्रान्ताद् टक् ’ सू० १२७०. ‘ दशान्ताद् ङः ’ सू० १८४९, ‘ एकगो-
पूर्वांश्च टञ् ’ सू. १९२५ इत्यादि सूत्रांनी मागितलेले अर्थ केवळ सूत्र, दशन्, एक,
गो इत्यादि शब्दांस देखील व्यवदेशिवद्वापाराने होतील. (जेथे सूत्रात विशिष्ट प्रातिप-
दिकांचे ग्रहण केलें आहे तेथे तदन्तविधि होत नाही असे प. ३१ मध्ये मागितलें आहे.
पण त्या परिभाषेत, जेथे विशिष्ट प्रातिपदिकांचे ग्रहण केलें आहे तेथे ‘ व्यवदेशिवद्वा-
पारिन् ’ या परिभाषान्वये मुख्याने टिप्पणी होणारा व्यवहार अमहायाचे टिप्पणी
होत नाही असें सांगितलें नाहीं. त्यामुळे, ज्या प्रातिपदिकच्या अन्ती ‘ सूत्र ’ हा शब्द
आहे अशा सूत्रान्त प्रातिपदिकाहून टक् प्रत्यय घाला असें विधान करणाऱ्या ‘ सूत्रान्ताद्
टक् ’ या सूत्रान्वये, केवळ ‘ सूत्र ’ या अमहाय प्रातिपदिकाहून देखील टक् प्रत्यय
होण्याची आपत्ति येते. तसेच ‘ दशन् ’ हा शब्द आहे अन्तीं ज्याच्या अशा तदन्त-
शब्दाहून जसा ‘ ङः ’ प्रत्यय होतो तसाच केवळ ‘ दशन् ’ शब्दाहून देखील ‘ ङः ’ प्रत्यय
होण्याची आपत्ति येते तसेच ‘ एक’ शब्द किंवा ‘ गो ’ शब्द आहे पूर्वी ज्याच्या अशा
एकपूर्व किंवा गोपूर्व शब्दाहून जसा टञ् प्रत्यय होतो तसाच तो प्रत्यय केवळ ‘ एक ’
किंवा केवळ ‘ गो ’ शब्दाहून होण्याची आपत्ति येते. ही आपत्ति व्यवदेशिवद्वापाराने
रक्षार्थ येते. ती टळावी) हाणून ही परिभाषा मागितली:—

व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ ही परिभाषा (जेथे सूत्रांत विशेष प्रातिपदिकांचे ग्रहण करून त्यांना प्रत्यय होणे सांगितले आहे अशा) प्रातिपदिकांचे टिकाणी लागू पडत नाही”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ज्या अर्थावर दिलेल्या तीन सूत्रांत सूत्रान्त प्रातिपदिकाहून एक प्रत्यय रहावा, दशान्त प्रातिपदिकाहून ‘इ’ प्रत्यय रहावा, व एकपूर्व किंवा गोपूर्व प्रातिपदिकाहून ‘ठन्’ प्रत्यय रहावा असे सांगितले आहे त्या अर्थाअशा सूत्रांत, दशान्त, व एकपूर्व किंवा गोपूर्व प्रातिपदिकांच्या विषयांत व्यपदेशिवद्भाव लागू पडत नाही, व त्यामुळे केवळ सूत्र, दशान्त, एक, व गो या प्रातिपदिकाहून त्या त्या सूत्रांत सांगितलेले प्रत्यय होऊ शकत नाहीं.)

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोगे न च कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमस्यांशपक्षम् ।

‘पूर्वात् सपूर्वादिनिः’ असे एक सूत्र न वरिता ‘पूर्वादिनिः,’ ‘सपूर्वांश्च’ सू० १८८६ व १८८७ अर्थां दोन वेगळीं सूत्रे केली आहेत हेच या परिभाषेचे शापक होय (पूर्वात्सपूर्वादिनिः’ असे एकच सूत्र केले असते तर, ‘पूर्वां कांहीं आहे ज्याच्या अशा पूर्वांत प्रातिपदिकाहून इति प्रत्यय रहावा’ असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला असता, व ही परिभाषा नमती तर, ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ या परिभाषेप्रमाणे, केवळ ‘पूर्व’ या प्रातिपदिकाहून देखील इति प्रत्यय झाला असता. पण ही परिभाषा असल्यामुळे, तसे एकच सूत्र केले असते तर, केवळ ‘पूर्व’ या प्रातिपदिकाहून इति प्रत्यय होऊ शकला नमता पण ‘पूर्व’ या प्रातिपदिकाहून देखील इति प्रत्यय होणे हेच असल्यामुळे, सांगितले वर सांगितलेली दोन सूत्रे वेगळीं लागू, व अशा शीर्षाने ती दोन सूत्रे या परिभाषेचे शापक ठरतात.)

न चेंद्रादिभ्य इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं तथा पाठोऽत एवानिष्टोत्यादि-
निरितिर्विति चान्यम् । शापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टोत्यादिप्रयोगाणामाने-
ष्टत्वात् । एकयोगेऽपि नायत उत्तग्रानुवृत्तौ यावकाभावाच्च ।

‘इहादिभ्यश्च’ सू० १८८८ या उत्तग्रसूत्रांत ‘सपूर्वांश्च’ या पूर्वसूत्राची अनुवृत्ति इतकी झाली पाणिनीने दोन वेगळीं वर्गील सूत्रे केली, व अन्ती अनुवृत्ति असल्यामुळेच, ‘अनिष्टा’ इत्यादि रूपे मिळू लागतात— असे वेगळीं कादम्बर, ते झगगे येतात नाही, कारण वर्गील दोन सूत्रे या परिभाषेचे शापक आहेत असे ज्या भाष्यांत सांगितले असे न लागत अशा प्रमाणे असल्यामुळे ‘अनिष्टा’ इत्यादि रूपे अनुवृत्ती आहेत असेच मानणे पडेल. (‘इहादिभ्यश्च’ या सूत्रांत ‘सपूर्वांश्च’ या सूत्राची

अनुवृत्ति व्हावी झणून पाणिनीने एक सूत्र न करिता दोन वेगळी सूत्रे केली असं मानल्यास, योगविभाग चरितार्थ ठरेल व बरील दोन सूत्रे या परिभाषेचें ज्ञापक मानली जाऊ शकणार नाहीत पण ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं ती दोन सूत्रे या परिभाषेची ज्ञापक मानली आहेत—व भाष्यकाराचे ह्मणजे प्रमाण मानलच पाहिजे—त्याअर्थी 'सपूर्वात्' हे सूत्र 'इष्टादिभ्यश्च' या सूत्रात अनुवृत्त होत नाही हे मानणें भाग आहे, व तसें मानलें असता, 'नञ्+इष्ट+इनि=अनिष्टी' हे रूप नापोआपच अशुद्ध ठरत, कारण 'इष्ट' इत्यादि प्रातिपदिकाहून इनि प्रत्यय होणे सांगितलें आहे इष्टान्त शब्दाहून इनि प्रत्यय होणे सांगितलं नाही, व प ३१ प्रमाणें तदन्तविधि होऊ शकत नाही) दोन वेगळी सूत्रे न करिता एकच सूत्र—ह्मणजे 'पूर्वात्सपूर्वादिनि' एवढे एवढेच सूत्र—केल असतें तरी ('इच्छिदेशोऽप्यनुवर्तते' या परिभाषेप्रमाण, 'सपूर्वात्' एवढ्याच पदाची 'इष्टादिभ्यश्च' या) उत्तरसूत्रात अनुवृत्ति यरण्यात कांहींच अडचण आली नवती (झणून अनुवृत्ति होण्यावरिता योगविभाग केला आहे हे मानणे अगदीं चूक ठरते ही परिभाषा असल्यामुळे, तसा योगविभाग करणे भाग पडलें व अशा रीतीने तो योगविभाग या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो)

अत एव नान्तादसङ्ख्यादेरिति चरितार्थम् । अथवा पञ्चम इत्या शेषपि व्यपदेशिचद्वावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

ही परिभाषा अतःप्रागुक्त 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मन्ट' सू० १८५० ह सूत्र चरितार्थ ठरतें ही परिभाषा नसती तर 'पञ्चम' इत्यादि स्थलीं देखील, 'व्यपदेशिचद्वावेन' या परिभाषेप्रमाण, 'पञ्चम्' इत्यादि नान्त सत्त्वावाचक शब्दांचा व्यपदेशिचद्वावेन सत्त्वादि मानता येत असल्यामुळे, तें सूत्र स्वर्थ नरल अन्त ('तस्य पूरणे इदं' सू० १८४९ या सूत्रानन्तर 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मन्ट' हे सूत्र आहे, व या उत्तरसूत्राचा अर्थ असा आहे कीं सत्त्वावाचक नकारान्त शब्दापूर्वी सत्त्वावाचक शब्द नसल्यास, त्याला झालेल्या 'ङ्' प्रत्ययाला 'मङ्' आराम होता येथे जर व्यपदेशिचद्वावेन 'पञ्चम्' ही परिभाषा लावली तर पञ्चम् 'अष्टम्', 'दशम्', इत्यादि नकारान्त सत्त्वावाचक शब्द द्याल व्यपदेशिचद्वावेन 'सप्तमि' ह्मणता येतिल, व त्यामुळे 'नान्तादसङ्ख्यादे' ह सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि स्थल सापडणार नाही, व त सूत्र स्वर्थ ठरेल पण या परिभाषेप्रमाणे अशा ठिकाणी व्यपदेशिचद्वावाचा प्रतिषेध केला असल्यामुळे, ते सूत्र चरितार्थ नरत)

इयं च प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे, तेनां गितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्

ज्या सूत्रात प्रातिपदिकाच ग्रहण केलें आहे तशाच सूत्राला ही परिभाषा लागते पण जेथें सूत्रात असा शब्द उच्चारला आहे कीं जो प्रातिपदिकाच व याचप्रमाणे अप्रातिपदिकासहि लागू पडतो तेथे ही परिभाषा लागत नाही झणूनच 'उगितश्च' सू०

४५५ (या सूत्रात् ' उगित् ' अया शब्द उच्चारला असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागत नाही व त्यामुळे इष्टरूपसिद्धि होण्यात) कांही अडचण येत नाही असे त्या सूत्रावरील भाष्यांतच ४-१-६ सांगितले आहे. (' उक् ' मत्वाहारांतील उ, ऋ, किंवा लृ ज्यांत इत् आहेत त्याला ' उगित् ' असे ह्मणतात. प्रत्यय उगित् असू शकतो, जसे मतुप्, शतृ इत्यादि प्रातिपदिकदिह ' उगित् ' असू शकतें, जसे सर्वादिगणांत पठित् अमलेलें ' भवतु ' हे सर्वनाम. सारास ' उगित् ' हा शब्द प्रातिपदिकनाम व नमैच अप्रातिपदिकास लागूगारा असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागू पडत नाही. ' उगित् तश्च ' या सूत्राचा ' उगितः प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा किंवा ' उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा असा ' उगितश्च ' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं प्रश्न केला आहे, व ते ह्मणतात कीं, ' उगितः प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ केला तर ' भवती ' ' महती ' अशीं रूपे सिद्ध होतील; पण ' अतिभवती, ' ' अतिमहती ' अशीं रूपे सिद्ध होणार नाहीत, तशीं रूपे तदन्तविधीने सिद्ध होऊ शकतील असे कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणजे बरोबर नाही; कारण ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ' अशी परिभाषा आहे. ' उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा जर सूत्राचा अर्थ केला तर अतिभवती, अतिमहती अशीं रूपे सिद्ध होतील, पण भवती, महती हीं रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत, व्यपदेशिवद्भावाने तीं रूपे सिद्ध होऊ शकतील असे कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणजे बरोबर नाही, कारण ' व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ' ही परिभाषा आहे. पण आपण तर भवती, अतिभवती व महती, अतिमहती अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपे प्रचलित असून शुद्ध आहेत मग ही दोन्ही प्रकारचीं रूपे सिद्ध व्हावीं कशी ? दोन्हीकडून अशा प्रकारची अडचण द्यावून त्या अडचणीचें निवारण करण्याकरिता भाष्यकार असे ह्मणतात कीं, ' उगित् ' हा शब्द केवळ प्रातिपदिकाचा बोधक नसून प्रातिपदिक व अप्रातिपदिक या दोघांसाठीं बोधक आहे. ह्मणून अशा ठिकाणीं वरील दोन्ही परिभाषा ३१ व ३२ लागत नाहीत—ग्रहणजे अशा ठिकाणीं तदन्तविधीचा किंवा व्यपदेशिवद्भावाचा प्रतिषेध लागू पडत नाही,—व त्यामुळे ' उगितश्च ' या सूत्राचा वर दिलेल्या दोन अर्थांपैकी कोणताहि अर्थ केला तरी उभयविधरूपे सिद्ध होण्यांत कांही अडचण येत नाही.)

इयं ग्रहणवतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविरयैवेत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन अहन्नित्यादेः परमाहन् शब्दे केवलाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥

जेथें सूत्रात (सिद्धिप्रातिपदिकांचें ग्रहण केले असून त्या प्रातिपदिकास) प्रायश्च होणें सांगितलें आहे तशाच ठिकाणीं ही परिभाषा व ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन ' प. ३१ ही परिभाषा लागू पडते असे ' अममामे निष्कादिभ्यः ' ५-१-२० या सूत्रा-

परीक्ष भाष्यां व तत्संबंधी येवटाच्या घृष्टांत सांगितले आहे असे आहे ह्मणूनच 'अहन्' सू. ४४३ हे सूत्र येवढे 'अहन्' शब्दाचा व तसेच 'परमाहन्' शब्दाचा लागू पडत असे इतर स्थलीं शिन्नापूर्वक सांगितले आहे. (पदाच्या अन्ती नकार अस-यास त्याला स्व होत असे 'अहन्' या सूत्रांत सांगितले आहे त्या सूत्रांत जरी 'अहन्' या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तरी त्या प्रातिपदिकाहून घांणत्वादि प्रत्यय होण्याचे विधान केले नाही. ह्मणून अशा सूत्राला प. ३१ व ३२ लागू पडत नाहीत. त्यामुळे 'अहन्+भ्याम्=अहर्+भ्याम्. रिघांत 'इदिच' सू. १६६ या सूत्राने हाराचा उच्चार होऊन 'अह+उ+भ्याम्=अहोभ्याम्' हे रूप जम होतं तसेच 'परमाहोभ्याम्' हे रूप देखील होतं. येथे हे सांगणें जरूर आहे की, जेथे सूत्रांत अन्त, आदि, पूर्व, सद्, किंवा त्याच्या पर्यायशब्दाचा उपयोग करून सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकाहून किंवा सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक आदि अथवा समुदायाहून प्रत्यय होणे सांगितले आहे तशाच ठिकाणीं प्रकृत परिभाषा लागू करणे हे उचल आहे; कारण तशाच ठिकाणीं स्वपदेशिशब्दाव होण्याचा संभव असतो.)

परिभाषा ३३

ननु घान्तो यीत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थं कथमत आह ।

'घान्तो वि प्रत्यये' सू. ६३ इत्यादि सूत्रान (तदन्तविधि करून 'घान्तप्रत्यय पुढे असता' असा अर्थ न होतो,) 'वशात्तान् सुरु होणारा प्रत्यय पुढे असतो' असा अर्थ की व्हावा ? म्हणून ही परिभाषा सांगितली—

यस्मिन्विधिस्तदादावत्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

"सूत्रांत सप्तमीविभर्जात वागनादि 'अल्' उच्चारून तो 'अद्' पुढे असताना जे वाक्य सांगितले आहे ते वाक्य, 'अन्नादि पुढे असताना' असा अर्थ करून, करावें" (ही परिभाषा असल्यामुळे, 'वि' याचा अर्थ 'यादौ' असा होतो)

तदन्तविधेरपवाद इयम् । याचनिक्येषा येन विधिरित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याद्य स्वरूपस्तौ सप्तमी निमित्तम् । अत एव नेड्यदि वृत्तीत्यादौ वशादेः वृत्त इत्याद्यर्थलाभः ॥

ही परिभाषा 'येन विधिरित्यन्तस्य' या सूत्राने होण्याच्या तदन्तविधीचा अरसाद् म्हणून सांगितली आहे ही याचनिकी अगून 'येन विधिरित्यन्तस्य' १-१-७२ ह्या सूत्र वरील भाष्यांत पठित केली आहे जेथे सूत्रांत कोणताही अल् उच्चारून त्या अन्नाचा

सप्तमीविभक्तीच्या रूपाने निर्देश केला आहे (मग त्या सप्तमीचा अर्थ पद्धी विभक्तीत करावा लागला तरी हरकत नाही, पण 'अल्' सप्तमीविभक्तीतच उच्चारला असला पाहिजे) तेथे ही परिभाषा लागू पडते म्हणूनच 'नेड्गुशि कृति' सू० २९८१ इत्यादि सूत्रात 'वशादे कृत' असा अर्थ होतो ('वश्' म्हणजे 'वश्' प्रत्याहारातील कोणताही 'अल्,' 'नेड्गुशि कृति' ह्या सूत्रात अशा प्रकारचा अल् सप्तमी विभक्तीत उच्चारला आहे व त्या सप्तमी विभक्तीचा अर्थ जरी पद्धी विभक्तिप्रमाणे होतो तरी ही परिभाषा लागू पडते, व त्यामुळे, 'वशादे कृतप्रत्ययस्य इदं न स्यात्' असा अर्थ होतो,)

इयं चार्धधातुकस्येडिति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेष्यविशेषणयोरभयोः सप्तम्यन्तत्वं पयः प्रवर्तते। तेन डः सि घुडित्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः ।

'आर्धधातुकस्येड् वलादे' सू० २९८४ ह्या सूत्रात 'वलादे' ह्या टिकाणी 'आदि' शब्दाचे ग्रहण केले आहे ह्यावरून हे सिद्ध होते की, जेथे सूत्रात विशेषण व विशेष्य ह्या दोहोंचाहि निर्देश केला असून तो दोन्ही सप्तमी विभक्तीत उच्चारली असतील तेथेच ही परिभाषा लागू पडते ('आर्धधातुकस्येड् वलादे' ह्या सूत्रात वल् प्रत्याहारातील वर्ण 'वलि' अशा रीतीन सप्तमी विभक्तीत उच्चारला नसून पद्धी विभक्तीत उच्चारला आहे व 'वलादे' हे विशेषण व 'आर्धधातुकस्य' हे विशेष्य पद्धी विभक्तीत उच्चारली आहेत, त्यामुळे, ह्या सूत्रात ही परिभाषा लागत नाही आणि म्हणूनच, ह्या सूत्रात 'वलादे' ह्या टिकाणी 'आदि' शब्दाचे ग्रहण केले आहे, 'आर्धधातुके वलि' असे सूत्र असते तर ही परिभाषा लागू पडली असती) म्हणूनच 'ड सि घुद्' सू० १३१- 'हासस्य सत्य घुद् वा स्यात्'-इत्यादि स्थली, 'सादे पदस्य' असा अर्थ होत नाही, (कारण येथे 'सि' हे शब्दाचेहि विशेषण नाही, व विशेषण आणि विशेष्य ह्यांचा ह्या सूत्रात सप्तमी विभक्तीत निर्देश केला नाही म्हणून येथे ही परिभाषा लागू पडत नाही 'सादे पदस्य' असा अर्थ केल्यास, 'पद्+सु' अशा स्थितीत, 'सु' हा प्रत्यय असून पद नसल्यामुळे, त्याला 'घुद्' होणार नाही, व 'पद्सु' असे वैकल्पिक रूप सिद्ध होणार नाही)

तीपसह, सेऽसिचीत्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलाभस्तथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

'तीपसहलुभरपरिष' सू० २३४० व 'सेऽसिचि कृतचृतकृतदृत्' सू० २५०६ इत्यादि सूत्रात 'तादे' 'सादे' असा अर्थ कसा होतो हे शब्देन्दुशेखरात सांगितले आहे. (वरील दाखी सूत्रात 'आर्धधातुकस्य' ह्या पदाची अनुवृत्ति आहे 'तीपसह' ह्या सूत्रात 'ति' ह्या सप्तम्यन्ताला मानून, 'आर्धधातुकस्य' हे विपरिणा मान सप्तम्यन्त केले असता, विशेषण 'ति' व विशेष्य 'आर्धधातुके' ही दोन्ही सप्तम्यन्त असल्यामुळे ही परिभाषा लागते, व 'ति' ह्याचा 'तादे' असा अर्थ

होतो, तसेच 'संज्ञाविधि' ह्या सूत्रात 'आमेचि मे' हे सप्तम्यन्त विशेषण असून 'अर्धाधातुरस्य' हे अनुवृत्त पद सप्तम्यन्तात विपरिणाम करून विशेष्य केल्यास, विशेषण व विशेष्य सप्तमी विभक्तिंत अभव्यामुळे, 'मे' ह्याचा अर्थ 'मादे' असा होता. दोन्ही सूत्रात जरी सप्तमी पदार्थाने आहे तरी अन्त्या सप्तमी विभक्तिीन निदेश केल्या असल्यामुळे व विशेष्य विभक्तिविपरिणामाने सप्तमींत अनुवृत्त भव्यामुळे ही परिभाषा लागू पडण्यात याही अडचण येत नाही)

परिभाषा ३४

घटपट घटपटावित्यादिसिद्धय आह ॥

'घट' व 'पट' ह्या दोन व्यनिवाचक पदांचा समास घेता असता 'घटपटम्' व 'घटपटा' अशीं दोन्ही प्रकारची सामान्यिरूपे (विस्तृष्टरूपे) सिद्ध व्हावीं ह्या करिता ही परिभाषा सांगतात —

सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ॥ ३४ ॥

" सर्व द्वन्द्व विकल्पेकरूप एकवचनान्त (समाहार द्वन्द्व) होताना. "

द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणादियवः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः ॥ चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण समाहारेनरेतरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्न्यायमित्येयम् ॥

'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्णमेताद्वानाम्' इत्यादि प्रकरणात न येणारा द्वन्द्व असा ह्या परिभाषेतील 'द्वन्द्व' शब्दाचा अर्थ समजावा ('द्वन्द्वश्च प्राणितूर्णमेताद्वानाम्' ह्या सूत्रापासून 'गयाश्चप्रभृतीनि च' ह्या सूत्रापर्यंत जी सूत्रे आहेत त्या सूत्रांनी—सू० ९०६ ते ९१५—नियमेवरून एकवचनी नपुंसक होणाऱ्या समाहारद्वन्दास ही परिभाषा लागत नाही, व तेथें विकल्प न होतो, समाहारद्वन्द्वच होतो) 'चार्थे द्वन्द्वः' सू० ९०१ ह्या द्वन्द्वविधायक सूत्रातील 'च' चे जे दोन अर्थ—ह्मणे 'समाहार' व 'इतरेतर' यांचा—आहेत ह्या पैकीं फौलगाहि अर्थांत द्वन्द्व समास करावा असे सांगितलें असल्यामुळे, त्या सूत्रपठितन्यायानें ही परिभाषा सिद्ध होते (सारांश ही परिभाषा 'चार्थे द्वन्द्व' या सूत्राच्या अर्थाचा केवळ अनुवाद करणारी आहे.)

तिप्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्य बहुवचनस्येतिग्रहणमन्या शापनम् तद्धीदं तिप्यपुनर्वस्वित्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् ॥

'तिप्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचन नियम' सू० ८२० या सूत्रातील 'बहुवचनस्य' हा शब्द या परिभाषेचा शापक आहे व तो शब्द ह्या सूत्रांत असा

परितां घातला आहे कीं, हे सूत्र 'तिप्यपुनर्वसु' अशा (नपुंसक एकवचनान्त समाहारद्वन्द्वरूपां) सामासिक शब्दास लागू नये. (तिप्य नक्षत्र एक, व पुनर्वसु नक्षत्र दोन असल्यामुळे, तिप्य व पुनर्वसु यांचा द्वन्द्व समास केला असतां, जर तिप्य बहुवचनाचीच प्राप्ति असती तर 'तिप्यपुनर्वसोः' या सूत्रांत 'बहुवचनस्य' हा शब्द घालण्याची कांहीच गरज नव्हती व तो शब्द व्यर्थ ठरतो. पण ही परिभाषा असल्यामुळे द्वन्द्वसमास करतेवेळीं विकल्पानें समाहारद्वन्द्व होत असतो, व तिप्य आणि पुनर्वसु यांचा समाहार द्वन्द्व केला असतां जे एकवचनी सामासिकरूप होईल तशा एकवचनी रूपास ही परिभाषा लागू नये म्हणून 'बहुवचनस्य' हा शब्द त्या सूत्रात घालणे भाग पडेल, व अशा रीतीने तो शब्द चरितार्थ होऊन या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो. पण येथें महज असा प्रश्न उद्भवतो कीं, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यमेनाद्वानाम्' या प्रकरणांत 'जातिरप्राणिनाम्' हे सूत्र पठित असल्यामुळे व त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रांनीं होणारा द्वन्द्व नियमोत्तरून एकवचनी समाहारद्वन्द्वच होत असल्यामुळे, 'तिप्यपुनर्वसोः' हे सूत्रच व्यर्थ ठरतें, कारण तिप्य व पुनर्वसु हे प्राणि नसल्यामुळे 'जातिरप्राणिनाम्' हे सूत्र त्यांना लागू पडून त्यांचा नियमानें एकवचनी समाहारद्वन्द्वच होणार व बहुवचनान्त इतरेतरयोगद्वन्द्व समास होणारच नाही. पण 'बहुवचनस्य' हा शब्द बरील सूत्रांत घातला असल्यामुळे, हे स्पष्ट होते कीं, तिप्य व पुनर्वसु यांचा विकल्पेकरून एकवचनी समाहारद्वन्द्व होतो, व तसा समाहारद्वन्द्व अशाच ठिकाणीं होतो कीं, जेथें व्यक्ति प्राधान्येकरून विवक्षित नसून जाति प्रधानत्वानें विवक्षित आहे; पण जेथें व्यक्ति प्रधानत्वानें विवक्षित आहे तेथें समाहारद्वन्द्व न होता इतरेतरद्वन्द्व होतो. अशा रीतीने व्यवस्थित विभाषेने 'जातिरप्राणिनाम्' या सूत्राचा अर्थ केला असता, 'तिप्यपुनर्वसोः' या सूत्रातील 'बहुवचनस्य' हा शब्द चरितार्थ ठरतो, व त्या शब्दाच्या सामर्थ्यानें हे ध्वनित होतें कीं, प्रत्येक द्वन्द्वसमास इतरेतरयोग व समाहार अशा दोन्ही रूपांत होऊं शकतो.)

न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् ।

'जातिरप्राणिनाम्' सू० ११० या सूत्रावयवे (जे प्राणि नाहींत त्यांचा) नित्य एकवचनी समाहारद्वन्द्व होत असल्यामुळे (व तिप्य व पुनर्वसु हे प्राणि नसल्यामुळे त्यांचा समास करतेवेळीं) बहुवचनाची प्राप्तिच नाही म्हणून, 'तिप्यपुनर्वसोः' हे सूत्र व्यर्थ ठरतें—असें कोणी म्हटल्यास तें म्हणणे बरोबर नाही; कारण ('तिप्यपुनर्वसोः' या सूत्रात 'बहुवचनस्य' हा शब्द घातला असल्यामुळे) त्या शब्दाने हे देखील ज्ञापित होतें कीं, 'जातिरप्राणिनाम्' या सूत्रान्वये विकल्पेकरून दोन्ही प्रकारचे द्वन्द्व समास होत असतात. (सारांश जरी 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' या प्रकरणांत 'जातिरप्राणिनाम्' हे सूत्र पठित आहे व जरी त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रांनी

नियमोक्तं बहुवचनी समाहारद्वन्द्वं होतं तस्यै ' तिप्पुनर्वसो ' या सूत्रात् ' बहुवचनस्य ' हा शब्द घातण असल्यामुळे हे जातिन होतं की, ' जातिरप्राणिनाम् ' या सूत्रात् होणारा द्वन्द्वसमाम विस्तराने इतरसंयोगाद्वि होऊ शकतो, व हा विस्तर व्यग्रमित विनाय अहं हे मागितलें पूर्णत मागितलेंच आहे.)

न र्द्यते प्राणिन इति चान्यम् । आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्विर्विना म्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेद तिप्पुनर्वस्योरिति सूत्रे भाष्ये ॥

तिप्प य पुनर्वसु हे प्राणी आहेत (म्हणून ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र त्यांना लागू पडत नाही व ' तिप्पुनर्वसु ' असा नपुंसक बहुवचनात समाहारद्वन्द्व होऊच शकत नाही म्हणून या उदाहरणात विस्तेवरून दोन्ही प्रकारच्या द्वन्वाची प्राप्ति नसल्यामुळे, तिप्पुनर्वसो ' या सूत्रातील ' बहुवचनस्य ' हा शब्द व्यर्थ ठरतो व तो शब्द या परिभाषेचा शपक मानता येत नाही) - असे कोणी म्हटल्यास त म्हणजे बरोबर नाही, कारण ' आपोमय प्राण ' ह्या श्रुतीवरून हे स्पष्ट होतं की, पाण्या शिवाय उरुचा प्राण राहू शकत नाही त्याचाच प्राणी ही सज्ञा लागू पडते (तिप्प य पुनर्वसु हे पाण्याशिवाय देखील राहू शकत असल्यामुळे, त्याचा प्राणी ही सज्ञा लागू पडत नाही, आणि म्हणून ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र त्याच ठिकाणी लागू पडते व त्याचा विस्तेवरून समाहारद्वन्द्व होऊ शकतो, व तसेंच ' तिप्पुनर्वसो ' ह्या सूत्रावरून इतरसंयोगाद्वि होऊ शकतो, आणि ' तिप्पुनर्वसो ' हे सूत्र असे सागतं की, जेथे इतरसंयोगाद्वि होऊन बहुवचनाची प्राप्ति आहे तेथे बहुवचनाचे जागी द्विवचन करावें व जेथे विस्तराने समाहारद्वन्द्व होऊन बहुवचनाची प्राप्ति नाही तसा द्विजाणी या सूत्राची प्रगुठिच होत नाही सारांश ' तिप्पुनर्वसो ' हे सूत्र व तसेंच त्या सूत्रातील ' बहुवचन ' हा शब्द व्यर्थ ठरत नाही, व वर मागितल्याप्रमाणे ' बहुवचन ' हा शब्द या परिभाषेचा शपक ठरतो) ' तिप्पुनर्वसो ' १-२-६३ हा सूत्रातील भाषांत हे सर्व मागितलें आहे

अत एव द्वन्द्वस्य प्राणीत्यारः प्राण्यद्वादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

म्हणूनच ' द्वन्द्वस्य प्राणित्यर्थ ' इत्यादि स्थली, ' प्राण्यद्वादीनामेव समाहार ' असा उलट नियम सिद्ध होत नाही. (ह्या परिभाषेप्रमाणे मरें द्वन्द्व विस्तेवरून समाहार द्वन्द्व होतात तथापि ' प्राणित्यर्थ ' या प्रकरणात घटित असलेल्या सूत्राच्या विषयात समाहारद्वन्द्व व्हावा व इतरसंयोगाद्वि होऊ शकत नाही असा नियम परंपराश्रितां सौ सूत्रे मागितली आहेत पण तेवढ्याच सूत्रात मागितलेल्या द्विजाणी समाहारद्वन्द्व व्हावा व इतर ठिकाणी तसा द्वन्द्व होऊ नये असा उलट नियम मानण बरोबर नाही.)

परिभाषा ३५

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३५ ॥

“(अष्टाध्यायीतील सूत्रांत सांगितलेले) सर्व नियम वेदांत विकल्पेकरून लागू पडतात”

व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन पष्ठीयुक्त-
श्छन्दसीति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता । तेन प्रतीपमन्य
ऊर्मिर्युध्यतीत्यादि सिद्धम् । युध्यत इति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

‘व्यत्ययो बहुलम्’ ३-१-८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ‘बहुलम्’ असा
योगविभाग करून आणि (पूर्वं सूत्रातून ‘छन्दमि’ ह्या शब्दाची अनुवृत्ति करून
व अशा रीतीने ‘छन्दसि बहुलम्’ असे योगविभागाने पृथक् सूत्र तयार करून)
आणि तसेंच ‘पष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा’ १-४-९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ‘वा’
(‘छन्दसि वा’) असा योगविभाग करून ही परिभाषा सिद्ध केली आहे. ही परिभाषा
असल्यामुळेच ‘प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति’ इत्यादि सिद्ध होत (युध् ’ हा दिवादि-
गणातील धातु ‘अनुदात्तेत्’ असल्यामुळे, ‘अनुदात्तडित् आत्मनेपदम्’ सू० २१५७
ह्या सूत्राने त्याला आत्मनेपदप्रत्यय पावले आहेत; परंतु सर्वत्र सूत्रे वेदांत विकल्पे-
करून लागत असल्यामुळे, ‘युध्यते’ असे रूप न वरिता, ‘युध्यति’ असे परस्मै-
पदाचे रूप केलें आहे.) वास्तविक ‘युध्यते’ असा प्रयोग प्राप्त होता.

परिभाषा ३६

ननु क्षिय इत्यादाचिपङ्कथमत आह ॥

‘क्षिय.’ सू० ३३२८ इत्यादि सूत्रात ‘इयद्’ वशाच्या आधारे केला आहे ।
(‘अचि इनुधातुमुक्ताम्’ सू० २०१ ह्या सूत्राने धातूच्या इकारास व उकारास,
‘अच्’ पुढे असता, अनुक्रमेकरून इयद् व उयद् असे आदेश होतात. ‘क्षिय.’
ह्या सूत्रातील ‘क्षि’ हा धातु नसून ह्या शब्दाने धातुचे अनुकरण केले आहे. म्हणून
अचि इनु’ ह्या सूत्राने त्या ‘क्षि’ शब्दातील इकारास इयद् आदेश न व्हावा व
‘क्षियः’ असे रूप होऊ नये. ते कां होते ह्याचे कारण स्पष्ट व्हावे) म्हणून ही परि-
भाषा सांगतात—

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

“ प्रकृतीचें (मूळशब्दाचें) अनुकरण करणाऱ्या शब्दाचें जागीं प्रकृतीचें
नियम लागतात ”

(म्हणूनच अनुस्वरण व त्याची प्रकृति ह्यांची एकसारकीच रूपे होतात.)

क्षिय इतीयङ्निर्देशोऽस्या ज्ञापकः ॥ तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धन-
विभक्तिकरणादित्या येयमिति क्षियो दीर्घादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥३६॥

‘क्षियः’ ह्या जागी केलेल्या इयङ् आदेशा त्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे ‘क्षियः’ असे रूप करितांना प्रातिपदिकत्व होणारा विभक्तिप्रत्यय लावला असल्यामुळे, ही परिभाषा अति य आहे हे देखील सिद्ध होते असे ‘क्षियो दीर्घात्’ ८-१-४३ ह्या मरा-
ठीला भाष्यांत सांगितले आहे. (मूळ ‘क्षि’ धातुचे अनुस्वरण करणाऱ्या ‘क्षि’ ह्या शब्दाची ‘क्षि’ धातुप्रमाणेच चाम्पविक्र, ह्या परिभाषेप्रमाणे, रूपे व्हावी; ‘अर्थ-
चदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्’ सू. १७८ ह्या सूत्राप्रमाणे धातूला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होत नाही. म्हणून प्रातिपदिकत्व लागणारे विभक्तिप्रत्यय ‘क्षि’ ह्या शब्दास होऊ नयेत; तथापि तसे विभक्तिप्रत्यय लावून ‘क्षियः’ असे पठ्येचे रूप केले आहे. ह्यावरून हे सिद्ध होणे की, ही परिभाषा अभिन्य आहे.)

परिभाषा ३७

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमुभयत
आध्रयणेऽन्तादिवशाभावाद्यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्याभावादित आह ॥

‘रामी’ ह्यादि स्थली वृद्धि केल्यावर ‘रामी’ या शब्दाच्या कार्यकालपक्षात पदत्वज्ञा कशी प्राप्त व्हावी? कारण एकादेशाच्या एकेच वेळी पूर्ववर्णाचा अन्त व उत्तर-
वर्णाचा आदि, ‘अन्तादिवद’ या सूत्रान्वये, मानता येत नाही. त्या एकादेशाच्या उत्तरवर्णाचा आदि मानल्यास, ज्यामुळे प्रत्यय ह्याला आहे ती प्रकृति प्रत्ययापूर्वी राहत नाही; त्या एकादेशास पूर्ववर्णाचा अन्त मानल्यास, तो शब्द प्रत्ययान्त राहत नाही, अशा रीतीने तद्वादि व तदन्त असा ‘रामी’ हा शब्द ठरत नसल्यामुळे, त्याला पद कसे म्हणावे? (‘रामी पश्य’ या उदाहरणात ‘तिङ् अतिङ्,’ सू. ३९३ या सूत्रान्वये ‘पश्य’ या तिङन्ताला अनुदात्त स्वर करतवेळी, जर ते तिङन्त पद अति-
ङन्त पदापुढे असेल तरच त्याला अनुदात्त स्वर हातो असा नियम असल्यामुळे, ‘रामी’ हे पद आहे किंवा नाही ह्या संबंधाने विचार करितांना, कार्यकालपक्षात ‘तिङ् अतिङ्,’ या सूत्राजवळ ‘मुसिङन्त पदम्’ हे पदसंज्ञाविधायक सूत्र उपस्थित होते. त्यावेळी ‘वृद्धि-
रेचि’ सू. ७२ या सूत्रान्वये ‘राम+औद्=रामी’ असा वृद्धिरूप एकादेशापूर्वीच होऊन गेलेला असल्यामुळे, व प्रकृति व प्रत्यय आपापल्या स्वरूपांत उपलब्ध नसल्यामुळे, ‘रामी’ याला सुबन्त मानावे कसे? कारण अन्ती असलेल्या ‘औद्’ हा प्रत्यय एका-
देशाने मिळकृत केला आहे. ‘औ’ ह्या वृद्धिरूप एकादेशास जर एकेच वेळी ‘राम’ या प्रकृतीचा अन्त व ‘औद्’ या प्रत्ययाचा आदि मानता आले तर ‘रामी’ याला

पद मानतां येईल. पण ' उभयत आश्रयणे नान्तादिभू ' असा भाष्य सिद्धान्त आहे. म्हणून तसे परित्या येत नाही. ' ओ ' या एकादेशास ' राम ' ह्या प्रकृतीचा अन्त मानतां येते, निवा औद् या प्रत्ययाचा आदि मानतां येते ' ओ ' ह्या एकादेशास ' राम ' ह्या प्रकृतीचा अन्त मानल्यास, पुढे प्रत्यय राहत नमल्यामुळे, ' रामौ ' याला सुपन्त मानता येत नाही, व त्यामुळे त्याला पदमज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही. ' ओ ' या एकादेशास ' औद् ' प्रत्ययाचा आदि मानले तर ' रामू+ओ ' अशी स्थिति होऊन, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति—म्हणजे ' राम ' ही प्रकृति—न राहता, ' रामू ' अशी विकृतप्रकृति राहते ' प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्मादादेस्तदन्त-स्य ग्रहणम् ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जें शब्दस्वरूप असेल तशा शब्दस्वरूपाचें, ' सुप्तिङन्त पदम् ' या सूत्रातील ' सुप् ' या प्रत्ययानें ग्रहण होतें व तशा प्रकृति प्रत्ययसमुदायरूप शब्दासच पदमज्ञा प्राप्त होते. तसे शब्दस्वरूप येथें उपलब्ध नमल्यामुळे ' रामौ ' याला पद मानावे कसे ? जर ' ओ ' ह्या एकादेशास ' औद् ' प्रत्ययाचा आदि मानल्याने ' रामू ' अशी जी प्रकृति होते त्या प्रकृतीस कोणत्या तरी शास्त्राच्या आधारे ही मूळ प्रकृतीच—म्हणजे ' राम '—आहे असे मानतां आले, तरच ' रामौ ' याला कार्यकालपक्षात पदमज्ञा प्राप्त होऊं शकेल, व ही परिभाषा तसें आधारभूत शास्त्र आहे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

" ज्याच्या एक भागांत कांहीं बदल झाला आहे तो त्यामुळे आपल्या पूर्वरूपाहून भिन्न होत नाही "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' ओ ' या एकादेशास ' औद् ' या प्रत्ययाचा आदि मानल्याने ' रामू ' अशी जी एकदेशविकृत प्रकृति होते तिला मूळ प्रकृति—म्हणजे ' राम '—मानतां येते, व त्यामुळे ' रामौ ' याला कार्यकालपक्षात पदमज्ञा प्राप्त होण्यास कांही अडचण येत नाही. वर जी अडचण दाखविली आहे ती कार्यकालपक्षांतच उपस्थित होते. अशी अडचण यथोद्देशपक्षात येतच नाही, कारण त्या पक्षांत ' राम+औद् ' अशी स्थिति होताच, ' सुप्तिङन्त पदम् ' या सूत्रान्वये पदमज्ञा एकदम प्राप्त होते, व ' वृद्धिरेचि ' या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' रामौ ' असे रूप झाल्यावर देखील, स्थानिवद्भासाने ती पदमज्ञा ' रामौ ' याला प्राप्त होते पण कार्यकालपक्षात ' यदा कार्यं तदा सज्ञापरिभाषम् ' असा न्याय असल्यामुळे, वर दाखविलेली अडचण उपस्थित होते.)

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्तेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः सुतराम् । अत एव तादृसादर्यबोधः । अन्यथा शकतावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् ।

या परिभाषांत असलेल्या 'अनन्यत्वं' या शब्दाचा, 'दुसऱ्यासारखा-म्हणजे भिन्न-होत नाही' असा अर्थ आहे 'अनन्यत्वं' या शब्दांत दुसऱ्याशी सादृश्य असणे याचा निषेध येतो असल्यामुळे, (एकदेशान् विहृत झालेला शब्दाचा मूळ शब्द-स्वरूपाहून) दुसरेपणां विषय भिन्नत्व सुद्धाच प्राप्त होत नाही असे भाषाशास्त्र सिद्ध होते. म्हणूनच तशा विहृत शब्दाहून अर्थबोध होतो विहृतरूप मूळरूपाहून भिन्न मानल्यास, ज्या वर्णक्रमान् अर्थबोध करण्याची शक्ति अमते (त्या वर्णक्रमान् च्छेद झाला असल्यामुळे, तो वर्णक्रम आपल्यास दिसत नाही म्हणून) त्या वर्णयमाच ज्ञान होत असल्यामुळे, त्या विहृत शब्दापासून अर्थाचा बोध होऊं शकणार नाही.

पर्यं च रामिति मान्तस्य यस्माद्विहितमन्तत्वं इत्यस्य परादियत्वेन सुप्त्वमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजप्रस्तम् । छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वन्य-वहारचन्मान्ते मत्वं लोकन्यायसिद्धम् ।

(शास्त्रीय वायं केंद्राने मूळ शब्दाच्या एकदेशान् च्छेद पडला तरी तो विहृत शब्द मूळ शब्दच आहे असे ह्या परिभाषेप्रमाणे मानता येते) म्हणून मान्त 'राम्' शब्दाला, ज्या 'राम' या मूळ प्रवृत्तीहून 'औद्' प्रत्यय झाला आहे तीच ही प्रवृत्ति आहे असे मानता येत असल्यामुळे व 'भी' या एकादेशान् 'औद्' प्रत्ययाच्या आदि ('अन्तादिवच' या सूत्रान्वये) मानता येत असल्यामुळे, 'रामी' या स्थलीं तदादि व तदन्त या दोन्ही अंशाची उत्पत्ति लागते-म्हणजे तदादि व तदन्त या दोन्ही शब्दाच्या अर्थाचा जो समुदाय त्यानें युक्त 'रामी' हा शब्द आहे असे ज्ञान होतें व अशा रीतीन 'रामी' याला सुवन्त मानता येत असल्यामुळे, त्याचे दिशणीं पदसज्ञा प्राप्त होण्यात काही अडचण येत नाही (सारांश 'राम+औद्=रामी' या स्थलीं 'वृद्धिरेचि' या सूत्रान्वये झालेल्या 'औ' ह्या एकादेशान् 'भी' या प्रत्ययाचा आदि मानण्यानें, 'रामी' हा शब्द सुपप्रत्ययान्त ठरतो, व असें केल्यानें जरी 'राम' अशी विहृत प्रकृति होते तरी ही विहृत झालेली प्रकृति ज्या मूळ 'राम' प्रवृत्तीहून 'औद्' प्रत्यय झाला आहे तीच ही प्रवृत्ति आहे असे, ह्या परिभाषेप्रमाणे, मानता येत असल्यामुळे, तदादि व तदन्त ह्या दोन्ही अंशाची निश्चिती होते व 'रामी' याला पदसज्ञा प्राप्त होण्यात काही दोष येत नाही) असें एखाद्या कुत्र्याचें पुच्छ कापलें असल्यास देखील त्याला लोक कुत्रा असंच म्हणतात त्याचप्रमाणे 'राम्' या मान्त प्रवृत्तीचा ही मूळप्रवृत्तीच-म्हणजे 'राम'-आहे असें लौकिकव्यवहारान्वये मानता येत. (सारांश ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे.)

अत एव प्राप्तीयत इति सूत्रे माये दीव्यतिशन्दैकदेशादीप्यच्छब्दा-नुकरणमिदमित्युक्त्या किमर्थं विहृतनिर्देशो एतदेव आप्यत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषेकदेशविहृतमनन्यवदित्युक्तम् । एतेनार्थं न्याय शास्त्रीयकार्यं एव शास्त्रीयधिकार एवेत्यपास्तम् ।

(ही परिभाषा लोकिट्यवहाराच्या आधारावर रचली आहे) म्हणूनच ' प्राग्दीव्यतोऽण् ' ४-१-८३ या सूत्रावरील भाष्यांत, ' दीव्यत् ' हा शब्द ' तेन दीव्यति ' सू० १५५० या सूत्रांतले ' दीव्यति ' या शब्दाच्या एकदेशाचे अनुकरण आहे असे सांगून भाष्यकार असा प्रश्न करिताना वर, अये (इशाररहित) विकृतरूप कां बरे (पाणिनीने) उच्चारले आहे ? (व ह्या प्रश्नाचे उत्तर देतांना भाष्यकार असे म्हणतात कीं, ज्या अर्थां पाणिनीने असे विकृत रूप उच्चारलें आहे) त्यावरूनच ' एकदेशविकृतमन्यवत् ' ही परिभाषा आहे असे आचार्य पाणिनि ज्ञापित करिताना, म्हणूनच शास्त्रीय कार्य करितानाच ही परिभाषा लागू पडते किंवा जेथे पाणिनीय सूत्र त्याच्यानें मूलशब्दस्वरपात बदल झाला आहे तशा विकृतालाच ही परिभाषा लागते हें म्हणजे चूक ठरते. (कारण ' दीव्यति ' ह्याचे ' दीव्यत् ' असे जे पाणिनीने विकृतरूप उच्चारले आहे ते कोणत्याहि पाणिनीय सूत्राने सिद्ध होत नसून स्वतंत्रेच पाणिनीने ते अशास्त्रीय रूप उच्चारले आहे, व ज्याअर्थां भाष्यकारांनीं अशा अशास्त्रीय रूपास ही परिभाषा लावली आहे त्यावरूनच हें सिद्ध होते कीं, ही परिभाषा जशी शास्त्रीय कार्यास लागू पडते तशी अशास्त्रीय कार्यास देखील लागू पडते.)

विकृतावयवनियन्धनकार्यं तु नायं, छिन्नपृच्छे शुनि पुच्छयत्वव्यवहारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरूपपादधात् ॥

पण विकृत अवयवाला (तो अवयव विकृत होण्यापूर्वी जसा होता तसाच तो अवयव आहे असे मानून) कार्य करणें झाल्यास ही परिभाषा लागू पडत नाही (जसे ' निर्गता जरा यस्मात् स निर्जर. ' या स्थली ' गोत्रियोऽपसर्जनस्य ' सू० ६५६ या सूत्रान्वये मूळचा आवन्त ' जरा ' हा शब्द ह्रस्व-म्हणजे ' जर '—असा झाला आहे. सारांश ह्या स्थली ' आ ' याचें ' अ ' असे विकृत रूप झालें आहे, त्यामुळे ' निर्जर ' या शब्दाला आकारान्त शब्द मानून आकारान्त शब्दाप्रमाण चालवूं नये, अकारान्त शब्दाप्रमाणेंच ' निर्जर ' हा शब्द चालवावा.) जसे एखाद्या कुन्याची शेपटी कापली असल्यास त्याला शेपटी आहे असा व्यवहार करता येत नाही तसेंच जो अवयव विकृत झाला आहे तो विकृत झाला नाही असे प्रतिपादन करणे कधीहि बरोबर होऊ शकत नाही (जसे, ' मघवा बहुलम् ' सू० ३६० ह्या सूत्राने ' मघवन् ' शब्दाच्या अन्य नकाराचे जागी ' त् ' असा विकल्पेकरून आदेश होतो, व ' मघवत् ' असा शब्द होऊन तो ' मघवत् ' शब्दाप्रमाणें चालतो. ह्या एकदेश विकृत ' मघवत् ' शब्दास अद्यन्त ' मघवन् ' च आहे असे मानता येत नाही, व ' शयुवमघोनामतद्धितं ' सू० २६२ ह्या सूत्राने अद्यन्त ' मघवन् ' शब्दाला सागि- तलेलें संप्रसारण कार्य ' मघवन् ' शब्दास करता येत नाही.)

एवमक्तपरिमाणग्रहणेऽपि नायम्, उक्तयुक्तेः । एतत् येन विधिरित्यत्र भाष्यकैयट्योर्ध्वनिनम् ॥

पर सांगितलेल्या लैटिन्क न्यायाप्रमाण अर्थात सिद्ध होत की, जेथे सूत्रात वर्णानुपूर्वविशिष्ट (वर्णांच्या विशेष क्रमाने उच्चार करून) मोजक्या वर्ण उच्चारून त्या वर्णसमुदायास कोर्ता कार्य सांगितले आहे तशा ठिकाणी, त्या वर्णसमुदायांनाच वर्णाने कोणत्याहि कारणांमुळे बदल झाला असल्यास, तशा विरुद्ध वर्णसमुदायास देवात ही परिभाषा लागत नाही. (जसे ' अलोपोऽन' सू० २३४ ह्या सूत्रांत, 'अन्' ह्यातील अकाराच्या ऐव सांगितला आहे; 'राज क च' सू० १३६४ ह्या सूत्रांत, 'राजन्' शब्दातील अन्य नकाराचे जागी ककारादेश होतो असे सांगितले असल्यामुळे, ' क ' प्रत्यय लागण्यापूर्वी ' राजन् ' ह्याचे ' राजक् ' असे रूप होते, असा ठिकाणी, मोजक्या दोन अक्षरात उच्चारलेल्या वर्णानुक्रमविशिष्ट ' अन् ' ह्याला जे अहोपर्याय कार्य सांगितले आहे ते कार्य, ' राजक् ' हात विरुद्ध रूप वाढण्या ' अक् ' ला, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होत नाही—म्हणजे ' अक् ' ह्यातील 'अ' का रूप होत नाही व ' क ' प्रत्यय लागून ' राजकीयम् ' असे रूप सिद्ध होते.) ' येन विधि. ' १-१-७० ह्या सूत्रावरील भाष्यात व फॅक्टवृत्तीत हे ध्वनित केले आहे.

यत्र त्वर्थं तदधिकं वा विरुतं तत्र जातिव्यञ्जनसूयोऽवयवदर्शनाभा-
येन तत्प्राप्ततीतो कार्यासिद्धयर्थं विरुतानद्वयावयवत्यप्रतीत्यर्थं च म्या
निधत्सुत्रम् ।

जेथे अर्थ किंवा अर्थाहून अधिक तत्त्वस्वरूप बघताने केले आहे असा ठिकाणी जातिबोधक असा अवयवाचा बराच भाग नाहीसा झाल्याने दिसत नसल्यामुळे, सोच हा शब्द आहे अशी बुद्धि होऊ नयेत नाही, हागून असा स्थली कार्यसिद्धि हो-
ण्याकरिता व तसेच विरुतावयवस्वरूप (पूर्वशब्दस्वरूपाहून भिन्नस्वरूप) असा जो 'अनल्' भाषेन (याचे ठिकाणी स्थानियन् बुद्धि (हा स्थानीय आहे अशी बुद्धि) होण्या-
करिता, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' सू० ४९ हें सूत्र आहे (असा ठिकाणी ही परिभाषा लागत नसून, 'स्थानिवदादेश' हेच सूत्र लागते त्यात 'स्थानिवदादेश' हें सूत्र ह्या परिभाषेमुळे व्यर्थ ठरत नाही व ही परिभाषा दत्त सूत्र ही शक्य करितार्थ ठरताना,
'यत्र त्वर्थं तदधिकं वा विरुतम्' असे ग्रन्थकाराने लिहिले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, ह्या परिभाषेतील 'एकदेश' शब्दाचा अर्थ 'अल्पविश्व कमी' असाच समजला पाहिजे. म्हणून 'पर' सू० २१९६ ह्या सूत्रात 'ति' चे जागी लोट् व्यञ्जनाने 'तु' असा आदेश झाला अस्तुता, येथे दोन अलापके, एका अन्ताने—म्हणजे 'तु' व 'इ' ह्यांपैकी 'इ' याचे—बदल झाल्यामुळे ही परिभाषा न लागता, 'स्थानिवदादेश' हें सूत्र लागून 'भवतु' ह्याला 'मुक्ति'त परम्' ह्या सूत्रात परम्परा प्राप्त होते तसेच 'धातु से' सू० २२३६ ह्या सूत्रात 'धातु' ह्याचे जागी 'से' असा सर्वादेश होतो, तथापि ही परिभाषा न लागता, 'आनिवन्' सूत्र लागून 'रामने' ह्याला परम्परा प्राप्त होते.)

वचिन्नु लक्ष्यानुरीधान्यायानाश्रयणम् । नेनाभीयादित्यादिसिद्धिः ।

कंठे कंठे शुद्धरूपाकडे लक्ष देऊन ही परिभाषा उपयोगान आणली जात नाही। म्हणूनच 'अभीयात्' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात ('अभि+इषात्' ह्या स्थली 'अक मचर्णे दीर्घ' या सूत्राने होणारा मवर्णदीर्घादेश 'ई' हा, 'अन्तादिवच' सू० ७५ ह्या सूत्रान, 'इषात्' ह्या उत्तरपदाचा आदि मानल्यास, 'अम्' असे पूर्वपद होतें, व त, ही परिभाषा लावून 'अभि' च आहे अस मानल्यास, त्याला पदसजा प्राप्त होऊन 'हला जशोऽन्ते' सू० ८४ ह्या सूत्राने पदान्तां असणाऱ्या 'म्' चा 'व्' होईल; पण शुद्धरूपाकडे नजर ठेवून अशा टिप्पणा ही परिभाषा न लावल्यास, 'अम्' ह्याला पदसजा प्राप्त होत नाही, व त्यामुळे 'म्' चा 'व्' न होता, अभीयात् 'अम्' शुद्ध रूप सिद्ध होते)

स्पष्ट च वचिन्न्यायाप्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तर ॥ ३७ ॥

'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ६-१-१०२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या घुसीत, ही परिभाषा वचिन् स्थली लागत नाही, असे कैयटाने म्हटले आहे, व त्याचे विवरण दुसऱ्या ग्रन्थात (शास्त्रेन्दुशेखरात) केले आहे. ('धेयसि भव=धायस' ह्या ठिकाणी 'तत्र भव' सू० १४२८ ब्याने 'अण्' व 'देविकारिणोपा' सू० १४१९ ह्या सूत्रान पुकाराचा आकार होऊन 'धायस' अस रूप सिद्ध झाले आहे आता, 'धायस' शास्त्रास प्रथमाविभक्तीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय 'औ' लावण असता, 'धायस+औ=धायसौ' अशा स्थितीत, 'औ' हा वृद्धिरूप एकादेश 'अन्तादिवच' या सूत्रान्वये प्रत्ययाचा आदि मानल्यास 'धेयसु+औ' अशी स्थिती होते, व अशा स्थितीत ही परिभाषा लावून 'धायस्' हा एकदेश विकृत शब्द 'धेयस्' शब्दच आहे असे मान ल्यास 'इयसुन्' प्रत्ययान्त 'धेयस्' शब्द उगित् असल्यामुळे, 'उगिदचा सर्व नामस्थाने' सू० ३६१ ह्या सूत्राने नुमागमाची प्राप्ति होते, पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे ती येथे न लावल्यास नुमागम न होता, 'धायसौ' असेच शुद्ध रूप सिद्ध होते.)

प्रथम पररण ममाप्त

द्वितीयं प्रकरणम्

परिभाषा ३८

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वर्त्तीय ॥ ३८ ॥

“ पूर्व, पर, नित्य, अन्तरङ्ग व अपवाद हात मागच्यापेशां पुढील अधिक बलवत्तर असतें ”

पूर्वात्परं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति याचत् ॥ ३८ ॥

पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र अधिक बलवत् असते ‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’ सू. १७५ ह्या सूत्रासुद्धे परसूत्र पूर्वसूत्राचें बाधक होतें. (जसें ‘रामन्भ्याम्’ अशा स्थितीत, ‘सुपि च’ सू० २०२ ह्या सूत्राने अदन्त अङ्गात् दीर्घ होऊन ‘रामाभ्याम्’ असे रूप होतें पण ‘रामन्भ्य’ अशा स्थितीत दीर्घ होऊन ‘रामाभ्य’ असे रूप होत नाही कारण पूर्वसूत्र ‘सुपि च’ ह्याचें बाधक परसूत्र ‘दुबुवश्चेन झण्येत्’ सू० २०५ हें अपवादसुद्धे, तें प्रयुक्त होऊन अकाराचे जागी एकार होतो, व ‘रामेभ्य’ असे रूप होतें)

परिभाषा ३९

नन्येवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातदा बाधितो धिर्न स्यादत आह ॥

(जे वर सांगितल्याप्रमाणे परसूत्रानें पूर्वसूत्र बाधित होत तर सग)
‘भिन्धि’ इत्यादि स्थलीं ‘धि’ ह्या आदेश तातडानें बाधित झाल्यामुळे, ‘दि’ वा ‘धि’ होऊ नये. (‘महि’ — सू० २२०१ ह्या तृतीयाध्यायातील सूत्राने, ‘मि’ च्या जागी छोड् लकारात ‘दि’ असा आदेश होतो हें सांगितले आहे ह्याच्या नंतरचें ‘हुस्तल्यो हेधि’ सू० २४२५ हें पष्ठ्याध्यायात सूत्र आहे ह्या सूत्रान्वये, झलन्त धातुपुढे ‘हि’ प्रत्यय आल्यास त्याचे जागी ‘धि’ असा आदेश होतो हें सांगितले आहे. ह्या नंतर सहास्राध्यायातील ‘तुष्टोस्तानद्’ सू० २१९७ ह्या परसूत्रानें ‘दि’ चे जागी विप्रत्येकस्य ‘तातद्’ होतो असे सांगितले आहे, व हें परसूत्र असल्यामुळे, ‘हुस्तल्यो हेधि’ ह्या पूर्वसूत्राचे, मागील परिभाषेप्रमाणे, बाधक ठरतें, म्हणून, ‘हि’ चे जागी ‘धि’ असा आदेश न होतो, ‘तातद्’ च व्हावा अशी परिस्थिति उत्पन्न होते, ही अवचन दूर व्हावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

धनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

“ पुनः प्रसङ्ग प्राप्त झाला असतां, बाधित सूत्रांनं इदंरूपासिद्धिं होते ”

(अशी परिभाषा असल्यामुळे जेव्हां विकल्पांमुळे, ' हि ' प्रत्यय राहतो तेव्हां ' हुङ्गलभ्यो हेर्धिः ' हे सूत्र पुनः प्रवृत्त होऊन ' हि ' चा ' धि ' होतो; मात्र जेथे परसूत्राने ' तातड् ' झाला आहे तेथे स्थानिवद्भावाने तो ' हि ' च आहे असे मानून त्या तातडाचे जागी ' धि ' असा आदेश होत नाही कारण परसूत्र पूर्वसूत्राचें बाधक असतें असें पूर्वी सांगितलेच आहे. दुसरें असे की, ' तातडो हे. स्थानिवदप्रतिषेधो वक्तव्यः ' ह्या वाक्याने स्थानिवद्भावाचा निषेधहि केला आहे.)

परिभाषा ४०

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्यात्तिस्त्रादेशे पुनस्त्रयादेशः स्यादत आह ॥

परिभाषा ३९ स्वीकारल्यास—म्हणजे बाधकशास्त्राची प्रगृप्ति झाल्यानंतर, बाध्य-शास्त्राचें निमित्त उपलब्ध असल्यास बाध्यशास्त्र देखील पुन्हा प्रवृत्त होते हा नियम स्वीकारल्यास—‘ तिसृणाम् ’ ह्या स्थली, ‘ त्रि ’ चे जागी परसूत्रांनं ‘ तिसृ ’ असा आदेश झाल्यावर, पुन्हा (‘ आम् ’ प्रत्यय पुढें असता, मागील परिभाषेप्रमाणें) ‘ त्रि ’ चे जागी ‘ त्रय ’ असा आदेश होईल (छांदाचक ‘ त्रि ’ शब्दाचें पठ्यं धि बहुवचन करिताना, ‘ त्रि+आम् ’ अशा स्थितीत, ‘ त्रैल्लयः ’ सू० २६४ व ‘ त्रिचतुरोः ’ द्विधा तिसृचतसृ ’ सू० २९८ हीं दोन सूत्रें प्राप्त होतात. त्यापैकी, ‘ त्रिचतुरोः ’ हें परसूत्र असल्यामुळे, ‘ त्रि ’ चे जागी ‘ तिसृ ’ असा आदेश होतो. हा आदेश स्थानिवद्भावांनं ‘ त्रि ’ च आहे असें मानल्यास, ‘ आम् ’ प्रत्यय पुढें असतां, ‘ त्रैल्लयैः ’ ह्या सूत्रांनं ‘ त्रि ’ चे जागी त्रयादेश, मागील परिभाषेप्रमाणे आधारें, कां कहूं नवे ? ह्या शक्यें निवारण व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

सकृत्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ ४० ॥

“ दोन सूत्रांची एकेचवेळीं प्राप्ति झाली असता, ‘ विप्रतिषेधे परं वाच्यम् ’ या सूत्रान्वये परसूत्रांनं जें पूर्व सूत्र एकादा बाधित होतें, तें नेहमीकरिता बाधित होत असत (व बाधक सूत्राने कार्य केल्यावर पुन. बाधित सूत्राची प्रगृप्ति होऊं शकत नाही, व तें बाधित सूत्र आपलें कार्य करूं शकत नाही.) ”

(ही परिभाषा आहे म्हणूनच, ‘ त्रैल्लयः ’ हे पूर्वसूत्र ‘ त्रिचतुरोः ’ ह्या परसूत्रांनं एकादा बाधित झाल्यामुळे, तें पुनः प्रगृप्त होऊं शकत नाही व ‘ आम् ’ प्रत्यय पुढें असूनहि ‘ त्रि ’ चे जागी त्रयादेश होऊं शकत नाही.)

तत्र षचिश्चरितार्थयोरेकस्मिन्पदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधका-

भावात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति
समुद्रतिन्यायसिद्धिः ।

अर्थार्थी तस्याचं टिकाणीं—म्हणजे जेथे एकाच सूत्राची प्राप्ति आहे अशा उदा-
हरणाचे टिकाणीं—आपापलीं सूत्रनिर्दिष्ट कार्ये करून धरितार्थ—म्हणजे सारल—टालेलीं
दोन सूत्रे, जेथे दोन्ही सूत्राची प्राप्ति आहे अशा सारणीं उदाहरणाचे टिकाणीं एकेच
वेळीं प्राप्त झाल्यास, (तीं सूत्रे परस्पर विरुद्ध कार्ये करणारीं असल्यामुळे) दोन्ही
सूत्रांनीं एकेच वेळीं आपापल कार्ये करणें असंभवीय—म्हणजे अशक्य आहे. (व विप्र-
तिषेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र नसल्यास व व्याख्येच्याप्रमाणे सांगितलेलीं सर्व सूत्रे सार-
लींच प्रमाणभूत मानल्यास, तशा) दोन सूत्रांत वाच्यवाचकभाव मानता येत नाही.
त्यामुळे उदाहरमाण 'पुनरुच्ये' सू० २/१५ ह्या सूत्राने एकदां धातूला 'पुनृ' इत्यय
होतो व नंतर विरुद्धीकृत 'नृच्' प्रत्यय देखील होतो त्याचप्रमाणे अशा टिकाणीं
त्या दोन सूत्रांची पर्यायाने—म्हणजे एकत्रनागून दुसरे अशा क्रमानें—प्रवृत्ति होण्याचा
प्रसंग येईल (व तसें झाल्यास एकेच इष्ट रूप सिद्ध न होतं दोन वैकल्पिक रूप
होण्याची आपत्ति येईल) अशा स्थितीं पर्यायानें दोन्ही सूत्रांची प्राप्ति न होता
परसुत्राच प्रवृत्त झालें असा नियम घालून देण्यावरिता ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे
नियामक सूत्र केले आहे, व अशा रीतीने ३९ व ४० या दोन परिभाषार्पकीं ' सट्
इती ' ही चाळीमात्री परिभाषा (सूत्रादिवन् प्राक्काय दृष्टान्तानें) सिद्ध होते (माराव
दोन सूत्रे परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं असल्यास त्यांपैकीं एकाचीच एकाद्या उदा-
हरणात प्राप्ति होत असेल तर त्या सूत्रास आपणें कार्ये करण्यास कोणाचीच अडचण
पडत नाही. जसें 'मुवि च' सू० २०२ व ' बहुवचने झलयेत् ' सू० २०५ हीं परस्पर-
विरुद्ध कार्ये करणारीं दोन सूत्रे आहेत पाहिलें सूत्र भवून अज्ञात्या अन्त्यस्वराचा
दीर्घ करणे व दुसरे सूत्र अन्त्य स्वराचें टिकाणीं एव करतें ' वृक्ष+भ्याम् ' अशा स्थलीं
' भ्याम् ' हा यश्चादि सुप् प्रत्यय भवून बहुवचनाचा प्रत्यय नसल्यामुळे, ' मुवि च '
एवेदेच सूत्र प्रवृत्त होऊन ' वृक्ष ' यातील अन्त्य अज्ञाताचा दीर्घ होतो व ' वृक्षाम्नाम् '
असें रूप होण्यात कोही अडचण येत नाही. त्याचप्रमाणें ' वृक्ष+मु ' ह्या स्थलीं ' मु ' हा
बहुवचनाचा झलादि प्रत्यय यश्चादि नसल्यामुळे ' बहुवचने झलयेत् ' एवेदेच सूत्र प्रवृत्त
होतें व ' वृक्षेपु ' असें रूप होण्यात कोही अडचण येत नाहा पण ' वृक्ष+इय ' या स्थलीं
' इयम् ' हा बहुवचनाचा प्रत्यय झाल्यादि व तमाच यश्चादि देखील आहे म्हणून या टिकाणीं
घरील दो-ही सूत्रे एकेच वेळीं प्रवृत्त होऊं पाहतात तेव्हा कोणाच्या सूत्रानें कार्ये करावें ?
दोन्ही सूत्रे पाणिनीय प्राक्कात पठित असल्यामुळे सारलींच प्रमाणभूत आहेत ही ज्ञान
सूत्रे परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं असल्यामुळे दोहोंनीं एकेच वेळीं कार्ये करणें असंभव
आहे म्हणून उदाहरमाणे दोन परस्परविरुद्ध श्रुति अवस्थाय, त्या दोन्ही सारल्याच
प्रमाणभूत असल्यामुळे, त्यांच्यांत वाच्यवाचकभाव मानता येत नाही म्हणून, मीमांसक

तथा टिकाणीं विकल्प मानतात—जसे 'उदिते जुहोति,' 'अनुदिने जुहोति' किंवा 'अतिरात्रे पोडशिने गृह्णाति' 'नातिरात्रे पोडशिने गृह्णाति' इत्यादि टिकाणीं विरल्य मानतात—त्याचप्रमाणें व्याकरणशास्त्रांतहि विकल्प मानावा लागेल, पण तसा विकल्प मानल्यास एकच इष्टरूप सिद्ध न होतां विकल्पाने पर्याक्षर रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल—म्हणजे 'वृक्षेभ्यः' असें एकच इष्ट रूप सिद्ध न होतां, 'वृक्षेभ्यः' व 'वृक्षाभ्यः' अशीं दोन रूपें होतील. ही आपत्ति टाळण्याकरितांच 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' हें नियामक सूत्र केले आहे, व तें सूत्र असा नियम घालून देतें कीं, जेथें एकाच उदाहरणात दोन परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं सूत्रें प्रवृत्त होतात तसा टिकाणीं परसूत्रच प्रवृत्त व्हावें व पूर्वसूत्र मुळांच प्रवृत्त होऊं नयें. 'विधिरत्यन्नमप्राप्तौ नियम पाक्षिके सति' अशी मीमांसकांनीं विधि व नियम यांची व्याख्या केली आहे, व 'द्वीदीन अवहन्ति' हें नियमाचें प्रसिद्ध उदाहरण आहे. यज्ञाकरितां धानाचे तांदूळ करतेवेळीं धानावरील टरफल उखळांत धान कांडून काढतां येतें किंवा नळांनीं देखील काढता येतें. अशा टिकाणीं श्रुति असा नियम करते कीं, धानाचे तांदूळ करण्याचे जे अवेक उपाय आहेत त्यांपैकी अवहनन हाच उपाय स्वीकारावा. तसेंच 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' हें नियामक सूत्र ठरून पर्यायाचा—म्हणजे विरल्यपाचा—बाध करितें व अशा रीतीने प. ४० सिद्ध होते.)

यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेभ्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेष्यतो नानादिभ्यु च कार्यं तदभयोर्न करोति, यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिद्वक्ष्ये यौगपदेन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिपेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

जसे दोन सारख्या बलवान् पुरुषांचा एकच मोकर अमला तर तो भिन्न भिन्न वेळीं त्या दोघांचेहि कार्ये करूं शकेल (त्यांच्या हुकुमाची अंमलबजावणी करूं शकेल) पण त्या दोघांनींहि त्याला एकेचवेळीं हुकुम सोडला व एकानें त्याला एका दिशेस जावयास सांगितलें व दुसऱ्यानें त्याला उलट्या दिशेस जाण्यास सांगितलें तर, दोन भिन्न दिशेला त्याचे एकेच वेळीं जाणें अदाक्य असल्यामुळे, तो दोघांचेहि काम एकेच वेळीं करूं शकत नाहीं (व त्याला तटस्थ असणें माग पडतें.) त्याचप्रमाणें आपापल्या विषयांत चरितार्थ असलेलीं (परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं) दोन सूत्रें एकेच वेळीं एकाच उदाहरणाचे टिकाणीं उपास्थित झालीं असतां, दोन भिन्न कार्ये एकेच वेळीं होणें अदाक्य असल्यामुळे दोघांची निवृत्ति द्विष्याचा प्रसंग येईल. (म्हणजे एकाहि सूत्राचें कार्य करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीं.) अशा टिकाणीं परसूत्र प्रवृत्त व्हावें असें विधान करण्यावरितांच, 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' हें सूत्र केले आहे. परसूत्राने कार्य केल्या नंतर जर पूर्वसूत्राची प्राप्ति होत असेल तर पूर्वसूत्र लावूनहि त्या सूत्रान्वयें कार्य करावें.

अशा रीतीने ' पुन. प्रमद्विजानात् सिद्धम् ' ही परिभाषा न ३९ मिद्व होते हें विप्र-
तिपेधे परं कार्यम् ह्या १-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे. (सारांश
जेथें परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या दोन सूत्रें दृष्टेच येनां एताशा मंडोणें उदाहरणाचें
ठिकाणी प्राप्त होतात व त्या उदाहरणाची उपेक्षा करून आपल्या जागीच तदर्थ
वसतात व त्यांची गति कुणित होते तशा स्थली ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र
वाट खुली करून देते व असें विधान करते कीं, परसूत्रां प्रवृत्त होऊन आपलें काम
करून दिल्यानंतर जर पूर्वसूत्राचें निमित्त उपलब्ध असेल तर त्यांनींदि सुशाल प्रवृत्त
झावें ह्या संघर्षां भाष्यकाराचें व्याख्यान खाली दिलें आहे:-

" इह भवता द्वौ हेतु व्यपदिष्टौ—नृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोतीति च,
' अप्रतिपक्षोभयोस्तुल्यत्वादिनि च । तदा तावदप हेतुस्तुजादिभिस्तुल्य पर्याय.
प्राप्नोतीति तदा ' विप्रतिपेधे परम् ' इत्यनेन किं क्रियते ? । निरम —विप्रतिपेधे परमेव
भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति—' सद्रूपतौ विप्रतिपेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ' इति ।
यदा वेप हेतुरप्रतिपक्षिभयोस्तुल्यत्वात् ' इति, तदा ' विप्रतिपेधे परम् ' इत्यनेन
किं क्रियते ? । द्वारम्—विप्रतिपेधे परं तावद्भवति तस्मिन्वृत्ते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति
तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति—' पुन. प्रमद्विजानात् सिद्धमिति ॥ ")

यत्तु कैयटादयो ध्यत्वा पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणौपलवाद्बुभयोरपि
शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोरचारितार्थेन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्ती परमेवेति
नियमार्थमिदमिति सद्रूपतन्व्यायसिद्धिः । अत्र पक्ष एतन्निमग्नशादेतल्ल-
क्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपलव एव ।

कैयटादिनाचें असें म्हणणे आहे कीं, शब्द हा व्यक्तीचा वाचक आहे अशा पक्ष
स्वीकारल्यास (शब्द हा व्यक्तीचा वाचक असतो व तसाच जातीचाहि वाचक असतो,
आम्हण ' या शब्दांन आम्हणव्यानीचा बोध होतो, व तसाच आम्हणव्यानीचा बोध
होतो) कित्येकाच्या मतें शब्द हा व्यक्तीचा वाचक आहे व कित्येकाच्या मतें तो
जातीचा वाचक आहे. या दोन मतांपैकी शब्द व्यक्तीचा वाचक आहे असा पक्ष स्वीक-
रल्यास,) अनेक सारख्या उदाहरणाचें ठिकाणीं लक्ष्मण उचरें सूत्र प्रत्येक उदाहरण
रूपसिद्धि करितेवेळीं नव्या नव्याने उचाराचें लागत अवस्थानुद्धे, मंडोणें उदाहरण
जेथें दोन परस्परविरुद्ध सूत्राची प्राप्ति आहे तेथें तीं दोन्ही सूत्रें उचरलें कळत, (तीं
सूत्रें परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या असल्यामुद्धे, कार्य करण्य कळत होऊन) वर
ठरें पाहतात, व अशा ठिकाणी (दोन्ही सूत्रें साक्षात्च प्रत्यक्ष कळत नव्हे, येनां-
सकरीत्या) त्याचीं पर्यायानें—म्हणजे विरुद्धेकस्मिन्—प्रति होऊं पाहते, (व अशा
रीतीने तीं दोन सूत्रें विरुद्धेकस्मिन् प्रवृत्त केल्यास दोन सूत्रें निरुद्देशी, झुं व
वाधें) म्हणून ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र बघ निरुद्देशी झुं व
ठिकाणीं परसूत्रच प्रवृत्त झावें, (व पूर्वसूत्र सुद्धीच प्रवृत्त होऊं नव्हे,) व अशा रीतीने

‘सकृद्गतौ’ ही परिभाषा ४० सिद्ध होते. ह्या व्यक्तिपक्षात असा नियम सांगितला असल्यामुळे, संकीर्ण उदाहरणाचे स्थलीं पूर्वसूत्र मुळाच उच्चारू नये. (व परसूत्रच उच्चारवे व त्या सूत्रान्वये कार्यसिद्धि करावी—म्हणजे असच सूत्र उच्चारवें कीं जे उच्चारले असतां व्यर्थ ठरणार नाही व दृष्टरूपसिद्धि करून चरितार्थ ठरेल.)

जातिपक्षे तद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते कचिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः, सप्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थल उभयोरप्य-प्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरित्याहुस्तत्र ।

शब्द हा जातीचा वाचक आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, (प्रत्येक रूपाची सिद्धि करतेवेळीं तशा रूपाची सिद्धि करण्याकरितां उपयोगी पडणारे सूत्र नव्यानव्यानें उच्चारण्याची गरज नाही व ह्या पक्षांत) सूत्रान सांगितलेलीं निमित्तें ज्यां उदाहरणांत उपलब्ध आहेत अशा उदाहरणापैकीं कांहीं—म्हणजे असंकीर्ण—उदाहरणांत आपापलीं कार्ये करून चरितार्थ झालेलीं दोन सूत्रे, संकीर्ण उदाहरणांत, तीं परस्परविरुद्ध कार्य करणारी असल्यामुळे, ज्याप्रमाणें सप्रतिपक्ष हेत्वाभासांत दोन परस्पर विरुद्ध हेतु असल्यामुळे अनुमितीचा प्रतिपक्ष होतो—म्हणजे अनुमिति होऊं शकत नाही (जसे—‘वेदः पौरुषेयः, वाक्यवात्, कालादिवासादिवाक्यवात्,’ व ‘वेदः अपौरुषेयः सर्वजनसमादरणीयत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्’ ह्या स्थलीं दोन परस्परविरुद्ध हेतु दिलेले असल्यामुळे वेद पौरुषेय त्रिदा अपौरुषेय आहेत हे ठरविता येत नाहीं) त्याचप्रमाणें दोन्हीं सूत्रांची अप्राप्ति आल्यावर ‘विप्रतिपेधे परं कार्यम्’ हें सूत्र परसूत्राचें विधायक ठरतें (म्हणजे अशा ठिकाणीं परसूत्राने प्रवृत्त व्हावें असा विधि सांगते, पण ते पूर्वसूत्राच्या प्रवृत्तीचा निषेध करित नसल्यामुळे) जर परसूत्रांनें कार्य केेल्यावर पूर्वसूत्राची प्राप्ति असेल तर तेहि सूत्र प्रवृत्त होतें, व अशाप्रतीने ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ ही परिभाषा ३९ सिद्ध होते. (वर सांगितलेल्या व्यक्तिपक्षांत व जातिपक्षांत हा फरक आहे की, व्यक्तिपक्षांत प्रत्येक व्यक्तीचें रूप सिद्ध करतेवेळीं ते रूप सिद्ध करण्याचें कामीं उपयोगी पडणारे सूत्र नव्यानव्यानें उच्चारवें लागतें, व जरी असंकीर्ण उदाहरणांत वेगळे वेगळे वेळीं उच्चारलेले सूत्र दृष्टरूप सिद्ध करून चरितार्थ होतें तरी जेव्हां संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणीं परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या दोन सूत्रांचा नव्याने उच्चार केला जातो तेव्हां तशा स्थलीं उच्चारलेलीं तीं दोन सूत्रे चरितार्थ होऊं शकत नसल्यामुळे, आपली चरितार्थता करून घेण्याकरितां, तीं दोन्हीं सूत्रे प्रवृत्त होऊं पाहितात. तशा ठिकाणीं त्यांची युगपत् प्रवृत्ति अशक्य असल्यामुळे, पर्यायाने युगपत् प्रवृत्ति होण्याचा संभव येतो; व ह्या संभवाचे निवारण करण्याकरितां परसूत्रानेच प्रवृत्त व्हावें व पूर्वसूत्रांनें मुळाच प्रवृत्त होऊं नये असा नियम घाटून देण्याकरितां ‘विप्रतिपेध’ सूत्र केले आहे. व्यक्तिपक्षांत जरी संकीर्ण उदाहरणाचें स्थलीं नव्यानें उच्चारलेलीं दोन सूत्रे चरितार्थ होत नसल्यामुळे प्रवृत्त होऊं पाहितात तसे जातिपक्षांत होत नाही.

जातिपक्षां आपापल्या स्वार्थाची कुर्यात्तु कर्मन मूर्ते चरितार्थे ज्ञात्वा भवतात, व जेव्हा मंगल उदाहरणाचे स्थान परस्परविरोध कार्य करणाऱ्या दोन मूर्तींची युगात् प्राप्त होत तेव्हा ती मूर्ते पूर्ण चरितार्थ ज्ञात असण्यामुळे, ती दोन्ही मूर्ते मंगल उदाहरणाची उपेक्षा करून उदासीन व मंदप्रभुसिद्ध होतात; व दोन्ही मूर्ते अशी उदासीन ज्ञात असता, अशा स्थानी ' विप्रतिपक्ष ' मूत्र विधायक सूत्र बनते, व असे विधान वरते की, अशा परस्परविरोधस्थली परामुखाचे प्रवृत्त व्हावे. पण ते पूर्वपक्षाच्या प्रवृत्तीचा आज्ञाद निरोध करित नाही. असे आहे म्हणूनच कैयटादिज्ञातीं म्हटले आहे की, जातिपक्ष स्वीकारल्याने परिभाषा ३९ व स्थानिपक्ष स्वीकारल्याने परिभाषा ४० मिळू होणे. पण हे मत ग्रन्थकारास मुरीच मान्य नाही.)

व्यानिपक्षे सर्वे लक्ष्ये शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् । न प्राप्तार्थं हन्यादित्यादी ज्ञात्याद्यसकल्यतिविषयत्वाद्यर्थमेव जातिपक्षाऽप्यणस्य भाष्ये दर्शनात् । अत एव स्वरूपसूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थोऽनवय-
पेन साकल्येन विधिप्रवृत्तेर्गौरुत्वमर्थ इत्यादी सकलपक्षानुबन्धनासम्भवा-
त्परमणो वैगुण्यमुक्तम् । द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यापगतेर्गौरुत्वमर्थ इत्यादिवैका-
शास्त्रोक्तोऽपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् ।

पण हे कैयटादिज्ञांचे म्हणजे योंपर नाही. स्थानिपक्षात सूत्र प्रत्येक लक्ष्यास-
म्हणजे त्या मूर्तीत निदिष्ट असलेल्या निमित्ताची पुढे अशा प्रत्येक उदाहरणाने-लागू
पडते व जातिपक्षात ते तसे लागू पडत नाही. (म्हणजे स्थानिपक्षात सूत्र जसे प्रत्येक
लक्ष्याचे ठिकाणी आपली चरितार्थता करून घेण्याकरिता प्रवृत्त होऊ पाहाते तसे
जातिपक्षात सूत्र असेंही ठिकाणी स्वार्थ चरितार्थ झाले असण्यामुळे त्याचे ठिकाणी मंदीर्ण
उदाहरणाने स्थानी प्रवृत्त होण्याबद्दल उदासीनता उत्पन्न होऊन ते सटस्थ राहते) असे
म्हणल्यास याहीच प्रमाण नाही उत्तरपक्षी ' न साक्षात् हन्यात् ' इत्यादि स्थानी जाति
पक्ष स्वीकारून प्राग्भूतार्थाभाष्ये अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व पक्षिका हे शास्त्र लागू पडते
असे (' मरुपाणामेकदेश '—१-२-६४ या सूत्रातील भाष्याने) भाष्यकारांनी
म्हटले आहे. (त्या सूत्रातील भाष्याने ' धर्मनाथ च तथा ' असे वालिक देऊन
भाष्यकार म्हणतातः—' एव च कृत्वा धर्मनाथं प्रवृत्तम् । साक्षात् न हन्यात्,
मुना न पेया इति प्राग्भूतार्थाभाष्ये च न हन्यात्, मुनामात्र च न पीयते । यदि द्वावे पदार्थ
स्यात्, एकं प्राग्भूतमहत्वा वृत्तौ च मुनामपीकउत्पन्न फलमात्रः स्यात् । ') जाति
वाचक वाक्याने त्या जातीत अभिर्भूत असणाऱ्या सर्व स्वरूपांचा बोध होत असण्यामुळेच
' मरुपाणामेकदेश '—१-२-६४ या सूत्रातील भाष्याने प्राग्भूतार्थांनी असे म्हणजे
आहे की, वाक्य जातीचा वाचक आहे असे मान्यनाथ, ' गौरुत्वमर्थ ' इत्यादि विधायक
वाक्यमधल्या त्या विधायक वाक्यान्वये स्वल्प ' गौ ' स्थानीच अनुबन्धन प्राप्त होणे,
व तसे करजे अशाच असण्यामुळे कर्मात वैगुण्य येईल. यांतु शास्त्र हा स्थानिपक्ष

वाचक आहे असा पक्ष म्यारारल्यास (' गो ' या शाब्दाने) सगळ्या व्यक्तींचा बोध होत नसल्यामुळे (य पक्षच व्यक्तींचा बोध होत नसल्यामुळे,) ' गौरीनुबन्ध ' इत्यादि स्थली गद्याच गोव्यक्तींचे अनुबोधन करणे शास्त्रोक्त आहे दुसऱ्या गोव्यक्तींचे अनुबोधन करणे शास्त्रोक्त नाही—म्हणजे शास्त्रविरुद्ध आहे.

किञ्च न हि भाष्योक्ततृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्व न जातिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति ॥ अपि च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन चरितार्थयोरपि व्यक्तिर्घरोधात्त्वविषयकत्वं न कल्प्यतीति वक्तुं शक्यम् । जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यतिविषयकत्वमेव नैतद्व्यतिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः ॥ तत्र लक्ष्यानुसारात् कचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं कचिह्यौक्तिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति धोष्यम् ॥

(कैयटादिकांचे म्हणणे बरोबर नाही हे मानण्यास) दुसरे कारण असे आहे की भाष्यकारांनी, ' पुरुषतृचौ ' हा जो शास्त्रीय दृष्टान्त दिला आहे तो व्यक्तिपक्षात सर्व व्यक्तींना लागू पडतो व जातिपक्षात सर्व व्यक्तींना लागू पडत नाही असे म्हणण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही (सारात पर्यायाची प्राप्ति व्यक्तिपक्षातच होते व जातिपक्षात होत नाही हे म्हणणे अगदी निराधार आहे. दोन्ही पक्षात विकल्पाची प्राप्ति होऊ शकते.) तसेच व्यक्तिपक्षात देखील असे म्हणता येणे शक्य आहे की, आपापल्या विषयात—म्हणजे असंकीर्ण उदाहरणाचे जागी—आपापली कार्य करून चरितार्थ झालेली दान परस्परविरुद्ध कार्य करणारी सूत्रे जेव्हा एखाद्या संकीर्ण उदाहरणाचे जागी प्राप्त होतात तेव्हा ती परस्परविरुद्ध कार्य करणारी असल्यामुळे ते संकीर्ण उदाहरण त्याची प्राप्ति होऊ देत नाही (मारांश जसे जातिपक्षात दोन परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या सूत्रांची संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणी, ती असंकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणी चरितार्थ झाल्यामुळे, निवृत्ति होते असे म्हटले आहे, तसे व्यक्तिपक्षात देखील म्हणता येते, व कैयटाने जातिपक्ष व व्यक्तिपक्ष म्यारारून जो मतभेद उपस्थित केला आहे त्याला काही प्रमाण नसल्यामुळे तो ग्राह्य नाही) तसेच जातिपक्षात जातीत अंतर्भूत अमलेल्या काही व्यक्तींना सूत्र लागू पडते व इतर व्यक्तींना ते लागू पडत नाही असा भेद सूचविणारे कोणतेच प्रमाण उपलब्ध नाही. म्हणून इष्टरूप सिद्ध करणे हा (वशाकरण शास्त्राचा) मुख्य उद्देश लक्षात घ्यावून इष्टरूप सिद्ध होण्याकरिता कोठे कोठे ' तृजादिवत् ' या शास्त्रीय दृष्टान्ताचा उपयोग करावा—म्हणजे प ४० उपयोगांत आणावी, व कोठे कोठे इष्टरूपसिद्धिकरिता ' तुल्यबलयो ' या लौकिकदृष्टान्ताचे अवलंबन करावे—म्हणजे प ३९ उपयोगात आणावी—हा जो भाष्यकारांना समत मार्ग आहे तोच योग्य आहे असे समजावे

द्वयोः कार्ययोर्यांगपद्येतासंभव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगि । इदमिहो गुणेति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । यथा शिष्टादित्यादी तातदशाभावयोर्युं

गणप्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानतयांसम्भवः । यद्यपि तातडादेः स्थानिवद्भा-
वेनास्येव तत् तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले ।

जेथे दोन सूत्रांनी सांगितलेली दोन परस्परविरुद्ध कार्ये एकत्र वेळीं होणं असम्भ-
वनीय आहे तशाच दिशणी 'विप्रतिपक्षे परं कार्यम्' हें सूत्र लागू पडते. (जेथे पणत्या
संज्ञेणं उदाहरणांत परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात तथा
दिशणी विप्रतिपक्षस्य उपयेतात आणावे) 'इमे गुणवृद्धी' या सूत्राच्या आध्याव-
रीत दीर्घेन कैवल्यानें हे स्पष्ट सांगितले आहे, जेमें 'मिष्टात्' इ. यदि स्वामी, ('हि' चे
जागीं) 'तातड्' हा आदेश व ('शाम्'चे जागीं) 'शा' असा आदेश एकत्र वेळीं करूं
सगळ्यास, ते दोन आदेश होण्याकरितां त्यांना जे आपापल्या निमित्तांचे आनन्तर्य-
हणजे निमित्त लोंब मागे मिळावुन अमर्ण-आवश्यक आहे ते आनन्तर्य राहूं शकत
नाहीं. स्थानिवद्भाव मानल्यास, 'मानड्' व 'शा' यांत आपापल्या निमित्तांचे आनन्तर्य
आहे अमें जरा मानतां येतें तथापि आदेश झाल्यावरच स्थानिवद्भाव मानता येतो,
आदेश होत असतांना—म्हणजे आदेश होण्यापूर्वी—स्थानिवद्भाव मानता येत नाही.
('शाम्+हि' या स्थळीं दोन भिन्न स्थानांचे जागीं दोन भिन्न आदेश पावले आहेत
'शा हा' सू. २४८७ या सूत्रानें, 'हि' प्रत्यय पुढें अमर्ण, 'शाम्' चे जागीं 'शा'
असा आदेश पावला आहे, व तसेंच 'मुष्टोरतातड्' सू. २१९७ या सूत्रानें 'हि'
चे जागीं 'तातड्' हा आदेश पावला आहे 'शाम्' चे जागीं 'शा' हा आदेश
होण्याकरिता 'हि' प्रत्यय पुढें अमर्ण या निमित्ताची आवश्यकता आहे, व 'हि' चे
जागीं 'तातड्' हा आदेश होण्याकरिता 'शाम्' घातु लोंब मागे अमर्ण हे निमित्त
आवश्यक आहे हे दोन्ही आदेश एकत्र वेळीं करूं गेल्यास, 'शाम्' चे जागीं 'शा' हा
आदेश कैवल्यानें 'हि' चे जागीं 'तातड्' आदेश होऊ शकत नाही, कारण 'मानड्'
आदेश होण्याकरितां लोंब मागे 'शाम्' घातु अमर्ण हें जे निमित्त आवश्यक आहे ते निमित्त
कायम राहत नाही, व 'हि' चे जागीं 'तातड्' कैवल्यास 'शाम्' चे जागीं 'शा'
असा आदेश होऊ शकत नाही, कारण तो आदेश होण्याकरिता उरा निमित्ताची—म्हणजे
'हि' प्रत्यय पुढें अमर्ण या निमित्ताची—आवश्यकता आहे तो 'हि' प्रत्यय कायम
राहत नाही. त्यांत, एक आदेश कैवल्याने दुसरा आदेश होण्याचें निमित्त नष्ट होत
असल्यामुळे, दोन्ही आदेश एकत्र वेळीं करणें अशक्य आहे. 'हि' चे जागीं 'मानड्'
हा आदेश करण्याचें वेळीं, 'हि' प्रत्यय पुढें अमर्णामुळे 'शाम्' चे जागीं 'शा' असा
जो आदेश होतो तो आदेश 'शाम्' च आहे अमें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नाहीं;
त्याचप्रमाणे 'हि' चे जागीं 'मानड्' हा आदेश झाल्यावर 'शाम्' चे जागीं 'शा'
असा आदेश करण्याचें वेळीं, 'तातड्' हा 'हि' च आहे अमें स्थानिवद्भावानें मानतां
येत नाहीं. कारण स्थानांचे जागीं आदेश झाल्यानंतरच 'स्थानिवद्भावेः' सू. ४९ हें
सूत्र प्रवृत्त होऊ शकतें. जेथे आदेश होऊं शकत नाही तेथे आदेश होत अथवा व

तो द्विषयापूर्वी तें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकन नाहीं अशा स्थितीत प्रकृत उदाहरणांत परम्परा-
विरुद्ध कार्य करणारी व एतद्वैवाची निमित्त नष्ट करणारी दोन सूत्रे एकेचवेळी प्रवृत्त
होऊ पाहान असल्यामुळे ' विप्रतिश्वे पर कार्यम् ' हा न्याय लागू पडतो, व त्या
न्यायान्वये ' तुद्योक्तातद् ' हे परसूत्र असल्यामुळे ते प्रथम प्रवृत्त होऊन ' शाम्नेहि
= शाम्+तातद् ' अशी स्थिति झाली असता, ' शाम इदृहलो. ' सू. २४८६ या
सूत्रानें ' शाम् यातीत्य उपरेत्या जागी द्यार होऊन, व ' शामिकसिध्मीनां च ' सू.
२४१० या सूत्रानें च च होऊन, व ' एतुना ए. ' सू. ११३ यानें तद्वाराधा द्यार
होऊन ' निष्टात् ' असें रूप सिद्ध होत ' तातद् ' हा आदेश विद्वेषेरून होत अस-
ल्यामुळे, जेव्हा तो होत नाही तेव्हां ' वा ही ' हे पूर्वसूत्र प्रवृत्त होऊन ' शाम्नेहि
शाम्नेहि ' अशी स्थिति झाली असता, ' दृष्टारम्यो हेर्धि ' सू. २४२५ या सूत्रानें ' हि
व्या जागी ' वि ' अवा आदेश होऊन ' वाधि ' असें परस्परिक रूप सिद्ध होतें.)

एष नुस्त्वृत्तरयोः त्रिष्योऽप्रीत्यादे युगदसम्भवो, यदागमा इत्य-
स्य नुस्त्वृत्त्युत्तरं प्रवृत्ते. ।

नुमागम कार्य व तृज्वद्वाय ही दोन वागें वर सांगितल्याप्रमाण पुत्रेचंगळा होऊ शकून
तत्संभ्रामुळे, अशा दिवाणी ' विप्रतिपेदे पर कार्यम् ' हा न्याय लागू पडतो व या न्या-
यान्वये, तृज्वद्वायाचे सूत्र परसूत्र अमर्यामुळे, वास्तविक तृज्वद्वायाचें धागा, प्रभु
' वृद्धयोरनृज्वद्वायगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिपेदेन '—सू० ३२० वरील वार्तिक-अमे
वार्तिक अमर्यामुळे, नुमागमाचे सूत्र पूर्वसूत्र अगून देगीळ ते तृज्वद्वायाचा याच
वरते, व त्यामुळे तृज्वद्वाय न होता, नुमागम होऊन ' प्रियक्रौट्टूनि ' अशी स्थिति
झाली असता, ' सर्वनामस्थाने चासमुद्धा ' सू० २५० या सूत्राने उगडा दीर्घ होऊन
' प्रियक्रौट्टूनि ' असे रूप सिद्ध होते)

परं भिन्दोत्यत्र तातड्धिभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्यन्यस्याद्गुरूप-
निमित्तानन्तर्यस्य चासंभयो योऽयः ।

ह्याचप्रमाणें ' भिन्दि ' ह्या स्थळी, एकच ' स्थानी ' जो ' हि ' प्रत्यय त्याचे
जागी एकेच वेळी ' तातड् ' व ' धि ' असे दोन आदेश होऊ शकून नाहींत, (व
एका नंतर दुसरा असे दोन्ही आदेश एकेच वेळीं करवास-क्षणजे भिन्द्+तातड्+धि '
असे केल्यास-पुढच्या) आदेशाला अत्राचे (' भि द् ' ह्याचें) आनन्तर्य-क्षणजे एकेच
मागे अमण-राहू शकत नाहीं (' भि-द्+हि ' अशा स्थितीत, ' तुह्योन्मातड् ' व
' हुससभ्यो हेधि ' ह्या दोन सूत्रांनी ' हि ' ह्या प्रत्ययाचें जागी एकेच वेळीं ' तातड् '
व ' धि ' असे दोन आदेश होऊ पाहतात एका स्थानीच्या जागी एकेच वेळीं दोन
आदेश होणे शक्य नाहीं हे दोन आदेश एका पुढे एक करवास, अत्राच्या लागेच पुढ
प्रत्यय अमला पाडिले असें जे अत्राचे आनन्तर्य आवश्यक आहे, ते पुढच्या प्रत्ययाम
राहू शकून नाहीं त्यामुळे ' विप्रतिपेदे पर कार्यम् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होते, व
तातडादेशाचें सूत्र परसूत्र अमर्यामुळे, त सूत्र प्रथम लागून ' भिन्तात् ' असे रूप
होते, नंतर ' अयत्तरस्याम् ' ह्या विकल्पांमुळे ' धि ' आदेशाचे पूर्वसूत्र प्रवृत्त होते व
' हि ' चे जागी ' धि ' असा आदेश होऊन, ' भिन्दि ' असे रूप होतें)

नुम्नुटोरपि नुट्यजादिविमक्त्यानन्तर्यवाधो नुमि ह्रस्वान्ताद्गवाध
इत्यसंभवाद्विप्रतिपेधः ॥

(' विप्रतिपेदे परं कार्यम् ' सू० १७१ हे सूत्र जे एकेचवेळीं परस्परविरुद्ध
आदेश होतेवेळीं लागू पडून तसेच ते सूत्र एकेचवेळीं परस्परविरुद्ध आगम होतेवेळीं
देखील लागू पडतें याचें उदाहरण अमरा ग्रन्थसार देतात) नुमागम व ' नुट् ' आगम
देखील परस्परविराधि आहेत कारण (प्रत्ययाम) ' नुट् ' आगम केल्यास, (अत्रा
पुढे) अत्रादि विभक्तिप्रत्यय राहून नाहीं, ' नुम् ' आगम केल्यास, ह्रस्वान्त अत्र
राहून नाहीं (जस—' वारि-आम् ' अशा स्थितीत, ' ह्रस्वनाद्यापो नुट् ' सू०
२०८ ह्या सूत्राने ' आम् ' प्रत्ययाम ' नुट् ' आगम पावला आहे व ' इतिऽचि
विभक्ती ' सू० ३२० ह्या सूत्राने ' वारि ' ह्या इगन्त बीज अत्राला ' नुम् ' आगम

पावला आहे. नुमागम व नुडागम ही दोन्ही कायें एकेचवेळीं केल्यास ' आम् ' प्रत्ययास ' नुद् ' आगम केल्या असतां, ' आचन्तां टकितौ ' सू० ३६ ह्या सूत्रान्वये, ' आम् ' प्रत्यय ' न्+आम्=नाम् ' असा होतो—म्हणजे तो प्रत्यय अत्रादि न राहतां हलादि प्रत्यय होतो.—आणि त्यामुळे अज्ञात्या नुमागम करण्यास अत्रादि प्रत्यय पुढे असल्या पाहिजे हें जे निमित्त, ते राहत नाहीं, अज्ञास नुमागम केल्यास, ह्रस्वस्वरान्त अत्र राहत नाहीं, ' वारिन् ' असें दळन्त अत्र होतें, व त्यामुळे ' आम् ' प्रत्ययाला ' नुद् ' आगम होऊं शकत नाहीं अशा तऱ्हेनें परस्परविरोधक हीं दोन सूत्रें एकेच वेळीं लावल्यास, तीं आपापलीं कायें निमित्ताच्या अभावामुळे कसें शकत नाहीं; म्हणून ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन, नुमागमाचें सूत्र पर असल्यामुळे, नुमागम हा नुडागमाचा बाधक होतो. परंतु ' नुमचिरतृज्वलावेभ्यो नुद् प्यं-विप्रतिपेधेन'—सू० २८० वरील वार्तिक—असे वार्तिक असल्यामुळे, नुडागम नुमागमाचा बाधक होतो, व नुडागम होऊन, ' पारिन्+नाम् ' असें होऊन, ' नामि ' सू० २०९ ह्या सूत्रानें दीर्घ होऊन, व ' अट्कुप्वाद्नुम्व्यवायेऽपि ' सू० १९७ ह्या सूत्रानें णव होऊन ' वारीणाम् ' असें रूप होतें.)

यद्यचिद्विधानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञायलात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वं पूर्वविप्रतिपेधाः संगृहीता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये । विप्रतिपेधसूत्रस्य परदाज्ज्ञस्येष्टवाचित्वात्तासंप्रह इति विप्रतिपेधसूत्रे भाष्ये ॥ ४० ॥

(जरी ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' सू० १८५ ह्या सूत्रानें पूर्वसूत्रापेक्षां परसूत्र बलवत्तर मानलें आहे तरी,) कीढं कीढं इष्ट रूप सिद्ध करण्याकरितां, पूर्वसूत्र परसूत्रापेक्षां बलवत्तर मानलें लागतें. (व पूर्वसूत्रान्वयें कार्यें करावें लागतें.) ' स्वरितेनाधिकारः ' सू० ४६ ह्या सूत्राच्या भाष्यांत, ' स्वरितत्वामुळे अधिक कार्यें करण्याचें सामर्थ्य येतें ' असा अर्थ केला असल्यामुळे, स्वरितत्वाच्या सहाय्यानें जेथें पूर्वसूत्र प्रबल दारतें तथा ठिसाणीं पूर्वसूत्र लावून इष्टरूपानिधि करावी. (वार्तिक ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' ह्या सूत्रान्वयें पूर्वसूत्र परसूत्राच्या मानानें दुबल दारतें. परंतु ' स्वरितेनाधिकारः ' ह्या अतिप्रबल अधिकारसूत्राच्या सहाय्यानें पूर्वसूत्र दुबल असून देखील परसूत्रापेक्षां प्रबलतर दारतें. जसें णगादे राट् दुबल असूनहि त्याला जर अतिप्रबल राट्द्वयें सहाय्य मिळालें तर तें राट् आपल्या प्रबलसूत्राचा नाश करण्यास समर्थ होतें, तसेंच ह्या स्थलादि होतें.) ' स्वरितेनाधिकारः ' ह्या सूत्राच्या भाष्यकारांनीं असा अर्थ केला असल्यामुळे, पूर्वविप्रतिपेधाच्या संबन्धाचीं जीं वार्तिकें वार्तिककारांनीं केली आहेत, त्यांचीं सरासरी राहण नाहीं हें ' स्वरितेनाधिकारः ' १-२-११ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् '—१-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ह्या सूत्रावरील ' परम् ' शब्दाच्या अर्थ ' इष्टम् ' असा केला आहे; (म्हणजे इष्टरूप

मिद्ध परण्याकरिता जे सूत्र दृष्ट सूत्र असेल—सगळे सूत्र पूर्णसूत्र असो किंवा परसूत्र असो—ते सूत्र लागून दृष्टरूपमिद्ध करावी,) व असा अर्थ वेत्यास, पूर्णसूत्र प्रथम द्यावे व पूर्वाप्रतिपक्षेधामंयकाच्या धातुंकरिता वरून राहिल नाही, हे त्या सूत्राशीच भाष्याने मागितले आहे

परिभाषा ४१

नन्वेचमेधने इत्यादी परत्यादिकरणेऽनुदात्तङित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यचधानादत आह ।

‘पृथगे’ इत्यादि स्थरी विकरणाचीं सूत्रे परसूत्रे असल्यामुळे, विकरणाचे व्यचधाने शास्त्राने, ‘अनुदात्तङितः’ सू. २१५७ इत्यादि नियामक सूत्रे वरचे दृष्टार्था आपत्ति येईल (योजन्या धातूना आत्मनेपदिक्रयय रूढाने यांचे नियामक सूत्र ‘अनुदात्तङितः’ हे आहे; योजन्या धातूना परस्मैपदिक्रयय रूढाने यांचे नियामक सूत्र ‘देशात्पृथगे परस्मैपदम्’ सू. २१५९ हे आहे. या प्रकरणाने ह्मतर सूत्रांहि द्यावा आहेत, या सर्व सूत्राच्या अर्थेक्षेने ‘वर्तेरि णप्’ सू० २१६० इत्यादि विकरणाधिक्रययक सूत्रे परसूत्रे आहेत झगून ‘पूर्वापर यण्यन्’ या व्याख्याये, ‘ण्य् + ण्’ अशा स्थितीत, ‘पृथ’ हा धातु अनुदात्ते असल्यामुळे, ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ व ‘वर्तेरि णप्’ ही जी दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात त्यांपैकी ‘वर्तेरि णप्’ हे परसूत्र असल्यामुळे, एकाच जागी आत्मनेपदिक्रययाचे आदेश प्रथम न करिता विकरण प्रथम वेष्ट्याम, ‘ण्य् + णप् + ऋ’ अशा स्थिति हीहून ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ या सूत्राने निर्दिष्ट असलेली ‘अनुदात्तङित’ ही पञ्चमी परपञ्चमी-झगाने दिव्यात्पञ्चमी पञ्चमी-मानल्याम, ‘अनुदात्तेन दितश्च धातो वरस्य स्य स्थाने आत्मनेपदिक्रयया-देशा भवन्ति’ असा ‘अनुदात्तङित’ या सूत्राचा अर्थ होतो, व या अर्थान्वये ‘ण्य् + णप् + ऋ’ असा स्थितीत, ‘ण्य्’ या धातूच्या लोच पुढे लट् नमून दोहोपचें शेषाचे व्यचधाने असल्यामुळे, एकाच जागी आत्मनेपदिक्रययाचे आदेश होऊ शकणार नाहीत व ‘अनुदात्तङित’ हे नियामक सूत्र व व्यचक्रमणे ह्मतर नियामक सूत्रे वरचे दृष्टार्था आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळावी) झगून ही परिभाषा मागतात.—

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४१ ॥

“ विकरणविधायक सूत्रपेक्षां (प्रथमादेशासंश्लेषाचीं) नियामक सूत्रे बलीयान् असन्त ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, एकाच जागी प्रथमाचे आदेश प्रथम होताने व नंतर धातूचा विकरण लागते. म्हणजे, ‘पूर्वापर यण्यन्’ या परिभाषेचा अर्थही ही परिभाषा आहे)

अत्र वृद्धभ्यः स्यसन्नोरिति सूत्रेण स्ये विभाषास्तद्विधानं शापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्प-विधानं ध्यर्थं स्यात् ।

‘वृद्धभ्यःस्यसन्नोः’ सू. २३४७ या सूत्रान्, वृत्तादि पांच धातूंच्या पुढें ‘स्य’ हे विकरण लागले असता, ‘लृ’ चे जागीं विकल्पेंकरून परस्मैपदिप्रत्ययाचे आदेश द्यावे असें जे विधान केले आहे ते या परिभाषेचें ज्ञापक होय, ही परिभाषा नसती तर ‘स्य’ चे व्यवधान झाल्यामुळे, ‘अनुदात्तङितः’ या नियामक सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकलीच नसत, व (‘तित्तिश्चि’ सू० २१५७ या) सामान्यशास्त्रान्वये धोन्ही पदाचे-हणजे एगमपदाचे व आत्मनेपदाचे-प्रत्यय आपोआप झालेच असते, व ‘वृद्धभ्यःस्यसन्नोः’ या सूत्राने केलेलें विकल्पाचें विधान रथं टरले असतें. (वृत्. वृध्. श्ध्. स्यद् व वृप् या पांच धातु अनुदात्तेन आहेत. या धातूंच्या पुढें लृद् लृत् लृत् आल्यास, ‘हृतासी लृलुटो’ सू. २१८६ या सूत्रान्वये धातूंच्या लृगेच पुढें ‘स्य’ हे विकरण लागतें, व ‘वृत् + स्य + लृद्’ अशी स्थिति झाली असता, धातु व लृद् या दोहोंत ‘ह्य’ चें व्यवधान झाल्यामुळे, ‘अनुदात्तङितः’ या सूत्राचा वर जो अर्थ दिला आहे त्या अर्थान्वये या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकलीच नसती, व त्यामुळे ‘तित्तिश्चि’ या सामान्यसूत्राची प्रवृत्ति होऊन लृटाचे जागीं उभयविध प्रत्ययांचे आदेश झालेच असते, व अशा रीतीने ‘अनुदात्तङितः’ या सूत्रांत जे विकल्पाचें विधान केले आहे ते रथं टरले असतें. पण ‘वृद्धभ्यःस्यसन्नोः’ हे सूत्रमुद्याम पाणिनीने केलें असल्यामुळे हे ज्ञापित होतें कीं विकल्पाचें सूत्र अशी परसूत्र आहे तरी तें प्रथम प्रवृत्त न होता, ‘अनुदात्तङितः’ हे नियामक पूर्वसूत्र प्रथम प्रवृत्त होतें, व त्यानंतर विकरण लागतें अशा स्थितीत वृत्तादि पांच धातूंना केवळ आत्मनेपदाचे प्रत्यय झाले असते पण ‘स्य’ विकरण पुढें असता तसें न द्यावें व दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय द्यावे हणून पाणिनीला, ही परिभाषा असल्यामुळे ‘वृद्धभ्यःस्यसन्नोः’ या सूत्रात विकल्पाचें विधान करावें लागलें, व अशा रीतीने तें विकल्पाचें विधान या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें.)

अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषयसप्तमी बोध्येत्यनुदात्तङित इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥

‘वृद्धभ्यःस्यसन्नोः’ या सूत्रानें ही परिभाषा ज्ञापित केली असल्यामुळे-हणजे धातूस विकरण प्रथम न लागतां धातुपुढील लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश प्रथम होताना असें ज्ञापित केलें असल्यामुळे-‘वृद्धभ्यःस्यसन्नोः’ या सूत्रांतोळ ‘स्ये’ ही (निमित्तसप्तमी न मानतां) विषयसप्तमी समजावी, असें ‘अनुदात्तङितः’ १-२-१२ या सूत्रावरील भाष्यांत व कैयटवृत्ति सांगितलें आहे. (‘स्ये’ ही विषयसप्तमी मानली म्हणजे असा अर्थ होतो कीं ‘स्य’ च्या विषयांत-म्हणजे जेथें ‘स्य’ हे विकरण लागणार आहे तशा ठिकाणीं-लृटाचे जागीं विकल्पेंकरून परस्मैपदिप्रत्ययाचे आदेश

करावे या पक्षान्वये घातूला विकरण प्रथम न लागतां घातूपुढील लकाराचे जागीं प्रत्ययाचे आदेश प्रथम होतात. मागून जरी विकरणसूत्रे पर आहंत तरी ती प्रथम प्रवृत्त न होतां, निषामकसूत्रे, पूर्वसूत्र असून द्वेयील, प्रथम प्रवृत्त होतात. ह्या प्रथम पक्षात 'स्वे' ही विपक्षसहस्री मान्याची लागत असल्यामुळे व विप्रतिपेक्षे पर कार्यम्' या सूत्राचा बाध होत असल्यामुळे हा पक्ष दोषयुक्त आहे म्हणून आता ग्रन्थभर द्वितीय पक्ष सायतात)

विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शब्देः शित इत्यत्र भाष्ये चनितम् ॥

विकरणाच व्यवधान असून देवाले निषामक सूत्रे प्रवृत्त होतात याच 'वृद्धस्य स्वप्नो' हे सूत्र ज्ञापक आहे असें 'शब्दे शित' १-३-६० या सूत्रावरील भाष्यांत ध्वनित पल आहे (या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'अथ वा यद्यपि तादृशितद्वयस्य भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति । इहेतुस्तस्मिन् । विकरणो ह्येवाधीपते 'शित' इति ।' भाष्यकाराचे म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'वृद्धस्य स्वप्नो' 'शब्दे शित' इत्यादि सूत्रांना प्रकृत परिमाणा लागू पडत नाही कारण सूत्रात जे कार्ये होणे सांगितले आहे ते विकरणाच्या निमित्तामुळे होणारे कार्ये आहे म्हणून, अशा निषायां त्या सूत्राच्या सामर्थ्याने विकरण प्रथम होणे साराश, या द्वितीय पक्षात जरी घातूला विकरण प्रथम लागते व त्यामुळे धातु व लकार या दोहोंत जरी विकरणाचे व्यवधान होतं तरी त्या व्यवधानास न शुभाशय लक्षाचे जागीं निषामकसूत्रांमध्ये प्रापवादेश होतात. या पक्षात प्रकृत परिभाषेचा अर्थ असा समजावा कीं 'विकरणव्यवधानेऽपि नियम प्रवर्तते' म्हणजे विकरणसूत्रे पर असल्यामुळे जरी घातूस विकरण प्रथम लागतं तरी निषामक सूत्र बलवत्तर ठरून ही विकरणाकडे दुर्लक्ष करितात व त्याच्या सामर्थ्याने लकाराचे जागीं अनुरूप प्रत्ययादेश होतात)

चस्तुतोऽस्माज्ज्ञापकादनुदात्तादित इत्यादि प्रकरण तिथादिविधयेक वाक्यतया विधायकम् । तत्र घातोरिति विहितपञ्चमो तत्समानाधिकरण मनुदात्तचित् इत्यादि विहितविशेषणनेच । पर च लाघवस्याया स्वेऽपि तद्व्यवधाने तड्सिद्धिः । शब्दादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।

(पर सांगिलेल्या दोन्ही पक्षात 'अनुदात्तचित्' इत्यादि सूत्रे निषामक सूत्रे मानलीं आहेत पण 'विधिनियममग्नये विधित्वे ज्ञायमान्-' म्हणजे जेथे गुणादे सूत्र विधायक व तमच निषामक मानतां येतं तेथे ते सूत्र विधायक सूत्र मानावे हा अधिक श्रेयस्कर पक्ष आहे-अशा परिमाणा न १०९ असल्यामुळे 'अनुदात्तचित्' इत्यादि सूत्रांना निषामक सूत्र मानण्यात गौरव असून, तीं विधायक सूत्र मानण्यात लाघव आहे दुसरे असें कीं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादिरपुत्तरस्य' व 'विप्रतिपेक्षे पर कार्यम्' या अष्टाध्यायीत साक्षात् दृष्टित असलेल्या सूत्रांच्या विरुद्ध प्रवृत्त आनुमानिक परिमाणा

अत्र वृद्भ्यः स्यसत्तोरिति सूत्रेण स्ये विभाषास्तद्विधानं ज्ञापकम् ।
अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्प
विधानं व्यर्थं स्यात् ।

‘वृद्भ्य स्यसत्तो’ सू २३४७ या सूत्रात्, वृत्तादि पाच धातून्या पुढ ‘स्य’
हे विकरण लागल असता, ‘लृ’ चे जागीं विकल्पेकरून परस्मैपदिप्रत्ययाचे आदेश
व्हावे अमें ज विधान केलें आहे तें या परिभाषेचें ज्ञापक होय ही परिभाषा नसती
तर ‘स्य’ चे व्यवधान झाल्यामुळे, ‘अनुदात्तङित’ या नियामक सूत्राची प्रवृत्ति
होऊ शकलीच नसत, व (‘तिस्रिंश’ सू० २१५७ या) सामान्यशास्त्रान्वये श्रोत्री
पदाचे-हणजे एस्मैपदाचे व आत्मनपदाचे-प्रत्यय आपोआप झालेच असते, व ‘वृद्भ्य
स्यसत्तो’ या सूत्रात केलेलें विकल्पाचें विधान व्यर्थ ठरल असतें (वृत् वृध्, श्ध
स्यन् व कृप् या पाच धातु अनुदात्तेत आहेत या धातूच्या पुढे लृट् लकार आल्यास,
‘स्वतासी लृलुटो’ सू २१८६ या सूत्रान्वये धातूच्या एकेच पुढे ‘स्य’ हे विकरण
लागत, व ‘वृत् + स्य + लृट्’ अशी स्थिति झाली असता, धातु व लृट् या दोहोंत
‘स्य’ चें व्यवधान झाल्यामुळे, ‘अनुदात्तङित’ या सूत्राचा घर जो अर्थ दिला आहे
त्या अर्थान्वये त्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकलीच नसती, व त्यामुळे ‘तिस्रिंश’ या
सामान्यसूत्राची प्रवृत्ति हाऊन लृटाचें जागीं उभयविध प्रत्ययाचे आदेश झालेच
असते, व अशा रीतीने ‘अनुदात्तङित’ या सूत्रात जे विकल्पाचें विधान केलें आहे
तें व्यर्थ ठरलें असतें पण ‘वृद्भ्य स्यसत्तो’ हें सूत्र मुह्यम पाणिनीनें केलें असल्यामुळे
हें ज्ञापित होतें कीं विकरणाचें सूत्र जरी परसूत्र आहे तरी तें प्रथम प्रवृत्त न होता,
‘अनुदात्तङित’ हें नियामक पूर्वसूत्र प्रथम प्रवृत्त हातें, व त्यानंतर विकरण लागतें
अशा स्थितीत वृत्तादि पाच धातूंना केवळ आत्मनेपदाचे प्रत्यय झाले असते पण ‘स्य
विकरण पुढे असता तस न व्हावें व श्रोत्री प्रकारचे प्रत्यय व्हावें हणून पाणिनीला,
ही परिभाषा असल्यामुळे ‘वृद्भ्य स्यसत्तो’ या सूत्रात विकरणाचें विधान करावें
लागलें व अशा रीतीनें ते विकल्पाचें विधान या परिभाषेचें ज्ञापक ठरत)

अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषयसप्तमी बोध्येत्यनुदात्तङित
इत्यत्र माप्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥

‘वृद्भ्य स्यसत्तो’ या सूत्रांत ही परिभाषा ज्ञापित केली असल्यामुळे-हणजे
धातूस विकरण प्रथम न लागता धातूपुढील लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश प्रथम होतात
असें ज्ञापित केलें असल्यामुळे-‘वृद्भ्य स्यसत्तो’ या सूत्रातील ‘स्ये’ ही (निमि
त्तसप्तमी न मानता) विषयसप्तमी समजावी, असें ‘अनुदात्तङित’ १-२-१२ या
सूत्रावरील भाष्यात व कैयटवृत्तीत सांगितलें आहे (‘स्ये’ ही विषयसप्तमी मानली
म्हणजे असा अर्थ होतो कीं ‘स्य’ च्या विषयांत-म्हणजे जेथें ‘स्य’ हे विकरण
लागावें आहे तशा ठिकाणीं-लृट्चे जागीं विकल्पेकरून परस्मैपदिप्रत्ययाचे आदेश

करावे या पक्षान्वये धातूला विकरण प्रथम न लागता धातूपुढील लसाराचे जागी प्र यथाचे अदेश प्रथम होतात सारास जरी विकरणसूत्र पर अहेत तरी ती प्रथम प्रवृत्त न होतां, नियामकसूत्र, पूर्वसूत्र अमून देखील, प्रथम प्रवृत्त होतात. ह्या प्रथम पश्चात 'स्ये' ही विषयसहसमी मानावी लागत असल्यामुळे व विप्रतिपेधे पर कार्यम्' या सूत्राचा बाध होत असल्यामुळे हा पक्ष दोषयुक्त आहे म्हणून आता ग्रन्थकार द्वितीय पक्ष सांगतात)

विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं शापकमिति शब्देः शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥

विकरणाचे व्यवधान असून देखील नियामक सूत्रे प्रवृत्त होतात याचे वृद्धस्य इत्यस्यो हे सूत्र शापक आहे असे 'शब्दे शित ' १-३-६० या सूत्रावरील भाष्यांत ध्वनित पळे आहे (त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'अथ या पद्येति तात्रेदंतव्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति । इदं तस्मास्ति । विकरणां हाहाश्रीयते ' शित ' इति । ' भाष्यकाराचे म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'वृद्धस्य इत्यस्यो' ' शब्दे शित ' इत्यादि सूत्रांना प्रवृत्त परिभाषा लागू पडन नाहीं कारण सूत्रात जे कार्य होणें भागितल आहे तें विकरणाच्या निमित्तामुळे होणारें कार्य आहे म्हणून, अशा दिशणी त्या सूत्राच्या सामर्थ्याने विकरण प्रथम होणें सारास, या द्वितीय पश्चात जरी धातूला विकरण प्रथम लागतें व त्यामुळे धातु व लसारा या दोहोंत जरी विकरणाचे व्यवधान होतें तरी त्या व्यवधानास न जुमानता लसाराचे जागी नियामकसूत्रान्वयें प्रप्रयादेश होतातच या पक्षात प्रवृत्त परिभाषेचा अर्थ असा समजावा कीं 'विकरणव्यवधानेऽपि नियम प्रवर्तते'—म्हणजे विकरणसूत्रे पर असल्यामुळे जरी धातूस विकरण प्रथम लागतें तरी नियामक सूत्र दखवता टक्कन तीं विकरणपक्षे दुर्लक्ष करितात व त्याच्या सामर्थ्याने लसाराचे जागी अनुरूप प्रययादेश होतात)

वस्तुतोऽस्माज्जापकादनुदात्तादित इत्यादि प्रस्तरण तियादिविभ्येक-
चास्यतया विधायकम् । तत्र धातोरेति विहितपञ्चमो तत्समानाभिकरण
मनुदात्तादित इत्यादि विहितविशेषणमेव । एव च लाघस्यायां स्येऽपि
तद्व्यवधाने तड्सिद्धिः । शत्रादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।

(वर सांगिलेल्या दो-ही पक्षात 'अनुदात्तडिन' इत्यादि सूत्रे नियामक सूत्रे मानलीं आहेत पण 'विधिनिश्चयमग्नये विधिरेव ज्यायान्—' म्हणजे जेथे एकादें सूत्र विधायक व तच्च नियामक मानतां वतें तेथें ते सूत्र विधायक सूत्र मानावे हा अधिक श्रेयस्कर पक्ष आहे—अशी परिभाषा न १०९ असल्यामुळे 'अनुदात्तडित' इत्यादि सूत्रांना नियामक सूत्र मानण्यात गौरव असून, तीं विधायक सूत्रे मानण्यात लाघव आहे दुसरे असें कीं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादिशुद्धस्य' व 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' या अष्टाध्यायीत साक्षान् पठित अपलेल्या सूत्रांच्या विरुद्ध प्रवृत्त आनुमानिक परिभाषा

जात अमर्यामुळे ती न मानता जर इष्ट कार्य होऊ शकतें तर ती मानण्यात काहीं फायदा नाहीं या अर्थाचा तृतीय पक्ष आता ग्रन्थकार सांगतात, व हाच सिद्धान्त पक्ष होय) वास्तविक, ' घृद्भ्य स्थसो ' या शापक सूत्रावरून हे सिद्ध होत कीं ' अनुदात्तडित ' व या प्रकरणात पठित असलेल्या इतर (प्रत्ययादेशविधायक) सूत्रांची ' तिप्तस्झि ' या विधिसूत्राशीं एकवाक्यता करून हीं सूत्रें त्या सूत्राशीं एकवाक्यतापन्न झाल्यानें तयार झालेलें एक सूत्र विधायकसूत्र मानावें, व ' तिप्तस्झि ' या सूत्रात अनुवृत्त असलेल्या ' धातो ' सू. २८२९ या अधिकारसूत्रातील ' धातो ' ही (दिग्यागलक्षणापञ्चमी न मानता) विहितपञ्चमी-गृहणजे ' धातो विहितस्य ' अशा अर्थाची पञ्चमी-समजावी व ' धातो ' या पदार्थां सामानाधिकरण्यात-गृहणजे ' धातो ' या पदाची जी विभक्ति आहे त्याच विभक्ति-असगारीं ' अनुदात्तडित ' इत्यादि (त्या प्रकरणात पठित असलेलीं) पञ्चम्यन्तपदे (जीं ' धातो ' या पदाचीं विशेषण होतात तीं सर्व पद) धातूहून जो विहित (स्वर) आहे त्याची-गृहणजे ' लस्य ' सू. २१५३ याची-विशेषणेंच समजावीं (व तीं पदे ' विहितस्य ' या शब्दात अभिवृत्त करावीं अशा रीतीनें ' अनुदात्तडित ' या आत्मनेपदप्रत्ययविधायक सूत्राची ' धाता विहितस्य लस्य स्थाने तिडादेशा भवन्ति ' याशीं एकवाक्यता केल्यास त्या एकवाक्यतापन्न सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं ' धातो विहितस्य लस्य स्थाने तिडादेशा भवन्ति किन्तु अनुदात्तेत डितश्च धातो विहितस्य लस्य स्थाने ताडशा आदेशा भवन्ति येषा आत्मनेपदसज्ञा भविष्यति). अशा रीतीनें लावस्थतच गृहणजे लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश होण्यापूर्वीच-जरी ' स्य ' हें विकरण लागतें व त्यामुळे धातु व स्वर या दाहोत ' स्य ' चें व्यवधान होत तरी लकाराचे जागीं तडादेश होण्यात काहीं अडचण येत नाहीं (कारण एकवाक्यतापन्न झालेलें सूत्र असें सागत कीं धातूहून विहित जो स्वर त्याचे जागीं अनुरूप प्रत्ययादेश कराव, व या अर्थावर्यें धातूत व स्वरात विकरणाचें व्यवधान होत असलें तरी तडादेश होण्यात काहीं हरकत येत नाहीं) परंतु सधादि विकरण लावण्यापूर्वीच लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश होतात (याचें कारण हें आहे कीं ' कर्तरि शप् ' सू. २१६७ या सूत्रात ' कर्तरि '—गृहणजे ' कर्त्रर्थे सार्धधातुके प्रत्यये परे ' या अर्थाचे हें पद धातूले आहे, व ' दिवादिभ्य इयन् ' ' भ्वादिभ्य ध ' ' तनादिकृन्म्य उ ' ' म्यादिभ्य इता ' इत्यादि विकरणविधायक सूत्रें दापाची अपवादसूत्रें अमर्यामुळ त्या सर्व सूत्रान्वयें, कर्तरि सार्धधातुक प्रत्यय पुढे असतांच, विकरणें लागतात, त्या पूर्वी तीं लागत नाहीं गृहणून अशा टिकाणीं सधादि विकरणें लागण्यापूर्वीच त्या त्या सूत्राच्या सामर्थ्यानें लकाराचे जागीं कर्तरि प्रत्ययादेश करणें भाग पडत परंतु ' म्यना सी ललुगे ' सू. २१८६ या सूत्रान्वयें ' लृ ' व ' लुट् ' हीं निमित्तें पुढें अमर्यामच धातूला ' स्य ' व ' ताम् ' हीं अनुक्रमें विकरणें लागत अमर्यामुळे, ' लृ ' व ' लुट् ' याच जागीं प्रत्ययादेश प्रथम केल्यास, तीं विकरणें लागण्याचें निमित्त नष्ट होईल व तीं विकरणें लागू शकणार नाहीं गृहणून त्या टिकाणीं लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश दाण्या

पूर्वी धातूच विवरण जाणवें लागत. एव अकाराचे जागी प्रत्ययादेश होणवपूर्वी किंवा प्रत्ययादेश झाल्यानंतरच तारी धातूच विवरण जाणवें तरी, 'अनुशक्तदिनः' या सूत्रान्वये अकाराचे जागी आत्मनेपद प्रत्ययादेश होणवांत होणारिह प्रत्ययाय येत नाही व विवरणाचे व्यवधान अगळे तरी विधावरसूत्रान्वये तसे आदेश होणत)

यथा लमाप्रापेक्षस्यादन्तरद्वा आदेशा लकारविशेषापेक्षधात्स्यादयो बहिरद्वा इति दिव्योत्पलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे घृन्दयः स्येति सूत्रं स्यविषय इति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाऽध्ययनीयेति तत्त्वम् ।

(आतां अन्तरार कैयटदिकीं मान्येला चरुष पक्ष मांगतात). अधरा (' तिप्तम्भा ' या सूत्रान्वये) सामान्य लकाराच मानून-झणजे घोणताहि एतार पुढे अवलगाव-लगावचे जागी होणारे प्रत्ययादेश अन्तरातून टाकात व सर्वांच्या मानाने लकार-विशेष पुढे अवलगाव होणारी विवरणे बहिरातून टाकात. (जसे ' लृ ' किंवा ' लुट ' हे विशेष लकार पुढे अवलगाव ' स्य ' व ' ताम् ' हीं विवरणे अनुक्रमे धातूच लागतात, व तसेच ' लुट् ' हा विशेष लकार पुढे अवलगावच धातूला ' वि-निच् ' लागतो, व ' सामान्यापेक्षमन्तरातून, विशेषापेक्ष बहिरातून ' अशा प्राचीन ध्यावरणांनी नियम मानला असल्यामुळे, विशेष लकाराच मानून होणारी कार्ये बहिरातून समजली जातात, व ' भित्ति बहिरातूनमन्तरातून ' ही परिभाषा अवलगावमुळे, अशी कार्ये अभिन्न टहून तीं प्रथम न होता अन्तरातून कार्ये प्रथम होतात व नंतर बहिरातून कार्ये होत-झणजे लकाराचे जागी प्रत्ययादेश प्रथम होऊन नंतर विवरण लागतें. हांगून ' धत्ते लभ्य ' यांतील ' धत्ते ' ही पूर्वप्रमाणे निदिशयग्रामी न मानता) विशेष लक्षणपञ्चमी मानली तरी काही अडचण येत नाही. (कारण धातूच्या लोच पुढे ते लकार आहे त्याचे जागी ' तस्मादित्युक्तस्य ' या सूत्रान्वये अनुरूप प्रत्ययादेश होणवात नाही प्रत्ययाय येत नाही) या पक्षात ' घृन्दय स्वयमेव ' या सूत्रातील ' स्ये ' ही (निमित्तमसमी न मानता) विषयसमी मानून एव सूत्राचा अर्थ करावा (व तसे केले झणजे त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, जेथे घृनादि एव अन्वय ' स्य ' हे विवरण लागणार आहे तशा स्थितीत ' लृ ' चे जागी उभयविध प्रत्ययादेश विवरण करून करावे असा अर्थ केला झणजे लकाराचे जागी प्रत्ययादेश वरतेदेखी ' स्य ' हे विवरण धातूचे पुढे असण्याची गरज नाही. आता येथे अशी शंका उत्पन्न होते की, ' ल ' च्या जागी झालेल्या तिवादि आदेशाना, ते आदेश झाल्यानंतरच परस्मैपद किंवा आत्मनेपद संज्ञा पास होते. जांपर्यंत ते प्रत्यय लकाराचे जागी झाले नाहीत तोंपर्यंत त्यांना अशी संज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. मग आत्मनेपदप्रत्ययाचे किंवा परस्मैपदप्रत्ययाचे आदेश करावे असे जे वर झाले आह ते झाले वसे योग्य ठरते ? या शंकेवर असे उत्तर देतात की,) अशा स्थिती आत्मनेपद ह्यादि शब्दाच्या प्रयोग, लकाराचे जागी

आदेश झाल्यानंतर पुढे उत्पन्न होणारी जी सज्ञा, त्या सज्ञेला धरून केला आहे अस समजावे (एखाद्या विणकरास सांगितल की तू मजकरीता लुगडें घीण तर अशा ठिकाणीं असा अर्थ केला पाहिजे वा, तू मजकरीता तें घीण कीं ज विणून तयार झाल्यानंतर ' लुगडे ' या सज्ञेस प्राप्त होईल, कारण ' लुगड घीण ' अशी आज्ञा करितेवेळीं लुगडे अस्तित्वातच नाहीं मग ज अस्तित्वात नाहीं त तो कसें विणणार ? सारांश, अशा ठिकाणीं भाविसजेच्या आवासानेच शब्दप्रयोग केला जातो भाष्याची निर्णयसागराची प्रत, भाग २, पान १५१ पहा त्याचप्रमाणें अनुदात्तहित धातो परस्य लस्य स्थाने आत्मनपदादेशा भवन्ति ' याचा ' अनुदात्तहित धातो परस्य लस्य स्थाने तादृशा आदेशा भवन्ति येथा जाताना 'तदनावात्मनेपदम् ' इति सूत्रम आत्मनेपद सज्ञा भविष्यति ' असा अर्थ भाविमजेचा आश्रय करूनच करावा लागतो हा जी चवथा पक्ष येथें सांगितला आहे तो सिद्धान्तपक्ष आहे असें मुळाच समजू नये तिसरा पक्ष हाच सिद्धान्तपक्ष होय ' सामान्यापेक्षमन्तरङ्ग विशेषापेक्ष बहिरङ्गम् ' या म्वाया च्या आधारावर हा चवथा पक्ष कैयटादिकारिणी प्रस्थापित केला आहे पण परिभाषा ५० मध्ये प्रथमरार पुढ मागणार आहेत की, वर दिलेला न्याय भाष्यान कांठहि आढळत नसल्यामुळे तो स्वीकाराई नाहीं, व असे मानल कीं हा पक्ष चूक ठरतो)

भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहिताना नियमे तु लुगादिनेय निय मेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । भुक्तवन्त प्रति मा भुङ्क्षथा इति प्रूयात कि तेन एत स्यादिति न्यायस्तु नान शास्त्र आश्रयितु युक्ते, नियमादिशास्त्राणां धैयर्थापनेः । एतन्ति चेद् स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये । शास्त्रानर्थक्य तु वृद्धिसंशसूत्रे भाष्ये तिरस्थानम् ।

(पूर्वी ग्रन्थकारांनीं एखाद्याकृतपक्ष हाच सिद्धान्तपक्ष आहे असें सांगितलें आहे भिन्नवाक्यतपक्ष स्वकारित्याम-इंग्रजे ' तिप्त्तमूक्षि ' ह सामान्यशास्त्र व ' अनुदात्त हित ' इत्यादि विशेषशास्त्र भिन्न भिन्न व स्वतंत्र आणि परस्पर निरपेक्ष यांचें मानून त्यांनीं सांगितलेलीं कांहीं पृथक् पृथक् कैयत्याम काय दोष येतात व भिन्नवाक्यतपक्ष वमा गौरवयुक्त पक्ष ठरतो हें आता ग्रन्थकार मागणान) भिन्नवाक्यतपक्ष स्वकारित्याम, ज्याप्रमाणें प्रायवाचा ' लुङ् ' होऊन झालेल्या प्रत्ययाची निवृत्ति होी (जसे, अथर्वे हीं अर्धवान् भगून् धातु नम-वामुळ, ' अर्धवदथ तुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् ' सू० १७८ या सूत्रान्वय त्यानीं प्रातिपदिकमना आहे, व ' एवाप् प्रातिपदिकम् ' या अधि कारसूत्रान्वये त्यानीं विभक्तिप्रत्यय व स्त्रीप्रत्यय होणान, पण ' भगवतादाम्पुः ' सू० ४५२ या सूत्रान्वये त्या प्रायवाचा ' लुङ् ' हातो-इंग्रजे झालेले प्रत्यय नहीमि होतात) त्याचप्रमाणें ' तिप्त्तमूक्षि ' या सामान्यशास्त्रान्वये उभयविध-रत्नाने पर समेपदाचे व भाषापरदाचे-प्रत्यय झाल्यावर त्या दोन प्रकारच्या रूपांनींही एक प्रदात वया रूपांची-इंग्रजे परस्परित्यक्ता ववरूपांची किंवा आत्मनेपदाच्या नमरूपांची-भनू

दाक्षिण ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वय निवृत्ति हाते अस मानले पाहिजे. ('निपुतम्' या सामान्यशास्त्रान्वये प्रत्येक घातस्य प्रत्येक लकारात् परस्मैपदाचेव आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागून अग्रा रूपे तयार होतील घातु आत्मनेपदि अमल्लाम ' अनुदाक्षित ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वये परस्मैपदार्था प्रत्येक लकाराची नव रूप नाहींशी करून याचीची आत्मनेपदाची रूपे कायम देवाची लागतील, तसच घातु परस्मैपदि असल्यास, ' शेष परस्मैपदम् ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वये आत्मनेपदाची नव रूपे नाहींशी करून परस्मैपदाची नव रूपेच कायम देवाची लागतील अशा रीतीने या पक्षात सामान्यशास्त्रान्वय झालेल्या काही रूपांची विशेषशास्त्राच्या आधार निवृत्ति केल्याशिवाय गत्यन्तर नाहा. आता कोणी अशी राख करील की, जर सामेतरपाप्रमाण जी अग्रा रूप द्याता तयार होऊन चुकली आहेत त्यापकी नव रूप नाहींशी कशी होऊ शकणार ? कारण जे एकदा होऊन गेले आहे त्याला नु हाऊ नकोस असे म्हणून फायदा काय ? जसे, एखाद्याच जेवण झाल्यावर त्याला तू जेऊ नकोस हें म्हणण निश्चय आहे त्याचप्रमाण जी रूपे हाऊन चुकली आहेत त्यांना होऊ नका हें म्हणण स्वयं आहे या राखेवर असे उत्तर देण्यात येत की,) ' भुक्तयत् प्रति मा भुङ्क्था इति दृष्ट्वा कि तेन कृतं स्यात् '- म्हणजे इयाच जेवण झाले अह त्याला तू जेऊ नकोस असे म्हणून फायदा काय होणार-हा लौकिकव्याय प्यावरणशास्त्रात लावणे याच बाही, कारण तो व्याय लावल्यास नियम घालून देणारी विशेष सूत्रे इत्य ग्रन्थाची आपत्ति येईल असे ' स्थानेऽन्तरतन ' १-१-१० या सूत्रावरील भाष्यात पणित कर आहे, व ' दृष्टिर्दृष्ट्वा ' १-१-१ या वृद्धिमाविधायक सूत्रावरील भाष्यात, ज कोणी अग्रापायीतील कोणतेहि सूत्र निरर्थक ठरवू पाहतात त्याचा भाव्यकारांनी पित्तर केला आहे (भाष्यकार म्हणतात ' प्रमाणान्त आचार्यो दर्शयितव्योऽपि शुचायवकाते प्राह्मुल उपदिश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राशक्यं वर्णनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरित्यन्ता सूत्रेण । ' या भाष्यारम्भ हे स्पष्ट हात या सामान्यशास्त्र व विंगारशास्त्र ही दोन्ही सार्थक मानलीच पाहिजेत, व तसे मानले म्हणजे दोन्ही शास्त्रे आसपास पावे स्वतंत्र रीतीत करणारच करू एकदाच की सामान्यशास्त्राने जी दोन प्रकारची रूप तयार झाली आहेत त्यापकी एक प्रसंगी रूप विशेषशास्त्र नाहरी करून याची स्वतःला अनुवृत्त अशी रूप कायम ठेवत)

सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्यैकयदरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पनाच्चावप्रवृत्तिरुत्पत्त्यनया कार्या प्रत्ययनिवृत्तो च तत्कारिणप्रवृत्तेरपि निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र त्रिस्तर १४१ ॥

सामान्यशास्त्रान्वय (प्रत्येक लकारात घातूची अग्रा प्रकारची रूप) मिद्ध करण्याकरिता, ' सरूपाणामेकदेश ' १-२-६४ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयरात म्हणल्याप्रमाणे, प्रधानाच्या-म्हणजे प्रत्ययाच्या-अनुरोधाने वेगळ्या काळ्या

—गृहणजे जितके प्रत्यय आहेत तितक्या—प्रकृति वहाव्या लागतील व एक प्रकारच्या प्रत्ययाचीं रूपे (विशेषनाम्नान्वये) नाहींशीं बेल्यावर जितक्या प्रकृतीस ते प्रत्यय झाले आहेत तितक्या प्रकृति (प्रत्ययान्ध) नाहींच्या कारक्या लागतील. अशा गेहेने हा भिन्नवाक्यतापक्ष गौरवयुक्त ठरतो असे इतर ग्रन्थांत विचारपूर्वक मागितलें आहे (प्रत्येक लफाराचे परस्मैपदाचे नव प्रत्यय व आत्मनेपदाचे नव प्रत्यय असे एकदर अठरा प्रत्यय आहेत. 'प्रकृत्यपक्षया प्रत्यय-प्रधानम्' या न्यायान्वय प्रकृतीच्या मानान प्रत्यय हा प्रधान समजला जातो म्हणून प्रत्येक प्रत्यय होण्याकरितां पुढेक देगली प्रकृति कर्ताचा लागते अशा रीतीने प्रत्येक लफारात अठरा प्रत्यय होण्याकरितां अठरा प्रकृति कर्ताच्या लागतील, व प्रकृतीला प्रत्यय लागून अठरा रूपे तयार झाल्या-वर, चिन्नेवद्वारान्वये याच प्रत्यय व अशा प्रकृतीस ते प्रत्यय झाले आहेत त्या नव प्रकृति पुसून काढल्या लागतील. सारांश, प्रथम अठरा रूपे तयार करून मग नव रूप नाहींशीं करण्याचा खडाटोप करणें यात गौरव आहे पण पुढवाक्यतापक्ष स्वीकारल्यास मगच प्रकारचीं रूपे तयार होत असल्यामुळे, त्या पक्षात लायव आहे म्हणून तोच सिद्धान्त-पक्ष समजावा.)

परिभाषा ४२

परान्नित्यं बलवत् ॥ ४२ ॥

“ परमूत्रापक्षी नित्यकार्ये करणारे मूत्र बलवत्तर असत. ”

(व तादृश पाहतां परिभाषा न. ३८ मध्ये हे व्याख्यान आहे; म्हणून अशी पुनराक्षेप करणारे परिभाषा न देतां 'वृत्तावृत्तप्रसङ्गि नित्यम्, तद्विपरितमनित्यम्' अशी 'नित्य' व 'अनित्य' झांचे लक्षण सांगणारी परिभाषा दिली असती तर अधिक पोष्य झालें असत)

वृत्तावृत्तप्रसङ्गिनाम् । तन्मापत्तमापकस्याभायकत्वापेक्षया पत्तमा-
भायकस्यैव तन्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्तये योज्यम् । तदाह-वृत्ता-
वृत्तप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरितमनित्यम् ।

परमूत्रां पापे केले दिवा न केले तरी जे कार्ये अवश्य होजे ते निष्पराय होय, असे अभिप्रायामुळे, (निष्पराय करणारे मूत्र परमूत्रापेक्षा बलवत्तर असत) असे म्हटलें आहे. ज्याचा अभाव (बाध) कधी होत नाहीं त्याचा अभाव (बाध) मानण्याकरितां ज्याचा अभाव (बाध) होतो त्याचा बाध मानजे उचित आहे हें या परिभाषेचे बीज होय. ('अवृत्त-अनित्यम्, अभाव-बाध, बाध तादृशः' निष्पराय असे अर्थ होई, परमूत्रात तादृश बाध केले अवश्य न केले तरी, ते प्रकृत होऊन भाषणें कार्ये करतात.

निघाय राहत नाही. परंतु परसूत्र असं आहे कीं, नियमूत्र त्याचा बाध करते ह्या लाघ-
वण्याच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली असल्यामुळे, ती मुक्तिभिद् आहे हें
जाणावे) म्हणूनच असे म्हणलें आहे कीं, इतर सूत्र लागले किंवा न लागलें तरी जे सूत्र
अवश्य लागणें ते निरय होय, तसें नसणारें सूत्र अक्रिय होय. (आणि एतोवर हीच
नित्य व अनित्य कार्यांचे लक्षण सांगणारी परिभाषा मानणें उचित आहे.)

अत एव तुदतीत्यादौ परादोपे गुणान्नित्याद्यात् सप्रत्ययादिर्भवति । ४३॥

म्हणूनच ' तुदति ' इत्यादि स्वरा, गुणविधायक सूत्र जरी परसूत्र आहे तरी,
' दा ' विकरण होण्याचें सूत्र नित्य असल्यामुळे नें प्रवृत्त होते. (' पुगन्तलघूपधस्य च '
सू० २१८९ हे गुणविधायक सूत्र असून परसूत्र आहे. ' तुदादिभ्य.दा ' सू० २५३४
हे तुदादिगणांतल घातूना गपाच गेवजो ' दा ' हे विकरण होते असं मागणारें पूर्व.
सूत्र आहे पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र बलवत्तर असलें असं पूर्वी मागितलेंच आहे. म्हणून
' तुद+लङ=तुद+तिप् ' अशा स्थितीत, ' तिप् ' प्रत्यय ' पित् ' असल्यामुळे, ' पुगन्त-
लघूपधस्य च ' (या परसूत्रान ' तुद् ' ह्यातील उपधाउमाराला गुग होऊन ' तोद्+
ति ' असं व्हावें, व नंतर ' दा ' विकरण लागव, म्हणजे ' तोदति ' असें रूप व्हावें,
परंतु तसें रूप होत नाही. ह्याचे कारण हे कीं, ' तुदादिभ्य दा ' हे जरी पूर्वसूत्र आहे
तरी, तें नित्य असल्यामुळे, परसूत्राचा बाध करून कार्य करण्यास प्रवृत्त होते, ते सूत्र
नित्य आहे ॥ म्हणण्याचे कारण अस कीं गुण होवो अथवा न होवो, ' दा ' विकरण
घातून लागणारच-म्हणजे ' तुद+ति ' अथवा ' तोद्+ति ' अशी कोणतीहि स्थिति
असली तरी घातूला ' दा ' विकरण लागल्यातित्वाय राहणार नाही. म्हणून ते विकरण
गुण हाण्यापूर्वी लागतें व ' तुद+अ+ति ' अशा स्थिति होते; अशा स्थितीत ' तुद् ' ह्या
पुढे अकार आल्यामुळे, ' तुद् ' घातूतील उकार उपधा राहत नाही, आणि म्हणून
' तिप् ' प्रत्यय ' पित् ' असूनहि त्या प्रत्ययाला मानून गुग होत नाही व ' तुदति ' असें
रूप होतें, ' दा ' प्रत्ययाला मानून ' तुद् ' ह्यातील उपधेचा ' कृति च ' सू० २२१७
या निषेधसूत्रामुळे गुण होत नाही)

परिभाषा ४३

यद्यप्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तथाक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ
कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याद्येनाह—

(मागील परिभाषेत असं सांगितलें आहे कीं, पूर्वसूत्र नित्य असल्यास ते पर-
सूत्रापेक्षा बलवत्तर ठरतें. व ' नित्य ' ह्या शब्दाची व्याख्या ' कृताकृतप्रसङ्गि ' पदवीच
ह्या परिभाषेत दिली आहे. पण आता जी परिभाषा सांगणार आहेत तिच्यायोगानें ती

दशाद्या जास्ते समुचित केला जाते) ज्या शब्दस्वरूपास अनुगृह्यून दोन सूत्रांपैकी ज्या सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति होते, त्याच शब्दस्वरूपास अनुगृह्यून, दुसरे सूत्र लावल्यानंतर हि, जर त्या प्रथम सूत्राची प्रवृत्ति होत असेल तरच त्या सूत्राने होणारे कार्य कृताकृतप्रसङ्गि-गृहणजे परसूत्राने कार्य केले किंवा न केले तरी होणार-ममजावें हा आशय मानात धरून ही परिभाषा सांगतात —

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिनित्या भवति ॥ ४३ ॥

“ (दशाद्या उदाहरणात दोन सूत्रे एकच वेळा प्राप्त झाली असता, त्यापैकी कोणतेहि एक सूत्र प्रथम लावतास) त्या सूत्रान्वये ज्या शब्दस्वरूपास कार्य होते त्या हून भिन्न शब्दस्वरूपास, (दुसऱ्या सूत्राने कार्य केल्यानंतर, त्या प्रथम सूत्रान्वये) कार्य होत असेल तर त सूत्र अनित्य समजावें ”

इदं शब्दः शित इति सूत्रे भाष्ये दृष्टम् । तत्र हि न्यघिगतेत्यत्र विकरणे घृते तदन्तस्याड्घृते धातुमात्रस्येत्यडनित्य इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

ही परिभाषा ‘ शब्दः शित ’ १-३-६० ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितली आहे, व तैथें असे म्हटलें आहे कीं, ‘ न्यविनत ’ ह्या स्थली, धातूला विकरण लावले असता, विकरणांत धातूला अडागम होतो, व विकरण न लावता अडागम केल्यास, तो केवळ धातूलाच होतो, म्हणून अडागम आवेय आहे. (‘निविदा ’ सू० २६८३ ह्या सूत्राने ‘नि’ या उपसर्गापूर्वक ‘विश्’ धातूच अन्वयेयद झालें आहे. ‘नि+विश्+ल्’ अशा स्थितें ‘तुदादिभ्यः श ’ सू० २५३४ ह्याने ‘त’ विकरण पावले न दे व ‘ लुङ् लृट् लृट्श्चड्’ सू० २१०६ ह्याने अडागम पावला आहे अडागमाचें सूत्र परसूत्र आहे. दाहिनी सूत्र नि य आहेच. कारण दाहिनी कार्ये अवश्य होणारी आहेत-गृहणजे एक झालें अथवा न झाल तरी दुसरे होणारच अशा प्रकारचीं तीं कार्ये आहेत तरी पण विकरण प्रथम लावल्यास ‘विश्+अ=विश’ अशा स्थितें ‘विश’ झाला अडागम होणार, व विकरण न लावता अडागम केल्यास तो केवळ ‘विश्’ धातूस होणार सारांश विकरण प्रथम लावले असता ज्या ‘विश’ ह्या शब्दस्वरूपास अडागम होतो ते शब्दस्वरूप, विकरण न लावता अडागम केल्यास, दुसरेच-गृहणजे ‘विश्’-असे असतें म्हणून, ह्या परिभाषेप्रमाणें, अडागम आवेय समजवा पण येथे हें सांगणें जरूर वाटतें कीं, अशा रीतीने ‘श’ विकरणाचें सूत्र देवाले अनित्य ठरविता येईल, कारण अडागम प्रथम केल्यास, ‘यडागमा ’ ह्या परिभाषेप्रमाणें, अडागमसहित ‘विश्’-गृहणजे अ+विश्-हा ‘विद्’ च अह असे मानल्यास, ‘अ+विश्’ ला विकरण लावणार, व अडागम न करिता विकरण लावल्यास, ते विकरण भिन्न शब्दस्वरूपास-गृहणजे केवळ ‘विश्’ लाच-होणार. तथापि कैयटाने असे म्हटलें आहे कीं, ‘विक्रणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्त्ये नानित्या ’ व ह्या धरिताच परिभाषा ४६ सांगितली आहे. म्हणून विकरण लावल्याचें कार्य नित्य मानावें. ह्या परिभाषेचें दुसरे उदाहरण

भग्वी रोग्न विचे आहे. त अम — ' इप् ' धातूचे मगाचे रूप करिताना, ' सन्वहो. ' सू० २३१५ ह्या सूत्राने द्विवचन पावले आहे व ' आर्धधातुकस्येड्दत्तम् ' सू० २१८५ ह्या सूत्राने ' सन् ' ला इडागम पावला आहे. दोन्ही सूत्रे दिल्या आहेत. ' इप् + मन् ' अशा स्थितीत, ' मन् ' ला इडागम न करिता द्वित्व प्रथम केल्यास, ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ ह्या सूत्रान्वये ' इप् + मन् ' ह्यातील ' मन् ' ला द्वित्व प्राप्त होते, व इडागम प्रथम केल्यास, ' इप् + ड + स् = इपिप् ' अशा स्थितीत, शास्त्रान्तराला-म्हणजे ' पिप् ' ला-द्वित्व प्राप्त होते, म्हणून येथे द्विवचन आणित्य समजावे, व इडागम प्रथम करून मग द्विवचन करावे.)

परिभाषा ४४

पत सुत्रन्यायेनाह—

(' यद्यनित्यमभिव्यक्तया पूर्वं प्रवृत्तिः तद्व्यनित्यमभिव्यक्तये पुन प्रवृत्तिः कृताकृत-प्रसङ्गे वम् ' हा जो न्याय मागल्या परिभाषेत सांगितला आहे त्याच) पूर्वोक्त न्यायाला धरून ही देखील परिभाषा अवलंबावेली, ही परिभाषा मागतात —

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ ४४ ॥

" (दान सूत्रे युगापत् प्राप्त झाली असता स्थापरी कोणतीही एक सूत्र प्रथम लावल्यास त्या सूत्राच) ज्या शब्दस्वरूपानंतर किंवा ज्या शब्दस्वरूपापूर्वी कार्य होते तशा दिशेने द्वितीय सूत्र लावल्यानंतर पुन प्रथम सूत्र लावल्यास, जर ते कार्य भिन्न शब्दस्वरूपानंतर किंवा भिन्न शब्दस्वरूपापूर्वी होत असेल तर त सूत्र आनित्य समजावे ")

(ह्या परिभाषेच्या हाट्टीकरणाचे ग्रन्थकाराने परीक्षे उदाहरण दिले नाही तथापि भरवी दीवेंत ह्या परिभाषेच्या काही उदाहरणे दिली आहेत स्थापरी दोन उदाहरणे ह्या परिभाषेचा अर्थ नोंद घ्यानात याचा झणून खाली सांगितला आहेत.)

(१) ' शब्दान्तरात् प्राप्नुवत विधेयनित्यत्वम् ' ह्याचे उदाहरण ' मा भवान् उजिहत् ' असे दिले आहे ' उद् वितर्क ' ह्या व्यादिगणातील धातूचा निच् करून निज स्ताचे लुटाच रूप करिताना, निश्चिदुमुग्य कर्तारि चड् ' सू० २३१२ ह्या सूत्राने ' चि ' च जागी ' चड् ' होते, म्हणजे ' ऊ + निच् + चड् = ऊड + ड + अ ' अशी स्थिति होती अशा स्थितीत ' चाडे ' सू० २३१५ ह्या सूत्राने द्वित्व पावले आहे, व ' नी चडि ' उपधावा न्हय ' सू० २३१५ ह्या सूत्राने उपधाहस्य पावला आहे ' ऊड + ड + अ = ऊडि + अ ' अशा स्थितीत, ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ ह्या सूत्राने ' ऊडि ' ह्यातील ' ऊ ' शब्दापुढे अमणान्या द्वितीय पक्षाला-हागजे ' हि ' ला-द्वित्व होईल. पण ' नी चडि ' ह्या सूत्राने उपधाहस्य केल्यास, ' उ ' शब्दानंतर अमलेल्या ' हि '

ह्या द्वितीय पक्षाचास द्विष्य हेईल. सारांश ज्या शब्दस्वरूपानंतर झणजे ' ऊ ' नंतर प्रथमतः ' हि ' आहे ते शब्दस्वरूप, ' णो चटि ' हे सूत्र लावल्यावर, बदलून ' उ ' असें भिन्न शब्दस्वरूप होतें. झणून द्विष्वकार्य ज्या ' हि ' हा वरण आहे तो ' डि ' ' णो चटि ' हे सूत्र लावल्यावर, भिन्न शब्दस्वरूपानंतर येत असल्यामुळे, द्विष्वकार्य ह्या परिभाषेप्रमाणे, अनित्य समजावे. त्यामुळे तें द्विष्वकार्य प्रथम न करितां उपधा-न्वत्य प्रथम करावा व नंतर द्विष्व करावें, झणजेच ' उजिहत् ' असे रूप सिद्ध होईल, द्विष्व प्रथम केल्यास, ' उजिहत् ' असें विकृत रूप होईल.

(२) ' शब्दागते प्राप्नुवतो विधेरनित्यत्वम् ' ह्याचें उदाहरण ' करिष्यते ' हे दिलें आहे. ' कृञ्+लृट् ' अशा स्थितीत, ' र्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ' सू. २१५८ ह्या सूत्रानें लृटाचें जागीं आत्मनेपदी तटादेश पावला आहे व ' स्यतासी लृलुटोः ' सू. २१८६ ह्या सूत्राने धातूला ' स्य ' हे विकरण पातले आहे. लृटाचे जागीं आत्मनेपदप्रत्ययाचे आदेश करण्यापूर्वी, धातूला ' र्य ' लावल्यास, तो लृटापूर्वी येईल, व प्रत्ययादेश केल्यानंतर लावल्यास, तो ' ते ' ह्या प्रत्ययापूर्वी येईल. सारांश ज्या शब्दस्वरूपापूर्वी-गृह्णते ' लृट् ' च्या पूर्वी-प्रथम ' स्य ' येतो ते शब्दस्वरूप, आत्मनेपदप्रत्ययादेश केल्यानंतर, बदलून असल्यामुळे, ' स्यतासी ' या सूत्राने होणारे कार्य अनित्य ठरतें; गृह्णत प्रथम प्रत्ययादेश केल्यानंतर धातूला ' स्य ' लावावा.)

परिभाषा ४५

एतन्मूलकमेवाह—

—वरील न्यायाला धरूनच ही परिभाषा सांगतात.

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य. ॥ ४५ ॥

" (दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त झालीं असता, त्या दोन सूत्रांपैकी एका सूत्रानें कार्य केल्यावर दुसऱ्या सूत्रानें कार्य करणें झाल्यास, जर ते दुसरे सूत्र ते कार्य) तिसऱ्या सूत्राची अथवा भिन्न निमित्ताची मदत मिळाली तरच करूं शकत असेल तर, अशा दुसऱ्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य अनित्य समजावे "

(ह्या परिभाषेचें देखील ग्रन्थकाराने एकहि उदाहरण दिलें नाही तथापि केयटाने ह्या परिभाषेचे ' कुयंः ' हे उदाहरण दिलें आहे. ' कृञ् ' धातूच ' तनादिकृञ्भ्य उः ' सू. २४६६ ह्या सूत्रानें ' उ ' लावल्यावर ' कृ+उ+वस् ' अशा स्थितीत, ' सार्वधा तुकार्धधातुकयोः ' सू. २१६८ व ' नित्यं करोतेः ' सू. २५४८ ह्या दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात ' नित्यं करोते. ' ह्या पूर्व सूत्रानें, ' वस् ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, उकाराचा लोप होतो. ' उ ' या आर्धधातुकप्रत्ययाला मानून ' कृ ' यांतील अन्य ऋकाराचा

गुण केला तरी उलोप होणारच, न केला तरी हाण्यारच, म्हणून हा उलोप 'कृताकृत प्रसङ्गि' असल्यामुळे नित्य आहे. आणि म्हणून जर ती पूर्वसूत्राने प्राप्त आहे तरी प्रथम होतो उलोप झाल्यावर, 'उ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'हृ' ह्यातील अन्य च्छा-
रास 'साधेधातुकार्थधातुके' ह्या परसूत्राने होणारा गुण, 'प्रत्ययलोपे प्रचयलक्षणम्' सू० २६२ ह्या तिसऱ्या सूत्राची मदत घेतल्याशिवाय—म्हणजे 'उ' प्रत्ययाचा लाप जरा झाला आहे तरी तो कायम जाहेच असे मानल्याशिवाय—करिता येत नाही, म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणे, गुणकार्य अनित्य ठरते त्यामुळे उलोप प्रथम करावा व नंतर गुणकार्य करावे असा 'अन उल्पाधेधातुके' सू० २४६७ ह्या सूत्राने 'कर' ह्यातील अकाराचा उकार करावा म्हणजे 'कुर' असे रूप सिद्ध होते. ह्या परिभाषेचे उदाहरण 'अजरासि कुलाभि' असे भरवी दीकेंत दिले आहे 'न विद्यते जरा येषा तानि' येथे 'नज्' व 'नलोपो नज' सू० ७ ६ व ७५७ व 'गोत्रिपोरपमर्जनस्य' सू० ६५६ ही सूत्र लागून, आणि 'अदशसो ति' सू० ३१२ हे सूत्र लागून, 'अजर' + 'शि(इ)' अशी स्थिति झाली असता, 'जराया जरम्' सू० २२७ व 'नपुंसकरय झलच' सू० २१४ ही दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात 'एकदेशविकृतमनस्यवत्' ह्या परिभाषेप्रमाणे 'अजर' येथील 'जर' 'जरा' च आहे असे समजून त्याचे जागी 'जरम्' आदेश पावला आहे 'जरस्' आदेश केला अथवा न केला तरी अज्ञाता नुमागमार्च प्राप्ति असल्यामुळे, कृताकृतप्रसङ्गि' नुमागम, परिभाषा ४२ प्रमाण आपातन निष्पटवते, व ता नित्य ठरत असल्यामुळे प्रथम केल्यास, 'अजर+नुम्+इ=अजरन् +इ' असे रूप होणार, व तस रूप झाल्यावर 'जरा' शब्द न राहिल्यामुळे, 'जरम्' हा आदेश, 'जरन्' ह्या नुमागमयुक्त अज्ञाचे ठिसाणी मुन्चे व्यवधान झाल्यामुळे, हाणार नाही, परन्तु 'लक्षणाभरणे प्राप्नुवन् विधिरनित्य' ही परिभाषा असल्यामुळे, पूर्वी अजन्तव लक्षणांमुळे, व 'जरम्' आदेश झाल्यावर शब्दन्तव ह्या भिन्न लक्षणांमुळे, होणारा नुमागम देखील अनित्य ठरता म्हणून 'विप्रतिवेध पर कार्यम्' ह्या न्यायाने, 'जराया जरम्' हे परसूत्र प्रवृत्त होऊन प्रथम 'जरम्' आदेश होतो, व नंतर 'नपुंसकरय झलच' ह्या पूर्वसूत्राने सामिललेला 'नुमागम' होतो तो 'मि-
ट्चोऽस्यापर' सू० ३७ ह्या सूत्राने अन्य स्वानंतर होऊन 'अजरन्+म्+इ' अशी स्थिति झाली असता, 'स्मान्तमदत मथोगस्य' सू० ३१७ ह्या सूत्राने उपपत्ती घेऊन, व 'नश्चापदान्तस्य' सू० १२३ ह्या सूत्राने 'न्' चा अनुरत्वार हाऊन, 'अज-
रासि' असे रूप सिद्ध होई)

अतिदेशविषये इयमसिद्धयसूने कैयटेनोक्ता ॥ ४९ ॥

'असिद्धवद्ग्रामात्' १-४-२० ह्या सूत्रावरिल भाष्याचा दीकेंत कैयटाने ही पति-
भाषा, ('प्रत्ययलोपे प्रचयलक्षणम्' ह्या सूत्रान्वये होणाऱ्या) अतिदेशासंबंधाने
उल्लेख करिताना, सांगितली आहे.

परिभाषा ४६

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्यधारेव नित्यत्वादिविचारो यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह—

जेथे सूत्रांचा विचार न करितां, त्या सूत्रांनीं सांगितलेलीं कार्ये नित्य आहेत कीं अनित्य आहेत एवढाच विचार करणे आहे व जेथे शास्त्ररूप पूर्वीं जसं होतें तसें नसून शास्त्रान्तरास कार्ये होतें त्याबद्दल देखील विचार करणें नाही तेथे ही परिभाषा लावतात, :—

क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

“ कोठे कोठे (शुद्ध रूपाची सिद्धि करण्याकरितां) इतर सूत्रांनीं आपलें कार्य केले अथवा न केले तरी ज्या सूत्राच्या प्राप्तीचा केवळ संभव असतो त्या सूत्राने सांगितलेले कार्य नित्य समजावें. ”

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं, न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गोऽपि तथेति भावः ॥ ४६ ॥

इतर सूत्रांनीं कार्य केल्यावर, नित्य म्हणून मानलेल्या सूत्रांनीं सांगितलेल्या कार्याच्या पुनः प्राप्तीचा संभव असल्यास, असा प्राप्तीचा संभवच त्या सूत्रांनीं सांगितलेल्या कार्यास नित्य मानण्यास कारणीभूत होतो. (ज्या दोन कार्यांच्या नित्यानित्यत्वाचा विचार करणे आहे त्यापैकी एक कार्य असं असलें कीं, दुसरें कार्य होण्यापूर्वीं किंवा ते कार्य झाल्यानंतर देखील ज्याच्या प्राप्तीचा केवळ संभव आहे ते कार्य नित्य समजावे, ते कार्य इतर बाधकसूत्रांमुळे केलीस जरी होऊं न शकलें तरी ते नित्य मानण्यास काही हरकत नाही. कारण,) बाधक सूत्रांनीं ज्याचे फलजननसामर्थ्य नष्ट झालें नाहा—म्हणजे ज्याची फल उत्पन्न करण्याची शक्ति नष्ट न होती जशीची तशीच जायम आहे—अशाच सूत्राने सांगितलेले कार्य नित्य असतें असा काही नियम नाही. (प. ४२ मध्ये जी कार्यांच्या नित्य वाची व्याख्या दिली होती त्या व्याख्येमध्ये प. मं. ४३ ते ४५ ह्यांनीं जो फेरबद्दल केला आहे त्याकडे दुर्लक्ष करून प. नं. ४६ ते ८८ सांगितल्या आहेत. ह्या परिभाषा सांगताना ग्रन्थकारांनीं ‘ शास्त्रव्यतिरेकेण ’ असं म्हटलें आहे, व तसें म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ज्या कार्यांची नित्यता ठरविणे आहे त्या कार्याच्या प्राप्तिचा, इतर सूत्रांनीं कार्य केल्यानंतर देखील, जर संभव असेल तर, ते कार्य सूत्रान्तराने बाधित झाल्यामुळे जरी होऊं शकत नसेल. किंवा सूत्रान्तराने त्याचे निमित्त नष्ट झाल्यामुळे जरी ते होऊं शकत नसेल. किंवा सूत्रान्तराची मदत घेतल्याशिवाय जरी ते होऊं शकत नसेल तरी, या गोष्टीचा विचार न करितां, ते कार्य, या परिभाषेप्रमाणे लक्ष्यानुसार नित्य मानावें, असें आहे म्हणूनच ‘ प्रसङ्गमात्रम् ’—म्हणजे प्राप्तीचा

सम्भव असण—अस ग्रन्थारतान म्हणल आहे, व 'ग्रसहस्रम्' या शब्दात 'माद्रम्' हा जो शब्द वापरला आहे त्याची अन्वर्थकता दर्शविण्याकरिता 'न तु बाधकावापि सक्तोपहितममहं ऽपि तथा' हे शब्द सुद्धा पुढे घातले आहेत, व त्या पद्धतीचा अर्थ असा आहे की, बाधकसूत्रान फक्त उद्देश्य करण्याचा नासि जोी गाहीशी होण्याचा प्रयत्न आला असता तरी कार्य नित्य मानण्यास पाहूं म्हणत नाही, प न ४६ व ४७ च स्पष्टीकरण करिताना जी उदाहरण पुढे दिली आहेत त्याच्यायोगाने दर दिनेन अर्थ स्पष्टपण पानाना वेईल समान, एक सूत्र दुसऱ्या सूत्रान बाधित झाल आहे व त्यामुळे त्याच सूत्रनिहित पाय करण्याचे सामर्थ्य नष्ट झाले आहे इत्यादि बाधकाबाधक भावादीकांचा विचार न करिता ते कार्य लक्ष्यानुसार नित्य मानावे तत्त्व 'यदि ह्यनिविश्याध्रयभाभाय' अय ग्रन्थारताने म्हणण्याचे कारण हे आहे की, कोः त्याहि सूत्राने सांगितल कार्य प्रथम उपा शब्दस्वरूपाम होत असेल त्याहून भिन्न शब्दस्वरूपाम नंतर स होत असले तरी ते कार्य लक्ष्यानुसार नित्य मानावे पारान प, न ४३ ते ४५ अनिरय आहेत हे दाखविण्याकरिता वरील शब्द उपयोगान आणिले आहेत, व त्या परिभाषाच्या विरुद्ध प न ४६ ते ४८ या परिभाषा सांगितल्या आहेत, व इष्टरूप सिद्धि करण्याकरिता वेहा त्याचा व वेहा झाला उपयोग करवा, प न ४६ चे उदाहरण मिरवी ठाकत 'तदति' हे दिले आहे, 'तदति' अण

परिभाषा ४७

तदाह—

(बाधक सूत्रानें ज्याचें फलजननसामर्थ्य नष्ट होत नाहीं, तेच नित्य समजावें अशा कांही भाग्य नाहीं ह्या विधानाचें समर्थन करण्याकरिता) ही परिभाषा सांगतातः—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

“ (दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झालीं असतां,) एखाद्या भिन्न सूत्रानें ज्या कार्याचें निमित्त नष्ट होतें तें कार्य एवढ्याचमुळें अनित्य समजू नये.”

(ग्रन्थकारानें ह्या परिभाषेचें उदाहरण दिलें नाहीं. ह्या परिभाषेचा अर्थ नीट लक्षांत यावा म्हणून खालीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. पहिले उदाहरण ‘उड’ असें आहे. ‘वह्+क्त’ अशा स्थितींत, ‘हो डः’ सू. ३२४ ह्या सूत्रानें ‘वह्’ झालील ‘ह्’ चा ‘ह्’ झाल्यावर ‘अस्तथेत्यांऽधः’ सू. २२८० ह्याने क्त प्रत्ययांतील तकाराचा धकार होतो, व ‘दुता दुः’ यांने च चा ड होतो, व ‘दो डे लोपः’ सू. २३३५ ह्या सूत्रानें पूर्वं ‘ड’ चा लोप होऊन ‘वड’ अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां ‘वचि-स्वपियजाशीनां किति’ सू. २४०९ व ‘सहिवहोरोद्वर्णस्य’ सू. २३५७ ह्या दोन सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते. ‘वचिस्वपि’ ह्या सूत्रानें पावलेलें संप्रसारण कार्य नित्य आहे; कारण ओत्त्व करण्यापूर्वी ‘वड’ ह्या स्थितींत तें होणारच, व ओत्त्व केल्यावर ‘वौड’ ह्या स्थितींत देखील तें होणारच. तसेंच ‘सहिवहोः’ ह्या सूत्रानें सांगितलेलें ओत्त्व कार्यहि नित्य आहे. कारण संप्रसारण केलें तरी ‘उ+अड’ अशा स्थितींत अकाराचा ओत्त्व पावतेंच, संप्रसारण न केलें तरी ‘व्+अड’ अशा स्थितींतहि ओत्त्व पावतेंच. तथापि प्रथम संप्रसारण करून, ‘संप्रसारणाच्च’ सू. ३३० हे सूत्रानंतर लावल्यास, ओत्त्व कार्य होण्याचें निमित्त—म्हणजे ज्याचा ‘ओ’ करणें आहे तो ‘अ’ नष्ट होतो. असें आढे तरी, ह्या परिभाषेमुळें, ओत्त्वकार्य अनित्य मानूं नये. सारांश संप्रसारण कार्य व ओत्त्व कार्य हीं दोन्हीं कार्ये नित्य समजावीं. पण ओत्त्व विषयक ‘सहिवहोः’ हे सूत्र परसूत्र असल्यामुळें, प्रथम ओत्त्व करावें. म्हणजे ‘व्+अड=व्+ओड’ असें होतें नंतर संप्रसारण करावें म्हणजे ‘उ+ओड’ असें होतें; मग ‘संप्रसारणाच्च’ सू. ३३० ह्या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन ‘उड’ असें झाल्यावर, ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ सू. १७४ ह्या सूत्रानें ‘उड’ असें रूप सिद्ध होतें. ह्या परिभाषेचें दुसरें उदाहरण ‘वापयति’ हे आहे. ‘प्रातिपदिसादात्वर्थे बहुलमिष्टवच’ ह्या गगमूत्रानें ‘युध्मद्’ ह्या प्रातिपदिसास ‘णिच्’ केल्यास, ‘मपर्यन्तस्य’ सू. ३८३ व ‘प्रत्ययोत्तरपद्योश्च’ सू. १६७३ ह्या सूत्रांनीं ‘व्+अड्+णिच्’ अशी स्थिति झाल्यावर, ‘डेः’ सू. १७८६ व ‘अतो गुणे’ सू. १९१ हीं दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात. त्यांपैकी टिलोपकार्य

नित्य आहे, कारण 'अतो गुणे' झाने पररूप पडादेश वेला अथवा न केवळ तरी 'एद्' किंवा 'ए+अद्' अशा दोन्ही स्थितीत टिलोप होणाऱ्याच पण 'टिलोप' प्रथम कान्याम 'ए' अशा स्थितीत 'अतो गुणे' हे सूत्र प्रगुत्तच होऊ शकत नाही. म्हणून ते अनित्य आहे; परंतु 'अतो गुणे' ह्या सूत्राने प्रथम पररूप एसादेश करून 'ए+अद्=एवद्' असे रूप घेतावे, 'प्रकृत्येमाच्' सू० २०३० ह्या सूत्रान्तराची प्रगुत्ति होऊन जी टिलोप बाधित होतो तरी, ह्या परिभाषेमुळे, टिलोपाच निष्पत्ति, टिलोपाचे निमित्त - म्हणजे प्रकृतीचे 'अनेकाच्च' - नष्ट झाले आहे एसादेशांमुळे, नष्ट होत नाही. म्हणून टिलोप प्रथम होतो व 'एव+अद्=एव+०' अंग झाल्यावर 'अचो स्थिति' सू० २५४ ह्या सूत्राने वृद्धि होऊन 'एव' अंग झाल्यानंतर, 'अति-दी' सू० २५७० ह्या सूत्राने युगागम होऊन 'एव+इ+अ+ति=वापि+अ+ति=वापि+अति=वापयति' अंगे रूप सिद्ध होते)

परिभाषा ४८

अचिन्तु बाधकानाधितकलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते । तदाह—

(इष्टरूपसिद्धि करणाराकरिता, लक्ष्यानुसार) कोठ कोठ बाधकसूत्रान फल उत्पन्न करणारी शक्ति नष्ट झाल्याम बाधकसूत्राच निष्पत्ति बाधक राहून नाही हे दर्शविण्याकरिता ही परिभाषा सांगतात -

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्म्यते तदप्यनित्यम् ॥ ४८ ॥

" (दोन कांवे युगापत् प्राप्त झाली असता) भिन्नसूत्राने ज्या कार्याचे निमित्त नष्ट होते त्या कार्याला (कोठे कोठे लक्ष्यानुसार) अनित्य देखील मानतात "

सप्तमे कैयटेनेतदुपपन्नं लोकाव्यवहारद्वयमुदाहृतम् । चालिमुप्राय योर्मुप्यमानयोर्मगधता चालिनि हतेऽपि सुप्रायस्य चालितः प्रायस्य न व्यवहरन्ति । भगवत्सहाये पाण्डवेज्ये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्रायस्य व्यवहरन्ति चेति । सर्वं चेदं लक्ष्यानुसंधाव्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

सप्तमाध्यायात ('स्वर्गोपसंख्य' ७-१-२३ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीपेत ४७ व ४८ ह्या दोन परस्परविरुद्ध) परिभाषाच्या समर्थनार्थे कैयटने दोन लोकांकरिता दशान्तार्था उदाहरणे दिली आहेत. वाली व सुप्राय यांचे युद्ध चालू असताना, भगवान् श्रीरामचंद्राने वालीचा प्राण घेतला, तथापि सुप्राय वालीपेक्षा जाण प्रचल होता असे लोक ह्मणत नाहीत, परंतु भगवान् श्रीकृष्णाच्या सहाय्यामुळेच पांडवाना (भारतीय युद्धात) जय मिळाला तरी पांडव (कौरवांपेक्षा) जाण प्रचल होते असे लोक ह्मणतात (असे हे दोन परस्परविरुद्ध लोकाव्यवहार प्रचलित आहेत त्याचप्रमाणे

४७ व ४८ द्या परस्परविच्छेद दोन परिभाषा व्याकरणशास्त्रात प्रचलित आहेत व त्या लीङ्गिण्यायामिद्ध आहेत). घरील परस्परविरुद्ध परिभाषा लघ्यानुसार ह्मजे दृष्टरूपाची मिद्धि करण्याकरितां-उपयोगांत आणून त्याची व्यवस्था लावावी. (द्या परिभाषेचे उदाहरण तत्त्वप्रज्ञाशिकेत 'स्योन' हें दिले आहे. 'मिच्' धातूला उणादि 'न' प्रत्यय लावल्यास, 'मिच्+न' अशा स्थितीत, 'एतैः शब्द' मू. २५११ व 'पुनः स्तलपृथस्य च' मू. २१८९ द्या दोन सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते द्या दोन कार्यांपैकी, 'ऊर्' कार्य नित्य आहे, कारण प्रथम गुण केवळ तरी 'सिच्+न' अशा स्थितीत व गुण न केवळ तरी 'सिच्+न' अशा स्थितीत 'ऊर्' होणारच, पण गुणकार्य अनित्य आहे; कारण 'ऊर्' प्रथम केल्यास 'सि+ऊ+न' अशा स्थितीत 'इको यणचि' मू. ४७ द्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन 'स्यु+न' असे झाले अमता, गुण यण-कार्याने याधिना झाल्यामुळे-ह्मजे ज्याला गुण स्थावराचा तो 'मिच्' धातूला इकार नष्ट झाल्यामुळे-गुणकार्य द्या परिभाषेप्रमाणे अनित्य ठरते. ह्मणून 'ऊर्' कार्य प्रथम करावें ते प्रथम करायस 'सिच्+न=सि+ऊ+न=स्यु+न' असे झाल्यानंतर 'मादंधा तुकार्येधातुक्तयो.' मू. २१६८ या सूत्राने गुण होऊन 'स्योन' असे रूप सिद्ध होते).

परिभाषा ४९

लुट. प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये इति पठ्यते ॥

'लुट प्रथमस्य' २-४-८५ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा फडित केली आहे-

स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४९ ॥

"(एखाद्या स्थलीं दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त झाल्यावर, त्यांपैकी एक सूत्र प्रथम) या स्वरयुक्त शब्दस्वरूपास लागू पडते त्याहून भिन्नस्वरयुक्त शब्दस्वरूपास ते सूत्र (दुसऱ्या सूत्राने कार्य केल्यानंतर) लागू पडत असल्यास त्या सूत्राने होणारे कार्य आनत्य सम नावे "

(परिभाषा ४९ प्रमाणेंच ही परिभाषा आहे व या परिभाषेवरून हें स्पष्ट होते की स्वरात बदल झाल्यास शब्दाला भिन्न स्वरूप प्राप्त होत. म्हणूनच 'स्योऽपि शब्दान्तरत्वमग्नादक' असे भैरवीत म्हटले आहे. या परिभाषेचे उदाहरण ग्रन्थकाराने मुळाच दिले नाही. तथापि भाष्यात 'कुमार्ये' ह उदाहरण दिले आहे व भैरवीत दृष्योदयम् ' हें उदाहरण दिले आहे 'कुमार्ये+डे(ए)' अशा स्थितीत 'इको यणचि' मू. ४७ या सूत्राने यणादेश केल्यावर 'कुमार्ये+य' अशी स्थिति झाली अमता, 'आणना.' मू. २१८ या सूत्राने डे=ए या प्रत्ययास आद्य आगम पावला आहे व तमंच 'उदात्तगणो हल्पूर्वान्' मू. २७२० या सूत्राने 'ए' या प्रत्ययाला उदात्त स्वर पावला आहे. येथे आद्य आगम प्रथम करावा की उदात्तस्वर प्रथम करावा ?

सोयी कायें, एक वेळे तरी दुसरे होणारच अशी अकस्मातुळे, कृताकृतप्रसङ्गि आहेत;
 'पण आह्म आता प्रथम केव्हास, 'जाह्न' मू० २६९ या सूत्रानें वृद्धि आल्यावर
 'ते' हा उदात्तस्वर होईल; आडागम न येईनास, 'ए' हा उदात्तस्वर होईल.
 म्हणून परिभाषा ४३ प्रमाणें उदात्तस्वरकार्य अनित्य ठरतें. तसेच 'उदात्तपदो ह्यपू
 र्णात्' या सूत्रानें उदात्तस्वर प्रथम केल्यास, उदात्त 'य' हा आडागम पावतो; पण
 उदात्तस्वर न करितो आडागम येऊयास, तो आसगम 'अनुदात्तो सुप्ति' मू० ६५०९
 या सूत्रान्वये मूलप्रथ अन्तास असल्यास 'य' प्रत्ययास होईल. म्हणून तो प्रकृत
 परिभाषेप्रमाणें अनित्य ठरतें. मारांश, आडागम व उदात्तस्वर होय ही दोन्ही कायें
 अनित्य ठरत अकस्मातुळे व 'अपनत्याः' हें परमूत्र अकस्मातुळे, आडागम प्रथम
 करावा असे भाष्यांत सांगिल्लें आहे. आतां आपण 'द्वयुरक्षम्' हें उदाहरण घेऊ.
 'जाह्नवपदा'निसत्स्य' फिर मू० २६ या सूत्रान्वये 'दधि' हा मनुष्यफलस्त्रीचा शब्द
 आनुदात्त आहे. व त्यामुळे 'अनुदात्त पदमेकवचनम्' मू० ३६५० या सूत्रान्वये 'दधि'
 यांतील अक्षर हकार अनुदात्त आहे. या सत्यता 'उदङ्म्' या शब्दाची समास
 करून सामासिक शब्द तयार करितेवर्षी 'दधि+उदङ्म्' अशी स्थिति झाली अमर्णा
 'द्वौ वर्णाव' मू० ३७ या सूत्रानें पणादेत व 'उदङ्देवने' मू० ३८३० या
 सूत्रानें समासांतील पूर्ववदाला—इदङ्गे 'दधि' या शब्दाचा—अमर्णासादण होई,
 त होत कार्याची पुनर्जाति होई. पणादेत कृताकृतप्रसङ्गि आहे—इदङ्गे 'उदङ्दे
 वने' या सूत्रानें प्रथम कार्य केलें किंवा अमर्ण कार्य केलें तरी होणारा आहे. तथापि
 पणादेत प्रथम वेवसास, 'दधि' यांतील अनुदात्त हकारास पणादेत पावतो, व 'उदङ्दे
 वने' या सूत्रानें प्रथम कार्य केव्हास, स्वमित्त हकारास—इदङ्गे उदात्त हकारास—
 पणादेत पावतो. इतु। तो या परिभाषेप्रमाणें अनित्य ठरतो. त्यामुळे 'उदङ्देवने'
 हें परमूत्र प्रथम प्रकृत होतें, व उदात्त हकारास जागी वणादेत अकस्मातुळे पुढील
 उदा। 'उदङ्देवने' मू० ३६५० या सूत्रान्वये श्रुति होतो.)

यत्र त्येकह्येव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छयान्तरान्ननुमयं
 या तस्य पल्लवत्वे नियामकमुद्देश्यम् । अत एव तत्र तत्र परतचिप्रत्यक्षा-
 चेति भाष्ये उच्यते । यस्तु तत्र परतयादियुक्तिरेकदेशिनः । स्पष्टं चेदं
 विप्रविशेषसु चैवते ।

३६ एवार्थे कार्यं (परमूत्रानें मर्मितानें अकस्मातुळे) पर अमर्ण नियमि आहे
 कर तसा मर्मिणी ह्येतुम्पर त्या कार्याचें परत्व अथवा नियम हें एकच कारण, किंवा
 पात्र व नियम हीं दोन्ही कारणां, ते कार्ये सत्यतर आहे हें सांगण्याकरितां, मर्मिणी
 जातल. म्हणूनच साधने रिद्धिप्रसङ्ग 'पर व तथैव नियम अकस्मातुळे' (अमर्ण
 कार्ये सत्यतर ठरतें) असा प्रयोग आदल्या. वास्तविक मता ठिकाणी 'परमूत्र' ही
 (निदान्तीची शक्ति अमर्ण) श्रुतिशीची शक्ति आहे असे समजावे. (कारण एक सूत्रानें

साधप्रमाणे निग्नकार्ये सांगणारे मृत्र व अन्तरहारायें सांगणारे मृत्र हीं मूत्रं पर-
मृत्र य निग्नमूत्रं सांग्यावेथीं अनुक्रमे सेव्योच शब्दप्रकार समताहीं ये, जेव्हा तशीं दोन
मूत्रं पुराणा उदाहरणान् युगल्य प्राप्त झालीं अथवा तीं मूत्रं भाषावलीं वारें एकचवेळीं
करूं शकत नाहीत.

परिभाषा ५०

नित्यादप्यन्तरङ्गं यदीयोऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्थासिद्धत्वात् । तदाह—

निग्नकार्ये सांगणाऱ्या सूत्रावेषीं देखील अन्तरहारायें सांगणारे मूत्र व मृत्रप्रकार
अग्नये; पारंग अन्तरहारायांच्या रशीने बहिरङ्गकार्ये (अन्तरहारायें अतिथि असून व बहि-
रङ्गकार्ये निग्न असून देखील) अमिद्व-रङ्गते नाहीच-अर्थ समजतें जातें. या अर्थाची
ही परिभाषा सांगतातः—

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५० ॥

“ अन्तरहारायें सांगणाऱ्या सूत्राच्या रशीने बहिरङ्गकार्ये सांगणारे मूत्र अमिद्व-
रङ्गते (म्हणजे बहिरङ्गकार्ये पूर्वी झाले अथवाच ते झालेच नाही अर्थ समजून अन्त-
रङ्गकार्ये होतें, किंवा दोन्ही प्रकारचीं कार्ये एकाच स्थलीं युगल्य प्राप्त झालीं अथवाच
अन्तरहारायें प्रथम होतें.) ”

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गकार्यानिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमि-
त्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । एव तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिरङ्गत्वं बहिर-
ङ्गम् । एतच्च स्वरवसातयोरिति सूत्रेऽमिद्वद्यत्सूत्रे च भाष्यकृतयोः
स्पष्टम् ।

(आतां ग्रन्थकार अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग या दोन शब्दांचा अर्थ सांगतात, हे दोन्ही
शब्द अन्यवर्षाप्रधान बहुव्रीहि समास होऊन बनलेले आहेत, व या टिकाणी 'साग्र' हा
अन्यवर्षा आहे.) ' अन्तः ' या शब्दाचा अर्थ ' मध्ये ' असा आहे. बहिरङ्गकार्या
प्रवृत्ति होण्याकरितां ज्या निमित्तसमुदायाची अपेक्षा आहे त्या निमित्तसमुदायामध्ये
ज्याची निमित्त अन्तर्भूत आहेत ते अन्तरङ्ग होव. त्याचप्रमाणे अन्तरहारायाची प्रवृत्ति
होण्याकरितां ज्या निमित्तसमुदायाची अपेक्षा आहे त्याच्या बाहेर किंवा पर्याकडे ज्यांचे
निमित्त आहे ते बहिरङ्ग होव. ' स्वरवसातयोः ' ८-३-१५ व ' अमिद्वद्व्याभावात् ' १-४-२२ या दोन सूत्रावरील शब्दांत व वैयटाच्या टीकेने हे स्पष्टपणे सांगितले आहे.

अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते शब्दशब्दे तस्यैव प्रधान-
त्वात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् । अत एव न निवृत्तवत् इति

निषेधधारितार्थ । अन्यथा स्थात्यरूपार्थनिमित्तव तिस्रपेक्षयान्तरङ्ग्यात् प्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टेय । अत एव प्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानियामृष्यभाष्यवार्त्तिकादि सङ्गच्छते ॥

येथें (अन्तरङ्गं य बहिरङ्गं वा नान्दामील) ' अङ्ग ' शब्दाचा अर्थ ' शब्दरूप निमित्त ' असाच येथे पाहिजे, कारण त्यावरूनतात्रान शब्दस्वरूपाचाच प्राधान्य आहे (येथें शब्दरूपनिमित्त श्रुतेने घर्गळून किंवा घर्गळमुद्रावरूननिमित्त जें मूत्रात पच्यमी र्जिया सप्तमी विभक्तिनि निर्दिष्ट केले असत तेच समजावे, जसे ' इहो यणचि ' या मूत्रात प्रयादेश होण्याचें निमित्त ' अच् ' हा घर्ग सप्तमीविभक्तीत निर्दिष्ट केला आहे तसेच ' एहस्यायं पुढे ' सू० १९३ या मूत्रात संशुद्धिदेश होण्याचें शब्दरूप- निमित्त पच्यमीविभक्तीत निर्दिष्ट केले आहे सारांश, ' अङ्ग ' या शब्दाचा ' शब्दरूप- निमित्त ' पृथगाच अर्थ येला असण्यामुळे,) अर्थरूपनिमित्तामुळे बहिरङ्गत्व येत नाही, आणि त्यामुळेच ' न तिसृचतम् ' सू० ३०० हे निषेधसूत्र धरितार्थ ठरतें अर्थरूपनि- मित्तामुळे बहिरङ्गत्व येत असते तर स्त्रीप्ररूपी अर्थाच्या निमित्तामुळे ' त्रि ' चे जागी होणा'या ' तिसृ ' या आदेशाच्या अपेक्षेने ' प्रय ' हा आदेश अन्तरङ्ग ठरून तो प्रथम झालाच असता, व ' न तिसृचतम् ' हें सूत्र वरण्याची काहीच गरज नसूती (' त्रैलोक्य ' सू० २९४ या सूत्रान्वये ' त्रि ' या शब्दापुढें ' आम् ' हा पठिण्या बहु- वचनाचा प्रत्यय आला असता, ' त्रि ' चे जागी ' प्रय ' असा आदेश होतो ' त्रिषु सुरो. स्त्रिया तिसृचतम् ' सू० १९८ या सूत्रान्वये स्त्रीवाचक ' त्रि ' शब्दापुढें कौगताहि विभक्तिप्रत्यय आला असता त्या ' त्रि ' चे जागी ' तिसृ ' असा आदेश होतो ' नामि ' सू० २०९ या सूत्रान्वये ' नाम् ' हा प्रत्यय पुढे असता अजन्त अङ्गाचा अन्य स्वर दीर्घ होतो असे सांगितले आहे, व त्याच निषेध करणारे ' न तिसृचतम् ' सू० ३०० हें सूत्र आहे, व या सूत्रान्वये ' नाम् ' प्रत्यय पुढे आला असता ' तिसृ ' व ' चतसृ ' यातील अन्य स्वर दीर्घ होत नाही. आता स्त्रीवाचक ' त्रि ' या शब्दापुढें ' आम् ' प्रत्यय आला असता, ' त्रि+आम् ' असा स्थितोत्तर, ' त्रैलोक्य ' व ' त्रिचतुरो ' या दोन्ही सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते ' त्रि ' चे जागी त्रयदेश होण्याकरिता ' आम् ' प्रत्यय पुढे असतें पक्क्या एकाच निमित्ताची गरज आहे पण ' त्रि ' चे जागी ' तिसृ ' हा आदेश होण्या करिता दोन निमित्ताची गरज आहे-ह्मज्जे (१) ' त्रि ' शब्द स्त्रीवाचक असला पाहिजे, व (२) त्या शब्दापुढे विभक्तिप्रत्यय असला पाहिजे नथें ' ह निमित्त पृथगा मूत्रानें सांगितलेलें कार्य बहिरङ्ग ठरविण्यास कारणीभूत होतें असे मानल्यास, ' त्रि ' चे जागी होणारा ' तिसृ ' हा आदेश हें बहिरङ्गकार्य ठरते, कारण त्याला दोन निमि- त्ताची अपेक्षा आहे, व ' त्रि ' चे जागी त्रयदेश होण्याकरिता एकाच निमित्ताची अपेक्षा असल्यामुळे त्रयदेश अन्तरङ्ग ठरतो, व प्रकृत परिभाषेप्रमाण त्रयदेशाच झाला पाहिजे व ' तिसृ ' हा आदेश पावतच नाही सारांश, ' तिसृ ' हा आदेश बहिरङ्ग ठरत अस

ल्यामुळे तर तो आदेश येव्हाहि 'त्रि' च जागी होणे शक्य नाही तर मा 'तिम्' च्या पुढे 'नम्' प्रत्यय आला असता यातील अन्त्य स्वर दीर्घ होऊं नये या अर्थाचे न ति-सूचनम्' असे निषेधसूत्र करण्याची काय गरज होती ? पण ज्याअर्थी पाणिनीन हे निषेधसूत्र मुद्राम केले आहे त्यावरून हे सिद्ध होते कीं कोणतेहि कार्य बहिरङ्ग ठरविण्यास 'अर्थ' हे निमित्त कारणाभूत होत नाही. त्यामुळे असा प्रयादेन होण्यास एकच निमित्ताची-म्हणजे 'अम्' प्रत्यय पुढे असण्याची-गरज आहे त्याचप्रमाणे 'तिम्' हा आदेश होण्यास एकच निमित्ताची-म्हणजे कोणता तरी विभक्तिप्रत्यय पुढे असण्याची-गरज आहे असे सिद्ध होते; व दोन्ही कार्ये सम्यगनिमित्तक असल्यामुळे एक कार्य अन्तरङ्ग व दुसरे बहिरङ्ग मानता येत नाही. पण 'प्रिचतुरोः' हे परसूत्र असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या श्रव्यान्वये वें सूत्र प्रवृत्त होऊन बरील उदाहरणांत प्रयादेश न होता 'तिम्' असाच आदेश होतो, व तो आदेश झाला असता, 'नामि' या सूत्रानें 'तिम्' यातील अन्त्यस्वर दीर्घ होऊं नये म्हणून मुद्राम केलेलें 'न तिम्सूचतम्' हे निषेधसूत्र चरितार्थ ठरते.) असे आहे म्हणूनच 'प्रयादेशे खन्तप्रतिषेध' असे जें वार्तिक 'स्था-निबदादेश' १-१-०६ या सूत्रावरील भाष्यात घटित केले आहे (व त्या वार्तिकानें प्रत्याख्यान करितांना भाष्यकारांनी जे म्हटले आहे) तें बरोबर नव्हतें. (बरील वार्तिकाने असा अर्थ असा आहे कीं, 'त्' आहे अर्थां व्याख्या अशा 'तिम्' या आदेशाचें ठिकाणीं प्रयादेश करण्याचा प्रसंग आला असता, तो 'तिप्' आदेश 'प्रि' च जागे अशा स्थानिवद्भावाने बुद्धि करूं नये-म्हणजे अशा ठिकाणीं स्थानिवद्भावाचा निषेध केला आहे. तसा निषेध करण्याचे कारण हे कीं 'तिम्' हा आदेश 'प्रि' च आहे असे स्थानिवद्भावाने मानल्यास, 'श्रेष्ठः' या सूत्रानें 'तिम्' चे जागी प्रयादेश होण्याची आपत्ति झाली असती, ती टाळण्याकरिता बरील वार्तिक मुद्राम केले आहे. तर अर्थ रूप निमित्तामुळे 'तिम्' हा आदेश बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असता तर तमें वार्तिक करण्याची काहीच गरज नव्हती. पण तें वार्तिक येत्यामुळे हें सिद्ध होते कीं, अथरूप निमित्तामुळे बहिरङ्गत्व येत नसते. भाष्यकारांनी या वार्तिकाने प्रत्याख्यान केले आहे हे खरें आहे, पण तमें प्रत्याख्यान करतेवेळीं भाष्यकारांनीं असे मुखोच म्हटले नाही कीं, 'तिम्' हा आदेश अथरूपनिमित्तामुळे बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, तमें वार्तिक करण्याची गरज नव्हती उलट 'प्रि' चे जागी झालेल्या 'तिम्' हा आदेश बहिरङ्ग नाही असे मानूनच भाष्यकारांनीं असे म्हटले आहे कीं, 'प्रिचतुरोः' हे परसूत्र असल्यामुळे, विप्रतिषेधश्रव्यान्वये प्रयादेशाचा बाध करून 'तिम्' असा आदेश झाल्यावर 'मृद्वन्तौ विप्रतिषेधे यद्वाचितं सद्वाचितमेव' प ४५ या परिभाषेप्रमाणे ज्या प्रयादेशाचा एकदां बाध झाला तो नेहमीकरितां झाला असल्यामुळे, बरील उदाहरणांत प्रयादेश होऊंच शकत नाही, आणि म्हणून तो न व्हावा याकरिता वार्तिक करण्याची कांहीच गरज नव्हती. 'प्राप्त्यैव निषेध.' या श्रव्यान्वये जे प्राप्त आहे त्याचाच निषेध करणे आवश्यक आहे पण जे प्राप्तच नाही ते होऊ नये हे श्रवण्याकरिता

चार्तिक करणाची गरज नाव ? सारांत, वरील चार्तिक व भाष्य या दोहोंवरून हें स्पष्ट होतें कीं, अर्थरूपनिमित्त एखाद्या कार्यास बहिरङ्ग ठरविण्यास कारण मानतां येत नाहीं)

एतेन गौधेरः पचेदित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वा-
याऽसिद्धत्वाद्बलि लोपो न ह्यादिति परास्तम् । यथादेशादेरपरनिमित्त-
कावेनान्तरङ्गत्वाच्च ॥

(दाद्वरूपनिमित्तच कोणत्याहि कार्याचें बहिरङ्गत्व ठरविण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळे, कोणतीहि कायें बहिरङ्ग आहे असें ठरविताना इतर कोणत्याहि प्रकारच्या निमित्ताचा आश्रय परितो येत नाहीं) म्हणूनच ' गौधेरः ' ' पचेन् ' इत्यादि स्थलीं अङ्गसंज्ञानिमित्तामुळे झालेले एयादि आदेश बहिरङ्ग व अभिद्ध ठरत असल्यामुळे, ' वल् ' प्रत्याहारांतील वर्ग पुढें आला असतां देखील यङ्प्रत्ययाचा लोप न होण्याचा आपत्ति येईल असें जें कित्येक ध्याकरण म्हणतात तें म्हणणें चुक ठरते. (' गोधायाः अपत्यं गौधेरः ' येथें ' गोधायाः दूक् ' सू. ११३५ या सूत्रानें ' गोधा ' याला अपत्त्यार्थें ' दूक् ' प्रत्यय होऊन, व ' किति च ' सू. १०७६ या सूत्रानें ' गोधा ' यांतील आद्यच् ' ओ ' याची वृद्धि होऊन, व ' आपनेयीनीयियः ' सू. ४७५ या सूत्रानें ' दूक् ' प्रत्ययाचा आदि जी ' दू ' त्याचे जागीं ' एम् ' असा आदेश होऊन, ' गोधा+एम्+रु+अङ् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' दस्येति च ' सू. ३११ या सूत्रानें आकारलोप होऊन, ' गोध्+एम्+रु+अङ् ' अशा स्थितींत ' य् ' च्या पुढें वल्प्रत्याहारांतील ' र् ' हा वर्ण आल्यामुळे, ' हांपो इतोवलि ' सू. ८७३ या सूत्रानें ' य् ' चा लोप होऊन ' गौधेरः ' असें रूप झालें आहे. त्याचप्रमाणें ' पच्+विधिलिह्+रु+पाप्+यानुद्+न् ' या स्थलीं ' यामुद् परस्मैपदेषु ' सू. २२०९ या सूत्रानें प्रत्ययास ' यामुद् ' आगम होऊन, व ' लिहः स लोपोऽनन्तरस्य ' सू. २२११ या सूत्रानें ' यामुद्=यास् ' यांतील सकाराचा लोप होऊन, आणि ' अतो येयः ' सू. २२१२ या सूत्रानें ' यामुद् ' यांतील बाकी राहिलेल्या ' या ' चे जागीं ' ह्य् ' असा आदेश होऊन ' पच्+अ+ह्य्+न् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' हांपो इतोवलि ' सू. ८७३ या सूत्रानें, यकारापुढें यङ्प्रत्याहारांतील ' न् ' हा वर्ण असल्यामुळे, ' य् ' लोप होऊन ' पचेन् ' असें रूप सिद्ध होतें. वरील उदाहरणांत ' आपनेयी ' व ' अतो येयः ' हीं जीं दोन सूत्रे लावून ' दू ' चे जागीं ' एम् ' व ' या ' चे जागीं ' ह्य् ' आदेश केले आहेत तीं दोहोंनीं सूत्रे अज्ञाधिरांतील सूत्रे आहेत व ' अङ्गस्य ' हें पद त्यांत अनुवृत्त आहे. म्हणून ' आपनेयी ' या सूत्राचा ' अङ्गस्य=अङ्गस्यग्विनां प्रत्ययादीनां कृत्वष्टपाभापनेयीनीयियः ' असा अर्थ होतो-म्हणजे अज्ञापुढें क्, ख, ए, ए, ए, आले असल्यास व ते प्रत्ययाचे सादिवर्ग असल्यास त्यांचे जागीं अनुवृत्त आपन्, एप्, ईन् ईप् व ह्य् असे आदेश करावे. सारांत ' दू ' चे जागीं ' एम् ' असा आदेश होण्याकरितां अङ्गसंज्ञा व प्रत्ययसंज्ञा या दोन संज्ञांची गरज आहे, व ' य् ' लोप होण्याकरितां यङ्प्रत्याहारांतील वर्ग पुढें असणें एवढ्याच निमि-

ताची गरज आहे. म्हणून 'यू' लोपाच्या अपेक्षेने इयादेश बहिरङ्ग ठरतो. तसेच 'अनायेप' या सूत्राचा 'अतः परम्प सार्वधातुसामयवस्य या इयस्य इयु स्यात्' असा अर्थ सत्यामुळे, 'या' चे जाती इयादेश होण्याकरिता तो 'या' अर्हन्त अत्रापुढे अभूत भवधातुक्रमत्याचा आगमरूपाने अवयव अमला पाहिजे. सारांश 'या' पे जागी इयादेश होण्याकरिता अदन्ताह्रस्वा, सार्वधातुक्रमज्ञा, व यासुतम्ज्ञा या तीन मज्जांची गरज असल्यामुळे, तो आदेश सत्तात्रयापेक्ष ठरतो, आणि त्यामुळे 'यू' लोपकार्याच्या मानाने तो बहिरङ्ग ठरतो म्हणून शकानाराचे अमे म्हणणे आहे की इयादेश व इयादेश होण्याकरिता जास्त निमित्ताची गरज असल्यामुळे व त्यामुळे वे एनेपकार्याच्या नाताने बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणे, तो आदेश असिद्ध-म्हणजे कालेच 'होत-असे समजले पाहिजे, व तसे आदेश कालेच नाहीत अस मानल्यास, जर 'यू' चे नाही तर यूलोपाची प्राप्ति कशी होणार ? सारांश प्रवृत्तपरिभाषा मानल्यास, 'गो' येर 'य' 'यचेत्' या उदाहरणात एलोप न होण्याची आपत्ति येते. या शंखवर प्रग्रथ कराचें उत्तर हे आहे की, शब्दरूपनिमित्त एषद्वयाच प्रत्यय निमित्त फौणतेहिकार्ये बहिरङ्ग ठारिण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळे, अर्थ किंवा मज्जा इत्यादि अगन्तर निमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही म्हणून इयादेश व इयादेश बहिरङ्ग मानला येत नाहीत. दुसरे भय का) ते आदेश होण्याकरिता पुढे कागतेह शब्दरूपनिमित्त भयव्याचा आवश्यकता नाही (पण यूलोप होण्याकरिता यत्प्रयाहारानीत वर्ग पुढे भयव्याची गरज आहे) म्हणून ते आदेश अगन्तर ठरतात. (व त्यामुळे 'लोपी वापल' या सूत्राने एनेप हाण्यात व 'गो' येर 'य' 'यचेत्' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होण्यात काहीच अडथळा येत नाही.)

ननु येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये इको यणचोत्यादावपि तद् अन्तविधौ स्यात् इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणां गुणग्रहकायमिष्यते तत्र सिद्धयेत् उत्तराद्यमाथित्य यणादेशो नशब्दमाथित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादित्युक्तम् । अत्र कैयटः । सिचेर्वाहुलकाद्गोणादिको नप्रत्यये गुणचलोपोठां प्रसङ्गे ऊद् अपवादावाहलोप याधते । गुणं तन्तरङ्गत्वाद्वाधते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिलक्षणां लक्ष्यमुपग्राहमाधधातुक चाप्रयति । ऊद् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादि च प्रत्ययनित्यलोपशक्त्यादन्तरङ्ग । तत्र हृन् यणगुणी प्राप्नुत इति । एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्व स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्, न । तदन्तविधावपि द्युपदायपिस्तत्त्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्येन तत्र दोषकथनपरभाष्यासङ्गेन । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां व हपेक्षयात्यापेक्षस्यो शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च तथा सत्यसिद्ध बह्वक्षमलगापेक्ष इत्येव घटेत् ।

(आता शककार असे म्हणतो की, या परिभाषेत 'अ' 'य' यांचे नावले निमित्ताचेच प्रसङ्ग होत व इतर कोणत्याही प्रसङ्गाच्या निमित्ताचे प्रसङ्ग होत नाहीत)

मुळे, यणादेशरूपी कार्याच्या मानाने) बहुनिमित्तापेक्ष गुणकार्य बहिरङ्ग ठरतें. (आग्नि अशा रीतीने यणादेश अन्तरङ्ग व गुणकार्य बहिरङ्ग मानल्यास, तद्वादेतदन्तर्विधीने ' इको यणचि ' या सूत्राचा अर्थ केला असतां कसे दोष उत्पन्न होतात हें पाहणाऱ्या) दोषकथनपर भाष्याशीं विरोध येतो. (कारण भाष्यकारांनी त्या दोषकथनपर भाष्यांत असे म्हटले आहे कीं, 'ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो, नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गवाङ्मन एव स्यात्.' म्हणून ज्या कैयटोक्तिच्या अर्थवशावर प्रकृत शंका उपस्थित केली आहे ती कैयटोक्ति भाष्याविरुद्ध असल्यामुळे, ती शंका चूक ठरते. दुसरें असें कीं जें कार्य होण्या-कारितां जास्त निमित्ताची गरज असते तें कार्य बहिरङ्ग, व जें कार्य होण्याकरितां कमी निमित्तांची गरज असते ते कार्य, तशा कार्याच्या मानाने, अन्तरङ्ग असतें असा अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग या शब्दांचा अर्थ करून त्या अर्थाच्या आधारावर वरील शंका उपस्थित केली आहे; पण) बहिरङ्ग म्हणजे बह्वपेक्ष व अन्तरङ्ग म्हणजे अल्पापेक्ष असा, बहिरङ्ग व अन्तरङ्ग या शब्दांत अर्थप्रकाशन करण्याची जी शक्ति-म्हणजे सामर्थ्य-आहे त्या शब्द-शक्तीने, त्या दोन शब्दांचा वर दिलेला अर्थ मुळींच होऊ शकत नाही, (कारण 'बहिः' या शब्दाचा अर्थ 'बहु' व 'अन्तः' या शब्दाचा अर्थ 'अल्प' केव्हाहि होऊ शकत नाही.) बह्वपेक्षकार्य बहिरङ्ग व अल्पापेक्ष कार्य अन्तरङ्ग असतें तर ('असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' अशी परिभाषा पठित न करितां, भाष्यकारांनीं) 'असिद्ध बह्वपेक्षमल्पपेक्षे' अशी परिभाषा पठित केली असती. (पण तशी परिभाषा पठित केली नसल्यामुळे, 'बहिरङ्ग' या शब्दाचा अर्थ 'बह्वपेक्ष' व 'अन्तरङ्ग' या शब्दाचा अर्थ 'अल्पापेक्ष' असा करणे बरोबर नाही.)

अत एव विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये गुणाद्यणादेशोऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं, न तु गुणादून्तरङ्गत्वादित्युक्तम् । त्वद्रीत्या तदपि चन्तु-मुचितम् । प्राथम्यात्तदेव वा वक्तुमुचितम् । मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया तद्धारणासंभवाच्चेतम् ॥ किं च सिद्धान्ते नित्यत्वात् गुणान् पूर्वम् गुणस्तु ऊठि यणा वाधित्वादनित्यः । ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवांक्तम् ॥

(' बहिरङ्ग ' व ' अन्तरङ्ग ' या शब्दांचा अर्थ ' बह्वपेक्ष ' व ' अल्पापेक्ष ' असा होऊ शकत नाही, व संज्ञारूपनिमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही,) म्हणूनच ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यात, गुणकार्यापेक्षां यणादेशाकार्य अन्तरङ्ग ठरत अमल्यामुळे यणादेश प्रथम होतो हें जाणणे मिद्ध करण्याकरितां भाष्यकारांनीं ' स्योनः ' हें उदाहरण दिलें आहे, व ते उदाहरण देताना, गुणकार्यापेक्षां ऊनकार्य अन्तरङ्ग अमल्यामुळे ऊनकार्य प्रथम होतें असें भाष्यकारांनीं म्हटलें नाही (' संज्ञावृत्तमपि बहिरङ्गत्वम् ' हा जो पक्ष कैयटानें प्रतिपादिन केला आहे तो भाष्य-

कारण मान्य भवता तर) भाष्यकारांनी तसे देवील हाणावयाम पाहिजे होते (कारण वर सांगितल्याप्रमाणे केल्याने असे झटले आहे की उद्कार्य संज्ञाप्रयापेक्ष य गुणकार्य पन्थयंज्ञापेक्ष असल्यामुळे गुणकार्याच्या मानाने उद्कार्य अन्तराह्ण ठरते; य संज्ञाप- निमित्तामुळे कार्यास बहिरह्ण येते हा पक्ष जर भाष्यकारास मान्य भवता तर ' स्यातः ' या उदाहरणात जसे गुणकार्य य यणादेशकार्य प्राप्त आहे तसेच उद्कार्य देवील प्राप्त असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे यणादेशकार्य गुणकार्यापेक्षा अन्तराह्ण ठरते असे भाष्यकारांनी झटले आहे त्याचप्रमाणे गुणकार्यापेक्षा उद्कार्य देवील अन्तराह्ण ठरते असे भाष्यकारांनी अवश्य झटले असते. पण्डित माहीं तर ' सिक्त्तन ' अशा स्थितीत यणादेशाची मुळीच प्राप्ति नसून गुणकार्ये व उद्कार्ये या दोन कार्यांचीच प्रथमतः प्राप्ति असल्यामुळे) पहिल्याने भाष्यकारांनी तसेच-हाणजे गुणकार्यापेक्षा उद्कार्य अन्तराह्ण ठरत असल्यामुळे उद्कार्य प्रथम होते असेच-हाणावयाम पाहिजे होते. पण आमच्या-हाणजे ग्रन्थकाराच्या-मानाप्रमाणे भाष्यकारांनी तसे झटले नाही याचे कारण हे आहे की, अन्तराह्ण परिभाषेच्या-हाणजे प्रकृत परिभाषेच्या-उपयोग करून गुणकार्याचे निवारण करणे शक्य नव्हते (कारण ' सिक्त्तन ' अशा स्थितीत ' न ' हा अनुनासिकादि व समास आर्धधानुसंधायय असल्यामुळे तोच प्रत्यय उद्कार्याचे व तसेच गुणकार्याचे निमित्त ठरतो. हाणून असा टिपणो पद कार्य अन्तराह्ण व दुसरे कार्य बहिरह्ण आहे असे सुट्टीच सामती घेत नाही. ' संज्ञापेक्ष बहिरह्णायम् ' हा नियम मानत असता तरच उद्कार्य अन्तराह्ण व गुणकार्य बहिरह्ण हाणती आले असते. पण तो नियम भाष्यात कोठेहि सांगितला नसल्यामुळे स्वीकारता येत नाही.) दुसरे असे की सिद्धान्तप्रामाण्ये उद्कार्य गुणापूर्वी होते असे मानले आहे, पण त्याचे कारण हे आहे की उद्कार्य नियम आहे (कारण गुणकार्य प्रथम केले द्याय न येई तरी-हाणजे ' सिक्त्तन ' व ' मेक्त्तन ' अशा दोन्ही स्थितीत-उद्कार्याची प्राप्ति आहेच. हाणून उद्कार्य कृताकृतप्रसङ्गि अवस्थामुळे नियम ठरते व ते नियमकार्य असल्यामुळे, जरी गुणकार्य परमूत्राने पारले आहे तरी, ' पराक्षिप्यं कल्पन् ' परिमाणा ४२ या परिभाषेप्रमाणे उद्कार्य प्रथम होत) पण उद्कार्य प्रथम केल्यास, गुण यणादेशाने बाधित होत असल्यामुळे गुणकार्य अनि- श्य ठरते (कारण ' च्वाः नृद् ' या सूत्राने उद्कार्य प्रथम केल्यास ' सिक्त्तन ' अशी स्थिति झाली असता, ' ऊ ' या अलीकडच्या निमित्तामुळे यणादेश प्राप्त होत असल्यामुळे व ' न ' या पलीकडच्या निमित्तामुळे गुणकार्य प्राप्त होत असल्यामुळे, यणादेश अन्तराह्ण ठरून गुणकार्याचा बाध करतो. हाणून गुणकार्य कृताकृतप्रसङ्गि अवस्थामुळे, ' यस्य च लक्षणान्तेरेण निमित्तं विहृषते तद्व्यानियम् ' परिमाणा ४८ या परिभाषेप्रमाणे ते अनित्य ठरते, व गुणकार्य प्रथम न होतो यणादेश प्रथम होतो यणादेशकार्य प्रथम होऊन ' मेक्त्तन ' अशी स्थिति झाल्यावर ' मार्धधानुसंधधानुसंधयोः ' सू० २१६८ या सूत्राने ' स्प् ' यांनील आण्य स्वरात्ता गुण होऊन ' स्यातः ' असे हए रूप सिद्ध होते.) ' ऊनरादमाश्लेष यणादेशो नमन्दमाश्रय गुण ' असे भाष्य-

कारांनीं ह्मणले असल्यामुळे हे स्पष्ट होतें कीं, प्रकृत परिभाषेन असलेल्या 'अह' शब्दानें, सूत्रांत सप्तमी इत्यादि विभक्त्यंत निर्दिष्ट असलेल्या शब्दरूपनिमित्ताचेच ग्रहण होत. (व अर्थरूप किंवा संज्ञारूपनिमित्ताचें ग्रहण होत नाहीं व तशा निमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाहीं.)

यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्तदनन्तरं माध्रित्येत्यादिभाष्यास्तद्गत्या चिन्त्यम् ॥

(' येन विधिमतदन्तस्य ' या सूत्रावरील भाष्याच्या घृतींत कैयटाने असें ह्मणले आहे कीं ' यदि च इतो यणधीत्यत्र तदादितदन्तविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् '—ह्मणजे ' इको यणचि ' या सूत्राचा तदादितदन्तविधीनं अर्थ घेत्यास, यणादेश अन्तरङ्ग ठरत नसल्यामुळे व गुणकार्य परसूत्रांनं होणारें असल्यामुळे, गुणकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल. ग्रन्थकार ह्मणतात कीं) तदन्तविधिपक्ष स्वीकारल्यास, परत्वामुळे गुणकार्याची प्रथम प्राप्ति होईल असे जें कैयटाने ह्मणले आहे तें ' ऊनशब्दमाध्रित्य यणादेशः ' इत्यादि भाष्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे ग्राह्य नाहीं. (कारण भाष्यकारांनीं स्पष्ट ह्मणले आहे कीं ऊनार्थ प्रथम इत्यवर ' सि+ऊ+न ' अशी स्थिति झाली असतां, ' ऊन ' या पूर्ण शब्दनिमित्तामुळे यणादेश पावत असल्यामुळे व त्या ' ऊन ' शब्दात अन्तर्भूत असलेल्या केषळ ' न ' या शब्दनिमित्तामुळे गुणकार्य प्राप्त होत असल्यामुळे, यणादेशाच्या मानाने गुणकार्य अन्तरङ्ग ठरून गुणकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल. यामुळे ' यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् ' असें जें कैयटानें ह्मणले आहे ते भाष्याच्या विरुद्ध जाते आणि ह्मणून तें ह्मणणें बरीचर मानतां येत नाहीं.)

यलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रयतत इति तु न युक्तम् तत्सूत्रभाष्य एव ब्रश्चादिषु लोपातिप्रसङ्गमाशङ्क्योपदेशसामर्थ्यात् । न च घृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यम्, बहिरङ्गातया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्रक्षेपेति भाष्योक्तेः ।

(कित्येक वैयाकरणांचें असें मत आहे कीं प्रकृतपरिभाषा ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्रास लागू पडत नाहीं, व त्याचें ग्रहण बरोबर आहे हें सिद्ध करण्याकरितां ते ' बेले गोपेः ' सू० ३३-४ या सूत्रातील ' गोपेः ' या निर्देशाचा आधार दाखवितात. वनूयी शब्द उद्गने च ' या स्वादिगणांतील ' वन्यू ' धातूहून निच केला असतां, ' वन्यू+निच् ' अशा स्थितींत, ' अर्निन्ही ' सू० ३५०० या सूत्रानें पुगागम होऊन ' वन्यू+प्+ङ ' अशी स्थिति होते. वल्प्रत्याहारांतीच नर्थ पुढें असल्यास वलोप होत असल्यामुळे, व पुगागम होण्यास ' वन्यू ' धातु व त्यापुढें ' निच् ' अमर्गे या दोन निमित्तांची गरज असल्यामुळे, पुगागमरूपी कार्य, वलोपशर्यांच्या मानाने, बहिरङ्ग ठरतें; व पुगागम बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे ती प्रकृत परिभाषेप्रमाणे आसिद्ध—ग्रहणे

झालाच नाही—असे मानल्यास—म्हणजे ‘ वन्यू ’ यातील यकारापुढे वल्प्रत्याहारांतील पकार नाहीच असे मानल्यास—वलोप पादतच नाही. तरी पण पाणिनीने ‘ वन्यू ’ यातील यकाराचा लोप करून वनोपि ’ असे रूप केले आहे व त्या रूपाचा वरील सूत्रात ‘ वनोपे ’ असा पटोविभर्त्तीत निर्देश केला आहे जर प्रकृतपरिभाषा वलोपाम लागू पडली असती तर पाणिनीने ‘ वनोपे ’ असा निर्देश केला नसता. पण तसा निर्देश केला असल्यामुळे हे सिद्ध होते की ‘ लोपो व्योर्वलि ’ या सूत्राने वलोप किंवा यलोप करतेवेळी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही, व त्यामुळे ‘ गंधेर, ’ ‘ पचेत् ’ इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही असे कैयटादि प्राचीन व्याकरणाचे मत आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात की हे मत भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकाराई नाही.) वल्प्रत्याहारांतील वर्ण पुढे अस्ता वलोप किंवा यलोप करतेवेळी अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण ‘ लोपो व्योर्वलि ’ ६१६ या सूत्रावरील भाष्यातच ‘ व्रश्च ’ इत्यादि स्थली वलोप होण्याची आपत्ति येईल अशी व का उपस्थित करून, उपदेशात—म्हणजे धातुपाठात—‘ व्रश्च ’ अशा तऱ्हेने धातु पठित केला असल्यामुळे वलोप करता येत नाही असा रीतीने भाष्यकारांनी त्या शक्येचे निरस्त केले आहे. (‘ व्रश्च ’ असा धातु उच्चारताक्षणीच त्या धातूतील वकारापुढे वल्प्रत्याहारांतील रकार हा वर्ण असल्यामुळे ‘ लोपो व्योर्वलि ’ या सूत्राने वकाराचा लोप पात्रतो व वलोप केल्यास ‘ रश्च ’ असे धातूचे रूप होईल, पण ज्याअर्थी धातुपाठात ‘ व्रश्च ’ असा वकारयुक्त धातु पाणिनीने पठित केला आहे त्याअर्थी त्या पात्रसामर्थ्यावरून हे सिद्ध होते की पाणिनीचा हेतु हा होता की, ‘ व्रश्च ’ असाच धातु समजावा आणि वलोप करून ‘ रश्च ’ असा धातु माणू नये, नाही तर त्याने ‘ व्रश्च ’ असा धातु पठित करण्याची रिकामी एतपट न केली, ‘ रश्च ’ असाच धातु धातुपाठात पठित केला असता.) ‘ वृश्चति ’ इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावी म्हणून धातुपाठात ‘ व्रश्च ’ असा धातु पठित केला आहे व त्यामुळे तसा पाठ चरितार्थ ठरतो हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण सम्प्रसारणार्थ बहिरङ्ग असल्यामुळे अमेद ठरते, व ते प्राप्त होण्यापूर्वीच वलोपाची प्राप्ति होते असे भाष्यान म्हाटले आहे (आपश्च छन्दे ’ हा तुदादिगणांतील धातु असल्यामुळे, ‘ हृदादिभ्यश्च ’ सू० ५५३ या सूत्राने त्याला ‘ ज ’ हे विवरण लागू असता, ‘ व्रश्च+दा (न)+ति ’ असा स्थितोत्, ‘ दा ’ हा प्रत्यय ‘ सार्वधातुकमपित् ’ सू० २२४ या सूत्रान्वये हित् असल्यामुळे, ‘ ग्रहिज्याचपि ’ सू० २४१२ या सूत्राने ‘ व्रश्च ’ यांतील रकारास सम्प्रसारण पावल आहे सम्प्रसारणाचे निमित्त ‘ दा ’ हे वलोपाचे निमित्त जो वल्प्रत्याहारांतील ‘ र् ’ त्याच्या मानाने पर्याकडे असल्यामुळे, वलोप अन्तरङ्ग ठरतो व सम्प्रसारणार्थ बहिरङ्ग ठरते म्हणून वलोपार्थ प्रथम प्राप्त होत वनाप प्रथम केल्यास व नंतर प्राप्त झालेले सम्प्रसारणार्थ मागून केल्यास ‘ व्रश्चति ’ असे अनिष्टरूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येते परंतु धातुपाठात ‘ व्रश्च ’ असा धातु पठित असल्यामुळे, उपदेशसामर्थ्यामुळे वलोप होत नाही, व त्यामुळे वकार कायम राहता

य 'वृश्चति' असे इष्टरूप सिद्ध होतें. सारांश घरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होते कीं 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्रानें वलोप किंवा चलोप करतेवेळीं ही परिभाषा लागते; तसें नसतें तर, सम्प्रसारण बहिरङ्ग असल्यामुळे व वलोप अन्तरङ्ग असल्यामुळे 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्रानें वलोप प्रथम प्राप्त होतो अशी शंका भाष्यकारांनीं उपस्थित केलीच नसती; आणि 'उत्तरोत्तरं मुनीनां ग्रामाण्यम्' या व्याख्यानवयें भाष्यमत प्रमाण मानलेच पाहिजे.)

यत्तु नलोपस्य पदसंज्ञायामसिद्धत्यात्पञ्चेत्यत्र नपडिति निषेध इति, तच्चिन्त्यम् । नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम् तच्च न, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तत्रेति व्याख्यातसामर्थ्येन भूतपूर्वपदत्वमादायेति बोध्यम् ॥

'पञ्च' या शब्दास 'पट्' संज्ञा करतेवेळीं नलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'न पट्स्वल्गादिभ्यः' सू० ३०८ हे निषेधसूत्र त्या 'पञ्च' शब्दाला लागू पडतें असें जें (वैयटाने) गृहले आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं नलोप (असिद्ध ठरविण्याकरितां) तो पदसंज्ञेमुळे होणारा असल्यामुळे बहिरङ्ग ठरतो असें गृहणावें लागेल, पण ते गृहणजे बरोबर नाही, कारण संज्ञानिमित्तामुळे कार्य बहिरङ्ग ठरत हा पक्ष स्वीकारावें नाही. ('पञ्च मागृण्यः' या स्थली, 'पञ्च' हे 'मागृण्यः' या प्रथमेच्या स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्त शब्दाचे विशेषण आहे. 'पञ्चन+जम्' येथे 'पञ्चन्' हा संज्ञावाचक शब्द नकारान्त असल्यामुळे 'पञ्चान्तपट्' सू० ३१९ या सूत्रान्वयें तो पदसंज्ञक आहे व त्यामुळे 'पट्भ्यो लुक्' सू० २६१ या सूत्रानें 'जस्' चा लुट् होऊन 'पञ्चन्' एवढेच रूप बाकी राहते, व 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २०६ या सूत्रानें 'पञ्चन्' यांतल अन्त्य नकाराचा लोप होऊन 'पञ्च' असें रूप होतें येथें हें सांगजे अवश्य आहे की, 'पञ्चन्+जस्' अशा स्थितांत 'पट्भ्यो लुक्' या सूत्रानें 'जम्' प्रत्ययाचा लुट् स्वरूपावर देखील 'पञ्चन्' याची पदसंज्ञा, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ हे सूत्र अमल्यामुळे, नष्ट होत नाहीं. 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हा निषेध घरील उदाहरणाम लागू पडत नाही; कारण 'जस्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे अन्त्य कोणतेहि अङ्गाधिकारोक्त कार्य करणें नाही. ह्यणूच बालमनोरमंत या सूत्राच्या वृत्तीत द्वाटले आहे की 'अङ्गस्य इत्यमुक्ता पञ्च मस इत्यादी सुसिद्धान्तमिति पदमज्ञा न स्यात्, जज्ञासोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्योयुक्तम् ।' सारांश 'जम्' प्रत्ययाचा लुट् स्वरूपावर देखील 'पञ्चन्' याची पदमज्ञा नष्ट होत नसल्यामुळे, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'—ह्यणजे प्रातिपदिकसंज्ञम् यस्तदं तदन्तस्य नकारस्य व्येप. व्याप्—या सूत्रान्वयें नलोप झाला आहे आतां येथे प्रश्न असा की हा नलोप कशाच्या आधारावर अमिद्ध मानावा? 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' हे असिद्धकांडांतल सूत्र अमल्यामुळे, सिद्धकांडांतल सूत्रा-

अथै वार्ध कणं शास्त्राय, ' पूर्वप्रामिद्वय ' वा मूत्राभवे नलोः अभिद्व टातो-अमे
 वंणी कटकाय ते कगते बरोबर नाही; कारण ' नलोः पः सुप्रामेजानुविधितु कृति '
 सू० १५३ हे निषामक मूत्र अवयवामुळे, त्या मूत्रांत मीनितनेने शिथि कतिनाय
 नलोप अभिद्व टातो, इतर डिवागी तो नलोः अभिद्व टात नाही, येथे कोणी अमे
 कगते वी, ' पय ' वा साक्षात् पद्वंजा कागें अवयवामुळे त्या मूत्रावयव नलोः
 अभिद्व टातो-कगते तो कालाय नाही अमे मानता येते. पय हे कगते दीर्घत बरोबर
 नाही; कारण त्या मूत्रावयव भाग्यवत्त्व अमे मिद्व होतं की ' दीर्घे इत्यपि ' सू०
 १५३ या मूत्रावयव शिथेजा करतेशीच नलोः अभिद्व टातो, इतर मंजा करतेशी तो
 नलोप अभिद्व टात नाही कणूतच या परिभाषणीत शिथया दीर्घ अमे कटके आहे
 वी, ' ननु नलोपः सुविद्यादिता पद्वंजाद्वला नलोपादिद्वयं दित्त स्यादिति-
 चित्त, तत्र मंजावदेन शिथंजाया नृप प्रामाय सन्मूत्रायभाष्यो लामात्, ' कारांत ' न
 लायः प्रातिशदिकान्तस्य ' दित्त ' नलोपः सुप्रामेजानु ' वा दीर्घी मूत्रांनी नलोः
 अभिद्व टात नाही. तर मग तो अभिद्व कया मानायी तो अभिद्व न टाकाम, ' अता-
 दनशाप् ' सू० ४५४ या मूत्रावयव ' पय ' साक्षात् ' टात् ' प्रत्य होण्याची आपत्ति
 येते यावर केराच अमे कगते आहे वी, पद्वंजावमितामुळे ' न लोपः प्रातिशदि-
 कान्तस्य ' वा मूत्रावयव नलोप काला अवयवामुळे, पद्वंजा प्राप्त करून देत या
 अन्तरद्वयार्थाव्या रक्षिते तो नलोः बहिरह व अभिद्व टातो, व नलोः कालाय नाही
 अमे मानायाम-कगते ' पय ' हा वाद नकारान्त मयवाचक ' पयन् ' वादय आहे
 अमे मानायाम-त्याला पद्वंजा प्राप्त होण्यांत काही अडचण येत नाही, परंतु प्रत्यकार
 कगतात की संज्ञानिमित्तामुळे वाचांस बहिरहच येत नाही हा भिदास्त बरोबर नाही
 अमे पूर्वीच मिद्व केले असल्यामुळे, पद्वंजेमुळे कालेत नलोः बहिरह व अभिद्व कमे
 शक्य नाही, पय जर तो अभिद्व कमे शक्य नाही तर ' कघेचो हीट् ' सू० ३०६
 वा मूत्रावयव हीट् प्रत्य होण्याची आपत्ति येते, ती आपत्ति करी टाळी येते हे प्रत्य-
 कार भाती लीगतात,) ' पयन् ' पाली (' न लोपः प्रातिशदिकान्तस्य ' वा मूत्रांत
 नलोप होण्यापूर्वी, ' पयान्ता पद ' हा मूत्रावयव त्याला जी पद्वंजा होती त्या)
 भूतपूर्व-कगते पूर्वी अमल्लया-पद्वंजेचा आग्रव घेऊन-कगते ' पय ' हा मयनिद्व
 जावानें ' पयन् ' व आहे अमे मानायाम-' पय ' हा पद्वंजकच वाद आहे अमे
 मानायाम काही अडचण येत नाही व तसे मानले कगते, न पद्वंजान्द्वय, ' सू०
 ३०७ हे निषामक मूत्र ' पय ' साक्ष्य लागू पडते, अने शिथिगावे जे प्रत्य प्राप्त
 होतात त्यांपैकी कगतादि प्रत्य होत नाही असा त्या मूत्राच (पद्वंजांशी) अमे
 केला अवयवामुळे, त्या कालावयव मयवाचने ' पय ' वादय कगतादि कगतावयव
 -कगते हीट् दित्त टात्-होऊ शक्य नाही (व त्यामुळे ' पय प्रकाश, ' हा प्रयोग
 शक्य टातो)

अत एव कृति तुग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परम्परया निमित्तत्वमाशय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं नलोपः सुविति सूत्रे भाष्य इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥

(संज्ञासापेक्ष बहिरङ्गत्व नसत्—गृहणे संज्ञेचा आश्रय धेऊन काहीं कार्य केल्याम त्या कार्याला बहिरङ्ग मानता येत नाही—) गृहणूनच, (‘नलोप सुप्वरसंज्ञातुविधिषु कृति’ सू० २५३ ह्या सूत्रात ‘कृति तुग्विधौ’-कृति प्रत्यये परे सति य. तुग्विधि तत्र विपर्ये’-हें जें पाणिनीने सांगितलें आहे तें) ‘कृति तुक्’ ग्रहण चरितार्थ ठरतें, कारण ‘वृत्रहभ्याम्’ इत्यादि स्थली, पदसंज्ञेमुळं जरी ‘न्’ लोप होतो तरी तो बहिरङ्ग ठरत नाही. (संज्ञानिमित्तक कार्य—गृहणे संज्ञेचा आश्रय धेऊन केलेले कार्य—बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतें हा पक्ष जर पाणिनीस मान्य असता तर, ‘वृत्र+इन्+क्विप्+भ्याम्’ अशा स्थली, ‘न लोप’ प्रातिपदिकान्तस्य ’ (पदत्व) ह्या सूत्रान्वयें, ‘प्रातिपदिक’ व ‘पद’ ह्या दोन संज्ञांचा आश्रय धेऊन त्यामुळं झालेला ‘न्’ लोप आपेभाष्यच बहिरङ्ग व असिद्ध ठरला असता, व ‘इहस्वस्य पिति कृति तुक्’ सू० २८५८ ह्या सूत्रानें ‘क्विप्’ ह्या प्रत्ययाला मानून होणारें ‘तुक्’ कार्य जरी अन्तरङ्ग आहे तरी ‘वृत्रइन्’ ह्यातील नलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळं, तो दाड इहस्वस्वरान्त मानला जाऊ शकत नसल्यामुळं तें सूत्र प्रवृत्त झालें नसतें व तुगागम झाला नसता, आणि त्यामुळं ‘वृत्रइद्भ्याम्’ असें रूप झालें नसतें, तरी पण उदाहरणें ‘न लोप सुप्वर’ सू० ३५३ ह्या सूत्रात पाणिनीने ‘कृति तुक्’ ग्रहण केलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, संज्ञानिमित्तामुळं होणारें कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध असतें हा पक्ष पाणिनीला मुळांच मान्य नव्हता आणि गृहणूनच त्यानें ‘कृति तुग्रहण’ केलें आहे व तें अशा तऱ्हेनें चरितार्थ ठरतें, तो पक्ष पाणिनीस मान्य असता तर ‘कृति तुक्’ ग्रहण व्यर्थ ठरलें असतें,) ‘भ्याम्’ हा विभक्तिप्रत्यय जरी पदसंज्ञा होण्यास कारणभूत आहे तरी तो साक्षान् ‘न’ लोपाचें कारण नाही परंपरेनें ठरत असलेल्या चारणामुळं बहिरङ्गत्व येतें असें मानण्यास काहींच प्रमाण नाही (‘वृत्र+इन्+क्विप्+भ्याम्’ ह्या स्थली, अलीकडचा ‘क्विप्’ हा प्रत्यय ‘इहस्वस्य पिति कृति तुक्’ ह्या सूत्रान्वयें होणाऱ्या तुगागमाचें निमित्त आहे, व ‘भ्याम्’ ह्या पलीकडे असलेल्या प्रत्ययामुळं ‘वृत्रइन्’ ह्या प्रातिपदिकान्त ‘इवादिप्रत्ययानामभ्याने’ सू० २३० ह्या सूत्रानें पदसंज्ञा प्राप्त होते, व पदसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर ‘न लोप प्रातिपदिकान्तस्य’ ह्या सूत्रानें ‘न्’ लोप होत असल्यामुळं, ‘भ्याम्’ हा प्रत्यय ‘न’ लोपाचें निमित्त ठरतो. तुग्रहणें निमित्त ‘क्विप्’ व ‘न्’ लोपाचें निमित्त ‘भ्याम्’ ह्या दोन निमित्तांविशीं, ‘क्विप्’ हा ‘भ्याम्’ च्या मानानें अधिक लघु असल्यामुळं, तुग्रहणें अन्तरङ्ग ठरतें, व ‘न्’ लोपकार्य बहि-

रुद्र ठरतं, म्हणून ' न लोप सुप्स्वर ' सू० ३५३ ह्या सूत्रातील ' कृति तुक् ' ग्रहण
 अर्थ ठरतं - अशी शक्ती कोणी केव्हास, ग्रन्थकार रया शक्तीला असे उत्तर देतात कीं,
 ' भ्याम् ' हें ' न ' लोपाचें निमित्त नसून प्रातिपदिकास केवळ पदमज्ञा होण्याचें
 निमित्त आहे ह्यावर शक्तीकार पुन असें ह्मणतो कीं, ' भ्याम् ' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे
 ' स्वादिन्वसर्वनामस्थाने ' ह्या सूत्रानें पदमज्ञा प्राप्त होणे, व तशी सत्ता प्राप्त झाल्या
 मुळेच, ' न लोप प्रातिपदिकान्तरस्य ' ह्या सूत्रानें नलोप होतो म्हणून ' भ्याम् ' हें
 परंपरेनें नलोपाचें निमित्त ठरतं व असा पलीकडे असलेल्या निमित्तानें झालेला नलोप
 बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, ' नलोप सुप्स्वर ' ह्या सूत्रात ' कृति तुक् ' ग्रहण अर्थ
 ठरत ह्या शक्तीला ग्रन्थकार अस उत्तर देतात कीं, साक्षात् कारण नसून परंपरेनें कारण
 होणाऱ्या निमित्तामुळे झालेलें कार्य बहिरङ्ग ठरतं असें मानण्यास पाहिजेच प्रमाण नाही)
 ' न लोप सुप्स्वर - ८-२-२ ' ह्या सूत्रावरील भाष्यात हें ध्वनित केवळ आहे व तेथेंच
 प्रतीपात व उद्योतात ह्या विषयाचे निरूपण केले आहे

अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्रामाणिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः ।
 वृश्चत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम् । एतेना-
 न्तरङ्ग बहिरङ्गाद्वर्त्य इति परिमाणान्तरमित्यपास्तम् । एतामभ्यस्त्य धिप्र-
 तिवेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानान्नच ॥

(वाक्याचा अर्थ बरोबर समजण करिता त्या वाक्यातील पदांचा अर्थ प्रथम नीट
 समजला पाहिजे म्हणून ग्रन्थकारांनी प्रथम या परिभाषेतील अङ्ग, अन्तरङ्ग, बहिरङ्ग
 इत्यादि शब्दांचा अर्थ विवाद केल्यावर ते आता परिभाषेचा अर्थ सांगतात) अन्तरङ्ग
 कार्य करतेवेळीं, पूर्वी होऊन गेलेलें किंवा युगपत् प्राप्त झालेले बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत
 - म्हणजे पूर्वी झालेलें कार्य झालेच नाही किंवा युगपत् प्राप्त झालेले कार्य प्राप्तच नाही
 असें समजून अन्तरङ्गकार्य प्रवृत्त होतं - असा या परिभाषेचा अर्थ आहे (हा जो परि-
 भाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये जरी पूर्वी होऊन गेलेलें किंवा युगपत् प्राप्त
 झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरतं तरी भविष्यत् - म्हणजे पुढें होणारें - बहिरङ्गकार्य असिद्ध
 ठरत नाही पण भाष्यकारांनी तर ' वृश्चति ' इत्यादि स्थलीं घटोपरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या
 अपेक्षेनें पुढें होणारें संप्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्य देखील असिद्ध ठरविणें आहे म्हणून
 यार दिलेला या परिभाषेचा अर्थ भाष्याशीं जुळत नाही - अशी कोणी शक्ती केव्हास
 ग्रन्थकार म्हणतात कीं,) ' वृश्चति ' इत्यादि स्थलीं पदसंस्कारपक्षात अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग
 कार्यांची एकेच वेळीं प्राप्ति आहे हें जाणावें, (सारांश ' लोपो द्योर्वलि ' या सूत्रा
 वरील ' वृश्चति ' या संप्रदानें भाष्यकारांनीं जें म्हटलें आहे तें पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय
 धरूनच म्हटलें आहे असें समजावें, व तसें मानल्यास, या परिभाषेचा वर जो अर्थ
 दिला आहे तो, भाष्यविरुद्ध न जाता, भाष्याशीं बरोबर जुळतो पदसंस्कारपक्ष म्हणजे
 काय हें परिभाषा १५ मध्ये पूर्वीच सांगितल आहे वास्तविक ' वृश्च ' असा धातु दद्या

रतांक्षणींच, वकारापुढें वल्लप्रत्याहारांतील रकार असल्यामुळे वलोप एवढम पावतो. त्यावेळीं ' व्रश् ' धातूपुढें कोणताहि डित् प्रत्यय नसल्यामुळे सम्प्रसारणकार्य प्राप्त होतच नाही. पण पदसंस्कारपक्षांत ' वृश्ति ' हें पद सिद्ध करतेवेळीं ' व्रश् ' या प्रकृतीपुढें प्रत्ययांची मांडणी करून पाणिनीय सूत्रान्वयें संस्कार कर्ण्याचा जेव्हां प्रसंग येतो तेव्हां ' व्रश् + श + ति ' अशा स्थितीतच पूर्वोपस्थितनिमित्त जो रकार त्याला मानून वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्याची व तसेंच ' श ' या पल्लिकडे असणाऱ्या डित् प्रत्ययाला मानून सम्प्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्याची युगपत् प्राप्ति होते. अशा स्थितींत वास्तविक या परिभाषेप्रमाणें वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम झालें पाहिजे. पण धातुपाठांत ' व्रश् ' असा धातु पठित केला असल्यामुळे, वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्य न होतां, बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्यच होते हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. सारांश ' वृश्ति ' या संबंधानें जें भाष्य लिहिलें आहे तें पदसंस्कारपक्षाला धरूनच लिहिलें आहे. असें मानल्याशिवाय त्या भाष्याची उपपत्ति लागत नाही, पण तें भाष्य पदसंस्कारपक्षविषयक मानलें म्हणजे, अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यें युगपत् प्राप्त होतात हें बर दिसेलच प्रक्रियेवरून स्पष्ट होतें.) या परिभाषेचा ' जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमासिद्धम् ' असा अर्थ केला असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गं बहिरङ्गादलीयः ' ही वेगळी परिभाषा मानण्याची कांहीं गरज राहत नाही, आणि म्हणूनच ' विप्रतिपेक्षे परं कार्यम् ' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं प्रकृत परिभाषेचा स्वीकार करून त्या वेगळ्या परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे. (' वाइ ऊद् ' सू० ३२९ हें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें शापक आहे असें ग्रन्थसार एवंच पुढें सांगणार आहें. तें सूत्र पूर्वी झालेलें बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरतें एवढ्याचेंच शापक असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं बहिरङ्गमासिद्धम् ' एवढ्याच प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ मानला पाहिजे. पण तसें मानल्यास, युगपत् प्राप्त झालेलें बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरणार नाही. तें देखील असिद्ध ठरणें इष्ट असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गं बहिरङ्गादलीयः ' अशी वेगळी परिभाषा प्राचीन वैयाकरणांनीं मानली आहे. पण प्रकृतपरिभाषेच्या आधारें दोन्ही प्रकारचें म्हणजे पूर्वी होऊन गेलेलें व तसेंच युगपत् प्राप्त असलेलें—बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरूं शकत असल्यामुळे ती वेगळी परिभाषा मानण्याची कांहीं गरज नाही, असें म्हणून, भाष्यकारांनीं त्या वेगळ्या परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे)

अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् ॥ इयं च त्रिपाद्यां न प्रयनंते त्रिपाद्या असिद्धत्वात् । अस्याप्य धाह ऊद्सूत्रस्यसूत्रग्रहणं शापकमित्येषा सपाद-सताध्यायीस्या । अन्यथा सम्प्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेवति वृद्धौ धिभ्यौह इत्यादिसिद्धेस्माद्वैयर्थ्यं साष्टमेय । सत्यां होतस्यां बहिरङ्गसं-प्रसारणस्यासिद्धत्वात्तद्व्युत्पन्नगुणो न स्यात् ।

जेथें अन्तरङ्ग कार्यें करणाऱ्या सूत्राची प्राप्ति होतें तेथेंच ही परिभाषा उपस्थित होते. ही परिभाषा त्रिपादीय सांगू पडत नाही. कारण सप्तमसाध्यापोच्या रटीने

त्रिपादी असिद्ध आहे वाह उ२ ' सू० ३२९ या सूत्रातील उद्ग्रहण या परिभाषेचे
 स्थापक असल्यामुळे ही परिभाषा सपादसप्ताध्यायीत आहे असे मानले पाहिजे (' अन्त
 रङ्गशास्त्रचमस्या लिङ्गम् ' असे म्हटले असून ' बहिरङ्गशास्त्रचमस्या लिङ्गम् ' किंवा
 ' अन्तरङ्गकार्यचमस्या लिङ्गम् ' असे म्हटले नाही याचे कारण हे की बहिरङ्गशास्त्र प्रवृत्त
 हातेवेळी किंवा अन्तरङ्गकार्य हातेवेळी ही परिभाषा उपस्थित न होता, जेथे अन्तरङ्गशास्त्र
 प्रवृत्त होऊ पाहत तेथेच ही परिभाषा उपस्थित होते बहिरङ्गकार्यसपादकसूत्र प्रवृत्त
 होतेवेळी ही परिभाषा उपस्थित झाल्यास, ती त्या बहिरङ्गशास्त्रास आपले कार्य करू
 देणार नाही व त्यामुळे जेथे बहिरङ्गकार्य झाल्यावर अन्तरङ्गकार्याची प्राप्ति आहे तेथे
 अन्तरङ्गकार्य प्राप्तच होऊ शकणार नाही व त्यामुळे इष्ट रूप सिद्ध होणे अशक्य होईल
 अन्तरङ्गकार्य करतेवेळी ही परिभाषा उपस्थित होते असे मानल्यास, अन्तरङ्गकार्य करणारे
 त्रिपादीस्थ सूत्र सापादिकशास्त्ररूपा, पूर्वप्रासिद्धम् ' या म्यायान्वय, असिद्ध असून
 देहाल तसे अन्तरङ्गकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल म्हणूनच ' अन्तरङ्गशास्त्रच
 मस्या लिङ्गम् ' असे म्हटले आहे, व त्याचा अर्थ असा हाता की बहिरङ्गशास्त्राने आपले
 बहिरङ्गकार्य केल्यावर जेव्हा अन्तरङ्गकार्य करणारे शास्त्र-म्हणजे सूत्र-प्रवृत्त होते तेव्हाच
 झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरविण्याकरिता किंवा युगपत् प्राप्त झालेल्या बहिरङ्गशास्त्रा-
 ची प्रवृत्ति होऊ न देण्याकरिता व अन्तरङ्गशास्त्रान्वये प्रथम कार्य व्हावे या करिता ही
 परिभाषा उपस्थित होते साम्यविक अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग हे परस्परसापेक्ष वाद आहेत
 आणि सापेक्षकारांनी असे म्हटले आहे की ' बहिरङ्गान्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभावि
 नावेतावौ । यथम् । सध्वन्तरङ्गे बहिरङ्ग सतिच बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् ॥ ' म्हणून जेथे
 अन्तरङ्गशास्त्राला बहिरङ्गशास्त्र दिसत व बहिरङ्गशास्त्राला अन्तरङ्गशास्त्र दिसते तेथेच ही
 नावे-म्हणजे सूत्र-परस्पराभ्या अपेक्षेने अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग म्हटली जातात जेथे
 त्रिपादीतील सूत्राने होणार कार्य अन्तरङ्ग आहे व सपादसप्ताध्यायीतील सूत्राने होणारे कार्य
 बहिरङ्ग आहे तेथे, सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध-म्हणजे नाहीच असे
 असल्यामुळे, सापादिक बहिरङ्गशास्त्रास त्रिपादीस्थ सूत्राने होणारे अन्तरङ्गकार्य दिसत
 नाही व त्यामुळे सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्यास बहिरङ्गाच न येता ते कार्य हाते
 पण जेथे काही विशेष कारणामुळे त्रिपादीस्थ सूत्रास ' पूर्वप्रासिद्धम् ' हे सूत्र लागू पडत
 नाही व त्रिपादीस्थ सूत्राने होणारे कार्य सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत नाही
 तेथे अन्तरङ्गशास्त्र प्रवृत्त होतेवेळी ही परिभाषा लागू पडते जसे, आगच्छ हे पयोद '
 या स्थली ' पयस् + द ' अशा स्थितीत ' ससजुषा रु ' सू० १६२ या सूत्राने ' पय-
 स ' यातील सकाराला रुच होऊन ' पयस् + द ' अशी स्थिति झाली असता, ' हशि
 च ' सू० १६६ या सिद्धवादातील सूत्राची व तसेच ' गुरोरगृतोऽनन्यस्य ' सू०
 ९७ या असिद्धवादातील सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते ' हशि च ' या सूत्राच्या दृष्टीने
 त्रिपादीतील र वप्रकरणसंवाधाची व पुनप्रकरणसंवाधाची सूत्रे असिद्ध नाहीत ' अतो
 वारज्जनादनुने ' सू० १६३ या सूत्राच्या दृष्टीने दीक्षितानी म्हटले आहे की ' वच प्रति

र वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रत्वमनूद्योत्वविधे सामर्थ्यात् ॥ ' व तसेच ' नादिचि ' सू० १६५ या सूत्राच्या शब्देंत त्यानीं म्हटले आहे कीं ' अप्लुतात् इति विशेषणे त तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् ' वरील उदाहरणात उत्त्वकार्य वर्णाश्रयाच्या निमित्तान हाणार असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे व 'प्लुतकार्य वाचकाच्या आश्रयाने होणें अमल्या-मुळे बाहिरङ्ग आहे. या स्थलीं प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्त न झाल्याम प्लुताचें सूत्र पर असल्यामुळे, 'पूर्वात्पर बलवत्' या न्यायान्वये प्लुत होईल आणि उत्त्व हाणार नाही व त्यामुळे 'पयोद' हे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही पण अन्तरङ्गशास्त्राची प्रवृत्ति होते-वेढा ही परिभाषा उपस्थित होते असें मानले असल्यामुळे, ही परिभाषा उपस्थित होऊन 'गुरोरनृत.' या सूत्राने होणारे प्लुतरूपी बाहिरङ्गकार्य होऊं न देता 'हशि च' या सूत्राने अन्तरङ्गकार्य होऊं देते. जेथे त्रिपादींतील सूत्र 'पूर्वशासिद्धम्' या न्याया म्वये तपादसंज्ञायाचीच्या दृष्टीने त्रिपादींतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरतें तेथे त्या सूत्राने होणाऱ्या कार्यस-मग ते कार्य अन्तरङ्ग असो त्रिपादी बाहिरङ्ग असो-ही परिभाषा लागत नाही जस, 'राज = राजनृन्दास्' येथे 'अहोपोडन' सू० २३४ या सापादिक सूत्राने झालेला दासप्रात्ययनिमित्तक बाहिरङ्ग अहोप, 'मो इधुन' इधु' सू० १११ या त्रिपादिक सूत्रान्वये अन्तरङ्ग कार्य वरण्याचा प्रसंग आला असता, असिद्ध ठरत नाही. तसेंच 'अभिषेकयति' या स्थलीं 'उपसर्गासुनोति' सू० २०७० या पूर्व सूत्रान्वये होणारे पयकार्य पदद्वयनिमित्तक असल्यामुळे बाहिरङ्ग आहे व 'अट्टुप्' सू० १०७ या उत्तर सूत्राने होणारे णयकार्य पयपदनिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे. तरी पण दोन्ही कार्ये त्रिपादीन्य सूत्रानीं होणारी असल्यामुळे व या परिभाषेला तीं सूत्र दिसून नसल्यामुळे, अशा टिकाणा ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही व त्यामुळे पय पूर्व होऊन णय होत ही परिभाषा जरी अकार्याचेंत पडित नाही तरी 'वाह ऊट्' हे सूत्र या परिभाषेचें जाणव असल्यामुळे ही परिभाषा या सूत्राज-वच पडित आहे असें मानलें पाहिजे व अशा रितीने ती तपादसंज्ञायाचीन्य ठरत असल्यामुळे तिच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे व त्यामुळे ती त्रिपादीन्य लागू पडत नाही असें ग्रन्थकारानें दाखलें आहे.) जर ही परिभाषा ममती तर, केवळ सम्प्रसारण इत्ये असें मानिलेने अगत् तरी स्फुराधगुण होऊन व नंतर 'वृद्धिरेषि' सू० ७२ या सूत्रान वृद्धि होऊन 'विर्वाह' इत्यादि रूपे मिळू झालींच अमर्गा व 'वाह ऊट्' या सूत्रा नील ऊट्पद्वय रूपे दखलें असले, परंतु हा परिभाषा असल्यामुळे बाहिरङ्गसम्प्रसारणकार्ये असिद्ध ठरून स्फुराधगुण हाणून ममता. (व 'विर्वाह' असे रूप मिळू झाले ममते. 'वाह ऊट्' या सूत्रातील 'ऊट्' पद्वय हा परिभाषेचें जाणव आहे हे मिळू वरण्या-पडितो वरील पडित आहे. ही परिभाषा ममती जर वेवट 'वाह' पूर्वसूत्र सूत्र पुढे होत; व पाणिनीने तेवढेच सूत्र केवळ अमर्गे, ह्या सूत्रपूर्वी 'यत्ते सम्प्रसारणम्' हे सूत्र आहे, व या सूत्रांत 'सम्प्रसारणम्' ह्या शब्दाची 'वाह' येथे अनुवृत्ति झाली अमर्गा, व त्याद्वारे 'वाह' या सूत्राच्या अर्थ 'अथ वाह' सम्प्रसारण इत्याम्

असा झाला असता, व ह्या सूत्राने संप्रसारण होऊन 'विश्वोहः' अर्धे रूप, 'ही परिभाषा नमती तर, सिद्ध झालेंच असतें, तें कथें सिद्ध झालें अमनें हें गाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. 'वहश्च' सू० ३४१० ह्या सूत्रानें 'वह्' धातूला 'ग्वि' प्राप्य होऊन, 'अत उपधायाः' सू० २२८२ ह्या सूत्रानें उपधादीर्घ होऊन, 'विश्व + वाह् + ग्वि + शम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'वाहः' ह्या सूत्रानें 'य्' चें संप्रसारण होऊन, 'विश्व + उ + आह् + ग्वि + शम्' असें होऊन, व नंतर 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० ह्या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन, 'विश्व + उह् + ग्वि + शम्' असें झालें अमनें; नंतर 'पुगन्तलूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्रानें 'उह्' यांतील 'उ' ह्या उपधेचा गुण होऊन 'विश्व + ओह् + ग्वि (य्) + शम्' अशी स्थिति झाली असता, 'वेररुणस्य' सू० ३०५ ह्या सूत्रानें 'ग्वि' म्हणजे 'य्' चा लोप होऊन, व 'बुद्धिरोचि' सू० ३२ ह्या सूत्रानें बुद्धिरुप एकादेश होऊन, 'विश्वोह् + ० + शम् = विश्वोह् + अम् = विश्वोहः' अर्धे रूप सिद्ध झालें असतें. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे, 'वाह ऊर्' अर्धे ऊर्विधायक सूत्र जर नमनें व केरळ 'वाहः' एवढेच संप्रसारणविधायक सूत्र अमनें तर, 'विश्वोहः' हें रूप सिद्ध होईल झालें, नसने; कारण 'विश्व + वाह् + ग्वि + शम्' असा स्थितीत, 'शाम' प्राप्याला मानून होणारे संप्रसारण बहिरङ्ग व असिद्ध ठरलें असतें; व तें ह्या परिभाषेप्रमाणें झालेच नाही—ह्याने वाह् ह्याचें 'उ + आह् = उह्' अर्धे रूप झालेंच नाही, व तें 'वाह्' असेंच ओह्—अमे माननें आग पडलें असने; आणि त्यामुळे, 'ग्वि' प्राप्यामुळे 'पुगन्तलूपधस्य च' ह्या सूत्रानें होणारा उपधेचा गुण होईल झाला नमता, व 'विश्व + उह् + शम् = विश्वोहः' अर्धे 'अत्रुणः' सू० ६९ ह्या सूत्रानें रूप सिद्ध झालें अमने. पण 'वाह ऊर्' ह्या सूत्रांत 'ऊर्' ग्रहण केले असल्यामुळे, 'विश्वोहः' अर्धे रूप सिद्ध होण्यास यांहींच अडचण पडत नाही हे खालील दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. 'विश्व + वाह् + ग्वि + शम्' ह्या स्थितीत, 'वाह ऊर्' ह्या सूत्रानें 'ऊर्' होऊन, 'विश्व + ऊ + आह् + ग्वि + शम्' अशी स्थिति झाली असतां, ऊर् ह्याला संप्रसारणसंज्ञा असल्यामुळे, 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० ह्या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन, आणि 'वेररुणस्य' सू० ३०५ ह्या सूत्रानें 'ग्वि = य्' लोप होऊन व नंतर 'एत्येधायूत्सु' सू० ७३ ह्या सूत्रानें बुद्धिरुप एकादेश होऊन 'विश्वोहः' अर्धे रूप सिद्ध होतें. यावर क्रियेक वैयाकरण असें ह्याणत फी 'विश्वोहः' या दिवाणी शस्त्राण्ययनिमित्तक संप्रसारण बहिरङ्ग असले तरी 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० या सूत्रान्वये होणाऱ्या पूर्वरूप एकादेशाने तें संप्रसारण वाच्य राहत नसल्यामुळे व पूर्वरूप एकादेश बहिरङ्ग व असिद्ध नसल्यामुळे, 'पुगन्तलूपधस्य च' या सूत्रानें 'उह्' यांतील उकाराला गुण होऊन व 'बुद्धिरोचि' या सूत्रानें बुद्धि होऊन 'विश्वोहः' हें रूप सिद्ध होण्यांत अडचण येत नाही पण हें ह्यानें बरोबर नाही; कारण 'हलः' सू० २५५५ या सूत्राचा 'अह्वायवद्वलः परं यत्सम्प्रसारणे नदन्तादस्य दीर्घश्चात्'

अथा अयं अनन्तरमुक्तं, पूर्वोक्तप्रकारेण संप्रसारणतुल्य मानना भावे हे दृष्ट होते म्हणून जम संप्रसारण बहिरङ्ग व अभिद्व टातें दशाक्षप्रमाणे एकदेशा देशाल बहिरङ्ग व अभिद्व टातो इतर वैशाखरग या शेंकेचें अशा रीतीने निरसन करितात कीं, 'संप्रसारणाच्च' या सूत्रान्वये संप्रसारणापुढें अमगा-या अच्चाचीच कडळ निरुति सांगितली आहे त्यामुळे संप्रसारणापूर्वार्त अच् निवृत्त होऊन संप्रसारण जमचें तमचें वायम राहणें व तें शस्त्रप्रत्ययनिमित्तक संप्रसारण बहिरङ्ग व अभिद्व अवस्थामुळे, गुणकार्य होई नाहून नाहो म्हणून 'वाह उद्' या सूत्रांतून उद्महय चरितार्थ होऊन या परिभाषेचें स्वरूप ठरतें, आतां दुसरी दशा अशी कीं बरित उदाहरणांत जें संप्रसारण होतें त शस्त्रप्रत्यया निमित्तामुळे होत नसून अंतर्ज्ञेया निमित्तामुळे होतें, व 'संज्ञानिमित्तकं बहिरङ्गावच' आणि संज्ञे 'परंपरया निमित्तव्यमादाव बहिरङ्गावधवने तु न मानम्' असे दोन भिदांत नुसतेच वर भागितले असल्यामुळे, परंपरने शस्त्रनिमित्तामुळे झालेले पण व, स्वादिक अंतर्ज्ञेयमुळे झालेले संप्रसारण बहिरङ्ग व अभिद्व टात नाहो आणि शस्त्रमुळे स्वरूपगुण व वृद्धि होऊन 'विधौः' हे रूप सिद्ध होण्यांत नाहीं अडचण येत नाहीं, पण हे म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'विध+वाह+ताम्' या स्थळी 'विध' हे धर्मणि उद्वर व श्वापुढें 'वह' चरुचें ज्विप्रत्ययात् रूप या दोन पदांना मानून अंतर्ज्ञा होणारी अमगशामुळे आणि अंतर्ज्ञा होण्याकरितां निमित्त वचन भाक्षित बारावें ज्ञात असल्यामुळे, अंतर्ज्ञानिमित्तक संप्रसारणकार्य बहिरङ्ग व अभिद्व टाबिजे आहे म्हणून संप्रसारणकार्य बहिरङ्ग व अभिद्व नाहीं हे म्हणणें बुर टातें.)

न च पुगन्तेति सूत्रे निमित्तमिषो पिदोरपमन एव भिन्नतात्वादां न गुणः, एयं च भाजानतत्त्वं इति निरूप्यावचं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययस्याङ्गांश उन्वितावाङ्मयेन तत्र प्रत्ययान् । पुगन्तेत्यादी धर्मधार्याध्रयनेकप्रत्ययवाराङ्गप्रत्ययवन्तपूराकारणेन गुण रत्नां गुणपूर्वा इति सूत्रभाष्यममतेऽयं भिन्नतात्वादापदांगवच ॥

प्राची अनुवृत्ति आहे, व या पूर्वसूत्राचा अर्थ ' सार्वधातुक क्रिया आर्धधातुक प्रत्यय पुढें अमतां ' असा आहे. असा प्रत्यय पुढे अमणे हे जे निमित्त ते, अत्राचे विशेषण नमून इक्' चे विशेषण आहे व ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रातील ' पुगन्त व ' लघूपध ' हे शब्द यदुर्मीहि समासाने तयार झालेले सामामिक शब्द असून ते अत्राचा विशेषण आहेत म्हणून ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, ' पुगन्तं वा लघूपधं यदुर्मा तदवयवभूतस्य सार्वधातुकाधधातुकप्रत्ययपरस्पर इक्' गुणः स्यात्— म्हणजे पुगन्तं क्रिया लघूपध अत्रा असून त्या अत्राचा अवयव इक् असल्यास व त्या इकापुढे सार्वधातुक क्रिया आर्धधातुक प्रत्यय हे निमित्त असल्यास, त्या इकाच्या गुण होतां असा तन्हेचा या सूत्राचा अर्थ केल्यास ' भिनत्ति ' इत्यादि स्थलीं इकारास गुण होत नाही, कारण ' भिनद्+तिप् ' या ठिकाणी ' भिनद् ' हे अत्र असून व ' भि ' यांतील इकार त्या अत्राचा अवयव असून देखील, त्या इकारापुढे ' तिप् ' हा सार्वधातुक प्रत्यय नाही. इकार व ' तिप् ' प्रत्यय या दोहोत एकपेक्षा अधिक वर्णांचे व्यवधान आहे व ' येन नाव्यवधानं तत्र व्यतिरेकेऽपि परनिमित्तकं कार्यं भवति ' असा म्याय असल्यामुळे, जेथे लघूपधेचा गुण हांगे सांगितले आहे तशा ठिकाणी केवळ एक वर्णाचच व्यवधान सहन करिता येते; जास्त वर्णांचे व्यवधान असल्यास, गुण हांक शकत नाही, व त्यामुळे ' भिनत्ति ' या अत्रातील इकाराला गुण होत नाही, आणि ' नाजान तयं ' ही निषेधात्मक परिभाषा असल्यामुळे व त्या परिभाषेचा अर्थ अचाप्या अनन्तर—म्हणजे लोच पुढे अमणाच्या—निमित्तामुळे हांगारे कार्य वरतेव्हा पूर्वी झालेल वाहरना कार्य वाहरना ठरत नाही असा असल्यामुळे, ' विशाहः ' या स्थली, प्रकृतपरिभाषा लागूच पडत नाही, कारण ' विश्व+वाह् +ण्वि+शस्=विश्व+उ+आह्+ण्वि+शस्=विश्व+उह्+ण्वि+शम् ' अशी स्थितीत ज्यांत लघूपधाभूत अच् जो उकार आहे तशा ' उह् ' या अत्रापुढे ' ण्वि ' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे, त्या प्रत्ययरूपी निमित्ताने ' उह् ' यांतील उपधाभूत उकारास गुण कार्य करितांना पुढे अमलेल्या ' शस् ' प्रत्ययरूपी निमित्तामुळे ' वाह् ' यांतील वकारास झालेल उकाररूपी मग्नप्रमाणे कार्य वाहरना मानता येत नाही, व त्यामुळे उकारास गुण होण्यांत काही अडचण येत नाही, व गुण झाला म्हणजे ' विश्व +ओह्+ण्वि+शम् ' अशी स्थिति होऊन व ' वेरपृच्छ ' या सूत्राने ' पित्र '—म्हणजे व्—चा लोप होऊन व ' वृद्धिरेचि ' या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' विशाहः ' हे रूप सिद्ध होण्यांत काही अडचण येत नाही. पण प्रत्यकार म्हणताना की,) हे म्हणजे बरोबर नाही; कारण प्रत्ययाला अत्राचा आकांक्षा असल्यामुळे म्हणजे प्रत्यय हा नेहमी अत्रास लागत असून, प्रत्यय गटला की, अत्राचा अवयव उपात्ति होत असल्यामुळे प्रत्ययाचा अत्राचे ठिकाणी अन्वय होणे—म्हणजे प्रत्यय इकाचे विशेषण न होतां अत्राचे विशेषण होणे—हेच योग्य आहे. दुसरे अमे की ' इको गुणवृद्धी ' १-१-१ या सूत्रावरील भाष्याने सांगितल्याप्रमाणे पुगन्त व लघूपध या शब्दाचा (यदुर्मीहि समम न करितां) कर्मधारय समास केल्या असतां, ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्राचा सार्वधा-

तुरार्धधातुक्रयस्वरकं यदङ्गं तदवयवस्य लूपधारूपस्य इको गुणो भवति ' असा अर्थ होऊन 'मिनति' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यांत यांहीं अङ्कण येत नाहीं. (' सार्वधातु-कार्यधातुरयोः ' व ' पुगन्तलूपधस्य च ' हीं अङ्गाधिकारांतील सूत्रे आहेत. त्या अधिरारांत पठित असलेल्या सर्व सूत्रांत ' अङ्गस्य ' हें अधिरारसूत्र अनुवृत्त होतें व अङ्ग आणि प्रत्यय यांना परस्पराची आराध्या असल्यामुळे प्रत्यय याचा अङ्गात अन्वय करणें—म्हणजे प्रत्ययाला इकाचें विशेषण न मानतां अङ्गाचें विशेषण मानणें—हेंच योग्य ठरतें. त्याचप्रमाणें ' पुक् अन्ते यस्य तत्पुगन्तम् ' व ' लघ्वी उपधा यस्य तत् लूपधम् ' असा ' पुगन्त ' व ' लूपध ' या दोन शब्दाचा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि समास करून त्यांना अङ्गाचें विशेषण न मानतां त्यांचा ' पुकि अन्तः पुगन्तः, लघ्वी उपधा लूपधः, तयोः सपाहारः पुगन्तलूपधम् ' असा तन्हेनें आप्यकारांनीं जो समास केला आहे तसाच समास करणें दृष्ट आहे. तसें वेलें असतां ' पुगन्तलूपधस्य च ' या सूत्रांत ' सार्वधातुरार्धधातुरयोः ' व ' अङ्गस्य ' हीं दोन सूत्रे अनुवृत्त होत असल्यामुळे त्या सूत्राचा, सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय उगा अङ्गाच्या पुढें येतो त्या अङ्गाच्या उपधाभूत इकाला गुण होतो असा अर्थ होतो; व असा अर्थ केला म्हणजे होंच पुं सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय असणें हें इकाच्या गुणाचें साक्षात् निमित्त ठरतां परंपरेनें निमित्त ठरतें व त्यामुळे ' नाजानन्तर्ये ' ही परिभाषा ' विश्वीहः ' या उदाहरणांत उपधाभूत उकाराचा गुण परतेवेळीं लागू पडत नाहीं. ती परिभाषा अशाच ठिकाणीं लागू पडते कीं उगा अचाला कार्य करणें आहे त्या अचाला कार्य होण्याचें सूत्रनिर्दिष्टनिमित्त त्या अचाला लागेंच पुढें आहे. तशी स्थिति वर सांगितल्याप्रमाणें प्रवृत्तउदाहरणांत उपलब्ध नसल्यामुळे पुढीं झालेल्या संप्रसारण कार्याचे दहिरहत्व नष्ट होऊं शकत नाहीं व त्यामुळे उकारास गुण होऊं शकत नाहीं, आणि ' विश्वीहः ' असें रूप मिळ होऊं शकत नाहीं. म्हणून ' वाह ऊर् ' हें सूत्र आवश्यक आहे आणि वर सांगितल्याप्रमाणें त्या सूत्रांतील ऊन्महण या परिभाषेचे जापक ठरतें पण हे मागेसाच म्हणजे पुष्करटीशकारांस मान्य नसून ते असे म्हणतात कीं ' पुगन्तलूपधस्य च ' या सूत्रान्वये उपधेनेंल इकाचा गुण होण्याकरितां, ज्याप्रमाणें ' येन लक्षधधानम् ' या श्याफान्वये पृथग्गोचें व्यवधान सहा मानणें आहे तसें ' नाजानन्तर्ये ' ही परिभाषा लागण्याकरितां पृथक्गोचें व्यवधान सहन करण्याकरितां कोणतेंच प्रमाण नाहीं असा शक्तिनें सामान्यिक मागेसाचें वरील दाखेचे सम्राधान करायशम पाहिजे होतें; व तसा शक्तिनें मागेसाचें वरील दाखेचे उत्तर दिवें असतें तर ' विश्व+उर्+ग्वि+तम् ' या श्याफें उगा उकाराचा गुण होतें आहे त्या उकारांत व विर प्रत्ययांत इकाराचें व्यवधान अपक्वामुळे उकारास शान्तेच्या उकाररूपी संप्रसारण कार्याचे दहिरहत्व नष्ट होत नाहीं व त्यामुळे उकारास गुण होऊं शकत नाहीं. म्हणून ' वाह ऊर् ' या सूत्रांतल ऊर् प्रमाण परिभाषा होऊन या परिभाषेचे जापक ठरतें)

अकारान्तोपसर्गेऽनकारान्ते चोपपदे घेर्घाद्घेर्घां णिविचिचावनभिधाना-
न्न स्त एव । वार्युहेत्यादि तुहनेः णिवपि बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वाध्याया-
सङ्गतिः । प्रौढ इत्याद्यस्ताप्येव घृद्धेः प्राप्ते अस्योहस्यानर्थक्यात् प्रादूहोदो-
रस्यस्यापि प्रवृत्तिः ॥

(आतो शङ्कारार अशी देवा परतो की 'प्र' इत्यादि उपसर्गापुढे विचा
'वारि' इत्यादि अनकारान्त उपसर्गापुढे 'वह्' धातूचे विचप्रत्ययान्त रूप विचा
'वाह्' धातूचे विचप्रत्ययान्त रूप आले असतां 'प्रौढ.' व 'वार्युहा' इत्यादि रूप
सिद्ध होण्याकरितां 'वाह् ऊह्' या सूत्रांत ऊह्प्रत्यय केले आहे, व तशा रीतीनें त
ऊह्प्रत्यय वरितांय तरत असल्यामुळे प्रवृत्तवारिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाहीं. शंका-
वार ह्मणतो की जर 'वाह् ऊह्' हे सूत्र नमते तर 'प्रवाह्' या शब्दाच्या द्विती-
येच्या बहुवचनार्थे 'प्रौढ.' असें ह्मण रूप सिद्ध न होता, 'प्रौढः' असें विवृत रूप
झालें अमने; जसें 'ऊह्' न वरिता मग्नमरण केले अमने तर 'प्र+वह्+ण्वि+ताम्
=प्रवाह्+ण्वि+ताम्=प्र+उ+अ इ+ण्वि+ताम्=प्र+उह्+ण्वि+ताम्=प्र+भौह्+०+अम्'
अशी स्थिति होऊन, 'एष्टि परस्मै' सू० ७८ या सूत्रानें परस्मै पुरादेश केरवानर
'प्रौढ.' असें रूप झालें अमने. पण 'वाह् ऊह्' हे सूत्र असल्यामुळे 'प्र+वाह्+ताम्
=प्र+ऊ+आह्+ताम्=प्र+ऊह्+अम्' अशी स्थिति होऊन 'एधेध-एह्' सू० ७३
या सूत्रानें घृष्टिरूप पुरादेश होऊन 'प्रौढः' असें ह्मण रूप सिद्ध होई. तसेंच 'वारि
+वाह्+विच्+टा' अशा स्थितीत ऊह् न वरितां सप्रसारण केल्यास, 'वारि+उ+अ इ
विच्+टा=वारि+उह्+विच्+टा' अशी स्थिति झाली अमतां, 'पुगन्तलूपधर्म्य च'
या सूत्राने 'उह्' यांतील लूपधर्माभूत उकारास गुण होऊन 'वारि+भौह्+०+आ'
अशी स्थिति झाल्यावर, 'इरी यणचि' या सूत्राने यणादेश होऊन 'वाधौहा' असें
विवृत रूप सिद्ध झालें अमने, पण ऊह् वेच्याम. 'वारि+वाह्+विच्+टा=वारि+ऊ
+आह्+विच्+टा=वारि+ऊह्+विच्+टा' अशा स्थितीत 'ऊह्' यांतील उपधा ष्हम्य
नसल्यामुळे, 'पुगन्तलूपधर्म्य च' या सूत्राने गुण न होतां, 'इरी यणचि' या
सूत्राने यणादेश होऊन 'वार्युहा' असें ह्मण रूप सिद्ध होते. या शकेवर ग्रन्थकार असे
उत्तर देतात की) अकारान्त उपसर्गापुढे किंवा अनकारान्त उपसर्गापुढे 'वह्' धा-
तूचे विचप्रत्ययान्त विचा 'वाह्' धातूचे विचप्रत्ययान्त रूप येतच नाहीं; कारण
भाषेत अशा शब्दांचा प्रयोग कोठेहि केलेला आढळत नाहीं. ('वार्युहा' या शब्दाचा
प्रयोग भाषेत आढळतो हें खरें) पण अशा प्रकराचे शब्दप्रयोग 'ऊह्' धातूचा
विचप्रत्यय लागून सिद्ध झाले आहेत असें समजावें ('वाह्' धातूचा विचप्रत्यय लागून
तरी) रूपें सिद्ध झालीं आहेत असें समजू नये. 'ऊह्' च तथा 'ऊह्' वितर्के' असा
अर्थ आहे तरी) प्रत्येक धातूचे अनेक अर्थ असल्यामुळे, व धातूपादान धातूचे सर्व अर्थ
न देतां केरळ प्रसिद्ध अर्थ दिले असल्यामुळे, 'ऊह्' धातूचा अर्थ 'ऊह्' प्रापणे,

असा केल्यास, ' वायुंद्वा ' इत्यादि शब्दांचा वास्तविके जो अर्थ आहे त्या) अर्थाचा बोध होण्यांत कांही अडचण येत नाही. ' प्रौढः ' इत्यादि रूपे अशुद्धच आहेत; कारण अशा स्थला (' ऊद् ' च्या अभावामळे) कोणत्याहि सूत्रानें वृद्धीची प्राप्ति नाही. तसेंच ' प्रौढः ' इत्यादि स्थला ' ऊह ' हा शब्द अनर्थक असल्यामुळे ' प्रादूहोदोऽव्य-
पेक्षेपु '—सू० ७३ वरील वार्तिक—या वार्तिकाची देखील प्राप्ति नाही (' प्र+ऊह+क्विप्
+शस्=प्र+ऊह्+०+अस् ' येथाल ' ऊह ' शब्द अनर्थक आहे; कारण तो शस्प्रत्ययाचा एकदेश ' अ ' व ' ऊह् ' या दोहोंचा संधि होऊन तयार झाला आहे. हा ' ऊह ' शब्द घञन्त ' ऊह ' शब्दाप्रमाणें अर्थवान् नाही. म्हणून ' अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य — परिभाषा १४—या परिभाषेप्रमाणे वरील वार्तिकांत सांगितलेल्या ' ऊह ' या आर्वावान् शब्दानें, वर सांगितल्याप्रमाणें संधीनें बनलेल्या ' ऊह ' या अनर्थक शब्दाचें, ग्रहण होऊं शकत नाही; आणि त्यामुळे ' प्र+ऊह ' येथें वरील वार्तिकान्वयें वृद्धिरूप एकदेश होऊं शकत नाही आणि ' प्रौढः ' असें रूप कोणत्याहि तऱ्हेनें सिद्ध होऊं शकत नाही)

न च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितबहिर्ज्ञत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वात्तदभावन तं प्रति परासिद्धत्व पूर्वत्रेत्यनेन यक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । किं च पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्या-
मस्या अनुपस्थितिरेव ॥

(शंकाकार अशी शंका करतो कीं, जरी ही परिभाषा यथोद्देशपक्षात त्रिपादीस लागू पडत नाही तरी) कार्यकालपक्षांत परिभाषेची त्रिपादीमध्यें प्रवृत्ति रद्द करणे अशक्य अदि—पण हे म्हणणें बरोबर नाही; कारण (' पूर्वप्रासिद्धम् ' सू० १० या सूत्रान्वयें) सपादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें त्रिपादींतील परसूत्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे (परसूत्र अन्तरङ्गकार्य करणारें अमलें व पूर्वसूत्र बहिरङ्गकार्य करणारें असले तरी बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें अन्तरङ्गकार्य करणारें त्रिपादींतील परसूत्र अभिद्ध ठरतें व त्यामुळे त्रिपादींतील परसूत्रानें होणाऱ्या अन्तरङ्गकार्याला) अन्तरङ्गत्व येऊं शकत नाही, व त्या त्रिपादिक परसूत्राच्या दृष्टीनें सापादिक पूर्वसूत्रानें होणाऱ्या कार्याला बहिरङ्गत्व येऊं शकत नाही; आणि प्रकृतपरिभाषेनें त्या बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्रास असिद्ध ठरवितां येणें अशक्य आहे (आतां शंकाकार असा शंका करतो कीं) या परिभाषेच्या आधारें बहिरङ्गकार्य करणारें सापादिक पूर्वसूत्र अन्तरङ्गकार्य करणाऱ्या त्रिपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें अभिद्ध—म्हणजे ते विद्यमानच नाही अगें—ठरत असल्यामुळे, ' पूर्वप्रासिद्धम् ' या सूत्रांतील ' पूर्वत्र ' या शब्दानें त्या बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापा-
दिक पूर्वसूत्राचें ग्रहणच होऊं शकणार नाही व असा शीतनें बहिरङ्गकार्य करणारें सापा-

दिक् पूर्वमूत्र अन्तरङ्गकार्यं करणान्या त्रैषादिक परामूत्राद्या दृष्टीने अमिद्र टरंल. (य
 बहिरङ्गकार्यं करणान्या सापादिक पूर्वमूत्राद्या दृष्टीने अन्तरङ्गकार्यं करणारं त्रैषादिक पर-
 मूत्र अमिद्र टरं द्रव्यणार नाही एव ग्रन्थकार म्हणतात की) हें म्हणें बरोबर नाही.
 वारग या परिभाषेप्रमाणे अन्तरङ्गकार्यं करणान्या त्रैषादिक परामूत्राद्या दृष्टीने बहिरङ्ग-
 कार्यं करणारं सापादिक पूर्वमूत्र अमिद्र टरणार, व ' पूर्वप्रामिद्रम् ' या सूत्रान्वये
 सापादिक पूर्वमूत्राद्या दृष्टीने त्रैषादिक परामूत्र अमिद्र टरणार. अशा रीतीने एकमेकांच्या
 दृष्टीने एकमेक अमिद्र टरल्यामुळे व दोहोंतून कशाचें प्रवृत्त करावें (व कोणत्या मूत्राम
 मिद्र व कोणत्या मूत्राम अमिद्र मानावें) हें टारिण्याचें कोणतेंहि माध्यम ठरल्याच
 नसल्यामुळे, प्रवृत्तपरिभाषा व ' पूर्वप्रामिद्रम् ' हें सूत्र ही दोन्ही प्रवृत्त होऊं नाक-
 णार नाहीत. (व त्यामुळे कोणतें सूत्र मिद्र व कोणतें अमिद्र हें टारितीतें घेणें असाय
 होणार.) दुसरे अर्थ की ' पूर्वप्रामिद्रम् ' हें सूत्र अठाव्याशील प्रायश्च पठित अमलना-
 मुळे व प्रवृत्तपरिभाषा घेवत अनुमानाच्या आचारावर रचली असल्यामुळे-म्हणजे ' वाह
 ऊद् ' या सूत्राशील ऊद् प्रवृत्तहोती जापकाच्या आचारें मानली असल्यामुळे-प्रायश्च
 पठित सूत्रानें-म्हणजे ' पूर्वप्रामिद्रम् ' या सूत्रानें-प्रवृत्त आनुमानिका परिभाषेचा वाच
 होणें हेंच योग्य ठरतें म्हणूनच कार्यक्षालपक्षांत देखील ही परिभाषा त्रिषादीत मुळीच
 उपस्थित होत नाही अर्थ मानतें पाहिजे (आणि अर्थ आहे म्हणूनच जेथें एखाद्या
 स्थली अन्तरङ्गकार्यं करणान्या त्रैषादिक मूत्राची व बहिरङ्गकार्यं करणान्या सापादिक
 मूत्राची युगपत् प्राप्ति होते तेथें ही परिभाषा मुळीच लागू पडत नाही व ' पूर्वप्रामिद्रम् '
 या सूत्रान्वये त्रैषादिक मूत्र अन्तरङ्गकार्यं करणारें असून देखील अमिद्र टरतें व बहिरङ्ग-
 कार्यं करणारें सापादिक मूत्रच प्रवृत्त होतें. जसे ' मनोरथऽमनस्तरथ ' या वृद्धाहरांत
 ' समनुयो रः ' या सूत्रानें रथ होऊन ' मनरत्तरथ ' अशी स्थिति झाली असती,
 अन्तरङ्गकार्यं करणान्य. ' रो रि ' सू० १०१ या त्रैषादिक मूत्राची व तयेंच बहिरङ्ग-
 कार्यं करणान्या ' हसि च ' सू० ११६ या सापादिक मूत्राची युगपत् प्राप्ति होतें.
 ' हसि च ' या मूत्राच्या दृष्टीने ' रो रि ' हें सूत्र अमिद्र टरत असल्यामुळे, ' रो रि '
 हें सूत्र प्रवृत्त न होतां ' हसि च ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन ' मनोरथ ' अर्थ इष्ट रूप मिद्र
 होतें.)

अत एव कार्यक्षालपक्षमेवोपक्रम्योक्तसुखीयत्वाऽयुक्तोऽयं परि-
 हारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तं विसर्जनीयसुखी भाव्ये सिद्धान्तिना ।
 त्रिषादीस्थेऽन्तरङ्गो कर्तव्येऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किं तु
 यच्चनमवारब्धव्यमिति तदादायः ॥

(यथोद्देशपक्षांत व तयेंच कार्यक्षालपक्षांत ही परिभाषा त्रिषादीत लागू
 पडत नाही,) म्हणूनच, ' शरद्वर्मानयोर्विषयार्थः ' ८-१-१५ ह्या सूत्रावरिल
 भाष्यांत भाष्यकारांनीं कार्यक्षालपक्षाचा उपक्रम करून व वर सांगितलेल्या सुखीचा
 अनुवाद करून (' विमर्जनीयोऽनुत्तरपदे ' हें वार्तिक अश्वर भट्टे याच ह्या ग्रंथ.

धाने विचार करितांना जेव्हां अशी शंका निघाली की, हें वार्तिक असण्याची मुळीच गरज नाही, कारण वृद्धि बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे रेफाचा विसर्जनीय होऊंच शकत नाही; तेव्हां ह्या शंकेचें उत्तर देतांना) भाष्यकार सिद्धान्तपक्ष सांगतेवेळीं असें झणतात की, असा रीतीनें (वृद्धीच्या) बहिरङ्गत्वामुळे वार्तिक स्वयं ठरविणें अयोग्य आहे. ह्या भाष्याचा आशय हा आहे की, त्रिपादीत पठित असलेल्या सूत्रानें जेथे अन्तरङ्ग कार्ये करणें आहे तेथे (अन्तरङ्गपरिभाषेचा आधार घेऊन,) आलेल्या अङ्गणांचा परिहार करणें योग्य नाही व वरील वार्तिकचें अवश्य पटणें केलें पाहिजे (' नृपतेः अपत्यं पुमान् नारपत्यः ' ह्या उदाहरणांत, ' दिवदित्पादित्पुप्युत्तरपदाण्यः ' सू० १०७७ ह्या सूत्रानें अपथाधे ' ण्य ' प्रत्यय होऊन, ' तद्विनेष्वचामादेः ' सू० १०७९ ह्या सूत्रानें आद्यच् ' नृ ' ला वृद्धि होऊन व ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्यानें इकाराचा लोप होऊन, ' नारपत्य. ' असें रूप होतें; जसें—'नृपति+ण्य = नारपति + ण्य = नार् + पन् + ण्य (य) = नारपत्यः '. ह्या उदाहरणांत प्रथम असा निघतो की, ' नार् ' ह्या पदांत पदान्ती असलेल्या ' र ' चा ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' सू० ७६ ह्या सूत्रानें विसर्ग का होऊं नये ? वास्तविक य सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होऊन, ' विसर्जनीयस्य सः ' सू० १३८ ह्या सूत्रानें विसर्गाचा सकार झाला पाहिजे. असें न व्हावें झणून वार्तिककारांनीं ' विसर्जनयोऽनुत्तरपदे ' असें वार्तिक मुद्राम केलें आहे. ह्या वार्तिकान्वये पुढें उत्तरपद असल्यामुळे, रेफाचा विसर्ग न होता, तो जसाचा तसाच राहतो. ह्यावर शंकाकार अशी शंका करतो की, हें वार्तिक असण्याची काही गरज नाही; कारण ' ण्य ' प्रत्ययाला मानून नृराची वृद्धि ' नार् ' झालेली असल्यामुळे, तो ह्या परिभाषेप्रमाणें बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते व ती झालीच नाही असेंच मानलें पाहिजे. झणजे मग रेफ नाहीच असें मानल्यास ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाही. ह्या शंकेवर भाष्यकार असे उत्तर देतात की, ' खरवसानयोर्विसर्जनीय. ' हें त्रिपादीतील सूत्र आहे. ह्या सूत्रानें अन्तरङ्ग कार्ये—झणजे रेफाचा विसर्जनीय—करतेवेळी, सापादिक वृद्धि रूप बहिरङ्गराचें असिद्ध मानतां येत नाही; कारण अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादीस लागू पडत नाही. त्यामुळे सापादिक वृद्धिरूप बहिरङ्गकारांला त्रिपादीनें होणारें अन्तरङ्ग कार्य दिमत नमल्यामुळे ते बहिरङ्ग ठरूं शकत नाही व ते प्रथम होतें न त्यानंतर रेफाचा विसर्ग होणें हें कार्य थांबवितां येत राही. पण तें कार्य न व्हावें झणून वरील वार्तिकची आवश्यकता आहे. साराचा, भाष्यकारांच्या ह्या व्याख्यानावरून हें स्पष्ट होतें की, त्यांच्या मतें ही परिभाषा कार्येहालवशांत दम्येल त्रिपादीस लागत नाही.)

अत एव निगाव्यते इत्यादौ लभ्यार्थं तस्य शेष इति चयनमेवावधारम् ।
अन्यथान्तरङ्गवाणिज्यात्पूर्वं धैकस्मिन्नलये तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

(त्रिपादांम ही परिभाषा लागत नाही) म्हणूनच, ' निगारयते ' इत्यादि म्भत्, न व होण्याकरिता, ' तस्य दोषः स्योगादिलोपलक्षणेषु ' असे वातिक (' न पदान्त ' १-१-५८ ह्या सूत्रावरील भाष्यात) मुहाम सामितले आहे. जर ही परिभाषा त्रिपादांम लागू पडत अमना तर हें वातिक च्यर्थ टारले अमने, (व ते भाष्यकारानीं सोगण्याचें काही कारण नव्हत,) कारण वेदविक्रम लख अन्तरङ्ग अम-रामुळेत बहिरङ्ग णिलोपापूर्वी, होऊं शकल अमने. (' निगारयते ' हे नि+गृ निगारण ' ह्या तुदादिगणांतील घातूच्या णिन्ताचे वसंणि रूप आहे. ' नि+गृ+णिच्+यन्+ते ' ह्या स्थितांत ' रचो णिति ' सू० २५४ ह्या सूत्रानें, णिच् प्राग्य पुढे अमन्यामुळे ' गृ ' ह्यांतील ' क् ' ची ' आर् ' अनी वृद्धि होऊन व नंतर ' णेरनिटि ' सू० २३१३ ह्या सूत्रानें ' णि ' लोप होऊन, ' निगारयते ' हे रूप सिद्ध होतें आणि ' निगारयते ' हे वैकल्पिक रूप ' अचि विभाषा ' सू० ३५४१ ह्या अग्निधारांतील सूत्रानें होते. यथे ' णिच् ' ला-म्हणजे ' इ ' या अद्यात्-मानून होणारें वैकल्पिक ' ल्य ' अन्तरङ्ग-कार्य आहे, व पुढे अमनाच्या ' य् ' प्रत्ययामुळे होणारा ' णि ' लोप हे बहिरङ्गकार्य आहे. ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग ' ह्या परिभाष्यमार्गे, अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, ' णि ' -म्हणजे ' इ ' -पुढे असल्यामुळे, ' अचि विभाषा ' ह्या सूत्रान्वये वैकल्पिक ल्य होऊन ' निगारयते ' व ' निगारयत ' अशीं रूपे सिद्ध होतात. पण ' पूर्वप्राप्तिवत् ' ह्या साक्षात् पडित सूत्रावर, ' णेरनिटि ' ह्या सिद्धकाण्डातील सूत्रानें णिलोपकार्य प्रथम केल्यास, ' गार् ' ह्या पुढे ' णि ' राहत नाही. म्हणून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लागू नार नाही, व वैकल्पिक ल्य होणार नाही. णिलोपपूर्वी अनादेश स्थानिवत् मानून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लावत वन नाही, कारण ' पूर्वप्राप्तिवत् न म्यानिवत् ' असे वातिक आहे, व त्या वातिमाचा अर्थ असा आहे कीं, त्रिपादांत सांगितलेल्या सूत्रा-कार्ये करिताना, आदेश स्थानिवत् मानू नये मग ' निगारयते ' हे रूप सिद्ध होणार नाही, म्हणून भाष्यकार म्हणतात कीं, ' तस्य दोषः स्योगादिलोपलक्षणेषु ' -म्हणजे ' पूर्वप्राप्तिवत् न स्थानिवत् इति वातिकस्य दोषः = याद-अप्रवृत्ति, स्योगादिलोपे ल्ये णचे च वर्तते. ' माराश ' रको स्योगाद्यो ' याने स्योगादि लोप करिताना, ' अचि विभाषा ' ह्याने ल्य करिताना, व ' रयाम्ना नो ण ' ह्याने ण-य करिताना, ' पूर्वप्राप्तिवत् न स्थानिवत् ' हे वरील वातिक न मानता, आदेश स्थानिवत् मानून स्योगादिलोप, ल्य, व णत्व घरावे, व ह्या भाष्याच्या आधारे, णिलोपपूर्वी अनादेश स्थानिवत् मानल्यान, ' निगारयते ' असे वैकल्पिकरूप होतें. ह्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते कीं, ही अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादांम लागू पडत नाही, कारण ती त्रिपादांम लागू पडती तर, ' ल्य ' हें अन्तरङ्ग कार्य असल्यामुळे, प्रथम झालेच अमने, व गिन्नेप बहिरङ्ग असल्यामुळे मागून झाला अमना, व मग पूर्वप्राप्तिवत् न स्थानिवत् ' ह्या वातिमात दोष शब्दविषयाची भाष्यकारांम काहीच बरज नव्हती.)

धाने विचार करितांना जेव्हां अशी संज्ञा निघाली की, हें वार्तिक 'असण्याची' मुळीच गरज नाही, कारण वृद्धि बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे रेफाचा विसर्जनीय होऊंच शकत नाही; तेव्हां ह्या शंकेचें उत्तर देतांना) भाष्यकार सिद्धान्तपक्ष सांगतेवेळीं असें ह्मणतात कीं, अशा रीतीनें (वृद्धीच्या) बहिरङ्गत्वामुळे वार्तिक शब्ध ठरावियें अयोग्य आहे. ह्या भाष्याचा आशय हा आहे कीं, त्रिपाक्षित पठित असलेल्या सूत्रानें जेथें अन्तरङ्ग कार्यें करणें आहे तेथें (अन्तरङ्गपरिभाषेचा आधार घेऊन,) आलेल्या अङ्गणीचा परिहार करणें योग्य नाही व बरील वार्तिकचें अङ्ग्य पठण केले पाहिजे ('गृपतेः अपत्यं पुमान् नारपत्यः' ह्या उदाहरणांत, 'द्वित्यदित्यादियुपयुत्तरपदान्यः' सू० १००० ह्या सूत्रानें अपत्यार्थे 'ण्य' प्रत्यय होऊन, 'तद्वित्येवचा मादेः' सू० १००१ ह्या सूत्रानें आद्यच् 'ङ्' ला वृद्धि होऊन व 'यस्येति च' सू० ३१३ ह्यानें इकाराचा लोप होऊन, 'नारपत्य.' असें रूप होतें; जसें—'गृपति + ण्य = नारपति + ण्य = नार् + पत् + ण्य (य) = नारपायः'. ह्या उदाहरणांत प्रथम असा निघतो कीं, 'नार्' ह्या पदांत पदार्थी असलेल्या 'र्' चा 'खरव' सानयोर्विसर्जनीयः' सू० ७६ ह्या सूत्रानें विसर्ग कां होऊं नये ? वास्तविक य. सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होऊन, 'विसर्जनीयस्य सः' सू० १३८ ह्या सूत्रानें विसर्गाचा सकार झाला पाहिजे. असें न रद्दावें ह्मणून वार्तिककारांनीं 'विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे' असें वार्तिक मुद्राम केले आहे. ह्या वार्तिकान्मधें पुढें उत्तरपद असल्यामुळे, रेफाचा विसर्ग न होता, तो जसाचा तसाच राहतो. ह्यावर शंकाकार अशी शंका करतो की, हे वार्तिक असण्याची कोडीं गरज नाही; कारण 'ण्य' प्रत्ययाला मानून ऋणां राची वृद्धि 'आर्' झालेली असल्यामुळे, ती ह्या परिभाषेप्रमाणें बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते व ती झालीच नाही असेंच मानणें पाहिजे. इत्येजे मग रेफ नाहीच असें मानल्यास 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाही. ह्या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देताम कीं, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' हे त्रिपाक्षीत सूत्र आहे. ह्या सूत्रानें अन्तरङ्ग कार्ये—ह्मणजे रेफाचा विसर्जनीय—करतेवेळीं, सापादिक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्ये असिद्ध मानतां येत नाही; कारण अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपाक्षीत लागू पडत नाही. त्यामुळे सापादिक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याला त्रिपाक्षीत होणारे अन्तरङ्ग कार्ये दिसत नसल्यामुळे ते बहिरङ्ग ठरूं शकत नाही व ते प्रथम होते व त्यानंतर रेफाचा विसर्ग होणें हे कार्य यांघवितें येत नाही. पण ते कार्ये न रद्दावे ह्मणून बरील वार्तिकची आवश्यकता आहे. सारांत, भाष्यकारांच्या ह्या व्याख्यानावरून हें स्पष्ट होतें कीं, त्यांच्या मतें ही परिभाषा कार्येकालागशीत देतील त्रिपाक्षीत लागत नाही.)

अत एव निगाल्यते इत्यादी ल्यार्थं तस्य क्षीय इति चचनमेवार्थम् ।
अन्यथान्तरङ्गवाणिज्यलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलये तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

(त्रिपादास ही परिभाषा लागत नाही) म्हणूनच, ' निगल्यते ' इत्यादि स्थली, लत्व होण्याकरिता, ' तस्य दोष सयोगादिलोपलक्षणेषु ' असे वातिक (' न पदान्त ' १-१-५८ ह्या सूत्रावरील भाष्यात) मुद्दाम सांगितले आहे जर ही परिभाषा त्रिपादास लागू पडत असता तर हे वातिक स्वयं ठाले असतें, (व ते भाष्यकाराना सांगण्याचे काही कारण नव्हत,) कारण वैकल्पिक लत्व अन्तरङ्ग असल्यामुळे त बहिरङ्ग गिलोपापूर्वी, होऊ शकल असत, (' निगल्यते ' हे नि+ ' गृ निगण ' ह्या तुदादिगणातील धातूच्या गिनन्ताच कर्मणि रूप आहे. ' नि+गृ+णिच्+थ्+ते ' ह्या स्थितात ' सचो जिगिति ' सू० २५४ ह्या सूत्रानें, णिच् प्रत्यय पुढ असल्यामुळे ' गृ ' ह्यातील ' कृ ' ची ' आर् ' असा वृद्धि होऊन व नंतर ' णरनिटि ' सू० २३११ ह्या सूत्रान ' णि ' लोप होऊन, ' निगल्यते ' हे रूप सिद्ध होतें आणि ' निगल्यते ' हे वैकल्पिक रूप ' अचि विभाषा ' सू० २५४१ ह्या अत्रेध्दकाण्डातील सूत्रान होत. येथे ' णिच् ' ह्या-म्हणजे ' इ ' या अचाला-मानून होणारे वैकल्पिक लत्व ' अन्तर्ङ्ग-कार्य आहे, व पुढ असल्यान्या ' यक् ' प्रत्ययामुळे होणारा ' णि ' लोप हे बहिरङ्गकार्य आहे ' असिद्ध बहिरङ्गम-तरङ्ग ' ह्या परिभाषेप्रमाणें, अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, ' णि ' -म्हणजे ' इ ' -पुढ असल्यामुळे, ' अच विभाषा ' ह्या सूत्रान्वय वैकल्पिक लत्व होऊन ' निगल्यते ' व ' निगल्यते ' असां रूपे सिद्ध हातांत पण ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या साक्षात् पठित सूत्र-वर, ' णरनिटि ' ह्या सिद्धकाण्डातील सूत्राने गिलोपकार्य प्रथम केल्यास, ' गार् ' ह्या पुढ ' णि ' राहण नाही म्हणून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लागू नार नाही, व वैकल्पिक लत्व होणार नाही गिलोपरूपी अत्रादेश स्थानिवत् मानून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र कावन्वय वत नाही, कारण ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' अस वातिक आहे, व ह्या वातिकान्चा अर्थ असा आहे का, त्रिपादात सांगितलेल्या सूत्रा स्वये कार्य करिताना, आदेश स्थानिवत् मानू नये मग ' निगल्यते ' हे रूप सिद्ध होणार नाही, म्हणून भाष्यकार म्हणतात की, ' तस्य दोष सयोगादिलोपलक्षणेषु ' -म्हणून ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' इति वातिकस्य दोष = तत्र = अप्रगुत्ति, सयोगादिलोपे लत्वे णत्वे च कर्तव्ये. ' मारात्रा ' स्को सयोगाचो ' यान सयोगादि लोप करिताना, ' अचि विभाषा ' ह्याने लत्व करिताना, व ' रणा-या नो ण ' ह्याने णत्व करिताना, ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' हे वरील वातिक न मानता, आदेश स्थानिवत् मानून सयोगादिलोप, लत्व, व णत्व वराजे, व ह्या साध्याच्या आधारे, गिलोपरूपी अत्रादेश स्थानिवत् मानल्यान, ' निगल्यते ' असे वैकल्पिकरूप होतें. ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, हा अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादास लागू पडत नाही, कारण ती त्रिपादास लागू पडती तर, ' लत्व ' हे अन्तरङ्ग कार्य असल्यामुळे, प्रथम झालच असतें, व गिलाप बहिरङ्ग असल्यामुळे लागून झाला असता, व मग पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' ह्या वातिकात दोष दाखविण्याची भाष्यकारास काहीच गरज नव्हती.)

येऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिसमाप्यन्तरङ्गाग्निभाषया प्रत्यक्षसिद्ध-
स्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं यदन्ति तेऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादर्तव्या इति दिक् ॥

जे येणी (वैयाकरण मायेत प्रचलित असलेल्या इष्ट रूपांची सिद्धि करण्या-
करितां) लक्ष्यानुसार, ही अन्तरङ्ग परिभाषा आनुमानिकी असूनहि, ती साक्षात्
पठित 'पूर्वप्रासिद्धम्' ह्या सूत्राचा बाध करूं शकते असे समजतात व ह्या परिभाषे-
नें इष्टरूपसिद्धि करून घेतात ते पाणिनीय सूत्रांत जसे सांगितलें आहे तशाच तऱ्हेनें
कार्य करणाऱ्यांच्या आदरास पात्र नाहींत हे लक्षांत ठेवावे. (सारांश परिभाषा अष्टा-
ध्यायींत साक्षात् पठित असलेल्या सूत्रांचा बाध करूं शकत नाहीं; म्हणून पठित सूत्रा-
नेच कार्य करावे, व परिभाषा आढ येत असल्यास तिच्याकडे लक्ष देऊं नये, आणि
ह्या अन्तरङ्ग परिभाषेचा त्रिषादोत उपयोग करूं नये.)

अत एव औमाङोश्चेत्यादग्रहणं धरितार्थम् । तद्धि सद्वा आ ऊङे-
त्यत्र परमपि स्वर्णदीर्घं धाधित्वान्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पर-
रूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोरत्यन्तन्तरं पूर्वं धातोर्नपसर्गयोगे पश्चात्
खदद्याशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति संप्रसारणाच्चेति
सूत्रे भाव्ये स्पष्टम् ॥

(मार्गे ग्रन्थकाराने ' अन्तरङ्गे यतस्य जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धम् ' अन्ना ह्या परिभाषेचा अर्थ केला आहे; त्यातील प्रथमांश म्हणजे ' जातम् ' हा वया ज्ञापकसिद्ध आहे ह्याचे आतांपर्यंत विवेचन करून, द्वितीयांश म्हणजे ' तत्कालप्राप्तिकम् ' हा अंश देखील पाणिनीला संमत आहे हें सांगतात. युगपत् प्राप्त बहिरङ्गकार्य देखील ह्या परिभाषेप्रमाणें असिद्ध ठरतें,) म्हणूनच, ' ओमाटोश् ' सू० ८० ह्या सूत्रांतील ' आद् ' प्रहण योग्य ठरतें. ' खट्वा+आ+उट ' अशा स्थितींत, (' अकः सर्वान् दीर्घः ' सू० ८५ ह्या परसूत्रानें होणारें स्वर्णदीर्घकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळें, व ' आद्-गुणः ' सू० ६९ ह्या पूर्वसूत्रानें होणारें गुणादेशकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, तें) गुणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य पूर्वसूत्रानें होणारें असून देखील, परसूत्रानें होणाऱ्या बहिरङ्ग स्वर्णदीर्घकार्याचा बाध करितें. (व प्रथम होतें आणि त्यामुळें ' खट्वा+ओटः ' अशी स्थिति झाली असतां,) ' वृद्धिरोचि ' सू० ७२ ह्या सूत्रानें वृद्धिरूप एकदेशाची प्राप्ति होते. वृद्धिरूप एकादेश न होतां, पररूप एकादेश व्हावा (व अशा रीतीने ' खट्वाटः ' असें दृष्ट रूप सिद्ध व्हावें) म्हणून, ' ओमाटोश् ' ह्या सूत्रानें ' आद् ' प्रहण केले आहे. (व तें आद् प्रहण पर सांगितलेल्या ' तत्कालप्राप्तिकम् ' ह्या द्वितीयांशाचें-म्हणजे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्य युगपत् प्राप्त झाल्यास, बहिरङ्गकार्य अमिद्ध ठरून अन्तरङ्गकार्य प्रथम होतें ह्याचें-ज्ञापक आहे ' खट्वाटः ' ह्या उदाहरणांत, स्वर्णदीर्घरूपी बहिरङ्गकार्य व गुणरपी अन्तरङ्गकार्य युगपत् प्राप्त झालीं असतां, गुणरपी अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीने स्वर्णदीर्घरूप बहिरङ्गकार्य अमिद्ध ठरून तें न होतां, गुणरपी अन्तरङ्ग

कार्य प्रथम होतें हे ' ओमाहोश्च ' ह्या सूत्रांनील ' आह् ' मह्यंति जायन्ति होतें गुण-
कार्य अन्तरह् या व सरणं दीर्घं कार्यं बाहिरह् यां हे आतां प्रत्यक्ष सांगणान्) त्रिया-
चात्तक प्रत्ययाचा प्रथम धातूशी संधि शास्त्रावर (म्हणजे ' वह्+अ=उह ' असा संधि
केल्यावर,) नंतर उपसर्गाशी संधि कराय, (म्हणजे ' आ+उह=ओह ' असा संधि
करावा) व त्यानंतर ' वृद्धा ' ह्या शब्दान्तराशी ' ओह ' ह्या समुदायाचा संधि
करावा, — अशा रीतीने गुण अन्तरह् ठरतो असे ' संप्रसारणाद्य ' ६-१-१०८
ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (' प्रथमं धत्तु. गत्यनेन युज्यते,
पश्चादुपसर्गेण पश्चादाश्रयान्तरेण ' असा नियम असणामुळे, पुढे पुढे कार्य उत्तरानंतर
कार्याच्या अपेक्षेन अन्तरह् ठरते व उत्तरानंतर कार्य बाहिरह् ठरते; म्हणून ' आ+उह '
ह्याच संधिरूप कार्य, ' वृद्धा+आ ' ह्या संधिरूप कार्याच्या मानाने, अन्तरह् अस्या-
मुळे, ते कार्य प्रथम होऊन गुणरूपी पुरादेन होतो. ह्या मुळे गुणरूपां कार्य अन्तरह्
व सरणं दीर्घं कार्य बाहिरह् आहे असे भाष्यांत म्हटले आहे. वास्तविक ' वृद्धा+आ
+उह, असा स्थितीत सरणं दीर्घं कार्य प्रथम केव्हाच ' वृद्धा+उह ' अशी स्थिति
होऊन व नंतर ' आह्+गुण ' याने गुणादेन होऊन ' वृद्धाह ' असे रूप मिळू शकू
शकले असते. परंतु प्रकृतपरिभाषा पाणिनीय साम्य भवत्यामुळे त्याला हे साहीन
होतें की गुणादेशरूपी अन्तरह् कार्य सरणं दीर्घं कार्य बाहिरह् कार्याचा वाध करून प्रथम
होईल व ' वृद्धा+ओह ' अशी स्थिति होईल आणि तशी स्थितीत ' वृद्धिरेचि ' या
सूत्राने वृद्धिरूप पुरादेन होऊन ' वृद्धाह ' असे अनित्य रूप मिळू होईल तसे न
व्हावे म्हणून त्याला ' ओमि आदि च आत् परे परस्परमेकादेश स्यात् ' या अर्थाने
' ओमाहोश्च ' हे सूत्र मह्यंति करारें त्याला व अशा रीतीने त्या सूत्रांनील आह्प्रत्यय
या परिभाषेच्या द्वितीयांशाचे जापक ठरते)

पक्षान्वयानुकरणस्य दिव्यादिशब्दसंस्थे तु नास्य प्रवृत्तिर्मात्रसंस्थं-
प्रसारणाच्चेति सूत्रस्याभाष्यप्रामाण्येनानित्य प्रवृत्तियदनुकरणमितिदेश-
मादाय लब्धादित्ये एतदप्रवृत्तेः ।

(शंकाकार अशी शक्य परितो की, ' ओमाहोश्च ' ह्या सूत्रांनील ' आह् '
प्रत्यय ' तत्कालप्रसिद्धम् ' ह्या द्वितीयांशाचे जापक होऊ शकत नाही, कारण
' नित्य एहि इति न आह ' असा स्थिती, अनुकरणरूपां ' नित्य एहि ' ह्या
देन शब्दाचा ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्रान्वये ' मिहिरिह ' असा संधि न होतो ' मिहिरिह '
असा संधि व्हावा ह्यामुळे ' ओमाहोश्च ' ह्या सूत्रांत ' आह् ' प्रत्यय कथ असे, व
ते अशा रीतीने चरितार्थ ठरत. प्रत्यक्षा ह्या शक्ये असे उत्तर देतात यां.) ' एहि '
ह्या अनुकरणरूपी शब्दाचा ' नित्य ' इत्यादि शब्दाशी संधि करतवेळी, ' ओमा-
होश्च ' हे सूत्र सांगत नाही; कारण ' संप्रसारणाद्य ' ६-१-१०८ ह्या सूत्रावरील
भाष्यांत जेथं ' आह् ' प्रत्यय ह्या परिभाषेचे वर सांगितल्याप्रमाणे, जापक मानले
आहे त्या भाष्याररूप हे स्पष्ट होतें की, जेथं (' आह् ' सूत्रच नसून,) ' मह्यंति

वदनुकरणं भवति 'प. ३६ ह्य' अनेच व अतिदेशविधारक परिभाषेमुळें आह्ला आह्ला प्राप्त झाले आहे, तेंच 'आमाडोश्च' हे सूत्र लागत नाही. ('आमाडोश्च' हे सूत्र तेव्हाच लागू पडत की जेव्हां 'शिव + आ + इहि' अशी स्थिति आहे पण 'शिव णिइ इति म आह' असा अनुकरणस्थली, 'णिइ' हा शब्द 'आ + इहि' ह्यांचा संधि होऊन झालेला शब्द नसून, तसा संधि होऊन झालेल्या शब्दाचा अनुकरण करणारा शब्द आहे. यारांश असा अनुकरणस्थली, 'णिइ' हा शब्द 'आ + इ' ह्याने सुरू होणारा शब्द नसल्यामुळे, ह्या ठिकाणी 'आमाडोश्च' हे सूत्र लागू लागत नाही. ह्याने असा ठिकाणा पररूप संधि होण्याकरितां हे सूत्र चरितार्थ ठरते हें ह्याग बरोबर नाही, व त सूत्र द्वितीयांशाचे शारक आहे असें जें वर सांगितलें आहे तेंच बरोबर आहे.)

यत्तु पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते पश्चात्साधनेन । उपसर्गेण तत्संज्ञ-
कशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण च । अत एवानुमूयत इत्यादौ
सकर्मकत्वात् कर्मणे लकारसिद्धिरिति, तन्न । क्रियायाः साध्यत्वेन
योधात्साध्यस्य च साधनकाङ्क्षनया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रिया-
बोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संव-
न्धोक्तिरित्यात् । अत एव सुद्धकापूर्वं इति सूत्रे पुर्वं धातुरूपसंगेणेत्यु-
पसर्गा नेतृत्वात् पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्तयुक्तया-
स्यैव युक्त्यमर्कः, साधन हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यादेना भाष्ये ।

कोणी अस ह्यागतान को, पथम धातूचा उपसर्गाशी—ह्यागते 'उपसर्गा-
क्रियायोगे' ह्या संज्ञाविधायक सूत्रान्वये ज्या शब्दांना 'उपसर्ग' अशी संज्ञा प्राप्त
होत तसा शब्दांशा—सर्गाग हातो, नन्तर वारंवाचक (तिप् इत्यादि) प्रत्ययांना,
व त्या प्रत्ययांच्या निमित्तामुळ होणाऱ्या ('सर्वधातुके यर्, कर्मरे दाप्' इत्यादि
सूत्रांना होणाऱ्या 'यर्' इत्यादि विकरणरूपां) कार्यांशी संयोग होतो, असा निश्चय
अमल्यामुळेच, 'अनुभूयते' इत्यादि स्थाने, ('सू' हा धातु जरी असक आहे
तसा त्याचा 'अनु' ह्या उपसर्गादो प्रथम सर्गाग आह्यामुळ,) सकर्मकत्व यत, व
धातु सकर्मक आह्यामुळ, कर्मणे पश्चात् होणारे प्रत्यय ('ने इते अन्ते इ० य
' यर्') होतात —पण हे ह्यागते बरोबर नाही. कारण क्रिया ही साध्य अमल्या-
मुळ, ती साध्य आहे असाच बोध होता. (व साधनादोवाय साध्य मिष्ट होऊ शकत
नसल्यामुळे,) साध्याला—ह्यागते क्रियेला—साधनाची—ह्यागते वारंवाची—आकांक्षा अमने.
ह्याने क्रियेला कारकाचक ('तिप्' इत्यादि) प्रत्ययांचा संयोग आह्यानेतरच, ही
क्रिया कागत्या प्रसारणी आहे (ह्यागते कर्मरे क्रिया कर्मणे आहे) हें निश्चयमक
ज्ञान हाऊ शकत. आणि साधन—ह्यागते वारंवाचक 'तिप्' इत्यादि प्रत्यय—पश्चात्ता-
वर, त्या प्रत्ययानिमित्तामुळे होणारे कार्य (—ह्यागते प्रत्यय उपा अधीन असेल नदनु-

रुच ' यद्, यप् ' इ० विज्ञाप्य लावण्याचे कार्य-) कल्याणनंतर, आगि त्याचा त्रियशा सयोन घडल्यानंतर ' उपसर्गां त्रियायागे' ह्या सूत्रान्वये उपसर्गसत्ता प्राप्त हाणाऱ्या शब्दाशी सयव होज उचित आहे हागूनच, ' सुद्धापूर्व ' ६-१-१३१ ह्या सूत्राशीच भाष्यात ' प्रथम धातूचा उपसर्गाशी सयव हातो ' असा पक्ष सागून अस झटल आहे की, ' हा पक्ष बराबर नाही प्रथम, धातूचा प्रत्ययाशी सयोन हातो, नंतर उपसर्गाशी सयव होतो, व भाष्यकारांना, वर मागितलेली कारण देऊन, हाच द्वितीय पक्ष बराबर आहे, कारण सावनामुळ त्या सिद्ध होतं, अस झटल आहे

उपसर्गद्योत्यार्थान्तभावेण धातुनेवाथार्थानेधातापुत्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धिः । पश्चाच्छेत्तुयांभाय धातकापसर्गसम्बन्धः ॥

धातूत सर्व अर्थांच प्रकाशन करण्याच सामर्थ्य असल्यामुळ, व उपसर्गांन ज्ञात हाणारा अर्थ धातूत अन्तर्भूत असल्यामुळ, वर मागितलेल्या (' अनुभूते सुप मया ' इत्यादि) उदाहरणात कर्मणि लकाराची रूप सिद्ध हाण्यात काहीच अडचण येत नाही मळ धातूस लकार लावल्यानंतर, बावयप्रमाण करणारा पुरूप ज्या विशेष अध्यानापे धातूचा प्रयोग करू इच्छितो तो धातूत अन्तर्भूत असलेला अर्थ बावय ध्वज करणाऱ्या अध्यास स्पष्ट कळवा हाणून अभिप्रेत अर्थाचा धातूक उपसर्ग धातूनाग लावता

एव चान्तरङ्गतरार्थानोपसर्गनिमित्त सुद्धासृतीत्यस्याया द्वित्यादितः पूर्व प्रवर्तते ततो द्वित्यादि ॥

अन्तरङ्ग काय प्रथम हात असलेल्या मुळे, ' सम् + कृ + ति ' अशा स्थितीत (' सप रिश्री कराता भूषणे ' सु० २५५० ह्या सूत्राने ' सुर् ' आगम व ' लिटि धातोरनभ्या मस्य ' सु० २१७७ ह्या सूत्राने द्विवचन अशी धोन काये, लिटाच रूप करिताना, दुग पत् प्राप्त झाली असता,) ' सुद् ' प्रथम हाता व द्विवचन नंतर होतं, कारण ' सुद् ' आगमाच निमित्त ' सम् ' ह्या उपसर्ग अन्तरङ्गतर अर्थाचा छोटक आहे (अन्तरङ्गचा मुळ धातूचा प्रत्ययाशी प्रथम सयव हाता व नंतर उपसर्गाशी सयव होतो असं मागे मागितल आहे पण जेथे काही विशेष कारणांमुळ धातूचा व उपसर्गाचा सयव अन्त रङ्गतर ठरत असेल तेथे, धातु उपसर्गाशी प्रथम सयुक्त करावा प्रवृत्त उदाहरणान, सम् ' ह्या उपसर्गापुढ ' कृ ' धातु आला असता भूषणरूप अर्थविशयात ' सर रिश्री कराता भूषणे ' ह्या सूत्रान ' सुद् ' आगम होतो. अशा ठिकाणी, उपसर्गाची भूषणरूप अर्थविशयोक्तता ' सुद् ' आगम हाण्यास निमित्त होते भूषणरूप अर्थ ' कृ ' धातूत अन्तर्भूत आहे सारा, पण तो अर्थ चेवडा ' सम् ' ह्या उपस र्गान प्रकाशित होत। तेव्हाच ' सुद् ' होतो, व अर्थघटनरता प्रथम व अन्त अन्तरङ्ग अमर्यामुळ, अशा ठिकाणी, धातूचा प्रत्ययाशी सयव हाण्यापूर्वी, उप सर्गाशी सयव हातो, व नंतर लिटाच रूप करिताना, लिटाच जागी णल् आदना हाऊन, ' णल् ' निमित्तक द्विव होत सारास, ' सम् + कृ + ति ' अशी स्थिति

किं च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे ऐकस्वयाद्यापत्तिरित्यु-
पपदमतिडिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

दुसरे अमें की, धातु व उपसर्ग यांचा सम्बन्ध प्रथम केला तर (' कुगतिप्रा-
दयः ' सू० ७६१ ह्या सूत्राने) धातु व उपसर्ग यांचा समास होऊन दोहोना
मिलून एकच स्वर होण्याची आपत्ति येईल, अमें ' उपपदमतिड् ' २-२-१९ ह्या
सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (उपसर्गांचे स्वर भिन्न आहेत, ' उपसर्गांश्चा-
भिवर्जम् ' फिद् सू० ८१ ह्या सूत्रान्वये त्यांना आपुंदात स्वर सांगितला आहे, व
' धातोः ' सू० ३६७१ ह्या सूत्रान्वये धातु अन्तोदात्त असतो, पण दोहोचा समास
केल्यास त्यांचे भिन्न स्वर नष्ट होऊन ' समासस्य ' सू० ३७३४ ह्या सूत्रान्वये
एकच सामासिक स्वर-ह्रणजं अन्तोदात्त स्वर-होईल.)

भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः । अत एव णेरध्ययने इति
निर्देशः स्ङ्गच्छते ।

भाववाचक प्रत्यय पुढे असला तरी, तो धातूशी प्रथम अन्वित होतो.
(नंतर धातूचा उपसर्गाशी सम्बन्ध होतो) ह्रणूनच, ' णेरध्ययने वृत्म् ' सू० ३०६६
ह्या सूत्रांत ' अध्ययने ' असा उच्चारलेला शब्द योग्य ठरतो. (प्रथम धातु साध-
नेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण ' ह्या नियमानुसार जेथे कारकवाचक—ह्रणजे कर्तृ, ४
कर्मणि, अधिवरणे इत्यादि अर्थांचा वाचक-प्रत्यय पुढे येतो तेथेच हा नियम लागू
पडावा, पण जेथे धातूपुढे क्रियावाचक प्रत्यय येतो तेथे हा नियम लागू पडू नये
अशी कोणी संका केल्यास, सम्बन्धकार ह्रणतात की, धातूपुढे का-ववाचक प्रत्यय आले
असतां, जसा धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होतो, त्याचप्रमाणे धातूपुढे
क्रियावाचक प्रत्यय आला असता देखील, त्या दोहोचा सम्बन्ध प्रथम होतो, व हे
' णेरध्ययने वृत्म् ' ह्या सूत्रातील ' अध्ययने ' ह्या रूपावरून सिद्ध होते. ' अध-
यनम् ' येथे ' ह्युट् ' प्रत्यय कारकवाचक नसून भाववाचक—ह्रणजे क्रियावाचक—
आहे; तरी पण त्या क्रियावाचक प्रत्ययाचा धातूशी प्रथम सम्बन्धकरी तरच
' अध्ययनम् ' असे रूप सिद्ध होऊं शकते. धातूचा प्रथम उपसर्गाशी सम्बन्ध
करून मग प्रत्ययाशी सम्बन्ध केला तर, ' अध्ययन ' असे रूप सिद्ध होऊं शकत
नाही; कारण ' अधि + इड् + भावे ह्युट् ' अशा स्थितींत, ' पुनोरनाफी ' सू०
१२४७ ह्या सूत्राने ' ह्युट् ' चे जागी ' अन ' असा आदेश होऊन ' अधि + इ +
अन ' अशी स्थिति झाली अमतां, धातु व उपसर्ग ह्यांचा प्रथम साधि केल्यास,
' अरः सर्वेर्ण दीर्घः ' ह्या सूत्रान्वये सर्वर्णदीर्घ होऊन ' अधी + अन ' असे होईल, व
नंतर ' सार्वधातुकार्यधातुस्योः ' ह्या सूत्राने गुण होऊन, ' अघे + अन ' असे
होऊन, नंतर ' पृथोऽयमावायः ' ह्या सूत्राने अयादेश होऊन ' अघ्यू + अन = अघ-
यन ' असे विवृत रूप होईल. पण धातूचा प्रत्ययाशी प्रथम, व नंतर उपसर्गाशी,

सम्बन्ध केल्यास, 'इ + ल्युट् = इ + भन' अशा स्थितीत 'सांस्कृत्यार्थधातु-
तयोः' ह्या सूत्राने इकाराचा गुण होऊन 'ए + भन' अशी स्थिति झाल्यावर, 'एचो-
ऽयवायावः' ह्या सूत्राने अयादेन होऊन 'अय् + भन = भयन' असे रूप होते. व
नंतर 'अधि' ह्या उपसर्गाशी 'भयन' ह्याचा संबंध केल्यास, 'इरां यगधि' ह्या
सूत्राने यणादेन होऊन 'अभ्य् + भयन = अभ्ययन' असे शुद्ध रूप मिळते. ह्या-
वरून हे स्पष्ट होते की, धातूच्या पुढे क्रियावाचक प्रत्यय आला तरी, धातूचा व
प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होऊन नंतर उपसर्गाशी सम्बन्ध होतो व पाणिनीने घरील
सूत्रांत उच्चारलेला 'अभ्ययन' हा शब्द ह्याचें ज्ञापक आहे.)

इदं च सामान्यपेशं ज्ञापकं भावतिडोऽपि पूर्वमुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र
समासापत्तिः ।

('अभ्ययन' येथे भावयाचक 'ल्युट्' प्रत्यय 'इ' पुढे आहे, हागून 'अभ्ययन'
हा शब्द एवढ्याचेंच ज्ञापक व्हावा की, धातूपुढे क्रियावाचक 'ल्युट्' प्रत्यय आल्यास
धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होऊन नंतर उपसर्गाशी सम्बन्ध होतो. पण धातू-
पुढे भाववाचक 'तिट्' प्रत्यय आल्यास, धातूचा व त्या प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध
होतो, व नंतर उपसर्गाशी सम्बन्ध होतो ह्याचें ज्ञापक 'अभ्ययन' हा शब्द होऊं शकत
नाहीं, अशी कोणी शंका केल्यास ग्रन्थकार ह्याप्रकारे वी. 'अभ्ययने वृत्तम्' ह्यानेच
'अभ्ययन' हा शब्द केवळ 'ल्युट्' प्रत्ययाचा ज्ञापक नसून,) ती सर्व प्रकारच्या प्रत्य-
यांचा ज्ञापक आहे, कारण क्रियावाचक 'तिट्' प्रत्यय पुढे असला तरी, धातूचा व
प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होतो तथा सम्बन्ध प्रथम न केल्यास-हागळे धातूचा प्रथम
उपसर्गाशी सम्बन्ध केल्यास-त्याचा समास होईल (व वर सांगित-याप्रमाणे त्या
दोहोंचा मिळून एक सामान्यिक शब्द झाल्याने 'वेरकर्यांवापति' रूप शब्द येईल)

तिड्विपतिड्विति निषेधात् तत्र दोषो यदि भावतिड्युपसर्गयोगो
ऽस्तीत्यलम् ।

पण धातूपुढे भाववाचक 'तिट्' प्रत्यय आला असतो, अशा धातूची उपसर्ग
येत असेल तर, धातूचा उपसर्गाशी सम्बन्ध होण्याची 'तिट्' प्रत्ययाशी सम्बन्ध होतो
असे मानले हागळे, 'उपपदमतिट्' सू० ७८२ या सूत्रानेच 'अतिट्' या निषेधा-
न्वये 'तिट्'नाचा व उपसर्गाचा समास होत नसल्यामुळे, वेरकर्यांदिशेष येऊ शकत
नाहोत (ग्रन्थकाराच्या हागण्याचा आशय असा आहे की, जेथे धातूपुढे भाववाचक-
हागळे क्रियावाचक- 'तिट्' प्रत्यय येतो तेथे धातूची उपसर्ग देण्याचा संभव नसत,
कारण भाववाचक 'तिट्' प्रत्यय निषेधा अर्थ सांगितो व त्याहून जमून अर्थ सांगणे
जेथे अभिप्रेत आहे तेथेच धातूची उपसर्ग लावण्याची गरज पडते. पण असा टिप्पणी
देविल उपसर्ग धातूमागे रावला असल्यास, धातु व भाववाचक 'तिट्' प्रत्यय याचा
प्रथम सम्बन्ध केला व नंतर तरा तिड्विपतिड्विति उपसर्गाचा सम्बन्ध केला हागळे,

तिष्ठन्त धातूचा व उपसर्गाचा ' उपपन्नतिद् ' या निमित्तान्वये ममास होत नसल्यामुळे ऐषप्रवर्षादिदेशे मुखीच येऊं शकत नाहींत.) एषडें विवेचन पुढें आहे.

यत्तु विशेषापेक्षासामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् । यथा रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च । तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यमिति यासुडन्तरङ्ग ।

कोणी अमें म्हणतात कीं, ज्याला विशेष निमित्ताची अपेक्षा आहे त्याच्या मानानें, ज्याला सामान्य निमित्ताची अपेक्षा आहे तें अन्तरङ्ग समजावें; कारण ज्याला विशेष निमित्ताची अपेक्षा असते (त्याला सामान्य निमित्ताची अपेक्षा असतेंच) व त्याहून अधिक-म्हणजे विशेष-निमित्ताची अपेक्षा असते. (म्हणून सामान्य+विशेष अशा दोन निमित्तांची ज्या कार्याला अपेक्षा आहे तें कार्य, ज्या कार्याला फेकळ सामान्य निमित्ताची अपेक्षा आहे त्याच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरतें.) जसे ' रुदादिभ्यः सार्वधातुके ' सू० २४७४ ह्या सूत्राप्रमाणें, (प्रत्ययाला इडागम होण्याकरितां,) दोन निमित्तांची अपेक्षा आहेः—(१) तो प्रत्यय सार्वधातुक असला पाहिजे व (२) प्रकृति, रुदादि पांच धातूपैकीं, धातु असला पाहिजे (व तो प्रत्यय देशाल ' वलादि ' असला पाहिजे तेव्हांच इडागम होतो.) अशा ठिकाणी ' रुदादिभ्यः सार्वधातुके ' या सूत्रांत विवक्षित असलेल्या सार्वधातुकाचें ज्ञान होण्याकरितां रुदादि पञ्च धातूपैकीं प्रकृतीहून तो प्रत्यय झाला आहे आणि तसेंच तो वलादि सार्वधातुकप्रत्यय आहे या ज्ञानाची आवश्यकता आहे. (सारांश ' अट्, ईट्, ईट् ' हे आगम होण्याकरितां प्रकृति रुदादि पञ्च धातूपैकीं एका धातु असून त्यापुढें सार्वधातुक वलादि प्रत्यय आहे हें ज्ञान आवश्यक आहे. पण यासुड होण्याकरितां तशा ज्ञानाची आवश्यकता नाहीं; कारण तो विशेष प्रकृतीहून होणारा नसून कोणत्याहि धातूहून कोणत्याहि सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक परस्मैपदी लिटाच्या प्रत्ययाला होणारा आगम आहे) म्हणून यासुड अन्तरङ्ग ठरतो. (' यासुड परस्मैपदपूदात्तो ङिच् ' सू० २२०९ ह्या सूत्रानें लिटाच्या परस्मैपद प्रत्ययांना ' यासुड ' आगम सांगितला आहे. ' रुदादिभ्यः सार्वधातुके ' सू० २४७४ ह्या सूत्रानें ' रुदादि ' परस्मैपदी पांच धातूपुढें वलादि सार्वधातुक प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययाला इडागम सांगितला आहे; तसेंच ' रुद्श्च पञ्चभ्यः ' व ' अट् गार्ग्यगालवयोः ' सू० २४७५-२४७६ ह्या सूत्रांनीं, रुदादि पांच परस्मैपदी धातूपुढें वलादि सार्वधातुक अपृक्त प्रत्यय आल्यास, तशा प्रत्ययाला ' ईट् ' व विकल्पेकरून ' अट् ' आगम सांगितला आहे. तेव्हां ' रुद्+लिङ् ' अशा स्थितींत, लिटादेश ' ल् ' प्रत्यय झोऊन ' रुद्+ल् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' ल् ' ह्या अट्टक हलादि सार्वधातुक प्रत्ययाला ' यासुड ' आगम प्रथम करावा कीं ' ईट् ' आगम प्रथम करावा ? ' अट् गार्ग्यगालवयोः ' ह्या सूत्रावरील वृत्तींत अट्टोऽजी दीक्षित असे म्हणतात कीं, ' प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वात् यासुड '—म्हणजे अट् व ईट् हे आगम होण्याकरितां

(' इति तत्र ' व्याख्या अन्वय ' इति यामुद् अन्तरङ्गः ' व्याशीं करावा-गृहणजे ग्रन्थकार जे कारण सांगणार आहेत, ते भट्टोजी दीक्षितांच्या मताचें खण्डन करणारे आहे असें समजावें; व ह्या कारणानें कैयटाच्या मताचें देखील खण्डन होतें हें सांगण्याकरितां ग्रन्थकारांनीं मागील पंक्तीत ' एतेन ' गृहणजे-चक्षुमणप्रकारेण-हा शब्द घातला आहे.) पर जे (दीक्षितांनीं) म्हटलें आहे तें बरोबर नाही. विशेष हें व्याख्या (व सामान्य हें व्यापक) असल्यामुळे, जेथें जेथें विशेष असते तेथें तेथें सामान्याचें अस्तित्व अनुमाना-नें सिद्ध होतें हें जरी खरें आहे (जसें-जेथें जेथें आद्रवृक्ष, वटवृक्ष, पिप्पलवृक्ष आहेत तेथें तेथें ' वृक्षत्व ' आहे हें अनुमानानें सिद्ध होतें) तरी, (जशी विशेषाला निमित्तत्वा आहे-गृहणजे ' स्य ' ' तासि ' होण्यास जशी त्यांना विशेषलकाररूप विशेष-निमित्ताची अपेक्षा असल्यामुळे विशेषाचें ठिकाणीं निमित्तत्व असतें, -तशी) सामान्या-चें ठिकाणीं निमित्तत्वा असतें हें मानण्यास कांहींच प्रमाण नाही. (गृहणजे ' स्य ' ' तासि ' होण्यास सामान्यलकाराचीहि गरज आहे असें मानण्यास कांहींच आधार नाही.) गृहणून विशेषाचे ठिकाणीं अधिक (सामान्य+विशेष) निमित्त असतें असें प्रतिपादन करणें बरोबर नाही. आणि भाष्यांत सामान्यापेक्षे कार्य अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्षे कार्य बहिरङ्ग असतें असा कोट्टि उल्लेख केला नाही. (सारांश सामान्या-पेक्षे अन्तरङ्ग व विशेषापेक्षे बहिरङ्ग असतें असें जे दीक्षितांनीं व कैयटानें म्हटलें आहे ते बरोबर नाही. अद्, इद्, ईद्, हे आगम होण्यापूर्वीं यामुद् होतो हें खरें आहे; पण त्याचें खरें कारण हें आहे की, यामुद् हा नित्य आहे-गृहणजे आगम झाले तरी तो होतो व न झाले तरी तो होतो. पण यामुद् प्रथम झाल्यावर आगमाची प्राप्तीच नाही गृहणून ते अनित्य आहेत. साधप्रकाशिकेंत म्हटलें आहे की, ' नित्यत्वाद्यामुद् । अडि-टोस्तु यामुटि न प्राप्तिरवृत्तत्वाभावादिति बोध्यम् ')

यत्तु मनुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गाथो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मनु-प्राप्तिमाशङ्क्य प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासात्समा-सेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनोके, नैतत्सारमुक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितो, यथा पाञ्चनापितिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिर्भाष्ये । द्विगोलुग-पत्य इति लुग्विधानात्तद्धितार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुराद्ध्य द्विगुरिति तदाशयं कैयटः । ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ साधकाशाद्विगोर्वहुव्रीहिणा प्रकृते परत्वाद्याध इत्याशयेन, नैप द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तिनोके, तमवकाशमज्ञानानोऽपवाद-त्वाद्द्विगु प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी । अन्यपक्षार्थे सुयन्तमात्रस्य विधीयमान-बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद्याधकः प्राप्नोतीति कैयटः । ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह । अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिः । कान्तरङ्गता । अन्यपक्षार्थे बहुव्रीहिविशिष्टेऽन्यपक्षार्थे द्विगुस्तसिद्धास्य

तद्विनेऽस्तिग्रहणं क्रियत इति । अधिकास्त्ययापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगु-
र्बहिरङ्ग इति कैयट इति । नैया सिद्धा त्युक्तिरेताद्यताप्यपवादवाहनेः ।
अच् सामान्यापेक्षयणो विदिष्टसवर्णाजपेक्षीयेण बाधदर्शनात् ।

(शाखाकार म्हणतो कीं, सामान्यापेक्ष अन्तराह व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग अमते
असा भाष्यांत उल्लेख आहे व तो उल्लेख कोठे आहे हें तो सांगतो.) ' तदस्यास्त्यस्मि-
न्निति मनुप् ' ५-२-१४ ह्या मत्तुर्सूत्रावरील भाष्यांत, 'पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुः '
ह्या टिकाणीं ' मनुप् ' प्रत्ययाची प्राप्ति आहे (कारण ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' येथें
' तदस्यास्ति ' ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या अर्थ स्पष्ट दिसतो. म्हणून ' पञ्चगुः ' असें
रूप न होतों, ' मनुप् ' प्रत्यय लागून ' पञ्चगोमान् ' असें रूप घावें) अशी शांका
उपस्थित झाली असता, सिद्धान्ती म्हणतो कीं ' पञ्चगोमान् ' असें मनुप्प्रत्ययान्त
रूप होऊ शकत नाही, कारण ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' ह्या उदाहरणांत ' पञ्च ' व
' गो ' हे दोन शब्द परस्परनिरपेक्ष नसून परस्परसापेक्ष आहेत.) म्हणून त्या दोन
शब्दांपैकी कोणत्याहि एका शब्दाच्या ' मनुप् ' प्रत्यय लावला असावा ' पञ्चगोमान् ' ह्या
शब्दानें उया अर्थाचा बोध होतो त्या अर्थाचा बोध ' पञ्चवान् ' किंवा ' गोमान् ' ह्या
शब्दांनीं होऊ शकत नाही—म्हणजे तसा बोध करून देण्याचें त्या दोन शब्दांत सामर्थ्य
नाहीं. तसेंच ' पञ्च ' व ' गावः ' ह्या दोन शब्दांचा ' पञ्च गावः ' असा जो समु-
दाय) त्या समुदायाहूनहि ' मनुप् ' प्रत्यय होऊ शकत नाही, कारण तो शब्दसमुदाय
प्रतिपदिक्त नाही. (सुवन्त समुदाय आहे, व ' इयाप्प्राप्तिपदिक्तात् ' ह्या अधिकारसूत्रान्वये
प्रतिपदिद्याहून ' मनुप् ' प्रत्यय होऊ शकतो.) तसेंच (' पञ्च गावः सन्ति
यस्य सः ' असा बहुव्रीहि) समास केल्यावर ' पञ्चगु ' ह्या सामासिकशब्दा-
हून ' मनुप् ' प्रत्यय करण्याचे कांही प्रयोजन राहत नाही, कारण बहु-
व्रीहिसमासाने, मनुप्प्रत्ययानें होणारा अर्थ सांगितल्याच आहे असें सिद्धान्तींनीं
म्हटल्यावर, (शाखाकार म्हणतो कीं, सिद्धान्तांचे) हें म्हणजे बरोबर नाहीं, कारण
(द्विगु) समासाने प्रत्ययाचा अर्थ सांगितला असला तरी, द्विगूहून तद्वित
प्रत्यय होऊ शकता—जसें ' पाञ्चनाषितिः ' ह्या स्थलो द्विगुसमासहून अपरार्थायक
तद्वित ' इज् ' प्रत्यय झाला आहे.) हें घरील भाष्य पूर्वपक्षाची उक्ति आहे. कैयट
म्हणतो कीं, पूर्वपक्ष करणाऱ्याचा आशय हा आहे कीं, ' द्विगोर्लुपानपत्ये ' सू० १०८०
ह्या सूत्रांत, तद्वितप्रत्ययाचा लुप् होतो असें विधान केले असल्यामुळे, त्या सूत्रावरून
हे स्पष्ट होतें कीं, तद्वितार्थ द्विगूहून तद्वित प्रत्यय होतो व ' पञ्चगु ' हा द्विगुसमास
आहे. (बहुव्रीहि समास नाही; म्हणून ' पञ्चगु ' शब्दाहून ' मनुप् ' प्रत्यय होण्यास
काही हरकत नाही. वास्तविक, सिद्धान्तांच्या म्हणण्याप्रमाणें, ' पञ्चगु ' हा बहुव्रीहि
समास आहे, पण पूर्वपक्षा झालेचें लक्ष न देतां, तो द्विगुसमास आहे असें घळन
वरील शंभू करितो. ह्या शिबेवर सिद्धान्ती पुनः असें उत्तर देतो कीं,) ' द्विमातुरः, '
' पाञ्चनाषितिः, ' ' पञ्चमु वपालेऽनु संस्कृत ' इत्यादि स्थलीं, सावनास—म्हणजे घरी-

तार्थ-क्षालेला द्विगु, प्रकृत उदाहरणांत-म्हणजे ' पञ्च गावः सन्ति यस्य सः पञ्चगुः ' ह्या उदाहरणांत-बहुव्रीहीनें, परम्यामुळें, बाधित होतो. (पूर्वसूत्रापेक्षां परसूत्र बलवत्तर ठरण्याकरितां, दोन्ही सूत्रें तुल्यबल-म्हणजे आपापल्या विषयांत चरितार्थ-असली पाहिजेत. ' संख्यापूर्वो द्विगुः ' व ' तद्धितायोत्तरपदे समाहारे च ' सू० ७३० व ७२८ हीं द्विगुविधायक सूत्रें ' द्वैमातुरः, ' ' पाञ्चनापितिः ' ' पञ्चनपालः ' इत्यादि स्थलीं तद्धितप्रत्यय पुढें होण्याकरितां केलेल्या द्विगून चरितार्थ आहेत; तसेच ' शेषो बहुव्रीहिः ' व ' अनेकमन्यपदार्थे ' सू० ८२९ व ८३० हा बहुव्रीहिविधायक सूत्र ' पीताम्बरः ' ' चक्रपाणिः, ' इत्यादि ठिकाणीं चरितार्थ आहेत. ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' ह्या उदाहरणांत, संख्यां प्रथम असल्यामुळें ' संख्यापूर्वो द्विगुः ' ह्या सूत्राने द्विगु पावला आहे, व ' अनेकमन्यपदार्थे ' ह्याने बहुव्रीहि पावला आहे. ' अनेकमन्यपदार्थे ' हे सूत्र परसूत्र असल्यामुळें, ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' ह्या न्यायाने द्विगूचा बाध होऊन बहुव्रीहि होतो.) हा वरील अर्थ मनांत धरून सिद्धान्ती म्हणतो कीं, ' पञ्चगुः ' हा द्विगुसमास नव्हे. तर मग हा केणता समास आहे? (असे पूर्वपक्षाने विचारलें असतां, सिद्धान्ती उत्तर देतो कीं,) हा बहुव्रीहि समास आहे. (' संख्यापूर्वो द्विगुः ' हे सूत्र ' पाणमातुरः ' ' द्वैमातुरः ' इत्यादि ठिकाणीं चरितार्थ आहे अशी त्या सूत्राची) चरितार्थता न जाणल्यामुळें, पूर्वपक्षी उत्तर देतो कीं, प्रकृत उदाहरणांत, द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळें, द्विगूची प्राप्ति आहे. केंवढ म्हणतो कीं, अपवादत्वामुळें द्विगु समास होतो असें म्हणण्याचा पूर्वपक्षीचा आशय हा आहे कीं, तद्धित प्रत्यय लागण्याकरितां सांगितलेला संख्यापूर्व द्विगु विशिष्ट स्थलीं होत असतो असे विधान केले असल्यामुळें, अन्यपदार्थांत केंवढ सूत्रान्ताहून होणाऱ्या बहुव्रीहीचा तो द्विगु बाधक होतो. (सारांश, पूर्वपक्षीच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं द्विगुविधायकसमासशास्त्र विशेषशास्त्र असल्यामुळें व बहुव्रीहिसमासविधायकशास्त्र सामान्यशास्त्र असल्यामुळें, ' येन नाप्राप्ते ' परिभाषा ५८ या न्यायान्वये द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद ठरून त्याचा बाध करितो.) ह्यावर (सिद्धान्तीचा अभिप्राय पूर्णपणें न जाणणारा) सिद्धान्त्येकदेशी म्हणतो कीं, प्रकृत उदाहरणांत, बहुव्रीहि अन्तरङ्ग असल्यामुळें बहुव्रीहि समास होतो. (द्विगु बहिरङ्ग असल्यामुळें येथें द्विगु समास होऊं शकत नाही.) बहुव्रीहि समास अन्तरङ्ग कसा ? (असा पूर्वपक्षाने एकदेशीला प्रश्न केला असतां, तो एकदेशी म्हणतो कीं,) बहुव्रीहि सामान्य अन्यपदार्थांचा वाचक असतो व द्विगु हा विशिष्ट प्रकारच्या अन्यपदार्थांचा वाचक असतो; कारण (' तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ' ह्या द्विगूहून होणाऱ्या ' मनुप् ' विधायक ' सूत्रांत) ' अस्ति ' ह्या अधिक शब्दाचे प्रारूप केले आहे केंवढ म्हणतो कीं, एकदेशीचा आशय हा आहे कीं, ' अस्ति ' हा अधिक अर्थ दाखविणारा व ' मनुप् ' प्रत्यय लागण्याकरितां (' तद्धितायोत्तरपदे समाहारे च ' व ' संख्यापूर्वो द्विगुः ' ह्या सूत्रांनीं) होणारा द्विगु बहिरङ्ग होय. (बहुव्रीहि समास केवळ ' यस्य ' ह्या अर्थाचा वाचक आहे. पण मनुप्प्रत्ययनिमित्तामुळे-म्हणजे ' मनुप् ' प्रत्यय

लागण्याकरितां—होणारा द्विगु 'यस्य अस्ति' ह्या अर्थाचा सांगणारा आहे. म्हणून 'पञ्च गावः सन्ति यस्य' हा अधिक अर्थ सांगणारा द्विगु, 'पञ्च गावः यस्य' असा कमी अर्थ सांगणाऱ्या बहुव्रीहिसमासाच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरतो. शंकाकार असें म्हणतो कीं ह्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते की, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते ह्यावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, (वरील भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नाही, (एकदेशीची उक्ति आहे, व ती एकदेशीची उक्ति आहे हे म्हणण्याचें कारण हें कीं,) त्या उक्तीनें देखील (पूर्वपक्षीनें जो दोष दिला होता कीं, द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळे बहुव्रीहीचा वाध करतो) त्या अपवादरूपी दोषाचें निराकरण होत नाही कारण (सामान्यशास्त्राचा विशेष शास्त्राने वाध होत असतो असा नियम आहे. जसे—) 'इदो यणाचि' ह्या केवळ अचाची अपेक्षा करणाऱ्या सामान्यशास्त्राचा, 'अयः मरणेदीर्घः' ह्या विशेष अचाची—'हृजे रुक्मं अचाची—अपेक्षा करणाऱ्या विशेष शास्त्राने, वाध होतो. (तसेंच 'अनेकमन्यपदार्थे' ह्या सामान्यशास्त्रानें होणाऱ्या बहुव्रीहीचा, तद्विस्तार्य संख्यापूर्व, विशिष्ट अर्थात होणारा द्विगु, वाधक होतो. साराश पूर्वपक्षीने, दिलेल्या दोषाचें वरील भाष्याने निराकरण होत नसल्यामुळे, सें एकदेशी भाष्य आहे असें मिद्द होतें, व अशा एकदेशी भाष्यांत सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असतें असा जो नियम सांगितला आहे तो नियम सिद्धांतीने सांगितला नसल्यामुळे, प्रमाण मानतां येत नाही.)

किञ्चीत्करीत्या परत्वेन बाधसिद्धेः ।

दुसरें असें कीं, ('अपवादस्यान् द्विगु प्राप्नोति '—हृजे द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळे 'पञ्चगुः' या उदाहरणांत द्विगूची प्राप्ति आहे व बहु. व्रीहि समास न होता द्विगु समास झाला पाहिजे—असें ज पूर्वपक्षीचे हृजण आहे तें देखील मुळीच बरोबर नाही कारण दोन्ही समास, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, आपापल्या विषयांत चरितार्थ असल्यामुळे, एक दुसऱ्याचा अपवाद होऊं शकत नाही, उलट दोन्ही समास तुल्यबल असल्यामुळे 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' या न्यायान्वये बहुव्रीहि समास पर असल्यामुळे) तोच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे परत्वामुळे द्विगूचा बाधक ठरतो.

किं चात्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम् । न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्यारुढं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वम् । अत एव सुयन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये ।

दुसरें असें कीं (वरील एकदेशीभाष्यांत) द्विगु हा अधिकनिमित्तापेक्ष आहे असे सांगून बहिरङ्ग मानला आहे; केवळ विशेषनिमित्तामुळे तो होणारा आहे असे सांगून त्याला बहिरङ्ग मानले नाही. (साराश स्वमान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असतें असे भाष्यात बोंटहि सांगितलें नाही. आणि ह्यागूनच दोन सुवन्तांमुळे

होणारा बहुव्रीहि समान्यापेक्ष आहे व द्विगु हा (संख्यापूर्वक अमून तद्धित प्रत्यय होण्याकरितां केला असल्यामुळे) विशेषापेक्ष आहे असें बरील भाष्यांत म्हटले नाहीं.

न चायंरुतयहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् । एकदेश्युक्तित्वेनादोपात् ।

(आता शकाकार ग्रन्थकारास असें म्हणतो कीं तुम्ही स्वतःच कवूल करिता कीं, अधिक अर्थाची अपेक्षा करणारे कार्य बहिरङ्ग असतें व कमी अर्थाची अपेक्षा करणारे कार्य अन्तरङ्ग असतें हे भाष्यात स्पष्टपणें सांगितलें आहे, व तुम्ही तर पूर्वी असें म्हटले होतें. 'कीं, अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असतें हा नियम आह्मांस मुळीच मान्य नाहीं, ह्मणून निदान हें तुमचें ह्मणणें भाष्यविरुद्ध ठरते या शकेंचे ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, आह्मांस ह कवूल आहे कीं अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असतें हा नियम आह्मांस मान्य नाहीं असें आम्ही पूर्वी म्हटले आहे पण हें आमचें ह्मणणें भाष्यविरुद्ध आहे हें सिद्ध करण्याकरितां तुम्ही ज्या भाष्याचे प्रमाण देता तें भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नसून) एकदेशीची उक्ति आहे व त्यामुळे आम्ही 'जो नियम पूर्वी सांगितला आहे (तो भाष्यविरुद्ध ठरत नाहीं व) त्यांत कोणताहि दोष येत नाहीं.

अत एवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं किं त्वस्तिशब्दाग्नितुयर्थमिति त्वदभिमत बहिरङ्गत्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मतवर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैतात्सिद्धमित्युक्तम् ।

(अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग असत व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असतें ही एकदेशीची उक्ति असल्यामुळे ग्राह्य नाहीं म्हणूनच, सर्व तऱ्हेच्या शब्दां काढून, अखेरीस सिद्धान्त सांगितेवेळीं, भाष्यांत) सिद्धान्ती असें म्हणतो कीं, 'तदस्यस्मिन्निति मनुप्' ह्या मनुपविधायक सूत्रात केलेले 'अस्ति' शब्दाचें ग्रहण उपाधिचें—ह्मणजे निमित्ताचें—द्योतक आहे असें समजू नये (—ह्मणजे 'मनुप्' प्रत्ययाचा अर्थ प्रकाशित करण्याकरितां 'तदस्य अस्ति' 'तदस्मिन्नस्ति' अशा तऱ्हेचे ग्रहण सूत्रात केलें आहे असें समजू नये) परंतु 'अस्ति' शब्दाहून 'मनुप्' प्रत्यय बहावा (व 'अस्तिमाद्' असे रूप व्हावे,) ह्मणून त्या सूत्रात 'अस्ति' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे, ह्मणूनच तुला अभिमत असलेल बहिरङ्गत्व देखील द्विगु समासात नाहीं, ('मनुप्' प्रत्यय करण्याकरितां केलेल्या द्विगुसमासात 'अस्ति' ह्या अधिक शब्दाचा अर्थ असल्यामुळे, तू—ह्मणजे एकदेशी—द्विगुला बहिरङ्ग द्रवू पाहत होतास, पण ते बरोबर नाहीं, कारण जसें बहुव्रीहि समासात 'अस्ति' शब्दाचे ग्रहण नमने, तसेंच द्विगु समासातहि 'अस्ति' शब्दाचे ग्रहण नमने, दोन्ही समास वास्तविक बरोबरीचा अर्थ सांगणारे असल्यामुळे, तुझें—ह्मणजे एकदेशीचें—ह्मणण बरोबर

नाहीं,) असे प्रतिपादन करून अखेरीस सिद्धान्ती असे सांगतो की, ' मतुप् ' प्रत्यय लावण्याकरितां द्विगु समास करूं नये; व असें वचन असल्यामुळे, (' पञ्च ग वः सन्ति यस्य सः ' यथे ' मतुप् ' प्रत्यय लावण्याकरितां द्विगु समास करूं नये, आणि ' पञ्चगोमान् ' असें रूप करूं नये. बहुव्रीहि समासेच करावा; व तो समास वेव्यास, ' गोस्त्रियोरपमर्जनस्य ' सू० ६५६ ह्या सूत्राने अपसर्जन ' गो ' शब्दाचा न्हस्व होऊन, ' एच इग्रस्वादेशे ' सू० ३२३ ह्या सूत्रान्वये ' पञ्चगुः ' असें) रूप सिद्ध होते.

अत एव तदोः सः साधेति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम् । अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्यस्यात्वेऽनन्त्यस्यैव सत्त्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ पादः पदिति सूत्रे भाष्यकैयट्योरप्येतदन्तरङ्गत्वाभावे एव सूचित इति सुप्रियो विभावयन्तु ॥

क्षणच, ' तदोः सः सा अनन्त्ययोः ' सू० ३८१ ह्या सूत्रांत ' अनन्त्ययोः ' ह्या शब्दाचे प्रहण चरितार्थ ठरते (सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग अमते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असे न मानल्यासच, वरील सूत्रांत ' अनन्त्ययोः ' हा शब्द चरितार्थ ठरते;) नाहीं तर प्रथयसामान्यापेक्ष-क्षणच कोणत्याहि विभक्तीचा प्रत्यय पुढे असतां होणार- 'अव' अन्तरङ्ग ठरेल व त्यामुळे अन्ती नसलेल्याच तऱ्हा निवा वऱार राहील आणि मग ' अनन्त्ययोः ' ह्या शब्दाचे प्रहण व्यर्थ ठरेल (सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असे मानल्यास, 'त्वशर्दानामः' सू० २६१ ह्या सूत्राने, कोणत्याहि विभक्तीचा प्रत्यय पुढे आला असतां भव्य दृकराचे जागी होणारा अकारादेश सामान्यापेक्ष असल्यामुळे, अन्तरङ्ग ठरेल, व हें कार्य प्रथम होईल; आणि त्यामुळे ' एद् ' इत्यादि सर्वनामांचे अखेरीस तऱ्हा निवा दृकार न राहता, अकारच राहील. नंतर ' तदोः सः सा ' हें विशेषापेक्ष-क्षणजे ' सु ' प्रत्यय पुढे असतानाच होणार-कार्य सांगणारे सूत्र बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, तें मागून प्रवृत्त होईल. तें सूत्र प्रवृत्त होतेवेळीं अनन्त्य - क्षणजे अन्ती नसलेल्या- ' त् ' अथवा ' द् ' चे जागीच सकारादेश होणार; कारण ' अ ' हा आदेश अनन्त्य ' त् ' अथवा ' द् ' चे जागी झाल्यामुळे, अन्ती ' त् ' किंवा ' द् ' राहणारच नाहीं. मग ' अनन्त्ययोः ' हें पद सूत्रांत घातलें कशाळा ? हें पद सूत्रांत घातलें आहे. ह्यावरूनच हें स्पष्ट होत की, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्गत्व असते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग व असते हें क्षणजे बरोबर नाहीं.) ' पादः पद ' ६-४-१३० ह्या सूत्रावरील भाष्यांत व ह्या भाष्यावरील कैयटाच्या टीकेत देखील, सामान्यापेक्ष अंतरङ्ग व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग होत नाहीं असें सुचविलें आहे, हें विद्वान् शोकांनीं समजावे. (' पादः पद ' ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ' तस्यस्थमिपां तांतंतामः ' सू० २१९९ ह्या सूत्राने होणारे आदेश अन्तरङ्ग आहेत व ' रुदादिभ्यः सर्वधानुके ' सू० २४७४ हे परसूय आहे तरी त्या सूत्राने होणारा इडागम बहिरङ्ग आहे असें झटलें आहे; कारण इडागमाचें निमित्त रुदादि धातु हा तांतंतामादेश

होणाऱ्या निमित्ताच्या बहिर्भूत आहे. जसे- 'अ + रु + तम्' येथे, 'तम्' चे जागी 'ताम्' आदेश होण्याचे निमित्त येवढे 'तम्' प्रत्ययच आहे, पण इडागमाचे निमित्त 'तम्' हा यलादि सार्धधातुः प्रत्यय व त्याच्या बहिर्भूत अमलेला 'रु' धातुहि आहे. म्हणून सामादेशकार्य अन्तर्भूतनिमित्तक व इडागमकार्य यांद्भूतनिमित्तक असल्यामुळे, सामादेश अन्तरङ्ग टल्न प्रथम होतो, य नंतर इडागमरूपी बहिरङ्ग कार्य होते. इडागम प्रथम केल्यास, यडागमपरिभाषेने 'इ + तम्' ह्याचे जागी सामादेश होऊन विरुद्ध रूप मिळू होईल. मारांश तेथे अन्तराह्वय व बहिरह्वय निमित्तापेक्ष मानले आहे, सामान्यप्रतिभाषेपुढे मानले नाही)

नन्येवमसुसुवदित्यत्र लघुपधगुणादुपडोऽल्पनिमित्त्वाभावादुपवह त स्यादिति चेत् । न । तन्मान्तःकार्यत्वस्यान्तरङ्गत्वसत्त्वान् । अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकार्यमद्भुतादस्य निमित्तपरत्वात् ।

('जिध्रिदुमुभः कर्त्तरि चड्' सू० २३१२ ह्या सूत्राने 'रु' धातूला लुङात 'चि' चे जागी 'चड्' झाला अमता, 'चटि' सू० २३१५ ह्या सूत्राने द्विव होऊन, 'असुसु+चड्(अ)+त्' अशी स्थिति झाली असता, 'त्' ह्या 'पित्' प्रत्ययामुळे 'सु' ह्यातील, 'अ' पुढे असल्यामुळे लघूपध झालेला, उकाराम 'पुगन्त लघूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्राने गुण वाढला आहे. तसेच 'सु' ह्यातील 'उ' च्या पुढे 'अ' असल्यामुळे, 'अचि शुधातुभूवा' सू० २७१ ह्या सूत्राने 'उवड्' प्राप्त झाला आहे, तर कोणते कार्य प्रथम करावे?) 'असुसुवत्' इत्यादि स्थिती, लघूपधगुण होण्यास जे निमित्त आहे त्यापेक्षा 'उवडादेश' होण्यास असणारे निमित्त अल्प-ह्मणजे यमी-नसल्यामुळे, 'उवड्' होऊं नये, (व लघूपधगुण व्हावा; कारण 'पुगन्तलघूपधस्य च' हे परम्य आहे व 'विप्रतिपेये परं कार्यम्' असा नियम आहे) -असे कोणी हाटल्यास, हे ह्मणणे बरोबर नाही. कारण येथे अन्तःकार्यत्वरूप अन्तरङ्गता आहे 'अन्तःकार्यत्व' ह्मणजे 'ज्याचे निमित्त पहिल्याने उपस्थित होते ते' समजावे, कारण (ह्या परिभाषेतील 'अन्तरङ्ग' व 'बहिरङ्ग' ह्या शब्दात असल्यान्या) 'अह्' ह्या शब्दाचा निमित्त' असा अर्थ आहे. ('अ+सुसु+अ+त्' ह्या उदाहरणांत, लघूपधगुणाचे 'त्' ह्या पित् प्रत्यय एवढे एवच निमित्त आहे; तसेच 'उ' चे जागी उवडादेश होण्यास 'अ' हा अच् एवच निमित्त आहे. सारांश, दोन्ही कार्ये समा ननिमित्तक आहेत. एक कार्य अल्पनिमित्तक व दुसरे बहुनिमित्तक अशी स्थिति प्रवृत्त उदाहरणात नाही. मग कोणते कार्य प्रथम करावे? लघूपधगुणच प्रथम व्हावा, कारण ता परसूत्राने सांगितला आहे. पण हे ह्मणणे बरोबर नाही, कारण लघूपधगुणकार्याच्या मानाने उवड् कार्य अन्तरङ्ग आहे. ह्याचे कारण असे की, उवड् होण्याचे निमित्त 'अ', लघूपधगुणाच्या निमित्ताच्या मानाने-ह्मणजे 'त्' प्रत्ययाच्या मानाने-पूर्वोपस्थित-ह्मणजे प्रथम आलेले विया अलीकडे-आहे, व 'त्' प्रत्यय, 'अ' च्या मानाने,

परोपस्थिते—ह्मणजे नंतर आलेला किंवा पलीकडे—आहे म्हणून अलीकडील निमित्तामुल होणारं कार्य प्रथम उपास्थित होत असल्यामुळे, ते कार्य अन्तरङ्ग समजावें ह्या परिभाषेतील 'अन्तरङ्ग' शब्दाचा अर्थ 'ज्याचें निमित्त अलीकडे, मात किंवा जवळ आहे तें कार्य' असा समजावा, व 'बहिरङ्ग' शब्दाचा अर्थ 'ज्याचें निमित्त पलीकडे बाहेर, किंवा दूर आहे तें कार्य' असा समजावा)

इदमन्तरङ्गत्वं लोकात्यायसिद्धमिति मनुष्योऽयं प्रातस्तथाप्य स्वशरीर-
कार्याणि करोति ततः सुहृदा ततः संगन्धिनामर्थानामपि जातिव्यसिलि-
ङ्गसंस्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृत्कल्पितस्तत्क्रमेणैव च तद्वेधकश-
ब्दप्रादुर्भावं कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति परव्येत्यादावन्तरङ्ग-
त्वान्पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादित्यनेनाद्यं
परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(वर सांगितल्या प्रकारचे) हें अन्तरङ्ग व लौकिकन्यायसिद्ध आहे—म्हणजे लोकाव्यवहाराला धरूनच आहे जसे—कोणीहि मनुष्य मर्यादीं उदरव्याप्तार, प्रथम स्वतः सवयीं कार्ये करितो, मग मित्राचीं, व नंतर आपला सर्वान्वितनाचीं कार्ये करितो ह्याच लौकिकनियमानुसार, व्याख्येप्रमाणे पणिनीने, शब्दापासून ज्ञात होणारा अर्थ, प्रथम जाति, नंतर व्यक्ति, नंतर लिङ्ग, नंतर मल्या, व नंतर कारक, अशा क्रमानें जाणला जातो, असें मानून, त्या क्रमानुसार तीं तीं कार्ये द्यावीं असा नियम मानला आहे (जसे 'इन्द्रार्ण्ये' ह्या उदाहरणात, 'इन्द्र' हें मूळ प्रातिपदिक आहे त्यानें प्रथम जातीचा व नंतर व्यक्तीचा बोध होतो. जातिनिमित्तक व व्यक्तिनिमित्तक काहीं कार्ये वेधें सांगितले नसल्यामुळे, आपण तन्निमित्तक काहीं कार्ये करित नाहीं पण नंतर लिङ्गबोध होण्याकरिता, 'इन्द्रवरणभव' सू० ५०५ ह्या सूत्रान्वये आपण 'डीप्' प्रत्यय लावतो व 'अनुक्' आगम करितो, नंतर सख्येचा व कारकाचा बोध होण्याकरिता, चतुर्थी विभक्तीच्या एकवचनाचा 'डे' प्रत्यय लावतो व तो प्रत्यय लावताना 'आण्णद्या' सू० २६८ ह्या सूत्रान्वये आद्' आगम करून 'आटश्च' सू० २६९ ह्या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश करितो साराश शब्दापासून ज्या क्रमानें अर्थबोध होतो त्या क्रमानुसारच प्राप्त होणारें कार्ये करावें असा पाणिनीने नियम मानला आहे, आणि असा नियम मानला आहे) म्हणूनच 'पटुग' इत्यादि स्थलीं, पूर्वयणादेश प्रथम हातो, परयणादेश बहिरङ्ग असल्यामुळे अंसिद्ध ठरतो व म्हणून तो मागून होतो, असें 'अथ परस्मिन्' १-५-१७ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे (पटु+डीप्+टा=पटु + ई+आ' अशा स्थितींत, 'ईना यणाधि' ह्या सूत्रान्वये, 'पटु' हातील उगारास प्रथम यणादेश करावा निचा 'ई' ला प्रथम यणादेश करावा ? ई ला प्रथम यणादेश केल्यास, 'ई+आ=पा' असें होऊन 'ऊ' ला यणादेश प्राप्त होणार नाही, व 'पटुया' असें विकृत रूप होईल 'डीप्' प्रत्यय लिङ्गबोधक

असत्यामुलं, त्या निमित्तामुलं होणारें यणादेशकार्य, पूर्वोक्त नियमानुसार, प्रथम करावें, म्हणजे, 'पटु+ई=पट्टी' असे होते; नंतर 'संख्याकारकबोधक 'टा' प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारें कार्य करावें, म्हणजे 'पट्टी+आ=पट्ट्या' असे शुद्ध रूप सिद्ध होतें.)

तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव, यथा पट्टयेत्यत्र पटस्य विभज्यान्वाख्याने, न तु जातस्य बहिरङ्गस्य तादृशेऽन्तरङ्गेऽसिद्धतानि-यामकं, प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव व्याभादिति वाह ऊट् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

जेथें अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यें एरेच वेळीं प्राप्त झालीं असतील तेथेंच, पूर्वो-पस्थितनिमित्तक्रमन्तरङ्गत्वम्—म्हणजे ' ज्या कार्याचें निमित्त प्रथम उपास्थित होतें तें कार्य अन्तरङ्ग समजून-प्रथम करावें, '—हा नियम लावावा, जसे 'पट्ट्या' ह्या सिद्धरूपाचें अन्वाख्यान करितांना—म्हणजे व्याकरणशीत्या तें रूप कसे सिद्ध झाले आहे हें सांगतांना,—आपण त्या सिद्ध रूपाची 'पटु+ई+आ' अशी शकलें पाडतो, व अशा वेळीं, पूर्वोपस्थित 'ई' ह्या निमित्तामुलं होणारें यण् कार्य प्रथम करितां व-नंतर परोपस्थित-म्हणजे पलीकडे असणाऱ्या-आ' ह्या निमित्तामुलं होणारें यण् कार्य करितो. जेथें बहिरङ्ग कार्य झाल्यानंतर अन्तरङ्ग कार्य करण्याचा प्रसङ्ग येतो तेथें, 'पूर्वोपस्थित-निमित्तक्रमन्तरङ्गत्वम्' हा नियम लावूं नये, व पूर्वी होऊन गेलेलें बहिरङ्ग कार्य असिद्ध-म्हणजे झालें नाहीं असें-मानूं नये. कारण वर दिलेल्या लौकिकन्यायानें हें सिद्ध होतें, असें 'वाह ऊट्' १-४-१३२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेंत कैयटानें म्हटलें आहे (कारण तो लौकिकन्याय जेथें दोन कार्यें युगपत् प्राप्त झालीं आहेत तेथेंच लागू पडतो. सारांश जेथें 'पूर्वोपस्थितनिमित्तक्रमन्तरङ्गत्वम्' हा न्याय लावून कार्याचें अन्तरङ्गत्व व बहिरङ्गत्व ठरविणें आहे तेथें 'जातमपि बहिरङ्गमसिद्धं भवति' हा नियम लागू पडत नाहीं.)

अत एव वाच्योरित्यादौ बलि लोपो यणः स्यानिबत्वेन धारितोऽचः परसिञ्चित्यत्र भाष्यकृताः ।

म्हणूनच 'अचः परसिम् १-१-१७ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, 'वाच्योः' इत्यादि स्थलीं, भाष्यकारांनीं 'वू' लोपाचें निवारण, यणादेश स्थानिवत् मानून, केलें आहे. ('वायु+ओस्' ह्या स्थितींत, 'इको यणचि' ह्या सूत्रानें यणादेश होऊन 'वायू+ओस्' अशी स्थिति झाली अमतां, 'लोपो योर्बलि' सू० ८७३ ह्या सूत्रानें, 'यू' पुढें 'वू' असल्यामुलं, 'यू' लोप प्राप्त झाला आहे. पण हे 'यू' लोपकार्य, 'इको यणचि' ह्या सूत्रानें यणादेश झाल्यानंतरच प्राप्त झालें आहे. सारांश यणादेश व 'यू' लोप हीं दोन्ही कार्यें युगपत् प्राप्त झालीं नाहींत यणादेशाचें निमित्त 'ओ' पलीकडे आहे व 'यू' लोपाचें निमित्त 'वू' अलीकडे आहे; म्हणून 'यू' लोपकार्य अन्तरङ्ग ठरतें व यणादेशकार्य बहिरङ्ग ठरतें; हें जरी खरें आहे तरी, अशा ठिकाणीं दोन्ही कार्यें

युगपत् प्राप्त झाली नसल्यामुळे, 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गत्वम्' हा नियम लागू पडत नाही. हा नियम जर अशा ठिकाणी लागू पडला असता तर, भाष्यकारांनी 'वाच्योः' येथील यलोपाचें निवारण करिताना हा नियम लावला असता, व असें झटले असतें की, 'य्' लोप कार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें कार्यं करण्याचा प्रसङ्ग अला असता, 'ओ' ह्या पलीकडच्या निमित्तामुळे झालेला 'उ' चा 'व्' बहिरङ्ग व असिद्ध आहे झणून 'य्' लोप होऊं शकत नाही; पण अशा रीतीने 'य्' लोपाचें निवारण न करितां, 'अचः परस्मिन्' सू० ५० हे सूत्र लावून भाष्यकारांनी 'य्' लोपाचें निवारण केलें आहे. त्याचा अर्थ असा की, 'वायु' ह्या शब्दांत 'उ' च्या 'पूर्वो' असलेल्या 'य्' चा लोप करण्याचा प्रसङ्ग आला असता, 'ओ' ह्या निमित्तामुळे 'वायु' ह्यातील 'उ' चे जागी झालेला 'व्' हा आदेश स्थानिवत् मानावा—झणजे तो 'उ' च आहे असें मानावे—आणि तमें मानल्यास, 'य्' लोपाची प्राप्ति होऊंच शकत नाही सारांश ह्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें की, जेथें अन्तरङ्ग व बहिर् रङ्ग कार्यं युगपत् प्राप्त होतात तेथेंच बरील नियम लागू पडतो)

क्रमेणाग्राख्याने तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकार्यमन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावाद्प्राप्तिरूपं बोध्यम् ॥

बरील 'पट्ट्या' ह्या उदाहरणात कमानें अन्वाख्यान केल्यास, (झणजे प्रथम 'पट्ट+डीप्=पट्टी' पुढेंच रूप मापून नंतर त्याचें तृतीयेचें एकवचन करिताना 'पट्टी+आ=पट्ट्या' असें रूप केशसास,) जें कार्यं पूर्वी प्रवृत्त होते ते अन्तरङ्ग कार्यं करितेवळीं, अशा कार्याचें निमित्त उपस्थितच होत नाही (कारण 'पट्ट+डीप्=पट्ट+ई=पट्टी' हे रूप साधतेवळीं, उत्तरयणादेशाचें निमित्त 'टा' प्रत्यय अस्तित्वातच नाही. 'पट्टी' असें रूप प्रथम सिद्ध झाल्यानंतरच तो 'टा' प्रत्यय लावला जाणार आहे झणून पुढें उपस्थित होणारें) तें कार्यं बहिरङ्ग व असिद्ध समजावे

यत्त्वेवंरीत्या पूर्वस्थानिकनप्यन्तरङ्गमिति, तच्चिन्त्यम् । स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोलुकि ऋलोपस्यापवादविन्मतोलुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाधरणेन वारणप्रयासस्य प्रलुप्त्येकाजिति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृत्युतस्य नैफल्यापत्तेः । तदुक्तारत्या विन्मतोलुको बहिरङ्गासिद्धत्वेनानायासतस्तद्धारणात् । भाष्य ईदृशीत्या बहिरङ्गासिद्धत्वस्य कस्याप्यन्तर्ध्वनाच्च ॥ परिभाषायामङ्गशादस्य निमित्तपरत्वाच्च ॥

अशाच रीतीने पूर्वस्थानीला पावलेलें कार्यं अन्तरङ्ग (व त्याच्या पुढच्या स्थानीला पावलेलें कार्यं बहिरङ्ग) समजावे,—असें झणणें बरोबर नाही. कारण तें बरोबर मानल्यास, 'स्रजिष्ठः' इत्यादि स्थलीं, ('स्वप्+विन्' यथे 'अस्मायामेधामजोविनि' सू० १९८ ह्या सूत्रानें 'विन्' प्रत्यय होऊन 'स्वप्' असें रूप सिद्ध झाल्यावर, 'अनिशयेन स्वप्'='स्वप्+इष्ठन्' अशा स्थितीत, 'विन्मतोलुक्' सू०

२०२० ह्या सूत्रान, 'इष्टन्' प्रत्यय पुढे अमत्यामुळ, 'विन्' प्रत्ययाचा लुक् होता, व 'चञ् + विन् + इष्टन् = चञ् + ० + इष्टन्' अशी स्थिती होते, अशा स्थितीत, 'टे' सू० १७८६ ह्या सूत्राने, 'इष्टन्' प्रत्यय पुढे अमत्यामुळे, दिलेला पावला आहे.) 'विन्मतीर्लुक्' हें दिलेलाचें अपवादामक सूत्र असल्यामुळे, प्रथम 'विन्' लोप झाल्यावर, 'टि' लोपाची प्राप्ति झाली असता भाष्यकारांनी, 'प्रत्ययस्य' ६-४-१६३ ह्या सूत्रावरिल भाष्यात त्या सूत्राचें प्रयाख्यान करतेवेळीं, ता 'टि' लोप टाळण्याकरिता, जातिपक्षाचा आश्रय घेऊन जो प्रयास केला आहे तो व्यर्थ ठरणार, कारण तुमच्या ह्यण्यास माणें, 'चञ्' लोपाची 'विन्' लोप पुढे असणाऱ्या स्थानीला झाला असल्यामुळे, तो बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो, व तो झाला नाही असें समजून पूर्वस्थानी जो 'चञ्' त्याच्या दिलेलाचें अनायासेच बाध होतो (पूर्वस्थानीला होणारें कार्य अन्तरङ्ग व पुढच्या स्थानीला होणारें कार्य बहिरङ्ग व अमिद्ध असतें असें जें तुमच-शकाकाराचें—ह्यणें आहे तें जर बरोबर असत तर, तुमच्या मताचा आश्रय करून भाष्यकारांना दिलेला सहज टाळता आला असता व त्यांनीं असें झटलें असतें कीं, 'विन्' लोपरूप कार्य पुढच्या स्थानीला—ह्यणजे 'चञ्' ला—झाल असल्यामुळे, तो 'विन्' लोप, पूर्वस्थानी 'चञ्' चाला दिलेला करण्याचा प्रयास आला असता, झालाच नाही अस समजावें ह्यणजे दिलेलाची प्राप्तिच होत नाही. पण अस न झगता, भाष्यकारांनीं जातिपक्षाचा आश्रय घेऊन दिलेला टाळण्याची—ह्यणजे 'विन्मतीर्लुक्' ह्या अपवादामक सूत्रान एकदा जो 'टि' लोपाचा बाध झाला तो पुढे प्राप्त होणाऱ्या सर्व 'टि' लोपाचा बाध होतो असा जातिपक्ष स्वीकारून दिलेला निवारण करण्याचा—प्रयास केला आहे तुमचें ह्यणें जर भाष्यकारास कमील असत तर त्यांना एवढा खटाटोप करण्याचें काहीच प्रयोजन नव्हतें) भाष्या मध्यें अशा प्रश्नाचें बहिरङ्ग व असिद्धत्व कोणेंहि मानलें नाही, व ह्या परिभाषेतील 'अङ्ग' दाक्ष्याचा अर्थ 'निमित्त' असा केला आहे ('स्थानी' असा अर्थ केला नाही व स्थानी कदाहि निमित्त मानला जाऊ शकत नाही ह्यामुळे तुमचें मत त्याज्य आहे.)

इय चोत्तरपक्षाधिकारस्य बहिरङ्गस्य नासिद्धत्वमधिकेतीच पक्षाचो-
मिति सूत्रे भाष्ये पुर्वोत्पुक्तिरिति सा आदृतया । परन्तः इत्यप्राचनुस्यारे
नासिद्धत्वं मुमक्षिपाद्या तदप्रवृत्ते ॥

'अनुगुत्तरपदे' ह्या उत्तरपक्षाधिकारात जें बहिरङ्ग कार्य मागितलें आहे, तें ह्या परिभाषेनें नासिद्ध ठरत नाही, असें 'इय पक्षाचोऽम् प्रत्ययवच' ६-३-६८ ह्या सूत्रावरिल भाष्यात झटला आहे, पण ती पूर्वपक्षीची उक्ति अमत्यामुळे, आदरास पात्र नाही 'परतप' इत्यादि स्थानी, 'मुम्' चे जागी अनुन्वार करतेवेळीं,

‘ मुम् ’ अस्मिद् धात नाहीं, कारण ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नाहीं. (‘ परान् तापयति इति परंतप ’ ह्या स्थली, ‘ द्विषण्ययोस्तान् ’ सू० २९५४ ह्या सूत्रान ‘ यच् ’ प्रत्यय होऊन, ‘ यचि च्छ्वे ’ सू० २९५५ ह्या सूत्रानें न्हस्व होती, व ‘ अरर्द्धिपदजन्तस्य मुम् ’ सू० २९४० ह्या उत्तरपदाधिशारातील सूत्रानें मुमागम होती. त्यामुळे ‘ पर+ताप+यच्=पर + तप + यच्=परम्+तप+यच् ’ अशा स्थिति झाली असतां, ‘ परम् ’ येथील ‘ म् ’, पदाच्या अन्ती असल्यामुळे ‘ मोऽनुस्वार ’ सू० १२२ ह्या सूत्रानें सखराचा अनुस्वार होण्याची प्राप्ति झाली आहे. परन्तु यिदन्न शब्द पुढे असल्यामुळे व अजन्त शब्द मागे असल्यामुळे, ‘ पर ’ शब्दास निमित्तद्वयामुळे झालेला परनिमित्तक मुमागम बहिरङ्ग आहे, व ‘ मोऽनुस्वार ’ ह्या सूत्रानें ‘ मुम् = म् ’ चा अनुस्वार होणें हें अन्तरङ्ग कार्य आहे, कारण अनुस्वार होण्यास पदाच्या अन्तीं असणें एवढें पक्कें निमित्त आवश्यक आहे. झणून हे अनुस्वाररूपी अपरनिमित्तक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं बहिरङ्ग ‘ मुम् ’, ह्या परिभाषेप्रमाणें, अस्मिद् धात असल्यामुळे, तो झालाच नाहीं असे मानले पाहिजे, व तसें मानल्यास, ‘ मुम् = म् ’ चा अनुस्वार होऊ शकत नाहीं — ह्या दोघवर भाष्यास असे उत्तर दिलें आहे की, उत्तरपदाधिशारातील सूत्रानें झालेला बहिरङ्ग कार्य अस्मिद् धात नाहीं, व त्यामुळे ‘ मुम् ’ चा अनुस्वार होऊ शकतो. पण हें भाष्यानाल उत्तर सिद्धान्ताचें तसून पूर्वपक्षाचें उत्तर असल्यामुळे, ते स्वीकारू नये तसे उत्तर हें समजावें की, ही परिभाषा त्रिपादीस लागत असल्यामुळे व ‘ मोऽनुस्वार ’ ह त्रिपादीतील सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्रान्वये होणारे अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, ‘ अरर्द्धिपदजन्तस्य मुम् ’ ह्या सिद्धकाण्डातील सूत्रानें झालेला मुमागम अस्मिद् धात नाहीं, व त्यामुळे त्याचा अनुस्वार होतो)

नव्यमतेऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तिरधमावश्यकमित्याहुः ।

(यथोद्देशपक्षातच ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नाहीं, परंतु कार्यशालापक्षान ती त्रिपादीस लागते असे जे भट्टोजी दीक्षित इत्यादि) नवीन वैपायराणाचे मन आहे ते स्वीकारल नरी, (त्याच्याच मताप्रमाणें ही परिभाषा, निदान यथोद्देशपक्षान, त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे,) जीं रूप इतर रीतीनें मिळ होऊ शकत नाहोंत तीं यथोद्देशपक्षाचा आश्रय घेवून सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, वरील उक्ति — झगजे ‘ इय चात्तरपदाधि कारम्भबहिरङ्गस्य न असिद्धत्वाद्योचिका ’ ही उक्ति—पूर्वपक्षाचीच उक्ति आहे असें मानिते पाहिजे असें (भाष्याचे खरें मर्म जाणणान्या स्थितेक) निदान वैपायराणाचे मन आहे. (‘ अलुपुनरपदे ’ हें पद्याध्यायाच्या दुर्गाव पादाचे प्रथम सूत्र आहे. येथून उत्तरपदा धिकार सुरू होत असून तो त्या पादाच्या अन्तर्पक्षेन चालू आहे या उत्तरपदाधिशारा ताल सूत्रान्वये झालेल्या बहिरङ्ग कार्यस्य प्रकृत परिभाषा लागत नाहीं व तें कार्य अस्मिद्

दत्त नाही असे जे 'इच एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यांत झटले आहे तो सिद्धान्त असून पूर्वपक्षीची उक्ति नव्हे असे दाक्षिणादि नवीन व्याकरणांचें मत आहे ते ह्मणतात की, प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांनीं होणाऱ्या बहिरङ्गकार्यास लावली तर 'द्विपन्तपः' इत्यादि रूपे सिद्ध होणार नाहीत. 'द्विपत्परयोस्तापिः' सू० २९५४ या सूत्रानें, 'द्विपत्' शब्द कर्मणि उपपद असतो 'तापि' या गिजन्त धातूस 'खच्' प्रत्यय होऊन, 'खचि न्हस्वः' सू० २९५५ यानें न्हस्व झाल्यावर, उत्तरपद खिदन्त असल्यामुळे, 'द्विपन्' शब्दास 'असिद्धिपदजन्तस्य मुम्' सू० २९४२ या सूत्रानें मुमागम होतो व 'मिदचोऽन्त्यात्परः' सू० ३७ या सूत्रान्वये ता अन्त्य अचाला होत असल्यामुळे 'द्विपम्' असे रूप होतें. 'द्विपम्' या पदातील तकार संयोगान्त असल्यामुळे, 'संयोगान्तस्य लोपः' सू० ५४ या सूत्रानें त्याचा लोप पावला आहे हें लोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे; कारण हे कार्य होण्यास पुढें काहीं निमित्त असण्याची गरज नाही. पण 'असिद्धिपदजन्तस्य मुम्' या उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रानें झालेलें मुमागमरूपी कार्य, खिदन्त उत्तरपदाच्या निमित्तामुळे झालेलें असल्यामुळे, बहिरङ्ग आहे, व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रानें झालेल्या बहिरङ्ग कार्यास लावल्यास, मुमागम असिद्ध टहण ना झालाच नाही असें मानले पाहिजे व तसें मानल्यास 'द्विपम्' यांतील तकार संयोगान्त टरणार नाही, व त्याचा लोप होणार नाही, आणि इष्टरूप मिद्ध होणार नाही तसेंच 'परन्तपः' या उदाहरणांत 'पर' शब्दाला झालेला मुमागम, वर सांगितल्याप्रमाणें, बहिरङ्ग आहे व 'मोऽनुस्वारः' सू० १९२ या सूत्रानें होणार अनुस्वाररूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे या ठिकाणीं प्रकृत परिभाषा लावल्यास, मुमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध टरेल व मुमागम झालाच नाही असें मानावें लागेल तसें मानल्यास, 'परम्' हे मुमागमसहित रूप मकारान्त आहे असें मानता येणार नाही, व त्यामुळे मकाराच्या अनुस्वार होणार नाही तसेंच 'श्रियमाणान् मन्यते' इति श्रिमन्यं प्राज्ञणकुलम्' असे जे 'इच एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यांत झटले आहे तें बरोबर टरणार नाही, व 'श्रियमन्यं प्राज्ञणकुलम्' असे रूप होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति फत्ती येने हें पुढील प्रत्ययेवरून स्पष्ट होईल. 'श्रियमाणान् मन्यते' या स्थली 'आत्ममाने स्वराच' सू० २९९३ या सूत्रानें 'मन्' धातूस 'स्वन्' प्रत्यय होतो. 'धी' शब्द जरी निष्पक्षीलिङ्ग शब्द आहे तरी 'बुले लक्षणया वृत्तेः नपुंसक्यम्-लक्षणंति पूर्वलिङ्गपक्षिण्यात् नपुंसकलिङ्गत्वमेवाधीयते' असे 'इच एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यमनोरमेत झटले आहे. अशा रीतीने 'धी' शब्द नपुंसकलिङ्गी मानल्यास, 'नृश्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू० ३१८ या सूत्रानें 'धी' हें प्रातिपदिक नृश्व होऊन त्याला खिदन्त उत्तरपद पुढें असल्यामुळे 'इच एकाचोऽम्' सू० २९९४ ह्या सूत्रानें अमागम होतो, व त्या अमागमास प्रत्ययवत् मानावें लागत अमल्यमुळे, 'धि + अम्' अशा स्थितीस 'रयमोर्नपुंसक्य' सू०

३१९ या सूत्रानें ' अम् ' चा ' लुक् ' पावत्य आहे. पण अमागमरूपी वार्य, त्विदन्त उत्तरपद पुढे असतां होणारे असल्यामुळे, बहिरङ्ग आहे, व ' स्वमोर्नपुंसकात् ' या सूत्राने होणारें ' लृक् ' वार्य अन्तरङ्ग आहे. ह्यानून प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे अमागमरूपी वार्य असिद्ध ठरतें, व तें झालेच नाही असें मानलें पाहिजे. तसें मानल्यास, ' अम् ' चा लृक् पावतच नाही, व तो लृक् न झाल्यास, ' अवि श्नुधातु ' सू० २७१ या सूत्रानें ' इयद् ' होऊन ' श्रियमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' असें रूप होईल. पण ' इच एकाचोऽम् ' या उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रानें झालेल्या बहिरङ्गवार्यास प्रकृतपरिभाषा लागत नाही असें मानलें ह्याने, अमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत नाही, व तो अमागम प्रत्ययवत् असल्यामुळे, ' स्वमोर्नपुंसकात् ' या सूत्रानें ' ' अम् ' चा लृक् होऊन, ' श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' असें जें भाष्यात म्हटलें आहे तें सिद्ध होते. यावर नागेशाचें असें म्हणणें आहे कीं, ' नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिसरे शक्या विज्ञातम् । इह हि दोषः स्यात् । द्विपन्तपः परन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यात् । तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भवितव्यम् '—म्हणजे ही परिभाषा या उत्तरपदाधिकारांत लावणें बरोबर नाही; कारण ती लावल्यास, ' द्विपन्तप ' ' परन्तपः ' हीं रूपें सिद्ध होणार नाहीत, संयोगान्तलोप होणार नाही; म्हणून ' श्रिमन्यम् ' इंच रूप शुद्ध समजायें—असे जें ' इच एकाचोऽम् ' या सूत्रावरील भाष्यात म्हटलें आहे तें सिद्धांतीचें वचन नसून पूर्वपक्षीची उक्ति आहे आणि ती पूर्वपक्षीची उक्ति आहे हें मानण्यास कारण असें आहे कीं, प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारांत लावल्यास देतील, ' द्विपन्तपः ' ' परन्तपः ' इत्यादि रूपें सिद्ध होण्यांत कांहींच अडचण येत नाही. ' द्विपन्तपः ' या उदाहरणांत जरी मुमागम कार्य बहिरङ्ग आहे व संयोगान्तलोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे तरी, प्रकृत परिभाषा त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे, ' संयोगान्तलोपः ' या त्रिपादीतील सूत्रानें होणाऱ्या संयोगान्तलोपरूपी अन्तरङ्ग कार्याच्या दृष्टीनें सापादिक सूत्रानें झालेला मुमागम असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, अनुस्वार होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही त्याच प्रमाणें, ' श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' ही पूर्वपक्षीची उक्ति असून ' श्रियमन्यमिति भवितव्यम् ' ही सिद्धान्तीची उक्ति होणे कारण प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांनीं होणाऱ्या बहिरङ्ग कार्यास लागत नाही हें ह्यानें नागेशाच्या मता प्रमाणें, बरोबर नाही)

आभीयेऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्ध-
त्वमसिद्धत्वादित्यसिद्धयत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

आभीय अन्तरङ्ग कार्य करतेंवेळीं, समानाश्रय आभीय बहिरङ्ग कार्य ह्या परिभाषेनें असिद्ध ठरत नाही; कारण तीं दोन्ही कार्यें ' असिद्धवदत्रामात् ' सू० २१८२ ह्या

सूत्रानेच परस्परांच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरतात, असें त्या सूत्रावरील ६-४-२२ भाष्यांत सांगितलें आहे. (' आभीय ' अधिकार ' अमिद्धवद्व्याभात् ' ह्या सूत्रापासून सुरू होतो व पद्याप्यायाच्या चतुर्थपादाच्या समाप्तीपर्यंत तो अधिकार चालूं आहे, व त्या अधिकारांत सांगितलेलीं समानाश्रय कार्ये करतेवेळीं, ही अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही; कारण ' असिद्धवद्व्याभात् ' ह्या सूत्रांतच त्या अधिकारांतील एका सूत्रानें सांगितलेलें कार्य, दुसऱ्या सूत्रानें समानाश्रय कार्य करतेवेळीं, असिद्ध समजावें असें सांगितलें आहे. जसें ' पा+लिट् ' येथें ' कसुब्ब ' सू० ३०९५ या सूत्रानें लिटाचें जागीं ' कसु=वस् ' असा आदेश होऊन व द्विच होऊन ' पपा+वस्+शस् ' अशी स्थिति झाली असतो ' सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं वलवत् ' प० १२८ या न्यायान्वये, ' वस्वेकाच्चाद्वसाम् ' सू० ३०९६ या सूत्रानें प्राप्त झालेल्या ह्दागमाचा बाध करून ' वसोः सम्प्रसारणम् ' सू० ४३५ या नित्य सूत्रानें प्रथम सम्प्रसारण झाल्यावर, व ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश झाल्यावर ' पपा+उसु+अस् ' अशी स्थिति झाली असता, ' आतो लोपः ' सू० २३७२ या आभीय अधिकारांतील सूत्रानें, अजादि आर्धधातुक ' उस् ' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, ' पपा ' यांतील अकाराचा लोप पावला आहे व हें कार्य अन्तरङ्ग आहे. तसेंच पूर्वाकडे असलेल्या ' शस् ' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे ' वसोः सम्प्रसारणम् ' या आभीय अधिकारांतील सूत्रानें झालेलें सम्प्रसारण कार्य बहिरङ्ग आहे, व अशा ठिकाणीं प्रवृत्त परिभाषा लावल्यास, तें सम्प्रसारण कार्य अमिद्ध ठरते, व ' वस् ' चा ' उस् ' झालाच नाही व तो ' वस् ' च आहे असें मानावें लागेल. तसें मानल्यास, अजादि आर्धधातुकप्रत्यय पुढें राहत वसल्यामुळे, आकारलोप हांगार नाही, व ' पपुपः ' हें ह्रस्व रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही परन्तु प्रवृत्त परिभाषा आभीय अधिकारांतील ' वाह ऊर् ' या सूत्रांत पठित असल्यामुळे, ती आभीय अधिकारांतील इतर सूत्रांनीं समानाश्रय कार्य करतेवेळीं ' अमिद्धवद्व्याभात् ' सू० २१८३ या सूत्रानें असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ती येथें प्रवृत्त होऊं शकत नाही. त्यामुळे, सम्प्रसारण कार्य बहिरङ्ग असून देखील अमिद्ध ठरत नाही, व आकार लोप होऊन ' पपुपः ' हें ह्रस्व रूप सिद्ध होतें. या विषयामध्यधानें चित्रप्रभेन ग्यालीं लिङ्गिष्याप्रमाणें म्हटलें आहेः— ' आभीयेष्वाङ्गोपदिब्यन्तरङ्गानु कर्त्तव्येष्वामीयाया असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया अमिद्धयदिब्यमिद्धव्याच्च तेष्वन्तरङ्गेषु प्रवर्तन इति भावः । न चामिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया आङ्गोपादीनां च समानाश्रयत्वाभावात् असिद्धवदिति न प्रयतते इति याच्यम् । सम्प्रसारणे वृत्ते द्याद्याध्वेयाङ्गोपादीनि प्रवर्तन्ते, कर्त्तव्येषु च तेषु सम्प्रसारणस्यामिद्धव्याच्च तद्विपर्ये बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां समानाश्रयत्वेन तत्प्रवृत्तेर्नूनात्वात् ।)

एवं निनिवृत्तेऽननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गबाधकत्वमुल्लंघनं न सिध्यन्त-
रङ्गमस्तीति तां गुणेति मृते भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

याचप्रमाणें 'इकोगुगृही' १-१-३ या सूत्रावरील भाष्यांत, 'येन नाप्राप्ते यो त्रिधाराभ्यते स तस्य बाधकं भवति' ५० ५८ या न्यायान्वयें, अपवाद अन्तरङ्ग कार्याचा बाधक ठरत असल्यामुळे, त्या न्यायाच्या आधारावर 'न सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' असे म्हटलें आहे (स्वादिगणांतील 'सिच् चवने' या धातूचें लुटाचें परस्मैपदाचें रूप करितांना, अस्ति मिचोऽशुक्तं सू० २२२५ या सूत्रानें 'त्' प्रत्ययास ईडागम होऊन 'अ+चि +सिच्+ई+त्' अशी स्थिति झाली अमनां, अशीकडे अमलेल्या आर्धधातुक 'सिच्' प्रत्ययामुळे 'सार्वधातुकार्धधातुरुयोः' सू० २१६८ या सूत्रानें पायलेला गुण अन्तरङ्ग कार्य आहे, व सिचापुढें परस्मैपदी प्रत्यय अमल्यास 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' सू० २२९७ या सूत्रान्वये निमित्तद्वयामुळे-सिच् व त्यापुढें परस्मैपदी प्रत्यय अमलें या दोन निमित्तांमुळे-पायलेलें धादिरूप बहिरङ्ग कार्य असिद्ध मानल्यास, व तें न करितां अन्तरङ्ग गुणकार्य घेतल्यास, 'अर्धधीत्' असें इट रूप मिद्ध न होतां, 'अचेरीत्' असें विकृत रूप मिद्ध होईल. तसें न व्हावें म्हणून, 'न सिचि अन्तरङ्गमास्ति' असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' या सूत्रानें वृद्धि कारतेवेळीं, 'अमिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा लागत नाही, व त्यामुळे गुण कार्य अन्तरङ्ग असून देखील, तें न होतां, बहिरङ्ग वृद्धिकार्य होतें. असें म्हणण्याचें कारण हे आहे कीं, 'सार्वधातुकार्धधातुरुयोः' हें सामान्यशास्त्र आहे व 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' हे विशेषशास्त्र आहे. जेथें जेथें 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहते तेथें तेथें 'सार्वधातुकार्धधातुरुयोः' या सामान्यशास्त्राची अवश्यगति आहे, कारण 'सिच्' हा आर्धधातुक प्रत्यय अमल्यामुळे सर्वत्र गुण होऊ पाहणारच, व त्यामुळे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ मिळू शकणार नाही, व तें सूत्र स्वयं टरणार. अशा ठिकाणीं 'येन नाप्राप्ते' या न्यायान्वयें विशेषशास्त्र अपवाद्व्यामूळें सामान्यशास्त्राचें नेहमीं निरिता बाधक ठरून, सामान्यशास्त्रास प्रवृत्त होऊं न देना, स्वतःच प्रवृत्त होतें, व म्हणूनच 'अन्तरङ्गादप्यपवादां वलीयान्'—५० ५७—असें म्हटलें आहे. सारांश (१) त्रिपादांतील सूत्रांनीं कार्यं करतेवेळीं, (२) आभीयाधिकारातील सूत्रांनीं समानाश्रय कार्यं करतेवेळीं व (३) 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' या सूत्रानें कार्यं करतेवेळीं प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही हें ध्यानांत देवावें.)

टीप-असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे 'या परिभाषेत 'बहिरङ्ग' व 'अन्तरङ्ग' हे शब्द आले असल्यामुळे व हे दोन्ही शब्द सापेक्ष असल्यामुळे, कोणत्या कार्यास बहिरङ्गम्हावें व्याख्या अपेक्षेनें कोणतें कार्यं अन्तरङ्ग ठरतें याविषयासंबंधानें चर्चा करितांना, ग्रन्थकारानें 'बहिरङ्ग' शब्दाच्या प्राचीन वैयाकरणानीं ज्याअनेक व्याख्या दिल्या आहेत त्याचें विस्तारपूर्वक स्पष्टीकरण केले आहे. त्या सर्व व्याख्या लक्षांत राहण्या म्हणून थोडक्यांत खाली दिल्या आहेतः—
(१) 'अर्धनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम्'—ज्या कार्याचें अर्थ निमित्त आहे तें बहिरङ्ग कार्य होय व त्याच्या अपेक्षेनें ज्या कार्याचें अर्थ निमित्त नाही तें अन्तरङ्ग कार्य होय

अमे जें प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे ते बरोबर नाही. (३) ' बहिरङ्ग-
मत्पापेक्षमन्तरङ्गम् '—जे कार्य जास्त निमित्तांमुळें होतें ते बहिरङ्ग व जें कार्य कमी
निमित्तांमुळें होतें तें त्याच्या अपेक्षेनें अन्तरङ्ग समजावें असें जें प्राचीन वैयाकरणांचें मत
आहे तें धरोबर नाही: (३) ' संज्ञापेक्षं बहिरङ्गम् '—ज्या कार्याला संज्ञेची अपेक्षा
आहे ते कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानाने ज्या कार्याला संज्ञेची अपेक्षा नाही तें कार्य
अन्तरङ्ग होय असें जें प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे ते बरोबर नाही (४) ' पर-
त्वा निमित्त वमादाय बहिरङ्गवाच्यं तु न मानम् '—परस्परने होणाऱ्या निमित्तांमुळें
क्रायांस बहिरङ्गत्व येते असें जें कित्येक प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे तें बरोबर नाही,
(५) ' विज्ञापेक्षं बहिरङ्ग सामान्यपेक्षमन्तरङ्गम् '—ज्याला विशेषनिमित्ताची अपेक्षा
आहे ते कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानानें ज्या कार्याला सामान्यनिमित्ताची अपेक्षा आहे
ते कार्य अन्तरङ्ग होय असें जें कित्येक प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे तें बरोबर नाही.
(६) ' पूर्वैकानिकार्यमन्तरङ्गं परस्वानिकार्यं बहिरङ्गम् ' पुढच्या स्थानीला होणारें
कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानाने पूर्वे स्थानीला होणारें कार्य अन्तरङ्ग होय असें जें
कित्येक प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे तें बरोबर नाही. (७) ' पूर्वोपस्थितनिमित्तक-
मन्तरङ्गं परोपस्थितनिमित्तकं बहिरङ्गम् ' अथवा ' बहिरङ्गनिमित्तसमुदायान्तर्भूतं यस्य
निमित्तं तदन्तरङ्गम्, अन्तरङ्गकार्येनामन्तरङ्गमुदायाद्वाहेर्भूतं यस्य निमित्तं तद्बहिरङ्गम् '
किंवा ' अरनिमित्तकमन्तरङ्गम् परनिमित्तकं बहिरङ्गम् ' ह्याच अन्तरङ्ग व बहिरङ्गकार्या-
च्या व्याख्या योग्य होत हे ग्रन्थकाराचें मत आहे असें दिसून येतें

परिभाषा ५१

नवेयमक्षयित्यादौ बहिरङ्गस्योदोऽसिद्धत्यादन्तरङ्गो यत् न स्या-
दत आह—

असें जर आहे तर—हागते वर्तिल परिभाषा जें ' ५० स्वीकारल्यास—' अक्षय्यं '
इत्यादि उदाहरणांत, ' ऊद् ' बहिरङ्ग असण्यामुळें असिद्ध मानल्यास, अन्तरङ्ग पणा-
देश होणार नाही. (' अक्ष+दिक्+विप्+सु ' येथें, ' विप् ' प-२४ पुढे असण्यामुळें,
' एधोः पुद् अनुनासिके च ' सू० २५६ हा सूत्रने ' दिक् ' धातोनि ' व् ' चे जागी
' ऊद् ' होऊन, ' अक्ष+दिक्+विप्+सु ' अशी स्थिति झाली वायलां, ' दि ' धातोनि
ह्काराग, ' ऊ ' हा अच् पुढें असण्यामुळें, ' ह्रां पणधि ' सू० ४७ हा सूत्रने पणा-
देश पावला आहे. ' ऊद् ' हें बहिरङ्ग कार्य असून, पणादेश हें अन्तरङ्ग कार्य आहे;
पणान पणादेश कार्य पूर्वी असल्यास ' ऊ ' निमित्ताने पावले असून, ' ऊद् ' कार्य
पुढें असल्यास ' विप् ' निमित्तांमुळें पावले आहे ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं ' हा
परिभाषेवमाग, अन्तरङ्ग कार्य वरनेवरी, बहिरङ्ग कार्य झालेंच नाही असें समजावें

लागते ह्याणून यणादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळी, बहिरङ्ग उद् झालाच नाही व तो ' व् ' च आहे असे मानणे माग आहे; आणि असे मानल्यास, यणादेशाची प्राप्तीच नाही, व ' दि+उ ' झालाच नाही—असा मंथि होऊ शकणार नाही. तसे होऊ नये) ह्याणून ही परिभाषा मागतात.—

नाजानन्तर्ये बहिष्वप्रवृत्तिः ॥ ५१ ॥

“ अचाच्या लोच पुढे अमणाच्या निमित्तामुळे अन्तरङ्गकार्य करणे प्राप्त झाल्यास, पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य बहिरङ्ग व अभिन्न मातू नये ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, उद् कार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी ' दि ' ह्यांतील अचाच्या लोच पुढे प्राप्त झालेला ' उ ' ह्या निमित्तामुळे अन्तरङ्ग यणादेशरूपी कार्याची प्राप्ति झाली अमतां सो यणादेश करतेवेळी, बहिरङ्ग ' उद् ' अभिन्न आहे—ह्याने ' व् ' चे जागी ' उ ' झालाच नाही—असे समजून नये, व ' इ ' ला यणादेश करावा. तसे केवळ ह्याने ' अक्ष+दे+क+विष्+नु=अक्षवृ ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते.)

अत्र पचतुकोरिति सूत्रस्य तुग्रहणं शापकम् । अन्यथाधीच प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संदिताया नित्यत्वाल्-ल्यनुपपत्तिपर्यन्तमप्यसहितयावस्थानासंभवेनैकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदङ्ग-यसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशश्च बहिरङ्गन्यासिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

‘ पचतुकोरितिः ’ सू० ३३३३ या सूत्रातील तुग्रहण या परिभाषेचे शापक होय ही परिभाषा नसती तर ते तुग्रहण स्वयं ठरले असते, कारण ‘ अधीत्य, प्रेत्य ’ इत्यादि स्थिती समास झाल्यावरच (कवाचे जागी) ल्यवादेश होऊ शकत असल्यामुळे, व समास प्रथम वेदाश्रयनर समासातील पदांचा मंथि होणे नियम असल्यामुळे—ह्याने मंथि टाळता येणे अशक्य असल्यामुळे—आणि ल्यवादेश होईपर्यंत धातु व उपसर्ग यांचे, मंथि न होता, पृथक् स्थित—ह्याने मंथिनिवाच—राहणे असंभवनाय असल्यामुळे, एकादेश प्रथम झालाच असता, व एकादेश झाल्यावर तो एकादेशांन भिन्न पदांतील दोन यगांच्या आश्रयान होणारा अवस्थामुळे, (जेवळ ल्यप् प्रत्या-गला मानून होणाऱ्या) तुगागमाच्या मानाने, बहिरङ्ग व अभिन्न ठरलाच असता, (व तो झालाच नाही असे मानून तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्य करणां आलेच असते, ह्याणून तुगागम करतेवेळी पूर्वी झालेला एकादेश अभिन्न समजावा असे सांगण्याची कांहीच गरज नव्हती. (ही परिभाषा नसती तर ‘ पचतुकोरितिः ’ या सूत्रात तुग्रहण करण्याची कांहीच गरज नव्हती असे जे ग्रन्थकाराने हाटक आहे ते खाली दिलेल्या प्रतियेवरून स्पष्ट होईल. ‘ अधि+इ+क्त्वा, ’ असता ‘ प्र+इ+क्त्वा ’ असा स्थळी, ‘ समासेऽनप्युक्ते क्वां ऽप्य ’ सू० ३३३० ह्या सूत्रप्रमाणे, धातु व उपसर्ग ह्यांचा समास झाल्याशि-

वाय 'क्त्वा' चे जागी 'ल्यप्' होऊं शकत नाही. ह्यण् 'ल्यप्' होण्याकरितां, धातु व उपसर्ग ह्यांचा समास करणे आवश्यक आहे. समास केला तर धातु व उपसर्ग ह्यांचा सन्धि होणें टाळतां येत नाही; कारण 'संहितैरुपदे नित्या, नित्य धातूपसर्गयोः' नित्या समासे, वाक्ये तु सा निवक्षामपेक्षते' असा सन्धीच्या संवधानें नियम आहे म्हणून 'अधि+इ' ह्या द्विजाणीं 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू० ८५ ह्या सूत्रानें सवर्ण-दीर्घरूप एकादेश व तसेंच 'प्र+इ' ह्या द्विजाणीं 'आद्रुणः' सू० ६९ ह्या सूत्रानें गुणरूप एकादेश, केलाच पाहिजे. तथा एकादेश केल्यास, 'अधि+इ=अधी' व 'प्र+इ=प्रे' अशीं रूपे होणार. ह्या दोन्हीं रूपांत अन्तीं ऋस्व स्वर नमल्यामुळें ऋस्व-स्य पिति कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्राप्रमाणें तुगागम होऊं शकणार नाही, व 'अधीय, 'प्रेय' अशीं अशुद्ध रूपे होतील. एकादेश असिद्ध-म्हणजे झालाच नाही-असें मानलें तरच तुगागम होऊं शकतो. तो एकादेश हाग्यास दोन पदांत असणाऱ्या दोन वर्णांची गरज आहे-म्हणजेच तो पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्ष आहे. पण तुगागम केवळ 'ल्यप्' प्रत्ययामुळें होणारा आहे; ह्यण् तुगागम अन्तरङ्ग व त्याच्या मानानें एकादेश बहिरङ्ग ठरतो; व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा लावल्यास पूर्वी झालेला एकादेश बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळें, तुगागमरूपी अन्तरङ्ग कार्य करते' वेळीं, तो एकादेश झालाच नाही-ह्यणजे 'इ' असे ऋस्वान्तच रूप आहे-असें मानल्यास, तुगागम आपोआपच होऊ शकतो. असें असून मग पाणिनीनं 'पचतु' कौरसिद्धः'-ह्यणजे पच किंवा तुक्विधि करितांना एकादेश असिद्ध समजावा,—हें सूत्र कशास केलें ? अन्तरङ्ग परिभाषा-प० ५०-असल्यामुळें, तें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहतें पण अच्चाच्या लोकांच पुढें असलेल्या निमित्तामुळें कार्य करणें झाल्यास, पूर्वी झालेल्या बहिरङ्ग कार्यास बहिरङ्गत्व व असिद्धत्व येत नाही; ही परिभाषा ५१ पाणिनीस मान्य असल्यामुळें, बहिरङ्ग एकादेशाला असिद्धत्व आलें नसतें. ते याचें ह्यण्, पाणिनीला 'पचतु'कौरसिद्धः' ह्या सूत्रांत तुक्प्रहण करणें भाग पडले, व अशा रीतीनें ते 'तुक्' प्रहण ह्या परिभाषेचें स्थापक ठरतें.)

पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्षं बहिरङ्गमिति प्रेक्ष इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति प्रत्येन न धातुलोप इति सूत्रे संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् ।

(पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्ष एकादेश बहिरङ्ग आहे असे जें वर झटले आहे त्याला ग्रन्थकार भाष्याचें प्रमाण देतान.) दोन पदें एका पुढें एक आली असतां, पहिल्या पदांतला अन्तर् वर्णाचा पुढच्या पदाच्या आद्य वर्गाशी होणारा एकादेशरूप सन्धि पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्ष असल्यामुळें, तो बहिरङ्ग ठरतो; ह्यण्च 'प्रेक्षः' इत्यादि स्थलीं गुणरूपी एकादेश बहिरङ्ग समजावा असें 'न धातुलोप आद्यधातुके' १-१-४ ह्या सूत्रांतल भाष्यांत व तसेंच 'संयोगान्तस्य लोपः' ८-२-२३ ह्या

सूत्रावरील भाष्यात सांगितल आहे ' जिह्न्धी दीप्तौ ' ह्या रधादिगातील प्रपू
वक ' इन्ध ' धातूस ' न ' प्रत्यय करिताना ' प्र + इन्ध् + न् ' अशा स्थितीत
अनिदिता हल उपधाया कृति ' सू० ४१- ह्या सूत्रान न् ' चा लोप होऊन
' प्र + इध् + न् ' असे रूप हातें अशा स्थितीत ' न धातुलोप आर्धधातुके '
सू० २६५६ ह्या सूत्राप्रमाणें, धातूचा अक्षर नकार ह्याचा लोप करणारा आर्धधातुक
न् ' प्रत्यय पुढ असल्यामुळे, गुणरूपी एकादश ' ण ' होऊ नये पण भाष्यकार
ह्मणतात की, धातु व प्रत्यय ह्याच मंतरङ्ग कार्य कल्यावर, पदद्वयसन्धिचवर्णद्वया
पक्ष सन्धिरूप—ह्मणजे गुणरूपणक देश ह्मणजे—बहिरङ्ग कार्य करणाम हरकत नाही
ह्मणून ' प्र + इध् + न् = प्रेद्ध ' अस रूप हात तसेच ' दधि + अत्र ' ह्या त्रिकाणीं
' इको यणाचि ' ह्या सूत्रान ' दध् + अत्र ' असें झाल्यावर, मयोगा-तस्य लोप '
सू० ५३ ह्या सूत्रानें ' दध् ' ह्यातील अन्ध ' य् ' चा लोप पावला आहे ' यण
प्रतिपद्यो वाच्य ' ह्या वातिङ्गामुळे ' य् ' लोप होत नाही पण भाष्यकार ' य् ' लोप
टाळण्यासाठीं वरील वातिक लागून पुढ असहि म्हणतात की ' न वा वनव्यम् किं
कारणम् । बहिरङ्गलक्षणवादा । अथवा बहिरङ्गा यणादश । अन्तरङ्गो लोप ।
असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग । ' म्हणजे ह्मणजेच असण्याचा काही गरज नाही कारण
यणादश बहिरङ्ग असून लोपरूपा कार्य अन्तरङ्ग आहे, व ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे '
ही परिभाषा असल्यामुळे अन्तरङ्गलापरूपी कार्य परण्याचा प्रसङ्ग आला अमत्ता, यणा
दशरूपी बहिरङ्गकाय आपाआपच असिद्ध ठरतें, व त्यामुळे लोप होऊ शकत नाही
ह्मणजे की मयोगा तस्य लोप ह्मणजे त्रिपादींतील सूत्र असल्यामुळे व परिभाषा न ५०
पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें त्रिपादील लागू पडत असल्यामुळे, सहागान्तलापरूपी कार्य,
अन्तरङ्ग असून देखील सिद्धकाडातील सूत्राने ह्मणजे यणादशाच्या रक्षीनें, ' पूर्वशा
सिद्धम् ' या सूत्रान्वये असिद्धच ठरतें, व त्यामुळे सहागान्त लोप होऊ शकत नाही
तथापि भाष्यकारांनीं सहागान्तलाप टाळण्याकरिता वर सांगितलेली दुसरी युक्ति
सुचवली आहे)

यत्तु पत्वग्रहणमपि क्षापकम् अन्यथा । कोऽसिचदित्यादौ पदद्वयसत्र
न्धिचवर्णद्वयापेक्ष येन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन पत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति ।
तन्न । इण पूर्वपदस्यन्धित्वेन पत्वस्यापि पदद्वयसत्रन्धिचवर्णद्वयापेक्षत्वेनो
भयो समत्यात् । एकादेशस्य परादित्वेनौसिचदित्यस्य पदत्वेन सस्य पदा
दित्याभावान्न सात्पदाद्योरित्यनेन निषेध । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्याकालप-
क्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अश्वृत्ते पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥

(काही दैयाकरण अस ह्मणतात की, जसें ' पत्वनुकारसिद्ध ' ह्या सूत्रातील
' नुक् ' ग्रहण ह्या परिभाषेचें शक आहे, तसेच ह्या सूत्रातील) पत्वग्रहण दक्षि
ह्या परिभाषेचें क्षापक आहे तसें न मानल्यास ' कोऽसिचत् ' इत्यादि स्थळी, दान

पदांतील दोन वर्णांचे जागी होणारा एकादेश (प० ५० प्रमाणें) बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, (तो झालाच नाही असे मानल्यास), पन्नाची प्राप्तीच होत नाही, व त्यामुळे पत्वग्रहण स्वयं पडेल. (क+सु+असिचत् ' येथें, ' समजुषो रुः ' सू० १६२ ह्या सूत्रानें 'स्' चा 'र्' होऊन, 'अतो रोः' सू० १६३ ह्या सूत्रानें रकाराचा उकार होऊन 'क+उ+असिचत्' अशी स्थिति झाल्यावर, आहुणः ' सू० ६९ ह्याने 'क' यातील 'अ' व त्यापुढील 'उ' ह्यांचे जागी 'ओ' असा गुणरूपी एकादेश होऊन 'को+असिचत्' अशी स्थिति होते, व 'एङः पदान्तादति' सू० ८६ ह्या सूत्रानें पूर्ववर्णरूपी एकादेश होऊन 'कोऽसिचत्' असे रूप होतें, आता येथें असा प्रभ उपस्थित होतो कीं, 'को' ह्यांतील ओकारापुढें 'सिचत्' ह्यातील 'स्' आल्यामुळे व हा सकार 'पिच क्षरणे' ह्या तुदादिधातूतील एकाराचें जागी 'धात्वादेः पः सः' सू० २२६४ ह्या सूत्रान्वये आदेश झाला असल्यामुळे, 'इष्कोः' 'आदेशप्रत्यययोः' सू० २२१ व २१२ ह्या सूत्राप्रमाणें सकाराचा पकार व्हावा, परंतु पदद्वयात असणान्या 'ओ' व 'अ' ह्या दोन वर्णांचा पूर्ववर्णरूपी एकादेश 'ओ' पदद्वयसम्बन्धि-वर्गद्वयाभित असल्यामुळे, तो बहिरङ्ग ठरतो, व 'सिचत्' ह्या एकपदांतील 'स्' ह्या वर्णास होणारे पत्वरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेथेळीं, तो 'ओकार' अन्तरङ्ग परिभाषे-प्रमाणें असिद्ध ठरत असल्यामुळे, पत्र होऊंच शकत नाही. असें असल्यामुळे 'पवत्तु-कोरन्निद्रः' ह्या सूत्रातील पत्वग्रहण स्वयं ठरूं पाहतें. परंतु 'नाजानन्तरे बहिष्पम-बलसि.' ही परिभाषा असल्यामुळे, 'ओ' हा पूर्ववर्णरूपी एकादेश बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाही, व त्यामुळे पत्व प्राप्त होतें. तें पत्व टाळण्याकरितां, पाणिनीन 'पवत्तुषोः' ह्या सूत्रात मुढाम पत्वग्रहण केलें आहे. ह्मणून तें पत्वग्रहण देखील ह्या परिभाषेचें शापक ठरतें असें कैयटादिकांचें ह्मणें आहे परंतु हें मत नागेशास मान्य नसल्यामुळे त्या मताचें खण्डन करितांना ते असे ह्मणतात कीं,—) हें बरील ह्मणें बरोबर नाही. कारण पूर्वसवर्णरूपी 'ओ' हा एकादेश जसा दोन भिन्न पदाच्या दोन वर्णांच्या जागी झाला आहे तसेंच पत्व देखील दोन भिन्न पदाच्या (—'को' व 'सिचत्' ह्या दोन पदाच्या—) दोन वर्णांना (—'ओ' व 'स्' ह्या दोन वर्णांना—) मानून होणारें कार्य आहे व दोन्ही कार्ये सारकींच आहेत. (ह्मणून दोन्ही कार्ये समानानि-मित्तक असल्यामुळे व त्यामुळे एककार्य अन्तरङ्ग व दुसरे कार्य बहिरङ्ग ठरत नस-ल्यामुळे, असा ठिकाणीं अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही. ह्यावर शंकासार असें ह्मणतो कीं, असें जर आहे तर, 'सिचत्' येथील सकारास पत्व कां होऊं नये ? ह्या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, 'अन्तादिवच' सू० ७५ ह्या सूत्रान्वये, एकादेश 'ओ' झाला पूर्वपदाचा अन्त्यापयव मानल्यास, उत्तरपद 'सिचत्' अथें राहून असल्यामुळे, 'साहस्रशोः' सू० २१२३ ह्या सूत्रामुळे, आदि सकारास पत्र होऊं शकत नाही. पत्र) एकादेश 'ओ' झाला 'अन्तादिवच' ह्या सूत्रान्वये, उत्तरपदाचा भाषपयव मानल्यास—ह्मणजे 'ओसिचत्' असें एक पद मानल्यास

‘ इण् ’ प्रत्याहारांतील ‘ ओ ’ व्याख्यापुढे सकार असल्यामुळे व सकार पदाचा आदि नमल्यामुळे ‘ सात्पदाद्यो. ’ ह्या सूत्रानें परवनिषेध होऊं शकत नाही (साराश होणाऱ्या पदाचे निवारण करण्याकरितां ‘ पचतुकोरसिद्धः ’ ह्या सूत्रांतील पचग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे; तें पचग्रहण ह्या परिभाषेचें शापक मानतां देत नाहीं.) दुसरे असें कीं, कार्यशालपश्चात देखील, त्रिपादीत सांगितलेले अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, अन्तरङ्ग परिभाषा-नं० ५०-लागू पडत नाही हें मागीच सिद्ध वेलें आहे. (हणून परवकार्य जरी अन्तरङ्ग मानलें तरी, तें त्रैपादिक कार्य असल्यामुळे तशा टिकाणीं अन्तरङ्गपरिभाषा लागू पडत नाही; व त्यामुळे सापादिक कार्य बहिरङ्ग असून देखील मध्यम होतें, व तें त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्याच्या दृष्टीने, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाही, व तें कार्य शालावर त्रैपादिक परवस्वी अन्तरङ्ग कार्य करणे प्राप्त झालें असता, पदाचे निवारण करण्याकरितां ‘ पचतुकोरसिद्धः ’ ह्या सूत्रांतील पचग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें ह्या परिभाषेचें शापक मानतां देत नाहीं.)

परिभाषार्थस्यचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहि-
रङ्गस्य बहिष्प्रवक्तृतिर्न । बहिरूपेन बहिरङ्गम् । तस्य भावो बहिरङ्ग-
त्वम् । तत्प्रयुक्तसिद्धत्यस्य न प्रवर्त्यतिः न प्राप्तिरिति ।

परिभाषेचा अर्थ असा आहे कीं, अचाण्या लगेच पुढें असलेल्या दुसऱ्या कोणत्याहि निमित्तामुळे अन्तरङ्ग कार्य करणें प्राप्त झाल्यास, पूर्वी झालेलें बहिरङ्ग कार्य बहिरङ्ग समजू नये. ‘ बहिष्प्र ’ ह्यातील ‘ बहि ’ ह्या शब्दाचा अर्थ ‘ बहिरङ्ग ’ मम-जावा, त्याचा भाव हणजे बहिरङ्गत्व, त्या बहिरङ्गत्वामुळे (प० ५० प्रमाणें) येणाऱ्या असिद्धत्वाची प्रवर्त्यति, हणजे प्राप्ति, होत नाही. (साराश ते बहिरङ्ग कार्य असिद्ध मानूं नये.)

असिद्धं बहिरङ्गमित्युक्त्या नाजानन्तर्ये इति चक्ष्यामीति भाष्योक्त्या
तत्रत्यस्याऽन्तरङ्ग इत्यस्याऽनुवृत्तिसूचनात् ॥ तेन पचावेदमित्यादौ
न दोषः । अन्तरङ्गस्याचस्थानिककार्यस्यैव स्थान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वा-
भावात् ॥

भाष्यकार ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ ही परिभाषा सांगून नंतर म्हणतात कीं, ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा भी पुढें सांगणार आहे ह्यावरून अन्तरङ्ग परिभाषेतील ‘ अन्तरङ्गे ’ ह्या शब्दाची प्रकृत परिभाषेन अनुवृत्ति करावी हें सुचविलें आहे. (आणि त्यामुळे ‘ अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तके अन्तरङ्गे कर्तव्ये ’ असा या परिभाषेतील ‘ अजानन्तर्ये ’ या शब्दाचा अर्थ होतो) म्हणूनच, ‘ पचावेदम् ’ इत्यादि स्थलीं काहीं दोष येत नाही, कारण अच् जो ‘ पृ ’ त्याला ‘ पे ’ रूपां जें अन्तरङ्ग कार्य करणे आहे तें पुढें असणाऱ्या निमित्ताला मानून होत नसणारें कार्य आहे (‘ पचावेदम् ’ ह्या

टिकाणीं, 'आहुण०' सू० ६९ ह्या सूत्राने गुणरूपी एकादेश होऊन 'पचावद्' असे झाले आहे. येथे शकाकार असे म्हणतो कीं, 'अन्तादिप्रब' सू० ७५ ह्या सूत्राप्रमाणें, 'ए' ह्या एकादेशास पूर्वपदाचा अन्वयावयव मानल्यास, 'एत ए' सू० २२३ ह्या सूत्राप्रमाणें, 'पचावे' ह्यातील अन्वय 'ए' चा 'ऐ' होऊन 'पचावे' असें रूप का होऊ नये ? ह्या शकेचे उत्तर हे कीं, 'पचाव' व 'इदम्' ह्या दोन पदांत अस पाण्या 'अ' व 'इ' ह्या दोन वर्णाना मानून होणारा एकादेश बाहिरह असल्यामुळे व 'ए' चा 'ऐ' हाणे हें कार्य अन्तरह असल्यामुळे, ह्या टिकाणीं 'असिद्ध बाहिरह-मन्तरह' ही परिभाषा लागू पडते. म्हणून 'ए' ह्या बाहिरह एकादेश झालाच नाही, असें समजले पाहिजे त्यामुळे 'एत ए' हे सूत्र येथे लागू पडत नाही, व 'ए' चा 'ऐ' होत नाही. 'नाजानन्तये बाहिर्द्वयलक्षि' ही अपवादामक परिभाषा देखील ह्या वरील उदाहरणात लागू पडत नाही, कारण अच् जो 'ए' त्याला 'ऐ' रूपी जें कार्य करणें आहे तें कार्य पुढे अमत्राण्या निमित्तामुळे होणार कार्य नसून, तें 'ए' लाच मानून होणारें कार्य आहे आणि म्हणूनच मागल्या परिभाषेप्रमाणे बाहिरह कार्य 'ए' हे असिद्ध ठरत असण्यामुळे, 'ए' चा 'ऐ' ह अन्तरह कार्य करतेयेवी, तें पूर्वी झालेले एकादेशरूपी कार्य झालेंच नाही असें मानले पाहिजे, व 'ए' झालाच नाही असें मानलें म्हणजे ऐत्याची प्रार्थना हात नाही.)

जातस्य बहिरहस्येत्युक्तप्रायजे इन्द्र धियर्वात्यादौ बहिरह्नीयेमु-
णाद्रसिद्धाव सिद्धम् ।

('अचोऽन्यानन्तयेनिमित्तेऽन्तरहं यतये जातस्य बहिरहस्य बहिर्द्वयलक्षि' असा ह्या परिभाषेचा अर्थ करिताना,) 'जातस्य बहिरहस्य' असे म्हणले असल्यामुळे, 'अयने इन्द्रम्' 'धियति' इत्यादि स्थली सवर्णदीर्घरूप पुनोदेश व गुणरूप एका-देशा, बहिरह असल्यामुळे, असिद्ध ठरवात. ('अ+यज्+शप् (अ)+इद्+इन्द्रम्=अयन+इ+इन्द्रम्' ह्या स्थली, 'अ' व 'इ' ह्यांचा गुणैकादेशरूपी सन्धि. आणि तसेंच 'इ' व 'इ' ह्यांचा सवर्णदीर्घरूपी सन्धि युगपत् प्राप्त झाला आहे. इम दोन कार्यांपैकी धातु व प्रायश्च ह्यांचा सन्धि अन्तरह कार्यं अमून, प्रत्यय व शब्दान्तर 'इन्द्र' ह्यांचा सन्धि बहिरह कार्यं आहे म्हणून, मागल्या परिभाषेप्रमाणें, अशीं दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झालीं समजां, अन्तरह कार्यं प्रथम होत असल्यामुळे, 'अयने +इन्द्रम्' असें होतें 'जातस्य बहिरहस्य' असें म्हणलें असल्यामुळे व येथे बहिरह-कार्य पूर्वी झाल्लें नमदशामुळे, प्रकृत परिभाषा-न. ५१-लागू पडत नाही तसेंच शुद्धि परमिपदी 'धि धारणे' ह्या धातूचें प्रथमपुरुषार्थे एकवचनाथें रूप करिताना, - 'धि+त+ति+अ+ति' असा स्थितीत, 'अधि भुषानुभूयाम्' सू० २७१ ह्या सूत्राने 'इव' पावला आहे, व 'युगमन्पुषपश्व' सू० २१८९ ह्या सूत्राने गुण पावला आहे, व दोन्ही कार्ये युगपत् वाटलीं आहेत. त्यापैकी 'इव' कार्य होण्याचे

निमित्त ' अ ' हा अधिक जवळ असल्यामुळे ते कार्य अन्तरङ्ग ठरते, व गुणरूपी कार्य होण्याचें निमित्त ' तिप् ' प्रत्यय पलीकडे असल्यामुळे, ते कार्य बहिरङ्ग ठरते, म्हणून मागल्या परिभाषेप्रमाण, दोन्ही कार्ये युगात् प्राप्त झालीं असता, अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होऊन—म्हणजे इयदादेश होऊन—' धियनि ' असे रूप होतें येथें देखील ' जातस्य बहिरङ्गस्य ' असें म्हटलें असल्यामुळे, व बहिरङ्ग कार्य पूर्वी झाले नसल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा—न० ५१—लागू शकत नाही)

अत एवेण्डिशीनामाद्गुण. सवर्णदीर्घानाच्छब्दस्तस्यान्तरङ्गलक्षणादित्यादि सङ्गच्छते ।

(' जातस्य बहिरङ्गस्य ' अम म्हटल आहे) म्हणूनच, ' इद् ', ' डि, ' व ' शि ' ह्यांना सवर्णदीर्घ न होता, ' आद्गुण ' ह्या सूत्रान्वये गुण होतो असें जें (' विप्रतिषेधे परकार्यम् ' १-४-२ ह्या सूत्रातील भाष्यात) सांगितलें आहे आणि तमच शान्त व चङ्गन्त अन्तरङ्ग असल्यामुळे, (गुण न होता, इयद्, उयद् अदेश होतात) इत्यादि जें (किति च ' १-१-५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात) सांगितल आहे तें ठीक जुळतें (' इद् ' चें उदाहरण ' अयज+इद्+इन्द्रम् ' हें नुकतेंच वर दिलें आहे सप्तमीविभक्तीचा एकवचनाचा प्रत्यय ' डि ' ह्याचें उदाहरण ' ग्राम+डि+इह=ग्राम+इ+इह=ग्रामे+इह ' हें आहे. ' अज्ञासो शि ' सू० ३१२ ह्या सूत्राप्रमाणें होणाऱ्या ' शि ' प्रत्ययाच उदाहरण, ' सर्व+शि+इधम्=सर्व+इ+इधम्=सर्वे + इधम् ' हें आहे ह्या वरील तिन्हीं उदाहरणान, सवर्णदीर्घादेश—हणजे ' इ + इ ' ह्याचे ठिकाणीं होणारा पदद्वय-सर्गधिवर्जद्वयनिमित्तक ' ई ' हा आदेश, बहिरङ्ग असल्यामुळे, तो न होता, प्रकृति व प्रत्यय यांचे ठिकाणी ' आद्गुण ' ह्या सूत्रानें होणारा गुणरूपी पुरादेश अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तो एकादश होतो ' इ ' आहे अन्ती उपाच्या अशा शान्ताच उदाहरण ' धि+दा+नि ' असें वर नुकतच दिल आहे, व तेथें ' इयद् ' आदेशाचें निमित्त जवळ असल्यामुळे, तो अन्तरङ्ग ठरतो व लघूपध गुणाचें निमित्त ' ति ' पलीकडे असल्यामुळे तो बहिरङ्ग ठरतो, म्हणून लघूपध गुण न होता, ' इयत् ' आदेश होऊन ' धियति ' असें रूप हात ' चद् ' आहे अन्ती उपाच्या अशा चङ्गन्ताचें उदाहरण ' अमुमुवत् ' हें मागे दिलेंच आहे ' अमुत्तु+चद्+त्=अमुत्तु+अ+त् ' अशा स्थितींत, ' अचि भुधातु ' ह्या सूत्रान ' उयद् ' पावला आहे व तसेंच ' पुगन्तलघूपधस्य च ' ह्या सूत्रानें ' उ ' हा गुण पावला आहे पण गुणाचें निमित्त ' त् ' प्रत्यय पलीकडे व उयद् ' चें निमित्त ' अ ' अलीकडे असल्यामुळे, ' उयद् ' अन्तरङ्ग व गुण बहिरङ्ग ठरतो, म्हणून लघूपधगुण न होता, उयडादेश होऊन ' अमुमुवत् ' असें रूप हातें वरील दिलेल्या सर्व उदाहरणांत, अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्ये युगात् प्राप्त झालीं असल्यामुळे व बहिरङ्ग कार्य पूर्वी झाले नसल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा न लागता, अन्तरङ्ग परिभाषा लागते)

अत एवओमाडोच्चेत्याइग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थम् ॥

आणि (' जातस्य बहिरङ्गस्य ' अमे हाटजे आहे) ह्मणूनच, ' ओमाडोश्च ' सू० ८० ह्या सूत्रांनील आइग्रहण चरितार्थ ठरतें. तें आइग्रहण अशा करितां केलें आहे कीं, ' शिव+आ+इहि ' अशा स्थितीत, सवर्गदीर्घादेशाचें (' अक सवर्णे दीर्घः ' हे) सूत्र जरी पर आहे तरी त्याचा बाध होऊन, धातु व उपसर्ग ह्यांचें कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ' आहुणः ' ह्या सूत्रानें, अन्तरङ्गकार्य प्रथम झाल्यानर, (' शिव+इहि ' अशी स्थिति प्राप्त झाली असता, ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्रान्वये प्राप्त झालेल्या) वृद्धीचा बाध व्हावा. (ह्मणजे वृद्धि न होतां, पररूप एकादेश व्हावा ह्मणून ' आइ ' ग्रहण केले आहे; व ते कामें चरितार्थ ठरतें हें खाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून ध्यानात येईल ' शिव+आ + इहि ' अशा स्थितीत जर ' अक. सवर्णे दीर्घः ' ह्या सूत्रानें दीर्घादेश प्रथम करून ' शिव+ इहि ' असें केलें तर, ' आहुणः ' ह्या सूत्रानें ' शिवेहि ' असें रूप आपोआपच सिद्ध होऊन, ' आइ ' ग्रहण व्यर्थ ठरतें. पण सूत्रकार पाणिनीला ही जागीव होती कीं, धातु व उपसर्ग ह्यांचे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, सवर्गदीर्घादेश न होतां, ते अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होऊन, ' शिव+इहि ' अशी स्थिति होईल, व तशी स्थिति प्राप्त्यामंतर ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' शिवेहि ' असें रूप होईल तसा वृद्धिरूप एकादेश न व्हावा ह्मणून ' ओमाडोश्च ' ह्या सूत्रात ' आड ' ग्रहण मुद्दाम केलें आहे ह्यावरून देखील हें स्पष्ट होते कीं, जेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग अशीं दोन्ही कार्यें युगपत् प्राप्त होतात, तेथें प्रकृत परिभाषा- न० ५१- न लागता, अन्तरङ्ग परिभाषा- न० ५८- लागते. व बहिरङ्ग कार्यं न होतां, अन्तरङ्ग कार्यं होत.)

न चाक्षरूरित्यत्र यणि कृते ऊत्रोऽसिद्धत्वाद्बलि लोपापत्तिरिति धाव्यम् । अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्यदन्तरङ्गे प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये नासिद्धत्यमिति तदर्थ्यात् । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारगे त्वस्या धैर्यं तेनैव सिद्धेः ॥

(ह्या परिभाषेचा वर दिलेला अर्थ बरोबर मानल्यास,) ' अक्षरूः ' ह्या स्थलीं यगादेश झाल्यावर, चल् प्रत्याहारातील घर्ग पुढें असल्यामुळे ' य् ' लोप होण्याची आपत्ति येईल, कारण ऊत्रार्यं अमिद्व आहे—अये कीर्णी हाटल्यास, ते हागणें यरो-वर नाही; कारण ह्या परिभाषेचा अर्थ असा आहे कीं अचाट्या लोच पुढें अस-लेला निमित्तामुळे अन्तरङ्ग कार्य करण्याची प्राप्ति झाली असता, ते अन्तरङ्ग कार्य देण्यावर जर दुसरे अन्तरङ्ग कार्य करण्याची प्राप्ति झाली तर, पूर्वी झालेले बहिरङ्ग कार्य अमिद्व-इगजे झालेंच नाही असें-जाणूं नये (' अक्ष + दिव् + विर् + सु ')

अशा स्थितीत, 'विप्' हा मित्र प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, 'द्युः' श्रुतनुनासिके च 'सू० २५६१ ह्या सूत्राने 'दिव्' ह्यातील 'व्' चे जागी 'ऊर्' होऊन, 'अक्ष+दि+ऊ+वि+प्+सु' अशी स्थिति झाली अमता, विप् प्रत्ययामुळे झालेला 'ऊर्' बहिरङ्ग व असिद्ध-झगने झालाच नाही- व तो 'व्' च आहे असे मानले पाहिजे, व 'ऊ' पुढे आल्यामुळे 'दि' ह्यातील इकाराचे जागी 'इ'चे यणवि' ह्या सूत्राने यणादेश केल्यावर, 'अक्ष+द्वि+ऊ+०+सु' अशा स्थितीत, 'य्' पुढे 'ऊ' नसून 'व्' च आहे असे मानल्यास, 'लोपो व्योर्बलि' सू० ८७२ ह्या सूत्राने 'य्' चा लोप प्राप्त होतो व तो केल्यास, 'अक्षय्' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाही अशी शक्यता शका वरितो ग्रन्थकार झगतात की, ही शक्यता ग्राह्य नाही, कारण 'अक्ष+दिव्+विप्+सु' येथे ऊर्द्वी बहिरङ्ग कार्य केलेानंतर यगादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्राप्त झाले आहे ते कार्य केल्यानंतर ऊर्द्वी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध-झगने झालेच नाही व 'य्' पुढे 'ऊ' नसून 'व्' च आहे अम-मानल्यास, 'य्' लोपरूपी दुसरे अन्तरङ्ग कार्य प्राप्त होत हे दुसरे अन्तरङ्ग कार्य करण झाल्यास देखील, पूर्वी झालेले ऊर्द्वी बहिरङ्ग कार्य अमिद्ध मानू नये असा प्रकृत परिभाषेचा अर्थ आहे, आणि असा अर्थ असल्यामुळे, येथे 'य्' लागू होऊ शकत नाही) 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा अति व मानून 'य्' लावावे निवारण करणे पराधर नाही; तथा रीतीने 'य्' लावाच निवारण केल्यास, ही परिभाषा-न० ५१-वर्थ ठरेल, कारण अन्तरङ्ग परिभाषा नित्य मानल्यानेच, 'य्' लावावे निवारण होऊ शकेल. (साराश, ही परिभाषा व्यर्थ ठरू नये झगून तिचा वर देण्या अर्थ करीत मानून त्या अर्थाच्या आधारे, 'य्' लावावे निवारण करणे योग्य आहे)

अत एव नलोप-सुबिति सूत्रे कृति तुग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वृत्रह-भ्यामित्यादौ बहिर्द्वन्भ्यामनिमित्तकपदत्वात्प्राप्तत्वेन बहिर्द्वन्तया नलोपस्था-सिद्धत्वेनसिद्धे स्तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेव । मम तु तुष्यज्ञानान्तर्धसत्वाध्नदोष ॥

(ही परिभाषा आहे) झगूनच, 'नलोप सुप्वरसज्ञातुमिधिषु कृति' सू० ३५३ ह्या सूत्रात जे 'तुक्' प्रहण केले आहे ते चरितार्थ ठरत ही परिभाषा नमती। मर, 'वृत्रहभ्याम्' इत्यादि स्थली, अन्तरङ्गत्वाच्या निमित्ताच्या परीक्षेने असणाऱ्या भ्याम् ह्या प्रत्ययामुळे 'वृत्रहन्' झाला पदमज्ञा प्राप्त होऊन व त्यामुळे नलोप होऊन तो नलोप, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, झालाच नाही असे मानल्यास, 'तुक्' प्रहण व्यर्थ ठरले असते ('वृत्रहन्+विप्+भ्याम्' अशा स्थितीत, स्वादिव्यमर्चनामस्थाने' सू० २३० ह्या सूत्राने 'भ्याम्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'वृत्रहन्' झाला पदमज्ञा प्राप्त होते, व नंतर तशी पदमज्ञा प्राप्त झाल्यामुळे, 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० १३६ ह्या सूत्राने 'न्' लोप होतो. तो नलोप 'भ्याम्' ह्या परीक्षेने अमगान्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे पदमज्ञा प्राप्त होऊन झाला असल्यामुळे, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो-झगने

‘ वृग्रह ’ असे पद नसून ‘ वृग्रहन् ’ असेच पद आहे असे मानले पाहिजे, आणि असे मानल्यास, ‘ न्हस्वस्य पिति कृति तुक् ’ सू० २८५४ ह्या सूत्राने, न्हस्व स्वर अन्ती नमल्यामुळे, तुगागम पावतच नाही मग पाणिनीला ‘ न लोप सुप्स्वर ’ सू० ३५३ ह्या सूत्राने ‘ कृति तुग्विधौ नलोप असिद्ध ’ असे सांगण्याचे काहीच प्रयोजन नव्हत,) परंतु आमच्या मते ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा असल्यामुळे, काही दोष येत नाही. (कारण, एवंच पुढे अमलेल्या ‘ किप् ’ प्रत्यय निमित्तामुळे ‘अ’ला होणारे तुरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, परीकडे असलेल्या ‘ भ्याम् ’ ह्या प्रत्ययामुळे झालेला बहिरङ्ग ‘ न् ’ लाप, ह्या परिभाषेप्रमाणे असिद्ध ठरू शकत नमल्यामुळे, तुगागमरूपी कार्य करतेवेळीं तो असिद्ध समजला जावा म्हणून मुद्दाम ‘ नलोप सुप्स्वर ’ ह्या सूत्रात केलेले ‘ तुक् ’ ग्रहण चरितार्थ ठरून वर केलेली शक्ता वर्थ ठरते)

न चैव सति ह्रस्वस्य पितीति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्रेको ह्रस्वोऽङ्ग इति ह्रस्वे कृते तुकमाशङ्क्य न्हस्वस्य बहिरङ्गा सिद्धत्वेन समाहितम् । नाजानन्तर्य इत्यस्य सत्ये तत्र तदप्राप्तेरसंगति स्पष्टैवेति वाच्यम् । तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् । एतज्ज्ञाप केनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् ॥

‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा मानल्यास, ‘ न्हस्वस्य पिति कृति तुक् ’ -१ ७१ ह्या सूत्रावरील भाष्य असंगत ठरते, कारण त्या भाष्याचे ‘ इको न्हस्वोऽङ्गो गलत्वस्य ’ सू० १९९ ह्या सूत्राने ‘ ग्रामणिपुत्र ’ असे जेव्हा (विकल्पकरून) न्हस्व रूप केले जाते तेव्हा (‘ न्हस्वस्य पिति कृति तुक् ’ सू० २८५४ ह्या सूत्रान्वय,) ‘ तुक् ’ वा न व्हावा अशी शक्ता करून, न्हस्वार्थ बहिरङ्ग व असिद्ध आहे असे सांगून, त्या शक्तेचें भाष्यकारांनी समाधान केले आहे (ग्राम+नी+किप्+मु+पुत्र =ग्रामणीपुत्र ग्रामणिपुत्रो वा ’ ह्या उदाहरणात जेव्हा विकल्पेकरून ‘ ग्रामणिपुत्र ’ असे रूप होत तेव्हा ‘ तुक् ’ आगम वा न व्हावा अशी शक्ता भाष्यात काढली आहे पण त्या शकूच समाधान भाष्यकार अशा रीतीने करितात की, एवंच पुढे असलेल्या ‘ किप् ’ प्रत्ययाला मानून ‘ न्हस्वस्य पिति कृति तुक् ’ ह्या सूत्राने होणारे तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व पुढे असणारे उत्तरपद ‘ पुत्र ’ ह्याने मानून ‘ इको न्हस्वोऽङ्गो गलत्वस्य ’ ह्या उत्तरपदाधिवारातील सूत्राने होणारे न्हस्वरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे, म्हणून, ‘ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ ह्या परिभाषेप्रमाणे, न्हस्वरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध—म्हणजे झालेच नाही—असे मानले पाहिजे, आणि अशा रीतीने न्हस्व झालाच नाही असे मानल्यास, तुगागमरूपी कार्य पावतच नाही) पण ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा असल्यामुळे ‘ ग्रामणिपुत्र ’ ह्या वरील उदाहरणात अन्तरङ्गपरिभाषा लागूच पडत नाही, म्हणून वरील भाष्य असंगत ठरते—असे कोणी म्हणण्यास, हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण त्या भाष्याने प्रकृत परिभाषा आवश्यक नाही हे ज्ञापित होते (वास्तविक पाहिले असता,

‘ ग्रामणिपुत्र ’ ह्या उदाहरणात, ‘ नाजानन्तर्ये ’ हीच परिभाषा लागू पडते याचे कारण असे कीं, त्या उदाहरणात ऱ्हस्वरूपी बहिरङ्गकार्य झाल्यावरच ऱ्हस्व इकारास, ‘ ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक् ’ ह्या सूत्रान्वये तुगागमरूपी अन्तरङ्गस्वार्थाची प्राप्ति होणे ऱ्हस्व-कार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी, ऱ्हस्व इकाराला लोंच पुढे असलेल्या ‘ क्तिप् ’ प्रत्यय रूपा निमित्तामुळे तुगागमस्वार्थ प्राप्त झाले असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, पूर्वी झालेले बहिरङ्ग ऱ्हस्वस्वार्थ बहिरङ्ग व असिद्ध नाही असेच मानले पाहिजे. व त्यामुळे तुगागम टाळता येत नाही, आणि ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा अन्तरङ्ग परिभाषेचा अपवाद असल्यामुळे, जेथे ती परिभाषा-गृहणे परिभाषा न० ५१-लागू पडते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा बाधित होत असल्यामुळे, तिची-गृहणे अन्तरङ्गपरिभाषेची-प्रवृत्ति होऊ शकत नाही असे असून देखीक प्रकृत उदाहरणात भाष्यकारांनी ‘ नाजानन्तर्ये ’ ह्या परिभाषेचा उल्लेख देखील केला नाही व ती परिभाषा उपयोगात आणली नाही. उलट अन्तरङ्गपरिभाषेचा उपयोग करून ‘ ग्रामणिपुत्र ’ ह्या स्थली तुगागम होत नाही असे भाष्यकारांनी म्हणले आहे ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा मानल्यास, बरोच भाष्य खरोखरच, असगत ठरते मग ते सुसगत कस ठरवावे ? ह्या प्रश्नाचे ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, जर ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा भाष्यकारांच्या मते आवश्यक असती व त्यांना मान्य असती तर, ‘ ग्रामणिपुत्र ’ या उदाहरणात त्यांनी तिचा उल्लेख केला असता व तिचा उपयोग करून तुगागम टाळण्याचा अन्य प्रयत्न केला असता पण उगा अर्था त्यांनी तिचा उल्लेख देखील केला नाही, व उलट अन्तरङ्गपरिभाषेचा उपयोग करून तुगागमाचे निवारण केले, त्यावरून हे स्पष्ट होत कीं, ही परिभाषा भाष्यकारांनी अनावश्यक आहे असे मानून ती स्वीकारली नाही सारांश ही परिभाषा भाष्यकारांनी प्रत्याख्यात केली असल्यामुळे ती स्वीकाराई नाही पण ही परिभाषा न मानली तर ‘ अक्षरू ’ इत्यादि रूपे सिद्ध कशी झाकीं ह्या प्रश्न सहजच उपस्थित होतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर हें आहे कीं, अन्तरङ्गपरिभाषा अनियमानली म्हणजे सर्व अडचणी दूर होतात, व ‘ अक्षरू ’ इत्यादि रूपे मिळ करण्यात काही हरकत येत नाही. जेथे अन्तरङ्गपरिभाषा लावल्यास इष्ट रूप मिळ होत नाही तेथे ती अनित्य समजून उपयोगात आणू नये व इष्टरूपमिद्धि करून घ्यावी) ‘ पञ्चनुवारासिद्ध ’ ह्या सूत्रातील जे तुगग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक माने आहे त्या ज्ञापकाच्या आधारे, अन्तरङ्गपरिभाषा अनित्य आहे असे मानणेच रामन ठरते. (कारण अन्तरङ्गपरिभाषा जर नित्य असती तर ‘ पञ्चनुवारासिद्ध ’ ह्या सूत्राने तुगग्रहण करणाऱ्या काहीच गरज नव्हती. पण ती अनित्य असल्यामुळे त्या सूत्राने तुगग्रहण करणे भाग पडले व अशा रीतीने ते तुगग्रहण अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक ठरत)

अत एवाच. परसिन्निति सूत्रे माध्ये पटु ई आ इत्यत्र पर्ययादिनां स्थानयासिद्धत्यात्पूर्वयणादेशः साधितः । अत एवैषा परिभाषा पुनः प्रापि नोद्धिमिता ।

नं ५१ एवढीच तिचा अपवाद आहे,) असें जर मानलें तर, 'गोमाप्रियः' इत्यादि स्थली, दोन पदांच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या समासामुळे होणारा 'सु' लुक् बहिरङ्ग व 'हल्ङ्वाभ्यो' सू० २५२ ह्या सूत्रान्वये होणारा 'सु' लोप अन्तरङ्ग असल्यामुळे, अन्तरङ्ग सुलोप बहिरङ्ग लुक्चा बाध करून, अन्तरङ्ग सुलोप होईल, व नुमादि कार्ये होतील. ('गोमान् प्रियः यस्य गोमत्+सु+प्रिय+सु' अशा स्थिति, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू० ६५० ह्या सूत्रानें, 'गोमत्+सु' येथील 'सु' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे; पण हें सुप्रत्ययलुकरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. कारण समास दोन पदांशिवाय होत नसतो व पदद्वयनिमित्तामुळे होणाऱ्या समासास मानून होणारा 'सु' प्रत्ययाचा लुक् बहिरङ्ग ठरतो. पण 'हल्ङ्वाभ्यो दीर्घान्' सू० २५२ ह्या सूत्रानें होणारा सुलोप त्याच्यामागे असणाऱ्या 'गोमत्' ह्या एकच हलन्ताहनिमित्तामुळे होणारा असल्यामुळे अन्तरङ्ग ठरतो, व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ह्या परिभावेच्या आधारे बहिरङ्ग सुधुक्चा बाध होऊन अन्तरङ्ग सुलोप होईल व तसें शास्त्रास 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हें निषेध सूत्र प्रवृत्त होणार नाही व 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ हें सूत्र प्रवृत्त होईल, व प्रत्यय पुढें असतां जीं कार्ये सांगितलीं आहेत तीं, प्रत्ययलोप झाला आहे तरी, होतील, व त्यामुळे, 'उगिदचा सर्वनामस्थाने' सू० ३६१ ह्या सूत्रानें नुमागम, 'अवसन्तस्य व्याधातोः' सू० ४२५ ह्या सूत्रानें उपधादीर्घ, व 'संयोगान्तस्य लोपः' सू० ५४ ह्या सूत्रानें 'त्' चा लोप होऊन, 'गोमाप्रियः' असें रूप न होतां, 'गोमान्प्रियः' असें अनिष्ट रूप होईल. तसें अनिष्ट रूप न झालें) घणून ही परिभाषा सांगतातः—

अन्तरङ्गानपि विधीन्यहिरङ्गो लुग्वार्यते ॥ ५२ ॥

" लुक् जरी बहिरङ्ग असला तरी तो अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा देखील बाधक होतो. "

(सारांश ही परिभाषा, परिभाषा ५० चा अपवाद आहे, व ही परिभाषा असल्यामुळे, बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्ग सुलोपाचा बाधक ठरून तो होतो, आणि त्यामुळे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र प्रवृत्त न होतां 'न लुमताङ्गस्य' हें निषेधसूत्र प्रवृत्त होतें, व त्यामुळे नुमागमादि कार्ये न होतां 'गोमात्प्रियः' असें इष्ट रूप सिद्ध होते. या परिभाषेन 'अपि' दाद घातला असल्यामुळे, जमा बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा बाधक होतो तसाच पर व नित्य सूत्रांचा देखील बाधक होतो हें आपोआपच मिळतें; कारण अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राच्या मानानें पर व नित्य सूत्रें दुर्बल असतात असें परिभाषा ३८ मध्यें सांगितलेच आहे ग्रन्थकारानें या परिभाषेन बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा बाधक होतो याची उदाहरणे दिली आहेत, पण सुलुक् पर व नित्य सूत्रांचा बाधक होतो याची उदाहरणे दिली नाहीत. म्हणून तीं खालीं दिलीं आहेत. 'इः' 'थः' इत्यादि असण्ठ अग्न्यांना 'सु' हा विभक्ति-

कारण, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् सू० २६२ हे सूत्र 'न लुमताहस्य' सू० २६३ ह्या सूत्रांमुळे, अशा ठिकाणी प्रवृत्त होऊं शकत नाही. म्हणून विभक्तिप्रत्यय खेरीज करून इतर प्रत्यय किंवा उत्तरपदपुढे असता येतील, 'युष्म्' व 'अस्म्' ह्यांचे जागीं एक-वचनांत 'त्व' व 'म', असे अनुक्रमे आदेश द्यावे हे सांगण्याकरितां पाणिनीया 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र, ही परिभाषा असल्यामुळे, करणे भाग पडले, सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र व्यर्थ ठरत नाही, व तें ह्या परिभाषेचें शापक ठरतें)

ननु तव पुत्रस्यपुत्र इत्यादौ तवममादिबाधेनार्थं तदावश्यकमिति चेत् । एषं तर्ह्यत्रत्यमपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः ॥

'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र 'तवपुत्र. त्वपुत्रः' इत्यादि स्थलीं, ('युष्म्' व 'अस्म्' ह्यांचे जागीं 'त्वममौ वसि' सू० ३९८ इत्यादि सूत्रांनीं होण्याच्या) 'तव' व 'मम' इत्यादि आदेशांच्या निवारणार्थ-म्हणजे प्रत्यय किंवा उत्तरपदपुढे असता युष्म् व अस्म् यांचे जागीं तव व मम इत्यादि आदेश न होता 'त्व' व 'म' असेच आदेश द्यावे या करिता-चरितार्थ आहे (म्हणून ते सूत्र या परिभाषेचें शापक मानता येत नाही) असें कोणी म्हटल्यास, भाष्यकार म्हणतात कीं तर मग 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' सू० ३९३ या सूत्राची जी अनुवृत्ति आहे ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानावी. (प्रकृत परिभाषा नमट्याम जर 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र व्यर्थ ठरत असेल व ती असल्यासच जर तें सूत्र चरितार्थ ठरत असेल तरच तें सूत्र प्रकृत परिभाषेचें शापक मानता येतें. शंकाकार अशी दावा करितो कीं, प्रकृतपरिभाषा नसली तरी 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र आवश्यक आहे व तें सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचें शापक मानता येत नाही ही परिभाषा नमून देतील तें सूत्र कसे चरितार्थ व आवश्यक ठरतें हे आतां शंकाकार सांगतो. 'तव पुत्रः स्वपुत्रः, तव अयं स्वदीयः, तुभ्यम् हितं त्वदितम्' इत्यादि स्थलीं 'युष्मद्+इम्+पुत्रः' युष्मद्+इस्+छ, युष्मद्+हे+हितम्' असा स्थितोत्तर, प्रकृत परिभाषा नसल्यास, विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् प्रथम होणार नाही, व विभक्तिप्रत्यय पुढे कायम राहिल्यामुळे, विभक्तिप्रत्ययाला मानून 'तव', 'मम' असे आदेश होणें हे कार्य अन्तरह, व विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होणें हे कार्य, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, बहिरह ठरत असल्यामुळे, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र नसल्यास, 'तव' व 'तुभ्य' असे आदेश प्रथम झाल्यावर विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होईल आणि 'तव' व 'तुभ्य' हे आदेश जमेचे तमेच कायम राहतील व विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल. 'त्वमावेकवचने' या सामान्यशास्त्राचे बाधक 'त्वममौ वसि' व 'तुभ्यमदौ वसि' हीं विशेषशास्त्रे असल्यामुळे, 'त्वमावेकवचने' हे शास्त्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाही, व त्यामुळे युष्मद्चे जागीं 'त्व' असा आदेश होऊ शकणार नाही. तथा आदेश होण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे

सूत्र मुद्राम् केलें आहे, व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला या परिभाषेचें जापक मानतां येत नाहीं. अशी शंका शंकाकारांनीं केल्यावर भाष्यकार असे म्हणतात कीं, जर 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र अशा रीतीनें चरितार्थ ठरतें तर तें सूत्र या परिभाषेचें जापक न मानता, त्या सूत्रांत असलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानावी. भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र प्रकृतपरिभाषा असून देखील जर आवश्यक आहे तर तें सूत्र 'तवममौ हसि' - 'तुभ्यममौ हसि' इत्यादि सूत्राचें बाधक-म्हणजे अपवाद सूत्र मानले पाहिजे व तसें मानल्यास, 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति' असा न्याय असल्यामुळे, 'तवममौ हसि' इत्यादि उत्सर्गसूत्रांनीं होणारे आदेश जसे युष्मद्, अस्मद् याच्या मपर्यंत जागो होतात तसेंच 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांनीं होणारे 'त्व' व 'म' हे आदेश देखील, वरील न्यायान्वये, त्याच स्थानाचे जागो आपोआप होतील व त्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात केलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति व्यर्थ ठरते; आणि ती व्यर्थ ठरत असून देखील उश अर्थां केली आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं पाणिनीला ही परिभाषा मान्य होती. आणि अशा रीतीनें ती अनुवृत्ति, ही परिभाषा असल्यामुळे, चरितार्थ होऊन या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते. ती कशी ज्ञापिका ठरते हें ग्रन्थकार पुढें सांगणार आहेत.)

युष्मदादिभ्य आचारक्षिप् तु न, संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरमाप्य-
प्रामाण्याप्रस्वनद्याप इति जुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलस्तेभ्य
आचारक्षिप्यभावाच्च । एचमेवैकार्यकाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिक-
णिचोऽप्यनभिधानं बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्य-
पास्तम् ॥

('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र या परिभाषेचें जापक ठरतें असें पूर्वी सांगितलें आहे. यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, तें सूत्र इतर रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें या परिभाषेचें जापक मानता येत नाहीं. हें खरें कीं, सुबन्ताहून तद्धित प्रत्यय होत असल्यामुळे 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या केवळ प्रातिपदिकाहून तद्धित प्रत्यय होऊं शकत नाहीं. हेहि खरें कीं, 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' असें 'शेषे लोपः' सू० ३८५ या सूत्राच्या वृत्तींत शिक्षितांनीं संगितव्यप्रमाणें त्या प्रातिपदिकांहून स्त्रीप्रत्यय देखील होऊं शकत नाहीं. 'हयाप् प्रातिपदिकान्' या अधिकारसूत्रान्वये त्या प्रातिपदिकांहून विभक्तिप्रत्यय होतात व ते प्रत्यय पुढें असल्यास युष्मद् व अस्मद्चे जागीं कोणते आदेश व्हावे हें पाणिनीय सूत्रात सांगितलें आहे. पण जसे त्या प्रातिपदिकांहून विभ-
क्तिप्रत्यय होतात तसेच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्षिप्वा यत्तच्च' —सू० २६६५ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये त्या प्रातिपदिकांहून क्षिप् प्रत्यय होऊं शकतो, व तसेंच 'प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' या गणसूत्रान्वये त्यांना णिच् प्रत्ययहि होऊं

शकतो. त्या प्रातिपदिकाहून किप् किंवा णिच् प्रत्यय होतरेलीं त्याच्यापुढें कोणताहि विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'त्वमावेकवचने, तवममो ह्यपि' इत्यादि सूत्राची प्राप्ति होऊ शकत नाही. म्हणून 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकापुढें आचार किप् किंवा णिच् प्रत्यय आल्यास त्याच्या मपर्यन्त जागीं 'त्व' व 'म' हे आदेश अनुक्रमे व्हावे या करिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचें ग्रहण आवश्यक व चरितार्थ ठरतें, व अशा रीतीने ते चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्या सूत्रातील निदान 'प्रत्यय' हा शब्द या परिभाषेचा कोणत्याहि रीतीने जापक मानता येत नाही-या शंकेवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून जर आचारकिप् किंवा णिच् प्रत्यय होऊं शकत असेल तरच वरील शंका उपपन्न ठरते, पण भाष्यकारांनीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें जापक मानले असल्यामुळे, युष्मद् इत्यादि प्रातिपदिकाहून आचारकिप् हांतच नाही. पुढेंच नव्हे तर 'वृद्धस्ववापोनुद्' ७ १ ५४ या मुद्राच विधानकरणाच्या सूत्रावरील भाष्यान्वये कोणत्याहि हलन्त प्रातिपदिकाहून आचारकिप् होत नाही तसेंच एकवचनवाचक 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून णिच् प्रत्यय देणाल होऊ शकत नाही. असें असल्यामुळे ('युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकापुढे किप् किंवा णिच् प्रत्यय आल्यास त्याच्या मपर्यन्त जागीं 'त्व' व 'म' हे) आदेश होण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचें ग्रहण चरितार्थ ठरतें हे ह्मणणें बरोबर मानता येत नाही. (कारण 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून जर आचारकिप् किंवा णिच् होत अमता तर भाष्यकारांनीं असें ह्मणलें असतें कीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचें ग्रहण, 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांचे मपर्यन्त जागीं 'त्व' व 'म' हे आदेश होण्याकरिता आवश्यक ठरत असल्यामुळे, ते संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें जापक मानता येत नाही, पण तसें न ह्मणता भाष्यकारांनीं मपर्यन्तानुवृत्तिसहित ते संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें जापक ठरविले आहे, व भाष्यकारांचे ह्मणणें बरोबर नाही असें ह्मणण्याचा कोणाहि अधिकार नाही. मारांश, भाष्यकारांनीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें जापक मानले असल्यामुळे हे स्पष्ट होतें कीं 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून आचारकिप् किंवा णिच् प्रत्यय होत नसतो)

ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्वव्याख्याय चरितार्थी । न चोत्साहसमानदेशा अपवाद इति न्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसम्मतान् मपर्यन्तस्यैवादेशसिद्धे तदनुवृत्तिर्यथेति वाच्यम्, तस्य शब्दभुजकज्ञादौ व्यभिचारदिति चेत् । न । इति मित्वेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाहुचि प्राग्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य ह्यागे मानाभावात् ॥ अत एव तस्मिन्निधेयेन युष्माकाद्यादेशविधानं चरितार्थम् । अन्यथाऽकदादेशमेव विद्म्यात् । अक-

हि तवकाद्यादेशयोरेतदप्यादयोऽस्तन्यायेनान्त्यादेशन्यापत्तिरतस्तद्विधानम् । इदमेव च तज्ज्ञापकम् ।

('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांत असलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति देखील या परिभाषेची ज्ञापिका मानली आहे या संवधाने शब्दांशाराचे असें ह्मणणे आहे कीं ती अनुवृत्ति देखील या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही, कारण ज्या न्यायाच्या आधारावर ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानली जाऊ शकते तो न्याय मुळींच बरोबर नाही, व तो न्यायच जर चूक आहे तर त्याच्या आधारावर रचलेली ज्ञापकता आपोआपच चूक ठरते. दुसरे असें कीं, ती अनुवृत्ति इतर रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे तिला या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही ती अनुवृत्ति कशी आवश्यक आहे हे आता शकाकार सांगतो-ज्याप्रमाणे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र इतर रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठरतें त्याचप्रमाणें) 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति देखील सर्वांदेश होण्याची आपत्ति टाळण्याकरिता चरितार्थ ठरते ('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति न कल्पास, सर्वांदेश होण्याची-ह्मणजे 'त्व' व 'म' हे आदेश अनेकाल् असल्यामुळे 'अनेकार्थित्वसर्वस्य' सू० ४५ या सूत्राभ्यर्थे संपूर्ण 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या शब्दाचे जागीं ते आदेश होतात आणि 'युष्म्' व 'अस्म्' एव ह्याच जागीं ते आदेश हाणार नाहीत ही आपत्ति टाळण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति आवश्यक असल्यामुळे चरितार्थ ठरते, आणि म्हणून ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही ही अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका आहे हे म्हणजे सिद्ध करण्याकरिता, जर सिद्धान्ती असे म्हणेल कीं) 'असिद्धवद्वाभात्' ६-४ २ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलेल्या व भाष्यकारास समत असलेल्या 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' ह्या न्यायाने, 'मपर्यन्तस्य' ह्या सूत्राची 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रात अनुवृत्ति करण्याची गरज नव्हती, (कारण जवळ्या प्रदेशास सामान्य नियम लागतो तेवढ्याच प्रदेशास अपवाद लागतो असा न्याय आहे व तो भाष्यकारांना समत आहे, व 'त्वमायस्वचने', ह्या सामान्य नियमाप्रमाणे 'युष्म्' व 'अस्म्' एव ह्याच जागीं 'त्व' व 'म' हे आदेश होत असल्यामुळे आणि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें त्या सूत्राचें अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' ह्या न्यायाप्रमाणे, प्रत्यय त्रिवा उत्तरपद पुढे असता, 'युष्म्' व 'अस्म्' एव ह्याच जागीं 'त्व' आणि 'म' हे आदेश अनुक्रमे होणारच म्हणून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति करण्याची गरज नव्हती, पण ती केली आहे, यावरून ती अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते असे सिद्धान्तीनें झटल्यास, त्यावर शकाकार असें ह्मणता कीं,) हें ह्मण बरोबर नाही कारण जर सांगितलेला न्याय (सर्व ठिकाणीं लागू पडणारा नसून, 'अस्', 'बहुच्', 'अच्' इत्यादि

स्थलीं त्या न्यायाचा व्यभिचार-ह्मणजे न लागू पडणे-स्पष्ट दिमून येतो. (कारण ' भ्रम् ' हा ' शप् ' चा अपवाद असून देखील, दोहोंचा प्रदेश समान नाही. ' शप् ' हें विकरण धातूच्या पुढे लागते व ' भ्रम् ' हे विकरण, शपाप्रमाणे धातूच्या पुढे न लागतां धातूच्या अन्त्य अचापुढ लागतें तसेच ' बहुच् ' हा प्रत्यय कल्पर, देश्य, देशीयर् ह्या प्रत्ययांचा अपवाद असूनहि, तो त्याच्याप्रमाणे शब्दापुढे न होतो, ' विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ' सू० २०२३ ह्या सूत्रान्वये, शब्दापूर्वी होतो, मारांश दोहोंचे प्रदेश समान नाहीत. आणि त्याचप्रमाणे ' क ' प्रत्ययाचा अपवाद ' अरुच् ' हा प्रत्यय, ' क ' प्रत्ययाप्रमाणे शब्दापुढे न होतो, ' अव्ययसर्वनामकच् प्राकट ' सू० २०२६ ह्या सूत्रान्वये, ' टि ' च्या पूर्वी होतो. येथपर्यंत शकाग्रन्थ आहे. ह्या शके-घर ग्रन्थकार असे उत्तर देताना कीं) ही शका शरोवर नाही. कारण ' भ्रम् ' हा मित् अव्ययामुळे (व ' मिदचोऽन्यात्परः सू० ३७ असें सूत्र असल्यामुळे,) तसेच ' बहुच् ' च टिकाणी ' पुरस्तात् ' ह्या शब्दाचे (' विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ' ह्या सूत्रांत) ग्रहण केलें असल्यामुळे, आणि तसच ' अरुच् ' प्रत्यय लागलेली, (' अव्ययसर्वनामकच् प्राकट ' ह्या सूत्रांत) ' प्राकट ' ह्या शब्दाचे ग्रहण केलें असल्यामुळे, जरी घर सांगितलेला व्यत्यय वर दिलेला तीन टिकाणीं लागू पडत नाही तरी त्या न्यायाचा इतर टिकाणीं त्यात करण्यास काहीच प्रमाण नाही (मारांश, ज्या सूत्रांत त्रिरुद्ध प्रकारचे विधान केलें असेल तेथडींय सूत्रे खेरीज करून, इतर सर्वत्र ' उत्सर्गसमान-देशा अपवादा भवन्ति ' हा सामान्य नियम लागू पडतो, व हा सामान्य नियम प्रवृत्त स्थलीं लावण्यास, ' त्वमावेकवचने ' ह्या सूत्राचे ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे, दोहोंचा प्रदेश समान मानणे भाग आहे, व तसे मानल्यास, ज्या प्रमाणे ' त्वमावेकवचने ' ह्या सूत्राने, एकवचनात ' युष्मद् ' व ' अस्मद् ' ह्या स्थलीं सपर्यन्तचे जागीं ' त्व ' व ' म ' हे आदेश सांगितले आहेत त्याचप्रमाणे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या अपवादात्मक सूत्राने देखील, प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असतां, एकवचनात सपर्यन्तचे जागींच ' त्व ' आणि ' म ' हे आदेश होतील; ' युष्मद् ' व ' अस्मद् ' ह्या संपूर्ण शब्दाचे जागीं त आदेश मुळींच होणार नाहीत. म्हणून ' सपर्यन्तस्य ' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या सूत्रांत करण्याची मुळाच गरज नव्हती. पण ती अनुवृत्ति केनी आहे, आणि तशी अनुवृत्ति करण्यास काहीं तरी विशेष कारण असलेच पाहिजे न कारण पुढे एवढाच सांगण्यात येईल.) आणि ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' असा सामान्य नियम असल्यामुळेच, (आणि तो नियम पाणिनीला देखील मान्य असल्यामुळे ' तस्मिन्नाणि च युष्माकस्माकौ ' सू० १३७१ ह्या सूत्रात ' युष्माक ' व ' अस्माक ' ह्या आदेशाचे विधान चरितार्थ ठरतें, असा नियम पाणिनीस मान्य नमना तर, ' आकट् ' ह्या आदेशाचे विधान केलें असतें (' तस्मिन्नाणि च युष्माकस्माकौ ' ह्या सूत्रापूर्वी ' तस्मिन्नाणि च आकट् ' असे पाणिनीने लहानम सूत्र करून जर ' आकट् ' व्हाया असे म्हटले असते तर, ' आकट् '

१। 'हित्' असत्यामुळें व 'टिष' सू० ४३ ह्या सूत्रान्वये तो अन्त्यादेश होणारा असल्यामुळें, 'तत्रकममकाचेरुचने' सू० १३७२ या पुढील सूत्रानें सांगितलेले) 'तत्रक' व 'ममक' हें युष्माक व अस्माक यांचे अपवादप्रमाण आदेश, आठवाप्रमाणें, अन्त्यादेशाच झाले असते—म्हणजे आकडू जसा युष्मद् यांतील अन्त्य दकाराचे जागीं झाला असता तमेंच ते तत्रकममकादेश देखील त्याच अन्त्य दकाररूपी स्थानीच्या जागीं झाले असते—व अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याचा आपत्ति भागी असता. ती आपत्ति टाळण्याकरितां ('तस्मिन्नपि च' सू० १३७१ या सूत्रांत आठवाचें विधान न करिता पाणिनीन युष्माक व अस्माक या आदेशांचें) विधान वेंलें आहे व तें विधान 'उत्सर्ग-समानदेशा अपवादः भवन्ति' या न्यायाचें ज्ञापक ठरते

यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति यार्तिकमतेऽयं न्यायो, भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनाभिहितसूत्रस्यैवद-रीत्या नायं नियमस्तथापि युष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वाति-यत पद्येति प्रवृत्ते न दोषः । एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् ॥

जथे दोन परस्पर विरुद्ध कार्य करणारीं सूत्रे एकेच वेळीं एकाच स्थलीं प्रवृत्त होऊं शकत न हीत तेथेंच एक सूत्र दुसऱ्याचें बाधक ठरते असें जें वार्तिककाराचें मत आहे ते स्वीकारल्यासच 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादः भवन्ति' हा न्याय लागू पडतो 'अनाभिहिते' २-३-१ या सूत्रावरील भाषाच्या टीकेत कैपदाने सांगितल्याप्रमाणें 'विनापि विरोधे सत्यपि संभवे बाधने भवति'—म्हणजे दोन सूत्रें जरी एकेच वेळीं एकाच स्थलीं भाषापलीं कांयें करण्यास प्रवृत्त होऊं शकण्याचा संभव आहे तरी एक सूत्र दुसऱ्याचें बाधक ठरतें—असें भाष्यकाराचें मत असल्यामुळें, या मतान्वये वरील न्याय स्वीकारता येत नाही. हें जरी खरें आहे तरी युष्माकप्रदि आदेशांच्या विधानानें ज्ञापित झालेल्या वरील सामान्य नियम स्वीकारणेंच योग्य आहे, व त्यामुळें प्रकृतस्थळीं—म्हणजे युष्मद् व अस्मद् यांच्या मपर्यन्त जागीं 'त्' व 'म' हे आदेश होण्याकरितां—तां न्याय स्वीकारण्यास कांहीं हरकत नाही. 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति ज्या भाष्यांत या परिभाषेची ज्ञापित मानली आहे ते भाष्य देखील वरील न्याय स्वीकारण्यास प्रमाण ठरतें (वार्तिककाराचें मत 'असति संभवे बाधन भवति' असें असून, भाष्यकाराचें मत 'सत्यपि संभवे बाधने भवति' असे आहे. वार्तिककाराचें मत स्वीकारल्यासच वरील न्याय सिद्ध होऊ शकतो वसे 'इको यणचि' या सूत्रानें यणादेश होणें सांगितलें आहे व 'अक-सवर्णे दीर्घः' या सूत्रानें सवर्ण-दीर्घादेश होणें सांगितलें आहे. हीं दोन कांयें परस्पर विरुद्ध असल्यामुळें, एकेच ठिकाणीं युगापद होणें असंभवनीय आहे. कारण यणादेश केल्यास सवर्ण दोर्घादेशाचें निमित्त नष्ट होतें व सवर्णदीर्घ केल्यास यणादेशाचें निमित्त नष्ट होतें, जेथें जेथें 'अक सवर्णे दीर्घ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहत तेथें तेथें 'इको यणचि' या सूत्राची अवश्यमाप्ति असल्यामुळें,

तें सूत्र स्वयं ठरू पाहतं आणि म्हणूनच ' येन नाश्राप्ते ' या न्यायाने ते सूत्र ' इको यणचि ' या सूत्राचें याधक व अपवादप्रमाणक सूत्र ठरतें. ' इको यणचि ' या सामान्य सूत्रानें यणादेश जी जागा व्यापतो तीच जागा ' अक सवर्गे दीर्घः ' या अपवादप्रमाणक सूत्रानें होणारा सवर्गदीर्घ आदेश व्यापतो, व अशाच दिहाणीं ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय लागू पडतो पण ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' व ' अजाद्वितीयस्य सू० २१०१ व २१०६ या दोन सूत्रांनी होणारी कार्ये युगपत् एकेच स्थलीं होण्याचा समय आहे. धातु अजादि व अनेकाच अमल्यास पहिल्याने प्रथम एकाचाच द्विष करून नंतर द्वितीया एकाचाच देखील द्विष करता येतं. असें जरी आहे तरी ' अजाद्वितीयस्य ' हे सूत्र भाष्यकाराच्या मनाप्रमाणें ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या सूत्राचें बाधक ठरतं, व अशा दिहाणीं करील दोन सूत्रांनी होणाऱ्या द्विषकार्यांचा समानदेश नमल्यामुळे, ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय स्वीकारता येत नाही. ग्रन्थकार म्हणतात कीं असें जरी आहे तरी—म्हणजे जर सांगितलेला सामान्य नियम जरी सांबांधिक नसला तरी-मुष्कळ दिहाणीं लागू पडणारा आहे, आणि ज्या अर्थां ता नियम सूत्रकारास मान्य आहे व भाष्यकारांना देखील, ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची जापिका आहे हे सिद्ध करण्याकरिता तो मानला आहे त्या अर्थां तो न्याय स्वीकारणाम व प्रकृतस्थलीं उपयोगात आणण्यास काहीं हरकत नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा भावय आहे हा न्याय न स्वीकारल्यास, ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची जापिका ठरू शकत नाही ती या परिभाषेची कशी जापिका ठरते हे ग्रन्थकार आता पुढील पत्तीस सांगतात.)

एव च मपर्यन्तानुवृत्तिसूत्रवृत्तमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था ।
तत्र चांतरङ्गन्यायमाचित्येव सिद्धे व्यर्था सैतज्जापिका ।

आणि असा रीतीत जर सांगितल्याप्रमाणें सिद्ध झाले ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय स्वीकारल्यास, ' प्रत्योत्तरपदयोश्च ' या सूत्रान ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची जी अनुवृत्ति केली आहे ती ' त्वत्कृतम् ' इत्यादि स्थलीं मपर्यन्त जागीं ' त्व ' इत्यादि आदेश द्यावे याचें विधान करण्याच्या हतुनें केली आहे ही परिभारा नमती तर ' त्व ' व ' म ' असे आदेश होण हे कार्य अन्तरङ्ग अमल्यामुळे ते आदेश प्रथम झालेच असते व ' त्वत्कृतम् ' इत्यादि रूपें सिद्ध झाल्याच असतील, आणि ती अनुवृत्ति स्वयं ठरली असती (पण ही परिभाषा अमल्यामुळे ती अनुवृत्ति चरितायें होते व अशा रीतीनें) ती अनुवृत्ति या परिभाषेची जापिका ठरते (जर ही परिभाषा नसती तर ' युष्मद्+यत्+कृतम् ' या स्थलीं अन्तर्वर्तिनी ' य ' विभक्त्या मानून ' त्वमावेन्यवचने ' या सूत्रानें त्यादेश होणें हे कार्य अन्तरङ्ग अमल्यामुळे, त्यादेश प्रथम झालाच असता व ' सुरो धातुप्रातिपदिकयो ' या सूत्रानें होणारा विभक्त्यन्यायचा लक्ष्मणद्विरङ्गकार्य अमल्यामुळे मारून झाला असता, व मपर्यन्तानुवृत्ति स्वयं ठरली

अमती. पण ही परिभाषा असल्यामुळे, 'य' या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होणें हें कार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी लुक् प्रथम होतों, व विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् प्रथम झाल्यावर पुढें विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'त्वमावेकवचने' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व स्वादेश होऊ शकत नाही. तो आदेश व्हावा आणि तो 'युष्मद्' च्या मपर्यन्त जागींच व्हावा याचे विधान करण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र करावें लागलें, व त्या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' याची अनुवृत्ति करावी लागली सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे, ती अनुवृत्ति चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेची जापिका ठरते)

ज्ञापिते स्वस्मिन्नेतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या तदपवादात्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तद्वाक्यः ॥

(येथें अशी दाका उत्पन्न होते कीं, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र 'त्वमावेकवचने', 'तवममौ हसि' इत्यादि सूत्रांचें अपवादक सूत्र असल्यामुळे, व 'उत्तमममानदेशा अपवादा भवन्ति' हा श्याय असल्यामुळे, त्वमावेकवचने' इत्यादि सामान्य सूत्रांनीं जसें 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांच्या मपर्यन्तजागीं आदेश होतात, तसेंच 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या अपवादक सूत्रानें देखिल बरील श्यायान्वयें 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांच्या मपर्यन्तजागींच 'स्व' व 'म' हे आदेश आपोआपच होतील. मग 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति करण्याची गरज काय ? या शकला प्रत्यकार असे उत्तर द्यात कीं जर वास्तविक 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यादि सूत्रांचें अपवादात्मक सूत्र ठरत असलें तरच बरील दाका उपपन्न होते.) परंतु ही परिभाषा एकदां घर आगिनहशममाणे ज्ञापित झाल्यावर 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्राच्या विषयान-गृहणते 'स्वया कृत स्वकृतम्, तत्र पुत्र स्वपुत्र, तुभ्य हित स्वद्धिनम्' इत्यादि उदाहरणात- 'तव, मम' इत्यादि आदेशाची प्राप्ति होत नसल्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र अपवादात्मक सूत्र ठरू शकत नाही त्यामुळे तें सूत्र लागतेरेंहीं 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांच्या मपर्यन्तजागीं आदेश होण्याकरितां 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांत केलेली अनुवृत्ति चरितार्थ ठरते असा भाष्यसाराच्या गृहणव्याप्ता आशय आहे. (जेथें एखाद्या सूत्राची प्रत्येक उदाहरणात अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे दुसरे सूत्र प्रवृत्त होण्यास स्थळच मिळत नाही व तें सूत्र स्वयं ठरू पावते तशाच टिकाणीं 'येन नामाप्ते' -परिभाषा ५८-या श्यायान्वयें तें दुसरे सूत्र प्रथम सूत्राचें यात्तर व अत्राद होत अन्वर्थेतिनी विभक्तिला मानून जरी 'त्वमावेकवचने, तवममौ हसि' इत्यादि सूत्रांची प्राप्ति होते तरीच जर अन्वर्थेतिनी विभक्तिला मानून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्राची प्राप्ति भत्तनी तरच तें सूत्र त्या सूत्राचें अपवादात्मक सूत्र ठरू शकते पण प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, अन्वर्थेतिनी विभक्तिला प्रथम सूत्र होऊन विभक्त्याप्रत्यय पुढे राहत नाही व 'न मृगनाह्वय' हें निश्चय सूत्र असल्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ')

या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाही, व त्यामुळे प्रत्ययनिमित्तक वाच्य हाऊं शकत नाही. अशा रीतीने 'त्वमावेकवचने' इत्यादि सूत्रांची प्राप्तीच होत नवल्यामुळे, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे अपवादप्रामाण्यक सूत्र न ठरता, स्वतंत्र विधायक सूत्र ठरत, भागि ते विधायक सूत्र ठरत असल्यामुळे, 'उत्तरागममानदेशा अपवादो भवन्ति' हा व्याख्या सूत्रास लागू पडत नाही. अशा स्थितीत योग्याच्या स्थानीच्या जागी आदेश द्यावा हे योग्याकरिता त्या सूत्रांत 'मपर्यन्तस्य' याची अनुवृत्ति आवश्यक आहे. अशा रीतीने, ही परिभाषा असल्यामुळे, ती अनुवृत्ति चरितार्थ होते व या परिभाषेची जापिका ठरते.)

यत्तु हरदत्तेनान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदं च मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्नार्थी सती तज्ज्ञापिकेत्युक्तं, तत्र । अन्तरङ्गाणामप्यपवादोपपत्त्येन तद्विषये तदप्रवृत्तेः ॥

हरदत्ताचे ह्मणणे असे आहे की, (ही परिभाषा नसल्यास, अन्तरांतर्तिनी विभक्तीला मानून 'त्वमावेकवचने' इत्यादि सूत्रांनी) 'त्व' 'म' आदेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य केल्यावर ('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र लावनेवेळीं), प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असता, 'युष्मद्' 'अस्मद्' ह्या नादांचे मपर्यन्त रूप मिळणें अवश्य आहे. (कारण एकवचनी विभक्तीला मानून 'युष्म्' व 'अस्म' ह्यांचे जागी 'त्व' व 'म' हे आदेश होऊन जात असल्यामुळे, 'युष्म्' 'अस्म' अशीं रूपे, प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असता, मिळण्याचा मुळीच संभव नाही.) ह्मणून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रांत 'मपर्यन्तस्य' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति केली तरी काहीच प्रयोजन निष्पन्न होणार नाही, व ती अनुवृत्ति स्वयं होत पण उगा अशी अपवादकारांनी ती अनुवृत्ति केली आहे त्या अशी, त्या अनुवृत्तीमुळे, ही परिभाषा जरी पिन होते (कारण ही परिभाषा असल्यामुळे 'सुसो धातुप्रातिपदिकयो' ह्या सूत्राने होणारे चहिरङ्ग लुक्करी कार्य प्रथम होत, व अशा रीतीने अन्तरांतर्तिनी विभक्तीचा लुक् प्रथम होऊन पुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे 'युष्म्' 'अस्म' ह्यांचे जागी 'त्व' 'म' असे आदेश होऊ शकत नाहीत, व त्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र लावतांना, 'युष्मद्' 'अस्मद्' ह्यांचे मपर्यन्त रूप मिळूं शकते.)—पण हे हरदत्ताचे ह्मणणे बरोबर नाही; कारण ही परिभाषा नसल्यास 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यादि सूत्रांचा अपवाद ठरेल व 'अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्'—प. ५७—ह्या परिभाषेप्रमाणे,) अपवाद हा अन्तरङ्ग कार्याचा देखील बाधक होतो. (व अन्तरङ्ग कार्य प्रथम न होता, अपवादप्रामाण्यक सूत्राने सांगितलेले कार्य प्रथम होतें.) आणि त्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या अपवादप्रामाण्यक सूत्राच्या विरपात—ह्मणजे जेथे हे सूत्र लागू पडतें तेथे—'त्वमावेकवचने' इत्यादि अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राची प्रवृत्तीच होऊं शकत नाही. (ह्मणजे 'त्वमावेकवचने' इत्यादि सूत्रांनी आदेश न होता, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रानेच आदेश होताना, ते आदेश हेनेवेळीं, 'युष्म्'

‘अस्मद्’ ह्याची मपर्यन्त रूपे मापडणारच त्यामुळे इतरताचं मत स्वीकारल्यास, ‘मपर्यन्तस्य’ ही अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची जापिका ठरू शरणार नाही पण वर मांगितल्याप्रमाणेंच ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ ह्या सूत्रात केलेली ‘मपर्यन्तस्य’ ह्या सूत्राची अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची जापिका ठरू शकते.)

यस्तुत इदं शापकं चार्तिकरीत्यैव भाष्यरीत्या तु धाचानिक एवायमर्थ इत्याहुः ॥

कित्येक वैयाकरणाच असं मत आहे की ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ या सूत्रात केलेली ‘मपर्यन्तस्य’ या सूत्राची अनुवृत्ति, चार्तिककारांनी सांगितलेला नियम मानल्यास ह्या नियमानुसारच, प्रकृतपरिभाषेची जापिका ठरते; पण भाष्यकारांनी सांगितलेल्या नियमानुसार ती अनुवृत्ति प्रकृतपरिभाषेची जापिका ठरू शकत नाही व भाष्यकारांनी मांगितलेला नियम स्वीकारल्यास, ही परिभाषा धाचनिकाच मानली पाहिजे (कारण ‘असति समवे बाधन भवति’ हा जो नियम चार्तिककारांनी मांगितला आहे तो स्वीकारल्यासच, ‘उत्सर्गसमानदेशा अपवादो भवन्ति’ या न्यायाची सिद्धि होऊ शकते; पण ‘सापि संभवे बाधन भवति’ अथवा भाष्यकारांनी सांगितलेला नियम स्वीकारल्यास, बरील न्याय सिद्ध होऊ शकत नाही हे पूर्वीच सांगितले आहे आणि ज्या अर्थी त्या न्यायाच्या जाधारावरच मपर्यन्तानुवृत्ति प्रकृत परिभाषेची जापिका ठरू शकते त्याअर्थी हे स्पष्ट होत की भाष्यकारांनी मांगितलेल्या नियमान्वय नों न्याय सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळे, मपर्यन्तानुवृत्ति या परिभाषेची जापिका मानता येत नाही व ही परिभाषा स्वतंत्र धाचनिरास मानली पाहिजे असे कित्येक वैयाकरण हागनात पण ह त्यांचे हागणें ग्रन्थकारास पमत नाही असे दिसत)

इय सुपो धात्विति लुग्विपर्यवेति केचिन् । पद्दहस्वात्सम्बुद्धेः न यासयोरिति सूत्रस्याकस्त्रामाष्येन लुदमात्रविषया । आद्ये हे त्रुपु इत्यादा वनेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुगमवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्येऽन्तरद्वाश्च विधीन् सर्वोऽपि लुगाधते न तु सुप्रलुगेव । अत एव सनीकस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खड्गामि प्रीत पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशा-
त्प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्प्रकारश्रवणं न स्यादिति केचटे उक्तम् ।

नाहीं वैयाकरणाच असं मत आहे की, ही परिभाषा ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’ या सूत्राने होणाऱ्या सुप्रलुगामच लागत (इतर सूत्रांनी होणाऱ्या लुकास लागत नाही परंतु हे हागम बरोबर नाही कारण) ‘पद्दहस्वात्सम्बुद्धेः’ ६-१-६९ व ‘न यासयो’ ७-३-४९ ह्या सूत्रांवरून भाष्यावरून हे स्पष्ट होत की, ही परिभाषा सर्व प्रकारच्या लुगरांना लागते ‘पद्दहस्वात्सम्बुद्धेः’ ह्या सूत्रावरून भाष्यात अग स्पष्ट आहे की, ‘हे त्रुपु’ इत्यादि स्थाने, (‘स्वभोर्नपुंसकान्’ सू० ३१९

या सूत्राने होणारा सु प्रत्ययाचा) लुक् (एङ्ङस्वात्संयुद्धे. ' सू. १९३ ह्या सूत्राने होणाऱ्या संयुद्धीच्या) सुलोपाचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बाधक ठरून तो लुक् होतो. (व लोप होत नाही. वास्तविक पाहिले असता, ' एङ्ङस्वात्संयुद्धे ' ह्या सूत्राच्या मानाने ' स्वमोर्नपुसकात् ' हे परसूत्र असल्यामुळे, ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' ह्या सूत्रान्वये, लोप न होता लुक् होईल. परंतु ह्या परिभाषेत असे झटले आहे की, ' अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गा लुक् बाधते ' व ह्या परिभाषेत असल्या ' अपि ' शब्दाचा अर्थ हा आहे की, बहिरङ्ग लुक् पर, निःप, व अन्तरङ्ग कार्य सांगणाऱ्या सर्व सूत्राचा बाधक होतो. त्यामुळे ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' हे सूत्र येथे लावण्याची कांही गरज नाही. दुसरे असे की, ते सूत्र दोन सूत्रे तुल्यबल असल्यासच लागू पडते, पण ह्या परिभाषेमुळे, पूर्वसूत्र बाध्य झाल्यामुळे, ते तुल्यबल राहत नाही. झणून येथे ही परिभाषाच लावणे बरोबर आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणे सुलोप न होता, सुलुक्च होतो. सुलोप केल्यास, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू. २६२ हे सूत्र प्रयुक्त होईल, व ' ह्रस्वगुण ' सू. २४२ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन, ' हे त्रयो ' असे संयुद्धीचे विकृत रूप होईल. पण सुलोप न करिता, सुलुक् पेल्यास, ' न लुमताङ्गस्य ' सू. २६३ ह्या सूत्रान्वये, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही व गुण होत नाही, आणि ' हे त्रय ' असे संयुद्धीचे दृष्ट रूप सिद्ध होते) ' न यासयो ' ह्या सूत्रावरील भाष्यात असे झटले आहे की, ' सुपो धातु-प्रातिपदिकयो ' ह्या सूत्राने होणारा विभक्तिप्रत्ययाचा लुक्च सर्व अन्तरङ्ग विधींचा बाधक ठरतो असे नमून, सर्व प्रकारचा लुक्-मग तो कोणत्याहि सूत्राने सांगितला असो-अन्तरङ्ग विधींचा बाधक ठरतो आणि असे आहे झणूनच, ' सनीधम् ' इत्यादि स्थली, नलाप हात नाही. (' अस्+यद्+अच् ' अशी स्थली, ' सन्यदो ' सू० २३९५ ह्या सूत्राने दिवंचन होतें, व ' नीग्बन्तुलसुधसु ' सू० २६४२ ह्या सूत्राने अभ्यासास ' नीह् ' आगम होता. त्यामुळे ' सनीधम्+यद्+अच् ' अशी स्थिति झाली असता ' अभिदिता इल उपधाया ' सू० ४१० ह्या सूत्राने, ' यद् ' हा हित् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' न्वन्म् ' ह्यातील उपधानकाराचा लोप पावला आहे व ' यदोऽचि च ' सू० २६५० ह्या सूत्राने, अचदि ' अच् ' प्रायय पुढे असल्यामुळे, यद्लुक् पावला आहे पूर्वनिमित्तक नलोप जरा अन्तरङ्ग कार्य आहे व परनिमित्तक यद्लुक् हे जरी बहिरङ्ग कार्य आहे तरी, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा बाधक होत असल्यामुळे, यद्लुक् प्रथम होतो. तो प्रथम झाला झणजे हित् प्रत्यय पुढे राहत नसल्यामुळे, ' अभिदिता इल उपधाया ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति हात नाही व नलाप होत नाही येथे देणाले ' न लुमताङ्गस्य ' हे सूत्र असल्यामुळे ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र प्रयुक्त होऊं शकत नाही, व नलोप होत नाही) तसेच ' पञ्चमि खट्वाभि रीति-पञ्चम्य ' इत्यादि स्थली, एकादेश होण्यापूर्वीच ' टाप् ' चा लुक् होतो तो लुक् प्रथम न करिता, एकादेश

प्रथम केल्यास, व नंतर लुक् केल्यास, प्रकृत उदाहरणांत (सामासिक शब्दाच्या अन्ती) अकारान्तराद्वारा नाही असें कैयटानें झटलें आहे. (' पञ्चाभिः खट्वाभिः शीतः पञ्चनृभिस्+खट्+टाप्+भिस्+टक् ' येथें, ' तेन शीतम् ' सू० १००० ह्या सूत्रानें आर्हीय ' टक् ' प्रत्यय झाला आहे, व ' अण्वर्थपूर्वदिगोलुगसंज्ञायाम् ' सू० १६९३ ह्या सूत्रानें त्या आर्हीय ' टक् ' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे. ' लुक् तद्धितलुकि ' सू० १४०८ ह्या सूत्रानें खीप्रत्यय ' टाप् ' चा लुक् झाला आहे, व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० ह्या सूत्रानें विभक्तिप्रत्यय ' भिम् ' चा लुक् झाला आहे. ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २९३६ ह्या सूत्रानें ' पञ्चन् ' ह्यांतील नकाराचा लोप झाला आहे. वरान् उदाहरणांत, ' खट्+टाप् (आ) ' येथें ' अकःसवर्णे दीर्घः ' या सूत्रानें सवर्णदीर्घरूप एकादेशा होण्यापूर्वीच, ह्या परिभाषेप्रमाणें, ' टाप् ' चा लुक् झाला आहे; आणि झणूनच ' पञ्चखट् ' असें अकारान्त रूप दिमतें, जर एकादेशा प्रथम केला असता व नंतर आकाराचा लुक् केला असता तर ' पञ्चखट् ' असें व्यञ्जनान्त रूप झालें असतें. मारांश वर दिलेल्या उदाहरणावरून हें स्पष्टपणें सिद्ध होतें की, ही परिभाषा ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' ह्या सूत्रानें होणाऱ्या लुकांलाच लागत नसून, सर्व प्रकारच्या लुकांना लागते.)

एतद्विरोधात्तद्राजस्येति सूत्रे कैयटेनोक्तमङ्गानतिक्रान्तोऽप्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येति लुग्न स्यादिति शङ्कापरभाष्य-
न्यायवाचसरे अन्तरङ्गानपीति न्यायेनायं लुक् सुबलुको बाधकः स्यादित्या-
शङ्क्य सुबलुक पद्यानेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत्प्रौढ्येति द्रष्टव्यम् । लुग-
पेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं
युक्तम् ॥

' तद्राजस्य ' २-४-६२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ' अङ्गान् अतिक्रान्तः अत्राङ्गः ' ह्या उदाहरणांत, सुप्धा-३३गत्रे ' शस् ' प्रत्ययाचा-लुक् प्रथम केल्यास, बहुवचनाचा प्रत्यय पुढें नमल्यामुळे, ' तद्राज अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होणार नाही अशी शंका काढली आहे, व त्या शङ्कापर भाष्याचें व्याख्यान करतेंवेळीं कैयटानें अशी शंका उप-स्थित केली आहे की, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' ह्या सूत्रानें होणारा लुक् बहिरङ्ग आहे व ' तद्राज अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होणें हें अन्तरङ्ग कार्य आहे, त्यामुळे अन्तरङ्ग लुक् बहिरङ्ग शस्प्रत्ययपलुकाचा बाधक होईल, (आणि अन्तरङ्ग अण्प्रत्ययपलुक् प्रथम होईल.) व ह्या शङ्केवर उत्तर देताना, कैयट म्हणतो की, ' अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गी लुक् बाधते ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, शस्प्रत्ययपलुक् जर बहिरङ्ग आहे तों तो, ह्या परिभाषेप्रमाणें, बलवान् ठरत असल्यामुळे, प्रथम होईल. पण हें म्हणणें त्याच्या पूर्वीच्या उक्तीच्या विरुद्ध असल्यामुळे, योंवर माननां येत नाही; आणि (शङ्कापर भाष्याचें समर्थन करण्याकरितां,) ही त्यानें केवळ प्रौढोक्ति केलेली

आहे. (म्हणून ती त्याच्य समजावी) एका लुकापेक्षा दुसरा लुक अधिक बलवान् ठरतो हें म्हणजे अशक्य आहे—अशा रीतीने त्यानें प्रतिपादन करून, शङ्कापर भाष्याचें समर्थन करावयास पाहिजे होतें. (' बद्धान् अतिमान्त अत्यङ्ग = अति + अङ्ग + अण् + शस् + सु ' येथें, ' द्रुमगधकलिङ्गसूरमसादण् ' सू० ११८८ ह्या सूत्रानें ' अण् ' प्रत्यय झाला आहे, व ' तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽसिक्ताम् ' सू० ११९३, ह्या सूत्रानें, ' ते तद्राजा ' सू० ११९२ ह्या सूत्रान्वये ' तद्राजसजा ' मत्त झालेल्या त्या ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक पक्क्या आहे. जर बरिल्ल उदाहरणात, ' सुगे धातुप्रातिपदिकयो ' ह्या सूत्रानें ' शस् ' प्रत्ययाचा लुक प्रथम केला तर, बहुवचनाचा प्रत्यय पुढें राहत नमल्यामुळे, ' तद्राजस्य बहुषु ' ह्या सूत्रान्वये ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक होणार नाही अशी भाष्यात धाका काढली असता, त्या धाकेच्या समर्थनार्थ केवढ असें म्हणतो कीं, ' शस् ' प्रत्ययास मानून होणारा ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक अन्तरङ्ग आहे व पलीकडे असणाऱ्या ' सु ' प्रत्ययास मानून होणारा ' शस् ' प्रत्ययाचा लुक बहिरङ्ग आहे, म्हणून अन्तरङ्ग अणुलुक बहिरङ्ग शसुलुकाचा बाधक होऊन तो प्रथम होतो—असे कोणी म्हटल्यास, तें म्हणजे धरोबर नाही, कारण ह्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग लुक बळवान् सरत असल्यामुळे तो अन्तरङ्ग लुकाचा बाधक होऊन प्रथम झाला पाहिजे. पण शङ्कापर भाष्याचें कसें तरी समर्थन करण्यास कैगडार्न कैगही ही वक्ति केवळ प्रौढोक्ति—म्हणजे मिथ्यात काहीं तथ्य नाही अशी निरर्थक उक्ति—आहे, कारण दोन्ही लुकांचे असल्यामुळे, एक लुक दुसऱ्या लुकापेक्षा बलवान् आहे असें म्हणता येत नाही, व असेंच म्हणून त्यानें शङ्कापर भाष्याचें समर्थन करावयास पाहिजे होतें. पण तयें न करिता, त्यानें तें समर्थन केले आहे ही केवळ प्रौढोक्ति मानून तिचा स्वीकार करू नये)

अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्ताविनाशः लुक्स्तनप्रयोजकमभासादीनां च प्राचल्यं बोध्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥

ह्या परिभाषेवरून हें स्पष्ट होतें कीं, (पर, निय अथवा) अन्तरङ्ग व यांचा प्रतिबंध करणारा लुक आणि तमच त्या लुकाचें निमित्त—क्षणत्रे ममाय इत्यदि विधि—, पर, निय व अन्तरङ्ग कार्यापश्चा अधिक बलवान् ठरतात ह्याचा विस्तार इतर ग्रंथात केला आहे (साराश जरी ह्या परिभाषेन असें झटणें आहे कीं, बहिरङ्ग लुक अन्तरङ्ग कार्याचा बाधक होतो, तरी ' लुक ' शब्दानें अशाच लुकाचें प्रश्न करावया, जो पर, निय किंवा अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा विनाशक होत अथवा जो लुक पर, निय किंवा अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा विनाशक होत नये अशा लुकाच, ह्या परिभाषापरतेच्या ' लुक ' शब्दानें, प्रश्न होत नाही जसें—' अण् गर्ता ' ह्या तनादिगणांतील ' अण् ' धातूचें होटाच्या द्वितियपुरुषाच बहुवचनाचें रूप करितांना, ' तनादिगणान् ' उ ' सू० २४६६ ह्या सूत्रानें ' उ ' हें विवरण झालून ' अण् + व + इति ' अशी निमित्त —

असतां, आर्धधातुक 'उ' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्रानें ऋकारास गुण पावला आहे; तसेंच 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' सू० २३३४ ह्या सूत्रानें 'हि' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे. गुणकार्य अन्तरङ्ग आहे व 'हि' प्रत्ययाचा लुक् होणें हें बहिरङ्ग कार्य आहे. ह्या परिभाषेप्रमाणें, बहिरङ्ग 'हि' प्रत्ययाचा लुक् प्रथम केल्या तरी गुणरूपी अन्तरङ्ग कार्य होईलच, कारण गुणाचें निमित्त 'उ' प्रत्यय व लघूपधा, बहिरङ्ग लुक्प्रमाणें, नष्ट होत नाहींत, हाणून अशा टिकाणीं, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा विनाशक होत नसल्यामुळे, तो बलवत्तर ठरत नाहीं, व प्रथम होत नाहीं. गुणरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होतें व तें प्रथम झाल्यावर, 'उ' हा संयोगपूर्व होतो. हाणून 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' हें सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं व 'हि' चा लुक् होत नाहीं, आणि 'अर्णुहि' असें रूप होतें. समासविधीचें उदाहरण 'गोमांश्रियः' हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. ह्या उदाहरणांत 'सुषो धातुप्रातिपदिकयोः' ह्या सूत्रानें होणाऱ्या लुकाचें निमित्त असणारा समास पदद्वयनिमित्तक असल्यामुळे बहिरङ्ग ठरत असून देखिल, अन्तरङ्ग तुमादिकार्याचा बाधक होतो व 'गोमांश्रियः' असें रूप न होता, 'गोमांश्रियः' असें रूप होतें. 'तत्संयोगकसमासादीनाम्' असा शब्द ग्रन्थात वापरला आहे, येथें 'आदि' शब्दानें तद्धिताचें प्रकट होतें. 'घटिकः' हें तद्धिताचें उदाहरण आहे. 'घटिकः' ह्या उदाहरणांत 'तरति' ह्या अर्थांत 'नौद्यबध्' सू० ११५० ह्या सूत्रानें 'ठ' प्रत्यय होऊन, 'घट+टा+ठ्' नवी स्थिति होते, व 'कृतद्धितसमासाश्च' सू० १०९ ह्या सूत्रानें तद्धितान्ताला प्रातिपदिकर्मज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे, 'सुषो धातुप्रातिपदिकयोः' हें सूत्र प्रवृत्त होतें व 'य' ह्या विभक्तिरूपयाचा लुक्, ह्या परिभाषेप्रमाणें, प्रथम होतो, व तो लुक् प्रथम झाल्यामुळे, 'घट' ह्या स्वच्छाला 'ठ' प्रत्यय होतो. 'य' प्रत्ययाला मानून अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास, 'घटेन' असा स्वच्छ शब्द होईल, व त्यामुळे 'ठ' प्रत्यय होणार नाहीं. यरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होतें कीं, अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा विनाशक बहिरङ्ग लुक् व त्याचें निमित्तकारण समास व तद्धितविधि हे बलवत्तर ठरतात)

परिभाषा ५३

नन्वेवं सौमिन्द्रेऽन्तरङ्गत्वादादगुणे पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दामाद्येन नेन्द्रस्य परम्येति वृद्धिनिषेधो व्यर्थः । अन्तादिचद्माचरतूमयत आश्रयणे निषिद्धः ।

(प. नं. ५१ व ५२ एवम्भाषावर जर प. नं. ५० च्या अपवाद मानल्या) तर 'सौमिन्द्र' ह्या म्यर्थी, 'आदुगः' सू० ६९ ह्या सूत्रानें अन्तरङ्ग कार्य प्रथम घेवयास पूर्वपदापुढें 'इन्द्र' शब्द येतच नाहीं व त्यामुळे 'नेन्द्रपर पाठ्य' सू० १२४० ह्या

सूत्रानें केलेला वृद्धिनिषेध स्वर्थ ठरतो 'अन्तादिवत्' सू० ७१ ह्या सूत्रानें एका देशाला एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानतां येत नाही. ('सोमश्च इन्द्रश्च सोमेन्द्रौ, तौ देवते यस्य स. सोमेन्द्रो यागः' ह्या स्थलीं, 'मास्य देवता' सू० १२२६ ह्या सूत्रानें 'अण्' प्रत्यय होतो 'देवताइन्द्रे च' सू० १२३९ ह्या सूत्रानें, पूर्वपदाचा व उत्तरपदाचा आद्यचाला वृद्धि पावली आहे, पण 'नेन्द्रस्य परस्य' सू० १२४० ह्या सूत्रानें, 'इन्द्र' शब्द पुढें असता, त्या 'इन्द्र' शब्दाच्या आद्यचाला वृद्धीचा निषेध सांगितला आहे, म्हणून 'सोमेन्द्रः' असे रूप न होतां, 'सोमेन्द्रः' असे रूप होत. आता शक्का अशी करितात कीं, 'सोम+इन्द्र+अण्' अशा स्थितीत, 'सोम' ह्यातील अन्त्य 'अ' व इन्द्र ह्यातील आदि 'इ' ह्यांचे जागीं 'आहूण.' ह्या सूत्रानें होणारा गुणरूपी एकादेश हें अन्तरङ्ग कार्य आहे, व 'अण्' प्रत्ययाला मानून होणारे वृद्धिरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. म्हणून 'आसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' ह्या परिभाषेप्रमाणें, अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केलें पाहिजे, व ते प्रथम केल्यास, 'सोमेन्द्र+अण्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत, उत्तरपद 'इन्द्र' राहतच नाही, 'न्द्र' एवढेच उत्तरपद राहतें. त्यामुळे 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधात्मक सूत्र स्वर्थ ठरतें. कोणी असे म्हणेल कीं, एकादेशाला-म्हणजे ए' ला-आम्ही पूर्वपद 'सोम' ह्याचा अन्त्य मानू व उत्तरपद 'इन्द्र' ह्याचा आदि मानू-म्हणजे 'सोमेन्द्र' यान 'सोमे' हें पूर्वपद 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हे उत्तरपद 'इन्द्र' च आहे असें मानू-व तसे मानल्यास, उत्तरपदात 'इन्द्र' शब्द राहतो व त्यामुळे, 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठरते, पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असे 'अन्तादिवत्' ९ १०/५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, एकादेशाला एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त्य व उत्तरपदाचा आदि मानतां येत नाही म्हणून वृद्धिनिषेधक सूत्र स्वर्थ ठरतें)

किञ्च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोत्यन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन न्नस्यैकादेशविरुत्तन्यायेन, "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इत्यस्याभावेन तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेऽपि तस्यानन्त्यत्वादेकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात् । न च परादिचद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तदुत्तमन इति वाच्यम् । उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वाद् वृद्धेस्तद्भावेनाप्राप्तेस्तादृश्यान्ततिदेशात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वेनाऽन्तत्वे भिन्न ऐस्यापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् ।

दुसरीं असें कीं, वर दिलेल्या उदाहरणात वृद्धि देवील प्राप्त होत नाही (१) 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असें वचन असल्यामुळे जरी एकादेशाला पूर्वपदाचा अन्त मानतां येतो, व तसे मानल्यास, एकादेशविशिष्ट पूर्वपद होऊन

—ह्मणजे पूर्वपद 'सोमे'अमे होऊन—उत्तरपद जें 'न्द्र'असें राहतें तें, 'एकदेशविकृतम नन्यवत्' या न्यायानें, जरी 'इन्द्र'च आहे असें मानता येतें; (२) आणि तसेंच, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' (हें वास्तविक सिद्धान्तीचें वचन नसून एकदेशीची उक्ति आहे ह्मणून) तें वचनच नाही असें समजून, व एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानून 'एन्द्र' हें 'इन्द्र' या पदाचें विकृत रूप उत्तरपदान्त आहे असें जरी मानता येतें तरी, 'इन्द्र' या पदांतील 'इ' एकादेशाने नष्ट होत असल्यामुळे, आणि तसेंच त्या पदातील 'अ' देखील 'यस्येति च' सू० ३११ या नित्य सूत्रानें नष्ट होत असल्यामुळे, (व अशा रीतीनें वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य होण्या-पूर्वीच, 'इन्द्र' या पदातील दोन्ही अच् नष्ट होत असल्यामुळे) 'इन्द्र' या शब्दात अच् मुख्यीच राहत नाही, व ता शब्द अनच्क होतो. (व वृद्धि अच्चा-लाच होत असल्यामुळे, येथें वृद्धीच पावत नाही.) (३) एकादेश जर उत्तरप-दाचा आदि मानला—ह्मणजे पूर्वपद 'सोम्' व उत्तरपद 'एन्द्र' असें मानलें—तर वृद्धि होऊं शकते—असें कोणी ह्मटल्यास, तें ह्मणणें देखील बरोबर नाही, कारण वृद्धि जी सांगितली आहे ती उत्तरपदाचा आद्यच्—जो इकार—स्याला सांगितली आहे. पण त्या इकाराचा, 'ए' हा एकादेश झाल्यामुळे, अभाव—ह्मणजे नाश—झाला असल्या-मुळे, वृद्धीची प्राप्तिच होत नाही, व एकादेश 'ए' हा 'इ'च आहे असा (एका-देशाचे ठिकाणीं) तादृष्याचा अतिदेश करता येत नाही (ग्रन्थकारांनीं 'नेन्द्रस्य परस्य' हें सूत्र स्वर्ग्य ठरू पाहते असें वर ह्मटलें आहे. ह्यावर शंकाकार तीन शंका ठपस्थित करून असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करितो कीं, 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धि-निषेधक सूत्र स्वर्ग्य ठरत नाही. त्याची प्रथम शंका अशी आहे कीं, 'उभयत आश्र-यण नान्तादिवत्' हें जें वचन भाष्यात सांगितल आहे तें सिद्धान्तीचें मत आहे अस जरी गृहीत घेतलें तरी, 'अन्तादिवत्' या सूत्रान्वये, एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त किंवा उत्तरपदाचा आदि मानता येतोच 'सोम+इन्द्र' या स्थिती, 'आद्गुण' या सूत्रानें जो गुणरूपी एकादेश 'ए' झाला आहे तो पूर्वपद 'सोम' याचा अन्त मानल्यास, 'सोम+न्द्र' अशी स्थिति होईल असा स्थितीत, जरी 'इन्द्र' हें उत्तरपद राहत नसून, 'न्द्र' एवढेंच उत्तरपद राहतें तरी, 'एकदेशविकृतमनन्य वत्' या न्यायानें, 'न्द्र' याला 'इन्द्र' च आहे असें मानता येते त्यामुळे उत्तर-पदात एकदेशविकृत 'इन्द्र' शब्द राहत असल्यामुळे, 'देवताइन्द्रे च' या सूत्रानें दोन्ही पदांच्या आद्यचाला जी वृद्धि पावली आहे ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धि-निषेधक सूत्र असल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही, व अशा रीतीनें नें निषेधक सूत्र चरितार्थ ठरतें दुसरी शंका अशी कीं, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असें जें भाष्यान सांगितलें आहे ती वास्तविक सिद्धान्तीची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति आहे; म्हणून ती स्वीकाराई नाही, व त्यामुळे 'ए' या एकादेशास एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानण्यांत यांहीच

रकत नाही, व असे मानल्यास, 'सोमे+एन्द्र' अशी स्थिति होईल, व या स्थितीत एकदेशविकृतमनन्यवत्' हा न्याय लावून, 'सोमे' हा शब्द 'सोम' च आहे व एन्द्र' हा शब्द 'इन्द्र' च आहे असे म्हणता येत, व अशा तऱ्हेने एकदेशविकृत इन्द्र' शब्द उत्तरपदांत असल्यामुळे जी 'देवताइन्द्र' च' या सूत्राने, दोन्ही शब्दांच्या आद्यचाला वृद्धि पावली होती ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र सल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही व ते सूत्र चरितार्थ ठरत तिसरी तरा अशी की, 'अन्तादिवद्य' या सूत्रान्वय, 'ए' या एकदेशास उत्तरपदाच्या वृद्धि मानल्यास काहीच हरकत नाही, व तसे मानल्यास, 'सोमे+एन्द्र' अशी स्थिति होईल अशा स्थितीत देखिल, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' या न्यायाने 'सोम' शब्द 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हा शब्द 'इन्द्र' च आहे असे मानता येते, व से मानल्यास, एकदेशविकृत 'इन्द्र' शब्द उत्तरपदांत सापडतोच, व त्यामुळे दोन्ही पदांच्या आद्यचाला जी वृद्धि पावली होती ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे सूत्र सल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही, व अशा रीतीने 'नेन्द्रस्य परस्य' सूत्र चरितार्थ ठरते हा बरील तिन्ही शब्दांचे निरसन ग्रन्थकारांनी दोन कारणेून केले आहे पहिले कारण हे की 'इन्द्र' या पदामलि आद्यच् जो 'इ' तो एकादेशाने नष्ट होत असल्यामुळे व दुसरा अच् जो 'अ' तो यदृशति च' या सूत्राने नष्ट होत असल्यामुळे, 'इन्द्र' या उत्तरपदाने मुळीच अच् राहत नाही, 'न्द्' असे अनन्त रूप राहते, आणि त्यामुळे या द्विजाणी वृद्धीचे पावत नाही दुसरे कारण असे की 'एन्द्र' हे एकदेशविकृत रूप 'इन्द्र' च असे मानले तरी, एकादेशा जो 'ए' त्याला 'इ' असे मुळीच मानता येत नाही कारण एकादेशाचे द्विजाणी तादृष्याचा अतिदेश करिता येत नाही-झणजे ज्या दोन वर्णांचे जागी तो एकादेश झाला आहे त्या दोन वर्णांपैकी हा काणला तरी एक वर्ग आहे असे मानता येत नाही. अशा रीतीने तादृष्याचा अतिदेश होऊ शकतो असे मानल्यास, 'खट्वाभि' इत्यादि स्थिती ('खट्वा+टाप्+भिम्=खट्वा+भिम्' अशा स्थितीत, 'अ+आ' ह्याचे जागी झालेल्या 'आ' या) एकादेशास पूर्वपदाचा-झगजे 'खट्वा' शब्दाचा-अन्त मानल्यास-झगजे पूर्वपद 'खट्वा' असून अकारान्त 'खट्वा' शब्दच आहे असे समजल्यास, 'अतो भिम् ऐम्' सू० २०३ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन 'भिम्' प्रत्ययाचे जागी 'अप्' अभावादेश होण्याची आपत्ति येईल-झगजे 'खट्वाभि' असे शुद्ध रूप न होता, 'खट्वा' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल, -असे 'अन्तादिवद्य' ६-१-८५ ह्या सूत्रावरिल भाष्यात सांगितले आहे (ह्या भाष्यात असे झटले आहे की, 'न हि तादृष्यमनिदिश्यते रूपाश्रया वा एते विधय, अतद्व्याप्त्यभिव्यन्ति' व ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, दोन अर्चांचे जागी जो एकादेश होतो त्या एकादेशास त्या दोन अर्चांपैकी, कोणत्याहि अर्चाच तादृष्य प्राप्त होत नाही साराने,

‘अ+इ’ ह्याचे जागीं होणाऱ्या ‘ए’ ह्या एकादेशास, हा अकार आहे किंवा इकार आहे, असे मानतां येत नाही.)

अत एव पूर्वपुकाशमशम इत्यादायन्तरङ्गत्वादादगुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम् । तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च ॥

(एकादेशाचे ठिकाणीं, चर सांगितल्याप्रमाणे, तादृष्यातिदेश करितां येत नाही.)

म्हणूनच, ‘अन्तादिवच’ ६-१-८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत अशी शंका केली आहे कीं, ‘पूर्वपुकाशमशमः’ इत्यादि स्थलीं, (आहुण’ सू० ६९ ह्या सूत्रानें) गुणैकदेशरूपी अन्तरङ्ग कार्यं प्रथम केल्यास, उत्तरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि होऊं शकणार नाही, कारण एकादेश (दोन वर्णांचे जागीं होत असल्यामुळे तो त्या दोन वर्णांपैकी) एकवर्णांचे बदललेलें रूप आहे असें मानतां येत नाही. (‘पूर्व’ व ‘इपुकाशमशी’ ह्या दोन शब्दांचा ‘दिक्संख्ये संज्ञायाम्’ सू० ७२० ह्या सूत्राने समास होऊन, ‘पूर्वपुकाशमशी’ असा सामासिक शब्द होतो. ‘पूर्वपुकाशमश्यां भव’ पूर्वपुकाशमशम. ’ ह्या ठिकाणीं, ‘तत्र भवः’ सू० १४२८ ह्या सूत्राने ‘अण्’ प्रत्यय होतो, व ‘प्राचा ग्रामनगराणाम्’ सू० १४०० ह्या सूत्रानें, उत्तरपदातील अद्यच् ‘इ’ झाला वृद्धि होत, व ‘यस्येति च’ सू० ३११ ह्या सूत्रानें ‘शमी’ ह्यांतील ईकाराचा लोप होऊन पूर्वपुकाशमशमः’ असें रूप सिद्ध होतें. आतां ‘पूर्व+इपुकाशमशी+अण्’ अशा स्थितींत, ‘आहुणः’ ह्या सूत्रानें गुणैकदेशरूपी कार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तें प्रथम केल्यास, उत्तरपदातील अद्यच् जो इकार व ज्याला ‘इको गुणवृद्धी’ ह्या सूत्रान्वये झाल्ल्या वृद्धि ‘प्राचा ग्रामनगराणाम्’ ह्या सूत्रानें सांगितली आहे तो इकार, एकादेश झाल्यानें, नष्ट झाला असल्यामुळे, वृद्धि होऊ शकत नाही एकादेश जो ‘ए’ रचाला उत्तरपदाचा, ‘अन्तादिवच’ ह्या सूत्रान्वये, आद्यच् मानल्यास एकार राहतो, इकार राहत नाही, व वृद्धि तर इकारास विहित आहे, व तो एकादेशाने नष्ट झाला असल्यामुळे वृद्धि इहावी कशी ? ‘एकदेशविकृतमन्यवत्’ ह्या परिभाषेप्रमाणें एकादेश ‘ए’ हा ‘इ’ च आहे असें मानता येत नाही; कारण ‘ए’ हा एकादेश ‘इपुकाशमशी’ ह्या उत्तरपदातील आद्यच् जो इकार त्याचेच जागीं झाला नसून, पूर्वपदातील अन्त्यस्वर अकार व उत्तरपदातील आद्यच् इकार ह्या दोहोंचे जागीं झाला आहे. म्हणून तो एकादेश ‘अ’ आहे अथवा ‘इ’ आहे असें मानता येत नाही त्यामुळे एकादेश प्रथम केल्यास, उत्तरपदांत आद्यच् इकार कोणत्याही रीतीने मिळू शकून नसल्यामुळे, वृद्धि प्राप्त होत नाही)

तदुक्तं भाष्ये इन्द्रे द्रावचावेको यस्येति लोपेनापहतोऽपर एकादेशेन,

इन्द्रशब्दः सपञ्चस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरिति ॥

भाष्यात असें म्हटलें आहे कीं ‘इन्द्र’ शब्दांत दोन अच्-म्हणजे ‘इ’ व ‘अ’ हे दोन स्वर-आहेत त्यापैकी एन् अच्-‘अ’ हा-‘यस्येति च’ ह्या सूत्रानें नाहीसा होतो; व दुसरा अच्-‘इ’ हा-एकादेशाने नाहीसा होतो; अशा रीतीनें

‘इन्द्र’ शब्दांत अच् मुळींच राहत नाही, त्यामुळे वृद्धि होण्याचा प्रसङ्गच प्राप्त होत नाही. म्हणून ‘सोम + इन्द्र’ ह्यातील उत्तरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि व्हावी कशा? पण परिभाषा ५३ असल्यामुळे, एकादेशरूपी कार्ये जरी अन्तरङ्ग आहे व वृद्धिकार्ये जरी बहिरङ्ग आहे तरी, एकादेश प्रथम न होता, वृद्धिकार्ये प्रथम होते व त्यामुळे ‘सोमेन्द्रः’ च ‘पूर्वपुत्रावशमः’ हीं रूपे मिद होतात.)

भगदादिभिरिन्द्रस्य दृष्टे इन्द्रस्येय पूर्वनिष्पत्तोऽत आह—

(शंकाकाराची चिंथी शंका अशी आहे कीं ‘मत्स्’ ह्याशिदि हलन्त देवतावाचक शब्दाचा ‘इन्द्र’ शब्दाशी देवताद्वन्द्व केल्यास, ‘इन्द्र’ हा शब्द उत्तरपदात आला असता, ‘नेन्द्रस्य परस्य’ हें वृद्धिनिषेधक सूत्र अशा ठिकाणी चरितार्थ ठरू शकते पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं हें म्हणण बराबर नाही; कारण,) ‘मत्स्’ च ‘इन्द्र’ ह्या दोन देवतावाचक शब्दाचा देवताद्वन्द्व केल्यास, ‘इन्द्र’ शब्द (अत्रादि च अदन्त अस-
त्यामुळे, ‘अत्राद्यदन्तम्’ सू० १०८ या सूत्राने किंवा ‘अभ्यर्हित च’ ह्या वार्तिकान्मये,) समासांत प्रथम येणार, (‘इन्द्र’ शब्द समासात उत्तरपद होणारच नाही, व त्यामुळे ‘नेन्द्रस्य परस्य’ ह वृद्धिनिषेधक सूत्र अर्थ ठरणार ‘सोमेन्द्र’ ह्या ठिकाणी, ‘इन्द्र’ शब्द अत्रादि अदन्त असल्यामुळे व नमेच ‘इन्द्र’ देवता सर्गांत श्रेष्ठ असल्यामुळे, ‘अभ्यर्हित च’ ह्या वार्तिकान्वये, ‘इन्द्र’ हा शब्द समासात पूर्वपद व्हावा, तथापि ‘सोम’ शब्द चन्द्रवाचक नसून महेश्वरवाचक अस-
त्यामुळे किंवा तो शब्द चन्द्राचा वाचक मानला तरी, साक्षात् महेश्वरान देवांल त्याला आपटास मस्तकार धारण केल्याने तो अभ्यर्हित-म्हणजे अत्यन्त पूज्य-ठरत अपरपामुळे, ‘अभ्यर्हित च’ ह्या वार्तिकान्वये, तो समासात पूर्वपद होतो हें लक्षात ठेवावे. सारांश ‘नेन्द्रस्य परस्य’ हें वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठाण्याचें स्वरु कारण काय आहे हें कळवे) म्हणून ही परिभाषा सांगितात —

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वपन्तद्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५३ ॥

“पूर्वपद व उत्तरपद ह्यांना निमित्त मानून काही कार्ये वशावयाचे असल तर, एकादेश अन्तरङ्ग असण तरी देखील, तो पूर्वी होत नाही ”

अत्र च नेन्द्रस्येति निषेध एव शापक इत्यन्तादिवच्च विप्रतिषेधे पर-
मिति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

‘नेन्द्रस्य परस्य’ हें वृद्धिनिषेधक सूत्रच ह्या परिभाषेच शापक आहे असे ‘अन्तादिवश’ १-१-८५ व ‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’ १-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (सारत्वा, पूर्वपद व उत्तरपद ह्यांच्या निमित्तामुळे होणां कार्ये बहिरङ्ग असले तरी प्रथम होत, व एकादेशरूपी कार्ये अन्तरङ्ग असले तरी देखील प्रथम होत नाही, असे ही परिभाषा सांगून अस-
त्यामुळे, ‘नेन्द्रस्य परस्य’

हे वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठरतें. ' देवताद्वन्द्वे च ' ह्या सूत्रानें पूर्वपद च उत्तरपद ह्याच्या आद्यचाला, जित्, कित्, अथवा जित् प्रत्यय पुढें असल्यास, वृद्धि सांगितला आहे त्यामुळें ' सौमिन्द्र.' असे रूप झालें असतें याग ' नेन्द्रस्य परस्य ' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र असल्यामुळे, ' इन्द्र ' ह्या उधरपदांतीर आद्यचाला वृद्धि होत नाही. ही परिभाषा नसती तर, एकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, प्रथम झालें असतें व मग वृद्धीची प्राप्तीच झाली नमती, आणि ' नेन्द्रस्य परस्य ' हे सूत्र स्वर्थ ठरलें असतें या परिभाषेत असलेल्या ' एकादेश ' या शब्दानें केवळ एकादेशाचे ग्रहण न होता सर्व प्रकारच्या सन्निवर्तकाचे ग्रहण होते आणि म्हणूनच ' रात्रिमट ' हें वैकल्पिक रूप सिद्ध होऊ शकतें असे कि येऊ येयावरण म्हणतात ' रात्रिम् अटतीति रात्र्यट ' किंवा ' रात्रिमट ' या स्थली, ' प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसल्लयानम् '-सू० २११९ वरील चार्तिक-या चार्तिकान्वये ' अट् ' धातूवरून कञ् अ' ह्या कृतप्रत्यय झाला आहे व ' अट ' ह्या कृदन्त शब्द ' रात्रि ' या शब्दापुढें आढ्यामुळें, ' रात्रे कृति विभाषा ' सू० १००८ या सूत्रानें ' रात्रि ' शब्दास विकल्पकरून सुमागम पावला आहे ' रात्रि+अट ' अशा स्थितीत इको यणचि ' या सूत्रानें होणारें यणरूपी सन्निधकार्य अन्तरङ्ग आहे व ' अट ' या कृदन्त उत्तरपदाच्या निमित्तामुळें होणारें सुमागमरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे तरी प्रकृत परिभाषेप्रमाणें सुमागम प्रथम होतों व तो झटरावर ' इको यणचि ' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाही, व त्यामुळें ' रात्रिमट ' असे वैकल्पिक रूप सिद्ध होतें यागदेश प्रथम केला असता तर असे रूप सिद्ध होऊ शकत नसत)

परिभाषा ५४

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादायन्तरङ्गत्वादित्वादिषु कृतेषु ल्यप्.
न्यादत्त आह ॥

(आतापर्यंत परिभाषा ५१ ते ५३, परिभाषा ५० च्या अपवाद क्षणून सांगितल्या आहेत पण एवढ्या तीनच परिभाषा प ५० च्या अपवाद मानल्यास ' ल्यप् ' प्रत्यय वरितांना उपस्थित होणाऱ्या अडचणी टाळता येत नाहीत. क्षणून ग्रन्थकार क्षणतात की,) असें जरी आहे तरी ' प्रधाय', ' प्रस्थाय ' इत्यादि स्थली हिरादिराये अन्तरङ्ग असल्यामुळें ती (प ५० प्रमाणें ; प्रथम केही पाहिजेत व नंतर ' ल्यप् ' होईल. (' प्र+अ+अवा ' ह्या उदाहरणांत ' समासेऽनन्पूर्वत्वा ल्यप् ' सू० ३३३२ ह्या सूत्रान्वये, ' अवा ' चे जागी ' ल्यप् ' पावला आहे, आणि नसेप ' दधातोर्हि ' सू० ३००६ ह्या सूत्रानें, ' धा ' चे जागी ' हि ' ह्या आदेशा पावला ' प्रथम धातु साधनेन युज्यते । पश्चादुपमार्गेण ' असा नियम असल्यामुळे,

‘धा’ धातूचा प्रथम ‘क्त्वा’ ह्या प्रत्ययाशी संबंध होईल व तो संबंध होताक्षणीच, ‘दधातेर्हिः’ हे सूत्र प्रयुक्त होऊन ‘प्र+हि+क्त्वा’ असे होईल. नंतर जवान्त धातूचा उपसर्गाशी संबंध करून समास केल्यावर, ‘सामासेऽनन्पूर्वं क्वो ह्यप्’ हे सूत्र प्रयुक्त होऊन ‘प्र+हि+य’ असे झाल्यावर, ‘नृस्त्वस्य पिति कृति तुह्’ सू० २८५८ ह्या सूत्राने तुगागम होऊन ‘प्रहित्य’ असे विकृत रूप होईल. पण तसे रूप न होना, ‘प्रधाय’ असे रूप होते हे कसे? तसेच, ‘प्र+स्था+क्त्वा’ ह्या उदाहरणात, ‘स्था’ धातूचा ‘क्त्वा’ प्रत्ययाशी पूर्वोक्त न्यायाने प्रथम संबंध केल्यास, ‘धुमास्थागापाज-
[तिसी हलि]’ सू० २४९२ ह्या सूत्राने धातूच्या आकाराचा ईकार होऊन नंतर जवान्त वातु व उपसर्ग ह्यांचा समास केल्यावर, ‘क्त्वा’ चे जागी ‘सामासेऽनन्पूर्वं’ ह्या सूत्राने ह्यबादेश होऊन, ‘प्रस्थाय’ असे रूप होईल. पण तसे रूप न होता, ‘प्रस्थाप’ असे रूप कसे होते? समास हा अनेकपदाश्रय असल्यामुळे, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, समासनिमित्तक स्वप्स्वरूपी कार्य बहिरङ्ग ठरते, व धातु आणि प्रत्यय एवढ्यांच्याच अपेक्षेने होणारे कार्य—झणजे ‘धा’ चे जागी ‘हि’ असा आदेश होणे किंवा ‘स्था’ पांतील ‘आ’ चा ‘ई’ होणे हे कार्य—अन्तरङ्ग ठरत, प ५० प्रमाणे अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास, पूर्वोक्त उदाहरणात ह्यपाची विकृत रूपे होण्याची आपत्ति येणार ती आपत्ति टाळण्याकरिता,) ही परिभाषा सांगतात —

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यन्वाधते ॥ ५४ ॥

“ बहिरङ्ग ह्यप् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा देखील बाधक होतो ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ह्यबादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होते व ह्यबादेश झाल्यावर ‘धा’ धातूपुढ तादि किन् प्रत्यय राहत नसल्यामुळे ‘धा’ चे जागी ‘हि’ असा आदेश होऊ शकत नाही. स्थानिवदादेश ‘या’ सूत्रात ‘अन ल्विधौ’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे, ह्यप् प्रत्ययास स्थानिवद्भावाने तादि किन् प्रत्यय मानता येत नाही. तसेच ‘प्र+स्था+क्त्वा’ असा स्थितीत ह्यप् हा जरी हलादि प्रत्यय आढे व स्थानिवद्भावाने स्थाला किन् मानता येत तरी ‘न ल्वपि’ सू० ३३३५ हे निषेधात्मक सूत्र असल्यामुळे ‘स्था’ यातील आकाराला ईत्व होत नाही येथे हे सांगणे अवश्य आढे की जर अन्तरङ्गकार्यनिमित्तविनाशक ह्यप् असला तरच तो अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षा बलवतर ठरतो, तसा नसला तर बलवतर ठरत नाही व तशा स्थाला प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही जस ‘प्र+हृप्+गिच्+ह्यप्’ असा स्थितीत लघूपधगुणरूपी अन्तरङ्ग कार्याचे निमित्त गिच् आढे. ह्यप् झाल्यावर जरी ‘गेरनिटि’ सू० २३१३ या सूत्राने गिलोप होतो तरी ‘प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययलक्षणम्’ सू० २९२ या सूत्रान्वये लघूपधगुणाचे निमित्त—झणजे गिच्या टिकाणी झालेल्या लोप रूपी आदेश—कायम राहतेच, झणून अशा टिकाणी ह्यप् अन्तरङ्गकार्याचा बाधक न होता गुणरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम होणे, व ‘प्र+हृप्+हृ+य’ अशी स्थिति झाल्यावर

' जेरानिटि ' या सूत्राने ' गि=इ ' या लोप होऊन व ' णि पररूपम् ' सू. ७/ या सूत्राने पररूप ण्वादेश होऊन ' प्रेय ' अये रूप होतें जर वरवादास गुणाद्या याधक शाला असता तर, ' प्र+इप्+इ+य ' अशा स्थितीत ' वयपि लघुपूर्वात् ' सू. ३३३६ हें सूत्र प्रयुक्त झाले असत व ' गि ' च्या जागीं अयादास होऊन इष्ट रूप सिद्ध झालें नसतें, ही परिभाषा, परिभाषा ५० च्या अरवाद् आहे व या परिभाषेतील ' अपि ' हा शब्द आधिक्यापांत वापरला आहे अये असणू नये, कारण वयप्यकार्य समान्यनिमित्तक असल्यामुळे नेहमीच बहिरङ्ग असणार व त्याच्या मागाने पूर्वोपस्थितनिमित्तक कार्य नेहमीच अन्तरङ्ग असणार)

अदोजन्धिरिति सूत्रे कितीत्येव सिद्धे व्यग्रग्रहणमस्या क्षापक-
मित्यदो जग्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

' अदो जग्धिरिति किति ' सू. ३०८० या सूत्रांत जें किन् प्रहण केले आहे तेवढ्यानेच इष्ट रूप सिद्ध होत असून देखील पुन्हा त्या सूत्रात ' वयप् ' चे जें प्रहण केलें आहे तें या परिभाषेचें क्षापक होय असें ' अदो जग्धि ' १४-१६ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. (' प्र + अद् + क्वा ' अशा स्थितीत क्वा हा किन् प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, ' अद् ' चे जागीं ' जग्ध् ' असा आदेश होऊं द्यावतो व तो केल्यानंतर ' क्वा ' चे जागीं वयवादेश केल्यास, ' प्रजग्ध् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें तरी पण सूत्रात ' वयप् ' ग्रहण केलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, ' व'वा ' चे जागीं होणारा वयवादेश बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतो तो प्रथम शाला ह्यणजे, सादि किन् प्र+१३ पुढें न वादिल्यामुळे, अद् ' चे जागीं ' जग्ध् ' असा आदेश होणार नाहीं ता बहावा म्हणून सूत्रात पुन ' वयप् ' ग्रहण केलें आहे, व तें अशा तऱ्हेनें या परिभाषेचें क्षापक नसें या वरील अर्थाचा शीक भाष्यकारानीं भाष्यांत दिल्या आहे.

' जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् तिकितीति व्युच्यते ।

क्षापयत्यन्तरङ्गणां त्यपा भवति याधनम् ' ॥)

परिभाषा ५५

नग्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वेन तदसिद्धि-
रत आह

असें जरी आहे तरी-म्हणजे प ५३ ते प ५४ या जरी अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अपवादरूपक परिभाषा सांगितल्या आहेत तरी- ' इयाव ' इत्यादि स्थलीं द्वित्व केल्यावर सवर्णदीर्घरूप कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, त प्रथम केल्यास, इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं (' इ + णल् ' येथें लिटि चातोरनभ्यासस्य ' सू.

२१७७ या सूत्राने द्विर्वचन वरून 'इ + इ + णल्' अशी स्थिति झाली अमना, 'अक. सवर्णे दीर्घे' सू० १५ या सूत्राने सवर्णदीर्घकार्य पावले आहे व तसेच 'अचो ऽप्प्रिति' सू० २५४ या सूत्राने वृद्धि पावली आहे. पलीकडे असलेल्या 'णल्' प्रत्ययाला मानून होणारे वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व त्याच्या मानाने, अलीकडे असलेल्या इकाराला मानून होणारे सवर्णदीर्घकार्य, अन्तरङ्ग आहे प० ५० प्रमाणे सवर्ण दीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास 'इ+इ+णल्=ई+णल्=ई+अ' अशी स्थिति होईल, व त्यानंतर वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य केल्यास 'ऐ + अ' अशी स्थिति झाली असता, 'एचोऽयवायाव.' सू० ६१ या सूत्राने 'ऐ' चे जागी 'आय्' होऊन, 'ऐ + अ = आय् + अ = आय' असे विकृत रूप होईल, 'इयाय' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. विकृत रूप न होता इष्ट रूप सिद्ध व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

वर्णादाहं वलीयो भवति ॥ ५५ ॥

“ (अज्ञाधिकारात सांगितलेले) अङ्गकार्य (सन्धिविग्रहाप्रमाणे होणाऱ्या) वर्णसंज्ञाविशेषा बलवत्तर अमते ”

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घे वाधित्यः वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असून देखील, वृद्धिकार्य त्याचा बाध करून प्रथम होते, व त्यामुळे 'इयाय' असे इष्ट रूप सिद्ध होते ('इ+इ+णल्' अशा स्थितीत वृद्धिकार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम होते, व त्यामुळे 'इ+ऐ+अ=इ+आय्+अ' अशी स्थिति झाली अमना, 'अभ्यास स्यासवर्णे' सू० २२९० या सूत्राने अभ्यासातील इरांचे जागी इयद् आदेश होऊन 'इय्+आय्+अ=इयाय' असे इष्ट रूप सिद्ध होते)

अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्णप्रहणमस्या शा-
परम् । तर्हीपतुरीत्यादावियङादिव्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीपतु-
रित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण वाधात्तद्व्यर्थम् ।

'अभ्यासस्यासवर्णे' या इयडादेशाचे विधान करणाऱ्या सूत्रात 'असवर्णे' हा जो शब्द घातला आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. 'इपतु' इत्यादि स्थली इयडादेश न व्हावा म्हणून त्या सूत्रात 'असवर्णे' हा शब्द घातला आहे. ही परिभाषा नसती तर 'इपतु' इत्यादि स्थली सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग कार्याने (बहिरङ्ग इयडा देशाचा) बाध झालाच असता, व त्या सूत्रात घातलेले 'असवर्णे' हे पद व्यर्थ ठरले असते. (एखादे सूत्र किंवा त्यातील एखादे पद एखाद्या परिभाषेचे ज्ञापक तेव्हाच मानता येते की जेव्हा, ती परिभाषा नमल्यास, ते सूत्र किंवा ते पद व्यर्थ ठरते व ती परिभाषा असल्यासच चरितार्थ ठरते असे पूर्वी सांगितलेच आहे आता 'अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रातील 'असवर्णे' हे पद असे आहे याच की जर ही

‘गेरनिटि’ या सूत्राने ‘गि=इ’ या स्थेप होऊन व ‘ण्डि पररूपम्’ सू. ७८ या सूत्राने पररूप प्रकाश होऊन ‘मेघ’ अर्थ रूप होतें. जर चरवादेश गुणाचा बाधक झाला असता तर, ‘प्र+इप्+इ+य’ अशा स्थितेति ‘व्यपि ल्युपूर्वात्’ सू. १३३६ हें सूत्र प्रयुक्त झालें असतें व ‘गि’ च्या जागीं अयादेश होऊन इष्ट रूप सिद्ध झालें नसतें, ही परिभाषा, परिभाषा ५० च्या अरवाद् आहे व या परिभाषेतील ‘अपि’ हा शब्द आधिक्याप्रांत वापरला आहे असें समजून नये; कारण व्यप्यकार्य समामनिमित्तक असल्यामुळे नेहमीच बहिरङ्ग असणार व त्याच्या आग्रांने पूर्वोक्तस्थितनिमित्तक कार्य नेहमीच अन्तरङ्ग असणार.)

अदोजग्यधिति सूत्रे कितीत्येव सिद्धे ल्यग्रग्रहणमस्या क्षापकमित्यदो जग्यधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

‘अदो वरिध्वंसि किति’ सू. १०८० या सूत्रांत जें किन् प्रहण केले आहे तेवढ्यानेच इष्ट रूप सिद्ध होत असून देखील पुन्हा त्या सूत्रांत ‘व्यप्’ चे जें प्रहण केलें आहे तें या परिभाषेचें ज्ञापक होय अर्थ ‘अदो जग्यः’ १-४-१६ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. (‘प्र + अद् + क्त्वा’ अशा स्थितेति क्त्वा हा किन् प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, ‘अद्’ चे जागीं ‘जग्’ असा आदेश होऊं शकतो व तो केल्यानंतर ‘क्त्वा’ चे जागीं व्यवादेश केल्यास, ‘प्रजग्य’ अर्थ रूप सिद्ध होऊं शकतें. तरी पण सूत्रांत ‘व्यप्’ प्रहण केलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, ‘व्यप्’ चे जागीं होणारा व्यवादेश बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतो. तो प्रथम झाला झणजे, तादि किन् प्रत्यय पुढें न राहिल्यामुळे, ‘अद्’ चे जागीं ‘जग्’ असा आदेश होणार नाही. तो व्हावा म्हणून सूत्रांत पुनः ‘व्यप्’ प्रहण केलें आहे, व तें अशा तऱ्हेनें या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें या वरील अर्थाचा श्रेष्ठ भाष्यकारांनीं भाष्यांत दिल्या आहे.

‘जग्यौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् तिकितीति ल्यबुच्यते ।

क्षापयत्यन्तरङ्गणां ल्यप्ता भवति बाधनम् ॥)

परिभाषा ५५

नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वेन तदसिद्धिरत आह

असें जरी आहे तरी—म्हणजे प. ५१ ते प. ५४ या जरी अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अपवादामक परिभाषा सांगितल्या आहेत तरी—‘इयाद्य’ इत्यादि स्थली द्वित्व केल्यावर सवर्णदीर्घरूप कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तें प्रथम केल्यास, इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. (‘इ + णल्’ येथे ‘लिटि घातोरनभ्यासस्य’ सू.

२१७७ या सूत्राने द्विवचन करून 'इ + इ + णल्' अशी स्थिति झाली असता, 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू० ८५ या सूत्राने सवर्णदीर्घकार्य पावले आहे व तसेच 'अचो ऽन्धिति' सू० २१४ या सूत्राने वृद्धि पावली आहे. पलीकडे असलेल्या 'णल्' प्रत्ययाला मानून होणार वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व त्याच्या मानाने, अलीकडे असलेल्या इकाराला मानून होणारे सवर्णदीर्घकार्य, अन्तरङ्ग आहे प० ५० प्रमाणे सवर्ण दीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास 'इ+इ+णल्=ई+णल्=ई+अ' अशी स्थिति होईल, व त्यानंतर वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य केल्यास 'ऐ + अ' अशी स्थिति झाली असता, 'एचोऽयवायाव,' सू० ६१ या सूत्राने 'ऐ' चे जागी 'आय्' होऊन, 'ऐ + अ = आय् + अ = आय' असे विकृत रूप होईल, 'इयाय' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. विकृत रूप न होता इष्ट रूप सिद्ध व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

वर्णादाङ्गं वर्लायो भवति ॥ ५५ ॥

“(अङ्गाधिकारात सांगितलेलं) अङ्गकार्य (सन्धिविधमात्रमण होणाऱ्या) वर्णादायांपेक्षा बलवत्तर असते ”

तेनाभ्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं याधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असून देखील, वृद्धिकार्य त्याचा बाध करून प्रथम होते, व त्यामुळे 'इयाय' असे इष्ट रूप सिद्ध होते ('इ+इ+णल्' अशा स्थितीत वृद्धिकार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम होते, व त्यामुळे 'इ+ऐ+अ=इ+आय्+अ' अशी स्थिति झाली असता, 'अभ्यास-स्यासवर्णे' सू० २२९० या सूत्राने अभ्यासातील इवर्णचे जागी इयाय आदेश होऊन 'इय्+आय्+अ=इयाय' असे इष्ट रूप सिद्ध होते)

अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्णग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीपतुरीत्यादायिङादिव्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीपतुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधात्तद्व्यर्थम् ।

'अभ्यासस्यासवर्णे' या इयडादेशाचे विधान करणाऱ्या सूत्रात 'असवर्णे' हा ओ शब्द घातला आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. 'इपतु' इत्यादि स्थली इयडादेश न व्हावा म्हणून त्या सूत्रात 'असवर्णे' हा शब्द घातला आहे. ही परिभाषा नसती तर 'इपतु' इत्यादि स्थली सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग कार्याने (बहिरङ्ग इयडा देशाचा) बाध झालाच असता, व त्या सूत्रात घातलेले 'असवर्णे' हे पद व्यर्थ ठरले असते. (एखादे सूत्र किंवा त्यातील एखादे पद एखाद्या परिभाषेचे ज्ञापक तेव्हाच मानता येते की जेव्हा, ती परिभाषा नसल्यास, ते सूत्र किंवा ते पद व्यर्थ ठरते व ती परिभाषा असल्यासच चरितार्थ ठरते असे पूर्वी सांगितलेच आहे आता 'अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रातलं 'असवर्णे' हे पद असे आहे काय की जर ही

परिभाषा नमः ती तर ते स्वयं उरत व ही परिभाषा असल्यासच चरितार्थ ठरते ?
 ' अभ्यासस्य ' पूर्ववत् जर सूत्र असतं तर ' अचि इनुगानु ' या पूर्वसूत्रांतून ' अचि
 ख्यो इयद्वटो ' ही पदे अनुवृत्त होऊन त्या सूत्राचा ' अभ्यासस्य ख्यो इयद्वटो
 स्त अचि परे मति '—छणजे अभ्यासातील इकारापुढे किंवा उकारापुढे ' अच् '
 आत्मास त्याच्या जागी अनुक्रम इयद् व उवद् आदेश करावे—असा अर्थ झाला
 असता, व त्यामुळे ' इप्+इप्+अनु ' अशा स्थितीत ' हलादि शेष ' सू० २१७९
 या सूत्राने अभ्यासातील पसाराचा लोप होऊन ' इ+इप्+अनु ' अशी स्थिति झाली
 असता, स्वर्णदीर्घ व इयदादेश ही दोन कार्ये सुगपत् प्राप्त झाली आहेत. स्वर्णदीर्घ-
 कार्यांचे सूत्र पूर्वसूत्र असून इयदादेशाचे सूत्र परसूत्र आहे. तरी पण स्वर्णदीर्घकार्य
 अन्तरङ्ग व इयदादेशाचें बहिरङ्ग असल्यामुळे, प० ७० प्रमाणे स्वर्णदीर्घकार्यच
 प्रथम झालें असें व ' इपनु ' अथ इष्ट रूप सिद्ध झालेच असें. साराश, ही पोर
 भाषा नमः ती तर ' अभ्यासस्यसर्वणं ' या सूत्रात ' असर्वणं ' हे पद नमन तरी
 ' इपनु, उवतु ' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकलीं असतील, व ' असर्वणं ' हे
 पद स्वयं ठरले असते. पण ही परिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळे त्याला हें
 माहित होतें कीं ' इ+इप्+अनु ' इत्यादि स्थितीं इयदादेशरूप कार्ये बहिरङ्ग असून
 द्वेष्टील ते अन्तरङ्ग स्वर्णदीर्घरूप कार्यांच्याचा वाप करून प्रथम होईल व ' इयिपनु '
 इत्यादि अनिष्ट रूपे होतील. सधे त इतलें झणून त्याने ' अभ्यासस्यसर्वणं ' या
 सूत्रात ' असर्वणं ' हे पद मुद्राम घातलं, व अशा रीतीने ते पद, ही परिभाषा अस-
 न्यामुळे, चरितार्थ होऊन या परिभाषेचें जापक ठरते.)

इयद्वटौ अभ्याससंयन्धनिमित्तकत्वाद्यहिरङ्गो :

(स्वर्णदीर्घ कार्ये अन्तरङ्ग व इयदादेश कार्ये त्याच्या मानाने बहिरङ्ग आहे
 असे जे वर झटलं आहे त्याचे कारण ग्रन्थकार या पक्षीत सांगतात.) इयद्वटोदेश
 होण्याकरितां ज्या इकाराचे किंवा उकाराचे जागी इयद् उवद् आदेश वरणे आहे तो
 इकार किंवा उकार अन्नावयव जो अभ्यास त्या अभ्यासाचा अवयव असल्या पाहिजे या
 निमित्ताची गरज आहे. झणून इयद्वटोदेशार्थ (स्वर्णदीर्घ कार्यांच्या मानाने)
 बहिरङ्ग ठरतें (स्वर्णदीर्घादेश होण्याकरितां इकार उकार अमुक प्रकारचाच अभ्यास
 याची मूळीच गरज माहीत; त्याच्या लगेच पुढे स्वर्ण ' अच् ' असल्या कीं पुढे. पण
 इयद् उवद् आदेश होण्याकरितां ' अच् ' लगेच पुढे अगळे या निमित्ताची तर गरज
 आहेच, पण त्यापेक्षा ज्या इकाराचा व उकाराचा इयद् उवद् आदेश होण अहे तो
 इकार किंवा उकार अन्नाचा अवयव जो अभ्यास त्या अभ्यासाचा अवयव असल्या पाहिजे
 या निमित्ताची देखील गरज आहे. जसे ' इप्+इप्+अनु ' येथे ' इयादि शेष ' या
 सूत्राने अभ्यासातील पसाराचा लोप झाल्यावर ' इ+इप्+अनु ' अशी स्थिति झाली
 असता, स्वर्णदीर्घादेश होण्याकरितां लगेच पुढे स्वर्ण इकार असतें एतद्भाषे निमि-
 त्ताची गरज आहे. पण इयदादेश होण्याकरितां पुढे अगल्या ' अनुगु ' प्रापयाना

मानून 'इ+इप्' याला अङ्गसजा प्राप्त झाल्यावर व पूर्व इकाराला अभ्यासमज्ञा प्राप्त झाल्यावर अङ्गावयव जो अभ्यास त्याचा अवयव हा इकार आहे असे सिद्ध झाल्यानंतरच त्या इकाराला इयडादेशा होऊ शकतो. ह्मणून पूर्वोपस्थितनिमित्तक सवर्णदीर्घादत्त अन्त रह्यतो, व त्याच्या मानाने परोपस्थितनिमित्तक इयडादेश बहिरङ्ग ठरतो. यरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते कीं, इयडादेश जो बहिरङ्ग मानला आहे तो मनेच्या अपेक्षेमुळे बहिरङ्ग मानला नसून, परोपस्थितनिमित्तकवामुळे-ह्मणजे त्याचे निमित्त पलीकडे असल्यामुळे-बहिरङ्ग मानला आहे. सजापेक्ष बहिरङ्गवत्त' हा सिद्धान्त ग्रन्थकारांनीं पूर्वीच प. ५० मध्ये सांगितला आहे)

न च्येडादिरपवादो, येन नाप्राप्तिन्यायेनेयतीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्त यणपदाद्व्यस्येव निर्णयादिति शब्दः ॥

(आता अक्षकार अक्षी अक्ष करतो कीं ही परिभाषा नसली तरी 'अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रातील 'असवर्णे' हे पद अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत, आणि ह्मणून त पद या परिभाषेचे जापक मानता येत नाही. त पद अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत ह्मणण्याचे कारण त्याच्या मत असे आहे कीं, इयडविधायक सूत्र 'अक सवर्ण दीर्घ' या सूत्राच अपवादामक सूत्र असल्यामुळे, 'इ+इप्+अनु' या स्थली सवर्णदीर्घार्थ अन्तरङ्ग असून देखील ते प्रथम न होता, 'अन्तरङ्गादपवादो बहिरङ्गात्'-प. ५७-या न्यायान्वय, इयडादेशकार्य बहिरङ्ग असून देखील, प्रथम झाले असत ते कार्य प्रथम न व्हावे व सवर्णदीर्घार्थच प्रथम व्हावे या हेतूने 'अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रात असवर्णे' हे पद पाणिनीन मुहाम घातले आहे व अशा रीतीने त पद आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला या परिभाषेचे जापक मानता येत नाही. या शक्यवर कथ्यादि प्राचीन वैयकरण असे उत्तर देतात कीं ही शक्ता इयर्थ आहे, कारण ज्या आधारवा-ह्मणजे इयडादेशविधायक सूत्र 'अक सवर्णे दीर्घ' याचे अपवादामक सूत्र आहे असे गृहीत करून-ही शक्ता रचली आहे तो आधारच खोटा आहे-ह्मणजे 'अक सवर्ण दीर्घ' या सूत्राच इयडादेशविधायक सूत्र अपवादामक सूत्र मुळीच ठरू शकत नाही कारण) 'येन नाप्राप्ते' प. ५८ या न्यायान्वये 'इयति' इत्यादि सर्व उदाहरणात लागू पडणाऱ्या ('इको यणचि' या सूत्राने होणाऱ्या) यणादेशाचेच त इयडादेशविधायक सूत्र अपवादामक सूत्र ठरू शकते (व त सूत्र 'अक सवर्णे दीर्घ' याच अपवादामक सूत्र ठरू शकत नाही) असे प्राचीन वैयकरणाच मत आहे (जेथ जेथ एवादे सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहत असता, दुसऱ्या सूत्राची आवश्यकता असल्यामुळे त्या सूत्रास आपले कार्य करण्याकरिता एकहि उदाहरण मिळत नाही, व त सूत्र व्यर्थ ठरू पाहिले, तशाच ठिकाणी 'येन नाप्राप्ते' या न्यायान्वय, त सूत्र अपवादामक सूत्र मानले जात जेथ दोन सूत्रे आपापल्या विषयात चरितार्थ ठरतात तेथे 'येन नाप्राप्ते' हा न्याय मुळीच लागू पडत नाही. 'अक सवर्णे दीर्घ' हे सूत्र अशा प्रकारच नाही की जेथ जेथ

‘ अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें तेथ त्याची अवश्यप्राप्ति आहे कारण ‘ इयति ’ या उदाहरणांत जुहोयदिग्गर्गातील ‘ ऋ ’ धातूच द्विवचन केल्यावर ‘ ऋ+क्त ’ अशा स्थितीत ‘ अतिविपल्योश्च ’ मू० २४९३ या सूत्रानें अभ्यासातील ऋकाराचे जागीं इकार होऊन, व ‘ उरण रपर ’ सूत्रान त्या इकारास रका रागम होऊन, व नंतर ‘ ह्यदि शेष ’ या सूत्रानें त्या रकाराचा राग होऊन ‘ इ+क्त+ति ’ अशी स्थिति झाली असता, येथे जशी ‘ इह यणचि ’ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे तशी ‘ अक सवर्गे दीर्घ ’ या सूत्राची मुळीच प्राप्ति नाहीं झणून जेथें जेथें अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें तेथें ‘ अक सवर्गे दीर्घ ’ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे हें झणवें चूक ठरतें त्यामुळे ‘ अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र ‘ अक सवर्गे दीर्घ ’ याचें अत्रादात्मक सूत्र मानता येत नाहीं आणि झणून शकाशरानें उपाधिन केलची दादा व्यर्थ ठरत असें प्राचीन व्याकरण झगतात)

परे त्वेतत्परिभाषाभावेऽभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम् ।

इतर व्याकरणाचें असे मत आहे कीं (व हेंच ग्रन्थकाराचें मत आहे असे समजाव कारण ग्रन्थकार जेव्हा ‘ परे तु ’ या शब्दांनीं पत्ति सुरू करून भिन्न मत सांगतात तेव्हा ते स्वतःच मत मागत असतात) ही परिभाषा नसल्यास, (‘ अभ्यासस्यासवणे ’ या सूत्रातील ‘ असवर्गे ’ पदेंच पद व्यर्थ न ठरता) तें संपूर्ण सूत्र व्यर्थ नसत (कारण ‘ इ ’ व ‘ उ ’ नें सुरू होणाऱ्या एकाच धातूच द्विवचन करून ‘ इलादि शेष ’ या सूत्रानें अभ्यासातील इलाचा लोप केल्यावर, अभ्यासापुढें सवर्गेच ‘ इ व उ ’ वरू शकतो, गुग किंवा वृद्धि येवयाशिवाय अभ्यासांतील ‘ इ ’ व ‘ उ ’ पुढें असवर्गे अच् येणें दाख्य नाहीं सवर्गेदीर्घस्य अन्तरङ्ग व इयद्वयदेशा कार्ये बहिरङ्ग असल्यामुळे, सवर्गश्चकार्ये प्रथम शब्दावर अभ्यासांतील ‘ इ ’ व ‘ उ ’ पुढें कोणताहि अच् राहत नसल्यामुळे, त्या ‘ इ ’ व ‘ उ ’ चे जागीं इयद् उवद् आदेश होऊच शकत नाहीत, व त्यामुळे ‘ अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र प्रवृत्त होवयास कोणतेंहि उदाहरण मिळण्याचा संभव नसल्यामुळे, तें संपूर्ण सूत्र व्यर्थ ठरू पाहतें पण भाष्यकारांनीं तर असें झालें आहे कीं कोणताहि पाणिनीय सूत्र किंवा त्या सूत्रांतील एक अक्षर देखील व्यर्थ ठरू शकत नाहीं झणून ज्याभाषी पाणिनीन हें सूत्र मुद्दाम बेंजे आहे त्याभाषी त्या सूत्रावरूनच हें स्पष्ट होत कीं गुगवृद्धिच अक्षराय बहिरङ्ग असून देखील तें, अन्तरङ्ग सवर्गदीर्घां वाणंवायांवा वाय करून, प्रथम होत अशा स्थितीत त्या सूत्रांचे ही परिभाषा जाणिव होते, व ही परिभाषा असल्यामुळेच तें सूत्र व्यर्थ न ठरता, जरितास ठरत)

न वेत्येयेयायेत्यादीं चरितार्थम् । तयोस्मि पूर्वप्रवृत्तागुणभ्य पूर्वप्रवृत्तागृजेष्टा द्विवचनेतिरूपातिदेशात्तद्वारे द्विवचने पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी याधियान्तरङ्गायाः सवर्गेदीर्घावसते ।

आतां द्वाकारावर अशीं द्वांरा करितो वीं, ही परिभाषा नमून देली. ह्येव, ह्याय ह्यादि रूपें मिळ होण्याकरितां, 'अभ्यासस्यामरणे' हें सूत्र आशय आहें; कारण 'इप्+णल्' किंवा 'इ+णल्' अशा स्थितीत, 'गिंट घातारनस्यामस्य' सू० २१७६ या सूत्रानें द्विवचन व तमंच 'युगन्तज्जुषस्य च' सू० २१८९ व 'अघो ऽगिति' सू० २५४ या सूत्रांनीं 'इप्' येथें लृट्प्रत्यय व 'इ' येथें वृद्धि पायली आहेत. गुण व वृद्धि सांगणारी सूत्रे, द्विवचन सांगणाऱ्या सूत्राच्या मानाने, परसूत्रें अमशामुळे, 'पूर्वात्परं चल्' या न्यायान्तरें गुण व वृद्धि प्रथम होऊन 'ण्+णल्' व 'ऐ+णल्' अशी स्थिति झाल्यावरच द्विवचन करितो येतो. द्विवचन केशवावर 'हल्' आदिः शेषः' सू० २१७९ या सूत्रानें अभ्यासांतील हल्चा छाप होऊन, व 'व्हस्वः' सू० २१८० या सूत्रानें अभ्यासांतील 'प्' व 'ऐ' चा, 'ण्' व 'इप्' व्हस्वादेश' सू० ३२३ या सूत्रान्वये, व्हस्व द्वार होऊन, 'ण्+ण्+णल्=इ+ण्+णल्' व 'ऐ+ऐ+णल्=इ+ऐ+णल्' अशी स्थिति झाली अमतां अभ्यासांतील द्वारापुढे अमरणे अप्रयेत असल्यामुळे, त्या द्वाराचे जागी ह्यहादेश होण्याकरितां 'अभ्यासस्यामरणे' हें सूत्र आवश्यक आहे, व अशा रीतीने ते संपूर्ण सूत्र स्वर्थ न दरातें चरितार्थ द्यात असल्यामुळे, ते सूत्र या परिभाषेचे जापक मानतां येत नाही—या दोन्हीवर प्रत्यक्षर असं उत्तर देतात वीं,) ह्येव, ह्याय ह्यादि रूपें मिळ करण्याररितां 'अभ्यासस्यामरणे' हें सूत्र चरितार्थ—झागे आशयक—आहे हें झणजे यशेवर नाही; कारण 'द्विवचनेऽपि' सू० २२४३ या सूत्रानें पूर्वरूपाचा अनिदेश येण असल्यामुळे, द्विवचन करण्यापूर्वी केलेले गुणकार्य व वृद्धिकार्य, द्विवचन करतेवेळीं, नाहीं होत. असे होत असल्यामुळे, द्विवचन केल्यानंतर जेव्हां गुण व वृद्धि यांची (व तमंच स्वर्गदीर्घायांची युगपत्) प्राप्ति होते तेव्हां स्वर्गदीर्घाचे अन्तरङ्ग असल्यामुळे, बहिरङ्ग गुणकार्य व वृद्धिकार्य यांचा बाध करून, तें स्वर्गदीर्घाचें प्रथम होण्याची आपत्ति येते. (व ही परिभाषा न मानल्यास ती आपत्ति टाळू शकत नाही. 'द्विवचनेऽपि' या सूत्रात 'स्थानियद्देशोऽनलिकर्था' या पूर्वसूत्रानून 'स्थानियद्देशः' ही पदं अनुवृत्त होत असल्यामुळे, त्या सूत्राचा 'द्विवचननिमित्तके अपि परं सति अतादेशः' स्थानियद्भवति—झागे द्विष होण्याचे निमित्त असा अच् पुढे असल्यास द्विवचन करण्यापूर्वी अचाचे जागी झालेला गुणवृद्धिरूप आदेश, द्विवचन करतेवेळीं, स्थानियच् समजावा—असा अर्थ होतो. मारांश गुणवृद्धिकार्ये पर्यंत केशवावर युगवृद्धिच्य आदेश ज्या अचाचे जागी झाला आहे तो झालाच नाही व पूर्वीचाच अच् कायम आहे असे समजून द्विवचन केले पाहिजे. अशा प्रकारचे, आदेशाचा अपहार—झागे नाश—करून आदेशाचे जागी पूर्वस्वरूप अच् आहे असे सांगणारे, हें सूत्र असल्यामुळे, गुण व वृद्धिकार्य प्रथम करून 'ण्+णल्' व 'ऐ+णल्' अशी स्थिति झाली अमतां देली. द्विवचन करतेवेळीं, गुणरूप आदेश 'प्' व वृद्धिरूप आदेश 'ऐ' 'इ' च आहे असे समजून द्विवचन करावें लागते, व तसे केल्यास पुनः 'इ+इप्+णल्' व 'इ+

इ+णल्' अशीच स्थिति होते. अशा स्थितीत पुनः सवर्णदीर्घकार्यं व गुणवृद्धिकार्यं या दोहोंची युगपत् प्राप्ति झाली असतां, सवर्णदीर्घकार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम होऊन 'इं+णल्' व 'इं+णल्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत अभ्यासापुढें उत्तरसंज्ञांत असवर्णं अच् येणें अशक्य असल्यामुळे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें इयङु-वडादेशविधायक सूत्र व्यर्थ ठरते. पण हो परिभाषा असल्यामुळे द्विर्धचन केल्यानंतर गुणरूप किंवा वृद्धिरूप भङ्गकार्यं याद्विरङ्ग असून देखील, ते अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घरूप वाणंशार्यांचा बाध करून, प्रथम होत असल्यामुळे, अभ्यासांतील इकारापुढें असवर्णं अच् येतो व त्यामुळे 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें संपूर्ण सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचें प्रापक ठरते.)

न चेत्यर्तात्यादौ तच्चरितार्थम् । तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे उरित्येव श्रूयात् । व्योरित्यनुयतते । इणो यणिति साहचर्याद्व्याख्यानाच्च प्राधा-
तोरेय प्रहणम् । अतैरिवर्णस्येयडित्यर्थः । अभ्यासस्यार्तावित्यभ्यासस्या-
तैरिति गुणधात्र युक्तम् ॥

(पुनः संज्ञाकार अशी संज्ञा करितो की, जुहोत्यादिगणांतील 'क्व' घातूची 'इयर्ति' इत्यादि रूपें मिश्र होण्याकरितां 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे. तें सूत्र समज्याम, 'इयर्ति' इत्यादि इष्ट रूपांची मिश्रि होणें अशक्य आहे. कारण 'क्व+क्व+ति' अशा स्थितीत 'अर्तिविवर्णोश्च' सू० १५५३ या सूत्राने अभ्यासांतील क्वकाराचे जागीं इकारादेश होऊन, व 'उरण् रपरः' या सूत्राने त्या इकारास उकारागम होऊन, व 'इत्यादिः शेषः' या सूत्राने त्या उकाराचा शेष होऊन, 'इ+क्व+ति' अशी स्थिति झाली असतां, अशा स्थितीत सवर्णदीर्घांची मुळीच प्राप्ति नसून, इयडादेशाची किंवा यगादेशाची प्राप्ति आहे. यगादेश न होतो, गुण साव्यावर इयडादेशाच इयावा लागून, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र मुद्दाम केले आहे. तें सूत्र समज्याम, अभ्यासांतील इकाराचे जागीं इयडादेश होऊं शकणार नाही, व 'इयर्ति' इत्यादि इष्ट रूपें मिश्र होऊं शकणार नाहीत. अशा रीतीने तें सूत्र 'इयर्ति' इत्यादि रूपें मिश्र होण्याकरितां आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याच्या प्रकृतपरिभाषेचें प्रापक मानली येत नाही. —या संक्षेप उत्तर देताना प्रत्यक्ष दगताच की, ही संज्ञा दर्शकच नसतच नाही. तें जर आहे की 'क्व' घातूच्या अवस्थेतील इकाराचे जागीं इयडादेश होण्याकरितां, जुहोत्यादि सूत्र आवश्यक आहे. पण एवढे 'क्व' घातू अतिशयकम दुसरे असे वाटतंही उदाहरण नाही की तेंचें अभ्यासांतील इकारापुढें किंवा उकारापुढें, गुणवृद्धिकार्यं केल्यासिद्धच, असवर्णं अच् येतं शकतं. म्हणून तेवढाच पुराव उदाहरणावाही 'अभ्यासस्यासवर्णे' असे मोंटे सांगत असून व्याख्या कीःच दाखवत नाही. 'व इयङुमुदाहरणं यंगपरतो प्रयोजयति' — इत्यादि पुराव उदाहरणाकरितां नसल्यामुळे सूत्र चरितार्थ केले जात नाही—असा भाष्य.

परांती मित्रां मां गिन्या भवत्यामुळे, अनेक उदाहरणांम लागू पडून भवत्यासच सामान्यसूत्र केले जात असे. केवळ एका उदाहरणावरिती सामान्यसूत्र केले जात नसून, तेवढ्याच उदाहरणाम लागू पडणारे असे लहानसे विशेषसूत्र केले जात असे. जसे, उज्जदि ' नि ' प्रत्ययान्त ' अग्नि ' वाचदाहून ' अग्नेर्दृक् ' सू. १२३६ या सूत्राने दृक्प्रत्यय होणे मां गिन्याने आहे. इतर कोणत्याहि निप्रत्ययान्त वाचदाहून दृक् प्रत्यय होत नसल्यामुळे, ' निप्रत्ययाभ्याम् दृक् ' असे सामान्यसूत्र न करिता, ' अग्नि ' एवढ्याच वाचदाहून लागू पडणारे ' अग्नेर्दृक् ' असे विशेषसूत्र केले आहे. पण पाणिनीने तर प्रकृत रचणी अनेक उदाहरणांम लागू पडणारे असे ' अग्न्यामस्यामवर्गे ' हे सामान्यसूत्र रचले आहे. ह्यातून) ' ऋ ' धातूची ' इवर्ग ' इत्यादि रूपे मिळ करणावरिती ते सूत्र चरितार्थ ठरते हे ह्यागळे बरोबर नाही. तेवढ्याच-ह्यागळे ' ऋ ' धातूच्या अग्न्यामानीत्य द्वाराचे जागी इवद् आदेश द्यावा एवढ्याच-तर ते सूत्र करण्याचा हेतु असता तर (पाणिनीन ' अग्न्यामस्यामवर्गे ' असे लांबलचक सामान्यसूत्र न करिता) ' उः ' एवढेच लहानसे विशेष) सूत्र केले असते, व त्या सूत्राने (' अग्नि इनुधातु ' या पूर्वसूत्रातून) खोः ' हें पद अनुवृत्त झाले असते, व ' इणो यण् ' हे सूत्र जराच अवस्थामुळे त्या सूत्राच्या साहचर्याने व (भाष्यकारादिकांच्या) व्याख्याने, ' उ. ' या सूत्राने ' ऋ ' धातूचेच प्रहण झाले असते, व ह्या सूत्राचा ' अग्निर्विद्युर्न्येयद् — ह्यागळे ' ऋ ' धातूच्या इवर्गाचे जागी इवद् करावा-असा अर्थ झालाच असता. ' अग्न्यामस्यामवर्गे ' किंवा ' अग्न्यामस्यामवर्गे ' एवढे देखील मोठे विशेषसूत्र रचणे योग्य झाले नसते, (जिन्येक प्राचीन वैचार्य असे ह्यागळात की केवळ ' ऋ ' धातूवरिती ' अग्न्यामस्यामवर्गे ' किंवा ' अग्न्यामस्यामवर्गे ' अशीं सूत्रे असली पाहिजे होती. पण ग्रन्थकार ह्यागळाने की एवढीं मोठी विशेषसूत्रे करण्याची गरज नाही; कारण ' अग्निमात्रान्तरावेन पुत्रोत्पत्तेः मन्यन्ते वैचार्यराः ' प. १३३ असा त्याच अवस्थामुळे एवढी मोठी विशेषसूत्रे करणे अनुचित झाले असते, व ' उः ' या लहानशा सूत्रानेच काम भागले असते, कारण ' ऋ ' धातूची रूपे करितांना जो इकार येतो तो ' अग्निर्विद्युर्न्येयद् ' या सूत्रान्वये अन्यामांतच येतो. ह्यातून ' अग्न्यासस्य ' हें पद देखील विशेषसूत्राने घालण्याची गरज पडली नसती. पण ' उः ' असे विशेषसूत्र न करितां ज्याअर्था पाणिनीने अनेक उदाहरणांना लागू पडणारे ' अग्न्यामस्यामवर्गे ' असे सामान्यसूत्र केले आहे त्याअर्था त्या सूत्रावरूनच हें जापित होते की प्रकृतपरिभाषा पाणिनीम मान्य होती, न ही परिभाषा अवस्थामुळेच त्याला तसे सामान्यसूत्र करावे लागले. असा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते.)

न च ए दे ओ औ शब्देभ्य आचरन्विरन्तेभ्यो लिटीयडाद्यर्थे तत्सुप्रमायदयकं, तथा ओणुधातोणुलन्तादिच्छास्यजन्तात्सन्धुचोणकी-
यिपनीत्याद्यर्थमायदयकमिति याच्यम् । पाष्ठप्रथमाहिकान्तस्यमाय-

प्रामाण्येन तेषामनभिधानात् । अन्ये द्वितीयद्विवचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्त-
प्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । एवं च संपूर्णसूत्रस्य शापकृता युक्ता ॥

(पुन्हा शंकाकार अशी शंका करितो की, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्विवा वक्तव्यः'—
सू० २६६५ वरील वर्तित—या वार्तिकान्वये) ए, ऐ, ओ, औ, यांना आचार क्प्
करून ('सनाद्यन्ता धातवः' सू० २३०४ या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा प्राप्त झालेल्या)
त्या आचारक्विचन्त नामधातूंचा लिट् केल्यास, इयडादेश होण्याकरिता 'अभ्यास-
स्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे (जसे 'ए+क्प्+लिट्=ए+ए+लिट्' अशा
स्थितीत 'ऱ्हस्वः' सू० २१८० या सूत्राने अभ्यासांतील 'ए' च्या जागी, 'एच
इन् ऱ्हस्वादेशे' सू० ३२३ या सूत्रान्वये, ऱ्हस्व इकार होऊन त्या इकारापुढे अस-
वर्ण 'ए' हा अच् येतो. अशा ठिकाणी अभ्यासातील इकाराचे जागी इयद् आदेश
होण्याकरिता 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे अशी शंकाकाराची शंका
आहे. सारांश केवळ 'न' धातूची रूपे सिद्ध करण्याकरिताच वरील सूत्र आवश्यक
आहे अंत मसून, ए, ऐ, ओ, औ या क्विचन्त नामधातूंहून लिट् केल्या असता त्या
सूत्राची गरज आहेच. एवढेच नव्हे तर) भ्वादिगणांतील 'ओण् अपनयने' या
धातूला 'ण्वुल्' करून व त्या ण्वुल्त शब्दाहून 'क्यच्' प्रत्यय करून, तशा क्यच्-
प्रत्ययान्त नामधातूंचे सनाचे रूप केव्वास देखील 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आव-
श्यक आहे. ('ओण्' धातूला 'ण्वुल्' प्रत्यय लागला असता 'ओणक' असे रूप
होतें, व त्या 'ओणक' शब्दाहून 'सुप आत्मनः क्यच्' सू० २६५७ या सूत्राने
ह्छार्थे क्यचप्रत्यय केल्यास 'ओणक्रीय' असे रूप होतें, व या क्यचन्ताहून 'सन्'
केल्यास, 'सन्ग्रहोः' सू० २३९५ या सूत्राने द्विवचन केल्यावर 'ओ+ओणक्रीय
+सन्=उ+ओणक्रीय+सन्' अशी स्थिति झाली असता, अभ्यासांतील उभारापुढे
'ओ' हा अमूर्त अच् येत असल्यामुळे त्या उकाराचे जागी उवद् आदेश होण्या-
करिता दिला, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सामान्यसूत्र आवश्यक आहे. या शंकेवर उत्तर
देताना ग्रन्थकार असे म्हणताना की) ही शंका बरोबर नाही; कारण आप्याच्या
सहाय्या अप्यायाच्या प्रथमान्दिहकार्या शेवटील सूत्राने—ह्णजे 'दाधान्ताह्णन्मी-
ह्णश्च' ६-१-१२ या सूत्राने—(जेव्हा 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र या परिभाषेचे
शापक मानले आहे) जें भाष्यकारांनीं झटकें आहे त्याच्या आधारानेंच हें सिद्ध
होतें की, (ए, ऐ, ओ, औ यांना क्विप्रत्यय होऊन तशा नामधातूंचा) प्रयोग
येथेहि आढळत नाही. (अशा प्रयोगाचे प्रयोग जर भाषेत न्हय व प्रचलित असते
तर भाष्यकारांनी 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र प्रवृत्तिपरिभाषेचे शापक मानले नसतें;
कारण तशा नामधातूंची लिट्याची रूपे केलीं असता, अभ्यासांतील इकाराचे व उका-
राचे जागी इयद्, उवद् आदेश होण्याकरिता तें सूत्र आवश्यक ठरले असतें.)
दुस-या उदाहरणांत—ह्णजे 'उभोगदीविधिति' हें जें शंकाकारानें दुसरे उदाहरण

दिले आहे त्या उदाहरणांत ('यथेष्टं नामधानुषु' या वार्तिकाने प्राप्त झालेल्या द्विप्राचेडि 'अजादेद्वितीयस्य' सू. २१७६ हे सूत्र नियामक असल्यामुळे,) द्वितीय पृष्ठाचाचेंच द्वितीयन प्राप्त असल्यामुळे, 'उक्तांशोऽपिपति' असे रूप सिद्ध होऊं प शकत नाही. (कारण 'ओक्तांश+पति' येथे अनेकाच् धातु अजादि असल्यामुळे, 'पृष्ठाचो द्वे प्रथमस्य ' सू० २१७५ हे सूत्र लागू पडत नाही व प्रथम पृष्ठाचाचें द्विप्रा होऊं शकत नाही; द्वितीय पृष्ठाचाचेंच द्विप्रा होऊं शकते, व त्यामुळे शंकाशङ्काची शंका व्यर्थ ठरते.) घालिले विनयनावरून हें सिद्ध होतें की, 'अभ्यासस्यामवर्णे' हे संपूर्ण सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानणे योग्य आहे. (कारण ही परिभाषा नमल्यास, एक 'ऊ' धातु स्वीकृत करून इतर कोठेहि हे सूत्र चरितार्थ ठरत नाही, व केवळ 'ऊ' धातुस्मृतितां असे सामान्यसूत्र मुळाचें केलें नसतें. ही परिभाषा असल्यामुळेच ते सूत्र करावें लागले. अशा रीतीनें या परिभाषेमुळे ते सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरतें.)

यद्यपि भाष्ये यद्यमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । अत्रेऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमर्थ्यमेतत्तत्त्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्याख्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात् ॥

"यद्यमभ्यासस्यामवर्णे इत्यसवर्णं ग्रहणं करोति" ह्या भाष्यग्रन्थावरून जरी असे दिसून येतें की 'अभ्यासस्यामवर्णे' ह्या सूत्रातील 'अमवर्णे' शब्दाचें ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक भाष्यकारांनीं मानले आहे, तथापि ह्या उक्तीच्या समर्थतार्थ 'न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवति' म्हणजे गुण अथवा वृद्धि झाल्याशिवाय अभ्यासापुढे असवर्णं अच् पेंऊंच शकत नाही-असे जे भाष्यात प्रतिपादन केले आहे यावरून हें स्पष्ट होतें की, भाष्यकारांच्या मते, 'अभ्यासस्यामवर्णे' हे संपूर्ण सूत्र ह्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे, पुढें त्याच भाष्यांत शंका उपस्थित करून असें म्हटलें आहे की, हें सूत्र ह्या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाही, कारण हें सूत्र 'ऊ' धातुस्मृति चरितार्थ करू शकतें; व असे म्हणून, भाष्यकारांनीं संपूर्ण सूत्राची सार्थकता दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे जर त्या सूत्रातील 'अमवर्णे' शब्दाचें पद भाष्यकारांच्या मते ह्या परिभाषेचें ज्ञापक असतें तर, ते पद सूत्रातून गाढले असतां, कोणता दोष उपस्थित होईल हें स्पष्ट दाखवून तेवढ्याच पदाची सार्थकता दाखविणारे उदाहरण शंकापरभाष्यांत दिले असतें. (संपूर्ण सूत्राची सार्थकता दाखविणारे उदाहरण त्या शंकापरभाष्यांत भाष्यकारांनीं दिले नसतें)

न चाकृतव्यूहपरिभाष्येयेपेल्यादौ सवर्णदीर्घांप्राप्तियंदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति संभावनायाः स चेन परिमापाप्रवृत्तः सूपपादत्यादिति कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् । तस्या असत्वात् । सत्वे चैत-

वृद्धिवाधनार्थत्वादिति चाच्यम् । प्रत्यासत्याऽसवर्णपदेनाभ्यासोत्तरगण्ड-
सवन्ध्यसवर्णाच्च एव प्रहणाच्छास्त्रवाधकत्वापेक्षया परिभाषाज्ञापक-
त्वस्यैवोचित्याच्चेत्याहुः ॥

(पुन्हा शंकाकार अशी शंका करितो कीं) ' इयाय ' इत्यादि स्थळां सवर्ण-
दीर्घकार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम केलें तरी सवर्णदीर्घ एकादेशास पूर्व घर्णाचा
अन्त समजून तो अभ्यास आहे असे मानता येत, व तो ईवर्ण असल्यामुळे, व त्याच्या
लागच पुढें असवर्ण 'णल् = अ' हा अच् येत असल्यामुळे, ईकाराचे जागीं इयद् आदेश
होव शकितो ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें सूत्र चरितार्थ ठरत. अशा रितीनीं ' अचिभुधातु '
सू० २७१ या सूत्रानें इयद् आदेश होऊं शकतो (अमे मिद्वान्तीनि म्हटल्यास) तें म्हणणें
बरोबर नाही. (कारण 'अचो ङ्गिति' सू० २५४ हें वृद्धिविधायक सूत्र परसूत्र अस-
ल्यामुळे, ' अचि भुधातु ' या पूर्वसूत्रानें वृद्धीचा बाध होणें शक्य नसल्यामुळे, इयद् आ-
देश न होतो, वृद्धि हाईल. ती वृद्धि न होतो इयद् आदेश व्हावा म्हणून) वृद्धीचा
बाध होण्याकरितां ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें अपवादात्मक सूत्र केलें आहे. (व अशा
रीतीनें तें सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाही
अशी शंकाकाराची शंका आहे. त्याचा सर्व फटाक्ष ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें सूत्र
प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानतो येत नाही हें मिद्द करण्याकडे आहे. ' वादी भट्टस्य
पश्यति ' या म्हणीप्रमाणें तो या गोष्टीकडे लक्ष देत नाही कीं त्याची शंका बरोबर
टगल्यास जरी ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येणार नाही
तरी ' इयाय, इवेय ' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. त्याचा हेतु इष्ट
रूपसिद्धि होणें हा नसून, सिद्धान्तीचें म्हणणें कोणत्यातरी रीतीनें द्याणून पाडावें एव-
ढाच दिसतो. तो म्हणतो कीं ' ई+इ+णल् ' अशा स्थितीत सवर्णदीर्घ व वृद्धि या
दोन कार्यांची युगपत् प्राप्ति आहे. पण सवर्णदीर्घकार्य वृद्धिकार्याच्या मानानें अन्तरङ्ग
असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य प्रथम होऊन ' ई+णल् ' अशी स्थिति झाली असता ' ई '
या एकादेशास ' अन्तादिवच ' सू० ७५ या सूत्रान्वये अभ्यासाचा अन्त मानता येतो,
व तसें मानल्यास-म्हणजे ' ई ' हा अभ्यासवर्ण आहे असें मानल्यास-त्याच्या लागच
पुढें ' णल् = अ ' हा असवर्ण अच् येत असल्यामुळे, त्या ईकाराला ' अचो ङ्गिति '
या सूत्रान्वये वृद्धि न होता, त्या ईकाराचे जागीं इयद् आदेश व्हावा म्हणून ' अभ्यास-
स्यासवर्णे ' हें अपवादात्मक सूत्र मुद्दाम केलें आहे; व तें सूत्र आवश्यक असल्यामुळे
या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाही. पण त्याची शंका बरोबर आहे असें मानल्यास
' इयाय ' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां, ' ई+अ=इय्+अ=इय ' असें विकृत रूप सिद्ध
होण्याची आपत्ति येईल. या शंकेवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, ही शंका निरर्थक
आहे; कारण ' पूर्वोऽभ्यास. ' सू० २१७८ या सूत्रान्वये पूर्वखंडाला अभ्यास अशी
संज्ञा होते. यांत ' पूर्व ' हा शब्द सापेक्ष असल्यामुळे त्यानें उत्तरखंडाचा आपोआपच
आक्षेप होतो. अशा रीतीनें पूर्वखंड व उत्तरखंड याचें नेहमी साक्षित्य राहत असल्यामुळे,

त्या) साक्षिपदामुळे ('अभ्यासस्यामर्गे' या सूत्रातील) 'अमर्गे' या पदाने उत्तरपदात असणाऱ्या अमर्गे अचाचच ग्रहण होऊ शकत. ('गल्=अ' हा उत्तर-पदाचा भाग नसून उत्तरपदाच्या पलीकडे असतो, व त्यामुळे 'अमर्गे' या पदाने उत्तरपदाच्या पलीकडे असणाऱ्या असवर्ग गल्चे ग्रहण करता येत नाही. सारांश उगा आध्यात्म्य वरील वाक्य रचली आहे ती आचार चूक ठरत असल्यामुळे ती शक्य नसते.) दुसरे अर्थ की, 'अभ्यासस्यामर्गे' हे सूत्र 'अचि भु' या सूत्राने प्राप्त हो इत्यादि आदेश, त्याचे बाधक अशा 'अचो न्निति' या सूत्राचे बाधक व अपराधमक आहे असे मानण्यापेक्षा ते सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे बाधक आहे हे मानणे अधिक योग्य आहे (कारण दोन्ही सूत्र सारखी प्रमाणानुसार असल्यामुळे त्यांच्यात बाधकाधरभाव मानण्यात येतच आहे, जेथे अन्यन्तर नाही तेथेच बाधकाधरभाव मानणे योग्य आहे)

सह च्येय धर्मिप्राद्वकमानादाह्वरणयोः समानकार्येत्थ पच ।

('धर्मि' हागजे परिभाषा, तिचे 'प्राद्वक' हागजे बाधक असे जे 'मान' हागजे प्रमाण, ते प्रमाण हागजे 'अभ्यासस्यामर्गे' हे सूत्र आहे.) हा सूत्रावरून असे स्पष्ट होते की, जेव्हा धर्मकार्य व अहकार्य एकत्र कार्योत्तर प्राप्त होते तेव्हाच ही परिभाषा लागू पडते कारण ते बाधकसूत्र अशाच शिखाणी लागू पडते की जेथे अहकार्यांचा जो कार्य आहे तोच धर्मकार्यांचा कार्य आहे. (जसे 'इ+इ+गल्' येथे मप्रवर्ग 'इ' हा वृद्धिरूप अहकार्य 'अचो न्निति' हा अह्नाधिकारातील सूत्राने पावले आहे, तसेच 'अह सवर्गे दीर्घ' या सूत्राने त्याच 'इ' हा सवर्गे दीर्घादेशरूपी धर्मकार्य, - हागजे सधिसवर्ग-पावले आहे दोन्ही धर्मकार्या कार्यो एकच असल्यामुळे, हा उदाहरणात, प्रकृत परिभाषा लागू पडते व धर्मकार्य न होता, अहकार्य होत तसेच 'इ+इ+गल्' येथे उगा 'इ' हा गुणरूपी अहकार्य 'पुनस्तलपूवपहव च' हा अह्नाधिकारातील सूत्राने पावले आहे त्याच 'इ' हा सवर्गादीरूप धर्मकार्य पावले आहे हागून दोन्ही धर्मकार्या कार्यो एक असल्यामुळे हा उदाहरणात देखील, प्रकृत परिभाषा लागू पडते. परंतु जेथे दोन्ही धर्मकार्या कार्यो एक नाही तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही जसे - म्हादिपदातील 'गाह रतं' हा धातूचे लटाचे प्रथमपुरुषाचे द्विवचन करिताना 'गा+अ+अतम्' अशा स्थितीत, 'रित कामनेपदाना देर' सू० २२३३ हे सूत्र लावले असता, 'गा+अ+अत' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत, 'आतो टिब' सू० २२३५ हा अह्नाधिकारातील सूत्राने अद्वय अह्वरुद्धे असणाऱ्या 'आते' हा टिब प्रत्ययाच्या अकारात इत्यादि पावला आहे तसेच 'अह सवर्गे दीर्घ' ह्याने 'गा+अ' हा शिखाणी दीर्घादेश पावला आहे दीर्घादेशरूपी धर्मकार्याचे कार्य 'गा' ह्यातील 'आ' व त्यापुढे असणारा 'अ' हे लाढेत. इत्यादेशरूपी अहकार्याचा कार्य 'आते' ह्यातील 'आ' आहे इत्यादेशरूपी कार्य अहकार्य असल्यामुळे, व दीर्घादेशरूपी कार्य धर्मकार्य असल्यामुळे, हा परिभाषेप्रमाणे अहकार्य प्रथम दाखवें, पण येथे अह-

कार्यांचे व वार्णकार्यांचे वार्णी भिन्न असल्यामुळे, ही परिभाषा ह्या उदाहरणांत लागू पडत नाही, व वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तें प्रथम होतें तें प्रथम झाल्यावर, अङ्ग अदन्त राहत नाही, आदन्त होते; व त्यामुळे 'आते' झांतील 'आ' ला इयादेश होत नाही, आणि सवर्णदीर्घरूप एकादेश होऊन 'गा+अ+आते=गा+आते=गाते' असें रूप सिद्ध होतें.)

यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैवेति, तत्र । शापि-
तेऽपीयैयिपेत्याद्यसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च ।

वार्णकार्यांचे व अङ्गकार्यांचे निमित्त एकच असले तर ही परिभाषा लागू पडते हे ज्ञाणने बरोबर नाही, कारण असे मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र ह्या परिभाषेचे जापक मानलें तरी, 'इयाय' 'इयेय' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत, व 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र पुनः व्यर्थ ठरणारच. ('इ+इ+गल्' ह्या स्थली, वृद्धिरूप अङ्गकार्यांचे निमित्त 'गल्' आहे, व सवर्णदीर्घादेशरूपी वार्णकार्यांचे निमित्त मधला 'इ' आहे दोन्ही कार्यांची निमित्त भिन्न असल्यामुळे ही परिभाषा न लावल्यास, वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे प्रथम होईल, व तें प्रथम केल्यास, 'ई+अ' अशी स्थिति झाल्यावर, वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य होऊन, 'ऐ+अ=भाय्+अ=भाय' असे विकृत रूप होईल, 'इयाय' असे शुद्ध रूप होणार नाही. तसेच 'इ+इय्+गल्' ह्या स्थली, सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, 'ईय+गल्' अशी स्थिति होईल, व लघु उपधा नाहीशी झाल्यामुळे, 'पुगन्तलघुपयस्य च' हे सूत्र लागू पणार नाही, आणि 'इयेय' असे शुद्ध रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही; आणि अशा रीतीने वार्णकार्य प्रथम केल्यास अभ्यासापुढे उत्तरखंडात असवर्ण अव्ययेने अशक्य असल्यामुळे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेही उदाहरण मिळू शकणार नाही, व तें सूत्र व्यर्थ ठरेल.)

स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणसीत्यास्या अनित्यत्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्ग-
त्वाद्यणादेशः ॥

ही परिभाषा अनित्य आहे असे पुढे सांगणार असल्यामुळे, 'स्योन' ह्या उदाहरणांत ही परिभाषा लागू पडत नाही, व गुणरूपी अङ्गकार्याच्या मानाने यणादेशरूपी वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते वार्णकार्य प्रथम होतें. ('सिक्' ह्या धातूम उणादि 'न' प्रत्यय लावला असतां, 'सिक्+न' अशा स्थितीत, 'स्यो' सूट' सू० - ५११ ह्या सूत्राने वकाराच जागी उद् होऊन 'सि+ऊ+न' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत, 'सि' झांतील इकाराचा 'पुगन्तलघुपयस्य च' ह्या सूत्राने, 'न' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, गुणरूपी अङ्गकार्य पावले आहे, व 'इको यगचि' ह्या सूत्राने त्याच इकारास यणदेशरूपी वार्णकार्य पावले आहे. 'न' ह्या पन्दीकडच्या प्रत्ययाला मानून होणार गुणरूपी अङ्गकार्य बाहिरङ्ग आहे, व पूर्वोपस्थित

निमित्तक वार्णकार्य अन्तरङ्ग आहे. ही परिभाषा नित्य मानल्यास, गुणरूपी अङ्ग कार्य प्रथम द्वावे पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, घणादेशरूपी अन्तरङ्ग वार्णकार्य प्रथम होतें, व त्यामुळे 'स्यून-न' अशी स्थिति घाल्यावर, गुणरूपी बहिरङ्ग अङ्गकार्य, 'सर्वधातुकार्थधातुकयो' मू. २१६८ ह्या सूत्राने होऊन 'स्योन' अम रूप सिद्ध होत)

न चैवमपीत्यायेत्यादावियद् दुर्लभस्तत्र कर्तव्ये वृद्ध्यादे स्थानि यत्नेनासवर्ण इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानि यत्वाप्रवृत्तेः ।

ह्या परिभाषेतमाजें, गुणवृद्धिरूप अङ्गकार्य, लुकादेशरूपी वार्णकार्य करण्यापूर्वी केलें तरी, 'इयाव' इत्यादि स्थलीं, अभ्यासवर्गांला इयद् होऊं शकणार नाहीं, कारण ('अच परस्मिन्पूर्वविधौ' सू. ५० ह्या सूत्रान्वये) गुणवृद्धिरूप अजादेश स्थानिवत्त्व मानला पाहिजे, व तो तसा मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्रात 'असवर्णे' अम पद असल्यामुळे, इयद् उबद् आदेशा अभ्यासवर्गांला होणें अशक्य आहे ('इ+इ+गल्=इ+प्+गल्' ह्या ठिकाणीं, वृद्धिरूप अजादेश 'ये' भयवा 'इ+इप्+गल्=इ+प्+गल्' ह्या ठिकाणीं, गुणरूप अजादेश 'ए' ह 'इ' च आहेत अम स्थानिवद्भावानें मानणें भाग आहे, व तसें मानल्यास, अभ्यासवर्गांपुढें असवर्ण अच् आहे असें मानता येणार नाही, व यामुळे, 'अभ्यास स्यासवर्णे' ह सूत्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाही, व इयदादेश होऊं शकणार नाही,) अशी काणी शक्य केल्यास, हें झणणें बरोबर नाही कारण 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह सूत्र मुळाम फलें असल्यामुळ, गुणवृद्धिरूप अजादेशाला स्थानिवत्त्व मानता येत नाही (कारण अशा ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळणार नाही, व तें सूत्र केलें असून 'दलील न केल्यासारखें-झणजे स्वयं ठरणार त मराम केलें सूत्र स्वयं न टरावें जणून तें सूत्र जेथें प्रवृत्त होत तेथ स्थानिवद्भाव मानण अयोग्य आहे)

तच्च सामान्यापेक्षमभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रति बन्धकीभूत स्थानिवत्त्व नेति ।

('अभ्यासस्यासवर्णे' ह सूत्र चित्तार्थ ठावें झणून मानलेल्या घरील नियम -झणजे स्थानिवद्भावनिषेध-त्या सूत्रापुरताच आहे असें समजू नये त्या सूत्रापासून निघणारा घरील नियम) सर्वसामान्य नियम आहे असें समजावें, व जेथें उत्तरखंडा तील अजादेश स्थानिवत्त्व मानल्यास, स्थानिवद्भावामुळे, तो अभ्यासास होणाऱ्या कार्यांचा प्रतिबधक होत असेल तेथ स्थानिवद्भाव मानू नये (व अभ्यासास मांनि तलेलें कार्य कराव)

अत एवार्तात्तादी यणादेशस्य स्थानिवद्भावभ्यासस्य दूलेप इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम् । दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च ।

ह्यणुच 'आरति' इत्यादि स्थली, यणादेशात् स्थानिवद्भाव प्राप्त होत अमन्यमुळे, 'दूलेपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' सू० १७४ ह्या सूत्राने अभ्यासचा दीर्घ होऊं शक्य नाही, असे जर कोणी झगेल तर, वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे, ते ह्यणु चुकीचे दलें, दुसरे असे की, दीर्घविधि करतेंवर्ती स्थानिवद्भाव मानता येत नाही. ('आरति' हे 'ऋ' घटूचें यद्बलुह्यया ल्यध्या प्रथम पुरुषाचें बहुवचन अदि, 'मूचिमूचिमुच्युच्युर्गोमिष्यो यद् वाचयः' ह्या २६३० सूत्रावरील वार्तिह्यने 'ऋ' घातूम यद् होऊन, 'यदोऽचि च' सू० २६५० ह्या सूत्रानें यद्बलुक् होतो. नंतर 'मन्यहोः' सू० २३९५ ह्या सूत्रानें द्विवचन होऊन 'ऋ+ऋ+सि' अशी स्थिति झाली असता, 'उरत्' सू० २३४४ ह्या सूत्रानें अभ्यास ऋवर्गाने जागीं अकार होऊन, 'उरवररः' सू० ७० ह्याने 'अ' घुटें रकारागम होऊन, व त्या रकाराचा 'ह्लादि-दीप.' सू० २१७५ ह्याने रोप होऊन, व 'अदभ्यस्तात्' सू० २४७९ ह्याने 'अ' चें जागीं 'अन्' होऊन, 'अ+ऋ+अति' अशी स्थिति झाली असतो, 'ऋतञ्च' सू० २६५३ ह्या सूत्रानें अभ्यासवर्गाला 'रल्' आगम होऊन 'अर्+ऋ+अति' अशी स्थिति होत. असा स्थितोत, 'ऋ' व्या घुटें 'अ' आल्यामुळे, 'ह्यो यणाच्च' सू० ४७ ह्या सूत्रानें ऋकाराचें जागीं यणादेश-ह्यगने 'र्'-होऊन, 'अर्+र्+अति' अशी स्थिति झाली असतो, 'रो रि' सू० १७३ ह्या सूत्रान्वये, रेफाघुटें रेफ आल्यामुळे, पूर्व रेफाचा रोप होऊन, 'दूलेपे' सू० १७४ ह्या सूत्रानें रेफापूर्वी अमलेल्या 'अ' चा दीर्घ होतो, आणि 'आरति' असे रूप होतें. येथे दीर्घाकार अशी शीका करितो की, ऋकाराचें जागीं झालेला यणादेश रकार झाला 'अव परस्मिन्' सू० ५० ह्या सूत्रान्वये स्थानिवद् मानलें पाहिजे-ह्यगने यणादेश रकार 'अ' च आदे असे मानले पाहिजे-व तसें मानल्यास, 'रो रि' व 'दूलेपे' हीं सूत्रे प्रवृत्त होऊं शक्य नाहीत, व त्यामुळे पूर्वे रकाराचा रोप व 'अ' चा दीर्घ होऊं शक्य नाही ह्या शिकेला उत्तर हे आहे की, उत्तरभंडातील अचाचें जागीं होणारा आदेश, स्थानिवद्भाव मानल्यास, जर अभ्यासाम होणाऱ्या कार्याचा प्रतिबंधक होत असेल तर, तशा टिकाणीं स्थानिवद्भाव मानूं नये असा सर्वसाधारण नियम असल्यामुळे, 'ऋ' ह्या उत्तरभंडातील अचाचें जागीं झालेला यणादेश 'र्' झाला, स्थानिवद्भावानें, 'ऋ' असें मानतां येत नाही, कारण स्थानिवद्भाव मानल्यास अभ्यासवर्गाला होणाऱ्या ह्योपरूपी कार्याचा व 'अ' चा दीर्घ होणे ह्या कार्यांचा तो प्रतिबंधक होईल-ह्यगने तो तो कार्ये होऊं देणार नाही. ह्यणु येथे स्थानिवद्भाव मानणें बरोबर नाही, दुसरे असे की, 'रो रि' हे अविश्वकाण्डीतील सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्रानें स्तौतिगले कार्ये करितांना, 'पूर्वप्राप्तिहे न स्थानिवद्' ह्या प्रातिशब्दवये, स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही तसेंच 'दूलेपे' ह्या सूत्रानें

प्रीतिविधि करतेवेळी, ' न पशन्त द्विवचन ' सू० ५१ ह्या नियमानुसृत सूत्रांमध्यें, स्थानिवद्भाव मानता येत नाही.)

अग्नियिवादित्यत्र तु स्थानिरत्येत्येयद् भवत्येव । तस्य स्थानिरन्य-
स्याभ्यासकार्यप्रतियन्यकत्वाभावात् ॥

' अग्नियिवात् ' ह्या स्थली, आदेशाला स्थानिवद्भाव होत असल्यामुळे, ' इपद् ' होतो. येथें स्थानिवद्भाव, अभ्यास्य होण्याच्या कोणत्याहि कार्याचा प्रनिबंधक होत नसल्यामुळे, तो मानण्यास कांहीं हरकत नाही. (' अग्नियिवात् ' हें ' ऋ ' धातूच्या यद्गुळाचें आशीर्लङाचे प्रथम पुरषाचें पुरुषवचनावें रूप आहे ते असें सिद्ध होतें— ' ऋ+ऋ+यात् = अरु+ऋ+यात् = अ+ऋ+यात् = अरि+ऋ+यात् ' येथें ' ऋतश्च ' सू० १९५३ ह्या सूत्रानें अभ्यास्याला ' रिक् ' भागन झाला आहे अशा स्थितीत, ' रि ' ह्यातील इकारास ' इको यणचि ' ह्या सूत्रानें यणादेशरूपी वार्णिकार्य प्राप्त झालें आहे तसेंच ' अभ्यासस्यासवर्णे ' सू० २२९० ह्या सूत्रानें त्या इकारास इपद्गुली भङ्गकार्य प्राप्त झालें आहे. प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, भङ्गार्थ बलवत्तर असल्यामुळे, अभ्यासातील इकाराचे जागीं इपद् ' ची व तसेंच ' रिद् यण्णिह्लु ' सू० २३०७ ह्या सूत्रानें ऋचे जागीं ' रि ' ची प्रथम प्राप्ति होणे पण ' रिद् यण् ' हें सूत्र ' अभ्यासस्यासवर्णे ' ह्या सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य प्रथम होऊन, ' अरि+रि+यात् ' अशी स्थिति झाली असता, ' ऋ ' चे जागीं झालेला ' रि ' ह्या आदेशास, ' अथ परस्मिन् ' ह्या सूत्रान्वये स्थानिवद्भावानें हा ' ऋ ' च आहे असें मानवयाशिवाय, ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही, आणि येथें स्थानिवद्भाव मानण्यास कांहीं हरकत नाही, कारण स्थानिवद्भाव अभ्यासकार्याचा प्रतियन्यक होत नाही. झणून ' रि ' ह्या आदेशाला स्थानिवद्भाव नें ' ऋ ' अस मानून, मागल्या ' रि ' ह्यातील ' इ ' ला इपद्देश होतो, व ' भरिद्+रि+यात्=अग्नियिवात् ' असें रूप सिद्ध होतें.)

इयं चाङ्गसंनिधन्याङ्ग एवेति स्मरितो वेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि कुमार्थ इत्यादौ यणुत्तरमाहुक्तः ।

ही परिभाषा, अङ्गाधिकारात सांगितलेलें कार्य अङ्गाला—झगने अङ्गव्यवशाला—करणें झाल्यासच, लागू पडते असें ' स्मरितो वा ' ८-२-६ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे, व त्या भाष्यात ' कुमार्थ ' इत्यादि स्थली, यणादेश झाल्यावर ' आद् ' होतो असें झालें आहे (अङ्गाधिकारात अङ्गाला कार्यें सांगितले आहेत, व तसेंच प्रत्ययालाहि कार्यें सांगितले आहेत. जेथें अङ्गाधिकारोक्त कार्यें अङ्गाला होतें तेथें ही परिभाषा लागते, पण जेथें अङ्गाधिकारोक्त कार्यें प्रत्ययाला होतें तेथें ही परिभाषा लागत नाही जसें—' कुमार्थ+ङे=कुमार्थ+प् ' अशा स्थितीत, ' इको यणचि ' याने यणादेश होऊन ' कुमार्थ+प् ' अशी स्थिति झाली असता, ' आणनचा. ' सू०

२६८ ह्या सूत्रानें 'ए' ह्या प्रत्ययाला 'आट्' आगम होऊन, 'कुमार्ये + आ + ए' अशी स्थिति झाली असतां, 'आट्'च' सू० २६९ ह्या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'कुमार्ये' असे रूप होते. ह्या उदाहरणांत 'आप्नधाः' ह्या अङ्गाधिकारां-
नंल सूत्राने आडागमरूपी कार्य, अङ्गाला झालें नसून, प्रत्ययाला झाले आहे. अङ्गाला
ते कार्य होणें सांगितले असते तर, 'आट्' प्रथम होऊन मग 'इको यगचि' ह्या
सूत्रानें होणारे वार्णकार्य झाले असतें; पण प्रत्ययाला वार्णकार्य झाले असल्यामुळे,
प्रकृत परिभाषा येथे लागू पडत नाही, व अन्तरङ्ग वार्णकार्य प्रथम होऊन आडागम-
रूपी बहिरङ्ग अङ्गकार्य नंतर होतें.)

इयं चानित्या च्छ्वोरिति सतुम्निर्देशात् । अन्यथाङ्गत्वात्पूर्वं तुक् :
शादेशे तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तर ॥ ५५ ॥

'छ्वोः शूट्' सू० २५६१ ह्या सूत्रांत 'च्छ्व' असा सतुक् निर्देश केला अस-
ल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते. ही अनित्य न मानल्यास, 'छ्वोः शूट्' येथील
तुगागमसहित छकाराचें ग्रहण इयर्थ ठरते; कारण छकाराचे जागी शकार होणें हे
अङ्गाधिकारोक्त अङ्गकार्य असल्यामुळे (व 'छे च' सू० १४६ ह्या सूत्रानें होणारे
कार्य वार्णकार्य असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें) 'तुक्' होण्यापूर्वीच 'छ' चे
जागी 'शू' असा आदेश होऊन (छ नाहीसा झाल्यामुळे, 'छे च' ह्या सूत्रानें)
तुक् झालाच नसता. (पाणिनीने 'छोः शूट्' असे सूत्र न करितां, 'छ्वोः शूट्'
असे सूत्र कां केले ? 'प्रच्छ', 'गच्छ', 'यच्छ' इत्यादि ठिकाणी जो सतुक्क
'छ' सांपडतो तो 'छे च' ह्या सूत्रानें होत असतो, आणि हें वार्णकार्य आहे.
'छ्वोः शूट्' ह्या सूत्रानें होणारे कार्य अङ्गकार्य असल्यामुळे, ही परिभाषा नित्य
मानल्यास, ह्या परिभाषेप्रमाणें तें कार्य प्रथम होणारच 'प्रच्छ + नट्', 'विच्छ + नट्'
इत्यादि स्थलीं 'यजयाच' सू० ३२६८ या सूत्रानें होणारा 'नट्' प्रत्यय पुढें
असतां, अङ्गकार्य प्रथम होऊन, 'छ्वोः शूट्' असे सूत्र असते तरी 'छ' चे जागी
'शू' होऊन 'प्रश्न' 'विश्नः' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकल्या असतीं, व
'छ' चे जागी 'शू' झाल्यावर, तुगागम प्राप्तीचा संभव नष्टता. तरी पण पाणिनीने
'छ्वोः शूट्' ह्या सूत्रांत तुगागमसहित छकाराचें ग्रहण केले आहे. त्याचरून हे
स्पष्ट होतें की, ही परिभाषा अनित्य आहे-ह्मणजे केव्हा केव्हां वार्णकार्य प्रथम
होऊन नंतर अङ्गकार्य होतें, व वार्णकार्य प्रथम होऊन सतुक्क 'छ' झाल्यास,
त्याचेंहि जागी 'शू' रहावा ह्मणून, सूत्रांत सतुक्क छग्रहण केले आहे.) ह्या विष-
याची इतर प्रथात विम्वारपूर्वक चर्चा केली आहे

परिभाषा ५६

नन्वेवं सेदुप इत्यादी क्यस्तोरन्तरङ्गत्वादिष्टि ततः सम्प्रसारणेऽपीष्टः
श्रयणापत्तिरिति चेत् । अत्र केचित् ।

(प. ५१ ते ५६ पदव्याच जर प. ५० च्या अववाद मानल्या तर) ' सेदुपः '
इत्यादि स्थली ' वसु ' प्रत्ययाला, इडागमकार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे, इडागम
शास्त्रावर सम्प्रसारण केल्यानंतर इडागमाचे देखील अवग होण्याची आपत्ति येईल—
ह्मणजे इडागमाचे जागी होणारा यणादेश देखील त्या रुपांन राहण्याची आपत्ति येईल,
(' सद् + लिट् ' अशा स्थितीत ' भाषायां सद्वमधुवः ' सू० ३०९७ या सूत्राने
लिटाचे जागी ' वसु=उस् ' असा आदेश होतो व तो स्थानिवद्भावाने लिट् मानला
जात असल्यामुळे, ' लिटि धातोरनग्रासस्य ' सू० २१७७ या सूत्राने द्विवचन
होऊन व ' अत एकद्वयमध्ये ' सू० २२६० या सूत्राने अभ्यासलोप व एव होऊन
' सेद्+वस् ' अशी स्थिति झाली असता, ' वस् ' हा बलादि आर्धधातुकप्रत्यय
असल्यामुळे ' वन्वेकाजान् ' सू० ३०९९ या नियमाने ' वस् ' त्या इडागम होऊन
' सेद्+इ+वस्=येदिवस् ' असे रूप होते, व हा शब्द वृत्त्यन्यन्त असल्यामुळे,
' कृत्तद्धितसमासाश्च ' सू० १०९ या सूत्रान्वये त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते,
या प्रातिपदिकाम द्वितीयेच्या बहुवचनाचा ' शम् ' प्रत्यय लावला असता, ' सेदि.
वस्+शस् ' अशा स्थितीत ' वसोः सम्प्रसारणम् ' सू० ४३५ या सूत्राने ' वस् '
यांतील वकाराला सम्प्रसारण होऊन ' सेदि+उ+भस्+शम् ' अशी स्थिति झाली
असता, ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्राने पूर्वरूप पुरादेश होऊन ' सेदि+उस्+
शस् (भस्) ' अशा स्थितीत ' इषो यणाचि ' या सूत्राने ' सेदि ' यांतील इकाराचे
जागी यणादेश होऊन ' सेदुपः ' असे रूप होण्याची आपत्ति येते, व या रूपान इडा-
राचे जागी झालेला यणादेश दिसतो व ' सेदुपः ' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं नसून
नाही. तसे रूप सिद्ध व्हावे) ह्मणून कांही व्याकरण ही परिभाषा सांगतात —

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५६ ॥

“ पुढें प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्ये केल्यानंतर जर पूर्वी प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्ग-
कार्यांचे निमित्त नष्ट होत असेल तर तसे अन्तरङ्गकार्ये करूं नवे असे पाणिनीयाः
अनुपायांचे मत आहे.”

१ न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः । भावि-
निमित्तचिनाश इत्यभ्याहारः । बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तचिनाशो पद्या-
स्संभावितोऽन्तरङ्गः नेति यावत् ॥

‘ अन्तरङ्गशास्त्राच्या प्रवृत्तीच्या विषयांत ज्यांनी विशिष्ट प्रकारचा निश्चय केव
नाही’ असा ‘अकृतव्यूहाः’ या शब्दाचा अर्थ आहे या परिभाषेत ‘भाविनेनेष्टव्यूहः’

ह पद अभ्याहृत करावे—ह्यगजे ' भाविनिमित्तविनाशे अकृतम्पूढाः पाणिनीयाः ' अशी परिभाषा पठित करावी,—व या परिभाषेचा अर्थ असा समजावा कीं पुढें प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्यांचें पूर्वी प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव असेल तर तसे अन्तरङ्गकार्य करू नये (अन्तरङ्गकार्य करतवेळीं पूर्वी झालेलें बहिरङ्गकार्य किंवा युगपत् प्राप्त झालेलें बहिरङ्गकार्य असिद्ध समजावे असें पं० ५० मध्ये सांगितले आहे. अन्तरङ्गकार्य केल्यावर पुढें प्राप्त होणारें बहिरङ्गकार्य अमिद्ध समजावे असे त्या परिभाषेन सांगितले नसल्यामुळे, भविष्यत्—ह्यगजे पुढे प्राप्त होणार—बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरत नाही, व तें करण्यास कोणताहि प्रयत्नाय नाही असे आपोआपच सिद्ध होतें. पण अन्तरङ्गकार्य केल्यावर पुढें प्राप्त होणारें बहिरङ्गकार्य जर असे असेल कीं तें केल्यानें पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश होतो किंवा होण्याचा संभव आहे तर तसा ठिकाणीं तसें अन्तरङ्गकार्य न करितां बहिरङ्गकार्यच करावें असें पाणिनीचे अनुयायी ह्मणतात यावरून हें स्पष्ट होतें कीं अन्तरङ्गकार्य नेहमी प्रथमच झाले पाहिजे असा पाणिनीच्या अनुयायांचा आप्रह नाही. वर सांगितल्या प्रकारच्या बहिरङ्गकार्यांची प्राप्ति झाल्यास अन्तरङ्गकार्य करूं नये असे त्याचें मत आहे दीक्षितांनीं या परिभाषेचा अर्थ ' निमित्त विनाशोन्मुख दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति ' असा केला आहे, व या पंक्तीचा अर्थ वैश्वील वर प्रमाणेंच आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ' सेद्+वस् ' येथें ' वस् ' प्रत्ययाला मानून जरी इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्राप्त झालें आहे तरी पुढें ' सेद्+वस् ' याला ' शस् ' प्रत्यय लावतवेळीं त्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे जे सम्प्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्य होणार आहे त्या कार्यान ' वस् ' यातील वकाराचा उच्चार होऊन अन्तरङ्गकार्याचें निमित्त जें ' वस् ' प्रत्ययाचें बलादित्व त्याचा नाश होणार असल्यामुळे, इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य न करिता सम्प्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्यच करावे, व तसें केल्यास ' सेद् + वस् + शस्=सेद् + उ + अस् + शस् ' अशा स्थितींत ' सम्प्रसारणाच्च ' या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन ' सेद् + उस् + शस् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' आदेशप्रत्यययो.' सू० २१२ या सूत्रानें पत्व होऊन ' सेदुप्+अस्=सेदुप् ' असें इष्टरूप सिद्ध होतें.)

अत्र च द्वापकं समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थानामिति । तद्धि सृष्टितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्त्यर्थम् । अन्यथान्तरङ्गनवादीचें कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टेय । तत्र हि भाविन्यादिवृद्ध्या सवर्णाच-
त्यविनाशः स्पष्ट एव ॥

' समर्थानां प्रथमाद्वा ' सू० १०७२ या सूत्रांतील ' समर्थानाम् ' हें पद या परिभाषेचें शापर आहे, व तें पद त्या सूत्रांत अशकृतीं घातलें आहे कीं, ' सृष्टित् ' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घरूप सन्धिकार्ये प्रथम केल्यावर तसा सिद्ध झालेल्या शब्दाहून प्रत्यय द्यावा. ही परिभाषा नमती तर सवर्णदीर्घकार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे प्रथम

झालेंच असतें व नंतर प्रत्यय लागून प्रत्ययनिमित्तकार्य झालें असतें व वरील सूत्रांत ' समर्थानाम् ' हें पद घालण्याची कांहीच गरज नव्हती. ' सौम्यतिः ' इत्यादि उदाहरणांत पुढें आद्यचाला होणाऱ्या वृद्धिनि सवर्णदीर्घांचे निमित्त-क्षणजे एका अचापुढें दुसरा सवर्ण ' अच् ' असणे-त्या निमित्ताचा नाश होतो हें स्पष्ट आहे. ('सुथित + इम् + इज्' येथे ' अत् इज् ' सू० १०९५ या सूत्रानें अपत्यार्थें ' इज् ' प्रत्यय झाल्या आहे व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० या सूत्रानें ' इत् ' प्रत्ययाचा लुक् होतो व इज् प्रत्यय ' जित् ' असल्यामुळे, ' तद्धितेष्वचामादैः ' सू० १०७५ या सूत्राने आद्यचाला वृद्धि पावली आहे. ' सुथित + इज् = सु + उथित + इज् ' या स्थलीं अलीकडे असलेल्या सवर्ण उकाररूपी निमित्तामुळे सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे व त्यानंतर ' इज् ' प्रत्यय लागला असतां पलीकडे असणाऱ्या इज्-प्रत्ययरूपी निमित्तामुळे वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे. ही परिभाषा नसनी तर अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घकार्य प्रथम झालेंच असतें व नंतर बहिरङ्ग वृद्धिकार्य झालें असें व त्यामुळे ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रांतील ' समर्थानाम् ' हें पद स्वयं ठरलें असतें. पण ही परिभाषा असल्यामुळे, पाणिनीला हें माहित इतें की ' सौम्यतिः ' इत्यादि उदाहरणांत पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असं आहे की, तें झाल्याने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होणार व त्यामुळे अन्तरङ्गकार्य न होतां बहिरङ्गकार्याच होईल अणि तसें झाल्यास इष्टरूपसिद्धि होणार माहीं. तसें न व्हावें झणून, ही परिभाषा असल्यामुळे, त्याला ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रांत ' समर्थानाम् ' हें पद मुद्दाम घालवें लागलें व त्या पदाचा अर्थ ' कृतसन्धिकार्याणाम् ' असा आहे. अशा रीतीने, ही परिभाषा असल्यामुळे, तें पद चरितार्थ होऊन या परिभाषेचें शपक ठरतें. तें पद सूत्रांत घातलें असल्यामुळे जरी सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा पुढें होणाऱ्या बहिरङ्ग वृद्धिकार्याने विनाश होणार आहे तरी तें कार्य प्रथम करावें व नंतर प्रत्यय लागून प्रत्ययनिमित्तकार्य करारें असें स्पष्ट होतें.)

न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये वृद्धयप्राप्त्यैकादेशे घृत आदेशे घृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति याच्यम् । तद्द्वारेण तन्निमित्तविनाशसत्त्वेनाक्षनेः ॥

' सुथित ' इत्यादि स्थलीं एकादेश होण्याचे वेळीं वृद्धीची प्राप्तीच नाही; एकादेश झाल्यावरच वृद्धिकार्य प्राप्त होतें, व तें कार्य (ज्या दोन सवर्ण अचांचे जागी सवर्णदीर्घ आदेश झाला आहे त्यांपैकीं एकाहि अचाला प्राप्त होत नसून त्यांचे जागी झालेल्या) आदेशास जरी प्राप्त होतें तरी त्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा विनाश होत नाही (विनाश आदेशाचा होतो. झणून या स्थलीं सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य केल्यावर ज्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते तें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे सक्षान् विनाशक नसल्यामुळे, अशा ठिकाणी प्रवृत्तप.

रिभाषा लागूच पडत नाही व त्यामुळे 'समर्थानाम्' हे पद या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही)—असे कोणी हटव्यास, तें ह्मणजे बरोबर नाही, कारण त्या आदेशाच्या नाशानें, ज्याचे जागी तो आदेश झाला आहे व जे सर्वर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग कार्याचीं निमित्तें आहेत त्याचा नाश होतोच, व त्यामुळे आमच्या—ह्मणजे ग्रन्थकाराच्या—ह्मणण्यात काहीं दोष येत नाही. (साराश बरील शकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं जरी वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्यानि प्रकृत उदाहरणात ज्या दोन सर्वर्ण उकाराचे जागीं दीर्घ उकारादेश झाला आहे त्याचा साक्षात् नाश होत नसून सर्वर्ण-दीर्घ आदेशाचा—ह्मणजे उकाराचा—नाश होतो तरी ज्या अर्थी तो उकारादेश देऊन सर्वर्ण उकाराचे जागीं झाला आहे त्या अर्थी त्या आदेशाच्या नाशानें, ज्याचे जागीं तो झाला आहे त्याचा, नाश परपरेनें होतोच. म्हणून प्रकृत उदाहरणात पुढें प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्ये असें आहे कीं जें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचें विनाशक होतें असें जें आम्ही वर म्हटलें आहे तें म्हणजे चूक ठरत नाही, व बरील उदाहरणात प्रकृत परिभाषा लागू पडते.)

न च सौत्थितौ बहिरङ्गत्तया वृद्धेरसिद्धत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति पाच्यम् । समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ॥

(पुन्हा शायकार अशी शका करिते कीं) 'सौत्थिति' या स्थली वृद्धिकार्ये बहिरङ्ग असल्यामुळे असिद्ध ठरत, आणि त्यामुळे अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश सिद्ध होत नाही. (शक्यकाराची शका अशी आहे की, 'सुत्थित + इत् + इन् = सुत्थित + ० + इन्' या स्थली बहिरङ्ग वृद्धिकार्ये करून उकाराचा औरार केल्यावर ते वृद्धिकार्ये बहिरङ्ग असल्यामुळे प० ५० प्रमाणें असिद्ध ठरत, व औरार झाल्याच नसून तो उकारच आहे असें मानता येतें व त्यामुळे एकादेशाचा किंवा त्या एकादेशाच्या द्वारा एकादेशाच्या निमित्ताचा नाश झाला नाही असें आपोभाषच सिद्ध होतें. म्हणून अशा ठिकाणी पुढें प्राप्त झालेलें बहिरङ्गकार्ये पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचें विनाशक आहे हें म्हणजे बरोबर ठरत नाही—या शकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं ही शका बरोबर नाही, कारण 'समर्थाना प्रथमाद्वा' या सूत्रातील 'समर्थानाम्' या पदानें जशी प्रकृत परिभाषा ज्ञापित होते त्याचप्रमाणें त्या) 'समर्थ' पदानें हें देखील ज्ञापित होतें कीं, जेथे ही परिभाषा लागते तेथें अन्तरङ्गपरिभाषा—प० ५०—प्रवृत्त होऊ शकत नाही (कारण 'यावता विना न चारितार्थं तत्कल्पनीयम्' या न्यायान्वय, 'समर्थानाम्' हें पद चरितार्थ ठरण्याकरितां जेवढ्या मोठी मानणें आवश्यक आहे तेवढ्या सर्व मानल्याच पाहिजेत. जेथें प्रकृत परिभाषा लागते तेथें अन्तरङ्गपरिभाषा देखील लागते असें मानल्यास, 'समर्थानाम्' हें पद व्यर्थ ठरेल, कारण अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचें विनाशक बहिरङ्गकार्ये पुढें प्राप्त झाल्यास तें असिद्ध ठरतें असें मानलें तर, 'समर्थाना प्रथमाद्वा' या सूत्रात 'समर्थानाम्' हें पद नमणें तरी सर्वर्णदीर्घ कार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम होईलच, व तें ज्ञात्यावर बहिरङ्ग

पावाने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा विनाश झाला असा तरी ते कार्य प. ५० प्रमाणे अमिद् इतत अवस्थामुळे, अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश झाल्याचा नाही असे मानता येते. मग 'समर्थानाम्' हे पद सूत्रांत घालण्याची गरज काय होती ? पण ज्या अर्थी ते पद सूत्रांत मुद्दाम घातले आहे त्या अर्थी हे देखील मानणे भाग आहे या, जेथे प्रकृतपरिभाषा लागू पडते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा प्रकृत होऊ शकत नाही.)

यत्तु समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव द्वाप्यत इति । तत्र । असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरङ्गस्य पूर्वज्ञातबहिरङ्गस्य चान्तरङ्गे कर्णध्येऽसिद्धत्वं योष्यते न तु जातेऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं योष्यते मानाभावात् फलाभावाच्च । एवं च सृष्टितादायेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासम्भवात् ॥

(पुन्हा बराबर अशी दावा करतो की) 'समर्थानां प्रथमाद्वा' या सूत्रातील 'समर्थानाम्' या पदाने (प्रकृतपरिभाषा जावित न होती,) अन्तरङ्गपरिभाषा अनित्य आहे पण्डित ज्ञापित होत (य ती अनित्य अवस्थामुळे, कोडे पोंटे जसे अन्तरङ्गकार्य प्रथम होत तसे बहिरङ्गकार्य देखील प्रथम होत. त्यामुळे 'सु+उत्थित+इन्' या स्थली आद्यप्लुद्विरूप बहिरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, 'सौ + उत्थित + इन्' अशा स्थितेत 'पूँचाऽपवाया' सू० ६१ या सूत्राने 'औ' ये जागी 'भाव' असा आदेश होऊन व 'यमेति च' सू० ३११ या सूत्राने 'उत्थित' यातील अम्य अकाराचा लोप होऊन 'सावुत्थिति' असे विकृत रूप होईल व 'सौत्थिति' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही तसे न इष्ट व अन्तरङ्ग सन्धिकार्येच प्रथम बराबर आगि ज्ञानतर साद्विप्रप्रप्रय लावून प्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्ग सृष्टिकार्य करावे हे सांगण्याकरिता वरील सूत्रात 'समर्थ' पदार्थ ग्रहण केले आहे, व अशा रीतीने त्या पदार्थ ग्रहण करितार्थ इतत अवस्थामुळे, ते पद प्रकृतपरिभाषेचे आवश्यक मानता येत नाही-अशी दावाकाराने दावा केली असा प्रत्येकार ग्रहणतात की) ही दावा बरोबर नाही, कारण अन्तरङ्गपरिभाषेने पूर्वी झालेल्या किंवा युगपत् प्राप्त अवलोक्य बहिरङ्गकार्य अमिद् इतत; अन्तरङ्गकार्य होऊन गेल्यानंतर पुढे प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य त्या परिभाषेने अमिद् न्त्रत नाही, कारण तसे मानण्यास कोणतेही प्रमाण नाही व तसे मानल्याने-ग्रहणे पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य अमिद् मानल्याने-कोणतेही फल निष्पन्न होत नाही. (पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य अमिद् मानल्याने इष्टरूपसिद्ध होण्यात मद्दत होत असेल व तसे न मानल्याने इष्टरूपसिद्ध होऊ शकत नसेल तरच ते कार्य अमिद् मानण्यात पायदा आहे पण वस्तुस्थिति तशी नमद्वयामुळे, पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्यास अमिद् मानण्याची काहीच गरज नाही सारास बर सांगितल्याप्रमाणे अन्तरङ्गपरिभाषा दानच ठिकाणी-ग्रहणे (१) जेथे पूर्वी बहिरङ्ग कार्य होऊन गेले आहे व (२) जेथे बहिरङ्गकार्याची युगपत् प्राप्ति आहे तेथेच-उपस्थित होत अवस्थामुळे, 'सूथित'

इत्यादि स्थली एकादेश करतेवेळीं अन्तरङ्ग परिभाषेची उपास्थितीच होत नाही, कारण 'सु+उत्थित' या ठिकाणीं सन्धिस्वर्य करतेवेळीं कोणतेहि बहिरङ्गकार्य प्राप्त होत नसते. सन्धिस्वर्य झाल्यानंतरच 'इत्' प्रत्यय लागतो व त्यावेळीं बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते) म्हणून 'सुत्थित' इत्यादि स्थलीं एकादेश प्रथम होण्याकरितां अन्तरङ्गपरिभाषेचा सहा-याची कोणत्याहि रीतीनें गरज पडत नसल्यामुळे, 'समर्थ' या पदानें अन्तरङ्गपरिभाषेचे अनित्यत्व ज्ञापित होऊं शकत नाही. (साराश 'सौस्थितिः' इत्यादि उदाहरणांत पुढें प्राप्त होणारें आद्यवृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य जर अन्तरङ्गपरिभाषेनें असिद्ध मानतां आले असतें व त्यामुळे 'सौस्थितिः' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं तर तशीं रूपे सिद्ध होण्याकरितां अन्तरङ्ग परिभाषा आणि मानण्याची गरज पडली असती. पण 'सौस्थितिः' इत्यादि उदाहरणें अन्तरङ्गपरिभाषेच्या कक्षेत येत नसल्यामुळे-ह्मणजे त्यांना अन्तरङ्गपरिभाषा मुळींच लागू पडत नसल्यामुळे-'समर्थ' पदप्रहणानें त्या परिभाषेचें अनित्यत्व ज्ञापित होते हें म्हणणें बरोबर नाही.)

अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादरेष्यस्यामेवान्तर्भावः । एतःप्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोमदण्डीत्यादौ हल्-ज्यादिलोपो न । अन्यथा हल्इयादिलोपकाले सामासिकलुकीऽप्राप्त्या तदुत्तर चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना ।

'अन्तरङ्गानपि विधीन्' इत्यादि परिभाषा-ह्मणजे परिभाषा ५२ व ५४ या-प्रकृतपरिभाषेत अन्तर्भूत होतात. (त्यामुळे त्या दोन परिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाही. प्रकृत परिभाषा मानल्यानें त्या दोन्ही परिभाषा गतार्थ ठरतात. ह्मणून त्या दोन परिभाषा न मानतां त्याच्या ऐवजीं ही एकच परिभाषा मानण्यात लाघव आहे हें उघड आहे. आतां प्रकृतपरिभाषा मानल्यानें 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुबाधते'-प ५२- ही परिभाषा कशी गतार्थ होते हें ग्रन्थकार सांगतात) प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्त होण्याकरितां (अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा साक्षान् किंवा परंपरेनें नाश झाला पाहिजे अशी आवश्यकता नसून,) पुढें प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्यानें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे एवढें देखील कारण पुरें आहे (जेथें नंतर प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य केल्यानें पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेनें नाश होतो तेथें तर ही परिभाषा लागू पडतेच; पण जेथें तसें बहिरङ्गकार्य केल्यानें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे तेथें देखिल ही परिभाषा प्रवृत्त होते. 'सेदुपः' या स्थलीं पूर्वी झालेल्या इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा, पुढें प्राप्त होणाऱ्या सग्न-सारणरूप बहिरङ्गकार्यानें साक्षात् नाश होतो. 'सौस्थितिः' या स्थलीं पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घादेशाचा पुढें प्राप्त होणाऱ्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्यानें परं

शाला म्हणजे, 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व त्यामुळे उपधादीर्घ व नुमागम न होना, 'गोमहण्डी' असे इष्ट सामासिक रूप सिद्ध होते. सारांश, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुप्वाधने' ही परिभाषा प्रकृत परिभाषेने कशी गतार्थ होते याचे आतापर्यंत विवरण केले. 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत' ही परिभाषा प्रकृतपरिभाषेने कशी गतार्थ होते याचे प्रत्यात उदाहरण देऊन स्पष्टीकरण केले नसल्यामुळे, ते स्पष्टीकरण होण्याकरिता आपण 'प्रजगम्य' हें उदाहरण घेऊ. 'अद्+क्तवा' अशा स्थितीत, तादि किन् 'क्तवा' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, 'अद्गो जग्धि' सू० ३०८० या सूत्राने 'अद्' चे जागी 'जग्ध्' असा आदेश पावला आहे हा आदेश पावतेवेळी 'क्तवा' चे जागी समासनिमित्तक ल्यबादेशरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति नाही. 'कुगति-प्रादय' सू० ७६१ या सूत्रान्वये धातूच्या गतीशी समास झाल्यावरच 'समासेऽनञ् पूर्वे' सू० ३३२२ या सूत्राने तो आदेश प्राप्त हातो हे ल्यबादेशरूपी बहिरङ्गकार्य असं आहे की त केल्याने 'अद्' चे जागी हीणाच्या जग्धादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा-म्हणजे तादि किन् 'क्तवा' प्रत्ययाचा नाश होणार आहे म्हणून प्रकृत परिभाषा येथे लागू पडते, व त्यामुळे 'क्तवा' चे जागी ल्यबादेश करण्यापूर्वी 'अद्' चे जागी 'जग्ध्' असा आदेश करता येत नाही. प्रकृतपरिभाषेप्रमाण, ल्यबादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देखील अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक असल्यामुळे तेच प्रथम केले पाहिजे व ते प्रथम केले असता 'अद्' च्या पुढे तादि किन् प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'अद्' चे जागी 'जग्ध्' असा आदेश होऊ शकणार नाही पण तसा आदेश होणे इष्ट असल्यामुळे 'अद्गो जग्धि' या सूत्रात पाणिनीने मुद्दाम 'ल्यप्' प्रद्वन केले आहे, व अशा रीतीने ते ल्यप्प्रद्वन प्रकृतपरिभाषेचे शापक ठरत असल्यामुळे, प० ५४ गतार्थ-क्षणने निरर्थक-उरते)

अल्लोपोऽन इति सूत्रस्थतपरकरण तु परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम् । तद्वधान इत्यादी लोपशरणात् । अन्यथा दीर्घाभावे लोपसम्भावनयैतत्परिभाषायलादीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥

'अल्लोपोऽन' सू० २३४ या सूत्रात 'अन्' अशा तऱ्हेने अकार तपर उच्चारला आहे, हें तपरकरण, प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे याच, शापक होय व अशा रीतीने ते तपरकरण चरितार्थ ठरते 'आन' इत्यादि स्थली आकाराचा लोप न व्हावा म्हणून ते तपरकरण केले आहे ही परिभाषा अनित्य नमून नित्य आहे असे मानल्यास 'अन्' यातील अकाराचा दीर्घ न वेला तर त्या अकाराचा लोप होण्याची सभावना असल्यामुळे, प्रकृत उदाहरणाम ही परिभाषा लागू पडते व त्यामुळे अकाराचा आकार होय या दीर्घ कार्याची प्राप्ति होऊ शकत नसल्यामुळे, ते तपरकरण रथ्य ठरते असे निषेध दीर्घाकारग द्रव्यता ('धिप्च' २९/३ या सूत्राने 'अन्' धातूम कि

प्रथम इत्या अमती, 'अनुनासिकस्य विज्ञानो ह्रस्वि' सू० २६९६ या सूत्राने 'अन्' यांतील उपधादीर्घ होऊन 'आन्' असे रूप होते व या रूपाने शब्दास 'ह्रस्वितममा-
मात्र' सू० १७९ या सूत्राने प्रातिपदिकरूपा प्राप्त होते. या प्रातिपदिकस्य द्वितीयादिभ-
त्तीत्या बहुवचनाचा 'शम्' प्रत्यय लावल्यावर 'आन्+शम्=आन्+भम्' अशी स्थिति
झाली अमती, 'अलोपोऽन' या सूत्राने तत्परस्पर केले नमने तर, 'भ' हा अक्षरादि
प्रत्ययान्ता अक्षराचा वाचक असल्यामुळे, 'आन्' यांतील आक्षराचा स्थान इत्या अमती
व 'न' असे विरुद्ध रूप झाले अमती. तसे न व्हावे म्हणून 'अन्' असे तत्परस्पर केले
आहे, व अशा रीतीने ते तत्परस्पर चरितार्थ ठरते परन्तु 'आन्+शम्=अन्+श्चि+भम्'
अशा स्थितीत 'श्चि' या अल्पीकडच्या प्रत्ययाला मानून प्राप्त झालेले उपधादीर्घरूप
कार्ये अन्तरङ्ग आहे व पर्यायेकडे अस्येकदा 'शम्' प्रत्ययाला मानून होणारे अलोप-
रूपी कार्ये बहिरङ्ग आहे. पण हे बहिरङ्गकार्ये अने आदे वी, ते केवढाने उपधादीर्घ-
रूपी अन्तरङ्गकार्यांचे निमित्त जे अक्षराच्या मात होण्याची संभावना आहे त्यामुळे
या उदाहरणांत प्रवृत्तरिभाषा लागू पडते आणि ही परिभाषा लागून अलोपरूपी
बहिरङ्गकार्ये प्रथम केव्हास, 'अलोपोऽन' या सूत्राने तत्परस्पर अमते किंवा नमने
तरी 'न,' असेच विरुद्ध रूप होईल म्हणून रवा सूत्राने केलेले तत्परस्पर अर्थ
ठरते पण ते तत्परस्पर गुहात केले असल्यामुळे, प्रवृत्तरिभाषा अनिवार्य आहे असे
ज्ञापित होतें—म्हणजे ती केडे केडे लागते व केडे केडे लागत नाही असे ज्ञापित होतें,
व ती अनिवार्य असल्यामुळे उपधादीर्घरूप अन्तरङ्गकार्ये प्रथम होतें आणि ते कार्ये
मावयार लोपरापी बहिरङ्गकार्ये करणेकडे आक्षराचा लोप होऊ नये म्हणून 'अलो-
पोऽन' या सूत्रात अक्षर 'अन्' अशा रीतीने तत्पर करून उच्चारला आहे व 'तत्पर-
स्त्यान्तर' सू० १५ या सूत्राप्रथम ती तत्पर केलेला अक्षर वृक्ष अक्षराचाच
वाचक होतो व दीर्घ अक्षराचा—म्हणजे आक्षराचा—वाचक होत नाही.)

समर्पणामिति सूत्रे कैयटस्तु समयंचनेनेय परिभाषा ग्राह्ये
अट्टक्यूदाः पाणिनीया इति । तेन पुनरुल्यादायन्तरङ्गत्वात्पूर्व कृतोऽर्था-
डागमो निप्रतत इति घट्ट कृतो च्यूदा विशिष्टस्तर्को निमित्तकारणरि-
नाशेऽपि कार्यस्थितरूपे चैरित्यर्थमभिप्रेताने । निमित्तापाय नैमित्तिकस्या-
प्यपाय इति याचन् । सृष्टिनादिभि वृक्षा दीर्घानिर्गुनो साधुत्यनिर्मा-
मूदिति समर्पणामिति ॥

(' निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्त कार्यं न कुर्वन्ति ' असा जो मंडोकी
दीक्षितानी या परिभाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थाने घट्ट अन्तरायन प्रत्य-
यारोना प्रवृत्तरिभाषेचे विवेचन केले जातो केवढाने या परिभाषेचा अर्थ कसा केला
आहे हे प्रथमच समजात दान्तविक प्रत्ययकारस्य दीक्षितोपे किंवा केवढाने हागने
मान्य समून, त्याच्या साक्षरमागे प्रवृत्तरिभाषा नाहीच, व ती न मानली तरी इतर
सिद्ध होण्यांत काहीच अडथळा येत नाही असे प्रत्ययकार सै इत्य पुढे सांगत आहे)

‘समर्थानां प्रथमादा’ ४-१-८२ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकृत वैयटानें असें झटलें आहे कीं, ‘समर्थ’ या पदानें ‘अकृतव्यूहाः’ ही परिभाषा स्थापित होते, व ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘पपुषः’ इत्यादि स्थलीं वृद्धागमरूपी कार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम केलें तरी निवृत्त—नाहींसि—होतें. असें सांगून, वैयट ‘अकृतव्यूहाः’ या पदाचा अर्थ असा करतो कीं ‘कारण नष्ट झालें तरी कार्ये राहू शरतें या संबंधानें ज्यांनीं विशेष विचार केला नाहीं’ ते ‘अकृतव्यूह’ होत, व तो या परिभाषेचा अर्थ ‘कारण नष्ट झाले अमना, कार्ये नष्ट होतें’ असा करतो. (कारण नष्ट झालें तर कार्ये नष्ट होतेंच असा कांहीं सार्वत्रिक नियम नाहीं; कारण घट निर्माण करणारा कुंभार व ज्या चक्रवर्णादिकांच्या सहाय्यानें तो घट निर्माण करतो हे सर्व नष्ट झाले तरी त्यांच्या योशर घट नष्ट होत नाहीं. या गोष्टीचा पाणिनीयचा अनुयायी विचार न करितां, कारण नष्ट झाले म्हणजे कार्ये नष्ट होतें असें झटलें असल्यामुळे ते ‘अकृतव्यूह’ होत असें वैयटाचें म्हणणे आहे. त्याच्या मताप्रमाणें अन्तरङ्गकार्ये प्रथम होऊन गेहशपर जेव्हां अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताच्या नाश करणाऱ्या बहिरङ्गकार्यांची प्राप्ति होते तेव्हां तें बहिरङ्गकार्ये करतेंचेलीं, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, अन्तरङ्गकार्यांची निवृत्ति करावी—म्हणजे पूर्वी होऊन गेलेलें अन्तरङ्गकार्ये नाहींसि करावें. असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, अन्तरङ्ग कार्ये करतेंचेलीं अन्तरङ्गकार्यनिमित्ताविनाशक बहिरङ्गकार्यांची प्राप्तिच नसल्यामुळे व तें कार्य पुढे प्राप्त होणारें असल्यामुळे, अन्तरङ्ग कार्ये होणें थांबू शकत नाही व तें प्राप्त झाल्याबरोबर होऊन जातें, व पुढें जेव्हां त्या झालेल्या अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचें विनाशक बहिरङ्गकार्ये प्राप्त होऊन तें कार्य करण्याची वेळ येते तेव्हां पूर्वी झालेले अन्तरङ्गकार्ये निवृत्त—नष्ट—होतें. याच्या उलट स्थितीचें असें म्हणणे आहे कीं, अन्तरङ्गकार्ये करतेंचेलीं जर आपणार हे माहीत आहे कीं, तें कार्य केव्हापर अन्तरङ्गकार्ये निमित्ताविनाशक बहिरङ्गकार्यांची प्राप्ति होणार आहे तर, अन्तरङ्गकार्ये प्रथम करून मंतर तें नाहींसि करवयाचे, ‘प्रक्षालनादि यैश्चैव दूरादुत्पदानं वरम्’ या व्याख्यान्ये, अन्तरङ्गकार्ये व कारिणी बहिरङ्गकार्ये करायें हे मानण्यांत आण्य आहे. आणि म्हणू.

या सूत्राने ' पा ' यांतील आक्षराचा होप होऊन ' प + इ + वम् = पवित्रम् ' असे रूप होतें. ' पवित्रम् ' या कृदन्त प्रातिपदिकाम् द्वितीयेच्या वद्वच-
नाचा ' शम् ' प्रत्यय लावला असता, ' पवित्रम् + शम् ' अशा स्थितीत ' वयो
सम्प्रसारणम् ' सू० ४३५ या सूत्राने ' वम् ' प्रत्ययांतील वक्षाराम सम्प्रसारण होऊन
' पपि + उ + अम् + शम् ' अशा स्थितीत ' सम्प्रसारणम् ' सू० ३३० या सूत्राने पूर्वस्वर
एकादेश होऊन पपि + उम् + शम् = पपि + उम् + अम् ' अशी स्थिति होते. ' वम् ' प्रत्ययाला मानून झालेले पूर्वकालिक इडागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व ' शम् ' प्रत्ययास मानून नंतर होणारे सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग आहे. हे बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्य
असे आहे की ते झाले असता इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त ते ' वम् ' प्रत्ययाचे
बलादित्य त्याचा नाश करिते. म्हणून ' कारणनाशे कार्यनाशः ' या न्यायान्वये इडा-
गमाच्या कारणाचा नाश झाल्यामुळे इडागमाचाहि नाश होऊन ' प + उम् + अम् ' अशा स्थितीत पव्य होऊन ' पपुवः ' असे रूप सिद्ध होतें असे कैयटाचे म्हणणे आहे.
या मताप्रमाणे प्रकृतपरिभाषेचा जो प्रथम अर्थ केला आहे त्यांत थोडा परक करून
परिभाषेचा अर्थ ' पुढे होणाऱ्या बहिरङ्गकार्याने पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त
नष्ट होत असेल तर पूर्वी झालेले अन्तरङ्गकार्य देखील नष्ट होतें ' असा केला पाहिजे.)
' सुस्थित ' शब्दाहून ' इम् ' प्रत्यय केला असता, वृद्धि झाल्यावर सवर्णदीर्घादेशाची
निवृत्ति होऊन ' सावुस्थिति. ' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल, ती न वाची
म्हणून ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्राने ' समर्थ ' पद घातले आहे (' सु + उथित =
सुस्थित ' याला अपवादार्थे ' इम् ' प्रत्यय लावला असता ' तद्वितीयचामात्रेः ' सू०
१०७५ या सूत्राने वृद्धि होऊन व ' वस्येति च ' सू० ३११ या सूत्राने अकारल्येव
होऊन ' सैस्थिति. ' असे रूप होते पूर्वकालिक सवर्णदीर्घादेशाच्या मानाने नंतर
झालेले वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व हे बहिरङ्ग वृद्धिकार्य सवर्णदीर्घ उकाराचा व त्याच्या
द्वारा सवर्णदीर्घरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश करणारे आहे म्हणून ' निमित्ता-
पाये नैमित्तिकापायः ' या न्यायान्वये पूर्वी झालेल्या सन्धिरूप अन्तरङ्गकार्याचा नाश
होऊन पुन्हा ' सु + उथित + इम् ' अशी स्थिति झाली असता, आद्यचा वृद्धि होऊन
' सौ + उथित + इम् = सावुस्थित + इम् = सावुस्थितिः ' असे विकृत रूप होण्याची
आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिता पाणिनिने ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रांत मुदाम
' समर्थ ' हे पद घातले आहे व त्यावरून हे स्पष्ट होते की, पाणिनीच्या मताप्रमाणे
सन्धिकार्ये केल्यानंतरच प्रत्यय लावला व प्रत्ययनिमित्तक कार्य करावे. त्यामुळे
प्रत्ययनिमित्तक कार्याने सन्धिकार्याच्या निमित्ताचा नाश झाला तरी सन्धिकार्ये नष्ट
होत नाही असे ज्ञापित होतें.)

लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि । लोके निमित्तं द्वित्रिं
लष्टम् । कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा न्यायनयेऽपेक्षा-
बुद्धिस्तत्रादौ द्वित्यनाशाभ्युपगमात् । चेदानीनये प्रारब्धस्य विशेषस्थि-

तिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि, तन्नाशेषि घटनाशा-
दर्शनात् । शाले लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था ॥ भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनु-
त्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नपि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । समर्थानामित्यस्यापि
लोकसिद्धार्यहापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थहापकत्वे
मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ॥

(कैयटाचें म्हणजे असें आहे कीं, त्यानें या परिभाषेचा जसा अर्थ केला
आहे तसा) अर्थ लौकिकन्यायानेंच सिद्ध होतो. तो अर्थ लौकिकन्यायानें कसा
मिद्ध होतो हें आतां कैयट सांगतात.) लौकिकन्यायवहारात दोन प्रकारचें कारण
दिसून येतें. एक प्रकारचें कारण असे असतें कीं जो पर्यंत तें असतें तो पर्यंतच त्याच्या-
पासून झालेलें कार्य अस्तित्वांत राहतें. (व त्या कारणाचा नाश झाला कीं त्याच्या-
बरोबर हांचेच त्याच्यापासून झालेल्या कार्याचाहि नाश होतो.) दुसऱ्या प्रकारचें
कारण असें असतें कीं त्याचा नाश झाला तरी त्याच्यापासून झालेल्या कार्याचा नाश
होत नाही. पहिल्या प्रकारच्या कारणाचें उदाहरण स्वायत्ताखांत सांगितलेली अपेक्षा-
बुद्धि होय. अपेक्षाबुद्धीचा नाश झाला कीं तिच्याबरोबर तिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या
द्विषाचाहि नाश होतो. (हा एक व हा दुसरा अशी जेव्हा बुद्धि होते तेव्हा तशा
बुद्धीपासून द्विषाचा उदय होतो. तशी बुद्धि जो पर्यंत कायम आहे तो पर्यंत द्विष
राहतें. ती बुद्धि नष्ट झाली कीं द्विषवहि नष्ट होतें. भाषापरिच्छेदांत असें म्हणलें आहे
कीं ' द्विषादयः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिना मताः । अनैकप्रत्ययाना एते तु परिकी-
र्तिताः । अपेक्षाबुद्धिनाशाय नाशस्तेषा निरूपितः ।) प्रारब्ध जो पर्यंत कायम आहे तो
पर्यंत विशेष-म्हणजे संसार-कायम राहतो हें पहिल्या प्रकारच्या कारणाचें वेदान्तशा-
स्त्रांतलें प्रसिद्ध उदाहरण आहे (कर्मापासून संसाराची उत्पत्ति होते व कर्म नष्ट
झालें कीं त्याबरोबर संसाराचाहि नाश होतो कर्म नष्ट होण्यास ज्ञानप्राप्ति हा एकच
उपाय वेदान्तशास्त्रांत सांगितला आहे, व ज्ञान उत्पन्न होतांश्चगीच कर्माचा नाश व
त्याबरोबर संसाराचाहि लय होतो. ' सर्वं कर्माश्रितं पार्थ ज्ञाने परित्यक्तपते ' व
' यथैषामि समिद्धेऽग्निर्भस्मसात् कर्त्तव्यं ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भरमसात् कुर्वते
तथा ॥ ' ही या विषयार्थबंधाची भगवदुक्ति प्रसिद्ध आहे.) दुसऱ्या प्रकारच्या कार-
णाचें उदाहरण दण्डादिक होय. त्याचा नाश झाला तरी त्याच्यापासून उत्पन्न झालेल्या
घटाचा नाश होत नाही. (मारांत लौकिकन्यायवहारांत वर सांगितल्याप्रमाणें दोन
प्रकारचीं कारणे भगवतामुळे व कारणाचा नाश झाला तरी येवपी कार्यानाश होत
नसून केव्हा केव्हा कारणनाशानंतर देखील कार्य कायम राहतें भगवतामुळे, वर
सांगितलेल्या लौकिकन्यायानुसार ही परिभाषा अभिप्रेत ठरते, भाषा झगूनच) इष्ट-
रूप मिद्ध करण्याकरितां जेथें या परिभाषेचा उपयोग होऊं पावतो तेथें ती लावली,
व जेथें ही परिभाषा लावल्यास अनिष्ट रूप मिद्ध होण्याची भावना येते तेथें ती न
लावली इष्टरूपमिद्ध करून घ्यावी. (जेथें, ' पुरुष ' ' मनुष्य ' इत्यादि रूपें मिद्ध

करिताना ही परिभाषा उपयोगी पडते ह्याणून तेथें ती लावावी, पण 'आन , पदव्या' इत्यादि रूपें सिद्ध करिताना, ती लावल्यास अनिष्ट रूपे होण्याचा प्रसङ्ग येतो ह्याणून तशा ठिकाणी तिचा उपयोग करूं नये. ' आन ' या उदाहरणाची प्रक्रिया पूर्वी सांगितलीच आहे. ' पदव्या=पटु+ईप्+टा=पटु+ई+आ.' अशा स्थितीत पूर्वयणादेश अन्तरङ्गकार्य असून उत्तरयणादेश बहिरङ्गकार्य आहे. पूर्वयणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य केल्यानंतर प्राप्त होणारें उत्तरयणादेशरूपी बहिरङ्गकार्य असें आहे कीं तें केल्यानं पूर्वयणादेशाचें निमित्त-ह्याणजे ईंधन-नष्ट होतों. या ठिकाणीं प्रकृत परिभाषा लागू पडते, पण ती लावल्यास पूर्वयणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य न करिता उत्तरयणादेशरूपी बहिरङ्गकार्यच करावें लागणार, व तसें केल्यास ' पदव्या ' असें इष्ट रूप सिद्ध न होता, ' पटुया ' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येते. ह्याणून अशा ठिकाणीं, ही परिभाषा अनिय असल्यामुळे, तिचा उपयोग न करिता प्रथम अन्तरङ्गकार्य करून व नंतर बहिरङ्गकार्य करून इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी.) कारणाचा पुढ नाश होणार आहे ह्याणून त्या कारणापासून उत्पन्न होणारें कार्य करूच नये असें ह्याणव्यास कोणत्याहि न्यायाचा आधार देता येत नाही किंवा समर्पक दृष्टान्त सांगता येत नाही. ह्याणून ' समर्थानाम् ' हें पद देखील वर सांगितलेल्या लौकिकव्यवहाराचें शापक मानल्यानें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, लौकिकव्यवहाराने जो अर्थ सिद्ध होऊ शकत नाही अशा त्रिलभग अर्थाच-म्हणजे पुढें कारणाचा नाश होणार असल्यास त्या कारणापासून उत्पन्न होणारें कार्य करूच नये अशा अर्थाचें-तें पद शापक आहे असें मानण्याकरिता कोणतेंहि प्रमाण उपलब्ध नाही असा कैयटाच्या म्हणण्याचा आशय आहे हें समजावें (' प्रश्नालनादि पटुत्व दूरादस्पर्शनं वरम् ' हा तरी लौकिकन्यायच आहे व त्या न्यायान्वयें हें सिद्ध होतें कीं वार्थाच्या निमित्ताचा पुढ नाश होणार असल्यास तें कार्य करू नये-असें कोणी इष्टव्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही. कारण तो न्याय एवढेंच सांगतो कीं एखादें कार्य करून पुढें तें नष्ट करण्यापेक्षा तें न करण्यात लाघव आहे, तो न्याय मुळीच असें सांगत नाही कीं, एखाद्या कार्याचें कारण पुढें नष्ट होत असेल तर तें कार्य करू नये)

परे तु सेदुप इत्यादौ पदावधिकेऽन्याख्याने सेदस् अस् इति स्थिते इदस्प्रसारणयो प्राप्तयो प्रतिपदविधित्वात्पूर्वे संप्रसारणे यत्नादित्वाभावादिष्टः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रे कैयटेऽसिद्धवत्सूत्रे कैयटे च स्पष्टमेतत् । यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं, तथापि पूर्वप्रवृत्तौ साधकाशत्वेपि नियामक भवत्येवेति तदाशयः । निरूपितं चैतद्वहुशः शब्देन्द्रोक्षरे ॥

(आत्तापर्यंत या परिभाषेसंबंधानें दोशिताचें व कैयटाचें काय मत आहे हें मी मध्यकार आता या परिभाषेबद्दल स्वतःचें मत सांगतात ही पत्ति ' परे तु '

या पदानां सुरु केली असल्यामुळे यात सांगितलेले मत ग्रन्थकाराचें मत आहे हें समजावें) इतर वैधान्तर्य अम झगतात का, सिद्धपदाचें अन्यायान वरिताना-
 झगजे त्या पदाचीं शक्य पाडून व तीं एकत्रुड एक ठेवून व्वाकरणरित्या तें पद कसें
 सिद्ध होत हें दाखविताना—‘ सेद् + प्रम् + अस् ’ अशा स्थितीत—झगजे ‘ सद् ’
 घातून लिट् लावला असता लिट्चे जागीं ‘ वमु = वस् ’ असा आदेश करून व
 नंतर द्विवचन, अभ्यासलोप आणि एत्व करून तयार झालेल्या वृद्धन्तप्रातिपदिकास
 द्वितीयेच्या बहुवचनाचा ‘ शम् ’ प्रत्यय लावल्यावर जी स्थिति होते तशा स्थितीत—
 इडागम व सम्प्रसारण या दोन कार्याची प्राप्ति होत. (या दोन कार्यांपैकीं जरी
 इडागमकार्य अन्तरङ्ग व सम्प्रसारणकार्य बाहेरङ्ग आहे तरी ‘ वसो सम्प्रसारणम् ’
 सू० १३५ या सूत्राने होणार) सम्प्रसारणकार्य प्रतिपदोक्त असल्यामुळे—झगजे
 ‘ वमु ’ या पदाचा मुद्दाम उच्चार करून तें कार्य होणें सांगितले असल्यामुळे—तें
 प्रथम होत, व तें प्रथम कल्यावर इडागमाचें निमित्त जें ‘ वम् ’ प्रत्ययाचे वदा-
 दिच तें राहून नसतामुळे, इडागमाची प्राप्तिच हात नाही व त्यामुळे (या परि-
 भाषेचा उपयोग करण्याचें गरजे न पडता) ‘ सद्गुप ’ हें रूप बिद्ध होत हें
 दियगन स्वतःच ‘ लभ्यानां प्रथमाद्वा ’ ४-१-८२ व सर्वेच ‘ असिद्धवद्वाभात् ’
 ६-४-२२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत द्योतें आहे (झगून प्रवृत्तपरिभाषा
 मानण्याची काहीच गरज नाही, कारण त्या परिभाषेनें सिद्ध होणारा रूपें ती परि-
 भाषा नसून देखीच, इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकतात. ‘ सद्गुप ’ या स्थितीं ‘ सम्प्र-
 सारण तद्वाधय च कार्यं बलवन् ’ प. १२५ या परिभाषेप्रमाणें सम्प्रसारणकार्य प्रथम
 होत असून त्या परिभाषेचा उपयोग न करिता, ग्रन्थकारानें सम्प्रसारणकार्य प्रथम
 होण्याकरिता अववादरूपी प्रतिपदविधीचा आशय केला आहे याचें कारण हें कीं,
 ती परिभाषा ग्रन्थकारास मान्य नाही, कारण भाष्यात त्या परिभाषेचें प्रत्ययान
 केले आहे जें पुराव्या सूत्रात पदाचा उच्चार करून त्याला कार्य होणें सांगितले
 आहे तो प्रतिपदविधि होय व तो अववादविधि ठरत असल्यामुळे, ‘ अन्तरङ्गादप्य-
 पवादो वलायान् ’ या न्यायान्वये प्रतिपदोक्ते बाहेरङ्ग सम्प्रसारणकार्य अन्तरङ्ग इडागम
 कार्याचें बाधक होऊन प्रथम होतें) प्रतिपदविधीला कोटहि प्रवृत्त होण्यास रथळ
 मिळत नसल्यास तो अववादशकामुळे बाधक होतो हें जरी खरें आहे तरी तो
 सावकाश असून देखील, त्याची प्रथम प्रवृत्ति होणें पञ्चदशपुरस्ता, तो बाधक ठरतोच
 असा कैयटाच्या झगण्याचा आशय आहे. (‘ वसो सम्प्रसारणम् ’ या प्रतिपदविधीनें
 होणार सम्प्रसारणकार्य असें नाही कीं इडागम झाल्यावर तें होऊ शकत नाही
 इडागम झाल्यावर देखील ते कार्य होऊ शकत असल्यामुळे व अशा रीतीने साव-
 काश गत असल्यामुळे, इडागमकार्य व सम्प्रसारणकार्य या दोह्यात बाध्यबाधकभाव
 मानता येत नाही—झगजे सम्प्रसारणकार्य इडागमाचें बाधक ठरतें व इडागम बाध्य ठरता
 असें मानता येत नाही. हें जरी खरें आहे तरी प्रतिपदविधि अपवादविधि असल्यामुळे,

प्रतिपदोक्तकार्यं प्रथमं स्थाप्यं व इतर अन्तरङ्ग कार्यांची युगपत् प्राप्ति ज्ञात्री असतां ते प्रथम होऊं नये पुढच्यापुरता तो बाधक ठरतो प्रतिपदोक्तकार्यं प्रथम ज्ञात्यावर युगपत् प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्ग कार्यांचें निमित्त उपलब्ध असेल तर तें कार्य होण्यास कांहीं हरकत नाही. पण 'सेदुयः' इत्यादि स्थलीं संप्रसारणकार्यं प्रथम ज्ञात्यावर इडागमाचें निमित्त जें 'यस्' प्रत्ययाचें बलादित्व तें नष्ट होत असल्यामुळे इडागमकार्य होऊं शकत नाही.) या विषयासंबंधाने शब्देन्दुशेखरांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

समर्थानामिति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विपुण इत्यादायकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धान्तानुवाद एव । ध्वनितं चेदं विप्रतिपेधसूत्रे भाष्ये । तत्र हि वैश्रमाणिरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम् ।

('समर्थानां प्रथमादा' या सूत्रांतील 'समर्थे' हें पद ही परिभाषा असल्यामुळे चरितार्थ होऊन, या परिभाषेचे शापक ठरते असें पूर्वी झटलें आहे. पण ही परिभाषा नाही असें मानल्यास, तें पद त्या सूत्रांत स्वर्थं दर्शनाची भाषति येते अशी शंका केली असतां, ग्रन्थकार हाणतात कीं, ते पद अन्य रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठाते, आणि हाणून त्या पदानें प्रकृतपरिभाषा शापित होते हें हाणणें शूक आहे. नें पद अन्य रीतीनें कसें चरितार्थ ठरते हें आता ग्रन्थकार सांगतात) 'विपुणः' इत्यादि स्थलीं जसे सन्धिकार्य होण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागता व सन्धिमित्तक कार्य होतें तसें इतर सर्व स्थलीं सन्धिकार्य करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागून सन्धिमित्तक कार्य करण्यास कांहीं हरकत नाही असा भ्रम न रहावा हाणून, त्या भ्रमाचें निवारण करण्याकरिता, 'समर्थानां प्रथमादा' या सूत्रांत 'समर्थे' पदाचें ग्रहण केले आहे ('विपु=सर्वत्र अन्वर्तीति विष्वङ् = सर्वतोभासी; विष्वङ् अस्यास्तीति विपुणः' या स्थलीं 'विष्वङ्मित्युत्तरपदलोपश्चादुक्तसन्धेः'—सू० १९०७ घरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये सन्धिकार्य होण्यापूर्वी मत्वर्थक 'न' प्रत्यय होऊन उत्तरपदलोप होतो. 'विपु+अच्+क्विप्' अशा स्थितींत 'अनिदिताम्' सू० ४१५ या सूत्रानें 'अच्' यांतील नकाराचा लोप होऊन 'विपु+अच्+क्विप् = विष्वक्' असें रूप होतें. वार्तिक हें सांगते कीं 'विपु+अच्' यांचा सन्धि करण्यापूर्वी 'न' प्रत्यय लागतो व तो जगल्यावर उत्तरपदाचा लोप होतो. त्यामुळे 'विपु+अच्+क्विप्+न=विपु+०+०+न' अशी स्थिति होऊन घणत्प होऊन 'विपुणः' असें रूप होतें. येथें सन्धि प्रथम केल्यावर 'न' प्रत्यय लावल्यास, 'विष्वक्+न' अशा स्थितींत 'अच्' या उत्तरपदाचा लोप झाला तर 'विष्वक्+न' अशी स्थिति होऊन, 'लोपो व्योर्वालि' सू० ८७३ या सूत्राने वकाराचा लोप होऊन 'विष्ण.' असें अनिष्ट रूप झालें असते. तसें न होतां 'विपुणः' असें रूप स्थाप्यं हाणून घरील वार्तिक केलें आहे 'विपुण.' हें उदाहरण योगीन करून इतर

कोटेंहि सन्धिसार्थे करण्णापूर्वी तद्धितप्रत्यय लावून नये व तन्निमित्तक कार्य करू नये हें स्पष्ट होण्याकरिता 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केलें आहे त्या पदाचें ग्रहण केलें नसतें तर 'विपुण' येथें जसा सन्धि करण्णापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागून तन्निमित्तक कार्य होतें त्याचप्रमाणें इतर सर्वत्र तसें कार्य करण्णाम काहीं हरकत नाही असा भ्रम उत्पन्न होण्याचा संभव होता तो भ्रम उत्पन्न न व्हावा ह्मणून 'समर्थांना प्रथमाद्वा' या सूत्रात 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केलें आहे व अशा रीतिने तें पद आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेचें स्थापक मानता येत नाही) व हें 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केवळ अन्तरङ्ग परिभाषेच अनुदाद करणारें—ह्मणजे अन्तरङ्ग सन्धि कार्य केल्यानंतर तद्धितप्रत्यय लावून प्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्गकार्य करावें असें सांगणारें—आहे 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यात हें ध्वनित केलें आहे, व त्या भाष्यात 'वैक्षमाणि' हें अन्तरङ्गपरिभाषेचें उदाहरण दिलें आहे ('वि+ईक्षमाण+इङ्' येथें प्रकृतपरिभाषा लागू पडते, कारण येथें इङ् 'प्रत्यय-निमित्तक घट्टिरूप बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं तें केल्यास सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग सन्धिसार्थाच्या निमित्ताचा तें नादा करिते. ह्मणून प्रकृतपरिभाषा जर भाष्यकारास मान्य असती तर त्यांनीं असें झटल असतें कीं जरी या उदाहरणास प्रकृतपरिभाषा लागू पडते तरी 'समर्थांना प्रथमाद्वा' या सूत्रात 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, सन्धिसार्थे प्रथम केल्यावर तद्धितप्रत्यय लागतो व तन्निमित्तक कार्य होतें, आणि त्यामुळे 'वैक्षमाणि' असें रूप न होता 'वैक्षमाणि' असें रूप सिद्ध होणेंमात्र काहीं अडचण येत नाही पण तसें न करता त्यांनीं अन्तरङ्ग परिभाषा लावून 'वैक्षमाणि' हें रूप सिद्ध केलें आहे जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर ती अन्तरङ्गपरिभाषेची अपवादात्मक परिभाषा ठरत असल्यामुळे, त्यांनीं प्रकृत स्थलीं अन्तरङ्गपरिभाषा मुळीच लावली नसती)

किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उल्लिख्य अस् इ इति स्थिते चार्णादाङ्ग-
वलीय इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमित्यत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

('समर्थ' पदग्रहणानें ही परिभाषा ज्ञापित होते, व ती तद्धितप्रत्यय लाव-
तेवेळीं लागू पडत नाही आणि तद्धितप्रत्यय लावण्यापूर्वी सन्धिसार्थे प्रथम करून नंतर
तद्धितप्रत्यय लावावा असेंहि पण त्या पदानें ज्ञापित होतें याचा अर्थ असा कीं,
प्रथम सन्धिरूप अन्तरङ्गकार्य करून तद्धितप्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्ग कार्य करावें, व
प० ५० तरी हेंच सांगणें कीं, अन्तरङ्गकार्य प्रथम करावें ह्मणून भाष्यकारांनीं 'वैक्ष-
माणि' हें अन्तरङ्ग परिभाषेचें उदाहरण दिलें आहे वचदणावरून प्रकृतपरिभाषा
भाष्यकारास मान्य नव्हती असें सिद्ध होत नाही—अस कोणी झटल्यास, तें ह्मणणें
वाचणें होणार नाही ह्मणून प्रभकार आता 'समर्थ' पदग्रहण दुसऱ्या रीतीन
५० चरितार्थ ठारें हें या पक्षीत सांगतात) दुसरें असें कीं, 'संश्लिष्टि' या सिद्ध

पदाची शकलें पाहून ती एकापुढे एक मांडल्यावर तें पद व्याकरणशीत्या कसें सिद्ध होतें हें दाखविनेवेळीं ' सु+उत्थित+उस् (अम्) इच् ' अशी स्थिति झाली असता, ' वार्णादाह्न बलीय ' पृ० ५५ या श्रयाश्रान्वये बहिरह्न वृद्धिरूप अङ्गकार्य प्रथम प्राप्त होतें (व तें प्रथम केव्हाय ' साकुत्तिनि ' व तसेंच ' वि+ईक्षमाण+उम्+इच् ' या स्थली ' वायीक्षमाणि ' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल, ती आपत्ति टाळण्याकरिता) व प्राप्त झालेल्या बहिरह्न वृद्धिरूप अङ्गकार्याचें निवारण करण्यकरिता-क्षणजे अन्तरह्न सन्धिकार्य ' प्रथम करून नंतर बहिरह्न वृद्धिरूप अङ्गकार्य करावें हे सांगण्याकरिता-' समर्थ ' पद आश्रयक व चरितार्थ ठरतें असें कैयटानें ' समर्थाना प्रथमाद्वा ' ४-१-८२ या सूत्रावरिल भाष्याच्या वृत्तीतच म्हटले आहे (आणि अशा रीतीनें तें पद चरितार्थ ठरत असल्यामुळ, प्रत्यपरिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाहीं)

अत एवास्तिद्वयसूत्रे घसुसप्रसारणमटिउधौ सिद्ध वक्तव्य पपुष इत्यादौ यतोः सप्रसारणे वृत्ते जातो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम् । पस्य विभज्यान्वात्प्रानि पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं सप्रसारणे इदोऽप्राताउस् निमित्तक एवातो लोप इति तद्वत्ता । अन्यथाऽन्तरह्नत्वादिदि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसङ्गति ॥

ही परिभाषा नाहीं ह्मणूनच ' असिद्धवदत्राभात् ' सू० ११२२ या सूत्रावरील भाष्यात ' वयो सप्रसारणमटिउधौ सिद्ध वक्तव्यम् ' इति वार्तिक सांगून भाष्यकार अस ह्मणतात कीं, ' पपुष ' इत्यादि स्थली (' वयो सप्रसारणम् ' सू० ४३५ या सूत्रानें) ' वम् ' चें सप्रसारण केंद्र असतें, आकाराच्या लोप होण्याकरिता तसें वार्तिक असण आवश्यक आहे ' पपुष ' या पदाची शकलें पाहून त पद व्याकरण शीत्या कसें सिद्ध झाले आहे हें दाखविनेवेळीं, कैयटानें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सप्रसारण कार्य प्रथम होतें, व त्यामुळे इडागमाची प्राप्तीच होत नाहीं, ह्मणून ' उस् ' हा मानून आकारलोप व्हावा याकरिता वरील वार्तिक आवश्यक आहे असा भाष्यकाराच्या ह्मणण्याचा अन्वय आहे नाहीं तर-क्षणजे ' प्रतिपदविधि वात् सप्रसारण पूर्व भवति ' हे कैयटाचें ह्मणें बरोबर न मानतें तर-इडागमभ्रं अन्तरह्न असल्यामुळे, तें प्रथम होऊन त्याच्या निमित्तामुळ आकारलोप हाऊ जातोच, व वरील भाष्य विमगात ठरण्याची आपत्ति येते (' वयो सप्रसारणम् ' व ' आतो लोप इति च ' हीं दोन्ही आभीय अधिपारातील सूत्र आहेत ' असिद्धवदत्राभात् ' सू० २१८३ या अधिपार सूत्रान्वय त्या अधिपारातील एका सूत्रान समानाश्रय कार्य करतेवेळीं दुसऱ्या सूत्रानें झालेले कार्य असिद्ध-क्षणजे झालेंच नाहीं अर्स-मानां लागते ' पपो+वम्+नाम् ' कथं ' वम् ' चें सप्रसारण होऊ व तसच आकारलोप होणें हीं दोन्ही आभीय कार्ये आहेत ' वम् ' प्रत्ययाला मानून इडागम करण ह कार्ये अन्तरह्न आहे, व ' वम् ' प्रत्ययाला मानून ' वम् ' चें सप्रसारण करणें ह कार्ये बहिरह्न आहे पण पूर्वी

कैयटाने सांगितत्वाप्रमाणें 'यस्' च सम्प्रसारण होणें हे कार्य बहिराद् अमून देखील प्रतिपदोक्त कार्य असल्यामुळे, तें प्रथम होतें हे गुरे कीं 'वस्येरागात्' या सूत्रानें होणारें इडागम कार्य देखील प्रतिपदोक्त आहे, कारण त्या सूत्रात देखील 'वस्' हें पद साक्षात् उदाहृत 'यस्' हा इडागम होणें सांगितलें आहे परंतु त्या सूत्राचा 'कृतद्विवचनानामेकाधाम्' इतिऽपि द्विवचे पृथक् एव ये अत्रशिङ्गन्ते तेषां, वसोरिद्' अन्ना अर्थ होत असल्यामुळे, तें सूत्र प्रवृत्त होण्याकरितां द्विवचन होण्याची व एकात्वाची अपेक्षा आहे-ह्मणजे द्विवचन झाल्यानंतर व द्विवचन होऊन एवाच्चे असल्यासच तें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते 'वसो सम्प्रसारणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होण्याकरितां कशाचीहि अपेक्षा नाही. ह्मणून 'वस्' चें सम्प्रसारणार्थ शीघ्रोपस्थितिक व 'वस्' - त्या इडागम होणें हे कार्य विश्वशोपस्थितिक ठरतें त्यामुळे गरी दोन्ही कार्ये प्रतिपदोक्त आहेत तरी सम्प्रसारणकार्य बलवत्तर ठरून ते प्रथम होतें अन्ना कैयटादशा ह्मणण्याचा आशय आहे, तें सम्प्रसारणकार्य प्रथम झाल्यास 'वस्' प्रत्ययाचे बलवत्त्व हें जें इडागमाचें निमित्त आहे तें नष्ट होत असल्यामुळे, इडागम होऊ शकत नाही, व इडागम पुढें येत नसल्यामुळे आकाराचा लोप होऊ शकत नाही. सम्प्रसारणामुळे 'वस्' या प्रत्ययाचें 'उस्' असें रूपान्तर होत असल्यामुळे, ती 'उस्' अत्रादि आर्धधातुक 'किन्' प्रत्यय मानता येतो, व तसा प्रत्यय पुढें आल्यामुळे 'आतो लोप' सू० २१७२ या सूत्रानें 'पपा' यातील आकाराचा लोप होऊ शकतो-अस कोणी झटल्यास तें ह्मणजे बरोबर नाही, कारण 'वसो, सम्प्रसारणम्' या सूत्रान्वये झालेले आभीय सम्प्रसारणकार्य, 'आतो लोप' या सूत्रानें आकारलोपरूपी आभीय कार्य करतवेलीं, 'असिद्धवद्ग्राभात्' या सूत्रान्वये असिद्ध ठरतें-ह्मणजे 'वस्' चा 'उस्' झालाच नाही व 'वस्' च कार्यम आहे असें मानणें भाग पडतें-व तसें मानल्यास, 'पपा' यातील आकारापुढें 'इद्' किंवा अत्रादि आर्धधातुक प्रत्यय येत नसल्यामुळे, त्या आकाराचा लोप होणें अशक्य आहे, व आकाराचा लोप न झाल्यास, 'पपुप' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही आकारलोप होऊन इष्ट रूप सिद्ध व्हावें ह्मणून भाष्यकारांनीं वरील वार्तिक सांगितलें आहे व त्या वार्तिकचा अर्थ असा आहे कीं अत्रिधि करतवेलीं-ह्मणजे आकारलोप करतवेलीं-सम्प्रसारणकार्य असिद्ध मानूं नये-ह्मणजे सम्प्रसारणामुळे 'वस्' याचें 'उस्' असें जें रूपान्तर होतें तें 'वस्' च आहे असें न समजता 'उस्' आहे अस समजावें तसें मानल्यास, तो 'उस्' अत्रादि आर्धधातुक निव् प्रत्यय असल्यामुळे, 'पपा' यातील आकाराचा 'आतो लोप' या सूत्रानें लोप होऊन 'पपुप' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें जर प्रवृत्तपरिभाषा भाष्यकारांस मान्य असती तर वरील वार्तिक करण्याची काहीच गरज नव्हती, कारण कैयटान त्या परिभाषेचा जसा अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम झालेच अतस्तें व त्यामुळे 'इद्' प्रत्ययाच्या निमित्तानें आवारलोप झालाच क्षमता, नंतर सम्प्रसारण झाल्यावर

इष्टागम नष्ट होऊन 'पपुष' अने इष्ट रूप सिद्ध झालेच असे, दुसरे अर्थ की जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असली तर 'पपुष' इत्यादि स्पर्श गणप्रमाणार्थ प्रथम होण्याकरिता 'प्रतिपक्षिधियात् पूर्व' संप्रमाणे अस्ति 'वा न्याय' अने 'लवन' करणाची काहीच गरज नव्हती, कारण या स्पर्श बहिरह संप्रमाणार्थ इष्टागमरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम झालेच असे, पण उदात्ती संप्रमाणार्थ प्रथम होण्याकरिता भाष्यकारांनी प्रकृतपरिभाषेचा उपयोग न करितां वैयथाचे ह्यगवाप्रमाणे प्रतिपक्षिधीया उपयोग केला आहे, त्याअर्था हे स्पष्ट होत की ही परिभाषा भाष्यकारास मुळाव माध्य नव्हती, व झगून ती स्वीकाराई नाही. प्रतिपक्षिधियात्पूर्व संप्रमाणार्थ प्रथम होणे असल्यामुळे वरील चार्तिर करणाची गरज नव्हती हे उघड आहे.)

अत एव च प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति च्यवनं चार्तिककृतारण्यं भाष्य-
कृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां
तु तत्त्वैर्यस्य स्पष्टमेव ॥

(प्रकृतपरिभाषा चार्तिककारास दिवा भाष्यकारास मान्य नव्हती) झगूनच 'ची प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः' अने चार्तिककाराचा चार्तिक करणे झाले व भाष्यकारांनी त्या चार्तिकार्थे प्रत्याख्यान केले नाही. (चार्तिकार्थ) 'प्रत्यङ्ग' वा दादाचा अर्थ 'अन्तरङ्ग' असा आहे तर प्रकृतपरिभाषा असली तर गमे चार्तिक करणाची काहीच गरज नव्हती हे उघड आहे ('प्रति + अन् + किन् + दास्' वा स्पर्श 'अनिदितां हल उपधाया.' सू० ४१५ या सूत्राने वराहाचा लोप होऊन व 'वेर-पुत्रस्य' सू० ३०५ या सूत्राने 'किन् = व्' चा लोप होऊन 'प्रति + अन् + दास्' अशी स्थिति झाली असता, अक्षरकडच्या निमित्तामुळे होणार यगादेशास्वी अन्तरङ्गकार्य 'ह्रस्व' यगाचि या सूत्रान्वये पातले आहे, व तसेच पक्षीकडे असलेल्या 'दास्' प्रायदाच्या निमित्तामुळे 'अच' सू० ४१६ या सूत्रान्वये होणारे अक्षररूपी बहिरह कार्य पातले आहे. हे अक्षररूपी बहिरहकार्य असे आहे की ते केले असता, अन्तरङ्ग यगादेशाचे निमित्त-गडणे 'अच्' यातील अक्षर नष्ट होणार उद्गून जर प्रकृतपरिभाषा असली तर अक्षररूपी बहिरहकार्य प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम झालेच असे आणि 'प्रति + च् + दास् = प्रति + च् + अम्' अशी स्थिति झालेच असली, व 'चा' सू० ४१७ या सूत्रान्वये 'प्रति' यांन्वि इकाराचा दीर्घ होऊन 'प्रती + च् + अम् = प्रतीच' असे रूप सिद्ध झालेच असते, आणि 'चा' प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः' अने चार्तिक करणाची-गडणे च्यवन पुढे असे अन्तरङ्गकार्ये प्रथम कर नरे लगे चार्तिक करणाची-काहीच गरज नव्हती. पण ते चार्तिक केले असल्यामुळे व भाष्यकारांनी त्या चार्तिकार्थे प्रत्याख्यान केले नसल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य नव्हती हे स्पष्ट होते. वरील चार्तिकान्वये अक्षररूपी कार्य बहिरह असून देणारे ते

यनादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याचा याच वचन-गृहणें मन्थितार्थ होण्याची ' प्रति+अभू +नाम् ' अशा स्थितिरप-प्रथम होत, व अत्रेव होऊन ' प्रति+भू+नाम् ' अशी स्थिति झाली अमता, तर संश्लिष्टवाप्रमाण 'यं' या सूत्राने छरताचा दीर्घ होऊन 'प्रतीय' असें द्वष्ट रूप मिळू होत,)

अत एव च्छोमिति सूत्रे अयमयमत्र तुभाषायां यत्न कार्याऽन्तरङ्गत्वात् नृक प्राप्तेर्नाति भाष्ये उक्तम् । एतत्सत्यं तु नृकाऽप्राप्त्या यत्ना-यस्यकथनमतस्तद्वन्तमिति स्पष्टमेव । न चैतदनियजनापनार्थमेव तदिति तदाशयः । अयमयमत्रेयशरण्याख्यभट्टापतेः ॥

(ही परिभाषा भाष्यकारास मान्य नव्हती) म्हणूनच ' च्छो झूट ' सू० १५ या सूत्रातील भाष्यीत भाष्यकारांनीं असे म्हटलें आहे की, या स्थली-गृहणें ' प्रभ , विभ ' इत्यादि स्थल- ' नृक् ' न राहावा म्हणून (साधुच निर्देगदरी) यान पर-प्राची (पाणिनीय) भाष्यकारना याटजी, कारण तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग अम-व्यामुळे येथे त्याची प्राप्ति आहे. प्रकृतपरिभाषा असली तर तुगाची प्राप्तीच नव्हती। व पाणिनीय अत्रय यत्न करावा लागला असे जे भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे ते हेतूने विस्मयत ठरले असत प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे हे जाणित वार्थ्यावरिता भाष्यकारांनीं तम म्हटलें आहे हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण असे मानताम ' अयमयमत्र ' असें जे भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्या गृहण्यांत काही स्वारस्य राहून नाही (' छ च ' सू० १४६ या सूत्राने ' प्रष्ट ' याचें ' प्रष्ट ' असे रूप होतें, व ' यत्नयाच ' सू० १२६८ या सूत्राने ' प्रष्ट ' ला ' नष्ट ' प्रत्यय झाल्यावर ' प्रष्ट + नष्ट ' अशी स्थिति झाली अमता, ' च्छो झूट ' सू० २५६१ या सूत्राने ' च्छ ' चे जागी ' शू ' होऊन ' प्रष्ट + न = प्रभ ' असे रूप होतें प्रकृत उदाहरणात छराराळा मानून होणारें तुगा-गमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व पक्षीकडे असलेल्या ' नष्ट ' प्रत्ययाला मानून होणारें शकारादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. हे बहिरङ्गकार्य असें आहे कीं ते केल्याम तुगागम रूपी अन्तरङ्गकार्याचें निमित्त जो छकार त्याचे जागीं शकार होत असल्यामुळे त्याचा नाश होणार त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस मान्य असली तर ' च्छो झूट ' असे सूत्र न करिता ' च्छो झूट ' असे सूत्र केले असतें तरी काम भागल असेत, कारण प्रकृतपरिभाषेमुळे तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम न हाता छकाराचे जागीं होणारें शकारादेशरूपी बहिरङ्गकार्य प्रथम झालेंच असतें पण ही परिभाषा पाणिनीस मान्य नसल्यामुळे त्याला हे माहित होत कीं तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम होणार व त झाल्यानं छकाराचा च्छकार होणार छकाराच्या बरोबर तुगागम देखील नाहीसा व्हावा व ' च्छ ' चे जागीं ' शू ' असा आदेश व्हावा म्हणून पाणिनीला मुद्दाम ' च्छो झूट ' अस सूत्र करण्याचा यत्न करणें भाग पडल असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे ही परिभाषा अनित्य आहे हे जाणित करण्याकरिता पाणिनीय तमा प्रयत्न

करावा लागला अशा रीतीने भाष्याचा अर्थ लावणे सुलीच बरोबर नाही; कारण ही परिभाषा असून अनित्य आहे असें गृह्यवास त्याचा अर्थ हाच होतो कीं जेथें इष्टरूप सिद्ध करण्याकरितां प्रकृतपरिभाषा उपयोगी पडू शकत नाही तेथें ती लावू नये व तिच्या शिवाय इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी. पण 'प्रभः' इत्यादि स्थलीं इष्टरूप सिद्ध होत नाही असें नसून, ती लावल्यानें इष्टरूप सिद्ध होतें. मग 'अवश्यमत्र तुगभावार्थो यन्नः कार्यः' असें जे भाष्यकारांनीं गृह्येलां आहे त्यांतिल 'अवश्यमत्र' या शब्दांचें स्वारस्य नाहीतें होतें; कारण ही परिभाषा असती तर जसा पाणिनीनें यत्न केला आहे तसा न करितां इष्टरूप सिद्ध होऊं शकलेंच असतें. पण ही परिभाषा पाणिनीस मान्य नसल्यामुळे तसा यत्न करावा लागला आणि म्हणूनच भाष्यकारांचें म्हणणें ठीक मुळीं, बरील विवेचनावरून हें स्पष्ट होतें कीं प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस व भाष्यकारास मान्य नव्हती)

किञ्चानथैव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च अदो जग्धिर्त्यसि किर्तात्पनयोश्चा-
रितार्थेन तद्भाषापकवशात्सुगुल्यपोरन्तरद्वयाधिकता भाष्योक्त मज्येत ॥

दुसरे असें कीं ही परिभाषा मानल्यानें 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' सू० १३७३ व 'अदो जग्धिर्त्यसि किति' सू० ३०८० हीं सूत्रे परितोर्बं दस्त असल्यामुळे व प्रकृत-परिभाषेचीं शापक सूत्रे दस्त असल्यामुळे, 'लुक्' आणि 'ल्यप्' अन्तरङ्गकार्यांचे बाधक होतात असें जे भाष्यकारांनीं गृह्येलां आहे ते म्हणणें असंगत ठरेल (भाष्यका-रांनीं प० ५२ व ५४ भाष्यत पठित केवढा आहेत व स्वीकारवरा आहेत, आणि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र प० ५२ चें शापक मानलें असून, 'अदो जग्धिः' हें सूत्र प. ५४चें शापक आहे असें गृह्येलां आहे जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर, त्या परिभाषेनें प० ५२ व ५४ गतार्थ होत असल्यामुळे, या दोन वेगळ्या परि-भाषा मानण्याची व त्याची शापकें सांगण्याची त्यांना कोहीच गरज नव्हती. त्या दोन परिभाषांनीं होणारें कार्य प्रकृतपरिभाषेनें होऊं शकलेंच असतें हे पूर्वी विस्तृत रीतीनें सिद्ध करून दाखविलेंच आहे पण भाष्यकारांनीं 'लुक्' व 'ल्यप्' अन्तरङ्गकार्यांचे बाधक होतात हें सांगणाऱ्या प० ५२ व ५४ मानल्या असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं त्यांना प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती)

किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदुक्तमसिद्धघत्सूत्रे कैयटेन "निमित्ता-
पाये नैमित्तिकस्याप्यथाय" इति परिभाषाया भाष्यकृतानाश्रयणादिति ॥

दुसरे असें कीं ही परिभाषा भाष्यांत कोठेहि आढळत नाही, आणि म्हणूनच 'असिद्धवद्भाषा' ३-१-२२ या सूत्रावरील भाष्याच्या सूतीन केवढां गृह्येलां आहे कीं, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यथायः' या परिभाषेचा भाष्यकारांनीं कोठेहि उपयोग केला नाही.

१. पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे रुते ततो गच्छतीत्यादिसम्बन्धे हरिः गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं चेति दिक् ॥ ५६ ॥

(आतां शंकाकार अशी शंका करिता की, प्रकृतपरिभाषा न मानली तरी 'पपुपः' इत्यादि रूपे पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय केल्याने जरी सिद्ध होताना, तरी ही परिभाषा न मानल्यास, पदसंस्कारपक्षांत 'हरिर्गच्छति' असा प्रयोग सिद्ध होऊं शकणार नाही. म्हणून ही परिभाषा मानणें आवश्यक आहे. पदसंस्कारपक्षांत—म्हणजे प्रत्येक पद व्याख्येसाठी त्या स्वतंत्र रीतीने सिद्ध करितांना व 'हरिर्गच्छति' या वाक्यांतील 'हरिः' हें पद, 'गच्छति' या पदाकडे दुर्लक्ष करून, स्वतंत्र रीतीने सिद्ध करितेवेली, 'हरि' या प्रातिपदिकाम 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय लावून 'हरि + सु' अशी स्थिति झाली असता, 'सप्तम्यो रुः' सू० १६० या सूत्रानें 'सु' चे जागी रत्नार होऊन 'हरि + र्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितींत रत्नार पदाच्या अन्ती असून रकारापुढें अद्यसात असल्यामुळे—म्हणजे कांहीच नसल्यामुळे—'खरवसानयेविसर्जनीयः' सू० ७६ या सूत्राने रकाराचा विसर्ग होऊन 'हरिः' असें रूप होतें व त्यांत रत्नार राहत नाही. अशा रीतीने सिद्ध झालेल्या 'हरिः' या पदाचा 'गच्छति' या पदाशी संबंध आल्यावर, 'हरिः गच्छति' असा अनिष्ट प्रयोग मिद्ध होण्याची आपत्ति येईल व 'हरिर्गच्छति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकणार नाही. पण प्रकृतपरिभाषा मानल्यास तसा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो; कारण 'गच्छति' या पदान्तराशी संबंध होताक्षणीच विसर्गाचें निमित्त जें अवमान त्याचा नाश होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, विसर्गाचा रेफ हाणें हें अन्तरङ्गकार्य होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'हरिर्' असें रूप कायम राहून त्याचा 'गच्छति' या पदाशी संबंध आल्यावर 'हरिर्गच्छति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो. सारांश अशा प्रकारचे प्रयोग पदसंस्कारपक्षांत सिद्ध होण्याकरितां प्रकृतपरिभाषा मानणे आवश्यक आहे अशी शंकाकाराची शंका आहे या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की) पदसंस्कारपक्षांत 'हरि + सु=हरिर्' इत्यादि स्थली रकाराचा विसर्ग केल्यावर, 'हरिः' या पदाचा 'गच्छति' इत्यादि पदान्तराशी संबंध आला असता, 'हरि.गच्छति' हाच प्रयोग शुद्ध आहे. (आणि म्हणूनच 'हरिः ॐ' हा विसर्गमाहित सर्वतोमुखी प्रयोग शुद्ध ठरतो. सारांश ग्रन्थकार म्हणतात की शंकाकारानें जी आपत्ति दाखविली आहे ती इष्टापत्ति आहे, व तिचे निवारण करण्याची कांहीच गरज नाही.) 'हरिर्गच्छति' असा प्रयोग मिद्ध करणें झाल्यास पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय न केला (व वानयसंस्कारपक्षाचा आश्रय केला) म्हणजे तसा प्रयोग मिद्ध होऊं शकतो.

परिभाषा ५७

(ग्रन्थकाराने द्वितीयप्रकरणार्था आरंभी ' पूर्वाश्रित्यान्तरादपराश्रित्यमुप
रोत्तरं धर्तीय. ' - प. १८ - ही परिभाषा सांगून, पूर्वसूत्रादेशां परसूत्र, परसूत्रादेशां
नि यथायंविधायकसूत्र, नि यथायंविधायकसूत्रादेशां अन्तरादपराश्रित्यायक सूत्र, यत्रात्र
अमते हे त्या रवा विषयासंबंधी परिभाषा देऊन त्यांचे रिक्तित्व रीतीने आपोपयन
विनेचन केले आतां प्रत्यक्ष अन्तरादपराश्रित्यायकसूत्रादेशां देवाले अपवादशास्त्र
यत्रात्तर अमते हे सांगणारी परिभाषा सांगतात.)

अन्तरादप्यपवातो बलीयान् ॥ ५७ ॥

“ अन्तरादप्यविधायकसूत्रादेशां देवाले अपवादशास्त्र यत्रात्तर अमते. ”

(या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला असतामुळे, अपवादशास्त्र इतर ग्रं
प्रसारक्या-ह्मगते पूर्व, पर च नित्य—सूत्रादेशां यत्रात्तर अमते हे आपोप्रायच
सिद्ध होतं)

परिभाषा ५८

तत्रापवादपदार्थमाह—

आता बरील परिभाषेत जो ' अपवाद ' शब्द घातला आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट
करणारी ही परिभाषा सांगतात—

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ ५८ ॥

“ ज्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असतां एखादे दुसरे सूत्र आरंभिले जात तशा
टिपणी ते दुसरे सूत्र त्या (अवश्यप्राप्ति होणाऱ्या) सूत्राचे बाधक होते. ”

(जसे संधिराज्ये करतेंवेढी इक्ष्वाकुनाहतातील वर्णापुढे ' अच् ' आत्यम-ना
तां सगणे विवा असरण ' अच् ' असे - ' इको यणचि ' सू. ४३ या सूत्राची अ-
वश्यप्राप्ति होते ' धी + ईश ' विवा ' विष्णु + उदय ' या म्दली इकापुढे ' अच् '
आला असल्यामुळे ' इको यणचि ' हे सूत्र अवश्य प्राप्त होते व यणादेश होऊं
पाहतो पण ' अरु-सवणे दीर्घ ' सू. ७५ हे सूत्र आरंभिले असल्यामुळे, जरी
जेथे जेथे ते सूत्र प्रकृत होऊं पाहते तथे तथे ' इको यणचि ' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति
आहे तरी हे विशेषसूत्र ' इको यणचि ' या सामान्यसूत्राचे प्रकृतपरिभाषप्रमाणे
बाधक अत सरास सामान्यशास्त्र व्यापकशास्त्र असून विशेषशास्त्र व्याप्यशास्त्र अमते,
आणि जेथे दोन सूत्रांत असा व्याप्यव्याप्यभाव असतो तथे व्याप्यशास्त्र बाधक

आणि व्यापकशास्त्र बाध्य ठरतें. सारासं व्याप्यव्यापकभाव हें खरें बाधवर्जित होय, व 'अपवाद' याचा सामान्य अर्थ बाधकशास्त्र असा समजावा व अशा अपवादशास्त्रांनें सामान्यशास्त्राचा अर्थ संकुचित केल्या जातो. जसें 'अरुः सवर्णे दीर्घः' हें विशेषशास्त्र असल्यामुळे, 'इको यणचि' या सूत्रातील 'अचि' या पदाचा 'असवर्णे अचि' असा संकुचित अर्थ होतो)

प्राप्त इति भावे कः । येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तचित्यर्थो नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदाट्यबोधकत्वात् । एवं च विशेषशास्त्रोद्दिश्यविशेषधर्मा-
वच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्दिश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः ।

('येन नाप्राप्ते' यात 'येन' ही 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' सू० ५६१ या सूत्रान्वये कर्तरि तृतीया असून त्या पदाचा अर्थ 'यत्कर्तृक' असा आहे, आणि 'नाप्राप्ते' यातील) 'प्राप्ते' येथे ('ननुमके भावे कः' सू० ३०९० या सूत्रान्वये) भावे कर्माख्य झाला आहे. (आणि 'न प्राप्त अप्राप्त, न अप्राप्तं नाप्राप्तं, तस्मिन् नाप्राप्ते' या स्थली 'नञ्' व 'मलोपो नञ्' सू० ७५६ व ७५७ या सूत्रांनी 'अप्राप्त' असा दाद तयार होऊन त्या दादाचा 'न' या दादाशी 'सुप्ता' सू० ६४१ या सूत्रानें समास होऊन 'नाप्राप्ते' हा जो सामान्यिक दाद तयार झाला आहे त्यात अमगारे) दोन निवेदनाचक 'न' व 'नञ्' हे दाद प्रकृत-क्षणजे प्राप्तिरूप-अर्थाचे-दाट्यबोधक-क्षणजे आवश्यकत्वबोधक-दाद असल्यामुळे, 'येन नाप्राप्ते' या पदाचा 'उपाधी अवश्यप्राप्ति होत अमता' असा अर्थ होतो. या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, (प्रकृतपरिभाषेचा असा अर्थ होतो कीं) विशेषशास्त्राच्या उद्देश्याचे दिशाणीं अमगारा जो विशेषधर्म त्या धर्मांनं युक्त असा शब्दस्वरूपाचें दिशाणीं असणारा जो सामान्यधर्म त्या सामान्यधर्मांनं युक्त आहे उद्देश्य उपाधे असा सामान्यशास्त्राचें विशेषशास्त्र बाधक ठरतें—क्षणजे ज्या विशेषधर्मांला उद्देशून विशेषशास्त्र सांगितलें आहे त्या विशेषधर्मांपरीवर शब्दाच्या सामान्यधर्मांला उद्देशून सांगितलेल्या सामान्यशास्त्राचें विशेषशास्त्र बाधक होतें (या पंक्तीचा अर्थ नीट ध्यानात घेण्याकरिता आपण 'हो दः' व 'दादेर्वातोर्ध' सू० ३२४ व ३२५ ही दोन सूत्रे घेऊ. 'हो दः' हें सामान्यशास्त्र असून 'दादेर्वातोर्ध' हें विशेषशास्त्र आहे हस्तरापुढे शब्दप्रवाहा-शीतलं वर्णं, अक्षरान्तरं, दिग्, चोदकत्वं चक्षुष्ये, अन्ती, अक्षरान्तरं, त्या हकाराचे जागि हकार होतो असा 'हो दः' या सामान्यशास्त्राचा अर्थ आहे. या सामान्यशास्त्राचें शब्दाक किंवा पदाच्या अन्ती हकार हें उद्देश्य आहे. धातुपाठात जो दकारानें सुरू होणारा धातु पठित आहे तसा धातूचा अवयव ओ हकार तो शब्दरक किंवा पदान्ती अमत्याम, त्या हकाराचे जागीं हकार होतो असा 'दादेर्वातोर्ध' या सूत्राचा अर्थ आहे या विशेषशास्त्रांत दकारानें सुरू होणाऱ्या धातूचा अवयव व शब्दरक किंवा पदाच्या अन्ती अमगारा हकार हा उद्देश्य आहे. या विशेषशास्त्रांनीं उद्देश्याचे

विज्ञाती सामान्यशास्त्रांतील उद्देश्याचा धर्म—ह्याचने शास्त्राकडे किंवा पदान्ती ह्याच अर्थाने हा धर्म—आहेच व त्या धर्माबरोबरच कांही जास्त धर्म ह्याचने द्वायाने सुरू होणाऱ्या घातूचा अवयव ह्याच अर्थाने हा धर्म—आहे. अशी स्थिति अवलामुळे, ' हो दः ' हे सामान्यशास्त्र ' सादेवांनोर्धः ' या विशेषशास्त्राचे साधित होते, व त्यामुळे सादेवांतून अश्वच जो ह्याच त्याच्यामुळे 'शब्' अवयवाय किंवा तो पदान्ती असल्यास, त्याचे जागी ह्याच न होती, घ्यात होती. अशी स्थिति जेथे नवने—म्हणजे जेथे विशेषशास्त्र व सामान्यशास्त्र यांच्या उद्देश्यांत स्वाभाविकताय नवने—तेथे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक होत नाही. जसे ' ह्येयं यजति ' सू० ४७ या सूत्रांत ह्येयं शास्त्राहारांतील वर्ण अश्वपरक असणे हे उद्देश्य असून ' आहुतः ' सूत्र ५५ या सूत्रांत ' अ ' पण अश्वपरक असणे हे उद्देश्य आहे. या दोन उद्देश्यांत स्वाभाविकताय नाही, म्हणून ' आहुतः ' हे सूत्र ' ह्येयं यजति ' या सूत्राचे बाधक होऊं शक्य नाही. सारांश प्रत्यक्षपरिधिप्रमाणे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरण्याकरितां त्या दोन सूत्रांतील उद्देश्यांमध्ये स्वाभाविकताय असणे आवश्यक आहे)

तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये येनस्य बाधकत्वे योजम् ॥

सामान्यशास्त्राची प्राप्ति नाही असे स्थळ विशेषशास्त्रास प्रत्यक्ष होण्यास मिळत नसल्यामुळे ते विशेषशास्त्र स्वयं ठरूं पाहजे हेंच विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होण्यास कारणीभूत होते. (जेथे जेथे विशेषशास्त्र प्रत्यक्ष होऊं पाहतें तेथे तेथे सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, विशेषशास्त्रास प्रत्यक्ष होण्यास कोणतंहि उदाहरण मिळूं शकत नाही, व त्यामुळे ते विशेषशास्त्र स्वयं ठरूं पाहतें. परंतु कोणतेहि प्राणिनीय सूत्र किंवा त्यातील कोणतेंहि अक्षर स्वयं ठरूं शकत नाही असा भाष्यकाराच्या सिद्धान्त आहे हें पूर्वीच साधितचें आहे, व त्यामुळे विशेषशास्त्र स्वयं न ठरतां सामान्यशास्त्राचे बाधक होत, हेंच प्रथम बाधधीन होय, व ' अमति समवे बाधनं भवति ' असा जो वार्तिककारांनीं सिद्धान्त सांगितला आहे तोच या प्रथम बाधधीनता मिश्र शास्त्रांनीं सांगितला आहे या प्रथम बाधधीनता अनवकाश्यामुळे—ह्याचने विशेषशास्त्रास प्रत्यक्ष होण्यास कोणतंहि स्थळ सापडत नसल्यामुळे—विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होते व त्यामुळे सामान्यशास्त्र प्रत्यक्ष होऊं शकत नाही. जसे ' रमा ' या प्रातिपदिकाचे सम्युद्धीचे पुरुषाचन करितां ' रमा+सु ' या स्थितीत, ' हल्ङ्वाच्यः ' सू० २५२ व ' सम्युद्धी च ' सू० २८८ हीं दोन सूत्रे सुगतराव प्राप्त होतात. ' सम्युद्धी च ' या सूत्रात ' सम्युद्धि ' हा शब्द साक्षात् उच्चारल्यामुळे हा प्रातिपदिकि असून विशेषशास्त्र आहे व या सूत्रान्वये आबल प्रातिपदिसातुडे सम्युद्धीचा ' सु ' प्रत्यय अमरशास प्रातिपदिकाच्या आकाराचे जागीं ण्कार होतो. जेथे जेथे हे विशेषशास्त्र प्रत्यक्ष होऊं पाहतें तेथे तेथे ' हल्ङ्वाच्यः ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहेच, त्यामुळे ' सम्युद्धी च ' या सूत्रात प्रत्यक्ष होण्यास कोणतंहि अवकाश मिळत नसल्यामुळे, ते सूत्र

अनवकाशचामुळे ' हल्ङ्वाद्यभ्य ' या सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त होतं, व तें प्रवृत्त होऊन त्याने एत्वरूपी कार्य केल्यानंतर प्रातिपदिक आबन्त राहत नसल्यामुळे व धकारान्त प्रातिपदिक हे त असल्यामुळे, ' हल्ङ्वाद्यभ्य ' हें सामान्य शास्त्र प्रवृत्त हाऊ शकत नाही व त्याचा नहमी करिता बाध फलित होतो)

अत एव " आयादय " इति सूत्रे गोपायिप्यतीत्यादात्रायादीन्याधि-
त्वा परत्वात्स्यादय. प्राप्नुवन्तीत्यादाङ्गान्नप्रकाशा आयादय । गोपायती
त्यादावपि शप् स्यादि प्राप्नोति । न च सति शप्यसति वा न विशेष ।
अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तमायादीनां स्यादिभिर
प्यातोऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्ये उक्तम् ॥

वर सांगितल्याप्रमाणें या परिभाषेचा अर्थ असल्यामुळेच, ' आयादय आर्ध-
धातुके वा ' ३-१-३१ या सूत्रावरील भाष्यात ' गोपायिप्यति ' इत्यादि स्थानी आया
दिकाचा बाध करून, विकरणाविधायकसूत्रे पर सूत्रे असल्यामुळे, ' स्य ' इत्यादि
विकरणाची प्रथम प्रवृत्ति होण्याची आपत्ति येते अशी शका उपस्थित करून, भाष्यकार
म्हणतात कीं असें झाल्यास, आयादिक अनवकाश ठरतील, ' गोपायति ' इत्यादि
स्थानी देखील ' स्य ' नें सुर होणारा जो विकरगसमुदाय त्यात अन्तर्गत असल्याचा
शापाची प्राप्ति आहेच, शप् लाबला अथवा न लाबला तरी इष्टरूप सिद्ध होण्यात
काहीं फरक होत नाही हें त्वरें, पण रूप भिन्न होत नाही ही अगदी वेगळी गोष्ट आहे,
तथापि ' स्य ' इत्यादि विकरणांनीं आयादिकाची जागा व्यापली नाही हें म्हणणें बरो
वर नसून, त्यांनीं आयादिकाची सर्व जागा व्याप्त केली आहे व त्यामुळे आयादिक
अनवकाश ठरतात हेंच म्हणणें बरोबर आहे (' शुभ्रूपविच्छिन्नगिणपनिभ्य आय '
सू० २३०३ या सूत्रानें होणारा ' आय ' ' ऋतेरीयङ् ' सू० १४२२ या सूत्रानें
होणारा ' ईयङ् ' , व ' ऋमेणिङ् ' सू० २३१० या सूत्रानें होणारा ' गिङ् ' या तीन
प्रययांना ' आयादि ' म्हणतात ' आय ईयङ् गिङ् चेति त्रय आयादयो मता ' असें
वचन आहे वर सांगितलेल्या तीनही सूत्रानंतर स्य, तासि, च्लि, यक्, शप्, श्यन्, श
इत्यादि विकरणाचें विधान करणारीं सूत्रे अष्टाध्यायीच्या तृतीयाध्यायाच्या प्रथम पादात
पठित आहेत, व त्या सूत्रांमध्ये ' स्यतासी लुलुयो ' हें प्रथम सूत्र असून त्या सूत्रात
' स्य ' चा प्रथम निर्देश केला असल्यामुळे, ' स्यादि ' याचा अर्थ ' स्य ' नें सुर
होणारीं विकरणें असा होतो तसेंच ' शप् स्यादि ' येथें ' स्यादि ' हें शप्चें विशेषण
आहे व त्या दोन पदांचा अर्थ ' स्यादिविकरणसमुदायान्तर्गत शप् ' असा आहे आतां
भाष्यकार अशी शका उपस्थित करतात कीं आय, ईयङ्, व गिङ् याचें विधान कर
णारीं सूत्रे पूर्वसूत्रें असून ' स्य ' इत्यादि विकरणाचें विधान करणारीं सूत्रे परसूत्रें असल्या
मुळे, पूर्वापर बलवत् ' या न्यायान्वयें, स्यादिविकरणाविधायकसूत्रे आयादिकाचें विधान
करणाऱ्या सूत्राच्या अपेक्षेनें बलवत्तर ठरतात, व त्यामुळे स्यादिविकरणें आयादिकांचे,

परत्वामुळे, बाधक टप्प्याची भावति येते. पण या संकेतें निरसन करितांना भाष्यकार म्हणतात की, 'स्य' इत्यादि विकरणांनीं सर्व स्थळें व्यापलीं असल्यामुळे आवादि निरवकाश टरतात—म्हणजे त्यांना प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ मिळत नाही व त्यामुळे ते स्वर्थ ठरूं पाहतान. मग त्यांचें विधान तरी कशास केळें ? पण उवा अर्था पाणिनीनें त्यांचें मुद्दाम विधान केळें आहे व कोणतेंहि पाणिनीय सूत्र स्वर्थ ठरूं शकत नाही त्याप्रमाणें ते आवादि, अनवकाशावामुळेच, स्वादिविकरणाविषयकसूत्रांचे बाधक ठरून प्रथम होतात. आवादि कसे निरवकाश टरतात हें सिद्ध करितांना भाष्यकारांनीं 'गोपाविश्रति' व 'गोपायति' हीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. 'गुप्+लट्' या स्थली 'गुप्+लृप्' या सूत्रानें 'आय' ची प्राप्ति आहे व तसेंच 'स्यतामी' यासूत्रानें 'स्व' ची प्राप्ति आहे. त्याचप्रमाणें 'गुप्+लट्' येवें 'आय' ची प्राप्ति आहे आणि 'वर्तति शप्' सू० २१६७ या सूत्रानें शोपाचीहि प्राप्ति आहे. विकरणाचीं सूत्रें परसूत्रें असल्यामुळे, वरील दोन्ही उदाहरणांत 'आय' न होतां, परत्वामुळे 'स्य' व 'शप्' अनुक्रमें व्हावे, पण तसें शास्त्रास लट्याचें 'गोपाविश्रति' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. हें खरें कीं 'गोपायति' या स्थली 'आय' प्रथम लावला किंवा 'शप्' प्रथम लावला तरी 'गोपायति' असेंच इष्टरूप सिद्ध होतें; कारण 'गुप् + आय+शप् + ति' अशा स्थितींत, 'आय' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे 'पुगन्तलूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्रानें 'गुप्' यांतील उपधाउकारास गुण होऊन 'गोप् + आय + अ+ति' अशी स्थिति झाली असतां, 'अतो गुणे' सू० १९१ या सूत्रानें पररूप पृकादेश होऊन 'गोपायति' असें रूप सिद्ध होतें, आणि तसेंच 'गुप् + शप्+आय + ति' अशा स्थितींत, 'शप्' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, लूपधगुण होऊन 'गोप्+अ +आय+ति' अशी स्थिति झाली असतां, 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू० ८५ या सूत्रानें 'गोपायति' असेंच रूप सिद्ध होतें. पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'आय' व 'शप्' या दोन प्रत्ययांपैकी कोणताहि प्रत्यय प्रथम लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होतें हें म्हणणें प्रकृतिविषयास धरून नाही; कारण येथें प्रश्न हा आहे कीं 'आय' प्रथम व्हावा किंवा 'शप्' प्रथम व्हावा? कोणताहि प्रत्यय प्रथम लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होतेंच हें या प्रश्नाचें उत्तर नव्हे. वास्तविक, अनवकाशावामुळे, 'आय' प्रथम होती हें या प्रश्नाचें खरें उत्तर आहे; कारण आवादिविधायकसूत्रें विशेषसूत्रें आहेत व स्वादिविधायकसूत्रें सामान्यसूत्रें आहेत. जेथें जेथें विशेषसूत्रें प्रवृत्त होऊं पाहतात तेथें तेथें सामान्यसूत्रांची अवश्यप्राप्ति आहेच. म्हणून आवादिकांस प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ मिळत नसल्यामुळे, ते अनवकाशावामुळे स्वादिविकरणांचे बाधक ठरून प्रथम होतात व स्वादिविकरणांचा बाध करितात. हें खरें कीं आवादि प्रत्यय लागल्यानंतर स्वादि विकरणें लागतात. पण त्याचें कारण हें आहे कीं, 'सनाद्यन्ता घातवः' सू० २३०४ या सूत्रान्वये 'सन्' इत्यादि वारा प्रत्ययांपैकी कोणताहि प्रत्यय अन्तीं आल्यास सना प्रत्ययान्त शब्दाला घातुसंज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे, स्वादि विकरणें नंतर लागतात

हे सांगण्याकरिता वेंणनीहि परिभाषा पठित करणार्थी आश्चर्यकृता नाहीं. कारण तशा ठिकाणी ते सूत्र अनंतरादाश्यामुळे आपोआपच दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरते; तसें न मानवाम, तें सूत्र स्वर्थ ठरण्याची आपत्ति येते व कोणतेहि पाणिनीय सूत्र स्वर्थ ठरूं शकत नाहीं हे वर सांगितलेंच आहे. पण ज्याअर्थी ही परिभाषा मुद्दाम भाष्यकारांनी पठित केली आहे व तिच्या समर्थनाथें तत्त्वज्ञानान्याय सांगितला आहे त्याअर्थी हे स्पष्ट होतें की दोन सूत्रांतील उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभावा अचान्याम जसें व्याप्यसूत्र व्यापकसूत्राचें अनंतरादाश्यामुळे बाधक ठरते, तसेंच व्यापकसूत्राची प्रवृत्ति व्याप्यसूत्राच्या व्याप्यसूत्र प्रवृत्त होण्याच्या संबंध अचला तरी व्याप्यसूत्र व्यापकसूत्राचें बाधक होतें हेंच द्वितीय बाधबीज होय, व 'सर्वथि सम्भवे व्यापने भवति' असा जो भाष्यकारांनी सिद्धान्त सांगितला आहे त्याला धरूनच हे द्वितीय बाधबीज सांगितले आहे, व या बाधबीजाच्याच तत्त्वज्ञानान्याय लागू पडतो, व या बाधबीजाच्याच विशेषतान्नाम सामान्यशास्त्र नेहमीकरिता बाधित होतें. 'तदप्रामिष्योग्येऽप्यविताप्येऽपि हृत चारिताः स्यम्' अशा शीतीने व्याख्यान हे द्वितीय बाधबीज पठित करितात व याचें उदाहरण 'सर्वेषाम्' हे देतात. 'सर्वे' या अद्भुत सर्वनामाचे गट्टीचे बहुवचन करितांना 'सर्व+आम्' अशा रिपतीत, - 'वदस्वनापो नुद्' सू. २०८ य 'आमि सर्वनाम्नाः सुद्' सू. २१७ या दोन सूत्राची प्राप्ति होते 'आमि सर्वनाम्नाः सुद्' हे विशेषशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे 'वदस्वनापो नुद्' या सामान्यशास्त्राची आवश्यकता आहेच. ह्मणून ते विशेषसूत्र स्वर्थ ठरूं पाहते प्रवृत्तउदाहरणांत 'वदस्वनापो नुद्' या सामान्यशास्त्रान्वये 'आम्' प्रत्ययास प्रथम नुडागम केल्याम, 'नाम्' हा नुडागमसहित प्रत्यय यदागमपरिभाषेच्या आधारें 'आम्' च आहे अशी बुद्धि पेरल्याने, 'आमि सर्वनाम्ना सुद्' हे विशेषशास्त्र मंतर प्रवृत्त होऊ शकते व अशा शीतीने चरितार्थ ठरूं शकते तथापि अशा ठिकाणीं देखील, या द्वितीय बाधबीजाच्या, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरिता बाधक ठरतें, व सामान्यशास्त्रास प्रथम किंवा नंतर प्रवृत्त होऊं न देतां स्वतःच प्रवृत्त होतें. त्यामुळे प्रवृत्त स्वर्ग 'आम्' प्रत्ययास नुडागम न होतां 'सुद्' आगम होऊन 'सर्व+साम्' अशी स्थिति झाली असता, 'बहुवचने सव्ये' सू. २०५ या सूत्राने अद्वाराचे जागी पडार होऊन व नंतर 'आदेशप्रत्यययो.' सू. २१२ या सूत्राने पत्र होऊन 'सर्वेषाम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होते या द्वितीय बाधबीजांत विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे अनंतरादाश्यामुळे बाधक ठरत नमून अपवादत्वामुळे बाधक ठरत आणि नेहमी करिता बाधक ठरणे हेच ह्या द्वितीय बाधबीजाचें वैशिष्ट्य आहे. व त्यामुळेच या बाधबीजाला तत्त्वज्ञानान्याय लागू पडतो या न्यायाचें स्वरूप पुढें लौकिक सायव्यान येईल. अशा प्रण्यार या द्वितीय बाधबीजाची कांहीं उदाहरणे देतात.)

यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सायकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । यथा यादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्येत्यनेनालोऽन्त्यस्येत्यस्य

बाधः ॥ तदुक्तं मिदचोऽन्यादिति सूत्रे भाष्ये सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेत्यत्र तद्वदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात्तद्वानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्वानस्य चारितार्थ्यसम्भवात् ॥

जसे 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू० २१७५ या सूत्रान्वयं अजादि अनेकाच् धातूच्या प्रथम एकाचाचें द्विवचन करून नंतर 'अजादेर्द्वितीयस्य' या सूत्रान्वयं धातूच्या द्वितीय एकाचाचें द्विवचन केल्यानें 'अजादेर्द्वितीयस्य' हें सूत्र सावकाश ठरण्याचा संभव आहे तरी, तें सूत्र 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्राचे बाधक ठरतें (व अजादि अनेकाच् धातूच्या प्रथम एकाचाचें द्विच न होतां, द्वितीय एकाचाचेंच द्विच होतें.) त्याचप्रमाणें 'अलोऽन्त्यस्य' सू० ४२ या सूत्रान्वयं अन्त्य अलाचे जागीं आदेश केल्यानंतर 'आदेः परस्य' सू० ४४ या सूत्रान्वयं प्रथम अलाचे जागीं आदेश केल्यानें जरी 'आदेः परस्य' हें सूत्र चरितार्थ ठरण्याचा संभव आहे तरी तें सूत्र 'अलोऽन्त्यस्य' या सूत्राचें बाधक ठरतें. (व 'आदेः परस्य' या सूत्राच्या विषयांत 'अलोऽन्त्यस्य' हें सूत्र प्रवृत्त न होतां, 'आदेः परस्य' हेंच सूत्र प्रवृत्त होतें. 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' व 'अलोऽन्त्यस्य' हां दोन्हीं सामान्यशास्त्रां आहेत, व 'अजादेर्द्वितीयस्य' व 'आदेः परस्य' हीं विशेषशास्त्रां आहेत. जेथें जेथें हीं विशेषशास्त्रां प्रवृत्त होऊं पाहितात तेथें तेथें सामान्यशास्त्रांची अवश्यप्राप्ति आहेच व सामान्यशास्त्रां प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्रां प्रवृत्त होऊन तीं चरितार्थ ठरण्याचा संभव आहे. तरी पण 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' या द्वितीय बाधबीजान्वयं, विशेषशास्त्रां सामान्यशास्त्रांची मेहुमीकरितां बाधक ठरून स्वतःच प्रवृत्त होतात व सामान्यशास्त्रांची सुटोच प्रवृत्ति होऊं देत नाहींत.) 'मिदचोऽन्यात्परः' १-१-४७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात कीं उत्सर्गशास्त्रां कार्यं केल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी विशेषशास्त्र उत्सर्गशास्त्राचें बाधक ठरतें; तसें न मानल्यास, 'ग्राम्हणां दही घा, कौण्डिन्यास ताक घा' अशा स्थली, कौण्डिन्यास दही देण्यापूर्वी किंवा दही देण्यानंतर ताक देण्याचा संभव असल्यामुळे, तद्वदानेन दधिदानाचा बाध होऊं शकणार नाहीं. (वास्तविक या स्थलीं आज्ञा देणाऱ्याचा आशय हा आहे कीं 'कौण्डिन्यास फक्त ताकच घा, दही देऊं नरा. कौण्डिन्य खेरीजकरून इतर सर्व ग्राम्हणां दही घा; ' व ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं हा तत्कौण्डिन्यन्याय प्रकृतपरिभाषेच्या समर्थनार्थ सांगितला आहे त्याअर्थी उत्सर्गशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी, विशेषशास्त्र उत्सर्ग शास्त्राचें बाधक ठरतें असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो हें स्पष्ट होतें. केवळ अनवकाशत्वामुळे, उत्सर्गशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरत असतें तर भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेच्या समर्थनार्थ तत्कौण्डिन्यन्यायाचा दाखला दिला नसता)

अत एव यिष्यभेदेऽप्यवाक्यत्वम् । अत एवाचि रक्षेदनेन नुतोऽप्यप-
चादत्वाद्याधमाशङ्क्य न तिष्ठिति ह्यपेक्षेन समाहितं तृज्यसूत्रे भाष्ये ।

‘सत्यपि सभने वाचन भवति’ असा न्याय आहे म्हणूनच, उत्तरंगशास्त्र व अपवादशास्त्र यांचे ग्रिप—म्हणजे कार्या—मित्र असले तरी अपवादशास्त्र उत्तरंग-
शास्त्राचें वाचक होतेंच असा नियम अपवादसामुच्च, ‘तृज्यश्रीष्टु.’ ७ १-९५
या सूत्रावरील भाष्यांत ‘अचि र क्त’ सू २९९ हें अपवादसूत्र अपवादसामुच्च त्या
सूत्राभ्यं ऋताराचे जागी होणाऱ्या रक्षेदेशाने, ‘ऋस्वनचापो नुद्’ सू २०८
या सामान्यसूत्रानें ‘आम्’ प्रत्ययाला होणाऱ्या नुडागमाचा बाध होणाऱ्या भाषांति
येतें अशी दृष्टा उपास्थित वरून त्या शक्येचे समाधान भाष्यकारांनी ‘न तिमृचतम्’
सू ३०० दा ज्ञापकसूत्राच्या आधारानें केलें आहे (अचि र क्त’ चा सूत्रानें ‘तिसृ’ व
‘चितम्’ ह्या शब्दापुढें अजादि विभक्तिप्रत्यय आदशसंस्थातीत ऋताराचे जागी रेषादिग
डातो ‘निम्+आम्’ ह्या रेषातीत, ‘तिसृ’ शब्दापुढें ‘आम्’ हा अजादिविभक्तिप्रत्यय
आल्यामुळे, वरील सूत्राची प्राप्ति होतें, व तसेंच ‘तिसृ’ हें ऋस्वान्त अङ्ग असल्यामुळे,
‘ऋस्वनचापो नुद्’ ह्या सूत्रानें ‘आम्’ प्रत्ययास नुडागमाची प्राप्ति होते रेका
रेकाची प्राप्ति ‘तिसृ’ ह्या प्रकृतीताक अन्य ऋतारास आहे, व नुडागमाची
प्राप्ति ‘आम्’ प्रत्ययास आहे. गारास येतें ‘ऋस्वनचापो नुद्’ ह्या सामान्य-
शास्त्राचे व ‘अचि र क्त’ ह्या विशेषशास्त्राचे कार्य मित्र आहेत. अम अमून
देखील, ‘अचि र क्त’ हें विशेष शास्त्र ‘ऋस्वनचापो नुद्’ ह्या सामान्यशास्त्राचा
बाध करत, व त प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, तिसृ’ हें ऋस्वान्त अङ्ग राहत नाहीं, ‘तिसृ’
अस इतन्त अङ्ग होणार, व त्यामुळे ‘आम्’ प्रत्ययाला नुडागम होऊ शकणार नाहीं
व ‘नि+आम्’ असे पटीच्या बहुवचनार्थें विकृतरूप होणार म्हणूनच वार्तिककारांनी
‘नुमाचिरतृज्यज्ञावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन’ असें वार्तिक केढे आहे; व ह्या वार्ति-
कान्वये रक्षेदेशाचा बाध होऊन नुडागम होतो परंतु भाष्यकारांस हा पूर्वविप्रतिषेध
मान्य नाहीं त्याचें म्हणून अस आहे कीं, पाणिनीन ‘न तिमृचतम्’ हें सूत्र मुद्राम
केलें असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं, रेकादशांन नुडागमाचा बाध होत नाहीं, कारण
तया बाध झाल्या असतें तर, ‘तिसृचतम् इत्येतेषां नामि दीर्घो न स्यात्’ ह्या अर्थाचें
वरील सूत्र पाणिनीन केलें नसत रक्षेदेश कसलाच इतन्त अङ्ग होत असल्यामुळे,
नुडागम प्राप्त होत नाहीं, व त्यामुळे दीर्घार्थाहें प्राप्ति होत नाहीं पण ‘मास्त्वैव
प्रतिषेध’ असा न्याय असल्यामुळे, ‘न तिमृचतम्’ ह्या निषेधात्मक सूत्रावरून हें
स्पष्ट होत कीं, ‘तिसृ’ व ‘चतम्’ शब्दापुढें नुडागमसहित ‘आम्’ प्रत्यय—म्हणजे
‘नाम्—येतो, व नुडागम रेकादेसाचा बाधक मानल्याप्रतिबाध तया नुडागमसहितप्रत्यय
येक शकत नाहीं म्हणून पूर्वविप्रतिषेधाचा आशय कसल्याची येथें गारड नाहीं, व नुडा-
गम रेकादेसाचा बाधक होतो हें ‘न तिमृचतम्’ ह्या निषेधात्मक सूत्रावरूनच सिद्ध
होत सापदा ‘अचि र क्त’ हें अपवादशास्त्र सूत्र आल्यामुळे जरी त्यान, सामान्य

शास्त्राने होणाऱ्या नुडागमाचा बाध करणे योग्य आहे तरी, 'न तिमृचतसृ' ह्या ज्ञापक सूत्रामुळे रेफादेश नुडागमाचा बाधक न होना, नुडागमच रेफादेशाचा बाधक होतो.)

तेन विषयभेदेऽपवादत्वाभावा एव बोध्यते इति कश्चित्, तन्न ।
विन्मतोलुंका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः ।

भाष्यकाराचे असे मत असल्यामुळे, कार्यां भिन्न असल्यास अपवाद उत्सर्गाचा बाधक होत नाही असे जे पट्टा घेयाकरणांने म्हटले आहे ते म्हणजे (भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे) बरोबर नाही, कारण ते बरोबर मानल्यास, 'विन्' व 'मृत्' ह्यांच्या लुक्नां सर्व प्रकारच्या 'टि' लोपाचा बाध न होण्याची आपत्ति येईल ('अस्मा यामेधास्ततो विनिः सू० ११२८ ह्या सूत्राने 'जृ' ह्याला 'विन्' प्रत्यय होऊन 'स्रविन्' असे रूप होते 'अतिशयेन स्रवी' ह्या अर्थात 'स्रविन्' ह्या शब्दास 'इष्ट' प्रत्यय केल्यास, 'स्रज् + विन् + इष्ट' अशा स्थितीत, 'विन्मतोलुंक्' सू० २०२० ह्या सूत्राने 'विन्' प्रत्ययाचा लुक् होऊन, स्रज् + इष्ट = 'स्रजिष्ट' असे रूप होतं. 'इष्ट' प्रत्यय पुढे आल्यास, 'टि' लोप होण्यासंबंधाचे 'टे.' सू० १७८६ हे सामान्य सूत्र आहे. 'विन्मतोलुंक्' हे 'विन्' व 'मृत्' ह्यांच्या लुकासंबंधी सूत्र असल्यामुळे, ते विशेषसूत्र आहे. दोहोंचे कार्यां भिन्न आहेत विशेषशास्त्राचा कार्यां 'विन्' प्रत्यय आहे व सामान्यशास्त्राचा कार्यां 'जृ' ह्या मकृतीतील 'टि' -म्हणजे 'जृ'-आहे, दोहोंचे कार्यां भिन्न असल्यामुळे, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होत नाही असे मानल्यास, 'विन्मतोलुंक्' ह्या विशेषशास्त्राने 'टे.' ह्या सामान्यशास्त्राने होणाऱ्या टिलोपाचा बाध होणार नाही; व तसा बाध न झाल्यास, 'स्रज् + विन् + इष्ट = स्रज् + ० + इष्ट = स्र + इष्ट = 'स्रिष्ट' असे विकृत रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. परंतु कार्यां भिन्न असले तरी विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचा बाध करतं हे भाष्यकाराचे मत स्वीकारल्यास, ती आपत्ति टाळते, आणि म्हणूनच ते मत स्वीकारले पाहिजे.)

यत्तु द्यतेर्दिगीति सूत्रे द्वित्योत्तर दिग्यादेशस्य चारिणार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत् प्रौढ्या ध्वनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन ॥

'द्यतेर्दिगिलिटि' ७ ४-९ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत, द्विच केल्यानंतर दिग्यादेशाचे सूत्र चरितार्थ ठरतं असे जे कैयटाने म्हटले आहे ती केवळ प्रौढोक्ति होय. त म्हणजे बरोबर नाही हे कैयटाने स्वतःच त्याच सूत्रावरील भाष्याच्या पुढील वृत्तीत ध्वनित केले आहे. ('द्यतेर्दिगिलिटि' सू० २३८८ या सूत्रावर 'संन्यासस्येति क्लृप्तम्' असे वार्तिक्यासाने धारित केले आहे. हे धार्तिक करण्याचा हेतु हा फी, जरी दिग्यादेशाचे सूत्र परमूत्र आहे तरी या टिकाणी पूर्व विप्रतिषेध मानून प्रथम 'देह' धातुचे दिवंचन करावे व नंतर माभ्यास 'देह' धातुचे

टिपणी 'दिगि' असा आदेश करावा; नाहींतर 'दिग्' असे लिखाचे रूप मिळ
होऊ शकणार नाहीं. यावर शास्त्रकार असे म्हणतो की, 'देह' धातूचें द्विवचन
प्रथम केव्हावर 'देहदेह' हा स्थानिवद्भावाजें 'देह' आहे असे समजून रचावे
जातें। 'दिगि' असा आदेश करून येतो व ह्मणून मिद्ध करता येतं, आणि म्हणून
वरील धातुिक असण्याची काहीच गरज नाहीं या शब्दाचा भाष्यकार असे उक्तर
देतात की, दिग्वादेशाचें सूत्र परसूत्र असल्यामुळे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या न्याया-
न्याय द्विवचनापूर्वी दिग्वादेशाचीच प्राप्ति होते, व दिग्वादेश प्रथम केव्हावर 'पुन
प्रमद्विज्ञानात् सिद्धम्' या न्यायान्वयें 'दिगि' या आदेशाच्या द्विवचनाची
प्राप्ति होते व 'दिगि' याचें द्विवचन केव्हाच 'दिग्' असे लिखाचे ह्मणून मिद्ध न
होता, 'दिदिग्' असे अनिष्टरूप होण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टाळण्या-
करितां वरील धातुिक मानणे भाग आहे. या धातुिकमनर्थनपर एकदेशी भाषाच्या
टीकेत विप्रतिषेधस्याच समर्थन करतानाच असे म्हटलें आहे की, 'लिटि धातोरन-
भ्यासस्य' सू २१७७ हे सूत्र 'पपाच' इत्यादि स्थलीं सावकाश असून, 'दपतेर्दिगि
लिटि' हें सूत्र द्विवचन करून दिग्वादेश केव्हांच सावकाश आहे, व अगा रीतीन
कोण्ही सूत्रें सावकाश ठरत असल्यामुळे, येथ विप्रतिषेधस्याच लागू पडतों. या
कैपटाच्या टीकेमध्याने ग्रन्थकार असे म्हणतात की एकदेशीभाष्याचें वरें तरी समर्थन
वरण्याकरिता कैपटाने असे म्हटलें आहे, वण में म्हणणे बरोबर नाहीं। कारण 'लिटि
धातोरनभ्यासस्य' हे सामान्यशास्त्र असून 'दपतेर्दिगि लिटि' हें विशेषशास्त्र आहे,
व येथ येथ 'दपतेर्दिगि लिटि' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेंच तेंच 'लिटि धातो' या
या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे. म्हणून या टिपणीं दिग्वादेशाचें सूत्र अनवकाशाचा
मुळे बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, दोन मुख्यवत्त सूत्राचे दिक्ताणी लागू पडणारा विप्रति-
षेधन्याय येथें लागू पडत नाहीं, व 'येन नाप्राप्ते' हाच न्याय येथें लागू पडतो,
व त्या न्यायान्वयें 'दपतेर्दिगि लिटि' हे विशेषशास्त्र 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' या
सामान्यशास्त्राच नेहमीकरितां बाधक ठरत असल्यामुळे, दिग्वादेश प्रथम केव्हावर
द्विवचनाची प्राप्तिच होऊ शकत नाहीं. भाष्यकारांनीं सिद्धान्तभाष्यात हेच सांगितलें
आहे व त्या भाष्याच्या टीकेत कैपटाने स्वष्ट म्हटलें आहे की 'अनवकाशो दिग्वादेश
इति पूर्वं सामान्यविशेषभावमनादित्योमयो : सावकाशस्यमुक्तम् इदानीं तु सामान्य-
विशेषाप्रपणे नाप्राप्ते द्विवचने आत्म्यमात्रस्य दिग्वादेशस्यापवादवमुच्यते'. या कैपटो-
क्तिवरून हें मिद्ध होते की त्याची पूर्वोक्ति केवळ उपचारार्थ-म्हणजे एकदेशीभाष्याचे
कमें तरी समर्थन करण्याकरिता-असून शास्त्रीयसिद्धान्तास धरून न पडणामुळे, ती
केवळ प्रौढोक्ति आहे व स्वीकाराई नाहीं.)

असम्भय एव बाधकत्वं विशेषस्य तद्वैजयन्तदिति धातुिकमतं तु
भाष्यहृता दूषितत्वाच्च लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि ॥

वार्तिककाराचें असें मत आहे कीं जेथें सामान्यशास्त्र व विशेषशास्त्र एकेचवेळीं प्रवृत्त होण्याचा संभव नसेल तशाच ठिकाणीं विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक होते, कारण दोहोंत विरोध असण हेंच बाधकत्व येण्यास कारणाभूत होतें. परंतु भाष्यकारांनीं ('सत्यपि सभवे बाधन भवति' असें सांगून) हें वार्तिककाराचें मत दृष्टि कल असल्यामुळे, तें मत इष्टरूपमिद्धि करण्यावरिता स्वीकारता येत नाहीं.

तत्प्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति तद्वितेष्वचामादेर्धातोरेकाच इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥१८॥

'तद्वितेष्वचामादे' ७-२-११७ व 'धातोरेकाच' ३-१-२२ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात अस सांगितलें आहे कीं, जेथें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहे आणि ज्यांना उद्देशून विधेय सांगितलें आहे त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे तशाच ठिकाणीं तत्प्रकौण्डिन्यन्याय देखील लागू पडतो. ('ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तत्र कौण्डिन्यन्याय' या तत्प्रकौण्डिन्यायांत, 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्' या सामान्यवचनात, दधिदान हें विधेय असून त्या विधेयाचें 'ब्राह्मण' हे उद्देश्य आहेत 'तत्र कौण्डिन्याय' या विशेषवचनात, तत्रदान विधेय असून त्या विधेयाचा 'कौण्डिन्य ब्राह्मण' हा उद्देश्य आहे दोन्ही वाक्यात विधेयें भिन्न असून, त्या विधेयाचे जे उद्देश्य-हणने ब्राह्मण व कौण्डिन्य-आहेत त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे, कारण कौण्डिन्य हा व्याप्य असून तो 'ब्राह्मण' या व्याप्यात अन्तर्भूत आहे. हणून कौण्डिन्यास जें तत्रदान सांगितलें आहे त्यानें, त्याचें ठिकाणीं, दधिदानाचा नेहमीकरिता बाध होतो, व त्याला केवळ तत्र मिळतें व दधि मिळत नाहीं हा न्याय 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' व 'अजादेर्द्वितीयस्य' सू० २१७६ व २१७७ या सूत्रास लागू पडतो. 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सामान्यशास्त्रात, प्रथम एकाचाचें द्वित्व होणें हे विधेय असून त्या विधेयाच 'घातु' हें उद्देश्य आहे. अजादेर्द्वितीयस्य' या विशेषशास्त्रात, द्वितीय एकाचाचें द्वित्व होणें हें विधेय असून, त्या विधेयाच 'अजादि अनेकाच् घातु' हें उद्देश्य आहे. या स्थलीं विधेयें भिन्न असून, विधेयाच्या उद्देश्यात व्याप्यव्यापकभाव आहे, कारण 'घातु' हें उद्देश्य व्यापक असून, 'अजादि अनेकाच् घातु' हें उद्देश्य घातून अन्तर्भूत असल्यामुळें व्याप्य आहे. हणून वर सांगितल्याप्रमाणें, या दोन सूत्रांना तत्प्रकौण्डिन्यन्याय लागून, 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सामान्यशास्त्राचें 'अजादेर्द्वितीयस्य' हे विशेषशास्त्र नेहमीकरिता बाधक ठरतें तमेंच 'अलोऽन्यस्य' व 'आदे परस्य' सू० ४२ व ४४, आणि 'चूस्व नद्यापो नुद' व 'आमि सर्वनाम्न सुद' सू० २०८ व २१७ या सूत्रात विधेयें भिन्न असून उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव असल्यामुळें, या सूत्रांना देखील तत्प्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडतो, व 'आदे परस्य' आणि 'आमि सर्वनाम्न सुद' हीं विशेषशास्त्रें आपापल्या सामान्यशास्त्राचीं नेहमीकरिता बाधक ठरतात पण जेथें उद्देश्यांत व्याप्य

व्यापकभाव नाही तेथे हा न्याय लागू पडत नाही. जसे- 'भयो द्रिगति' व 'तद्वि-
नेयचासदेः' सू० २५४ व १०७५ या दोन्ही अष्टाध्यायिशास्त्रीतील सूत्रांत 'अद्वा'
हें उद्देश्य असून, प्रथम सूत्रानें अन्यत्र अचाला वृद्धि सांगितली आहे व द्वितीय
सूत्राने आद्यचाला वृद्धि सांगितली आहे. येथें उद्देश्यांत किंवा विधेयांत व्याप्यव्यापक-
भाव नसून, फेपळ निमित्ताप्रत्ये व्याप्यव्यापकभाव आहे; कारण प्रथम सूत्रांत वृद्धीचे
निमित्त सामान्य यित् किंवा गित् प्रत्यय असून, शुभत्या सूत्रांत वृद्धीचें निमित्त
विशेष-ह्रणजे तद्धित-यित् किंवा यित् प्रत्यय आहे. ह्रणून् या ठिकाणीं तत्प्रत्ययिद्वय-
न्याय लागू पडत नाही.)

परिभाषा ५९

क्वचित् सर्वयानवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा डेरामो याडादिया-
धकत्वम् । न हि याडादिषु कृतेषु डेराम् प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य ध्वय-
भानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः । तत्र बाधके प्रवृत्ते
यद्व्युत्सर्गोप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तमेव याडादयः । अप्राप्ती तु
न, यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घयाधके निरवकाश इत्यादेशो दीर्घाभावाः । तदेत-
त्पश्यते ॥

कीडे कीडे सर्वथा अवयवत्वात्वासुखेच, एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरते.
(सामान्यशास्त्रांत सर्वे जाता व्यापली असल्यामुळे-ह्रणजे जेथे जेथे विशेषतात्र
प्रवृत्त होऊं पाडतें तेथे तेथे सामान्यशास्त्राची अवयवतासि असल्यामुळे-जेथे विशेष-
शास्त्र सामान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊं शकत नाही, व तसेच सामान्यशास्त्राची प्रथम
प्रवृत्ति शास्त्रास विशेषशास्त्राच्या प्रवृत्तीचे निमित्त गट होत असल्यामुळे विशेषशास्त्र
प्रवृत्त होऊं शकत नाही, अशा स्थलीं-—ह्रणजे सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीपूर्वी किंवा
सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर देखील जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही अशा-
स्थलीं-विशेषशास्त्र सर्वथा अवयवत्वा ठरत असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्राचे बाधक
होत. ग्रन्थकारांनीं प० ५८ च्या सारेंमी 'तद्व्यसिष्येऽचारिताप्ये' हेतस्य बाधकत्वे
योग्य' असें ठरविले आहे. ही सामान्यतेने असून तिचा अर्थ असा आहे कीं एकसूत्र
दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरण्याकरितां हें आवश्यक आहे कीं जेथे जेथे तें सूत्र प्रवृत्त होऊं
पाडतें तेथे तेथे दुसऱ्या सूत्राची अवयवतासि असल्यामुळे, तें व्यर्थ ठरण्याचा संभव
आहे. अशी निमित्त असली तरच दोन सूत्रांत बाध्यबाधकभाव उत्पन्न होतो, नसली
तर उत्पन्न होत नाही. पुढें ग्रन्थकार या बरील सामान्यतेची दोन विभागा करितात.
(१) 'तद्व्यसिष्येऽचारिताप्ये' कृते चारिताप्येम् ' (२) 'तद्व्यसिष्येऽ
चारिताप्ये' कृतेऽचारिताप्येम् ' प्रथम भागाचें विवेचन प० ५८ मध्ये करून आतां

वार्तिककारांचें असे मत आहे कीं जेथें सामान्यशास्त्र व विशेषशास्त्र एकचवेळीं प्रवृत्त होण्याचा संभव नसेल तशाच ठिकाणीं विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक होतें; कारण दोहोंत विरोध असणे हेच बाधकत्व येण्यास कारणाभूत होतें. परंतु भाष्यकारांनीं ('सत्यपि संभवे बाधनं भवति' असें सांगून) हें वार्तिककाराचें मत दृष्टि वरून असल्यामुळे, ते मत इष्टरूपसिद्धि करण्याकरितां स्वीकारतां येत नाहीं.

तत्तत्कौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति तद्वितेष्वचामादेर्धातोरेकाच इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥१८॥

‘तद्वितेष्वचामादेः’ ७-२-११७ व ‘धातोरेकाचः’ ३-१-२२ इत्यादि सूत्रां-
घरील भाष्यांत असे सांगितले आहे कीं, जेथें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहे आणि ज्यानां उद्देशून विधेय सांगितलें आहे त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे तशाच ठिकाणीं तत्तत्कौण्डिन्यन्याय देखील लागू पडतो. (‘ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तत्तत्कौण्डिन्यन्याय’ या तत्तत्कौण्डिन्यायांत, ‘ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्’ या सामान्यवचनांत, दधिदान हें विधेय असून त्या विधेयाचे ‘ब्राह्मण’ हे उद्देश्य आहेत. ‘तत्तत्कौण्डिन्याय’ या विशेषवचनांत, तत्तत्तदन विधेय असून त्या विधेयाचा ‘कौण्डिन्य ब्राह्मण’ हा उद्देश्य आहे. दोन्हीं वाक्यांत विधेयें भिन्न असून, त्या विधेयाचे जे उद्देश्य-हणजे ब्राह्मण व कौण्डिन्य-आहेत त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे; कारण कौण्डिन्य हा व्याप्य असून तो ‘ब्राह्मण’ या व्याप-
मान अन्तर्भूत आहे. हणून कौण्डिन्यास जें तत्तदन सांगितलें आहे त्यानें, त्याचें ठिकाणीं, दधिदानाचा नेहमीकरितां बाध होतो, व त्याला केवळ तत्तत् मिळतें व दधि मिळत नाही हा व्याप्य ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ व ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ सू० २१७६ व २१७७ या सूत्रांस लागू पडतो. ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ या सामान्यशास्त्रांत, प्रथम एकाचाचें द्वित्व होणें हे विधेय असून त्या विधेयाचे ‘घातु’ हें उद्देश्य आहे. अजादे-
र्द्वितीयस्य’ या विशेषशास्त्रांत, द्वितीय एकाचाचें द्वित्व होणें हें विधेय असून, त्या विधेयाचें ‘अजादि अनेकाच् घातु’ हें उद्देश्य आहे. या स्थलीं विधेयें भिन्न असून, विधेयांच्या उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव आहे; कारण ‘घातु’ हें उद्देश्य व्यापक असून, ‘अजादि अनेकाच् घातु’ हें उद्देश्य घातूंत अन्तर्भूत असल्यामुळे व्याप्य आहे. हणून वर सांगितल्याप्रमाणें, या दोन सूत्रांना तत्तत्कौण्डिन्यन्याय लागून, ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ या सामान्यशास्त्राचें ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ हें विशेषशास्त्र नेहमीकरितां बाधक ठरतें. तसेंच ‘अलोऽन्यस्य’ व ‘आदेः परस्य’ सू० ४२ व ४४, आणि ‘जृह्व-
नघापो नुद्’ व ‘आमि सर्वनाम्नः सुद्’ सू० २०८ व २१७ या सूत्रांत विधेयें भिन्न असून उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव असल्यामुळे, या सूत्रांना देखील तत्तत्कौण्डिन्यन्याय लागू पडतो, व ‘आदेः परस्य’ आणि ‘आमि सर्वनाम्नः सुद्’ ही विशेषशास्त्रे आपापल्या सामान्यशास्त्राची नेहमीकरितां बाधक ठरतात पण जेथें उद्देश्यांत व्याप्य-

व्यापकभाव नाही तोंच हा व्याप लागू पडत नाही. जसे- ' लघो भिति ' व ' लघि-
नेवचामादेः ' सू० २५४ व १०७५ या दोन्ही अष्टाध्यायीकारांनील सूत्रांत ' भट्ठ ' हे उद्देश्य असून, प्रथम सूत्राने अन्य अक्षराया वृद्धि सांगितली आहे व द्वितीय
सूत्राने आद्यप्राण वृद्धि सांगितली आहे. येथे उद्देशाने विना विशेषाने व्याख्यापर-
भाव समून, केवळ निमित्ताभावे व्याख्यापरभाव आहे; कारण प्रथम सूत्राने वृद्धिचे
निमित्त सामान्य भिन् विना जित् प्रत्यय असून, दुसऱ्या सूत्रांत वृद्धिचे निमित्त
विशेष-कारणे सादित-भिन् विना जित् प्रत्यय आहे. कारण या द्वितीय तात्कालिक-
न्याय लागू पडत नाही.)

परिभाषा ५९

प्राचेक्ष सर्वधानवशादात्वादेव पाथकार्य यथा डेरामो पाडादिया-
धपतयम् । न हि पाडादियु कृतेषु डेराम् प्राप्नोति निर्विद्यमानस्य व्यप-
धानात् । तत्र स्वस्य पूर्वे प्रवृत्तिरित्येव तेषां वाचः । तत्र पाथके प्रवृत्ते
यद्व्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तत्रैव पाडादयः । अप्राप्ती तु
न, यथा पचेयुरित्यादी दीर्घवाचके निरवकाश इत्यादेशे दीर्घाभावः । तदेत-
त्पश्यते ॥

कोटि कोटि सर्वांश अन्तःशान्तामुल्लेख, एक मूत्र दुसऱ्या सूत्राचे वाचक ठरत.
(सामान्यशास्त्राने सर्वे जागा व्यापणी असल्यामुळे-कारणे जेथे तेथे विशेषनाम
प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे-जेथे विशेष-
शास्त्र सामान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व तसेंच सामान्यशास्त्राची प्रथम
प्रवृत्ति शास्त्रास विशेषशास्त्राच्या प्रवृत्तिचे निमित्त करू होत असल्यामुळे विशेषशास्त्र
प्रवृत्त होऊ शकत नाही, असा इतली-वृत्ताने सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीपूर्वी इत्या
सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर द्यावेल जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही असा
इतली-विशेषशास्त्र सर्वथा अवश्यप्राप्ति करत असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्राचे वाचक
होते. ग्रन्थकाराने प० ५८ च्या कारंभी ' तद्व्युत्सर्गयोगेऽचारितार्थ्ये इत्यस्य वाचकमेव
बीजम् ' असे म्हटले आहे. ही सामान्योक्ति असून तिच्या अर्थ असा आहे की एवंग्र
दुसऱ्या सूत्राचे वाचक टाण्याकरिता हे आवश्यक आहे की जेथे तेथे ते मूत्र प्रवृत्त होऊ
पाहते तेथे तेथे दुसऱ्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, ते इतली टाण्याचा संभव
आहे. अशी स्थिति असली तरच दोन सूत्रांत वाच्यवाचकभावा उत्पन्न होता, नसली
तर उत्पन्न होत नाही. पुढे ग्रन्थकार या बरील सामान्योक्त्याचे दोन विभाग करितात.
(१) ' तद्व्युत्सर्गयोगेऽचारितार्थ्ये कृते चारितार्थ्यम् ' (२) ' तद्व्युत्सर्गयोगेऽ
चारितार्थ्ये कृतेऽचारितार्थ्यम् ' प्रथम भागाचे विवेचन प० ५८ मध्ये करून आता

ग्रन्थकार द्वितीय भागाचे विवेचन प्रकृतपरिभाषेत करितात या द्वितीयभागाचे देखील दोन पोटभेद आहेत, एक पोटभेद हा की, अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्राची प्रथम प्रवृत्ति झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र मुळीच प्रवृत्त होऊ न शकणें, व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हेंच प्रथम बाधबीज मानलें गेले आहे. द्वितीयभागाचा दुसरा पोटभेद हा आहे की, अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त नष्ट होत नसल्यामुळे, सामान्यशास्त्र देखील नंतर प्रवृत्त होणें हेच तृतीये बाधबीज होय. सामान्यशास्त्राची सर्वत्र अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर, जेथे विशेषशास्त्र नंतर प्रवृत्त होण्याचा सभय आहे तेथे देखील, विशेषशास्त्र सावकाश असूनहि, सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतें हें द्वितीय बाधबीज होय व याचेच विस्तृत विवेचन ग्रन्थकारान प० ५८ मध्ये केलें आहे. द्वितीय बाधबीजस्थलीच बाधक ठरणान्या सूत्रास अपवाद म्हणतात, पण प्रथम व तृतीय बाधबीजस्थली बाधक ठरणान्या सूत्रास अपवाद असें म्हणता येत नाही हें आता ग्रन्थकार सांगणार आहेत व तस म्हणण्याचें कारण काय आहे हें देखील सांगणार आहेत. सारांश द्वितीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र अपवादत्वामुळ सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरत, व या स्थलीच तत्कालिण्डन्याय लागू पडतो प्रथम व तृतीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळ सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतें व या दोन्ही बाधबीजस्थली तत्कालिण्डन्याय लागू पडत नाही प्रथम व तृतीय बाधबीजस्थली हा फरक आहे की, प्रथम बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याच निमित्त राहत नसल्यामुळ, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरिता बाधक ठरतें, पण तृतीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याच निमित्त कायम राहत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त होते या तृतीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरिता बाधक ठरत नाही, व त्याची बाधकता एवढ्याच पुरती असते की तें सामान्यशास्त्रास प्रथम प्रवृत्त होऊ न देतां, स्वतःच प्रथम प्रवृत्त होतें, व नंतर सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति होण्याच्या आद येत नाही. या तृतीय बाधबीजस्थली माठरकौण्डिन्यपरिवेषणन्याय लागू पडतो. 'हयवरद' या माहि-
 श्वरसूत्रावरील भाष्यात तो न्याय भाष्यकारांनीं सांगितल्या आहे व तो असा आहे. 'माम्हणा भोग्यन्ता माठरकौण्डिन्यो परिवेषितामिति । नेदानीं तौ भुज्जाते.' या न्यायाचा अर्थ असा आहे की 'माम्हणाना भोजन घाला. माठर व कौण्डिन्य या दोन माम्हणांनीं वाढावें.' त्याचेकडे वाढण्याचें काम सोंपलें असल्यामुळे ते इतर माम्हणाच्या पक्षीत भोजन करू शकत नाहीत, त्याचें वाढण्याचें काम संपल्यानंतरच ते भोजन करू शकतात. या ठिकाणीं इतर माम्हणांच्या पक्षीत भोजनास वसू न शकणें हीच बाधकता आहे. वाढण्याचें काम संपल्यावर त्यांनीं भोजन करण्यास कांहीं हरयत नाही. सारांश, त्यांचे भोजन नेहमीकरिता बाधित होत नसून वाढण्याचें काम संप

पर्यंतच याधित होत, आणि हाच न्याय जर मानित्याप्रमाणें तृतीय बाधवर्जात लागू पडतो तर्कसंगिडन्यायाय लागू पडला असण तर जम संप्रदान दधिदानाच नेहमी-
 करिता बाधक ठरत तम विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त शास्त्रावर सामान्यशास्त्राच्या प्रवृ-
 त्तीच निमित्त उपलब्ध असून देखील विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राच नेहमीकरिता बाधक
 नसल अमत्त अता ग्रन्थकार तृतीय बाधवर्जाचे उदाहरण देतात) जम 'डेराम्' सू०
 २७० ह सूत्र 'याडाप' सू० २९० या सूत्राच बाधक ठरत याडागम प्रथम केष्याम 'डि'
 चे जागीं आमादेश होऊ शकत नाही, कारण 'डेराम्' या सूत्रात निदिष्ट असलेला जो
 'डि' (व ज्याचे जागीं आमादेश होण सांगितल आहे) त्या त व आनन्त अन्नात याडा
 गमाच व्यवधान हातें अशा ठिकाणी व घटसूत्राची बाध्यसूत्राच्या पूर्वी प्रवृत्ति होण
 एवढ्याचपुरतो त्याची बाधकता असते बाध्यसूत्र प्रवृत्त झाल्यानंतर जर उत्सर्गशास्त्राची
 प्राप्ति हात असेल तर त उत्सर्गशास्त्र देखील प्रवृत्त होतच जस वराल उदाहरणात 'डि'
 च जागीं आमादेश शास्त्रावर याडागम होतो बाध्यसूत्र प्रथम प्रवृत्त शास्त्रावर जर
 उत्सर्गशास्त्राची प्राप्ति होत नसेल तर त उत्सर्गशास्त्र प्रवृत्त होत नाही जस 'पचयु'
 या स्थली शेषांचा बाधक निरवकाश इयादश शास्त्रावर दीर्घ हात नाही ('रमा'
 या प्रातिपदिकाच सप्तमीच एकवचन करिताना 'रमा + डि' या स्थितीत 'डेराम्'
 सू० २७० व 'याडाप' सू० २९० या दोन सूत्राची प्राप्ति हातें जेथे जथ 'डेराम्'
 हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहत तेथे तथे 'याडाप' या सूत्राची अप्रत्यक्ष प्राप्ति आहेच आणि
 त्यामुळे 'डेराम्' हें सूत्र थय ठरू पाहत 'याडाप' या सूत्रानें प्रथम कार्य
 केल्यास, 'रमा+या+डि (इ)' अशी स्थिति हाईल व त्यामुळे 'रमा' ह आबन्त
 भल आणि 'डेराम्' या सूत्रात निदिष्ट असलेला 'डि' प्रथम या दोहोंत याडागमाच
 व्यवधान हात असल्यामुळे, 'डेराम्' ह सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही. या निष्काणी
 हे लक्षात ठेवत पाहिले की 'निर्देश्यमानस्यदेशा भवन्ति' प० १२ ही वदागमन्या
 याची अपवादक परिभाषा असल्यामुळे, येथे वदागमपरिभाषा प० ११ लागू पडत नाही
 म्हणजे याडागममहित 'डि' प्रत्यय 'डि' च आहे अस मानता येत नाही—आणि
 म्हणून 'डेराम्' हें सूत्र थय ठरू पाहत, व अनवकाश चामुळे 'त 'याडाप' या
 सामान्यशास्त्र च बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त हातें, आणि त प्रवृत्त झाल्यानंतर 'रमा+
 डि=रमा + आम्' अशा स्थिति झाली असता, 'याडाप' हें सामान्यशास्त्र, 'आम्'
 हा स्थानियज्ञावान 'डि' च आहे अस समजून, प्रवृत्त हात व याडागम हातो आणि
 'रमा+या+आम्' अशी स्थिति होऊन 'रमायाम्' अस शुद्ध रूप सिद्ध होत पण
 'पच्' धातूच त्रिधिलिङाच प्रथमपुरुषाच बहुवचन करिताना 'यामुद् परम्भपदेपु'
 सू० २२०९ या सूत्रान 'यामुद्' आगम होऊन, व लिङ म लोपादनन्यस्व' सू०
 २२११ या सूत्रान 'यामुद् = यास्' यातील सकाराचा लोप होऊन व 'वर्तुम्'
 सू० २२१३ या सूत्रान 'शि' चे जागी 'उस' आदेश होऊन, 'पच्+व+उस्'
 अशी स्थिति झाली अमत्ता 'अतो दाया यति' सू० २१४० व 'अता येय' सू०

२०१० या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते, 'अतो दीर्घो यजि' या सूत्राने प्रथम दीर्घकार्य केल्यास, 'पचा + या + उ' अशी स्थिति झाली असता, अदन्त अद्ग राहत नसल्यामुळे, 'अतो येय' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास जागाच मिळत नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरू पाहत. म्हणून निरवशाशत्वामुळे ते सूत्र प्रथम प्रवृत्त होते व 'या' चे जागी 'इय' असा आदेश होऊन 'पच+इय् + उ' अशी स्थिति होते अशी स्थिति झाल्यावर अदन्त अद्गापुढे यन्प्रवादादारांनील वर्णाने सुरू हागारा ग्रन्थय राहत नसल्यामुळे, अता दीर्घो यजि' या उत्सर्गशास्त्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व 'पचेयु' असे इष्टरूप मिळू होते सार्वांश 'रमायाम्' या स्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त होत, पण 'पचेयु' या स्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत नसल्यामुळे, सामान्यशास्त्र मुळीच प्रवृत्त होऊ शकत नाही.) या बरील अर्थाची ही परिभाषा भागतात.

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति ॥ ५९ ॥

“ कोठें कोठे अपवादशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर देवाील सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होते ”

अपवादशास्त्रोऽत्र बाधकारः ॥

या परिभाषेतील 'अपवाद' या शब्दाचा 'बाधक' एवढाच अर्थ समजावा. (जेथे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यावर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा समभव असतो तशाच ठिकाणी विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे अपवादत्वामुळे बाधक होत आणि तशाच ठिकाणी तशा विशेषशास्त्राला 'अपवाद' ही परिभाषिक सज्ञा लागू पडते. पण जेथे विशेषशास्त्र अनवशाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरत तशा ठिकाणी 'अपवाद' ही परिभाषिक सज्ञा लागू पडत नाही, व तशा स्थली 'अपवाद' शब्दाचा उपयोग केला असल्यास, त्याचा, सामान्यशास्त्राच्या अवश्यप्राप्तिमुळे सामान्यशास्त्राचा बाधक, असा लक्षणवृत्तीने अर्थ घरावा हा जो अपवाद शब्दाचा ग्रन्थशाराने अर्थ सांगितला आहे तो बरोबर आहे हे निश्चय करण्यारिता ग्रन्थकार पुढील पंक्तीत आप्याचे प्रमाण देतात)

तदुक्त गुणोपलब्धकोस्त्यत्र भाष्ये । अभ्यासधिकारेष्वपवादा उत्सर्गाग्र बाधने । अजीगणत् । अत्र गणोत्त्वमपवादत्वाद्दलादिः शेषं बाधने । न गणोत्त्वमपवादत्वाद्दलादि शेषं बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन । गणरुपाभ्यासान्त्यणस्येत्वमित्यर्थे हत्यादिः शेषेण तन्निवृत्तौ तदनपकाशमीत्येतु एतेन तस्य प्राप्तिरन्त्यहलोऽभावात् । अभ्यासधिकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च बाधितम् । तस्मिन् मानि लोपे कृते नामध्या-

च्छिष्टस्यान्त्यस्येत्यमिति न दोषः । न च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादस्य मप्यस्य सुवच, तस्य चरितार्थविषयताया उत्तत्वात् ॥

‘ गुणो यद्गुणो ’ ७-४-८२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार ‘ अभ्यास विकारेषु अपवादा उरसर्गाच्च बाधन्ते-ह्यणजे अभ्यासातील वर्णांचे जागी फरक होण्याचे विधान करणाऱ्या सूत्रामध्ये एक उरसर्गसूत्र व दुसरे अपवादसूत्र असले तर अपवाद-सूत्र उत्सर्गसूत्राचा बाध करित नाही—अशी परिभाषा पठित करून परिभाषेचे ‘अजी-गणन्’ हे उदाहरण देतात व म्हणतात की, या उदाहरणात ‘ ई च गण ’ हे सूत्र अपवादत्वामुळे ‘ हलादि शेष ’ या सूत्राचे बाधक ठरते. असे म्हणून लगेच भाष्यकार पुढे म्हणतात की ‘ ई च गण ’ हे सूत्र अपवादत्वामुळे ‘ हलादि शेष ’ या सूत्राचा बाध करित नाही तर मग ते सूत्र ‘ हलादि शेष ’ या सूत्राचा कशामुळे बाध करिते ? अनवकाशत्वामुळे बाध करित. हे भाष्य अपवाद शब्दाचा जो वर अर्थ सांगितला आहे त्याला प्रमाण आहे ‘ ई च गण ’ या सूत्राचा ‘ गण् ’रूपी अभ्यासाच्या अन्त्य णकाराचे जागी ईकार होतो असा अर्थ असल्यामुळे, ‘ हलादि शेष ’ या सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्य केव्हास, अभ्यासातील अन्त्य णकार नाहीमा होतो, व त्यामुळे ‘ ई च गण ’ हे विशेषशास्त्र आपले कार्य करू शकत नाही व अनवकाश ठरते, ‘ ई च गण ’ या विशेषशास्त्राने प्रथम कार्य केव्हास, अभ्यासातील अन्त्य णकाराचे जागी ईकार होऊन अभ्यासात अन्त्य हल् राहून नसल्यामुळे ‘ हलादि शेष ’ हे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही तथापि अभ्यासातील वर्णांचे जागी फरक होण्याचे विधान करणाऱ्या सूत्रामध्ये परस्परात बाध्यताप्रभाव नसतो असे मागून भाष्यकारांनी ‘ अजीगणन्’ हे रूप सिद्ध करू आहे तशी परिभाषा असल्यामुळे, ‘ हलादि शेष ’ या सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम अभ्यासातील अन्त्य णकाराचा छेप केव्हावर बाकी राहिलेला जो अभ्यास-म्हणजे ‘ ग-’त्यातील अन्त्य वर्णाच्या-म्हणजे अकाराच्या-जागी, ‘ ई च गण ’ हे सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळे, त्या विशेषशास्त्राच्या सामर्थ्याने, ईकारादेश होता व ‘ अजीगणन्’ असे इष्टरूप हाण्यात काही अदचण येत नाही. (ती परिभाषा नसती तर ‘ अजीगणन्’ असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकले नसत) ‘ ई च गण ’ हे विशेषशास्त्र ‘ येन नाप्राप्ते ’ या न्यायान्वये ‘ हलादि शेष ’ या सामान्यशास्त्राचे अपवादत्वामुळे बाधक ठरते असे म्हणता येत—असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणण बरोबर नाही, कारण जेथ सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास नंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा सभय असतो तशाच ठिकाणी विशेषशास्त्रास अपवाद हाणता येत असे (भाष्यकारांनी) म्हटले आहे (‘ गण् ’ घातूच्या निजन्ताच्या लुटाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचन करिताना, ‘ निश्चि दुभ्यस्तु ’ सू० २३१२ या सूत्रान्वये ‘ चि ’चे जागी ‘ चन् ’ होऊन व ‘ चटि ’ सू० २३१५ या सूत्राने द्विवचन होऊन ‘ अ + गण् गण् + नि + चन् + त् ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ हलादि शेष ’ सू० २१७९ व ‘ ई च गण ’

सू० २५७३ हीं दोन सूत्रे प्राप्त होतात. ' ई च गणः ' हे विशेषशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे ' हलादिः शेषः ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊं शकत नाही, व सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊन ' गण् ' या अभ्यासांतील अन्त्य वाक्याचा स्वर होत असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तिनंतरहि कार्य करू शकत नाही. अशा रीतीने ते सूत्र सर्वथा अनवकाश ठरत असल्यामुळे, ' निरवकाशा हि विधयः सावकाशात् निर्धानं बाधन्ते ' या न्यायान्वये सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरतें, व त्यामुळे ते प्रथम प्रवृत्त व्हावयास पाहिजे. पण ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, ' अजीगणन् ' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकत नाही. तसे इष्टरूप सिद्ध व्हावें म्हणून भाष्यकार ' अभ्यासविकारेष्वपवादो उत्सर्गाच्च बाधन्ते ' अशी परिभाषा पठित करितात व अशी परिभाषा पठित करण्याची अनेक प्रयोजने आहेत असे सांगून त्या प्रयोजनांपैकी ' अजीगणन् ' असे रूप सिद्ध होणें हेंहि एक प्रयोजन आहे असे म्हणतात. त्या परिभाषेत ' अपवादः ' असा शब्द पठित आहे. म्हणून ' ई च गणः ' हें सूत्र अपवादसूत्र आहे कीं काय या संबंधाने चर्चा करिताना भाष्यकार म्हणतात कीं ' ई च गणः ' हें सूत्र ' हलादिः शेषः ' या सूत्राचें अपवादत्वा-मुळे बाधक ठरत नसून अनवकाशात्वामुळे बाधक ठरते. भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं जेथे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचें अनवकाशात्वामुळे बाधक ठरतें तशा दिशणी तें सूत्र अववाद मानता येत नाही. बाधकमूलास ' अपवाद ' ही संज्ञा तेव्हाच लागू पडते कीं जेव्हा सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर तें सूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव आहे. जसे, ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' सू० २१७५ हें सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्या-नंतर ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असल्यामुळे, ' अजादेर्द्वितीयस्य ' या सूत्राला ' अववाद ' ही संज्ञा लागू पडते, आणि म्हणूनच भाष्यकार म्हणतात कीं ' अभ्यासविकारेष्वपवादो उत्सर्गाच्च बाधन्ते ' अशी परिभाषा पठित न करिता, ' अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते ' अशी परिभाषा पठित करणे योग्य आहे, व या परिभाषेत ' बाधकाः ' असा सामान्यशास्त्राचा उपयोग केला असल्यामुळे, ती परिभाषा सर्व प्रकाश्या बाधक विशेषशास्त्रांना-मग ती विशेषशास्त्रे अववादत्वामुळे बाधक ठरत असेल किंवा अनवकाशात्वामुळे बाधक ठरत असेल-लागू पडण्यांत कोही अडचण येत नाही. अशी परिभाषा असल्यामुळे, ' ह्यग्निः शेषः ' या सामान्यशास्त्राचा वाच न होता, तें प्रथम प्रवृत्त होतें, व नंतर ' ई च गणः ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन ' अजीगणन् ' असे इष्टरूप सिद्ध होतें. तारांत या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं ' अववाद ' हा परिभाषित शब्द तशाच बाधक विशेषशास्त्रांना लागू पडतो कीं जी सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर प्रवृत्त होण्याचा संभव आहे. अर्थां प्रत्यक्ष ' अववाद ' शब्दाचा अर्थ असा आहे हें सिद्ध करण्या-करितां दुसऱ्या भाष्यार्थे प्रमाण देण.)

इको झाल्लियत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् । सत्र हि अज्ज्ञेनेतिदीर्घेण गुणोत्तरं फलभावेनानवकाशन्याद् गुणे प्राधिने दीर्घोत्तरं गुणः स्यादीर्घ-विधानं तु मिनोतेदीर्घं कृते सनि मीमित्यत्र मीप्रहणेन प्रहणेऽर्थवत्तत्र पश्चात्प्राप्तगुणप्राप्त्यर्थमिको प्रलिति किरगमित्युक्तम् । अन्यभाषवादावेन याचे तद्विषये उक्तमप्राप्तवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चामङ्गलमिति स्पष्टमेव ॥

‘ इको झल् ’ १-२-९ या सूत्रावरील भाष्यांन देगील हे ध्वनित केलें आहे. त्या भाष्यांत अमे झटले आहे की (‘ सार्वाधातुसार्वाधातुयोः ’ सू० २१६८ या सूत्रानें) गुण केल्यावर ‘ अज्ज्ञनगमां सनि ’ सू० २६१४ या सूत्रानें दीर्घ केल्यास त्या दीर्घावरणापामून कांहीच फलनिपत्ति होत नाही. म्हणून अनवकाशाग्रामुळे तें दीर्घावरणाचे सूत्र गुणाचा बाध करतें. दीर्घावरणानंतर गुण होऊं शकतो (पण तमें केल्यास दीर्घावरण स्वयं टरणार. तथापि श्रौंघांचें विधान स्वयं टरत नाही.) तें दीर्घविधान असावरितां केलें आहे की (‘ दु मिन् प्रक्षणे ’ हा श्रवादिगर्गातील) ‘ मि ’ धातु (‘ अज्ज्ञनगमां सनि ’ या सूत्रान्वये) दीर्घ केल्यावर ‘ सनि मीमासु ’ सू० २६०३ या सूत्रांत पठित असलेल्या ‘ मी ’ धातूने त्या धातूच प्रहण व्हाव, व अशा रीतीने तें दीर्घविधानाचें सूत्र चरितार्थ टरतें. आणि दीर्घ केल्यावर गुणाची प्राप्ति होत अम-ल्यामुळे, त्या गुणाचा बाध व्हावा व प्राप्त झालेले गुणसार्थ होऊं नये म्हणून, ‘ इको झल् ’ या सूत्रांत झलादि मताच्या शिष्टानें विधान केलें आहे जर अनवकाशाग्रामां देगील ‘ येन नाप्राप्ते ’ हा न्याय लागू पडूं शकत अमना तर, अनवकाशाग्रामुळे गुणाचा नेहमीवरितां बाध झालाच अमता, व गुणविधायक सामान्यसूत्र प्रवृत्त होऊं शक-लेच नसतें. त्यामुळे ‘ इको झल् ’ हें सूत्र स्वयं टरण्याची व तमेंच त्या सूत्रावरील भाष्य असंगत-चूक-टरण्याची आपत्ति येने हे उघड आहे. (ही पत्ति नीटप्यानांत येण्याकरितां आपण ‘ चि ’ धातु घेऊं. ‘ चि + सन् ’ अशा स्थितींत ‘ सन्यहोः ’ सू० २३९५ या सूत्रानें द्विवचन होऊन ‘ चिचि + सन् ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ सार्वाधातुसार्वाधातुयोः ’ सू० २१६८ या सूत्रानें गुण पात्रला आहे व तयेंच ‘ अज्ज्ञनगमां सनि ’ सू० २६१४ या सूत्रानें ‘ चि ’ या अतन् धातूच्या इकाराचें दीर्घ होणे पावले आहे. गुण प्रथम केल्यास ‘ चिचि + सन् ’ अशी स्थिति होणार व ‘ चि ’ यांतील अन्य गृह्यार दीर्घ अमच्यामुळे त्याचा दीर्घ केल्यास ‘ छ ’ व होणार. म्हणून ‘ अज्ज्ञनगमां सनि ’ हें दीर्घावरणाचें सूत्र स्वयं टरूं पाहतें. हें सूत्र जेथें जेथें प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें तेथें ‘ सार्वाधातुसार्वाधातुयोः ’ या गुणविधायकसूत्राची अवश्य-प्राप्ति आहेच. अशा रीतीने त्या सूत्रास प्रवृत्त होण्याकरितां कोणतेहि स्पष्ट मिळत नसल्यामुळे तें दीर्घावरणाचें सूत्र अनवकाशाग्रामुळे, ‘ निरवकाश इ विषयः सावधत्वात् विधीन् बाधते ’ या न्यायान्वये, गुणविधायकसूत्राचें बाधक ठरून तें प्रथम प्रवृत्त होतें. तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर ‘ चिचि + सन् ’ अशी स्थिति झाली असता, गुण होण्याचें निमित्त उपलब्ध असल्यामुळे-ह्मणजे ह्मन्ताद्वापुडें आरंभतुळ ‘ सन् ’ प्रथम

असल्यामुळे—प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणें गुणविधायकसूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकतें. पण गुण केल्यास 'चिच्चेपति' असें सनाचें विकृत रूप होईल. दुसरे असें कीं दीर्घीकरणानंतर गुण केला असतां, दीर्घीकरण व्यर्थ ठरणार; कारण 'चि' धातूच्या अन्त्य इकाराचा दीर्घ करून 'चिच्ची + मन्' अशा स्थितीत गुण केल्यावर 'चिच्चे + मन्' असें रूप होणार, व दीर्घ न करितां गुण केला तरी 'चिच्ची + मन् = चिच्चे + मन्' असेंच रूप होणार. मग दीर्घीकरणचें सूत्र कशास केले? ते सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहतें, पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'सनि मीमाधु' सू० २६२३ या सूत्रांत जें 'मी' धातूचे ग्रहण केले आहे त्या 'मी' ग्रहणानें, 'स्वादिगणांतील-ह्रस्व इकारान्त 'मि' धातूचा अन्त्य इकार 'अज्जन' या सूत्रानें दीर्घ केल्यावर, त्या 'मि' धातूचें ग्रहण व्हावें याकरितां तें दीर्घीकरणचें सूत्र केलें आहे. दीर्घ केल्यावर प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणें गुणाची प्रगति आहे व वास्तविक गुण झाला पाहिजे हें वर सांगितलेच आहे. तो प्राप्त झालेला गुण न व्हावा म्हणून 'इको झल्' हें सूत्र मुद्राम केलें आहे, व त्या सूत्रान्वयें, ह्रन्त अद्वापुठे झलादि सन् प्रत्यय आला असतां तो किन् होत असल्यामुळे, 'कृति च' सू० २२१७ या सूत्रान्वयें गुण न होता, 'चिच्चीपति' असें ह्रस्व रूप सिद्ध होत असें भाष्यकाराचें म्हणणें आहे. या भाष्यांत देखील दीर्घीकरणचें सूत्र अनवकाशत्वामुळे गुणाचें बाधक ठरतें असें म्हटलें आहे. अपवादत्वामुळे बाधक ठरतें असें म्हटलें नाही. त्याचें कारण हें आहे कीं गुणविधायक सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास दीर्घीकरणचें सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर जर तें सूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असता तरच तें सूत्र अपवादत्वामुळे गुणाचें बाधक ठरलें असते, व अपवादत्वामुळे जर गुणाचें बाधक ठरलें असतें तर तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर गुणाचा नेहमीकरिता बाध होऊन गुण होऊंच शकत नसता व 'इको झल्' हें गुणाचा निषेध करणारें सूत्र व्यर्थ ठरलें असतें आणि तसेंच भाष्यकारांनीं जे म्हटलें आहे कीं दीर्घीकरणानंतर गुण होऊं शकतो व तो न व्हावा म्हणून पाणिनीला 'इको झल्' हें सूत्र करणें भाग पडलें तें म्हणणें देखील अयोग्य ठरलें असतें. पण दीर्घीकरणचें सूत्र अनवकाशत्वामुळे गुणाचें बाधक होत व दीर्घीकरणानंतर गुण होऊं शकतो असें भाष्यकारांनीं म्हटलें असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं जेथें अनवकाशत्वामुळे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचें बाधक ठरतें तेथें तशा सूत्रास 'अपवाद' ही संज्ञा मुख्यार्थांत लागू पडत नाही, व तसें सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यसूत्राचा नेहमीकरिता बाध होत नमून, जर त्याचें निमित्त उपलब्ध असेल तर, तें नंतर प्रवृत्त होऊं शकते.)

(वरील भाष्यासंबंधानें दोन शंका उपस्थित होतात. भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रांत 'अच्' चें ग्रहण अशाकरितां केले आहे कीं 'सनि मीमाधु' या सूत्रांत पठित असलेल्या 'मी' धातूनें 'मि' धातूचें ग्रहण

म्हावें. परंतु 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येव ग्रहणम्' प० ११४ अशी परिभाषा असल्यामुळे, 'सनि मीमाषु' या सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या दीर्घ ईकारान्त 'मी' धातूनें 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रान्वये दीर्घ होणाऱ्या 'मी' धातूचें ग्रहण करतां येत नाहीं. पण ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'गामादाग्रहणेऽविशेषः' प० ११५ ही वरील परिभाषेची अरवादात्मक परिभाषा असल्यामुळे, ती (प० ११४) परिभाषा आनीत्य ठरते, आणि तसेंच 'सनि मीमाषु' या सूत्रांत 'मी' व 'मा' या दोन्ही धातूंचें एकत्र ग्रहण केलें असल्यामुळे, प्रथमासिन्ध्यायान्वये-ग्रहणे साहचर्य-न्यायाने-जसें प्रतिपदोक्त-ग्रहणे साक्षात् पठिता- 'मा' धातूनें, 'आदेश उपदेशेऽशिति' सू० २३७० या सूत्राने 'मि' धातूचें 'मा' असें रूप झाल्यावर तशा लाक्षणिक 'मा' चें, ग्रहण होतें त्याचप्रमाणें 'मी' या प्रतिपदोक्तधातूनें, 'मि' धातूचें दीर्घाकारण झाल्यानंतर तशा लाक्षणिक 'मी' चें ग्रहण करण्यांत कांहीं दीर्घ येत नाहीं. दुसरी शंका अशी कीं 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रांत 'अच्' ग्रहण 'मी' धातूनें 'मि' धातूचें ग्रहण व्हावें एवढ्याचकरितां जर केलें आदि तर 'अच्' असा सामान्यशब्द उच्चारण्याची कांहींच गरज नव्हती. 'नेकमुद्राहरणं सूत्रारम्भं प्रयोजयति' असा न्याय असल्यामुळे, जर 'अच्' ग्रहणाचें, 'मि' धातूनें 'मी' धातूचें ग्रहण व्हावें, एवढेंच प्रयोजन असतें तर 'मिज्जनगमां सनि' असें सूत्र केल पाहिजे होतें. परंतु ही शंका वेळील बरोबर नाहीं; कारण 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रातील 'अच्' हा शब्द 'गम्' धातूचें विशेषण आदे व त्या दोन शब्दांचा अर्थ 'अज्ञादेशगमेः' असा होतो व तसा अर्थ होत असल्यामुळे 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रातील 'गम्' यानें 'गम्' धातूचें ग्रहण न होतों, 'सनि च' व 'इह' सू० २६१५ य २६१६ या सूत्रान्वये इण्, व इड् धातूच्या जागीं होणाऱ्या गमादेशांचेच ग्रहण होतें. सारांश, 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रातील 'अच्' ग्रहण 'मी' धातूनें, दीर्घ झालेल्या 'मि' धातूचें, ग्रहण व्हावें एवढ्याचकरितां नमून त्याचे, वर सांगितल्याप्रमाणें, दुसरीहि प्रयोजन आदे. म्हणून वरील शंका अनुपपन्न ठरते.)

यन्तु काञ्चनीत्यादायपवादमयड्विषयेऽप्यण भवति क्वचिदपवादविषयेऽपीति न्यायादिति, तत्र । अण् कर्मणि चेति सूत्रस्यभाष्यविरोधात् । तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थं गोदायो वज्रतीत्याद्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थं शैपिकीण् चोच्यः ॥

('वाचके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव' - ग्रहणे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यानंतर जर सामान्यशास्त्राची प्राप्ति अनेक तर ते नंतर प्रवृत्त होतें-असा प्रवृत्तपरिभाषेचा अर्थ ग्रन्थकारानें केला आहे. पण कांहीं व्याकरण या परिभाषेचा अर्थ वेगळ्या तऱ्हेनें करितात. ते असा अर्थ करितात कीं जेथे विशेषशास्त्र व सामान्यशास्त्र हीं दोन्ही प्राप्त होतात तेथें क्वचित् स्थलीं सामान्यशास्त्र विशेषशास्त्राला पूर्वीकडे

प्रत्यय केल्यास, 'काञ्चनी' हें रूप सिद्ध होऊ शकत, व तें रूप सिद्ध होण्याकरितां प्रवृत्तपरिभाषेचा जो विपरीत अर्थ काही व्याकरणांनी केला आहे तसा अर्थ करण्याची काहीच गरज नाही तथापि येथ अशी शक्ती उत्पन्न होते की, 'शेषे' या अधिकारात 'वृद्धाच्छ' सू० १३३० हें सूत्र साक्षात् पाठित असल्यामुळे व 'काञ्चन' हें प्रातिपदिक वृद्धसङ्ग असल्यामुळे, 'काञ्चन' शब्दाहून शैषिक अणुप्रत्यय न होता 'छ' प्रत्यय झाला पाहिजे या शक्यतेचे उत्तर आहे की शैषिकाधिकारात 'तत्र जात, तत्र भव, तस्य निवास, तस्येदम्' इत्यादि जे शिरीष्ट प्रत्ययार्थ सांगितले आहेत तशा अर्थानुषंग 'छ' हा अणुप्रत्ययाचा बाधक होतो 'तेन निर्मितम्' हा अर्थ शैषिकाधिकारात सांगितला नाही ह्यामुळे तशा अर्थानुषंग होणाऱ्या शैषिक अणुप्रत्ययाचा 'छ' प्रत्यय बाधक होत नाही, आणि त्यामुळे 'काञ्चनेन निर्मित' या अर्थानुषंग 'छ' प्रत्यय न हाता, शैषिक अणुप्रत्यय होऊन 'काञ्चनी' असे रूप सिद्ध होतें)

अत्रेदं बोध्यम् । येन नाप्राप्तेत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये स्वेतरद्यद्यत् प्राप्नोति तद् बाध्य, विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवहियते । अनवकाशत्वेन बाधेऽप्येव यक्तु शक्या यद्युदाहरणमस्ति, विनिगमनाविरहात् ॥

येथें हें लक्षात ठेवाव कीं, 'येन नाप्राप्ते' या परिभाषेतील 'येन' या पदाचा 'स्वेतरेण'—ह्याने स्वतः हून भिन्न (बाधकशास्त्राहून भिन्न)—असा अर्थ केल्यास, बाधक शास्त्र जेथें जेथें प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें तेथें ज्या उपा सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे तीं सर्व सूत्रे बाधकशास्त्रानें बाधित झाली पाहिजेत, कारण तसे झाल्याशिवाय, इतर—म्हणजे सामान्य—सूत्राची जेथें प्राप्ति नाही असें कोणतेंहि स्थळ बाधकशास्त्र प्रवृत्त होण्याकरितां मिळू शकणार नाही यालाच व्याकरणशास्त्रात 'बाध्यसामान्यचिन्ता' असें म्हणण्याचा व्यवहार आहे (सारांश एखादें सूत्र कोणकोणत्या सूत्राचें बाधक आहे या संधानें जेथें विचार करणें आहे तशा स्थली बाध्यसामान्यचिन्ता असा व्यवहार केला जातो.) जेथें अनवकाशत्वामुळे एखादें सूत्र अनेक सूत्राचें बाधक ठरतें तशा स्थली देखील, उदाहरण मिळू शकत असल्यास, बाध्यसामान्यचिन्ता समवते कारण 'येन नाप्राप्ते' या न्यायान्वये अपवादत्वामुळे बाधक ग्रन्थान्या सूत्राचे ठिकाणी बाध्यसामान्यचिन्ता समवते व अनवकाशत्वामुळे बाधक ठरणान्या सूत्राच्या विषयात ती समवत नाही अशा तऱ्हेचा भेद करण्यास कोणतेंहि प्रमाण किंवा युक्ति उपलब्ध नाही (सारांश अपवादत्वामुळे सूत्र बाधक ठरत असो किंवा अनवकाशत्वामुळे सूत्र बाधक ठरत असो, अशा दोन्ही ठिकाणी बाध्यसामान्यचिन्ता सारखीच समवत यापतीत व तसेंच पुढील पतीत अनवकाशस्थली 'यद्युदाहरणमस्ति' असें ग्रन्थकारानें काढटल ह सममत नाही काहीं टीकाकारांच मत असें आहे कीं, ही केवळ

वैचित्र्योक्ति आहे व त्या उक्तीचा अर्थ असा समजू नये कीं अनवकाशस्थलीं उत्पन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेची किंवा बाध्यविशेषचिन्तेची उदाहरणे मिळू शकत नाहीत वास्तविक पाहिले असता, अनवकाशस्थलीं उत्पन्न होणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या चिन्तांची उदाहरणे मिळू शकतात अपवादस्थलीं उत्पन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेची किंवा बाध्यविशेषचिन्तेची उदाहरणे मिळणें दुर्लभ आहे म्हणून वास्तविक ग्रन्थकारानें 'यद्युदाहरणमस्ति' ह अपवादस्थलीं म्हणावयास पाहिजे होतें, व अनवकाशस्थली त्या शब्दाचा त्याने जो उपयोग केला आहे तो बरोबर नाही असें काहीं टीकाकार म्हणतात 'अनवकाशस्थलीं उत्पन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेची अनेक उदाहरणे देता येतील तथापि दोन निवडक उदाहरणे खाली दिली आहेत ' अचि र कृत ' सू० २११ हें सूत्र असें आहे कीं जेथें तें प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें गुणविधायक ' नतो दिसर्वनामस्मानशो ' सू० २७५, पूर्वसर्वर्गदीर्घविधायक ' प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' सू० १५४, व उत्त्वैकादशविधायक ' ऋत उत् ' सू० २७९ या तीन सूत्रांपैकी कोणत्याना कोणत्या तरी सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे ही तीन सूत्रे अशीं आहेत कीं तीं प्रवृत्त झाल्यावर ' अचि र कृत ' हें विशेषज्ञान प्रवृत्त होऊ शकत नाही, कारण तीं सूत्रे प्रवृत्त झाल्यानंतर हें सूत्र प्रवृत्त होण्याचें निमित्त कायम राहत नाही म्हणून अनवकाशवामुळे हें सूत्र त्या तीन्ही सूत्रांच बाधक ठरतें, आणि म्हणूनच या सूत्रावरील घृतीति 'गुणदीर्घावानामपवाद ' असें शिक्षितानीं म्हटलें आहे—पद्म बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान १३५ तलेंच ' उर्कन् ' सू० २५१७ या विशेष शास्त्रान कोणत्यांतील सूत्र बाधित होतात या मबध्दानें विचार करिताना, ' अचीकृत् ' या स्थली ' उपधायाध ' सू० २५७१ या सूत्राची ' अमीमृत्तन् ' या स्थली ' मृत्पूर्वदि ' सू० २४७३ या सूत्राची, ' अवीपृथत् ' या स्थली ' पुगान्तलूपधस्य च ' सू० २१८९ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे बरील तीन सूत्रांनीं प्रथम कार्य कथाम ' उर्कन् ' हें सूत्र प्रवृत्त होण्याच निमित्त नष्ट होत. म्हणून अनवकाशस्थानामुळे हें सूत्र त्या तीन्ही सूत्रांच बाधक ठरत, आणि म्हणूनच या सूत्रावरील टीका ' इराराम पवात् ' असें शिक्षितानीं म्हणून आहे—पद्म बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान ८६९)

यदि तु येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थं कार्येणेत्यर्थो चा, तदा बाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशत्वेन बाधेऽप्येतद्वाधेन सार्थक्यमुत तद्वाधेनेत्येवं विशेषचिन्ता सम्भवति यद्युदाहरणमस्ति ॥ ५९ ॥

' येन नाप्राप्ते ' या परिभाषेतील ' येन ' या पदाचा ('स्वतरेण' असा अर्थ न वरिता) ' लक्षणेन ' किंवा ' कार्येण '—म्हणजे ज्या विशिष्ट सूत्राची किंवा ज्या विशिष्ट कार्याची अवश्यप्राप्ति आहे—असा अर्थ केंद्रात, अशा स्थलीं जो विचार करणें आहे त्याला बाध्यविशेषचिन्ता म्हणतात (अशा स्थलीं एखादें सूत्र कोणत्या कोणत्या सूत्राचें बाधक राहत असा विचार करणें नमून, एखादें सूत्र किंवा कार्य

कोणया विशिष्ट सूत्राचें किंवा कार्याचें बाधक आहे एवढाच विचार करावयाचा असतो, आणि हाच दोन प्रकारच्या चिन्तेमध्ये फरक आहे) जेथें अनवकाशत्वामुळे पुरांद सूत्र किंवा कार्य बाधक ठरत असेल तशा ठिकाणीं देखील, (अपवादनामुळे बाध होत असल्यास जशी बाध्यविशेषचिन्ता समवते त्याचप्रमाणे), उदाहरण मिळू शकत असल्यास, या विशिष्ट सूत्राचें किंवा कार्याचें अथवा त्या विशिष्ट सूत्राचें किंवा कार्याचें बाधक झाल्यान बाधकतास चरितार्थ ठरतें अशा तऱ्हेची बाध्यविशेष चिन्ता समवते (बाध्यविशेषचिन्तेचीं उदाहरणं ग्रन्थकारानें स्वतःच पुढील दोन परिभाषामध्ये दिली आहेत)

परिभाषा ६०

तत्र कार्येणेत्यर्थं पररूपत्वावाच्छिन्ने कार्यं आरभ्यमाणाया वृद्धेस्त-
द्याधकाचै निर्णीते किंशास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह—

बाध्यसामान्यचिन्ता व बाध्यविशेषचिन्ता कशास्य म्हणतात हें मागील परिभा-
षेंत सांगून, आता ग्रन्थकार बाध्यविशेषचिन्तेसंबंधानें नियम घालून देणाऱ्या पुढील
तीन परिभाषा सांगतात. ' येन नाप्राप्ते ' यातील ' येन ' या पदाचें जे घर तीन
अर्थ—म्हणजे (१) स्वेतरेण (२) लक्षणेन, व (३) कार्येण—सांगितले आहेत
त्या तीन अर्थांपैकीं) ' येन ' या पदाचा ' येन कार्येण ' असा अर्थ केल्यास,
(ण्यव्ययट्ठसु ' सू० ७३ या सूत्रानें सांगितल्या) वृद्धीन पररूपकार्याचा बाध
होतो असे निश्चित केल्यावर, कोणत्या सूत्रानें सांगितलेल्या पररूपकार्याचा बाध
होतो अशी बाध्यविशेषचिन्ता उत्पन्न झाली असता ही परिभाषा सांगतात—

पुरस्तादपरादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६० ॥

" पूर्वी सांगितलेल्या अपवाद त्याच्या नंतर प्रथम सांगितलेल्या उत्तराचा
बाधक होतो, पुढे सांगितलेल्या उत्तराचा तो अपवाद बाधक होत नाही. "

अत्रश्च स्वपरस्मिन्बाधनीत्ये प्रथमोपस्थितानन्तराधेन चारितार्थ्ये
पथादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानामाद्यः आकाक्षाया निवृत्तेर्धिप्रति
पेधशस्त्रायाधे मानामायाद्येतस्य योजम् ॥ ६० ॥

अपवादसूत्रानें स्वतः हून भिन्न सूत्राचा बाध केल्याच पाहिजे (कारण सामा-
न्यशास्त्र न सर्व नागा स्थापरी अवलोकामुळ त्याला बाधण्यातियाय अपवादशास्त्रास
प्रवृत्त होण्याइतनां कारणेहि स्यात मिळणें शक्यच आहे) म्हणून, त्याच्यापुढे जें
त सामान्यशास्त्र प्रथम उपस्थित होत त्याचा बाध करून तें आरंभदृष्ट्या चरितार्थ झाल्या
वर, उगा सामान्यशास्त्राचा बाध केल्या त्याच्या पुढे सांगितलेल्या सामान्यशास्त्राचें त

(अपवादसूत्र) बाधक होते असे म्हणण्यास काही प्रमाण नाही. अशा रीतीने त्या अपवादसूत्राची आकांक्षा नाहींशी झाल्यावर, पुढे दुसरे सामान्यशास्त्र सांगितले अम-
ल्यास, त्या शास्त्राचे देखील, ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' ह्या सूत्राचा बाध पडून, तें
अपवादसूत्र बाधक ठरते असे म्हणण्यास काहीच प्रमाण नाही. ह्याच न्यायाच्या
पायावर ही परिभाषा रचली आहे. (' एत्येधयुद्सु ' ह्या वृद्धिरूप कार्याचे विधान
करणाऱ्या अपवादात्मक सूत्राच्यापुढे जी सूत्र पडिते आहेत त्यांमध्ये सर्वांत जपल
' एडि पररूपम् ' सू० ७८ हें पररूपकार्यविधायक सामान्यसूत्र आहे, व ह्या सूत्राचा
बाध केल्याने ' एत्येधयुद्सु ' ह्या सूत्राची आकांक्षानिरृति होऊन तें चरितार्थ
ठरतें, व मग त्याला पुढील इतर पररूपकार्यविधायक सामान्यशास्त्राचा बाध पर-
ण्याची गरज उरत नाही. अशा रीतीने तें सूत्र चरितार्थ झाल्यावर, ' एडि पररू-
पम् ' ह्या सूत्रानंतर सांगितलेल्या पररूपकार्यविधायक ' ओमाटोश्च ' सू० ८०
ह्या दुसऱ्या सामान्यशास्त्राचा तें बाध करू शकत नाही. ' एत्येधयुद्सु ' व ' ओमा-
टोश्च ' हीं दोन्ही सूत्रे आपापल्या विषयात चरितार्थ व सुलब्ध असल्यामुळे, अशा
शिकणी ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' हा न्याय लागू पडतो, व ' ओमाटोश्च ' हें पर-
सूत्र असल्यामुळे, तें ' एत्येधयुद्सु ' ह्या सूत्राचें बाधक होतें. म्हणूनच ' भव+भा+
इहि=भव+एडि ' येथें वृद्धिरूप एकादेश न होता, ' ओमाटोश्च ' ह्या सूत्राने पररूप
एकादेश होतो व ' अवेहि ' असे रूप होतें, ' अवेहि ' असं होत नाही.)

परिभाषा ६१

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तेत्यस्यौष्ठाद्यशो डीप्निषेधत्यावच्छिन्नयाधरुत्वे
निर्णीते किंचिद्विहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह—

' नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तवर्णशृङ्गाच ' सू० ५११ हें सूत्र, ओष्ठादि पाच
शब्दाच्या विषयात ' डीप् ' निषेधाचें बाधक आहे असें निश्चित केल्यावर, कोणत्या
सूत्रानें सांगितलेल्या ' डीप् ' निषेधाचें तें बाधक आहे अशी बाध्यविरोधचिन्ता
उत्पन्न झाली असता ही परिभाषा सांगतात

पञ्चेऽपवादा पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६१ ॥

" मध्य सांगितलेला अपवाद त्याच्यापूर्वी सांगितलेल्या सूत्राचा बाधक होतो;
त्याच्या नंतर सांगितलेल्या सूत्राचा बाधक होत नाही "

तेनौष्ठादिषु पञ्चस्यसयोगोपधादिति प्रतिषेध एव बाध्यते, न तु
सहनञ्चविद्यमानलक्षण इति नासिकोदरेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ पूर्वोपस्थित-
वाधेन नैराकाङ्क्षमस्या वीजम् ॥ ६१ ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, ' नासिकोदर ' ह्या सूत्रापूर्वी अमराल्या ' स्वाहाशो-
पसर्जनादसयोगोपधात् ' सू० ५१० ह्या सूत्रान ' असयोगोपधात् ' ह्याने जो ' टीप् '
प्रतिषेध सांगितला आहे त्या प्रतिषेधाचे ' नासिकोदर ' हे सूत्र, ओष्ठ, ' उद्ध-
दन्त, वर्ण, व शृङ्ग ह्या पांच शब्दांच्या विषयांत बाधक होत. पण ते सूत्र
त्याच्या पुढे असलेल्या ' सहनन्विद्यमानपूर्वाच्च ' सू० ५१२ ह्या सूत्रांत जो ' टीप् '
प्रतिषेध सांगितला आहे त्याचे बाधक होत नाही, असे ' नासिकोदर ' ४१-५५
ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (' स्वाहाशोपसर्जनादसयोगोपधात् ' ह्या
सूत्रात ' असयोगोपधात् ' असा शब्द वापरला असल्यामुळे, उपसर्जनभूत स्वाहावाचन
सयोगोपध शब्द जर समासाच्या अर्थांत असला तर ' टीप् ' ग्रन्थ होत नाही म्हणून
' शोभनी शुक्लौ यस्या सा ' ह्या स्थली, ' सुगुह्वरी ' असे रूप न होत, ' सुगुह्वरा '
असे रूप होत ' नासिकोदर ' ह्या सूत्रात उच्चारलेले ओष्ठादि पाच शब्द सयो-
गोपध आहेत, व त्यामुळे ' स्वाहाशोपसर्जनात् ' ह्या सूत्राने त्याचे ठिकाणी ' टीप् '
निषेधाची प्राप्ति झाली आहे त्या निषेधाचा ' नासिकोदर ' हे सूत्र बाध करतें
व विकरवैकल्य ' टीप् ' होतो असे विधान करतें. जसे किम्वोष्टी-किम्वोष्ठा,
सुगुह्वरी-सुगुह्वरा, शुभ्रदन्ती-शुभ्रदन्ता, सुगुह्वरी-सुगुह्वरा. ' सहनन्विद्यमानपूर्वाच्च '
ह्या सूत्रात देखील ' टीप् ' निषेध सांगितला आहे, पण हे सूत्र ' नासिकोदर ' ह्या
सूत्राच्या पुढे असल्यामुळे, त्यात सांगितलेल्या ' टीप् ' निषेधाचा ' नासिकोदर '
हे सूत्र, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, बाध करू शकत नाही म्हणून ' सहोष्ठा '
' अनाष्ठा, ' ' विद्यमानोष्ठा ' अशीच रूपे होतात दीक्षितानी ' नासिकोदर ' ह्या
सूत्रास, ' नासिका ' व ' उदर ' ह्या शब्दांच्या विषयात, ' पुरस्तादपवाद '
प ६० ही परिभाषा देखील लावली आहे ' नासिका ' व ' उदर ' हे स्वाहा-
वाचक शब्द असल्यामुळे, ' न श्रोत्रादिशब्दच ' सू० ५१२ ह्या सूत्रान्वये,
त्याचे ठिकाणी ' टीप् ' निषेधाची प्राप्ति आहे हे सूत्र ' नासिकोदर ' ह्या सूत्राच्या
वगेचे पुढे आहे व ' सहनन्विद्यमानपूर्वाच्च ' हे सूत्र त्यानंतर आहे म्हणून ' पुर-
स्तादपवाद ' ह्या न्यायाने, ' नासिकोदर ' हे अपवादसूत्र त्याच्या अगदी जवळ
असलेल्या ' न श्रोत्रादिशब्दच ' या सूत्राचे बाधक होतें पुढे असलेल्या ' सहनन् '
सूत्राचे बाधक होत नाही उलट, तेंच सूत्र ' नासिकोदर ' ह्या सूत्राचे, विप्रति-
षेध न्यायाने, बाधक होतें म्हणून शुद्धनासिका—शुद्धनासिकी अशी रूपे होतात
पण अनासिकी, सहनासिकी अशी रूपे न होता, अनासिका, सहनामिका अशीच
रूपे होतात) प्रथम उपस्थित झालेल्या सूत्राचा बाध करून चरितार्थ झालेल्या
अपवाद सूत्राला इतर सूत्राचा बाध करण्याची आकांक्षा राहत नाही, हे ह्या परि-
भाषेची हीच गोष्ट होय (— म्हणजे ह्या न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे, व
ती युक्तिसिद्ध आहे असे समजावे)

परिभाषा ६२

ननु घा छन्दसीत्यनेन सेहोपिधेयनन्तरस्यापित्वस्येव हेरपि विकल्पाः स्यात् । तथा नेटीति निषेधोऽनन्तरहलन्तलक्षणाया इय सिचिवृद्धिमृजि-
वृद्धयोरपि स्यात्, अत उक्तन्यायमूलकमेवाह—

‘सेहोपिधेय’ सू० २१०१ ह्या सूत्राच्या लगेच पुढे असल्यान्या ‘वा छन्दसि’ सू० ३५५२ ह्या सूत्राने, ‘सि’ चे जागीं होणारा ‘हि’ हा आदेश वेदान विस्तरकरून ‘अपिन्’ असतो, असें अगदीं जखळ असल्यान्या अपिन्च्या विकल्पाचे जसें विधान केले आहे त्याचप्रमाणे, वेदांत ‘सि’ चे जागीं ‘हि’ हा आदेश विस्तरकरून होतो असें ‘हि’ च्या विस्तरपावहल देखील ‘वा छन्दसि’ ह्या सूत्राने विधान होण्याची आपत्ति येते. (‘सेहोपिधेय’ ह्या सूत्रात होत कार्याचें विधान केले आहे—(१) ‘सि’ चे जागीं ‘हि’ हा आदेश होण व (२) ‘सि’ जरी ‘पिन्’ आहे तरी त्याचे जागीं होणारा ‘हि’ हा आदेश ‘अपिन्’ होणे. ह्या सूत्राच्या लगेच पुढे ‘वा छन्दसि’ हे विस्तरविधायक सूत्र पठित असल्यामुळे, ‘सेहोपिधेय’ ह्या सूत्रातील लगेच मागे अम होत्या अपिधेरूपी कार्यास न लागता, त विकल्पविधायक सूत्र उभयपिधेय कार्यास लागू पडण्याची आपत्ति येते) तसेंच ‘नेटि’ सू० २२६८ ह्या सूत्राने जो वृद्धिनिषेध सांगितला आहे तो जसा त्याच्या लगेच मागे असलेल्या ‘यद्वज्रहलन्तस्याच’ सू० २२६७ ह्या सूत्रास लागतो त्याचप्रमाणे तो निषेध ‘सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु’ सू० २२९७ व ‘मृनैवृद्धि’ सू० २४७३ ह्या सूत्रांना देखील लागू पडण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून वर जो न्याय सांगितला आहे—म्हणजे प० ६० मध्ये ‘अवश्य स्वपरस्मिन् बाधनीये . मानाभावा’ असा जो न्याय सांगितला आहे—त्याच न्यायाच्या आधारावर रचलेली ही परिभाषा सांगतात—

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो चेति ॥ ६२ ॥

“जेव्हा पुढां सूत्राकशाचे विधान किंवा कशाचा प्रतिषेध करत तेव्हा तें विधान किंवा तो प्रतिषेध त्याच्या सगळें जखळ असलेल्याचाच समजावा”

(ही परिभाषा असल्यामुळे ‘वा छन्दसि’ ह्या सूत्रांत जे विकल्पाचें विधान केले आहे तें, ‘सेहोपिधेय’ ह्या सूत्रातील अपिधेयचें विधान त्याच्या अगदीं जखळ असल्यामुळे, तेवढ्याच विधानाला तें विकल्पविधान लागू पडतें, ‘सि’ चे जागीं ‘हि’ होतो हे विधान त्या मानानें दूर असल्यामुळे, त्या विधानास मित्रत्याच विधान लागू शकत नाहीं तसेंच ‘नेटि’ ह्या सूत्रातील वृद्धिनिषेध अगदीं जखळच्या सूत्रास लागू पडतो, व दूरच्या सूत्रास लागू पडत नाहीं, कारण जखळच्याचें विधान किंवा निषेध करून चरितार्थ झालेवया अपवादसूत्रास इतराचें विधान किंवा निषेध करण्याची आज्ञा राहत नाहीं.)

अत एव सख्याव्ययादेरिति ङीष्प्रहण चरितार्थम् । तद्व्यनन्तरस्य ङीषो विध्यभाषाय ।

ही परिभाषा असल्यामुळ, 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' सू० ४८५ ह्या सूत्रातील 'ङीप्' प्रहण चरितार्थ ठरतें तें त्याच्या अगदीं जवळ असलेल्या (' बहुव्रीहेरुधपो ङीप् ' सू० ६८४ ह्या ङीप्चें विधान करणाऱ्या) सूत्रातून त्यात ' ङीप् ' ची अनुवृत्ति न व्हावी ह्या करिता केलें आहे (सख्याव्ययाद् ' एवढच जर सूत्र केलें असतें तर त्याच्या हलोंच मार्गे असणाऱ्या ' बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ' ह्या सूत्रातून ' ङीप् ' ची अनुवृत्ति झाली असती ती अनुवृत्ति न व्हावी व ' ङीप् ' चें विधान न व्हावें झणून 'सख्याव्ययादेर्ङीप्' असें सूत्र केलें आहे व अशा रीतीन त्या सूत्रातील ' ङीप् ' प्रहण चरितार्थ ठरतें)

न त्तिच्चाति सूत्रे दीर्घप्रहणश्च चरितार्थम् । तद्व्यनन्तरस्यानुदात्तोपदेशेत्यस्यैव निषेधाभाषाय ॥

तसेच ' न त्तिचि दीर्घश्च ' सू० ३३१४ ह्या सूत्रात ' दीर्घश्च ' हे दीर्घप्रहण चरितार्थ ठरतें तें दीर्घप्रहण, ' अनुदात्तोपदेश ' सू० २४२८ ह्या सर्वांत जवळ असलेल्या सूत्रात सांगितलेल्या कार्यांचाच केवळ निषेध न व्हावा झणून, केलें आहे. ('अनुदात्तोपदेश' ह्या सूत्रात अनुदासिकलोपाचें विधान केलें आहे हें सूत्र 'न त्तिचि' ह्या सूत्राच्या सर्वांत जवळचें सूत्र आहे 'अनुनासिकस्य विश्लो किति' सू० २६६६ ह्या सूत्रात अनुनासिकान्ताच्या उपधेचा दीर्घ व्हावा असें विधान केलें आहे, पण हें सूत्र 'अनुदात्तोपदेश' ह्या सूत्राच्या बरेंच पूर्वी पडित आहे ' न त्तिचि ' एवढेंच जर सूत्र केलें असतें तर त्याच्या सर्वांत जवळ असलेल्या ' अनुदात्तोपदेश ' ह्या सूत्रात अनुनासिकलोपाचें जें विधान केले आहे तेवढ्याच विधानाचा ' न त्तिचि ' ह्या सूत्रानें निषेध झाला असता, बरेंच पूर्वी असलेल्या ' अनुनासिकस्य विश्लो ' ह्या सूत्रात उपधादीर्घाचें जें विधान केलें आहे त्या विधानास 'न त्तिचि' हा निषेध, ह्या परिभाषे प्रमाणें, लागू पडला नसता परंतु पाणिनीला दोन्ही कार्यांचा निषेध करावयाचा होता. म्हणून त्याला ' न त्तिचि ' ह्या सूत्रात ' दीर्घश्च ' हे शब्द सुद्धा घालावे लागले, व अशा तऱ्हेनें ते शब्द चरितार्थ ठरतात)

मध्येऽपवादस्याद्योपेक्षयाऽनन्तरस्येति न्यायः प्रचल इत्यष्टाभ्य इति सूत्रे कैयटः ॥

' मध्येऽपवादा ' इत्यादि न्यायाच्या (प ६० व ६१ च्या) मानानें ' अतन्तस्य विधि ' (प ६२) हा न्याय प्रचल आहे असें ' अष्टाभ्य आद् ' ७१-२१ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेन वैयर्थ्यें द्यावें आहे. (अष्टौ पुत्रा यस्य स अष्टपुत्र ' येथें ' अष्टन्+जम्+पुत्र+जम्+सु ' अशा स्थितीत, ' सुपो धातुप्रतिपदिकयो ' सू० ६५०, व तसेंच ' पद्भ्यो लुक् ' सू० २६१ आणि ' अष्टाभ्य आद् ' सू० ३७२

ह्या तिथी मूत्राची प्राप्ति आहे. 'अष्टम्य भीन्' हे मूत्राचे बाधक अत्रादमूत्र आहे. 'मध्यंशवादाः' प. ६१ हा श्याय ह्या टिप्पणी लावल्यास, 'अष्टम्य भीन्' हे अववादमूत्र 'मूत्रो धानुप्रातिपदिकयोः' ह्या, पूर्वी अमशेषा, लुगिवापक मूत्राचे बाधक होईल, 'पद्म्यो लुक्' ह्या, पुढे अमशेषा, लुगिवापक मूत्राचे बाधक होणार नाही. पण 'अनन्तरस्य विधिरां प्रतिकेशो वा' प. ६२ हा श्याय लावल्यास, 'पद्म्यो लुक्' हे मूत्र जवळ अमशेषामुळे व 'मूत्रो धानुप्रातिपदिकयोः' हे मूत्र पार दूर पूर्वी पठित अमशेषामुळे, 'अष्टम्य भीन्' हे मूत्र 'पद्म्यो लुक्' ह्यांचे बाधक ठरणे, व 'मूत्रो धानुप्रातिपदिकयोः' ह्यांचे बाधक ठरत नाही. त्यामुळे 'मूत्रो धानुप्रातिपदिकयोः' हे मूत्र प्रवृत्त उदाहरणांत लागणें, 'अष्टम्य भीन्' हे मूत्र लागत नाही, व 'जम्' चा लुक् होऊन 'अष्टम्यः' अंश मुद २२ मिद होणें.)

प्रत्यामत्तिमूलकोपम् । लक्ष्यानुगोधाद्य व्ययस्येत्यपि पक्षान्तरम् ।

संग्रहाच्या पायावर-झगजे त्यांचे मात्रित्य आहे त्याचाच बाध होणें उचित आहे व जे पार पूर्वी संगितलें आहे व यक्षिप नाही त्याचा बाध होणें ठीक नाही ह्या पायावर-ही परिभाषा द्वाव्या आहे (पण असेंहि झगजां येईल की, पूर्वी पठित अमशेष मूत्र अनुभवाचा विषय झाले अमशेषामुळे, त्याचे पडकन समज होतें, व पुढे अमशेष मूत्र अनुभवाचा विषय झाले नमशेषामुळे, त्याचे समज होणें नाशच नाही. अशा सन्हेने प. ६१ व ६२ ह्या दोन्ही मुद्रावळ मानवी येतील. मग कोण या टिप्पणी कोणती परिभाषा लावावी हा प्रश्न येतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर हें की, इष्टरूप-मिद्धि वरव्याकरितां परिभाषा अवश्यामुळे,) उग परिभाषेने इष्टरूप मिद्धि होईल ती परिभाषा लावावी असाहि दुसरा पक्ष आहे. (प. ६१ ही प. ६१ पेक्षा बतरतर आहे झणून ती प्रथम लावारी हा गूढ पक्ष, व दोन्ही परिभाषा तुल्यवळ आहेन व इष्टरूपमिद्धि होण्याकरितां जी परिभाषा उपयोगी पडेल ती लावावी, हा दुसरा पक्ष)

तत्र तत्र ष्वरित्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन वा पाठ्यतेऽयं न्यायः । यथा द्विद्वेति सूत्रेण जाणा व्ययहितस्यापि ऋपो विधिः । न पठित्यादिना द्वयोरपि टायङ्गीपोः प्रतिषेधः । इयञ्च शि सर्वनामस्यानभिव्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६२ ॥

(पूर्वसूत्रातील काही भाग स्वचित केवळ अमशेषास, 'स्वरितेनाधिकारः' सू. ४६ ह्या सूत्रान्वये स्वचित भाषार्थ अनुवृत्ति त्या अधिष्ठारांत पठित अवशेषास सूत्रांत होत अमशेषामुळे,) कोठे कोठे स्वचित्वाच्या योगानें प्रवृत्तन्याय वाचिन होतो असे 'टिप्पणी' सू. ४७० ह्या सूत्रांत, 'कक्षेभ्यो ङीप्' सू. २०६ ह्या सूत्रांत 'ङीप्' स्वचित अमशेषामुळे, जरी 'कक्षेभ्यो ङीप्' व 'टिप्पणी' ह्या दोन सूत्रा

मध्ये ' डाबुभ्यामन्यतरस्याम् ' सू० ४६१ हे सूत्र आले असून त्यात ' डाप् ' चे विधान केलें आहे तरी, ' डाप् ' ची अनुवृत्ति न होतो, ' डीप् ' ची अनुवृत्ति होते. (' अनन्तरस्य विधिः ' ह्या न्यायान्वये वास्तविक, ' टिट्ठणञ् ' ह्या सूत्राच्या अगदीं जवळ ' डाबुभ्यामन्यतरस्याम् ' हें सूत्र असल्यामुळे, ' डाप् ' ची अनुवृत्ति होऊन ' डाप् ' चे विधान ' टिट्ठणञ् ' ह्या सूत्रात व्हावें. पण ' ऋभ्यो डीप् ' ह्यातील ' डीप् ' हा शब्द स्वरित असल्यामुळे, ' स्वरितेनाधिकारः ' सू० ४६ ह्या सूत्रान्वये ' डाप् ' ची अनुवृत्ति न होता, डीप्ची अनुवृत्ति ' टिट्ठणञ् ' ह्या सूत्रात होते) तसेंच ' न पद स्वस्त्रादिभ्यः ' सू० ३०८ व ' ऋभ्यो डीप् ' ह्या दोन सूत्रांमध्ये, ' टावृत्ति ' सू० ४५८ हें सूत्र असून त्यात ' टाप् ' चे विधान केलें आहे तरी, ' न पद स्वस्त्रादिभ्यः ' ह्या सूत्रातील निषेध केवळ ' टाप् ' ला न लागतो, ' टाप् ' व ' डीप् ' ह्या दोहोसहि तो लागतो (' अनन्तरस्य प्रतिषेधः ' ह्या न्यायाने तो निषेध फक्त ' टाप् ' लाच लागला पाहिजे होता पण ' डीप् ' स्वरित असल्यामुळे, तो निषेध ' डीप् ' लाहि लागतो.) ' नि सर्वनामस्थानम् '—१-४-३९ इत्यादि सूत्रां-परील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे. या विषयाचा विस्तार इतर ग्रंथात केला आहे

परिभाषा ६३

[आतापर्यंत ग्रन्थकारांनी तीन बाधघीर्जे सांगितलीं. पण इतर विचारण भाषणीं दोन बाधघीर्जे मानतात, त्या दोन बाधघीर्जांपैकी ' तद्भाषियोगेऽच्चारितार्थे सति अपवादशास्त्रप्रवृत्तयुत्तरमुष्मंशास्त्रप्रवृत्तौ अपवादशास्त्रप्रगणनैवध्वंसभावना ' हें एक होय व हेंच चतुर्थ बाधघीर्ज आहे. हे बाधघीर्ज कोणत्याहि परिभाषेत स्पष्ट सांगितलेले दिसून येत नाहीं परंतु याचा अर्थ असा आहे की जेथे जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथे तेथे सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, तें विशेषशास्त्र स्वयं दृश्यत्वाच्या प्रसंग येतो व त्यामुळे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होतें व ते प्रवृत्त झाल्यानंतर जर सामान्यशास्त्रान्वयें कार्य केलें तर विशेषशास्त्र स्वयं दृश्यत्वाची आपत्ति येने असें आहे म्हणूनच या बाधघीर्जात विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमींकारितां अनवकाशा-त्वामुळे वायव्य दखते. या बाधघीर्जाचें उदाहरण ' ज्ञानम् ' हें आहे. ' ज्ञान ' या प्रातिप-दिनाचें प्रथमचें एकवचन करिताना ' ज्ञान+सु ' या स्थितेंत ' स्वमोर्नपुंसकात् ' सू० ३१९ व ' अतोऽम् ' सू० ३०९ या दोन सूत्राची प्राप्ति होते. ' अतोऽम् ' हें विशेषशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथे तेथे ' स्वमोर्नपुंसकात् ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहेच त्यामुळे तें विशेषशास्त्र स्वयं दृश्यत्वाच्या प्रसंग येतो. म्हणून ते विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होतें व तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर ' ज्ञान+सु=ज्ञान+अम् ' अशी स्थिति शाही असता, ' अम् ' हा स्थानिप्रज्ञायाने ' सु ' च आहे अशी युद्धि

करून सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त केल्यास 'अम्' चा 'लुक्' होऊन 'ज्ञान' अम विकृतरूप होण्याची आपत्ति येते व 'अतोऽम्' हे मुद्दाम केलेल विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरण्याचा प्रस्ता येतो. म्हणून या स्थली विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमीररिता बाधक ठरतें, व तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्राची मुळीच प्रवृत्ति होऊ देत नाही हाच या बाधवीजात व तृतीय बाधवीजात फरक आहे. 'उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावमभात्रनाप्रथा-ज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिसंभारना' हे पंचम बाधवीज होय; व हे बाधवीज प्रवृत्तशरिभाषेन प्रथित केले आहे याचा अर्थ असा आहे की जर सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्य केले नाही तरच विशेषशास्त्रान्वये पुढे प्राप्त होणारे कार्य करता येई, पण जर सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्य केले तर विशेषशास्त्रान्वये पुढे प्राप्त होणारे कार्य करण्यास मुळीच याव मिळत नाही आणि अशा रीतीने तें विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरू पाहतें तें विशेषशास्त्र व्यर्थ न ठरावे म्हणून जेथे पुढे विशेषशास्त्रान्वये कार्य करावयाचें आहे तशा स्थली सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम प्राप्त झालेले कार्य मुळीच करू नये व विशेषशास्त्रान्वये कार्य करण्याची वेळ आली म्हणजे विशेषशास्त्रान्वयेंच कार्य कराव या बाधवीजाचें ग्रन्थकाराणें 'वधति' हे उदाहरण दिले आहे 'धा' धातूचें प्रथमपुरुषाचें बहुवच-नाचें रूप करतेवेळीं 'धान्ति' अशी स्थिति झाली असता, 'धा' वा धातूपुढे 'क्षि' हा प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'ज्ञाऽन्त' सू० २१९९ हे सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊ पाहतें व 'क्षि' प्रत्ययाचा अवयव जो झकार त्याचे जागीं अन्तादेश होऊ पाहतो 'धान्ति' अशी स्थिति असताना, 'अदभ्यस्तात्' सू० २४७९ हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याची वेळ आलेली नाही. 'धा' हा धातु जुहोत्यादिगणातील असल्यामुळे, 'विकरणेभ्यो निपमो बलीयान्' प० ४१ या परिभाषेप्रमाणें प्रत्यय प्रथम लावल्यानंतर 'जुहोत्यादिभ्यः श्लु' सू० २४८९ या सूत्रान्वये जेव्हा 'श्लु' हे विकरण लागत व नंतर 'झा' सू० २४९० या सूत्रान्वये द्विवचन होऊन 'धाधा=दधा' याला 'उभे अभ्यस्ताम्' सू० ४२६ या सूत्रान्वये अभ्यस्तसज्ञा प्राप्त होत तेव्हाच 'अदभ्यस्तात्' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत तों पर्यंत तें सूत्र मुळीच प्रवृत्त होऊ शकत नाही सारांश या विशेषसूत्रान्वय जें कार्य करणें आहे तें युगपत् प्राप्त होणारे कार्य नमून पुढे प्राप्त होणारे कार्य आहे. या कार्याची वाट न पाहता—म्हणून 'श्लु' विकरण लागण, नंतर द्विवचन होणें व नंतर अभ्यस्तसज्ञा प्राप्त होण याची वाट न पाहता—'धान्ति' अशा स्थितेंत 'ज्ञाऽन्त' हें जे सामान्यशास्त्र प्राप्त झालें आहे त्याची एकदम प्रवृत्ति केल्यास, 'धा + अन् + इ' अशी स्थिति होणार अशी स्थिति झाली तरी, विकरण लागून द्विवचन झाल्यावर व अभ्यस्त सज्ञा प्राप्त झाल्यावर 'अन्' हा श् 'च आहे अशी स्थानिवद्भावात् बुद्धि करून 'अदभ्यस्तात्' या विशेषसूत्रान्वय 'अन्त' चे जागीं 'अन्' अन्ता आदेश करवा येतो असे कोणी म्हटल्यास, तें म्हणण बराबर नाही, कारण 'स्थानिवद्भावात्' सू० ४९ या स्थानिवद्भावाचें विधान करणाऱ्या सूत्रात 'अनन्विधा' हा निषेध

सांगितला असल्यामुळे व प्रकृतस्थली ' झ ' या अलाचे जागी अन्तादेश झाला अम-
ल्यामुळे, स्थानिवद्भावा मानता येत नाही—म्हणजे ' अन् ' हा ' झ ' व आहे अशी
बुद्धि करता येत नाही—व त्यामुळे ' अन् ' चे जागी अन्तादेश करता येत नाही, मग
' दधति ' हे रूप कसे सिद्ध व्हावें ? या प्रश्नाचे उत्तर ही परिभाषा देते व तें उत्तर हें
आहे कीं ' धा+झि ' हें उदाहरण विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचें स्थळ आहे हें माहीत
असल्यामुळे, जरी या टिकाणीं सामान्यशास्त्राची प्रथम प्राप्ति झाली आहे व त्यावेळीं
विशेषशास्त्राची प्राप्ति झालेली नाही तरी, सामान्यशास्त्राची एकदम प्रवृत्ति करू नये,
विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याच्या स्थितीची वाट पाहवी व तशी स्थिति झाल्यावर—म्हणजे
विकरण लागून द्विवचन केल्यानंतर अभ्यस्तसंज्ञा झाल्यावर—विशेष शास्त्राचीच प्रवृत्ति
करावी व सामान्यशास्त्राची मुळीच प्रवृत्ति करू नये तस केल्यास ' दधा+झि=दधा
+अन्+इ ' अशी स्थिति झाली असता, ' अभ्यस्तयोरात् ' सू० = ४८३ या सूत्रानें
' धा ' यातील आकाराचा लोप होऊन ' दधति ' हें इष्टरूप सिद्ध होतें. या बाधबीजात
देखील विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचें नेहमीविरता बाधक ठरतें वर
दिल्लें विवरण व प्रक्रिया ध्यानात ठेऊन प्रकृत परिभाषा वाचल्यास ती समजण्यास
काही अडचण जाणार नाही.)

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गस्यादन्तरदेशेऽलिवधौ स्थानियस्याभावाद्वा
देशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह—

' दधति ' इत्यादि स्थलीं अन्तादेशायां अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम झाल्यावर
व अद्विवधि करिताना स्थानिवद्भावा मानता येत नसल्यामुळे, अन्तादेश होणार नाही व
अन्तादेशविधायकसूत्र स्वयं ठरेल (' धा+झि ' अशा स्थितीत ' झोऽन्त ' सू०
२१६९ या सूत्रानें ' झि ' या प्रत्ययातील ' झ ' या अवयवाचे टिकाणी ' अन् ' हा
आदेश प्राप्त होतो, पण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ' झप् ' चे जागी ' झु ' हाऊन द्विव-
चन केल्यावर ' दधा ' यास अभ्यस्तसंज्ञा होते, व ती संज्ञा प्राप्त झाल्यावर अन्तादेश
रूपी कार्य होणार असल्यामुळे, आणि तें प्रकृति आणि प्रत्यय ह्यांना धरून होणारें
कार्य असल्यामुळे, बहिरङ्ग कार्य नाहें, ह्मणून ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषे
प्रमाणें, अन्तादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होईल, नंतर वर सांगितल्याप्रमाणें अन्तादेश
होऊ शकणार नाही, व ' अदभ्यस्तात् ' हे सूत्र स्वयं ठरण्याची आपत्ति येईल, ती
आपत्ति टळावी,) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

पूर्वं त्वपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा ॥ ६३ ॥

" प्रथम अपवादा आपापल्या विषयान निश्चयेकरून प्रवृत्त होतात, नंतर यांची
राहिलेल्या स्थली उद्गर्ग प्रवृत्त होतात. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' धा+क्षि ' या स्थली, ' अदभ्यस्तात् ' हे अपवाद सूत्र असल्यामुळे, प्रथम प्रवृत्त होऊन अदादेश होतो, व ' दधति ' हे रूप सिद्ध होते अपवादाचे जे विषय नाहींत तेवढ्याच स्थली ' झोऽन्त. ' हे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होणे. अपवादसूत्र ज्या उदाहरणांत लागू पडते तेथे सामान्यशास्त्र प्रवृत्तच होत नाही.)

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चय उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः ।

(ज्याची नंतर सदैव लक्षणाकडे-म्हणजे पाणिनीय सूत्राकडे असते व जो पाणिनीय सूत्रान्वयें अशीं रूपें सिद्ध होतात तींच रूपें शुद्ध होत असें मानतां तो लक्षणैकचक्षुष्क होय.) लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषानें अपवादसूत्राचें मीट पर्यालोचन केलें असल्यामुळे (व प्रत्येक सामान्यशास्त्राचें जें अपवादशास्त्र आहे त्या दोहोंची एकवाक्यता करून सामान्यशास्त्राचा अर्थ मर्यादित केला असल्यामुळे) अपवादाचे विषय कोण-कोणते नाहींत याचें त्याला यथार्थ ज्ञान झालेलें असतें त्यामुळे (अपवादशास्त्रानें मिद्ध होणारीं लक्ष्ये वगळून बाकी राहिलेल्या उदाहरणांत) तो सामान्यशास्त्र लावून इष्टरूप सिद्ध करितो असें न केल्याम-म्हणजे सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त करून नंतर पुन्हा विशेषशास्त्र प्रवृत्त केल्याम, दोन्ही शास्त्रे सारलीच प्रमाण असल्यामुळे-दोन पाक्षिक रूपें मिद्ध होण्याची आपत्ति येईल, (व एकच इष्ट असलेलें रूप मिद्ध होऊं शकणार नाहीं. उदाहरणार्थ ' धा+क्षि ' या स्थली, ' झोऽन्त ' हें सामान्यशास्त्र प्रथम लावल्यास व त्यानंतर ' अदभ्यस्तात् ' हें अपवादशास्त्र लावल्यास ' दधन्ति ' व ' दधति ' अशीं दोन वैकल्पिक रूपें सिद्ध होतील. पण लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषानें वरील दोन्ही सूत्रांची एकवाक्यता करून ' झोऽन्त. ' या सामान्यशास्त्राचा अर्थ संकुचित केला असल्यामुळे-म्हणजे ' अभ्यस्तन्यतिरिक्तातो परस्य प्रत्ययावयवस्य शकारस्य अन्तादेशः स्यात् ' असा संकुचित अर्थ केला असल्यामुळे-' धा+क्षि ' या स्थली सामान्यशास्त्राची प्राप्तीच नाहीं व हे अपवादशास्त्राचें उदाहरण आहे असें समजून तो अपवादशास्त्रच प्रवृत्त करितो व ' अदभ्यस्तात् ' या सूत्रान्वयें ' दधति ' हें इष्टरूप सिद्ध करितो)

अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारुढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु नाना प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थाभावात् ॥ ६३ ॥

या परिभाषेतील ' अभिनिविशन्ते ' या पदाचा अर्थ ' बुद्धीत उपस्थित होतात ' असा आहे (अपवादाचे विषय कोणकोणते आहेत याचा बुद्धीत प्रथम यथार्थनिश्चय होत असल्यामुळे, लक्षणैकचक्षुष्क पुरुष उरलेल्या ठिकाणींच सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति करितो.) ' अपवादा यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरद्वेण बाध्यते '—प. ६६-हा न्याय

‘क्षति’ या उदाहरणाला लागू पडत नाही, कारण ‘क्षोऽन्तः’ या सूत्राने न व्याप-
लेली अशी जागा ‘अद्वयस्तात्’ या अपवादसूत्रात मिळू शकत नसल्यामुळे ते
आपले कार्य करून चरितार्थ होऊ शकत नाही (आणि ते चरितार्थ होत नसून निरव-
काश ठरत असल्यामुळे, ‘ञ्’ व्याज्यां ‘अन्’ असा आदेश होणे हे अन्तरङ्ग-
कार्य आहे त्या अन्तरङ्गकार्याने अपवादसाखाने, होणान्या अद्वैताची बाह्यरङ्गकार्यांचा
बाध होऊ शकत नाही.)

परिभाषा ६४

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छेत्वास्वपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परित्य-
ज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्मरोति, तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव
धर्मोत्पत्तेः, तदाह—

(ज्याची मग्न मर्त्य लक्ष्याकडेच असते व शुद्ध शब्द नित्य आहेत व त्यांचे माधुर्य
निमित्त वारंवारितो पाणिनीय सूत्रांची अवश्यता नसून केवळ धर्मोत्पत्तिकरिता त्या
सूत्रांची आवश्यकता आहे असे जो समजतो तो लक्ष्यैकचक्षुष्क पुरव होय.) लक्ष्यैकचक्षुष्क
पुरव उद्देशानुसारचा अर्थ निमित्त कारतेवेळी अवशादाशय्याचा विचार न करून देगील,
अवशादाची उदाहरणे येणून, याचीक्या उदाहरणातच सामान्यशाखाची प्रवृत्ति करितो.
(असा पुराणास ‘क्षति’ होय अथवा शुद्ध आहे हे पूर्णतः माहीत असल्यामुळे, तो असा
दिसावी अद्वैताला वगळून अवशादाचे विधान करणाऱ्या ‘अद्वयस्तात्’ या सूत्राचेच
स्मरण करितो व तेच सूत्र पुन्हाच प्रवृत्त करतो. परंतु ‘वचनि’ इत्यादि स्थानी अन्तादेश
होण्य असल्यामुळे, तो अन्तादेशाचे विधान करणाऱ्या ‘क्षोऽन्तः’ या सूत्राचे स्मरण
करतो व ते सूत्र प्रवृत्त करतो. त्याने सामान्यसूत्र कोणते व अवशादासूत्र कोणते याचा
विचार केलेला नसतो व शेवटी लक्ष्यावरून वरून सामान्यसूत्राचा अर्थ ग्रहण
केलेला नसतो. परंतु आगेच प्रचलित असलेल्या शुद्ध शब्दांचे मग्न देखून तो तेच सूत्र
जसे लागू पडते तेथे त्या सूत्राची प्रवृत्ति करतो. तथापि तोच विचारून अवशादासूत्र
व ‘वचनि’चे प्रयोग असल्याचे. हा विचारून इत्यादि साम्य असल्यामुळे) त्याचा
देगील इत्यादि स्थानी स्मरण करून अवशादाचा उद्देशातच पुरव साभते. या परीत
अर्थाची ही परिभाषा मांडणाल.

प्रत्यय सादराद्विषयं न च धर्मगोऽभिनिर्दिष्टं ॥ ६४ ॥

“ प्रत्यय अवशादाचा दर्जा देतो व तो अवशादाचा दर्जा देतो व तो अवशादाचा दर्जा देतो ”

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । अत एव प्रातिपदिकार्थमूत्रे भाष्ये इदं छयमप्युक्तत्वा, न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षते इत्यर्थकमुक्तम् ॥ ६४ ॥

(प्रवृत्तपरिभाषेत भयणान्या 'तनः' या पदाद्या 'त्यानंता' असा अर्थ कसं नये; कारण 'प्रकल्प्य' दांतील ल्यपानं आनन्तर्यरूपी अर्थ द्यत होतोच. म्हणून) 'तनः' या पदाद्या अर्थ 'अपवादशास्त्राचा विचार करण्यापूर्वी देवाळा' असा समजावा, तसेच 'प्रकल्प्य' या पदाद्या अर्थ 'बगळून' असा समजावा, असा या घरील दोन पदांचा अर्थ असल्यामुळे, 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' २-३-४६ या सूत्रावरील भाष्यांत घरील दोन्ही परिभाषा-प. ६३ व ६४-सांगून, 'न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीक्षते'-म्हणजे 'सामान्यशास्त्राचे फेडाहि प्रथम प्रवृत्त होत नाही; ते अपवादशास्त्राची वाट पाहतें'-अशा अर्थाचे वचन पठित केले आहे. (सारांश घरील दोन परिभाषा घरी भिन्न दादात सांगितल्या आहेत तरी त्यांचा तात्पर्यार्थ एकच आहे व तो तात्पर्यार्थ भाष्यकारांनी सांगितला आहे. त्यावरून हे सिद्ध होतं की 'धान-क्षि' अशा स्थिती जरी सामान्यशास्त्राची प्राप्ति आहे व दिवंचन केल्यावर अभ्यस्तसंज्ञा प्राप्त झाल्यानंतरच अपवादशास्त्राची प्राप्ति आहे तरी अशा स्थिती सामान्यशास्त्राची एकदम प्रवृत्ति न करिता अपवादशास्त्र प्रवृत्त होण्याबद्दल वेळेची वाट पाहवी व ती स्थिति प्राप्त झाल्याबरोबर अपवादशास्त्रच प्रवृत्त करावे आणि इष्टरूपाची सिद्धि करावी.)

परिभाषा ६५

एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति ॥

वर सांगितलेल्या दोन परिभाषांच्या अर्थाला व तसेच 'न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीक्षते' या भाष्यपठित वचनाला धरूनच नवीन व्याकरण शास्त्र दिलेली परिभाषा पठित करितात.

उपसंजनित्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्ग बाधन इति ॥ ६५ ॥

" ज्याचें निमित्त पुढें उपस्थित होणार आहे असा देखील अपवाद, ज्याचें निमित्त उपस्थित झालें आहे अशाहि सामान्यशास्त्राचा, बाधक होतो. "

(अशी ही परिभाषा असल्यामुळे 'धान-क्षि' अशा स्थितीत जरी 'मोऽन्तः' या सामान्यशास्त्राचें निमित्त उपस्थित आहे व दिवंचन केले नसल्यामुळे आणि भाष्य

स्तसंज्ञा प्राप्त झाली नसल्यामुळे 'अद्भ्यस्तात्' या अपवादनाम्नाचें निमित्त उपस्थित झालें नसून, द्विर्वचन वेद्यावर व अभ्यन्ममंज्ञा प्राप्त झाल्यावर तें सूत्र प्रवृत्त होण्याचें निमित्त पुढें उपस्थित होणार आहे तरी, अपवादसूत्र सामान्यनाम्नाचा बाध करून स्वतः प्रथम प्रवृत्त होतें, व त्यामुळे 'दधन्ति' असें रूप न होतां, 'दधति' असें दृष्टरूप मिद्ध होतें.)

यत्तु अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चेति प्रतीकमुपादाय यथा न संप्रसारण इति परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं, पूर्वस्य तु तन्निमित्तकः प्रतिषेध इत्युक्तं, तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यक्षरार्थाननुगुणम् ॥

'उभे अभ्यस्तम्' ६-१-५ या अभ्यस्तसंज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत 'प्रकल्प्य च' असें प्रतीक देऊन कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं ('व्यध् + क्' अशा स्थितीत 'ग्रहिज्यावयवियधि' सू० २४१२ या सूत्रानें, 'क्' हा किप्रत्यय पुढें असल्यामुळे, 'व्यध्' यांतील यणाला-म्हणजे 'व्', आणि 'य्' यांना-संप्रसारण प्राप्त झालें आहे. पण) 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' सू० ३६३ हें सूत्र असल्यामुळे, परयणाचें-म्हणजे 'य्' चें-संप्रसारण प्रथम होतें व तें झाल्यावर पूर्वपणू 'व्' याच्यापुढें संप्रसारण आलें असल्यामुळे, पूर्वयणाच्या संप्रसारणाचा निषेध होतो-म्हणजे 'व्' चें संप्रसारण होऊं शकत नाहीं. पण हें कैयटाचें म्हणणें (परिभाषा ६४ मधील) 'तत उत्सर्गः' इत्यादि पदांच्या अर्थाला धरून नसल्यामुळे प्राप्त नाहीं. (व्यध् + क् ' या स्थली कैयटानें प० ६४ लावली आहे, पण त्यानें या स्थली ती परिभाषा लावावयास नको होती; कारण जेथें दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव आहे तेथेंच ती परिभाषा लागू पडते व तशाच ठिकाणीं ती परिभाषा लावणें योग्य आहे, पण 'ग्रहिज्या' व 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' या दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव सुळींच नाहीं; कारण 'विविधतुः' इत्यादि स्थली 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें व तें निरवकाश होत नसल्यामुळे त्याला अपवादसूत्र मानतां येत नाहीं. 'व्यध् + अतुस्' अशा स्थितीत, 'ग्रहिज्या' हें संप्रसारणाचें विधान करणारें सूत्र परसूत्र असल्यामुळे व तसेच 'संप्रसारणं तदाभ्यं च कार्यं बलवत्' हा न्याय असल्यामुळे, प्रथम संप्रसारण होतें व नंतर द्वित्व होतें व द्वित्व झाल्यावर 'विविध् + अतुस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'लिट्यभ्यासस्योभयेणम्' सू० २४०८ या सूत्रानें अभ्यासांनींल वकाराला संप्रसारण लावलें आहे. तें न व्हावें म्हणून 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हें सूत्र वेळें आहे व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळे त्याला 'ग्रहिज्या' या सामान्यसूत्राचें अपवादकसूत्र मानतां येत नाहीं सारांश 'ग्रहिज्या' व 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' या दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव नसल्यामुळे कैयटाचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

यत्पद्मवाद्याप्यर्थं विना नोत्पन्नमन्यार्थं इति तदर्थं इति नम्र ।
अभिनिविशतेऽपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्यप्रवृत्त्याः । पदजन्यपदार्थो-
पस्थितो वाक्यार्थोवाचाभावे कारणाभावाच्च ।

विशेष वैयाकरण (पृ० ६४ चा) अर्थ असा करितात की, अपवादसूत्रांचा
अर्थ निश्चित केव्हायेरीज सामान्यसूत्रांच्या अर्थाचा योग्य बोध होत नाही, पण
हें म्हणजे शरोवर नाही. कारण ह्या परिभाषेचा असा अर्थ केव्हाय, ' अभिनिवि-
शते ' व ' अपवादविषयम् ' इत्यादि पदांचे स्वारस्य नष्ट होतें. (' अभिनि-
विशते ' या पदाचा अर्थ ' प्रवर्तते ' असा आहे व ' प्रवर्त्य चापवादविषयम् ' चा
अर्थ ' अपवादविषयं परिषय्य ' असा आहे. या अर्थाच्या धर्मुन परील अर्थ नम-
व्यामुळे, तो अर्थ शरोवर मानतो येत नाही, व तो शरोवर मानल्यास, वर दिलेल्या
पदांचे स्वारस्य नष्ट होतें) दुसरे अर्थ की, वाक्यांतील पदाचा अर्थ कळल्यावर
वाक्याच्या अर्थाचा बोध होत नाही असे म्हणण्यास कोहीच प्रमाण नाही.

यत्रत्यपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषयेऽभ्युत्सर्गः प्रवर्तते एव । यथा
वृक्षावित्यत्र नादिर्घाति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वा-
भावाद्वृद्धिः प्रवर्तते । अत एव तौ सदित्यादि सङ्गच्छते ।

जेथे अपवादचा निषेध केला आहे तेथे अपवादविषयामध्ये देखील सामान्य-
वाच्य प्रवृत्त होतें—म्हणजे अपवादचा निषेध केला असल्यास, अपवादसूत्रांच्या
वक्षेत्त येणाऱ्या उदाहरणांत सामान्यवाच्य लागू पडतें. असे—' वृक्षा ' ह्या उदा-
हरणांत, ' नादिघि ' सू० १६५ ह्या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घांचा निषेध केला असल्या-
मुळे, पूर्वसवर्णदीर्घ होऊ शकत नाही, व त्यामुळे वृद्धीचा बाध होत नाही.
(' वृक्ष + ओ ' ह्या स्थितीत, ' वृद्धिरेचि ' सू० ७२ हें सूत्र पावलें आहे. पण
' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' सू० १६४ हें वृद्धीचा बाध करणारे सूत्र असल्यामुळे, अपवाद
प्रथम प्रवृत्त होईल, व तो वृद्धीचा बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, ' वृक्ष
+ ओ = वृक्षा ' असे विवृत रूप होईल. परंतु ' नादिघि ' सू० १६५ ह्या
सूत्राने सवर्णदीर्घांचा निषेध केला असल्यामुळे, ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' हें सूत्र
येथे प्रवृत्त होत नाही, व त्यामुळे वृद्धीचा बाध न होतां ' वृद्धिरेचि ' हें सामान्य-
सूत्र लागून ' वृक्षौ ' असे रूप होतें.) असा नियम असल्यामुळेच, ' तौ मत् '
सू० ३१०५ इत्यादि स्थिती, ' तौ ' इत्यादि रूपे शरोवर ठरतात. (' तत् + ओ '
ह्या स्थिती, ' त्यदादीनामः ' सू० २६५ ह्या सूत्राने अन्य ' त् ' चे जागी अकार
होऊन व ' अतो गुणे ' सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन ' त + ओ '
अशी स्थिति झाली असतां, ' नादिघि ' ह्या निषेधक सूत्राने ज्याचा निषेध केला आहे
असे ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' हें वृद्धीचा बाध करणारे सूत्र प्रवृत्त होत नाही.
त्यामुळे वृद्धीचा बाध न होतां, ' वृद्धिरेचि ' ह्याने वृद्धि होऊन ' तौ ' असे रूप

सिद्ध होते. सारांश, 'तौ सत्' इत्यादि निर्देशावरून वर मागितलेला नियम सिद्ध होतो)

अत एव निर्देशादभ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शाल्लेऽनाश्रयणम् । ध्वनित चेदमिक्तो गुणेति सूत्रे भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥ अत्र देव-
दत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति ।
हते देवदत्त उन्मज्जन न । देवदत्तहननोद्यतस्य हनने तु भवत्येवोन्मज्जनम् ।
प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हनन किन्तु हननोद्यमसप्तातीयं प्रस-
त्तिमात्र प्रसक्तस्थैव निषेधात् ॥

म्हणूनच ('तौ सत्' इत्यादि निर्देश असल्यामुळे) हें स्पष्ट होतें कीं श्वाक-
रणनाश्र्यात 'भ्रष्टावसरन्याय' मानीत नाहींत (ज्याचा अवसर एकदा निघून
गेला आहे त्याची पुन प्रवृत्ति न होणें झाला 'भ्रष्टावसरन्याय' म्हणतात. व्याकर-
णशास्त्रांत हा न्याय मानल्यास, 'तौ सत्' इत्यादि सूत्रात 'तौ' अर्से रूप सिद्ध
होणार नाहीं, पररण 'वृद्धिरेचि' ह्या सूत्राचा 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ह्या अपवा-
दसूत्रानें बाध होऊन वृद्धिरूप कार्याचा एकदा बाध झाला कीं, तें पुन प्रवृत्त
होऊ शकणार नाहीं व त्यामुळे 'तौ' 'वृक्षौ' इत्यादि रूपें सिद्ध न होता, 'ता'
'वृक्षा' अशीं विकृत रूपें होतील, व 'तौ सत्' ह्या सूत्रातील 'तौ' हा
निर्देश चुकीचा ठरेल.) 'इको गुणवृद्धी' १-१३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत हें
ध्वनित केलें आहे व ह्याचें निरूपण भाष्यप्रदीपोद्योतात केलें आहे. 'देवदत्ताचा
ज्यानें प्राण घेतला आहे त्याला मारून टाकल्यास, देवदत्त काहीं जिवत होत नाहीं'
हा न्याय 'तौ', 'वृक्षौ' इत्यादि स्थली लागू पडत नाहीं देवदत्त एकदा मारला
गेला म्हणजे तो पुन जिवत होत नाहीं, पण देवदत्तास मारण्यास प्रवृत्त झालेल्या
पुरपाचा प्राण घेतल्यास, देवदत्ताचे प्राण वाचतात प्रवृत्त उदाहरणात-म्हणजे 'तौ'
'वृक्षौ' इत्यादि उदाहरणात- 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ह्या सूत्रानें 'वृद्धिरेचि'
ह्याचा नाश केला नसून तें सूत्र नाश करण्यास केवळ प्रवृत्त होऊ पाहतें, व त्याचें
प्रवृत्त होऊ पाहणें हेंच नाश करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखें आहे (व त्याच्या
प्रवृत्तीला 'नादिचि' ह्या सूत्रानें प्रतिषेध करून त्याचा नाश केल्यावर ज्याप्रमाणें
देवदत्ताचा प्राण घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा प्राण घेतला म्हणजे देवदत्ताचे
प्राण वाचतात, त्याचप्रमाणें 'वृद्धिरेचि' ह्या सूत्राचा नाश करण्यास प्रवृत्त झालेल्या
'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ह्या अपवादसूत्राचा 'नादिचि' ह्या निषेधात्मक सूत्रानें
नाश-बाध-केल्यामुळे 'वृद्धिरेचि' ह्या सूत्राचें प्राण वाचतात, व तें सूत्र वृद्धिरूप कार्य
करतें) जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो (असा न्याय आहे म्हणूनच
'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ह्या सूत्राची प्राप्ति झाली असल्यामुळे, 'नादिचि' ह्या
सूत्रानें त्याचा निषेध करणें-म्हणजे प्रवृत्ति होऊ न देणें-भाग पडलें)

प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेदं
शेषाद्विभाषेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते
ते बाधका भविष्यन्तीत्यादाह धातवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति
समासान्ताश्च कवभावे सावकाशा इत्युक्तम् ।

(जेथें सूत्रात पुण्यादा विशेष शब्द उच्चारून काहीं कार्य होणें सांगितलें आहे
त्याला 'प्रतिपदविधि' म्हणतात.) 'प्रतिपदविधि' सामान्यशास्त्राचा तेव्हाच बाधक
होतो कीं जेव्हा सामान्यशास्त्रास बाधकप्राप्तिसीज त्याची कोठेंहि प्रवृत्ति होऊं शकून
नाहीं व तो निरवकाश टरण्याचा प्रसङ्ग येतो (सामान्यशास्त्रानें सर्व जागा
व्यापली असल्यामुळ, जेथें प्रतिपदविधीला आपले कार्य करण्यास योजनेच उदाहरण
मिळू शकत नाही व तो स्वयं टरू पाहतो तशाच ठिकाणीं तो सामान्यशास्त्राचा
बाधक होतो. जसें 'पादोऽन्यतरस्याम्' सू० ४५० ह्या सामान्यशास्त्रानें सर्व
जागा व्यापली असल्यामुळ, 'ऋचि' हा शब्द उच्चारून सांगितलेला 'टावृचि'
सू० ४५८ हा प्रतिपदविधि साजरास होत नसल्यामुळे, तो सामान्यशास्त्राचा
बाध करितो व 'द्विपदा ऋच्' या स्थलीं वैकल्पिक 'टीप्' प्रत्यय न होता
केवळ 'टाप्' प्रत्ययच होतो) 'शेषाद्विभाषा' ५-४-१५४ ह्या सूत्रावरील
भाष्यात हें सांगितलें आहे त्या भाष्यात अशी काळा उपस्थित केली आहे कीं,
'शेषाद्विभाषा' ह्या सूत्रात 'शेषात्' हें पद स्वयं घातलें आहे. (कारण
'विभाषा' पूर्वदेव जरी सूत्र असलें तरी ज्या सूत्रात विशेष शब्द उच्चारून ते शब्द
समासाच्या अर्शीं असल्यास समासान्त प्रत्यय होणें सांगितलें आहे ते प्रतिपदविधि
'विभाषा' ह्या सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतीलच ते तसे न ठरल्यास, त्यांतील विशेष-
पद उच्चारून केलेलें विधान अनर्थक टरण्याचा प्रसंग येईल,) परंतु पुढें भाष्यकारांनीं
ह्या शकेंचें समाधान असें केले आहे कीं निरवकाश होत असलेलेच प्रतिपदविधि
सामान्यशास्त्राचे बाधक होतात, पण विशेष शब्द उच्चारून जेथें इतर समासान्त प्रत्यय
सांगितले आहेत, तशा स्थलीं ते प्रतिपदविधि कपाच्या अभावीं सावकाशास ठरतील
('शेषाद्विभाषा' सू० ८९१ ह्या सूत्रातून 'शेषात्' हा शब्द गाळल्यास व 'विभाषा'
—म्हणजे विकल्पेंकरून 'कप्' प्रत्यय होतो—पूर्वदेव सूत्र केल्यास, जेथें नित्य 'कप्'
प्रत्यय प्राप्त आहे अशी जागा—म्हणजे 'उर प्रवृत्तिभ्य कप् सू० ८८९, 'इन वि
याम्' सू० ८९० व 'नसृतश्च' सू० ८३३ हीं सूत्रे—सोडून, चांदी सर्व ठिकाणीं
—म्हणजे जेथें इतर समासान्त प्रत्यय सांगितले आहेत तेथें देखील—, 'विभाषा'
हें सूत्र लागेल, आणि तें सूत्र लावल्यास जेव्हां विकल्पानें 'कप्' प्रत्यय करणार
नाहीं तेव्हा प्रतिपदविधीत सांगितलेल्या त्या त्या समासान्त प्रत्ययाची प्राप्ति होईल
व अशा रीतीनें ते प्रतिपदोक्त समासान्त प्रत्यय सावकाशास ठरतील व त्यामुळे ते
'विभाषा' ह्या सामान्यशास्त्राचे बाधक होणार नाहींत. त्याचा परिणाम असा

होणार की, 'कप्' प्रत्यय विस्मृत्यून न केवयास, ते प्रत्यय होतील, व 'कप्' प्रत्यय विस्मृत्यून केवयास, कप्प्रत्ययान्त देखील रूपे होतील, आणि अशा रीतीने उभयप्रत्ययान्त दोन रूपे होतील. पण 'दोपात्' हे पद सूत्रात अमल्यस, नित्य 'कप्' प्रत्ययाची व इतर समामान्त प्रत्ययांची जागा सोडून बाकी जेवढी जागा उरली आहे तेवढ्याच ठिकाणी विभाषा प्राप्त होईल, आणि त्यामुळे जेथे इतर समामान्त प्रत्यय मागितले आहेत तेथे 'कप्' प्रत्यय होणार नाही व अशुद्ध कप्प्रत्ययान्त रूपे होणार नाहीत. मराठी, बरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, सावकाश असलेले प्रतिपदविधि सामान्यशास्त्राचे बाधक होत नसतात.)

अचिद्वनरफाशत्याभावेऽपि परनिन्यादिसमवधाने दीप्तिपदस्थितिकल्पेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं यल्लयत्वं प्रतिपदविधित्वेनापि, परनिन्यान्तरङ्गप्रतिपदविधियां विरोधिसमप्रियाते तेषां मिथः प्रमद्वे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययान्तरपदोभेति सूत्रे कैयटेन पाठात् ।

वेदें कोठें प्रतिपदविधि अनवधान नसून देखील म्हणजे सावकाश असला तरी, पर, नित्य, द्विवा अन्तरङ्ग, व प्रतिपदविधि यांची युगपद् प्राप्ति झाली असता त्याच्या वगळण्याच्या विचार केल्यास, प्रतिपदविधीत विशेषाद्वारे उद्धारण केले प्रमद्व्यामुळे, ती मर्यादे पूर्वी उपस्थित होती व त्यामुळे ती प्रथम प्रवृत्त होण्यापुरता जाण बळ्यान् टरते। असे म्हणण्याला प्रमाण हे आहे की, 'प्रत्ययान्तरपदयोश्च' ७ १-१८ हा सूत्रातील भाष्याच्या टीकेत कैयटेने 'परनिन्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयः, विरोधिसमप्रियाते तेषां मिथः प्रमद्वे परबलीयस्त्वम्' असे वचन दिला केले आहे (त्याच्या अर्थ असा आहे की, पर, नित्य, अन्तरङ्ग, व प्रतिपदविधि आहेत, ते जे एकाच उदाहरणाने एकत्रित होऊ शकतील व त्यांच्या मध्य विरोध उत्पन्न झाला व वगळण्या विधीने कापे करावे हा प्रभ उद्धारित झाला तर, अशा ठिकाणी, उक्तोक्ताविधि बळ्यान् समकथा, व त्याने कापे करावे.)

‘सम्बुद्धी च’ सू० २८८ या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. या दोन सूत्रांची ‘सम्बुद्धी च’ या सूत्रांत ‘सम्बुद्धी’ हे विशेषपद उच्चारून कार्य होणे सांगितले असल्यामुळे हा प्रतिपदविधि आहे, व तो सावकाशाहि आहे; कारण ‘हल्ङ्वाभ्यः’ या सूत्राने सुलोप केल्यावर ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’ हे सूत्र लावल्यास, ‘सु’ कायमच आहे असे समजून ‘सम्बुद्धी च’ या सूत्रानर्थे ग्राह्य करता येई, तरी देखील—म्हणजे ‘सम्बुद्धी च’ हा प्रतिपदविधि सारकाच असून देखील—तो प्रथम प्रवृत्त होतो तो प्रथम प्रवृत्त सावकार पण होऊन ‘रमे + सु’ अशी स्थिति झाली असता, ‘हल्ङ्वाभ्यः’ हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही व ‘सु’ लोप होऊं शकत नाही. ‘रमे + सु’ देखील ‘रमे’ याला स्थानिवद्भावाने ‘रमा’ च आहे असे मानल्यास, ‘सु’ लोप होऊं शकतो असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही कारण ‘हल्ङ्वाभ्यः’ या सूत्रांत ‘हल्, टी, भा, आप्’ अशीं पदे पाहून आश्रयप्रक्षेप केल्यामुळे त्या सूत्राचा असा अर्थ होतो की आद्यन्त दादापुढे ‘सु’ प्रत्यय आल्यास, त्या ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप करतेंवेली जर तो दाद आश्रयान्त असले तरच सुलोप होऊं शकतो. ‘रमे + सु’ या स्थितीं जरी ‘रमा’ हे आद्यन्त प्रातिपदिक आहे तरी ‘सु’ लोप करतेंवेली ते आद्यन्त राहत नसून प्रकारान्त प्रातिपदिक राहते, ‘स्थानिवद्भावात्’ या सूत्रांत ‘अनन्विधा’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे व प्रकृतस्थलीं अपाराला मानून सुलोप सांगितल्या असल्यामुळे आणि त्यामुळे हा अन्विधि ठरत असल्यामुळे, येथे स्थानिवद्भाव मानता येत नाही मग ‘रमे + सु’ अशी स्थिति झाली असता, जर ‘हल्ङ्वाभ्यः’ हे सूत्र लागू शकत नाही तर सुलोप व्हावा कसा ? या प्रभावे उत्तर हे आहे की ‘एङ् न्हस्वात्सम्बुद्धेः’ सू० १९३ या सूत्राने सुलोप होऊं शकतो, व तो केला म्हणजे ‘रमे’ असे संबुद्धीचे रूप सिद्ध होते)

परिभाषा ६६

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण वाधः स्यादत आह—

‘अयजे इन्द्रम्’ इत्यादि स्थलीं, गुणैकदेशरूपी कार्ये जरी अन्तरङ्ग आहे, तरी अपवादात्मक सवर्णदीर्घाग्र्याने त्याचा वाध होईल. (‘अयज + इ + इन्द्रम्’ येथे, गुणरूपी एकादेशाचे निमित्त ‘इ’ प्रथम उपस्थित असल्यामुळे, ‘आहुणः’ सू० ६९ ह्या सूत्राने होणारे गुणैकदेशरूपी कार्ये अन्तरङ्ग आहे. सवर्णदीर्घाचे निमित्त—‘इन्द्रम्’ हांतील ‘इ’—पलीकडे असल्यामुळे, ‘अः सवर्णे दीर्घः’ सू० ८५ ह्या सूत्राने होणारे सवर्णदीर्घकार्ये बाहिरङ्ग आहे म्हणून अन्तरङ्ग कार्ये प्रथम व्हावे, पण ‘अन्तरङ्गा-

दप्यपवादो बलीयान् ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, य सवर्णदीर्घकार्य गुणादेशाचा अपवाद असल्यामुळे, सवर्णदीर्घ प्रथम होईल, य तर्मे आह्वयम्, 'अपज+इ+इन्द्रम् =अपज+इन्द्रम्=अपजेन्द्रम्' असे विवृत रूप होईल. ही आपत्ति टळवी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तयन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६६ ॥

" जर अपवाद इतर स्थलीं चरितार्थ असल्या तर त्याचा अन्तरङ्गकार्याने बाध होतो, "

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वधीजस्याभावात् । एवं च प्रकृतेऽन्तर-
ङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यण्गुणयोः अपवादोऽपि
बाध्यते ।

अपवाद उदाहरणांचा बाधक होण्यास तो निरवकाश असावा लागतो. जो अपवाद निरवकाश नाही—म्हणजे इतर ठिकाणी चरितार्थ आहे,—त्याचे ठिकाणी बाधकाचे येण्याचे मूळ कारण राहत नसल्यामुळे, तो बाधक होत नाही. म्हणून प्रकृत उदाहरणांत, 'अकः सवर्णे दीर्घः' ह्या सूत्रांनं होणारा सवर्णदीर्घ, जरी ('इको यणचि' ह्याने होणा-
ऱ्या) यणादेशाचा व ('आहुणः' ह्याने होणाऱ्या) गुणरूपी एकादेशाचा ('यद्यप्राप्तीति तद्वाध्यम्' या बाध्यसामान्यचिन्तेने) अपवादक आहे तरी, तो इतर समाननिमित्तक उदाहरणांत चरितार्थ होत असल्यामुळे व अशा रीतीने निरवकाश ठरत नसल्यामुळे, तो गुणकादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्याने बाधित होतो. ('आनु+उदयः', 'हरि+इच्छा' 'होनु+प्रकारः' इत्यादि स्थलीं, 'इको यणचि' ह्या सामान्यसूत्राची ज्या निमित्तामुळे प्राप्ति आहे त्याच निमित्तामुळे 'अकः सवर्णे दीर्घः' ह्या अपवादसूत्राची प्राप्ति आहे, व 'अकः सवर्णे दीर्घः' हे अपवादसूत्र ह्या ठिकाणी चरितार्थ होतं. तसेच, 'कृणु+अर्पण' 'दण्ड+अग्रम्' इत्यादि स्थलीं, 'आहुणः' ह्या सामान्यशास्त्राची ज्या निमित्तामुळे प्राप्ति आहे त्याच निमित्तामुळे 'अकः सवर्णे दीर्घः' ह्याचीही प्राप्ति आहे. येथे 'अकः सवर्णे दीर्घः' हे अपवादसूत्र चरितार्थ ठरतं अशा रीतीने हे अपवादसूत्र जेथे सामान्यशास्त्राची प्राप्ति आहे तेथे सावकाश ठरत असल्यामुळे, प्रकृत उदाहरणांत गुणकादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याने त्याचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बाध होतो. म्हणून 'अपज+इ+इन्द्रम्' येथे, गुणकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, सवर्ण-
दीर्घरूपी बहिरङ्ग अपवादक कार्याचे बाधक होऊन, प्रथम होतं, आणि 'अपजे + इन्द्रम्' असा इष्ट सन्धि होतो)

पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम् ॥

ही परिभाषा अशाच ठिकाणी लागू पडते की जेथे प्रथम उपस्थित होणाऱ्या निमित्तामुळे कार्यास अन्तरङ्गत्व येतं (अन्तरङ्गत्व इतर कारणांमुळे देखील येऊ शकते.

प्रथमोपस्थितिरूप कारणाहून भिन्न कारणांमुळे अन्तरङ्गत्व येत असल्यास, तशा ठिकाणी ही परिभाषा लागू पडत नाही व अपवादशास्त्रच प्रथम प्रवृत्त होते. जसे 'अश्व+दिव्+क्विप्' ह्या स्थली, 'लोपो ष्योर्वलि' सू. ८७३ ह्या सूत्राने 'क्विप्+व्' हा वल् प्रत्याहारातील वर्ण पुढे असल्यामुळे, 'व्' लोपाची प्राप्ति आहे, व तसेच 'च्यो शूट्' सू० २०६१ ह्या सूत्राने वकाराचे जागी 'ऊट्' आदेश होण्याची प्राप्ति आहे. 'च्यो शूट्' हे सूत्र 'लोपो ष्योर्वलि' ह्या सूत्राचा अपवाद आहे, व इतरत्र सावकाश असणारे सूत्र आहे. तसेच बरोपरुपी कार्य अन्तरङ्ग असून, 'च्यो शूट्' ह्या सूत्राने होणारे कार्य बहिरङ्ग आहे, कारण बरोपरुपी कार्य 'क्विप्' ह्यांतील केवळ 'व्' ला मानून होणारे, वर्णाभयनिमित्तक कार्य आहे, व ऊट्‌रुपी कार्य, ज्यांत 'व्' अन्तर्भूत आहे अशा पूर्ण किन् 'क्विप्' प्रत्ययाला मानून होणारे प्रत्ययाभय कार्य आहे व त्यामुळे, ते बहिरङ्ग कार्य आहे. तरीपण ह्या उदाहरणांत प्रथमोपस्थितनिमित्तक बहिरङ्गत्व नमल्यामुळे, ही परिभाषा लागू पडत नाही त्यामुळे 'व्' लोपरुपी अन्तरङ्ग कार्याने ऊट्‌रुपी बहिरङ्ग कार्याचा बाध न होता, अपवादसूत्र प्रथम प्रवृत्त होते, व वकाराचा लोप न होता, वकाराचे जागी ऊट् होऊन 'अश्वच्' असे रूप होतें)

यत्यागमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वाद् न पद्य ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलदानेन न दधिदानमाध इति ऋग्वोरिति सूत्रे कैयटस्तत्र । अगवाशे नुदीर्घत्वस्येति दीर्घोऽकित इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ॥ ६६ ॥

कैयटाने 'च्यो शूट्' १-४-११ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत असे म्हटले आहे की, आगम आणि आदेश ह्यांची फळे भिन्न असल्यामुळे, एक दुसऱ्याचा बाधक होत नाही. (आगमानें शब्दस्वरूपात वाढ होते, जसे, 'आम्' प्राण्यास नुशागम केल्यास, 'नाम्' असे होतें. आदेश केवळ दुसऱ्याचे जागी जाऊन बसतो, त्यामुळे शब्दाच्या मूलस्वरूपात वाढ न होता, केवळ फरक होतो अशा रीतीने आगम व आदेश ह्यांची फळे भिन्न आहेत म्हणूनच 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, कम्बलः कौण्डिन्याय' ह्या ठिकाणी, कम्बलदानानें दधिदानाचा बाध होत नाही. (कारण जसे 'सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तत्र कौण्डिन्याय' ह्या ठिकाणी, तददान व दधिदान ह्या दोहोंचेहि फल एकच-म्हणजे अक्षण-असल्यामुळे, तददानानें दधिदानाचा बाध होतो, त्याप्रमाणे, दधिदानाचे फल मरण व कम्बलदानाचे फल थडीपासून निवारण अशी दोहोंची फळे एकच नसून भिन्न असल्यामुळे, कम्बलदानानें दधिदानाचा बाध होत नाही, व कौण्डिन्याया दही व घोंगडे ही दोन्ही मिळतात.)—पण हे कैयटाच म्हणणे बरोबर नाही. कारण 'दीर्घोऽकित' ७-४-८३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात

नुगागम दीर्घादेशाचा अपवाद असल्यामुळे दीर्घादेशाचा बाध करतो असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे, व हा भाष्यान्तीच्या विहद कैवटाचें म्हणणें आहे. ('यंयम्यते' इत्यादि स्थलीं, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' सू० २६४३ ह्या सूत्रानें अद्वन्त अभ्यासाला नुगागम पावला आहे; तसेंच 'दीर्घोऽकितः' सू० २६३२ ह्या सूत्रानें अभ्यासाला दीर्घादेश पावला आहे. भाष्यकार म्हणतात कीं, नुगागम दीर्घरूपी कार्याचा बाध करतो, व त्यामुळे 'यंयम्यते' असें रूप न होतां 'यंयम्यते' असें रूप होते, ह्या वरून हें स्पष्ट होतें कीं, आगम व आदेश ह्यांत बाध्यबाधकभाव नसतो हें म्हणणें योग्य नाही.)

परिभाषा ६७

नन्यजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिः शेषं याधते तत्राह—

'अजीगणत्' इत्यादि स्थलीं, 'हं च गणः' सू० २५७३ ह्या सूत्रानें 'गण' धातूच्या अभ्यामाच्या अभ्यवर्णाचे जागीं होणारा 'हं' हा आदेश निरवकाश ठरत असल्यामुळे, तो 'हलादिः शेषः' सू० २१७९ ह्याचा बाधक होईल—(म्हणजे 'हलादिः शेषः' ह्यानें अभ्यासातील नू चा लोप न होतां, त्याचे जागीं हं हा आदेश होईल; तसें न रहावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

अभ्यासविकारंपु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६७ ॥

" ज्या सूत्रांमध्ये अभ्यासाचे ठिकाणीं विकार—म्हणजे परक—होणें सांगितलें आहे त्या सूत्रांमध्ये परस्परांत बाध्यबाधकभाव नसतो "

(ही परिभाषा असल्यामुळे 'हं च गणः' हें विशेषसूत्र 'हलादिः शेषः' या सामान्यशास्त्राचें बाधक न होतां, 'हलादिः शेषः' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त होतें व 'हं च गणः' हें सूत्र अनवकाशत्वामुळे बाधक होऊं शकणारें सूत्र जरी आहे तरी, तें नंतर प्रवृत्त होऊन 'अजीगणत्' असें इष्टरूप सिद्ध होतें)

दीर्घोऽकित इत्यकिद्वयहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यत इत्यत्र नुकि छत्तेऽनजन्तत्वादीर्घाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

'दीर्घोऽकितः' सू० २६३२ या सूत्रात असलेलें 'अकितः' हें पद या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नमती तर 'यंयम्यते' इत्यादि स्थलीं नुगागम प्रथम केल्यावर अभ्यास अजन्त राहत नसल्यामुळे दीर्घाची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे 'अकितः' या पदाचें ग्रहण स्वर्थ ठरतें हें उघड आहे. ('नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' सू०

२६४३ हे नुगागमविधायकसूत्र परसूत्र व तसेच अपवादसूत्र असल्यामुळे व 'दीर्घोऽकित्' हे पूर्वसूत्र असल्यामुळे, नुगागम प्रथम झालाच असता, व तो झाल्यानंतर 'दीर्घोऽकित्' असे सूत्र न वसिता, 'दीर्घ' एवढेच सूत्र केले असतें तरी नुगागम झाल्यावर अभ्यासाच्या अन्तीं अच् राहत नसल्यामुळे व 'अचश्च' सू० ३५ या सूत्रान्वये अचांचेच दीर्घीकरण होऊ शकत असल्यामुळे, दीर्घ झालाच नसता, आणि 'ययम्यते' असे इष्टरूप सिद्ध झालाच असतें परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' व 'दीर्घोऽकित्' या दोन सूत्रात बाध्यबाधरभाव राहत नाही व त्यामुळे 'नुगत' या सूत्राने अभ्यासास प्रथम नुगागम केल्यावर व अभ्यास 'यन्' असा झाल्यावर 'दीर्घ' एवढेच सूत्र असतें तर त्याचा अर्थ अभ्यासातील अच् दीर्घ व्हावा असा होत असल्यामुळे 'यन्' या अभ्यासातील अच् जो अकार तो दीर्घ होऊन 'यायम्यते' असे अनिष्टरूप होण्याची आपत्ति जाली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'दीर्घोऽकित्' या सूत्रात 'अकित्' ग्रहण केले आहे व सतें ग्रहण केलें असल्यामुळे आणि प्रकृत उदाहरणात अभ्यासास झालेला आगम 'किन्' असल्यामुळे, अभ्यासातील अच् दीर्घ होत नाही व 'ययम्यते' असे रूप सिद्ध होतें सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे 'दीर्घोऽकित्' या सूत्रातील 'अकित्' हे पद चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचें शापक ठरतें)

इयं परान्तरङ्गादियाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका । तेनाचीकरत् मीमासत इत्यादि सिद्धम् । आद्ये सन्वद्भावाच्च परत्वादीर्घेण बाधः प्राप्नोति । अन्ये मान्यधेति दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्यस्य बाधः प्राप्तः ॥

पर, निय, अन्तरङ्ग इत्यादि बाधकशास्त्रे बाधक होत नाहीत हे या परिभाषे वरून स्पष्ट होतें (वास्तविक प० ३८ प्रमाणें परसूत्र पूर्वसूत्राचें बाधक होतें, तसेंच नित्यकार्य सागणारें सूत्र परसूत्राचें बाधक होतें त्याचप्रमाणें नित्यकार्य सागणाऱ्या सूत्राचें अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्र बाधक होतें व त्याहि सूत्राचें अपवादसूत्र बाधक होतें पण हीं सूत्रे अभ्यासात विकार व्हावा असे विधान करणारीं असल्यास, त्याच्यात परस्परांमध्य बाध्यबाधकभाव राहत नाही.) आणि त्यामुळेच 'अचीकरत्' व 'मीमासते' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. 'अचीकरत्' या प्रथम उदाहरणात दीर्घकार्य सागणारें सूत्र परसूत्र असल्यामुळे सन्वद्भावाचा बाध हाण्याची प्राप्ति आहे ('अनङ्गनिचङ्गन्त्' अशा स्थितीत 'दीर्घा लघो' सू० २३१८ या परसूत्रानें अभ्यासदीर्घ प्रथम केल्यास 'सन्वद्वधुनि' सू० २३१६ या पूर्वसूत्रानें सन्वद्भावाची प्राप्तिच हाऊ शकत नाही, व त्यामुळे 'सन्वत' सू० २३१७ या सूत्रानें सन्वद्भावात होणारें इष्टकार्य होऊ शकत नाही व 'अचीकरत्' अस इष्टरूप सिद्ध

होणार नाही परंतु 'सन्वलघुनि' व 'दीर्घो लघो' हीं दोन्ही सूत्र अभ्यासविचार सांगणाऱीं असल्यामुळे, त्यांच्यात बाध्यबाधरूपाव राहत नाही म्हणून सन्वन्नाय प्रथम होऊन—म्हणजे अभ्यासातील अन्य अक्षराचा 'सन्वत' ह्या सूत्रानें प्रथम इकार होऊन—नंतर अभ्यासाचा अन्य वर्ण दीर्घ होतो, व त्यामुळे 'अचीकरत्' असे शुद्ध रूप सिद्ध होत) 'मीमासते' ह्या उदाहरणात 'मान्बधदान्दान्भ्यो दीर्घाभ्यासस्य' सू० २३९४ ह्या सूत्रानें सांगितलेलें अभ्यासदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, 'सन्वत' सू० २३९७ ह्या सूत्रानें होणाऱ्या इत्वरूपी बहिरङ्ग कार्याच्या बाधाची प्राप्ति आहे ('मान् + सन् + ते = ममान् + सन् + ते' ह्या स्थलीं, 'मान्बधदान्' ह्या सूत्रानें जसा 'सन्' होणें सांगितल आहे त्याचप्रमाणें अभ्यासदीर्घ होणेंहि सांगितलें असल्यामुळे, त अनिमित्तक दीर्घकार्य अन्तरङ्ग आहे व 'सन्' प्रत्ययनिमित्तामुळे होणारें इत्यकार्य बहिरङ्ग आहे, व 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग' ह्या परिभाषेप्रमाणें अन्तरङ्गकार्य बहिरङ्गकार्याचा बाध करून प्रथम प्रवृत्त होईल, व तें अन्तरङ्ग दीर्घकार्य प्रथम केल्यास, 'मीमासते' असे विकृत रूप होईल परंतु 'मान्बधदान्' व 'सन्वत' हीं दोन्ही सूत्र अभ्यासविचार सांगणाऱीं असल्यामुळे, त्यांच्यात बाध्यबाधरूपाव नाही म्हणून इत्वरूपी कार्य बहिरङ्ग असूनहि प्रथम होतें, व नंतर दीर्घरूपी अन्तरङ्ग कार्य होऊन, 'मीमासत' हें शुद्ध रूप सिद्ध होतें)

यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्तुत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवेदमित्यत एकैति सूत्रे कैयटस्तन्न । नुकि वृत्ते दीर्घप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानाविरोधान्मान्बधादीनां दीर्घं वृत्ते इत्याप्राप्त्या गुणो यद्बलुकोरिति सूत्रस्थभाष्योक्ततदुदाहरणासङ्गतेऽप्यन्यत्र विस्तर ॥ ६७ ॥

'अत एकद्वयमप्ये' ६४-१२० या सूत्रावरील भाष्याच्या शेकेंत कैयटांन असें म्हटलें आहे कीं एखाद्या उदाहरणात अभ्यासविकाराचें विधान करणाऱ्या जेवढ्या सूत्रांची प्राप्ति आहे तेवढीं सर्व सूत्रे जथे एकामागून एक अशा क्रमाने प्रवृत्त होऊं शकतात तशाच ठिकाणीं प्रवृत्त परिभाषा लागते पण हें कैयटाचें म्हणणें बरोबर नाही, कारण ('ययम्यते' या उदाहरणात) जुगागम प्रथम केल्यावर दीर्घाची प्राप्ति सुलीच होत नसल्यामुळे, 'दीर्घोऽस्ति' या सूत्रातील 'अस्ति' हें जें पद प्रवृत्तपरिभाषेचें श्लोकाक मानलें आहे त्याशीं कैयटांन्याचा विरोध यता आणि तसेंच ('मीमासते' या उदाहरणात) दीर्घकार्य (अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें) प्रथम केल्यास, इत्यकार्याची प्राप्ति होत नसून देखील, 'गुणो यद्बलुको' ७४-८२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'मीमासत' हें जें प्रवृत्तपरिभाषेचें उदाहरण भाष्यकारांनीं दिले आहे त, कैयटाचें म्हणणें बरोबर मानल्यास, चूक ठरण्याची आपत्ति येते ('ययम्यते' या उदाहरणात 'नुगतोऽनुनामिकान्तस्य' य 'दीर्घोऽस्ति' या अभ्या

भिन्न भवते. 'णुल्' गृहणजे 'अक' व 'तृन्' गृहणजे 'तृ' असें असल्यामुळे, 'वाऽसरूपोऽक्षियाम्' ह्या सूत्रान्वये, असरूप अपवादप्रत्यय उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमी-
करितां बाधक न होतां, विरुद्धेकरून बाधक होईल—गृहणजे दोन्ही प्रत्यय विरुद्धेकरून
होतील. त्यामुळे, एकदां 'तृन्' प्रत्यय होईल, व पुनः 'णुल्' प्रत्ययहि होईल.
असें न धावें) गृहणून, ही परिभाषा मांगतातः—

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६८ ॥

“ताच्छीलादि अर्थांमप्ये होणान्या प्रत्ययाना 'वाऽसरूपोऽक्षियाम्' हें सूत्र
लागत नाही.”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, अपवादप्रत्यय व उत्सर्गप्रत्यय असरूप असले तरी,
अपवादप्रत्यय उत्सर्गप्रत्ययाचा विरुद्धेकरून बाधक न होतां, नेहमीकरितां बाधक
होतो.)

णुलि सिद्धे, निन्दहिंसादिसूत्रेणैकाग्र्यो युग्विधानमत्र क्षापकं, तत्र
युद्धयुगोः स्वरे विदोशमायात् ॥

'निन्दहिंसदिनयाद्' सू० ३१२६ ह्या सूत्रानें सांगितलेला 'युन्' प्रत्यय
लावून जशी (निन्दकः, हिंसकः, हेनकः, शास्त्रकः, ह्यादि) रुपें भिन्न होतात
तशीच रूपें 'णुल्लृप्ता' सू० २८१५ ह्या सूत्रानें सांगितलेला 'णुल्' प्रत्यय लावून
देवादि भिन्न होत असतां, 'निन्दहिंस' हें पृथक् सूत्र वरून त्या सूत्रानें सांगितलेल्या
पृथक् धातूंना 'युन्' प्रत्यय धावा असें जें विधान केले आहे तें ह्या परिभाषेनें
क्षापक होय. (स्वरांत परक होण्याकरितां भिन्न प्रत्ययांचें विधान केले आहे असें
कोणी गृह्यमाण, ते गृहणें बरोबर नाही; कारण,) 'युन्' हा 'लित्' प्रत्यय
लावला, अपवाद 'युन्' हा 'त्रित्' प्रत्यय लावला, तरी स्वरांत कोही परक होत

तच्छीलादि अर्थांमध्ये ' शुब्' प्रत्यय होऊं दान्न नाही. म्हणून पाणिनीला वृध् सूत्र वरून ' वृध् ' प्रत्ययाचें विधान करणें भाव पडले. ' वाऽसकूपोऽश्रिताम् ' हें सूत्र जर ताच्छीलिक प्रत्ययांस लागू पडून असलें तर, ' निन्दहिंसोऽश्रिताम् ' हें वृध् सूत्र करण्याची गरज नव्हती. असा रीतिनें तें सूत्र ह्या परिभाषेचें जायक ठरतें,)

ताच्छीलिकेव्यति विषयसप्तमी । तेन ताच्छीलिकेस्ताच्छीलिकैश्च
धातरूपविधिर्नेति योष्यम् ।

ह्या परिभाषेतील ' ताच्छीलिके' ही (अधिक्रयसप्तमी नमून) विषय-
सप्ती आहे, व ही विषयसप्तमी असल्यामुळे असें ज्ञापित होतें कीं, ताच्छीलिकादि
अर्थांमध्ये सांगितलेले अपवादप्रत्यय केवळ ताच्छीलिकादि अर्थांमध्ये सांगितलेल्या
उत्सर्गप्रत्ययांचे बाधक होतात. शब्देंच नमून, ते ताच्छीलिकादिहून भिन्न अर्थां-
मध्ये सांगितलेल्या उत्सर्गप्रत्ययांचे देखील नेहमीं करितां बाधक होतात, व त्यांच्या
विषयांत, ' वाऽसकूपोऽश्रिताम् ' हें सूत्र लागू पडून नाही. (ह्या मुखेंच ' शुब् '
ह्या उत्सर्गप्रत्यय जरी ताच्छीलिकादि अर्थांमध्ये सांगितलेला नाही व ' वृध् ' ह्या
अपवादप्रत्यय ताच्छीलिकादि अर्थांमध्ये होणारा आहे तरी, ' वृध् ' ह्या ' शुब् '
चा विरल्येकरून बाधक न होतो, नेहमीं करितां बाधक होतो. तसेंच ' अर्धवृज्-
निराकृज् ' सू० ३११६ ह्या सूत्रानें ताच्छीलिकादि अर्थांमध्ये होणारा ' इण्यु ' प्रत्यय
' वृध् ' ह्या तच्छीलिकार्थक प्रत्ययाचा व तसेंच ' शुब् ' ह्या अतच्छीलिकार्थक प्रत्ययाचा
नेहमीं करितां बाधक होतो.)

नन्वेवं कप्ता कमनेत्याद्यसिद्धिर्नमिषकमपीति रेणानुदात्तेनश्च हलादे-
रिति युचो वाधादिति चेत् । न । सूददीपदीपश्चेत्यनेन दीर्घेयुंतिनेचेने-
स्तार्थस्यानित्यत्वात् ॥ ६८ ॥

(तच्छीलिकादि अर्थांमध्ये होणारा अपवादप्रत्यय, तच्छीलिकादि अर्थांत होणाऱ्या
उत्सर्गाचा देखील नेहमीं करितां बाधक होतो असें जर आहे) तर, ' नमिष' सू०
३१४० ह्या सूत्रानें तच्छीलिकादि अर्थांमध्ये होणारा ' र ' ह्या अपवादप्रत्यय ' अनुदा-
त्तेनश्च हलादेः ' सू० ३१२९ ह्या सूत्रानें तच्छीलिकादि अर्थांत होणाऱ्या ' युच् ' ह्या
उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमीं करितां बाधक होईल, व ' कम् ' घातूची विरल्येकरून
' कप्ता ' ' यमना ' अशीं रूपें भिन्न होणार नाहीत. —अशी शंभ कोणी केल्यास,
त्या शंभेचें उत्तर हें आहे कीं ' सूददीपदीपश्च ' सू० ३१३३ ह्या सूत्रानें ' दीर् '
घातूला ' युच् ' प्रत्ययाचा निषेध केला असल्यामुळे, ही परिभाषा भलीच उरते. (ही
परिभाषा नित्य असती तर, ' नमिष' ह्या उत्सर्गप्रत्ययानें ' दीर् ' घातूला तच्छी-
लादि अर्थांमध्ये ' र ' ह्या अपवादप्रत्यय सांगितल्या असल्यामुळे, ' अनुदात्तेनश्च ह-
लादेः ' ह्या पर्यसूत्रानें तच्छीलिकादि अर्थांमध्ये सांगितलेल्या ' युच् ' ह्या उत्सर्ग
प्रत्ययाचा नेहमीं करितां बाध इत्याच होता; मग पुन्हां ' सूददीपदीपश्च ' ह्या

सूत्राने, ' दीप् ' धातूला ' युच् ' प्रत्यय होऊं नये हें सांगण्याची कांहींच गरज नव्हती; तरी पण हे सूत्र पाणिनीने केलें आहे. ह्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, ही परिभाषा अनित्य आहे; व ती अनित्य असल्यामुळे, ' र ' प्रत्ययानें ' युच् ' प्रत्ययाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, विकल्पेंकरून बाध होतो, आणि त्यामुळे ' कप्ता ' व ' कमना ' अशीं दोन्ही रूपें सिद्ध होतात.)

परिभाषा ६९

नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ्, इच्छति भोक्तुमित्यत्र लिङ्लोटोदावीयत्पानः सोमो भवतेत्यत्र खल् प्राप्नोतीत्यत आह—

(तच्छीलादि अर्थांमध्ये होणाऱ्या अपवादप्रत्ययांनाच जर ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र लागत नाही,) तर मग ' हसितं छात्रस्य ' ' हसनं छात्रस्य ' इत्यादि स्थलीं, ' घञ् ' व्हावा; तसेच ' इच्छति भोक्तुम् ' ह्या स्थलीं, ' लिङ् ' व ' लोट् ' व्हावा, आणि ' इंप्रमानः सोमो भवता ' ह्या स्थलीं, ' खल् ' प्रत्यय व्हावा. (१) ' भावे ' सू० ३१८४ ह्या सूत्रानें कोणत्याहि धातूला, धात्वर्थ-क्षणज्ञे क्रिया-वाच्य असतां, ' घञ् ' प्रत्यय होतो. हा उत्सर्गप्रत्यय आहे. ' नपुंसके भावे कः ' सू० ३०९० व ' ह्युद् ' सू० ३१९० ह्या सूत्रांनीं ' भावे ' ह्या अर्थांत होणारे अतच्छीलापर्यंत ' क् ' व ' ह्युद् ' प्रत्यय, ' भावे ' ह्या अर्थांत होणाऱ्या ' घञ् ' ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचे अपवाद आहेत. म्हणून तच्छीलादि अर्थांमध्ये न होणाऱ्या ह्या तीनही प्रत्ययांना ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' सू० २८३१ हें सूत्र लागवें, व ' क् ' व ' ह्युद् ' ह्या अपवादप्रत्ययांनीं ' घञ् ' ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, विकल्पेंकरून बाध व्हावा, आणि ' हस् ' धातूस भावे ' न ' व भावे ' ह्युद् ' लावून जशी ' हसितम् ' व ' हसनम् ' हीं रूपें होतात त्याप्रमाणेच, त्या धातूला ' भावे ' या अर्थांमध्ये ' घञ् ' प्रत्यय विकल्पेंकरून लागून ' हास ' असें रूप देखील व्हावें. (२) त्याचप्रमाणें ' इच्छा-येंपु लिङ्लोटौ सू० २८१४ ह्या सामान्यसूत्रानें ' इच्छा ' ह्या अर्थांत होणारे लिङाचे व लोटाचे प्रत्यय उत्सर्गप्रत्यय असल्यामुळे, व ' समानकर्तृकेषु तुमुन् ' सू० ३१७६ ह्या सूत्रानें होणारा ' तुमुन् ' प्रत्यय अपवादप्रत्यय असल्यामुळे आणि हे तीनही प्रकारचे प्रत्यय तच्छीलादि अर्थांमध्ये होणारे नसल्यामुळे, ' तुमुन् ' ह्या अपवादप्रत्ययानें लिङ् व लोटाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' ह्या सूत्रान्वयें, विकल्पेंकरून बाध व्हावा, व ' इच्छति भोक्तुम् ' ह्या स्थलीं, केवळ तुमुन्प्रत्ययान्त रूप न होतां, लिङ्लोट्प्रत्ययान्त रूपें देखील विकल्पेंकरून व्हावीं (३) त्याच-प्रमाणें ' इंप्रःसुपु ष्टप्ताकृत्प्रार्थेषु खल् ' सू० ३३०५ ह्या सूत्रानें होणारा ' खल् '

प्रत्यय उत्सर्गप्रत्यय असल्यामुळे, व ' आतो युच् ' सू० ३३०९ ह्या सूत्राने वक्तव्या-
मध्ये होणारा ' युच् ' प्रत्यय ' खल् ' प्रत्ययाचा अपवाद असल्यामुळे, आणि हे दोन्ही
प्रत्यय तच्छ्रीलादि अर्धांमध्ये होणारे असल्यामुळे, ' युच् ' प्रत्ययाने ' खल् ' प्रत्य-
याचा नेहमीकरितां बाध न होतां विकल्पेकरून बाध व्हावा, आणि ' हंप्रधानः सोमो
भवता ' ह्या ठिकाणीं जसे ' पा ' धातूचे ' युच् ' प्रत्ययान्त रूप झाले आहे,
तसेच, ' खल् ' प्रत्ययान्त रूप देखील व्हावे. तसें न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा
भांगतातः—

कल्प्यदतुमुन्खलथेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

" ११, क्युर, तुमुन्, व खलथे युच् प्रत्यय जेथे अपवादरूपाने प्रवृत्त होतात
तेथे ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र लागत नाही. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, वरील तिन्ही उदाहरणांत, ' क्त्, ' ' क्युर, ' ' तुमुन् ' व खलथे ' युच् ' हे अपवादप्रत्यय आपापल्या उत्सर्गप्रत्ययांचे नेहमीकरितां
बाधक होतात.)

इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं चाहं
कृत्यतृचध्वेति । तत्र हि चकारसमुच्चितलिङा कृत्यतृचोर्वाधो मा भूदिति
कृत्यतृचप्रवर्णं क्रियत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६९ ॥

' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' सू० २८१० हें सूत्र अनित्य असल्यामुळे प्रवृत्तपरि-
भाषा सिद्ध होते. हें सूत्र अनित्य आहे याचे ' अहं कृत्यतृचश्च ' सू० २८१२ हें
सूत्र ज्ञापक आहे. ' अहं कृत्यतृचश्च ' या सूत्रात (' लिङ् यदि ' या पूर्वसूत्रातून)
चकाराने ' लिङ् ' चे अनुकरण केले आहे—म्हणजे लिङ् हीं देखील सामितने
आहे—व लिङ् ज्ञाव्यास, कृत्यप्रत्यय व तृचप्रत्यय यांचा बाध न व्हावा म्हणून, त्या
सूत्रांत कृत्य व तृच् प्रत्ययांचें ग्रहण केलें आहे. ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र नित्य
असतें तर, लिङ्, कृत्यप्रत्यय, व तृचप्रत्यय असलेल्या असल्यामुळे, अर्धांमध्ये
होणारा ' लिङ् ' हा अपवादप्रत्यय, कृत्य व तृच् या सामान्यप्रत्ययांचा ' वाऽसरूपोऽ-
स्त्रियाम् ' या सूत्रान्वये, नेहमीकरिता बाधक न होता, विकल्पेकरून बाधक झाला
असता; व ' अहं कृत्यतृचश्च ' या सूत्रांत कृत्यप्रत्यय व तृचप्रत्यय यांचें ग्रहण केलें
नसतें व ' अहं (लिङ्) ' एवढेंच सूत्र केलें असतें तरी ते प्रत्यय, असलेल्या अ-
सल्या, वासरूपविधिने होऊं शकलेच असते असें अपून देखील त्या सूत्रांत कृत्य व
तृच् प्रत्ययांचें ग्रहण केलें असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र
अनित्य आहे, व तें अनित्य असल्यामुळे, लिङाने कृत्य व तृचप्रत्ययांचा नेहमीकरिता
बाध होण्याचा संभव होता. वसें न व्हावे म्हणून त्या सूत्रात कृत्य व तृचप्रत्ययांचें
ग्रहण केलें आहे, व अक्षरातीर्तिने तें ग्रहण ' वासरूप ' सूत्राच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक

ठरतें व तें सूत्र अनित्य असल्यामुळे परिभाषा ६८ ते ७० या सांगण्याची कांहीं गरज नव्हती व त्या तीव्ही परिभाषा अनावश्यक ठरतात.) इतर ग्रन्थांत या विषयाचें विस्तृत विवेचन केलें आहे. 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ३-१-९४ या सूत्रावरील भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ७०

ननु श्वः पक्षेऽयत्र वासरूपविधिना नृडपि प्राप्नोति, कृते आदेशे चैरूप्यादत आह—

'श्वः पक्षा' या स्थली 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' या सूत्रान्वये लुटाचा देखील प्राप्ति आहे. (कारण लुट् व लृट् हे जरी लकारत्वामुळे सरूप आहेत तरी,) 'लुट्' व 'लृट्' ह्यांचे जागी आदेश केल्यावर ते असरूप होतात. ('लृट्' हा 'लृट् शेषे च' सू० २१९३ ह्या सूत्रान्वये 'सामान्य' भविष्यकाळाच्या अर्धामध्ये होणारा उरसर्ग-लकार आहे 'लुट्' हा 'अनघतने लुट्' सू० २१८५ ह्या परसूत्रान्वये 'अनघतन' भविष्यदर्धामध्ये होणारा अपवादलकार आहे. वास्तविक जरी ह्या दोहोंमध्ये 'नानुब-भ्यकृतमसरूप्यम्' प० ८ ह्या म्यायानें सारूप्य आहे, तथापि त्याचे जागी 'ता, तारी सारः' व 'त्यति, त्यतः, त्यन्ति' इत्यादि आदेश झाल्यावर, त्यांच्यातील असारूप्य स्पष्ट होतें. अशा रीतीने 'लुट्' व 'लृट्' असरूप होत असल्यामुळे, 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ह्या सूत्रान्वये अपवाद 'लुट्' उरसर्ग लुटाचा नेहमीकरिता बाधक न होतो विकल्पकरून बाधक होईल, व 'श्वः पक्षा' ह्या स्थली, 'श्वः पक्षति' असे विकल्पकरून रूप होईल तसें न व्हावें म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

लादेशेषु वासरूपविधिनान्ति ॥ ७० ॥

“ लादेशाच्या विषयांत 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हें सूत्र लागत नाही ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे लुटाचे जागी 'लृट्' विकल्पकरून होऊं शकत नाही, व 'लृट्' हा लुटाचा नेहमीकरिता बाधक होतो.)

आदेशाहतचैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः ॥

लकारांचे जागी आदेश झाल्यावर जरी ते असरूप होतात तरी त्यांचे ठिकाणी 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हें सूत्र लागू पडत नाही असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे.

अत्र च हरादयनोर्लङ्घेति लङ्विधानं शापकम् । अन्यथा परोक्षे लिङिति लिङ लङः समापेशोऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन ।

ग्रहण केलें आहे, आणि त्यामुळे, ही परिभाषा असून देखील, दोन्ही प्रकारचे आदेश विकल्पेंकरून होतात. परंतु 'भाषायां सद्भवसंश्रुतः' ह्या सूत्रानें भूतसामान्य अर्थार्थान्न 'सद्' 'वस्', 'श्रु' ह्या धातूना लिटाचे जागीं होणारा अपवादरूपी आदेश 'वसु' पलादि आदेशाचा, नेहमीविरतिबाधक दारतो. म्हणून तथा लिटांत सेदिवान्, ऊपिवान् शुश्रुवान् अर्शांचे रूपें होतात, व ससाद, उवास, शुश्राव इत्यादि रूपें भूतसामान्य अर्थार्थान्न न होतात, परोक्षभूत अर्थांत होतात आतां 'वाऽसरूपोऽखियाम्' सू० २८३० ह्या सूत्राचा अर्थ 'असरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्' असा आहे व नुकतेंच वर सांगितलें आहे कीं अपवाद शब्दानें अशाच प्रत्ययाचें ग्रहण होतें कीं जे इतराचे जागीं आदेशरूपानें होत नाहींत. त्यामुळे लकाराचे जागीं होणाऱ्या असरूप आदेशास 'वाऽसरूपोऽखियाम्' हें सूत्र लागूच पडत नाहीं, आणि त्यामुळे ही परिभाषा असण्याची काहींच आवश्यकता दिसत नाहीं, असा.)

परिभाषा ७१

ननु इमोऽहस्वादित्यादौ इमः परस्याचोऽचि परतो इम इति घेतु-
सन्देशः स्यादत आह—

'इमो ऽहस्वादचि इमुग्नितयम्' सू० १३४ इत्यादि सूत्रात इमाचेपुढें असणाऱ्या अचाला, किंवा अचाचे पूर्वी असणाऱ्या इमाला वार्थ इहार्थ असा संदेश उद्भव होतो. ('तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' सू० ४० 'तस्मादिऽपुत्तरस्य' सू० ४१ अशा दोन परिभाषा अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित आहेत प्रथम परिभाषा सांगते कीं जेथें एखाद्या शब्दाचा सप्तमीविभर्तीत निर्देश करून काहीं कार्ये करणें सांगितलें असेल तेथें, त्या शब्दाच्या लोंच पूर्वी असणाऱ्या वर्णांस तें कार्य होतें; जसें—'इको यणचि' येथें सप्तमिनिर्दिष्ट अचाचे पूर्वी असणाऱ्या इकाच्या जागीं यणादेश होतो. दुसरी परिभाषा सांगते कीं, सूत्रांत एखाद्या शब्दाचा पञ्चमीविभर्तीत निर्देश करून काहीं कार्ये करणें सांगितलें असेल तेथें, त्या शब्दाच्या लोंच पुढें असणाऱ्या वर्णांस तें कार्य होतें. जसें 'उद्. स्यास्तम्भो. पूर्वस्य' सू० २१८ येथें 'उद्.' हा पञ्चमीनिर्देश असल्यामुळे त्याच्या लोच पुढें असणाऱ्या सकाराचे जागीं पूर्वसवर्णरूपी कार्य होतें परंतु जेथें सूत्रांत एक शब्द पञ्चमीविभर्तीत व दुसरा सप्तमीविभर्तीत वापरला आहे तेथें थरीक दोन्ही परिभाषा उपास्थित होतात, व त्या दोन्ही लावल्यास, दोन भिन्न रूपें हांतलि 'इमो ऽहस्यात्' ह्या सूत्रांत इमः' हा शब्द पञ्चमीविभर्तीत व 'अचि' हा शब्द सप्तमीविभर्तीत वापरला आहे. येथें 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' ही परिभाषा लावल्यास, 'इम्' कार्यां टरेल व त्याला 'इमुद्' आगम होईल; व 'तस्मादिऽपु-

तस्य ' ही परिभाषा लावल्यास, 'हमापुढे अमगारा अच्' कायीं ठरून त्याला 'हमुद्-
' आगम होईल. अशा स्थितीत काय करावे ?) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७१ ॥

" जेथे सूत्रात उभयनिर्देश असेल (म्हणजे एका शब्द पञ्चमीत व दुसरा सप्तमीत वापरला असेल) तेथे पञ्चमी निर्देश बलवत्तर समजावा (व तस्मा-
दियुत्तरस्य ' ही परिभाषा लावून कार्य करावे. "

ही परिभाषा असल्यामुळे, ' 'हमो हस्वात् ' ह्या स्थलीं 'हमाच्या' लगेच पुढे
असणाऱ्या अचास ' 'हमुद् ' आगम होतो, व तो आगम 'हमास' होत नाही.)

अथैति सप्तमीनिर्देशस्य मय उअ इत्युत्तरत्र चारितार्थ्यात्पञ्चमी-
निर्देशोऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिः ।

' 'हमो हस्वादचि 'हमुद्' नियम् ' ह्या सूत्रात सप्तमीविभर्त्तित वापरलेला
' अचि ' हा शब्द ' मय उअो वो वा ' सू० १०८ ह्या सूत्रात अनुवृत्त होतो.
त्यामुळे सप्तमीनिर्देश (वाया न जाता,) चरितार्थ ठरतो. पण ह्या सूत्रातील
पञ्चमीविभर्त्तित वापरलेला ' 'हम ' हा शब्द पुढील कोणत्याहि सूत्रात अनुवृत्त
होत नसल्यामुळे, निरवकाश-म्हणजे स्वयं-ठरतो. म्हणून ' तस्मादित्युत्तरस्य '
ह्या परिभाषेप्रमाणें पञ्चमीनिर्देशानें होणारें कार्य होतें—म्हणजे 'हमाच्या' लगेच
पुढे असणाऱ्या अचास ' 'हमुद् ' आगमरूपी कार्य होतें

यत्र तु डः सि धुडित्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र तस्मिन्निति
सूत्राधेक्षया तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य वसवातेनैव व्यवस्था ।

जेथे ' 'ड सि धुद् ' सू० १३१ इत्यादि सूत्रात उभयनिर्देश अचरितार्थ असतो
तेथे, ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' ह्या सूत्रानंतर ' तस्मादित्युत्तरस्य ' ह सूत्र असल्या
मुळे, परसूत्राचा धरून व्यवस्था करावी ('ड सि धुद् ' ह्या सूत्रात ' 'ड ' हा पञ्च-
म्यन्त शब्द असून ' सि ' हा सप्तम्यन्त शब्द आहे ' 'ड ' व ' सि ' ह्या दोन्ही
शब्दांची पुढील कोणत्याहि सूत्रात अनुवृत्ति होत नसल्यामुळे, ते अचरितार्थ ठरतात.
अशा स्थलीं ' विप्रतिपेक्षे पर कार्यम् ' सू० १७५ हा न्याय लावून परसूत्रान्वय
होणारें कार्य—म्हणजे पञ्चमीनिर्देशान्वय होणारें कार्य—लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णास
करावे. त्यामुळे 'हमाच्या' लगेच पुढे असणा-या सफारास ' 'धुद् ' आगम
होतो.)

पयमुभयोश्चारितार्थेऽपि, यथामि सर्वनाम्न इत्यादौ । तत्रामीति
सप्तमी त्रेख्य इत्यत्र चरितार्था । आदिति पञ्चम्याज्जेसरसुगित्यत्र चरि-
तार्थेति स्पष्ट तस्मिन्निति सूत्रे माप्ये केयटे च ॥ ७१ ॥

जेथें ' आमि सर्वनाम्नः सुद् ' इत्यादि सूत्रांत पञ्चमीनिर्दिष्ट व सप्तमीनिर्दिष्ट अमे दोन्ही शब्द अमून ते चरितार्थ असतात तेथें देखील, अमंच करावें. (गृहणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, ' विप्रतिपेध ' न्याय लावून पञ्चमीनिर्देशानें होणारें कार्य उत्तर वर्णास करावें.) ' आमि सर्वनाम्नः सुद् ' सू० २१७ ह्या सूत्रात ' आमि ' ही सप्तमी ' त्रेस्त्रयः ' सू० २६४ ह्या पुढच्या सूत्रांत अनुवृत्त होऊन चरितार्थ होते, व तसेंच ' आज्ञसेरमुक् ' सू० ३५०२ ह्या पूर्वीच्या सूत्रातून ' आमि सर्वनाम्नः सुद् ' या सूत्रांत अनुवृत्त होणारी ' आत् ' ही पञ्चमी ' आज्ञसेः ' या सूत्रांत चरितार्थ झाली आहे. (अशा रीतीने पञ्चमी व सप्तमी या दोन्ही चरितार्थ झाल्या असल्यामुळे, ' विप्रतिपेधे पर कार्यम् ' या न्यायान्वये, पञ्चमीनिर्देशाचें सूत्र परसूत्र असल्यामुळे पञ्चमीनिर्देश सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. सारांश जेथें पञ्चमीनिर्देश व सप्तमीनिर्देश हे दोन्ही चरितार्थ किंवा दोन्ही अचरितार्थ असतात तेथें परस्वामुळे पञ्चमीनिर्देश सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. जेथें सप्तमीनिर्देश चरितार्थ असून पञ्चमीनिर्देश अचरितार्थ असतो तेथें पञ्चमीनिर्देश अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. जेथें पञ्चमीनिर्देश चरितार्थ असून सप्तमीनिर्देश अचरितार्थ असतो तेथें काय होतें याबद्दल ग्रन्थकारांनीं उल्लेख केला नाहीं; पण तशा ठिकाणीं अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देश पञ्चमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो असें टीकाकारांचें गृहणें आहे व याचें उदाहरण ते ' शि तुक् ' सू० १३३ हें सूत्र देतात. या सूत्रांत ' न. ' हें पञ्चम्यन्त पद ' नश्च ' या पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त होऊन चरितार्थ होतें, पण ' शि ' हें सप्तम्यन्त पद पुढें कोणत्याहि सूत्रांत अनुवृत्त होत नसल्यामुळे अचरितार्थ ठरतें. गृहणून या स्थलीं अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देश पञ्चमीनिर्देशाचा बाधक ठरून शकाराच्या लॅगेंच पूर्वी असणाऱ्या पदान्त नकारास तुगागम होतो.) ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' १-१-६६ या सूत्रावरील भाष्यांत व कैयटाच्या धृतींत हें सांगितलें आहे. ,

द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम्.

तृतीयं प्रकरणम्.

परिभाषा ७२

नन्वतः कृकमीति साधमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्कुम्भशब्दस्यैवोपादां
नादत् आह—

‘ अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्णीप्यनवयस्य ’ सू० १६० द्या सूत्रांत
‘ कुम्भ ’ शब्द वापरला असल्यामुळे (य ‘ कुम्भी ’ शब्द नसल्यामुळे), द्या सूत्रा-
न्वये ‘ अयस्कुम्भी ’ द्या स्थली, विसर्गाला सत्व होणार नाहीं. (तसें न खावें) म्हणून
ही परिभाषा सांगतात—

प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७२ ॥

“ जेथें सूत्रांत प्रातिपदिकाचें ग्रहण केलें असेल, तेथें लिङ्गविशिष्ट प्राति-
पदिकाचेंहि ग्रहण करावें ” (—ग्रहणजे अशा स्थली, त्या प्रातिपदिकास तिन्ही
लिङ्गाचे बोधक प्रत्यय लावून तिन्ही प्रकारच्या रूपाचें ग्रहण करावें.)

(ही परिभाषा असल्यामुळे ‘ कुम्भ ’ द्या प्रातिपदिकानें जसें ‘ कुम्भः ’ द्या
पुलिङ्ग शब्दाचें ग्रहण होतें तसें ‘ कुम्भी ’ द्या स्त्रीलिङ्ग शब्दाचेंहि ग्रहण होतें व
‘ अयस्कुम्भ. ’ आणि ‘ अयस्कुम्भी ’ अशां रूपें सिद्ध होतात)

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे सति
लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं चोप्यम् ॥ अपिना केवलस्या-
पात्यर्थः ॥

जो शब्द उच्चारला असतो प्रातिपदिकाचा सामान्येकरून बोध होतो असा
सामान्य शब्द, (जसें ‘ लघाप् प्रातिपदिकात् ’ द्या सूत्रांत ‘ प्रातिपदिकान् ’ हा सर्व
प्रातिपदिकांचा बोधक सामान्य शब्द उच्चारला आहे.) अथवा प्रातिपदिकबोधक
विशेष शब्द जेथें सूत्रांत उच्चारला आहे (जसें ‘ अतः कृकमिकम् ’ द्या सूत्रांत ‘ कुम्भ ’
इत्यादि प्रातिपदिकबोधक विशेष शब्द उच्चारले आहेत) अशा स्थली, तिन्ही
लिङ्गाचे बोधक प्रत्यय लावून प्रातिपदिकाचीं जीं तीन भिन्न रूपें होतात त्या तिन्हीं
रूपांचें ग्रहण करावें, परिभाषेत ‘ अथि ’ शब्द घातला आहे त्यामुळे, (ही परिभाषा
नसती तर जसें केवळ प्रातिपदिकाचें ग्रहण झालें असतें तसें) केवळ प्रातिपदिकाचेंहि
ग्रहण करता येतें.

अस्याश्च द्वापरक समानाधिकरणाधिकारस्ये कुमारश्रमणादिभिरिति
सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारी-
शब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न तु कुमारशब्दस्येति नदेतज्ञापकम् ॥

‘समानाधिकरण’ अधिपदांत (हा अधिकार ‘पूर्वालेखसर्व’ सू० २-१-४९ ह्या सूत्रापासून सुरू होतो व ह्या अधिकाऱ्यांत ‘कुमारः धमणादिभिः’ हे सूत्र पठित आहे.) पठित असलेल्या ‘कुमारः धमणादिभिः’ सू० ७५२ ह्या सूत्रांत वापरलेले ‘धमणादिभिः’ हे स्त्रीप्रत्ययान्त पद ह्या परिभाषेचे शापक आहे. (‘धमणादि’ शब्दांत धमणा, प्रयजिता, कुलटा, शर्मिणी, तापसी, दासी, व बन्धरी हे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द पठित आहेत.) स्त्रीप्रत्ययान्त ‘धमणा’ इत्यादि शब्दांचे ‘कुमरी’ शब्दार्थाचे सामानाधिकरण्य होऊं शकतें; ‘कुमार’ शब्दाशीं होऊं शकत नाहीं, हेंच ह्या परिभाषेचें शापक आहे. (कारण सूत्रांत वापरलेल्या ‘कुमार’ शब्दानें ‘कुमारी’ शब्दाचेहि ग्रहण होतें असें ह्या सूत्रावरून स्पष्ट होतें.)

इयं च द्विपत्परयोरित्याद्युपपदविधौ समासान्तविधौ महदाख्ये नि-स्वरे राजस्वरे ग्राह्यणकुमारयोर्वहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमिनि इत्यादौ समास-सङ्घातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति ङाप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। विभक्तिनिमित्त-फकार्ये च नेत्यपि तत्रैव ॥ तत्र समासान्तविधावयवग्रहण एव न समास-सङ्घातग्रहणे तु प्रवर्तत एव स्वरविधावेव समाससङ्घातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः ॥ बहुव्रीहेरुभयस इति सूत्रस्थभाष्याच्च ॥ एतावत्सु एवानित्यत्वाद्-प्रवृत्तिर्दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः ॥

‘ङाप्प्रातिपदिकान्’ ४-१-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत असें सांगितलें आहे कीं, ही परिभाषा (१) उपपदविधि सांगणाऱ्या ‘द्विपत्परयोस्तावेः’ सू० २९५४ इत्यादि सूत्रांस लागत नाही. (द्विपत्परयोस्तावेः’ ह्या सूत्रांत ‘द्विपत्’ व ‘पर’ हीं दोन प्रातिपदिकें उपपदें सांगितलीं आहेत. अशा उपपदांना ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, ‘द्विपत्’ व ‘पर’ ह्या प्रातिपदिकांची, ‘द्विपती’ व ‘पता’ ह्या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं; म्हणून ‘खञि द्वम्बः’ सू० २९५५ ह्या सूत्रानें इत्थं होऊन जसें ‘द्विपन्तपः’ असें रूप होतें तसें, ‘खञ्’ प्रत्यय लागू शकत नसल्यामुळे, व त्यामुळे सुमागम होऊं शकत नसल्यामुळे, ‘द्विपन्तपः’ असें रूप न होतां, ‘द्विपतीतापः’ असें रूप होतें.) तसेंच, (२) समासान्त प्रत्यय होण्याचें विधान करणाऱ्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या प्रातिप-दिकांना देखील ही परिभाषा लागत नाही (जसें—‘राजाहःसखिन्यष्ट्’ सू० ७८८ ह्या सूत्रांत तत्पुरुष समासाच्या अन्ती, ‘राजन्’ ‘अइन्’ व सखि’ शब्द असल्यास, ‘ट्व्’ प्रत्यय होतो असें सांगितलें आहे. येथें ‘राजन्’ इत्यादि प्रातिपदिकांची, स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांचें ग्रहण होत नाहीं, म्हणून ‘मद्राणां राजा मद्राजः’ असें जरी रूप होतें तरी, ‘मद्राणां राज्ञी’ ह्या स्थलीं, समासान्त ट्व् प्रत्यय होत नाही, व ‘मद्राज्ञी’ असें रूप होतें.) तसेंच, (३) ‘महत’ शब्दाच्या अन्य वर्णांचे जरी आकारादेश होतो हें सांगणाऱ्या ‘आगमहतः समा-

‘ बहुमालका’, बहुल्लुका’ इत्यादि रूपे होतात. पण ‘ राजाहःसखिम्यष्टच् ’ सू० ७८८ इत्यादि सूत्रांत समासाच्या अन्वयावयवाला प्रत्यय सांगितला आहे. म्हणून तेथे ही परिभाषा त्यागत नाही आणि ‘ मद्राजः ’ येथे जसा ‘ टच् ’ प्रत्यय होती तसा, ‘ मद्राज्ञी ’ येथे होत नाही.) पूर्ण सामासिकनादास जेथे स्वरविधि सांगितला आहे तसा सूत्रांना ही परिभाषा त्यागत नाही असे भाष्यांत सांगितले असल्यामुळे, हे स्पष्ट होते की, जेथे पूर्ण सामासिकनादाला सामान्यन्तविधि सांगितला आहे असा सूत्रांना, ही परिभाषा लागू पडते. ‘ बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ’ ४-१-२५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत देखील हेच सांगितले आहे. वर जेवढी स्थले सांगितली आहेत तेवढ्याच (सात) स्थली ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, लागत नाही; कारण भाष्यांत असे म्हटले आहे की जेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही तीं सर्व दोषाचीं स्थले निवडून मोजून काढली आहेत.

नन्वेवं बहुव्रीहेरुधसो ङीपिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतः । तत्र हि कुण्डोष्नीत्यत्र नद्यतश्चेति कयापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थात् नद्यन्तस्य-
प्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतः । नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन च परि-
हृतम् । नद्यन्तप्रकृतिकसुयन्तोत्तरपदकः समास इतीति चेत् । न । अनया
परिभाषया ह्यौप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्यतद-
ध्याप्यधर्माणां विशिष्टेष्वपि पर्यास्तत्वमतिदिश्यत इत्याशयात् ॥ ७२ ॥

(‘सामान्यरूपेण विशेषरूपेण...वा तेन ग्रहणं बोध्यम्’ असा) वर ह्या परिभाषेचा जो अर्थ दिला आहे तो बरोबर मानल्यास, ‘बहुव्रीहेरुधसो ङीप्’ ह्या सूत्रावरील भाष्य चुक ठरू पाहतें. कारण त्या भाष्यांत, ‘नद्यन्त बहुव्रीहेरित्यसमासाद् न कप् प्रत्यय होतो,’ असा ‘नद्यतश्च’ सू. ८३३ ह्या सूत्राचा प्रथम अर्थ करून त्या सूत्रान्वये, ‘कुण्डोष्नी’ ह्या उदाहरणांत ‘कप्’ प्रत्यय प्राप्त होतो, अशी शक्का उपास्थित केली आहे; पण ‘कुण्डोष्नी’ ह्या नद्यन्त शब्दाचे ठिकाणीं बहुव्रीहेरित्वं नसल्यामुळे, हे भाष्य विसंगत दिसतें. परंतु ‘सुबन्त नदीसंज्ञक शब्द जेथे बहुव्रीहेरि समासांत अन्यावयव असतो तशाच बहुव्रीहेरि समासास कप् प्रत्यय होतो’ असा ‘नद्यतश्च’ ह्या सूत्राचा अर्थ करून, भाष्यकारांनीं त्या शंकेचें निवारण केलें आहे. (प्रकृत उदाहरणांत, ‘ऊधस्’ शब्द बहुव्रीहेरिसमासाचा चरमावयव आहे; ‘यू खयाल्यो नदी’ सू. २८६ ह्या सूत्रान्वये ‘नदी’ संज्ञा प्राप्त होणारा शब्द ह्या ठिकाणीं बहुव्रीहेरिसमासाचा चरमावयव नाही; म्हणून या उदाहरणांत ‘कप्’ प्रत्यय होत नाही असें म्हणून भाष्यकारांनीं शंकेचें समाधान केलें आहे. पण शंकेचें समाधान करतेवेळीं देखील, भाष्यकारांनीं ‘कुण्डोष्नी’ हा बहुव्रीहेरिच मानिला आहे. पण ह्या परिभाषेचा अर्थ जसा वर दिला आहे तसा मानल्यास, ‘कुण्डोष्नी’ हा शब्द बहुव्रीहेरि मानतां येत नाही, व भाष्य चुक ठरू पाहतें, असें कोणी म्हटल्यास) हे म्हणजे बरोबर नाही. कारणे पुढाचा

शब्दास स्त्रीप्रत्यय लावून तो शब्द स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट उच्चारण असता, स्त्रीप्रत्ययरहित त्या शब्दाचे टिकणीं जो प्रातिपदिकत्व धर्म किंवा प्रातिपदिकत्वच्याप्यधर्म असतो त्या धर्माचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट त्या शब्दाचे टिकणीं अतिदेश-ह्राणजे आरोप-करता येतो, असा भाष्याचा आशय आहे. (जेथे सामान्यप्रातिपदिक-बोधक अथवा प्रातिपदिकविशेषबोधक शब्द उच्चारून सूर्यांत प्रातिपदिक ग्रहण कर आहे तेथे न्या प्रातिपदिकानें तिन्ही लिङ्गाच्या रूपाचें ग्रहण होत असा ह्या परिभाषेचा अर्थ वर दिला आहे. ' बहुव्रीहिरूपसो ङीप् ' सू. ४८४ ह्या सूत्रात 'बहुव्रीहि' शब्द उच्चारण आहे. तो शब्द कोणत्याहि प्रातिपदिकबोधक सामान्यशब्दाचा वाचक शब्द नाही, व तसच तो प्रातिपदिकविशेषाचा बोधक शब्द नाही. ह्राणूत ' बहुव्रीहे ' शब्दानें ' कुण्डोषस् ' ह्या प्रातिपदिकाचे ग्रहण करता येत, स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट ' कुण्डोष्णी ' शब्दाचें ग्रहण करता येत नाही वारण ' कुण्डोषस् ' हा वास्तविक बहुव्रीहि समास आहे व त्या सामासिक शब्दाला ' ङीप् ' प्रत्यय लावून ' कुण्डोष्णी ' हें स्त्रीप्रत्ययान्त रूप झाले आहे. असें असून देखील भाष्यकारांनीं, वर मागितलेली शक्ती उपस्थित करतेवेळीं व त्या शक्तीचें समाधान करतेवेळीं देखील, ' बहुव्रीहि ' शब्दानें ' कुण्डोष्णी ' शब्दाच जें ग्रहण केलें आहे तें बरोबर दिसत नाही अशी शक्तीकाराची शक्ती आहे. ह्या शक्तीचें प्रत्यकार असें उत्तर देतात कीं, ' कृतद्वितसमासाश्च ' सू. १७९ ह्या सूत्रान्वय ' कुण्डोषस् ' हा बहुव्रीहि प्रातिपदिकसङ्ग होतो, व ह्या ' कुण्डोषस् ' शब्दात जो प्रातिपदिकत्व धर्म आहे किंवा प्रातिपदिक-व्याप्य-प्रातिपदिकत्व ' हा व्यापक धर्म व ' बहुव्रीहित्व ' हा व्याप्य धर्म अशा रीतीनें ' बहुव्रीहित्व ' हा प्रातिपदिकत्व-व्याप्य-धर्म आहे तो बहुव्रीहित्वरूपी धर्म, जव्हा ' कुण्डोषस् ' ह्या शब्दास ' ङीप् ' प्रत्यय लावून ' कुण्डोष्णी ' असा शब्द होतो तेव्हा, त्या ' कुण्डोष्णी ' शब्दाचे टिकणीं, ह्या परिभाषेच्या आदारें, आरोपित करता येतो असा भाष्याचा आशय सम जावा, ह्राणजे ह्या परिभाषेचा जो अर्थ वर दिला आहे त्याशीं भाष्य जुळवें साराश, समासाला ' प्रातिपदिक ' ही सज्ञा आहे ह्राणून बहुव्रीहि हा समासाचा एक प्रकार असल्यामुळे, त्यालाहि प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होते आणि ' बहुव्रीहि ' शब्दानें जसें पुलिङ्ग बहुव्रीहि समासाचें ग्रहण होतें तसेंच, न्याच्या छलित्वाचेंहि ग्रहण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होतें. त्यामुळे ' कुण्डोषस् ' ह्याला जशी प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होते त्याच प्रमाणे, ' कुण्डोष्णी ' ह्याला देखील प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होते असें मग ' कुण्डोष्णी ' हा बहुव्रीहिसमास मानल्यास, तो नष्टांत असल्यामुळे, ' नष्टवश्च ' या सूत्रान्वये त्याला ' कप् ' प्रत्यय कां होऊ नये ? या प्रश्नाचें उत्तर हें आहे कीं ' कुण्डोष्णी ' या स्थलीं बहुव्रीहिसमासाचा अन्त्यावयव नदीसङ्ग शब्द नसून असत ' ङरप् ' शब्द असल्यामुळे, येथे ' कप् ' प्रत्यय होत नाही या पक्षीचा अन्वय नीट लक्षात घेण्या-करिता ' इति चेत् ' या पदाचा ' तदसङ्गति ' या पदाशीं अन्वय करावा व ' नय-न्तानाय समास इत्यर्थेन च परिहृतम् ' हें वाक्यान्तरांत वाच्य-ह्राणजे टपवय.

समजावें, आणि ' नद्यन्तप्रकृतिरुसुबन्तोत्तरपदकः समाम इति ' हा त्या उपवाक्याचा अर्थ समजावा, व 'इति' शब्दापुढे 'आशयः' हें पद अध्राहृत करावें म्हणजे पंक्तीच्या अर्थाचा नीट बोव होईल. किन्तुचैवराकरणाच्या मते ही परिभाषा अमग्याची कांहींच गरज नाही; कारण ' अत कृमि ' इत्यादि सूत्रांत जो प्रिशिष्ट प्रातिपदिकें उच्चारली आहेत तीं ' पुमान् स्त्रिया ' सू० ९३३ या सूत्रान्वये एकरूप करून उच्चारली आहेत असें मानण्यास, स्त्रीबोवक शब्दांचेहि ग्रहण करता येतें पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण तसें मानण्यास, 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच' या मगमूत्रात 'प्रातिपदिक' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, ' रमा, गौरी ' इत्यादि आवन्त व डीयन्त शब्दांहून 'गिच्' न होण्याची आपत्ति येईल.)

परिभाषा ७३

नन्वेवं यूतः पश्येत्यग्रेव युवताः पश्येत्यत्रापि श्वयुवेति संप्रसारणं स्यादत आह—

(जर प० ७० प्रमाणे प्रातिपदिकाने लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकाचें ग्रहण होतें तर मग, ' युवन् ' शब्दानें ' युवन् ' शब्दाच्या स्त्रीलिङ्ग रूपाचे-ह्मणजे ' युवति ' शब्दाचेहि-ग्रहण होईल, आणि) ' यूतः पश्य ' ह्या स्थली ' श्वयुवमघोनामनदिते ' सू० ३६२ ह्या सूत्रानें (' युवन् + शस् ' अशा स्थितेति ' युवन् ' शब्दास संप्रसारण होऊन जसें ' यूतः ' असें रूप होतें तसें (' यूतस्तिनः ' सू० ५३१ ह्या सूत्रानें ' ति ' प्रत्यय लागून झालेला) ' युवति ' शब्दास (' युवनि + शस् ' अशा स्थितेति) संप्रसारण होईल. (तसें होऊं नये) ह्मणून ही परिभाषा मांगतातः—

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणम् ॥ ७३ ॥

" ज्या लिङ्गांत सूत्रांत, विभक्तिप्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारे पोडी पायें मांगिलेले आहे तशा लिङ्गांत, त्या सूत्रांत उच्चारलेल्या प्रातिपदिकानें लिङ्गविशिष्ट प्रातिपदिकाचें ग्रहण होत नाही "

(' विभक्तिनिमित्तग्रहणं च न ' असें जे मागोण परिभाषेन मांगिलेले आहे तेच ही स्वतंत्र परिभाषा मांगते; व ही परिभाषा अमग्यामुळे, ' श्वयुवमघोनाम ' ह्या सूत्रांत मांगिलेले ' युवन् ' ह्या प्रातिपदिकाने, विभक्तिप्रत्ययनिमित्तक कार्य करणे-येई, स्त्रीलिङ्गविशिष्ट ' युवति ' शब्दाचें ग्रहण करता येत नाही.)

म्हणजे येथें सुचोवनाकायिच्यत्र भाष्ये । घटपटोग्रहणेन लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मदैवेयन्ये ॥ ७३ ॥

‘शुद्धोरनासी’ ७-१-१ ह्या सूत्रावरील आप्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे. ‘शक्तिरङ्गलाद्दुःशतोमरयष्टि घटघटीघनुषु ग्रहेरधर्मव्याप्तम्’—सू० २९२३ ह्यांत सांगितलेले वार्तिक—ह्या वार्तिकांत ‘घट’ शब्दाचें ग्रहण करून पुन्हा ‘घटी’ शब्दाचें ग्रहण केलें आहे. त्यावरून प० ७२ अनित्य आहे असें सिद्ध होते. (‘घट’ ह्या प्रातिपदिकानें स्त्रीलिङ्गविशिष्ट ‘घटी’ शब्दाचें, प० ७२ प्रमाणें, ग्रहण होतेंच; मग ‘घटी’ शब्द पुन्हा वार्तिकांत घालण्याचें कोणा कारण नव्हतें, तरी पण तो शब्द वार्तिकांत घातला आहे, व ह्यानें त्या परिभाषेचें अनित्यत्व स्थापित होतें,) व तो अनित्य असल्यामुळें, ही परिभाषा आपोआपच सिद्ध होतें, (व ही स्वतन्त्र परिभाषा करण्याचें कांहीं कारण नव्हतें,) असें किरियेक वैयाकरण म्हणतात.

परिभाषा ७४

ननु तस्यापत्यम् इत्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद्गायत्री गायत्रीवि-
त्याद्युक्तमत आह—

‘तस्यापत्यम्’ सू० १०८८ ह्या सूत्रांत ‘अपत्यम्’ हा शब्द एकवचनांत व नपुंसकलिङ्गांत घातला असल्यामुळें, ‘गायत्रीः,’ ‘गायत्री’ हीं रूपे घूळ द्यातील. (‘गर्गादिभ्यो घञ्’ सू० ११०७ ह्या सूत्रान्वये, गर्गादिगणांत पठित असलेल्या शब्दांना अपत्यार्थे ‘घञ्’ प्रत्यय होऊन ‘गर्गस्य अपत्यम् गायत्र्यम्’ असें रूप प्दावें. ‘गायत्रीः,’ ‘गायत्री’ अशीं पुढिल्ल्यांचीं किंवा द्विवचनाचीं रूपे होऊं नयेत, तसेंच, ‘तस्यापत्यम्’ या सूत्रांत ‘तस्य’ हा शब्द पुढिल्ल्यांत व एकवचनांत वापरला अस-
ल्यामुळें स्त्रीलिङ्गाहून किंवा नपुंसकलिङ्गाहून व तसेंच द्विवचनाहून किंवा बहुवचनाहून अपत्यार्थे प्रत्यय होऊं नये. पण ‘मुनातुः अपत्यं सोमात्रः,’ ‘क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिः’ इत्यादि रूपे आपेंत प्रचलित आहेत, तशीं रूपे स्वीकार्य) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७४ ॥

“सूत्रांत लिङ्ग व वचन विवक्षित नसनात”

(सारांत लिङ्ग व वचन लावल्याशिवाय शब्दप्रयोग वरणें अतक्य असल्यामुळें सूत्रांत लिङ्गवचननिर्देश केला असतो; म्हणून त्यांमुळे दुर्लक्ष करून लौकिक रूपे सिद्ध करावीं.)

अर्द्धघनपुंसकमिति नपुंसकग्रहणमस्या स्थापकम् । नित्यनपुंसकत्वार्थं
तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

‘ अर्थं नपुंसकम् ’ सू० ७१३ या सूत्रात केलेले ‘ नपुंसकम् ’ या शब्दाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे (सूत्रात ‘ अर्थ ’ हा शब्द नपुंसकलिङ्गात वापरलाच आहे; म्हणून पुन्हा ‘ नपुंसकम् ’ हा शब्द सूत्रात घालण्याचें वाहींच कारण नव्हतें. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे वरील सूत्रात नपुंसकलिङ्ग विवक्षित आहे हें सांगण्याकरिता त्या सूत्रात ‘ नपुंसकम् ’ हा शब्द मुद्दाम घालावा लागला, व अशा रीतीने तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो) ‘ अर्थ ’ हा शब्द निय नपुंसकलिङ्गी असतो असे सांगण्याकरिता ‘ अर्थं नपुंसकम् ’ या सूत्रात ‘ नपुंसकम् ’ हे पद घातलें नाहीं हे इतर ग्रन्थात सांगितलें आहे. (कारण समादावाची अर्थ शब्द पुलिङ्गी देखील असतो हें ‘ एओङ्, ऐऔच् ’ या शिवसूत्रावरील भाष्यातील प्रयोगावरून स्पष्ट होतें. त्या भाष्यात ‘ अर्थं एकारः, अर्थं ओकारः ’ असा प्रयोग आढळतो)

धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति तस्यापत्यमि-
त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

लिङ्ग व वचन लावल्याशिवाय शब्दप्रयोग करणे अशक्य असल्यामुळे सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दांमि लिङ्ग व वचन लावलेहीं असनात (पण तीं विवक्षित नसतात) जसें—धान्य विकृत घेताना, त्या यरोवर मिसळलेल्या भुसा ध्यावा लागतो. (परंतु धान्य नितविण्यापूर्वी भुसा वेगळा काढून अवशिष्ट धान्यच शिल विलें जातें तसेंच, लिङ्ग व वचन जरी सूत्रांत निर्दिष्ट असलीं तरी, त्यांच्याकडे लक्ष न देतां, रूपाची सिद्धि करावी,) असें ‘ तत्त्वापरम् ’ ४-१-९० ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे

अत एवाकडारसूत्रे एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तर ॥ ७४ ॥

(ही परिभाषा आहे) म्हणूनच ‘ आकडारादेक संज्ञा ’ सू० २३२ ह्या सूत्रात ‘ एका ’ ह्या शब्दाचें ग्रहण चरितार्थ ठरतें ह्या बद्दल इतर ग्रन्थात विस्तरपूर्वक सांगितलें आहे. (‘ आकडाराद् एका संज्ञा ’ ह्या सूत्रात ‘ संज्ञा ’ हा शब्द एकवचनात वापरला असल्यामुळे त्या शब्दाचा अर्थ एकसंज्ञा असाच होतो. तरी पण, ह्या परिभाषे प्रमाणें, सूत्रात सांगितलेलें लिङ्ग व वचन अविवक्षित असल्यामुळे, ‘ एका ’ ह्या शब्दाचा प्रयोग सूत्रात मुद्दाम करावा लागला, व त्यामुळे ‘ एका ’ हा शब्द व्यर्थ ठरत नसून, चरितार्थ ठरतो)

परिभाषा ७५.

ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरित्यादौ त्रिवीयमान कथञ्च दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह—

‘भृशादिभ्यो भुव्यच्चे’ सू० २६१७ ह्या वयव्युत्पापक सूत्रान्वये, ‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्या स्थलीं देखील, ‘भृश’ शब्दाला ‘व्यद्’ होईल (तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

नविवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा त्वर्थगतिः ॥ ७५ ॥

“सूत्रान ‘नञ्’ किंवा ‘इव’ ह्यांनी युक्त असलेल्या शब्दाचा अर्थ ‘तद्विन्न पण तत्सदृश वस्तु’ असा होतो. कारण (लैटिक व्यवहारांत) तशा शब्दांपासून अशाच अर्थाचा बोध होत असतो.”

नव्युक्तमिवयुक्तं चा यत्किंचिद् दृश्यते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते हि यतस्तयार्थगतिरस्ति । ननुप्राज्ञपमानयेत्युक्ते लोपमानाय कृती भवति । अतदच्यन्तभिन्ने च्यन्तसदृशेऽभूततद्भावविषये फ्यडिति नोक्तदोषः ॥

जेथें सूत्रात ‘नञ्’ किंवा ‘इव’ ह्यांनी युक्त असें पद उघारलें अमर्तें तशा ठिकाणीं, त्या सूत्रान सांगितलेलें कार्यं त्याहून भिन्न पण तत्सदृश अशाचाच होतें असें समजावें, कारण लैटिक व्यवहारात अशाच रीतीनें अर्थाचें ग्रहण केलें जातें. एखाद्याम ‘अन्नाद्यपमानय’ अशी आज्ञा केल्यास, व त्यानें रया आज्ञेप्रमाणें सुसिद्ध भाणव्यास, त्याचें तसें करणें आज्ञेला धरून आहे असें म्हणता येत नाही. म्हणूनच ‘भृशादिभ्य’ ह्या सूत्रांतलें ‘अव्यच्चे’ ह्या शब्दाचा अर्थ ‘च्यन्तभिन्न परंतु च्यन्तसदृश’ असाच केला पाहिजे (व ‘अभूततद्भावे इति वक्तव्यम् ’—सु० २११७ वरील वार्तिक—ह्या वार्तिकांत सांगितल्याप्रमाणें, ‘अभूततद्भावविषयात्’—म्हणजे जें पूर्वी नव्हतें तें झालें अशा अर्थात—‘चि’ प्रत्यय होत असल्यामुळे,) ‘च्यन्तसदृश’ म्हणजे ‘अभूततद्भाव ह्या अर्थाचा द्योतक’ असाच अर्थ केला पाहिजे, व असा अर्थ केला म्हणजे (‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्या स्थलीं ‘भृश’ शब्दाला ‘व्यद्’ होऊ शकत नाही व) वर सांगितलेला दोष येत नाही (‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्याचा अर्थ ‘राशीं जे पुष्कळ दिसत हांते तें दिवसा कोठें नाहीसे झाल आहे?’ असा आहे ह्या उदाहरणांत ‘भृश’ शब्द च्यन्त नाही—म्हणजे च्यन्तभिन्न आहे—हें खरें, परंतु तो शब्द अभूततद्भावाचा वाचक नसल्यामुळे, च्यन्तसदृश नाही ‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्या वाक्यानें पूर्वी जें होतें त्याचा अभाव द्योतित होतो, पूर्वी जें नव्हतें त्याचा भाव द्योतित होत नाही. साराश बंधें ‘भृश’ शब्द च्यन्तसदृश—म्हणजे अभूततद्भावाचा द्योतक नसल्यामुळे, ‘व्यद्’ प्रत्यय होत नाही)

ओपपेक्ष विभक्तावप्रयमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणमेतद्व्यायसिद्धार्थानुवाद एव । एतेन विभक्तावित्याद्यस्यानियत्ये प्रापकमिति वक्तुं

परास्ताः । अनित्यत्वे भाष्यसम्मतफलाभावात् । अत एवाकर्तृरिति चेति सूत्रे कारकग्रहण भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥

‘ ओपधश्च विभक्तावप्रथमायाम् ’ सू० ३५३४ ह्या सूत्रांत (‘ अप्रथमायाम् ’ असा नञ्युक्त शब्द असून देखील,) ‘ विभक्तौ ’ हा शब्द पुन्हा घातला आहे (वास्तविक, तो घालण्याची काहीच गरज नव्हती कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, ‘ अप्रथमायाम् ’ ह्याचा अर्थ ‘ प्रथमाभित्ता एव प्रथमासदृश ’ असाच होऊ शकतो, व प्रथमाभित्ता व प्रथमासदृश अशी द्वितीयादिविभक्तीच असू शकते तरीपण तो शब्द वापरला आहे) ह्यावरून तो शब्द ह्या परिभाषेने सिद्ध केलेल्या न्यायाचा केवळ अनुवाद करणारा आहे असे समजावे, व असे मानले म्हणजे कित्येक वैयाकरण जे म्हणतात की, हा शब्द ह्या परिभाषेचे अनित्यत्व दाखवितो ते म्हणजे चुकीचे ठरते. कारण ही परिभाषा अनित्य मानल्याने, असे कोणतेही फल निष्पन्न होत नाही की जे भाष्यकाराना भाष्य असून, या परिभाषेला अनित्य मानल्याशिवाय, इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकत नाही (कित्येकांचे असे म्हणणे आहे की, जर ही परिभाषा अनित्य न मानली तर ‘ अनचि च ’ सू० ४८ या सूत्रातील ‘ अनचि ’ या शब्दाचा ‘ अविभक्ते किन्तु अच् सदसो कर्णे परे सति ’ असा अर्थ करावा लागेल व तसा अर्थ घेतल्यास, बाक्, रामात् रामाद् ’ इत्यादि स्थलीं ककार, तकार व दकार यांच्यापुढे कोणताही वर्ग नसून अवसान भगवत्यामुळे, ककाराचे, तकाराचे किंवा दकाराचे द्वित्व होऊ शकणार नाही. पण ही परिभाषा अनित्य मानल्याने, तसे द्वित्व होण्यात काही अडचण येत नाही या शक्यतेर हें उत्तर आहे की भाष्यकारांनी प्रकृतपरिभाषा अनित्य न मानता वर सांगितलेले द्वित्व इतर रीतीने सिद्ध करून दाखविले आहे. भाष्यकारांचे असे म्हणणे आहे की ‘ अनचि च ’ या ठिकाणी ‘ अनचि ’ हा पदुदास न मानता, प्रपञ्चप्रतिषेध मानावा, व ‘ अनचि ’ या शब्दाचा अर्थ ‘ न तु अचि परे सति ’ असा करावा, व असा अर्थ घेतले, ककार, तकार व दकारापुढे अच् नसल्यामुळे द्वित्व होऊ शकते, सारांश ही परिभाषा अनित्य मानल्याने जी फळे, सिद्ध होतात ती फळे ही परिभाषा नित्य मानून देखील सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य मानण्याचे काहीच प्रयोजन नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) आणि भाष्यकारांनी ही परिभाषा नित्य मानली आहे म्हणूनच, ‘ अकर्तृरिति च कारके मज्जायाम् ’ सू० ३१८६ ह्या सूत्रातील ‘ कारक ’ ह्या शब्दाचे भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केले आहे. (कारण नञांत युक्त ‘ अकर्तृरिति ’ ह्या शब्दाचा अर्थ, ह्या परिभाषेप्रमाणे, ‘ कर्तृभित्ते, कर्तृसदृशे ’ असा होतो व असे कारक इतर प्रकारचे कारकच असू शकते.)

स्यथा चैवं भूतादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥ अप्रान्यसदृशेभ्योक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितस्य सूचयति । निरूपितं चैतन्मञ्जूपायाम् ॥ ७९ ॥

शब्द जातिवाचक नाहीत. म्हणून ' जतरेखीविषयादयोपधात् ' सू० ५१८ ह्या सूत्रान्वये जातिलक्षण ' ङीप् ' प्रत्यय—म्हणजे जातिवाचक शब्दास होणारा ' ङीप् ' प्रत्यय—' घ्र ' व ' प ' ह्या शब्दांना होऊं शकत नाही, व ' अजाद्यतष्टाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें ' टाप् ' प्रत्यय होणार, व तो प्रत्यय लावून ' घ्रा ' व ' पा ' अशीं रूपें होणार, व त्यांना ' सु ' हा विभक्तिप्रत्यय लावल्यानंतर त्यांचा अनुक्रम गति व उपपद ह्यांशीं समास केला असतां, ' व्याघ्रा ' व ' कच्छपा ' अशीं रूपें होतील, व हे शब्द जरी जातिवाचक असले तरी, अदन्त नसल्यामुळे, जातिलक्षण ' ङीप् ' होणार नाही, व ' व्याघ्री, ' ' कच्छपी ' अशीं रूपें सिद्ध होणार नाहीत. ही अडचण दूर व्हावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ ७६ ॥

“ गति, वारक, व उपपद ह्यांचा कृदन्ताशीं जो समास होतो तो, 'सुप्' विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वीच, होतो.”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' सुप् ' प्रत्यय व स्त्रीवाचकप्रत्यय लागण्यापूर्वीच, ' घ्र ' व ' प ' ह्या कृदन्त शब्दांचा अनुक्रम गति व उपपद ह्यांशीं समास होऊन 'व्याघ्र' व 'कच्छप' असे जातिवाचक अदन्त शब्द होत असल्यामुळे, त्यांना ' जतिः ' सू० ५१८ ह्या सूत्रानें ' ङीप् ' प्रत्यय होऊन, ' व्याघ्री, ' ' कच्छपी ' अशीं शुद्ध रूपें सिद्ध होतात. येथें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, ह्या परिभाषेन असलेला ' सुबुत्पत्तेः ' हा शब्द ' स्त्रीप्रत्ययपत्तेः ' ह्याचें देखील उपलक्षण आहे, आणि म्हणूनच, कृदन्ताला ' सुप् ' प्रत्यय आणि तसेच स्त्रीप्रत्यय लागण्यापूर्वी, गतिकारकोपपदांचा कृदन्ताशीं समास होत असतो.)

उपपदमिति सूत्रेऽतिप्रहणेन कुगतीत्यय तदपरुपणेनातिदन्तद्वय समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यैकदेशानुमत्या कारकांशे च सिद्धेयं तेनाश्वश्रीतीति सिद्धा । अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात् श्रीतात्करणपूर्वादिति ङीप् न स्यात् ॥

'उपपदमतिह्' सू० ७८२ ह्या सूत्रांत ' अतिह् ' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे व ' कुगतिप्रादयः ' सू० ७६१ ह्या सूत्रांत (—म्हणजे ह्या सूत्रांतील ' गति ' शब्द पृथक् करून, ' गतिः ' अशा योगविभागानें तयार झालेल्या पृथक् सूत्रांत, 'उपपदमतिह्' ह्या सूत्रांतून) ' अतिह् ' शब्दाचे अपकरण केलें म्हणजे ' उपपद- ' व ' गतिरतिह् ' ह्या दोन सूत्रांचा अर्थ असा होतो कीं, उपपदसमास व आतिममास अतिदन्त असतात. आणि ह्या दोन्ही सूत्रांत ' सह सुपा ' सू० ६४९ ह्या सूत्रांतील ' सुपा ' ह्या शब्दाची (अनुवृत्ति करण्याची गरज राहत नाही; कारण तशी अनुवृत्ति केल्यास, ' अतिह् ' हा शब्द स्वर्थ पदेन म्हणून ' सुपा ' ह्या शब्दाची) निवृत्ति होते. (सारांश, "उपपदमतिह्" व "गतिः अतिह्" ह्या दोन्ही सूत्रांत 'सुपा'

ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होत नसल्यामुळे, हे सिद्ध होत की, गति व उपपद ह्याच समास सुबन्ताशी होत नसून, सुमुत्पत्ति होण्यापूर्वीच, अतिहन्ताशी होतो, अशा रीतीने ह्या परिभाषेत सांगितलेल्या ' गति ' ' कारक ' व ' उपपद ' ह्या तीन विषयांपैकी दोन विषयात—म्हणजे गति व उपपद ह्यांच्या विषयात—ही परिभाषा सिद्ध होते,) व अशा रीतीने, गति व कारक ह्या कृददेशांत ती सिद्ध होऊन स्वीकारण्यामुळे बाकी राहिलेल्या ' कारक ' ह्या अशांत ती स्वीकारणे योग्य आहे, व कारकाशांत ती स्वीकारली म्हणजेच, ' अध्वनीती ' हें रूप सिद्ध होतें कारकाशांत ती न स्वीकारल्यास, पूर्वी ' टाप् ' प्रत्यय होऊन अदन्तास नाहींस होईल, व ' प्रीताकरणपूर्वात् ' सू० ५०१ ह्या सूत्रानें ' टीप् ' प्रत्यय होणार नाहीं. (वर हे सांगितलेंच आहे की, ह्या परिभाषेत असलेल्या ' सुमुत्पत्ते ' ह्या शब्दानें ' स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ते ' ह्यांचेहि उक्तज्ञानेने ग्रहण होत, व त्यामुळे अर्थ असा होतो की, सुमुत्पत्ति व स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्या पूर्वी समास होतो हें असे ' गति ' व ' उपपद ' ह्यांच्या विषयांत लागू पडतें तसेंच, कारकाशांतहि लागू पडतें कारकाशांत हें लागू पडत नाहीं असे मानल्यास, ' अध्वन ' ह्या करणस्त्री कारकाचा कृदन्त ' प्रीत ' शब्दाशी स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तीनंतर समास केला तर, ' प्रीत ' शब्द अदन्त असल्यामुळे, ' अजायतटाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें ' टाप् ' होऊन, ' अध्वन प्रीता=अध्वनीता ' असा समास साट्यावर, ' प्रीत ' शब्द अदन्त राहत नाहीं, आदन्त होतो, व त्यामुळे, ' प्रीताकरणपूर्वात् ' हें सूत्र लागू पडत नाहीं व ' टीप् ' प्रत्यय होऊ शकत नाहीं, आणि ' अध्वनीती ' असें रूप होऊ शकत नाहीं पण कारकाशांत ही परिभाषा स्वीकारली म्हणजे, ' अध्वन ' ह्या कारकाचा ' प्रीत ' ह्या कृदन्ताशी, स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्यापूर्वीच, समास होतो, व ' अध्वन प्रीत=अध्वनीत ' असा समास केला असता, कृदन्त ' प्रीत ' शब्द अदन्त राहत असल्यामुळे ' प्रीताकरणपूर्वात् ' हें सूत्र लागू न ' टीप् ' प्रत्यय होतो व ' अध्वनीती ' हें शुद्ध रूप निघे होतें)

अस्या अनित्यत्वात् कश्चित् सुमुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो यथा सा हि तस्य धनकीतेति ।

(कित्येक वैयक्करणे ही परिभाषा अनियमानतात व ती अनियमानत्वाचें कारण हें सांगतात की ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' सू० ६९४ या सूत्रान ' बहुल ' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे हें सिद्ध होतें की, कर्तारे किंवा करणेकृतीचा सुबन्ताशी सुमुत्पत्तीनंतर देखील समास होऊ शकतो. तसेंच ' अन्वावाक्येभ्यः ' सू० २९१८ या सूत्रात ' गो, भूमि ' इत्यादि पदवाचकें समासात ' एव ' हा शब्द अदन्त असतो, ' एव ' यातील सप्रत्ययें पडत होतें असे सांगितलें आहे प्रकृतिभेदाभ्यां नित्य असती तर, ' अन्वावाक्य ' या सूत्रात ' गो, भूमि ' इत्यादि शब्दांचें प्रद्वन पदवाचकी कांहींच गरज नव्हती, कारण ' गोष्ठ, भूमिष्ठ ' येथें सुमुत्पत्तिपूर्वी समास होतो अर्थ

मानल्यास, 'स्थ' हा पदसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, 'सात्पदाद्योः' सू० २१२३ हा निषेध लागू पडला नसता, व 'आदेशप्रत्यययोः' सू० २१२ या सूत्राने पत्र होऊं शकले असते पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, क्वचित् स्थलीं सुबुत्पत्तिनंतर देखील कृदन्ताशी समास होऊं शकतो, व तशा स्थलीं 'सात्पदाद्योः' हा निषेध न लागता म्हणून 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे जे ग्रहण केले आहे ते व्यर्थ ठरत नाही. सारांश असा रीतीने) प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरत असल्यामुळे, कोठे कोठे सुबुत्पत्तिनंतर (व तसेंच छिप्रप्रत्यययोत्पत्तिनंतर) देखील कृदन्ताशी समास होतो. म्हणून 'सा हि तस्य धनश्रीता' या वाक्यांतील 'धनश्रीता' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो (ही परिभाषा नित्य असती तर, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, 'धनश्रीता' असे रूप न होता 'धनश्रीती' असे रूप झाले असते, पण भाषेत तर 'धनश्रीता' असा प्रयोग आढळतो, व तो प्रयोग, ही परिभाषा अनित्य मानल्यानेच, शुद्ध ठरतो.)

अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राज्ञादित्वाद्वावित्याहुः ॥

इतर वैयाकरण असे म्हणतात की, ही परिभाषा अनित्य मानल्यास काहीच प्रमाण नाही. ('कर्तृकरणे कृता बहुलम्' या सूत्रात 'बहुल' शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरते असे मानता येत नाही, कारण 'बहुल' शब्दाने पूर्वसंच ज्ञापित होत की कोठे कोठे कर्तार व करणेनृतापेक्षा कृदन्ताशी समास न होता, वाक्यच कायम राहते. तसेंच, 'क्षत्रेण स्तनवान्' इत्यादि स्थलीं समास होत नाही व वाक्यच कायम राहते. तसेंच, ते वैयाकरण म्हणतात की 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे जे ग्रहण केले आहे ते नियमार्थ आहे—म्हणजे समासात असलेल्या पूर्वपदांतील इणापुढे 'स्थ' आख्यास त्याच्या सकार, रास पत्र होणे असेल तर तो शब्द 'गो, भूमि' इत्यादि समासातील पूर्वपदाच्या पुढे असल्यासच होत—आणि म्हणूनच 'हृदिस्थः' इत्यादि स्थलीं पत्र होत नाही. तसेंच 'सात्पदाद्योः' या सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदिः' असा पठतीत्युरप समास न करितां 'पदात् आदि' असा पञ्चमीतत्पुुरप समास केल्यास, त्या सूत्रान्वये पदाच्या पुढे सकार आख्यास त्याला पत्र होऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'गोष्ठः, भूमिष्ठः' इत्यादि स्थलीं पत्र होणार नाही. ते पत्र व्हावे म्हणून 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे ग्रहण केले आहे व त्यामुळे त्या सूत्रातील 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे ग्रहण प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचे स्थापक ठरत नाही. मग जर ही परिभाषा नित्य मानली तर, 'धनश्रीता' असा जो प्रयोग भाषेत आढळतो तो कमा मिद व्हावा ? या प्रश्नाचे ते वैयाकरण असे उत्तर देतात की,) 'धनश्रीता' हा शब्द 'अज्ञादि' या आकृतिगणात अन्तर्भूत होत असल्यामुळे ('कृतात्करणपूर्वात्' या सूत्राने टीप् प्रत्यय न होतो, 'अज्ञाद्यतटाप्' सू० ४५४ या सूत्राने) टाप् प्रत्यय होऊन 'धनश्रीता' असे रूप मिद होते असे इतर वैयाकरणांचे मत आहे.

अत एव कुम्भकार इत्यादी षष्ठीसमासाऽपि सुयुत्पत्तेः पूर्वमेव ।
षष्ठीसमासाभावे घोषपदसमासस्य प्रकार्यभाव इति न तत्र वाक्यमि-
त्युपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

(ही परिभाषा पारकांशांत देवील लागू पडते) म्हणूनच 'कुम्भकारः' इत्यादि स्थली षष्ठीतत्पुरुषसमास देवील सुयुत्पत्तिपूर्वीच होता ('कुम्भस्य कार= कुम्भकार' असा प्रथम षष्ठीतत्पुरुषसमास मादधानंतरच मग सुयुत्पत्ति होऊन 'कुम्भ-कारः' असे रूप होते) षष्ठीसमास न केव्हास ('विभाषा' या अधिहारांत 'षष्ठी' हे सूत्र पडित असल्यामुळे, विरलपेकरून 'कुम्भस्य कार' असा प्रयोग देवील होण्याची आपत्ति येईल, या धोक्यात ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं) उपपदसमास पेन्व्यानें, 'कुम्भ' व 'कार' हे दोन शब्द उपपदसमासांत एकत्र संघटित झाले असतां, 'कुम्भकार' अशा पूर्ण सामासिक शब्दांतच अर्थप्रतिपादन करण्याची शक्ति असते, आणि म्हणूनच अशा दिग्दर्शी वाक्यप्रयोग होऊं शकत नाही असे 'उपपदमतिद्' २-२-१९ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (त्या भाष्यात असे म्हटलें आहे कीं 'उपपदसमासो नियमसमासः । नियं य. समासः स नियमसमासः यस्य विग्रहो नास्ति ।' याचा अर्थ असा कीं 'उपपदसमास हा नियमसमास असल्यामुळे व नियमसमास हा नेहमी समासरुपाचेंच राहणारा असल्यामुळे त्याचा विग्रह करतां येत नाही. 'कुम्भं करोतीति कुम्भकार' हे विग्रहवाक्य नसून केवळ समासाच्या अर्थाचा बोध, करून देणारे वाक्य आहे हें लक्षात ठेवावें.)

तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ।
अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति
तत्प्रत्याख्यान च ।

'उपपदमतिद्' २-२-१९ या सूत्रावरील भाष्यात, 'षष्ठीसमासादुपपद-
समासो विप्रतिषेधेन' असे वार्तिक प्रथम सांगून, नंतर 'अथवा विभाषा षष्ठीसमासः,
यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासः' असे म्हणून, भाष्यकारांनीं त्या वार्तिकाचें
प्रत्याख्यान केलें आहे. ('षष्ठी' सू० ७०२ हें षष्ठीसमासाचें सूत्र पूर्वसूत्र आहे,
य 'उपपदमतिद्' सू० ७८२ हें उपपदसमासाचें सूत्र परसूत्र आहे. 'कुम्भ-
कारः' इत्यादि उदाहरणांत, इच्छेद्वा प्रकरणात् समासात्कीं शक्ति' आहे. परंतु उप-
पदसमास पर असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' ह्या न्यायाने, वरील उदाहर-
णांत षष्ठीसमास न होतां, उपपदसमास होतो—असा वार्तिकाचा अर्थ आहे. भाष्य-
कारांना हें वार्तिक संमत नाही. कारण 'विभाषा' सू० ६१५ ह्या अधिहारस्या-
न्वये, षष्ठीसमास विकल्पेकरून होणारा समास आहे. जेव्हां षष्ठीसमास करणे
नसेल तेव्हा, उपपद समास करावा, दोन्ही समासांची नियम प्राप्ति असती तर विप्र-
तिषेधन्याय लागू पडता; पण षष्ठीसमास विरल्यानें होणारा असल्यामुळे येथें

विप्रतिषेधेन्याय लागू पडत नाही, व दोन्ही प्रकारचे समास विकल्पकरून होऊं शकतात. मात्र दोन्ही प्रकारचे समास, सुबुद्धि व तत्संबंध स्वीप्रत्ययोत्पत्ति होण्या-
पूर्वी, केले पाहिजेत, असा भाष्याचा आशय आहे.)

यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न चा पृष्टीसमासाभा-
वादुपपदसमास इति धार्तिककृतोक्तं तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरमधवे-
त्यादि भाष्यं परिभाषायां सामान्यतः कारकरोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन
कृद्भि समासमात्रस्य सुबुद्धितेः पूर्वमेव लाभात् ।

(' उपपदमतिश् ' ह्या सूत्रावरील भाष्यात, ' पृष्टीसमासादुपपदसमासो
भवति विप्रतिषेधेन ' असे धार्तिक प्रथम सांगून, भाष्यकारांनीं हणेंच ' न चा,
पृष्टीसमासाभावादुपपदसमास ' असे दुसरें धार्तिक सांगितलें आहे. पदिल्या
धार्तिकाचा अर्थ वर दिलाच आहे. दुसऱ्या धार्तिकाचा अर्थ असा कीं, ' विप्रतिषेधा-
मुळे पृष्टीसमास न होतां, उपपदसमास होतो असें म्हणण्याची गरज नाही. कारण
पृष्टीसमासाची प्राप्तीच होत नसल्यामुळे, उपपदसमास होतो ' कुम्भकार ' ह्यापादि
स्थळीं, पृष्टीसमासाची प्राप्तीच होत नाही असें जें धार्तिककारांनीं म्हणिलें आहे तें
कोणत्या कारणामुळे म्हणिलें आहे हें आता प्रत्यक्ष सांगतात-) उपपदसमास
पृष्टीसमासाच्या मानानें अन्तरङ्ग आहे ह्या आशयानें घरील धार्तिक धार्तिककारांनीं
केलें आहे (उपपदसमास सुबुद्धीपूर्वी होत असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे, व पृष्टी-
समास सुबुद्धीनंतर होत असल्यामुळे बहिरङ्ग आहे, व बहिरङ्ग परिभाषेप्रमाणें,
पृष्टीसमास न होता, अन्तरङ्ग उपपदसमास होतो. ह्या कारणामुळे धार्तिककारांनीं
दुसरें धार्तिक सांगितलें आहे.) तथापि भाष्यकारांनीं, 'अथवा विभाषा पृष्टीसमास,
यदा न पृष्टीसमासस्तदेव उपपदसमासो भवति ' असें म्हणून घरील दोन्ही धार्ति-
कार्थे प्रत्याख्यान केले आहे. हें प्रत्याख्यान करण्याचें कारण हें की, प्रवृत्तपरिभा-
षेत ' कारक ' असा सामान्यपदार्थ म्हणून केले असल्यामुळे, ह्या परिभाषेवरून
असे सिद्ध होतें की, कारकविभक्तिप्रत्ययान्त शब्दाच्या वृत्त्याची जो जो म्हणून
समास होतो त्या सर्वप्रकारच्या समास वृत्त्याच्या ' मुए ' प्रत्यय (व तसेंच स्त्री-
प्रत्यय) लागण्यापूर्वीच होतो (पृष्टीसमास विकल्पकरून होणारा असल्यामुळे, पृष्टी-
समास व उपपदसमास ह्यांचे विषयांत विशेषरूपेने स्पष्ट लागू पडत नाही असें
संगून भाष्यकारांनीं प्रथम धार्तिकाचें प्रत्याख्यान केले आहे हें वर सांगितलेंच
आहे. दुसऱ्या धार्तिकाचें प्रत्याख्यान भाष्यकार असा रीतीने करितात की, धार्ति-
कारांनीं उपपदसमास अन्तरङ्ग व पृष्टीसमास बहिरङ्ग मानून त्याच्या आधारावर तें
धार्तिक केले असल्यामुळे खूट आहे. कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणें, जगा उपपदसमास
वृत्त्याची, वृत्त्याच्या सुबुद्धि होण्यापूर्वीच, होतो, जगाच विषयानें होणारा
पृष्टीसमास देखील, वृत्त्याच्या सुबुद्धि होण्यापूर्वीच, होतो. यासाठी, दोन्ही प्रकारचे

समास सुशुद्धीपूर्वीच होत असल्यामुळे, एक बहिरद्ग व दुसरा अन्तरद्ग मानतां येत नाही. म्हणून अन्तरद्गत्वामुळे उपपदसमामच होतो व बहिरद्गत्वामुळे पटीसमासाची प्राप्तीच होत नाही. ह्या अर्थाचे द्वितीय वार्तिक चूक ठरते अशा रीतीने दोन्ही वार्तिकांचे प्रत्याख्यान करून भाष्यकार असा सिद्धान्त सांगतात कीं, ' कुम्भकार ' इत्यादि उदाहरणात, पटीसमास विवर्षेकरून होणारा असल्यामुळे, जेव्हा पटीसमास करणें असेल तेव्हा पटीसमास करावा व तो करणें नसेल तेव्हां उपपदसमास करावा मात्र दोन्ही प्रकारचे समास, कृदन्ताला सुशुद्धि अथवा स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्यापूर्वीच, केले पाहिजेत येथें हें लक्षांत ठेगावें कीं, ' कुम्भकार ' ह्या समासात ' कुम्भस्य ' ही कर्मणि पटी आहे, व ' कुम्भस्य ' हा कारकविभक्त्यन्त शब्द आहे.)

एतेनैषा कारकतद्विशेष्योद्भासान पथेति परास्तम् । अस्या विभ्येक-
चाक्यत्वामाचेन विप्रतिषेधादिशस्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादान एवे-
त्यर्थाभावात् ॥ ७६ ॥

असें असल्यामुळे, ज्या ज्या सूत्रात सामान्यतः कारकांचें अथवा कारक-
विभागचें ग्रहण आहे तशाच सूत्रात ही परिभाषा लागू पडते असें जें काहीं वैया-
करण म्हणतात तें चूक ठरते. (कारण ' पटी ' सू० ७०२ ह्या सूत्रात सामान्यतः
कारकाचा विभाग कारकविशेषाचा निर्देश केला नसून देखील, त्या सूत्राला भाष्य-
कारांनीं ही परिभाषा लावली आहे. दुसरे कारण असे कीं,) इतर सूत्रांही एकवाक्यता-
पत्र होऊन त्या सूत्राचा अर्थ करून देण्यास उपयोगी पडणारी अशा प्रकारची ही
परिभाषा नाही. ज्याप्रमाण ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र कार्यव्यवस्थापक आहे
त्याचप्रमाण ही परिभाषा देखील वाक्यांची व्यवस्था लावून देणारी आहे त्यामुळे जेथें
सूत्रात सामान्यतः कारकग्रहण केले आहे किंवा कारकविशेषाचें ग्रहण केले आहे
तेथेंच ही परिभाषा लागते असा अर्थ ह्या परिभाषेतून मुळीच काढता येत नाही.
(' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ' ' तस्मादित्युत्तरस्य ' ह्या परिभाषा, ज्या सूत्रान
सहस्रानिर्देश अथवा पञ्चमनिर्देश करून कार्य सांगितले आहे त्या सूत्रांनीं जशा
एकवाक्यतापत्र होऊन त्या सूत्राचा अर्थ कोस्य रीतीनें करून देण्याच्या उपयोगी पड-
तात तशा प्रकारची प्रकृत परिभाषा नाही. ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र ज्या-
प्रमाणें कोणतें कार्य प्रथम करावें व कोणतें नंतर करावें अशा प्रकारची व्यवस्था
लावून देणारें सूत्र आहे त्याच तऱ्हेची ही परिभाषा आहे—म्हणजे कृदन्तांशो प्रथम
समास करावा, नंतर कृदन्ताचे टिकाणीं सुशुद्धि अथवा स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति करावी असा
केवळ कार्यक्रम सांगणारी ही परिभाषा आहे)

परिभाषा ७७

ननूगिदचामित्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्ये तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेनाधा-
तोरेव नुमि सिद्धेऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह—

‘उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ सू० ३६१ हें सूत्र, धातूला जर नुमागम-
रूपी उगित्कार्य करणें नसेल तर ते केवळ ‘अद्बु’ धातूलाच होऊं शकतें असा
नियम सांगणारे सूत्र असल्यामुळे, जो धातु नाही अशाच उगिताला ‘नुम्’ कार्य
होतें हें आपोआपच सिद्ध होतें व त्यामुळे, ‘अधातोः’ ह्या शब्दाचें वरील सूत्रांत
केलेले ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहतें, म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७७ ॥

“सूत्रांत, जो सद्यःस्थितिदर्शक नाही असा शब्द वापरला असल्यास, तो
पूर्वस्थितिदर्शक आहे असें समजावें”

तत्तद्वचनसामर्थ्याप्यसिद्धेयम् ।

‘तत्तद्वचनसामर्थ्याप्यसिद्धेयम्’ ही परिभाषा सिद्ध होते. (कोणत्याहि वाक्यांत
किंवा सूत्रांत जेवढे म्हणून शब्द वापरले असतात ते सर्व शब्द अर्थबोधक असून,
त्यांपैकी कोणत्याहि शब्द निरर्थक नसतो. अशा तऱ्हेनें प्रत्येक शब्दांत असणाऱ्या
स्वार्थचोतनरूपी शक्तीमुळे ही परिभाषा सिद्ध होते. सारांश, सूत्रांत सांगितलेला
प्रत्येक शब्द अर्थबोधक असल्यामुळे, जर तो शब्द सद्यःस्थितिदर्शक होत नसेल तर
तो पूर्वकालिकस्थिति दर्शविणारा शब्द आहे असें समजावें, व तो शब्द सूत्रांत व्यर्थ
धातूला आहे असें समजू नये. ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘उगिदचाम्’ ह्या सूत्रा-
तील ‘अधातोः’ हा शब्द जरी सद्यःस्थितीला लागू पडणारा नाही तरी तो निरर्थक
न मानतां, पूर्वस्थितिबोधक आहे असें समजावें.)

तत्सामर्थ्यादधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यतेः क्विपि गोमानि-
त्यादौ नुमसिद्धिः । नामीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

प्रत्येक शब्दांत असें स्वार्थचोतनरूपी सामर्थ्य असल्यामुळे, ‘अधातोः’ ह्या
शब्द पूर्वस्थित्योधक आहे असा अर्थ करवा, व तसा अर्थ केल्यास, ‘गोमत्यति’
ह्या धातूला ‘क्विप्’ प्रत्यय वरून ‘गोमत्’ असा शब्द सिद्ध झाल्यावर, त्याचे
टिपणों नुमागमाची सिद्धि होते. (‘सुप आत्मनः क्यच्’ सू० २६५७ ह्या सूत्राने
‘गोमत्’ शब्दाला ‘क्यच्’ प्रत्यय केल्यास, ‘गोमन्तमात्मनः इच्छति = गोमत्यति
अमे’ रूप सिद्ध होतें. ‘सनाद्यन्ता धातवः’ सू० २३०४ ह्या सूत्रानें, ‘क्यच्’ प्रत्यया-
न्ताला धातुसंज्ञा प्राप्त होते; कारण, ‘क्यच्’ सनादिमाध्यं पठित आहे. ‘गोमत्य’ ह्या
क्यन्त धातूहून ‘क्विप्’ सू० २९८३ ह्या सूत्रानें ‘क्विप्’ प्रत्यय केल्यास आर्धधातुक

‘विप्’ प्रत्यय पुढे अवध्यासुळे, ‘गोमन्’ स्मृतीन् ‘व’ चा ‘प्रत्ययः’ सू० २६३
 व ‘अतो लोपः’ सू० २३०८ ह्या सूत्रांनीं लोप होऊन, व तमच ‘विप्’ चा ‘विरुक्त्य’
 सू० १७५ ह्या सूत्राने लोप होऊन, ‘गोमन्’ असे रूप मिळू होते. नंतर ‘गोमन्+मु’
 असा स्थितीत, ‘मु’ प्रत्यय पुढे अवध्यासुळे ‘असन्नास्य चाध्यातोः’ सू० ४२५
 ह्याने उपधादीर्घ पडून, नंतर ‘उगिद्वा’ सू० ३११ ह्याने नुमागम करून, व
 ‘इङ्ग्याभ्यः’ सू० २५२ ह्याने सुलोप करून, व ‘स्वोऽन्तात्स्य लोपः’ सू० ५४
 ह्याने अन्त्य तसाराचा लोप करून, ‘गोमन्’ असे रूप मिळू होते. आतां येथे अशी
 शंका उत्पन्न होते की, ‘गोमन्+मु’ असा स्थितीत, ‘गोमन्’ हा दाद ‘विप्’-
 प्रत्ययान्त अवध्यासुळे, ‘सनाधन्ता धातवः’ सू० २३०४ ह्या सूत्रान्वये ती धातु-
 मंजक आहे; मग त्याला ‘उगिद्वा’ मर्यादास्थानेऽध्यातोः’ सू० ३११ ह्या सूत्राने
 नुमागम वसा द्यावा ? ह्या शंकेचे उत्तर ही परिभाषा देते. व से उत्तर ह् आहे की,
 जी संप्रतसारणी ‘मु’ प्रत्यय लावतेथेजी ‘गोमन्’ दाद ‘विप्’ प्रत्ययान्त अ-
 ध्यासुळे, धातुमंजक आहे व त्याला ‘अधातु’ मानतं येत नाही तरी, ‘वपन्, विप्’
 प्रत्यय ह् लाव्यापूर्वी, ‘साधो विद्यन्ते यम्’ असा ‘मत्तु’ प्रत्ययान्त ‘गोमन्’
 दाद अधातु होता, व त्या दादाच्या या पूर्वसालिख ‘अधातु’ संज्ञेचा आश्रय करून
 व त्यायोगाने त्याला ‘अधातु’ असे मानून नुमागम करायला म्हणूनच बालमनोरमंत
 असे म्हटलें आहे की, ‘व्यक्ताकारादिप्रत्ययान्तर धातुवै सत्यपि वदन्तासुते, पूर्वमधातु-
 त्वमव्याप्तुम् निर्याधः’ यद्वा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान १९१ त्रिवेक वैवाकरण
 असे म्हणतात की ही परिभाषा ‘वरवदेदत्तरथ गृहम्’ या लौकिकव्यापार्या
 आधारारा रचली आहे, व विग्रहेंत त्या व्याख्याने त्यांनी दिव्यवर्मणां वर्णन केले
 आहे, ‘लोकं यथा देवदत्तगृहेष्वित्तनकात्रोद्भूतं कारवदिति व्यवहारो यथा वा केन,
 चिदेवदत्तेन स्वीयगृहे विरहितेऽन्येन गीतेऽपि देवदत्तगृहमिति व्यवहारस्तथा शास्त्रेऽपि
 तावत्तावै भूतपूर्वगत्या सदावहार इति लोकव्यापविशेषम् ।’-म्हणजे देवदत्ताच्या
 घरावर गरी आतां वायले यस्ततं नाहीत तरी त्या घरावर पूर्वी वायले यमन होते
 म्हणून पूर्वकालीन वस्तुस्थितीचा आश्रय करून त्या घराला ‘कारवदेवदत्तस्य गृहम्’
 असे म्हणतात किंवा देवदत्ताने आपले रचले घर दुसऱ्याम विवून टाकले तरी ते घर
 पूर्वी देवदत्ताचे असल्यामुळे, देवदत्ताचे घर असे लौकिक व्यवहारांत म्हणण्याचा
 प्रचार आहे त्याप्रमाणे व्याकरणशास्त्राने देखिल पूर्वकालीन वस्तुस्थितीचा आश्रय
 करून, सदा स्थिति भिन्न असली तरी, तमा (‘पूर्वस्थित्यनु रूप’) व्यवहार केला
 जातो असा शीतीने ही परिभाषा लौकिकव्यापसिद्ध आहे.) ‘नामि’ ६-१-६
 इत्यादि सूत्रांतील भाष्यांत ही परिभाषा पडिलेले आहे.

परिभाषा ७८

(' अनेकमन्यपदार्थे ' सू० ८३० अमे सूत्र असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमासाने केवळ अन्यपदार्थांचेच ग्रहण होईल व समासांतील अवयवांचे ग्रहण होणार नाही. पण तसे झाल्यास, ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' सू० ३१३ या स्थली ' सर्व ' सद्भास सर्वनामसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळावी म्हणून ही परिभाषा सांगतात.)

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि॥ ७८ ॥

“ सूत्रांत बहुव्रीहिसमास वापरला असल्यास, कोठे कोठे त्या समासाने त्या समासांतील अवयवांचे देखील ग्रहण होतें ”

अपिनाऽतद्गुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः ॥

या परिभाषेत ' अपि ' हा शब्द वापरला असल्यामुळे, अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिचें देखील ग्रहण होतें—म्हणजे कोठे कोठे बहुव्रीहिसमासाने त्याचा विशेष्य जो अन्यपदार्थ त्याचेंच ग्रहण होतें व समासांतील अवयवांचे ग्रहण होत नाही. समासाचे गुण—म्हणजे अवयव—जेथे विशेष्यामध्यें—म्हणजे अन्यपदार्थांमध्यें—अन्वित असतात त्याला अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि म्हणतात. (व जेथे समासांतील अवयव विशेष्यांत अन्वित नसतात त्याला अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि म्हणतात.)

यत्र समवायसंबन्धेन संबन्धन्यपदार्थस्तत्र प्रायस्तिद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् ॥ लभ्यकर्णचित्रगू उदाहरणे । सर्वादीनि जाक्षित्यादय इति चोदाहरणे । सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८ ॥

(या पंक्तीतील ' समवाय ' हा शब्द संयोगाचें उपलक्षण आहे. म्हणून या पंक्तीचा अर्थ असा करावा की) जेथे बहुव्रीहिसमासाचा विशेष्य जो अन्यपदार्थ व त्या समासाचे अवयव या दोहोंमध्यें समवायसंबंध किंवा संयोगसंबंध असतो तशा ठिकाणी बहुव्रीहिसमास बहुधा तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि असतो. इतर स्थली—म्हणजे जेथे अन्यपदार्थ व बहुव्रीहिसमासाचे अवयव या दोहोंत समवायसंबंध किंवा संयोगसंबंध नसून इतर प्रकारचा संबंध असतो तशा ठिकाणी—बहुव्रीहिसमास बहुधा अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि असतो. (' लभ्यकर्णमानय ' या उदाहरणांत लांबकान्या पुरपाचा त्याच्या कानांशी समवायसंबंध आहे; म्हणून या स्थली तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमास होतो, व जसा लांबकान्या पुरपाचा आनयनक्रियेत अन्वय होतो त्याचप्रमाणें त्याच्या कानांचाहि त्या क्रियेत अन्वय होतो—म्हणजे लांबकान्या पुरपा त्याच्या कानांसह आणला जातो. त्याचे मान त्याचे ठिकाणी समवायसंबंधानें अन्वित असल्यामुळे त्याला त्याच्या

परिभाषा ७९

ननु यद् 'सुपि क्यप्' चेति चेन्नानुकुष्टस्य यतो भुवो भावे इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह—

'यद् सुपि क्यप् च' सू० २८५४ ह्या सूत्रात् चकाराने अनुकृष्ट केल्ल्या (ओढून जवळ आणलेल्या) 'यत्' ह्या प्रत्ययाची 'भुवो भावे'या उत्तरसूत्रात अनुवृत्ति होण्याचा प्रसङ्ग येतो (अचो यत्' सू० २८४२ ह्या सूत्रातून, 'यत्' हा प्रत्यय, 'यद् सुपि क्यप् च' सू० २८५४ ह्या सूत्रात, चकाराने अनुकृष्ट केला आहे त्यामुळ 'यद्' धातूला 'क्यप्' व 'यत्' प्रत्यय होतात असा सूत्रार्थ होतो 'भुवो भावे' सू० २८५५ ह्या सूत्रात 'यद् सुपि क्यप् च' ह्या सूत्राच्या लक्षाच पुढचें सूत्र आहे ह्या सूत्रात 'यद् सुपि क्यप् च' ह्या सूत्रातून जशी 'क्यप्' ची अनुवृत्ति होते तशीच, पूर्वसूत्रात चकाराने अनुकृष्ट केल्ल्या 'यत्' प्रत्ययाची देखिल अनुवृत्ति होण्याची आपत्ति येते तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

चानुकुष्ट नोत्तरत्र ॥ ७९ ॥

“ पूर्वसूत्रातून उत्तरसूत्रात चकाराने अनुकृष्ट केलेल्या पदाचा अनुवृत्ति, त्या उत्तरसूत्राच्या पुढील सूत्रात, होत नाही ”

(ही परिभाषा असल्यामुळ 'भुवो भावे' ह्या सूत्रात, 'यत्' प्रत्ययाची अनुवृत्ति होत नाही)

णमुल्यनुवर्तमानेऽन्यथेऽन्यथाभिप्रेतेति सूत्रे पुनर्णमुल्लग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । तदि उत्तरत्रोभयोः सम्यन्धार्थम् ।

'स्वाहुमि णमुल्' सू० ३३४० ह्या पूर्वसूत्रातून 'अन्यथेऽन्यथाभिप्रेताख्याने कृत्वा क्त्वाणमुलौ' सू० ३३८१ ह्या उत्तरसूत्रात 'णमुल्' चा अनुवृत्ति होत असून देखिल, त्या उत्तरसूत्रात पुन्हा 'णमुल्' चें ग्रहण केलें आहे, ते ह्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर, 'क्त्वा च' असें म्हटलें असतें (पण 'क्त्वा च' असें म्हटलें असत तर ही परिभाषा अमलश्रामुल्लेख, 'तिर्यच्यपवर्गे' सू० ३३८२ ह्या उत्तरसूत्रात 'णमुल्' ची अनुवृत्ति झाली नासती, केवळ क्त्वाची अनुवृत्ति झाली असती) दाहोचीहि—म्हणजे 'क्त्वा' व 'णमुल्' ह्यांची 'तिर्यच्यपवर्गे' ह्या उत्तरसूत्रात अनुवृत्ति न्हावी म्हणून, 'क्त्वाणमुलौ' असें म्हटलें आहे; आणि 'णमुल्' चें पुन्हा ग्रहण केलें आहे (व अशा रीतीन केलेल 'णमुल्' चें ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें)

उदाहरणानि स्फुटानि । इदमनित्यम् । अत एव तृतीया च होरित्यत्र चानुवृणया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेणेत्यत्र सम्यन्धः ।

ह्या परिभाषेला वाटळ तेवढी उदाहरणे (अष्टाध्यायीत) सांपडतात. ही परिभाषा अनिय आह्, आणि गृहणच, ('कर्मणि द्वितीया' सू० ५३० ह्या सूत्रांतून) 'वृत्ताया च हांश्चलन्दसि' सू० ३३९४ ह्या सूत्रांत 'द्वितीया' हे पद चकाराने अनुकृष्ट झालेले अपून देखील 'अन्तरान्तरेण युक्ते' सू० ५४५ ह्या उत्तरसूत्रात अनुवृत्त झाले आहे. (ही परिभाषा नित्य अमती तर चकाराने अनुकृष्ट केलेले 'द्वितीया' हे पद उत्तरसूत्रांत अनुवृत्त व्हावयास नको होतें.)

लुटि च कल्प इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थकसकलचकारप्रत्याख्यानने विरुद्धेयम् । व्याख्यातादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः ॥ कुलिजालुक्खौ चेति सूत्रस्थभाष्यचिह्नदा च । तत्र हि द्विगोः पुंश्चेति सूत्रात् पुनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खोऽन्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

लुटि च कल्पः—१-३-९३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत (पूर्वसूत्रांतून उत्तरसूत्रांत) अनुवृत्ति व्हावी ह्या हेतूने टिप्पटिकाणीं सूत्रांत वापरलेल्या सर्व 'च' शब्दांचें भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केलें आहे. त्यामुळे ही परिभाषा भाष्यविरुद्ध ठरते. त्या भाष्याचा आशय हा आहे कीं, (पूर्वसूत्रांतून उत्तरसूत्रांत पदाची) अनुवृत्ति करावी किंवा अनुवृत्ति न करितां निवृत्ति करावी हें व्याख्यातावरूनच ठरवायें. (ही परिभाषा अनिय मानली असल्यामुळे ती कोणत्या सूत्राच्या विषयात नित्य मानावी व कोणत्या सूत्राच्या विषयात अनिय मानावी ही भट्टचण सदैव उपस्थित होणार, व त्या भट्टचणीच निवारण करण्याकरिता, अनेकित व्याख्यानाचाच आशय केला पाहिजे, गृहण ही परिभाषा असल्याची काहीच गरज नाही, व 'स्वरितेनाधिकः कारः' या भाष्यनिदान्तान्वये, ज्याची अनुवृत्ति करणें आहे तें पद स्वरित केल्यावर सर्व भट्टचणी दूर होतात. असें केल्याने पाणिनीय सूत्रांत अयत्नेला चकार स्वर्थ ठरल हे खरें आहे पण तो केवळ भट्टार्थप्रयोजनक आहे असें मानावें.) त्याचप्रमाणे 'कुलिजालुक्खौ' ५-१-५५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्याहि विरुद्ध ही परिभाषा आहे. कारण त्या सूत्रांत 'द्विगोः पुंश्च' सू० १७२० ह्या पूर्वसूत्रांतून 'एन्' ची अनुवृत्ति भाष्यकारांनी घेही आहे, व तसच 'द्विगोः पुंश्च' ह्या सूत्रांतील चकारानें 'आडकाचितवाग्र-खोऽन्यतरस्याम्' सू० १७१९ ह्या पूर्वसूत्रांतून अनुकृष्ट केलेल्या 'खोऽन्यतरस्याम्' ह्या पदाची देखील अनुवृत्ति 'कुलिजात् लुक्खौ च' सू० १७२१ ह्या सूत्रांत केली आहे. (व अशा तऱ्हेने 'एन्' व 'खोऽन्यतरस्याम्' ह्या दोघांचीहि अनुवृत्ति 'कुलिजात् लुक्खौ च' ह्या सूत्रात करून, त्या सूत्रांत असलेल्या) 'लुक्खौ च' ह्या शब्दांचें प्रत्याख्यान केले आहे.—(गृहणे 'कुलिजात्' पूर्वच 'सूत्र पुं' आहे असें भाष्यकारांनी गृहळें आहे. ही परिभाषा भाष्यकारास मान्य

असती तर त्यांनीं असे केले नवते. साराश, प्रकृतपरिभाषा, भाष्यविशद असल्यामुळे, स्वीकारार्ह नाही.)

परिभाषा ८०

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते नद्वयजनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह—

अनुदात्तादि किंवा अन्तोदात्त शब्दानंतर कांहीं कार्य करणे सूत्रांत सांगितले असल्यास, जेथे व्यञ्जनादि किंवा व्यञ्जनान्त शब्द असले तेथे, सूत्रांत सांगितलेले कार्य होऊं नये असा प्रसङ्ग येईल (तो न यावा) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८० ॥

“जेथे सूत्रांत स्वराचा उद्देशून कांहीं कार्य सांगितले असेल तशा टिकाणीं व्यञ्जन नाहीच अस समजावें.”

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपमन्थिप्विति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासोऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ धर्मिग्राहकमानादेच च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् ।

‘ज्या सूत्रांत स्वराचा उद्देशून कांहीं कार्य सांगितले आहे तेथे’ असा या परिभाषेतील ‘स्वरविधौ’ हा शब्दाचा अर्थ आहे ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपमन्थिपु’ सू० ३८७६ ह्या (‘देवताद्वन्द्वात, पृथिव्यादि शब्द खेरीज करून उत्तरपद अनुदात्तादि असल्यास दोन्ही पदांना प्रकृतिस्वर होत नाही’ असा अर्थ सांगणाऱ्या) सूत्रांतील ‘अपृथिवीरुद्रपूपमन्थिपु’ हा पृथिव्यादि शब्दाचा पर्युदास ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. (या पर्युदासात निर्दिष्ट असलेली ‘पृथिवी, रुद्र, पूषन्, मन्थिन्’ हीं सर्व प्रातिपदिके ‘फिरोऽन्त उदात्त’ निळू सू० १ या सूत्रान्वये अन्तोदात्त असल्यामुळे, ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ सू० ३६५० या सूत्रान्वये अनुदात्तादि आहेत) ही परिभाषा न मानल्यास, पृथिव्यादीनांचा पर्युदास व्यर्थ ठरेल, कारण पर्युदासांत असले ‘पृथिवी’ इत्यादि सर्व शब्द व्यञ्जनादि असल्यामुळे, अनुदात्तादि मानले जाऊ शकणारच नाहीत, व त्यामुळे ‘नोत्तरपदे’ हे सूत्र तशा स्थितीला लागूच पडणार नाही. (पण पर्युदास सांगितला असल्यामुळे, हे स्पष्ट होतें की, स्वरविधांत व्यञ्जन नाही असे समजले पाहिजे, व अशा रीतीने हा पर्युदास ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) ह्या परिभाषेचा ज्ञापक जो पर्युदास वर सांगितला आहे त्यावरून हे देखील सिद्ध होतें

फी, ही परिभाषा स्वराला उद्देशून ज्या सूत्रांत कोणते कार्य सांगितलें आहे तशाच सूत्रांना लागू पडते. (केवळ स्वरविधायक-गृहणजे अमुक स्वर द्यावा एवंश्च सांगणारे-सूत्र असल्यास तशा सूत्राला ही परिभाषा लागत नाही.)

अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अचः कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्यादिधारितार्थम् ।

(स्वराला उद्देशून जेथे कार्य सांगितलें आहे तेथेच ही परिभाषा लागू पडते असा नियम आहे,) गृहणूच, ' शतुरनुमो नद्यजादी ' सू० ३७१९ व ' अचः कर्तृयकी ' सू० ३६७८ इत्यादि सूत्रांत ' अजादी ' व ' अचः ' हे शब्द चरितार्थ ठरतात. (' शतुरनुमो नद्यजादी ' व ' अचः कर्तृयकी ' हीं दोन्ही सूत्रे केवळ स्वरविधायक सूत्रे आहेत स्वराला उद्देशून-गृहणजे उद्देश्यकोटीन स्वराचा अनुवाद करून-कार्य सांगणाऱ्या हीं सूत्रे नाहीत. त्यामुळे ह्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाही. आणि गृहणूच, ' अजादि ' व ' अचः ' हे शब्द पाणिनीला मुद्दाम घरील सूत्रांत घालावे लागले, व ते शब्द घातले असल्यामुळे, असा अर्थ होतो की, अजादि ' दास् ' विभक्तिला उदात्त स्वर होतो, व तसेंच अजन्त धातूगुटे ' कर्तरि षच् ' प्रत्यय असल्यास, त्या धातूला आद्युदात्त स्वर होतो, अशा केवळ स्वरविधायक सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडली असती तर ' अजादि ' व ' अचः ' हे शब्द सूत्रांत घालण्याचे कोहीच कारण नव्हतें; कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणें ' व्यञ्जनमविवक्षितानवन् ' असें मानल्यास, प्रत्येक विभक्तिप्रत्यय अजादि व प्रत्येक धातु अजन्त मानली गेली असती. तसें न द्यावें गृहणून ही परिभाषा केवळ स्वरविधायक सूत्रांस लाविली जात नाही, व त्यामुळे ' अजादी ' व ' अचः ' हे शब्द चरितार्थ ठरतात.)

अत एव राजवनीत्यादी नलोपस्यासिद्धत्वादन्यतोऽद्वत्वाद्नतोऽयत्या इति स्वरो न उद्विधावानित्यत्र ह्रस्वनुद्भ्यामिति मतुनुदात्तत्वं च नेत्याकरः ॥

(केवळ स्वरविधायक सूत्रांना ही परिभाषा लागत नाही) गृहणूच, भाष्यात असें म्हटलें आहे की, ' राजवती ' इत्यादि स्थली, (' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २३४ ह्या असिद्धकाण्डीतील सूत्रांनं होण्यास) नलोप असिद्ध असल्यामुळे, ' राजवती ' हा शब्द ' अवत्यन्त ' समजता येत नाही, व त्यामुळे ' अन्तोऽवत्याः ' सू० ३७०६ ह्या सूत्रांनं होणारा अन्तोदात्त स्वर त्या शब्दास होत नाही. (' अन्तोऽवत्याः ' हे केवळ स्वरविधायक सूत्र आहे. त्या सूत्रास जर ही परिभाषा लागू पडली असती तर, ' राजवती ' हातील ' न् ' लोप जरी असिद्ध आहे व तो शालाच नाही असें मानलें पाहिजे तरी, ह्या परिभाषेप्रमाणें, ' न् ' हें व्यञ्जन ' राजवती ' हा शब्दास नाहीच असें समजून, ' राजवती ' हा शब्द अवत्यन्तशब्द आहे असें मानतां आले असतें, व ' अन्तोऽवत्याः ' ह्या सूत्रान्वये अन्तोदात्त स्वर प्राप्त झाला अगत्रा,) तसेंच भाष्यांत

असोहि सांगितले आहे की, ' उदधिवान् ' ह्या स्थळी, ' ऋहस्मनुद्भ्यां मनुप् ' सू० ३७२२ ह्या सूत्रान्वये, मनुपाला उदात्त स्वर होत नाही. (' ऋहस्मनुद्भ्यां मनुप् ' हे कैवल्य स्वरविधायक सूत्र असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागत नाही. त्यामुळे, ' उदधिवान् ' येथील अन्त्य तमोर नाही व ऋहस्मान्तानंतर ' मनुप् ' आहे असे मानता येत नाही, व मनुपाला उदात्त स्वर करिता येत नाही, आणि ' अनुदात्तौ सुप्पितौ ' सू० ३७०९ ह्या सूत्रान्वये अन्त्यारे त्याचे अनुदात्तत्व कायम राहतें)

स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटसिन्धु-
यमनावयवकी समभिव्याहनानुपसर्गेण हलोऽप्युदात्तादिवदवभासानुप-
पत्तेरित्याह । तत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ८० ॥

वर जें सांगितले आहे तें सर्व ' समासस्य ' ६१-२२३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत स्पष्टपणे सांगितले आहे. परंतु ' उच्चैरुदात्तः ' १२-३९ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटांनीं असें म्हटले आहे की, ही परिभाषा मानण्याचे कांहीं कारण नाही; कारण व्यञ्जनावरोधर जो अच् उच्चारला जातो त्या अच्च्या स्वरांनीं तें व्यञ्जन (अषाडुमुमाजवळ ठेवलेला स्फटिक जसा उपरफ होतो त्याप्रमाणे) उपरफ होत असल्यामुळे, उपरफि लागते (ह्याप्रकारे त्या व्यञ्जनाचे टिकाणीं देखील तो स्वर भासमान होत असल्यामुळे, अनुदात्तादि, अन्तोदात्त ह्या सज्ञा हलादि हल्मन्त शब्दांस देखील लागू पडतात, व अशा रीतीनें ही परिभाषा नसून देखील काम भागतें) त्या सूत्रावरील भाष्यांत देखील हें ध्वनित केले आहे.

परिभाषा ८१

नन्वेवमागे राजदृष्टदित्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं प्रकाराकारस्य
न स्यादत आह—

मागील परिभाषा खरिवरली तरी, ' राजदृष्ट् ' इत्यादि स्थळी, ' समासस्य ' सू० ३७३४ ह्या सूत्रान्वये ' प ' सांतील अक्षराच्या अन्तोदात्तत्वाची प्राप्ति होऊं शक-
णार नाही. (' समासस्य अन्त उदात्तः स्यात् ' असा ' समासस्य ' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे ' राजः दृष्ट् राजदृष्ट् ' ह्या तत्पुरुष समासांत, ' दृ ' हा अन्त्यवर्ण असल्यामुळे तो उदात्त होईल. ' दृ ' च्या लगेच मागे असलेल्या ' प ' तील अक्षर अन्त्यवर्ण नसल्यामुळे, तो उदात्त होऊं शकणार नाही. तसे न रहावें,) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

हलस्यमासौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥

“ व्यञ्जनात्वा स्वराची प्राप्ति झाली असता, ते व्यञ्जन नाहींच असें समजावें ”

(व्यञ्जनात्वा प्राप्त झालेला स्वर त्याच्या लॅगेंच पूर्वी किंवा पुढें असणाऱ्या अचास होतो. ही परिभाषा असल्यामुळे, इकार उदात्त न होता, त्याच्या पूर्वी असलेल्या ‘ व ’ मधील ‘ अ ’ उदात्त होतो.)

अस्याश्च यतोऽनाव इति सूत्रेऽनूप्रतिषेधो शापकः । नाप्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोष्यो यश्चाकारस्तद्योष्यो नासावादिरिति स प्रतिषेधोऽन्तर्धकः ॥ न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाच्छ्रयोऽस्त्विति चाच्यम् । तथा सति निमित्तभूतद्वयकत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तत्राप्तेरित्यन्यत्र धिस्तरः ॥ स्पष्टा चेयं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ ८१ ॥

‘ यतोऽनावः ’ सू. ३७०१ ह्या सूत्रांतील ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध ह्या परिभाषेचा शापक आहे. (‘ नौ ’ शब्दाचें ‘ नू ’ प्रत्ययान्त रूप मॅरीज करून, इतर ‘ यत् ’ प्रत्ययान्त शब्दक शब्दाचा आदि उदात्त होतो असा ‘ यतोऽनावः ’ ह्या सूत्राचा अर्थ आहे ‘ नाथ्यम् ’ हा शब्द ‘ यत् ’ प्रत्ययान्त आहे. ‘ तार्थम् ’ ह्या अर्थात, ‘ नौ ’ शब्दाला ‘ नौवयोधर्म ’ सू. १६४३ ह्या सूत्रानें ‘ यत् ’ प्रत्यय होतो, व ‘ वान्ता यि प्रत्यये ’ सू. ६३ ह्या सूत्रानें, ‘ नौ ’ चें जागो ‘ आव् ’ असा आदेश होऊन ‘ नावा तार्थम् नाथ्यम् ’ असें शब्दक ‘ यत् ’ प्रत्ययान्त रूप होतें. ‘ अनावः ’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे, ‘ नाथ्यम् ’ हातील आद्य उदात्त होत नाही. हा प्रतिषेध ह्या परिभाषेचा शापक कसा आहे हें आता प्रत्यक्ष सांगतात.) ‘ नाथ्यम् ’ हात आदिवर्ण ‘ नू ’ आहे. तो हल् असल्यामुळे, स्वर पावण्यालायक नाही. (पातुडील नाकार स्वर पावण्यालायक आहे. पण तो आदिवर्ण नाही. (वामुलें म्वाला उदात्त स्वराची प्राप्तिच नाही.) म्हणून ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध व्यर्थ ठरतो. (परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे तो चरितार्थ ठरतो. ह्या परिभाषेच्या अन्वये, ‘ नाथ्यम् ’ येथील आकाराला उदात्त स्वर झाला असता; तो न व्हावा म्हणून, ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध सूत्रात केला आहे, व अशा रीतीने तो ह्या परिभाषेचा शापक ठरतो. आता, धांकाकार अशी शक्ती उपरिष्ठ करतो की, ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध, इतर रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा शापक मानता येत नाही; व त्या प्रतिषेधाचा इतर रीतीने साधकता दाखविण्याच्या हेतूने शंकाकार असें म्हणतो की, सूत्रात ‘ अनावः ’ असा प्रतिषेध जर नसता व ‘ यत् ’ एवढेंच सूत्र केलें असतें तर, त्या सूत्रानें ‘ नाथ्य ’ येथील) आदि नकाराचे जागी स्थानसाम्याने अत्यन्त सदृश अशा उदात्तस्वरयुक्त अक्षरूपी लकार या वर्णा. न्तराचा आदेश करणाऱ्याची आपत्ति झाली असती (कारण ‘ लतुलसाना दन्ता. ’ ह्याने लकार व तवर्ग ह्यांचें स्थानसाम्य समितलें आहे ती आपत्ति दाखव्यासोता ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध केला आहे आणि तो अशा रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा शापक मानता येत नाही, असें धांकाकाराचें म्हणणे आहे पण) हें म्हणजे बरो

वर नाही. कारण नकाराचें जागी ' लृ ' असा आदेश केल्यास उदात्तस्वर होण्याचें निमित्त जें व्यक्तत्व त्याचा नाश होईल व ' उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वम् ' या न्याया-
न्वयें उदात्तस्वराची प्राप्तीच होणार आहे (कारण ' नृ ' चें जागी ' लृ ' असा आदेश केल्यास, ' नाव्य ' हा व्यक्त वाद व्यक्त होणार व आद्युदात्तस्वर प्राप्तीचें व्यक्तरूपी निमित्त अशा रीतीनें नष्ट झाल्यामुळे, ' नाव्य ' ह्या स्थळीं आद्युदात्त स्वराची प्राप्तीच होणार नाही. म्हणून प्रतिषेध व्यर्थ ठरणार; पण ही परिभाषा असल्यामुळे, तो चरितार्थ ठरतो. आतां, कोणी असें म्हणेल कीं, ' तीन ' ह्या संख्येत ' देन ' ही संख्या अंतर्भूत असल्यामुळे, ' नाव्य ' हा वाद व्यक्त झाला तरी, तो व्यक्त मानतां येतो, पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण ' उत्तरा संख्या पूर्वा संख्यां बाधते ' असा न्याय आहे. ज्याला तीन मुलगे आहेत त्याला दोन मुलगे आहेत असें ज्याप्रमाणें म्हणतां येत नाही त्याचप्रमाणें, व्यक्त वादाला व्यक्त म्हणतां येत नाही,) ह्या संवधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत विवेचन केलें आहे. ' समासस्य '—६-१-२२३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे.

परिभाषा ८२ व ८३

ननु पूरणगुणेति निषेधस्तव्यत्यपि स्यात् । दिव औदित्यौत्वं दिवेः
किप्यपि स्यात् । तथा यतोऽनाव इति स्वरो ण्यत्यपि स्यात् । ऋदृशोऽङि
गुण इति चङ्यपि स्यादत आह—

' पूरणगुणमुदितार्थसद्व्ययतन्व्यसमानाधिकरणेन ' सू० ७०५ ह्या सूत्रांत ' तव्य ' प्रत्ययान्त शब्दाचा पष्ठीर्शो समास होत नाही, असा जो निषेध सांगितला आहे तो ' तव्यत् ' प्रत्ययास देखील लागेल; (' तव्यत् ' प्रत्ययान्त ' कर्तव्य ' शब्दाचा पष्ठीर्शो ' स्वस्य कर्तव्यम् स्वकर्तव्यम् ' असा समास होणार नाही) व तसेंच ' दिव औत् ' सू० ३३६ ह्या सूत्रानें, ' सु ' प्रत्यय पुढें असता, ' दिव् ' ह्या शब्दाच्या अन्त्यवर्णाचे—म्हणजे वमराचे—जागीं होणारा ' औ ' हा आदेश, ' दिवु ' ह्या धातूस ' क्तिप् ' प्रत्यय लागून होणाऱ्या ' दिव् ' शब्दाच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं देखील होईल, आणि त्याचप्रमाणें ' यतोऽनावः ' सू० ३७०१ ह्या सूत्रानें व्यक्त ' यत् ' प्रत्ययान्त शब्दास होणारा आद्युदात्त स्वर ' ण्यत् ' प्रत्ययान्त व्यक्त शब्दाला देखील होईल; तसेंच ' ऋदृशोऽङि गुणः ' सू० २४०६ ह्या सूत्रानें, ' अङ् ' प्रत्यय पुढें असता, होणारा गुण, ' चङ् ' प्रत्यय पुढें आल्यास देखील, होईल. (तसें न व्हावें) म्हणून ह्या दोन परिभाषा सांगितल्याः—

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य ॥ ८२ ॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८३ ॥

(प न ८२) —“सूत्रान् अनुबन्धरहितं शब्द उच्चारणं असत्त्वात्, त्याने अनुबन्धमहित त्या शब्दाचे ग्रहण होत नाही ”

(ही परिभाषा अमर्यामुळे, ‘तन्व’ ह्या अनुबन्धरहित प्रत्ययानें ‘तन्वत्’ ह्या अनुबन्धमहित प्रत्ययाचें ग्रहण करिता येत नाही, ‘तन्वत्’ येंच ‘त्’ ह्या अनुबन्ध ‘तिन्’ स्वर होण्यावरिता लावला आहे हे लक्षांत ठेवावे तथैव ‘दिव आत्’ येंच ‘दिव्’ हें अनुबन्धमहित प्रतिपदिक असून त्याचा अर्थ ‘स्पर्श’ असा आहे हा शब्द अनुबन्धरहित आहे पण ‘दिवु’ हा धातु उच्चारणानुबन्धमहित आहे, व तो अनुबन्ध ‘उदितो वा’ सू० ३३२८ ह्या सूत्रान्वये, ‘वा’ प्रत्यय पुढे असता, निरन्तर करून इडागत होण्याकरिता लावला आहे. म्हणून ‘दिन्’ ह्या अनुबन्धरहित शब्दानें अनुबन्धमहित ‘दिवु’ धातूच्या ‘क्षिप्’ प्रत्ययान्त ‘दिव्’ ह्या रूपाचें, ही परिभाषा अमर्यामुळे, ग्रहण होऊ शकत नाही त्यामुळे ‘अक्ष+दिन्+क्षिप्+मु’ ह्या स्थली, ‘ओ झट’ सू० २५६१ ह्या सूत्रानें ऊट्ट होऊन, ‘अक्षत्’ अर्थ रूप होतें, ‘दिव आत्’ ह्या सूत्राने चरान्वे जाणों ‘ओ’ असा आदेश होत नाही, व ‘अक्षयी’ अर्थ रूप होत नाही)

(प न ८३) —“सूत्रात् पृथग्दा शब्द विशिष्ट अनुबन्ध लावून उच्चारण असत्त्वात्, तथा शब्दानें, तो अनुबन्ध व त्या वरील इतर अनुबन्ध लावून उच्चारणाचा शब्दाचें ग्रहण होत नाही. ”

(ही परिभाषा अमर्यामुळे, ‘यत्’ प्रत्ययानें ‘यत्’ प्रत्ययाचें, व तथैव ‘अद्’ प्रत्ययानें ‘चद्’ प्रत्ययाचें ग्रहण होऊ शकत नाही ‘यत्’ प्रत्ययात ‘त्’ ह्या अनुबन्ध आहे. ‘यत्’ प्रत्ययात ‘त्’ ह्या अनुबन्ध असून, ‘य्’ देखील दुसरा अनुबन्ध आहे तथैव अद् प्रत्ययात ‘ह्’ ह्या अनुबन्ध आहे, पण ‘चद्’ प्रत्ययात ‘ह्’ ह्या अनुबन्ध असून, ‘य्’ देखील दुसरा अनुबन्ध आहे.)

वामदेवाद्दृढ्यङ्ग्याधिति सूत्रे व्यञ्जितोऽित्यमनयोर्ज्ञापिन्म् । तद्धि ययतोश्चातर्द्ध इत्यत्र तयोरग्रहणार्थम् ॥ नञ्-परस्य ययदन्तस्पोत्तरप दस्यान्त उदात्त इति तर्द्धः । एव चावामदेव्येऽव्ययपूर्णपदग्रहितस्वर एव भवति ॥

‘वामदेवान् ह्यत् ह्यी’ सू० १२१० ह्या सूत्राने मागितलेले ‘ह्यत्’ व ‘ह्य’ हे प्रत्यय डिन् केले आहेत त्याचें हें दिव्यकरण ह्या दोन्ही परिभाषांचे ज्ञापक आहे, हे प्रत्यय डिन् केले आदिन ह्याचें कारण हें की, ‘ययतोश्चातर्द्ध’ सू० ३५७० ह्या सूत्रात सांगितलेल्या ‘य’ व ‘यत्’ प्रत्ययानीं त्याचें ग्रहण होऊ नये. ‘ययतोश्चातर्द्ध’ ह्या सूत्राचा अर्थ असा आहे की, नञाच्या पुढे असलेल्या ‘य’ प्रत्ययान्त व ‘यत्’ प्रत्ययान्त उच्चरणाचा अन्य स्वर उदात्त होतो ‘ह्य’ व ‘ह्यत्’ हे प्रत्यय डिन् केले अमर्यामुळे, (‘वामदेवेन दृष्टम् वामदेव्यम्, न वाम-

देव्यम् अवामदेव्यम् ' ह्या नञ् समासांतील ह्य प्रत्ययान्त ' वामदेव्य ' ह्या उत्तरपदांतील अन्त्यस्वर उदात्त न होतां, ' तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीया ' सू० ३७३६ या सूत्रानें,) ' अवामदेव्य ' ह्या स्थलीं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरच होतो. (—ग्रहणजे ' नञ् = अ ' हा आद्यच् उदात्त होतो. ह्या परिभाषा जर नसल्या तर, ' अवामदेव्य ' ह्या स्थलीं, ' ययतोश्चातदर्धे ' हें सूत्र लागून अन्तोदात्त स्वर झाला असता. तो न व्हावा म्हणून, द्विकरण केलें आहे. वरील अर्थाचा श्लोक भाष्यांत दिला आहे:—

‘ सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतीति ।

ग्रहणं मा तदर्धे भूदामदेव्यस्य नन्वरे ’ ॥

ह्या श्लोकाचा अर्थ असा आहे कीं, वामदेव शब्दाहून ' य ' ' यत् ' प्रत्यय केल्या तरी, ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्या सूत्रानें अकाराचा लोप होऊन ' वामदेव्य ' असें रूप सिद्ध होतेंच. मग पाणिनिनं हे प्रत्यय सू० १२१० मध्ये दित् पां केले आहेत ? त्याचें कारण हें कीं, ' ययतोश्चातदर्धे ' ह्या सूत्रांतील ' य ' य ' यत् ' प्रत्ययांनीं त्यांचें ग्रहण न व्हावें व अन्तोदात्त स्वर न होतां, आद्युदात्त व्हावा.)

तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं तेत्य-
स्त्यार्थः ॥

प० नं० ८३ चा अर्थ असा आहे कीं, सूत्रांत एक ठिवा अधिक अनुबन्धांनीं युक्त असा शब्द उच्चारला असल्यास, त्या शब्दानें, त्या शब्दांत असलेल्या अनुबन्धांनीं युक्त असून शिवाय इतर अनुबन्धांनीं युक्त असणाऱ्या शब्दाचें, ग्रहण होत नाहीं.

एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे, दिद्य औदित्यादौ संचारितत्वात् ।

ह्या दोन्ही परिभाषा प्रत्ययांना व तसेंच अप्रत्ययांना देखील लागू पडतात; कारण भाष्यकारांनीं ' दिद्य औत् ' सू० ३३६ ह्या सूत्राचें ठिकाणीं त्यांचा उपयोग केला आहे. (अनुबन्धरहित ' दिद्य ' हें प्रातिपदिक व अनुबन्धसहित ' दिद्यु ' घातृम् ' क्षिप् ' प्रत्यय होऊन क्षिप्प्रत्ययान्त ' दिद्य ' हे दोन्ही प्रत्यय नमून देखील, भाष्यकारांनीं त्यांना प० ८२ लावली आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. झावरून हें सिद्ध होतें कीं, अप्रत्ययांना देखील ह्या परिभाषा लागू पडतात.)

वर्णग्रहणे ध्वनयोऽपवृत्तिरिति स्पष्टमौळ आप इत्यत्र भाष्ये ।

जेथें सूत्रांत केवळ वर्णाचें ग्रहण केलें आहे तशा ठिकाणीं ह्या परिभाषा लागू पडत नाहींत असें ' औट आपः ' ७-१-१८ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. ' औट ' हांतील टकार अनुबन्ध नव्हे, व तो अनुबन्ध नसल्यामुळें, ' औट ' म्हणजे ' औ ' वर्ण असें समजावें. कैयटानें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, ' औट इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते, स्वररस्यसंदिहायो नानुबन्धार्थः ' मारांश ' औट आपः ' ह्या

सूत्रांत अशा रीतीने केरळ वर्णग्रहण केलें असल्यामुळे, ' ओ ' ह्या वर्णानें जसें प्रथमाद्विवचनाच्या प्रत्ययाचें ग्रहण होतें तसेंच द्वितीयाद्विवचनाच्या अनुबन्धसहित ' औट् ' प्रत्ययाचें देखील ग्रहण होतें येथें हे सांगणें जरूर आहे कीं, पांढीं तरी कार्य व्हावें किंवा न व्हावें ह्या हेतूनें लावलेल्या ह्मसज्ञक वर्णास ' अनुबन्ध ' असें म्हणतात जसें-कित्येक प्रत्ययांना ' क् ' किंवा ' ह् ' हा अनुबन्ध लावला असतो. तो अनुबन्ध ह्या हेतूनें लावला असतो कीं, तसे किम् किंवा द्वित् प्रत्यय पुढें असल्यास 'सार्वधातुकार्धधातुवयो ' च 'पुगन्तन्धूपघस्य च' सू० ३१६८ व ३१८९ या सूत्रांनीं प्राप्त होणारा गुण, ' कृति च ' सू० २२१७ ह्या निषेधात्मक सूत्रान्वये होऊं नये. तसेंच, कित्येक धातूना धातुपाठांत ' इ ' हा अनुबन्ध लावला आहे तो अशा वरितां कीं, ' इदितो नुम् धातो ' सू० २२६२ ह्या सूत्रान्वये, तशा धातूना नुमागम व्हावा ' औट् ' ह्यातील टकार, कोणताहि कार्य होण्याकरितां किंवा कोणत्याहि कार्याचा निषेध होण्याकरितां लावला नसल्यामुळे, त्याला ' अनुबन्ध ' असें म्हणतां येत नाहीं ' उपदेशे अन्य हल् ह्रासञ् स्यात् ' हें सांगणाऱ्या ' हलन्ध्रम् ' सू० १ ह्या सूत्रान्वये तो ह्रस्वज्ञक वर्ण आहे. म्हणून ' औट् ' वाढानें येवळ ' ओ ' ह्या वर्णाचें ग्रहण होतें. ' औट् ' ही प्रथमेच्या व द्वितीयेच्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाची पूर्वाचार्यांची सज्ञा आहे, व त्या सपेचा उपयोग ' औट् आप ' ह्या सूत्रांत पाणिनीनें केला आहे)

धेनानुयन्धेन सानुबन्धकत्व द्व्यनुयन्धकत्वादि चा तदनुच्चारणे पथैषा धर्मिप्राहकमानात्, तेन जदशसोरित्यत्र नैवेति निरनुबन्धकत्वात्तद्धितशस एवान्न ग्रहण स्यादिति न शक्यम् ।

ह्या दोन परिभाषांचें जें शपक वर सांगितलें आहे त्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, जेथें अनुबन्धरहित शब्दास एक किंवा अनेक अनुबन्ध लावल्यानें तो शब्द एकानुबन्ध सहित किंवा अनेकानुबन्धसहित होतो तशाच दिग्गर्णों ह्या परिभाषा लागू पडतात असा नियम असल्यामुळे, ' जदशसो शि ' सू० ३१२ ह्या सूत्रास प्रथम परिभाषा न. ८२ लागू शकत नाहीं, आणि त्यामुळे वरील सूत्रांत सांगितलेल्या ' शस ' प्रत्ययानें अनुबन्धरहित तद्धित ' शस् ' प्रत्ययाचेंच ग्रहण होऊं शकतें अशी भासा सुद्धीच उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. (' शस् ' प्रत्यय दोन प्रकारचा आहे एक ' शस् ' प्रत्यय अनुबन्धरहित तद्धित प्रत्यय आहे, व दुसरा ' श् ' ह्या अनुबन्धानें युक्त असा द्वितीया विभक्तीच्या बहुवचनाचा ' शस् ' प्रत्यय आहे आतां कोणी असें म्हणेल कीं, ' निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, जेथें अनुबन्धरहित प्रत्ययाचें ग्रहण होऊं शकतें तेथें अनुबन्धसहित प्रत्ययाचें ग्रहण करू नये, आणि म्हणून, ' जदशसो शि ' ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या ' शस् ' प्रत्ययानें, अनुबन्धरहित तद्धित ' शस् ' प्रत्ययाचें ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे, अनुबन्धसहित द्वितीया विभक्तीच्या

यहुवचनाच्या 'शस्' प्रत्ययाचें ग्रहण करणें थरोयर नाहीं. पण ह्या संज्ञेत कांहींच अर्थ नाहीं; कारण तद्धित अनुबन्धरहित 'शस्' प्रत्यय असा नाहीं कीं ज्याला विभक्ति-
 'शस्' प्रत्ययांत असणारा 'श्' हा अनुबन्ध लावला अमतां, त्याला विभक्ति-
 'शस्' प्रत्ययाचें रूप प्राप्त होईल. 'श्' हा अनुबन्ध, अनुबन्धरहित तद्धित 'शस्' प्रत्ययास लावला असतां, त्याचें 'शस्' असें रूप होईल. 'शस्' असें जें विभक्ति-
 प्रत्ययाचें रूप आहे तसें रूप, त्या तद्धित प्रत्ययाला 'श्' हा अनुबन्ध लावल्यानें येत नसल्यामुळे, 'जज्ञासो. शिः' ह्या सूत्रांतील 'शस्' प्रत्ययानें, तद्धित 'शस्' प्रत्ययाचें ग्रहण करिता येत नाहीं. दुसरे अर्थादि येथें म्हणतां येईल कीं, 'जज्ञासोः शिः' ह्या सूत्रांत 'जस्' ह्या विभक्तिप्रत्ययाबरोबर 'शस्' प्रत्यय उच्चारला अम-
 ल्यामुळे, 'सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्' ह्या न्यायानें, तद्धित 'शस्' प्रत्ययाचें ग्रहण न करिता, विभक्ति 'शस्' प्रत्ययाचेंच ग्रहण करणें योग्य आहे. ह्या बरोल न्यायाचें येथें अवलंबन केलें नावून, प. नं ८२ चा आधार दिला आहे ह्याचें कारण भरवांत असें दिलें आहे कीं, बरोल न्याय-प. नं. ११२-लौकिकसिद्ध असून, प. नं ८२ ही ज्ञापकसिद्ध आहे; व लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषेपेक्षा ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अधिक प्रबल असल्यामुळे ह्या ठिकाणीं प० नं० ८२ चा आधार दिला आहे)

पयमन्यान्यतरानुबन्धोच्चारणे एव । तेन वनो र चेत्यादौ द्व्यनिप्-
 कनिपोर्ग्रहणसिद्धिः ।

(ह्या परिभाषेच्या ज्ञापकावरून हें देखील सिद्ध होतें कीं,) प० नं० ८३ अशाच ठिकाणीं लागू पडतें कीं, जेथें दोन पैकीं एक अनुबन्ध उच्चारला आहे, असें आहे म्हणूनच 'वनो र च' सू० ४५६ ह्या सूत्रांतील 'वन्' शब्दानें द्व्यनिप् व 'व्वनिप्' ह्या दोहोंचेंहि ग्रहण होतें. ('वन्' असा स्वतंत्र अनुबन्धरहित प्रत्यय पाणिनीनें कोठेंहि सांगितला नाहीं आणि म्हणूनच दीक्षितानीं 'यस्मिन्नि द्व्यनिष्कनिव्यनिपां सामान्यग्रहणम्' असें म्हटलें आहे. सारांश 'वनो र च' ह्या सूत्रांत, 'वन्' असा सामान्य उच्चार केला असल्यामुळे, ह्या ठिकाणीं प० नं० ८२ व ८३ लागू पडत नाहींत. 'वन्' असा निरनुबन्धक प्रत्यय पाणिनीनें सांगितला असता तर, प० नं० ८२ लागू पडती. 'वन्' ह्यात, 'द्व्यनिप्' व 'व्वनिप्' ह्यांत असलेला कोणताहि अनुबन्ध नसल्यामुळे, प० नं० ८३ लागू पडत नाहीं, हें उघड आहे.)

एकानुबन्धकग्रहणे संभवतीति त्वर्थो न भाष्यादिसम्मत इत्यन्यत्र
 विस्तरः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥

(कित्येक व्याकरणानीं प. नं. ८३ चा अर्थ असा केला आहे कीं,) 'सूत्रांत उदा-
 श्लेषा शब्दानें ज्या शब्दाला एक अनुबन्ध लावला आहे अशा शब्दाचें ग्रहण संभवत

‘णचः स्त्रियामञ्’ सू० ३२१६ ह्या सूत्रांत अमलेला ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर, ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द वरील सूत्रांत घालण्याची कांहींच गरज नव्हती. कारण ‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’ सू० ३२१५ ह्या सूत्राने, स्त्रीलिङ्गांतच ‘णच्’ प्रत्यय होत असतो. (तरी पण ‘णचः स्त्रियामञ्’ ह्या सूत्रांत पुनः ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द घातला आहे. ह्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, कोठें कोठें स्वार्थिक प्रत्यय लागल्यानंतर, प्रकृतीच्या लिङ्गांत फरक पडतो; तो फरक ‘अञ्’ प्रत्यय लागला असतां, न व्हावा, व प्रकृतीचें स्त्रीलिङ्गरूप कायम राहावे म्हणून ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द ‘णचः स्त्रियाम्’ ह्या सूत्रांत घातला आहे, आणि अशा शीतीने तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) ‘विभाषा सुपो बहुषुरस्तातु’ ५-३-६८ ह्या बहुच्प्रत्ययविधायकसूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा पणित केली आहे.

परिभाषा ८५

ननु सुपथी नगरीति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योदाहृत इतः स्त्रिया-
मिति कस्यादत्त आह—

‘युवोरनाकौ’ ७-१-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ‘सुपथी नगरी’ असा प्रयोग आढळतो. वास्तविक ‘सुपथी’ ह्या स्थरी, ‘इतः स्त्रियाम्’ सू० ८९० ह्या सूत्रान्वये, ‘क्प्’ प्रत्यय केला पाहिजे होता (तो को केला नाही हे कळवें) म्हणून ही परिभाषा सांगितानः—

समासान्तावधिरनित्यः ॥ ८५ ॥

“ ज्या सूत्रांत समासान्तप्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे ते सूत्र अनित्य समजावें.”

(व असें सूत्र अनित्य असल्यामुळे, कोठें कोठें समासान्त प्रत्यय होत नाही. ह्यामुळे ‘सुपथी’ ह्या स्थरी समासान्त ‘क्प्’, प्रत्यय झाला नाही.)

प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुच्छे इत्यन्तोदात्तत्वायांश्वादिषु राज्ञ्याद्पाठोऽ-
स्या ज्ञापकः । अन्यथा टच्चात्तोदात्तत्वे सिद्धे किं तेन । द्वित्रिभ्यां पाह-
ःसूर्द्धस्त्विति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८५ ॥

‘प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुच्छे’ सू० ३९२७ ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या ‘अंश्वादि’ गणांत, अन्तोदात्तत्व होण्याकरिता, ‘राज्ञन्’ शब्दाचा पाठ केला आहे, व तो पाठ ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर, अंश्वादिगणांत ‘राज्ञन्’

शब्दाचा पाठ करण्याची काहींच गरज नव्हती; कारण 'टच्' प्रत्यय होऊन अन्तो-
दात्ताव झालेच असतें. (तत्पुरुष समामांन, 'प्रति' हे अभ्यय पूर्वाभ्यय असून, अंधा-
दिगणांत पठित असल्या शब्द चरमावयव असल्यास, तो समास अन्तोदात्त होतो
असा ' प्रतेरेशादयस्त पुरये ' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. ' राजन् ' शब्द तत्पुरुष समा-
साच्या अन्ती असल्यास, ' राजाहः सविभ्यश्च ' सू० ७८८ ह्या सूत्रानें समामास्त
' टच् ' प्रत्यय होत असतो, व त्यामुळे 'चितः' सू० ३०१० ह्या सूत्रान्वये, समाम
अन्तोदात्त होतोच; असें असून, ' राजन् ' शब्द अंधादिगणांत कां पठित वेंज्या
आहे? ह्याचे उत्तर हें कीं, ह्या परिभाषेप्रमाणें समामान्तविधि अनित्य असल्या-
मुळे, वेटें वेटें ' राजन् ' शब्द समामाच्या अन्ती असून द्राक्षिल, ' टच् ' प्रत्यय होणार
नाहीं, व तो न झाल्यास, 'चितः' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होणार नाहीं, व समास अन्तो-
दात्त होणार नाहीं, पण तो समास अन्तोदात्त होणें इष्ट असल्यामुळे, अंधादिगणांत
' राजन् ' शब्दाचा समावेश वेंज्या आहे, व असा शीर्षानें, त्या शब्दाचा अंधादिगणांत
केलेला पाठ ह्या परिभाषेचा जाणक करतो.) ' द्वित्रिण्यां पाठस्मूर्धसु ' १-२-११६ ह्या
स्वरविधायक सूत्रावरील भाष्योत ही परिभाषा पठित केली आहे.

परिभाषा ८६

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षड्मंजा प्राप्नोति ततश्च लुक् स्यात्तथो-
पादास्तेत्यत्रात्वे कृते स्थाप्योरिष इतीत्यं प्राप्नोत्यन आह—

' शतानि ' इत्यादि स्थली, नुमागम केल्यावर ' षड् ' मंजा प्राप्त होऊन
(इशाराचा) लुक् होईल; तसेच, ' उपादास्त ' ह्या स्थली, भातव केल्यावर,
' स्थाप्योरिष ' सू० २३८५ ह्या सूत्रानें इत्य होईल. (' शत + जम् ' असा
स्थितीत, ' जडशसोः शिः ' सू० ३१२ ह्या सूत्रानें ' जम् ' च्या जागीं ' शि '—
भङ्गजे ' इ—असा आदेश होतो; नंतर, ' शि सर्वनामस्थानम् ' सू० ३१३ ह्या सूत्रा-
प्रमाणें ' शि ' हें सर्वनामस्थान असल्यामुळे, ' भणुमकस्य ज्ञयः ' सू० ३१४ ह्या
सूत्रानें नुमागम होऊन ' शतन् + इ ' अशी स्थिति होई. ' शत ' ह्या मंत्र्या-
वाचक शब्दाचे असा शीर्षानें ' शतन् ' असे नाम्न रूप झालें असतो, ' प्यान्ता
पट् ' सू० ३१५ ह्या सूत्रानें, ' शतन् ' झाला ' पट् ' मंजा प्राप्त होऊन, ' षड्मंजा
लुक् ' सू० २६३ ह्या सूत्रानें ' जम् ' व ' जम् ' च्या जागीं होण्याच्या ' शि '
(इ) ह्या आदेशाचा लुक् पावला आहे. तसेच उपपूर्वक ' दीद् शये ' ह्या द्वित्रि-
गणांतील धातूचें लुकाचें रूप वरतेवेलीं, ' उप+ज+दी+मिच्+न ' असा स्थितीत,
' मीमास्तिमिनोतिदीदौ ल्यपि च ' सू० ३५०८ ह्या सूत्रानें, ' दी ' शीर्षानें इत्यं

आत्व झालें असता, ' उप+अ+दा+सिच्+त्त ' अशी स्थिति होते अशा रीतीनें ' दी ' चा ' दा ' झाला असता, ' दाधाध्वदाप् ' सू० २३७३ ह्या सूत्रानें त्या ' दा ' ला ' पु ' सज्ञा प्राप्त होते, व ' स्थाध्वोरिच ' सू० २३८९ ह्या सूत्रानें ' दा ' ह्यातील आकाराला इवाची प्राप्ति होते असें झालें असता, ' शतानि ' व ' उपादास्त ' अशीं रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहींत, व विकृत रूपें सिद्ध होतील तस न व्हावें,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८६ ॥

“ दोहोंच्या सबन्धामुळें सूत्रात सांगितलेल्या एखाद्या कार्याची प्रवृत्ति झाली असता, तें झालेलें कार्य, त्या सबन्धाच्या नाशानें कारण होऊ शकत नाहीं—म्हणजे त्या सबन्धाचा नाश करणा या कार्याचे निमित्त होऊ शकत नाहीं, व तशा कार्याची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं ”,

(' शतानि ' ह्या उदाहरणात ' शत ' ही नपुसक अत्रन्त प्रकृति व पुढें असलेलें ' इ ' हें सर्वनामस्थान ह्या दोहोंच्या सबन्धामुळें, ' नपुसकस्य झलच ' ह्या सूत्रानें नुमागम कार्य झालें आहे ते कार्य ' णान्ता पद् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं, कारण ' शतन् ' झाला ' पद् ' सज्ञा प्राप्त झाल्यास, ' पद्भ्यो लुक् ' ह्या सूत्रानें इकाराचा लोप होणार, व तो लोप झाल्यास, ' शत+इ ' ह्याचा संयोग नष्ट होणार त्याचप्रमाणें, ' उपादास्त ' ह्या उदाहरणात, ' उप+अ+दी+सिच्+त्त ' ह्यातील ' दी ' व ' सिच् ' ह्या दोहोंच्या सबन्धामुळें ' मीनातिभिनीतिदीडा व्यपि च ' ह्या सूत्रानें ' दी ' ह्यातील इकाराचे जागीं झालेलें आत्वरूपी कार्य ' स्थाध्वोरिच ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं, कारण तें सूत्र प्रवृत्त झाल्यास, ' दा ' ह्यातील आकाराचें इव होईल, व अङ्ग ह्रस्व होईल, आणि त्यामुळें, ' इत्वाद्वात् ' सू० २३६९ ह्या सूत्रानें सिचाचा लोप होईल व तो लोप झाल्यास, ' दा+सिच् ' ह्याचा संयोग नष्ट होईल)

सन्निपातो द्वयोः सम्यन्धस्तन्निमित्तो विधिस्त सन्निपात यो विहन्ति तस्यानिमित्तम् ॥ उपजीव्यधितोयस्यायुक्तत्रयमिति न्यायम्लैषा ।

‘ सन्निपात ’ म्हणजे दोहोंचा सन्धय त्या सन्ध्यामुळें झालेलें कार्य, त्या सन्ध्याचा नाश करणाऱ्या कार्याचे निमित्त (कारण) होत नाहीं (म्हणजे तशा सन्ध्याचा नाश करणाऱ्या कार्याची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं) ज्याच्यामुळें अस्तित्व प्राप्त झालें आहे त्याच्याशीं विरोध करणें अयोग्य आहे ह्या लैंगिक स्थयाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे

अत एवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः सम्यन्ध एव विंतु विशेष्य-विशेषणसन्निपातोऽपि गृह्यते । अत एव ग्रामाणि कुलमित्यादी नपुसकह-

स्वत्वेऽपि न्हस्वस्य पिति कृतीति तुम् । प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् । तुम्पजन्तत्वाविघातः स्पष्ट एव ॥ न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाऽसिद्धत्वम् । अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् ।

(ही परिभाषा लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली आहे) म्हणूनच, ' एक पूर्वी असणारें व त्यापुढे दुसरें असणारें ह्या दोहोंचा-म्हणजे पूर्व व पर ह्याचा-संयोग ' एवढाच ' सन्निपात ' शब्दाचा अर्थ होत नसून, ' विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध ' असा देखील त्या शब्दाचा अर्थ होतो. (कारण ' सन्निपात ' ह्याचा अर्थ एकत्र येणें हा आहे, व विशेषण आणि विशेष्य हे एकत्र झाले अमता सन्निपात होतोच,) आणि तसा देखील अर्थ होतो म्हणूनच, ' ग्रामणि कुलम् ' इत्यादि उदाहरणांत, (' न्हस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' सू० ३१८ ह्या सूत्रानें) न्हस्वत्व झालें तरी, तें ' न्हस्वस्य पिति कृति तुम् ' सू० २८५८ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं देत नाही, व तुम्कार्य होऊं देत नाही, (' ग्राम+नी+वि+सु ' असा स्थितीत, ' स्वमोर्नपुंसकात् ' सू० ३१९ ह्या सूत्रानें सुल्लेप होतो, व ' न्हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' सू० ३१८ ह्या सूत्रानें, ' नी ' ह्यातील हंकाराचा न्हस्व होतो. ह्या सूत्राचा अर्थ ' ह्मीचे अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य न्हस्व-स्यान् ' असा आहे येथें ' अजन्तस्य ' हें विशेषण व ' प्रातिपदिकस्य ' हें विशेष्य आहे, आणि ह्या विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धामुळे, ' नी ' ह्यातील हंकाराचा न्हस्व कार्य झालें आहे. हें न्हस्व कार्य ' न्हस्वस्य पिति कृति तुम् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं देत नाही, व ' तुम् ' कार्य होऊं देत नाही, कारण ' तुम् ' शाब्दास, प्रातिपदिक हलन्त होईल व त्याचें अजन्त-व नष्ट होईल, व (यामुळे) ' अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य ' असा जो विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध होता व यामुळे न्हस्व कार्य झालें तो सम्बन्ध नष्ट होईल म्हणून न्हस्व कार्य, (विशेषणविशेष्यभावरूप) सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या ' तुम् ' कार्याच्या प्रवृत्तीचें, कारण होत नाही. ' तुम् ' शाब्दास, (' ग्रामणिन् ' अर्भ हलन्त रूप होईल व यामुळे,) प्रातिपदिकाचें अजन्तत्व नष्ट होईल हें स्पष्ट आहे कीणी असं म्हणेल कीं, (' न्हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' ह्या सूत्रान्वये, नपुंसकत्वरूपी) अर्भाच्या आश्रयामुळे-म्हणजे त्या अर्भाला मानून-होणारें (' ग्रामणी ' ह्यातील हंकाराचा न्हस्व होणें हें) न्हस्व कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध-म्हणजे झालेंच नाही-असं (प० न० ५० प्रमाणें) मानलें पाहिजे, (व तसें मानल्यास, ' न्हस्वस्य पिति कृति तुम् ' हें सूत्र प्रवृत्तच होऊं शकत नाही, व तुगागम होऊं शकत नाही.)-पण हें म्हणजे बरोबर नाही; कारण पूर्वी सांगितलेंच आहे कीं, अर्भाला मानून होणारें कार्य बहिरङ्ग असलें असा पक्ष स्वीकारता येत नाही.

किं च पाचतुकोरसिद्ध इत्येतद्व्याप्तकृतितुम्ग्रहणाच्च तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषा अप्रवृत्तेः ॥

दुसरें असें कीं, 'पवतुवोरसिद्ध' सू० ३३३३ ह्या सूत्रात 'तुक्' ग्रहण केलें असल्यामुळे, व तसेच 'नलोप सुप्स्वरमज्ञातुग्विधिषु कृति' सू० ३१३ ह्या सूत्रात) 'कृति तुक्' ग्रहण केलें असल्यामुळे, हें मित्र होतें कीं, तुग्विधि करिताना, बहिरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही. (पव किंवा तुग्विधि करिताना, एकादेश असिद्ध समजावा असा 'पवतुवोरसिद्ध' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. 'अधि+इ+त्तवा' ह्या स्थली, 'अधि+इत्वा' ह्याचा समास होऊन 'अधि+क्त्वा' अर्थां स्थिति झाली असता, 'समासेऽनन्पूर्वं क्त्वा त्यप्' सू० ३३३२ ह्या सूत्रानें 'क्त्वा' चे जागी 'त्यप्' होती, व 'त्यप्' हा पित् कृत् प्रत्यय असल्यामुळे, 'इ' ह्या 'ह्रस्व धातूला मानून तुक् प्राप्त होतो पण 'अधि+इत्वा' ह्याचा समास होऊन, 'अक् सवर्णे दीर्घ' ह्या सूत्रानें दीर्घ ईकाररूपी एकादेश झारपामुळे 'वृहस्वत्व नष्ट झाले आहे, व 'तुक्' प्राप्त नाही, पण 'तुक्' हाण इष्ट आहे, म्हणून एकादेश असिद्ध-म्हणजे झालाच नाही-असें समजून तुगागम करावा. वास्तविक प हिलें असता, 'त्यप्' प्रत्ययाला मानून होणारें तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे, व दोन पदांत असणान्या वर्णद्वयाला मानून होणारें एकादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. म्हणून एकादेशरूपी कार्य असिद्ध ठरून, तुगागमरूपी अन्तरङ्ग कार्य होऊ शकते असें असून देखील, ज्याअर्थी पाणिनीने 'पवतुवोरसिद्ध' ह्या सूत्रात 'तुक्' ग्रहण केलें आहे त्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, 'तुक्विधि' करिताना, बहिरङ्ग परिभाषा न० ५० लागू पडत नाही. दुसरें असें कीं, 'नलोप सुप्स्वरमज्ञातुग्विधिषु कृति' ह्या सूत्रात, 'कृति तुक्' ग्रहण केलें आहे त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं, कृत् प्रत्यय पुढे असता, 'वृहस्वत्व पिति कृति तुक्' ह्या सूत्रानें तुगागम करतेवेळीं, 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २२६ ह्या सूत्रान होणारा नलोप असिद्ध-म्हणजे झाला नाही असें-समजाना म्हणूनच 'वृज +ङन्+क्विप्+भ्याम्' ह्या स्थली, जरी 'हन्' ह्यातील नलोप होतो व 'इ' असा 'वृहस्वत्व' शब्द राहतो, व 'क्विप्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, त्याला तुगागमाची प्राप्ति होते तरी, नलोप झाला नाही असें समजायें लागत असल्यामुळे, 'इ' हा तुगागम होत नाही, व 'वृजहद्भ्याम्' असें रूप न होता, 'वृजहभ्याम्' असें रूप होते. वास्तविक पाहिलें असता, 'भ्याम्' ह्या पलीकडे असणान्या निमित्तामुळे पदमज्ञा प्राप्त होऊन नलोप रूपी कार्य झाले आहे, त्यामुळे तें बहिरङ्ग ठरतें, व जवळ असणान्या 'क्विप्' प्रत्ययाला मानून होणारें तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग ठरतें त्यामुळे परिभाषा ५० प्रमाणें, नलोपरूपी कार्य आपोआपचें असिद्ध ठरत. असें असून देखील, 'नलोप सुप्स्वर' ह्या सूत्रात 'कृति तुक्' ग्रहण केलें आहे त्यावरूनहि हे सिद्ध होते कीं, 'तुक्' विधि करिताना, परिभाषा न० ५० लागू पडत नाही)

सर्वविधसनिपातग्रहणादेव वर्णाश्रय प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्त स्यादित्येतपरिभाषादोषनिरूपणावसरे चार्तिककृतोक्तम् ।

ह्या परिभाषेत वापरलेल्या 'सन्निपात' शब्दाने सर्वप्रकारच्या संबंधाचे (—गृहणने पूर्वपरसन्निपात व तसेच विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या उभयविध सन्निपातांचे) ग्रहण होत असल्यामुळेच, वार्तिककाराने, (ही परिभाषा नियम मानल्यास,) कोण-कोणते दोष उपस्थित होतील हे सांगतेवेळीं, जसे म्हणून आहे कीं, 'वर्णाख्या मानून होणारा प्रत्यय त्या वर्णाच्या नाशाचे कारण होऊं शकणार नाही.' (जसे—'दक्ष+इच्' येथे, 'अत इच्' सू० १-१५ ह्या सूत्राने होणारा 'इच्' प्रत्यय, 'दक्ष' हातींल 'अ' वर्णाच्या मानून होत असल्यामुळे, ही परिभाषा नियम मानल्यास, तो प्रत्यय 'यस्येति च' सू० ३११ ह्या सूत्रान्वये 'अ' वर्णाच्या नाशाचें कारण होऊं शकणार नाही; व तो 'अ' वर्णाच्या नाश वरून न शकल्यास, 'दाक्षिः' अमे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. हा दोष सात्वितेवेळीं, वार्तिककाराने—गृहणने सिद्धान्तीने—विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात देखील असतो असे म्हणून केले आहे. अशा प्रकारच्या सन्निपात जर वार्तिककाराला साम्य नसत तर, त्याला बरील प्रकारच्या दोष दाखवितां आलाच नसता; कारण 'अत इच्' ह्या सूत्रान्वये जो 'इच्' प्रत्यय होतो तो, पूर्वी काहीं असणें व त्याच्यापुढें काहीं असणें अशा प्रकारच्या पूर्वपरसन्निपाताला मानून होणारा नसून, 'अदन्तस्य प्रातिपदिकस्य' ह्या विशेषणविशेष्यभावरूपी मानून होणारा आहे. सारांश, विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपाताचा देखील, ह्या परिभाषेत वापरलेल्या 'सन्निपात' शब्दांत समावेश होतो हें बरील सिद्धान्तभाष्यावरून स्पष्ट होते.)

न हि प्रत्ययः पूर्वपरसन्निपातनिमित्तकः स एव च सन्निपातशब्देन गृह्यत इति मत्या न प्रत्यय सन्निपातनिमित्तक इति शब्दाद्या तदभ्युपेत्यैवा-
द्वसंशा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तद्व्याख्याविरोधः ।

(आतां, शंकावार बरील सिद्धान्तभाष्यावर अशी शंका घेतां कीं,) प्रत्यय जो होत असतो तो मागे काहीं असणें व पुढें काहीं असणें अशा प्रकारच्या सन्निपातामुळे होत नसतो, व पूर्वपरसन्निपात व ह्या परिभाषेत अभिप्रेत आहे. (विशेषण-विशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या परिभाषेत अभिप्रेत नाही; त्यामुळे तुम्हीं—गृहणने सिद्धान्ती ह्यांनीं—दाखविलेला दोष येऊं शकून नाही. ह्या शोभेचे उत्तर देतांना, सिद्धान्ती, शंकाकाराचें म्हणणें नेत्रश्यापुर्वें बरोबर मानून ती शंका सोडतेवेळीं असे म्हणतो कीं, अदन्तप्रकृति व 'इच्' प्रत्यय ह्याच्या 'सन्निपातामुळे' यस्मात् प्रत्ययविधिः' सू० १९९ या सूत्रान्वये प्रकृतीला प्राप्त झालेली) अद्वसंशा ('दाक्षिः' ह्या उदाहरणांत, 'यस्येति च' ह्या सूत्रान्वये, अशरलेपाचे) निमित्त होऊं शकणार नाही. (व तुम्ही—गृहणने शंकाकाराची—शंका बरोबर मानली तरी, अशरलेप होऊं शकून नाही, व आम्हीं—गृहणने सिद्धान्ती ह्यांनीं—दाखविलेला दोष कायम राहतोच. म्हणून तुम्ही शंका व्यर्थ आहे. येथे हे लक्षांत ठेवत पाहिजे कीं, उत्तर देतेवेळीं, सिद्धान्तीने विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्नि-

पात न मानता, प्रकृतिप्रत्ययरूप पूर्वपरसन्निपात मानूनच उत्तर दिल आहे म्हणून उत्तरभाष्य आपातत पूर्वभाष्याच्या विरुद्ध दिसतें ह्यावर ग्रन्थकार असें म्हणतात कीं, भाष्यकारांनीं शकाकाराच मत घटकाभर खरे मानून त्याची शका खोदताना जें उत्तर दिलें आहे त वास्तविक सिद्धान्ताचें उत्तर नसून) एकदेशीची ठाक आहे, व त्यामुळे पूर्वीच्या सिद्धान्तभाष्याशीं काहीं विरोध येत नाही. (व विशेषणविरोधभावरूपी सन्निपात देखील ह्या परिभाषेतल 'सन्निपात' शब्दात समाविष्ट आहे हें सिद्धान्त भाष्यावरून स्पष्ट होतें)

किं चैव शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसङ्गाया लोपनिमित्तत्वं नापत्या घर्णाश्रय इत्यस्य चैवर्ध्वम् ॥

दुसरें असें कीं ('अङ्गसङ्गा घर्णविचालस्य अनिमित्त स्यात्' हीं एकदेश्युक्ति न मानली व 'घर्णाश्रय प्रत्ययो घर्णविचालस्य अनिमित्त स्यात्' ह्या सिद्धान्तोक्तीचा अर्थ 'अङ्गसङ्गा घर्णविचालस्य अनिमित्त स्यात्' असा केला तर,) 'शैव,' 'गार्ग्य,' 'वैनतेय' इत्यादि स्थलीं देखील, अङ्गसङ्गानिमित्तामुळे लोप होणार नाही व 'घर्णाश्रय प्रत्यय घर्णविचालस्य अनिमित्त स्यात्' हें म्हणणें व्यर्थ ठरेल (शिवस्य अपत्य शैव 'येथें, 'शिवादिभ्योऽण' सू. १११५ ह्यानें अण्' प्रत्यय होतो 'गर्गस्य गोत्रापत्य=गार्ग्य' येथें, 'गर्गादिभ्यो यञ्' सू. ११०७ ह्या सूत्रानें 'यञ्' प्रत्यय होतो 'विनताया अपत्य=वैनतेय' येथें, 'स्त्रीभ्यो ढक्' सू. ११२३ ह्या सूत्रानें 'विनता' ह्या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाहून 'ढक्' प्रत्यय होऊन 'आयनेयी' सू. ४७५ या सूत्रान्वये 'ङ्' चे जागीं 'ण्य्' असा आदेश होतो बरील तिन्ही उदाहरणांत, घर्णांला मानून प्रत्यय झाला नसून, शब्दांला मानून प्रत्यय झाला आहे- म्हणजे घर्णाश्रय अथवा वर्णनिमित्तक प्रत्यय झाला नसून, शब्दाश्रय अथवा शब्दनिमित्तक प्रत्यय झाला आहे प्रत्यय लावला असता, 'शिव,' 'गर्ग' व 'विनता' ह्यांना 'यस्मात्प्रत्ययविधि' सू. १९९ ह्या सूत्रान्वये अङ्गसङ्गा प्राप्त होते, व प्रत्यय लागल्यामुळे प्राप्त झालेली अङ्गसङ्गा, अङ्ग+प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपाताच्या नाशाला, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, कारणीभूत होऊ शकणार नाही, व 'यस्येति च' सू. ३११ ह्या सूत्रानें, तद्धितप्रत्यय पुढें असताना होणारा, अकाराचा व आकाराचा लोप होणार नाही, आणि त्यामुळे 'शैव,' 'गार्ग्य,' 'वैनतेय' अशीं रूपें सिद्ध होणार नाहीत, तसें झाल्यास, 'घर्णाश्रय प्रत्यय घर्णविचालस्य अनिमित्त स्यात्' हें म्हणणें अनावश्यक ठरेल, कारण चार्तिककारांनीं ही परिभाषा नित्य मानल्यास, जो दोष दाखविला आहे तो ज्या ठिकाणीं घर्णांला मानून प्रत्यय होतो तेव्हापुरताच दाखविला आहे त्यामुळे जेथें शब्दांला मानून प्रत्यय होणें सांगितले आहे तशा ठिकाणीं ही परिभाषा लागूच पडत नाही हें सिद्ध होतें, कारण तशा ठिकाणीं चार्तिककाराच्या मतें प्रकृति प्रत्ययरूपी सन्निपाताचा, 'एकदेशविकृतमनयवत्' ही परिभाषा असल्यामुळे,

विघात होत नाही. पण जर विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या परिभाषेतील 'सन्निपात' शब्दात समाविष्ट आहे असे मानल तर, तें म्हणजे व्यर्थ पडणार नाही. म्हणून पूर्वपरसन्निपात असल्या तरच ही परिभाषा लागू असा ह्या परिभाषेचा संकुचित अर्थ न करिता, कोणत्याही प्रकारचा सन्निपात असल्या तरी ही परिभाषा लागू पडते असा ह्या परिभाषेचा अर्थ मानल्यास, वार्तिककाराचे म्हणणे व्यर्थ ठरत नाही. दुसरे असे की, ही परिभाषा नित्य मानल्यास, वार्तिककाराने गृह्य प्रकरणाचा दोष दाखविला आहे, सर्वप्रकारचे दोष दाखविले नाहीत, तथापि वार्तिक उपलक्षणां सर्व दाखवतपर आहे असे मानल्यास, कोणतीच अडचण उपस्थित होत नाही.)

ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तकं न्हस्वत्वे यथाकथं चिद्वहिरङ्गपरिभाषयापि चारणं समवतीति कृन्मेजन्त इत्यत्र न्हस्वस्य पितीति सूत्रे चैकदेशिना तया परिभाषया तुग्यारितो भाष्ये । अत एव परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तं कृन्मेजन्त इति सूत्रे वार्तिककृतेति केचित् ॥

('तुग्विधी बहिरङ्गपरिभाषया अपवृत्ते '—म्हणजे तुग्विधि करिताना बहिरङ्ग परिभाषा न० ५० लागू पडत नाही—असे वर संगितले आहे, म्हणून) कित्येक वैयाकरणाचे असे म्हणजे आहे की, 'कृन्मेजन्त' १-१-१९ व 'न्हस्वस्य पिती कृति तुक्' १-१-७१ ह्या सूत्रावरील भाष्यात, 'ग्रामणिकुलम्' 'ग्रामणिपुत्र' इत्यादि स्थली ('इको न्हस्वोऽङो गालवस्य' सू० १९९ ह्या सूत्रान्वये,) उत्तरपद पुढे असल्यामुळे, पूर्वपदातील अन्य इकाचा न्हस्व झाला असता 'न्हस्वस्य पिती कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्राने जी तुगागम प्राप्त होते त्याचे निवारण, बहिरङ्ग परिभाषा न० ५० प्रमाणे देखील, कसे तरी करता येते असे जे भाष्यकारांनी म्हटले आहे ती सिद्धान्ताची उक्ति नसून एकदेश्युक्ति आहे असे समजावे, आणि (तुक्विधि करताना, वास्तवेक बहिरङ्गपरिभाषा न० ५० लागू पडत नाही,) म्हणूनच, 'कृन्मेजन्त' ह्या सूत्रावरील भाष्यात वार्तिककाराने, 'ग्रामणिकुलम्' 'ग्रामणिपुत्र' इत्यादि स्थली, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे तुग्विधि होत नाही असे म्हटले आहे (तुक्विधि करिताना बहिरङ्गपरिभाषा लागू पडत नाही व तुकाचे निवारण प्रकृतपरिभाषेनेच होते हा सिद्धान्त आहे, असे असून देखील, भाष्यात काही ठिकाणी बहिरङ्गपरिभाषा लावून तुकाचे निवारण केले आहे म्हणून हे अशा रीतीने केलेले तुक्निवारण सिद्धान्ताची उक्ति नसून एक देशीची उक्ति आहे हे स्पष्ट होते, व पुढील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा लावूनच ज्या अर्थी तुक्निवारण केले आहे त्याअर्थी वरील उक्ति एकदेशीचीच आहे हे म्हणण्यास पुष्टि मिळते. वास्तविक पाहिले असता, बहिरङ्गपरिभाषेचे तुकाचे निवारण होऊ शकत नाही, कारण 'नाजानन्त्ये' ही परिभाषा न० ५१ तुक्निवारणाच्या आड येते अद्याच्या श्रंगेच अवळ (अव्ययवहित) असलेल्या निमित्तामुळे काही कार्य करणे

आख्याम बाहिरङ्गपरिभाषा लागत नाही असा प० नं० ५१ चा अर्थ आहे त्यामुळे 'ग्रामाणि' येथीय न्हस्वइकारापुढे तुगागम होतेपेळीं बाहिरङ्गपरिभाषा आड येऊं शकत नाही. अमे असून देखील ज्याअर्था भाष्यांत तुगागमनिवारणार्थ त्या परिभाषेचा उपयोग केला आहे. व वार्तिककाराने-सिद्धान्तीने-प्रवृत्तपरिभाषा लावून तुगनिवारण केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, ते भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नसून एक-देशीची उक्ति आहे.)

सन्निपातलक्षणाविधित्वमस्या लिङ्गम् । भ्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्त-
भूतो यः सन्निपातस्तद्विधातकस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति
फलति ॥

ही परिभाषा नेथेंच लागू पडते कीं जेथें दोहोंच्या सन्निपातामुळे एखाद्या सूत्राची-
गृहणजे सूत्रात सांगितलेल्या कार्याची-प्रवृत्ति होते. या परिभाषेचा असा अर्थ
निष्पन्न होतो कीं, एखाद्या सूत्राची-गृहणजे सूत्रविहित कार्याची-प्रवृत्ति होण्यास
कारणीभूत, व ते सूत्र प्रवृत्त होण्यापूर्वी असणारा, जो सन्निपात त्या सन्निपाताचा
नाश करणाऱ्या कोणत्याहि स्वतःहून भिन्न सूत्राच्या प्रवृत्तिचें ते सूत्र निमित्त होऊं
शकत नाही. ('य सन्निपातं निमित्तं कृत्वा स्वस्य प्रवृत्तिस्तस्य सर्वथा विघट्य
यच्छास्त्रं तस्य स्वप्रयोज्या प्रवृत्तिर्नेति फलितम् ' असा या पंक्तीचा भैरवीत अर्थ
केला आहे. या पंक्तीच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण करण्याकरितां आपण 'रामाय' हें उदा-
हरण घेऊं, 'राम + हे' या दोहोंच्या सन्निपातामुळे 'देयः' सू० २०४ या सूत्राची
प्रवृत्ति होऊन हिचे जागीं यादेश होता व 'राम + च' अशी स्थिति होणे.
हा यादेश होण्यापूर्वी जो सन्निपात-गृहणजे 'राम' हे अदन्त अङ्ग व त्यापुढे
'हे' हा विभक्तिप्रत्यय या दोहोंचा जो सन्निपात-होता त्या सन्निपाताचा नाश
करणाऱ्या 'सुपि च' या स्वतःहून भिन्न शास्त्राची प्रवृत्ति करून देण्यास 'देयः' हें
सूत्र कारणीभूत होऊं शकत नाही; कारण 'सुपि च' हें दीर्घविधायकशास्त्र अमे
आहे कीं तें प्रवृत्त आख्याम 'देय' हें सूत्र प्रवृत्त होतेवेळीं जो सन्निपात होता
त्या सन्निपाताचा, अदन्ताद् दीर्घ करून, नाश करणारे आहे. तथापि 'कथाय क्रमणे'
या सूत्रांत 'कथाय' असा निर्देश असल्यामुळे व त्यायोगानें ही परिभाषा अनित्य
दरत असल्यामुळे, 'सुपि च' या सूत्राची प्रवृत्ति होणे हे ग्रन्थकार पुढे सांगणार
आहेत. ही परिभाषा नित्य असली तर 'सुपि च' हे सन्निपातविधायकशास्त्र
प्रवृत्त होऊं शकतें नसतें)

नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपिचेति दीर्घानापात्तिः । अदन्ताङ्गते सन्निपातेन
जानस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात् ॥

(ही परिभाषा मातल्याम) 'रामाय' इत्यादि स्थली, 'सुपि च' सू०
२०२ या सूत्रान्वये दीर्घ होऊं शरणार नाही; कारण अदन्त अङ्ग व 'हे' प्रत्यय
यांच्या सन्निपातामुळे 'हे' च्या जागीं झालेला यादेश त्या सन्निपाताचा विनाश

वरणाच्या (' सुपि च ' ह्या) शास्त्राच्या प्रवृत्तीस करणीभूत होऊं शकत नाही. (' राम + डे ' ह्या उदाहरणांत, ' डेय्य ' सू. २०४ ह्या सूत्रानें ' डे ' च्या जागीं ' य ' असा भादेश होऊन ' राम + य ' अशी स्थिति झाली असतां, ' सुपि च ' ह्या सूत्रानें, यजादि सुप्रत्यय पुढें असतां अदन्ताह्याच्या अन्त्यस्वर दीर्घ होत अमत्यामुळें, ' रामाय ' असे रूप होते. आतां शंकाकार अशी शंका करितो कीं, ' राम + डे ' ह्या स्थिती, अदन्त अद्भ्य ' डे ' प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपातामुळें ' डे ' च्या जागीं यादेश होत अमत्यामुळें, त्या सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या ' सुपि च ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति, ह्या परिभाषेप्रमाणें, होऊं नये; कारण ' सुपि च ' हें सूत्र प्रवृत्त झाल्यास, ' राम ' हांतील अन्त्य अकाराचे जागीं आकार होऊन अदन्त अद्भ्य नष्ट झाल्यानें, सन्निपाताचा नाश होणार.)

न च यजादित्यसंगेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्ताप्रसन्निपात-
विधात इति धातुयम् । आरोपितासिद्धत्वेऽपि यस्तुतस्तद्विधातस्य जाय-
मानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः ।

यजादिप्रत्यय पुढें असतां अदन्ताह् दीर्घ होत असल्यामुळें, हें दीर्घकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतें, आणि त्यामुळें सन्निपाताचा नाश झाला नाही असें मानता येतें—असें कोणी म्हणूयास, तें म्हणजे बरोबर नाही. कारण दीर्घकार्य झाल्यावर, ते बहिरङ्ग असल्यामुळें, झालेंच नाही असा त्याचे ठिकाणीं जरी असिद्धत्वाचा आरोप करता येतो तरी, सन्निपाताचा नाश करणारें कार्य प्रवृत्त होतेवेळींच ही परिभाषा प्रवृत्त होत असते (व तें कार्य होऊं देत नाही. ' राम + डे ' ह्या स्थिती, ' डे ' च्या जागीं यादेश होणें हें अन्तरङ्ग कार्य आहे, व यजादि सुप् प्रत्ययाला मानून होणारें दीर्घकार्य बहिरङ्ग आहे. म्हणून दीर्घ कार्य बहिरङ्ग व अभिद्ध ठरत असल्यामुळें, दीर्घ झालाच नाही असें मानता येते; व तसें मानल्यास, सन्निपाताचा नाश झाला नाही, व सन्निपात पूर्ववत् कायमच आहे असें मानण्यांत काहींच हरकत नाही—अशी कोणी शंका केव्हास ह्या शंकेवर शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, हें म्हणजे बरोबर नाही; कारण सन्निपाताचा नाश करण्यास करणीभूत असें दीर्घकार्य परणारें सूत्र प्रवृत्त होतेवेळींच, ही परिभाषा एकदम प्रवृत्त होते, व दीर्घकार्य मुळींच होऊं देत नाही. त्यामुळें ' राम + य ' येथें दीर्घ होऊं शकत नाही. ' रामाय ' असें दीर्घकार्य झाल्यानंतर जर ही परिभाषा लागू पडली अमती तरच शंका योग्य ठरली असती, असें बरील शंकेसम्बन्धानें शंकाकाराचें उत्तर आहे.)

किं चान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते नस्यासि-
द्धत्वे मानाभावः ।

(वास्तविक ' रामाय ' या स्थळीं अन्तरङ्गपरिभाषा लागूच पडत नाही असें शंकाकार सिद्ध करूं इच्छितो व म्हणतो कीं,) दुसरे असें कीं अन्तरङ्गकार्य वरतेवेळीं

(पूर्वी झालेलं विद्या युगपत् प्राप्त झालेलं) बहिरङ्गकार्यं जरी असिद्ध ठरत तरी, अन्तरङ्गकार्यं झाल्यानंतर प्राप्त होणारं बहिरङ्गकार्यं अमिद्ध ठरतं असें मानण्यास पांहीच प्रमाण नाही. (१० ५० मध्ये ग्रन्थकाराने असे स्पष्ट म्हटलं आहे कीं 'अन्तरङ्गं परंतप्ये जाते तत्रालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धम् ' पण ' भविष्यद्बहिरङ्गमसिद्धं भवति ' असे म्हटलं नाही. कारण तसे म्हणण्यास पांहीच प्रमाण नाही. सारांश अन्तरङ्गकार्यं झाल्यानंतर पुढे प्राप्त होणारं बहिरङ्गकार्यं असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, आणि ' राम+डे ' येथे ' दे ' च्या जागीं यादेशाच्या अन्तरङ्गकार्यं झाल्यानंतरच दीर्घरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होत अमक्यामुळे, तसें बहिरङ्गकार्यं असिद्ध मानण्यास पांहीच प्रमाण नाही. म्हणून अन्तरङ्गकार्यं झाल्यावर जेव्हा बहिरङ्ग दीर्घकार्याची प्राप्ति होऊन 'रामा' असा दीर्घ होतो तेव्हा त्याला असिद्ध मानतां येत नाही, आणि 'रामा' असा दीर्घ झाल्याने अदन्ताद्ग नष्ट होऊन सन्निपाताचा नाश होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें दीर्घ पायं होऊं शकत नाही असे शंकाकाराचें म्हणणें आहे.)

किं चानिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तो गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन न्हस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रैतस्या-
तिव्याप्तिपरकृन्मेजन्तइति सूप्रस्थभाष्यानङ्गनिः ।

दुसरे असें कीं, जेथें सन्निपाताच्या नावाचा अभाव अतिदेशानें मानला जाऊं शकतो—म्हणजे सन्निपाताचा वाच्यविक नाश झाला असून देखील तो नाश असिद्धावा-
मुळें किंवा स्थानिवद्भाव मानल्याने, झालाच नाही असें जेथें मानलें जाऊं शकतें—तेथें ही परिभाषा लागू पडत नाही असें मानण्यास, ' गौरी ' इत्यादि स्थली (' गौरी+
सु ' या स्थली, संबुद्धीचा ' सु ' प्रत्यय पुढें आला असल्यामुळे, ' अग्राधनयोर्हृदय-'
सू० २६७ या सूत्रानें न्हस्व होऊन ' गौरी+सु ' अशी स्थिति झाली असता, ' पृष्ट-
न्हस्वसारसम्बुद्धेः ' सू० १९३ या सूत्रानें) संबुद्धीचा जरी लोप होतो तरी, तो लोप-
रूपी आदेश ' सु ' प्रत्ययच आहे असें स्थानिवद्भावानें मानलें नर—म्हणजे न्हस्वा-
मुळें झालेल्या संबुद्धिप्रत्ययाचा नाश झालाच नाही व तो प्रत्यय पुढेंच आहे आणि
त्यामुळें सन्निपाताचा विघात झालाच नाही आणि सन्निपात जसाचा तसाच कायम आहे
असें मानलें तर—' कृन्मेजन्तः ' १-१-३९ या सूत्रावरील जशा भाष्यात प्रकृत परि-
भाषेच्या ठिकाणी अतिव्याप्तिरूप दोष दाखविला आहे त्या दोषकथनपर भाष्याशीं
वरील म्हणणें विमिश्रत ठरेल. (कारण त्या भाष्यात असें मागितलें आहे कीं, ' गौरी
+सु ' येथें संबुद्धीच्या ' सु ' प्रत्ययामुळें झालेलें न्हस्वकार्य, प्रकृत परिभाषा नित्य
मानल्यास, सुप्रत्ययाचा नाश करूं शकणार नाही, आणि या परिभाषेत असा दोष
येत असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य मानणें भाग आहे. सुशेष होत असून देखील
' स्थानिवदादेशः ' या सूत्रान्वये तो झालाच नाही असें अतिदेशानें मानल्यावर प्रकृत
परिभाषा वरील उदाहरणांत लागू पडली नसली तर, भाष्यकारांनीं त्या स्थली प्रकृत

परिभाषा लावली नसली व मुल्यमापुळे सन्निपाताचा नाश होतो—असे म्हटलें नसलें आणि प्रवृत्तपरिभाषा अनियम अमल्यामुळे मुल्योप होतो असे म्हणण्याची भाष्यकारांम नहीच गरज नव्हती. सारांश या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें की, जेथें सन्निपाताच्या नाशाचा अभाव अतिदेशानें मानला जाऊं शकतो तेथें ही परिभाषा लागू पडत नाही हें म्हणणें चूक आहे; कारण तशा ठिकाणीं देखील भाष्यकारांनीं प्रवृत्तपरिभाषा लावली आहे आणि तिच्यांत अतिश्यासिरूप होय दाखविला आहे.)

सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वाश्रय स्थानिवत्त्वमिति चेत्तर्ह्यशसिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरीदूदेदिति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तत्वात् । पथं च पूर्वशसिद्धीयेऽपि कार्य्य एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत् । कथयेति निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वात् ॥

सन्निपात अशास्त्रीय असल्यामुळे (सन्निपाताचा नाश झाला नाही व तो कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरितां) जर स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही तर (सन्निपाताचा विघात झाला असून तो सन्निपात कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरितां) अभिद्वत्त्व तरी कसे मानतां येतें यावरून तुम्ही विचार करावा; कारण 'इदृदेव' १-१-११ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटानें असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं अशास्त्रीय कार्याच्या सिद्धीकरितां अभिद्वत्त्व मानलें जाऊं शकत नाही. ('एकपदप्रतिपाद्यं शास्त्रीयावमनेकपदप्रतिपाद्यमशास्त्रीयावम्' अशी शास्त्रीय व अशास्त्रीय कार्यांची व्याख्या आहे. जें कार्य पाणिनीय सूत्रांत विषयरूपानें प्रतिपादित केलें आहे तें कार्य शास्त्रीय होय; जें कार्य तशा रीतीनें प्रतिपादित केलें नाही तें अशास्त्रीय होय. जसें 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्रांत द्वित्वाचें विधान केलें आहे म्हणून तें द्वित्व-कार्य शास्त्रीयकार्य आहे. पण एकाचत्वाचें कोट्येहि विधान केलें नसल्यामुळे एकाचत्व अशास्त्रीय आहे. तसेंच सन्निपाताचें पाणिनीय शास्त्रांत कोट्येहि विधान केलें नसल्यामुळे सन्निपात अशास्त्रीय ठरतो. अशा अशास्त्रीय सन्निपाताचा नाश झाला असून देखील तो कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरितां स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही; कारण शास्त्रीय कार्याची सिद्धि करण्याकरितांच स्थानिवद्भाव मानता येतो. ह्यावर दांडकार असें म्हणतो कीं जसा अशास्त्रीयकार्याची सिद्धि करण्याकरितां स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही तसेंच अशा ठिकाणीं अभिद्वत्त्व देखील मानतां येत नाही; कारण शास्त्रीयकार्य करण्याकरितांचे असिद्धत्व मानतां येतें अथवा कैयटानें स्पष्ट म्हटलें आहे. मग 'राम+हं' अशा स्थितेंत, 'हं' च्या जागीं यादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य झाल्यावर त्या यादेशाला मानून होणारें अक्षिरङ्ग दीर्घकार्य, सन्निपाताचा नाश झाला नाही हें दाखविण्याकरितां, असिद्ध कसे मानतां? सारांश 'रामाय' या स्थलीं होणाऱ्या दीर्घकार्याला असिद्ध मानतां येत नाही. म्हणून त्या ठिकाणीं, प्रवृत्त परिभाषा अमल्यामुळे, 'सुपि च' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही व 'रामाय' हें स्पष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत नाही.

अशी शक्तापाराची शक्ता आहे, व तो म्हणतो की ज्याअर्थी अशास्त्रीय कार्य करतेवेळीं दुसरे कोणतेहि कार्य असिद्ध मानता येत नाही त्याअर्थी जरी संपादसहाय्याच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे तरी) त्रिपादीतील सूत्रांनी होणाऱ्या कार्याला देखील प्रकृतपरिभाषा लागू पडते (कारण अशास्त्रीय सत्तिशक्तीच्या कार्यांचे प्रतिपादन करणाऱ्या प्रकृत परिभाषेच्या दृष्टीने कोणतेहि कार्य, मग ते व्यापादिक असो अथवा त्रिपादिक असो, असिद्ध ठरू शकत नाही) येथे हें लक्षात असू द्याव की प्रकृत परिभाषा त्रिपादीस लागू पडते हें शक्तापाराचे म्हणणे आहे वास्तविक सिद्धांतप्रसंग असा आहे की ही परिभाषा संपादसहाय्यांत पठित अवस्थामुळे त्रिपादीस लागू पडत नाही. ' ननु एव रामायेत्यादौ ' येथून ' भवत्येवेति चेत् ' पर्यंत शकामग्न्य आहे, व या शकामग्न्यांत अनेक शक्ता उपस्थित करून शक्तापाराचे त्या सर्व शक्तांचे निरसन केले आहे त्याचे थोडक्यात म्हणणे हें आहे की ' रामाय ' या स्थली, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, दीर्घकार्य होऊ शकत नाही व ' रामाय ' असे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही या शक्यतेप्रत्येकार असे उत्तर देतात की) वरील शक्ता यशस्वर नाही, कारण ' कष्टाय क्रमणे ' सू० २६७० या सूत्रात ' कष्टाय ' असा निर्देश असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते (सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे ' रामाय ' हें रूप सिद्ध करण्यात ज्या अडचणी उपस्थित होतात त्याच अडचणी ' कष्टाय ' हें रूप सिद्ध करण्यात देखील उपस्थित होतात. पण ज्याअर्थी पाणिनीने वरील सूत्रात ' कष्टाय ' असा प्रयोग केला आहे त्याअर्थी हें सिद्ध होते की, ही परिभाषा अनित्य आहे व इष्टरूप सिद्ध करतेवेळीं जेथे ती आड येत असेल तेथे ती न लावता इष्टरूपाची सिद्धि करावी)

ययो सन्निपातस्य विधातकं शालं तयोः सन्निपातनिमित्तकविधानुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव दाक्षेरित्यनाकारान्तप्रकृती-
सन्निपातनिमित्ताद्गुह्यज्ञानया परिभाषयालोपस्य निमित्तं न स्यादित्या-
शङ्कयानित्यत्वेन समाहितं कुन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये, न ह्यङ्गसंज्ञायामद-
न्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति ॥

इतर सूत्रांची प्रवृत्ति शाली असता, ज्या दोहोंच्या सन्निपाताचा नाश होत असेल त्या दोहोंचा निर्देश, त्या दोहोंच्या सन्निपातामुळे होणारे कार्य ज्या सूत्रात सांगितले आहे त्या सूत्रात, केलाच असल्या पाहिजे अशी काही आवश्यकता नाही. (तसा निर्देश त्या सूत्रात केला नसला तरी ही परिभाषा प्रकृत होते आणि सन्निपाताचा नाश करणारे कार्य ज्या सूत्रात सांगितले आहे त्या सन्निपातविधातक सूत्राची प्रवृत्ति होऊ दत्त नाही) असे आहे म्हणूनच ' दाक्षि ' या स्थली अकारान्त प्रकृति ' दक्ष ' व ' इन् ' प्रत्यय या दोहोंच्या सन्निपातामुळे शालेही अङ्गसंज्ञा, ही परिभाषा असल्यामुळे, ' दक्ष ' यातील अक्षराच्या लोपाचे निमित्त होऊ नये अशी शक्ता उपस्थित करून भाष्यकारानी ' कुन्मेजन्त ' १ १ १९ या सूत्रावरील भाष्यात,

ही परिभाषा अनित्य आहे असे गृह्यून, त्या शक्येच समाधान केले आहे, अह. सशविधायक सूत्रात अदन्त प्रकृतीला अहसज्ञा होते असे विधान केले नाही ('दाक्षि ' या उदाहरणात 'अत इच्' या सूत्राचे 'दक्ष' या अदन्त प्रकृतीस 'इन्' प्रत्यय लागला अमता अदन्त प्रकृति व इच् प्रत्यय या दोहोंचा सशिपात होतो व त्या सशिपातामुळे 'यस्मात् प्रत्ययविधि' सू० १११ या सूत्रान्वये 'दक्ष' चाला अहसज्ञा प्राप्त होते साराश 'यस्मात् प्रत्ययविधि' हे सूत्र प्रकृति व प्रत्यय याचा सशिपात झाला अमता, प्रकृतीला अहसज्ञा होण्यास निमित्त होत या सशिपाताचा नाश करणारे 'वस्येति च' सू० ३१३ हे सूत्र आहे, ते सूत्र प्रवृत्त झाल्यास प्रकृतीचे अदन्तत्व नष्ट होत असल्यामुळे अदन्तप्रकृति व इच्प्रत्यय यांच्या सशिपाताचा नाश होतो हे खरे की 'यस्मात् प्रत्ययविधि' या अहसज्ञा-विधायकसूत्रात ज्या दोहोंच्या—अहसज्ञ अदन्त प्रकृति व प्रत्यय यांच्या—सशिपा-ताचा, 'वस्येति च' हे सूत्र प्रवृत्त झाल्यान, नाश होणार आहे त्याचे ग्रहण केले नाही पण सशिपातनिमित्तकसूत्रात तसे ग्रहण केले असलेच पाहिजे असा कोही अग्रह नाही गृह्यून 'दाक्षि' या उदाहरणात गृह्यून परिभाषा लागू पडते पण ती लक्ष्यास 'वस्येति च' हे सशिपातविधायकसूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही, व ते सूत्र प्रवृत्त न झाल्यास 'दाक्षि' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही, गृह्यून भाष्यकारांनी ही परिभाषा अनित्य मानून 'दाक्षि' हे रूप, ही परिभाषा न व्यवता, सिद्ध केले आहे. साराश ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, जेथे ती लादल्यास इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही तेथे ती न व्यवता इष्ट रूपाची सिद्धि करून घावी)

न च कुम्भकारेभ्य आध्व इत्यादयव्ययसज्ञाया अनया परिभाषया धारणपरभाष्यासङ्गति । अनया परिभाषया तुम्हा भूत् । अन्वयतर तु स्यादेव । तुका हि तदीयसशिपातस्य विधातो नाव्ययसज्ञया । सशकल त्वकच् स्यादिति याच्यम् । एतदुदाहरणपरभाष्याप्रामाण्येन साक्षात्परपरया वा स्वनिमित्तसशिपातविधातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेनादोषात् । एते नात्राकच् स्यादित्यपास्तम् ॥

(पुन्हा भाष्यकार असे गृह्यते की) 'कुम्भकारेभ्य' 'आध्वे' इत्यादि स्थळी, ही परिभाषा अवस्थापित, 'कुम्भकार' व 'आध्वे' ह्यांना अव्ययसज्ञा प्राप्त होत नाही असे जे भाष्यकारांनी म्हटले आहे ते चोबर दिसत नाही ह्या परिभाषेमुळे लुक् होत नाही हे गृह्यून बराबर आहे, परंतु 'कुम्भकारे' व 'आध्वे' ह्यांना अव्ययसज्ञा प्राप्त होण्यात ही परिभाषा आट पत नाही ह्याच कारण असे की, लुक् झाल्यास, सशिपातचा नाश होत, पण अव्ययसज्ञा प्राप्त झाल्याने सशिपाताचा नाश होत नाही व त्या सज्ञेमुळे 'अकच' प्रत्यय होऊ शकतो

('कर्मण्यण्' सू० २९१३ ह्या सूत्रानें 'अण्' हा कृत्प्रत्यय होऊन 'कुम्भकार' असें कृत्प्रत्ययान्त अदन्त प्रातिपदिक होते. ह्या अदन्त प्रातिपदिकाचें चतुर्थीचें बहुवचन करितांना 'कुम्भकारे + भ्यः' अशी स्थिति झाली असतां, 'बहुवचने सस्येत्' सू० २०५ ह्या सूत्रानें 'कुम्भकार' ह्याच्या अन्त्य अकाराचे जागीं एकार होऊन 'कुम्भकारे + भ्यः' अशी स्थिति होते. 'कुम्भकारे' हें एजन्त वृद्धन्त असल्यामुळे, 'कृन्मेजन्तः' सू० ४४९ ह्या सूत्रानें त्याला अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्याम, 'अव्ययादाप्पुषः' सू० ४५२ ह्या सूत्रानें 'भ्यम्' प्रत्ययाचा लुक् होऊं पाहतो. तमेंच, 'आधि' हा शब्द, 'उपसर्गे घोः ङिः' सू० ३२७० ह्या सूत्रानें 'ङि' हा कृत्प्रत्यय होऊन, झाला असल्यामुळे, कृत्प्रत्ययान्त आहे. ह्याचें चतुर्थीचें एकवचनाचें रूप करितांना 'आधि + हे' अशी स्थिति झाली असतां, 'घेर्हिति' सू० २४५ ह्या सूत्रानें 'आधि' ह्यांतील अन्त्य इकाराचा गुण होऊन 'आधे + हे' अशी स्थिति होते 'आधे' हें एजन्त वृद्धन्त असल्यामुळे, 'कृन्मेजन्तः' ह्या सूत्रान्वये त्याला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊं पाहतो व 'अव्ययादाप्पुषः' ह्या सूत्रानें 'हे' प्रत्ययाचा लुक् होऊं पाहतो. अशा स्थलीं भाष्यकारांनीं ही परिभाषा लावली आहे व म्हटलें आहे कीं, ही परिभाषा असल्यामुळे, 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होत नाहीं, व अव्ययसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, सुब्लुट्ही होत नाहीं. ह्यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'कुम्भकारे + भ्यः' ह्या उदाहरणात 'कुम्भकार' ही अदन्त प्रकृति व 'भ्यस्' हा बहुवचनाचा क्षन्नादि प्रत्यय ह्या दोहोंच्या सन्निपातामुळे एव होत असल्यामुळे, तें एव त्या सन्निपाताचा नाश करूं शकत नाहीं, व त्यामुळे 'भ्यस्' प्रत्ययाचा लुक् होऊं शकत नाहीं. कारण 'भ्यम्' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यास सन्निपाताचा नाश होणार; तसेच 'आधि + हे' ह्या उदाहरणांत, विसंज्ञक 'आधि' शब्द व 'हे' हा ङित् प्रत्यय ह्या दोहोंच्या सन्निपातामुळे गुण झाला आहे. म्हणून तो गुण त्या सन्निपाताचा नाश करूं शकत नाहीं, व त्यामुळे 'हे' प्रत्ययाचा लुक् होऊं शकत नाहीं:—असे जें भाष्यकारांनीं ह्या परिभाषेचा उपयोग करून म्हटलें आहे तें बरोबर आहे, परंतु भाष्यकारांनीं 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना, ही परिभाषा असल्यामुळे, अव्ययसंज्ञा देखील प्राप्त होत नाहीं असें जें म्हटलें आहे तें म्हणणें बरोबर दिमत नाही असें शंकाकार म्हणतो, व त्याचें कारण तो असें देतो कीं, प्रत्ययाचा लुक् शास्त्राने जसा सन्निपाताचा नाश होतो असा अव्ययसंज्ञा झाल्यानें सन्निपाताचा नाश होत नाहीं. केवळ अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊन पायदा काय ? असा कोणी प्रश्न बरेदावर, शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्यानें, 'अव्ययसर्वनामकच् प्राक् टेः' सू० २०२६ ह्या सूत्रानें 'अच्' होऊं शकतो, व तो 'अच्' 'टि'च्या पूर्वी होत असल्यामुळे, सन्निपाताचा नाश न होतां, तो सन्निपात जसाचा तसाच कायम राहतो. म्हणून 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा व 'अच्' होण्यांत

ही परिभाषा आह येत नाही. ह्या शंकरावर अन्वयान्न असे म्हणतात की, ही मारा परोवर नाही; कारण), ज्या भाष्यांत घरील दोन—म्हणजे अरुचराहित 'कुम्भकारे' व 'आधि' ही—उदाहरणे दिली आहेत, त्यावरून हे स्पष्ट होतं की, दोहोंच्या मधिपातामुळे होणारे कार्य त्या मधिपाताचा साक्षात् किंवा परंपरेने देतील नान्न परंपरास कारण होऊ शकत नाही असा ह्या परिभाषेचा अर्थ समजता पाहिजे, य हा अर्थ मानल्यास कोहीच दोन उपस्थित होत नाही व असा टिकाणी 'अरुच' होऊ शकतो असे जे (शंकाकाराने) म्हटलं आहे ते म्हणजे देतील घूळ ठरतं. ('कुम्भकार + अरुच' व 'आधि + हे' ह्या उदाहरणांतील मधिपातामुळे पण व गुण अनुक्रमे होतात, व त्यामुळे 'कुम्भकारे' आणि 'आधि' ह्यांना अवयवसंज्ञा होऊ पाहते, व अवयवसंज्ञा झाल्यास, त्या अवयवसंज्ञेच्या द्वारा, मुमुक्षु व अरुच होऊ पाहतात. अवयवसंज्ञेमुळे मुमुक्षु होऊन मधिपाताचा नाश होणार असल्यामुळे अवयवसंज्ञा होत नाही, व अवयवसंज्ञा होत नसल्यामुळे, अवयवसंज्ञाद्वारा होणारे 'अरुच' कार्य देखील होत नाही.)

न च कार्यकालपक्षे लुमेकवाक्यतापन्नसंज्ञायाधेऽप्यकजेकवान्यता-
गन्ता संज्ञास्यादिति याच्यम् । अन्तरङ्गायां तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहि-
रङ्गगुणाद्वैरसिद्धत्वात्, लुमेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गैर्मयो-
रपि शब्दतः सुवाच्यत्वात् ॥

कार्यकालपक्षामर्थे 'कृन्मेजन्तः' हे अवयवसंज्ञाविधायक सूत्र 'अवयवादास्तुपः' ह्या सूत्राजवळ जाऊन दोन्ही सूत्रांचे एक वाक्य बनलं असतं, 'कुम्भकारे' व 'आधि' ह्यांना (ही परिभाषा असल्यामुळे) अवयवसंज्ञा प्राप्त न होणे हे दाखव आहे (कारण यांना अवयवसंज्ञा प्राप्त झाल्यास 'अरुच' व 'हे' ह्या विभक्तिप्रत्ययांचा लुह होणार, व लुह झाल्यास, 'कुम्भकार + अरुच' व 'आधि + हे' ह्यांच्या मधिपाताचा नाश होणार) पण 'कृन्मेजन्तः' हे सूत्र 'अवयवसर्वनाम्नामरुच' प्राक् टेः' ह्या सूत्राजवळ कार्यकालपक्षात जाऊन दोहोंचे एक वाक्य बनलं असतं, 'कुम्भकारे' व 'आधि' ह्यांना अवयवसंज्ञा प्राप्त होण्यास कोहीच हरकत नाही. (कारण अवयवसंज्ञा प्राप्त होऊन 'अरुच' झाल्यास, तो 'टि' पूर्वी होत असल्यामुळे मधिपाताचा नाश घरीत नाही)—असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही; कारण 'कृन्मेजन्तः' हे सूत्र 'अवयवसर्वनाम्नामरुच' प्राक् टेः' ह्या सूत्राजवळ जाऊन त्या सूत्राशी एक-वाक्यतापक्ष झाले असता, अवयवसंज्ञा अन्तरङ्ग ठरते, व पण आणि गुणकार्ये बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतात ('कुम्भकार + अरुच = कुम्भकारे + अरुच', व 'आधि + हे = आधि + हे' ह्या उदाहरणांत, 'कुम्भकारे' व 'आधि' ह्या कृदन्ताना, त्यांच्या अन्ती प्रकार असल्यामुळे, त्या प्रकारवर्णाला मानून होणारी अवयवसंज्ञा आहे; पण प्रकार जो झाला आहे तो पत्नीकडे असल्यास 'अरुच' व 'हे' ह्या प्रत्ययामुळे शाब्द आहे. अवयव-

संज्ञा पूर्वोपरिधननिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे; व पुढे अस्यान्या निमित्तामुळे झालेले ' एव ' बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते. त्यामुळे स एव शब्दांचे नाही असे, बहिरङ्ग परिभाषेप्रमाणे, मानले पाहिजे; व एव शब्दांचे नाही असे मानल्यास, — म्हणजे 'कुम्भ-कारे' व 'आधे' हे प्रकारान्त नाहीत असे मानल्यास, — 'कृन्मेजन्त.' ह्या सूत्राने त्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'अरच्' होऊ शकत नाही.) परंतु 'कृन्मेजन्तः' हे सूत्र 'अव्ययादाप्सुप' ह्या सूत्राशी एववाक्यतापन्न झाल्यावर 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना प्राप्त होणारी अव्ययसंज्ञा, एव व गुण ह्यांच्या मानाने, अन्तरङ्ग ठरत नाही; कारण दोन्ही कार्ये 'सुप्' प्रत्ययरूपी एकाच निमित्तामुळे होणारी कार्ये आहेत ('कृन्मेजन्त.' हे अव्ययसंज्ञाविधायक सूत्र 'अव्ययादाप्सुप' या लुक्विधायक सूत्रातयल जाऊन उरला त्याशी एववाक्यतापन्न होते तेव्हा त्या दोघांचा मिळून असा अर्थ होतो की, 'सुपि परे यदेजन्तं सन् अव्ययं भवति, तत्परस्य सुपो लुक् भवति' — म्हणजे एजन्त वादापुढे विभक्तिप्रत्यय आल्यास, त्या एजन्त वादाला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होते, व पुढे असलेल्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होतो. असा अर्थ आप्पकारांनीच केला असल्यामुळे, तो स्वीकारणे भाग आहे. त्या अर्थाप्रमाणे, जसे एव व गुणकार्ये विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळे होत, तसेच अव्ययसंज्ञा देखिल विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळेच होते. दोघांचे निमित्त एकच असल्यामुळे, एक कार्य अन्तरङ्ग व दुसरे कार्य बहिरङ्ग असे मानता येत नाही, व दोन्ही कार्ये सारखी असल्यामुळे, येथे बहिरङ्ग परिभाषा नं० ५० लागू पडत नाही, आणि त्यामुळे येथे प्रकृत परिभाषा लावणे भाग आहे, व ही परिभाषा लावल्यास, सक्षिपातामुळे झालेले एव व गुणकार्य, त्या सक्षिपाताचा परंपरेने नाश करणाऱ्या अव्ययसंज्ञाप्राप्तिरूपकार्याची, प्रवृत्ति होऊ देत नाही, व अव्ययसंज्ञा होत नसल्यामुळे मुळलुक् होत नाही आणि इष्ट रूपे सिद्ध होतात.)

न यास्तयोरिति निर्देशाच्चाऽनित्या तेन नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चेयं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये ॥ अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि ।

" 'न मासयोः' सू० ४६४ ह्या सूत्रांत 'या' 'सा' अशा रूपांचा निर्देश केवळ असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य आहे असे सिद्ध होत, व ही अनित्य असल्यामुळे, जेथे ही लावली असता, इष्टरूप सिद्ध होत नाही तशा ठिकाणी ही लावली जात नसल्यामुळे अनिष्टरूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति टळते. ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, हिचा सर्वत्र उपयोग केल्यास, जेथे जेथे दोष उत्पन्न होतात तीं सर्व स्थले आप्तकारांनी मोडून वाढली आहेत. (व तीं स्थले खाली दिली आहेत.)

वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णाविचालस्यानिमित्तम् । दाक्षिः ॥

(१) 'दाक्षि' या स्थली वर्णाला मानून होणारा प्रत्यय त्या वर्णाच्या नाशास कारण होऊ शकणार नाही. (पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, 'अत इच्' सू०

१०९५ ह्या सूत्रान्वये 'अ' वर्णांत मानून-इणजे अदन्त प्रातिपदिकास-होणारा अवयवार्थ 'इत्' प्रत्यय, 'दाशिः' ह्या उदाहरणांत 'यायेति च' सू० २११ ह्या सन्निपातविधातक सूत्राची प्रवृत्ति वरून त्या 'अ' वर्णाच्या नाशाम कारण होतो, य 'दाशिः' अमें रूप होतें.)

आद्यं पुन्यधेः । प्रापयति ॥

(२) आद्य हाठकार, 'प्रापयति' या स्थली पुगागम होऊं शक्यार नाही. ('दुर्जीन् द्वयशिनमये' ह्या धातूहून 'जिच्' केश्यम, 'अथो ङिति' सू० २५४ ह्याने वृद्धि होऊन 'ङी + जिच् = ङी + जिच्' अशी स्थिति झाली अमतां, 'ङीदुर्जीनां णौ' सू० २६०० ह्या सूत्रानें पृष्ठाचे टिळ्यानी आर्य होऊन 'ङा + जि' अशी स्थिति होते; व आर्य हास्यामुळें, 'अतिः-दीर्घी' सू० २५७० ह्या सूत्रानें पुगागम होतो य 'ऋप् + जि(इ) + अ + ति = ऋपि + अति = ऋपे + अति = ऋपयति' अमें रूप होतें. ह्या उदाहरणांत, 'ङी' य 'जिच्' ह्यांच्या सन्निपातामुळें भाव झालें आहे. हें भाव, त्या सन्निपाताचा विनाशक जो पुगागम, त्याच्या प्रवृत्तीस, ह्या परिभाषेप्रमाणें, कारणीभूत होऊं नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, भाव पुगागमाम प्रवृत्त होऊं देतें, आणि त्यामुळें 'प्रापयति' अमें इष्ट रूप सिद्ध होतें.)

पुगहस्यत्यस्य । अदीदपत् ॥

(३) 'अदीदपत्' या स्थली पुगागम हास्यावर न्हस्व होऊं शक्यार नाही. ('अ + दा + जि + चङ् + त्' अशा स्थितींत, 'अतिः-दीर्घी' सू० २५७० ह्या सूत्रानें आदन्त 'दा' धातूप पुगागम होऊन 'अ + दाप् + जि + चङ् + त्' अशी स्थिति झाली अमतां, 'णौ चटि उपधाया न्हस्वः' सू० २३१४ ह्या सूत्रानें 'दाप्' ह्यांतिल 'आ' ह्या उपधेचा न्हस्व होतो. या स्थली आकारान्त 'दा' धातु च 'जिच्' प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपातामुळें पुगागम झाला आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणें, त्या पुगागमानें, सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या उपधान्हस्वकार्ताम, प्रवृत्त होऊं देऊं नये; कारण न्हस्व हात्वानें, 'दा' धातूतील आकार नष्ट होऊन त्याचे जागीं अकार होतो. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, पुगागम न्हस्वकार्य होऊं देतो.)

त्यदाद्यकारणव्यधेः । या सेति ॥

(४) 'त्यद्' इत्यादि स्थली अक्षर हात्वान्त 'टाप्' होऊं शक्यार नाही. ('त्यदादीनामः' सू० २५६ ह्या सूत्रान्वये त्यदादि संप्रदानांपुढें विभक्तिप्रत्यय हात्वान्त, त्यांच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं 'अ' अमा आदेश होतो. अमें—'यत् + सु = य + अ + सु' अशा स्थितींत, 'अतो गुणे' सू० १९१ ह्या सूत्रानें पररूप एकदेश होऊन, 'यः' अतें रूप होतें. 'य' ह्या अदन्त अमत्यामुळें, 'अजाप-तष्टप्' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें त्याला 'टाप् = अ' ह्या स्त्रीप्रत्यय होऊन 'या' अमें रूप होतें. ह्या उदाहरणांत 'यत् + सु' ह्या दोहोंच्या सन्निपातामुळें 'यत्'

झोतील अन्य वणांचे जागीं अकारादेश झाला आहे. 'टाप्' प्रत्यय त्या सन्निपा-
ताचा नाश करणारा आहे. कारण तो झाला म्हणजे, 'ह्रस्वाद्यभ्यो दीर्घान्' सू०
२०२ ह्या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लोप होणार. म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणें, तरा
सन्निपातविघातक कार्याची प्रवृत्ति होऊं नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें,
'टाप्' प्रत्यय होतो व 'या', 'सा' अशीं खोलीह्यांचीं रूपे होतात.)

इद्विधिराकारलोपस्य । पपिवान् ।

(५) 'पपिवस्' या स्थलीं इडागम झाल्यावर अकारलोप होऊं शकणार नाही.
('पा + वसु=पपा + वस्' अशा स्थितिंत, 'वसवेकाजादसाम्' सू० ३०१६
या सूत्रानें, बलादि 'वस्' प्रत्ययास इडागम होऊन 'पपा + इ + वस्' अशी
स्थिति होते, व नंतर 'आतो ल्येप इटि च' सू० ३३०२ या सूत्रानें, इडागम पुढें
असल्यामुळें, 'पपा' झोतील आकाराचा लोप होऊन, 'पप्+इ+वस्=पपिवस्' असें
रूप होतें. ह्या उदाहरणांत, भादन्त 'पा' धातु व 'वस्' प्रत्यय या दोहोंच्या सन्निपा-
तामुळें इडागम झाला आहे; व आकारलोप त्या सन्निपाताचा नाश करणारा आहे;
म्हणून, या परिभाषेप्रमाणें, आकारलोप होऊं नये. परंतु ही परिभाषा अनित्य अस-
ल्यामुळें, आकारलोप होऊन 'पपिवस्' असें रूप होतें.)

ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप् अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति मनुन्विभस्त्युदात्तत्वं
पूर्वेतिघातस्य अग्निमान् परमवाचा ॥

(६) 'ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप्' व 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' या सूत्रांनीं 'मनुप्'
व विभक्तिप्रत्यय अनुक्रमें उदात्त झाल्यावर 'अग्निमान्' व 'परमवाचा' या स्थलीं
पूर्ववर्णांचा अनुदात्त स्वर होऊं शकणार नाही. ('अग्नि+मनुप्' ह्या स्थलीं, 'अग्नि' हा
ह्रस्वान्त शब्द 'किपोऽन्त उदात्तः'—किट् सू० १ या सूत्रान्वयें, अन्तोदात्त आहे. म्हणून
'ह्रस्वनुद्भ्यां मनुप्' सू० ३७२२ ह्या सूत्रानें 'अग्नि' शब्दापुढील 'मनुप्', 'अनुदात्ता
मुपिप्तौ' सू० ३७०९ ह्या सूत्रप्रमाणें जरी पित् प्रत्यय 'मनुप्' अनुदात्त आहे तरी,
उदात्त होतो, व त्यामुळें, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू० ३६५० ह्या सूत्रानें 'अग्निमत्'
ह्या पदांतील बाकीचे स्वर अनुदात्त होतात. ह्या उदाहरणांत अन्तोदात्त प्रकृति
'अग्नि' व 'मनुप्' प्रत्यय झाल्या सन्निपातामुळें 'मनुप्' उदात्त झाला आहे;
म्हणून ही परिभाषा नित्य मानल्यास, तो उदात्तस्वर त्या सन्निपाताच्या नाशास
कारणीभूत होऊं नये, व 'अग्नि' झोतील अन्तोदात्तत्व नष्ट होऊं नये. तरी पण,
ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, तसें होतें. 'परमवाचा' हें 'परमवाच्' शब्दाचें
तृतीयाविभक्तीचें एकवचनाचें रूप आहे; म्हणून 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' अन्यतर-
स्यामनित्यसमासे' सू० ३७१५ ह्या सूत्रान्वयें, तृतीयाविभक्तिप्रत्यय विकल्पेंकरून
अन्तोदात्त होतो, व त्यामुळें, 'परमवाचा' ह्या पदांतील बाकीचे स्वर, 'अनुदात्तं
पदमेकवर्जम्' सू० ३६५० ह्या सूत्रान्वयें, अनुदात्त होतात. 'वाच्' याच्या

उदात्तासामुळे नृनीयाविभक्त्या प्रत्ययाला उदात्तत्व आले आहे. म्हणून 'वाचा' छातीक 'चा' मधीक 'आ' च्या उदात्तरासामुळे 'वा' मधीक 'आ' च्या उदात्तत्वाचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, नाश होऊ नये. पण, ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, तसे होतें.)

नदीह्रस्वत्वे संयुद्धिलोपस्य । नदि कुमारीत्यादि ॥

(३) 'नदी कुमारी' इत्यादि स्थलीं ह्रस्व झाल्यावर मय्युद्धिप्रत्ययाचा लोप होऊं नकार नाहीं. ('नदी + सु' ह्या स्थलीं अन्वर्थेनघोर्ह्रस्वः ' सू० २६७ ह्या सूत्रानें ह्रस्व होऊन, 'नदि + सु' अशी स्थिति झाली असता, 'पृद्-ह्रस्वात्स-युद्धे' सू० १९३ ह्या सूत्रानें संयुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'नदि' असे संयुद्धीच्या एकवचनार्थें रूप होतें. ह्या उदाहरणात, 'नदी' व संयुद्धीचा 'सु' प्रत्यय झाल्या सन्निपातासामुळे झालेल्या ह्रस्वकार्याने, 'सु' प्रत्ययाचा लोप करून सन्निपाताचा नाश करण्यास, ह्या परिभाषेप्रमाणें, वारणीभूत होऊं नये पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, 'सु' लोप होतो, व 'नदि', 'कुमारी' अशीं संयुद्धीच्या एकवचनार्थें रूपें होतात)

यादेशो दीर्घत्वस्य । कष्टाय ॥

(८) 'कष्टाय' या स्थलीं 'य' असा आदेश झाल्यावर दीर्घ होऊं नकार नाहीं. ('कष्ट+डे' या स्थलीं, 'डे' सू० २०४ या सूत्रानें, 'डे' च्या जागीं यादेश होऊन 'कष्ट + य' अशी स्थिति झाली असता, 'सुवि च' सू० २०२ ह्या सूत्रानें दीर्घ होऊन 'कष्टाय' असे रूप होतें. ह्या उदाहरणात, भदन्त प्रकृति 'कष्ट' व 'डे' प्रत्यय झाल्या सन्निपातासामुळे यादेश झाल्या आहे, व 'सुवि च' ह्या सूत्रानें होणारें दीर्घकार्य त्या सन्निपाताचा नाश करणें आहे म्हणून ही परिभाषा नित्य मानल्यास, यादेशानें दीर्घ कार्य होऊं देऊं नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, दीर्घ होऊन 'कष्टाय' असे रूप होतें. साराय वरील आठ उदाहरणांत ही परिभाषा लावल्यास इष्ट रूप निदि होत असल्यामुळे, ही परिभाषा तेथें न लावता, इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी.)

इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव, दोषाः सत्यपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

पर दिलेलीं उदाहरणें खोली करून जागीं सर्व ठिकाणों ही परिभाषा लागू पडते, कारण भाष्यस्त असे म्हणेलें आहे कीं, (ही परिभाषा सर्वत्र लावली असता जेथें जेथें दोष उत्पन्न होतील तीं) सर्व दोषस्थळें वर दाखविणें आहेत. ह्या भाष्यानें इतर ग्रन्थात विलून चर्चा केली आहे.

परिभाषा ८७

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चे द्र इत्यादौ द्विगोलुंगित्यणो लुकि लुक्त्वदित इति स्त्रीप्रत्ययलुङ्ययानुक्तः श्रवणापत्तिरत आह—

‘पञ्च इन्द्राण्य देवता अस्य स पञ्चे द्र’ इत्यादि स्थली, द्विगोलुंगनपर्ये’ सू० १०८० ह्या सूत्रान ‘अण्’ प्रत्ययाचा लुक् झाला असता, ‘लुक् तदितलुकि’ सू० १४०८ ह्या सूत्रान स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होऊन, आनुक् आगम फायम राहण्याची आपत्ति येते (‘पञ्चे द्राण्या देवता अस्य’ ह्या स्थली, ‘साऽस्य देवता’ सू० १२२६ ह्या सूत्रान ‘पञ्चेन्द्राणी’ शब्दाहून ‘अण्’ प्रत्यय होतो, व ‘द्विगोलुंगनपर्ये’ ह्या सूत्राने त्या ‘अण्’ प्रत्ययाचा लुक् होतो, व नंतर ‘लुक् तदितलुकि’ ह्या सूत्राने ‘इन्द्राणी=इन्द्र+आनुक्+हीप्’ झालील ‘हीप्’ या स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो ‘इन्द्र’ शब्दास ‘आनुक्’ आगम व तसच ‘हीप्’ हा स्त्रीप्रत्यय ‘इन्द्र-वरणभवशर्व’ सू० ५०५ या सूत्राने झालेले आहेत वरील उदाहरणात, वेबळ ‘हीप्’ प्रत्ययाचा लुक् झाल्यास व ‘आनुक्’ आगम फायम राहिल्यास, ‘पञ्चेन्द्र’ अर्से रूप सिद्ध होणार नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाय लभयोऽन्यपायः ॥ ८७ ॥

“जेथे एखाद्या सूत्रात दोन कायें एकेच वेळीं होण्याचें सांगितलें आहे तशा टिपाणीं, एका कार्याचा नाश हात असला तर, दुसऱ्या कार्याचाहि नाश करावा—म्हणजे दोन्ही कायें करू नये ”

(‘इन्द्रवरणभवशर्व’ ह्या सूत्रान ‘इन्द्र’ शब्दास ‘आनुक्’ आगम व ‘हीप्’ प्रत्यय ही दान कायें एकेच वेळीं होण्याचें सांगितलें आहे त्यामुळे ‘लुक् तदितलुकि’ ह्या सूत्राने जेव्हा ‘हीप्’ प्रत्ययाचा लुक् होतो तेव्हा त्या प्रत्ययाबरोबर झालेल्या ‘आनुक्’ आगमाचा देखील, या परिभाषेप्रमाण, नाश होतो, व ‘पञ्चेन्द्र’ अर्से हट्ट रूप सिद्ध होते प्रकृतपरिभाषाची शब्दरचना विलक्षण आहे जरी विलेक टीकाकारांनी ‘सन्नियोगशिष्टानाम्’ या बहुवचनाचें समर्थन करिताना वरीच मल्लि नापी केली आहे तथापि ती मनास रुचत नाही, व ‘सन्नियोगशिष्टयोऽन्यतरस्यापाये-ऽपरस्यान्यपाय’ असा ह्या परिभाषेचा पाठ अभावपास पाहिजे होता)

अत्र च विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगिति सूत्रस्य छग्रहण ज्ञापकम् । तद्धि छमात्रस्य लुग्योधनद्वारा कुकोऽनिवृत्तिर्यया स्यादित्यर्थम् । कृतकु-गागमा नडाद्यन्तर्गता विल्व दय एव तत्र निर्दिष्टा विल्वकादिशब्देन ।

‘विल्वकादिभ्य एस्य लुक्’ सू० १३११ ह्या सूत्रात केवळ ‘छ’ ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे ‘छ’ ग्रहण करण्याचें कारण हे कीं, ‘कुक्’ आगमाचा ‘लुक्’

न होता, केवळ 'छ' प्रत्ययाचा लुक् व्हावा वरील सूत्रांत असलेल्या 'वित्त्वादिभ्य' या शब्दानें नडादिगणात अन्तर्भूत असलेल्या कुगागमसोहित 'वित्त्वादि' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे ('उत्तरादिभ्यश्च' व 'नडादीनां कुक् च' सू० १३९ व १३१० अशीं चतुर्थाध्यायाच्या द्वितीयपादात सूत्रे आहेत. 'नडादीनां कुक् च' ह्या सूत्रातील चयारान पूर्वसूत्रातील 'छ' प्रत्ययाची अनुवृत्ति होते, व सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, 'नडादि' शब्दाना 'छ' प्रत्यय आणि तसेंच कुगागम होतो 'वित्त्वादि' शब्द नडादिगणात पठित आहेत त्यामुळे त्यांना देखील 'नडादीनां कुक् च' ह्या सूत्रान्वये एकेच वेळीं 'छ' प्रत्यय व कुगागम होता, जसें—'वित्त्वा य या सग्नि सा वित्त्व कीया' अशा कुगागमयुक्त 'छ' प्रत्ययान्त 'वित्त्वादि' शब्दापुढें इतर तद्धित प्रत्यय आल्यास, 'छ' प्रत्ययाचा लुक् होतो, असें 'वित्त्वादिभ्य एस्य लुक्' हें सूत्र सांगतें, जसें—'वित्त्वकीयाया भवा' ह्या ठिकाणीं, 'तत्र भव' ह्या अर्थात 'अण्' प्रत्यय केल्यास, तद्धित 'अण्' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, 'छ' प्रत्ययाचा लुक् होऊन, 'वित्त्वका' असें रूप होतें. 'छ' प्रत्यय व कुगागम होणें ही दोन्ही कायें एकाच सूत्रान सांगितलीं असल्यामुळे, या परिभाषप्रमाणें 'छ' चा लुक् आल्यास, 'कुक्' चाहि लुक होणार परंतु 'कुक्' चा लुक् न होता, तो कायम राहावा म्हणून, 'वित्त्वादिभ्य एस्य लुक्' ह्या सूत्रात 'छ' ग्रहण केले आहे, व 'वित्त्वादिभ्य' असा कुगागमविलिष्ट शब्दाचा उच्चार केला आहे. 'वित्त्वादिभ्य लुक्' असें सूत्र केलें असत तर, 'छ' प्रत्यय व कुगागम ह्या दोहोंचाहि, या परिभाषप्रमाण, लुक् झाला असता)

न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं छलकुगागमानुवादासामर्थ्यादेव तदतिवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा वित्त्वादिभ्य इत्येव चदेत् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वित्त्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन वित्त्वादिभ्योऽण् इति विवाराद्यर्थस्य लुगापत्तिनिवारणार्थं कुगनुवादाचारितार्थ्यात् ।

('वित्त्वादिभ्य एस्य लुक्' ह्या सूत्रातील 'छ' ग्रहण जरी ह्या परिभाषेचें ज्ञापक मानलें तरी, त्या सूत्रात केलें) 'छ' ग्रहण व्यर्थ ठात, कारण त्या सूत्रांत 'वित्त्वादिभ्य' असा कुगागमविलिष्ट शब्दाचा उच्चार केला असल्यामुळे, तेवढ्यावरूनच हें सिद्ध होतें कीं, कुगागमाचा लुक् होत नाही. जर पाणिनीला कुगागमाचा देखील लुक् दृष्ट असता तर, 'वित्त्वादिभ्य' असें सूत्र केलें असत, व असें सूत्र असतें तरी, अलिङ्गासिरूप दोष झाला नसता, कारण 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' अशी परिभाषा असल्यामुळे, 'वित्त्वादिभ्य' ह्या शब्दानें ('नडादीनां कुक् च' सू० १३१० ह्या सूत्रान्वये, नडादिगणात साक्षात् पठित असलेल्या 'वित्त्वादि' शब्दाहून 'छ' प्रत्यय होणें सांगितलें असल्यामुळे, प्रतिपदोक्त

‘ छ ’ प्रत्ययाचेच ग्रहण झालें असते, व इतर सूत्रांनीं होणाऱ्या इतर प्रत्ययांचें ग्रहण झालें नसतें; आणि त्यामुळे, सूत्रांत साक्षात् सांगितलेल्या) ‘ छ ’ प्रत्ययाचाच लुक् पावला अमता-असं कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही. कारण ‘ बिल्वदिभ्योऽङ् ’ सू० १५१६ या सूत्रांत ‘ बिल्वदि ’ शब्दांहून ‘ अङ् ’ प्रत्यय व्हावा असें अधिक स्पष्टपणे प्रतिपदविधान केलें आहे. (कारण नडादिगणांत साक्षात् पठित असलेल्या ‘ बिल्व ’ इत्यादि शब्दांहून ‘ बिल्वदिभ्योऽङ् ’ या सूत्रानें विकारार्थें ‘ अङ् ’ प्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे. त्या गगांत कुगागमसहित ‘ बिल्व ’ इत्यादि शब्द साक्षात् पठित नाहीत म्हणून, ‘ नडादीनां कुक् च ’ ह्या सूत्राच्या मानानें, ‘ बिल्वदिभ्योऽङ् ’ हें सूत्र जास्त स्पष्टपणें ‘ अङ् ’ प्रत्ययाचें विधान करणारें सूत्र आहे, आणि त्यामुळे ‘ बिल्वकादिभ्यः छस्य लुक् ’ असें सूत्र न करिता ‘ बिल्वदिभ्यो लुक् ’ असें सूत्र केले असते तर, त्या सूत्रानें ‘ बिल्वदिभ्योऽङ् ’ ह्या सूत्रातील ‘ अङ् ’ प्रत्ययाचें ग्रहण होऊन त्याचा लुक् पावला असता) विकारार्थें होणाऱ्या त्या ‘ अङ् ’ प्रत्ययाचा लुक् न व्हावा व कुगागमविशिष्ट बिल्वदिशब्दांहून होणाऱ्या ‘ छ ’ प्रत्ययाचाच लुक् व्हावा म्हणून (‘ बिल्वकादिभ्यः छस्य लुक् ’ ह्या सूत्रांत ‘ बिल्वकादिभ्यः ’ असें) कुगागमसहित पद उच्चारलें आहे, व अता शीलीनं तं पद चर्चितार्थं ठरते (आणि त्यामुळे ‘ बिल्वकादिभ्यः ’ हें पद या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां देत नाही, केवळ ‘ छ ’ ग्रहणच ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें; कारण तसें ग्रहण केलें नसते तर, ह्या परिभाषेप्रमाणें, कुगागम व ‘ छ ’ प्रत्यय ह्या दोहोंचाहि लुक् पावला असता.)

समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकवैकदेशत्वनियमान्यायसिद्धापीयम् ॥

‘ समुच्चय ’ ह्या अर्थाचा वाचक ‘ च ’ शब्द अमल्यामुळे, ‘ च ’ शब्दाचा जेथे प्रयोग केला जातो तेथें ज्या दोन कार्यांचें विधान केलें आहे तीं दोन कार्ये एकेचवेळीं व एकेच जागीं होतात असा सामान्य नियम अमल्यामुळे, ही परिभाषा (जशी ज्ञापकसिद्ध आहे तशी) लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे. (पैयदानें देखील असेंच म्हटलें आहे: ‘ लौकिकेऽयं न्यायः । एकरुचिमन्प्रयोजने येषां महाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्ताविना निवृत्तिः ।

यन्तु नाधिपृचदित्यनेन पुंस्त्वविधानमेतदनित्याद्यज्ञापनार्थमन्यथैतय तत्त्यादीं टिलेनेनैव हीणि निवृत्ते संनिधौगशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्तैतयतीत्यादिसिद्धी पुंस्त्ववैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति टेरिति सूत्रे कैयट, स्तन्न । इडयिडमाचष्ट पेडयिपतीत्यादीं पुंस्त्वम्याभ्यपत्तयात् ॥ ऐनेयः इयेनेय इत्यादि तु म्यानिउत्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

‘ टे: ’ ५-४-१५५ ह्या सूत्रातील भाष्याच्या टीपेंत पैयदानें असें म्हटलें आहे की, ‘ णीं इष्टव्यं प्रातिपदिकस्य ’ ह्या यातिष्ठाने, ‘ गि ’ प्राप्य पुंस्त्व अमता

प्रातिपदिकाला पुंवद्भाव व्हावा असे विधान केले असल्यामुळे. ही परिभाषा अनित्य द्रव्ये. ही परिभाषा नित्य अमर्ता तर, पुंवद्भावाचे विधान करण्याची काहीच गरज नव्हती व ते विधान व्यर्थ दखले असते, कारण 'एतयति' इत्यादि उदाहरणांत 'टि' लोपानें 'णि' प्रत्ययाची निवृत्ति होऊन त्याच्याच यशोवर, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, नकाराचा देखील लोप झाला अमता व 'एतयति' असे रूप सिद्ध झालेच असते ('वर्गादनुदात्तालोपधानो नः' सू० ४६६ ह्या सूत्राने, वर्गावाचक अनुदात्तान्त व 'त्' आहे उपर्यंत ज्याच्या अशा प्रातिपदिकाहून स्त्रीवाचक 'डीप्' प्रत्यय विकल्प, वरून होतो, व तो झाल्याप्त, उपर्यंतील तवाराचा नकार होतो. म्हणून 'एत' ह्या शब्दाची 'एनी' व 'एता' अशी स्त्रीलिङ्गाची रूपे होनात. 'तत्त्वरोति तद्वाचष्टे' ह्या अर्थार्थानें 'एनी' शब्दाहून 'णिच्' केंद्र्यास, 'एनीमाचष्टे एतयति' असा स्थली, एनी+णिच्' ह्या स्थित्यांत, 'णाविष्टव्यातिपदिकस्य' ह्या वार्तिकान्वये, 'टेः' सू० १०८६ ह्या सूत्रानें टिलोप-म्हणजे 'एनी' यातील 'डीप्=ई' प्रत्ययाचा लोप होतो, व उपा अर्था 'वर्णादनुदात्तात्' ह्या सूत्रानें 'डीप्' प्रत्यय हीं व उपर्यंतील तकाराचा नकार होतें अशा दोन कार्यांचें विधान केले आहे त्या अर्था 'डीप्' चा लोप होताच, प्रकृत परिभाषेप्रमाणें, नकाराचे जागी पूर्ववत् तकार होणारच, व 'एतयति' असे रूप आपोआप सिद्ध होणारच जग 'जी इष्टवत्' ह्या वार्तिकानें पुंवद्भावाचें विधान करावया केले आहे? ह्या विधानावरूनच हें सिद्ध होते की, ही परिभाषा अनित्य आहे, व ती अनित्य असल्यामुळे जेंव्हा लागू पडत नाही व पुंवद्भाव होत नाही तशा ठिकाणीं देखील पुंवद्भाव व्हावा म्हणून पुंवद्भावाचे वार्तिकानें विधान केले आहे असे कैयटाचे म्हणणें आहे.) पण सें म्हणणे यशोवर नाही. कारण पुंवद्भावाचें विधान वार्तिकानें केले नसतें तर, 'इडबिडमाचष्टे ऐडबिडयति' (व 'दृ-दमाचष्टे दारदयति') इत्यादि उदाहरणांत 'ऐडबिडयति' इत्यादि रूपें सिद्ध झालीं नसती, म्हणून पुंवद्भावाचें विधान करणें आवश्यक होतें. ('जनपदसदान् क्षत्रिया-दञ्' सू० ११८६ ह्या सूत्रानें 'इडबिड' शब्दाहून अपत्यार्थे 'अञ्' प्रत्यय होऊन 'इडबिड' अपत्यं पुमान्=ऐडबिड. ' अमे रूप होतें. पण 'इडबिड. अपत्यं स्त्री' या स्थली, 'अतश्च' सू० ११९६ ह्या सूत्रानें 'अञ्' लुप्त होऊन, 'इडबिड' असे रूप होतें. ह्या प्रातिपदिकाला 'तत्त्वरोति तद्वाचष्टे' ह्या अर्थार्थानें 'णिच्' केंद्र्यास, 'इडबिड+णि' अशा स्थित्यांत, 'जी इष्टवत् प्रातिपदिकस्य' ह्या वार्तिकान्वये पुंवद्भाव होते वेली 'अतश्च' ह्या सूत्रानें झालेल्या 'अञ्' लुप्ताची निवृत्ति होऊन, 'ऐडबिड' असा शब्द पुनः होऊन, व टिलोप होऊन, 'ऐडबिडयति' अमे रूप होतें व असे रूप सिद्ध होण्यावरिता, पुंवद्भावाचे विधान करणे जरूर होते सगळा पुंवद्भावविधी. नामुळे ही परिभाषा अनित्य आहे असे सिद्ध होत नाही) 'ऐनेयः' शैनेय 'ही' रूपे स्थानिवद्भावानें सिद्ध होतात. ह्या विषयासंबंधानें इतर ग्रंथांत विसृत चर्चा केली आहे. ('पुन्याः अपत्यं पुमान्' व 'शेन्याः अपत्यं पुमान्' ह्या अर्थांत, 'स्त्रीया

६३' सू० ११२३ हा सूत्रान्तरं अर्थ 'हृ' प्रत्यय आत्मा भवती, 'यमेति च' सू० १११ हा सूत्रान्तरं, तद्धित प्रत्यय पुंस्त्वमस्यमुक्ते, ईकाराच्चा लोप होतो, 'ई' लोप 'अथः परमिन्तु पूर्वविधौ' सू० ५० हा सूत्रान्तरं वधानिरुक्त मानव्यास-उक्तान्तरं 'ई' लोप 'यादमथ आदे भवे मानव्यास' 'हृ' लोपाची प्राप्ति होत नाही या परिभाषेसंबंधाने शिंदेकर ध्यावरणीय भवे मान आदे की कथे वधानिरा सूत्रान्तरं शीनकार्ये एकेवेळी होत मागितले आहे व त्या शीन कार्याची सूत्र कार्याचा मुक्त होतो तथेच ही परिभाषा लागू पडते, पण इतर शीनान्तरं त्या शीन कार्याची सूत्र कार्याचा मान आत्मा भवत्यास ही परिभाषा लागू पडत नाही. तसे 'अनुपमार्गानुरूपी' सू० ३०१५ या सूत्रान्तरं 'यत्' धातुपूर्वे 'न' प्रत्यय आत्मा भवती, अकाराच्चा टकार व तकाराच्चा टकार भवती दोन कार्ये एकेवेळी होऊन 'पुल्ल' भवे रूप होतं, 'पुल्ल' शब्दाम 'अन इत्' सू० १०९५ या सूत्रान्तरं अर्थान्तरं हन् प्रत्यय लावला भवती, 'अथो विज्ञाने' सू० ३०४ या सूत्रान्तरं उकाराची वृद्धि होत असल्यामुळे जरी उकाराचा नाश होतो तरी, त्याबरोबर टकाराची निवृत्ति न होतो, 'प्राप्ति' भवे रूप होतं, तथेच 'ई च लन' सू० २६६० या सूत्रान्तरं 'हन्' धातुस 'वयप्' प्रत्यय होतं व अन्त्य नकाराचा ईकार होतं ही शीन कार्ये मागितली आहेत. नकाराचे जागी ईकार झाल्यावर 'न+ई+वयप्' भवती स्थिती झाली भवती, 'आहुतः' सू० ६९ या सूत्रान्तरं हीगत्या गुणरूपी एकादिनां जरी ईकाराचा नाश होतो तरी, त्या बरोबर वयप् प्रत्ययाची निवृत्ति न होतो, 'नेयम्' भवे रूप होतं, तथेच 'ये समप्रसारणे च' सू० १८५५ या सूत्रान्तरं 'वि' शब्दाला 'तीय' प्रत्यय होतं व तकाराचे संप्रसारण होतं ही शीन कार्ये मागितली आहेत, व त्यामुळे 'तृतीय' भवे रूप होतं, 'सीमादिक्कार्थार्थे वा वाच्यः'—सू० १०९४ बरील धार्तिक-या धार्तिकान्वये 'तृतीय' शब्दाम स्वार्थे 'ईकक्' प्रत्यय होऊन व 'क्रिति च' सू० १०७६ या सूत्रान्तरं आघवाला वृद्धि होऊन जरी संप्रसारण कार्याचा नाश होतो तरी, त्याबरोबर 'तीय' प्रत्ययाची निवृत्ति न होतो, 'तार्त्तवीर्य' भवे रूप सिद्ध होतं बरील तीन उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होतं की, एकेवेळी झालेल्या दोन कार्यांपैकी एका कार्याचा नाश झाला तरी, तो नाश सूत्रान्तरं झाला नसल्यास, दुसरे कार्य नष्ट होत नाही, आणि म्हणून ही परिभाषा सुहृन्मात्रविषयकच मानली पाहिजे. परंतु इतर व्याकरण म्हणतात की हे म्हणणे बरोबर नाही; कारण ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'वातातीसाराम्यां कुक्च' सू० १९३५ या सूत्रान्वये 'वात' शब्दाला मत्वर्थक 'हनि' प्रत्यय व पुगागम एकेवेळी होतं सांगितलं असल्यामुळे 'वात' अस्यास्तीति वातकी' असा वाद भिन्न झाल्यावर त्याला अप्रत्यार्थक अण् प्रत्यय लावल्यावर, 'नस्तद्धिते' सू० ६७९ या सूत्रान्तरं टिलोप झाला असतो, पुगागमाची निवृत्ति न वेल्यास, 'वात' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. सारांश ही परिभाषा लोकांचे शिक्का देखील लागू पडत असल्यामुळे, ती सुहृन्मात्रविषयक आहे हे म्हणणे बरोबर ठरत नाही. दुसरे असे वा, हा परिभाषेचा अर्थ असा करावा की

जेथें गराच्या मूत्रानें होत वारें सुगपत् होतें सोपितलीं काहेन तेथें रया दोन कार्या-
परी प्रधानकार्यांचा नाश झाल्यास अप्रधानकार्यांची निवृत्ति होते; वण अप्रधानकार्यांचा
नाश झाला असल्यास, प्रधानकार्यांची निवृत्ति होत नाहीं. अशा रीतीने ह्या परिभा-
षेचा अर्थ केल्यास, थरील सर्व उदाहरणांची उपपत्ति लागते. ' रसिद्धिः ' या स्थिती
निष्ठेचे जागीं होणारे आदेश सांगणाऱ्या प्रकरणांत निष्ठातकाराचे जागीं गरा होतें हे
प्रधान कार्य आहे; व अकाराचा उगार होतें हें अप्रधानकार्य आहे म्हणून वृद्धिकार्यानें
उकाराचा नाश झाला तरी सग्याची निवृत्ति होत नाहीं. तसेंच ' रियम् ' व ' गार्दी-
नीकः ' या दोन्ही स्थितीं, प्रकरणावरून प्रायद्याचें विधान प्रधान असल्यामुळे, जरी ह्यां
व भेदप्रसारण या अप्रधानकार्यांचा अनुक्रमें नाश होतो तरी, प्रायद्याची निवृत्ति होत
नाहीं.)

परिभाषा ८८

ननु घुरा शीलमस्याः सा श्रीरित्यादौ शील छत्रादिभ्यो ण इति णे
डीप् न प्राप्नोतीत्यत आह—

' घुरा शीलमस्याः सा चोरी ' इत्यादि स्थिती, ' शीलम् ' सू० १९११ ह्या
अर्थासथें ' छत्रादिभ्यो णः ' सू० १९१२ ह्या सूत्रानें ' ण ' प्रत्यय केल्या असतां,
(' घुरा शीलमस्य सः चौरः ' असें अकाराभ्य रूप होत असल्यामुळे, ' अगाध-
तथाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें ' टाप् ' होईल व) ' डीप् ' प्रत्यय प्राप्ता होऊं शकणार
नाहीं. म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

" अण् प्रत्ययाला मानून होणारीं वारें जेथें ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय लागतो
तेथें देखील होतत "

(' टिड्ढाणञ् ' सू० ४७० ह्या सूत्रानें ' अण् ' प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाला
स्वीवाचक ' डीप् ' प्रत्यय होत असतो. ' चौर ' हें ताच्छीलिक णप्रत्ययान्त
प्रातिपदिक आहे. ह्या परिभाषेप्रमाणें, ' अण् ' प्रत्ययान्ताला होणारीं वारें ताच्छीलिक
' ण ' प्रत्ययान्ताला होत असल्यामुळे, ' चौर ' झाला स्वीवाचक ' डीप् ' प्रत्यय
होऊन, ' चोरी ' असें रूप सिद्ध होतें.)

अन् इत्यणि चिह्नितप्रवृत्तिभाववाचनार्थं कर्मस्वाच्छील्ये इति निष्ठा
तनमस्या शापकम् ॥

' अण् ' प्रत्यय पुढे असता, ' अण् ' सू० ११५५ या सूत्राप्रत्ये, अशान्त प्रवृत्ति
रितोव न होत, प्रवृत्तिभाव वाचक राहतो. ह्या प्रवृत्तिभाषाचा बाध रद्दास म्हणून

स्ताच्छील्ये ' सू० १६१३ अस सूत्र करून ' कर्म ' शब्दाची निपातनाने जी सिद्धि केली आहे ती ह्या परिभाषेची जादिका आहे (' कर्म शील यस्य स ' या स्थली, ' छत्रादिभ्यो ण ' सू० १६१२ या सूत्रानें ' ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय होतो, व ' कर्मन् + ण ' अशी स्थिति झाली असता, ' अन् ' सू० ११०५ हें सूत्र लागू पडू नये, कारण त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे की, अद्यन्त प्रकृतीपुढें भाववाचक किंवा कर्मवाचक खेरीज करून इतर अर्थाचा वाचक ' अण् ' प्रत्यय आल्यास, ' नस्तदिते ' सू० ६७९ या सूत्रानें होणारा टिलोप होत नाही ' कर्मन् ' ह्या अद्यन्त प्रकृतीपुढें ' अण् ' प्रत्यय नसून ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय असल्यामुळे, ' नस्तदिते ' सू० ६७९ ह्या सूत्रान्वये टिलोप होऊन, कर्म ' असें रूप सिद्ध होऊं शकतेंच, मग ' कर्मस्ताच्छील्ये ' हे सूत्र पाणिनीनं का केलें ? ह्या सूत्रावरून हें सिद्ध होत की, ' अण् ' प्रत्यय पुढें असता जसा प्रकृतिभाव कायम राहतो तसाच ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय पुढें असता देखील, तो प्रकृतिभाव या परिभाषेप्रमाणें, कायम राहील, व ' कर्म ' असें इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही तो प्रकृतिभाव कायम न राहता टिलोप व्हावा म्हणून, ' कर्मस्ताच्छील्ये ' हें सूत्र पाणिनीला मुद्दाम करावें लागलें, व अशा रीतीनें तें सूत्र ह्या परिभाषेचें जापक ठरतें)

ताच्छीलिकणान्तादणो द्वयच इति किञ्चित्स्वरूपस्या प्रयोजनमिति नञ्या ।

नवीन वैयाकरणारच्या मतप्रमाणें, अणो द्वय ' सू० ११८० ह्या सूत्रानें द्वयच ' अण् ' प्रत्ययान्त शब्दाहून जसा अपत्यार्थें ' किञ् ' प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणें, द्वयच ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्ययान्त शब्दाहून देखील अपत्यार्थें ' किञ् ' प्रत्यय व्हावा हें देखील या परिभाषेचें प्रयोजन आहे (जसें — ' कर्तुं छात्र कार्त्र ' ह्या स्थली, ' तस्येदम् ' सू० १५०० या सूत्रानें ' अण् ' प्रत्यय होऊन ' अण् ' प्रत्ययान्त द्वयच ' कार्त्र ' शब्द होतो. ' कार्त्रय अपत्य कार्त्रादणि ' असें ' अणो द्वयच. ' ह्या सूत्रानें अपत्यार्थें ' किञ् ' प्रत्यय होऊन, रूप जसें होत तसेंच ' छात्र शील यस्य स छात्र ' या स्थली, ' छत्रादिभ्यो ण ' सू० १६१२ ह्या सूत्रान्वये झालेल्या ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्ययान्त द्वयच ' छात्र ' शब्दास देखील अपत्यार्थें ' किञ् ' प्रत्यय होऊन ' छात्रस्य अपत्य छात्र वणि ' असें रूप व्हावें, हें देखील या परिभाषेचें प्रयोजन आहे असें नव्य वैयाकरण म्हणतात काही टीकाकारांचे असें मत आहे की, पाणिनीनं ' छत्रादिभ्योऽण् ' असें सूत्र न करिता ' छत्रादिभ्यो ण ' असें सूत्र केलें असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते व त्यामुळेच ' टिड्ढाण् ' सू० ४७० ह्या सूत्रान्वये ' छात्र ' या प्रातिपदिकाम ' दीप् ' न होता, ' अजाद्यतष्टाप् ' सू० ४१४ ह्या सूत्रानें ' टाप् ' होऊन ' छात्रा ' अर्धे स्त्रीप्रत्ययान्त रूप होतें)

ताच्छीलिक इत्युक्तेस्तदस्यां ग्रहरणमिति णे दाण्डेत्वेच ॥ कर्म इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

या परिभाषेत 'ताच्छीलिके णे' असे शब्द घातले असल्यामुळे, जेथे 'तदस्यां ग्रहरणमिति क्रीडाया ण' सू. न. १२६६ ह्या सूत्रानें 'तदस्यां ग्रहरणम्' ह्या अर्था-मध्यें 'ण' प्रत्यय होतो, तेथें (ही परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे 'टिड्ढाण्' हें सूत्र न लागता, 'अजायतष्टाप्' हें सूत्र लागून, 'दाण्ड' या 'ण' प्रत्ययान्त शब्दाचें स्त्रीलिङ्गत्वे रूप 'दाण्डी' असें न होता,) 'दाण्डा' असेंच रूप होतें 'शर्मन्ताच्छीलिके' (१-४-१७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा ८९

ननु कंसपरिमृद्भ्यामित्यादौ मृजेवृद्धिर्दुर्वारित्यत आह—

'कंसपरिमृद्भ्याम्' ह्या स्थली 'भ्याम्' प्रत्यय 'मृज्' धातूच्या पुढें असल्यामुळे, 'मृज्' धातूतील नकारास) 'मृजेवृद्धि' सू. २४७१ ह्या सूत्रान्वये वृद्धि होण्याची आपत्ति येते, (ती टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

धातोः कार्यमुत्पन्नानं तन्मत्यये भवति ॥ ८९ ॥

"धातूला जें कार्य होणें सांगितलें आहे तें कार्य, धातूहून विहित प्रत्यय धातूच्या पुढें असला तरच, होत "

('भ्याम्' हा विभक्तिप्रत्यय धातूहून होणार प्रत्यय नसून प्रातिपदिकाहून होणारा प्रत्यय आहे म्हणून 'कंसपरिमृद्भ्याम्' ह्या स्थली, 'मृजेवृद्धि' हें सूत्र लागू पडत नाही, व धुद्धि होत नाही.)

भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमस्या शापकम् ॥

'भ्रौणहत्ये' या स्थली, अन्त्य नकाराचे जागीं निपातनाजें जो तयार केला आहे तो ह्या परिभाषेचा शापक आहे. ('भ्रूण इतवान्' इति 'भ्रूणहा' ह्या स्थली, 'ब्रह्मभ्रूणवृत्तेषु क्विप्' सू. न. २९९८ या सूत्रानें 'भ्रूने क्विप्' प्रत्यय झाल्यानंतर, पुढें त्या शब्दाहून भावे 'प्यप्' प्रत्यय केला असता, 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' सू. ११४५ ह्या सूत्रान्वये, 'मृणहन्' येथील अन्त्य नकाराचे जागीं निपातनाजें तयार होऊन 'भ्रौणहत्य' असे रूप न होता, 'भ्रौणहत्य' असे रूप होतें 'हन्तोऽचिण्णलो' सू. २५७४ ह्या सूत्रान्वये, 'हन्' धातूपुढें, 'चिण्' किंवा 'णल्' खेरीज करून इतर कोणताहि 'चिन्' किंवा 'गिन्' प्रत्यय आल्यास, 'हन्'

धातूच्या नकाराचे जागीं तस्मिन्देश होतो. ' भूणहन् + व्यञ् ' ह्या स्थळीं, ' हन् ' धातूपुढे ' व्यञ् ' हा जिन् प्रत्यय आला असल्यामुळे, ' हन् ' धातूच्या नकाराचे जागीं, ' हन्मोऽचिण्णलोः ' या सूत्रानें तस्मिन्देश होऊं शकत असता व ' भ्रौणहन् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकत असतां, पाणिनीनं ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' या सूत्रांत निपातानें होणारें जीं रूपे सांगितलीं आहेत त्यांत ' भ्रौणहन् ' हें रूप कां सांगितलें आहे ? याला उत्तर हेंच कीं, ' व्यञ् ' हा तद्धित प्रत्यय असून धातूहून होणारा प्रत्यय नाही ; म्हणून तो प्रत्यय ' हन् ' धातूपुढे आला असतां, ' हन्मोऽचिण्णलोः ' या सूत्रानें होणारें कार्य होऊं शकत नाही. ह्यामुळे निपातानें होणाऱ्या रूपामध्ये ' भ्रौणहन् ' हें रूप ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' ह्या सूत्रांत पाणिनीला घालावें लागलें, व अशा रीतीनें तें रूप ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें. किंथेक येथें अशी शंका करितात कीं ' हो हन्तेः ' सू० ३५८ या सूत्रानें ' हन् ' धातूच्या हकारास जें कुव पावलें आहे त्याचें निवारण होण्याकरितां ' भ्रौणहन् ' हा शब्द ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' सू० ११४५ या सूत्रांत पठित केला आहे, व अशा रीतीनें तें निपातन चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक मानतां येत नाही. पण ही शंका बरोबर नाही; कारण ' हो हन्तेः ' या सूत्रांत ' जिन् ' प्रत्ययाचें प्रहण केलें असल्यामुळे, जित्च्या सादृच-यांमुळे ' हन् ' धातूहून होणारे ' हो हन्तेः ' या सूत्रांत उद्दिष्ट असलेले जिन् प्रत्यय देखील हन्प्रत्ययच येतले पाहिजेत, व त्यामुळे ' व्यञ् ' हा तद्धितप्रत्यय पुढें असताना ' भूणहन् ' यातील हकाराला कुव पावतच नाही, आणि म्हणून ' भ्रौणहन् ' हें निपातित रूप कुवार्थ निवारण होण्याकरितां पठित केलें आहे असें मानतां येत नाही, व तें प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानणेंच योग्य ठरतें. दुसरें असें कीं, कुवनिवारणार्थ ' भ्रौणहन् ' या रूपाचे निपातन केलें आहे असें मानलें तरी, त्यावरून हें सिद्ध होत नाही कीं, तें निपातन प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरत नाही, कारण एखादे पाणिनीय सूत्र किंवा त्यातील एखाद्या शब्द एखाद्या अधिक वस्तूचा देखील ज्ञापक होऊं शकतो.)

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसृङ्गमिरित्यादाद्यनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमाणादनेन भाष्ये दूषितः ।

' धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् '—म्हणजे जर सूत्रांत धातूचें साक्षात् ग्रहण केलें असेल व त्या धातूला कांहीं कार्य होई सांगितलें असेल तर तें कार्य, धातूहून होणारा प्रत्यय तसा धातूपुढे आला तरच, होतें,—असा या परिभाषेचा पाठ (जो प्राचीन धर्माकरणांनीं मानला आहे तो) स्वीकारल्यास, दोष उत्पन्न होतो; कारण ' प्रसृङ्गभिः ' इत्यादि स्थळीं, ' अनुदात्तस्य च ऋतुपधस्य ' सू० ३४०२ ह्या सूत्रानें अनागम होण्याचा प्रसंग येणार असें त्या सूत्रावरील—६-१-५९ भाष्यांत सांगितलें आहे. (' प्रसृङ्गभिः=व+गृन्+विप्+भिम्=प्रसृन्+भिस् ' येथें ' गृन् ' धातूपुढे ' भिम् ' प्रत्यय आला आहे. ' धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-

विज्ञानम् ' हा पाठ स्वीकारल्यास, ' अनुदात्तस्य चर्तुपधस्य ' या सूत्रांत काणत्याहि धातूचा नामनिर्देश केला नसल्यामुळे, जरी ' भिस् ' हा धातूहून होणारा प्रत्यय नाही तरी, तें सूत्र लागू पडेल, व अमागम होण्याची आपत्ति येईल म्हणून भाष्यकारांनी त्या पाठाला दुषित ठरवून त्याचें प्रत्याख्यान केले आहे व त्या ऐवजी, ' धातो. धार्य-मुच्यमान तत्प्रत्यये भवति ' अशी परिभाषा पठित केली आहे, व ह्या पाठाप्रमाणे, सूत्रांत धातूचा नामनिर्देश असल्याची गरज नसल्यामुळे, व ' भिस् ' हा धातूहून होणारा प्रत्यय नसल्यामुळे, ' प्रसृद्धिभि ' ह्या स्थली ' अनुदात्तस्य चर्तुपधस्य ' हें सूत्र लागू पडत नाही, व अमागम होत नाही)

यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तं तत्रेयं ध्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्यनिबन्धनं नशेयेति कुतश्च प्रणङ्भ्यामित्यादौ भवत्येव ।

जेथें सूत्रांत प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे कांय होणें—म्हणजे धातुपुढें अमुक प्रत्यय आल्यास अमुक कार्य व्हावें असे सांगितलें आहे तेथेंच ही परिभाषा लागू पडते असे आहे म्हणूनच, पदान्तत्यनिमित्तामुळे, ' नशेर्वा ' सू० ४२१ या सूत्रानें होणारे कृष्, ' प्रणङ्भ्याम् ' इत्यादि स्थली होतें. (' प्र+नश्+क्षिप्+भ्याम् ' येथें ' उपसर्गा-दसमासेऽपि ' सू० २२८७ या सूत्रानें जात्य होऊन व ' येरपृक्तस्य ' सू० ३७५ या सूत्रानें ' क्षिप्=व् ' चा लोप होऊन ' प्रणङ्+भ्याम् ' अशी स्थिति झाल्यावर ' नश् ' धातुपुढें ' भ्याम् ' हा धातूहून न होणारा विभक्तिप्रत्यय आला असल्यामुळे, ' न-शेर्वा ' या सूत्रानें सांगितलेले कृत कार्य, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होऊ नये, व ' प्रण-ङ्भ्याम् ' असे विकल्पेंकरून रूप होऊ नये. पण ' नशेर्वा ' ह्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारे कार्य नाही तें कार्य होण्यास ' पदान्तत्य ' हें निमित्त सांगितलें आहे—म्हणजे ' नश् ' पदान्ती असल्यास त्याच्या अन्त्यवर्णांचे जागी विकल्पेंकरून कवर्गांचा आदेश होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे. त्यामुळे प्रकृत परिभाषा ' नशेर्वा ' या सूत्रास लागू पडत नाही, व ' प्रणङ्भ्याम् ' आणि ' प्रणङ्भ्याम् ' अशी विकल्पेंकरून रूपें होतात. ' नश् ' धातु शकारान्त असल्यामुळे ' दध्नभ्रज ' सू० २९४ या सूत्रानें शकाराचे जागी पकार होऊन व ' शला जश् क्षशि ' सू० ५२ या सूत्रानें पकाराचे जागी ढकार होऊन ' प्रणङ्भ्याम् ' अस रूप होतें.)

इयडादिविधौ तु नैषा । न भूसुधियोरिति निषेधेनानित्याद्यात् ॥ मृजे-चुद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८९ ॥

(प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, ' सुधी + औ=सुधिया ' असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकणार नाही, कारण ' स्ये चिन्तायाम् ' या धातूस क्षिप् प्रत्यय लागून व ' ध्यायेत. सम्प्रसारण च '—सू० ३१५८ येथील वार्तिक—या वार्तिकान्वय ' स्ये ' यांतील यकारास सम्प्रसारण होऊन, व ' सम्प्रसारण्यच्च ' सू० ३३० या सूत्रानें पूर्व-रूपणकादेश होऊन, आणि ' हल ' सू० २५५९ या सूत्रानें इकाराचा दीर्घ होऊन

व ' वेरट्टस्य ' सू० ३७५ या सूत्राने ' विषन् ' चा लोप होऊन, ' धी ' हा शब्द झाला आहे. ' सुष्ठु त्यायदीति सुधीः ' या स्थली ' सुधी ' हें गतिपूर्वक ईकारान्त प्रातिपदिक अनेकाच् 'असून' धावन्त आहे, व याचें प्रथमेचें द्विवचन करितांना ' सुधी+औ ' अर्था स्थिति झाली असता, जरी 'औ ' हा अजादि प्रायय आहे तरी, ती धातूहून होणारा प्रत्यय नसून सुप्रप्रत्यय असल्यामुळे, ' एनेकाचः ' सू० २७२ या सूत्राची किंवा ' अचि भू ' सू० २७१ या सूत्राची, प्रवृत्त परिभाषा असल्यामुळे, प्राप्ति होऊं शकत नाही व ' सुधिषौ ' असे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते तसेंच ' प्रतिभू + औ ' या स्थली ' प्रतिभू ' हें गतिपूर्वक अनेकाच् धावन्त प्रातिपदिक असून त्यापुढे ' औ ' हा सुप् प्रत्यय असल्यामुळे, ' ओः सुधि ' सू० २८१ किंवा ' अचि भुधातु ' या सूत्रांची प्राप्तीच होऊं शकत नाही, व त्यामुळे ' प्रतिभुवौ ' असे इष्टरूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति कशी टळते याचा खुलासा ग्रन्थकार या पंक्ती करितात) ज्या सूत्रांत इषट्वादि-इणने इयद्, उवद् व यण्-आदेश होण्याचें विधान केलें आहे त्या सूत्रांना ही परिभाषा लागत नाही, कारण ' न भूमुधिषो, ' सू० २७३ या निषेधात्मक सूत्रावरून हे सिद्ध होतें की ही परिभाषा अनियम आहे. (' अचि भुधातु ' सू० २७१ या इषट्वादि-इयधापरक सूत्रांत ' धातोः ' हें पद आहे व या सूत्रान्वये इयणांन्त उवणांन्त धातूपुढें अजादि प्रायय आला असतो, अन्य इकाराचे जागीं इयद् व उवद् आदेश जातात. ' एनेकाचोऽसंयतो-पूर्वस्य ' सू० २७२ या सूत्रांत ' धातोः ' हें पद पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त आहे व या सूत्रान्वये धावन्त अङ्ग अनेकाच् असून धातूचा अन्य इकार असंयोगपूर्व असल्यास आणि त्यापुढें अजादि प्रायय आल्यास, त्या इकाराचे जागीं यणादेश होतो. यणीक द्वांद्वी सूत्रात धातूम कार्य होतें योगितेने अजक्यामुळे त्यांना ही परिभाषा लागू पडते, व त्यांना ही परिभाषा लागल्यास, धातूहून विहित असा अजादि प्रायय धातूपुढें आल्यास इयद्, उवद् व यण् आदेश होताना अमात्र त्या सूत्राचा अर्थ केवळ पाहिजे. परंतु त्या सूत्राचा अर्थ वेदवास, ' सुधी + औ ' या स्थली, जरी ' सुधी ' हें अनेकाच् अङ्ग असून स्वैषावन्त आहे व तसेंच असंयोगपूर्व आहे तरी, त्याच्यापुढें आलेला ' औ ' हा सुप् प्रत्यय धातूहून विहित नसल्यामुळे, ' एनेकाचः ' या सूत्राची प्राप्तीच नाही व त्यामुळे ' सुधी ' यांतील अन्य ईकारास त्या सूत्रान्वये यणादेश होऊंच शकत नाही. मग, ' सुधी ' या धावन्त शब्दापुढें अजादि सुप् प्रत्यय आल्यास ' सुधी ' यांतील अन्य ईकाराचे जागीं यणादेश होऊं नये असा निषेध योगागर्हि ' न भूमुधिषो, ' हें निषेधात्मक सूत्र पाणिनीने की केलें? ' प्रासर्विक निषेधः ' वा त्याच्यामार्फत ते प्राप्त आदि त्याचाच निषेध केवळ जणो; जें प्राप्त नाही त्याचा निषेध अस्वार्थी गारुड याचो गारुड हा परिभाषा नियम मानल्यास, ' न भूमुधिषोः ' हें सूत्र स्वर्ग टाकण्याची आपत्ति येते. परंतु योगागर्हि पाणिनीय सूत्र स्वर्ग टाक शकत नाही. आणि म्हणून ते सूत्र स्वर्ग टाकताकरिता प्रवृत्त परिभाषा

अनित्य मानणे भाग आहे—म्हणजे घात्वन्त शब्द इकारान्त असल्यास व त्यांतील अन्य इकार असण्यापूर्वी, असल्यास आणि त्यापुढे वजादि सुप् प्रत्यय देखील आल्या असल्यास, त्या इकाराचे जागी ' पुरनेकाचः ' या सूत्रान्वये यणादेश होतो असे मानणे भाग आहे—व अद्यां वत्ताने प्रवृत्त परिभाषा अनित्य मानली म्हणजेच, ' न भूसुधियोः ' हे निषेधसूत्र चरितार्थ ठरते, व त्या निषेधसूत्रावरून हे स्पष्ट होते की प्रवृत्त परिभाषा अनित्य असल्यामुळे ती इयद्उवह्यणादिनातिधायक सूत्रांना लागू पडत नाही. मारांना ' न भूसुधियोः ' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, ' सुधी + औ ' या स्थली यणादेश न होतो, ' अचि भु ' या सूत्राने इयडांदस होऊन ' सुधियो ' व ' प्रतिभुवौ ' अशी इष्टरूपे सिद्ध होतात) ' मृजैर्बुद्धिः ' ७-२-११४ या सूत्रा वरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ९०

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह—

' सर्वकः ' ' उच्चकैः ' हादि स्थली, सर्वनाम व अव्ययसंज्ञा अनुक्रमे होणार नाहीत ('सर्वादीनि सर्वनामानि' सू० २१३ हा सूत्रान्वये, सर्वादिगणांत जे शब्द पठित आहेत त्यांनाच सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होते. ' सर्व ' हा शब्द सर्वादिगणांत पठित आहे, पण ' सर्वक ' हा शब्द त्या गणांत पठित नाही. म्हणून ' सर्वक ' शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होणार नाही. तसेच ' स्वरादिनिपातमव्ययम् ' सू० ६४७ हा सूत्रान्वये, स्वरादिगणांत पठित असलेल्या शब्दांनाच अव्ययसंज्ञा प्राप्त होते. ' उच्चकैः ' हा शब्द स्वरादिगणांत पठित आहे, पण ' उच्चकैः ' हा शब्द पठित नाही. म्हणून ' उच्चकैः ' या शब्दाला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होणार नाही. तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा लागू नाहीं:—

तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते ॥ ९० ॥

" (सूत्रांत एखादा शब्द उच्चारला असल्यास त्या शब्दाने जसे सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होईल तसेच) त्या शब्दांमध्यें—म्हणजे त्या शब्दांतील आदि व अन्त्य वर्णांच्या आंत—काही वर्ण पडून त्या वर्णांमध्यें वनलेल्या शब्दांचे देखील ग्रहण होईल. "

(' सर्वकः ' व ' उच्चकैः ' हे शब्द ' अव्ययसर्वनामाग्रामकम् ' भाष्ये. ' सू० २०२६ या सूत्रान्वये, ' टि ' च्या पूर्वो ' अत्रच्=अक् ' होऊन सिद्ध झाले आहेत व ' अक् ' हा ' सर्व ' व ' उच्चकैः ' या शब्दांच्या आदि व अन्त्य वर्णांच्या आंत पडला आहे. म्हणून या परिभाषेप्रमाणें ' सर्व ' व ' उच्चकैः ' या शब्दांनीं जसे त्या शब्दांचे ग्रहण होईल

तस्यैव 'सर्वक' व 'उच्चक' या शब्दायें देखील ग्रहण होत, व त्यांना सर्वनामसज्ञा व अव्ययसज्ञा अनुक्रम प्राप्त होतात)

नेदमदसोरकोरिति सूत्रेऽकोरिति निषेधोऽस्या ज्ञापकः ॥ तदेकदेश-
भूत तदग्रहणेन गृह्यते इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥ ९० ॥

'नेदमदसोरको' सू ३४१ या सूत्रातील 'अको' हा निषेध प्रकृत परिभा-
षेचा ज्ञापक आहे (सर्वादिगणात 'इदम्' व 'अदम्' हे शब्द पठित आहेत,
अकचमहित 'इदम्' व 'अदम्' हे शब्द त्या गणात पठित नाहींत व त्यामुळे, जर
हा परिभाषा नमती तर, 'इदम्' व 'अदम्' शब्दांनी अकच्सहित 'इदम्' व
'अदम्' शब्दांच ग्रहण होऊ शकलेंच नसत, कारण 'इदम्' व 'अदम्' हे शब्द
ज्या विशेषवर्णानुपूर्वीन युक्त आहेत त्याहून भिन्न वर्णानुपूर्वीन अपच्सहित
'इदम्' व 'अदम्' शब्द युक्त आहेत म्हणून 'इदमदसो' अकाराया
भिस ऐम् न स्यात्' असा 'भिस' प्रत्ययाचे जागी 'ऐम्' आदेशाचा निषेध सांग-
णाऱ्या 'नेदमदसोरको' या सूत्रात 'अको' हें पद घालण्याची कांहींच गरज नव्हती
पण ही परिभाषा असल्यामुळे, 'इदम्' व 'अदम्' या शब्दांनी अकच्सहित तशा
शब्दांच ग्रहण होऊ शकते हें पाणातीत माहित होत, व तशा शब्दांना 'नेदमदसो'
या सूत्रात सांगितलेला निषेध लागू नये व 'इमकै' व 'अमुकै' अशी इष्टरूपें
सिद्ध व्हावी म्हणून त्याला त्या सूत्रात 'अको' हे पद घालणे भाग पडलें, व अशा
रीतीने ते पद प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरत) 'येन विधि' १-१-५२ या सूत्रावरिल
भाष्यात 'तदेकदेशभूतं तन्ग्रहणेन गृह्यते'—म्हणजे एखाद्या शब्दाच्या भात कांहीं
वर्ण पडून त वर्ण त्या शब्दाचे अवयव बनल्यामुळे, त्या शब्दानें तशा अवयवसहित
शब्दाचे ग्रहण होतें—अशा रीतीने ही परिभाषा पठित केली आहे (पण जर ही
परिभाषा त्या भाष्यात भिन्न शब्दांना पठित केली आहे तरी दाखवी पाठ एकाच अर्थाच
बोधक आहेत त्या भाष्यावरून हे दिसील सिद्ध होत की 'अनेका भद्रे गङ्गा यमुना
च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्ताख्यो गणो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥'
या लौकिकन्यायाव्यय प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होऊ शकत नाहीं, कारण अवयव, सर्व
नाम, इत्यादि सज्ञा त्या त्या गणांत पठित असलेल्या आनुपूर्वीविनिष्ट शब्दांताच होनात,
व त्यांत कोणत्याहि वर्ण अधिव निश्चय कमी झाल्यास, कांहीं तरी शास्त्रीय प्रमाण
असल्यावेरिजे, तशा शब्दांना त्या रंगा प्राप्त होऊ शकत आहेत प्रकृतपरिभाषा त
शास्त्राय प्रमाण आहे, व 'नेदमदसोरको' या सूत्रातील 'अको' हा निषेध, या
लौकिकन्यायप्रमाण, प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे. मारात ही परिभाषा लौकिकन्याय
मिष्ट नसून शास्त्रमिष्ट आहे हें स्पष्टीत देवावे)

परिभाषा ९१

ननु “गातिस्थाधुपामूयः” इति सिचोलुगर्पासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह—

‘गातिस्थाधुपामूयः सिचः परस्मैपदेषु’ सू० २२२३ या सूत्रान्वयं होणारा सिचाचा लुक् (लुग्विकरण) ‘पा’ धातूच्या लुडाच्या ‘अपासीत्’ इत्यादि रूपांचे टिकाणी होईल. (व ‘अपासीत्’ असें इष्ट रूप न होतां, ‘अपात्’ असें आनेष्ट रूप होईल, तसें न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगताच.

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९१ ॥

“सूत्रांत उच्चारलेला एखादा धातु जर असा असेल कीं तो लुग्विकरण असून अलुग्विकरण देखील आहे तर तशा धातूनें अलुग्विकरण धातूचेंच ग्रहण करावें.”

(‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ सू० २४२३ या सूत्रान्वयं अशादिगणांत पठित असलेल्या धातूपुढें येणाऱ्या शप् विकरणाचा लुक् होतो—म्हणजे विकरणाचे जागीं लुक् होतां. म्हणून अशादिगणांतील धातूंना ‘लुग्विकरण’ म्हणतात. इतर गणांतील धातूंच्या विकरणाचा लुक् होत नसल्यामुळे, रथांना ‘अलुग्विकरण’ म्हणतात. ‘गातिस्थाधुपामूयः’ या सूत्रांत उच्चारलेला ‘पा’ धातु लुग्विकरण असून, अलुग्विकरण देखील आहे ‘पा रक्षणे’ हा धातु अशादिगणांत पठित आहे, व ‘पा पाने’ हा धातु भ्वादिगणांत पठित आहे. म्हणून वरील सूत्रांत उच्चारलेल्या ‘पा’ धातूनें अशादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूचें ग्रहण न होतां, प्रकृत परिभाषेप्रमाणें, भ्वादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूचेंच ग्रहण होतें, व त्यामुळे अशादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूच्या लुडाचें रूप करिताना, सिचाचा लुक् न होतां, ‘अपासीत्’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें; भ्वादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूच्या लुडाचें रूप करिताना सिचाचा लुक् होऊन ‘अपात्’ असें रूप होतें.)

अस्याश्च ज्ञापकः स्वरति स्तीति सूत्रे सृजिति घक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः । तत्र । सादृचर्पादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तत्सापेक्षत्वात्सम्भवात् ।

कैयटाचें असें म्हणणें आहे कीं ‘स्वरतिसूतिसूयति’ सू० २२७९ या सूत्रांत ‘सृज्’ असा निर्देश न करितां ‘सूतिसूयति’ असा जो पृथक् निर्देश केला आहे तो प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक आहे. (‘पृज्’ धातु अशादिगणांत व तसेंच दिवादिगणांत पठित आहे पाणिनीनें वरील सूत्रांत जण ‘सृज्’ असा निर्देश केला अस्ता तर, ही परिभाषा असल्यामुळे, तशा निर्देशानें दिवादिगणांतील अलुग्विकरण ‘पृज्’ धातूचेंच ग्रहण झालें असेल, अशादिगणांतील लुग्विकरण ‘पृज्’ धातूचें ग्रहण झालें

गमहनविदविशाम् ' या सूत्रान्वये, 'गम, हन्, विद्' व 'विश्' या धातूंहून वसु मय्य शाला अमर्ता, त्या प्रत्ययास विकल्पेकरून इडागम करावा अथ विधान केलें आहे. ज्या धातूंहून होणाऱ्या कोणत्याहि प्रत्ययाला विकल्पेकरून इडागम होणाऱ्यांचें विधान केलें आहे त्या धातूंहून होणाऱ्या 'विष्ठा' प्रत्ययाला—गृहजे ऋ य ऋन् या प्रत्ययांना—इडागम होत नाही असें 'यस्य विभाषा' सू. ३.२५ या सूत्रांत सांगितलें आहे. म्हणून 'विभाषा गमहनविदविशाम्' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'विद्' धातूनें लुग्विचरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करावें, कीं अलुग्विचरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करावें, किंवा दोहोंचेंहि ग्रहण करावें असा प्रश्न सहज उपस्थित होतो त्या सूत्रांत 'विद्' धातु 'हन्' व 'विश्' या दोन धातूंच्यामध्यें पडित केल्या आहे. 'हन्' हा अदादिगणांत पडित असलेल्या धातु लुग्विचरण आहे व त्या धातूच्या साहचर्यामुळे 'विद्' हा धातु देखील लुग्विचरणच आहे असें मानता येते. तसेंच 'विश्' हा धातु तुदादिगणांत पडित असल्यामुळे अलुग्विचरण आहे व त्या धातूच्या साहचर्यामुळे अलुग्विचरण 'विद्' धातूचें—गृहजे तुदादिगणांत पडित असलेल्या 'विद्' धातूचें—ग्रहण करील सूत्रांत केलें आहे असें देखील मानता येते त्या सूत्रांत पडित असलेल्या 'विद्' धातु लुग्विचरण मानल्यास, त्या धातूचें कप्रत्ययान्त रूप 'विदि' असें न होतों, 'वित' असें रूप होण्याची अपेक्षा येते, असा प्रश्न उपस्थित झाला असता त्या प्रश्नाचें भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, जेथें सूत्रांत उच्चारलेला पृष्ठादा धातु लुग्विचरण असून अलुग्विचरणहि आहे तेथें तशा धातून लुग्विचरण धातूच ग्रहण न करितां, अलुग्विचरण धातूचेंच ग्रहण करावें, आणि हेच ही परिभाषा सांगते. माराश ही परिभाषा कोणत्याहि पाणिनीय सूत्राचें ज्ञापित होत नसून, वरील भाष्यानें व ज्ञापित होते आणि ही परिभाषा असल्यामुळे, 'विभाषा गमहनविदविशाम्' या सूत्रांत उच्चारलेल्या 'विद्' धातूनें तुदादिगणांतील लुग्विचरण 'विद्' धातूचेंच ग्रहण करिता येतें, अदादिगणांतील लुग्विचरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करिता येत माहीं. यामुळे 'यस्य विभाषा' या सूत्रांत सांगितलेला इडागमनिषेध लुग्विचरण 'विद्' धातूला लागू शकत नाही, व त्या धातूचें कप्रत्ययान्त 'विदि' असें रूप सिद्ध होतें)

अत एव परिभाषायां लुग्विचरणस्यैवेति श्लोकः ॥ कण्ठतस्तु भाष्ये यथा कापि न पठिता ॥ गतिरस्येति सूत्रे विषयेग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिक-
रुता, सर्वत्रैव पाद्यग्रहणेऽलुग्विचरणस्य ग्रहणमिति भाष्यरुता चोक्तम् ॥
स्वरतिस्तीति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ९१ ॥

('यस्य विभाषा' या सूत्रावरील भाष्यावरून 'लुग्विचरणालुग्विचरणयोरलु-
ग्विचरणस्यैव' अशाच प्रकारची परिभाषा ज्ञापित होत असल्यामुळे) या परिभाषेत
'लुग्विचरणस्यैव' असें म्हटले नाही—गृहजे 'लुग्विचरणालुग्विचरणयोः लुग्विचरण-

स्यैव' अशा तऱ्हेची परिभाषा पडित केली नाही ('सूतिसूयति' हा पृथक् निर्देश कैयगाच्या म्हणण्याप्रमाणे जर या परिभाषेचा ज्ञापक मानला असता तर, तशा तऱ्हेची दखील परिभाषा त्या ज्ञापकावरून निःसर्ग असती, कारण तशा तऱ्हेची परिभाषा मानल्यान दखील, ता पृथक् निर्देश चरितार्थ ठरू शकला असता, आणि त्या पृथक् निर्देशान 'सूति' या लुग्विकरण धातूचा प्रथम निदेश केवळ असल्यामुळे, असें देखील म्हणता आले असत की जेथे सूत्रात असा धातु उच्चारला आहे की जो लुग्विकरण असून अलुग्विकरणहि आहे तशा ठिकाणी त्या धातूने, अलुग्विकरण धातूचें ग्रहण न करिता, लुग्विकरण धातूचेंच ग्रहण करावें पण वर सांगितल्याप्रमाणे ता पृथक् निर्देश अन्य रीतीन चरितार्थ ठरत असून प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरत नसल्यामुळे व 'यस्य विभाषा' या सूत्रावरील भाष्यावरून जसो प्रकृत परिभाषा पडित केली आहे तशाच प्रकारची परिभाषा ज्वनित होत असल्यामुळे, या परिभाषेचा जा पाठ दिला आहे तसाच पाठ मानणे योग्य आहे) भाष्यांत ही परिभाषा कोठेहि साक्षात् पडित केली नाही 'वातिस्या' २ ४ ७७ या सूत्रावर 'विबतेर्ग्रहण कर्तव्यम्' असें वार्तिककारांनीं वार्तिक केले आहे परंतु भाष्यकारांनीं असें म्हटले आहे की जेथे जेथे सूत्रात 'वा' अस्या निर्देश केला आहे तेथे तेथे अलुग्विकरण 'वा' धातूचेंच ग्रहण करावें (लुग्विकरण 'वा' धातूचें ग्रहण करू नये यावरून देखील प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते आणि वरील वार्तिक मानण्याची काहीच गरज राहत नाही.) 'स्वरतिसूति' ७-२ ४४ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटान ही परिभाषा साक्षात् पडित केली आहे

परिभाषा ९२

ननु प्रतिपाद्यविपत्तीत्यादौ हेरचडीति विधीयमान पुत्र्य न स्यादत आह—

'प्रतिपाद्यविपत्ति' इत्यादि स्थली 'हेरचडी' सू० २५२१ या सूत्राने सांगितले आहे कारण त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे की 'अभ्यासपरस्य दिनेति हस्य पुत्र्य इत्यात्, न तु चडि'. 'प्र+हि+गि+मनु+ति+अ+हि+गि मनु+ति+अ+हाय्+इ+मनु+ति' या स्थली 'सम्यहो' सू० २३९५ या सूत्रावर्ये शिष्येण केले असता, अभ्यासापुढे येणारा हकार 'दि' धातूचा राहत नसून 'हि'—'या गित्त' शब्दाचा हकार राहणार कुत्र 'हि' धातूच्या अभ्यासापुढे अभ्यासाच्या हकाराचा नागितले आहे 'दि' अश गित्त शब्दाच्या—म्हणजे 'हायि' च्या—अभ्यासापुढे अभ्यासाच्या हकारास कुत्र नागितले नाही त्यामुळे 'प्रतिपाद्यविपत्ति' या स्थली गित्त शब्दा अभ्यासापुढे यज्ञाच्या हकारास कुत्र न हाय्याची आपत्ति येत ती आपत्ति टळवी) म्हणून ही परिभाषा सांगितली —

प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

“सूत्रांत एखादा धातु उच्चारून त्या धातूला काही कार्य होणे सांगितले असल्यास, त्या धातूच्या मिळूनत प्रकृतीला देखील ते कार्य होतें ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' हेरचडि ' या सूत्रांत ' हि ' धातूला सांगितलेले कृत्वकार्य त्या धातूच्या मिळूनत प्रकृतीला देखील होतं. म्हणून ' हायि ' चा हकार अभ्यासापुढे आल्यास, त्याला देखील ' हेरचडि ' या सूत्रान्वये कृत्व होतं.)

अचडिती प्रतिषेध एवास्या शपकः ॥ इयं च कृत्वचिपयैव । हेरच-
डिती सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ९२ ॥

' हेरचडि ' या सूत्रांत ' अचडि ' असा जो प्रतिषेध केला आहे तो या परिभाषेचा शपक होय. (जर ही परिभाषा नसती तर तसा प्रतिषेध करण्याची काहीच गरज नव्हती. कारण ' मित्रिदुस्रभ्यः कर्तरि चङ् ' सू० २३११ या सूत्रान्वये धातूच्या मिळूनताहूनच कर्तरि चङ् होऊं शकतो, व सूत्रांत उदाहरणार्थ धातूनें जर त्या धातूच्या मिळूनत प्रकृतीनें ग्रहण होऊं शकत नसतें तर ' अचडि ' असा प्रतिषेध ' हेरचडि ' या सूत्रांत करण्याची काहीच गरज नव्हती. ' प्राप्तस्यैव निषेधः ' या न्यायान्वये जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो, जें प्राप्तच नाही त्याचा निषेध करण्याची गरज काय? परंतु ज्या अर्थी तसा निषेध केला आहे त्या अर्थी त्या निषेधावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं धातूला सांगितलेलें कार्य त्या धातूच्या मिळूनत प्रकृतीला देखील होतें आणि असा रीतीनें बरिल प्रतिषेध चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचा शपक दरो.) ज्या सूत्रांत पुढे होण्याचें विधान केलें आहे तसाच सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडते (वया सूत्रांत इतर कायद्यांचें विधान केलें आहे त्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाही. जसे, ' अविप्रभृतिभ्यः णः ' सू० २४२३ या सूत्रांत सांगितलेला दाणाचा लुक्, अदादिगणांतील धातूच्या मिळूनत प्रकृतीपुढे येणाऱ्या शपला लागू पडत नाही, म्हणूनच ' आद्यति, शायति ' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. किंबेक वैयकरण असें म्हणतात कीं, ' न यामूपकर्म ' सू० २८४० या णवाचा निषेध उरणाऱ्या सूत्रावर ' यन्तमादीनामुपमंलघानम् ' असें वार्तिक वार्तिककारांनीं केले असे त्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरत पण हें म्हणजे बरोबर नाही; कारण ' हेरचडि ' या सूत्रावरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं प्रकृतपरिभाषा पुढाचे विधान करणाऱ्या सूत्रांचाच लागू पडते व इतर प्रकराचें विधान करणाऱ्या सूत्रांना ती लागू पडत नाही. म्हणून इतर प्रकराचें विधान करणाऱ्या सूत्रांचा दाखला देऊन ही परिभाषा अनित्य ठरविजे बरोबर नाही.) ' हेरचडि ' ७-३-५६ या सूत्रावरील भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ९३

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यसः इत्यत्र भ्यामित्यल्लेखं भ्यसो भ्यामि कृतेऽ-
न्यलोपे एव स्यादन्त आह—

‘युष्मभ्यम्’ इत्यादि स्थले, ‘भ्यसोभ्यम्’ सू० ३९५ या सूत्रांत ‘भ्यम्’
असा पदच्छेद केल्यास (‘युष्मद्+भ्यम्’ असा स्थिति) ‘भ्यम्’ चे जागो ‘भ्यम्’
असा आदेश केल्यावर (‘युष्मद्+भ्यम्’ असा स्थिति झाले अमतां, ‘शेषे लोपः’ सू०
३८५ या सूत्राने) अन्य दकाराचा लोप होऊन (‘युष्म’ असे अदन्त स्य
झाल्यावर, ‘बहुवचने झल्येत्’ सू० २०५ या सूत्रान्वये, ‘भ्यम्’ हा झाल्यादे
विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळे,) एव होईल. (व ‘युष्मभ्यम्’ असे विवृत रूप
होण्याचा आपत्ति येईल, तो आपत्ति टळावा) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९३ ॥

“अङ्गाधिकारांतल एखाद्या सूत्राने सांगितलेलं कार्य केल्यावर जर पुन्हा
त्याच अधिष्टारांतल दुसऱ्या सूत्राने दुसरे कार्य प्राप्त होत असेल तर, तो विधीच
नाही असे समजावे (प ते दुसरे सूत्र नाही असे समजून त्या सूत्राने सांगितलेलं
कार्य करू नये.) ”

अङ्गेऽङ्गाधिकारे वृत्तं निपाद्यं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यद्व्याङ्गका-
र्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतोत्यर्थः ॥

(‘अङ्गे वृत्तं अङ्गवृत्तम् तस्मिन् अङ्गवृत्ते’ या स्थली) ‘अङ्गे’ या पदाचा
अर्थ अङ्गाधिकारे—म्हणजे अङ्गाधिष्टारांत सांगितलेल्या सूत्राने—असा समजावा. ‘वृत्तम्’
या पदाचा अर्थ ‘हालेले’ असा समजावा. असे कार्य झाल्यावर पुन्हा अङ्गाधिकारांत
दुसऱ्या कार्याची प्रवृत्ति झाल अश्यास, तशा कार्याच विधानच केले नाही, (असे
समजून ते दुसरे कार्य करू नये) असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (‘युष्मद्+भ्यम्’
या स्थली ‘भ्यसोभ्यम्’ या अङ्गाधिकारांतल सूत्रान्वये एका ‘भ्यम्’ चे जागी
‘भ्यम्’ असा आदेश होऊन व ‘शेषे लोपः’ या सूत्राने ‘युष्मद्’ यांतल
अन्य दकाराचा लोप होऊन ‘युष्म+भ्यम्’ असा स्थिति झाली असतां, ‘बहुवचने
झल्येत्’ या अङ्गाधिकारांतल दुसऱ्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं पाहते. पण ही परिभाषा
असल्यामुळे ते सूत्र नाहीच असे समजून, त्या सूत्रान्वये होणारे कार्य करू नये. तसे
कार्य न केले म्हणजेच, ‘युष्मभ्यम्’ हे दृष्टरूप सिद्ध होईल, तसे कार्य केल्यास, वर
सांगितल्याप्रमाणे ‘युष्मभ्यम्’ असे अनिष्ट रूप होईल.)

एषा च ज्यादादीयस इत्यादिविधानेन स्थापिता । अन्यथेकारलोपेना-
कृत्साधेति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्मरामेव ।

‘उपादादीयसः’ सू. २०१२ या सूत्रांत केलेले ‘आत्’ चें विधान या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ही परिभाषा मसली तर, ईकाराचा लोप झाल्यावर व ‘अट्टाभ्यांघातुकयोर्दीर्घः’ सू० २२९८ या सूत्रानें दीर्घ केल्यावर रूपमिद्धि झालीच असली व ‘आत्’ चें विधान स्वर्थ टरले असलें (‘प्रशस्य+ईयत्’ या स्थानी, ‘उय च’ सू० २०११ या सूत्रानें ‘प्रशस्य’ च्या जागी ‘उय’ असा आदेश होऊन ‘उय+ईयत्’ अशी स्थिति झाली असली, ‘उपादादीयसः’ या सूत्रानें ‘उय’ च्या पुढें अवगत्या ‘ईयम्’ च्या आदि-वर्णाचे-गृहणजे ईकाराचे-जागी ‘आ’ असा आदेश होऊन ‘उय+आयम्=उयायम्’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें ‘उपादादीयसः’ असें सूत्र न करितां, ‘उपादीयसः’ अथर्व सूत्र जरी पाणिनीनं केले असलें तरी रूपमिद्धि झाली असली, कारण ‘उपादीयसः’ या सूत्रांत, ‘यद्वोर्लोपः’ सू० २०१० या पूर्वसूत्रांतून ‘लोपः’ या पदाची अनुवृत्ति झाली असली व ‘उपादीयसः लोपः’—गृहणजे ‘उय’ च्या पुढें घेणाऱ्या ईयम्च्या आदिवर्णाचा लोप होतो— असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला असता, व त्या सूत्रान्वये ‘उय+ईयम्=उय+यम्’ अशी स्थिति होऊन, ‘उय’ हे अदन्त अह्न अमन्नामुलें व त्यापुढें असलेला ‘यम्’ हा वादि तद्वित प्रत्यय असल्यामुलें, ‘अट्टाभ्यांघातुकयोर्दीर्घः’ या सूत्रानें ‘उय’ चा दीर्घ होऊन ‘उय+यम्=उयायम्’ असें रूप झालेच असलें, व अशा रीतीने ‘उपादादीयसः’ या सूत्रांत केलेले ‘आत्’ चें ग्रहण स्वर्थ टरण्याची भाषति घेते, परंतु ही परिभाषा असल्यामुलें, ‘उपादीयसः लोपः’ अशा अज्ञाधिनारोक्त सूत्रानें एकदां ईलोपरूपी स्वार्थ आहारावर पुन्हा ‘अट्टाभ्यांघातुकयोर्दीर्घः’ या दुसऱ्या अज्ञाधिनारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेलें दीर्घरूप स्वार्थ होऊं शकलें नवतें, म्हणून ‘उपादादीयसः’ या सूत्रांत पाणिनीन्या ‘आत्’ हें पद सुद्धा घालावें लागले व अशा रीतीने तें ‘आत्’ ग्रहण चरितार्थ होऊन ग्रहणपरिभाषेचें ज्ञापक ठरलें)

अत एव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविशयाप्येव ॥

वर सांगितलेल्या ज्ञापकसूत्रावरून हें देखील सिद्ध होतें कीं, ज्यांना अज्ञाधिनारोक्तः कार्ये होणें आहे ते कार्यां भिन्न असले तरी प्रकृत परिभाषा लागू पडते. (या पंक्तींत ‘अपि’ शब्द घातला असल्यामुलें, जेथे अज्ञाधिनारोक्त कार्यांचा स्वार्थ एकाच आहे तेथे तर ही परिभाषा लागनेच, पण कार्यां भिन्न असले तरी ही परिभाषा लागू पडते असें या पंक्तीवरून स्पष्ट होतें. ‘अय+ईयस’ या चरित उदाहरणान लोपवर्णा कार्याचा स्थानी ‘ई’ आहे व दीर्घरूप कार्याचा स्थानी ‘उय’ यांतील अन्त ‘अ’ आहे. असे भिन्न स्थानी असून देखील ही परिभाषा लागू पडते व त्यामुलेंच ‘उपादात्’ या सूत्रांत ‘आत्’ ग्रहण चरितार्थ होऊन ग्रहणपरिभाषेचें ज्ञापक ठरलें.)

इयं चानित्या द्वयोरिति निर्देशात् ।

(‘अस्मदो द्वयोश्च’ सू० ८१८ व ‘क्षिप्तदो निर्धारणे द्वयोरस्य’ सू० २०४० या दोन सूत्रांत) ‘द्वयोः’ असा निर्देश केल्या असल्यामुलें, ही परिभाषा

अनित्य ठरते. (' द्वि ' हा शब्द सर्वादिगण्यत पठित असल्यामुळे, ' सर्वादीनि सर्व-
नामानि ' सू० २१३ या सूत्रान्वये तो शब्द सर्वनामसंज्ञक आहे. म्हणून ' द्वि+भोस् '
अशा स्थितीत, ' त्यदादीनामः ' सू० २६५ या सूत्रानें ' द्वि ' च्या अन्यवर्णांचे-म्हणजे
इकाराचे-जागी ' अ ' असा आदेश होतो. त्यामुळे ' द्वि+भोम् ' अशी स्थिति झाली
असतां ' द्वि ' हें अन्त अह् शाब्दयामुळे व त्यापूर्वे ' भोस् ' हा प्रत्यय आल्यामुळे ' भोसि च '
सू० २०७ या सूत्रानें ' द्वि ' यांतील ' अ ' चे जागी ' य ' असा आदेश होऊन ' द्वे+भोस्
= द्वेय+भोस्=द्वयोः ' असें रूप सिद्ध होतें. या उदाहरणांत ' त्यदादीनामः ' या अज्ञा-
धिकारोक्त सूत्रानें अकारादेशरूपी कार्य झाल्यावर, ' भोसि च ' या दुसऱ्या अज्ञाधि-
कारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेलें ण्वरूपी कार्य, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, द्वावयास नको होतें.
पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, तसें कार्य झालें आहे, व अशा रीतीने ' द्वयोः '
हा निर्देश प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचा शपक ठरतो. त्याचप्रमाणें ही परिभाषा
अनित्य आहे याचें ' येयाम् ' हें देखील उदाहरण देतां येईल. ' यत्+आम् ' या स्थली
' त्यदादीनामः ' या सूत्रान्वये ' यत् ' यातील अन्य सकाराचे जागी अकार होऊन
व ' अतो गुणे ' सू० १११ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन, आणि ' भामि सर्वनाम्नः
सुट् ' सू० २१७ या सूत्रानें ' आम् ' प्रत्ययास सुडागम होऊन ' यत्+साम् ' अशी
स्थिति झाली असतां, ' बहुवचने शब्देत् ' सू० २०५ या सूत्रानें ' य ' यांतील
अकाराचे जागी ' ए ' असा आदेश होऊन व ' आदेशप्रत्यययोः ' सू० २१२ या सूत्रानें
ण्व होऊन ' येयाम् ' असें रूप सिद्ध होतें. वास्तविक ही परिभाषा नित्य असती तर
' त्यदादीनामः ' या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें कार्य झाल्यावर पुन्हा ' बहुवचने शब्देत् '
या दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेलें कार्य करावयास नको होतें. पण ही
परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, इष्टरूप सिद्ध होण्याकरितां तसें कार्य केलें आहे.)

अनित्यत्वयः लभ्यार्थमादायैव भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्ये निष्ठित-
स्येति पठितम् ॥

प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वापासून निघणाऱ्या अर्थाच्या आधारावर भाष्य-
कारांनी ' भ्यसोभ्यम् ' ७-१-३० या सूत्रावरील भाष्यात या परिभाषेत ' निष्ठितस्य '
हें पद घालून (' अह् इते पुनर्हतावविधिनिष्ठितस्य ' असा रीतीने) ही परिभाषा पठित
केली आहे. (व त्यामुळे या परिभाषेचा अर्थ असा होतो कीं अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें
प्रथम कार्य केल्यावर जर प्रयोगार्ह रूप सिद्ध होत असेल तर दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त
सूत्रानें प्राप्त झालेलें कार्य करू नये, पण प्रयोगार्ह रूप सिद्ध होत नसेल तर दुसऱ्या
अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेलें कार्य करण्यास काहीं हरकत नाही.)

केचित्तनया परिभाषया न किञ्चित्कृत्यं साध्यते । अत एव शाज-
नोर्जा ज्यादादीयस इति सूत्रयोरेतां शाषयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने
पित्रतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः स न यत्कञ्च इत्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु लक्ष्य
सिद्धिरूपन !

सुत्रद्वयस्थमेतज्ज्ञापनपर भाष्य भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रस्थ च भाष्यमेकदे
श्युक्तिरित्याहुः ॥ ९३ ॥

(ही परिभाषा इष्टरूपं सिद्ध करण्याकरिता उपयोगी पडत नसल्यामुळे, अनाव
श्यक आहे व ती मानण्याची काहीच गरज नाही) म्हणून, इतर स्थली सांगितल्या-
प्रमाणें, ते वैयाकरण असें म्हणतात कीं 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्राचा ('भ्यस भ्यम्
असा पदच्छेद न करिता) 'भ्यस अभ्यम्' असा पदच्छेद करावा, व 'क्षेपे लोप' या
सूत्रान ('युष्मद्' यातील 'टि'चा-म्हणजे 'अद्' चा-लोप न करता) अन्य
द्वाराचा लोप केल्यास व 'अनो गुणे' सू १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश केल्यास
'युष्मभ्यम्' अस इष्टरूप सिद्ध होऊ शकत व त्यामुळे जीं दोन सूत्रे—म्हणजे
'ज्ञाजनाज्ञा' व 'ज्यादादीत्यस'—ह्या परिभाषेचीं ज्ञापक मानलीं आहेत त्या दोन
सूत्रांवरील भाष्य व तसेंच 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्य (सिद्धान्तीची उक्ति
नसून) एकादेशाची उक्ति आहे अस समजावें ('भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्यात,
त्या सूत्राचा 'भ्यस अभ्यम्' असा पदच्छेद केल्यास, 'क्षेपे लोप' या सूत्रानें,
'युष्मद्' यातील अन्य द्वावाराचा लोप न करिता टिरोप करावा असें भाष्यकारांनीं
म्हटलें आहे तसें केल्यास, 'युष्मद् + भ्यस् = युष्मद् + अभ्यम् = युष्म + अभ्यम्'
'युष्मभ्यम्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें पण तसें केल्यास उदात्त स्वराचा निवृत्ति
होईल अशी शक्यता उपस्थित करून भाष्यकारांनीं त्या शक्यें देखील निवारण केलें
आहे पण काहीं वैयाकरण अस म्हणतात कीं, 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्राचा, भाष्य
कारांनीं सुचविल्याप्रमाणें, 'भ्यस अभ्यम्' असा पदच्छेद करावा, पण 'क्षेपे लोप'
या सूत्रानें भाष्यकारांनीं जसा 'युष्मद्' यातील टिरोप केला आहे तसा टिरोप न
करिता, अन्य द्वावाराचा लोप करावा तसें केल्यास 'युष्मद् + भ्यम् = युष्मद्
+ अभ्यम् = युष्म + अभ्यम्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'अनो गुण' या सूत्रानें
पररूप एकादेश केल्यास, 'युष्मभ्यम्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें, व तें रूप
सिद्ध करण्याकरिता प्रवृत्तपरिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाही, कारण 'भ्यसो-
भ्यम्' या अद्वाधिशरोक्त सूत्रान प्रथम कार्य केल्यावर 'अनो गुणे' या सूत्रानें जरी
नंतर कार्य केलें जातें तरी, त सूत्र अद्वाधिशरांतील सूत्र नसल्यामुळे, कोणतीच अड-
चण उपस्थित होत नाही मग प्रवृत्तपरिभाषा मानण्याची गरज काय असा त्या
वैयाकरणांच्या म्हणण्याचा आक्षेप आहे पण त्याचें म्हणण यशोत्तर मानल्यास जीं
दोन सुत्र या परिभाषेचीं भाष्यकारांनीं ज्ञापक मानलीं आहेत त्या दोन सूत्रांवरील
भाष्य व तसेंच 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्य त्याच्या विरुद्ध जातें यावर त
वैयाकरण अस म्हणतात कीं, ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं भाष्यात ह रूप म्हटलें आहे
कीं प्रवृत्तपरिभाषा इष्टरूप सिद्ध करण्याच्या उपयोगी सुद्धीच पडत नाही व ज्याअर्थी
भाष्यकारांनीं ती परिभाषा मानण्याचें जें कारण दिलें आहे त अगदीं खगड व महज
ग्राह्यतासारखें आहे त्या अर्थी वरील तांही सूत्रावरील भाष्य विद्वात्भाष्य आहे

असं मानतां येत नाही य ते भाष्य वेवळ लुक्देशाचीं उक्ति आंद हे स्पष्ट हांतें. त्यामुळे त्यांच्या म्हणण्यांत कांहीं दोष येत नाही, य प्रकृतपरिभाषा अनावश्यक असल्यामुळे, ती मानण्याची कांहींच गरज नाही असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

परिभाषा ९४

यत्परोरोदिति चाच्ये ओर्गुण इति गुणग्रहणात्—

(आतां ग्रन्थस्तत्र नय परिभाषा—म्हणजे प० ९४ ते प० १०२—असा सांगतात की ज्या भाष्यांत केवढी वटित नाहोत किंवा ध्वनित नाहींत य त्यामुळे, ग्रन्थकाराच्या मते, स्वीकाराई नाहींत. कित्येक विधाकरणाना त्या परिभाषा वटित वेरवा असल्यामुळे ग्रन्थकारांत त्यांचा उद्देश्य केला आहे आणि त्यांचें खंडन देण्यांत केले आहे.) ' ओर्गुणः ' असे सूत्र न परितो, पाणिनिने ' आर्गुणः ' सू० ८४७ असे सूत्र करून त्या सूत्रांत संज्ञावाचक ' गुण ' शब्दाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, त्याची दिग्गती परिभाषा जाणित होत (असे कित्येक विधाकरण म्हणतात)

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९४ ॥

“ सूत्रांत संज्ञावाचक शब्दाचे (विधेयांशांत) ग्रहण करून कांहीं कार्य होणें सांगितलें असल्यास, ते विधान अनित्य समजावें. ”

(' ओर्गुणः ' या सूत्राप्रत्यय, स्थानसाम्याने उगाराचें जागीं ' ओ ' असाच आदेश हांतो मग बरील सूत्रांत ' ओत् ' असा रीताचें साक्षान् निर्देश न करितां, ' गुणः ' असा अप्रत्यक्ष निर्देश कां केला ? ' ओत् ' असा लघुनिर्देश न परितो, ' गुणः ' असा गुरुनिर्देश करण्याचें कांहीं तरी विशेष कारण असलें पाहिजे; नाही तर सगळें निर्देश अप्रयोजक व अर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. पण प्रकृतपरिभाषा जाणित करणे हें त्या निर्देशाचें प्रयोजन मानल्यास, तो निर्देश चरितार्थ ठरतो असे कित्येक विधाकरण म्हणतात.)

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्व एव । तेन स्थायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ ९५ ॥

जेथे संज्ञावाचक शब्दाचें ग्रहण सूत्रांत विधेयांशांत केलें असेल तेथेच ही परिभाषा लागू पडते. (व हे ' ओर्गुणः ' या शापकसूत्रावरूनच सिद्ध होतें; कारण त्या सूत्रांत संज्ञावाचक ' गुण ' शब्दाचें विधेयांशानें ग्रहण केले आहे. शापकसूत्रावरून असे सिद्ध होत असल्यामुळे, उद्देश्यांत संज्ञावाचक शब्दाचें ग्रहण केले असल्यास, ही परिभाषा लागू पडत नाही; जसे—' अथः परस्मिन् पूर्वविधौ ' सू० ५० या सूत्रांत

संज्ञावाचक 'अच्' शब्दाचें ग्रहण उद्देश्यकोटींत केलें असल्यामुळें, त्या सूत्राला ही परिभाषा लागू पडत नाही, याच्यामुळें त्या सूत्रानें केलेलें विधान अनित्य मानतां येत नाही. त्या सूत्रानें केलेलें विधान नित्य असल्यामुळेंच, 'न पदान्तद्विवचन' सू० ५१ या सूत्रांत सांगितलेला निषेध चरितार्थ ठरतो. 'अचः परस्मिन्' हें सूत्र अनित्य असतें तर, 'न पदान्त' हें निषेधक सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती.) ही परिभाषा असल्यामुळें, 'स्वायम्भुवम्' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात. ('तस्यापत्यम्' सू० १०८८ या सूत्रान्वयें 'स्वयम्भू' शब्दाहून अपन्यार्थक 'अण्' प्रत्यय केला असतां 'तद्वितेष्वचामादेः' सू० १०७५ या सूत्रानें आद्यचाला वृद्धि होऊन 'स्वायम्भून्अण्' अशी स्थिति झाली असतां, 'ओर्गुणः' या सूत्राची प्राप्ति होते, व तें सूत्र नित्य मानल्यास, 'स्वायम्भोन्अण्=स्वायम्भव्न्अन्=स्वायम्भव' असें रूप झालें पाहिजे, 'स्वायम्भुव' असें रूप होऊं शकत नाही पण त्या सूत्रांत संज्ञावाचक 'गुण' शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळें, तें सूत्र अनित्य ठरतें. त्यामुळें गुणकार्य न होतां, 'अचि भुवातु' सू० २७१ या सूत्रान्वयें उकाराचे जागीं उवद् आदेश होऊन 'स्वायम्भुव' असें रूप सिद्ध होतें.) .

परिभाषा ९५

तथा निलोडित्येव सिद्ध आनिग्रहणात्—

स्याचप्रमाणें 'नि लोट्' एवढेंच सूत्र करून काम आगत असतां, 'आनि लोट्' सू० २२३१ असें सूत्र केलें असल्यामुळें व त्या सूत्रांत ('आदुत्तमस्य पिच्च' सू० २२०४ या सूत्रान्वयें होणाऱ्या आडागमासहित 'नि' प्रत्ययाचें ग्रहण करून) 'आनि' असा शब्द उच्चारला असल्यामुळें, खाली दिलेली परिभाषा स्थापित होते (अर्धे क्रियेक वैयाकरण म्हणतात.)

आगमशास्त्रप्रनित्यम् ॥ ९५ ॥

“ आगमाचें विधान करणारे सूत्र अनित्य समजावें. ”

(उपसर्गामात्रेण णत्व होणाचें निमित्त असल्यास, लोट् लकारांत झालेल्या 'आनि' या आदेशात असणाऱ्या नकाराचें णत्व होतें असा 'आनि लोट्' या सूत्राचा अर्थ आहे, 'मेनिः' सू० २२०३ या सूत्रानें लोट् लकारांत 'मि' प्रत्ययाचे जागीं 'नि' असा आदेश होणें सांगितलें आहे, व 'आदुत्तमस्य पिच्च' या सूत्रानें त्या 'नि' प्रत्ययाला आडागम केंद्रपात्र 'आनि' असा आडागमसहित प्रत्यय होतो, 'आनि लोट्' या सूत्रात जें णत्वविधान केलें आहे तें णत्व 'नि' यांतील नकारासच होणें आहे. मग 'नि लोट्' अर्धे लहानमें सूत्र न वरितां 'आनि लोट्' अर्धे मोठें सूत्र पाणिनीनं

वां केलें ? तसें मोठें सूत्र करण्यांत पाणिनीचा कांहीं तरी विशेष हेतु असलाच पाहिजे व तो हेतु हाच कीं जेथें लोट् लकारांत धातूला आडागमसहित ' नि ' प्रत्यय लागला आहे तथा स्थलीं धातूच्यापूर्वी असलेल्या उपसर्गांत णत्व होण्याचें निमित्त असलें तरी ' नि ' प्रत्ययांतोळ नकारास णत्व होऊं नये; पण जेथें लोट् लकारांत धातूला आडागमसहित ' नि ' प्रत्यय-भूषणजे ' आनि ' -लागला आहे तथाच स्थलीं ' आनि ' यांतील नकारास णत्व व्हावें. यावरून हें सिद्ध होतें कीं आगमसहित प्रायशः देखील लावतां येतो व त्यामुळे आगमशास्त्र अनित्य आहे हें सिद्ध होतें असें क्रियेक वैयाकरण म्हणतात.)

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, ' सागरं तर्तुकामस्य ' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (' धातु सेट्क असल्यामुळे त्या धातूहून होणाऱ्या ' तृमुन् ' प्रत्ययास ' आर्धधातुकस्येड् ' सू० २१०४ या सूत्रानें इडागम व्हावयास पाहिजे होता, व ' वृत्तो वा ' सू० २३९१ या सूत्रावर्यें ' तर्तुकामस्य ' किंवा ' तर्तुकामस्य ' असा प्रयोग अभाववास पाहिजे होता; पण आगमशास्त्र अनित्य असल्यामुळे इडागम न करितां ' तर्तुकामस्य ' असें रूप केले आहे व तसा प्रयोग, ही परिभाषा असल्यामुळे, शुद्ध मानला जातो; असें क्रियेक वैयाकरण म्हणतात तसेंच ' शाकं पचानस्य ' व ' क्षुब्धो राजा ' असे जे भाष्य प्रयोग आदळतात ते, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेच, शुद्ध मानले जातात. वास्तविक ' शाकं पचानस्य ' या स्थलीं, ' आने मुद् ' सू० २१०१ या सूत्रावर्यें सुगागम होऊन ' शाकं पचमानस्य ' असा प्रयोग अभाववास पाहिजे होता, व त्याचप्रमाणें ' क्षुब्धो राजा ' या स्थलीं, ' क्षुब् ' धातु सेट्क असल्यामुळे, ' आर्धधातुकस्येड् ' या सूत्रावर्यें आर्धधातुक ' क् ' प्रत्ययास इडागम होऊन ' क्षुभितो राजा ' असा प्रयोग अभाववास पाहिजे होता. पण आगमशास्त्र अनित्य असल्यामुळे, तसे प्रयोग देखील शुद्ध मानले जाताना, असें क्रियेक वैयाकरणाचें म्हणणें आहे.)

परिभाषा ९६

तथा तनादिपाठादेय सिद्धे तनादिकृद्भ्य इति सूत्रे कृद्ग्रहणात्—

त्याचप्रमाणें तनादिपाठांत ' कृद् ' धातु घाटत असल्यामुळे, ' तनादिभ्य उः ' एवढेंच सूत्र करून काम भागत असतां, ' तनादिकृद्भ्यः उः ' सू० २४६६ असें सूत्र करून त्या सूत्रांत ' कृद् ' धातूचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, त्याला दिलेली परिभाषा जाणित होती (असें क्रियेक वैयाकरण म्हणतात.)

गणकार्यमनित्यम् ॥ ९६ ॥

“सूत्रांत गणाचा उच्चार करून कांही कार्य होणे सांगितले असल्यासे ते कार्य अनित्य समजावें.”

(‘तनादिभ्य उः’ एवढें सूत्र केले असतें तरी, ‘कृन्’ धातु तनादिगणांत पठित असल्यामुळे, त्या धातूला ‘उ’ हें विसरण लागलेंच असतें. मग पाणिनीने ‘तनादिभ्य उः’ असे ल्हानसे सूत्र न करितां, ‘तनादिभ्यः उः’ असे मोठे सूत्र कां केले? त्या सूत्रावरून हें सिद्ध होतें कीं सूत्रांत गणाचा उच्चार करून सांगितलेले कार्य अनित्य असतें.)

तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥ ९६ ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि’ इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (पास्ताविक ‘श्म’ धातु अदादिगणांत पठित असल्यामुळे, ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ सू० २४२३ या सूत्रानें शपाच्या लुक् रूपावयास पाहिजे होता. पण त्या सूत्रांत ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ असा गणवाचक शब्द उच्चारून कार्य सांगितले असल्यामुळे ते कार्य, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, अनित्य ठरते—म्हणजे क्वचित् स्थलीं ते कार्य होत देखील नाही. त्यामुळे ‘विश्वस्यात्’ असा प्रयोग न करितां, ‘विश्वसेत्’ असा रितीनें केलेला प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असे निरपेक वैयाकरण म्हणतात.)

परिभाषा ९७

तथा चक्षिडो डित्करणत्—

त्याचप्रमाणें ‘चक्षिड्’ हा धातु डित् करून पठित केला असल्यामुळे, सालीं दिलेली परिभाषा स्थापित होते (असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९७ ॥

“धातु अनुदात्तेत् असल्यास त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय होतात असें सूत्रांत केलेले विधान अनित्य समजावें.”

(‘चक्षिड्’ हा धातु अनुदात्तेत् असल्यामुळे, ‘अनुदात्तडित आत्मनेपदम्’ सू० २१५७ या सूत्रान्वये त्या धातूला आत्मनेपदाचेच प्रत्यय प्राप्त होतात. मग पुन्हा त्या धातूला ‘ड्’ हा अनुबन्ध लावण्याची काय गरज होती? पण तो धातु अनुदात्तेत् असून देखील त्याला ‘ड्’ हा अनुबन्ध लावला असल्यामुळे हें सिद्ध होतें कीं, अनुदात्तेत् धातूला क्वचित् स्थलीं आत्मनेपदाचे प्रत्यय होत नाहीत ‘चक्षिड्’ धातूला आत्मनेपदाचेच प्रत्यय व्हावे म्हणून तो धातु ‘डित्’ करून धातुपाठांत पठित वैया

आहे. अशा रीतीने त्या 'इत्' करणामुळे प्रकृत परिभाषा स्थापित होते असे कित्येक वैयकरण म्हणतात.)

तेन स्फायन्निर्माक इत्यादि सिद्धम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, 'स्फायन्निर्माक' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (वास्तविक 'स्फायी वृद्धौ' हा शब्दादिगणान्त पठित असलेला धातु अनुदात्तेत् आहे त्यामुळे त्याला शतप्रत्यय न होता शानच् प्रत्यय स्थावरास पाहिजे होता व 'स्फायमान' निर्माक '—म्हणजे सापाची लाव वात—असा प्रयोग करावयास पाहिजे होता; परंतु अनुदात्तेत् धातूना कचित् स्थली, या परिभाषेप्रमाणे, परस्मैपदाचे प्रत्यय देखील होत असल्यामुळे, 'स्फायन्निर्माक' असा प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असे कित्येक वैयकरण म्हणतात)

परिभाषा ९८

तथा विनार्थनञा समासतानुदात्त पदमनेकमित्येव सिद्धे घर्जप्रहणात्—

(नञाचे जे सहा अर्थ मागितले आहेत त्यापैकी) 'विना' या अर्थाच्या शब्दक नञाशी ('एक' शब्दाचा) समास करून 'अनुदात्त पदमनेकम्' असे सूत्र करून काम भागत असता, ('अनुदात्त पदमेकपदम्' असे सूत्र करून त्या सूत्रात) 'घर्ज' शब्दाचे ग्रहण केलें असल्यामुळे खाली दिलेली परिभाषा स्थापित होते (असे कित्येक वैयकरण म्हणतात)

नञ्वटितमनित्यम् ॥ ९८ ॥

" सूत्रात 'नञ्' चा प्रयोग करून वाहीं कार्ये होईं सांगितलें असल्यास तसा विधि—म्हणजे तें कार्य—अनित्य समजावा. "

तेन नेयडुवडित्यस्यानित्यत्वाद्धे सुप्पु इति सिद्धमिति ।

ही परिभाषा असल्यामुळे 'नेयडुवडित्यस्यानित्यत्वाद्धे' सू० ३०३ हें सूत्र अनिय रते व त्यामुळे 'हे सुप्पु' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. ('अवि भ्रूधातुभ्रुवाम्' सू० २७१ या सूत्रान्वये, अत्रादि प्रत्यय पुढें असल्यास, 'सू' यातील उकाराचे जागीं उवड् आदेश होतो त्यामुळे 'नेयडुवड्' या सूत्रान्वये ज्या ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दाना अनुग्रह इयड् व उवड् आदेश होईं सांगितलें आहे त्या शब्दांना, 'य् कार्या नदी' सू० २६६ या सूत्रानें प्राप्त होणारी नदास्त्रज्ञा, होत नाही. 'सुप्पु' हा शब्द असा आहे की त्यापुढें अत्रादि विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यातील अन्य

उपाराला उबड् आदेशा हातो. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें तो शब्द नक्षीसंज्ञक होऊं शकत नाही, आणि त्यामुळे 'सुभू' या शब्दाचें संयुद्धाचें रूप करितांना 'सुभू+सु' असा रिधीतीत, 'अभ्यर्थनघोर्हस्वः' सू० २६० हें सूत्र लागू पडत नाही व 'हे सुभू' असें संयुद्धाचें रूप होऊं शकत नाही तथापि 'नेयडुबड्' हें सूत्र नञ्घटित असल्यामुळे तें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, अनित्य मानल्यानें 'हे सुभू' असा प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असें विलेक वैयाकरण म्हणतात.)

ततः । भाष्येऽदर्शनात् । भाष्यनुकृष्टापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात् भाष्याधिचारितप्रयोजनतां सौत्राक्षराणां पारायणादावष्ट-
मात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् ॥

वर सांगितलेल्या (९४ ते ९८ या पांच) परिभाषा स्वीकारतां येत नाहींत; कारण त्या भाष्यांत कोठेहि पठित नाहींत. जी परिभाषा भाष्यांत पठित नाहीं ती आपकसिद्ध असली तरी, शब्दाचें साधुत्व दारविण्यास-म्हणजे अमुक शब्द ध्यावरण-रीत्या शुद्ध आहे हें दारविण्यास-ती उपयोगी पडते असें मानण्यास कोणतेंहि प्रमाण नाही. पाणिनीय सूत्रांतील ज्या (आपाततः अभ्यपदयक) अक्षरांच्या प्रयोजनाबद्दल भाष्यांत कांहीं विचार केला नाही त्या अक्षरांच्या पारायणानें-म्हणजे पाठानें-अष्ट-धर्मांची प्राप्ति होते हेंच त्यांचे प्रयोजन आहे असेंच मानणे उचित आहे. (पाणिनीय सूत्रांत कोठे कोठे एखादा शब्द आनावश्यक वाटण्याचा संभव आहे, आणि भाष्यकारांनीं तशा शब्दाचें जर भाष्यांत आवश्यकत्व किंवा प्रयोजन सांगितलें नसेल तर तसा शब्द सूत्रांतून काढून टाकणें योग्य नाही. अष्टाध्यायी ही धृति मानली असल्यामुळे, त्या अष्टाध्यायीतील शब्दांच्या-मग त्यांपैकीं कांहीं शब्द आवश्यक वाटत नवले तरी-पाठानेंच पुढे लाभतें आणि म्हणून जशीं सूत्रें अष्टाध्यायीत पठित आहेत तशाच तींतीं त्यांचा पाठ करणें योग्य आहे. सूत्रात पेटवदल करून रथाचा पाठ केल्यानें पुढ्यप्राप्ति होणार नाही. जसें 'आनि होट्' या सूत्रात 'आनि' यातील 'आ' य 'होट्' हे शब्द जरी आपाततः अभ्यपदयक वाटतात तरी 'नि' असें सूत्र पठित न करतां, 'आनि होट्' असेंच सूत्र पठित वेगळे पाहिजे.)

किञ्च सापितेऽप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्र-
मिदः । आड्ग्रहणं तु स्रष्ट्ग्रहणवदिति बोध्यम् ।

दुसरे असें की, 'आनि होट्' या सूत्रानें 'आगमतामनविषयम्' ही परि-
भाषा सापित होत असली तरी (ही परिभाषा सापित झाल्यानें त्या सूत्रातील) 'आनि'
हा प्रयोग सार्थक ठरत नाही, कारण आट् आगम न जावतां 'नि' याशब्दाच प्रत्यय
लावून (स्रष्ट्ग्रहा उक्तसिद्धाच्या ण्वचनाना) कोठेहि प्रयोग येऊं न आटलत
नाहीं. (जर तसा प्रयोग सार्थक नव्हे अमला तर परिभाषा चरितार्थ झाली अमनी,
पण तसा प्रयोग सार्थक कोठेहि आढळत नसल्यामुळे तो वहाला 'स्वांति चारितार्थम्')

येत नसण्यामुळे, ती परिभाषा मानली येत नाही.) आद् ग्रहण हें छोट् ग्रहणाभारभेच समजावें—ग्रहणे 'आनि छोट्' या सूत्रातील 'छोट्' या पदाचें ग्रहण जमें अनावश्यक मानले आहे तसेंच 'आनि' यातील आद् ग्रहण अनावश्यक समजावें. ('आनि छोट्' ८-४-१६ या सूत्रातील याप्यांत, छोट् ग्रहण अनावृत्ति केले आहे की 'प्रहिमानि कुलानि' व 'प्रवपानि मामानि' अशा स्थाने पात्र होऊं नये, असें म्हणून भाष्यकार 'आनिलोद्ग्रहणानर्थवयमर्थवद्ग्रहणात्' असें धार्तिक पठित करून ग्रहणांत की, 'आनिलोद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत्, आनि शब्दस्य ग्रहणम् । नैपोऽर्थवान्'. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें की 'आनि छोट्' या सूत्रातील 'छोट्' ग्रहण अनर्थक आहे, व ते जमें अनर्थक आहे तमें 'आनि' यातील 'आद्' ग्रहण देखिल, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, अनावश्यक आहे. म्हणून अशा अनावश्यक व 'शरीरे' चरितार्थ नसणाऱ्या आद् ग्रहणां 'आगमशास्त्रमनित्यम्' ही परिभाषा स्थापित होऊं वारत नाही.)

अत एव घोर्लोपो लेटि चेति सूत्रे चेति प्रत्याख्यानम् । लेणेऽप्याद्-पक्षे आटः श्रयणं भविष्यति दधादिति । अटि दधदिति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्यादयसति दधादित्यसिद्ध्या चाग्रहणस्यावश्यकत्वेन नप्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

('आगमशास्त्रमनित्यम्' ही परिभाषा नाही) म्हणूनच 'घोर्लोपो लेटि वा' सू० ३५८४ या सूत्रातील 'वा' हें पद भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यान केले आहे. (आगमशास्त्र अनित्य असते तर भाष्यकारांनीं 'वा' या पदाचें प्रत्याख्यान केले नसतें, कारण तसें प्रत्याख्यान केल्याने 'घा' धातूतील आकाराचा लेट् एकारात निरय लोप होऊन, आगमशास्त्राच्या अनित्यतामुळे प्रत्ययास आगम न वरतेवेली, 'दधात्' व 'दधत्' अशीं वैकल्पिक इष्टरूपे सिद्ध होऊं शकलीं नसती. पण आगमशास्त्र निरय असल्यामुळेच, 'घा' धातूतील आकाराचा) लोप झाला तरी, 'आद्' आगम प्रत्ययास लावल्याने आद्चें धवण होऊन 'दधान्' असें रूप, व तसेंच अडागम प्रत्ययास लावल्याने 'दधत्' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें पण आगमशास्त्र अनित्य मानल्यास (व 'घा' धातूतील आकाराचा लोप केल्यास), आडागम प्रत्ययास न लावतेवेळीं, 'दधात्' असें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. तस रूप सिद्ध होण्याकरिता ('घोर्लोपो लेटि वा' या सूत्रात केलेले) 'वा' पदाचें ग्रहण आवश्यक मानणें भाग आहे. पण तसें मानल्यास, ज्या भाष्यात 'वा' या पदाचें प्रत्याख्यान केले आहे तें भाष्य असणान्—चूक—टण्याची आपत्ति येते हें उघड आहे ('घा' धातूचें लेट् एकाराचें प्रथमपुरुषाचें गृह्यवचनाचें रूप करिताना 'घा+लेट्=दधा+ति' अशा स्थितीत 'इतथ लोप परस्मैपदेषु' सू० ३४२६ या सूत्रानें 'ति' प्रत्ययातील इका-राचा लोप करून 'लेटोऽडाटि' सू० ३४०७ या सूत्रानें 'व्' प्रत्ययाला विकल्पें करून

‘अट्’ किंवा ‘आट्’ आगम केल्यावर ‘दधा+आत्’ व ‘दधा+अत्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘घोर्लोपो लेटि’ अशा ‘वा’ रहित सूत्रानें ‘घा’ धातूतील आकाराचा लोप केल्यावर ‘दध्+आत्=दधात्’ व ‘दध्+अत्=दधत्’ अशी वैकल्पिक इष्ट रूपें सिद्ध होतात. पण आगमशास्त्र अनित्य मानल्यास आणि त्यामुळें ‘त्’ प्रत्ययाला ‘अट्’ किंवा ‘आट्’ आगम न केल्यास, ‘घा’ धातूतील आकाराचा लोप केल्यावर ‘दध्+त्’ अशी दोन्हीं स्थिती होईल, व ‘अपस्तथोर्धः’ सू० २२८० या सूत्रानें ‘न्’ चे जागीं घकार होऊन ‘दध्ष्’ अशी स्थिति झाली असतां, ‘संयोगान्तस्य लोपः’ सू० ५४ या सूत्रानें अन्त्य घकाराचा लोप होऊन ‘दध्’ असें विकृत रूप होईल व ‘दधात्’ आणि ‘दधत्’ अशीं इष्ट रूप होऊं शकणार नाहीत तरीं रूपें सिद्ध होण्याकरिता ‘घोर्लोपो लेटि वा’ या सूत्रातील वामग्रहण आवश्यक मानावें लागेल, व आगमशास्त्र अनित्य मानलें असता, ‘त्’ प्रत्ययास आगम न परतेवेलीं ‘घा’ धातूतील आकाराचा विकल्पकसून लोप न केला तरच, ‘दधा+त्=दधात्’ असें रूप सिद्ध होऊं शकेल. तरीं पण ‘दधत्’ असें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही; विकल्पकसून ‘घा’ धातूतील आकाराचा लोप केला व ‘त्’ प्रत्ययास आगम केला तरच तसें रूप सिद्ध होऊं शकेल. पण ‘घोर्लोपो लेटि वा’ या सूत्रातील ‘वा’ ग्रहण आवश्यक मानल्यास, वरील भाष्यानीं विरोध येणार. म्हणून तसें मानतां येत नाही हें उघड आहे. सारांश प्रत्याख्यानपरभाष्यावरून हें सिद्ध होतें कीं आगमशास्त्र अनित्य नाही आणि त्यामुळें ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ ही परिभाषा मानता येत नाही.)

एतेन यत्कैयटेन केचिदित्यादिनास्यैव घाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापक-
तोक्ता सापि चिन्त्या । प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् ।

(‘घोर्लोपो लेटि वा’ या सूत्रात) जें ‘वा’ ग्रहण केले आहे तें कित्येक वैयकरणाच्या मतें ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक आहे असें जें कैयटानें म्हटलें आहे तें देखील खरोबर मानतां येत नाही; कारण तसें मानल्यास, प्रत्याख्यानपरभाष्यानीं विरोध येईल. (भाष्यकारांनीं ‘वा’ पदार्थ प्रत्याख्यान केलें असल्यामुळें, तसें प्रत्याख्यात पद ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक मानणें हें, प्रत्याख्यानपरभाष्य चूक आहे असे म्हणण्यासारखें, होईल. पण भाष्य चूक आहे असे म्हणण्याचा कोणामहि अधिकार नाही.)

चक्षिडो ङकारम्यान्त इदित्याभावसम्पादनेन धारितार्थाच्च ।

‘चक्षिद्’ यातील ङकार ‘चक्ष्’ धातु इदित् नाही असें दर्शवीत असल्यामुळे, ङकार ग्रहण चक्षितार्थ ठरत. (व ते ङकारग्रहण ‘अनुदात्तोत्प्राध्वनमात्मनेपदमनित्यम्’ या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाही) धातुपाठोत ‘चक्षिद्’ असा धातु पठित न परता ‘चक्षि’ असा धातु पठित केला असता तर, तो इदित्

मानला जाऊन ' इदितो नुम् धातो ' सू० २२६२ या सूत्रान्वये त्याला नुमागम होऊन विभूत रूप झाले असते तसें न व्हावे म्हणून ' चक्षिद् ' असा धातु धातुपाठात पडित पेला आहे, आणि अशा रीतीन ' चक्षिद् ' यातील छकार चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त द्वित्करण परिभाषा ९७ चे ज्ञापक मानता येत नाही)

तनादिसूत्रे कृष्प्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च ॥

' तनादि कृष्म्य ड ' ३-१ ७९ या सूत्रातील भाष्यात त्या सूत्रातील ' कृष् ' या पदाचे भाष्यकारांनी प्रत्यारथान केले आहे (म्हणून त्या सूत्रात केलेले कृष् प्रहण नाहीच असें मानले पाहिजे, आणि त्यामुळे ते प्रत्यापत्तात ' कृष् ' प्रहण ' शणकार्यमनित्यम् ' या परिभाषेच ज्ञापक मानता येत नाही.)

परिभाषा ९९ व १००

एवमेव—

याच प्रमाणे खाली दिलेल्या दोन परिभाषा (कि येक प्राचीन वि्याकरण पंडित करितात)

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ९९ ॥

" सूत्रात अतिदेशाने सांगितलेले कार्य अनित्य समजावे "

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिद्विविधिश्च बभूवन् ॥ १०० ॥

" लोपविधायक व इद्विविधायक सूत्र इतर कार्ये सांगल्या सूत्राच्या मानाने बलवत्तर असतात "

(अमुक कार्यासारखे दुसरे कार्य व्हावे असे ज्या सूत्राने सांगितले असे त्याला आतिदेशिकविधि म्हणतात. जसे ' लोटो लङ्वात् ' सू० २१९१ या सूत्राने लङ्कारात अस कार्य होते तसेच कार्य लोटकाराने वारें असे सांगितले अथवा मुद्दे, हे सूत्र आतिदेशिकविधिचे उदाहरण आहे अन्यत्रास वर ज्या गेन परिभाषा सांगितल्या आहेत त्याची ज्ञापक निली नाहीत अन्यत्रास या परिभाषा अन्य नमूदा, मुळ त्याने कदाचित् या परिभाषाची ज्ञापक दिली नव्हते पण दीर्घकारांनी या दोन्ही परिभाषाची ज्ञापक सांगितली आहेत (१) ' लोटो लङ्वात् ' हे सूत्र २० ९९ चे ज्ञापक मानले आहे ' लोटो लङ्वात् ' असे सूत्र न बघिता, ' लङ्वात् ' एवढेच लक्षणसे सूत्र बरी पळे असे तसा काम मागें असे, असे अय्यु देवेंद्र ज्याअर्थी ' लोटो लङ्वात् ' असे मोठे अतिदेशिकयक सूत्र रचते आहे त्या अर्थी अतिदेश हा साक्षात् सिध्दान्ताहून भिन्न अर्थचा वेगळ मावज पडिजे, मराना

साक्षात् विधानानें जसें निरय कार्य होतें तसें आतिदेशिकविधानानें होत नाही-
 म्हणजे आतिदेशिककार्य इच्छित् स्थलीं होत देखील नाही-असें मानलें म्हणजे ' जुह-
 वतु ' हें रूप सिद्ध होतें. ' जुहु + क्षि ' अशा स्थितींत, ' लोटो लङ्वत् ' या अति-
 देशामुळे, ' सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च ' सू० २२२६ या सूत्रानें ' क्षि ' चे जागीं ' जुस् '
 आदेश पावला आहे. पण आतिदेशिककार्य अनिरय असल्यामुळे, ' क्षि ' चे जागीं
 ' जुस् ' आदेश न होता ' अद्भ्यस्तत् ' सू २४७९ व ' एरुः ' सू० २१९६ या
 सूत्रानीं ' क्षि ' चे जागीं ' अतु ' असा आदेश होऊन ' जुह्वतु ' असें रूप सिद्ध
 होतें असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात. वास्तविक पाहिलें असता, ' आतिदेशिकम-
 निरयम् ' ही परिभाषा न मानली तरी, ' जुह्वतु ' असें रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं
 अडचण येत नाही; कारण ' सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च ' या सूत्रांत ' सिच् ' चें प्रहण
 केलें असल्यामुळे व ' सिच् ' हा डित्लुङ्लफारांतच होत असल्यामुळे, ' सिच् '-
 च्या साङ्घर्षामुळे ' अभ्यस्त ' पदानें डित्लफारांत होणाऱ्या अभ्यस्ताचेंच प्रहण
 होऊं शकतें, व तशा अभ्यस्त घातूपुढेंच ' क्षि ' प्रत्यय आल्यास त्याचे जागीं
 ' जुस् ' आदेश होतो असा ' सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च ' या सूत्राचा अर्थ केल्यास, लोट-
 लफारांत अभ्यस्त घातूपुढें येणाऱ्या ' क्षि ' प्रत्ययाचे जागीं ' जुम् ' आदेश होऊं शकत
 नाही व वर दाखविलेली अडचण दूर होते. सारांत ' लोटो लङ्वत् ' हें सूत्र प० ९९
 चें जे शापरक मानलें आहे तसें तें शापरक मानतां येत नाही, व त्यामुळे प० ९९
 स्थापित होत नाही म्हणून ती स्थिकाराहं नाही इतर वैयाकरणांच्या मते, ' आति-
 देशिकमनिरयम् ' या परिभाषेचें ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ हें सूत्र
 शापरक आहे. त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, ' स्थानिवदादेशः '
 सू० ४९ असें सूत्र असून देखील ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र केलें असल्या-
 मुळे, हें सूत्र या परिभाषेचें शापरक ठरतें व ते म्हणतात की या परिभाषेचें फल हें
 आहे की ' उभये ' या उदाहरणांत, ' जम् ' प्रत्यय पुढें अमती, वैकल्पिक सभे-
 नाममंजा प्राप्त न होता, निरय सर्वनाममंजा प्राप्त होत ' उभ ' दादाहून ' संस्थायाः
 भययो तयप् ' सू० १८४३ या सूत्रानें पावल्लेख ' तयप् ' प्रत्ययाचे जागीं ' उभा-
 दुदासो नियम् ' सू० १८४५ या सूत्रान्वये ' अयच् ' आदेश केल्यावर, ' अयच् '
 हा स्थानिवद्भावांन ' तयप् ' आहे असें मानल्यास, ' प्रथमपरमतयादा ' सू० २२६
 या सूत्रान्वये ' उभय ' दादाम्, ' जम् ' प्रापय पुढें अमती, विश्वेष्टेष्टम्न सर्वनाम-
 मंजा प्राप्त होत, पण ' स्थानिवदादेशः ' या अनिदेशविधायक सूत्रानें मागितले
 अनिदेशिककार्य अनिरय असल्यामुळे, त्याच्या विश्वेष्टेष्टम्न सर्वनाममंजा न होतो,
 निरय सर्वनाममंजा होत. परंतु हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण ' उभय ' दाद
 सारांदिगांत पठित असल्यामुळे व तथैव ' उभ ' दादाहून जो ' अयच् '
 प्रत्यय होतो तो तययाचे जागीं होणारा आदेश असून स्वतंत्र निराण्य
 प्रत्यय अययाचांनी मानल्या असल्यामुळे, त्याच्या ' प्रथमपरम ' या सूत्रान्वये

इडागमकार्यं, इतर कार्यांच्या अपेक्षेनें, प्रथम होतें पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं, कारण भाष्यकारांनीं 'आर्धधातुरूस्येद्' या सूत्रात 'नेङ्गशि कृति' या सूत्रातून इट्ची अनुवृत्ति होत असता देखील पुन्हा जे इट्ग्रहण केले आहे त्याची सार्थकता भिन्न रीतीनें दाखविली आहे त्याचें म्हणणें असें आहे कीं इट्चा गुण किंवा वृद्धि न हाता तो इट् इट्‌रूपांनंच कायम राहावा या वरिता 'आर्धधातुरूस्येद्' या सूत्रांत इट्ग्रहण केले आहे आणि अशा रीतीन तें इट्ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, इडागम सर्वांच्या पूर्वी होतो या अर्थाचें, तें इट्ग्रहण, ज्ञापक मानता येत नाही. दुसरें असें कीं भाष्यकारांनीं सिद्धांत सांगतेवर्ळा 'आर्धधातुरूस्येद्' या सूत्रातील इट्चें प्रत्या-
ख्यान केले आहे त्यामुळे ह्या सूत्रात 'इट्' नाहींच असें मानणें भाग आहे, प तें प्रत्याख्यात केलेल इट्ग्रहण 'सर्वविधिभ्यो इङिधिर्बलवान्' या परिभाषेच ज्ञापक मानता येत नाही. माराश ही परिभाषा ज्ञापकसिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ती स्वीकाराई नाही)

इत्यादि भाष्यानुक्तं योज्यम् ॥ स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽस्ताभ्येवेत्य-
न्यत्र विस्तरः ॥

बरील दोन्ही परिभाषा भाष्यांत पडित नाहींत हें लक्षात ठेवावें. 'स्वायम्भुवम्' हा लौकिक प्रयोग अमुद्ध आहे. या सबधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १०१

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्काशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह—

'हन्' धातूच्या यङ्लुकाचें आशीर्लिङाचें रूप करिताना ('हन्' असा धातु राहत नसून 'जङ्घन्' असा यङ्लुकांत धातु होत असल्यामुळे, 'हनो वध लिङि' सू० २४३१ या सूत्रानें 'हन्' चे जागीं होणारा) वधादेश होणार नाहीं. म्हणून (त्रित्येक वैयाकरण) ही परिभाषा सांगतात —

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

" सूत्रांत धातु उच्चारून त्या धातूम काही कार्यं सांगितलें असल्यास, तें कार्यं त्या धातूच्या यङ्लुकामहि होत "

पाष्टद्वित्वस्य द्विप्रयोगात्प्रसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृति-
रूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुर्धात्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसि-
द्धिरिति । तदपि न । भाष्येऽदर्शनात् ।

अष्टाध्यायीया मनुष्या अभ्यासाने जे द्विवचनकार्ये सांगितले आहे त्याप्रमाणे, मूळ धातूचा दोनदा प्रयोग करावा असा मिथ्यामूल अमत्यामुळे, दोन वेळ उच्चारलेला-महणजे माभ्यास-धातु मूळ धातूच आहे हा जो म्यास आहे हा म्यापानेच ही परिभाषा मिळू होती. (महणूनच, यदुत्तुकांत दोन वेळ उच्चारलेला माभ्यास 'हन्' धातु मूळ 'हन्' धातूच आहे असे समजून त्या दोहोंचे जागी आशीर्लिङांत यथादेश होती, य 'वयान्' असे 'हन्' धातूचा यदुत्तुकाचा आशीर्लिङाचे रूप सिद्ध होते असे कियेक यथाकरण महणतात.) असा मिथ्यामूल आहे महणूनच, 'उदुधि' इत्यादि स्थळी, द्विप्र केव्यावर 'धि' हा आदेश होतो. ('११' सू. २१०९ हा सूत्राने, 'हु' धातूचे द्विप्र केव्यावर, 'उदु + हि' असा स्थिताने, 'हुमत्प्यो द्वेधिः' सू. २४२५ हा सूत्राने, 'हि' प्रत्ययाचे जागी 'धि' असा आदेश होतो. वास्तविक पाहिले असता, 'ह' धातूपुढे 'हि' प्रत्यय आल्यास, त्या प्रत्ययाचे द्विजागी 'धि' असा आदेश द्यावा असे 'हुसक्यः' हा सूत्राने सांगितले आहे 'उदु + हि' हा उदाहरणांत 'हि' हा प्रत्यय 'हु' धातूपुढे नसून 'उदु' पुढे आहे. महणून 'हि' चे जागी 'धि' असा आदेश होऊ नये परंतु द्विवचन कर्मन दोनदा-उच्चारलेला माभ्यास धातु मूळ धातूच मानावा असा नियम अमत्यामुळे, 'उदु' हा 'हु' च आहे असे समजून, त्याचापुढील 'हि' प्रत्ययाचे जागी 'धि' असा आदेश होतो.) पण ही परिभाषा देखील स्वीकारता येत नाही. कारण ती भाष्यांत केंडेच आढळत नाही.

किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तन्ययोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वयो धने मानाभावः ॥ अत एव द्यतेदिगीति सूत्रेऽस्तेः परत्याद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे पूर्वस्य ध्रवण प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषयसतम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदुत्तरात्पैकाद्द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्का-र्यप्रवृत्तियोंभ्या ॥

दुसरे असे की, पद्याध्यायांत सांगितलेल्या पूर्वीच द्विवचनसिद्धान्तावरून जरी अभ्यास व धातु हा दोहोंपैकी, प्रत्येकास मूळ धातूच मानावा असे मिळू होत असते तरी, अभ्यास व धातु हा दोहोंच्या समुदायास मूळ धातु मानावा असे मानण्यास कोहीच प्रमाण नाही. समुदायास मूळ धातु मानता येत नसल्यामुळेच, 'द्यतेदिगी लिटि' ७-४-९ हा सूत्रावरील भाष्यांत, द्विवचनाचे सूत्र परमून अमत्यामुळे, 'अम्' धातूचे प्रथम द्विवचन केल्यास य नेतर उत्तरव्यंशाचे जागी 'म्' असा आदेश केल्यास, पूर्वव्यंशाचे ध्रवण होण्याची आपत्ति येईल अशी दावा उपास्थित करून, भाष्यकारांनी हा शक्येचे निवारण विषयमसमी मानून केले आहे. ('अम् + लिट्' हा स्थिताने, 'लिटि चात्तरनभ्यासस्य' सू. २१०३ हा सूत्राने द्विवचन प्राप्त

होतें, व तसेंच 'अस्तेभू' सू २४७० ह्या सूत्राने 'अस्' चे जागी 'भू' हा आदेश होणें प्राप्त होतें. 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' हें परमूत्र असल्यामुळें, त्याने होणारें द्वित्वकार्य प्रथम केल्यास, 'अस् + अस्' अशी स्थिति होईल, व नंतर 'अस्तेभू' ह्या पूर्वसूत्रान्वये, 'अस्' धातूचे जागी म्हणजे उत्तरखंडाचे ठिकाणी 'भू' असा आदेश केल्यास, 'अस् + भू' अशी स्थिति होऊन लिट्याच्या रूपात पूर्वखंडाचें - म्हणजे 'अस्' ह्या अभ्यासाचें—ध्वन होईल अशी शका भाष्यकारांनीं उपस्थित केली आहे, व ह्या शकेचे निवारण अशा रीतीनें केले आहे की, 'अस्तेभू' हें सूत्र 'आर्धधातुके' ह्या अधिकारात पठित असल्यामुळें, ह्या सूत्रात 'आर्धधातुके' हें अधिकार सूत्र अनुवृत्त होत व त्यामुळें 'आर्धधातुके अस्तेभू' असें तें सूत्र पठित केलें पाहिजे, व ह्या सूत्रातील 'आर्धधातुके' ह्या पदाचा अर्थ 'आर्धधातुके परे'—म्हणजे 'आर्धधातुक प्रत्यय पुढें अमता'—असा न करिता, 'आर्धधातुके' ही विषयमसमी समजावी तसें समजल्यास, 'आर्धधातुके' ह्याचा अर्थ 'आर्धधातुके विषये'—म्हणजे आर्धधातुकाच्या विषयात = 'आर्धधातुक प्रत्यय लावण्याचा प्रसंग आला असता'—असा होतो. असा अर्थ केला म्हणजे, आर्धधातुक 'लिट्' लावण्याचा प्रसंग आला असता, प्रथम 'अस' चे जागी 'भू' असा आदेश करून मग 'लिट्' लावावा, व त्यानंतर द्विवचन करावें असा सूत्रार्थ होऊन इष्ट रूप सिद्ध होतें) तुमच्या-म्हणजे शंकाकाराच्या-म्हणण्याप्रमाणें 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या न्यायान्वये पूर्वोत्तरखंडरूप समुदायास धातु मानल्यास, ह्या समुदायाचे ठिकाणी 'भू' असा आदेश करण्याची आपत्ति येईल व बरील भाष्यात केलेलें समाधान असणें दरेल. (अस् + अस्' या समुदायाचे ठिकाणी 'भू' असा आदेश केल्यास, स्थानिवद्भावांनीं 'भू' हा साभ्यास धातु होईल व त्यामुळें 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' हें जें अनभ्यास धातूस लागू पडणारें सूत्र आहे तें सूत्र त्या साभ्यास 'भू' हा लागू पडणार नाही, आणि तसेंच 'एद्वय लक्षणस्य सत्प्रवृत्ति' या न्यायान्वये एकदा द्विवचन झालें असल्यामुळें पुन्हा 'भू' चे द्विवचन होऊ शकणार नाही. त्यामुळें 'अस् + अस् + लिट् = भू + लिट् = भू + णल् = भौ + अ = भाव् + अ = भाव' असें विकृत रूप होईल, आणि प्रथम 'अस्' चे जागी 'भू' हा आदेश करून, व नंतर 'लिट्' लावून द्विवचनादि कार्य करावीं असें जें भाष्यकारांनीं मागितलें आहे त्या म्हणण्याशी विरोध येईल) म्हणून धातूला मानून जें कार्य होणें सूत्रात सांगितलें आहे तें कार्य उत्तरखंडांत असणाऱ्या धातूच्या मानून केलें पाहिजे.

भूसुयोरित्यस्य तदन्ताद्भ्येत्यर्थात् प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य योभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः ।

(ग्रन्थकारांनीं वर असें म्हटलें आहे कीं ही परिभाषा भाष्यांत पठित तिचा अतिशय नमल्यामुळें स्वीकाराई नाही. यावर दावाकार असें म्हणतो कीं हें म्हणणें बरो

वर नाही, कारण 'दायतिद्वर्ति' ७४-६५ या सूत्रावरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, जरी 'भूसुवोस्तिटि' या गुणनिषेधक सूत्राने मूळ धातु 'भू' व 'सू' यांचा निर्देश केला आहे तरी भाष्यकारांनी त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'भू' धातूने त्या धातूच्या यङ्लुकांत प्रकृतीच ग्रहण केले आहे, व त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य होती हे ध्वनिन होते, आणि म्हणून ही परिभाषा स्वीकारणे योग्य आहे त्या भाष्यात भाष्यकार असं म्हणतात 'योभूस्त्विति किं निपात्यते । भवतेयङ्लुगन्तस्या-
गुणश्च निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणश्च भूसुवोस्तिट्वाति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति ।' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की 'योभूतु' हे रूप, 'दायतिद्वर्ति' या सूत्रात जी निपातित रूपे पठित आहेत त्या रूपात पठित वरण्याची गरज नव्हती, कारण 'भूसुवोस्तिटि' या सूत्राने 'भू' धातूस गुणनिषेध सांगितला असल्यामुळे, त्या सूत्रान्वयेच 'योभूतु' हे रूप सिद्ध होते पण ज्या अर्था त्या रूपाचा निपातित रूपामध्ये पाणिनीने पाठ केला आहे त्या अर्था तो पाठ नियमार्थ आहे असे समजावे-म्हणजे 'भूसुवो' या सूत्राने सांगितलेल्या गुणनिषेध केवळ वेदात 'योभूतु' पदव्याच रूपामे लागू पडतो व ती गुणनिषेध त्या धातूच्या यङ्लुकाच्या इतर रूपास वेदात देखील लागू पडत नाही व लौकिकप्रयोगाला तर मूळीच लागू पडत नाही. सारांश भाष्यकारांनी प्रकृतपरिभाषा लक्षात घेऊनच वरील भाष्य लिहिले आहे हे स्पष्ट आहे. जर त्यांना प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती तर मूळ धातूस लागणारे 'भूसुवोस्तिटि' हे गुणनिषेधक सूत्र 'भू' धातूच्या यङ्लुकाच्या रूपास त्यांनी लावले नसते-असा दावाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या दावेला प्रत्यकार असं उत्तर देतात की, 'भू' किंवा 'सू' धातु ज्या अङ्गाच्या अन्ती आहे अशा अङ्गापुढे सार्वधातुक 'तिट्' प्रत्यय आल्यास, त्या अङ्गातील अन्य स्वराच्या गुण होत नाही असा 'भूसुवोस्तिटि' या सूत्राचा अर्थ लक्षात घेऊन भाष्यकारांनी वरील भाष्य लिहिले आहे, व तसा त्या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे, ते सूत्र 'भू' धातूच्या यङ्लुकाच्या रूपांना देखील लागू पडणारे सूत्र ठरत असल्यामुळे, वरील भाष्य, प्रकृतपरिभाषा न मानून देखील, खरेच ठरते, व त्यामुळे भाष्यकारांनी वरील भाष्य लिहिलेला प्रकृतपरिभाषा ध्वनित केला व त्याचा ती मान्य होती हे म्हणजे चूक ठरते. या पक्षीचे हे विवेचन लक्षात घेवल्यास, निचा ओ अर्थ पुढे देला आहे तो नीट ध्यानात घ्यायला येईल) 'भू' किंवा 'सू' ज्या अङ्गाच्या अन्ती आहे त्या अङ्गाच्या

(धातूंचे द्विवचन केलें असतां साम्यास समुदायाला धातु मानतां येत नाही आणि तसेंच प्रकृतपरिभाषा नाही) म्हणून ' हन् ' धातूच्या यङ्लुकाच्या आशीर्लिङाचीं ' वध्यात् ' इत्यादि रूपे होताना असें जें माधव इत्यादि वैयाकरणांनीं गटलें आहे तें बरोबर नाही (कारण ' हन् हन् ' या समुदायास वर सांगितल्याप्रमाणें धातु मानतां येत नसल्यामुळे, त्या समुदायाचे जागीं ' हनो वध लिङि ' या सूत्रान्वये वधदेश करितां येत नाही तसेंच तें सूत्र मूळ ' हन् ' धातूला लागू पडणारें असल्यामुळे व प्रकृतपरिभाषा स्वीकाराई मानली नसल्यामुळे, तें सूत्र ' हन् ' धातूच्या यङ्लुकाच्या रुपांना लागू शकत नाही, म्हणून ' हन् ' धातूच्या यङ्लुकाच्या आशीर्लिङाचें रूप, ' वध्यात् ' असें न होतों, ' वङ्घन्यात् ' असें होते.) या संवधाने इतर मन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १०२

यद्यपि ननु वृद्धिर्यस्याच्चामादिरित्यत्रेत्परिभाषोणस्थितौ शालीयाच-
सिद्धिरत आह—

'वृद्धिर्यस्याच्चामादिः' सु० १३३५ या सूत्रांत ' इको गुणवृद्धी ' सू० ३४ ही परिभाषा उपस्थित झाल्यास, ' शालीय ' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. ('वृद्धिर्यस्याच्चामादिः' या सूत्रांत ' वृद्धि ' शब्द वापरला असल्यामुळे, ' इको गुणवृद्धी ' ही परिभाषा तेथें उपस्थित होऊन 'वृद्धि' शब्दाशीं एकवाक्यतापन्न झाली असतां, त्या सूत्राचा ' यस्य अर्चा आदिः इकः स्थाने वृद्धिः तत् वृद्धम् '—म्हणजे इकाचे स्थानीं होणारी वृद्धि ज्या शब्दाचा आदि स्वर आहे त्या शब्दाला ' वृद्ध ' संज्ञा प्राप्त होते—असा अर्थ होईल, व त्या सूत्राचा असा अर्थ केल्यास, ' शाला ' या शब्दांतील आद्यच् इकाचे जागीं होणारा वृद्धिरूप स्वर नसल्यामुळे, ' शाला ' या शब्दाला वृद्धसंज्ञा प्राप्त होणार नाही, व त्यामुळे ' वृद्धाच्छः ' सु० १३३७ या सूत्रान्वये त्याला ' छ ' हा प्रत्यय होणार नाही आणि ' शालीयः ' असें इष्टरूप सिद्ध होणार नाही. तसें न व्हावें) म्हणून (कित्येक वैयाकरण) ही परिभाषा सांगतातः—

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०२ ॥

“ विधेयाच्या विशेषणाच्या अर्थाचा संक्षेप किंवा नियमन करण्याकरितां—म्हणजे त्याचा अर्थ ठरविण्याकरितां—परिभाषा उपस्थित होते—म्हणजे त्याशीं संबद्ध अथवा अन्वित होते. अनुवादाच्या—म्हणजे उद्देशाच्या विशेषणाच्या—अर्थाचें नियमन करण्याकरितां परिभाषा उपस्थित होत नसते—म्हणजे तसा विशेषणाशीं संबद्ध किंवा अन्वित होत नसते. ”

(या परिभाषेचा घर जो अर्थ देला आहे तो अक्षरशः अर्थ केना नसून पुढील पक्षांत ग्रन्थकारानें या परिभाषेचा जमा अर्थ सांगितला आहे त्याच्या अनुरोधानें केला आहे. यास्तीवक या परिभाषेचा अक्षरार्थ असा आहे की विशेषाच्या दिश्यां परिभाषा उपस्थित होते, अनुशाखाचे दिश्यांनी ती उपाधित होत नाहीं—म्हणजे परिभाषा विशेषाची निशामिती होत असून उद्देश्याची निशामिती होत नाहीं. या परिभाषेतील 'विधि' शब्दाचा 'विधायक' असा अर्थ नसून 'विधेय' असा अर्थ आहे, व लक्षणावृत्तीने त्या शब्दाचा अर्थ 'विधेयविशेषण' असा समजावा त्यामुळे 'विधेय परिभाषा उपनिवृत्ते' या वाक्याचा 'विधेयविशेषणनिशामिती परिभाषा भवति' असा अर्थ होतो त्याचप्रमाणे, या परिभाषेतील 'अनुवाद' या पदाचा लक्षणावृत्तीने 'अनुवाद्यविशेषण' असा अर्थ पडावा व तसा अर्थ घेला म्हणजे 'तानुवादे' या पदाचा 'अनुवाद्यविशेषणनिशामिती परिभाषा न भवति' असा अर्थ सिद्ध होतो असा जो लक्षणावृत्तीने घर दीन पदाचा अर्थ केला आहे तो सक्षात ठेवला म्हणजे पुढील पक्षांत ग्रन्थकारानें या परिभाषेचा जो अर्थ केला आहे तो नीट ध्यानांत घ्यायला येईल.)

अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामिका परिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः ॥

अनूद्यमानाच्या—म्हणजे उद्देश्याच्या—विशेषणाचे दिश्यांनी, त्या विशेषणाच्या अर्थाचा सकोच अथवा निवसन करणारी परिभाषा उपस्थित—म्हणजे प्रकृत—होत नसते असा (या परिभाषेतील 'अनुवाद' या पदाचा) अर्थ आहे. (हा जो ग्रन्थकारानें प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थाचा घरून आपण 'वृद्धिर्द्वयस्याचामादि' या सूत्राचें विशेषण करू. या सूत्रात 'वृद्धम्' हें विधेय असून, 'तत्' हें उद्देश्य आहे, व 'वृद्धिर्द्वयस्याचामादि' हें वाक्य त्या उद्देश्याचें विशेषण आहे. या विशेषणाचा अर्थान 'वृद्धि' हें पद घातलें आहे व त्या पदाला लागू पडणारी 'इको गुणवृद्धी' ही परिभाषा आहे. ती परिभाषा 'वृद्धि' शब्दाच्या लावन त्या शब्दाचा अर्थ केव्हास, 'इकोला होणारी वृद्धि' असा त्या पदाचा अर्थान्वित अर्थ करिता लागेल व तसा अर्थ केव्हास, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, 'शाला' या शब्दास वृद्धसंज्ञा प्राप्त होणार नाहीं व 'वृद्धाच्छ' हें सूत्र लागू पडणार नाहीं, आणि त्यामुळे 'शालीव' असें इष्ट रूप मिळ होऊ शकणार नाहीं परंतु 'अनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत' असा नियम घालून देणारी प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे व 'वृद्धि' हें पद विशेष दिव्वा उद्देश्य नसून उद्देश्याचें व विशेषणभाव आहे त्यात निर्विद्वेद केलेले असल्यामुळे, त्या 'वृद्धि' शब्दाच्या अर्थाचा सकोच करण्याकरिता 'इको गुणवृद्धी' ही परिभाषा प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं, व त्यामुळे, 'वृद्धिर्गदेषु' या वृद्धिसंज्ञाविधायकसूत्रात 'वृद्धि' शब्दाचा जो अर्थ सांगितला आहे त्या अर्थान्वयेच 'वृद्धिर्द्वयस्याचामादि' या सूत्रातील 'वृद्धी' पदाचा अर्थ केला पाहिजे, व तसा अर्थ केव्हास, 'शाला' या प्रातिपदिकान 'आ' हा वृद्धिसंज्ञक वाक्य अयन्यामुळे, त्या प्रातिपदिकान 'वृद्ध' मत्वा प्राप्त होते व

‘युद्धाच्छः’ हें सूत्र लागून ‘शालीयः’ असें इष्टरूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही.)

विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्यन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्ययस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्ययस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम् ॥

विधेयाला उपकारक-गृहणजे विधेयाचा अर्थ निश्चितपणें ठरविण्याकरितांच रचलेल्या—परिभाषांचा, विधेय असिद्ध—गृहणजे साध्य—असल्यामुळें, जरी विधेयाशीं साक्षात् अन्वय होणें अयंभवनीय आहे तरी त्या, विधेयाच्या विशेषणाचा—गृहणजे उद्देश्याचा—अर्थ निश्चितपणें ठरवून चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, (व अशा रीतीनें त्यांची आकांक्षा पूर्ण होत असल्यामुळें) त्या उद्देश्याच्या विशेषणाशीं अन्वित होऊन त्याच्या अर्थाचें नियमन करतात असें गृहणण्यास कोणतेंहि प्रमाण नाही. पाश्यायान्वयें प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होते—गृहणजे याच म्हायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (पाणिनीय व्याकरणशास्त्राचा उद्देश इष्टरूपें कशा रीतीनें सिद्ध होतात हें सांगण्याचा असल्यामुळें, पाणिनीनें उद्देश्यविधेयघटित सूत्रें रचलीं आहेत—गृहणजे प्रत्येक कार्यविधायक सूत्रांत उद्देश्य व विधेय असून अमुक शास्त्राला अमुक प्रकारचें कार्य व्हावें असें सांगितलें आहे. उद्देश्य व विधेय या दोहोंमध्ये विधेय प्रधान असून उद्देश्य अप्रधान असतें, व उद्देश्य विधेयाचें विशेषण असून सिद्ध असतें आणि विधेय साध्य असतें. विधायकसूत्रांशीं गुक्वावयतापन्न होऊन त्यांचा अर्थ निश्चितपणें ठरविणें या करितां परिभाषा निर्माण केल्या असल्यामुळें, सूत्रांत जें प्रधानरूपानें निर्दिष्ट आहे त्याशीं त्यांचा अन्वय होणें योग्य आहे. सूत्रांत विधेय प्रधान असतें हें नुक्तेंच वर सांगितलें आहे. पण विधेय सिद्ध नसून साध्य असल्यामुळें—गृहणजे त्याला अजून अस्तित्व प्राप्त झालें नसल्यामुळें व तें पुढें सूत्रनिर्दिष्ट कार्य झाल्यावर प्राप्त होणारें असल्यामुळें—जेथें परिभाषेचा विधेयाशीं साक्षात् अन्वय होणें संभवत नाही तेथें ती विधेयाशीं साक्षात् अन्वित असलेलें जें त्याचें विशेषण—गृहणजे उद्देश्य—त्याशीं अन्वित होऊन, विशेषणद्वारा विधेयार्थ निश्चित करण्यास प्रवृत्त होते; व उद्देश्याशीं अन्वित होऊन ती चरितार्थ होत असल्यामुळें, जें विधेयाशीं साक्षात् संबंद नसून उद्देश्याशीं साक्षात् संबंद आहे अशा उद्देश्याच्या विशेषणाशीं अन्वित होण्याची तिला आकांक्षा उरत नाही. गृहणून प्रकृतपरिभाषेतून टीकाकार असा मतितार्थ काढतात कीं ‘परिभाषया प्रधानविधिसंस्कारे कर्तव्ये यावती परम्परा नाप्राप्ता (आवश्यकी) ततोऽधिकपरम्परा परिभाषाप्रवृत्ति न प्रयोज्यति’—गृहणजे प्रधान जें विधेय त्याला संस्कार करणें व त्याचा अर्थ निश्चितपणें ठरविणें हें परिभाषेचें प्रयोजन असल्यामुळें, परिभाषा प्रवृत्त होण्यास जेवढ्या परंपरेची आवश्यकता आहे त्याहून अधिक परंपरा त्या परिभाषेच्या प्रवृत्तीस कारणीभूत होत नाही. विषय वटिण असल्यामुळें ती स्पष्ट होण्याकरितां आपण ‘इदं

किञ्चोदीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम् ।
अन्यथा पृष्ठी स्थाने इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ।

(' प्रधानाप्रधानयोः ' प. १०६ या न्यायाच्या आधारावर ही परिभाषा गचली असून ती युक्तिसिद्ध आहे असे ग्रन्थकारांनीं पूर्वी गृह्यले आहे, आतां ग्रन्थकार असे सांगतात कीं, प्राचीन वैयाकरणांच्या मते, ही परिभाषा युक्तिसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहे व प्राचीन वैयाकरण तिचें जें ज्ञापक देतात तें ग्रन्थकार या पंक्तीत सांगतात) दुसरे असे कीं ' उदीचामातः स्थाने ' सू० ४६५ या सूत्रांत केलेले ' स्थाने ' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर, (' आतः ' ही पृष्ठी असल्यामुळे तिच्यापुढें) ' पृष्ठी स्थानेयोगा ' या परिभाषेप्रमाणे, ' स्थाने ' या शब्दाचा अप्याहार होऊं शकलाच असता (व ' आतः ' याचा अर्थ ' आतः स्थाने ' असा झालाच असता व वरील सूत्रात ' स्थाने ' हें पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती,) व ते पद स्वर्ण ठरण्याची आपत्ति येते हें उघड आहे. (' उदीचामातः स्थाने ' या सूत्रात ' प्रत्ययस्थात्सात्पूर्वस्थात् इदाप्यनुपः ' सू० ४६३ हें सूत्र अनुवृत्त होतें व त्यामुळे त्या सूत्राचा ' एकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽत्. स्थाने यो भत् तस्य कात्पूर्वस्य इत् वा स्यात् आपि परे ' असा अर्थ होतो. येथें ' इत् ' हें विधेय असून ' अतः ' हें उद्देश्य आहे—ग्रहणे अकाराचे जागीं इकारादेश होणें सांगितलें आहे—व ' अतः ' या उद्देश्याचें ' आतः स्थाने ' हें विशेषण आहे, व ' आतः स्थाने अतः ' याचा अर्थ ' आतस्थानिकस्य अतः ' असा होतो. येथें ' आतः ' व ' अतः ' या दोन्ही पृष्ठी आहेत व ' पृष्ठी स्थानेयोगा ' ही परिभाषा ' आतः ' व ' अतः ' या दोन्ही ठिकाणीं प्रवृत्त केल्यास, ' आतः, अतः ' यांचा अर्थ ' आतः स्थाने यः भत् तस्य स्थाने ' असा होतोच. मग पाणिनीनें ' आत ' या पदापुढें ' स्थाने ' या पदाचें ग्रहण का केले? या प्रश्नाचें उत्तर हेंच आहे कीं, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ' पृष्ठी स्थानेयोगा ' ही परिभाषा ' अतः ' या उद्देश्यपृष्ठीचे ठिकाणीं प्रवृत्त होऊन चरितार्थ झाली असल्यामुळे, ती ' आतः ' या उद्देश्यविशेषणपृष्ठीचे जागीं प्रवृत्त होऊं शकली नसती व ' आत. ' या पदाचा ' आतः स्थाने ' असा अर्थ होऊं शकला नसता. त्यामुळे पाणिनीला ' आत. ' या पदापुढें ' स्थाने ' हें पद घालवें लागलें व अशा रीतीनें ते ' स्थाने ' ग्रहण, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे चरितार्थ होऊन, प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरतें. जर ही परिभाषा नसती तर ' स्थाने ' ग्रहण घरील सूत्रांत स्वर्ण ठरले असतें. अशा रीतीनें प्रकृतपरिभाषा जाणित होते असे प्राचीन वैयाकरण ग्रहणात)

तत्र । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादी व्यङ्गः सम्प्रसारणमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्याल्लोपोऽन इत्यादी चतस्रा व्यभिचरितत्वात् । माथ्यानुक्तत्वाच्च । स्थानसम्यग्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य पृष्ठी स्थाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्त्येन त्वदुक्तज्ञापकसम्भवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव ॥

भाष्यात भाष्यकारांनीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, पाणिनीयसूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या पष्ठीचा स्थान्यादेशसंबंधरूप अर्थ सांगण्यास तें सूत्र आवश्यक नाही (कारण एका द्वादशाचा दुसऱ्या द्वादशाशीं स्थान्यादेशरूपसंबंधच संभवतो, दुसरा कोणताहि संबंध संभवतच नाही; व अशा रीतीनें तो संबंध द्वादसामर्ण्यामुळे व अन्तरङ्गत्वामुळे व्यक्त होत असल्यामुळे 'पष्ठी स्थानेयोगा' हें सूत्र असण्याची काहींच गरज नाही. भाष्यकार म्हणतात 'ननु चोक्तम्-एकशतं पठ्यार्थाः, यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे पठ्यामुच्चारिताया प्राप्नुवन्तीति । नैव दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबंधा भार्या यौना मांसा, स्त्रीवाधेति । शब्दस्य तु शब्देन योऽन्योऽभिसंबंधो भवितुमर्हति-अन्यदतः स्थानात् ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'पष्ठीविभक्त्याचें शंभर अर्थ आहेत असें म्हटलें आहे. म्हणून सूत्रांत पष्ठीविभक्त्यन्त शब्द उच्चारणा असता, पष्ठीचे जेवढे म्हणून अर्थ आहेत ते सर्व एकदम उपस्थित होतील मग त्यापैकी कोणत्या अर्थाचें ग्रहण करावें? पण या शंकेत काहींच अर्थ नाही. जरी लौकिक व्यवहारात अनेक प्रकारचे संबंध दिसून येतात-जसें स्वस्वामिभावसंबंध, जन्मजनकभावसंबंध, गुराशिपरसंबंध, यजमान-याजपितृसंबंध इत्यादि-तथापि शब्दाचा शब्दान्तरार्थी स्थानसंबंधाखेरीज दुसरा कोणताहि संबंध संभवत नाही. 'असें म्हणून भाष्यकार पुढें असें म्हणतात कीं 'पष्ठी स्थानेयोगा' हे सूत्र स्थान्यादेशसंबंध सांगणारें सूत्र नसून, 'निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति' या अर्थाचें प्रतिपादन करणारें तें सूत्र आहे, व अशा रीतीनें भाष्यकारांनीं तें सूत्र प्रयात्पात केलें असल्यामुळे, ज्या सूत्राच्या भेदवापर 'उदीचामात स्थाने' या सूत्रांत केलें 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानलें आहे ते प्रत्याख्यातसूत्र नाहीच असें मानलें पाहिजे, व तसें मानण्यास,) 'उदीचामातस्थाने' या सूत्रांत केलें 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरूं शकत नाही त्या सूत्रात 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण स्पष्ट अर्थबोध होण्याकरिताच केलें आहे. (वास्तविक त्या सूत्रात 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण केलें नव्हतें तरी 'आत.' या पष्ठीचा 'आत स्थाने' अर्थाचा अर्थ झाला असता, तथापि स्वतंत्र महर्षि पाणिनीनें स्पष्ट अर्थबोध होण्याकरिता तो शब्द सूत्रात घातला आहे. अमुकच शब्द उदाहरून पाणिनीनें सूत्र रचलें पाहिजे होतें असें म्हणण्याचा आपणास मुळींच अधिकार नाही.)

किञ्च विधौ परिभाषेति प्रवाद इको गुणवृद्धो अचञ्च इत्यनयोर्वि. धीयत इत्यध्याहारमूलकोऽन्यत्र तु नास्याःपलमित्यन्यत्र विस्तर. ॥ १०२ ॥

'विधौ परिभाषा उपतिष्ठते' ही जी परिभाषा प्राचीन वैद्याकरणांनीं मानली आहे ती, 'इको गुणवृद्धी' व 'अचञ्च' सू- ३४ व ३५ या दोन सूत्रांत 'विधीयते' असा जो अध्याहार करावा त्यानें तेवढ्याकरिताच व त्या अध्याहाराच्या आधारावरच मानलेली आहे ही दोन सूत्रे मेलीतकरून इतर कोठेहि ही परिभाषा मानल्यानें,

वाहीच फलनिष्पत्ति होत नाही. ('इहो गुणवृद्धी' या सूत्रांत 'वृद्धिर्वाद्' य 'अदेद् गुण' या दोन पूर्वसूत्रांतून 'गुण' व 'वृद्धि' हे शब्द अनुवृत्त होत असून देखील पुन्हा या सूत्रात गुण व वृद्धि या शब्दांचे जे प्रयोग केले आहेत ते असाधारणी केले आहेत की जेथे गुण शिवाय वृद्धि हा शब्द विशेषकेंद्रीय उच्चारून गुण किंवा वृद्धि होतें सोपितें आहे-जसे 'वृद्धेर्वृद्धिः', 'विदेर्वृद्धिः' इत्यादि—तथाच शिवाजी 'इह' हे पष्ठान्त पद उपस्थित होतें, इतरत्र ते उपस्थित होत नाही; आणि म्हणूनच 'वृद्धिर्वात्स्याद्यामादि.' या सूत्रांत 'वृद्धि' शब्द विशेषकेंद्रीय उच्चारणा नमून वृद्धांचे विधान केले नसल्यामुळे, त्या सूत्रांत उद्देश्यकेंद्रीय उच्चारणेंत 'वृद्धि' या पदार्था 'इह.' हे पद अभ्यंत होऊं शकत नाही. मारांत 'विधीयते' या पदार्था 'इहो गुणवृद्धी' य 'अथवा' या दोन सूत्रांत जो अपवाद्वार करावा त्यासो त्याच्या भाषा-रापरच प्रकृतपरिभाषा फलित आहे; या परिभाषेच्या आधारवर तथा अपवाद्वार केला नाही हे लक्षांत देवावे. वरील विशेषनाराळन हे स्पष्ट होतं की प्रकृतपरिभाषा पाणिनीय किंवा भाष्यकारास मान्य नसतली, व ती मानवानें इष्टकामिनि होण्या-परिता घोगण्यादि प्रकारची मदत हात नसल्यामुळे व इष्टां इतर रीतीने मिळू होऊं शकत असल्यामुळे, ती स्वीकाराई नाही) या शिष्यासंबंधानें इतर ग्रंथांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १०३

ननु नमस्करोति देवाग्रमस्यति देवानित्यादौ नमः स्वस्ताति चतुर्थी
दुर्चरित्यत आह—

'नमस्करोति देवान्, नमस्यति देवान्' इत्यादि स्थली 'नम स्वस्ति' सू० ५८३ या सूत्रान्वये चतुर्थीविभक्तीचा प्रयोग टाळता येई असाय आहे. (साक्षात् प्रभुतिगगात 'नमस्' शब्द पठित असल्यामुळे त्याचा 'वृत्ति' घातूनी संवत्त ज्ञाना असता, 'साक्षात्प्रभुतीनि च' सू० ७७५ या सूत्रान्वये त्याला गतिर्वेला प्राप्त होऊन, य सकाराचे जागी रूप व विसर्ग होऊन आणि 'नमस्तुभ्योऽग्रे' सू० १५४ या सूत्रानें विसर्गाचे जागी स' होऊन, 'नमस्करोति' अर्थ रूप होतें तसेच 'नमो-परिक्रियप्रद. इयच्' सू० २६७५ या सूत्रानें 'नमस्' शब्दास 'नमसः पुत्रायाम्' या घातिरान्वये 'पूजा' या अर्थामध्ये वयच् प्रत्यय होऊन 'नमस्यति' अर्थ रूप होतें 'नमस्करोति' व 'नमस्यति' या दोन्ही स्थळी 'नमस्' शब्द अपवाद्वामुळे, 'नमः स्वस्ति' या सूत्रान्वये 'देव' शब्दास चतुर्थी विभक्ति पावली आहे तसेच 'देवान्' हे पद कर्मस्वरसंबंधानें घातूनी अन्वित असल्यामुळे त्याला 'कर्मणि द्वितीया' सू० ५३७ या सूत्रानें द्वितीया देखील पावली आहे पण 'नम स्वस्ति' हे सूत्र 'कर्मणि

द्वितीया ' या सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळे, ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' या न्यायान्वयें ' देव ' शब्दास चतुर्थी प्राप्त होने व ती टाळतां येऊं शकत नाही. ' नम ' या पदाच्या अर्थाशी ' देव ' या शब्दाचा अन्वय करण्याची विवक्षा असल्यास ' नमः स्वस्ति ' या सूत्रान्वयें चतुर्थी पावते, पण ' कृञ् ' धातूच्या अर्थाभ्यां ' देव ' या शब्दाचा कर्मरूपानें अन्वय करण्याची विवक्षा असल्यास, ' कर्मणि द्वितीया ' या सूत्रानें ' देव ' शब्दास द्वितीया पावते; सारांश ' नमःस्वस्ति ' व ' कर्मणि द्वितीया ' या दोन सूत्रांचे विषय भिन्न असल्यामुळे, द्वितीया व चतुर्थी या विभक्तींची युगपत् प्राप्ति होत नाही व त्यामुळे येथें विप्रतिपेधन्याय लागू पडत नाही—असें कोणी म्हटल्यास त्याला उत्तर हें आहे कीं, ' नमःस्वस्ति ' या सूत्रांत ' नमः ' इत्यादि पदांशीं दुसऱ्या पदाचा अमुक प्रकारचा संबंध असल्यासच तें सूत्र प्रवृत्त होतें, नाही तर होत नाही असा उद्देश्यकोटींत निर्देश केला नसल्यामुळे, ' देव ' शब्दाचा ' नमः ' शब्दाशी क्रिया-द्वारा संबंध असला तरी, ' नमःस्वस्ति ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकतें, व अशा रीतीनें द्वितीया व चतुर्थी या दोन्ही विभक्तींची युगपत् प्राप्ति होत असल्यामुळे, व चतुर्थीचें सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, ' देव ' शब्दास चतुर्थी होणें अपरिहार्य आहे. असें असून देखील अशा ठिकाणीं चतुर्थी न होतां द्वितीया कां होते याचें कारण द्यावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात :-

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी ॥ १०३ ॥

“ उपपदविभक्तीपेक्षां कारकविभक्ति अधिक बलवती असते.”

कारकविभक्तिः खं च क्रियाजनकार्यकविभक्तिः तच्च प्रथमाया अप्य-
स्तीति सापि कारकविभक्तिरिति सहयुक्ते इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये चानितम् ॥

(जवळ अम्लेदश पदामुळे प्राप्त होणारी विभक्ति उपपदविभक्ति होय. ' उपपदविभक्तिः पदयोगनिमित्तकविभक्तिः खम् ' अशी उपपदविभक्तीची व्याख्या केली आहे.) जी विभक्ति प्रातिपदिकस लावणे अथवा, प्रातिपदिकार्थ क्रियेच्या उत्पत्तीस कारणीभूत होता असा बोध होतो ती विभक्ति कारकविभक्ति होय. (' कारके ' या अधिकारात जीं कारकें सांगितलीं आहेत त्यांचा अर्थ मागणारी जी विभक्ति ती कारकविभक्ति होय असा कारकविभक्तीचा अर्थ केव्हास, प्रथमाविभक्ति कारकविभक्ति ठरणार नाही; कारण जरी कर्ता व कर्म हीं कारके कारकाधिशारांत सांगितलीं आहेत तरी कर्तार किंवा कर्मणि प्रथमाविभक्ति होते असें पाणिनीनें कोट्टिहि सांगितलें नाही. ' प्रातिपदिकार्थ ' सू० ५३२ व ' सम्बोधने च ' सू० ५३३ ध्वनीच प्रथमाविभक्ति होण्यासंबंधाचीं सूत्रे पाणिनीनें सांगितलीं आहेत. परंतु प्रथमाविभक्ति देखील भाष्यकारांनीं कारकविभक्ति मानली असल्यामुळे, ग्रन्थकारांनीं ' क्रियाजनकार्य-विभक्तिः खम् ' अशी कारकविभक्तीची व्याख्या केली आहे व) हें लक्षण प्रथमा-विभक्तीस देखील लागू पडत असेलकामुळे, ती देखील कारकविभक्ति मानतां येते असें

‘सहयुक्ते’ २-३-१९ इत्यादि सूत्रांवरिल भाष्यांत घनित केले आहे. (त्या सूत्रावरिल भाष्यांत भाष्यकारांनी ‘सहयुक्ते अग्रधाने’ या सूत्रांतील ‘अग्रधाने’ या पदाचे प्रत्याख्यान करते. या ‘पुत्रेण सह आगतो देवदत्तः’ हे उदाहरण देऊन असे म्हटले आहे की ‘देवदत्तः’ याला तृतीयाविभक्ति न होतो प्रथमा होते व याचे कारण ‘उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्नलीयसी’ हे होय. प्रथमाविभक्तीला कारकविभक्ति न मानण्यास, भाष्यकारांचे वरील म्हणजे असांगत ठरेल. सारांश वरील उदाहरणांत ‘देवदत्त’ या पदाला सहयोगी तृतीया ही विभक्ति पावली आहे, कारण ‘सह’ या पदाच्या अर्थाचा जसा पुत्राशी संबंध आहे तसाच देवदत्ताशीही आहे तसेच ‘देवदत्त’ आगमनस्थितीचा जनक असल्यामुळे त्याला वर्तते प्रथमा ही कारकविभक्ति पावली आहे. तथापि प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, उपपदविभक्तीचा बाध करून कारकविभक्ति होते. त्याचप्रमाणे ‘नमस्यति देवान्’ इत्यादि उदाहरणात देखील, चतुर्थी या उपपदविभक्तीचा बाध करून कर्मणिद्वितीयाविभक्ति होते ‘नमोऽस्तिवाः’ या सूत्रावरिल भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात ‘नमसः’ वरचे द्वितीया नोंपवणे । नमः स्यति देवानिति । किं कारणम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा प्रप्नोति । प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । नमस्यतिशब्दाप्यम् । ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽस्ति तेन योगे प्रप्नोति । नैव होयः । अर्थात्तः नमः शब्दस्य प्रहगम् । न च नमस्यतिशब्दे नमः शब्दोऽर्थवान् । अथोपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्नलीयसीति द्वितीयाविभक्तिर्भविष्यति ।)

इयं च वाचनिक्येव । अत एव यस्य च भावेन इति सप्तम्यपेक्षया धिक्करणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन तत्र च दीयते इति सूत्रे भाष्ये घनितं कैयदेन स्पष्टमुक्तम् ॥

ही परिभाषा (प्रधानाप्रधानन्यायाच्या आधारावर रचली नमुन) वाचनिकीच आहे—म्हणजे सूत्रासारखी वचनरूपाने भाष्यकारांनी भाष्यात घटित केली आहे, आणि ती सूत्रासारखीच प्रमाणभूत आहे आणि ती वाचनिकी असल्यामुळेच, ‘रुस्यधिरणे च’ सू. ६३३ या सूत्रान्वये होणारी अधिकरणसप्तमी (कारकविभक्ति असल्यामुळे) ‘वस्य च भावेन’ सू. ६३४ या सूत्राने होणाऱ्या भावेसप्तमीपेक्षा—भावेसप्तमी उपपदविभक्ति असल्यामुळे—अधिक बलवती आहे असे ‘तत्र च दीयते’ ५-१-९६ या सूत्रावरिल भाष्यांत घनित केले असे कैयटाने स्पष्ट म्हटले आहे. (त्या भाष्यात भाष्यकारांनी अशी शंका उपस्थित केली आहे की, ‘तत्र च दीयते’ कार्ये भवन्’ सू. १०६० हे वेगळे सूत्र असल्याची काहीच गरज नाही, कारण त्या सूत्राने होणारे कार्य ‘तत्र भवः’ सू. १४२६ या सूत्रान्वये होऊ शकते, एव भाष्यकार पुढे या शंकेचे अशा रीतीने निराकरण करितात की ‘तत्र भव’ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेली ‘तत्र’ ही सप्तमी औपस्थेयिक अधिकरणसप्तमी आहे व त्या सूत्रा-

न्वयें तशा अर्थांमध्येच प्रत्यय होऊं शकतो, पण ज्याअर्थी 'तत्र च दीयते' हें वेगळें सूत्र केलें आहे आणि त्या सूत्रानें होणारें कार्य 'तत्र भवः' या सूत्रान्वयें देखील होऊं शकतें असें मानल्यास तें सूत्र स्वर्थ टरण्याची आपत्ति येते त्याअर्थी, 'तत्र च दीयते' या सूत्रांतील 'तत्र' ही सप्तमी भावेसप्तमी मानणें उचित आहे, आणि तसें मानल्यास, दोन्ही सूत्रें आपापल्या विषयांत चरितार्थ टरतात आणि अशा रीतीनें 'मासे गते दीयते' किंवा 'मामे गते कार्यम्' या अर्थांमध्ये प्रत्यय होण्याकरितां 'तत्र च दीयते' हें सूत्र आवश्यक आहे. प्रकृतपरिभाषा वाचनिर्णी मानल्यासच, वरील भाष्य उपपन्न ठरते. ही परिभाषा प्रधानाप्रधानन्यायाच्या आधारावर रचली आहे असें मानल्यास, तें भाष्य असंगत टरण्याची आपत्ति येते; कारण अधिकरणसप्तमी व भावेसप्तमी या दोन्ही प्रकारच्या सप्तमींचा क्रियेत अन्वय होत असल्यामुळे एक सप्तमी प्रधान व दुसरी अप्रधान मानता येत माहीं व दोन्ही सप्तमी सारख्याच दर्जाच्या ठरत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा वाचनिर्णी मानल्याशिवाय, कारकविभक्ति उपपदविभक्तिपेक्षा अधिक बलवती मानता येत माहीं. या विषयासंबंधानें अधिक चर्चा पुढें करण्यांत येईल)

एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तं, यस्य च भावेनेति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् ।

(या पंक्तीतील 'एतेन' या पदाचा 'वक्ष्यमाणप्रकारेण'—म्हणजे पुढें जें सांगण्यांत येत आहे त्यामुळे—असा अर्थ समजावा.) पुढें जें लगेच सांगण्यांत येत आहे त्यामुळे, क्रियेची जें अन्वित असतें तें कारक होय अशी जी क्रियेक पैदाकरण 'कारक' शब्दाची व्याख्या करितात ती चूक ठरते. कारण 'यस्य च भावेन' सू० ६३४ या सूत्रान्वयें होणाऱ्या भावेसप्तमीचा देखील क्रियेत अन्वय असतोच. (सारांश जशी अधिकरणसप्तमी क्रियेत अन्वित असते तशीच भावेसप्तमी देखील क्रियेत अन्वित होत असल्यामुळे, दोन्ही सप्तमी कारकविभक्ति होतील, व एक सप्तमी दुसऱ्या सप्तमीपेक्षा बलवती मानता येणार नाही. तरी पण भाष्यकारांनीं भावेसप्तमी उपपदविभक्ति मानून व अधिकरणसप्तमी कारकविभक्ति मानून, भावेसप्तमीपेक्षा अधिकरणसप्तमी, त्यामुळे, अधिक बलवती मानली आहे. भावेसप्तमी ही कारकविभक्ति नसून उपपदविभक्ति आहे याबद्दल दोन्ही पक्षांत ऐकमत्य आहे. असें असल्यामुळे 'क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्' ही जी 'कारक' शब्दाची व्याख्या दिली आहे ती बरोबर मानता येत माहीं.)

ये तु प्रधानीभूतक्रियासम्यन्धनिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासम्यन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टेय । नमोवरिय इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्ये उपन्यासस्यासङ्गतिश्च ॥

क्रियेक वैयाकरण-सीरदेव इत्यादि-असे म्हणतात की वाक्यांत असलेल्या प्रधानक्रियेची ज्या विभक्तीचा संबंध असतो तशाच विभक्तीचे टिपणी वारकविभक्तित्व ही संज्ञा प्राप्त होते, व त्यामुळे कारकविभक्ति (उपपदविभक्तीपेक्षा) अधिक बलवती ठरते. पण अधिकरणसप्तमी व भावेसप्तमी या दोन्ही सप्तमीचा प्रधानक्रियेत अन्वय होत असल्यामुळे, त्यांचे म्हणणे धूक ठरत हे उघड आहे (' एते भावते ' क्रिया ' स्थाल्यां पचति ' येथील अधिकरणसप्तमीचा जमा प्रधानक्रियेत अन्वय होतो त्याच-प्रमाणे ' गोषु दृष्टमानासु गतः '-म्हणजे ' गोदोहनदशायां गतः '-येथे देखील भावे' सप्तमीचा प्रधानक्रियेत अन्वय होतो असे असून देखील भाष्यकारांनी अधिकरणसप्तमी ही कारकविभक्ति मानली आहे व भावेसप्तमी ही उपपदविभक्ति मानली आहे (त्यामुळे ' प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्तकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वम् ' ही कारकविभक्तीची व्याख्या भाष्यविरुद्ध ठरत असल्यामुळे बरोबर आहे असे मानता येत नाही.) तसेच ' नमो वरिवः ' ३-१-१९ या सूत्रावरील भाष्यात ' नमस्यति देवान् ' इत्यादि स्थली चतुर्थीचे निवारण करण्याकरिता भाष्यकारांनी जो उपन्यास केला आहे त्याच्या देखील विरुद्ध त्यांचे म्हणणे पडते (त्या भाष्यात भाष्यकारांनी ' प्रकृत्यन्तरस्यान् सिद्धम् ' असे धार्तिक पठित करून व तसेच ' अथोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ' असे दुसरे कारण सांगून चतुर्थीचे निवारण केले आहे. त्या भाष्यात ' प्रधानीभूत क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वं कारकविभक्तित्वम् ' अशी कारकविभक्तीची व्याख्या करून चतुर्थीविभक्तीचे ' नमस्यति देवान् ' या स्थली निवारण केले नाही तशा व्याख्येने चतुर्थीचे निवारण करता आले नसते, कारण उपपदविभक्ति व कारकविभक्ति या दोन्ही विभक्ति क्रियेत सारण्याच अन्वित असतात सारांश वर दिलेल्या कारकविभक्तीच्या दोन्ही व्याख्या बरोबर आहेत असे मानता येत नाही, व ' क्रियाजनकार्यकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वम् ' हीच कारकविभक्तीची व्याख्या मानणे योग्य ठरते)

एतेन क्रियाकारकसम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गो-पपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्यद्विद्वेन्यपास्तम् । नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारकभावे-नैवावयात् । अथ च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डयती मुण्डस्येव ॥

क्रिया व कारक यांचा संबंध अन्तरङ्ग असतो व त्या संबंधामुळे होणारी विभक्ति अन्तरङ्ग ठरते, जवळ असलेल्या पदाच्या अर्थाशी संबंध होऊन त्या संबंधामुळे जी विभक्ति उत्पन्न होते ती बहिरङ्ग होय, कारण तसा संबंध कोण-यातरी क्रियेचा अध्या-हार करून व उपपदनिमित्तकविभक्ति त्या अध्याहृतक्रियेचे कारक मानून कराया लागते (म्हणून कारकविभक्ति अन्तरङ्ग ठरते, व तिच्या मानाने उपपदविभक्ति बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, प्रधानाप्रधानन्यायमूलक प्रकृतपरिभाषा आहे व त्या व्याख्यानवये उपपद विभक्तीपेक्षा कारकविभक्ति अधिक बलवती ठरते) असे जे (कैयटात) म्हटले आहे

त म्हणण देखील चूक ठरत. 'नमस्यति देवान्' या उदाहरणात ('देवान्' या पदाचा) 'नम' या पदाचा (नमस्काररूप) अर्थाशी क्रियाकारकरूपसंबधानेच अन्वय होतो ('मुण्डमिश्र' सू० ०६७७ या सूत्राने 'मुण्ड' शब्दाहून करोति' या अर्था मध्ये 'णिच्' कला असता 'मुण्ड करोति') 'मुण्डयति' या स्थली 'मुण्ड' शब्दाचे नागीं जसे क्रियास्य आहे तथेच 'नमस्यति' यातील 'नम' या पदाचा क्रियारूपच अर्थ आहे ('देवेभ्यो नम' व 'नमस्यति देवान्' या देव्ही वाक्याच्या अर्थांमध्ये काहीच फरक नाही, कारण दाव्ही स्थली नमस्काररूप अर्थांमध्येच 'देव' पदाचा अन्वय आहे प्रथम वाक्यात 'नम' शब्दास पारिभाषिक 'अप्यय' सज्ञा आहे व दुसऱ्या वाक्यात 'नमस्यति' यातील 'नमस्य' या क्यच्प्रत्ययान्ताला 'सनाद्यन्ता घातव' सू० २३०४ या सूत्रान्वये पारिभाषिक 'घातु' सज्ञा प्राप्त होते व त्यामुळे 'देव' शब्दास 'कर्म' सज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे त्याला कारकविभक्तिच येत हा वेगळ पारिभाषिक फरक आहे पण अर्थबोदात काहीच फरक नाही म्हणून एक विभक्ति अन्तररूप व दुसरी बहिररूप मानता येत नाही व त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा प्रधानाप्रधान न्यायाच्या आधारावर रचली आहे असे मानता येत नाही, व ती वाचनिकीच आहे हे मानणे योग्य ठरते)

सहयुक्ते इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्य उपन्यस्तेत्य न्यत्र विस्तर ॥ १०३ ॥

'सहयुक्ते' २३१९ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात ('पुत्रेण सहागतौ देवदत्त' या उदाहरणात देवदत्त जो प्रधान आहे त्या) प्रधानाचे ठिकाणी प्रथमाविभक्ति साधण्याकरिता भाष्यकारांनी प्रकृतपरिभाषेचा उपन्यास करून तिचा उपयोग केला आहे ('सह' या पदाच्या अर्थांमध्ये जसा 'पुत्र' या पदाचा अन्वय आहे तसाच 'देवदत्त' या पदाचा देखील आहे, कारण 'सह' या पदाने घोतित सबंध दोघावर सारत्याच आहे मग 'पुत्रेण' येथे जशी 'सहयुक्ते' या सूत्राने तृतीया होत तशी देवदत्ताला तृतीया का होऊ नये? या प्रश्नाचे उत्तर ह्म आहे की 'आगत' या पदाने जी आगमनरूप क्रिया सांगितली आहे त्या क्रियेचा उत्पत्तिकर्ता देवदत्त हा प्रधानत्वाने विवक्षित आहे, पुत्र विवक्षित नाही, पुत्रनिष्ठण्यापार 'सह' शब्दाने घोतित होतो म्हणून 'देवदत्त' या शब्दास तृतीया न हाता प्रथमाविभक्ति होते) या विषयासंबंधान इतर ग्रन्थात पिल्लू चर्चा केले आहे (कित्येक वेद्याकरणास प्रत्यकाराच विवेचन मान्य नमद्वयामुळे, 'उपपद्विभक्त' कारकविभक्तिबैलीयसी' या सारत्याच शब्दात पदित फलक्या दान परिभाषा आहेत असे ते मानतात त्यापैकी एक परिभाषा वाचनिकी अमून, तिचा उद्देश सूत्रात निर्दिष्ट असल्याने विभक्ति कोणत्या प्रकारची आहे—म्हणजे उपपद्विभक्ति आहे की कारकविभक्ति आहे—याचा निर्णय करणे हा होय, व तसा निर्णय भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानांचेच होऊ शकतो म्हणून उपपद्विभक्ते कारकविभक्तिर्धर्णीयसी व्याख्यातत' अशा रीताने ते पहिल्या प्रकारची प्रकृतपरि

भाषा पठित करितात व म्हणतात की 'तत्र च दृश्यते' या सूत्रातील भाष्यात अशा तऱ्हेची परिभाषा ध्वनित केली आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे दुसऱ्या प्रसाराची प्रकृतपरिभाषा प्रधानाप्रधानन्यायमूलक असून, लौकिकप्रयोग त कोण या प्रसाराच्या विभक्तीचा—म्हणजे उपपदविभक्तीचा किंवा वारकविभक्तीचा—उपयोग व्याकरणरतिया शुद्ध ठरता याचा निर्णय करणे हा तिचा उद्देश आहे.)

परिभाषा १०४

नन्यदमुयडिन्यादौ पूर्वस्यापि मुत्यापत्तिरत आह—

'अदमुयड्' इत्यादि स्थलीं पूर्वं एकारास देव्हील मुख होण्याची भाषाति येते ('अदस् + अच् + विन्' येथें 'कविगदधक्' सू० ३७३ या सूत्राने 'अच्' धातूस 'विन्=व्' प्रत्यय झाला असता, 'अनिदिताम्' सू० ४१५ या सूत्राने 'अच्' यातील नकाराचा लोप होऊन, व 'वेरवृत्तरय' सू० ३७५ या सूत्राने 'विन्=व्' या प्रत्ययाचा लोप होऊन 'अदस् + अच्' अशा स्थितींत, विव्ध शब्दांचा, 'सू० ४१८ या सूत्राने 'अदस्' यातील 'दि' चे जागी—म्हणजे 'अस्' चे जागी—'अदि' असा आदेश साहपावर 'अददि + अच्' अशी स्थिति होते. अशा स्थितींत 'अदमोऽमेर्शु दो म' सू० ४१९ या सूत्राने उच्चर एकाराचे जागी मकार व त्याच्या लगेच पुढच्या वर्णाचे जागी उच्चार होऊन जसे 'अदमुयच्' असे रूप होतें त्याचप्रमाणे पूर्वदशाचे जागी मकार व त्याच्या लगेच, पुढें असणाऱ्या वर्णाचे जागी टकार होऊन 'अमुयच्' असे देखील रूप होण्याची भाषाति येते, ती भाषाति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य ॥ १०४ ॥

"जेथें एखाद्या सूत्राने सांगितलेलें आदेशरूपी कार्य अन्यवर्णाहून भिन्न दोन वर्णांना एखाद्या दाद्वस्वरूपात युगपत् प्राप्त होतें तशा ठिकाणीं ते कार्य अन्यवर्णांच्या एकाच मार्गे असणाऱ्या वर्णांसच—म्हणजे उपान्यवर्णांसच—होते."

(वास्तविक या परिभाषेचा अक्षरार्थ असा आहे की 'जेथें सूत्राने सांगितलेलें आदेशरूपी कार्य अन्यवर्णाहून भिन्न वर्णस प्राप्त होतें तशा ठिकाणीं ते कार्य अन्यवर्णांच्या एकाच मार्गे असलेल्या वर्णांस करावे. पण असा अर्थ केल्यास इष्टरूपाची भिद्धि होण्यात अडचण येईल असे ग्रन्थकाराने सांगून घर जया प्रकृत परिभाषेचा अर्थ दिला आहे तसा अर्थ त्यांनीं पुढील पक्षांत केला आहे, व त्यामुळे त्या अर्थाला धरून वरील अर्थ केला आहे 'अददि + अच्' या उदाहरणान पुढेच वेळीं दोन दकाराचे जागी मकार व त्यांच्या लगेच पुढें असणाऱ्या वर्णाचे

जागीं ठकार होणें, ' अदसोऽमेः ' या सूत्रान्वयें, प्राप्त झाले आहे. परंतु प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे ते कार्य अन्वयवर्णाच्या लोचें मागें असणाऱ्या रकारास व दकारास होतें; प्रथम दकारास व लोचें त्याच्या पुढें असणाऱ्या वर्णास तें कार्य होत नाही, आणि त्यामुळे ' अमुमुयच् ' असे विकृत रूप न होतां, ' अदमुयच् ' असे इष्टरूप सिद्ध होते. ज्यांना प्रकृतपरिभाषा मान्य नाही त्यांच्या मते ' अदसोऽमेः ' या सूत्रान्वयें ' अदद्दि+अच् ' यांतील दोन्ही दवरांचे जागीं मकार व त्यांच्या लोच पुढें असणाऱ्या वर्गाचे जागीं ठकार होऊन ' अमुमुयच् ' असे जें रूप सिद्ध होतें तच्च इष्टरूप आहे. ते म्हणतात कीं, ' चरीकृष्यते ' या उदाहरणांत ज्याप्रमाणें ' कृपो रा लः ' सू० २३५० या सूत्रानें दोन्ही रकारांचे जागीं लकार होऊन ' चर्लकलृष्यते ' असे रूप होतें त्याचप्रमाणें ' अदद्दि+अच् ' येथें ' अमुमुयच् ' असेंच रूप होऊं द्यावें. इतर पैषावरण ' अदसोऽमेः ' या सूत्रांतील ' अमेः ' या पदाचा ' सकाररहितस्व ' असा अर्थ न करितां त्या पदाचा ' अः मेः यस्य सः भविः ' असा बहुव्रीहिस्वमास करून ' सकारस्थानिकाकारवतः ' असा त्या पदाचा अर्थ करितात व म्हणत कीं, ' त्वद्दीनामः ' सू० २६५ या सूत्रान्वयें येथें ' अदम् ' यांतील अन्वयवर्णाचे जागीं भकार होऊन व ' अतो गुणे ' सू० १०१ या सूत्रानें परस्व ण्कादेन होऊन ' अद् ' असे रूप होतें तेंच ' अदसोऽमेः ' हें सूत्र लागू पडतें ' अदद्दि + अच् ' येथें ' अदम् ' यांतील ' टि ' चे जागीं ' अद्दि ' असा आदेश झाला असल्यामुळे, या उदाहरणाम ' अदसोऽमेः ' हें सूत्र लागूच पडत नाही व त्यामुळे प्रकृत परिभाषा उपरिपत्त होऊंय द्यावें नाही. (यांच्या मते, ' अदद्दयच् ' असेंच शुद्ध रूप आहे मारोत तीन भिन्न मनानुसार तीन भिन्न रूपे—म्हणजे ' अदमुयच्, अमुमुयच्, व अदद्दयच् ' सिद्ध होतात; व असे आहे म्हणूनच भाष्यकारांनीं भाष्यास ग्राहील श्लोक पठित केला आहेः ' अदसोऽमेः पृथङ्मुखं वैशिष्टिराग्निं लब्धवन् । वैशिष्ट्यमपदेशस्य भेषकेऽमेदिं दृश्यते ॥)

१. अन्यमन्देशानन्वयमन्देशापीरेवप्रयोगे युगापन्नासाधन्यसदेशस्येति नर्ह्यः । अन्यथा धातवर्जिन्यस्यैवेता स्रोतस्याशयेय स्यातां न तु नाम-ति सिञ्जतीत्यादौ ॥

स्थलीं नख व सत्व होणार नाही. (' गी, मू, नम् व पिच् ' हे धातु धातुपाठांत ' गिच्, पूङ्, णम, पिच् ' अशा रीतीने पठित केले आहेत. ' धात्वादेः यः सः ' मू० २२६४ व ' णो नः ' मू० २०८६ या सूत्रांत, उपा धातूंच्या आदिवर्णांत पकार व णकार धातुपाठांत पठित आहे तथा धातूंच्या पकाराचे जागीं सकार व णकाराचे जागीं नकार होणे सांगितले आहे ' धात्वादेः यः सः ' या सूत्राने होणारें सत्व ' पू ' यांतील अन्यवर्ण जो उकार त्याला पावले नसून, ' पू ' या उपान्त्यवर्णास पावले आहे, पण ' पिच् ' या स्थलीं तें कार्य 'च्' या अन्त्यवर्णास किंवा 'ङ्' या उपान्त्यवर्णास पावले नसून उपान्त्यवर्णाच्या मागे असलेल्या पकारास पावले आहे, तसेंच ' णो नः ' या सूत्राने होणारें नख ' णी ' या धातूतील ' ई ' या अन्त्यवर्णास पावले नसून ' ण् ' या उपान्त्यवर्णास पावले आहे, पण ' णम् ' या स्थलीं तें कार्य ' णम् ' या धातूतील ' म् ' या अन्त्यवर्णास किंवा 'अ' या उपान्त्यवर्णास पावले नसून उपान्त्यवर्णाच्या मागे असणाऱ्या णकारास पावले आहे. प्रकृतपरिभाषेचा ग्रन्थकाराने जसा अर्थ केला आहे तो बरोबर मानण्यास, ' गी, पू, णम् व पिच् ' या चारही उदाहरणांत नख व सत्व उपान्त्यवर्णास व तसेंच मागे असलेल्या वर्णास युगपत् पावले नसल्यामुळे, त्या चारही उदाहरणांना प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे त्या उदाहरणांत नख व सत्व होण्यांत कांहींच अडचण येत नाही. पण ग्रन्थकाराने केलेला प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ बरोबर न मानतां, ' जेथे सूत्रांत सांगितलेले कार्य अन्त्यवर्णास पावत नाहीं तथा ठिकाणीं तें कार्य उपान्त्यवर्णास करावें ' असा या परिभाषेचा अर्थ केल्यास, ' गी ' व ' पू ' या स्थलीं उपान्त्यवर्ण णकार व पकार असल्यामुळे तेथे नख व सत्व होईल, पण ' णम् ' व ' पिच् ' येथे उपान्त्यवर्ण णकार व पकार नसल्यामुळे त्या ठिकाणीं नख व सत्व होणार नाही व ' णमति ' व ' पिञ्चति ' अशीं विकृत रूपे होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून तो अर्थ बरोबर न मानतां ग्रन्थकाराने जसा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ केला आहे तोच अर्थ बरोबर मानजे योग्य आहे. ' निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति ' ही परिभाषा असल्यामुळे बरोबर चारही उदाहरणांत अन्त्यवर्णास नख व सत्व पावत नाहीं हे उघड आहे.)

अनन्त्यविकार इति च लिङ्गम् ॥

जेथे सूत्रनिर्दिष्ट कार्य एखाद्या शब्दस्वरूपांतील (' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा असल्यामुळे) अन्त्यवर्णास पावत नाहीं तथाच ठिकाणीं प्रकृतपरिभाषा लागू पडते-म्हणजे ' यत्रानन्त्यविकारस्तत्रैव अन्त्यसंज्ञास्येयुपतिष्ठते ' असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो. (जेथे ' अलोऽन्त्यस्य ' या परिभाषेप्रमाणे, अन्त्यवर्णास कार्य पावले आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं हे उघड आहे. ' अन्त्यसंज्ञास्य ' पुढीलच जर ही परिभाषा असली तर अन्त्यवर्णास पावलेलें कार्य उपान्त्यवर्णास करण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टळावी म्हणूनच ' अनन्त्यविकारे ' हे पद प्रकृतपरिभाषेने घातले आहे.)

अन्त्येन समानो देशो यस्य सोऽन्त्यसदेशः । तत्त्वं चान्त्यवर्णतद्वर्ण-
योरितराव्यवधानेन बोध्यम् । अत एव सिद्ध इत्याद्यर्थे न संप्रसारणे इति
चरितार्थम् ॥

ज्या वर्णांचा देश अन्त्यवर्णांशीं समान आहे तो अन्त्यसदेश वर्ण होय. याच
अर्थ असा की ज्या वर्णांच्या व अन्त्यवर्णांच्या मध्ये इतर वर्णांचे व्यवधान नाही-
म्हणजे इतर कोणताहि वर्ण नाही—त्या वर्णांलाच अन्त्यसदेश असे म्हणता येते
प्रकृतपरिभाषेतील 'अन्त्यसदेश' शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळेच, 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' सू० ३६३ हें सूत्र, 'विद्ध' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरिता, चरि-
तार्थ ठरते ('व्यध् + क्त' अशा स्थितेत 'ग्रहिज्यावयव्यधि' सू० ३४१२ या सूत्रानें
'व्यध्' यातील दोन्ही वर्णांस—म्हणजे वकारास व यकारास—संप्रसारण पावले आहे.
या दोन वर्णांपैकी यकार हा वकाराच्या मानानें अन्त्यवर्णांच्या अधिक जवळ आहे, व
प्रकृतपरिभाषेतील 'अन्त्यसदेशस्य' या पदाचा 'अनेक वर्णांपैकी अन्त्यवर्णांच्या अधिक
जवळ असलेला वर्ण' असा अर्थ असता तर, 'विद्ध' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरिता
रचलेलें 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हे सूत्र करण्याची काहीच गरज नव्हती, व
वकार अन्त्यवर्णांच्या अधिक जवळ असल्यामुळे, 'ग्रहिज्या' या सूत्रानें प्राप्त झालेलें
संप्रसारण यकारासच झालें असतें, व वकार यकाराच्या मानानें दूर असल्यामुळे
त्याला संप्रसारण झालेंच नसतें. पण 'अन्त्यसदेश' या शब्दाचा 'उपान्त्यवर्ण' असा
अर्थ असल्यामुळे व 'व्यध्' या स्थलीं अकार उपान्त्यवर्ण असून दोन्ही वर्णांपैकीं
कोणताहि यण् उपान्त्यवर्ण नसल्यामुळे, 'व्यध्' या उदाहरणास प्रकृतपरिभाषा
लागू पडत नाही, व त्यामुळे 'ग्रहिज्या' या सूत्रानें दोन्ही वर्णानें संप्रसारण होऊन
विकृत रूप झालें असतें. तसें न व्हावें व पूर्ववर्णास संप्रसारण न होता केवळ उत्तर-
वर्णासच संप्रसारण व्हावें म्हणून, पाणिनीला 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हे सूत्र
मुद्दाम करावें लागलें व 'अन्त्यसदेश' या शब्दाचा 'उपान्त्यवर्ण' असा अर्थ अस-
ल्यामुळेच तें सूत्र चरितार्थ ठरते)

अलोपो न इत्यादेरनस्तश्चेत्यादायाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्या. फलं,
यजादिस्वादिपराभन्ताङ्गस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गाशे प्रत्ययस्योत्थि-
ताकाङ्क्षतैयीचत्यादङ्गावयवयज्जिदिस्यदिपरस्यान इत्यादिक्रमेणानेकत्रा-
नेकङ्क्षिष्टकल्पनापेक्षयास्या उचितत्वात् ॥

या परिभाषेचें ५४ हें आहे की—म्हणजे ही परिभाषा असल्यामुळेच—'अनस्त-
श्चा' इत्यादि उदाहरणात 'अलोपोऽन' या सूत्राची आद्य अकाराचे ठिकाणीं
प्रवृत्ति होत नाही—म्हणजे त्या सूत्रानें 'अनस्तश्चा' यांतील आद्य अकाराचा लोप
न होता उपान्त्य अकाराचाच लोप होतो. प्रयणाला (अत्रावयवाची आकांक्षा राहत
नसून) अत्राची आकांक्षा राहत असल्यामुळे, 'अलोपोऽन' या सूत्राचा 'यजादि-

म्वादिप्रत्यय अजन्त अद्वापुढे आल्यास र्धातील अकाराचा लोप होतो, 'अमाच अर्थ करणें उचित आहे. तसा अर्थ न करितां, अनेक छिट्ट कदांना लढवून त्या सूत्राचा, 'अद्वावयव जो अन् त्याच्या लगेच पुढें यजादिस्वादिप्रत्यय आल्यास तसा अन् मधील अकाराचा लोप होतो,' असा अर्थ वरणें बरोबर नाही ('अनन्तश्चन्+टा' येथे 'अनन्तश्चन्' या अद्वापुढे असर्वनामस्थान अजादि 'टा=आ' हा सुप् प्रत्यय आल्या असल्यामुळे त्या अद्वाला 'यचि भम्' सू० २३१ या सूत्रान्वये भमंशा होते, व 'अहोपोऽनः' हें सूत्र अद्वाधिकारास व तसेच 'भस्य' या अधिकारात पठित असल्यामुळे, 'अद्भस्य' व 'भस्य' हीं दोन्ही सूत्रें त्यांत अनुवृत्त होऊन त्या सूत्राचा 'अश्चन्तस्य भसंज्ञकस्य अद्भस्य अनः अकारलोपः स्यात्' असा सरळ अर्थ होतो, असा त्या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे 'अनन्तश्चन्+टा' येथें अजन्त भसंज्ञक 'अनन्तश्चन्' या अद्वातील 'अन्' मधील अकारास लोप पावतो. पण या अद्वांत दोन 'अन्' आहेत. त्यांपैकीं प्रथम 'अन्' 'अनम्' या अद्वावयवांत आहे व दुसरा 'अन्' अद्वाच्या अन्तीं आहे, व दोन्ही 'अन्' मधील अकाराचा लोप पावला आहे. परंतु प्रवृत्तपरिभाषा असल्यामुळे, 'न्' या अन्त्यवर्णाच्या लगेच मागे असलेल्या उपान्त्य अकाराचा लोप होतो व 'अनस्' यांतील आद्य अकाराचा लोप होत नाही आणि 'अनन्तश्चन्' असे इष्टरूप सिद्ध होते असे असून देखील दीक्षितांनीं दोन्ही 'अन्' मधील अकाराचा लोप टाळण्याकरितां व अन्त्य 'अन्' मधीलच अकाराचा लोप रहावा या हेतूनें 'अहोपोऽनः' या सूत्राचा, वर जसा सरळ अर्थ दिला आहे तसा न करितां, असा अर्थ केला आहे की, अद्वातील ज्या 'अन्' पुढें असर्वनामस्थान यजादिस्वादिप्रत्यय येतो त्या 'अन्' मधील अकाराचा लोप होतो, व 'अनन्तश्चन्' यांतील प्रथम 'अन्' पुढे तसा प्रत्यय नमल्यामुळे व अखेरच्या 'अन्' पुढेच तसा प्रत्यय असल्यामुळे, दीक्षितार्थांनीं केलेल्या अर्थान्वये प्रथम 'अन्' मधील अकाराचा लोप पावतच नाही व अन्त्य 'अन्' मधील अकाराचा लोप पावत असल्यामुळे, त्या अकाराचाच लोप होतो. पण प्रत्ययाला अद्वावयवाची आकांक्षा राहत नसून अद्वाची आकांक्षा राहत असल्यामुळे, तसा अर्थ करणें बरोबर नाही. दोन 'अन्' मधील अकारालोप टाळण्याकरितांच दीक्षितांनीं तसा छिट्ट सूत्रार्थ केला आहे. पण प्रवृत्तपरिभाषा असल्यामुळे, ज्याअर्थी सरळ अर्थ करून देखील इष्टरूप सिद्ध होते त्याअर्थी दीक्षितांना ओढाताण करून तसा अर्थ वरण्याची कांहीच गरज नव्हती असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

न चैषा प्यलः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमित-
ध्यम् । घातिकां कफलानामनेकछिट्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि या-
न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु,
प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहरात् । मिमार्जिपतीत्यर्थं चैषा ।

तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिचारणायवश्यकं । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वात्वेन सिद्धिः । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः ॥

‘प्यङ्ग सम्प्रसारणम्’ ६११३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं प्रकृत-परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे असा गैरसमज होऊ देऊं नये वार्तिककाराने प्रकृतपरिभाषेचीं जीं अनेक प्रयोजनें सांगितलीं आहेत तीं प्रयोजनें, प्रकृतपरिभाषा नसून देखील, इतर रीतीनें सिद्ध होऊ शकतात असें, अनेक क्षिप्र कल्पना लढवून, दाखवि ल्यानंतर देखील, भाष्यकार असें म्हणतात कीं ही परिभाषा असण्याचीं जीं प्रयोजनें आहेत—म्हणजे ही परिभाषा मानल्याशिवाय जीं रूपें सिद्ध होऊ शकत नाहीत—त्याक रिता ही परिभाषा असणें आवश्यक आहे, ही परिभाषा मानल्याने जेथें दोष उत्पन्न होत असतील—म्हणजे जेथें अनिष्टरूपें होण्याचें संभव आहे—तेथें प्रतिविधान करावें—म्हणजे उपायान्तर योनांव, आणि तें प्रतिविधान हें आहे कीं जेवढ्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडते तेवढ्या सूत्राचे ठिकाणीं उदात्त निर्देश करावा. (असें केल्यास कोणत्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाही व कोणत्या सूत्रांना ही लागू पडते हें सहज कळू शकल व अशा रीतीनें दोषाचें निवारण होईल,) अशा तऱ्हेचा भाष्यकारांनीं उप-सहार केला आहे. (या उपसहारावरून हें स्पष्ट होतें कीं भाष्यकारांनीं ही परिभाषा प्रत्याख्यात केली नाही भाष्यकार म्हणतात ‘न हि दोषा सन्तीति परिभाषा न यत्तस्या लक्षण वा न प्रणेय, न हि भिक्षुका सन्तीति स्थावरो नाधिश्चीयन्ते, न च मृगा सन्तीति यवा मोष्यन्ते तस्मात्प्राप्त्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि तदर्थमेवा परि भाषा कर्तव्या प्रतिविधेय दोषेषु ॥ इदं प्रतिविधीयत उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् । यत्रैवा परिभाषेप्यते तत्रोदात्तनिर्देश कर्तव्य । तता यत्तद्व्यमननपविकारेऽन्त्यसंदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति ’) ‘मिमार्जिपति’ हें रूप सिद्ध होण्याकरितां ही परिभाषा असण्याची आवश्यकता आहे. ‘मिमार्जिपति’ या उदाहरणांत, वृद्धिकार्याच्या मानानें द्विर्वचन कार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळे, द्विर्वचन प्रथम केल्यानंतर, आणि अस्यान्यकार्यं सांगणारीं सूत्र (‘मृजेर्द्वि’ या) वृद्धिविधायकसूत्राच्या मानान परसूत्रें असल्या मुळें, अभ्यासकार्य केल्यावर अभ्यासार्थील इकाराला वृद्धि न द्यावी म्हणून ही परि-भाषा असणें आवश्यक आहे वृद्धि केल्यानंतर ‘लक्ष्ये लक्षणस्य मरुतप्रवृत्ति’ हा न्याय असल्यामुळें, अभ्यासाचे जागीं पुन्हा म्हणवणें करावें येत नाही. (‘मृज्+सन्’ असा स्थितीत ‘सन्पटो’ मू० २३९५ या सूत्रानें द्विर्वचन पावलें आहे. हें द्विर्वचनकार्यं प्रत्यक्षात् मानून होणारें कार्यं नाही; कारण मरुतत व यदन्त अह्वाता शिव होतें असा ‘सन्पटो’ या सूत्राचा अर्थ आहे. म्हणून हें कार्यं अन्तरङ्ग आहे ‘मृजेर्द्वि’ मू० २४७३ या सूत्रानें होणारें वृद्धिकार्यं प्रत्यक्षात् निमित्तामुळें होणारें असल्यामुळें, द्विर्वचनकार्याच्या अर्थानें बहिरङ्ग आहे म्हणून प० ५० प्रमाण

द्विवचनरूपी अन्तराङ्गकार्य प्रथम होतें ते कार्य प्रथम होऊन 'मृज्मृज्' असें द्विवचन झाल्यावर, 'मृजेवृद्धि' या सूत्रानें वृद्धि प्रथम न होतां, अभ्यासकार्य सांगणाऱ्या सूत्रांची प्रथम प्रवृत्ति होते, कारण तीं सूत्र परमूर्त आहेत आणि 'पूर्वात् पर यत्नत्' या न्यायानें तीं सूत्रें प्रथम प्रवृत्त होतात. प्रवृत्त उदाहरणस्त लागू पडणारी अभ्यासविकाराचीं सूत्रें 'न्हस्व' सू० २१८०, 'हलदि शेष' सू० २१७२ 'उत्' सू० २२८४ व 'सन्वत' सू० २३१७ हीं सूत्रें होत 'अभ्यासविकारेषु बाध्यबाध कमावो नास्ति' या न्यायान्वये तीं सूत्रें अष्टाध्यायीपाठ्यमानुसार प्रवृत्त होतात. यरील चार सूत्रांपैकी 'न्हस्व' हें प्रथम सूत्र असल्यामुळे तें प्रथम प्रवृत्त होतें. हे खरें कीं 'मृज्' या अभ्यासातील ऋकार न्हस्व आहे तरी पण, 'पर्जन्यवृद्धागप्रवृत्ति' प १२० हा न्याय असल्यामुळे, 'न्हस्व' ऋकाराचे जागीं न्हस्व ऋकार करून 'न्हस्व' हें सूत्र आपली कामगिरी बजावतें. स्थानंतर 'हलदि शेष' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'मृज्' या अभ्यासातील उकाराचा लोप होतो व त्यामुळे 'मृमृज्' अशी स्थिति झाली असता, 'उत्' या सूत्रान अभ्यासातील ऋकाराचा अकार होऊन 'ममृज्' असें रूप झाल्यावर, 'सन्वत' या सूत्रानें अभ्यासातील उकाराचे जागीं इकार होऊन 'मिमृज्+सन्' अशी स्थिति झाली असता, 'मृजेवृद्धि' हें वृद्धिविधायक सूत्र प्रवृत्त होते या सूत्रानें 'मिमृज्' यातील इकारास व ऋकारास वृद्धि पावली आहे परंतु 'मिमृज्' यातील अन्त्यवर्णांच्या लागीं चारों ऋकार असल्यामुळे, प्रकृत-परिभाषेप्रमाणें केवळ ऋकारास वृद्धि होते व सार्गे असलेल्या इकारास वृद्धि होऊ शकत नाही, आणि त्यामुळे 'मिमार्ज्+सन्+ति' असा स्थित होत 'आर्धधातुरूपेद्' सू० २१८४ या सूत्रानें सनाल इडागम होऊन 'मिमार्ज्+इ+सन्+ति=मिमार्जिपति' असें रूप सिद्ध होतें. प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेच, 'मिमृज्' यातील दोन्ही इकाना वृद्धि होत नाही आणि त्यामुळेच इष्टरूप सिद्ध होतें, ही परिभाषा नसली तर 'मैमा-र्जिपति' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति आली असती म्हणून 'मिमार्जिपति' हें रूप सिद्ध होण्याकरिता प्रकृत परिभाषा असले आवश्यक आहे असें ग्रन्थकारानें म्हटलें आहे. येथें ऋकारावर अशी दावा करतो कीं, प्रकृतपरिभाषा नसली तरी 'मिमार्जिपति' असें इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें, कारण 'मिमृज्' यातील ऋकाराची व इकाराची वृद्धि करून 'मैमार्ज्' असें रूप झाल्यावर, 'मै' या अभ्यासातील 'ये' ये जागीं 'न्हस्व' या सूत्रान्वये, 'ण्व इच्छास्वादेशे' सू० ३२३ या सूत्रानें, इकार होऊन 'मैमाजयति' असें इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें. पण ही शारा मर्यादा नाही, कारण 'न्हस्व' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाले असल्यामुळे, 'लक्ष्णे लक्षणस्य सृज् प्रवृत्ति' या न्यायानुसार ते सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकत नाही, आणि त्यामुळे 'मैमार्ज्' याचे जागीं 'मिमार्ज्' असें रूप होऊ शकत नाही म्हणून 'मिमार्जिपति' हें रूप सिद्ध करण्याकरिता प्रकृतपरिभाषा मानजे आवश्यक आहे असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

यत्तु न सम्प्रसारण इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं तस्यायमर्थः । एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषाया न भवन्ति व्यधादायन्त्यसमानदेशयणोऽभावादिति । नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते ॥ वाचनिक्येवैषा । स्पष्टा च व्यङ्ग्य इति सूत्रेऽदसोऽस्तेरिति सूत्रे च केचिदन्यसदेशस्येत्यनेन भाष्य इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०४ ॥

‘ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ’ ६-१-३७ या सूत्रावरील भाष्यांत ‘ नैतस्याः परिभाषाया. प्रयोजनानि ’ असें जें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्याचा अर्थ असा आहे कीं ज्या प्रयोजनाकरितां ‘ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ’ हें सूत्र केलें आहे तें प्रकृत-परिभाषेचें प्रयोजन नव्हें, कारण ‘ व्यध् ’ इत्यादि स्थलीं अन्यवर्णाच्या मागे ‘ यण् ’ नाहीं. (पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं ‘ विद् ’ इत्यादि रूपांचीं सिद्ध करण्याकरिता ‘ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ’ हें सूत्र केलें आहे ‘ ग्रहिण्या ’ या सूत्रानें ‘ व्यध् ’ यातील दोन्ही घणास—यकारास व वकारास—संप्रसारण पावलें इतें व दोहोंचेंहि सम्प्रसारण केलें असतें तर ‘ विद् ’ असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकतें. म्हणून पूर्व-घणास सम्प्रसारण न होता, केवळ उत्तरघणास सम्प्रसारण होऊन ‘ विद् ’ इत्यादि रूपें सिद्ध व्हावीं या करितां तें सूत्र पाणिनीस करावें लागले. ‘ व्यध् ’ या स्थलीं अन्त-धकाराचे लगेच मागे अकार असून ‘ यण् ’ नसल्यामुळे, त्या स्थलीं प्रकृतपरिभाष लागूच पडत नाहीं. म्हणून ‘ विद् ’ इत्यादि रूपें सिद्ध व्हावीं हें प्रकृतपरिभाषेचें प्रयोजन मानतांच येत नाहीं असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) ‘ नैतान्येतस्याः प्रयोजनानि ’ असा द्वैतील पाठ भाष्याच्या काहीं प्रतीति आढळतो. (परंतु वरील पात्राचा जो अर्थ वर सांगितला आहे तोच अर्थ या पात्राचा देखील आहे) ही परिभाषा (ज्ञापकसिद्ध किंवा न्यायसिद्ध नसून) वाचनिकीच आहे. ‘ स्पष्टः सम्प्रसारणम् ’ ६-१-३३ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे व ‘ अदसोऽसे ’ ८-२-८० या सूत्रावरील भाष्यात ‘ केचिदन्यसदेशस्य ’ या शब्दांनीं सांगितली आहे. (‘ अदसोऽस्ते ’ पृथङ्मुखम् ’ ही जी कारिका त्या भाष्यात पठित केली आहे त्या कारिकेंत ‘ केचिदन्यसदेशस्य ’ हे शब्द आहेत व त्या शब्दांनीं प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारांनीं पठित केली आहे.) या विषयासंबधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १०५

मन्वज्यतानुकरणस्यात इति पररूप पठन् इति पठितीत्यादायलोऽन्यस्येत्यन्यस्य प्राप्तोनीत्यत आह—

‘अन्यत्तानुकरणस्यात इती’ सू० ८१, या सूत्रान्वये ‘पठत् इति’ अशा स्थली ‘अत्’ व ‘इ’ या दोहोंच्या ठिकाणी पररूप एकादेश-म्हणजे इकार-होऊन ‘पठिति’ असे रूप होते. पण अशा स्थली ‘पठत्’ यांतील ‘अत्’ मध्ये ‘त्’ हा जो अन्यवर्ण आहे त्याचे जागी, ‘अलोऽन्यस्य’ सू० ४२ या सूत्रान्वये पररूप आदेश होणे प्राप्त आहे (‘पठत्’ हा ध्वनीचे अनुकरण करणारा अदन्त शब्द आहे. अशा शब्दापुढे ‘इति’ हे अन्यय आल्यास ‘अत्’ व ‘इ’ यांचे जागी ‘इ’ असा पररूप एकादेश होऊन ‘पठत् + इति = पठ + इति’ असे रूप होतं, परंतु ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा असल्यामुळे त्या परिभाषाप्रमाणे ‘अत्’ यांतील अन्यवर्ण ‘त्’ व त्यापुढील ‘इ’ या दोहोंचे जागी पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते, व तसा एकादेश झाल्यास, ‘पठत् + इति = पठ + इति’ अशी स्थिति होऊन, ‘आनुण.’ सू० ६९ या सूत्रान्वये ‘पठेति’ असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति दलावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

‘नानर्थकेऽलोऽन्यविधिरनभ्यासविकारः ॥ १०५ ॥

“जेथें (सूत्रांत पडण्णत) अनर्थक वर्णसमूहाचे जागी आदेशरुपा कार्ये होणे सांगितले आहे तेथें ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा लागू पडत नाही. पण जेथें सूत्रांत अभ्यासविकाररूप कार्ये सांगितले असेल तेथें अनर्थकाचे जागी आदेश होणे सांगितले असल्यास, ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा लागू पडते.”

(ही परिभाषा असल्यामुळे व ‘पठत्’ हा शब्द ध्वनीचे अनुकरण करणारा अर्थ-रहित वर्णसमूहास असल्यामुळे, अशा ठिकाणी ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही, व त्यामुळे ‘अत्’ व ‘इ’ यांचे जागी पररूप एकादेश होऊन ‘पठिति’ असे इष्टरूप सिद्ध होते. प्रकृतपरिभाषा कोणत्या प्रकारची आहे—म्हणजे व्याससिद्ध, कीं ज्ञापकसिद्ध, कीं वाचनिकी आहे—हें ग्रन्थकाराजें सांगितले नाही तथापि ‘नात्रे-द्वितस्वान्यस्य तु वा’ सू० ८२ या सूत्रातील ‘अन्यस्य’ हें पद प्रकृतपरिभाषेच्या ग्रंथ मांशाचें ज्ञापक आहे. प्रकृतपरिभाषा नमती तर ‘पठत्पठत्’ अशा द्विरुक्तरूपाच्या अन्यवर्णांचे व पुढील ‘इति’ यांतील इकाराचे जागी, ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा असल्यामुळे, पररूप एकादेश झालाच असता व त्या सूत्रांत केलेले ‘अन्यस्य’ या पदाचें ग्रहण स्पर्धे ठरले असतें, परंतु ‘नानर्थकेऽन्यविधिः’ ही परिभाषा अमर-यामुळे, ‘अत्’ व ‘इ’ यांचे जागी पूर्वसूत्राप्रमाणें जो एकादेश प्राप्त झाला होता तो न होता, ‘त्’ या अन्यवर्णाचे व पुढील इकाराचे जागीच पररूप एकादेश द्यावा म्हणून ‘नात्रेद्वितस्य’ या सूत्रांत केलेले ‘अन्यस्य’ या पदाचे ग्रहण चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेच्या ग्रंथमांशाचे ज्ञापक ठरते. तसेंच ‘अतिपि-पयोश्च’ सू० २४९३ या सूत्रांत केलेला ‘विपति’ हा निर्देश प्रकृतपरिभाषेच्या ‘अनभ्यासविकारे’ या द्वितीयांशाचा ज्ञापक आहे ‘अतिपिपयोश्च’ या सूत्रांत

‘ वृ ’ या जुहोत्यादिगणांतील धातूच्या अभ्यासाच्या अन्यवर्गाचे जागीं इकारादेश होणें सांगितलें आहे. अभ्यास अनर्थक—म्हणजे अर्धरहित—असल्यामुळे, संपूर्ण ‘ वृ ’ या अभ्यासाचे जागीं ‘ नानर्थकेऽलोऽन्यविधि. ’ या परिभाषेच्या प्रथमाशान्वयें, इकारादेश पावला होता. पण अभ्यासाच्या अन्यवर्गाचे—म्हणजे दीर्घ ऋकाराचेंच—जागीं इकारादेश होणें इष्ट असल्यामुळे, ‘ अतिपिपर्थोश्च ’ या सूत्रांत ‘ पिपर्थि ’ चें ग्रहण करावें लागलें व अशा रीतीनें ते ग्रहण चरितार्थ होऊन, ‘ अनभ्यासविरारे ’ या अशाचें शापक ठरतें ही परिभाषा असल्यामुळेच, ‘ इदम्+भ्याम् ’ अशा स्थितीत ‘ एदादीनाम्. ’ सू० २६५ या सूत्रानें ‘ इदम् ’ यातील अन्य मकाराचे जागीं अकार होऊन व अतो गुणे ’ सू० १९१ या सूत्रानें पररूप गुकादेश होऊन ‘ इद+भ्याम् ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ हलि लोप ’ सू० ३४७ या सूत्रानें ‘ इद ’ यातील संपूर्ण अनर्थक ‘ इद् ’ चा लोप होतो, ही परिभाषा नसती तर, अलोऽन्यस्य ’ या सूत्रान्वयें, ‘ इद् ’ यातील अन्य दकाराचाच लोप झाला असता. तसेंच ‘ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ’ सू० २४७१ व त्याचप्रमाणें ‘ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ’ सू० २५२० या सूत्रांनीं सांगितलेला अभ्यासलोप संपूर्ण अनर्थक अभ्यासाचा होतो, ही परिभाषा नसती तर, ‘ अलोऽन्यस्य ’ या सूत्रान्वयें अभ्यासांतील अन्य अलाचाच लोप झाला असता.)

अनभ्यासेत्युक्तेर्विभर्तीत्यादौ भृजामिदित्याद्यन्यस्यैवाभ्यासांऽनर्थकोऽर्धावृत्त्यभावात् किंतूत्तरखण्ड पचार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

‘ अनभ्यासविकारे ’ असा या परिभाषेत प्रतिषेध सांगितला असल्यामुळे, ‘ भृजा-मिन् ’ सू० २४९६ या सूत्रान्वयें (संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं इकारादेश न होता) अभ्यासातील अन्य अलाचेच जागीं इकारादेश होतो. अभ्यास हा अर्धवान् नसतो, कारण धातूचें द्विवचन केल्यानें धातूच्या अर्थाची पुनरावृत्ति होत नसने आणि म्हणून ज्यात मूळ धातु असतो तो उत्तरखण्डच फक्त अर्धवान् असतो असें इतर ठिकाणीं सांगितलें आहे. (भृ ’ या जुहोत्यादिगणांतील धातूचें ‘ भृ ’ सू० २४९० या सूत्रानें द्विवचन होऊन व ‘ अभ्यासे चर्च ’ सू० २१८२ या सूत्रानें अभ्यासातील मकाराचे जागीं वकार होऊन ‘ वृभृ ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ वृ ’ हा अभ्यास अनर्थक असल्यामुळे, ‘ नानर्थकेऽलोऽन्यविधि ’ या प्रकृतपरिभाषेच्या प्रथमाशान्वयें ‘ वृ ’ या संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं ‘ भृजामिन् ’ या सूत्रानें इकारादेश पावला आहे, पण ‘ अनभ्यासविकारे ’ हा प्रतिषेध प्रकृतपरिभाषेत सांगितला असल्यामुळे, येथें ‘ अलोऽन्यस्य ’ हें सूत्र प्रवृत्त होतें, व त्यामुळे संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं इकारादेश न होतो, अभ्यासांतील अन्य अलाचें—म्हणजे ऋकाराचे—जागीं इकार होऊन ‘ बिभृ ’ अशी स्थिति होते.)

एपालोऽन्त्यात्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत्र पचावधार्यम् ॥ १०९ ॥

‘ अलोऽन्त्यात् ’ १-१-६५ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे, आणि ही परिभाषा असल्यामुळे, सिद्ध होणारा रूपे, ही परिभाषा नसली तरी, इतर रीतीने सिद्ध होऊं शकतात असे सांगून, भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेचें प्रयासधान केले आहे हें देखील त्या भाष्यावरून ध्यानांत घेईल. (ग्रन्थविस्तारमवास्तव त्या भाष्याचें येथें विवेचन केले नाहीं. ते भाष्य सहज लक्षांत येण्याजोग आहे व त्या भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा न मानली तरी उषा प्रयोजनाकरितां ही परिभाषा सांगितली आहे ती प्रयोजने इतर रीतीने कशी सिद्ध होऊं शकतात हें भाष्यकारांनीं स्पष्टपणें दाखविलें आहे.)

परिभाषा १०६

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चत्यादौ पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषा-
पत्तिः स्त्रीत्यपुंस्त्ववतिरिक्तकृतविशेषाभावादत् आह—

‘ ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्च ’ इत्यादि उदाहरणांत ‘ पुमान् स्त्रिया ’ सू० ११३ या सूत्रान्वये एकशेष होण्याची अपत्ति येते, कारण वरील दोन शब्दांत पुल्लिङ्गत्व व स्त्रीलिङ्गत्व यांतील दुसऱ्या कोणत्याच प्रकारचा फरक नाहीं—म्हणजे एकेश्वरी ‘ ब्राह्मण ’ शब्द पुल्लिङ्ग असून ‘ वत्सा ’ हा शब्द स्त्रीलिंग आहे, व दुसरें द्विकर्णी ‘ ब्राह्मणी ’ हा शब्द स्त्रीलिंग असून ‘ वत्स ’ हा शब्द पुल्लिङ्ग आहे आणि म्हणून दोहोंत केवळ लिङ्गाचाच फरक आहे (अशा द्विकर्णी एकशेष होण्याची अपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०६ ॥

“ सूत्रांत सांगितलेलें कार्य प्रधान व अप्रधान या दोहोंस सारखेंच लागू पड-
णारें असल्यास, ते कार्य (अप्रधानास न होता) प्रधानास होतें. ”

(‘ ब्राह्मणवत्सा ’ व ‘ ब्राह्मणीवत्सा ’ या उत्तरपदार्थप्रधान पद्यांतःपुरुषसमा-
सांत ‘ वत्स ’ व ‘ वत्सा ’ हे प्रधान असून ‘ ब्राह्मण ’ व ‘ ब्राह्मणी ’ हे अप्रधान
आहेत, कारण ते जन्यजनकभावस्वरूपसंबंधानें ‘ वत्सा ’ व ‘ वत्स ’ या शब्दांत विशेष-
णरूपानें अन्विता होतात. म्हणून ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ पुमान् स्त्रिया ’ या
सूत्रानें सांगितलेलें एकशेषरूपी कार्य ‘ ब्राह्मण ’ व ‘ ब्राह्मणी ’ या अप्रधानांचे
द्विकर्णी होऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळे ‘ ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा च ’ यांचा
‘ ब्राह्मणवत्सा ’ असा एकशेष होऊं शकत नाहीं. ‘ ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा च ’
असें जर समासाचे अवयव असते तर ‘ ब्राह्मणवत्सा असा एकशेष होऊं शकला
असता.)

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः ।

वरील उदाहरणांत केवळ ' प्रधान ' शब्दांत स्त्रीत्व व पुंस्त्व हा फरक नसून अप्रधान शब्दांत देखील तसा फरक असल्यामुळे, एकशेष होऊं शकत नाही व कांहीं अडचण उपास्थित होत नाही.

स्पष्टा चेयं पुमान् स्त्रिया नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनयोर्भाष्ये ॥ अन्तर-
द्वोपजीव्यादपि प्रधानं प्रयत्नमिति हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ १०६ ॥

' पुमान् स्त्रिया ' १-२-६७ व ' नपुंसकमनपुंसकेन ' १-२-६९ या सूत्रांवरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे व ' हेतुमति च ' ३-१-२६ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं व तमेंच कैयटाने आपल्या वृत्तींत गृहले आहे कीं अन्तरज्ञा-पेक्षां व तसेच उपजीव्यापेक्षां देखील प्रधान अधिक प्रबल असतें. (' पाचयति ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन ' या वाक्यात ' यज्ञदत्तेन ' हा प्रयोज्यकर्ता आहे. तो अन्तरज्ञ व उपजीव्य आहे, कारण पचनक्रिया त्याचे शिवाय होऊं शकत नाही व ती सर्वस्वी त्याच्यावर अवलंबून आहे. तरी ' देवदत्तः ' हा प्रयोजककर्ता ' पाचयति ' या गिज्ञानानें उक्त असल्यामुळे प्रधान ठरतो व प्रयोज्यकर्ता अनुक्त असल्यामुळे, अन्तरज्ञ व उपजीव्य असून देखील, अप्रधान ठरतो. गृहणून प्रयोजककृत्याला उत्तैर्कर्तारि प्रथमा होऊन प्रयो-ज्यकृत्याला, ' गतिशुद्धि ' सू० ५४० हें नियामकसूत्र असल्यामुळे कर्मत्व न होतो, अनुक्तैर्कर्तारितृतीया होते. ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे व ती लौकिकन्याय पुढे दिव्याप्रमाणें कैयटानें सांगितला आहे. ' यथा लोके बहुषु गच्छसु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिबादन्येषाम् ।)

परिभाषा १०७

ननु स्वप्नादित्यप्रयुक्तो मातृशब्दस्य डीन्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमा-
तृशब्देऽपि स्यादत आह—

' न पदस्वल्पादिभ्यः ' सू० ३०८ या सूत्रानें सांगितलेल्या ' ङीप् ' प्रत्ययाचा निषेध जमा जननीवाचक ' मातृ ' शब्दास लागतो तसाच तो निषेध ' परिच्छेत्ता ' - गृहणजे मोजणारा—चा अर्थाच्या वाचक ' मातृ ' शब्दास देखील लागू पडण्याची आपत्ति येईल (व तो निषेध तसा ' मातृ ' शब्दास लागू पडल्यास ' ऋघ्नेभ्यो ङीप् ' सू० १०६ या सूत्रान्वये त्या शब्दाचें ' मात्री ' असे स्त्रीलिङ्गाचें ह्मणरूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळवी) गृहणून ही परिभाषा सांगतातः—

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्धर्तीयसी ॥ १०७ ॥

“ शब्दांच्या अवयवांपासून उत्पन्न होणाऱ्या योगिक अर्थांपेक्षा त्या पूर्ण शब्दा-
हून उत्पन्न होणारा स्वतंत्र रूढ अर्थ अधिक वास्तव्य अमोघ. ”

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य ॥
योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिरन्विक्रान्ति ध्युत्पत्तिरेव
तद्व्याजम् । रथकाराधिकरणन्यायमिदोऽयमर्थः ॥

ही परिभाषा अवयवागुळे (‘ न पटस्वरादिभ्यः ’ या सूत्रातील ‘ मग्न-
दिभ्यः ’ यांत अन्तर्भूत अग्रेवदा ‘ मातृ ’ शब्दातें) ‘ जननी ’ या वेगळ रूढ
अर्थाच्या वाचक ‘ मातृ ’ शब्दाचें ग्रहण होतें; ‘ परिच्छेत्ता ’ या योगिक अर्थाच्या
वाचक ‘ मातृ ’ शब्दाचें ग्रहण होऊं दारम नाही; कारण अवयवांच्या अर्थांपासून
उत्पन्न होणाऱ्या अर्थाशी ज्याचा कांहीं संबंध नाही—ग्रहणजे तो अवयवांपासून मिश्र
अर्थ आहे—व तो संपूर्ण शब्दापासून स्वतंत्र उत्पन्न होणारा शुद्ध रूढ अर्थ आहे तो
(शब्द उच्चारणाक्षणीय) प्रथम मनांत येतो, व अवयवांपासून उत्पन्न होणाऱ्या अर्थाचा
बोध होऊं देण्यांत तो प्रतिबंधक होतो—ग्रहणजे तो अवयवांचा बोध होऊं देत नाही,
(जननीवाचक ‘ मातृ ’ शब्द ‘ मान पूतायाम् ’ या धातूच ‘ तृष् ’ प्रत्यय होऊन
व वक्राराचा लोप होऊन सिद्ध होतो. ‘ मातृ ’ ग्रहणजे मोतयारा हा शब्द ‘ मा माते ’ या
धातूच ‘ तृष् ’ प्रत्यय लागून पिट्ट होतो. जननीवाचक ‘ मातृ ’ शब्द यांतील अय-
ववांच्या अर्थाचा बोध करणारा नसून लोकांन रुढ अमोघा ‘ जननी ’ या अर्थाचा
वाचक आहे ‘ मातृ ’ हा मोतयारा या अर्थाचा वाचक शब्द यांतील अवयवांच्या
अर्थाचा बोधक शब्द आहे—ग्रहणजे ‘ मा ’ ग्रहणजे मोतयें व ‘ तृष् ’ ग्रहणजे करणारा
या प्रत्ययप्रवृत्तीच्या योगिक अर्थाचा बोधक शब्द आहे. ‘ मातृ ’ हा शब्द उच्चारण्यास
‘ जननी ’ या रूढ अर्थाचाच एकदम बोध होतों, मोतयारा हा अर्थ मनांत येत नाही.
ग्रहण ‘ न पटस्वरादिभ्यः ’ या सूत्रात योगितेने त्या निवेद्य ‘ मातृ ’ या जननीवाचक
रूढ अर्थ मागणाऱ्या शब्दासच लागू पडतो, मोतयारा असा योगिक अर्थ माग-
णाऱ्या ‘ मातृ ’ शब्दास तो निवेद्य लागू पडत नाही, व त्यामुळे त्या शब्दाच्या स्त्री.
वाचक ‘ ह्रीप् ’ प्रत्यय होऊन त्याचें ‘ मात्री ’ अर्थ स्त्रीलिंगाचें रूप होतें, ‘ योगा-
द्रुद्धिर्बलीयसी ’ या लैंगिक) न्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे व
रथाधिकरणन्यायान्वये ही परिभाषा सिद्ध होते, (‘ वरंमु रथकार आश्रयति ’ मदी
श्रुति आहे व तिचा अर्थ असा आहे कीं वर्षांकरून रथकारांने अग्न्याधान करावें येथें
हा प्रश्न उपस्थित होतो कीं ‘ रथकार ’ या शब्दाचा कोणता अर्थ द्यावा, ‘ रथे करो-
तीति रथकारः ’—ग्रहणजे रथ करणारा असा या शब्दाचा योगिक अर्थ आहे व ‘ रथ-
कार ’ शब्दाने रथ करणच्या प्रैर्जर्जिक पुरुषाचें ग्रहण करावें असा पूर्वपक्ष आहे. परंतु
‘ रथकार ’ या शब्दाचा रूढ अर्थ, याज्ञवल्क्य स्मृतीन मांगितल्याप्रमाणें, माहि-
त्यापासून करणीचे टापी उत्पन्न होणारा पुरुष असा आहे. मोतयारासून वंश

स्त्रियेचे ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या पुर्यास 'माहिष्य' म्हणतात, व वैश्यापासून शूद्र-
स्त्रियेचे ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या मुलीस 'करीणी' म्हणतात, व अशा माहिष्यापा-
सून करणीचे ठिकाणी उत्पन्न होणारा पुरुष 'रथकार' होय. म्हणून सिद्धान्तपक्ष
असा आहे की वरील श्रुतीत पठित असलेल्या 'रथकार' शब्दानें रथ करणाऱ्या
ग्रेवार्णिक पुर्याचें ग्रहण न होतां रुढार्थग्रन्थक रथकाराचेंच ग्रहण होतें. माधवकृत
जैमिनीयन्यायमालाविस्तर या ग्रन्थांत या न्यायाचें स्पष्टीकरण केलें आहे व तें असें
म्हटलें आहे की 'आधाने धूयते । वर्षासु रथकार आदधीत इति । तत्र रथं करोति
इति व्युत्पत्त्या ग्रेवार्णिको रथकारः इति चेत् । सैवम् । सङ्कीर्णजातिविशेषे रुढत्वात् ।
वैश्याया क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्यां माहि-
ष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथाच याज्ञवल्क्यः—माहिष्येण करण्यां तु रथकार प्रजायते ।—
पहा आनंदाश्रम सारीजू पान ३१०. याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा
रचली आहे.)

कश्चित्तु दीधीवेवीटामित्यत्रानया परिभाषया दीधीव्वेवीडोरेव
ग्रहणं न दीधीव्वेव्वीनामिति । नन् । तथा स्मि दीवेधीवीटामित्येव
वदेदित्यन्ये ॥ १०७ ॥

एक वैधाकरण (प्रकृतपरिभाषेचा भिन्न रीतीने अर्थ करून-म्हणजे अर्थ
समुदायाचें ग्रहण होऊं शकतें तें अवयवांचें ग्रहण न करिता समुदायाचें ग्रहण
करावें असा अर्थ करून—) असे म्हणतो की, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे 'दीधीवेवी-
टाम्' सू २१९० या सूत्रानें 'दीधीव्' व 'वेवीव्' या (समुदायात्मक) धातूंचेंच
ग्रहण होऊं शकतें, 'दी', 'घी', 'वे' व 'वी' या (अवयवात्मक) धातूंचें ग्रहण करिता येत
नाहीं. इतर वैधाकरण म्हणतात की हें वरील म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण पाणिनीला
जर वर दिलेल्या चार धातूंचे सूत्रांत ग्रहण करणें अभिप्रेत असते तर (संदेह उत्पन्न
'न श्वावा म्हणून) 'दीवेधीवीटाम्' असे त्याने सूत्र केलें असतें.

परिभाषा १०८

ननु वातायनार्थं गवाक्षेऽवडो वैकल्पिकत्वाद्गोक्ष इत्याद्यपि स्यादत
आह—

(पदाच्या अन्ती 'गो' शब्द असल्यास व त्याच्या लोच पुढे 'अच्'
आल्यास, 'गो' यांतील ओकाराचे जागीं, 'अवद् स्फोटयनस्य' सू० ८८ या
सूत्रानें) विकल्पेंकरून 'अवद्' असा आदेश होणें सांगितलें असल्यामुळे, ज्या-
प्रमाणें वातायन-म्हणजे सरोवरा किंवा विडकी-यां अर्थाच्या वाचक 'गवाक्ष' या

टिकाणी जसा अत्रादेश होतो त्याचप्रमाणे (प्राच्यव्याख्य-गृह्यते गार्हपत्यं किंवा वैशाखा होला या अर्थाच्या व्याख्ये-) ' गौक्ष ' या शब्दाचे टिकाणी देवांस अत्रादेश होण्याची आपत्ति येते. (कारण घरील दोन्ही उदाहरणांत ' गौ+अक्ष ' यांचाच सन्धि वरणें आहे व दोन्ही स्थली ' गौ ' शब्द पदान्ती असून त्याच्या पुढें ' अ ' हा अक्ष आहे. म्हणून दोन्ही स्थली अत्रादेश होऊन ' गवाक्ष ' असे रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळवी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात :-

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०८ ॥

" (सूत्रांत पुढां दे कार्यं विद्वत्संस्कृतं करावे असे सांगितले असल्यास) कोडे कोडे व्यवस्थितविभाषेने देवांस ते कार्य केले जातें-म्हणजे वक्ष्यानुसार कांही उदाहरणांत तें कार्य अवश्य केले जातें, कांही उदाहरणांत तें कार्य मुळीच केले जात नाही, व कांही स्थली ते कार्य विद्वत्संस्कृतं केले जाते "

(व्याख्येसमंत ' अवह् स्तोत्रायनस्य ' या सूत्राच्या वृत्तीत ' कश्चित् अग्नी-
र्वाशा एव प्रवर्तते, कश्चिन् न अवर्ततेत्यत्र एव, कश्चिदुभयमप्येवं संप्रदानुसारेण व्यवस्थया
प्रवृत्ता विभाषा व्यवस्थितविभाषा - एवम द्वितीयादृशि पान ४५-अदी ' व्यवस्थितवि-
भाषा ' या शब्दाची व्याख्या केली आहे. ही परिभाषा असण्यामुळे, ' गवाक्ष ' या
स्थली त्रित्य अवह् होती, ' गौक्षः ' या स्थली अवह् मुद्धोय होत नाही व ' दक्षः
पदान्तादिति ' सू० ८६ या सूत्रावरून सन्धि होऊन ' गौक्षः ' असे रूप होतें. पण
जेथें वातायन किंवा प्राच्यवद् हा अर्थ विवक्षित नाही तेथें विद्वत्संस्कृत ' अवह् '
होऊन दोन्ही प्रकारची वैदिकिक रूपे होनात. पण येथें अशा तऱ्हेने विभाषेची
व्यवस्था करण्यास योग्यतें साधन उपलब्ध आहे हा प्रभ सदैवच उपाधित होतो व
त्या प्रभाचें उत्तर म्हणून ग्रन्थकार पुढील पंक्ति सांगतात.)

लक्ष्यानुसाराद्वयवस्था योष्या ॥

लक्ष्याकडे-म्हणजे भाषेत जीं रूपे शुद्ध मानली आहेत त्यांच्याकडे-मग्न ठेऊन
अग्नी विभाषेची व्यवस्था घेऊनी जातें हें जाणावें. (अन्वित्रव्यवस्थापुष्क पुनः-म्हणजे
सौकरिकप्रयोगांत प्रचलित अभ्यनेष्टीं सर्व शब्दांचीं सर्व रूपे उदात्त पूर्णपणे अवगत आहेत
असा आप्यकारासारखा अलौकिक विद्वान् सर्वज्ञ पुनः-विमोक्षी व्यवस्था लावून देऊं
शकतो म्हणून गौरवीत असें म्हटलें आहे की " एतादृशाप्यवस्थापितप्रयो लक्ष्यव्यवस्था-
साधय इति आप्यकाराव्याख्यानतो निर्गम्य कार्यः " मारांश, लक्ष्या जज्ञोसमोर सर्व
शुद्ध रूपें संवृत होती अशा सर्वज्ञ आप्यकाराच्या व्यवस्थानुसारच विभाषेची व्यवस्था
लावली जाते. " शास्त्रोक्तम्यतरस्याम् " ७-४-४१ या सूत्रावरून आप्यांत आप्यकारांदि
व्यवस्थितविभाषेची उदाहरणे ' देवप्रस्तो गलं ब्राह्म इतिगोत्रे च मद्रिधिः । मिथस्ते न
विभाष्यन्ते गवाक्षः भक्षितयनः ' या करिहेंन दिली आहेत. (१) ' नृद्विदोन्मदा '
सू० ३०३८ या सूत्रानें, " आ " यातून निहा " न " प्रत्यय लागला असता, त्याचे आगी

विकल्पकरून ' न ' असा आदेश होण सांगितले आहे पण ' देवघात , भवघात ' इत्यादि सज्ञावाचक शब्दांचे जागी लकाराचा नकार मुळीच होत नाही जेथं सज्ञा विवक्षित नाही तशाच ठिकाणी ' घ्राण, घ्रात ' अशी वैकल्पिक रूपे होतात (२) तसेच ' गृ + अच् ' या स्थली ' सार्वधातुकार्धधातुकया ' सू० २१६८ या सूत्राने ' गृ ' यातील ऋकारास गुण होऊन ' गर् + अच् (अ) ' अशी स्थिति झाली असता, ' अचि विभाषा ' सू० २५३१ या सूत्राने, अजादि प्रत्यय पुढे आल्यास, ' गृ ' धातूच्या रकाराचे जागी विकल्पकरून लकार होण सांगितले आहे पण ' गल ' या प्राण्यङ्गवाचक ' गल ' शब्दात रकाराचे जागी लकार निलय हातो, ' विप ' या अर्धाण्या वाचक ' गर ' शब्दात लकारादेश मुळीच होत नाही (३) विभाषा ग्रह ' सू० २९०५ या सूत्राने ' ग्रह् ' धातूस ' ण ' य ' अच् ' प्रत्यय विकल्पकरून हाणें सांगितले आहे पण मास्वादि जलचर हा अर्थ वाच्य असल्यास, ' ग्रह् ' धातूस ' ण ' प्रत्ययच होतो, ' अच् ' प्रत्यय होत नाही, व ' अत उपधाया ' सू० २२८२ या सूत्राने उपधावृद्धि हाऊन ' ग्राह् ' असेच रूप होतें पण सूर्यचन्द्रादि वाच्य असल्यास, ' ग्रह् ' धातूस केवळ ' अच ' प्रत्यय होतो, ' ण ' प्रत्यय होत नाही, व ' ग्रह् ' असेच रूप होतें. (४) ' लक्षणदेशो क्रियाया ' सू० ३१०३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं सदादवद्य बहुलम् असें वार्तिक पठित केलें आहे व त्यामुळे ' सन् ' - म्हणजे शतृशानच् - विकल्प करून होतो पण ' इति ' हे षट् पुढे आल्यास, लटाचे जागी शतृशानच् मुळीच होत नाही म्हणून ' हन्तीति पलायत, वर्धतीति धावति ' असाच प्रयोग होतो. ' लट् शतृशानच् ' सू० ३१०० या सूत्रात भाष्यकारांनीं ' नन्वोर्विभाषा ' या पूर्व सूत्रातून ' विभाषा ' या पदाची अनवृत्ति केली आहे व ' लट् शतृशानच् ' या सूत्रात ' अग्रप्रमासमानाधिकरणे ' हे षट् असण आवश्यक आहे कीं काय असा प्रश्न उपस्थित करून त्यांचे असे उत्तर दिले आहे कीं ' यत्तत्र च । किं प्रयोजनम् । नित्यार्थम् । १ प्रमासमानाधिकरणे नित्यो शतृशानच् यथा स्याताम् । २ तर्हीदानीं विभाषा । प्रमासमानाधिकरणे षचन् पचतीति पचमान पचते इति ' (५) ' गवाक्ष ' या उदाहरणामवधाने पूर्वी विवेचन केलेंच आहे व ' अवह् स्वेष्टाय नम्य ' या सूत्रात सांगितलेल्या विभाषेची भाष्यकारांनीं कशी व्याख्या लावली हे सांगितलेंच आहे (६) ' दां तनूकरणे ' या धातूस निष्ठा नप्रत्यय लावण अमता, ' आद्य उपद्वीगिति ' सू० २३७० या सूत्रात आकाराचे भाष्य होऊन ' शा + ण ' अशी स्थिति झाली असता, ' शाण्डोरन्वयरस्याम् ' सू० ३००५ या सूत्राने ' आ ' चे जागी विकल्पकरून इकारादेश होण सांगितले आहे. परन्तु ' मत ' हा अर्थ पिवक्षित असल्यास, तशा ठिकाणी आकाराचे जागी निच इकार होतो त्यामुळे ' मक्षिण मतम्, ' शिवा प्राक्षण, ' मक्षिणमत ' अशीं रूप मिश्र हातात, या ठिकाणी विकल्पकरून भाष्य होत नाही म्हणूनच ' इपोरित्येव व्रते नित्यम् ' असें षचन पठित

केलें आहे. मारांश या विवेचनावरून कारिकेत सांगितलेल्या सहा उदाहरणांत भाष्यकारांनी विभाषेची व्यवस्था कशी लावली आहे हे स्पष्ट होईल, व ही व्यवस्थित-विभाषा भाष्यकारांनी ह्मणूनसिद्धीकारिताच केली आहे हें उघड आहे.)

शाच्छोरितेति सूत्रे लट्शत्रित्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०८ ॥

‘ शाच्छोरित्यन्तरस्याम् ’ ३-४-४१ व ‘ लट् शतृशातची ’ ३-२-१२४ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा १०९

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०९ ॥

“ जेथे पुरादे सूत्र विधिपर व तसेच नियमपर लावता येत असेल तर तें सूत्र विधिपर लावणें हा बसवत्तर पक्ष आहे—म्हणजे जेथे शास्त्र असेल तेथे सूत्र निरामक न मानता विधायक मानून तशा रीतीने त्या सूत्राचा अर्थ परणें हा योग्य पक्ष आहे ”

(‘ विधिरित्यन्तमप्राप्ती नियम पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्येति गीयते ॥ ’ अशी विधि, नियम, व परिसंख्या यांची भीमासनाची व्याख्या केली आहे. व्याकरणशास्त्रात ‘ नियम ’ दादाजें ‘ तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्या ’ अशी जी परिसंख्या सांगितली आहे तिचेंच प्रहण केलें जातें ममासनाच्या मते परिसंख्या दोपत्रयद्वय आहे—म्हणजे परिसंख्या मानण्यानें तीन दोष उद्भवतात—आणि म्हणून शक्य असल्यास, कोणतेंहि ध्रुतिवचन किंवा स्मृतिवचन परिसंख्या-वचन मानूं नये. ‘ ध्रुतार्थस्य परित्यागाद्भुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधद्विव्येदं परिसंख्या त्रिवृण्णा ॥ ’ असे परिसंख्येत तीन दोष मागून, भीमासक ‘ पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ’ हें परिमंलेंचें उदाहरण देतात व त्या उदाहरणात खाली सांगितल्याप्रमाणें तीन दोष दाखवितात — ‘ ध्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात्, अध्रुताऽपञ्चनखभक्षणनिवृत्ते, कल्पनात्, प्राप्तस्य चाऽपञ्चनखभक्षणबाधनात् इति । अस्मिन्न दोषत्रये दोषद्वय दाद-निष्ठम् । प्राप्तबाधसर्वनिष्ठ इतिदिक् । ’ यहा अर्थसंग्रह विद्याविलास प्रेम काशीमध्ये छापलेली प्रत पान १५३ व १५४. पुरादे सूत्र नियमपर मानल्यास, त्या सूत्रात वर दिलेले तीन दोष उत्पन्न होत असल्यामुळे तें सूत्र नियमपर न मानता विधिपर मानणें योग्य आहे हें आता अन्यकार पुढील पर्वीत सांगतात)

नियमे द्युताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनसुत्तानुवाददोषश्चेति व्याघवाह्निर्धरेति बोध्यम् ॥ यस्य हल इत्यत्र इजादेः सनुम इत्यादी च भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०९ ॥

सूत्र नियमपर मानल्यास सूत्रांतीच शब्दांनी जो अर्थ सांगितला नाही पण (सूत्र करण्याच्या उद्देशापेक्षा लक्ष दिले अन्वय) शब्दसामर्थ्याने जो अन्वयनिरूपितपर अर्थ निघतो तसा अर्थाची वक्ष्यना करणे, य तमंच पूर्वी सांगितलेल्या विधिसूत्राचा अनुवाद करणे असे दोष उद्घटित होताना म्हणून (हे दोष टाळण्याकरिता) सूत्र विधि पर मानण यांना लाघव आहे (एखाद्या सूत्राचा नियमपर अर्थ घेत्यास (१) त्या सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दांचा जो वास्तविक अर्थ होतो त्याचा परिचाय करावा लागतो (२) सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दांनी जो निषेधात्मक अर्थ सांगितला नाही त्या अर्थाची वक्ष्यना करावी लागते (३) व पूर्वी पठित अमलेल्या विधिसूत्राचा नियमसूत्रात अनुवाद करून विधिसूत्राने प्राप्त होणाऱ्या कार्याचा याच करावा लागतो. माराता श्रुतहानि, अश्रुतरूपना व प्राप्तपाथ असे तीन दोष, सूत्र नियमपर मानल्याने, उत्पन्न होत असल्यामुळे, सूत्र नियमपर न मानता विधिपर मानणे हे योग्य आहे, व वरील भीमासाध्यापाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे आणि म्हणून ती युक्तिसिद्ध समजावी.) 'यस्य हल' ६-४-४०. य 'इजादे सनुम' ८-४-१२ इत्यादि सूत्रांवरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे ('हेतौ' सू० ५६८ या सूत्रातील 'हेतु' शब्दाचा लोकांत रूढ असलेला अर्थ-म्हणजे कारण, किंवा निमित्त, किंवा प्रयोजन-केल्यास ते सूत्र विधिपर ठरते, य त्या सूत्राचा अर्थ हेतुर्थे तृतीया स्यात् ' असा होतो, पण 'हेतु' शब्दाच्या लौकिकार्थाचे म्हणून न करिता, 'त'प्रयोजको हेतुश्च' सू० २५७५ या सूत्रान्वये होणारा वृत्तिम अर्थ घेत्यास-म्हणजे प्रयोजक कर्ता असा अर्थ केल्यास-'हेतौ' या सूत्राचा असा नियमपर अर्थ होईल की, हेतु-वाचक शब्दाहून जर तृतीया करणे असेल तर जिज्ञन्तप्रवृत्तीच्या प्रयोजककृत्याहूनच ही तृतीया करावी प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे सूत्राचा विधिपर अर्थ करणे संभवत असताना नियमपर अर्थ करण योग्य नसल्यामुळे, 'हेतौ' या सूत्राचा, वर सांगितल्याप्रमाणे, नियमपर अर्थ न करिता विधिपर अर्थ करणेच श्रेयस्कर आहे. नियमपर अर्थ घेत्यास अनिष्टापत्ति येईल हे उघड आहे 'यस्य हल' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी असा प्रश्न उपस्थित केला आहे की, हे सूत्र अतो लोप ' या सूत्रानंतर पठित केले असल्यामुळे, त्या सूत्राचे 'यस्य हल' हे सूत्र नियामक सूत्र मानावे किंवा स्वतंत्र विधायक सूत्र मानावे? 'यस्य हल' हे नियामकसूत्र मानल्यास, त्याचा असा अर्थ होईल की यकारापुढील अकाराचा 'अतो लोप' या सूत्राने पाचलेला लोप तेढाच करावा की जेव्हा तो यकार हलापुढे आहे. पण त्या सूत्राचा असा नियमपर अर्थ केल्यास, 'लोलूयिता, योयूयिता' इत्यादि स्थली, यकार हलापुढे नसून उकारापुढे असल्यामुळे, अकाराचा लोप होणार नाही व 'लोलूयिता, योयूयिता' इत्यादि अनिष्ट रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकारांनी 'यस्य हल' या सूत्रावरील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा पठित केली आहे व म्हटल आहे की, जेथे सूत्राचा विधिपर अर्थ होऊ शकतो तेथे त्याचा नियमपर अर्थ करू नये, व अथ म्हणून भाष्यकारांनी

‘यस्य हलः’ हे स्वतंत्र विधायक सूत्र मानजे आहे, व ‘यस्य हलः’ या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या ‘य’ ने ‘यू’ व ‘अ’ या संघानांचे ग्रहण करून ‘आदेः परस्य’ या सूत्राने केवळ यस्वराचा लोप केला आहे, व ‘अतो लोपः’ सू. २१०८ या सूत्राने अस्वराचा लोप करून इष्ट रूपाची निधि घेनी आहे.)

परिभाषा ११०

नन्वाशंसायां भूतवच्चेत्यनेन लुट इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह—

‘आशंसायां भूतवच्’ सू. २७९० या सूत्रांत, इष्टारूपा अर्थाचे अभिधान करणे असल्यास—ग्रहणजे जी इष्ट वस्तु अन्न प्राप्त झाली नाही ती पुढे प्राप्त व्हावी अशी इच्छा प्रदर्शित करणे असल्यास—भुतकाल वाचक प्रत्यय देखील लावावा असे सांगितले असल्यामुळे, जसा लुट्चा अतिदेश होतो तसाच लङ् व लिट्चा अतिदेश होण्याची आपत्ति येते. (कारण ‘भूते’ या अधिशारांत लुट्, लङ्, व लिट् हे तिन्ही लकार पठित आहेत व ज्याअर्थी ‘भूतवच्’ या अतिदेशाने भूतवाक्याचे प्रत्यय देखील विकल्पेकरून लावावे असे सांगितले आहे त्याअर्थी वगैरे तिन्ही लकार भूतकालवाचक असल्यामुळे, तीन्ही लकारांचा विकल्पेकरून प्रयोग करता येईल व त्यामुळे ‘देवश्चेन् वरिष्यति’ या अर्थानर्थे जसा ‘देवश्चेद्वर्षात्’ असा लुटाचा प्रयोग करता येतो त्याचप्रमाणे ‘देवश्चेद्वर्षत्’ व ‘देवश्चेद्वर्ष’ असा लडाचा व लिटाचा देखील प्रयोग करता येईल. तसा प्रयोग होण्याची आपत्ति दळ्यावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः ॥ ११० ॥

“सूत्रांत सामान्यार्थवाचक शब्दाचा उच्चार करून अतिदेशाने कार्य करणे सांगितले असल्यास, तसा सामान्य अतिदेशाने विशेषाचा—ग्रहणजे विशेष धर्माचा—अतिदेश होत नसतो. ”

(‘अतिदेशा नाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाव आदेशः’ किंवा ‘अन्यदेव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः अन्यत्र वार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते॥’ अशी मीमांसकांनी अतिदेशाची व्याख्या केली आहे, व अतिदेश बहुधा शब्दास इवार्थक ‘वति’ प्रत्यय लावून सांगितला जातोः जसे, ‘इष्वदिकः, स्थानिवद्देशः, भूतम्’ इत्यादि. ‘आशंसायां भूतवच्’ या सूत्रांत सामान्यभूतकालवाचक ‘भूत’ या शब्दाचा उच्चार करून अतिदेश सांगितला आहे. ‘लुट्’ सू. २२१८ या सूत्रान्वये होणारा लुट् लकारच सामान्यभूतकालाचा वाचक आहे लङ् व लिट् हे लकार सामान्यभूतकालाचे वाचक

नसून विशेषभूतशालाचे वाचक आहेत, 'अनद्यतने लट्' सू० २२०५ या सूत्रान्वये लट् हा 'अनद्यतन' अशा विशेषभूतशालाचा वाचक असून, 'परोक्षे लिट्' सू० २१७१ या सूत्राने होणारा लिट् 'अनद्यतन परोक्ष' अशा विशेषभूतशालाचा वाचक आहे म्हणून प्रकृतस्थलीं सामान्यभूतशालाचाच 'भूत' असा शब्द उच्चारून 'भूतवच्च' असा सामान्यातिदेश वेगळ्यामुळ, त्या अतिदेशाने, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, लट्‌चा व लिट्‌चा प्रयोग करिता येत नाही, केवळ सामान्यभूतशालाचाच लिट्‌चाच प्रयोग करिता येतो, आणि त्यामुळे 'देवश्रेष्ठवर्ष' किंवा 'देवश्रेष्ठवर्ष' असे प्रयोग 'देवश्रेष्ठवर्षिण्यति' या अर्थामध्ये करिता येत नाहीत)

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकस्वामभूयभावोऽस्या योजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेश ।

(सामान्यार्थवाचक शब्द उच्चारला असता, त्या शब्दापासून उत्पन्न होणाऱ्या सामान्यार्थाचा बोध हातेरेळीं, विशेष अर्थाचा बोध होण्याच साधन नियमकरून— म्हणजे नेहमी—विद्यमान असतेंच अस नाही (व त्यामुळे तसा सामान्यार्थवाचक शब्द फाणी पडला असता विद्यापार्थाचा बोध होऊ शकत नाही. तुम्हास भेटण्याकरिता बाहेर कोणी आला आहे असें नोंदरान सांगितल्यास, कोणी तरी मनुष्य भेटीस आला आहे असा बोध होतो, पण तो गृहस्थ कोण आहे व तो प्राज्ञ कोण आहे की इतर जातीचा आहे इत्यादि विशेष अर्थाचा बोध होत नाही अमुक वेळीं अमुक गृहस्थ भेटीस येणार आहे असा जर पूर्वी टाळ असेल तरच तो विशेष गृहस्थ भेटीस आला असावा असा बोध होऊ शकतो पण बहुधा सामान्यार्थवाचक शब्द उच्चारला असता विशेष अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही, आणि कोणताहि शब्द उच्चारला असता त्या शब्दापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या अर्थाचा सर्वांस प्रथम बोध होतो तोच त्या शब्दाचा अर्थ समजला पाहिजे) आणि याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे (व ती युक्तिसिद्ध आहे) आणि ही परिभाषा असल्यामुळे, 'अनद्यतन भूत' या विशेष अर्थामध्ये होणाऱ्या लट् व लिट् या लकाराचा ('भूतवच्च' असा सामान्य अतिदेश असल्यामुळे प्रकृतस्थलीं) अतिदेश करिता येत नाही

इयमनित्या न व्यपीति लिङ्गात् । तेन स्थानिकरूपेण विशेषातिदेशोऽपि ॥ सप्त वैतत्सर्व स्थानिकरूपेण आत्मे ॥ ११० ॥

प्रकृतपरिभाषा अनि य आहे याचें 'न व्यपि' सू० ३३३५ हें सूत्र ज्ञापक आहे. (हलादि आर्धधातुक वित् किंवा वित् प्रत्यय पुढे असल्यास, 'धुमास्या' सू० २४६२ या सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या धातूच्या अकाराचे जागी ईकार होतो असे त्या सूत्राने सांगितले आहे तसा धातूच्या पुढे 'व्यप्' प्रत्यय आल्यास त्या धातूच्या अकाराचे जागी ईकार होऊ नये म्हणून 'न व्यपि' हें निषेधसूत्र वलें आहे पण 'व्यप्' हा प्रत्यय तर वित् नाही आणि त्यामुळे, व्यप् प्रत्यय पुढे आल्यास अना-

होतो व ' उरणपरः सू० ७० या मूलांने इनारापुढे रकार, होऊन ' वि+अ+ति= किरति ' असें रूप होतें. ' ति+स्वरितम् ' या सूत्राचा, मूलांत रकार ह्मण आहे अशा वर्णांचा इतर वर्णांचे जागीं आदेश झाला असतां तो अक्षररूपी वर्ण स्वरित होतो, असा अर्थ केल्यास, ' कृ ' यांतील ऋकाराचे जागीं तकार आहे ह्मण उपात असा ' इत्=इ ' आदेश झाला असल्यामुळे, ' कि ' यांतील इकार स्वरित होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १११ ॥

“ सूत्रात जर एखादा असा शब्द उच्चारला असेल कीं जो प्रत्ययाचा व तसेंच प्रत्ययभिन्नाचा वाचक आहे तर तसा विधानों त्या शब्दांने प्रत्ययाचेच ग्रहण केलें जातें, ”

(' कृ ' यांतील ऋकाराचे जागीं ' इत् ' हा आदेश झाला आहे, प्रत्यय झाला नाहीं. ' ति+स्वरितम् ' या मूलांत असलेल्या, ' ति+ ' या पदानें, प्रकृतपरिभाषे-प्रमाणें, तकार आहे ह्मण उपात असा प्रत्ययाचेच ग्रहण होतें, आदेशाचे ग्रहण होत नाहीं. म्हणून प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ' किरति ' या स्थली ' कि ' यांतील इकारास स्वरितत्व होत नाहीं.)

इयं चाङ्गस्थेति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे च न प्रवर्तते इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम् ।

' अङ्गस्य ' १-४-१ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा (वचनरूपानें) पठित केली आहे (व त्यामुळे ती भाष्यिकांनीं समजली.) आणि त्या भाष्याच्या वृत्तींत कैयटांने असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं जे सूत्रांत अक्षरग्रहण केलें असेल तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं. (जसे, ' इको यणचि ' या सूत्रांत ' इकः ' हें पद उच्चारलें आहे व तें द इक्प्रत्ययाद्वारांतील वर्णांचे-अणजे इ, उ, ऋ, ए या वर्णांचे-वाचक आहे. म्हणून ' इकः ' याचे अर्थ प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाहीं, ती परिभाषा लावल्यास, ' इको यणचि ' या सूत्राच्या अर्था धनित अर्थ होईल कीं इक्प्रत्ययाद्वारांतील प्रत्ययरूपी वर्णांपुढे ऋच् आल्यास तशा वर्णांचे जागीं यणादेश करावा, व असा त्या सूत्राचा अर्थ केल्यास, ' अस्त्यन्विजोः अस्त्यम् इः, एः अयनम् ययनम् ' अशा स्थलींच यणादेश होईल; कारण ' अ ' या प्रातिपदिकास ' अत इन् ' सू० १०९५ या सूत्रान्वये अयनार्थे इन् प्रत्यय लावला असतां, ' यसेति च ' सू० ३११ या सूत्रानें अकाराचा हाण होऊन, ' इ ' हा प्रत्ययच झिलक राहतो व तशा प्रत्ययरूपी वर्णांपुढे ' अयनम् ' यांतील अकार आला असल्यामुळे, ' इ+अयनम्=ययनम् ' असें यणादेश होऊन रूप होईल. पण ' दधि+अत्र ' किंवा ' मधु+अत्र ' या स्थलीं अन्य इकार व उकार प्रत्ययरूपी वर्ण नसल्यामुळे यणादेश होणार नाहीं व ' दध्यत्र, मध्यत्र ' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध होऊं दाखणार नाहींत. तसेंच ' आहुणः ' सू० ६९ या

सूत्राचा, प्रत्ययरूपी अवर्णापुढे अच् आल्यास गुणरूपी एकादेश होतो असा अर्थ केल्यास, ' उपेन्द्रः, रमेशः ' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. त्याच-प्रमाणे ' अस्य चर्वा ' सू० २११८ या सूत्राचा, प्रत्ययरूपी अकारापुढे च्विप्रत्यय आल्यास त्या अकाराचे जागीं ईकार होतो असा अर्थ केल्यास, ' शुक्लीभरति, कृष्णी-भवति ' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. म्हणूनच कैयटाने म्हटले आहे कीं ' वर्णाग्रहणे एषा न प्रवर्तते.)

अत एव सनादांसमिक्ष उः चले इत्यत्र सन्वलयोः प्रत्यययो-
ग्रहणम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळेच ' सनादांसमिक्ष उः ' सू० ३१४८ च तमंच ' चले ' सू० १०४० या सूत्रांनील ' सन् ' व ' चल ' या शब्दांनी ' मन् ' व ' वल ' प्रत्ययांचेंच ग्रहण होते. (' पण सम्भर्त्ता ' किंवा ' पणु दाने ' च ' चल संवरणे ' या धातूंचेंच ग्रहण होत नाही.)

परे तु तित्स्वरितमिति सूत्रे एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय भाष्यं
कापि नाधितेति कैयटेनोक्तम् । अङ्गस्येति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानार्थेना भाष्य ए-
कदेशिनोक्ता । अत एव तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति धार्ष्टिककृतोक्तम् ॥
उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानाप्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः ॥ १११ ॥

इतर वैयाकरणांचे असे म्हणणे आहे कीं (— व ' परे तु ' या शब्दांनी ही पंक्ति सुरू केली असल्यामुळे, ईच ग्रन्थकाराचे मत आहे असे समजावे—) ' तित्स्वरितम् ' ६-१-१८५ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीपेत कैयटाने असे म्हटले आहे कीं भाष्य-कारांनी प्रकृतपरिभाषेचा इष्ट रूपे सिद्ध करण्याकरितां कोठेहि उपयोग केला नाही (आणि म्हणून जिचा इष्ट रूपे सिद्ध करण्याचें काम मुळीच उपयोग होऊं शकत नाही अशी ही निरुपयोगी परिभाषा मानण्याची कांहीच गरज नाही असें ते वैयाकरण म्हणतात. हें खरे कीं) ' अङ्गस्य ' ६-४-१ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे, पण ' अङ्गस्य ' या सूत्राचें फसे तरी प्रत्याख्यान करण्याकरितां, एरु-देशांनी ती पठित केली आहे. (त्या भाष्यांत एरुदेशांनी असे म्हटले आहे की ' अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यम् '—प० १४—च प्रकृतपरिभाषा या दोन परिभाषांनी सर्व काम मागू शकत असल्यामुळे, ' अङ्गस्य ' हे सूत्र अमण्याची कांहीच गरज नाही. पण मिद्वान्तपक्ष असा आहे की ' अङ्गस्य ' या सूत्राचें प्रत्याख्यान केल्यास, ' निरुन्म्, दुरुन्म् ' इत्यादि अनेक इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत, म्हणून ' अङ्गस्य ' या सूत्राचें प्रत्याख्यान करणे योग्य नाही व ते सूत्र असणे आवश्यक आहे. मारांस सिद्धान्तीने प्रकृतपरिभाषा पठित केली नसल्यामुळे व ती मानल्याचें इष्ट रूपे मिद्ध करण्यात कोणतीहि मदत होत नसल्यामुळे ती मानण्याची कांहीच गरज नाही. आणि मिद्वान्त पक्षाप्रमाणे) ही परिभाषा नसल्यामुळेच, ' तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ' असें वानिङ्

वार्तिककारानें पठित केलें आहे. (जर ही परिभाषा वार्तिककारास मान्य असती तर त्याला बरील वार्तिक ग्रन्थाची कांहींच गरज नव्हती; कारण प्रकृतपरिभाषेने 'तिम्बवर्तितम्' या सूत्रांतील 'नित्' या पदानें, ज्यांत तच्कार ह्म आहे अशा प्रत्य-यांचेंच-ग्रहणजे यत्, तद्यत् इत्यादि नित प्रत्ययांचेंच-ग्रहण झाले असतें, ही परिभाषा न मानल्यास, 'सनाशंसभिक्ष उः' व 'बले' इत्यादि सूत्रांतील 'सन्' व 'बल्' या शब्दांनीं 'सन्' व 'बल्' या प्रत्ययांचें ग्रहण न होतां 'सन्' व 'बल्' या धातूंचें ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल—असे गोणी म्हटल्यास ग्रन्थकार ग्रहणांत कीं) बरील दोन सूत्रांत व्याख्यानाच्या आधारे 'सन्' व 'बल्' या प्रत्ययांचेंच ग्रहण करता येते. (भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानाच्या आश्रय केल्यास, 'सन्' व 'बल्' हे बरील दोन सूत्रांत प्रत्ययांचेच वाचक आहेत असे स्पष्टपणें कळू शकत असल्यामुळे व अशा रीतीने व्याख्यानाने काम भागू शकत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा मानण्याची कांहींच गरज नाही. दुसरे असे कीं 'अष्टक एकाल् प्रत्ययः' सू० २५० या सूत्रांत पाणिनीने 'प्रत्यय' या शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, त्याला देखील ही परिभाषा मान्य नव्हती हें उघड आहे. त्याला ही परिभाषा मान्य असती तर त्यानें 'एकाल् अष्टकः' एवढेंच सूत्र केलें असतें व प्रकृतपरिभाषासुद्धें, 'एकाल्' या पदानें एकाल् प्रत्ययांचेंच ग्रहण झाले असतें. साराश ही परिभाषा सूत्रकारास व वार्तिककारास मान्य नसल्यामुळे, व भाष्यकारांनीं इष्ट रूपें सिद्ध करण्यांत तिचा कोठेंहि उपयोग केला नसल्यामुळे—ग्रहणजे ही परिभाषा न मानल्यास असुक इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहीत असें कोठेंहि म्हटलें नसल्यामुळे—आणि ही परिभाषा सिद्धान्ताची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति असल्यामुळे, व व्याख्यानानें सर्व काम भागू शकत असल्यामुळे, ही परिभाषा स्वीकाराई नाही असा ग्रन्थकाराच्या ग्रहण्याचा आशय आहे.)

परिभाषा ११२

ननु विपराम्यां जेतित्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके पराजयति मेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह—

'परा मेना जयति' या अर्थाप्रथें प्रयोग केलेल्या 'परा जयति सेना' या वाक्यांतील 'परा जयति' या स्थलीं 'विपराम्या जेः' सू० २६८५ या सूत्रान्वयें आत्मनेपद् प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते (व 'पराजयते सेना' असा विकृत वाक्य-प्रयोग होईल. ही आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

मदचरितामदचरितयोः सहचगितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

“ जेथें मूर्तान् मन्त्रादा शब्द इतर शब्दांवांचें उच्चारण भग्न तें परा धर्मांनं इतर मन्त्राचारान्तराया शब्दांनीं मरदा आहें व मूर्तया धर्मांनं त्या शब्दांनीं मरदा नाहीं तर भग्न शिवांनीं त्या मरदाने, मन्त्राचारान्तराया शब्दांनं जे धर्म आहें तामरदाधर्मवाचक त्या शब्दांचे, ग्रहण करावे. ”

(मन्त्रादा शब्द भेदवाचकाचक अमन्यमान त्या शब्दाच्या बीजाच्या आर्थाचे ग्रहण पराधर्म या संवेधाची अर्ग्वहरीनं ग्राही दिव्यी कारिका मीमांसी आहें—‘ संवेधी विप्र-योगात् सादृश्यं शिरोधिया । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं सादृश्यान्वयं सन्निधित् । सामान्य-मीमांसी देशः कालो स्थितिः परादयः । सादृश्यान्वयवर्तुदं विशेषमृन्निर्दिष्टः ॥’ ही कारिका समग्राने वाच्यप्रकाशाच्या द्वितीयोक्त्यानीं पठित वस्तुतः तिथें सादृश्यविषयच न जेले आहे. या कारिकेनं अनेकधर्मवाचक शब्दांचा विशिष्ट अर्थ निमित्त कल्पनास उपयोगी पडणां । जीं अनेक निमित्तं सांगितलीं आहेत त्यांचीं ‘सादृश्यं’ हे एक निमित्त आहे. ‘सादृश्यं’ याचा अर्थ ‘सादृश्य’ असा आहे, व अर्थ सादृश्य शून्य शब्दांचा समानधर्मसामुक्तं साहं ज्ञानं. म्हणून प्रकृतपरिभाषेत ‘मन्त्र-चरित’ या शब्दाचा मरदाधर्मयान् व ‘अमन्त्रचरित’ या शब्दाचा विमरदाधर्मयान् असा अर्थ होतो. ‘विराम्यां जेः’ या मूर्तानं ‘वि’ व ‘परा’ हे शून्य शब्द ‘विराम-श्याम्’ या सामान्यशब्दांचा मन्त्र उच्चारणे आहेत व या शून्य शब्दांचा ‘उपसर्ग’ हा समानधर्म आहे. कारण हे शीघ्री शब्द प्रादिसर्गांनीं पठित आहेत व त्यांचा क्रियेची संबंध झाला असतो ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ सू० २२ या सूत्रान्वये त्यांना उपसर्ग-संज्ञा प्राप्त होते. पण ‘वि’ या शब्दाचा अर्थ ‘परी’ व ‘परा’ या शब्दाचा अर्थ ‘हुमरी’ असा कल्पना, ते शून्य शब्द विपरदा उक्तानं म्हणून त्यांचे शिवांनीं उप-सर्गावरूपी समानधर्म अमन्त्रसामुक्तं, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ‘विराम्याम्’ या शब्दाने ‘वि’ व ‘परा’ या उपसर्गांचेच ग्रहण केले पाहिजे. ‘अम्या’ या अर्थाच्या वाचक ‘परा’ शब्दांचे क्रिया वाचकाचक ‘वि’ शब्दांचे ग्रहण करतां येत नाहीं. ‘परा भेता जपति’ या अर्थासंग प्रयोग केल्या ‘परा जपति भेता’ या वाक्यांत ‘परा’ हा शब्द उपसर्ग नसून ‘अम्या’ या अर्थाचे वाचक ते १६ आहे. म्हणून ‘विराम्यां जेः’ हे सूत्र येथें लागू पडत नाहीं व सामुक्तं ‘वि’ या शब्दाचा अर्थ मनेपट्टे प्रत्यक्ष होऊं शकत नाहीं.)

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ सादृश्यं सहसंयोगेति सहचरितशब्देन सादृश्यवानु-च्यते । समलक्षणावित्यादाद्यपि सादृश्यमेव निग्रामकम् । मरदाधर्मस्य सहधियश्चा तयोरेव सहप्रयोग इत्युन्मेषः ।

ही परिभाषा अमन्त्रसामुक्तं, ‘वि’ व ‘परा’ या शब्दांचा उपसर्गावरूपी मन्त्र धर्म असल्यामुळे (‘विराम्यां जेः’ या मूर्तानं ‘वि’ या शब्दांचा उच्चारण)

‘ परा ’ या शब्दाने ‘ परा ’ या उपसर्गाचेंच ग्रहण करता येत असे त्या सूत्रावरील भाष्यात—१-३ १९-भाष्यकारांनी म्हटलें आहे. सारख्या स्वभावाचेंच लोक एकत्र आढळतात (व त्यांचा एकत्र सहवास घडतो व मैत्री जुळून येते, या लौकिकन्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे व ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी) म्हणून या परिभाषेतील ‘ सहचरित ’ या शब्दाचा ‘ सादृश्यवान् ’ असा अर्थ होतो. ‘ रामलक्ष्मणा ’ इत्यादि उदाहरणांत, ‘ राम ’ व ‘ लक्ष्मण ’ यांचे ठिकाणी असणारा (दशरथपुत्रवत्स्वी) समानधर्म त्याचा अर्थ निश्चित करण्यात कारणीभूत होतो (‘ राम ’ व ‘ लक्ष्मण ’ हे शब्द अनेकार्थवाचक आहेत. ‘ राम ’ पशुवैशेषे व्याजामदान्ये इत्यादि । राघवे चामिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवन् ।) असे ‘ राम ’ शब्दाचे विश्वकोशात अनेक अर्थ सांगितले आहेत तसेंच ‘ लक्ष्मण ’ शब्दाचे दशरथपुत्र लक्ष्मण, दुर्योधन पुत्र लक्ष्मण चागल्या लक्ष्मणांनी युक्त किंवा भाग्यशाली, व मारस पक्षां असे अनेक अर्थ आहेत व ‘ रामलक्ष्मणौ ’ या पदात राम व लक्ष्मण यांचा एकत्र उच्चार केला असल्यामुळे त्याच्यात दशरथपुत्रत्वस्वी समानधर्म असल्यामुळे, ‘ राम ’ शब्दाने दशरथी रामाचेंच व ‘ लक्ष्मण ’ शब्दाने दशरथपुत्र लक्ष्मणाचेंच ग्रहण होतें) दुसरे अस की ज्यांचा धर्म समान आहे असेच शब्द एकत्र उच्चारले जातात व तशाच शब्दांचा (सूत्रात) एकत्र प्रयोग केला जातो असा सामान्य नियम आहे (आणि असा सामान्य नियम असल्यामुळेच, वर सांगितल्याप्रमाणें, ‘ विपराग्राम् ’ यातील ‘ वि ’ व ‘ परा ’ या शब्दांनी, उपसर्गत्वस्वी समानधर्म व्याख्यामध्यें आहे असा ‘ वि ’ व ‘ परा ’ या उपसर्गांचेंच ग्रहण होतें.)

ध्वनितं चेद् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पञ्चम्यपादपरिभिरिति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिर्दष्टावचारो वर्जने चावर्जने च, अयं खल्वपराशब्दोऽदृष्टावचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थाद्यथास्य गोः सहायेनार्थ इति गौरवान्नीयते नाभ्यो न गर्दभ इत्युक्तम् । तेन हि सदृशानामेव प्रयोगे सहायभायो बोधितः ॥

‘ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ’ २-३-८ या सूत्रावरील भाष्यात वर जे सांगितले आहे ते ध्वनित केले आहे, आणि त्या भाष्यात ‘ पञ्चावपादपरिभि ’ सू० ५९८ या सूत्रान्वयें लक्षणादि अर्थाच्या वाचक ‘ परि ’ या कर्मप्रवचनीयाच्या योगें पञ्चमी का होऊं नये अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेच निरासन करितांना भाष्यकार असे म्हणतात की, तरी ‘ परि ’ हा शब्द एकच अर्थाचा वाचक नसून (‘ अपपरी वर्जने ’ सू० ५९९ या सूत्रान्वयें) वर्जनायांचा वाचक आहे व तसेंच (‘ लक्षणेर्धर्मात्वात्वात आगर्पात्मासु प्रतिपर्यन्तः ’ सू० ५५२ या सूत्रान्वयें लक्षण, इत्यभूतात्वात्, भाग, व धीप्सा या) ‘ वर्जन ’ या अर्थाभिर्ज्ञात इतर अर्थांचा नैकी वाचक आहे तरी, ‘ अप ’

हा शब्द एकच अर्थाचा—म्हणजे 'वर्जन' या अर्थाचाच—वाचक कर्मप्रत्ययनीय आहे. म्हणून या 'अप' शब्दाला वर्जनार्थवाचक 'परि' शब्दापेरीज इतर कोणत्या अर्थांमध्ये असलेल्या 'परि' शब्दाचे साहचर्य राहू शकतं ? जसे या बेलाला जोड पाहिजे असे कोणी म्हटल्यास, बेलच आणला जातो, घोडा किंवा गाढव आणले जात नाही. (त्याचप्रमाणे वर्जनार्थवाचक 'अप' या शब्दाचा वर्जनार्थवाचक 'परि' हा शब्दच जोड होऊ शकतो. लक्षणादि अर्थांमध्ये असणारा 'परि' हा शब्द त्याचा जोड होऊ शकत नाही, म्हणून 'अपपरी वर्जने' या सूत्रांत असलेला 'परि' हा शब्द वर्जनार्थवाचक मानला पाहिजे, आणि अशा वर्जनार्थवाचक 'परि' शब्दाच्या योगेच पञ्चमी होऊ शकते, 'लक्षणेयंभूनात्पानमागदीप्ता' या अर्थाच्या वाचक 'परि' शब्दाच्या योगे पञ्चमी होऊ शकत नाही असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) या भाष्यावरून हे देखील स्पष्ट होते की ज्याचा घर्म समान आहे अशाच शब्दांचा सूत्रांत एकत्र प्रयोग केला जातो.

द्विस्त्रिभ्युरिति सूत्रे साहचर्येणैव शब्दोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोऽर्थग्रहणादेवाऽनित्या । तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

'द्विस्त्रिभ्युरिति कृत्वोऽर्थे' सू० १५७ या सूत्रांत 'द्विस्, त्रिस्' या (सुजन्त) शब्दांच्या साहचर्यामुळे, (प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे) कृत्वोऽर्थवाचक (सुजन्त 'चतुर्' शब्दाचेच) ग्रहण होऊ शकत असून देखील, त्या सूत्रांत 'कृत्वोऽर्थे' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते. ('द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' सू० २०८६ या सूत्रान्वये, 'द्वि, त्रि,' व 'चतुर्' या शब्दांना 'क्रियाभ्यापृत्तिगणन' या अर्थांमध्ये 'सुच् =न्' प्रत्यय होत असतो, व 'चतुर्' शब्दास 'सुच्=स्' प्रत्यय आगला असतो, 'शास्त्रस्य' सू० २८० या सूत्राने सकाराचा लोप होऊन 'चतुर्' असेच सुजन्त रूप राहते. 'चतुर्' हा शब्द रकारान्त प्रातिपदिक आहे व तसेच सुजन्त अव्यय आहे. त्यामुळे 'द्विस्त्रिभ्युरिति कृत्वोऽर्थे' असे सूत्र न करिता पाणिनीने 'द्विस्त्रिभ्युरिति' एवढेच जर सूत्र केले असते तर 'चतुर्' या शब्दाने रकारान्त 'चतुर्' या प्रातिपदिकाचे व तसेच 'चतुर्' या सुजन्त अव्ययाचे देखील ग्रहण झाले असते; तसे न व्हावे व 'कृत्वः' या अर्थाचा वाचक सुजन्त 'चतुर्' या अव्ययाचेच ग्रहण व्हावे म्हणून वरील सूत्रांत 'कृत्वोऽर्थे' या पदाचे पाणिनीने ग्रहण केले आहे—असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही; कारण द्विस् व त्रिस् या सुजन्त अव्ययांवेगेर 'चतुर्' हा शब्द वरील सूत्रांत उच्चारला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, 'चतुर्' या रकारान्त प्रातिपदिकाचे ग्रहण न होता 'चतुर्' या सुजन्त अव्ययाचेच ग्रहण झाले असते. असे असून देखील ज्याअर्थी वरील सूत्रांत 'कृत्वोऽर्थे' हे पद घातले आहे त्याअर्थी हे सिद्ध होते की, प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे—म्हणजे कोठे कोठे

ज्याचा घर्म समान नाही अशा शब्दाचा देखील एकत्र प्रयोग किंवा उच्चार केला जातो. असे असल्यामुळे 'चतुर' या शब्दानें सुजन्त 'चतुर' या अव्ययाचेंच ग्रहण व्हावे म्हणून पाणिनीला बरील सूत्रात 'कृत्वोऽर्थे' हे पद घालावें लागले व अशा रीतीने ते पद प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें जाणक ठरतें,) आणि ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेच 'दीर्घावेर्वाटाम्' सू० २१९० या सूत्रात 'दीर्घा' व 'वेर्वा' या धातूंचें साहचर्य असून देखील 'इट्' या शब्दानें (भ्वादिगणात पठित असलेल्या 'इट्' गती ' या धातूचे ग्रहण न होता) इडागमाचें ग्रहण केलें जातें. (जर ही परिभाषा नित्य असती तर 'इट्' शब्दानें 'इट्' धातूचेच ग्रहण करणें भाग पडलें असतें, व 'दीर्घावेर्वाटाम्' हें गुणवृद्धीचा निषेध करणारे सूत्र असल्यामुळे, 'इट् + नि' अशा स्थितीत 'पुगान्तलधूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्रानें गुण होऊं शकूनसता, व 'पठति' असे इष्टरूप सिद्ध न होतां 'इटति' असं विकृत रूप झालें असतें.) या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११३

नव्यस्वीत्यनह प्रियसक्कन्ता ग्राहणेनेत्यत्र न स्याद्विद्मस्य नपुंसकत्वाभावाद् अह—

'प्रियसक्कन्ता ग्राहणेन' या उदाहरणात 'प्रियसक्कन्ता' यांतील अह नपुंसक नसल्यामुळे, 'अस्थिदधि' सू० ३२२ या सूत्रानें होणारा अतद् आदेश होऊं शकणार नाही. ('अस्थिदधि' या सूत्रांत 'नपुंसकस्य' हें पद 'नपुंसकरूप झालेच' या पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त होते व हें सूत्र अह्नाधिकारात पठित असल्यामुळे, 'नपुंसकस्य' हें अनुवृत्त पद 'अहस्य' या अधिकारसूत्रातील 'अहस्य' या पदाचें विशेषण मानल्यास, 'अस्थिदधि' या सूत्राचा अर्थ असा होईल कीं अस्थ्यादिशब्दान्त नपुंसक लिंगी अह्नाच्या पुढें तृतीयादिविभक्त्याचा अजादि प्रत्यय आल्यास, त्या अह्नांतील अन्य श्काराचें जागीं 'अनट्=अन्' असा आदेश करावा, व तसा सूत्रार्थ केल्यास, 'प्रियसक्कन्ता ग्राहणेन' या प्रयोगांतील 'प्रियसक्कन्ता' याचें अह नपुंसक नसून पुढिली अपम्यामुळे, त्या अह्नांतील अन्य श्काराचें जागीं अतद् आदेश होणार नाही व 'प्रियसक्कन्ता' असे इष्टरूप मिळ होऊ शकणार नाही. तसे रूप मिळ पावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

श्रुतानुमितयो श्रुतसम्बन्धो बलवान् ॥ ११३ ॥

"जेथे सूत्रांत पठित किंवा अनुवृत्त असलेल्या विशेषणवाचक पदाचा सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या पदाशी संबंध होऊ शकतो व तसेच ज्या प्रकरणांत—म्हणजे

अधिकारांत तें सूत्र पठित आहे त्या प्रकरणातील पदाशी येथील मध्य होऊ शकतो तर तशा ठिकाणी त्या विशेषणवाचक पदाचा प्रकरणप्राप्तपदाशी संबंध न करिता, सूत्रात साक्षात् पठित असलेल्या पदाशी संबंध-अन्वय-करण-म्हणजे तें विशेषणवाचक पद प्रकरणप्राप्त पदाचें विशेषण न मानता, सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या पदाच विशेषण मानणें—हा पक्ष अधिकार मर्यादा आहे ”

(‘अस्थिदधि’ या सूत्रात ‘नपुंसकस्य’ ह पद पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त होत व तें सूत्र अङ्गाधिकारात पठित आहे हें वर सांगितलेंच आहे ‘नपुंसकस्य’ ह अनुवृत्त विशेषणवाचक पद ‘अस्थिदधि’ या सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या ‘अस्थि, दधि, मक्खि, अक्षि’ यांचें विशेषण होऊ शकते व तमेंच ‘अङ्गस्य’ या अधिकारसूत्रातील ‘अङ्गस्य’ या प्रकरणप्राप्त पदाच देगील विशेषण हाऊ शकते परंतु प्रकृतपरिभाषा अमल्यामुळे, ‘नपुंसकस्य’ ह पद प्रकरणप्राप्त ‘अङ्गस्य’ या पदाचें विशेषण न मानता सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या ‘अस्थि, दधि’ इत्यादि शब्दाचेंच विशेषण मानणें पाहिजे, व तसें मानलें म्हणजे ‘अस्थिदधि’ या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, ज्या अङ्गाच्या अन्ती ‘अस्थि, दधि’ इत्यादि शब्दांपैकीं शब्द असून तो शब्द जर नपुंसकलिङ्गी असेल तर तशा अङ्गाच्या-मग त अङ्ग नपुंसकलिङ्गी असे किंवा नमो-अन्यवर्णांचे-म्हणजे इकाराचे—जागीं अनङ्गानेन करावा वरील अर्थावरून ह स्पष्ट होत की अङ्ग नपुंसक असण्याची गरज नाहीं, मात्र अङ्गाच्या अन्ती असणारा ‘अस्थि, दधि’ शब्दापैकीं शब्द नपुंसकलिङ्गीच असला पाहिजे तो भिन्न लिङ्गाचा शब्द अमर्यास त्याच्या अन्यवर्णांचे जागीं अनङ्गानेन होऊ शकत नाहीं ‘आद्यगमहनजन किकिनो लिट्च’ सू० ३१०१ या सूत्रान्वय आकाशान्त ‘धा’ धातूस ‘कि’ प्रत्यय होऊन व लिटल होणार कार्य होऊन ‘दधि’ हा शब्द पुलिङ्गी होऊ शकतो म्हणून अङ्गाच्या अन्ती असणारा ‘अस्थि दधि’ इत्यादि शब्दांपैकीं शब्द नपुंसकलिङ्गी असला पाहिजे असें झटलें आहे ‘प्रियसक्ता माहाजन’ या उदाहरणात ‘प्रियसक्ता’ हें पद जरी पुलिङ्गी आहे तरी त्याच्या ‘प्रियसक्थि’ या अङ्गाच्या अन्ती असणारा ‘सक्थि’ हा शब्द नपुंसकलिङ्गी असल्यामुळे, वर दिलेल्या अर्थाप्रमाणें, ‘सक्थि’ यातील अन्य इकाराचे जागीं ‘अनङ्ग-अन्’ आदेश होऊन व ‘अलोपोऽन’ सू० २३४ या सूत्रानें ‘अन्’ यातील अकाराचा लोप होऊन ‘प्रियसक्ता’ असें इष्टरूप सिद्ध होतें व ‘प्रियसक्ता माहाजेन’ हा प्रयोग शुद्ध ठरता येथें न विवेचन केलें आहे नेच आता ग्रन्थकार पुढील पक्षांत थोडक्यात सांगतात.)

श्रुतेनैव सम्यन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थ । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भाव । एवं च नत्र लिङ्गमस्थ्यादीनामेव विशेषण नाङ्गस्य ।

‘श्रुतेनैव’-म्हणजे सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या शब्दाशीच-संबंध करावा, ‘अनुमित’-म्हणजे प्रकरणादिप्राप्त-शब्दाशी संबंध-अन्वय-करू नये, कारण ‘श्रुत-

म्हणजे साक्षात् पठित-ह प्रकरणादिप्रापेक्षा बलवत्तर असत (' धृतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थानसमाख्यानः पारदोर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ' हा प्रसिद्ध मीमांसा न्याय आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं ' धृति, लिङ्ग, वाच्य, प्रकरण, स्थान, व समाख्या ' या प्रमाणां पैकीं पदचे पुढचे प्रमाण पूर्वपूर्वप्रमाणाच्या मानाने दुर्बल असत, कारण पूर्वपूर्वप्रमाणाने लोकर अर्थयाच होत अमून उत्तरोत्तरप्रमाणाने अर्थबोध होण्यास विलंब लागतो या न्यायाच्या आधारावरच प्रकृतपरिभाषा रचली आहे, आणि म्हणून ती युक्तिसिद्ध समजावी वरील मीमांसान्याय दुर्बल लौकिक व्यवहाराच्या आधारावरच रचला आहे म्हणून प्रकृतपरिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध दखाल मानता येते) असा न्याय असल्यामुळे (' अस्थिदधि ' या सूत्रात अनुवृत्त असलेल) ' नपुसकस्य ' हे पद (सूत्रात साक्षात् पठित असलेल्या) ' अस्थि, दधि ' या शब्दांचे विशेषण होत ' अन्नस्य ' या (प्रकरणप्राप्त) पदाचे विशेषण हात नाही

शिशोर्लुग्नुग्निधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम् ।

' शि, शी, व लुक् ' हे आदेश होण्याबद्दल सागणाच्या सूत्रात व तसेंच नुमविधायकसूत्रात ' नपुसकस्य ' हे पद ' अन्नस्य ' या प्रकरणप्राप्तपदाचेच विशेषण होत, कारण त्या सब सूत्रात ' नपुसकस्य ' हे पद ज्याच विशेषण होऊ शकेल असा शब्द साक्षात् पठित नाही. (' जदशसं शि ' सू० ३१२ हे सूत्र ' जस् ' व ' शस् ' या प्रत्ययांचे जागीं ' शि '—म्हणजे इ—आदेश होतो हे सागणारे सूत्र आहे.

आ ' प्रत्ययाचे जागीं ' शी '—म्हणजे ई—आदेश होतो असे सागणारे ' नपुसकाच्च ' सू० ३१० हे सूत्र आहे. ' नु ' व ' अम् ' या प्रत्ययांचा ' लुक् ' होता हे सागणार ' स्वमानेपुमकात् ' सू० ३१९ हे सूत्र आहे. ' नपुसकस्य झलच ' सू० ३१४ हे नुमविधायकसूत्र आहे हीं सर्व सूत्रे अङ्गाधिकारप्रकरणात पठित आहेत या सर्व सूत्रांत ' नपुसकस्य ' हा विशेषणवाचक शब्द साक्षात् पठित किंवा अनुवृत्त आहे परंतु त्या सर्व सूत्रात असा काण्तादि शब्द साक्षात् पठित नाही कीं ज्याच ' नपुसकस्य ' हा विशेषणवाचकशब्द विशेषण होऊ शकेल म्हणून विशेषणाला विशेष्याची आकाक्षा अमप्यामुळे, ' नपुसकस्य ' हे पद ' अन्नस्य ' या प्रकरणप्राप्तपदाचे विशेषण हात व ' नपुसकस्य अन्नस्य ' असा अर्थ होतो.)

अत एव या नपुसकस्येति सूत्रे वा शायिति न वृत्तम् । तत्र नपुसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुसकत्वे यथा स्याद्वहचो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूद्वह निददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ स्पष्ट चेद् स्मोर्नपुसकादित्यत्र माप्ये ॥

ही पारभाषा असल्यामुळेच, ' वा शी ' असे सूत्र न करिता, ' वा नपुसकस्य ' सू० ४४४ असे सूत्र बेल आहे व त्या सूत्रात ' नपुसक ' हे पद

तमें करणें ' अर्धमात्रालाघवेन ' प० १३३ या न्यायाविरुद्ध होईल. परंतु प्रकरण प्राप्त असलेले पद त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रांत साक्षात् पठित आहे असे मानतां येत नाही. हा भेद ध्यानात ठेवला म्हणजे प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ नीट लक्षांत येईल.)

केचित्त्वचो रहाभ्यां द्वे इत्यत्र ध्रुवेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं कार्यित्वं याभ्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः । तत्र । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

क्रियेक चेयाकरण (सीरदेव इत्यादि) ' अचो रहाभ्यां द्वे ' सू० ५९ हें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे उदाहरण होय असें म्हणतात व सांगतात कीं त्या सूत्रात रकार हा निमित्तरूपानें साक्षात् पठित असून, तो ' यर् ' प्रत्याहारांत अंतर्भूत असल्यामुळे, कार्या या रूपानें केवळ अनुमित होतो आणि म्हणून त्याचें निमित्तत्व त्याच्या कार्या त्याचें बाधक ठरतें—म्हणजे तो रकार केवळ द्वित्वाचें निमित्त होतो व तो द्वित्वाच कार्या होऊं शकत नाही—आणि त्यामुळे त्याला द्वित्व होऊं शकत नाही. (' अच पराभ्या रेफहकाराभ्या परस्य यरः द्वे वा स्तः ' असा ' अचो रहाभ्यां द्वे ' या सूत्राचा अर्थ आहे. या सूत्रातील ' रहाभ्याम् ' या निमित्तवाचक पदांत रकाराचें निमित्तरूपानें साक्षात् ग्रहण केलें आहे—म्हणजे रकाररूपानें ग्रहण केलें आहे. त्या सूत्रात ' यरोऽनुनासिके ' या पूर्वसूत्रांतून ' यरः ' हें पठ्यन्त पद अनुवृत्त आहे व ' यर् ' हा कार्य स्वरूपानें निर्दिष्ट आहे—म्हणजे यर्ला द्वित्वकार्य होणें सांगितलें आहे. ' यर् ' प्रत्याहारांत रकार हा अंतर्भूत आहे हें खरें तरिण जसा तो रकार निमित्तकोटीत साक्षात् रकाररूपानें निर्दिष्ट आहे तसा तो उद्देश्यकोटीत साक्षात् रकाररूपानें निर्दिष्ट नसून यर्प्रत्याहारान्तर्गतस्वरूपसामान्यधर्मविशिष्ट—म्हणजे यार्बधर्मविशिष्ट—असा स्वरूपानें निर्दिष्ट आहे. सारांश रकार हा निमित्तरूपानें साक्षात् पठित असून कार्या या रूपानें अनुमित असल्यामुळे, तो कार्या न ठरतो केवळ निमित्त ठरतो आणि म्हणून जमें यर्-प्रत्याहारातील इतर वर्णाना द्वित्व होतें तसें त्याला द्वित्व होत नाही. जमें ' मद्रन्हदः ' या स्थलीं अकारापुढें हकार असून व त्यापुढें रकार असून देखील त्या रकाराला द्वित्व होत नाही, असें सीरदेव इत्यादि चेयाकरणांचें म्हणणें आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं) हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण तक्रकौण्डिन्यन्यायान्वयें रकार द्वित्वाचा कार्या होऊं शकत नाही हें सिद्ध होतें (' सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयनाम् तक्रं कौण्डिन्याय ' या स्थलीं तत्रदानानें दधिदानाचा बाध होतो व कौण्डिन्याय दही न मिळतां केवळ तक्र मिळतें हें मागें सांगितलेंच आहे. हा न्याय प्रकृतस्थलीं लावल्यास, मजं यरोना द्वित्वाचें दान सांगितलें असल्यामुळे व रकाराला निमित्ताचें दान सांगितलें असल्यामुळे, त्याचे टिपणी निमित्तदानामुळे द्वित्वदानाचा बाध होतो असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय दिसतो. परंतु प० ५८ मध्यें ग्रन्थकारानें असें म्हटलें आहे

कीं 'तत्रसौण्डिन्यन्यायोऽपि तद्व्याप्तियोग्येऽचरितार्थविषयो विधेयविषय एव' आणि त्यामुळे यन् व रकार यांचा विधेयसोपान निर्देश नसून उद्देश्य सोपान निर्देश असल्यामुळे, प्रवृत्तस्थली तत्रसौण्डिन्यन्याय न लागू पडता मात्रपरिवेगन्याय लागू पडतो—म्हणजे रकाराचे टिकाणी दिवाचे निमित्त्यव सोपविले असल्यामुळे तो द्विवचनानुभूत शरत नाही—असं निमित्त्येक टीकाकारांचे म्हणणे आहे. सारांश 'अचे रहभ्या द्वे' हे सूत्र प्रवृत्तपरिभाषेचे उदाहरण मानता येत नाही हे उघड आहे.) या विषयासंबंधाने इतर ग्रंथांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११४

ननु तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति स्वर. परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा "गातिस्थाधुपाभूय" इति लुक् पै शोषण इत्यतः वृत्तात्तात्परस्यापि स्यादत आह—

'परमेण कारकेण परमकारकेण' असा 'परमकारकेण' इत्यादि शब्दांज पमास केल्यास, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतया' सू० ३७३६ या सूत्राने पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर होण्याची आपत्ति येते आणि तसेंच 'पै शोषणे' या धातूचे आत्म करून लुकाचे रूप करतेवेली 'गातिस्था' सू० १२२३ या सूत्रान्वये सिचाचा लुक् होण्याची आपत्ति येते. (ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ ॥

"जर सूत्रात असा एखादा शब्द उच्चारला असेल कीं जो त्या शब्दाच्या मूळस्वरूपाचा धाचक आहे व तसेंच दुसऱ्या एखाद्या शब्दात पाणिनीय सूत्रे लावून मूळ शब्दासारख्या तयार झालेल्या शब्दाचा देखील धाचक आहे तर तशा टिकाणी सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दाने त्या शब्दाच्या लाक्षणिक रूपाचे ग्रहण न करिता मूळ शब्दस्वरूपाचेच ग्रहण करावे."

('परमकारकेण' या स्थली वास्तविक 'परमधातो' कारकञ्च परमकारक' असा प्रथमातत्पुरुष-म्हणजे वर्गधारक-समाप्त होऊन 'परमकारक' असा पदमास शब्द तयार झाल्यावर त्याला कृतीधिया गुरुवचनाचा प्रत्यय लावून 'परमकारकेण' असे रूप होते. हे खरे कीं 'परमेण कारकेण परमकारकेण' असा देखील 'परमकारकेण' या शब्दाचा समास होऊ शकतो, कारण 'विशेषण विशेष्यण बहुलम्' सू० ७३६ या सूत्राने होणारा विशेषणसमास केवळ प्रथमान्त पदाचाच होतो असे नसून द्वितीयादन्त पदाचा देखील तसा समास होऊ शकतो. कियाने असे म्हणले आहे कीं 'विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव भवन्पि तु द्वितीयादन्तानामपि' परा एवम्

वरुन ' परमेण वारकेण परमकारकेण ' हा मृतीया तत्पुरुष मानला जाऊ शकत नाही. मृतीया तत्पुरुष तोच होय कीं जो 'मृतीया' या अधिकारांत जीं सूत्रे पाटित आहेत 'वारिकीं' कोणत्या तरी सूत्रांनीं झाला आहे, व तीं सूत्रे ६९२-६९७ हीं होत त्या सूत्रांपैकीं कोणत्याहि सूत्राच्या वक्षत ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' हा समास येऊ शकत नसल्यामुळे, त्याला प्रतिपदोक्त मृतीयातत्पुरुषसमास मानता येत नाही 'परमेण कारकेण' असा मृतीयाविभर्षीचा त्या समासात उपयोग केव्हा असल्यामुळे, तो केवळ लाक्षणिक मृतीयातत्पुरुष होय. म्हणून प्रकृतपरिभाषेमार्गे, ' तत्पुरुषे तुत्पार्थमृतीया ' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या मृतीयातत्पुरुषसमासान, लाक्षणिक मृतीयातत्पुरुषाचें ग्रहण होत नसून, प्रतिपदोक्त मृतीयातत्पुरुषाचेंच ग्रहण होत असल्यामुळे, ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' या स्थलीं पूर्वपदप्रकृतिभ्रर होऊं शकत नाही, व ' समासस्य ' सू० १७१४ या सूत्रान्वये होणारा अन्तोदात्त स्वरच पूर्ण सामासिकशब्दाला होतो. तमेंच ' गातिस्थाघुषाभूष्य ' सू० २९२३ या सूत्रात उच्चारलेला ' पा ' धातूनें, प्रकृतपरिभाषेमार्गे, जो धातु धातुपाटात ' पा ' असा रुपांनें उच्चारला आहे तसाच प्रतिपदोक्त ' पा ' धातूचें ग्रहण करता येतें. ' पै ' धातूला ' भादेच उपदेशो ' सू० २१७० हे सूत्र लावल्यान आत्य होऊन जरां तो मूळ ' पा ' धातुमारला वमतो तरी तसा लाक्षणिक ' पा ' धातूचें, ' गातिस्था ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ' पा ' धातूने, ग्रहण करता येत नाही. त्यामुळे ' पै ' धातूला लुक् चें रूप वरिताना सिचाचा लुक् न होता ' अपासीतु ' अमें इट रूप सिद्ध होत)

लक्षण लाक्षणिकमुपचारात् ॥ तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं क्षीमोपस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूप लक्षणानुसन्धानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पितेस्तु तच्छीमोपस्थितिकम् । इदमेव होतपरिभाषावीजम् ॥

(प्रकृतपरिभाषेन ' लक्षणप्रतिपदोक्तयो. ' या शिकार्गी जो ' लक्षण ' शब्द घातला आहे त्या) ' लक्षण ' शब्दाचा अर्थ ' उपचारानें '—म्हणजे लक्षणावृत्तीनें—' लाक्षणिक ' असा होतो (वास्तविक ' लक्षण ' या शब्दाचा अर्थ ' सूत्र ' असा आहे व ' लक्षणेन सग्यादिनम् '—म्हणजे सूत्र लावून तयार झालेले—असा ' लाक्षणिक ' शब्दाचा अर्थ आहे तरी पण अभेदोपचारानें ' लक्षण ' या शब्दाचा अर्थ ' लाक्षणिक ' असा होतो व तसा अर्थ केव्हा म्हणजे ' लाक्षणिकप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ' असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो.) त्या त्या विशेषाविभक्तीचा—म्हणजे द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी अशा प्रकारचा—सूत्रात उच्चार करून जेथें तत्पुरुषसमास होण्याचें विधान केलें आहे तसा सूत्रांनीं होणाऱ्या प्रतिपदोक्त तत्पुरुषसमासाचेंच ' तत्पुरुषसमास ' या शब्दानें ग्रहण होत (म्हणून ' तत्पुरुषे तुत्पार्थमृतीया ' या

आपत्ति येईल. ती आपत्ति दृष्ट्याची म्हणून वार्तिककारांनीं 'ओतश्चिप्रतिषेध' असें वार्तिक केलें आहे व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं 'ओत्' हें प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्र च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपाताना लागत नाही व तशा निपातांना प्रगृह्यसंज्ञा होत नाही, आणि त्यामुळे तशा निपातांपुढे अच् आल्यास मन्धि होतो. 'ओत्' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं हे वार्तिक पठित करून त्याचें वर दिलेले प्रयोजन सांगितले आहे. पण भाष्यकार पुढे म्हणतात कीं असे वार्तिक असण्याची काही गरज नाही, कारण ज्या प्रयोजनाकरिता तें वार्तिक केलें आहे ते प्रयोजन प्रकृतपरिभाषेनें सिद्ध होऊ शकते कारण च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपात मूळचे-म्हणजे प्रतिपदोक्त-ओदन्त निपात नसून, पाणिनीय सूत्रे लावल्यावर त्यांना ओदन्तत्व येत असते जसें 'अनद् भद्' अभवत्' येथें मूळ शब्द 'अद्स्' आहे व 'ससजुषो रुः' सू० १६२, 'अतो रो रुः' सू० १६३ इत्यादि सूत्रांनीं कार्य केल्यावरच त्याला 'अदो' असें ओदन्तत्व प्राप्त होतें. म्हणून 'ओत्' या सूत्रांनं, असा लक्ष्मणिः च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपाताचें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, ग्रहण करता येत नाही, व जे मूळचे ओदन्त निपात आहेत तशांचेच ग्रहण करता येतें व त्यामुळे 'अदो अभवत्' असा प्रकृतिभाव न होता, 'अदोभवत्' असा सन्धि होतो. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'ओत्' या सूत्रात 'ओ' या अलाचें ग्रहण केलें असून देखील तशा ठिकाणीं भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषा लावली आहे आणि म्हणूनच 'इय च घर्णग्रहणेऽपि' असें ग्रन्थकारांनीं म्हटलें आहे)

यत्तु घर्णग्रहणे नैपादेच इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति, तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ॥

'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, ज्या सूत्रात केवळ अलाचें ग्रहण केलें आहे तशा सूत्रांना प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही हें सिद्ध होतें असें जें (सारदेवाचें) म्हणणें आहे तें 'आदेच' या सूत्रावरील शब्देन्दुशेखरात चूक आहे असें सिद्ध करून दाखविले आहे, व तें त्या ग्रन्थातच पाहून घ्यावें. ('आदेच' या सूत्रांनं 'ए, ऐ, ओ, औ' या घर्णापुढें शिद्धिस्त प्रत्यय आला असता त्याचे जागीं आकार होणे सांगितलें आहे साराश या सूत्रात केवळ घर्णग्रहण केलें आहे-म्हणजे घर्णाला कार्य होणे सांगितलें आहे. सारदेवाचें असें म्हणणें आहे कीं, ज्या सूत्रात केवळ घर्ण ग्रहण केलें आहे अशा सूत्रांना प्रकृतपरिभाषा लागू पडली असती तर 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' हें पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती; कारण 'आदेच अदिति' एवढेंच जरी सूत्र केलें असतें तरी, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, धातुपाठात उपादिष्ट असलेल्या प्रतिपदोक्त एजन्त धातूंनीं त्यांचेच ग्रहण झालें असें व लक्ष्मणिः एजन्त धातूंचे-म्हणजे 'चि, नी, स्तु' इत्यादि धातूपुढें आर्धधातुप्रत्यय आला असता, 'सार्वधातुसार्धधातुकयो.' सू० २१६८ या

परिभाषा ११५

नन्वेवं देतो दोधातोश्च^१ कृतान्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा मेड् आत्वे
प्रणिमातेत्यादौ निर्गदनदेति णत्वं न स्यात्तथा गै इत्यस्यात्वे घुमास्थेतोत्व न
स्यादत आह—

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा—प. ११४—स्वाकारक्यास, 'देद्' व 'दौ' धातु
यांचे आत्व केल्यावर त्यांना घुसंज्ञा प्राप्त होणार नाही, तसेच 'मेड्' धातूचें आत्व
केल्यावर 'निर्गदनद' सू० २२८५ या सूत्रान्वये 'प्रणिमाता' इत्यादि स्थली णत्व
होऊं शकणार नाही, व त्याचप्रमाणे 'गै' धातूचें आत्व केल्यावर 'घुमास्था' सू०
२४६२ या सूत्रान्वये इत्वं होऊं शकणार नाही. ('आदिच' सू० २१७० या सूत्रा-
न्वये 'देद्' व 'दौ' या धातूंचे आत्व केल्यावर व त्यांचे 'दा' असे लाक्षणिक
रूप झाल्यावर, 'दाधा ध्यदाप्' सू० २३७३ या सूत्रांत 'दा' व 'धा' या प्रति-
पदोक्त धातूंना 'घु' संज्ञा होणे सांगितले असल्यामुळे, तशा लाक्षणिक 'दा' धातूम
घुसंज्ञा होणार नाही व त्यामुळे 'घुमास्था' सू० २४६२ व 'स्थाद्यौरिद्य' सू०
२३८९ इत्यादि सूत्रान्वये घुसंज्ञक धातूंना जे कार्ये होणे सांगितले आहे ते 'देद्' व
'दौ' धातूंना होऊं शकणार नाही व त्या दोन धातूंची विवृत रूपे होण्याची आपत्ति
येईल. तसेच 'आदिच' या सूत्राने, 'मेड्' धातूपुढे लृच्प्रत्यय आला असता, आत्व
होऊन 'माता' असे रूप झाल्यावर त्याच्यामागे 'प्र' व 'नि' हे उपसर्ग आल्यास,
'निर्गदनद' सू० २२८५ या सूत्रान्वये 'नि' यातील नवारास णत्व होऊं शकणार
नाहीं वारण 'निर्गदनद' या सूत्रांत प्रतिपदोक्त 'मा' धातूचे ग्रहण केले असल्या-
मुळे, त्या प्रतिपदोक्त 'मा' धातूने, आत्व केल्यावर तयार झालेल्या 'मा' अशा
'मेड्' धातूच्या लाक्षणिक रूपाचे, ग्रहण होऊं शकणार नाही. त्याचप्रमाणे 'आदिच'
या सूत्राने 'गै' धातूचें आत्व केल्यावर जसे 'घुमास्थामापा' सू० २४६२ या सूत्रा-
न्वये प्रतिपदोक्त 'गा' धातूस इत्वं होतें तसे 'गै' च्या लाक्षणिक 'गा' रूपास
होणार नाही. ही आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः ॥ ११५ ॥

" 'गा' धातूला, 'मा' धातूला व तसेच ज्या सूत्रांत 'दा' धातूचे ग्रहण
केले आहे त्या सूत्राला—म्हणजे 'दाधा ध्यदाप्' सू० २३७३ या सूत्राला—लक्षणप्रति-
पदोक्तपरिभाषा—प. ११४—लागू पडत नाही. (व त्याचप्रमाणे लुगिपकरणपरिभाषा—प. ११—
व तसेंच निरतुर्धरपरिभाषा—प. ८२—देखील लागू पडत नाहीत)

(ही परिभाषा प. ११४ या अपवाद आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, 'देद्'
व 'दौ' धातूंना आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक धातूंना देखील 'दाधा ध्यदाप्' या

सूत्रान्वये घुसंज्ञा प्राप्त होते व त्यामुळे घुसंज्ञाघातना जी कार्ये होणें सांगितलीं आहेत तीं कार्ये या घातना देखील होतात तसेंच ‘मा’ या प्रतिपदोक्त धातूनें, ‘मेद्’ धातूला भाव केल्यावर तशा लाक्षणिक ‘मा’ धातूचें देखील, ग्रहण होतें, आणि तसेंच ‘गा’ या प्रतिपदोक्त धातूनें, ‘गै’ धातूला भाव केल्यावर तशा लाक्षणिक ‘गा’ धातूचें देखील, ग्रहण होतें, आणि त्यामुळे इष्ट ह्मिद्ध होण्यांत काहीं अडचण येत नाहीं. या परिभाषेंतील ‘गामादाग्रहणे’ या पदाचा ‘गामादाग्रहणं येषु सूत्रेषु’ असा बहुव्रीहिसमास करूं नये. तसा समास केल्यास, ‘गातिस्था’ सू० २२२३ या सूत्रांत ‘पा’ धातूचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, त्या सूत्रास प्रकृतपरिभाषा लागून ‘पा’ धातूनें ‘पै’ धातूचें ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल व ज्याप्रमाणें ‘पा’ धातूचें ‘अपात्’ असें लुटाचें रूप होतें तसेंच ‘पै’ धातूचें लुटाचें ‘अपासीत्’ असें इष्ट रूप न होता, ‘अपात्’ असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. ग्रहण ‘दाग्रहणं यस्मिन् सूत्रे तत् दाग्रहणम्’ असा प्रथम बहुव्रीहिसमास करावा. त्यायोगानें ‘दाघा प्वद्’ या सूत्रांत ‘दा’ व ‘धा’ या दोन्ही धातु निर्दिष्ट असल्यामुळे, ‘दाग्रहण’ या शब्दानें ‘दा’ व ‘धा’ या दोन्ही धातूचें ग्रहण होतें, व ‘धा’ धातूनें असें प्रतिपदोक्त ‘धा’ धातूचें ग्रहण होतें तसेंच ‘येद्’ धातूला भाव केल्यावर तशा लाक्षणिक धातूचें देखील ग्रहण होतें, ‘दाग्रहणम्’ या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणें बहुव्रीहिसमास केल्यावर, ‘मा च मा च दाग्रहणं च तानि गामादाग्रहणानि’ असा द्वंद्वसमास करावा. असा समास केल्या म्हणजे ‘गाघातौ, माघातौ, दाघटितसूत्र च अविशेष. -ग्रहणे’ तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालुग्विस्तरपरिभाषानिरनुबन्धक-परिभाषा. नोपतिष्ठन्ते’ असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो व या अर्थानुसारच या परिभाषेचें वर भाषांतर केलें आहे क्रियेक ब्रयाकरण ‘दाग्रहणम्’ या पदानें ‘दा ददयोः’ सू० ३०७७ या सूत्राचें ग्रहण करतात व त्या सूत्रांत ‘धा’ धातु पठित नसल्यामुळे, ‘दाग्रहणेप्यविशेष’ अशी वेगळी परिभाषा पठित करितात. पण ‘दाग्रहण’ या पदाचा वर जसा अर्थ केला आहे तसा केल्यानें अशी वेगळी परिभाषा मानण्याचें काहीं कारण राहत नाहीं, व प्रकृतपरिभाषेनें ‘दा’ व ‘धा’ या दोन्ही धातूचें ग्रहण होतें.)

अत्र च ज्ञापक द्वयः पितृवम् । तद्व्यवहारविति सामान्यग्रहणार्थम् । अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तदग्रहणे सिद्धे किं निवेधे सामान्यग्रहणार्थेन पितृवेन, तेन चैकदेशानुमतिद्वारा सम्पूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते ॥

‘द्वैप् शोधने’ (या म्वादिगणार्ताल) धातूला प्रकारानुबंध लावून तो धातु पितृ असा जो पठित केला आहे तें त्याचें पितृकरण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे. तें पितृव अशाकरिता केलें आहे की (‘दाघा प्वद्’ या सूत्रांत) ‘अदाप्’ असें जें सामान्य उच्चारण केलें आहे त्यानें ‘द्वैप्’ धातूचें देखील ग्रहण व्हावें. प्रकृतपरि-

भाषा नसती तर, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेप्रमाणें, 'दा' या प्रतिपदोक्त धातूनें ('आदेच' या सूत्रानें आत्व करून प्रतिपदोक्त 'दा' धातूसारख्या होणाऱ्या लाक्षणिक) 'दैप्' धातूचें ग्रहण झालेंच नसतें, व 'दैप्' धातूचें ग्रहण न झालें म्हणून त्या धातूला पकारानुबंध आढून 'अदाप्' असा जो सामान्यनिषेध सांगितला आहे तसा निषेध सांगण्याची काहीच गरज नव्हती. ('दाप्' व 'दैप्' या दोन धातूंचें वास्तविक भिन्न स्वरूप आहे; एक आम्हरान्त असून दुसरा ऐकारान्त आहे. हें खरें कीं 'आदेच' या सूत्रानें 'दैप्' चें आत्व केल्यावर त्याचें 'दाप्' असें लाक्षणिक रूप होतें. पण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषान्वयें, 'दाप्' या प्रतिपदोक्त धातूनें, 'दाप्' असें लाक्षणिक स्वरूप प्राप्त होणाऱ्या 'दैप्' धातूचें ग्रहण झालेंच नसतें. परंतु प्रकृत परिभाषेप्रमाणें लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा 'दा' धातूम लागू पडत नसल्यामुळे, 'दाप्' धातूनें 'दैप्' धातूचें ग्रहण होतें तथापि 'दै' या धातूस पकारानुबंध न लावता 'दै' असा धातु धातुपादांत परित केला असता तर 'दाप्' नें 'दैप्' चें ग्रहण होऊं शकलें नसतें, व त्यामुळे 'अदाप्' या पदानें केवळ 'दाप्' धातूचेंच ग्रहण झालें असतें व 'दै' धातूचें ग्रहण झालें नसतें. पण 'दाप्' व 'दैप्' या दोन्ही धातूंना घुसंज्ञा प्राप्त होणें इष्ट नसल्यामुळे, व 'दा' या प्रतिपदोक्त धातूनें प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें 'दाप्' व 'दै' या दोन्ही धातूंचे ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे, घुसंज्ञाविधायकसूत्रात त्याचें ग्रहण होऊं नये म्हणून त्या सूत्रात 'अदाप्' असा सामान्यनिषेध सांगितला आहे, व त्या सामान्यनिषेधात 'दै' धातूचा अन्तर्भाव झाला म्हणून त्या धातूला पकारानुबंध लावला आहे आणि अशा रीतीनें त्याचें पितृकरण प्रकृतपरिभाषेचें स्थापक ठरतें.) अशा रीतीनें प्रकृतपरिभाषेचा एक अंश—ग्रहणजे 'दा' हा अंश—स्थापित झाला असल्यामुळे, त्या योगानें संपूर्ण परिभाषा स्थापित होते.

इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकारपरिभाषालुग्विवरणपरिभाषायां याधिका । दाधाध्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥

'दाधा ध्वदाप्' १-१-२० या सूत्रावरील भाष्यात हें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं प्रकृतपरिभाषा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेची, लुग्विवरणपरिभाषेची, व तसंच निरनुबन्धपरिभाषेची बाध करणारी—ग्रहणजे अपवादामग्न—परिभाषा आहे (व त्यामुळे 'गा, मा, दा, ' व 'धा' या चार धातूंना त्या नीत परिभाषा लागू पडत नाहींत, आणि म्हणूनच 'दा' धातूनें 'दैप्' धातूचें, व लुग्विवरण 'दा' धातूचें, ग्रहण होतें.)

गातिस्येति सूत्रे इणादेरागाग्रहणमेवेत्यत इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११९ ॥

'गातिस्य' सू० २२३३ या सूत्रातील 'गा' या शब्दानें ('इणो गा लुटि' सू० २४५८ या सूत्रावयें) 'इण्' धातूच्या जागीं लुट्कारान्त जो 'गा' असा

आदेश होता त्याचच ग्रहण कराव अर्था भाष्यकाराची इष्टि असल्यामुळे—ग्रहणजे असे भाष्यकारांनी सांगितले असल्यामुळे—'गातिस्था' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'गा' शब्दाने 'गै' धातूचे ग्रहण होत नाही आणि म्हणून काही शेष उत्पन्न होत नाही (वास्तविक प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे 'गा' धातूने 'गै' धातूचे ग्रहण होतं, व 'गातिस्था' या सूत्रात 'गा' असा प्रतिपदोक्त धातु असता तर त्या धातूने 'गै' धातूचे ग्रहण झाले असत पण भाष्यकारांनी अस म्हटले आहे की 'गातिस्था' या सूत्रात उच्चारलेला जो 'गा' दाद आहे तो 'गा' या प्रतिपदोक्त धातूचा वाचक नसून 'इणो गा लुङि' या सूत्राने 'इण्' धातूच्या जागी लुङ्लकारांत होणाऱ्या 'गा' या आदेशाचा वाचक आहे, आणि भाष्यकारांचे ग्रहणें प्रमाण मानलेच पाहिजे म्हणून 'इण्' च्या जागी होणाऱ्या 'गा' या आदेशाने 'गै' धातूचे ग्रहण होऊ शकत नाही, व असे ग्रहण न झाले प्रकृतपरिभाषेच्या विरुद्ध नात नाही अशी, वर सांगितल्याप्रमाणे, भाष्यकाराची इष्टि असल्यामुळे 'गै' धातूचे किंवा 'गा' धातूचे लुङाच रूप करिताना, सिद्धाचा लुक् न हाता 'अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषु' अशीं रूपे हातात पण 'इण्' धातूच लुङाचे रूप करिताना 'अगात्, अगाताम्, अगु' अशीं रूपे होतात) या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११६

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञा समुदाये स्थिरत आह—

('वृद्धिरादैच्', अदैङ्गुण ' सू० १६ व १७ इत्यादि सूत्रान्वये होणाऱ्या) 'वृद्धि' इत्यादि संज्ञा समुदायाला होण्याची आपत्ति येते ('वृद्धिरादैच्', अदैङ्गुण' इत्यादि सूत्रात 'आदैच्' व 'अदैङ्' असा उद्देश्यकोटीत निर्देश करून त्या उद्देश्याला अनुक्रमे वृद्धिसंज्ञा व गुणसंज्ञा होण सांगितले असल्यामुळे, 'आदैच्'—ग्रहणजे 'आ, ऐ, औ'—या समुदायास वृद्धिसंज्ञा व तसेच 'अदैङ्'—ग्रहणजे 'अ, ए, ओ'—या समुदायास गुणसंज्ञा, प्राप्त झाले व त्या समुदायातील प्रत्येक वर्णाने वृद्धिसंज्ञा व गुणसंज्ञा प्राप्त होणार नाही तस न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगताना —

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति ॥ ११६ ॥

" (सूत्रात उद्देश्यकोटीत अनेक उद्देश्यांचा निर्देश केला असल्यामुळे) प्रत्येक उद्देश्य विधेयाशी अन्विष्ट करून वेगळी वेगळी वाक्य करावी, "

('वृद्धिरादैच्' या सूत्राने आ व ऐच्—ग्रहणजे ऐ, औ या तीन वर्णांचा उद्देश्य कोटीत निर्देश केला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, 'आ वृद्धिसंज्ञा' इत्या')

ऐ वृद्धिसज्ञ स्यात्, औ वृद्धिसज्ञ स्यात् ' अशी तीन भिन्न वाक्यें करावी, व असें केल्यानें आ, ऐ, औ या प्रत्येगास वृद्धिसज्ञ प्राप्त होते व समुदायास तशी सज्ञा होण्याची आपत्ति टळते.)

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ ११६ ॥

' देवदत्तादयो भोज्यन्ताम् ' या वाक्यात जसा देवदत्तादिकांपैकीं प्रत्येकाचा भोजनक्रियेशीं अन्वय होतो तसेंच या द्विगुणीं समजावें (' देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुभिर्ना भोज्यन्ताम् ' या लौकिकप्रयोगात जसा ' देवदत्त भोज्यताम्, यज्ञदत्त भोज्यताम्, विष्णुभिर्ना भोज्यताम् ' असा अर्थ हातो त्याप्रमाणें जेथें सूत्रात अनेक उद्देश्यें उच्चारलीं असून एक विषय उच्चारलें आहे तेथें प्रत्येक उद्देश्याचा विषयाशीं अन्वय करून भिन्न वाक्यें करावीं—म्हणजे सूत्रात सांगितलेलें कार्यं प्रत्येक उद्देश्यास करावें सारांश ही परिभाषा घरील लौकिकव्यवहाराच्या आधारावर रचली असून लौकिकन्यायसिद्ध आहे)

परिभाषा ११७

नग्येव सयोगसज्ञासमाससज्ञाभ्यस्तसज्ञा अपि प्रत्येक स्युरत आह—

प्रत्येक वाक्यपरिमणासि ' हा मागील परिभाषा रचीकारल्यास सयोगसज्ञा, समाससज्ञा, व अभ्यस्तसज्ञा समुदायातील प्रत्येक घटकास प्राप्त होण्याची आपत्ति येते (' ह्रस्वोऽनन्तरा सयोग ' सू० ३० हें सयोगसज्ञा होण्याबद्दलचें सूत्र आहे व या सूत्रात ' अनन्तरा इल ' हें उद्देश्य असून या सूत्रानें अनेक अज्ञानवहित हलानां सयोगसज्ञा होणें सांगितलें आहे मागील परिभाषेप्रमाण, तशा हलपैकी प्रत्येक हलास सयोगसज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येते तसेंच ' प्राक् कशरात् समास ' सू० ६४८ या अधिकारात ' सह सुप् ' सू० ६४९ हें सूत्र पाठित आहे व मुबन्त सुबन्त सह समस्यते ' असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, ज्या दोन सुबन्तांचा समास हाता त्या दोहोंना मिळून समाससज्ञा प्राप्त हात मागील परिभाषा स्वाका रल्यास, समासांतील प्रत्येक अवयवास समाससज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येत त्याचप्रमाण ' उभ अभ्यन्तम् ' सू० ४२६ हें अभ्यन्तमज्ञाच सूत्र आहे. पद्याध्यायात जें द्वित्व प्रकरण सांगितलें आहे त्याच्या अन्वये द्विवचन केलें अमता, पूर्वखण्ड व उत्तरखण्ड या दोहानाहि, मागील परिभाषेप्रमाणें अभ्यन्तमज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सगळतात —

कचित्समुदायेऽपि ॥ ११७ ॥

कोंठ कोंठ (सूत्रात अनेक उद्देश्ये निर्दिष्ट असलीं तरी त्या सर्वांना एकच उद्देश्य समजून तसे) समुदायरूप उद्देश्य विधेयादीं अन्वित करून एकच वाक्य करावें. ”

गर्गा. शतं दण्ड्यन्तामथिन्श्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डन-
यत् ॥ लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११७ ॥

‘ गर्गाजबळून शंभर (निष्क) दंड वसूल करावा, राजाना पैशाशी काम आहे ’
इत्यादि स्थलीं जसा प्रत्येक गर्गापासून शंभर (निष्क) दंड वसूल न करिता गगंसमु-
दायापासून तो दंड वसूल वेला जातो त्याचप्रमाणें येथें समजावें व (या दोन परस्पर-
रविरुद्ध परिभाषाचा) लक्ष्यानुसार उपयोग करावा—गृहणजे या दोन परिभाषापैकीं जेथें
जी परिभाषा लावून इष्ट प्रयोजन सिद्ध होत असेल तेथें ती लावावी, (वरील लौकिक-
कन्यायाचवये ‘ हलोऽनन्तरा. संयोग ’ या सूत्रात ‘ अनन्तराः ’ असा पर्युदास अम-
ल्यामुळें, व ‘ सह सुपा ’ या सूत्रात ‘ सह ’ या शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळें,
आणि तमंच ‘ उभ अम्यस्तम् ’ या सूत्रात ‘ उभे ’ हे पद घातलें असल्यामुळें, येथें
समुदायाचे ठिकाणीं सज्ञा होण्याची विवक्षा आहे हें लक्षात ठेवून या ठिकाणीं मार्गील
परिभाषा न लावता प्रकृतपरिभाषा लावावी. जेथें सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या उद्देश्या-
पैकीं प्रत्येकास कार्य होण्याची विवक्षा असेल तेथें मार्गील परिभाषा लावावी, आणि
अशा रीतीनें प० ११६ व ११७ यांची लक्ष्यानुसार व्यवस्था लावावी. प्रकृतपरिभाषा
देखील वर सांगितलेल्या लौकिककन्यायाच्या आधारावर रचली आहे आणि ती लौकिक-
कन्यायमिद्ध आहे)

परिभाषा ११८

ननु यू स्याख्यावित्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादनणत्वेन ग्राहकसूत्रा-
प्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह—

व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास ‘ यू स्याख्या नदी ’ सू० २६६ या सूत्रांत दीर्घ
ईकार व ऊकार याचा निर्देश केला असल्यामुळें, व दीर्घ ईकार व ऊकार हे
अणुप्रत्याहारान्तर्गत घणं नसल्यामुळें, त्यांना ‘ अणुदित् सवर्णम्य ’ सू० १४ हें
ग्रहणकृशाला लागू पडत नाहीं त्यामुळें उदात्तादि तीन स्वरापैकीं ज्या विशिष्ट स्वरात
वरील सूत्रामध्ये ‘ यू ’ हा शब्द उच्चारला आहे त्याहून भिन्न स्वराचा दीर्घ ईकारान्त
व ऊकारान्त निष्पन्नार्थी शब्द असल्यास त्याला नदीसंज्ञा प्राप्त होणार नाहीं.
(‘ ईश्च उग्र यू ’ येथें ‘ यू ’ हें प्रथमेचें द्विवचन आहे. ‘ यू + औ ’ या स्थितीत
‘ प्रथमयोः पूर्वसवर्ण. ’ सू० १६४ या सूत्रानें पूर्वसवर्णदीर्घरूप एकादेश झाला आहे
वास्तविक ‘ दीर्घाज्जसि च ’ सू० २३९ हें निषेधक सूत्र असल्यामुळें तमा एका.

देश श्वावयास नको होता, पण येथे निषेधाभाव छान्दस आहे असे बालमनोरमेत म्हटले आहे. 'यू' हे प्रातिपदिक 'फियोऽन्त उदात्त' पिट् सू० १ या सूत्रान्वये उदात्त असून, 'औ' हा प्रत्यय 'अनुदात्तौ सुप्तिती' सू० ३७०९ या सूत्रान्वये अनुदात्त आहे व दोहोंचे जाती होण्याचा एकदेश 'एकदेश उदात्तेनादात्त' सू० ३६५८ या सूत्रान्वये उदात्त होतो. त्यामुळे 'यू स्याद्वयौ' या सूत्रातील 'यू' हा शब्द प्राणिनीयस्वरप्रश्रियान्वये उदात्तस्वरात उच्चारला असल्यामुळे, उदात्तस्वराहून भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त निष्पत्तीलिंग शब्दास नदी संज्ञा प्राप्त व होण्याची आपत्ति येते, कारण 'स्व रूप शब्दस्य' सू० २५ असे सूत्र असल्यामुळे भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या शब्दांत फरक होतो व तशा स्वरात उच्चारलेल्या शब्दाने मूळस्वरात उच्चारलेल्या शब्दाचे ग्रहण होणार नाही हा जी शका ग्रन्थकाराने उपास्थित केली आहे ती अद्याप्याची शिस्वरयुक्त पद्धति आहे हा सिद्धान्तपक्ष स्वीकारल्यास व तसेच व्यक्तिपक्षाचा आश्रय घेतल्यासच उपपन्न होते. म्हणूनच ग्रन्थकाराने या पक्षांत 'व्यक्तिपक्षे' असा शब्द घातला आहे, व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास, दीर्घ ईकार किंवा ऊकार ज्या स्वरात उच्चारला आहे त्याहून भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या ईकाराचा व ऊकाराचा तो वाचक होऊ शकत नाही 'अणुदित् सवर्गस्य' हे ग्रहण पक्षास दीर्घ ईकारास व ऊकारास लागू पडत नाही, कारण अणुप्रत्याहारास पक्षस्व ईकार व ऊकार निर्दिष्ट आहेत त्यामुळे पक्षस्व ईकाराने व ऊकाराने जसे अठराहि प्रकारच्या ईकाराचे व ऊकाराचे ग्रहणकशास्त्रान्वये ग्रहण होऊ शकते तसे दीर्घ ईकाराने व ऊकाराने होऊ शकत नाही दीर्घ ईकार व ऊकार हे केवळ दीर्घ ईकार व ऊकार या जातीचेच वाचक आहेत परंतु जातिपक्ष स्वीकारल्यास, दीर्घ ईकाराने व ऊकाराने सर्व प्रकारच्या ईकाराचे व ऊकाराचे ग्रहण होऊ शकते व तो पक्ष मानल्यास, 'अणुदित् सवर्गस्य' या सूत्रांत केलेले अणुप्रत्याहाराचे ग्रहण स्वयं ठरते म्हणूनच ग्रन्थकाराने व्यक्तिपक्ष स्वीकारून वरील शका उपास्थित केली आहे. जातिपक्ष स्वीकारल्यास ती शका उपास्थित होऊच शकत नाही वर दाखविलेली आपत्ति टाळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

अभेदका गुणा ॥ ११८ ॥

“(गूणात होणाऱ्या फरकामुळे शब्दस्वरूप भिन्न होत नाही, कारण) गुणा-मुळे भेद उत्पन्न होत नसतो”

(प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे 'यू-स्याद्वयौ नदी' या सूत्रात 'यू' हा शब्द उदात्तस्वरात उच्चारला असल्या तरी त्या शब्दाने भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त निष्पत्तीलिंग शब्दांचे ग्रहण होते)

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित इत्यर्थः ॥

यन् न वरितो स्वरूपान् उच्चारयेत् गुण एव विविष्ट गुणान् गुण भवता
 दादाया यापर होतो अर्थ समूह भिन्न गुणांती गुण भवता एव दादाया देखील वाचक
 होतो, व स्वरूपान् उच्चारयेत् गुण विविक्षित ममो भवता या परिभाषेचा अर्थ
 आहे (या परिभाषेचा उच्चारयेत् ' गुण ' या शब्दान् उच्चारय, अनुच्चारय, स्वरि-
 तय, अनुनासिकय, व निरनुनासिकय या पांच गुणांचे ग्रहण होतं ' स्वरूपेन
 उच्चारित ' या पदाचा ' उदात्तादिकेन उच्चारित, न तु उदात्तादितद्वोच्चारणपूर्वक-
 मुच्चारितः ' असा अर्थ समजावा. प्रत्येक अक्षर तीन स्वरविधी योग्यादि पका
 स्वरांत उच्चारला जाऊं शकतो तथापि पाणिनीयस्वरप्रतिषेधमात्रे अक्षरा जो स्वर
 प्राप्त होत असेल त्या स्वरांत गुण तो अक्षरसूत्रांत उच्चारला असल्यास, स्वरूपतः
 प्राप्त भवता स्वरांत तो अक्षर उच्चारला आहे अर्थ समजावें व असा टिप्पणी तो
 स्वरूपा प्राप्त स्वर विवक्षित ममो यत पाणिनीयस्वरप्रतिषेधमात्रे जेथे एकाद्या
 अक्षरा विविष्ट प्रकारच्या स्वराची प्राप्ति होत असून देखील एका अक्षरास अमुकच
 प्रकारचा भिन्न स्वर व्हावा असा सूत्रांत दादांने निर्देश केला असेल तर तसा
 टिप्पणी यान वरून स्वर योगितला आहे अर्थ समजावें, व तसा दादाचारणपूर्वक
 मुद्राम सूत्रांत सांगितलेला स्वर विवक्षित ममो, आणि तसा स्वरांत गुण भवता
 अर्थाने भिन्नस्वरगुण एव अर्थाने ग्रहण होऊं शकत नाही तमेंच सर्व अक्षर व य्, व्, व्,
 ल् हीं अक्षर एव व्यञ्जन अनुनासिक व निरनुनासिक अशीं उच्चारणी जाऊं शकतात, व
 क्, शु, ड, तु, डु या पांच वर्गांतल अक्षर व्यञ्जन अनुनासिक आहे अनुनासिकाच्या
 व निरनुनासिकाच्या जागी स्थानिमादृशान् अमुकम् अनुनासिक व निरनुनासिक आदेश
 होतें हें ' स्थानेऽन्तरतम ' सू० ३९ या सूत्रावर्ये प्राप्त असून देखील, जेथे अनुनासिकाचे
 जागी निरनुनासिक आदेश व्हावा किंवा निरनुनासिकाचे जागी अनुनासिक आदेश व्हावा
 अर्थ सूत्रांत दादाचारणपूर्वक सांगितले असेल तर तसा टिप्पणी यान वरून योगित-
 लेला विविष्ट प्रकारचा गुण विवक्षित आहे अर्थ समजाव व तसा गुणविविष्ट वर्गांत
 भिन्नगुणविविष्ट एव वर्गांचे ग्रहण होऊं शकत नाही अर्थ या परिभाषेचें तात्पर्य
 आहे)

अत्र च्यास्थिदधीत्यादानपदादेष्टात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्धे उदात्त-
 ग्रहणं शापकम् ॥

' अधिपदि ' इत्यादि सूत्रांत ' अनङ् ' इत्यादिकांचे उदात्ताद्यांत उच्चा-
 रण वेक्ष्यान काम भागान् असती, पुढा एव सूत्रांत, ' उदात्त ' हा जो शब्द उच्चा-
 रण आहे तो ग्रहणपरिभाषेचा शापक आहे. (अष्टाध्यायी स्वायुक्त पठित आहे असा
 पक्ष स्वीकारला किंवा ती स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारला, तरी सूत्रांत
 विविष्टस्वरगुण शब्द उच्चारण असल्यास, तसा स्वर विवक्षित ममो व तसा स्वर
 दादाचारणपूर्वक उच्चारला असल्यासच विवक्षित ममो असा नियम असल्यामुळे,
 पाणिनीय ' अधिपदि ' या सूत्रांत ' उदात्त ' हा शब्द मुद्राम चान्यदा सांगला

तसा नियम नसता तर 'अनङ्' यांतील आद्य अकार उदात्तस्वरांत पठित असल्यामुळे, किंवा अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, तसा पठित केल्याने काम भागलें असते. पण पाणिनीय हें माहित हांतें कीं तसा रीतीने उच्चारलेला 'अनङ्' यांतील उदात्तस्वर, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, विवक्षित समजला जाणार नाही व त्याला तर 'अनङ्' नेहमी उदात्तच असणें इष्ट होतें. म्हणून त्याने 'अस्थिदधि' या सूत्रांत 'उदात्तः' या शब्दाचा उच्चार केला आहे, व अशा रीतीने यत्नपूर्वक उच्चारलेला तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा शापक ठरतो.)

स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्युदात्तादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव ।

'स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न विवक्षितः' असा वर सांगितलेला नियम असल्यामुळे, ज्या ठिकाणी सूत्रांत 'अनुदात्तादे' 'अन्तोदात्तात्' इत्यादि विशिष्ट शब्दांचें उच्चारण केलें असेल तेथें गुण—म्हणजे स्वर—विवक्षित आहे असे समजावें. (अशा ठिकाणीं विशेष यत्न करून 'अनुदात्तादेः' किंवा 'अन्तोदात्तात्' असा शब्द सूत्रांत मुद्दाम उच्चारला असल्यामुळे, स्वर विवक्षित आहे असें मानलें पाहिजे, आणि त्यामुळे 'अनुदात्तादेः' या पदानें 'उदात्तादेः' किंवा 'स्वरितादेः' अशा भिन्न स्वराचें ग्रहण करतां येत नाही, आणि तसेंच 'अन्तोदात्तात्' या पदानें 'अनुदात्तान्तात्' अशा भिन्न स्वराचें ग्रहण करतां येत नाही.)

उभ ऊँ इत्यग्राननुनासिके एवोच्चारणीये यत्नाभिरन्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा योध्या । पथिमध्यमुक्षामित्यागौ स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणाच्चद्विवक्षा । एतदर्थमेवासति यत्न इत्युक्तम् ॥

'उभः' सू० १०६ व 'ऊँ' सू० १०७ या दोन सूत्रांपैकी 'ऊँ' या सूत्रांत निरनुनासिक ऊकाराचा उच्चार करणे प्राप्त असून देखील, अनुनासिक ऊकाराचें मुद्दाम विशेष यत्न करून उच्चारण केलें असल्यामुळे, उकाराचे जागीं अनुनासिक ऊकाराचा आदेश द्यावा अशी विवक्षा आढे असें मानलें पाहिजे. (वास्तविक निरनुनासिक उकाराचे जागीं 'स्थानेऽन्तरतमः' सू० ३९ या सूत्रान्वये स्थानिमरदा—म्हणजे निरनुनासिक-ऊकाराचाच आदेश इत्यर्थाने पाहिजे होता. असें असून देखील ज्याअर्थी पाणिनीने सू० १०७ मध्ये अनुनासिक ऊकार मुद्दाम उच्चारला आहे त्या अर्थी हे स्पष्ट होत कीं अशा स्थलीं अनुनासिक ऊकाराचाच आदेश द्यावा, निरनुनासिक उकाराचा आदेश होऊं नये हे सांगण्याचा पाणिनीया हेतु होता. त्यामुळे अशा ठिकाणीं अनुनासिक ऊकारानें निरनुनासिक उकाराचें ग्रहण करतां येत नाही व तसा आदेश उकाराचे जागीं करतां येत नाही.) तसेंच 'पथिमध्यमुक्षामत्' सू० ३६५ या सूत्रांत स्थानीया अनुरूप असा अनुनासिक आकाराचें उच्चारण करणें प्राप्त असून

देखील, विशेष यत्न करून सूत्रांत मुहाम निरनुनासिक आकाराचे उच्चारण केले असल्यामुळे, अशा ठिकाणी निरनुनासिक गुण विवक्षित आहे असे मानले पाहिजे. (पथिन्, मथिन् ऋभुक्षिन् या शब्दांपुढे 'मु' हा विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यांच्या अन्त्यवर्णांचे जागी 'आ' असा आदेश होतो हा वरील सूत्राचा अर्थ आहे या सूत्रांत सांगितलेले तीन्ही शब्द नसरान्त आहेत, व नकार अनुनासिक वर्ण असल्यामुळे, त्यांचे जागी होणारा आदेश, 'स्थानेऽन्तरतम.' या सूत्रान्वये वास्तविक अनुनासिक आकार असला पाहिजे होता. असे असून देखील पाणिनीने निरनुनासिक आकाराचे सूत्रात मुहाम उच्चारण केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, पाणिनीला निरनुनासिक आकाराचाच वरील शब्दांतील अन्त्य नकाराचे जागी आदेश होणे इष्ट होते, म्हणून अशा ठिकाणी निरनुनासिक आकाराने अनुनासिक आकाराचे प्रज्ञ करतो हेतू नाही व अनुनासिक आकारादेश करता येत नाही.) याक्रीताच 'असति यत्न' हे शब्द 'असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित.' या पंक्तीत घातले आहेत (व ते शब्द त्या पंक्तीत घातले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की सूत्रांत विशिष्टस्वर-युक्त शब्द उच्चारला असल्यास त्या स्वर विवक्षित नसतो, व त्या स्वराचा सूत्रात शब्दोच्चारणपूर्वक निर्देश केला असला तरच तो स्वर विवक्षित आहे असे मानता येत.)

न चैवमस्थ्यादीनां नव्वियस्येत्याद्युदात्ततयानयोदेशस्यानङ् स्थान्यनुकूपेऽनुदात्त पचोच्चारणीये उदात्तोच्चारण विवक्षार्थं भविष्यतीति कपमस्य द्वापकत्वमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्त-गुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षार्या मानभावात् ॥

'नव्वियस्येति सन्तस्य' किं सू० २६ या सूत्रान्वये इतन्त प्रातिपदिके विराज करून इतर सर्व नपुंसकलिङ्गी प्रातिपदिकास आद्युदात्तस्वर होत असल्यामुळे व 'अस्थिदधि' या सूत्रांत सांगितलेली तीन्ही प्रातिपदिके नपुंसकलिङ्गी असल्यामुळे तो आद्युदात्त आहेत, (व 'अनुदात्त पदमेकवर्णम् ' सू० ३६५० या सूत्रान्वये त्याचा अन्त्यस्वर अनुदात्त आहे) म्हणून त्या अन्त्यस्वराचे जागी होणारा 'अनङ्' आदेश स्थानिसाहचर्यामुळे—म्हणजे 'स्थानेऽन्तरतम' या सूत्रान्वये—अनुदात्त व्हाण्यास पाहिजे होता, असें असून देखील 'अस्थिदधि' या सूत्रात 'उदात्त' हा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, 'अनङ्' उदात्त असावा अशी विवक्षा आहे हे सिद्ध होते. (आणि अशा रीतीने 'उदात्त.' हा शब्द धरितार्थ ठरत असल्यामुळे) तो शब्द प्रवृत्तपरिभाषेचा शापक मानता येत नाही—असें दोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाही. कारण 'परमास्थि' इत्यादि सामासिक शब्द ('समासस्य' सू० ३७३४ या सूत्रान्वये) अन्तोदात्त होत असल्यामुळे, व अशा ठिकाणी उदात्त इकाराचे जागी स्थानियाद्वयाने उदात्त अनङादेशाच पावत असल्यामुळे, 'अस्थिदधि' या सूत्रांत अनङाचे उदात्तत्व

विवक्षित आहे असे मानण्यास कांहीच प्रमाण नाही. (सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला पुन्वादा शब्द पुन्वाद्या परिभाषेचा ज्ञापक तेव्हांच मानतां येतो कीं जेव्हां, ती परिभाषा नमल्यास, तो शब्द व्यर्थ ठरतो व ती परिभाषा मानल्यानंच त्या शब्दाला सार्थकता येते असें पूर्वी सांगितलेच आहे. ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत उच्चारलेला ' उदात्तः ' हा शब्द असा आहे काय कीं ही परिभाषा मानल्यानंच तो चरितार्थ ठरतो, नाहींतर व्यर्थ ठरतो? कित्येक वैयाकरण म्हणतात कीं ही परिभाषा नसली तरी तो शब्द इतर रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचा ज्ञापक ठरूं शकत नाहीं, व आपलें म्हणणें सिद्ध करण्याकरितां ते असें सांगतात कीं, ' अस्थि, दधि, सक्थि, व अक्षि ' हीं प्रातिपदिकें नपुंसक असल्यामुळे, ' नन्विषयस्य ' या सूत्रान्वये आद्युदात्त आहेत व त्यामुळे त्यांचा अन्त्यस्वर इकार हा ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' या सूत्रान्वये अनुदात्त आहे. अशा अनुदात्त इकराचे जागीं स्थानिमहश अनुदात्त अनङादेशाची प्राप्ति होते. परंतु उदात्त अनङादेश होणें इष्ट असल्यामुळे, ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत पाणिनीला ' उदात्तः ' हा शब्द घालावा लागला, व अशा रीतीने, ही परिभाषा न मानली तरी, तो शब्द चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक होऊं शकत नाहीं. यावर ग्रन्थकार असें म्हणतात कीं ' अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि ' हे शब्द नेहमी आद्युदात्त असते तर भरील दांढा कदाचिन् योग्य ठरली असती, पण ते शब्द नेहमीच उदात्त असतात असें नसून जेव्हां ते ममामाचे चरमावयव असतात तेव्हां ते ' ममासस्य ' या सूत्रान्वये अन्तोदात्त होतात-म्हणजे त्यांचा अन्त्य इकार उदात्त होतो-व तशा उदात्त इकाराचे जागीं स्थानिमहश उदात्तच अनङादेश पावतो. मग पुन्हां त्या सूत्रांत ' उदात्तः ' हा शब्द घालण्याची गरज काय होती? तो शब्द वाग्नविक स्वर्थ ठरूं पाहतो. पण सूत्रांत शब्दोच्चारणपूर्वक स्वराचा निर्देश केण नसल्यास स्वर विवक्षित नसतो या अर्थाची प्रकृतपरिभाषा मानल्यासच तो शब्द चरितार्थ ठरतो, व अशा रीतीने प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेच तो शब्द चरितार्थ होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

चतसर्थाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते यथादेशे आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते सहस्य स उदात्तो निपात्यत इत्यादिभाष्यं त्वेकध्रुत्वाद्यध्यायीपाठे कश्चिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेत । श्रृङ्गग्रंथेण पाठ इति पक्षे तु हाप्रकरणं भाष्यसिद्धिं कैयटादयः ॥

' चतम् ' हा शब्द निपातनानें आद्युदात्त करावा, ' चप् ' हा आदेश निपातनानें आद्युदात्त करावा, ' पद ' इत्यादि आदेश निपातनानें अन्तोदात्त करावे, ' सह ' चे टिकाणीं होणारा ' स ' हा आदेश निपातनानें उदात्त करावा असें जें भाष्यांत त्या त्या टिकाणीं सांगितलें आहे तें, अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, तशा टिकाणीं निपातन करून सांगितलेला तो तो स्वर विवक्षित आहे असें ज्ञापित करण्याच्या हेतूनें भाष्यकारांनीं नमें म्हटलें आहे असें समजावें. पण अष्टा-

ध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास ते भाष्य प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक समजावें—असें केयटादिकांच म्हणणें आहे ((१) ' चतेस्तन् ' उणादि सू० ७३६ या सूत्रानें ' चते याचने ' या शब्दादिवर्गातील ' चन् ' धातूम उणादि ' उरन् ' प्रत्यय होऊन ' चतुर् ' असा शब्द होतो, न तो नियमस्थायान्त अमल्यामुळ, ' निरयादिर्नित्यम् ' सू० ३६/१ या सूत्रान्वय आधुनात्त हातो अशा शब्दापुढ ' दास् ' हा द्वितीयाविभक्तीच्या बहुवचनाचा प्रत्यय आल्यास ' चतुर दासि ' सू० ३६/२ या सूत्रान्वय ' चतुर ' शब्द अतोदात्त होतो स्त्रीवाचक ' चतुर ' शब्दापुढ त्रिभक्तिप्रत्यय आल्यास, ' त्रिचतुरो ' सू० २९/ या सूत्रानें ' चतुर ' चे जागी ' चतम् ' असा आदेश होता त्यामुळ तो आदश स्थानिसाम्यान अतोदात्त होता ' चतम्+दास्=चतम्+अस् ' अशा स्थितींत ' इको यणचि ' सू० ४७ या सूत्रान यणादेश होऊन, ' चतम्+अस्=चतस ' अशी स्थिति झाली असता, ' उदात्तयो हलपूर्वात् ' सू० ३७२० या सूत्रान उदात्ताच्या जागी होणाऱ्या हलपूर्वक यणादेशापुढील शब्दादि विभक्तिप्रत्यय उदात्त होत असल्यामुळे, अम् ' या प्रत्ययातील अकार उदात्त होऊन ' चतस्र ' हा शब्द अतोदात्त होतो. तथा तो शब्द अतोदात्त न झावा व ' चतुर दामि ' या सूत्रानें प्राप्त हाणाचा स्वराचा बाध झावा म्हणून ' चतस्र्यामुदात्तनिपातन च ' अम्य वार्तिक ' त्रिचतुरो ७-२-२९ या सूत्रावरील भाष्यांत पठित करून भाष्यकार म्हणतात ' चतस्र्यामुदात्त निपातन कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । चतस्र पश्य । शतिस्यस मा भून् इति ' या भाष्याचा अर्थ वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल (२) ' हन् ' धातु धातुपाठांत अनुदात्त असा पठित आहे व ' अनुदात्ता हलन्तेषु धातवा द्वयधिक सतम् ' या करिरेकें तो धातु समूहित केला आहे तो एकाच अमल्यामुळ, त्याच्यापुढें वणादि आर्धधातुक प्रत्यय आल्यास, ' एकाच उपदेशे ' सू० २२४६ या सूत्रानें तशा प्रत्ययाला इडागम होत नाही ' इना वध लिङि व ' लुङि च ' सू० २४३३ व २४३४ या सूत्रांनी आशीर्लिङात व लुङात ' हन् ' चे जागी ' वध् ' असा आदेश होतो तो वधादेश स्थानिसाम्यान अनुदात्त मानल्यास, त्याच्या पुढ येणाऱ्या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला इडागम हाणार नाही व ' आवधिपीठ ' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहीत म्हणून ' वधादेशे आधुत्तनिपातन करिष्यते ' अम्य ' स्थानिवदादेश ' १ १ १९ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्या भाष्यांत भाष्यकार ' इद्विविध ' अम्य आशेषवार्तिक पठित करून त्याचा अर्थ प्रसा सांगतात की ' इद्विविध । आवधिपीठ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इतीदृप्रतिषेध प्रप्नोति ' याचा अर्थ असा की ' हन् ' च जागा होणारा ' वध् ' हा आदेश स्थानिसाम्यान अनुदात्त झाल्यास ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रान्वयें त्याला इडागम हाणार नाही व त्यामुळे ' आवधिपीठ ' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहीत अस सांगून पुढें समाधान कार्तेवर्ती भाष्यकार अम्य म्हणतात की ' नैव दोष । आधुत्तनिपातन करिष्यते । स निपातनपर प्रकृति स्वरस्य बाधको भविष्यति ' याचा अर्थ असा की वार्तिकप्रमाण वर वा दाव दाव

विला आहे तो दोष, 'वध्' हा आदेश निपातनां आमुदात्त केला म्हणजे, टळतां येतो व तसा निपातनां केलेला स्वर, स्थानिसाम्याने 'वध्' चे जागीं होणाऱ्या अनुदात्तस्वराचा, बाधक होईल, आणि अत्रा निपातनां 'वध्' चे अनुदात्तत्व नष्ट होऊन तो उदात्त स्वराने, 'एकाच् उपदेशे' हें सूत्र त्याला लागू पडणार नाही व त्यामुळे त्याला इडागम होऊन लिटाची व लुडाची इष्ट रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येणार नाही. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं 'हनो वध लिटि' या सूत्रानें 'हन्' चे जागीं 'वध्' असा एकाच् आदेश होतो असें गृहीत करून घरील भाष्य लिहिलें आहे. पण 'हन्' चे जागीं 'वध्' असा द्वयच्क आदेश होतो असें मानलें म्हणजे उदात्त निपातन करण्याची कांहींच गरज राहत नाही; कारण 'एकाच् उपदेशे' हें इडागमनिषेधसूत्र एकाच् धातूलाच लागतें, 'वध' असा द्वयच्क आदेशाला लागू पडत नाही, व त्यामुळे इडागम होऊन इष्ट रूपें अनायासेंच सिद्ध होऊं शकतात. 'हनो वध लिटि' २-४-५२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अथादन्तः । न दीपो भवति' असें 'वध' या आदेशासंबंधानें म्हटलें आहे. (३) 'पाद' हा स्वाङ्गवाचक शब्द अमल्यामुळें, 'स्वाङ्गशितमदन्तानाम्' किट् सू० २९ या सूत्रान्वये तो आमुदात्त आहे. 'पादस्य पदाग्यातिगोपहतेषु' सू० १९० या सूत्रानें जेव्हा 'पाद' चे जागीं 'पद' असा आदेश होतो तेव्हां तो आदेश स्थानिसाम्यानें आमुदात्त होतो. तो आमुदात्त न होतां अन्तोदात्त व्हावा म्हणून 'पादस्य' ६-३-५३ या सूत्रावरील भाष्यांत 'पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनम्' असें वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात 'पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पदोपहतार्थम् । पादेनोपहतम् पदोपहतम् । तृतीया कर्मणि ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ।' या भाष्याचा भावार्थ असा आहे कीं 'पाद' चे जागीं होणारा 'पद' हा आदेश आमुदात्त होत असला तरी तो निपातनां अन्तोदात्त करावा, व तसें निपातन करण्याचें प्रयोजन हें आहे कीं 'तृतीया कर्मणि' सू० ३७८२ या सूत्रानें, कर्मणि शान्त पद पुढें असतां तृतीयान्त पूर्वपदाला जेव्हा प्रवृत्तिस्वर होतो तेव्हां तो अन्तोदात्त व्हावा, व तो तसा शाब्दाने 'स्वरितो यानुदात्ते पदादौ' सू० ३६५९ या सूत्रान्वये 'पद+उपहतम्=पदोपहतम्' या ग्यहीं 'आकृणः' सू० ६९ या सूत्रानें होणारा गुणरूपी एकादेश विरहें करून उदात्त किंवा स्वरित व्हावा. (४) 'सह' हा दाक्ष 'चादि' या आकृतिगणाला अन्तर्भूत असलेल्या निपात अमल्यामुळें, 'निपाता आमुदात्ताः' किट् सू० ८० या सूत्रान्वये तो आमुदात्त आहे. 'सहस्य सः संशायाम्' सू० १००९ या सूत्रानें जेव्हा 'सह' चे जागीं 'स' असा आदेश होतो तेव्हा त्याचा स्थानी 'सह' यांतील 'स' मधील अक्षर उदात्त व 'ह' मधील इकार अनुदात्त अमल्यामुळें 'स' हा आदेश स्थानिसाम्यानें स्वरित होतो व तसें शाब्दाम, सपुत्रः, सभायः इत्यादि बहुव्रीहिसमासांत 'स' यांतील अक्षर स्वरित होण्याची भाषा येईल. ती भाषा टाळण्याकरितां भाष्यकारांनीं त्या 'स' चे आमुदात्त निपातन करावें असें

म्हटलें आहे 'सहस्य स सज्ञायाम्' ६ ३ ७८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं 'सहस्य इलोपयचनम्' असे आक्षेपवार्तिक पठित केलें आहे व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं पाणिनीने 'सहस्य स सज्ञायाम्' असे सूत्र न करिता 'सहस्य इलोप सज्ञायाम्' असे सूत्र केलें पाहिजे होत व तसे सूत्र केल्यानें म्बरामध्ये येणारा दोष जो वर दाखविला आहे तो दळता आला असता यावर भाष्यकार म्हणतात कीं असे वार्तिक अशक्याची काही गरज नाहीं, कारण वार्तिककाराने दाखविलेला दोष सकाराचें आद्युदात्त निपातन केल्यान दाखता वेतो ते म्हणतात 'स तर्हि लोपो वक्तव्य । न वक्तव्य । आद्युदात्तनिपातनें वरित्यते । स निपातनम्बरा प्रकृतिस्वरस्य बाधनो भविष्यति ।' भाष्यकारांनीं केलेली या पर्चीत जीं स्वर निपातन सांगितलीं आहेत तीं करण्याचा हेतु काय होता याचें आतापर्यंत विवेचन केले आतां अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा एक पक्ष असून तो स्वरसहित पठित आहे असा दुसरा पक्ष आहे असें ग्रन्थकारांनीं सांगितलें आहे, व ते म्हणतात कीं कैयटादिकाचें असें मत आहे कीं अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारण्यास, निपातन करून अमुक अमुक प्रकारचे स्वर करावे असें जें टिक्टिशणी भाष्यात म्हटलें आहे तेथें तेथें तत्ता निपातनाचें सांगितलेल्या स्वर विवक्षित आहे असें समजावें, पण द्वितीय पक्ष स्वीकारण्यास बरीच भाष्य प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञात समजावें पण हें कैयटादिकाचें मत ग्रन्थकारास मान्य नाहीं, व ते स्वतःचें मत पुढील पर्चीत सांगतात)

परे तु निपातन नामान्यादशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादशप्रयोगकरण तत्तद्भाष्यत्वाच्च तत्रोदात्तादिविवक्षा । तिसृचतस्त्रित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्तद्भाष्यत्वाच्च विवक्षार्यम् ॥ सम्पूर्णाष्टाध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । पञ्चविंशत्यैकश्रुत्यापि पाठो यथा दाण्डिनायनादिसूत्रे ऐश्वर्येति । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ग्राह्यवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

(ही 'किं वरे तु ' या शब्दांनीं गुरु केली असल्यामुळे या पर्चीत जें मत सांगितलें आहे तें ग्रन्थकाराचें मत आहे असें समजावें) इतर विचारण असें म्हणतात कीं पाणिनीय सूत्रान्वयें एक प्रकारचें रूप सिद्ध होत असता भिन्न प्रकारच्या रूपाचें उच्चारण करणें घाला 'निपातन' म्हणतात (जसे 'अचनुरविचनुर' सू० १४५ या सूत्रात पचवीस अदन्त शब्द उच्चारले आहेत पाणिनीय सूत्र लावल्यास तशीं अदन्त रूपें सिद्ध होऊ शकत नाहींत, पण तशींच रूपें असणें इष्ट असल्यामुळे, त्याचें निपातन करून बरील सूत्रात उच्चारण केलें आहे तसेंच 'दाण्डिनायनादिनायन' सू० ११४५ या सूत्रांत निर्दिष्ट केलेलीं रूपें पाणिनीयसूत्रांनीं प्रक्रिया केल्यास सिद्ध न होता भिन्न प्रकारचीं रूपें सिद्ध होतात, पण तशींच रूपें सिद्ध होणें इष्ट असल्यामुळे, निपातन करून तीं रूपें त्या सूत्रात उच्चारलीं आहेत आणि पाणिनीयसूत्रान्वयें किंवा स्थानि

साम्यामुळे एका विशिष्ट प्रकारच्या स्वराची त्रिग अनुनासिकाची किंवा निरनुनासिकाची प्राप्ति होत अमतां भिन्न स्वराचा किंवा निरनुनासिकाचा अथवा अनुनासिकाचा उच्चार करून जेथे सूत्रांत निर्देश केला आहे तेथे) त्या त्या प्रकारचा विशेष प्रयत्न करून उच्चार केला असल्यामुळे उदात्तादि गुणांची विवक्षा आहे असें समजावें (व त्यामुळे तशा ठिकाणी भिन्न गुणविशिष्ट शब्दाचें ग्रहण करतां येत नाहीं) 'तिसृचतसृ' हा द्वद्वसमास असल्यामुळे ('समासस्य' या सूत्रान्वये तो समास) अन्तोदात्त होत असून देखील ('चनमयांशुदात्तनिपातन करिष्यते' अमे म्हणून) 'चतसृ' हा शब्द आशुदात्त व्हावा असे उच्चारण करणे—म्हणजे यथाप्राप्तस्वर न होतो भिन्नस्वर व्हावा असें सांगणें—व तसेंच स्थानी ज्या स्वराचे युक्त आहे तशा स्वराचे युक्त असा आदेश उच्चारता भिन्नस्वरयुक्त आदेशाचे उच्चारण करणे म्हणजे 'हन्, पाद' व 'सह' या स्थानीच जसा स्वर आहे तसा म्बर स्थानिसाम्यानें त्यांचे जागीं होणाऱ्या 'वधू, पद' व 'स' या आदेशांना प्राप्त होत असून देखील त्यांचे ठिकाणी निपातनाने भिन्न स्वराचें उच्चारण करणें—अशा सर्व स्थली जे जे भिन्न स्वराचे उच्चारण केलें जातें तेथे तसाच स्व-विवक्षित आहे हें सांगण्याच्या हेतूनें केले जाते. संपूर्ण अष्टाध्यायी पाणिनीनें स्वररहित पठित केली आहे असें मानण्यास काहीच प्रमाण नाहीं. हें खरें कीं कोठें कोठें सूत्रांत एखादा शब्द स्वररहित पठित केला आहे, जसें 'दागिनायन' सू० ११४५ या सूत्रांत 'ऐश्वाक' हा शब्द स्वररहित पठित केला आहे (पण तसें करण्याचें कारण हे कीं एक प्रकारचा 'ऐश्वाक' शब्द आशुदात्त असून दुसऱ्या प्रकारचा 'ऐश्वाक' शब्द अन्तोदात्त आहे, व वरील सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'ऐश्वाक' शब्दानें तशा भिन्नस्वरयुक्त दोन्ही प्रकारच्या शब्दांचे ग्रहण व्हावे म्हणून तो शब्द मुद्दाम स्वररहित उच्चारला आहे 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' सू० ११८६ या सूत्रानें 'इश्वाकु' शब्दास अपत्यार्थे अञ् प्रत्यय होऊन 'ऐश्वाक' हा शब्द निपातनानें सिद्ध होतो व हा शब्द त्रित् प्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'त्रित्पादिनिवम्' सू० ३६८६ या सूत्रान्वये तो आशुदात्त होतो. तसेंच दुसरा 'ऐश्वाक' शब्द 'वोपश्चादञ्' सू० १३५६ या सूत्रानें 'तत्र भवः' या अर्थार्थ्ये 'इश्वाकु' शब्दास अण्प्रत्यय होऊन निपातनानें सिद्ध होतो व 'आशुदात्तश्च' सू० ३७०८ या सूत्रान्वये अण्प्रत्यय आशुदात्त असल्यामुळे, तो अण्प्रत्ययान्त 'ऐश्वाक' शब्द अन्तोदात्त होतो, व 'दागिनायन' या सूत्रांत उच्चारलेल्या स्वररहित 'ऐश्वाक' शब्दानें वरील दोन्ही प्रकारच्या आशुदात्त व अन्तोदात्त 'ऐश्वाक' शब्दांचे ग्रहण होतें.) जरी वैदिक ग्रंथांचा पाठ करणारे द्विज जसें ब्राह्मणग्रन्थांचे स्वररहित पठन करतात त्याचप्रमाणे ('शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां गणः । उपातिगमयन् चैव वेदाङ्गानि पठेत् तु ॥' या श्लोकांत सांगितलेल्या सहाहि) वेदाङ्गांचे स्वररहित पठन करितात तरी (जरी आतां अष्टाध्यायी स्वरयुक्त लिहिली जात नाहीं व पठित केली जात नाहीं व योगता अच् अनुनासिक उच्चारण आहे हें त्या ग्रन्थांत दर्शविलें जात नाहीं तरी 'प्रतिज्ञानुनासिकयाः पाणि-

पाणिनीया ' या न्याया-यं) ज्याप्रमाणे वीणला अच अनुनासिक उच्चारला आहे याचे भाष्यकारादिशांच्या व्याख्यानावरून ज्ञान होणे त्याचप्रमाणे सूत्रांत वीणता स्वर निपातनाचे उच्चारण आहे याचे देखील ज्ञान भाष्यकारादिशांच्या व्याख्यानावरूनच करून घेतले पाहिजे. (सारांश अष्टाध्यायिमंत्रघाने कथयंत जे दोन पक्ष मागितले आहेत ते दोन्ही पक्ष न स्वीकारतां, अष्टाध्यायी स्वयमुक्त पठित आहे हाच पक्ष मानणे योग्य आहे अष्टाध्यायीने निपातनाने केलेले स्वर देखील पठित होतं, पण दुर्दैवाने पाणिनीने जशी स्वयमुक्त अष्टाध्यायी पठित केली होती तशी अष्टाध्यायी आतां उपलब्ध नसल्यामुळे भाष्यकारादिक जे पाणिनीचे विश्वमनीय व पूज्य अनुयायी आहेत त्यांच्या व्याख्यानाच्या महायानेच सूत्रांत कोठे वीणता स्वर निपातनाने पठित केला आहे याचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे. महर्षि पाणिनीन अष्टाध्यायी रचताना सर्व दांडी यथास्थित करून ठेविले होते, पण कालाच्या संपादनात आता स्वर लुप्त झाले असल्यामुळे निपातित स्वरांचे ज्ञान भाष्यकारादिशांच्या व्याख्यानाच्या महाप्राप्तिवाच्य होणे शक्य नाही म्हणून ' इत्यन्यतमेव दारणम् ' या न्यायाचे अवलंबन केल्याशिवाय तय्येतर नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय दिसतो.)

विधेयाणुविषये त्वप्रत्यय इति निष्प्राप्त गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम् । अत एव घटचदित्यादौ मतेर्मस्य नानुनासिको वकारः । अत एव तद्दानासामिति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा प्रत्यये भाषायामिति नित्यमनुनासिकः स्यात् ।

(' अणुदिर् सवर्णस्य चाप्रत्यय. ' सू० १४ या सूत्रांत) ' अत्र यय. ' असा निष्प्रेष सांगितला असल्यामुळे, (व ' प्रत्यय ' या शब्दाचा अर्थ ' विधीयमान ' किंवा ' भाष्यमान ' असा असल्यामुळे) प्रत्ययामध्ये अणुप्रत्याहारातील वर्ण असल्यास तशा वर्णाचे भिन्नगुणविशिष्ट सवर्णाचे ग्रहण करता येत नाही. (सारांश अशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही व ' भाष्यमानेन सवर्णांना ग्रहण न ' प. १९ ही परिभाषा लागू पडते). असे आहे म्हणूनच ' घटवन् ' इत्यादि स्थानी ' मतुप् ' फांतील मकाराचे जागी अनुनासिक वकार होत नाही (' तदस्यासि ' सू० १८९४ या सूत्राने ' घट ' शब्दाहून ' मतुप् ' प्रत्यय केला असता ' घट+मनुप् ' अशा स्थितीत, ' मातुप्रायाश्च मतेर्व ' सू० १८९७ या सूत्रान्वये ' मनुप् ' प्रत्ययातील मकाराचे जागी वकार होतो मकार अनुनासिक असल्यामुळे त्याचे जागी स्थानिमाभ्याने अनुनासिक वकाराचा आदेश झाला पाहिजे परंतु वकार अणुप्रत्याहारातील वर्णांत अन्तर्भूत असल्यामुळे व तो भाष्यमान-म्हणजे पुढे होणारा-असल्यामुळे, प्रत्ययांतील मकाराचे जागी अनुनासिक वकार न होता निरनुनासिक वकार होतो व त्यामुळे ' घटवेन ' असे अतिष्ट रूप न होता ' घटवन् ' असे इष्टरूप मिळते. आणि ' भाष्यमानेन सवर्णांना ग्रहण न ' असा नियम असल्यामुळेच व तशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत

नसल्यामुळेच, 'तद्धानासामुपधानो मन्त्र' सू० ३४७१ या सूत्रांत) 'तद्धान्' असा जो निर्देश केला आहे तो शुद्ध ठरतो. ('तत्' या शब्दाहून मनुप् प्रत्यय केला असतां 'तत्' या शब्दाच्या उपधेत अस्सर असल्यामुळे, 'मादुपधायाश्च' या सूत्रानें 'मनुप्' यातील मकाराचे जागीं वकार होतो. पण मकार अनुनासिक असल्यामुळे त्याचे जागीं होणारा वकार स्थानिसाम्याने अनुनासिक होण्याची आपत्ति येते व 'तद्धान्' = तन्वान् अस अनिष्ट रूप होऊं पाहतें. पण ज्याअर्धी पाणिनीनं धरील सूत्रांत 'तद्धान्' असा शब्द उच्चारला आहे त्याअर्धी हे स्पष्ट होतें कीं प्राययांत अण्प्रत्याहारातील वर्ण असल्यास, तशा वर्णांनं स्वर्णाचें ग्रहण होऊं शकत नाही.) अथा नियम नमता तर 'प्रत्यये भाषाया नित्यम्' या वार्तिकान्वये मगील वर्ण अवश्य अनुनासिक झाला अमता. ('प्रत्यये भाषाया नित्यम्'—सू० ११६ वरील वार्तिक—या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं अनुनासिक वर्णांनं सुरु होणारा प्रत्यय पुढें आल्यास, त्याच्या हंगेच मागीं पदान्ती असणाऱ्या 'यर्' प्रत्याहारातील वर्णांचे जागीं नियमंकरून अनुनासिक वर्ण होतो 'तत्+यनुप्' या स्थलीं 'मनुप्' यातील मकाराचे जागीं होणारा यकार स्थानिसाम्याने अनुनासिक होतो असें मानल्यास, 'तत्' या पदाच्या अन्ती 'यर्' प्रत्याहारात अंतर्भूत अमलेला तकार आल्यामुळे व पुढें अनुनासिक यकाराने सुरु होणारा 'यनुप्' प्रत्यय असल्यामुळे, 'तन्वान्' असें रूप झालें असतें व 'तद्धानासाम्' या सूत्रात 'तद्धान्' असा जो पाणिनीनं निर्देश केला आहे तो चुक ठरला असता.)

जातिपक्षे तु नास्योगयोग इति बोध्यम् । यू इत्यादी दीर्घमात्रवृत्ति-
जातिनिर्देशात् क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११८ ॥

जातिपक्ष स्वीकारल्यास ही परिभाषा अगत्याची कांहीच गरज राहत नाही. (पण जातिपक्ष स्वीकारल्यास 'यू इत्यादी नदी' सू० २६६ या सूत्रातील दीर्घ ईवर्ण व ऊवर्ण यांनीं ष्हस्व इवर्ण व उवर्ण यांचे देखील ग्रहण होईल व त्यामुळे ष्हस्व इतरांत व उकारांत नित्य क्वाणिगी शब्दाना नदीसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल—असें कोणी म्हणण्यास तें म्हणणें बरोबर नाही, कारण) 'यू इत्याद्या नदी' या सूत्रांत दीर्घ ईवाराचा व उकाराचा निर्देश येला असल्यामुळे, व तशा दीर्घ जातीचीच विवेक्षा आहे अथा बोध होत असल्यामुळे, दीर्घ ईकार व उकारांत जाति उपाधि ठिराणी आहे अशाच दीर्घ ईकार व उकारांचे 'यू' शब्दाने ग्रहण होऊं शकतें (व त्यामुळे ष्हस्व इकारांत व उकारांत नित्य क्वाणिगी शब्दाना नदीसंज्ञा प्राप्त होण्याचा प्रसंग येत नाही) आणि कांही दोष उद्भवत नाही. या विषयामवेधानें इतर प्रयोग विमूल चर्चा करी आहे.

परिभाषा ११९

ननु स्वर्णनामानित्यत्र पायामायनिशानेऽपि लोके स्वर्णयप्रयोगस्य
साधुर्ष स्यादन्त आह—

‘सर्वनामानि सर्वनामानि’ सू० २१३ या सूत्रांत ‘सर्वनामानि’ या शब्दात जरी निपातनाने णत्व केलें नाहीं तरी लौकिकप्रयोगात ‘सर्वनामानि’ असा णव्युक्त प्रयोग केल्यास तसा प्रयोग शुद्ध उद्देश्याचा प्रयोग यहुंत (‘सर्वनाम’ हा संज्ञावाचक शब्द असल्यामुळे, ‘पूर्वपदात् सज्ञायाम् अगः’ सू० ८५७ या सूत्राने ‘नाम’ यांतलें नकाराचे णत्व झाले पाहिजे होते तसे णत्व न करिता स्वतंत्र महपि पाणिनिने जरी निपातनाने ‘सर्वनाम’ असा शब्द वरील सूत्रात उच्चारला आहे तरी भाषेत ‘सर्वनाम’ असा प्रयोग शुद्ध मानण्यास काही हरकत नसावी कारण ‘पूर्वपदात्’ या सूत्राने तसाच णव्युक्त शब्द सिद्ध होतो. पण तसें होणे इष्ट नाहीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

बाधकान्येव निपातनानि ॥ ११९ ॥

“ (सूत्राने जसा शब्द सिद्ध होतो तसा तो शब्द न उच्चारता) निपातन करून भिन्न रूपांने तो शब्द उच्चारला असल्यास, ते निपातन (त्या शब्दापुरते त्या सूत्राचे नेहमीकरिता) बाधकच होत. ”

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भान् ।

पुण्याया सूत्राने सांगितलेल्या कार्यांची अवश्यप्राप्ति असून देखील ज्याअर्थी (त्या सूत्राभ्ये प्राप्त होणारे कार्य न करिता) निपातनाने भिन्न स्वरूपाच्या शब्दाचा उच्चार केला जाता त्याअर्थी ते निपातन स्वतः पुरते त्या सूत्राचे नेहमीकरिता बाधक होते. (असा नियम असल्यामुळे, ज्या अर्थी पाणिनिने ‘पूर्वपदात् सज्ञायाम् अगः’ या सूत्राभ्ये अवश्यप्राप्त होणारे णत्व कार्य न करिता, ‘सर्वनाम’ असा शब्द निपातन करून उच्चारला आहे त्याअर्थी तो शब्द स्वतः पुरता वरील सूत्राचा नेहमीकरिता बाधक होता, आणि त्यामुळे भाषेत देखील ‘सर्वनाम’ असा प्रयोग केल्यास तो वरील निपातनाच्या विरुद्ध असल्यामुळे चुक ठरतो)

‘ पुराणप्रोक्तेष्विति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोऽपि पृषोदरादित्वाग्नेति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये ॥ इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ अबाधकान्यपि निपातनानीति तु भाष्यवि-
रुद्धम् ॥ ११९ ॥

‘ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ’ सू० १४८१ या सूत्रात निपातन करून उच्चार-
लेल्या ‘पुराण’ या शब्दाने ‘पुरातन’ या रूपाचा बाध होऊ पाहतो (कारण
, ‘सायचिरम्’ सू० १३९१ या सूत्रांत अथयत्वात् ‘तुट्’ या कागमासहित ‘यु-
अन’ असा प्रत्यय होणे सांगितले आहे, ‘पुरा’ हा कालवाचक अव्यय असल्या-
मुळे त्याला तुडागमसहित ‘तु’ प्रत्यय केल्यास—म्हणजे ‘तन’ असा प्रत्यय
केल्यास—‘पुरातन’ असें रूप सिद्ध होते, ‘पुराण’ असें रूप सिद्ध होत नाहीं
असें असून देखील ज्याअर्थी ‘पुराणप्रोक्तेषु’ या सूत्रात पाणिनिने निपातन करून

‘पुराण’ असा शब्द उच्चारला आहे त्याअर्थां ‘पुरातन’ हा प्रयोग अगुद्ध ठरण्याचा प्रसंग येतो) तरी पण ‘पुरातन’ हा शब्द ‘पृषोदरादि’ या आकृतिगणांत अंतर्भूत असल्यामुळे (व तो तसा शीतीने शुद्ध ठरत असल्यामुळे,) ‘पुराण’ शब्दाने ‘पुरातन’ या शब्दाचा बाध होत नाही इतरांचे असे म्हणणे आहे पण ‘पुराण’ व ‘पुरातन’ हे दोन्ही शब्द पृषोदरादि या आकृतिगणांत अंतर्भूत आहेत. (तसे असल्यास ‘पुराणप्रोक्तेषु’ या सूत्रांत उच्चारलेला ‘पुराण’ हा शब्द निपातन करून उच्चारला आहे असे मानता येत नाही व तो मूळ शुद्ध रूपानेच उच्चारला आहे असे मानले पाहिजे व दोन्ही शब्द पृषोदरादिगणांत अंतर्भूत असल्यामुळे, दोन्ही रूपे शुद्ध ठरतात) सर्वादीनि सर्वनामानि’ १-१-२७ या सूत्रातील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा पठित केली आहे. (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात की, ‘सम्भूत’ असा स्थितीत ‘सोऽनुस्वारः’ सू० १२२ या सूत्राने मकाराचा अनुस्वार होऊन ‘संतत’ असे रूप सिद्ध होत असतां, ‘अपरस्परः क्रियासातथ्ये’ सू० १०५९ या सूत्रांत पाणिनीने ‘संतत’ असे निपातित रूप करून ‘सातथ्ये’ असा प्रयोग केला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे ‘संतत’ हे रूप शुद्ध मानता येत नाही; पण भाषेत तसे रूप देखील प्रचलित असल्यामुळे, ते रूप सिद्ध करण्याकरितां यत्न करणे अवश्य आहे, आणि असे म्हणून, भाष्यकार ‘समो हितततोर्वा’ असे धातुिक पठित करतात, व त्या धातुिकान्वये ‘सम्’ या शब्दापुढे ‘हित’ व ‘तत’ हे शब्द आले असतां ‘सम्’ यातील मकाराचा विकल्पकरून लोप होऊन ‘सतत’ व ‘संतत’ अशीं धातुिक रूपे सिद्ध होतात.) ‘अबाधराग्वपि निपातनानि’ अशी जी परिभाषा क्रियेक वैधाकरण पठित करितात ती भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकाराई नाही. (कारण जर अशी परिभाषा असती तर ‘संतत’ हा शब्द देखील शुद्ध ठरला असता व ते रूप शुद्ध ठरविण्याकरितां ‘समो हितततोर्वा’ असे जे धातुिक भाष्यकारांनीं मुद्राम पाठत केले आहे ते धातुिक पठित करण्याची कांहीच गरज नव्हती. म्हणून ‘बाधराग्वेव निपातनानि’ अशीच परिभाषा मानणे योग्य आहे.)

परिभाषा १२०

ननूखधातोर्द्धित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ हलादिः शेषे सवर्णदीर्घे, ह्रस्वापत्तिरत आह—

(‘उस गतौ’ या म्वादिगणांतील धातूंचे लिटाचे मध्यमरूपाच्या द्विवचनाचे रूप करतेश्ठीं ‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’ सू० २१७७ या सूत्राने) ‘उल्’ धातूचे द्विवचन केले असतां, अभ्यासांतील अच् मूळचा न्हस्व असल्यामुळे, ‘न्हस्व’ सू० २१८० या सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति होऊ शकत नाही. ‘इलादिः शेषः’ सू० २१७९

या सूत्रान्वये 'उख्' या अभ्यासातील 'ख्' या हलाचा लोप होऊन 'अकः सर्वे' दीर्घे. ' सू० ८५ या सूत्राने सप्तर्षीर्घं झाल्यावर-म्हणजे 'उख्+उख्=उ+उख्=ऊख्' अशी स्थिति झाल्यावर-('अन्तादिवध' सू० ७१ या सूत्रान्वये दीर्घञकाररूपी एकादेश अभ्यासवर्णाचा अन्त आहे असे मानता येत असल्यामुळे, 'ह्रस्वः' हें सूत्र तेव्हाच प्रवृत्त होऊं शकतें व ते सूत्र तेव्हां प्रवृत्त झाल्यास, एकादेश) न्हय होण्याची भावना येते. (व 'ऊखनुः' असे शुद्ध रूप सिद्ध न होता, 'उखनुः' असे विकृत रूप होण्याचा प्रसंग येतो. तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात --

पर्जन्यवलक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२० ॥

" (सूत्रांत सांगितलेली कार्ये करण्याकरिता) सूत्रे पर्जन्याप्रमाणें प्रवृत्त होतात. "

(जेथें यावसाची गरज आहे तेथें पाऊस पडतो व जेथें गरज नाही तेथें देखील पाऊस पडतो. जसें एखाद्या मोठ्या सरोवरांत अगाध जल भरलें असल्यामुळे किंवा समुद्रांत अगाध जल असल्यामुळे, तेथें पाऊस पडल्यानें काहीच फायदा होत नाही. तरी पण तेथें देखील पाऊस पडतोच. त्याचप्रमाणे गरज असो किंवा नसो-म्हणजे सूत्रें प्रवृत्त झाल्यानें काहीं फायदा होवो किंवा न होवो-सुद्धा आपापलीं कार्ये करण्यास प्रवृत्त होताच असतात)

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः । तदुक्तमिकी शलिति सूत्रे भाष्ये । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यप्रवृत्तिः । सिद्धेऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः ॥

('उख्' धातूनें 'उख्उख्' असे द्विवचन केल्यावर व 'ह्रस्वः' दीर्घः ' या सूत्राने अभ्यासातील उकाराचा लोप झाल्यावर, 'ह्रस्वः' हें सूत्र प्रवृत्त होतं व अभ्यासखंडातील 'उ' हा अच् जरी मूळचा न्हय अच् आहे तरी त्या) न्हस्व अचाचे ठिकाणी न्हस्वकार्य होतेंच, व अशा रीतीनें 'ह्रस्व' या सूत्राची एकदा प्रवृत्ति झाल्यावर, 'ह्रस्व' लक्षणस्य सृजन् प्रवृत्ति. ' या न्यायान्वये तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकत नाही. (व सप्तर्षीर्घकार्य केल्यानंतर 'ऊख्' असे रूप झाल्यावर दीर्घे उकाराचा, 'ह्रस्व' या सूत्राने, न्हस्व करता येत नाही, आणि त्यामुळेच 'ऊखनुः' हे इष्टरूप सिद्ध होतें.) 'इकी इक्' १-२-९ या सूत्रावरिल भाष्यात 'कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यप्रवृत्तिः' असे भाष्यप्रमाणे म्हटलें आहे (व त्याचा अर्थ असा आहे की जे पूर्वी सिद्ध होत ते देखील कार्ये, सूत्र पर्जन्याप्रमाणें निश्चयेकरून करतें. त्या भाष्यात 'कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यप्रवृत्तिः' असे वचन प्रथम पठित करून, गेतर त्याच्या विरुद्ध 'कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यप्रवृत्तिः' असे वचन पठित केलें आहे. म्हणून 'उख्' या अभ्यासातील उकार जरी मूळचा न्हय अच् आहे व त्याचे ठिकाणी

‘इत्ययं करणायाम्नाम कांक्षीं कायदा नाहीं गती’ इत्यत्र मित्र भस्मन द्रव्यील, ‘इत्ययः’
हें शास्त्र प्रवृत्त होऊन त्या इत्याचें द्विरागी इत्याचें करतें.

न च लक्ष्ये लक्षणस्य संहृदेय प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति चाच्यम् ।
समो वा लोपमेक इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन
च त्रिसकारस्य सिद्धौ समः सुटीनि सूत्रस्यैव मानत्वात् । सम्प्रसारणाच्च
सिचि वृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ।

‘लक्ष्ये लक्षणस्य संहृत् प्रवृत्तिः’ हा न्याय मानण्यास कांक्षीच प्रमाण नाहीं—
असें कोणी उद्बुद्धास, तें म्हणजे बरोबर नाहीं; कारण ‘समो वा लोपमेक’ या
भाष्यवचनाप्रमाणे ‘सम्’ यांतील मकाराचा लोप करून एक सकारयुक्त, व (‘अन-
चि च’ सू० ४८ या सूत्रान्वये) द्विष्य केलें अमतां द्विसकारयुक्त, आणि पुन्हा त्याच
सूत्रानें द्विष्य केलें अमतां त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध होत असून द्रव्यील, ‘समः सुटि’
सू० ११५ हें जें सूत्र केलें आहे तें सूत्र बरील न्यायाचें जाणूक आहे. (‘सम्+हृ+
तृप्’ या व्ययी ‘सम्परिष्ठां करोती भूक्ते’ सू० २५५० या सूत्रानें ‘हृ’ धातून
‘सुट्’ होऊन ‘सम्+हृ+तृप्=सम्+हृता’ अशी स्थिति झाली अमतां, ‘समो वा
लोपमेक’ या भाष्यवचनानुसार, ‘अलोऽन्वयः’ सू० ४२ या सूत्रान्वये ‘सम्’
यांतील मकाराचा लोप होतो. हा लोप स्वरचरणांत सांगितल्या अवस्थामुळे, या
द्विरागी ‘अग्रानुनासिकः पूर्वस्य तु या’ सू० १३१ य ‘अनुनामिराप्परोऽनुस्वारः’
सू० १३७ हीं दोन्ही सूत्रे प्रवृत्त होतात—पदा सू० १३८ बरील यौमुदी—य त्यामुळे
‘संस्कृता’ व संस्कृता’ अशी एकसकारयुक्त पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात. तशीं रूपें
सिद्ध झाल्यावर, ‘अनचि च’ या सूत्रानें ‘संस्कृता’ व ‘संस्कृता’ अशीं द्विसकार-
युक्त पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात, आणि पुन्हा तेंच सूत्र लाविलें तर त्रिसकारयुक्त पाक्षि-
करूपें सिद्ध होऊं शकतात. मग द्विसकारयुक्त रूपें सिद्ध करण्याकरितां पाणिनीनं
‘समः सुटि’ हें सूत्र कां केलें? या प्रभाचें उत्तर हें आहे कीं पाणिनीला हें पूर्णपणें
माहित होतें कीं ‘अनचि च’ हें सूत्र एकदा लागल्यावर, ‘लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्
प्रवृत्तिः’ या न्यायान्वये तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं, आणि पाणिनीला तर
एकसकारयुक्त, द्विसकारयुक्त व त्रिसकारयुक्त अशीं तीन प्रकारचीं रूपें सिद्ध करणें इष्ट
होतें. म्हणून ‘अनचि च’ या सूत्रान्वये द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध केल्यास, तें सूत्र
त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध करण्याकरितां प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं हें जाणून,
पाणिनीनं द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध करण्याकरितां ‘समः सुटि’ हें सूत्र मुद्दाम
केलें व अशा रीतीनें तें सूत्र ‘लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः’ या न्यायाचें जाणूक
ठरतें. ‘समः सुटि’ या सूत्रान्वये ‘सम्+हृता’ अशा स्थितींत ‘सम्’ यांतील मकाराचे
जागीं रकार होऊन ‘मर्+हृता’ अशी स्थिति झाली अमतां ‘खरवसानयोर्वि-
सर्जनीयः’ सू० ७६ या सूत्रानें रकाराचा विमर्ग होऊन व ‘संपुंजानां सो वक्तव्यः’

—सू० १३८ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वय विसर्गाचा मजार होऊन व त्याच्या पूर्व-वर्णाचे जागी विकल्पेकरून अनुस्वार व अनुतामिः होऊन, 'सस्स्वतां व 'मैस्स्वतां' अशी पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात, आणि अशी रूप मिद्ध शास्त्रावर 'अनचि च' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन त्रिसंज्ञायुक्त पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात यावरून हे सिद्ध होते कीं 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा न्याय पाणिनीस मान्य होता. हा न्याय नमता तर 'अनचि च' हे सूत्र पुन पुन प्रवृत्त होऊन अनतमकारयुक्त रूपे मिद्ध हांण्याची आपत्ति आली असती ती आपत्ति टाळण्याकरिता हा न्याय मानणें भाग आहे) दुसरे असे कीं 'सम्प्रसारणाच्च' ६-१-१०८ व 'मिचि वृद्धि' ७-२-१ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात हा न्याय स्पष्टपण सांगितला आहे (सारांत हा न्याय, चर सांगितल्याप्रमाणें, पाणिनीस मान्य असल्यामुळे व तसेंच भाष्यकारांनी तो न्याय अनेक ठिकाणी सांगितला असल्यामुळे, तो न्याय मानण्यास काही प्रमाण नाही ह म्हणणें स्वर्थ आहे)

अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो नेतिसिचि वृद्धिरिति भाष्यात्प्रतीयत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥

'मिचि वृद्धि' या सूत्रावरील भाष्यावरून असे दिसून येतें कीं 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा न्याय लावतेवेळीं, विकारामुळे—म्हणजे आदेश झाल्या मुळे किंवा आगत लागल्यामुळे—मूळ शब्दस्वरूपात परक झाला असला तरी तशा झालेल्या फरकामुळे मूळ शब्दस्वरूपात बदल झाला आहे असे समजू नये (व विनाशामुळे मूळ शब्दस्वरूपात परक झाला असला तरी तो न्याय प्रवृत्त होतोच, व त्या न्यायान्वये एखादे सूत्र एकदा प्रवृत्त झाल्यावर, मूळ शब्दस्वरूपात परक पडला असला तरी, तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकत नाही 'सिचि वृद्धि' या सूत्रावरील भाष्यात वरील न्यायाच 'उदबोद्धाम्' हे उदाहरण दिलें आहे या उदाहरणात उदपूर्वक 'वद्' या अनिट्क धातूच्या लुडाचें प्रथमपुरुषाचें द्विवचन करतेवेळीं 'उद्+अ+वद्+सिच्+ताम्' अशा स्थितीत, 'वदप्रवृद्धलन्तास्याच' सू० ०२६७ हे वृद्धिविधायक सूत्र, ओत्ववर्गाविधायक सूत्राच्या मानानें, परसूत्र असल्यामुळे, प्रथम प्रवृत्त होतें, व त्या सूत्रानें 'वद्' यातील अकाराची वृद्धि होऊन 'उद्+वाद्+सिच्+ताम्' अशी स्थिति झाल्यावर, आणि 'प्रलो झलि' सू० २२८१ या सूत्रानें सिचाचा लोप झाल्यावर, 'हो ढ' सू० ३२४ या सूत्रानें 'वाद्' यातील हकाराचा ढकार होऊन, व नंतर 'क्षपस्तथोर्ध्व' सू० २२८० या सूत्रानें 'ताम्' या प्रत्ययातील तका राचा धकार होऊन, व 'ट्टना ट्ट' सू० ११३ या सूत्रानें त्या धकाराचा ढकार होऊन, 'ढो ढे लोप' सू० २३३५ या सूत्रानें पूर्व ढकाराचा लोप होऊन, व नंतर, ढलोप झाला असल्यामुळे, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' सू० २३५७ या सूत्रानें 'वा' यातील आकाराचा आकार होऊन, 'उदबो+ढाम्' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत तरी

सिचाचा लोप पूर्वी झाला आहे तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ या सूत्रान्वये त्या लुप्त सिचाला मानून पुन्हा 'वदप्रजहलन्तस्य' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें, व तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त झाल्यास, 'वो' यातील ओकारास वृद्धि होऊन 'उदवौढाम्' असं अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. पण तें सूत्र पूर्वी एकदा 'वह्' यांतील अकाराची वृद्धि करण्याकरिता प्रवृत्त होऊन गेलें असल्यामुळे, जरी 'वह्' धातूतील अकाराचें मूळ स्वरूप बदलून त्याचे जागीं ओकार झाला आहे तरी 'अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो न' असं पूर्वी सांगितलें असल्यामुळे, येथें 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा न्याय प्रवृत्त होतो, व तो 'वदप्रज' या सूत्राची पुन्हा प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं, आणि त्यामुळे 'उदवौढाम्' असं अनिष्ट रूप न होतां, 'उदवौढाम्' असं इष्टरूप सिद्ध होतें. या उदाहरणावरून हें स्पष्ट होतें कीं ज्याला कार्य होणे आहे त्या कार्याच्या मूळ स्वरूपात फरक पडला असला तरी, 'लक्ष्ये लक्षणस्य' हा न्याय लागू पडतो, व एकदा जें सूत्र प्रवृत्त होऊन गेलं आहे त अशा ठिकाणीं देखील पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं. परंतु येथें हें लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं, कार्यां भिन्न असल्यास — म्हणजे एखाद्या सूत्रानें ज्याला प्रथम कार्य झालं आहे त्याहून भिन्न कार्याला त्याच सूत्रानें कार्य होणें प्राप्त झालें असल्यास—अशा ठिकाणीं कार्यां भिन्न असल्यामुळे, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति 'हा न्याय लागू पडत नाहीं व एकदा प्रवृत्त झालेलें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकतें त्यामुळे जरी 'सुधी+उपास्य' या स्थलीं 'इको यणचि' सू० ४७ या सूत्रानें यणादेश हाऊन 'सुध्व्+उपास्य' अशा स्थितींत, 'अनाचि च' सू० ४८ या सूत्रानें एकदा धकारास द्विव झाल्यावर पुन्हा, सोच अचानतरचा धकार कार्यां असल्यामुळे, 'अनाचि च' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं तरी, 'पङ्+सन्त' या स्थलीं 'ड सिधुद्' सू० १३१ या सूत्रानें सकारास 'धुद्=ध्' हा आगम होऊन 'पङ्+ध्सन्त' अशी स्थिति झाली असतां, 'खरि च' सू० १२१ या सूत्रानें घका राचा प्रथम तकार झाल्यावर 'पङ्+तसन्त' अशा स्थितींत पुन्हा तेंच सूत्र—म्हणजे 'खरि च' हें सूत्र—प्रवृत्त होऊन ङकाराचा टकार होतो, कारण तें सूत्र प्रथम प्रवृत्त होतेवेळीं घकार हा कार्या होता व तें सूत्र दुसऱ्यानें प्रवृत्त होतेवेळीं तो घकार कार्या नसून, ङकार हा कार्या होता म्हणून अशा ठिकाणीं कार्यां भिन्न असल्यामुळे 'लक्ष्ये लक्षणस्य' हा न्याय लागू पडत नाहीं, व 'खरि च' हें सूत्र एकदा प्रवृत्त झालें असून देखील, पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकतें या विषयासंबधानें अनेक उदाहरण देता येतील पण ग्रन्थविस्तारमयास्तव तीं देतां येत नाहींत. ही परिभाषा 'पर्जन्यो यावद् पूर्णं च' सर्वमभिवर्षति—या लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली असल्या मुळे, लौकिकन्यायासिद्ध आहे) या विषयासंबधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १२१

ननु स्पन्दधातोः स्पन्स्यतीत्यादौ सकारादिविशेषांशत्वादात्मानेन-
दनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च न घृष्टप्रत्ययतुभ्यं इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वे-
नान्तरङ्गत्वाद्विहङ्गक्षणस्येङ्विकल्पस्यापत्तिरत आह—

‘ स्पन्द ’ धातूचा ‘ स्पन्स्यति ’ इत्यादि रूपे करतेंवर्ती, ‘ न घृष्टप्रत्य-
तुभ्यः ’ सू० २३४८ या सूत्राने सम्यगित्येव्या ‘ इद् ’ निषेधात् सकाराने मुरु
होणाच्या विरोध आर्धधातुक प्रत्ययाची व तसेच आत्मानेपदिच्या अभावाची अपेक्षा
असल्यामुळे, ते ‘ इद् ’ निषेध कार्य, ऊदित्यामुळे होणाऱ्या इङ्विकल्परूपी कार्याच्या
मानाने बहिरङ्ग ठरते, व इङ्विकल्परूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते कार्य हो-
ण्याची आपत्ति येते. (‘ स्पन्द प्रत्यये ’ हा ग्वादिगणांतील धातु ऊदित् असल्या-
मुळे—गृहणं त्या धातूतील ऊदार इत् असल्यामुळे— ‘ स्पन्द + स्य + ति ’ अशा
स्थितीत, ‘ स्पन्द ’ धातूपुढे यलादि आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे ‘ स्वरतिमूति ’
या सूत्रान्वये ‘ स्य ’ या यलादि आर्धधातुन प्रत्ययाने विरल्लेकून इडागमाची
प्राप्ति होते पण तो धातु घृतादि चार धातूंत अंतर्भूत असल्यामुळे व त्याच्यापुढे
स्वराने मुरु होणारा ‘ स्य ’ हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे आणि त्याच्यापुढे
परस्मैपदी प्रत्यय आला असल्यामुळे, ‘ न घृष्टप्रत्यतुभ्यः ’ या सूत्राने इडागमनिषेध
पावतो इडागमनिषेधाची प्रवृत्ति होण्याकरिता मराराने मुरु होणाऱ्या अशा
विशिष्ट आर्धधातुकप्रत्ययाची व तसेच आत्मानेपदिप्रत्यय पुढे नसणे या दोन
निमित्तांची अपेक्षा आहे, पण विरल्लेकून इडागम होण्याकरिता ऊदित् धातूपुढे
कोणताहि आर्धधातुकप्रत्यय असला तरी चालते व आत्मानेपदिप्रत्यय पुढे नसणे या
निमित्ताची देखील आवश्यकता नाही. गृहण इङ्विनिषेधाचा मानाने इङ्विकल्परूपी
कार्य अन्तरङ्ग ठरते व इङ्विनिषेध बहिरङ्ग ठरतो. त्यामुळे ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’
या परिभाषेप्रमाणे इङ्विनिषेधक शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे, विरल्लेकून
इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य केल्यास, ‘ स्पन्दिष्यति ’ व ‘ स्पन्स्यति ’ अशी पाक्षिक
रूपे होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी व ‘ स्पन्दिष्यति ’ असे पाक्षिक रूप
न होता, ‘ स्पन्स्यति ’ शब्दच इडागमरहित रूप व्हावे) गृहण ही परिभाषा
सांगतात —

निषेधाश्च वलीयांसः ॥ १२१ ॥

“ निषेधकसूत्रे बलवत्तर असत्तात ”

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि वलीयांस इत्यर्थः ॥ चतुर्भ्यं इति तु स्पष्टार्थ-
मेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥

विधायकसूत्राने होणारे कार्ये अन्तरङ्ग असले तरी आणि विधायकसूत्र जरी उपजीव्य आहे तरी तथा सूत्रापेक्षा देखील निषेध सांगणारे सूत्र बलवत्तर ठरते असा या परिभाषेचा अर्थ आहे (अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्र परसूत्रापेक्षा व तसेच नियमसूत्रापेक्षा देखील बलवत्तर असते असे प. ३८ मध्ये पूर्वी सांगितलेच आहे व ज्या-अर्था निषेधकसूत्र प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षा देखील प्रबल असते त्याअर्था ते पर व नियमसूत्रापेक्षा प्रबल असते हे आपोभाष्य सिद्ध होते विधायकसूत्र उपजीव्य असून निषेधकसूत्र उपजीवक आहे, कारण विधायकसूत्र असल्यामुळेच व ते सूत्र भयंर प्रवृत्त झाल्यास कित्येक अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते म्हणूनच, निषेधसूत्र सांगितले जाते. सारांश विधायकसूत्र असल्यामुळेच निषेधकसूत्र अस्मिन्नांत येते, आणि 'उपजीव्यविरोधस्यायुक्तवम्'—म्हणजे ज्याच्यावर आपले अस्मिन् व जीवन सारंम्यी अवलंबून आहे अशा उपजीव्याचा उपजीव्यत्वाने विरोध करणे अयोग्य आहे—असा जरी न्याय आहे तरी, निषेधरत्यास उपजीवक असून देखील उपजीव्यविधायकशास्त्राचा बाध करते व त्यास प्रवृत्त होऊ न देता, स्वतःच प्रवृत्त होते, अशी ही परिभाषा असल्यामुळे 'न वृद्धयः' हे निषेधकसूत्र बहिरङ्गशास्त्र असून देखील 'स्वरतिमूति' या अन्तरङ्ग विवरणविधायकसूत्राचा बाध करते व इहागमसूत्रांचे दोळे देत नाही, आणि त्यामुळे 'स्पन्दिष्यति' असे पाक्षिरूप न होता, 'स्पन्दिष्यति' अमर्य रूप होते.) 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' या सूत्रांत 'चतुर्भ्यः' या पदाचे ग्रहण अर्थ स्पष्ट व्हावा एवढ्यापरितोच येले आहे. (किंघेर घेवावरण अर्थ म्हणतात की 'न वृद्धय' एवढेच सूत्र जरी पाणिनीने केले असले तरी, 'स्पन्दि' धातु घृतादिगतांत पठित असल्यामुळे, त्यास इट्निषेध लागू पडल्याच अमता, व त्यामुळे त्या सूत्रांत केलेले 'चतुर्भ्यः' या पदाचे ग्रहण स्वार्थ ठरले पाहिजे, वण पाणिनीय सूत्रांतल घेणताहि दाद स्वार्थ आहे असे मानता येत नाही म्हणून 'चतुर्भ्यः' हा दाद बरील सूत्रांत नाही तरी विशेष प्रयोगनाश्रितो घातला आहे असे मानणे भाग आहे, व ते प्रयोगन हेच आहे की, घेवळियर इहागम अन्तरङ्ग असल्यामुळे व इहागम निषेध बहिरङ्ग असल्यामुळे, अन्तरङ्गशास्त्राने बहिरङ्गशास्त्राचा बाध होण्याची जी आपत्ति येते ती आपत्ति टळ्यची अशा रीतीने बरील सूत्रांत 'चतुर्भ्यः' हा दाद घातला असल्यामुळे, ही परिभाषा न मानतां देखील, 'स्पन्दि' धातूची इट् क्ये मिळू होऊ शकत असल्यामुळे, ही परिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाही—तात्पर्य म्हणजे असे म्हणतात की, बरील सूत्रांत 'चतुर्भ्यः' हे अ वृद्ध घातले आहे ते घेवळ सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होवनाकरिता घातला असून दादःकाराने सांगितलेल्या विशेष प्रयोगनाश्रितो घातले नाही) आणि म्हणूनच आपणकारांनी त्या पदाचे अे ग्रहणायान येले आहे ते योग्य ठरते (दादःकाराने सूत्रांतल्या विशेष प्रयोगनाश्रितो अर 'न वृद्धय' या सूत्रांत 'चतुर्भ्यः' हे वृद्ध घातले असले तर, आपणकारांनी त्या पदाचे ग्रहणायान न करिता, उभट् दादःकाराने ग्रहणना व आपणकारांना दृष्टीने अस्मिन्, गरीति,

भाष्यकारांनी 'चतुर्थ्यः' या पदाचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, त्या पदाच्या भरपूर-
वर शंकाकाराने जी शंका रचली आहे ती निर्मूल व व्यर्थ ठरते. प्रवृत्तपरिभाषाग्रंथे
निषेधनाम्न बाहिराहू असून इंग्लील अन्तराहूविधायकनाम्नाचा बाध करत म्हणूनच
भाष्यकारांनी 'चतुर्थ्यः' या पदाचे प्रत्याख्यान केले आहे)

अत एव सर्वणसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः । अन्यथा मीमांसक-
रीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः न
इति मञ्जूषायां विस्तरः ।

ही परिभाषा असल्यामुळेच, जेथे निषेधसूत्र लागू पडते तेथे विकल्पकल्पन
सर्वणमंज्ञा इत्यादी मंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाहीत. प्रवृत्तपरिभाषा न मानल्यास—म्हणजे
निषेधसूत्र विधायकसूत्राचा बाध वरीत नाही असे मानल्यास—विधायकशास्त्र उपातीत्य
असल्यामुळे प्रबल ठरेल, व निषेधनाम्न त्याचा बाध करूं शकणार नाही, आणि त्यामुळे
मीमांसकांच्या त-हेने विरुद्ध होण्याची आपत्ति येईल व तो विरुद्ध टाळतां
येणे अशक्य होईल या विषयाची मञ्जूषाग्रंथात विस्तृत चर्चा केली आहे.
('तुल्यास्यप्रधानं सर्वणम्' सू० १० हे सर्वणमंज्ञाविधायक सूत्र असून
'नागालो' सू० ११ हे सर्वणमंज्ञेचा निषेध करणारे सूत्र आहे आणि ते
निषेधकसूत्र असल्यामुळेच, अथ व हल् यांचे उच्चारणस्थान गुरुच असले तरी
ते सर्वणं होत नाहीत. सर्वं ध्रुति गारण्याच प्रमाणभूत असल्यामुळे, ध्रुतीत पर-
स्पर विरोध मानता येत नाही—म्हणजे 'उदिते जुहोति, अनुदिने जुहोति' व तमिंच
'अतिगते षोडशिनं गृह्णाति, नातिगते षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादि ध्रुति जरी परस्पर
विरुद्ध दिसतात तरी त्यांच्यांत विरोध मानता येत नाही—व अशा दिशणी विरुद्ध
मानावा असा जी मीमांसान्याय आहे तो ग्याय व्याकरणशास्त्रांत लागू केल्यास,
'नागालो' हे निषेधसूत्र 'तुल्यास्यप्रधानं सर्वणम्' या विधायकसूत्राचे बाधक न
ठरता, केवळ विरुद्ध सांगणारे सूत्र होईल, व अकार, इकार, व कर्गातील वर्ग
यांना वैकल्पिक सर्वणमंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल. मारादा वर सांगितल्या
मीमांसान्याय व्याकरणशास्त्रांत लावणे अयोग्य आहे, व निषेधकसूत्र विधायकसूत्राचे
बाधक ठरतं हेच मानणे योग्य आहे.)

अत एव द्वन्द्वे च विभाषा जसीति चरितार्थम् ॥ विष्णुस्मृत्याय प्रवृ-
त्तिरस्या रीजम् ॥ न लुप्तता कमेर्णिडित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टेया ॥ १२१ ॥

निषेधकसूत्र विधायकसूत्राचे बाधक ठरतं असा नियम असल्यामुळेच, 'द्वन्द्वे च'
सू० २२३ व 'विभाषा जसि' सू० २२४ ही सूत्रे चरितार्थ ठरत न. ('सर्वादीनि
सर्वनामानि' सू० २१३ हे सर्वनाममंज्ञाविधायक सूत्र असून, सर्वनाममंज्ञेचा निषेध
सांगणारी जी सूत्रे आहेत त्यांपैकी 'द्वन्द्वे च' हे एक सूत्र आहे, व त्या सूत्राचा अर्थ
असा आहे कीं द्वन्द्वसमासाच्या अर्थां सर्वनाम असल्यास तशा सामामिक दादाय सर्व-

नामसंज्ञा होत नाही. या सूत्राच्या लगेच पुढें 'विभाषा जसि' हें सूत्र आहे व तें सूत्र असें सांगतें कीं, सर्वनामान्तद्वन्द्वसमासापुढें 'जस्' प्रत्यय आल्यास तशा सामासिक शब्दास विकल्पेंकरून सर्वनामसंज्ञा होते. निषेधकसूत्रानें विधायकसूत्राचा नेहमीकरितां बाध न होतां, मीमांसकरीत्या केवळ विकृष्ट होतो असा नियम व्याकरणशास्त्रात असता तर, 'द्वन्द्वे च' या निषेधकसूत्रानें सर्वनामसंज्ञेचा बाध न होतां, विकल्पेंकरून द्वन्द्वसमासांत सर्वनामसंज्ञा प्राप्त झालीच असती, आणि 'विभाषा जसि' हें सर्वनामसंज्ञेचा विकल्प सांगणारें सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. पण तें सूत्र पाणिनीयें मुद्दाम केलें असल्यामुळें हें स्पष्ट होतें कीं, निषेधक सूत्रांनीं विकल्प होत नसून विधायकसूत्राचा बाध होत असतो, व 'जस्' प्रत्यय पुढें असतां सर्वनामसंज्ञेचा बाध न होतां ती संज्ञा विकल्पेंकरून होणें ह्मण असल्यामुळें, पाणिनीस 'विभाषा जसि' हें सूत्र करावें लागलें, आणि अशा रीतीनें 'द्वन्द्वे च' हें सूत्र असून देखील 'विभाषा जसि' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें.) विधायकसूत्राचा बाध व्हावा म्हणूनच निषेधकसूत्र केलें जातें व तें सूत्र प्रवृत्त होतें, आणि याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (कंसाचा नाश करण्याकरितांच श्रीकृष्णाचा अवतार झाला, व श्रीकृष्ण कंसापेक्षा अधिक बलवान् असल्यामुळेंच ते कंसाचा नाश करूं शकले. सारांश एखाद्याचा नाश करण्याकरितां ज्याचा अवतार होतो तो ज्याचा नाश करणें आहे त्याच्यापेक्षा अधिक बलवान् असलाच पाहिजे हा लौकिकन्याय आहे, आणि या लौकिकन्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली असल्यामुळें, ती लौकिकन्यायासिद्ध आहे.) 'न लुमताङ्गस्य' १-१-६३ व 'कमेर्णिङ्' ३-१-३० या सूत्रांवरील भाष्यांत या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे. ('कमेर्णिङ्' या सूत्रांत उच्चारलेल्या 'णिङ्' ला णकार व ङकार हे दोन अनुबन्ध लावले आहेत. 'अत उपधायाः' सू० २२६२ या सूत्रान्वयें 'कम्' या धातूतील अकारास वृद्धि व्हावी म्हणून 'णिङ्' ला णकारानुबन्ध लावला आहे, व 'अनुदात्तकित आत्मनेपदम्' सू० २१५७ या सूत्रान्वयें 'कम्' धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय व्हावे म्हणून 'णिङ्' ला ङकारानुबन्ध लावला आहे. पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'कृति च' सू० २२१७ हें गुणवृद्धिनिषेधक सूत्र असल्यामुळें व 'णिङ्' हा प्रत्यय कित् असल्यामुळें, 'प्रतिषेधवर्तीयस्वात् प्रतिषेधः प्राप्नोति'—म्हणजे निषेधकसूत्र बलवत्तर असल्यामुळें 'कृति च' या निषेधकसूत्रान्वयें 'अत उपधायाः' या वृद्धिविधायक सूत्राचा बाध होणें प्राप्त होतें व वृद्धि होऊं नये. जेरी हें भाष्य एकदेशि आहे तरी त्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं निषेधकसूत्र विधिसूत्रापेक्षा बलवत्तर असल्यामुळें त्याचें बाधक होतें. वास्तविक 'कृति च' हें सूत्र दृग्लक्षणगुणवृद्धीचें बाधक असल्यामुळें, 'अत उपधायाः' या सूत्रानें अकारास होणाऱ्या वृद्धीचें तें बाधक होऊं शकत नाही. 'न लुमताङ्गस्य' या सूत्रावरील भाष्यांत देखील 'उत्तरपदावे चापदादिविधौ' या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करतेंवेळीं, 'स्वादिषु असर्वनाम-

स्थाने ' सू० २३० या सूत्रांत 'अवर्णनामस्थाने' अमा प्रतिषेध सांगितला असल्यामुळे, 'प्रतिषेधाश्च वरीयांस इति प्रतिषेध प्राप्नोति' असे भाष्यकारांनी म्हणून आहे. या भाष्याचे विवेचन न करितां एवढे सांगणे पुरे आहे की, या भाष्यावरून दृग्गति हे स्पष्ट होते की निषेधकसूत्राने विकल्प सांगितला जात नसून, ते सूत्र विधायकसूत्राचा बाध करित असते तसेच 'सर्वादीनि सर्वनामनि' १-१-२७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार ह्मणतात 'अथ क प्रतिषेधो नाम? अविशेषेण किंचिदुक्तवा विशेषेण 'न' इत्युच्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत- 'इदम भवति' इति ")

परिभाषा १२२

नन्यत्पन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह—

जो प्रत्यय स्वतः काही विशेष अर्थाचा बाधक असतो त्याचेच टिकाणी 'प्रत्यय' ही सज्ञा उपपन्न होत असल्यामुळे, जे प्रत्यय प्रकृतीच्या अर्थाहून अधिक अर्थाचा बाध करीत नाहीत त्यांना 'प्रत्यय' ही सज्ञा प्राप्त होऊ शकणार नाही (कारण 'प्रत्याययतीति प्रत्यय'—म्हणजे जो काही तरी विशेष अर्थाचा बाध करतो—अशी 'प्रत्यय' शब्दाची व्युत्पत्ति असल्यामुळे, जो स्वतः कोणत्याही अर्थाचा बाधक नसून केवळ प्रकृतीचा अर्थ सांगतो तशा प्रत्ययाला 'प्रत्यय' ही सज्ञा प्राप्त होऊ नये 'इष्ट, इक्ष, इक्ष, फम्' इत्यादि प्रत्यय अपत्यार्थाचे बाधक आहेत; व तसेच इतर प्रत्यय इतर अर्थाचे बाधक आहेत, आणि म्हणून ते प्रत्ययसज्ञाई आहेत, पण 'गुप्तिरिक्कय मन्' सू० १३९३, 'कर्णेणिङ्' सू० २३९०, 'दिवात्तल्, अने क, यावादिभ्य कन्, लोहिनाभ्यणी' सू० २०९५-२०९८ इत्यादि सूत्रांनी होणाऱ्या प्रत्ययांना काहींच अर्थ नसून उगा प्रकृतीहून ते प्रत्यय होतात त्या प्रकृतीच्या अर्थाचाच केवळ अनुवाद करितात म्हणून त्यांना 'प्रत्यय' सज्ञा होऊ नये पण तसे ह्याने दृष्ट नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया स्वार्थे ॥ १२२ ॥

" ज्या प्रत्ययाचा पाणिनीय सूत्रांत कोणताच अर्थ सांगितला नाही ते प्रत्यय जरी प्रकृतीच्याच अर्थाचे बाधक असतात तरी ते प्रत्ययपदज्ञाई समजावे "

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याख्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थ इत्यस्य स्वार्थप्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ महासज्ञा यलादर्थकाद्भाष्यामन्यानुपस्थितिरस्या रीजम् ॥

(ज्याला स्वतःचा कांहीं अर्थ आहे तोच प्रत्ययसंज्ञाई आहे असें नसून) ज्याचा अर्थ प्रकृति सांगते तो देखील (व्याकरणशास्त्रांत) प्रत्ययसंज्ञाई मानला अमल्या-मुळे, कांहीं दोष उद्भवत नाही. (' प्रत्याययतीति प्रत्ययः ' एवढीच ' प्रत्यय ' शब्दाची व्युत्पत्ति न मानतां, ' प्रत्याययते इति प्रत्ययः ' अशी देखील ' प्रत्यय ' शब्दाची व्युत्पत्ति मानावी. त्यामुळे ज्याचा अर्थ प्रकृतीने जाणित होतो त्याला देखील प्रत्यय-संज्ञा प्राप्त होऊं शकते. सारांश स्वार्थिकप्रत्यय अव्यंजित नसून प्रकृतीच्या अर्थाचा बोध करणारे असल्यामुळे, ते देखील प्रत्ययसंज्ञाई आहेत.) ' प्रत्यय ' ही महासंज्ञा अमल्यामुळे, प्रत्ययाला कांहीं तरी अर्थ असलाच पाहिजे अशी आर्तांशा उत्पन्न होते, आणि स्वार्थिकप्रत्यय होतेचढी, प्रकृतीहून भिन्न अशा कोणत्याहि अर्थाची उपस्थिति होत नसल्यामुळे तसे प्रत्यय, त्यांच्या जवळ जी प्रकृति उपस्थित आहे—म्हणजे ज्या प्रकृतीहून ते प्रत्यय होतात—त्या प्रकृतीच्या अर्थाचा ते बोध करतात, या (' उपस्थितं परित्यज्य ' इत्यादि) न्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे (व ही युक्ति-सिद्ध आहे. ' प्रत्ययः ' ३-१-१ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात ' प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघ्वीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञा-करणम् । तत्र महत्वाः संज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत प्रत्याय-यतीति प्रत्ययः । यदि प्रत्याययतीति श्रययोऽविकादिनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, नहि ते किंचित् प्रत्याययन्ति । एवं तर्हि प्रत्याययते इति प्रत्ययः । एवमपि सनादीनां न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यभयसाधनश्रायं कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ' ।)

सुपि स्थ इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टेण ॥ १२२ ॥

' सुपि स्थः ' ३-२-४ इत्यादि सूत्रांवरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे. (' सुपि स्थः ' या सूत्रावरील भाष्यात ' सुपिस्थो भाषे च ' असें वार्तिक पठित करून भाष्यकार त्या वार्तिकार्थे प्रयोजन असें सांगतात कीं ' स्था ' धातूहून भावे ' क ' प्रत्यय होऊन ' आसूयः, श्येनोत्थः, शलभात्थः ' इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावीं. ' आत्तोऽनुपसर्गे कः ' सू० २९१५ या सूत्रानें होणारा ' क ' प्रत्यय, कर्मणि उपपद असतो, कर्तृ-वाचक अर्थात होत असतो. ' आपृथः ' इत्यादि वरील उदाहरणांत ' भावे '—हणजे क्रियार्थ—' क ' प्रत्यय झाला आहे व ' उत्थः ' याचा अर्थ ' उत्थानम् ' असा आहे, आणि ही रूपे ' सुपि स्थः ' सू० २९१६ या सूत्रानें होणाऱ्या कर्तृवाचक कप्रत्य-यानें सिद्ध होऊं शकत नाहीत. हणून त्या सूत्रांत ' भावे च ' हीं पदे घालावीं असा वार्तिककाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण भाष्यकार म्हणतात कीं हे वार्तिक असण्याची कांहीं गरज नाही; कारण ' सुपि स्थः ' या सूत्राचा ' स्थः ' असा योग-विभाग केल्यानें, भावे ' क ' प्रत्यय होऊन वरील रूपे सिद्ध होऊं शकतात. हे खरे कीं भावे ' क ' प्रत्यय केल्यास, तो प्रत्यय स्वतः कांहींच अर्थाचा वाचक न होतां, केवळ क्रियेच्याच अर्थाचा वाचक होईल. पण तसें झालें तरी त्याला प्रत्ययसंज्ञा होऊं

शकणार नाही असें नाही; कारण प्रवृत्तपरिभाषा असल्यामुळे, त्याला प्रत्ययसंज्ञा होऊं शकते असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथे हें लक्षांत ठेवावें कीं प्रवृत्त परिभाषेत निर्दिष्ट असलेल्या 'प्रत्यय' या शब्दानें आदेश व आगम यांचें म्हण होत नाही, व ते वोगव्यादि अर्थांचे वाचक नसल्यामुळे, त्यांना प्रत्ययसंज्ञा होऊं शकत नाही.)

परिभाषा १२३

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२३ ॥

“सूत्राचा विभाग करून विभक्त केलेल्या भागानें इष्टरूपांचीच सिद्धि करावी”

इष्टसिद्धिरेव नवनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः । तत्तत्समानविधिकद्वि-
तीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनेतद्वाजम् ॥ १२३ ॥

सूत्राचा विभाग करून जे पृथक् सूत्र तयार केलें जातें त्याचा उपयोग इष्टरूपें सिद्ध करण्यांतच करावा, अनिष्टरूपें करण्यांत करूं नये असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (पाणिनीय सूत्रें इष्ट रूपांची विधि करण्याकरितांच रचली आहेत व ती, 'अस्याक्षरमसदिग्यं सारवदिशतोमुखम् । अस्तोभमनवर्चं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ' या सूत्रा लक्षणावयवें, विश्वतोमुख-म्हणजे सर्वत्र लागू पडणारा व सर्व इष्टरूपांची सिद्धि करणारा—आहेत असें मानलें पाहिजे. जेथे काचित् स्थली योगविभाग केल्याशिवाय पृथक्-सूत्राने पांहीं इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकत नाहीत सहा स्थली, योगविभाग करून तीं रूपें सिद्ध करावीं, व असें केल्यानंच सूत्राचें विश्वतोमुखाव सिद्ध होत असल्यामुळे, काचित् स्थली योगविभाग करणें इष्ट आहे. पण योगविभागानें तयार केलेल्या पृथक् सूत्राचा अनिष्ट रूपें सिद्ध करण्याकडे कधींदि उपयोग करूं नये. जसे—'समासेऽ-नन्पूर्वं कचो ह्यप्' सू० ३३३२ या सूत्रांत 'नवा' या आह्वानांत शब्दाचें 'कच.' असे पटीच्या एकवचनाचें रूप निर्दिष्ट केलें आहे. पण 'कवा' हा शब्द आकारान्त घात्वान्त शब्द नसल्यामुळे, त्याला 'आतो घातोः' सू० २४० हें सूत्र लागू शकत नाही, म्हणून त्या सूत्राचा 'आतः' असा विभाग करावा व 'आनः' असें पृथक् सूत्र केल्यानें, त्या सूत्राचा 'आकारान्तस्य असंज्ञकस्य अङ्गस्य लोपो भवति' असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'नव.' हें पटीचे रूप सिद्ध होतें, व असें रूप सिद्ध करण्याकरितांच त्या पृथक् सूत्राचा उपयोग करावा, 'हाहा' या शब्दार्थविशेषाचक आकारान्त शब्दाचे टिकाणी त्याचा उपयोग करूं नये, कारण तसें केल्यास, त्या शब्दाच्या पटीच्या एकवचनाचें, 'हाहा.' असें इष्ट रूप न होता, 'हाहः' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणूनच 'इष्टसिद्धिरेव, नवनिष्टापादनं कार्यम्' असे ग्रन्थकारानें म्हटलें आहे.)

ज्या सूत्राचा विभाग केला जातो त्या सूत्रांत जें विधेय असतें तेंच, योगविभाग करून तयार केलेल्या पृथक् सूत्रांत, विधेय राहत असल्यामुळे, तसें तयार केलेलें पृथक् सूत्र अनित्य आहे असें ज्ञापित होतें, व याच्याच आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (व ही युक्तिसिद्ध आहे. योगविभाग करून तयार केलेलें पृथक् सूत्र केवळ इष्ट रूपांचीच सिद्धि करण्याकरितां केलें जात असल्यामुळे, व तें सूत्र सर्वत्र लावल्यास अनिष्टरूपें देखील होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळे, तें सूत्र अनित्य असतें हें उघड आहे आणि म्हणूनच तशा सूत्राचा इष्टरूपें सिद्ध करण्यांतच उपयोग करावा, व तें अनित्य मानून त्याचा अनिष्टरूपें तयार करण्यांत उपयोग करूं नये.)

परिभाषा १२४

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२४ ॥

“ सूत्रांत पर्यायवाचक शब्दांचा उपयोग करतेवेळीं, एक शब्द मोठा व दुसरा शब्द लहान आहे याकडे लक्ष दिलें जात नसते ”

तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा येति सूत्रनिर्देशाश्रयितामिदम् ॥ १२४ ॥

कोंडें कोंडें सूत्रांत पाणिनीने ‘ अन्यतरस्याम् ’ हा शब्द घातला आहे, कोंडें कोंडें ‘ विभाषा ’ हा शब्द वापरला आहे, व कोंडें कोंडें ‘ वा ’ हा शब्द उपयोगांत आणला आहे. यावरूनच ही परिभाषा ज्ञापित होते. (व ती ज्ञापकसिद्ध समजावी. ‘ अन्यतरस्याम्, ’ ‘ विभाषा, ’ व ‘ वा ’ हे तीनही पर्यायवाचक—म्हणजे एकाच अर्थाचे वाचक—शब्द आहेत. त्यांपैकी ‘ वा ’ हा शब्द सर्वांत लहान आहे. सूत्रांत सर्वांत लहान पर्यायवाचक शब्द घालावा असा जर नियम असता तर, पाणिनीनें सर्वे विकल्पविधायकसूत्रांत ‘ वा ’ हाच शब्द घातला असता, व ‘ विभाषा, अन्यतरस्याम् ’ असे मोठे शब्द उपयोगांत आणले नसते. यावरूनच हें सिद्ध होतें कीं सूत्रांत पर्यायवाचक शब्दांचा उपयोग करतेवेळीं लहान मोठा याकडे लक्ष न देतां वाटेल तो पर्यायवाचक शब्द उपयोगांत आणला जातो, आणि त्यामुळे ही परिभाषा प. १२३ चा अपवाद आहे असें समजावें.)

परिभाषा १२५

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२५ ॥

“ ज्ञापकानें (व तसेंच लौबिकम्यापानें किंवा युरानें) ज्ञापित होणारी परिभाषा सर्वत्र लागू पडत नाही. ”

स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद्बोधनमसार्धत्रिकात्यार्धमित्यर्थः । तेन शापकसिद्धपरिभाषयानिष्टं नापादनीयमिति तात्पर्यम् । भाष्येऽपि 'धनित-
मेतन्डयाप्सुधादौ ॥ शापकेति न्यायस्यप्युपलक्षणम् ॥ न्यायभाषकसिद्धा-
नामपि केषाञ्चित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः । यथा तत्स्थानाप-
ने तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धं स्वानियत्सुखं, शापकसिद्धं च तत्रानल्यधा-
यिति ॥ १२५ ॥

(ज्याप्रमाणें अष्टाध्यायीत विन्येक परिभाषा—गृह्णते ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य, तस्मादियुच्यते ' इत्यादि—साक्षात् पठित केशव आहृत त्याचप्रमाणें प्रकृत
ग्रन्थांत सांगितलेल्या शापकसिद्ध परिभाषा अष्टाध्यायीत) साक्षात् पठित कराव-
यास पाहिजे असून देखील, (त्या साक्षात् पठित न करितां सूत्रांत शापक दाद
उद्घास्त) त्यांचा अनुमानानें बोध करून देण्यांत—गृह्णते त्यांना ज्ञापित करून
देण्यांत—(सूत्रकाराचा) हेतु हाच होता कीं ज्या परिभाषा अष्टाध्यायीत साक्षात्
पठित केशव नाहींत त्या सर्वत्र लागू पडणाऱ्या परिभाषा नव्हत हें समजावें. आणि
ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सर्व उदाहरणांना लागू पडणाऱ्या परिभाषा नसल्यामुळे, जेथें
त्या उपयोगांत आणण्या अमतां इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहींत तेथें त्या
उपयोगांत आणूं नयेत असें या परिभाषेचें तात्पर्य आहे. (सारांश जेथें ज्ञाप-
कसिद्ध परिभाषा उपयोगांत आणल्यास इष्टरूपांची सिद्धि होऊं शकत असेल
तेथेंच त्यांचा उपयोग करावा. जेथें त्या लावल्यानें अनिष्ट रूपें सिद्ध होत अम-
तील तेथें, त्या अनित्य मानून, त्यांचा उपयोग करूं नये; कारण परिभाषा करण्याचा
मुख्य हेतु हाच आहे कीं त्यांच्या योगानें इष्टरूपांची सिद्धि द्यावी.) ' इत्यात्
प्रातिपदिकात् ' ४-१-१ या सूत्रावरील भाष्यांत हें ध्वनित केंद्र आहे. (त्या भाष्यांत
' प्रातिपदिकग्रहणे लिट्प्रविशिष्टस्यापि गृह्णन् ' ही परिभाषा पठित करून ती अव-
ग्याची अनेक प्रयोजनें दाखविलीं आहेत, व ती मानल्यास कोणकोणते दोष उपास्र
होण्याचा संभव आहे हें देखील विस्तरपूर्वक सांगून भाष्यकार गृह्णनात कीं, प्ल्यादी
परिभाषा मानल्यानें कोही स्थलीं दोष उत्पन्न होण्याचा संभव असेल तरी अशी
परिभाषा न करणें हें योग्य नव्हें ज्या परिभाषेचा उपयोग पुढील ठिकाणीं होत
असून इतिन् स्थलीं होत नसेल तशी परिभाषा मानण्यात काही हरकत नाही असा
भाष्यकाराच्या गृह्णण्याचा आशय आहे. भाष्यकार गृह्णनात ' न हि दोषाः सन्तीति
परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रयेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थावरोः नाधि-
धीयन्ते । न च गृहाः सन्तीति यदा बोध्यन्ते तस्माद्वाभ्येतस्याः परिभाषाया प्रयोज-
नानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं च दोषेण । ' ' हेंच माहून भाषेत सांगणें
असल्यास असें गृह्णतां येईल कीं, घा बांधण्यानें घरांत घुसी विठे करतील वा
भीतीनें लोक घरे बांधत नाहींत असें नाहीं व ते घरे बांधतातच व घुसींचा उपद्रव न
होवा गृह्णून अवश्य उपाय योजितात. या पंथीन शापकसिद्ध परिभाषा अनित्य अस-

तात असें सांगितलें अमलद्वयामुळे, लौकिकन्यायसिद्ध व युक्तिसिद्ध परिभाषा नित्य असतात असा ग्रह होण्याचा संभव आहे. तसा ग्रह न व्हावा म्हणून ग्रन्थकार म्हणतात कीं) प्रकृतपरिभाषेन जो 'ज्ञापक' शब्द उच्चारला आहे तो न्यायाचें देखील उपलक्षण आहे—म्हणजे 'ज्ञापक' शब्दाने केवळ ज्ञापकसिद्ध परिभाषाचें ग्रहण न करितां, लौकिकन्यायसिद्ध व युक्तिसिद्ध परिभाषाचें देखील ग्रहण करावें व तसा परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध परिभाषेसारख्याच सरांय लागू पडणाऱ्या नमून अनित्य आहेत असें समजावें अष्टाध्यायींत काही न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा साक्षात् पठित केल्या असून, इतर न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा पठित केल्या नाहींत; याचें कारण हेंच कीं तसा पठित न केलेल्या परिभाषा अनित्य आहेत हें ज्ञापित व्हावें. (कांहीं ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित केल्या आहेत असें जें ग्रन्थकारांनीं बरें म्हटलें आहे त्याच्या पुष्टिकरणार्थ ते अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित असलेल्या एका परिभाषेचें उदाहरण देतात.) उदाहरणार्थ, 'स्तद्धानापक्षे तद्धर्मलाम्'—म्हणजे जो ज्याच्या जागीं होतो त्याला, ज्याच्या जागीं तो स्थानापक्ष होता त्याचे धर्म प्राप्त होतात—(जसें राजा मेढ्यावर त्याचा पुत्र जेव्हा रात्रारूढ होता तेव्हा राजाचे सव धर्म त्याला प्राप्त होतात) या लौकिकन्यायानेंच 'स्थानिवशदेशः' सू० ४९ ही परिभाषा सिद्ध होते, व त्या परिभाषेचा 'अनतिवधौ' हा अर्थ ज्ञापक सिद्ध आहे. ('अदो जगिधः' किति 'सू० ३०८० या सूत्रात कैलें 'व्यप्' ग्रहण 'अनतिवधौ' या अंशाचें ज्ञापक आहे. 'अदो जगिधः' किति 'पूर्ववत्' सूत्र जरी केलें असते तरी त्याचा अर्थ असा झाला असता कीं, 'अद्' धातूपुढें तकारांनीं सुरू होणारा कित्प्रत्यय आल्यास, 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' असा आदेश करावा, आणि 'समासेऽनन्तपूर्वे चो व्यप्' सू० ३३१२ या सूत्रान्वयें 'तवा' चे जागीं 'व्यवादेशे झाल्यावर, 'स्थानिवशदेशः' या सूत्रान्वयें 'तवा' चे धर्म 'व्यप्' ला प्राप्त झालेच असते, व त्यामुळे 'अद्' धातूपुढें व्यप् प्रत्यय आला असता, 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' असा आदेश होऊ शकलाच असता. असें अमून देखील 'अदो जगिधः' या सूत्रात पाणिनीने व्यपाचें ग्रहण का केलें ? या प्रश्नाचें उत्तर देच आहे कीं, तकारादिव हा धर्म तकार या वर्णाचे ठिकाणी असणारा धर्म आहे, व वर्णाश्रयनिमित्तक—म्हणजे वर्णाचे ठिकाणी असणारा धर्म—'अनतिवधौ' या सूत्रान्वयें आदेशाम प्राप्त होऊं शकत नसल्यामुळे, जरी 'तवा' चे जागीं होणाऱ्या व्यवादेशाम 'तवा' चे ठिकाणी असणारा इति धर्म प्राप्त होतो तरी, वर्णाचे ठिकाणी असणारा तादित्वरूपा धर्म त्याला प्राप्त होऊं शकत नाहीं, व त्यामुळे व्यप् 'तादि' मानता येत नाहीं म्हणून 'अद्' धातूपुढें 'व्यप्' आल्यास तो 'तादि' मानता येत नसल्यामुळे, 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' असा आदेश होऊं शकणार नाहीं. पण तसा आदेश होणें इष्ट असल्यामुळे, पाणिनीला 'अदो जगिधः' या सूत्रांत 'व्यप्' ग्रहण करावें लागलें, आणि असा रीतीनें ते 'व्यप्' ग्रहण 'अनतिवधौ'

या अन्ताचें ज्ञापक ठरते. 'स्पष्टमेव पठितव्यंऽनुमानाद्बोधनमसार्थप्रितार्थम्' या न्यायान्वये प्रकृतपरिभाषा मिद्व हेतु असल्यामुळे, ती युक्तिमिद्व समजारी, घ असा न्याय असल्यामुळेच, 'अपपरिपठिरन्चवः पन्चम्या' सू० ६६ या सूत्राने जरी असे ज्ञापित होते की 'बहिः' या शब्दाच्या योगाने पन्चमी होते तरी, 'ज्ञापकसिद्धता सर्वत्र' असा न्याय असल्यामुळे, 'करम्य बहिः' इत्यादि प्रयोग शुद्ध ठरतात.)

परिभाषा १२६

ननु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेत्यादी घत्यादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्रि
एकत्रयचमपरत्र द्वायमित्यस्याप्यापत्तिरत आह—

'घाय, दाय इत्यादि काये भसिद्व असल्यामुळे, 'द्रोघा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा' इत्यादि उदाहरणांत प्रथम द्विवचन केल्यास, दोन पैकी एका स्थली घाय व दूमऱ्या स्थली दाय होण्याची आपत्ति येईल (पक्षद्विरनप्रकरण भटाचार्याच्या आठव्या अध्यायाच्या प्रथम पाशांत—गृहणजे सिद्धांशान्त—संगितार्थ आह. घाय व दाय होणे ही कायें त्रिपादीत संगितार्थी आहेत. 'पूर्वत्रामिदम्' सू० १२ या सूत्रान्वये, सिद्धवाण्ढाच्या—गृहणजे सपादमसाधार्याच्या—दृष्टीने त्रिपादी भसिद्व ठरत असल्यामुळे, 'द्रुह्' घातूम 'जुल् नृचो' सू० २८९५ या सूत्राने नृच् प्रत्यय लावून 'द्रुह् + नृच्' अशा स्थितीत, त्रिपादीत संगितार्थले घाय व दाय कायें प्रथम न करितां, 'निष्परी-प्सर्गोः' सू० २१४० या सापार्थिक सूत्रान्वये द्विवचनार्थे प्रथम केल्यास, 'द्रुह् + नृच्. द्रुह् + नृच्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'पुगन्तल्लघ्वधस्य च' सू० २१८९ या सूत्राने उपधेनील उकाराचा गुण होऊन 'द्रोह् + नृच् द्रोह् + नृच्' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत 'वा द्रुह्मुह' सू० ३२० या त्रिपादीतील सूत्राची प्राप्ति होते या सूत्राने 'द्रुह्' यांतील हकारास विस्मयेंद्रुहून घव होणे संगितार्थे असल्यामुळे, जेव्हा एका कारणे नमेल तेव्हा 'हो ट.' सू० २२४ या सूत्राने हकारास टय होत. हें घटनस्थ-कार्य येऊनच असल्यामुळे, 'द्रोह् + नृच् द्रोह् + नृच् = द्रोह् + ता, 'द्रोह् + ता' या उदाहरणांतील प्रथम भागांतील हकाराचे जागी घघार व द्वितीय भागांतील हकाराचे जागी दकार केल्यास, 'द्रोह् + ता, द्रोह् + ता' अशी स्थिति होऊन व 'अपन्तधोर्धः' सू० २२८० या सूत्राने 'ता' यांतील तकाराचा घघार होऊन 'द्रोह् + धा, द्रोह् + धा' अशी स्थिति झाली असतां, प्रथमभागाचे, 'अलं जग् शोदा' सू० ५२ या सूत्राने घकाराचा गकार होऊन 'द्रोग्धा' असे रूप होईल, व द्वितीय भागाचे 'टुना टुः' सू० ११३ या सूत्राने 'धा' यांतील घकाराचा दकार होऊन व 'दो दे लोप.' सू० २३३५ या सूत्राने पूर्व दकाराचा लोप होऊन 'द्रोढा' असे रूप होईल, व द्विवच-

नाचा ' द्रोग्धा द्रोग्धा ' किंवा ' द्रोढा द्रोढा ' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध न होतां, ' द्रोग्धा द्रोढा ' किंवा अन्य प्रथम भागांत व धाव द्वितीय भागांत केल्यास ' द्रोढा द्रोग्धा ' असा अनेक प्रयोग होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळावी म्हणून ही परिभाषा सांगतात :—

पूर्वशासिद्धीयनद्वित्वे ॥ १२६ ॥

“ द्वित्वभिन्न कार्यं पूर्वसूत्रानेन करतेवेळीं, ' पूर्वशासिद्धम् ' हें सूत्र लागू पडतें.”

द्वित्व्यभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः ।

पूर्वसूत्रान्वयें द्वित्वभिन्न कार्यं करतेवेळीं त्रिपादांतील परसूत्रें असिद्ध ठरतात असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (या परिभाषेतील ' अद्वित्वे ' या पदांत असलेल्या ' द्वित्व ' या शब्दानें, पद्याध्यायाच्या प्रथम पादांत पठित असलेल्या ' लिटि धातोरन-भ्यासस्य, मन्यद्वाः, चटि ' इत्यादि सूत्रांनीं सांगितलेल्या द्विवचनाचें, व तसेंच अष्ट-माध्यायाच्या प्रथम पादांतील ' सर्वत्र द्वे ' या अधिकारांत पठित असलेल्या सूत्रांनीं होण्याच्या पदद्विवचनाचें, आणि त्याचप्रमाणें अष्टमाध्यायांतील चतुर्थ पादांत सांगितलेल्या षण्द्वित्वाचें, ग्रहण होतें द्वित्वकार्य करणें असल्यास, ' पूर्वशासिद्धम् ' हें सूत्र लागू पडत नाहीं असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ करूं नये. तथा अर्थ केल्यास, ' दिव्+भ्याम् ' या स्थलीं 'अनचि च' सू० ४८ या त्रैपादिक सूत्रानें द्वित्व करतेवेळीं, तें सूत्र ' दिव उत् ' सू० ३३७ या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें अस्मिद्ध ठरणार नाहीं, व द्वित्वकार्य प्रथम होऊन ' दिव्+भ्याम् ' अशी स्थिति झाल्यावर ' दिव उत् ' हें सूत्र प्रयुक्त केल्यास, अन्य वकाराचे जागीं उकार होऊन पूर्व वकार जसाचा तसाच कायम राहिल व विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून प्रकृत परिभाषेचा असा अर्थ समजावा कीं, द्वित्वरूपी कार्यं करणें झाल्याम-मग तें कार्यं सापादिक सूत्रान्वयें होणारें असो किंवा त्रैपादिक सूत्रान्वयें होणारें असो—त्या द्वित्वकार्यविधायक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक परसूत्रें असिद्ध ठरत नाहींत. पण द्वित्वभिन्न कार्यं सांगणाऱ्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें द्वित्वकार्यं सांगणारें त्रैपादिक सूत्र असिद्ध ठरतेंच, आणि तसेंच द्वित्वभिन्नकार्यं सांगणाऱ्या त्रैपादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें द्वित्वकार्यं सांगणारें त्रैपादिक परसूत्र देखील असिद्ध ठरतें. प्रकृतपरिभाषेचा असा नातपर्याय अमल्यामुळे, ' दिव्+भ्याम् ' या स्थलीं 'दिव उत् ' व 'अनचि च' हीं दोन सूत्रें युगपत् प्राप्त झालीं असतां, 'दिव उत् ' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें 'अनचि च' हें द्वित्वकार्यं सांगणारें त्रैपादिक सूत्र ' पूर्वशासिद्धम् ' या न्यायान्वयें, अस्मिद्ध ठरत असल्यामुळे, द्वित्वकार्यं प्रथम न होतां उल्लेखार्थ प्रथम होतें, व त्यामुळे ' शुभ्याम् ' असें इष्टरूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. त्याचप्रमाणें ' वाच्+सु ' या स्थलीं ' हल्ङयाच्भ्यः ' सू० २५२ या सूत्रानें सुलोप होऊन व ' चोः कुः ' सू० ३७८ या सूत्रानें कुल होऊन ' वाक् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' झलो जशोऽन्ते ' सू० ८४ व 'अनचि च' सू० ४८ या दोन त्रैपादिक सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते. या दोन सूत्रांपैकी ' झलो जशोऽन्ते ' हें 'अन-

चि च ' या सूत्राच्या मानानें, पूर्वसूत्र असल्यामुळे, ' पूर्वश्रायिदम् ' या न्यायावर्ये, प्रथम प्रवृत्त होतें, य ' अनचि च ' हें द्विवचनार्थ सांगणारें सूत्र अमून देखील त्याची प्रथम प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं ' इत्यां ज्ञातोऽन्ते ' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन ' वाग् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' अत्रचि च ' हें सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकते पण या द्विव-
कार्यसंपादक सूत्राच्या दृष्टीनें, या सूत्रानंतर पठित असलेलीं सूत्रे, प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणें असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ' वाऽवसाने ' सू० २०६ हे उत्तरसूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन ' वाक् ' य ' वाग् ' अशी स्थिति झाल्यावर, ' अनचि च ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन ' वाक् ' य ' वाग् ' अशीं दृष्टरूपें सिद्ध होतात. सारांश द्विवकार्य करणें शास्त्रात्म-मग तें सापा-
दिकसूत्रानें होणारें द्विवकार्य असे किंवा त्रैपादिकसूत्रानें होणारें द्विवकार्य असे—
द्विवकार्यसंपादक सूत्राच्या परीकडे असणारीं त्रैपादिकसूत्रे, त्या द्विवकार्यसंपादक सूत्राच्या दृष्टीनें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, असिद्ध ठरत नाहींत; पण ' पूर्वश्रायिदम् ' या न्यायावर्ये द्विवकार्यसंपादक त्रैपादिकसूत्र, त्याच्या पूर्वी पठित असलेल्या सूत्रांच्या दृष्टीनें, असिद्ध ठरतेंच असा या परिभाषेचा तात्पर्यांध आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ' दुह्+तृच् ' या स्थली, ' नित्यधीप्सयोः ' सू० २१४० या सापादिकसूत्रानें द्विवकार्य करण्याचा प्रसंग आला असतां, घत्व य इत्यकार्य सांगणारी त्रैपादिक सूत्रे असिद्ध ठरत नाहींत म्हणून ती परसूत्र असल्यामुळे प्रथम प्रवृत्त होतात, आणि ' द्रोधा ' य ' द्रोढा ' अशी वैकल्पिक रूपें सिद्ध झाल्यावर, ' नित्यधीप्सयोः ' या सूत्रानें द्विवचन कार्य केले असतां, ' द्रोधा द्रोधा ' किंवा ' द्रोढा द्रोढा ' असे वैकल्पिक इष्ट प्रयोग मिळतात. येथें सहज असा प्रश्न उद्भवतो की, प. १२७ प्रमाणें ' द्रोधां द्रोधां हन्ति ' या द्रोढारं द्रोढारं हन्ति ' असाच प्रयोग होऊं शकतो य ' द्रोधां द्रोढारं हन्ति ' असा किंवा ' द्रोढारं द्रोधां हन्ति ' असा प्रयोग होऊंच शकत नाहीं. म्हणून इष्ट प्रयोगाची निश्चि करण्याकरितां प्रवृत्त परिभाषेची मदत घेण्याची याहीच आवश्यकता नाहीं. या प्रश्नाचें कथटानें ' सर्व-
स्य द्वे ' ८-१-१ या सूत्रावरील साध्याच्या टीकेत समर्पक उत्तर दिलें आहे व ते हें आहे ' ननु न होकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्विवचनस्यास्मृतीवस्था इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घावादि तदा परस्यापि लाघवाद्भवित्यति । एवं मन्वते धावाकृतिः प्रत्ययाकृतिः श्रैकैव, प्रकान्तार्थमिदं शब्दापि नास्ति । ' कैवटाच्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे की प० १२७ अशाच ठिकाणीं लागू पडत की जेथे भिद्य स्वरूपाचा प्रयोग केल्याम संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. पण प्रवृत्तउदाहरणांत प्रवृत्ति व प्रत्यय-म्हणजे ' दुह् ' ही प्रवृत्ति य ' तृच् ' हा प्रत्यय-हे दान्ही द्विवचनस्थली एवच असल्यामुळे य ' द्रोधां द्रोढारं हन्ति ' असा प्रयोग केला तरी अर्थान्निवधानें संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव नसल्यामुळे, या स्थली प० १२७ मुळींच लागू पडत नाहीं व प्रवृत्तपरिभाषाच लागू पडते.)

पूर्वत्रासिद्धमित्याधिकारमवं शास्त्रमस्या लिङ्गम् । यत्र च सिद्धत्वा-
सिद्धन्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम् । कृष्णार्द्धिरित्यादौ जज्ञत्वात्पूर्वमनन्तरं
वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ सर्वस्य द्वे
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२६ ॥

‘पूर्वत्रासिद्धम्’ या अधिकारांत पठित अनेलें त्रैपादिकसूत्र लावण्याचा प्रसंग
आला असता, ही परिभाषा उपस्थित होते-म्हणजे प्रवृत्त होते. जेथें त्रैपादिक परसूत्र
सिद्ध किंवा असिद्ध मानल्यानें रूपांत काहीं फरक पडत असेल तेथेंच ही परिभाषा
लागू पडते. ‘कृष्णार्द्धिः’ इत्यादि उदाहरणांत जडत्व करण्यापूर्वीं शिवा जडत्व केल्या-
नंतर द्वित्व केलें तरी रूपांत काहीं फरक पडत नसल्यामुळे, अशा ठिकाणीं ही परिभाषा
प्रवृत्त होत नाही-म्हणजे लागू पडत नाही. (‘कृष्ण+ऋद्धिः’ या उदाहरणांत
‘ऋधू’ धातूम ‘स्त्रियां क्तिन्’ सू० ३२७२ या सूत्रानें ‘भावे’ या अर्थासह ‘क्तिन्=
ति’ प्रात्यय झाला आहे. ‘कृष्ण+ऋधू+ति’ येथें ‘आहुणः’ सू० ६९ या सूत्रानें
गुणरूपी पदवेग होऊन व ‘उत्तरपरः’ सू० ७० या सूत्रानें तो रपर होऊन, व
‘क्षपः तथोर्धः’ सू० २२८० या सूत्रानें ‘ति’ या प्रात्ययांतील तकाराचा धकार
होऊन ‘कृष्णर्धू+धि’ अशी स्थिति झाली असता, ‘अचो रहाम्भां द्वे’ सू० ५९
या द्वित्वसार्पसंपादकसूत्राची व तसेंच ‘क्षला जग् क्षशि’ सू० ५३ या जडत्वकार्य
संपादकसूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. ही दोन्ही त्रैपादिकसूत्रे असून या दोहोंत ‘क्षला
जग् क्षशि’ हें परसूत्र आहे. हें सूत्र जरी द्वित्वकार्यसंपादकसूत्राच्या पलीकडील सूत्र
आहे तरी, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, तें असिद्ध ठरत नाही. म्हणून परसूत्र असल्यामुळे तें
प्रथम प्रवृत्त केल्यास, ‘कृष्णर्धू+धिः’ अशी स्थिति झाल्यावर, ‘अचो रहाम्भां द्वे’
हें सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊन रपा सूत्रानें दफाराचें द्वित्व होऊन व नंतर ‘क्षरो क्षरि
सर्वे’ सू० ७१ या सूत्रानें पूर्व दफाराचा छोर होऊन ‘कृष्णार्द्धिः’ असें रूप होतें.
‘कृष्णर्धू+धिः’ येथें प्रकृतपरिभाषा न लावतां जडत्व करण्यापूर्वीं द्वित्व प्रथम केलें
तरी, ‘कृष्णर्धू+धिः’ अशी स्थिति झाल्यावर ‘क्षयां जग् क्षशि’ या सूत्रानें दोन्ही
धकारांचा दफार होऊन व ‘क्षरो क्षरि’ या सूत्रानें पूर्वदफाराचा छोर होऊन
‘कृष्णार्द्धिः’ असेंच रूप सिद्ध होतें. सारांश ‘कृष्णार्द्धिः’ या उदाहरणांत प्रकृतपरि-
भाषा लावली शिवा न लावली तरी एकसारक्याच इष्टरूप तयार होत असल्यामुळे,
अशीं उदाहरणें प्रकृतपरिभाषेचा विषय नसून असें समजून अशा ठिकाणीं प्रकृतपरि-
भाषा उपयोगांत आणण्याची कांहीं गरज नाही.) या विषयासंबंधानें इतर ग्रंथांत
विष्णू चर्चा येथी आहे ‘सर्वस्य द्वे’ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली
आहे. (ही परिभाषा कार्त्तिकवाराचें कार्त्तिकरूपानें पठित येथी असल्यामुळे ती स्थाने
वाचनीय समजावी. विशेष रूपावरण ‘म मु ने’ सू० ४३९ या सूत्राचा ‘म’
असा योगविभाग करून म्हणतात कीं या योगविभागानें प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होते.
पण ‘म’ असा योगविभाग करणारांकरितां भाष्यांत कोरेंही आधार नसल्यामुळे तसा

योगविभाग करता येत नाही असे भैरवशिखराचें मत आहे. याही विचारण 'अनुदिन्' सू० १४ या सूत्रांत केलेले अणुप्रत्याहाराचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें जापक आहे असे म्हणतात. 'अनुदिन्' या सूत्रात अणुप्रत्याहाराचें ग्रहण न करिता अणुप्रत्याहाराचें ग्रहण करून 'अनुदिन्' असे सूत्र केले असेत तशी काम भागूं वारेंत असेत. त्या सूत्रांत अणुप्रत्याहाराचें ग्रहण पुढीलप्रमाणे करितां केले आहे यां निरनुनासिक ग्, घ, ण्, यांनी अनुनासिक वूँ, वूँ, ऌ यांचे ग्रहण व्हावें व सवें ग्रहण घेत्यानि निरनुनासिक ग्, घ, ण्, यांना, 'अतश्चि च' या सूत्रानें जसे द्वाय होतें तसेच अनुनासिक वूँ, वूँ, ऌ यांना देखील व्हावें व 'सर्व्वन्ता' हावदि स्थयी 'सर्व्वन्ता' असे ध्वनिद्वय रूप व्हावें, पण 'अतश्चि च' हें प्रैषादिक पूर्व्वसूत्र असून 'अनुप्रत्याहार्य' यधि परमवर्गः' सू० १२४ हें परसूत्र आहे, आणि ही परिभाषा न मानव्याम, 'पूर्व्वगमिदम्' या व्याख्यान्ये, ते परसूत्र, 'अतश्चि च' या पूर्व्वसूत्राच्या दृष्टीन, असिद्ध ठरत असल्यामुळे अनुनासिक वूँ, वूँ, ऌ यांना दिल्या होण्याचा प्रसंगच येऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'अनुदिन्' या सूत्रांत केलेले अणुप्रत्याहाराचें ग्रहण स्वयं ठरतें. पण प्रकृतपरिभाषा प्रसंग्यामुळे, 'अतश्चि च' या दिव्यमवादाकसूत्राच्या दृष्टीन, 'अनुप्रत्याहार्य' हें परसूत्र असून देखील, अमिद्ध ठरत नाही, व त्यामुळे वें प्रथम प्रकृत होऊन अनुरवा-राच्या जागी अनुनासिक पैकार होतो, व नंतर 'अतश्चि च' हें सूत्र प्रकृत होऊन त्या अनुनासिक पैकाराचें दिल्या होतें. अशा रीतीन, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ते अणुग्रहण करिताये हाऊन प्रकृतपरिभाषेचें जापक ठरतें असे ते विचारण म्हणतात. क्रियेच विचारणाच्या मताप्रमाणें 'उभौ साम्यामस्य' सू० २६०१ हें सूत्र केले असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरते, कारण 'प्र+अन्+वि+च+न्' असा स्थितति 'चदि' सू० २३१५ या सापेक्षिक सूत्रानें दिल्या पावले असून त्या सूत्राच्या दृष्टीन प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, 'उभौ साम्यामस्य' हें जणवमंशादक प्रैषादिसूत्र अमिद्ध ठरत नाही, म्हणून प्रथम जणव करून नंतर दिव्य केल्याने 'प्राणिगन्' असे रूप मिद्ध होऊं शकलेंच असतें, म्हणून 'उपसर्गम्यान् विमिषान् अनित्ये. जणवे अनित्य' या अर्थी सूत्र करून काम भागलें असेत व 'उभौ साम्यामस्य' असे सूत्र करण्याची काहीच गरज नव्हती. पण प्रकृतपरिभाषा अनित्य असल्यामुळे, ती जणिव स्थयी लागू पडत नाही, व त्यामुळे पालिताला 'उभौ साम्यामस्य' हें सूत्र वारेंत लागलें, आणि असा रीतीने ते सूत्र प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें जापक ठरतें असे त्या विचारणाचें मत आहे.)

परिभाषा १२७

ननु गोचद्वयेषु च स्वामीत्यादिवद् गोच्यभ्यानां च स्वामीत्यपि स्वा-
त्स्वामीभवेति सूत्रेण ण्वीसतस्योर्ध्वानादत्र आह—

‘ स्वामीश्वराधिपति ’ सू० ६३६ या सूत्रांत ‘ स्वामी ’ शब्दाच्या योगें विकृ-
वर्णकरून पठ्ठी च सप्तमी होण्याचे विधान केलें असल्यामुळे, जमा ‘ गोपु अश्वेषु च
स्वामी ’ (किंवा गवामश्वानां च स्वामी) असा वाक्यप्रयोग होतो, त्याचप्रमाणें
‘ गोपु अधानां च स्वामी ’ असा देखील प्रयोग करता येईल. (एण तसा प्रयोग
करणे इष्ट नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयास्यास्तृतीयस्याश्च

न भविष्यति ॥ १२७ ॥

“ (वाक्यांतील अनेक शब्दांच्या वाक्यांतील पराचा शब्दाशीं सारख्याच
संबंधाने अन्वित असल्यास, तसा अन्वित असलेल्या शब्दांपैकीं) पहिल्याने उच्चारलेल्या
शब्दाच्या ज्या विशिष्ट प्रकाराने वाक्यांत प्रयोग केला असेल त्याहून भिन्न प्रकारा-
ने, पुढें उच्चारलेल्या इतर अन्वित शब्दांचा, प्रयोग करूं नये ”

(स्वस्वामिभावादि संबंध दाखविणें असल्यास पठ्ठी विभक्तीचा, ‘ पठ्ठी ’
सू० ६०६ या सूत्रान्वये, उपयोग केला जातो. एण ‘ स्वामीश्वर ’ सू० ६३७ या
सूत्रांत जे सात शब्द निर्दिष्ट केले आहेत त्यांच्या योगें, स्वस्वामिभावसंबंध दाख-
विणें असल्यास, विकृवर्णकरून पठ्ठी किंवा सप्तमी करावी असें त्या सूत्रांत सांगि-
तले आहे त्यामुळे ‘ गवामश्वानां च स्वामी ’ हा प्रयोग जसा शुद्ध ठरतो तसाच
‘ गोपु अश्वेषु च स्वामी ’ हा प्रयोग देखील शुद्ध ठरतो वरील वाक्यांत ‘ गो ’
आणि ‘ अश्व ’ हे शब्द ‘ स्वामी ’ या शब्दाशीं एकाच प्रकारच्या संबंधाने—म्हणजे
स्वस्वामिभावसंबंधाने—अन्वित आहेत. म्हणून या वाक्यांत ‘ गो ’ हा प्रथम शब्द
पठ्ठींत किंवा सप्तमींत उच्चारला असावा, ‘ अश्व ’ या दुसऱ्या शब्दाचा, प्रकृतप-
रिभाषेप्रमाणें, त्याच विभक्तींत प्रयोग केला पाहिजे म्हणून ‘ गवामश्वेषु च स्वामी ’
हा प्रयोग शुद्ध ठरत नाही. तसा प्रयोग केल्यास, वाक्याच्या अर्थाबद्दल संदेह उत्पन्न
होण्याचा संभव आहे, व त्या वाक्याचा ‘ गवा स्वामी अश्वेषु तिष्ठति ’ असा
अर्थ होण्याचा संभव आहे. म्हणून तसा संदेह उत्पन्न न व्हावा याकरिता, दोन्ही
अन्वित शब्दांचा एकाच विभक्तींत—मग ती पठ्ठी असो किंवा सप्तमी असो—प्रयोग
करावा असें ही परिभाषा सांगते)

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयोऽयं न्याय इत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ कृच्चनुप्रयुज्यते इति सूत्रे स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

जेथे अन्वित पदांचा वेगवेगळ्या प्रकाराने उपयोग केला असतां वाक्याधा-
यद्दल संशय उत्पन्न होण्याचा संभव आहे तसाच ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडते.
(जेथे संशय उत्पन्न होण्याचा संभव नाही तसा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा उपयोगात
आणण्याची गरज नाही.) ‘ कृच्चनुप्रयुज्यते इति ’ ३-३-४० या सूत्रावरील

भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे, (व त्या सूत्रावरील भाष्याच्या घूर्णात कैय-
टानें असें म्हटलें आहे कीं ' वेदलोकासिद्धौ न्यायः । यथा हि । सादिरे वधाति-
पालाशे वधातिग्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वा-
ह्यते । • • तस्माद्योर्थो यथा शब्दावृत्त्या प्रविषादयितुमुपक्रान्तस्तथैवासौ निर्वाह्यो
न त्वन्यथा शब्दाकृत्येऽर्थः । एव हि प्रतिपत्तिरप्यव भवति । ' या लौकिक न्यायाच्या
आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली असल्यामुळे ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी)

परिभाषा १२८

तनु विव्याधेत्यादौ परत्याद्धलादिः शेषे चस्य संप्रसारण स्यादत
जाह—

' विव्याध ' इत्यादि स्थली, ' हलादि शेष ' सू० २१७९ हे परसूत्र अस-
ल्यामुळे, वकारास संप्रसारण होण्याची आपत्ति येईल (' व्यध् + लिट् ' या
स्थली ' लिटि धातो. ' सू० २१७७ या सूत्रान्वये द्विवचन करून ' व्यध्व्यध् ' अशी
स्थिति झाली असता, ' लिट्यभ्यासस्योभयेपाम् ' सू० २४०८ या सूत्रानें ' व्यध् '
या अभ्यासातील पणाला-म्हणजे वकारास व वकारास-संप्रसारण प्राप्त होतें आणि
तसेंच ' हलादि शेष ' या सूत्रानें वकारलोपाची प्राप्ति होते. ' हलादि
शेष ' हें परसूत्र असल्यामुळे वकाराच्या शेषे प्रथम केव्हास, अभ्यासातील वकारास
संप्रसारण होण्याची आपत्ति येते व वकाराचें संप्रसारण केव्हास, ' विव्याध '
असें इष्टरूप सिद्ध न होतें ' उव्याध ' असें अनिष्ट रूप सिद्ध होईल तसें न म्हणें)
म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२८ ॥

" (एखाद्या उदाहरणात संप्रसारणकार्य व तसेंच इतर कार्य युगपत् प्राप्त
झाल्यास, इतर कार्याच्या मानानें) संप्रसारणकार्य व त्या संप्रसारणाच्या आश्रयानें
होणारे कार्य बलवत्तर ठरतें. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे ' व्यध् ' या अभ्यासातील वकाराच्या शेषे प्रथम
न होता, वकाराचें संप्रसारण होतें, व तें झाल्यावर ' न संप्रसारणे सम्प्रसारणम् '
सू० २६३ हें सूत्र असल्यामुळे, वकारास संप्रसारण होत नाहीं नंतर ' हलादि-
शेष ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन अभ्यासातील वकाराच्या शेषे होती व ' विव्याध '
असें इष्टरूप सिद्ध होतें.)

तदाश्रयं सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् ॥ चस्तुतो लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे उभयेपांग्रहणस्योभयेपां सम्प्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा ।

‘सम्प्रसारणाच्च’ सू० ३३७ या सूत्राने होणारें पूर्वरूप एकादेशकार्य हें सम्प्रसारणाच्या आश्रयानें होणारें कार्य होय. वास्तविक ‘लिट्यभ्यासस्योभयेपाम्’ या सूत्रांत ‘उभयेपाम्’ या पदाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या सूत्राचा अर्थ असा होता कीं (‘वचिस्वपि’ सू० २१०९ व ‘ग्रहिज्या’ सू० २४१२ या) दोन्ही सूत्रांत सांगितलेल्या धातूंच्या अभ्यासाला सम्प्रसारण कार्यच होते (व इतर युगपत् प्राप्त झालेलें कार्य सम्प्रसारणकार्य होण्यापूर्वी होऊ शकत नाहीं) व असा त्या सूत्राचा अर्थ असल्यामुळे, ‘विध्याष’ हें इष्टरूप सिद्ध होतें आणि प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाहीं असें ‘लिट्यभ्यासस्य’ ६-१-१७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं म्हटले आहे, आणि त्या भाष्यात हें देखील स्पष्टपणें सांगितलें आहे कीं, ही परिभाषा मानल्यानें जीं रूपें सिद्ध होतात ती इतर रीतीनं सिद्ध होऊं शकतात. (त्या भाष्यात प्रकृतपरिभाषा वार्तिकरूपानें पठित केली असल्यामुळे ती स्वतंत्र बाधनिर्ही समजावी. भाष्यकारांनीं ‘रामाल्लेपियङ्गुणः’ असें प्रकृतपरिभाषेचें प्रयें जन मांगून पुढें असें म्हटलें आहे कीं सम्प्रसारणकार्य नित्य असल्यामुळे तें प्रथम होतें व समादेश इत्यादि कार्ये पर असून देखील सम्प्रसारणकार्य होण्यापूर्वी होऊं शकत नाहींत. आणि तसेंच सम्प्रसारणाच्या आश्रयानें होणारें पूर्वरूप एकादेशकार्य अन्तरङ्ग ठरत असल्यामुळे ते देखील प्रथम होतें, आणि म्हणून प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाहीं. सारांश भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषा प्रत्याख्यात केली आहे.)

णौ च संश्रडोरित्यादौ संश्रडोरित्यादि चिपयस्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२८ ॥

‘णौ च संश्रडो.’ सू० २५७९ इत्यादि स्थली ‘संश्रडो’ इत्यादि चिपयस्तमी मानल्यास, तशा ठिकाणीं देखील काहीं दोष उत्पन्न होत नाहीं. (‘णौ च संश्रडो’ या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं ‘शि’ धातूपुढें ‘णिच्’ प्रत्यय व त्यापुढें ‘सन्’, ‘धिवा’ ‘बद्’ आल्यास ‘शि’ धातूंतलें वकारास विरुद्धरूपें वृद्धि संप्रसारण होते. अ+ शि+णि+चङ्+त् या स्थली ‘अचो ऽग्निाते’ सू. २५७ या सूत्रानें ‘शि’ यांतलें इकारास वृद्धि पावली आहे आणि तसेंच ‘णौ च संश्रडोः’ या सूत्रानें ‘शि’ यांतलें वकारास वैकल्पिक संप्रसारण पावले आहे. वेवळ ‘णि’ या प्रत्ययाला मानून होणारें वृद्धिकार्य अन्तरङ्ग ठरतें, व त्याच्या मानानें, ‘णि’ व ‘‘चङ्’ यांना मानून होणारें संप्रसारणकार्य बाहिरङ्ग ठरतें. म्हणून अन्तरङ्गपरिभाषेप्रमाणे वृद्धिकार्य प्रथम केल्यास ‘अशुश्रयत्’ असें इष्टरूप सिद्ध न होतां, ‘अशिश्रयत्’ असें अनिष्टरूप, प्रकृतपरिभाषा

न मानल्यास, सिद्ध होईल. म्हणून प्रकृतपरिमाणा मानणें आवश्यक आहे अशी शंका-
काराची शंका आहे. या शंकेचें प्रत्यक्ष असे उत्तर देतात कीं 'संश्रुतोः' ही विषय-
सप्तमी मानल्यानें वर दाखविलेली आपत्ति सहज टाळतां येते. ती विषयसप्तमी मान-
ल्यानें 'या च संश्रुतोः' या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं जिज्जन् 'श्रि' धातूला
'सन्' किंवा 'चद्' सातव्याचा प्रसंग आल्या असता संप्रसारणकार्य प्रथम करावें व
नंतर ह्मतर कार्य करावें. असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, संप्रसारण कार्य प्रथम
केल्यानें 'अशुशचत्' असे इष्टरूप सिद्ध होते च प्रकृतपरिमाणा मानणाऱ्यांची काही
गारज नाही,) या विषयासंबंधानें ह्मतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १२९

यत्तु—

(आता प्रत्यक्ष अशा तीन परिभाषा सांगतात कीं ज्या भाष्यात कैटिहि
पठित किंवा ध्वनित नसल्यामुळे स्वीकारार्ह नाहीत.)

कचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

"कौं कौं मूलाद्वाहुन साधलेल्या शब्दस्वरूपानें मूळ शब्दस्वरूपाचें ग्रहण
होतें. "

तेन निसमुपविम्बो ह् इत्यत्र ह्याग्रहणेन हेजो ग्रहणासिद्धिः ॥

(कित्येक वैशाकरण वर सङ्गितलेली परिभाषा पठित करतात व म्हणतात कीं)
ही परिभाषा असल्यामुळे, 'निसमुपविम्बो ह्' सू. २७०३ या सूत्रात उच्चारलेल्या 'ह्' या
या शब्दानें 'हेन्' धातूचें ग्रहण होतें ('हेन्' धातूचें 'आदेच' सू. २१५० या
सूत्रानें आत्व करून तयार झालेल्या 'ह्' या आकारान्त शब्दाचें, 'आतो धातोः'
सू. २४० या सूत्रानें आकाराचा लोप करून, पञ्चमीचें रूप केंळें आहे, व या शब्दानें,
प्रकृतपरिमाणा असल्यामुळे 'हेन्' धातूचें ग्रहण होत असल्यामुळे, त्या धातूपूवी 'नि,
सम, उप,' किंवा 'वि' हा उपसर्ग असल्यास त्या धातूला केवळ आत्मोपपदाचेच प्रत्यय
होतात व उभय पदांचे प्रत्यय होत नाहीत, आणि 'निद्वयते, उपद्वयते' इत्यादि दृष्ट-
रूपें सिद्ध होतात. ही परिभाषा नसती तर 'ह्' या शब्दानें मूळ 'हेन्' धातूचें
ग्रहण झालें नसतें व 'निद्वयते' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसती आणि जेथे
'आदेच' या सूत्रानें 'हेन्' धातूचें 'ह्' असें रूप होतें तशाच दिसाणी आत्मने,
पदप्रत्यय निपमंकरून झाले असते. ही आपत्ति टाळावी म्हणून कित्येक
ही परिभाषा पठित केली आहे.)

परिभाषा १३०

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३० ॥

“ जेथें सूत्रांत एखादा असा शब्द वापरला असेल कीं जो पाणिनीय उपदेशांत साक्षात् उच्चारलेला आहे व जो भाषेत रुढ असलेल्या प्रयोगांतहि आढळतो तेथें त्या शब्दानें, उपदेशांत साक्षात् उच्चारलेल्या शब्दाचेंच, ग्रहण करावें. ”

तेन दादेर्धातोरित्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति ।

ही परिभाषा असल्यामुळें ‘ दादेर्धातोर्थः ’ सू० ३२५ या सूत्रातील ‘ दादेर्धातोः ’ या शब्दानें, औपदेशिक धातूचेंच—ग्रहणजे धातुपाठांत साक्षात् पठित असलेल्या व द्वाारानें सुरू होणाऱ्या धातूचेंच—ग्रहण होतें. (व ‘ दामलिङ् ’ इत्यादि द्वाारानें सुरू होणाऱ्या नामधातूंचें ग्रहण होत नाहीं असें कियेक विचारणांचें ग्रहण आहे.)

तत्र । तयोर्निर्मूलत्वाद्भाष्याव्यवद्वतवाच्य । न च विवृतिः प्रवृत्तिं गृह्णातीति प्रहिज्येति स्वस्थभाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च । निसमुपविभ्यो ह इत्यादी द्वेभ्योऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः । आत्मविषय प्रयामनेपदं प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंशासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्त्यादित्यन्ये ।

वर ज्या दोन परिभाषा—ग्रहणजे प. १२९ व १३०—सांगितल्या आहेत त्या स्वीकारतां येत नाहींत, कारण त्यांचें स्वरूप फेरेटि आढळत नाहीं व भाष्यांत त्यांचा फेरेटि उपयोग केला नाहीं. उलटें ‘ प्रहिज्या ’ ६-१-१९ या सूत्रावरील भाष्यांत ‘ न च विवृतिः प्रवृत्तिं गृह्णाति ’ असें म्हटलें असल्यामुळें प. १२९ तिरस्काराहें ठरते. (त्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं ‘ विवृतिः प्रवृत्तिं गृह्णाति ’ असें वचन पठित न करितां त्याचपा उलट ‘ न च विवृतिः प्रवृत्तिं गृह्णाति ’ असें म्हटलें आहे व त्या वचनाचा अर्थ करितांना कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं ‘ ग्रहणा विवृतिर्गृह्णते स्थानियज्ञावात्, न तु विवृत्त्या प्रवृत्तिः, निष्प्रत्ययान् ’ मारांत प. १२९ भाष्यविरुद्ध असल्यामुळें स्वीकाराहें नाहीं.) निम्नुपविभ्यो हः ’ इत्यादि सूत्रांत ‘ द्वेभ्यो ’ धातूचें अनुकरण करून सौत्रप्रयोग केला आहे (व सौत्रप्रयोगांत त्या सूत्र धातूचें अनुकरण केले असल्यामुळें, ‘ हः ’ या पदानें ‘ द्वेभ्यो ’ धातूचें ग्रहण होण्यांत कोही हरकत येत नाहीं.) इतर विचारणांचें असें ग्रहण आहे की, ‘ दाया एवशास्त्र ’ १-१-१९ या सुसंज्ञविधायक सूत्रावरील भाष्यांत, लौकिकप्रयोगांत जसें दादृश्वरूप असलें तशाच दादृश्वरूपाचें सूत्रांत अनुकरण केले जातें असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें असल्यामुळें, (‘ निम्नुपविभ्यो हः ’ या सूत्रांत) कीं ‘ हः ’ या शब्दाचा निर्देश केला आहे त्यानें, भाष्य केले असलीं जैवही ‘ द्वेभ्यो ’ धातूचें ‘ हः ’ असें स्वल्प होतें तेव्हाच केवळ भाष्यने-

पदाचे प्रत्यय होतात (जेथें ' द्वेप् ' धातूचे आद्य होत नाही तेथें, ' द्वेप् ' धातु शित् अमल्यामुळे ' स्वरितजितः ' सू० २१५८ या सूत्रान्वये विकल्पकरून उभय-पदांचे प्रत्यय त्या धातूय होतात सारास त्यांच्या मते ' ह्वा ' या विकृतीने ' द्वेप् ' या प्रकृतीचे ग्रहण होऊं शकत नाही.)

अन्यापि तत्र तत्रोपदेशग्रहण कुर्यतः सूत्रकृती वार्तिककृतश्चासम्भता । इदं हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबध्कग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति, रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोग तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्या द्वितीयः प्रयोग उपास्यते क उपदेशो नामेति घसंज्ञासुत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासम्भवे औपदेशिकस्य ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासम्भता च ॥ भाष्ये सानुबन्धकेत्यादि प्रकृताभिप्रायेण । दादेरिति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणंति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३० ॥

तमेष्व ठिकठिकाणी सूत्रात व वार्तिकांत सूत्रकार पाणिनीने व वार्तिककारानें ' उपदेशे ' या पदाचें ग्रहण केलें अमल्यामुळे हें स्पष्ट होतें की, त्यांना प० १३० मान्य नव्हती (त्यांना जर ती परिभाषा मान्य असती तर, त्या परिभाषेप्रमाणेंच प्रायोगिक शब्दस्वरूपाचें ग्रहण न होता, औपदेशिक शब्दस्वरूपाचेंच ग्रहण झालें असते, व सूत्रात किंवा वार्तिकांत ' उपदेशे ' हें पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती आता ग्रन्थवार पुढील पंक्तीत असें सांगतात कीं भाष्यकारास देखील प. १३० मान्य नव्हती) ' तरप्त्वमपी धः ' १-१-२१ या घसंज्ञाविधायकसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, ' या व्याकरणशास्त्रांत जेथें जेथें अनुबन्धसहित शब्दस्वरूपाचें ग्रहण केलें जातें तेथे तेथें त्या शब्दानें त्याच सानुबन्धक शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होऊं शकतें एखादा शब्द सूत्रात उच्चारला असता त्या शब्दानें कोणत्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होतें हा निश्चय करतेवेळीं, लौकिकप्रयोगाचा आश्रय केल्याखेरीज तसा निश्चय करता येत नाही पण लौकिकप्रयोगांत अनुबन्धयुक्त शब्दाचा कधीहि प्रयोग केला जात नसतो. म्हणून अशा ठिकाणी दुसऱ्या प्रकारच्या प्रयोगाचा आश्रय घेणें भाग आहे तो दुसऱ्या प्रकारचा प्रयोग ' उपदेश ' हा होय हा आपणावरून हें स्पष्ट होतें की जेथें सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दानें लौकिकप्रयोगात रूढ असलेल्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होणें अर्भभवनीय आहे तशाच ठिकाणी औपदेशिक शब्दस्वरूपाचें ग्रहण करावें, आणि वरील भाष्याचा असा तात्पर्यार्थ असल्यामुळे, प. १३० भाष्यकारास संमत नव्हती हें उघड आहे. (वरील भाष्यात भाष्यकारांनीं ' घसंज्ञाया नदी-तरे प्रतिषेधः ' असें वार्तिक पठित केले आहे व त्याचा अर्थ असा आहे कीं ' नदीतर ' या शब्दातील ' तर ' याला ' घ 'संज्ञा होऊं नये. ' नद्याः तरः नदीतरः ' -ग्रहणे नदीच्या पार होण्याचा उतारघाट-या शब्दांतील ' तर ' हा शब्द ' तृ ' धातूम कृदो-

रप् सू० ३२३२ या सूत्रानें 'अप्' प्रत्यय होऊन व 'सार्वधातुकार्धधातुरुपो' सू० २१६८ या सूत्रानें ऋकारास गुण होऊन, 'तृ+अप्=तृ+अप्=तरप्=तर' अशा रीतीनें सिद्ध झाला आहे या 'तर' शब्दाचें घसञ्जक 'तरप्' नें ग्रहण होऊ शकते काय या प्रश्नाचें उत्तर देतवेलीं भाष्यकारांनीं 'इह हि व्याकरणे.. उपदेशो नाम' हें भाष्य लिहिलें आहे, व ते पुढें म्हणतात 'न चैव उपदेशे तरप्शब्द । अथ वाऽस्त्वस्य घसञ्जा, को दोषः ? । घादिषु नद्या ऋस्वो भवतीति ऋस्वत्व प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येव तत् । यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा प्राप्नोति ।' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं 'तृ' धातूस 'अप्' प्रत्यय होऊन बनलेला 'तर' हा शब्द, उपदेशात-म्हणजे 'तरप् तमपौ घ' या सूत्रात-पठित असलेला 'तरप्' शब्दनव्हे 'नदीतर' या शब्दातील 'तर' हा शब्द 'तरप्' च आहे असें मानल्यास, 'घरूप' सू० ९८५ या सूत्रानें 'नदी' या शब्दातील इकार ऋस्व होऊन 'नदीतर' असें विकृतरूप होण्याची आपत्ति येईल दुसरें असें कीं, 'तरप्' प्रत्यय स्वाधिक असल्यामुळे, जेथें 'तरप्' हा प्रकृतीच्या अर्थाचा वाचक असून त्याचें प्रकृतीचीं सामानाधिकरण्य असतें तशाच ठिकाणीं तो 'तरप्' घसञ्जक 'तरप्' शब्द भाव असें मानलें जाऊ शकतें, 'नद्या तर नदीतर' या यधीत-पुरष समासात 'नदी' व 'तर' या दान शब्दाचें सामानाधिकरण्य नसून वैयधिकरण्य आहे, व 'नदी' हा ऋस्व नसून दीर्घ आहे म्हणून या सैकिकप्रयोगावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं 'नदीतर' हा शब्द घसञ्जकतरप्-प्रत्ययान्त नाही, आणि म्हणून वरील वार्तिकची काहीच गरज नाही. भाष्यकाराचें असे मत असल्यामुळे, ते वरील वार्तिकात अकारप्रक्षेप करून तेंच वार्तिक 'घसञ्जायां नदीतरेऽप्रतिषेध' अशा रीतीनें पठित करतात व म्हणतात कीं 'घसञ्जायां नदीतरेऽप्रतिषेध, अनर्थक प्रतिषेधोऽप्रतिषेध । घसञ्ज करमाद्य भवति । तरप्ग्रहण द्रौपदे शिखम् । औपदेशिखस्य तरपो ग्रहणम् । न चैव उपदेशे तरप्शब्द । किं घनस्यमेतन्मी नहि । वधमनुष्यमान गस्यते' । आणि 'वधमनुष्यमान गस्यते' या प्रश्नाचें उत्तर देताना त्यांनीं 'इह हि व्याकरणे .. उपदेशो नाम' हें भाष्य लिहिलें आहे. त्या भाष्याचा अर्थ वर सांगितल्याच आहे या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांनीं सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दानें कोणत्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण करावें हा निश्चय करितांना, औपदेशिकप्रयोगास प्राधान्य न देता, सैकिकप्रयोगास प्राधान्य दिलें आहे, आणि प. १३० या भाष्याच्या आगदीं विरुद्ध असल्यामुळे, ती स्वीकाराई नाही असे प्र-धकाराचें म्हणणें आहे हें सर्व कीं त्या भाष्यांत मानुष्यञ्जक शब्दांचाच उल्लेख केला आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं तें भाष्य उभयसाधारण भाष्य असून मानुष्यञ्जक व निरनुष्यञ्जक शब्दांस लागू पडणारें भाष्य आहे, आणि त्या भाष्यांत मानुष्यञ्जक 'तरप्' शब्द हा चर्चेचा विषय असल्यामुळे, तेथें मानुष्यञ्जक शब्दांचा उल्लेख केला आहे. हेंच आतां ग्रन्थकार पुढील पन्नीस मोगतात) वरील भाष्यांत मानुष्यञ्जक शब्द चर्चेचा विषय होता म्हणून त्या भाष्यांत 'मानुष्यञ्जक' हापाहि शब्द पात्रास आहत. 'शब्दे-

धांतोर्ध्वः ' सू० ३२५ या सूत्रांत उच्चार्यतेत्या ' दादि ' या पदाचा, उपदेशांत साक्षात् पठित अमळेले व द्वावारांनं सुख होणारे घातु, असा अक्षणेन अर्थ होत असल्यामुळे कांही दोष उद्भवत नाही. (व त्या यदानं उपदेशांत-ग्रहणे घातुपादांत-पठित नम-लेल्या ' दामलिह् ' इत्यादि नामघातूंचें ग्रहण होऊं शकत नाही. ग्रहण तनां शब्दांचें ग्रहण न व्हावं या करितां प. १३० मान्याची कांही गरज नाही सारांश प. १२९ व १३० स्वीकाराई नाहीत असें ग्रन्थकाराचें मत आहे.) या विरामबंधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केेली आहे.

परिभाषा १३१

यदपि न-यज्ञां वैभिर्दितात्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणा यद्भुक्ति स्सुस्तथा यद्भुक्ति वैभिदितेत्यादायेकाच इतीणनिधेयः स्यादत आह—

‘ भतयोः, वैभिर्दिता ’ इत्यादि स्थली त्या त्या गणांत सांगितलेली विकरणें यद्भुक्तांत देखील लावण्याची आपनि वेईल; (ग्रहणे ‘ गृधु ’ घातु दिवादिगणांत पठित असल्यामुळे त्याला ‘ दधन् ’ विकरण, य तमैव ‘ भिद् ’ घातु रुधादिगणांत पठित असल्यामुळे त्याला ‘ भम् ’ विकरण, यद्भुक्ताचे रूप करिताना, लावण्याची आपनि वेईल) व तमैव ‘ वैभिदिता ’ इत्यादि यद्भुक्ताच्या रूपांत, ‘ एकाच उपदेशे ’ सू० ३२६९ अर्थे इडागमनिधेयक सूत्र असल्यामुळे, (व ‘ भिद् ’ घातु हा घातुपादांत एकाच व अनुदात असा पठित केला असल्यामुळे) इडागम न होण्याची आपनि वेईल- (ती आपनि टळावी ग्रहण कांही वैशाकरण) ही परिभाषा पठित करिताना.

श्रितपा शयानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकान्ग्रहणं

चैव पञ्चैतानि न यद्भुक्ति ॥ १३१ ॥

“ सूत्रांत मूळ घातुस (१) ‘ श्रितप् ’ प्रत्यय लावून, किंवा (२) ‘ तप् ’ विवरण लावून, किंवा (३) अनुबन्धस्थित घातूचा निर्देश करून, किंवा (४) गगाचा उच्चार करून, किंवा (५) ‘ एकाच ’ या शब्दाचें ग्रहण करून, कार्य होणें सांगितलें असल्यास, तीं पांच प्रकारचीं सूत्रे यद्भुक्तांत लागू पडत नाहीत. (व त्या सूत्राना सांगितलेलीं कार्ये यद्भुक्तांत होत नाहीत.) ”

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा स्वरूपेण दित इत्यादिपदेन च । हन्ति यत्ति घाति, सनीवन्तति सूत्रे भरेति, दीटोयुडाचि अनुदात्तदितः, दिवादिभ्यः श्यन्, एकाच उपदेशे, इत्युदाहरणानि ।

सूत्रांत अनुबन्धाचा निर्देश दोन प्रकारांनीं केला जातो. (१) जसा पदुपादांत

अनुबन्धसहित धातु पठित आहे त्याच स्वरूपानें तो उच्चारणें, किंवा (२) 'डित' इत्यादि सामान्यपद उच्चारणें. 'हन्ति, याति वाति,' (हीं 'इविश्र्ता धातुनिर्देशे'—सू० ३२८५ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वयें होणारा कृत् इतिप् प्रत्यय धातूंना लावून त्यांचा सूत्रात निर्देश केल्याची उदाहरणे आहेत. 'हो हन्तेः' सू० ३५८ या सूत्रात 'हन्' धातूचा व 'नेगदन्द्' सू० २२८५ या सूत्रात 'या', 'हन्', व 'वा' या धातूंचा इतिप् प्रत्यय लावून निर्देश केला आहे.) 'सनीवन्त' सू० २६१८ या सूत्रात ('सृम् भरणे' या भ्वादिगणातील धातूंस शप् प्रत्यय लावून) 'भर' असा निर्देश केला आहे 'दीडो, युडाचि' सू० २५०७ (या सूत्रात 'दीड' अशा सानुबन्धक धातूचा मूल स्वरूपानें निर्देश केला आहे—म्हणजे ता धातु जसा धातुपाठात पठित आहे त्याच रूपानें त्याचा सूत्रात निर्देश केला आहे) 'अनुदात्तडित आरमनेपदम्' सू० २१५७ (या सूत्रात 'डित' हें सामान्यपद उच्चारून सामान्य रीतीनें अनुबन्धाचा निर्देश केला आहे) 'दिवादिभ्यः इयन्' सू० २५०५ (या सूत्रात 'दिवादिभ्यः' असा गणनिर्देश केला आहे) 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' सू० २२४६ (या सूत्रात 'एकाच्' या शब्दाचें ग्रहण केलें आहे) हीं उदाहरणें प्रकृत-परिभाषेची उदाहरणें होत.

द्वित्व सनाद्यन्ता इति भूयादय इति धातुत्वं च भवत्येव गुणो यद्-
लुकोरित्यादिभिर्निर्देशानित्यत्वकल्पनात् । तेन भष्माद्योऽप्यजर्घा इत्यादौ
भवति । अत एव श्वीदित इति सूत्रे कैयटे यनैकाग्रग्रहण किञ्चिदिति
पाठः ॥

('सम्यहो' सू० २३९५ या, यदन्ताचें द्वित्व होणें असें विधान करणाऱ्या, सूत्रात 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या पूर्व सूत्रातून 'एकाच' हें पद अनुवृत्त होत असून देखील—म्हणजे त्या सूत्रात एकाच' या अनुवृत्तपदाचें ग्रहण केलें असून देखील—यद्लुगन्त धातूंस) द्वित्व हातेंच, (व त्यामुळे, 'यशैकाज ग्रहण न तद्यद्लुकि' असें जें प्रकृतपरिभाषेत म्हटलें आहे तें अनित्य ठरतें.) तमंच 'सनाद्यन्ता धातव' सू० २३०४ व 'भूयादयो धातव' सू० १८ या सूत्रांन्वयें यद्लुगन्त धातूंस धातुसंज्ञा प्राप्त होतेच. ('सनाद्यन्ता धातव' या सूत्राचा असा अर्थ आहे कीं 'सद्, वदच्, फाम्यच्, वयद्, वयप् आचारहिप्, णिच्, यङ्, यक्, आय, ईयद् व णिद्' या बारा प्रत्ययांपैकीं कोणताहि प्रत्यय ज्याच्या अन्तीं असतो त्याला धातुसंज्ञा प्राप्त होते वर सांगितलेल्या प्रत्ययांपैकीं 'यद्' या प्रत्ययानें यद्लुक्चें ग्रहण होतें वरील सूत्रात 'सनाद्यन्ता' असा समुदायरूपानें—म्हणजे गणरूपानें—निर्देश केला आहे. असें असून देखील यद्लुगन्ताम्ना या सूत्रांन्वयें धातुसंज्ञा प्राप्त होते. त्यामुळे 'गणनं यस्मिंश्चित् तन्न' असें जें या परिभाषेत मागितलें आहे—'नित्य ठरतें' 'सनाद्यन्ता धातवः' हें सूत्र भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यात केलें अम.

दशमुळें, कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं अशा प्रमाणात केलेल्या सूत्रा-वयें यद्-
 लुगन्ताला धातुसज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. वास्तविक या सूत्राचें प्रयास्यमान कर-
 णांरें भाष्य सिद्धान्तीची उत्ति नमून एकदेशाची उत्ति आहे. तथापि तें भाष्य सिद्धान्ती-
 ची उत्ति आहे असें मानलें तरी, 'भूवादयो धातव' या सूत्रानें यद्दलुगन्ताला
 धातुसज्ञा प्राप्त होते. धातुपाठात 'भू सत्तायाम्' हा धातु प्रथम उच्चारला आहे व
 'वा' धातूचाहि धातुपाठात अदादिगणामध्ये निर्देश केला आहे. तसेंच अदादिगणाच्या
 शेवटीं धातुपाठात 'चर्करीत च' हें गणसूत्र पठित केलें आहे व 'यद्दलुगन्तमदादं
 बोध्यम्'—म्हणजे यद्दलुगन्त धातु अदादिगणात अतर्भूत आहे असें समजावें—असा
 त्या गणसूत्राचा दीक्षितानी अर्थ केला आहे सारांश 'भूवादयो धातव' या सर्व-
 गणांचा उच्चार करणाऱ्या सूत्रानें यद्दलुगन्ताम धातुसज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळें,
 'गणेन यत् निर्दिष्टं तद्यद्दलुकि न' असें जें प्रकृतपरिभाषेत म्हटलें आहे तें अनित्य
 ठरतें हें उघड आहे.) तसेंच 'गुणो यद्दलुको' सू० २६३० इत्यादि सूत्रावरून
 देखील हें स्पष्ट होतें कीं प्रकृतपरिभाषेत सांगितलेला ('पन्धेतानि न यद्दलुकि' हा)
 निषेध अनित्य आढे असें मानलें पाहिजे ('गुणो यद्दलुको' या सूत्राचा अर्थ
 असा आहे कीं 'अभ्यासस्य गुण स्यात् यटि यद्दलुकि च' व या सूत्राचा असा अर्थ
 असल्यामुळें हें स्पष्ट हातें कीं, यद्दलुकात द्विव होतें वास्तविक ही परिभाषा नित्य
 मानल्यास, वर सांगितल्याप्रमाणें, 'मन्यटो' या सूत्रान 'एकाच' हें पद अनुरक्त अस-
 ल्यामुळें, यद्दलुगन्त धातूला द्विव होऊ नये, वण द्विव होत असल्यामुळें ही परिभाषा
 अनित्य आहे असें मानणें भाग आहे.) ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेंच, 'अजधां'
 इत्यादि यद्दलुकाच्या रूपात 'भप्' होतो—म्हणजे गजगाचे जागीं घकार होतो.
 (वास्तविक ही परिभाषा नित्य असती तर, एकाचो यथो भप्' सू० २२६ या सूत्रान
 'एकाच्' या शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, यद्दलुकाच्या रूपांत सप्भाव द्वावभाव
 नका होना 'अजधां' हें 'गृह्' धातूच्या यद्दलुकाच्या लटाचें द्वितीयपुरुषाचें
 पञ्चवचन आहे व या रूपाची सिद्धि बालमनोरमंत करून दाखविली आहे—वहा बाल-
 मनोरमा, द्वितीयावृत्ति पान १२१.) आणि ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेंच,
 'श्रद्धित' ७-२-१४ या सूत्रावरिल भाष्याच्या वृत्तीत कैयटानें (या परिभाषेच्या
 लूटिष करणाऱ्या) 'अत्रैकज्जगद्गण किञ्चित्' असा प्रसंग केला आहे (व त्यामुळें
 या परिभाषेचा अर्थ असा होतो कीं या परिभाषेत सांगितलेला पाच प्रकारचा निषेध
 यद्दलुकात कोठें कोठें लागू पडण नाही)

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमत्यैवा
 ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशेऽनेनाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ।

'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' सू० २२४६ या सूत्रान 'एकाच' या पदाचें
 ग्रहण केलें असल्यामुळें, प्रकृतपरिभाषेचा एक भाग—म्हणजे 'यद्येकान् ग्रहण चे' हा

भाग-ज्ञापित होतो व अशा रीतीने या परिभाषेच्या एका भागाला पाणिनीची संमति आहे असें मानतां येत असल्यामुळे, त्या पदानें संपूर्ण परिभाषा ज्ञापित होते. जर ही परिभाषा नसती तर, धातुपाठांत पठित असलेल्या सर्व अनेकाच् धातु उदात्तच असल्यामुळे, 'एकाच्' या पदाचें ग्रहण स्वर्थ ठरले असतें हें उघड आहे. (धातुपाठांत जे अनेकाच् धातु पठित आहेत ते सर्व उदात्त असल्यामुळे, 'उपदेशेऽनुदात्तात्' एवढेच जरी सूत्र पाणिनीनें केले असते तरी इडागमनिषेध अनेकाच् धातूंना लागू पडलाच नसता व तो केवळ अनुदात्त एकाच् धातूंना लागू पडला असता, असें असल्यामुळे, 'एकाच् उपदेशे' या सूत्रांत केलेलें 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण स्वर्थ ठरूं पाहतें. पण ज्या सूत्रात 'एकाच्' या पदाचें ग्रहण केले असतें तीं सूत्रे यद्गुकात लागू पडत नाहींत अशी प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे व यद्गुकांत इडागमनिषेधाचें सूत्र लागणें ह्मत्त असल्यामुळे, त्या सूत्रात केलेलें 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण स्वर्थ ठरत नाहीं, व अशा रीतीनें, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ते पद चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेच्या एका अंशाचें ज्ञापक ठरतें, व त्यामुळे ही संपूर्ण परिभाषा पाणिनीस मान्य होती असें अनुमान करण्यास काहीं हरकत नाहीं असें जे वैयाकरण ही परिभाषा पठित करितात त्याचें ग्रहणें आहे.)

तदपि न ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । एकाज्ग्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमाय-
द्यक्तत्वाच्च । न च वधिस्स्यान्नुपदेश एकाजेवेतिवारूपम् । साक्षादुपदेश-
म्भवेनैतद्विषये स्था युपदेशाग्रहणादुपदेशाच्चच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च । किं
चोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम् । अत एव जागरितवान्तिवादाद्युपदेश उगन्तव्य-
मादाय श्रुतः कितीतीणनिषेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्या-
दाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम् ।

पण ही परिभाषा देखील स्वीकारार्ह नाहीं, कारण ती भाष्यात फोंटहि पठित (किंवा ध्वनित) केली नाहीं. (आणि 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत केलेलें जें 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानलें आहे तें) एकाच् ग्रहण, (' हन्' या धातूचे ठिकाणीं होणाऱ्या) 'वध' या आदेशास इडागम निषेध लागू न पडावा याकरितां, करणें आवश्यक होते. (ज्या स्थानीचें जाणें 'वध' हा आदेश होणें सांगितलें आहे तो मूळ स्थानी-ह्मणजे 'हन्' हा धातु-धातुपाठात अनुदात्त पठित असल्यामुळे, 'वध' हा आदेश, स्थानिसाम्यानें, अनुदात्त झाल्य अमता, व 'उपदेशेऽनुदात्तात्' एवढेच जर सूत्र बेंलें असतें तर, तो आदेश ह्मत्तक अमून देखील, त्याला इडागमनिषेध लागू पडला असता तो निषेध त्याला लागू पडण ह्मत्त नसल्यामुळे, परील सूत्रांत 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण बेंलें आहे, व 'वध' ह्मत्तक असल्यामुळे, त्याला इडागमनिषेध लागू पडन नाहीं सारास घरील सूत्रांत 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण स्वर्थ ठरत नसून अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें पद प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं, व ज्या ज्ञापकाच्या आधारावर प्रकृतपरि-

भाषा मानली आहे तें या परिभाषेचे ज्ञापक ठरत नव्हतामुळे व दुसरे कोणतेहि ज्ञापक उपलब्ध नव्हतामुळे, ही ज्ञापकज्ञान्य परिभाषा स्वीकारता येत नाही अथवा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) या 'वध' आदेशाचा स्थानी जो 'इन्' धातु आहे तो उपदेशांत-म्हणजे धातुवाटांत-पुढाच पठित असल्यामुळे, त्याचे जगती होणाऱ्या 'वध' या आदेशाच्या देखील 'पुढाच उपदेश' हे ह्दागमनिषेधे मध्ये लागू पडत (व तो द्वयस्वर असून देखील त्याला ह्दागम होऊं शकणार नाही)-असे कोणी म्हटल्यास ते झगण बरोबर नाही; कारण (हने वध निदि) या साक्षात् पठित सूत्राने 'वध' या आदेशाचे (द्वयस्वर रूपाने) ग्रहण होऊं घाटा असल्यामुळे, त्याच्या स्थानीच उया उपदेशांत-धातुवाटांत-ग्रहण केले आहे तो उपदेश त्याचे दिशणी लागत अयोग्य आहे, व दुसरे असे की तो उपदेशांत साक्षात् पुढाच रूपाने पठित आहे त्यालाच 'पुढाच' म्हणता येत. (' इन् ' धातु धातुवाटांत पुढाच रूपाने पठित केला आहे, पण त्याचे दिशणी होणारा 'वध' हा आदेश ' इन् वध निदि ' या साक्षात् पठित सूत्रांत द्वयस्वररूपाने पठित केला आहे, आणि या साक्षात् पठित सूत्राने 'वध' चे द्वयस्वररूपाने ग्रहण होऊं नसून देखील, त्याचा स्थानी 'इन्' धातुवाटांत पुढाचरूपाने पठित आहे पणग्रन्थामुळे, तो स्थान्युपदेश आदेशाचे दिशणी लागू वरणे अपोष्य आहे 'वध' हा आदेश उपदेशांत द्वयस्वररूपाने पठित असल्यामुळे त्याचा स्थानी पुढाच आहे पणग्रन्थरूपाने त्याला पुढाच मानता येत नाही जो पुढाच रूपाने साक्षात् पठित आहे त्यालाच 'पुढाच' ही भंता प्राप्त होऊं शकते 'वध' हा द्वयस्वररूपाने पठित असल्यामुळे त्याला कोणत्याहि स्थाने पुढाच मानता येत नाही आणि म्हणून 'पुढाच उपदेश' या सूत्रांत 'पुढाच' या पदाचे ग्रहण असावित्ता केले आहे की तें पद उत्तरसूत्रांत-म्हणजे 'अयुक्त चिति' सू० १३८१ या सूत्रांत-अनुवृत्त खावे, व तें पद उत्तरसूत्रांत अनुवृत्त होत असल्यामुळेच, 'जागृ' हा धातु उपदेशांत उगम्य असा पठित केला असून देखील, त्याला 'अयुक्त चिति' या सूत्राने मागित् केला इत्थिनेषध लागू पडत नाही व 'जागरितवान्' इत्यादि रूपे मिद होताना, (जर 'पुढाच उपदेश' या सूत्रांत 'पुढाच' हे पद घातले नसते तर, 'अयुक्त चिति' या सूत्रांत त्या पदाचा उच्चार केवळ नवग्रन्थामुळे ते सूत्र द्वयस्वर उगम्य धातुय देखील लागू पडले असतें, व 'जागृ' या अनेकाच उगम्य धातुपुढे 'जन्य' हा चित्प्रत्यय आला असता, त्या प्रत्ययाला ह्दागम झाल्य नसता व 'जागरितवान्' इत्यादि इष्ट रूपे मिद होऊं शकणी नसती म्हणून 'पुढाच उपदेश' या सूत्रांत 'पुढाच' या पदाचे ग्रहण करावे लागत व असा स्थिति देखील तें पद चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें ग्रन्थपरिभाषेच ज्ञापक मानता येत नाही. 'अयुक्त चिति' या सूत्रांत जती 'पुढाच उपदेश' या सूत्रांत 'पुढाच' या पदाची अनुवृत्ति केले आहे त्याच

‘ प्रमाणं त्या सूत्रांतून) ‘ उपदेशे ’ या पदाची देखील अनुवृत्ति केली आहे व ती अशा करितां केली आहे कीं ‘ स्तीर्णम् ’ इत्यादि स्थलीं इदंनिषेध लागू पडावा असें (‘ एकाच उपदेशे ’ ७-२-१० या सूत्रावरील) भाष्यांत सांगितलें आहे. (‘ स्तृ ’ धातुपाठांत उगन्त असा पठित आहे; पण जेव्हां ‘ क्त इद्वातोः ’ सू० २३९० या सूत्रानें ‘ स्तृ ’ यांतील ककाराचे जागीं इकार होतो व ‘ उरण्परः ’ सू० ७० या सूत्रानें तो इकार रपर होतो तेव्हां ‘ स्तृ+त् ’ अशा स्थितींत ‘ स्तिरु+क्त ’ असें रूप होऊन ‘ स्तृ ’ धातूचें उगन्तत्व नष्ट होतें, व मूळ ‘ स्तृ ’ धातूचें स्वरूप बदलून त्याचें ‘ स्तिर् ’ असें रूप झाल्यामुळे, ‘ ध्युक्त किति ’ या सूत्रात ‘ एकाच उपदेशे ’ या सूत्रांतून ‘ उपदेशे ’ या पदाची अनुवृत्ति केली नसती तर, तत्प्रत्ययाला इडागम झाला असता व ‘ स्तीर्णम् ’ असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकलें नसतें. पण त्या सूत्रात पूर्वं सूत्रांतून ‘ उपदेशे ’ हें पद अनुवृत्त केलें असल्यामुळे व ‘ स्तृ ’ हा धातु उपदेशात्-धातुपाठांत-उगन्त असा पठित असल्यामुळे, जरी तत्प्रत्यय लावला असता त्याच्या रूपांत फरक पडतो तरी, ‘ त् ’ या कित् प्रत्ययाला इडागम होत नाही व ‘ हलि च ’ सू० ३५४ या सूत्रानें ‘ स्तिर् ’ यांतील इकाराचा दीर्घ होऊन व ‘ रदाभ्याम् ’ सू० १०१६ या सूत्रानें निष्ठाप्रत्ययाचे जागीं नकार होऊन व ‘ रपाभ्या नो ण ’ सू० २३५ या सूत्रानें त्या नकाराचें णाव होऊन ‘ स्तीर्ण ’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें.)

न च भाष्ये यद्दलोपे वैभिदितेत्यादाविद्विप्रवृत्त्यर्थमुपदेशोऽनुदात्तादे-
काचः श्रूयमाणादद्वादित्यर्थे स्मरित्प्रतिषेधो घक्तव्यो विभित्सतीति दोषो-
पन्यासवचनलुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः । यद्दलोपेत्यादिभाष्यं तूपक-
मोपसंहारवलेन न यद्दलुग्निरयम् । किंच तस्य तद्विषयकत्वे यद्दलोपे
स्थानिवत्त्वस्येव यद्दलुक्पुण्याप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् । इद्वि-
षये यद्दलुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र
दोषानुपन्यासेनादोषात् । अन्यथैकाज्ग्रहण किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्र
जागत्यर्थमिह च वध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनतापत्तेः ॥

(या पंक्तीतील ‘ न च भाष्ये यद्दलोपे ’ पासून ‘ न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् ’ पर्यंत शंकाग्रन्थ आहे व बाकीच्या पंक्तीत त्या शकेचें उत्तर दिलें आहे. ग्रन्थकारानें पूर्वी असें म्हटलें आहे कीं प्रकृतपरिभाषेचा भाष्यात कोठेंहि उल्लेख केला नसल्यामुळे ती स्वीकाराई नाही. यावर दाकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं जरी ही परिभाषा भाष्य-
कारांनीं साक्षात् पठित केली नाही तरी ती भाष्यशारास मान्य होती, व ती आपलें म्हणणें सिद्ध करण्याकरितां भाष्याचा दाखला देतां.) ‘ वैभिदिता ’ इत्यादि स्थलीं यद्दलोप झाला असता इडागम पडावा याकरितां ‘ एकाच उपदेशे ’ या सूत्राचा जर

होणार कसे ? सारांश भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य असल्यामुळेच त्यांनीं यद्गु-
कात दोष दाखविला नाहीं व बरील भाष्यावरून भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य
होती हें ध्वनित होतें, असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. यावर कोणी अशी
शंका करील कीं बरील भाष्य यद्गोप व यद्गुक् या दोहोंच्या संबंधाचें भाष्य
असल्यामुळे भाष्यकारांनीं बरील भाष्यात जो दोष दाखविला आहे, व दोषनिवा-
रणार्थ जो उपाय सुचविला आहे तो केवळ यद्गोपासंबंधानें नसून यद्गुका-
संबंधानें देखील आहे. या शंकेवर शंकाकाराचें असे उत्तर आहे कीं) बरील भाष्यात
जसा विषयोपक्रम व विषयोपसंहार केला आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं तें भाष्य
केवळ यद्गोपासंबंधाचेंच आहे. (एखाद्या प्रकरणाचें तात्पर्य काय आहे याचा निर्णय
करण्याकरिता 'उपक्रमोपमहारादभ्यासेपूर्वताफलम्' हीं जीं पाच साधनें सांगितलीं
आहेत त्यापैकी ' उपक्रम ' व ' उपसंहार ' हीं मुख्य साधनें आहेत. बरील भाष्यात
भाष्यकारांनीं ' किं पुनः कारणमेवं विज्ञापन उपदेशेऽनुदात्तादेशाच्च ध्रुवमाणादिति। यद्
होपार्थम्। यद्गोपे मा भूदिति ' असा उपक्रम करून, ' अकारेण न्यक्कीहस्ताच्च भवि-
ष्यति । ननु च होपे वृत्ते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्द्वयवधानमेव । ' असा
रीतीनें उपसंहार केला आहे. उपक्रम व उपसंहार केवळ यद्गोपासंबंधानेंच असून
त्या भाष्यात यद्गुकासंबंधानें मुख्येंच चर्चा केली नाहीं व ' यद्गुक् ' असा शब्द
देखील वापरला नाहीं. म्हणून तें भाष्य यद्गुकासंबंधानें देखील लागू पडतें असें मानणें
अयोग्य आहे.) दुसरें असें कीं बरील भाष्याचा विषय यद्गुक् देखील होता असें मानलें
तर, जसा यद्गोपाच्या विषयांत स्थानिवद्भाव मानून दोषनिवारणाचा उपाय भाष्य-
कारांनीं सुचविला आहे तसा शोभताहि उपाय यद्गुकाच्या विषयात सुचविला नस-
ल्यामुळे, त्या भाष्यांत न्यूनतादोष येण्याची आपत्ति येते. (' एकाच्च उपदेशे ' या
सूत्रावरील भाष्यात सिद्धान्त सांगतानेलेलीं भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं त्या
सूत्रातील ' उपदेशे ' हें पद केवळ ' अनुदात्तात् ' या पदाचें विशेषण न समजतां,
' एकाच्चः ' व ' अनुदात्तात् ' या दोन्ही पदांचें विशेषण समजावें, व तसें मानल्यास
सूत्रार्थ असा होतो कीं ' उपदेशे एकाच्चः उपदेशे अनुदात्तात् धातोः परस्य वलाद्या-
र्थाध्यातुम्यप्यस्य द्वागमो न भवति. ' या अर्थांन्वयें ' वेभिद्रुता ' या स्थळीं पूर्वी
संज्ञितव्याप्रमाणें ' यस्य ह्यः ' व ' अतो क्तेः ' या सूत्रांनीं चक्रास्त्य व अकारास्त्य
गोप होऊन ' वेभिद्रुता ' अशी स्थिति शास्त्रावर, ' भिद् ' या एकाच् व अनुदात्त
धातूवुद्धे ' सा ' हा वलादि आर्थाध्यातुम्यप्य आला असल्यामुळे त्याला द्वागमनिषेध
पावतो व त्याला द्वागम न केल्यास, ' वेभिद्रिता ' असें द्रष्टव्य सिद्ध होऊं द्यावत
नाहीं. यावर भाष्यकार असें म्हणतात कीं ' भिच्च ' यांनीं चक्रास्त्य व अकारास्त्य
जरी स्वेप ह्याला आहे तरी ' भच्च परस्मिन् पूर्वविधौ ' सू० ५० या सूत्रान्वयें भच्च-
राचे जागीं ह्यालेला स्वेपन्वी आदेश स्थानिवद्भावानें अकाराच आहे असें मानतां येतें,
य त्यामुळे ' भिद् ' या एकाच् व अनुदात्त धातूमध्ये व ' ता ' या प्रापणामयें अकार-

राचे व्यवधान असल्यामुळे, 'ता' या प्रत्ययान्त इडागम होण्यांत काही अडचण येत नाही व 'येभिदिता' असे इष्टरूप मिळू शकते. पण यद्गुळांत यदाचा लुक् होतो व 'न लुमताहस्य' सू १६३ हे सूत्र असल्यामुळे, तशा ठिकाणी स्तोपरूपी अजादेश त्यानि-
पदावानें अकाराचे व्यवधान राहत नसल्यामुळे 'ता' प्रत्ययान्त इडागम होऊं शकत नाही, पण इडागम होणें तर इष्ट आहे, तरी पण भाष्यकारांनीं घरील भाष्यात यद्गुळाच्या रूपांत इडागम होण्याकरितां कोणताहि उपाय सुचविला नाही, म्हणून जर घरील भाष्य यद्गुलोपाख्या व यद्गुलुकाराच्या संभंजाचे आहे असे मानलें तर, यद्गुलुकाराच्या रूपांत, घर सांगितल्याप्रमाणें, जो दोष उद्भवतो त्या दोषाचे निवारण काण्याकरितां कोणताहि उपाय सुचविला नसल्यामुळे, त्या भाष्यांत न्यूनतादोष येऊं पाहिजे पण भाष्य दोषयुक्त आहे असे मानलें अथवा आहे, व भाष्यकारांत प्रकृतपरिभाषा मान्य होती हे मानल्याशिवाय त्या न्यूनतास्वी दोषाचे निवारण होऊ शकत नाही. म्हणून भाष्यकारांत ही परिभाषा मान्य होती असेच मानलें पाहिजे असा दावाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथे शंकाग्रन्थ मर्याद व यापुढें ग्रन्थकार या शकेंचें असे उत्तर देतात की) इडागममहित यद्गुळाचा प्रयोग मागेत केलेहि होत नाही, व वैदिक प्रयोगांत (' सर्वे विषयश्चन्द्रसि विरक्तवन्ते ' प ३५ अशी परिभाषा असल्यामुळे) सर्वत्र कांय विरक्तवत्कृत होत असतात. त्यामुळे भाष्यांत यद्गुलुकासंगीतं जरी दोष दाखविला नाही तरी तें भाष्य न्यूनतादोषयुक्त आहे असे मानता येत नाही (सारांश जर भाषेंत इडागममहित यद्गुळाचा प्रयोग असता तर घरील भाष्यात न्यूनतारूप दोष लागू पडला असता पण तसा प्रयोग मागेत होत नसल्यामुळे, भाष्यकारांत यद्गुलुकाच्या रूपांमध्ये इडागम होण्याकरितां उपाय सुचविण्याची काही गरज नव्हती, आणि म्हणून घरील भाष्य न्यूनतादोषयुक्त राहत नाही.)

न चार्धधातुकाक्षितधातोरैकाच इति विशेषणम् । एष च विभिन्-
तीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरैकाचत्वमस्त्येव उत्तरखण्डेऽस्तिवचत् ।
एतच्च दयतेरिति सूत्रे माथ्ये स्पष्टम् ॥ एवं च प्रकृतमाप्यासद्गतिरिति
वाच्यम् । आक्षेपे आक्षितस्यान्यथे च मानामाचात् । अङ्गत्वं तु विदिष्टप-
थेपेकाच्चो हे, इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तिरुयितं च तनादिशेषे रादेन्दुदो-
खरे । धातुत्व तूत्तरखण्ड एव ।

(या पर्वांत ' आर्धधातुकाक्षितधातो ' येथून ' एवं च प्रकृतमाप्यासद्गति ' पर्यंत शंकाग्रन्थ आहे व यादीच्या संदर्भात त्या शकेंचें उत्तर दिलें आहे. शंकाग्र अशी शंका करतो की ' एकाच उपदेशे ' हे सूत्र ' धातो ' या अपिस्तरांत पठित नसून अङ्गधिकांतांत पठित असल्यामुळे, जरी त्या सूत्रांत ' धातो ' हे पद अनुवृत्त होऊ शकत नाही तरी, आर्धधातुकाग्रन्थ यातूनच होत असल्यामुळे आणि असा

रीतीन आर्धधातुकप्रत्ययाला धातूची आकाशा असल्यामुळ, त्या आकाशाची पूर्ति होण्यानरिता आर्धधातुकप्रत्यय असा शब्द उच्चारताक्षणीच) आर्धधातुकप्रत्ययान धातु आक्षिप्त होतो व तशा धातो ' या आक्षिप्त पदाच ' एकाच ' हें विशेषण होतें (व त्यामुळें सूत्रार्थ असा हातो का उपदेशांत जो धातु अनुदात्त पठित आहे तशा एकाच धातूपुढ वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आल्यास त्याला इडागम हात नाही, व असा त्या सूत्राचा अर्थ कला म्हणजे) ' विभित्सति ' इत्यादि स्थलीं उत्तरखण्डात असणारा धातु एकाचच सापडता (व त्यामुळ त्या स्थलीं सन्प्रत्ययाला इडागम होऊ शकत नाही व इष्टरूप सिद्ध होत ' अस् ' धातूच द्विवचन करून ' अस् अस् ' अशा स्थिति झाली असता उत्तरखण्डात असल्या) ' अस् ' जसा धातु मानला जातो तसे याठिकाणीं समजावें (—म्हणजे ' भिद् भिद् + सन् + ति ' या स्थलीं उत्तरखण्डात असलेला जो ' भिद् ' तो धातु मानला जातो व तो धातुपाठात अनुदात्त पठित अस त्यामुळें आणि ता एकाच असून त्याच्यापुढ वलादि आर्धधातुक ' सन् ' प्रत्यय आला असल्यामुळ, त्या प्रत्ययाला इडागम होत नाही) ' द्यतोर्दिग ' ७ ४ ९ या सूत्रा वरील भाष्यात ह सांगितल आहे कीं जो उत्तरखण्डात असता तो धातु समजावा असें असल्यामुळें ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रातील वरील भाष्य अमगत ठरत, (कारण ' सनि इदप्रतिपद्यो वक्तव्य ' ह वचन पठित कराव लागेल असें त्या भाष्यात म्हटल आहे वास्तविक ' एकाच उपदेशे ' या सूत्राचा जा नुक्ताच खर अर्थ दिला आहे ता बरोबर मानल्यास, तसें वचन पठित केलें पाहिजे असें म्हणण्याची काहींच गरज नव्हती, आणि म्हणून त भाष्य अमगत ठरतें यथें शत्रुघ्नसपला आता ग्रन्थकार या शकवर असें उत्तर देतात कीं) ह म्हणण बरोबर नाही (कारण ' एकाच उपदेशे ' ह सूत्र धातुधिकांरात पठित नसल्यामुळ त्या सूत्रात) ' धातो ' हें पद आक्षिप्त करण्यास व त्या आक्षिप्त पदाचें ' एकाच ' हें विशेषण मानण्यास काहींच प्रमाण नाही (वास्तविक त सूत्र अडाधिकांरात पठित असल्यामुळ त्या सूत्रात ' अद्भस्य ' हें पद आक्षिप्त हाऊन ' एकाच ' हें त्याचें विशेषण होणें योग्य आहे) व अद्भसज्ञा साम्यास धातूलाच होत असते असें ' एकाचा द्वे प्रथमस्य ' ६ १ १ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे व शोदेन्दुशेखरात तनादिगंगाच्या शेवटीं या सध्याचें निरूपण केलें आहे मात्र धातु उत्तरखण्डातच असतो—म्हणजे उत्तरखण्डालाच धातुसज्ञा असते (सारांश ' एकाच उपदेशे ' हें सूत्र अडाधिकांरात पठित असल्यामुळें ' एकाच ' हें पद ' धातो ' याच विशेषण न मानतां ' अद्भस्य ' याचेंच विशेषण मानलें पाहिजे, आणि जरी उत्तर खण्डाला धातुसज्ञा होत असते तरी धातूच्या साम्यास शब्दस्वरूपाला अद्भसज्ञा होत असल्यामुळ, व ' विभिद् + सन् + ति ' या उग्राहरणान ' सन् ' या वलादि आर्धधातुक प्रात्ययापूर्वी असलेल ' विभिद् ' ह अद्भ अनेकाच् असल्यामुळ, या स्थलीं सनाला इडागम पावतो, व त्याला इडागम कल्यास, ' विभित्सति ' अस

इष्टरूप सिद्ध होऊं शकणार नाही, आणि म्हणूनच ' सति इष्टप्रतिषेधो वक्तव्यः ' असें वचन पठित करावें त्यागेल असें भाष्यकारांनीं पूर्वभाषांत म्हटलें आहे. त्या भाष्यांत फोडेंहि परस्पर विरोध दिवून नाही आणि म्हणून तें भाष्य अभंगत ठरतें हें म्हणणें अयोग्य आहे. हें स्पष्ट कीं, सिद्धान्तपक्ष सांगितेकीं उत्तरभाष्यांत, ' एकाच उपदेशो ' हें पद ' एकाचः ' व ' अनुदात्तात् ' या शोडांचेहि विशेषण मानून, ' सति इष्टप्रतिषेधो वक्तव्यः ' हें वचन पठित करण्याची आज्ञा देऊन नाही असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. तथापि हा सिद्धान्तपक्ष जरी सांगितला नवता तरी त्याच्या पूर्वीच्या भाष्यांत परस्परविरुद्धत्वारूप दोष आढळून येत नव्हतामुळे तें भाष्य देखील सुसंगत ठरतें असा प्रत्यक्षापासून म्हणण्याचा आशय आहे.)

अत एवैकाद्यो वसो भविति सूत्रे धानोरवयवस्यैकाद्य इति ' अथ-
करणेनान्वये गर्धपित्तिदिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्था इति ।

उत्तरपण्डाला धातुर्मज्ञा भवति म्हणूनच (' हादेशान्तोर्थ ' ८-१-३२ या सूत्रावरील भाष्यांत) ' एकाचो वसो भव् ' या सूत्रातील ' एकाचः ' या पदार्थाचा ' धातोः ' या अनुवृत्त पदार्थाचा ' धातोः अवयवस्य एकाचः ' असा वैयर्थ्यद्वयाने अन्वय करण्याचें प्रयोजन भाष्यकारांनीं हें सांगितलें आहे की ' गर्धम् ' हें रूप सिद्ध व्हावें, आणि तसा अन्वय करण्याचें प्रयोजन सांगिताना ' अजर्थाः ' हें जें प्रसिद्ध रूप आहे त्या रूपाची सिद्धि व्हावी असें भाष्यकारांनीं म्हटलें नाही. (' प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलनिष्ठस्य ' या गणसूत्रान्वये ' गर्धम् ' या प्रातिपदिकस्य ' लङ्कारेण तदाचष्टे ' या अर्धामप्ये गित्प्रारवय केला अमतां, ' गर्धमङ्गिष् ' या गित्प्रान्तात् ' सनाद्यन्ता धातवः ' सू० २३०४ या सूत्रान्वये धातुर्मज्ञा प्राप्त झाल्यावर, तसा नामधातुहून ' विप् च सू० २९८३ या सूत्रानें विप् प्रारवय केला अमतां, ' टिः ' सू० १७८६ या सूत्रानें ' गर्धम् ' यांतील ' टि ' या-म्हणजे अकाराद्या-लोप होऊन, व ' गैरिति ' सू० २३१३ या सूत्रानें जिलोप व ' वेरपूजस्य ' सू० १७५ या सूत्रानें ' विप्-न् ' लोप होऊन ' गर्धम् ' असें प्रातिपदिक होतें. याचा ' मु ' हा विभक्ति-प्रत्यय लावला असता ' गर्धमन्-सु ' असा स्थितान्, ' एकाचो वसो भव् ' सू० १२६ या सूत्राचा ' एकाचः इत्यन्तस्य धातोः वसो भव् भवति ' असा सामानाधिकरण्यानें-म्हणजे ' एकाचः ' हें ' धातोः ' या अनुवृत्त पदार्थाचें विशेषण करून-अन्वय केल्यास, ' गर्धम् ' हा नामधातु अनेकाच् अमस्यामुळे, त्याचा तें सूत्र लागू पडणार नाही व अप्रभाव-म्हणजे ' दम् ' यांतील दकाराचा धकार-होणार नाही. तो व्हावा म्हणून भाष्यकारांनीं ' धातोः अवयवः यः एकाच् इत्यन्तः तदवयवस्य वसः स्थाने भव् भवति ' असा वैयर्थ्यद्वयाने-म्हणजे ' धातोः ' ही अवयवगुणी मानून-अन्वय केला आहे, व तसा अन्वय केला असल्यामुळे, ' गर्धम् ' असें रूप होऊन व ' वाऽवसाने ' सू० २-६ या सूत्राने अकाराचा विह्वल्येकरून धकार होऊन ' गर्धम् ' असें रूप सिद्ध होत ' अजर्थाः ' हें ' गृध्र अभिकारुपाय् ' या दिवादिगर्धान्ति

धातूच्या यद्गुकाच्या लटाचे मध्यमपुरषाचे एकवचन आहे. येथे 'सन्वटोः' सू० २३९५ या सूत्रानें द्विव होऊन, व 'इलादिः शेषः' सू० २१७२ या सूत्रानें अभ्यासांतील धकाराचा लोप होऊन, व 'उरत्' सू० २२४४ या सूत्रानें अभ्यासांतील ऋकाराचे जागी अकार होऊन 'अ+जगृध्+स्' अशी स्थिति झाली असतां, 'रुमिही च लुकि' सू० २६५२ या सूत्रानें 'ज' या अभ्यासाला 'ऋक्=र्' हा आगम होऊन, व 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्रानें 'गृध्' यांतील ऋकाराला गुण होऊन, व 'हल्ङ्याभ्यः' सू० २५२ या सूत्रानें 'स्' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'अजरगर्ध्' अशी स्थिति होते. या म्यली 'गर्ध्' हा उत्तरखण्डांत असणारा झपन्त एकाच् धातूच आहे आणि म्हणून भाष्यकारांनीं 'पृक्षाचो वशो भप्' या सूत्राचा वैयधिकरणानें अन्वय करतेंवेळीं 'अजर्धाः' हें प्रसिद्ध उदाहरण तसा अन्वय करण्याचें प्रयोजन आहे असें म्हटलें नाहीं. जर 'गर्ध्' हा उत्तरखण्डांतील धातूचा अवयव असता तर तें उदाहरण भाष्यकारांनीं दिलें असतें. प्रकृत उदाहरणांत सामानाधिकरणानें अन्वय करून देखील भप्भाव होऊ शकतां, व तसा भप्भाव केल्यावर 'अजरगर्ध्' अशी स्थिति झाली असतां 'ह्रस्वो जशोऽगते' सू० ८४ या सूत्रानें अन्य धकाराचा दकार होऊन, व 'दश्च' सू० २४६८ या सूत्रानें त्या दकाराचा रकार होऊन 'अजर्धर्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'रो रि' सू० १७३ या सूत्रानें पूर्ववकाराचा लोप होऊन व 'दलोपे' सू० १७४ या सूत्रानें 'घर्' यांतील अकाराचा आकार होऊन, व 'खरबसानयोर्विसर्जनीयः' सू० ७६ या सूत्रानें अन्त्य रकाराचा विमर्ग होऊन 'अजर्धाः' हें प्रसिद्ध रूप सिद्ध होतें. वरील विवेचनावरून हें सिद्ध होतें की, भाष्यकारांनीं म्हटल्याप्रमाणें, उत्तरखण्डालाच धातुसंज्ञा आहे व पूर्वोत्तरखण्डरूप समुदायाला बहुसंज्ञा आहे. जर द्विवचन केल्यावर साभ्यास समुदायाला धातुसंज्ञा होत असती तर भाष्यकारांनीं 'पृक्षाचो वशो भप्' या सूत्राचा वैयधिकरणानें अन्वय करण्याचें प्रयोजन सांगताना, 'अजर्धाः' या प्रसिद्ध २५ची सिद्धि होणें हें प्रयोजन आहे असें सांगितलें असतें, व 'गर्धप्' या अप्रसिद्ध रूपाची सिद्धि होणें हें प्रयोजन आहे असें म्हटलें नसतें)

अजर्धा येभिर्दीर्घाद्यादौ क्षम्यनाद्यस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन यद्गुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति ॥ छन्दस-
त्यादेव क्षयान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेवदृष्टानामभावो बोध्यः ॥
भाषायां तु तादृशानामभाव एव । द्वित्याद्यादिनिर्देशास्तु 'भवतेर' इत्यादि-
सूत्रस्थतन्निर्देशवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

'अजर्धाः, येभिर्दीर्घा' इत्यादि यद्गुकांच्या रूपांत 'इयन्, भम्' इत्यादि विकरणे होत नाहींत याचें कारण हें आहे कीं 'चर्करीतम्' असा अदादिगणांत पाठ असल्यामुळे, इतर गणांत होणाऱ्या विकरणांची यद्गुकांत प्राप्ति होत नसल्यामुळे,

तशीं विकरणें यड्लुकात होत नाहींत (' चर्करीतम् ' ही यड्लुकाची सज्ञा असल्यामुळे, यड्लुगन्त धातु अदादिगणात अन्तर्भूत होतात, व तशा धातूना ' कर्तरि शप् ' सू० २१६७ या सूत्रांनै शप्विकरण लागून ' अदिप्रभृतिभ्य शप् ' सू० २४२३ या सूत्रांनै त्या शप्चा लुक् होतो आणि म्हणून यड्लुगन्त धातु लुग्विकरण समजल जातात साराश यड्लुकात गणप्रयुक्त कार्ये होत नाहींत याचें कारण प्रकृतपरिभाषा नसून ते धातु लुग्विकरण आहेत हें होय ' श्तिष्ठा शपानुबन्धेन ' या प्रकृतपरिभाषेत सांगितलेल्या कार्यांचा अभाव वेदातील यड्लुकाच्या रूपात जेथे आढळून येतो तेथे देखील त्या कार्यांच्या अभावाला प्रकृतपरिभाषा कारण नसून, ' सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्ते ' प. ३५ ही परिभाषा कारण आहे अम ग्रन्थकार आता सांगतात) वेदात आढळणाऱ्या यड्लुकाच्या रूपात जेथे इतर कार्यांचा अभाव दिसून येतो तेथे तीं रूपे वैदिक असल्यामुळे (व वैदिक ग्रंथांवात सर्व कार्ये विकल्पेंकरून होत अम ह्यामुळे) तसा अभाव दिसून येतो पर्यायीय सूत्रात ' श्तिप् ' किंवा ' शप् ' प्रत्यय लावून जेथे धातूचा निर्देश केला आहे तथ तो कोण य हि विशेषप्रयाजनाच्या सिद्धी करिता केला नसून, उपाप्रमाणें ' भवतेर ' सू० २१८१ या सूत्रात ' भू ' धातूला ' श्तिप् ' प्रत्यय लावून ' भू ' धातूचा निर्देश कोणत्याहि प्रयाजनापरिता कला नाहीं त्याचप्रमाणें, तसा निर्देश निधायोजनक-म्हणजे निरर्थक-आहे असे समजावें. (' भवतेर. ' या सूत्रात लिट् लकारामध्यें ' भू ' धातूच्या अभ्यासाचे जागीं अकार होण सांगितलें आहे म्हणून त्या कार्यांची यड्लुकात प्राप्तिच हाऊ शकत नाहीं, व तें कार्ये न होण्यास प्रकृतपरिभाषा कारण नाहीं तसेच ' अनुदाचङित आत्मनेपदम् ' सू० २१५७ या सूत्रांनै होणारे आत्मनेपदप्रत्यय यड्लुकात होत नाहींत याचें कारण ' शोषान् कर्तरि परस्मैपदम् ' सू० २१५९ हें सूत्र होय व त्या सूत्रान्वये यड्लुकाच्या रूपात परस्मैपदप्रत्ययच होतात साराश प्रकृतपरिभाषेत जीं कार्ये यड्लुकात न होणें सांगितली आहेत त्या सर्व कार्यांचा यड्लुकात अभाव इतर शीतीनें सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळे, ही ज्ञापकदृष्ट्य व भाष्यकारांनीं पाठित किंवा ध्वनित न केलेली परिभाषा मानण्याचें काहीच कारण नाहीं असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) या विषयासंबधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली नाह

परिभाषा १३२

ननु जमोचि, रघेश्च, नेट्यलिट्तीत्येव सूत्र्यता किं द्वी रघिग्रहणेनेत्यत आह—

(' रघिभोरचि ' सू० २३०२ व ' नेट्यलिटि रघ ' सू० २५१६ अशीं दोन सूत्रे न वरिता पाणिनीन वास्तविक) ' जमाञचि, रघेश्च ' व ' नेट्यलिटि ' ,

अशीं तीन सूत्रें करावयास पाहिजे होतीं (असें न करिता त्यानें वरील दोन सूत्रें करून) ' रघ ' धातूचा दोनदा उच्चार का वेळ ? (वर सांगितल्याप्रमाणें पाणिनीनें तीन सूत्रें केलीं असतीं तर तृतीय सूत्रात ' रघे ' हें पद अनुवृत्त झालेंच असतें व त्या सूत्रात पुन्हा ' रघे ' या पदाचें उच्चारण करण्याची गरज पडली नसती व पाणिनीनें केलेल्या दोन सूत्राचा जो अर्थ होतो तोच वर सांगितलेल्या तीन सूत्राचा अर्थ झाला असता असें असून देखील त्यानें दोनच सूत्रें करून " रघे ' या द्वादाचें उच्चारण दोनदा का वेलें याचें कारण कळायें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

पदगौरवाग्रागविभागो गरीयान् ॥ १३२ ॥

" सूत्रात जास्त पदें घालण्यापेक्षा अधिक सूत्रें करणें यात गौरव आहे."

प्रतिचापय भिन्नवाक्यार्थबोधकल्पनेन गौरव स्पष्टमेव । परन्तु भाष्या-
सम्मतयेम् । टाडसाति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र च इनादेशे इकारप्र-
त्याख्यान योगविभागेनैव दृढमिति यहव ॥ १३२ ॥

प्रत्येक वाक्याचा अर्थ भिन्न होत असल्यामुळे, जितकीं वाक्यें अधिक तितक्या त्यातील प्रत्येक वाक्याच्या अर्थाचा बोध करून घेण्यात क्लेश अधिक हें उघड आहे. (सारांश दोन सूत्रें करून काम भागत असता, तीन सूत्रें करणें यात गौरवदोष येतो प्रत्येक सूत्राचा अर्थ निश्चित करतरेलीं त्यात पूर्वसूत्रातून कोणकोणतीं पदें अनुवृत्त होतात हें ठरवून त्याचा अर्थ बरावा लागतो त्यामुळे जितकीं सूत्रें अधिक तितका त्याचा अर्थ निश्चित करण्यात अधिक क्लेश पडतो हें उघड आहे म्हणून सूत्रसंख्या जेवढी कमी करणें शक्य असेल तेवढी करावी, सूत्रें थोडीं मोठीं झालीं तरी हरकत नाही असें या परिभाषेचें तात्पर्य आहे आणि अशी परिभाषा असल्यामुळेच पाणिनीनें तीन सूत्रें न करितां दोनच सूत्रें केली. शक्यगौरवमूलक लौकिकन्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे व ती लौकिकन्यायासिद्ध समजावी) परंतु धन्याच र्धवापरणाचें असें मत आहे कीं ही परिभाषा भाष्यकारास समत नाही, (कारण तिचा भाष्यात कोठेहि उल्लेख केला नाही व अधिक सूत्र करण्यात गौरव आहे असें भाष्यांत कोठेहि म्हटलं नाही पणवेंच नसून) ही परिभाषा ' टाडसि ' ७११२ या सूत्रावरील भाष्याच्या विरुद्ध आहे, कारण त्या भाष्यांत ' इन ' या आदेशातील इकाराचें प्रत्याख्यान, योगविभाग घडूनच, भाष्यकारांनीं केलें आहे (मृश+टा=टृश+इन ' या रचणी ' टाडसि ' सू० २०१ या सूत्रान्वय ' टा ' ये जागी ' इन ' असा आदेश न बला तर, आट्टण ' सू० १९ या सूत्रानें होणारा गुणरुपी एकादेश होणार नाही व ' मृशग ' अम दृष्टरूप सिद्ध होणार नाही. याकरितां ' टा ' ये जागी ' इन ' असा आदेश करावा असें पाणिनीच म्हणण दिमन पण भाष्यकार म्हणतात कीं ' आटि चाप ' सू० २८९ या सूत्राचा योगविभाग घडून ' आटि च ' व ' आप '

अशीं दोन पृथक् सूत्रे केल्यास ' इन् ' या आदेशांत इकार असण्याची गरज राहत नाहीं व ' न ' असा आदेश केल्यानें देखील काम भागतें; कारण ' आदि च ' या सूत्रांत, ' बहुवचने शल्येत् ' या पूर्वसूत्रांतून ' एत् ' या पदाची अनुगुति केल्यानें त्या सूत्राचा असा अर्थ होईल कीं ' आह् '—गृह्णते ' टा '—प्रत्यय पुढें असल्यास अद्वन्त अद्वाच्या अन्त्य अकाराचे जागीं ' ए ' असा आदेश करावा व त्या अर्थान्वये ' वृक्ष+टा=वृक्षे+टा=वृक्षे+न=वृक्षेण ' असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकतें. सारास शील भाष्यावरून असें दिसून येतें कीं, एक वर्ष अधिक उच्चारण्यापेक्षां एक सूत्र अधिक करण्यांत लाघव आहे, व या मताविरुद्ध ही परिभाषा असल्यामुळ ती स्वीकारार्ह नाहीं असें बरेच वैयाकरण गृह्णतात. परंतु शील भाष्य एकदेशीची उक्ति असून ती सिद्धा-
स्तीची उक्ति नसल्यामुळें व प्रकृतपरिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध असल्यामुळें आणि भाष्यकारांनीं तिचें कोठेंहि साक्षात् प्रत्याख्यान केलें नसल्यामुळें, ' अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति ' या न्यायान्वये ही परिभाषा भाष्यकारांना मान्य नव्हती हें गृह्णणें बरोबर नाहीं, व या परिभाषेचें प्रत्याख्यान करूं नये; ' ऋत्स् ' या शिवसूत्रांतील लृकार गालग्याकरितां वार्तिशकारांनीं अनेक वार्तिकें रचून जो प्रयत्न केला आहे त्याचा उपहास करितेवेळीं भाष्यकारांनीं ' सहतो वंशस्तम्भान् लघुानुलुप्यते '—गृह्णते वेढूंचा मोठ्ठा पुंज कापून त्यांतून लहानसा पक्षी काढणें किंवा डोंगर पोखरून डोंगर काढणें—असें गृह्णें आहे. यावरून हें सिद्ध होतें कीं भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती असें गृह्णणें येत नाहीं आणि गृह्णून तिचें प्रत्याख्यान करूं नये असें इतर वैयाकरणांचें मत आहे.)

परिभाषा १३३

अर्थमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥ १३३ ॥

" (सूत्रांत) अर्थमात्रा देखील कमी केल्यानें वैयाकरणांना, पुत्र झाला असतां जसा आनंद होतो तसा, आनंद होतो. "

एआंइऐऔच्सूत्रयोर्ध्वनितेषा भाष्ये । तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव न तु मात्रालाघवविचार इति ऊकालोऽच्, अपृक्त एकालित्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे अल्पगृहणहृत्प्रहणयोर्विशेष-
विचारे संशयां हृत्प्रहणं ण्यसत्रियेति सूत्रे अणिञोरिति धाच्यमिति श्रेणि पदान्पलप्रहणे तदेकं स्यादित्येते हृत्प्रहणं ण्येति सूत्रे अणिञोरिति न धाच्यमपृक्तस्येति धाच्यमिति त्रीण्येव पदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् ।

‘एओइ ऐऔच्’ या माहेश्वरसूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा ध्वनित केली आहे (त्या भाष्याचा आशय हा आहे कीं एकमात्रिक न्दस्व एकार व ओकार असते तर पाणिनीने ‘एओइ’ या शिष्यसूत्रांत द्विमात्रिक दीर्घ एकार व ओकार यांचे उच्चारण न करितां न्हम्य एकार व ओकार यांचेच उच्चारण केलें असतें; कारण तसें केल्याने ‘एओइ’ या सूत्रांत ज्या साडेचार मात्रा आहेत त्याऐवजीं अडीच मात्रांचे सूत्र झालें असतें, व अशा रीतीने त्या सूत्रांत दोन मात्रा कमी होऊं द्याव्या असल्या. पण तसें अडीच मात्रांचे सूत्र केलें असतें तर ‘अदेह् गुणः’ या सूत्राऐवजीं ‘अदे ओ गुणः’ असें सूत्र पठित करावें लागलें असतें, कारण दीर्घ एकार व दीर्घ ओकार यांनाच गुणसंज्ञा होणे इष्ट होतें, असें जर्रां केलें असतें तरी, ‘एओइ’ या सूत्राच्या अडीच मात्रा व ‘अदे ओ गुणः’ या सूत्रांतलं दीर्घ ए व ओ यांच्या चार मात्रा अशा एकंदर साडेसहा मात्रा झाल्या असल्या, पण पाणिनीनें अर्धमात्रालाघव होत असून देखील तशीं सूत्रे न करितां, ‘एओइ’ असें दीर्घ एकाराचें व ओकाराचें ज्यांत ग्रहण आहे असें साडेचार मात्रांचे सूत्र व ‘अदेह् गुणः’ - येथें ‘एइ’ च्या अडीच मात्रा होतात - अशीं एकंदर सात मात्रा असणारीं जीं दोन सूत्रे केलीं त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं अर्ध एकार व अर्ध ओकार कोणते पठित नाहींत. चेष्टातील एका शाखेत अर्ध एकार व अर्ध ओकार उच्चारण्याची जर्रां प्रथा आहे तरी भाष्यकार म्हणतात कीं, ‘पारिषद-कृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदेषु एकारोर्ध्व ओकारो वास्ति ।’ सारांश या भाष्यांत भाष्यकारांनीं अर्धमात्रालाघवाचा विचार केला आहे असा नागे-शाख्या म्हणण्याचा अभिप्राय आहे व हें नागेशाने उद्योतात स्पष्टपणें म्हटलें आहे.)

‘ऊकालोऽच्’ १-२-२७ व ‘अपृक्त एकाल्’ १-२-४१ इत्यादि सूत्रावरील भाष्या-वरून हें ध्वनित होते कीं जेथे सूत्रात अनेक पदे घातलीं आहेत तेथें त्या पदांपैकी कांहीं पदे गालतां येणे शक्य आहे काय या संबंधानेच बहुधा विचार केला जातो, कांहीं मात्रा गालता येतील काय यासंबंधानें बहुधा विचार केला जात नाही. घरील दोन सूत्रांपैकी ‘अपृक्त एकाल्’ या सूत्रावरील भाष्यांत, या सूत्रात ‘अल्’ या पदाचें ग्रहण करावयास पाहिजे होते किंवा ‘हल्’ या पदाचें ग्रहण करावयास पाहिजे होते असा प्रश्न उपस्थित वरून, त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार म्हणतात कीं (‘अपृक्त एकाल्’ सू० २०१ या सूत्रात ‘अल्’ चे जागीं ‘हल्’ हे पद घातल्यास त्या) अपृक्तसंज्ञाविधायक सूत्रात ‘हल्’ हे पद असावे लागेल व ‘प्यक्ष-त्रियार्थ’ सू० १२७; या सूत्रात ‘अण्’ व ‘इण्’ हीं दोन पदे असावीं लागतील व अशा रीतीनें एकंदर तीन पदे राहणार (‘अपृक्त एकाल्’ या सूत्रांत ‘अल्’ या पदाचें जे पाणिनीनें ग्रहण केलें आहे तें पद त्या सूत्रांत तसेंच राहूं दिलें नर) त्या अपृक्तसंज्ञाविधायकसूत्रात ‘अल्’ हे पद असावे लागेल, पण ‘प्यक्षत्रियार्थ’ या सूत्रात ‘अण्’ व ‘इण्’ हीं दोन पदे असण्याची गरज राहणार नाही. तथापि त्या सूत्रात ‘अपृक्त’ हे पद घालवें लागेल, आणि तसेंच ‘हल्द्व्यादभ्यः’ सू० २५२ या

सूत्रांत 'हल्' हें पद राहूं घाबे लागेल, व अशा रीतीनें देखील पुंनर तीन पदे राहणारच, व ('अपृक्त एकाल्' या सूत्रांत 'अल्' या पदप्रत्यया 'हल्' हें पद घातल्यानें) कीर्दोष लागवनिव्वति हाणार नाही. (सारास यरील भाष्यात भाष्यकारांनीं पदलाघवाचाच विचार केला आहे. मात्रालाघवाचा विचार केला नाही)

अचि श्चि इति सूत्रे ण्ण इत्येव सिद्धे व्यंगिति संमृद्य ग्रहणात्तु पूर्व-
पेणग्रहणं तत्र विभक्तिनिर्देशो संमृद्य ग्रहणे च सार्धास्तिस्त्रो माया णग्रहणे
तिस्त्रो मात्रा इति लणसूत्रे भाष्याक्तेः । तथा ओतः श्यनीति सूत्रे शितीति
यत्तत्प्यम् । तत्रायमप्यर्थः । श्चिबलमिवति सूत्रे शितीति न कर्तं यं भयतीति
भाष्ये न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति फेयटोक्तेः प्रायेणेति
शिवम् ॥ १३३ ॥

(यरील पंक्तीन ग्रन्थकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं सूत्रांतून एखाद पद घातलां
येजें शक्य आहे त्याच यावद्दलच प्रायः भाष्यकारांनीं विचार केला आहे व मात्राला-
घवाबद्दल विचार केला नाही. परंतु त्या पंक्तीत 'प्रायेण'—म्हणजे बहुधा—हें पद
घातलें आहे. त्याचें कारण हें कीं भाष्यकारांनीं जसा पदलाघवविचार केला आहे
तसा अचिश्च इत्यादीं मात्रालाघव विचार देखील केला आहे, व हे म्हणजे सिद्ध करण्या-
करितां ग्रन्थकार 'लण्' या शिवसूत्रादरील भाष्याचा हाकला देतात.) 'लण्'
सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं 'अचि शु' सू २७१ या सूत्रांत
इणः ' हें पद घालून वाम भागांत असलां, इ व उ यांचा संप्रि वस्त्रन 'स्वोः'
असें पद उच्चारलें आहे त्याचें कारण हें कीं 'इण्' प्रवाहारांतील गजारांनीं पूर्व
गजाराचें ग्रहण होऊं नये. ('इण्' प्रवाहारांत असलेल्या गजारांनीं जर 'अइउण्'
या प्रथम शिवसूत्रांत असलेल्या गजाराचें ग्रहण होऊं झालें असें तर 'इण्' या
अर्थ इ व उ असा झालाच अमता, व 'अचि शु' या सूत्रांत 'इणः' असें पद
उच्चारल्यांत इकार व उकार यांचेच ग्रहण झाले असेंच. पण तीन मात्राच 'इणः' हें
पद न उच्चारतां, पाणिनींनीं 'स्वोः' असें सादेतील मात्राचें पद मुहाम घातलें आहे.
यावरूनच हे स्पष्ट होतं कीं 'इण्' प्रवाहारांत असलेल्या गजारांनीं पूर्वगजाराचें
ग्रहण होतं नसून उच्चारणकाराचें ग्रहण होतं असेंच, आणि 'इणः' असें पद उच्चारलें
असेंच तर इवर्णांपासून एवर्णांपर्यंत जेवढे वर्ग शिवसूत्रांत उच्चारले आहेत तेवढ्या सर्व
वर्णांचें ग्रहण झालें असतें. पण पाणिनीया 'अचि शु' या सूत्रांत इकार व उकार या
दोनच वर्णांचें ग्रहण करणें इष्ट होतें. म्हणून 'स्वोः' या पदांत अर्धमात्रा जास्त
असून देखील त्यांत त्या सूत्रांत 'इण्' हें पद न घालतां 'स्वोः' हें पद घातलें
आहे.) इ व उ यांचा मधि करून त्या संधाने सयार झालेल्या शब्दाचा परीच्या
दिवषानोत निर्देश केल्यामुळे, त्यांत—म्हणजे 'स्वोः' या शब्दात—सादेतील मात्रा
होतात पण 'इणः' या पदाचें ग्रहण करूं असला तीन मात्रा होतात. (सारास

या भाष्यांत भाष्यकारांनीं माग्रालाघवासंबंधानें विचार केला आहे.) त्याचप्रमाणें ' भोतः श्यनि ' ७-३-७१ या सूत्रादखिल भाष्यांत भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं त्या सूत्रांत ' श्यनि ' हें पद घालण्यापेवगीं ' शिति ' हें पद घातलें पाहिजे होते व तसें केल्यानें हें देखील प्रयोजन सिद्ध झालें असतें कीं ' छिबुल्लमुचमां शिति ' सु० २३२० या सूत्रांत ' शिति ' हें पद गाळतां आलें असतें. या भाष्यांत ' तत्रायमप्यर्थः ' हीं जीं पदं घातलीं आहेत त्यांनींल ' अपि ' पदाचा अर्थ सांगतांना कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं, केवळ माग्रालाघवच होईल असे नाही (कैयटाचें म्हणणें असें आहे कीं ' तत्रायमप्यर्थः ' या वाक्यांत ' अपि ' हें पद घातलें असल्यामुळे, भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे कीं ' भोतः श्यनि ' या सूत्रांत ' श्यनि ' हें पद न उच्चारतां ' शिति ' हें पद उच्चारलें असतें तर ' छिबुल्लमुचमां शिति ' या सूत्रांत ' शिति ' हें पद घालण्याची कांहींच गरज नव्हती व अशा रीतीनें एक पद फर्मी करतां आलें असतें, आणि तसेंच ' श्यनि ' हें पद साढेतीन माग्राचें व ' शिति ' हें पद तीन माग्राचें असल्यामुळे, अर्धमाग्रालाघव देखील झालें असतें, सारांश देयें देखील केवळ पदलाघवाचा विचार केला नमून भाष्यकारांनीं माग्रालाघवाचा देखील विचार केला आहे.) आणि याचकरितां वरील पंक्तीत ' प्रायेण ' हें पद घातलें आहे. सर्वत्र मंगल असो.

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतः

परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥

याप्रमाणे उपाध्यायैवनामक शिवभट्ट व सती यांचा पुत्र नागेशभट्ट यांनीं इच्छेला परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समाप्त झाला आहे.

तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

मूर्कं करोति चाचालं पद्मं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥

घटिकुलावतंसं विद्वच्छ्रेष्ठं नमामि जयकृष्णम् ।

अविरतविद्यादानाद्भवभट्टाग्राः सुसंस्कृता येन ॥

तत्रिप्रदशिष्यं विद्यादानेऽनलसं सदाचरणशीलम् ।

साम्नाप्यापननिपुणं गोपालालयं गुरुं मुदा वन्दे ॥

शुद्धिपत्र.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

मूळ संस्कृत ग्रंथांत शास्त्रेकरा छापण्याच्या यत्ने पुढा व समेक मराठी विवर्णा-
तील महत्वाच्या चुका स्वतः दाखविण्या आहेत, नेहमीच्या प्रचारातील व समेक
ज्या सूत्रांचे नेबर दिले आहेत अशा सूत्रांच्या चुका दाखविण्या नाहींत. पोंडे पोंडे
पुढाच पालोत झालेल्या चुका चक्राच ओळखत अनुक्रमानें दाखवून प्रत्येक चुकापुढे
उभी । ऐष दिनी आहे. 'भ्युत्पत्ति, उत्पत्ति, विष्, छिन्, मन्, मन्, पद्मन्, पद्मन्,
निष्ठा, पृष्ठा, मन्मन्' यैरे सहज समजवाजोना पुढा येथें विवेक स्थली दाखविण्या
नाहोत. या शुद्धिपत्राच्या मद्राशें ग्रंथ बाबाबाबी बाबकांस दिनेनि आहे.

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
३	१०	इण् इत्यादि प्रागाद्यानि	इण् प्रागाद्यानि
६	१८	ऐवयमन्	ऐवयमन्
१०	११	प्राग्यंजालपद्मात् । देव्यालभार्थाचा	प्राग्यंजालपद्मात् । अर्थाचा
१४	३०	जन्मेनाविशेषान्	जन्मेनाविशेषान्
१७	४, १३	इत्यन्यप्राग्यपद्माद् । तत्रो	इत्यन्यप्राग्यपद्माद् । तत्रो
१९	१, १५, १६	अनेहात् । तौ । प्रायप	अनेहात् । तौ । प्रायप
२०	८, २४, २९	'य' चा । मेह । निदले	'य' चा । मेह । निदले
२१	६, ४, ९, २१	अनुत्पत्ति । भेह । मन् । वासव	अनुत्पत्ति । भेह । मन् । वासव
२४	१०, १५, २६	दास्याणां । आहे । भ्युपगमोदवि	दास्याणां । आहे । भ्युपगमोदवि
२४	१७ व १९	नवीन	नवीन
२४	१९	भर घाटन....ओहून दिली	अभिरुपानि करून दिली
२६	१०	'तौ' खे	'ऊर्णोन्-इम्-ऊर्णविम्' यांतीक 'ज' या द्वितीये पृष्ठाकाये
२७	४, ८, १८	लाटिक । दापयतायादी । दादाच	लाटिक । दापयतायादी । दादाच
३१	१७, ३०	समी । न स्यात् तच्च ।	सम- । न स्यात् । तच्च
३३	२५	अर्थातपत्ति; देवदत्तो	अर्थातपत्ति; देवदत्तो
३४	२३	मुष्पत्ति	मुष्पत्ति
३५	३, १२, १५	हाण्या । 'प्राग्याप्या' । प्रवृत्तो	हाण्या । प्राग्याप्या । प्रवृत्तो
३९	१९, २१	मादेशानपत्ति । खो' सू. ११८	मादेशानपत्ति । खो' सू. ११८
४०	६, ११, २६	त्यांचेच । निदिश्य । जागी ।	यांचेच । निदिश्य । जागी
४१	९, १५	या निरुपानें । समान्,	या निरुपानें । समान्,
४२	८ व ९	हे मूळ झालत नाहीं । ते मूळ	या सूत्रानें बोधित पडान्त दादास ह्याने माननां येत नाहीं. तसे

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४२	१०, २६, ३०	पर्यं । आददा । 'स्थाना'; कला	पूर्ण । आदेश । 'स्थानी'; कला
४३	२२, २३	बाधकाधिति । भाष्ये	बाधकाधिति । भाष्ये
४४	२१	मतिस्थ	मतिस्थ
४६	१६	प्राप । स्थानेयानो '	प्राप्त । स्थानेयोगा '
४७	२, १०, १७	थ । आह । हाऊं	य । आह । होऊं
४८	१३, १४	'क्राष्टृ', 'कोष्टृ' । 'भृत्' ।	'क्रोष्टृ', 'क्रोष्टृ' । 'भृत्'
५०	११, १०	अर्थवान्; क्वत् । उदवत्	अर्थवान्; क्वत् । 'ऊदवत्'
५०	१९, २२, २८	'प्राडवान् । सूत्रे । तो	'प्राडवान्' । सूत्रे । तो
५१	२, ४, १४	'क्वत्' । बाध । त्याच	'क्वत्' । बाध । त्याच
५२	४, ५, २९	'वृत्रहणो' । 'वृत्रहणो' । सांगत	'वृत्रहणो' । 'वृत्रहणो' । सांगते
५३	४	'अमहान् भूतः	'अमहान् महान् भूतः
५६	२२, २७	श्राशुरि । गौणार्थवाचक	श्राशुरि । गौणार्थवाचक
५७	१२, २४, ३०	ज्ञास्य स । अस्मा । वृत्तेःप्रवृत्त्या	ज्ञास्यस । अस्मा । वृत्तेःप्रवृत्त्या
५८	११, १५, २१	वास्तवित । याला । 'गा' ।	वास्तविक । त्याला । 'गो' ।
६१	३, ७, १४	उपध- । अर्थाचें । आकारादेश	उपध- । अर्थाचें । आकारादेश
६१	९, १२, २६	त्यादेश । करतेवेळीं । गापाठ्य	त्यादेश । करतेवेळीं । गां पाठ्य
६४	१, १६	विशिष्ट । 'अस्' ; संबंधाने	विशिष्ट । 'अस्' ; संबंधाने
६४	२८	'राजन्' 'सामन्'	'राजन्' 'सामन्'
६५	९, ३०, ३१	आह । अह्नात् । लिङ्दांघः '	आह । अह्नात् । लुङ्किटां घः'
६६	४, २६	अह्नात् । 'लिङ्सिचो'	अह्नात् । 'लिङ्सिचो'
६७	१८, २६	नेत्वस्या । नेद्ववशि	नेत्वस्या । नेद्ववशि
६८	५, १३	आर्धधातुक । तत्प्रत्याख्यान	आर्धधातुक । तत्प्रत्याख्यान
६९	१, १०	प्रागनङ् । न्विता असून	प्रागनङ् । न्वित असून)
७१	५, २४, २६	क्यटांन । उदि च । किञ्च	क्यटांन । उदित् च । किञ्च
७२	११, २४	'अणुदित्' । रित्यादिनाम्	'अणुदित्' । रित्यादिनाम्
७३	२३, २६	हितं । हितम्	हितं । हितम्
७४	१५, २१	स्थानिव । लाग ।	स्थानिव- । लागू
७५	११	रेवतरिराद्धेणम्यः	रेवतीरोहिणीम्यः
७६	२७	व्युत्पत्तानीत्यपि	व्युत्पत्तानीत्यपि
७७	१, १९, २८,	व्युत्पत्तिपक्ष । लुक् । भिक्ष उः	व्युत्पत्तिपक्ष । लुक् । भिक्ष उः'
७८	३, १८	सन् । गृह्यमाणे	सन् । गृह्यमाणे
८१	१२, २७	पूर्वपदस्य । कलें	पूर्वपदस्य । कलें
८२	२१, २३, २७	अपत्यार्थक । फक् । यज्	अपत्यार्थक । फक् । यज्
८३	१४, २०	ग्रहण । ' उदित् '	ग्रहण । ' उदित् '
८५	३१	प्रत्यययान्त	प्रत्यययान्त । या पानांत ' निष्ठा '
८६	१, ३२	स्यातासी । पञ्चाम्यन्त	स्यातासी । पञ्चाम्यन्त
८७	१८	स्पष्टमेव	स्पष्टमेव

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८८	२२	धरूपेनि	घरूपेति
८९	१३	भिधानात्	भिधानात्
९३	१	प्यह	प्यह
९४	२६, २८	उपसर्जनस्य । आदे.	उपसर्जनस्य । आदे.)
९९	१, १६, २१	वत्पेन । साम् । ' अवत्पे '	वत्पेन । साम् । ' अवत्पे '
१०१	५, १८, २५,	तदप्राप्तेः । ' पदम् ' । ' आह द्या '	तदप्राप्तेः । ' पदम् ' । ' आह द्या '
१०२	४, ९, ७	वभिना । पूर्वपदं । तस्माद्	वभिना । पूर्वपदं । तस्माद्
१०३	४, १२, १९	हाते । भाग्या । पयस्य	हाते । भाग्या । प्रत्यय
१०४	२८	सामा यग्रहणे	सामान्यग्रहणे
१०८	११, १५	वेदस्मिन् । सद्वावा	वेदस्मिन् । सद्वावा
१०९	४, ३०	ज्येष्ठः । अनिदेत	ज्येष्ठः । अनिदेत
११०	१९, २५	प्रत्ययविधिः । इत्यस्याग्रहत्वम्	प्रत्ययविधिः । इत्यस्याग्रहत्वम्
१११	१९, २२, २४	' क्वाप् ' । साम्नात् । सुवृत्ति	' क्वाप् ' । साम्नात् । सुवृत्ति
११३	१०	स साधी	समामाधी
१२३	३	(पदार्था अन्ती नकार असत्त्वात्	(पदमन्तक ' अहन् ' व्या अन्य
		स्यात्)	नकारात्
१२४	२०, २६	' दास्यस्य । शखरे	' दास्यस्य । शखरे
१२९	३, २३, ३०	दिनिरया । हातो । यत्	दिनिरया । हातो । यत्
१३४	१९, २०	या । ' श्रियम् + भौ '	या । ' श्रियम् + भौ '
१३७	१५, १७	समृद्ध । (नृजादि... दृष्टान्तान्)	समृद्ध । (नृजादि... दृष्टान्तान्)
१३९	६	प्रवृत्त होऊन	प्रवृत्त रहावे व त्याने
१४१	१२	श्रयणात्	अयणात्
१४४	२१, २२	' भिद्येऽन्यथापरः ' । स्वरात्	' भिद्येऽन्यथापरः ' । स्वरात्
१४५	२४, ३१	ह्रस्वान्ताद् । इत्य	ह्रस्वान्ताद् । इत्य
१५१	६, ३०	बुद्ध्या । पात्	बुद्ध्या । पात्
१५२	१, १८, २०	उत्पत्त । शास्त्राणा । संज्ञासु	उत्पत्त । शास्त्राणा । संज्ञासु
१५३	५, १९, ३०	' क्षेप ' । जे कोणा । निवृत्तिः	' क्षेप ' । जे कोणी । निवृत्तिः
१५५	१३	(या परसूत्राने	या परसूत्राने
१५६	३१	विक-	विक-
१५७	३	या सुत्राने	या परसूत्राने
१६२	१३, १३	य या द होतो । पूर्व द वा	य या द होतो । पूर्व द वा
१६३	१६	निमित्त	निमित्त
१६५	१७, २३, २६	प्रसाह । स्ववितपी । पदं	प्रसाह । स्ववितपी । पदं
१६७	५	रहस्या	रहस्या
१६८	५, १३	निमि' ; वरुषाला । म सुठे	निमित्त, ' अन्वय-ता । नि
१७१	५, ३१	अन्वय-... वासुदेवजा ।	अन्वय, अन्वय-... व
		यद्वाप्य	यत् । अन्वय-... व
१७४	२३, २४, २५	शोकम् । बाधिव्याद् । मद्	शोकम् । बाधिव्याद् । मद्

पान	ओळ	अंगुद्ध	गुद्ध
१७६	२८, २९	' वनय् ' । ' वनय् + णिच् '	' वनय् ' । ' वनय् + णिच् '
१७८	१७, १९, ३१	संख्याया- । पद्मयो । यस्मिन्	संख्याया- । पद्मयो । यस्मिन्
१८५	४, २०	होऊन । विशोहः	होऊन । विशोहः
१९०	१५, २१	तद्भावना । परिभाषेची	तद्भावना । या परिभाषेची
१९५	२, २६	क्रिया- । प्रसिद्धम्	कारक- । प्रसिद्धम्
१९६	१४, १६, २५	साधन । पूर्व । संयोग	साधना । पूर्व । संयोग
२०२	३, १५	सामान्यापेक्ष । देखील	सामान्यपेक्ष । देखील
२०५	१०, १६, २५	गुणतो की । तसेच । ह्या स्थली	गुणतो की (१ तसेच (१) ह्या स्थली
२०६	२ व १४	' संख्यापूर्वो द्विगु- '	' तद्विधार्थोत्तरपदसमाहारे च '
२०९	२८, ३४	अन्तरङ्गत्व, बहिरङ्गत्व । मादेश	अन्तरङ्ग, बहिरङ्ग । मादेश
२१०	१	होण्याच्या	होण्याचे जे निमित्त आहे त्या
२११	६	प्रातःकालाय	प्रातःकालाय प्रथम
२१२	१४, १५, २८	बहिरङ्ग । मन्तरङ्गत्वम् । ' य '	बहिरङ्ग । मन्तरङ्गत्वम् । ' य् '
२१३	१, २६	मन्तरङ्गत्वम् । स्वदुक्तराया	मन्तरङ्गत्वम् । स्वदुक्तराया
२१४	१	असल्यामुळे,	असल्यामुळे ' स्वयिन् ' यांतीस
२२०	१, ४	यद्वापेक्ष । बहिरङ्गत्व; संज्ञेची	दिलोपाचा बाध होऊन,
२२२	३, २३	नितय । रीसद्धः	यद्वापेक्ष । बहिरङ्गत्वत्व; संज्ञेची
२२२	२५	पदद्वय...रङ्गमिति	नितया । रीसद्धः
२२३	१, १२, २५	' जिह्मधी । प्रतिपेक्षा । ज्ञापकम्	पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षे-
२३१	३३	अन्यथा ।	कादेशस्य बहिरङ्गत्वमिति
२३२	१६, २९	स्थानया	(' नि ह्मधी । प्रतिपेक्षा ।
२३४	२६	हा । लुक्	ज्ञापकम् । अन्यथा
२३५	१८	आदेश होऊन-	स्य लया
२३७	१९, ३३	प्रामाण्याग्रस्व	ही । ' लुक्
२३८	१, ३२	किन् । अन्यथाऽवहादेश	आदेश होऊन व, ' अतो गुणे '
२४२	३, २४	नेत्यादेशान्तापत्ति । अनुवृत्ति	याने पररूप एकादेश होऊन
२४६	१६	नसल्यामुळे । न्तजागी	प्रामाण्याद्द्वस्व
२४८	१४	विरोधा	क्षिप् । अन्यथा आकडादेश
२४९	२३, २९, २४	' गोमान्त्रियः '	नानावादेशावापत्ति । अनुवृत्ति
२५१	८, २५	पूर्वान्तवत्वे । न्द्रस्यकदेश	नसल्यामुळे । न्तजागीच
२५२	७, १०, १७	सोम + ण्द्र । या) एकादेशास	विरोधाच
२५७	१२	' आद्रुण । पूर्व । कार्य	' गोमान्त्रियः '
२६३	१३, ३२	वर्णादाहं	पूर्वान्तवत्वे । न्द्राद्रस्यकदेश
		ज्ज्ञानमे । आचाराक्रियन्तेभ्यः	सोम + ण्द्र । या एकादेशास
			' अ ' च मानल्यास व)
			' आद्रुणः ' । पूर्व । कार्य.
			वर्णादाहं
			(ज्ञानमे । आचारक्रियन्तेभ्यः

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२६४	१,३,४,६	सखेन । क्खिवा । क्खिपू । क्खिन्त	सखेन । क्खिवा । क्खिपू । क्खिन्त
२६७	२ १०, ३३	सदिवस् । अमत्तं । पूर्वान्तवावे	सदिवस् । असतां । पूर्वान्तवावे
२७०	७,	पीयायेपेत्याद्यसिद्धेः	पीयायेपेत्याद्यसिद्धेः
२७१	७, ८, २६	सामर्थ्यादेव । वत्वा । स्थानिवत्त्वं	सामर्थ्यादेव । वत्वा । स्थानिवत्त्वं
२७२	१, ४	स्थानिवत्त्वा । सुग्राने	स्थानिवत्त्वा । सुग्राने
२७९	९, १७	तत्त्वं । ' ओ ' चे	तत्त्वं । ' ओ ' चे
२८०	१३	स्यादरेष्यस्या	स्यादरेष्यस्या
२८६	७, १८, २३	तो अर्थे । परार्थान्ता । उत्पन्न	(तो अर्थे । परार्थान्ता । उत्पन्न
२८८	२७	नसल्यास	नसल्यास
२९६	१३, २०	विसर्जनीयः । विमर्गाचा रेफ	विसर्जनीयः । विमर्गाचा रेफ
३०३	१२, १५	कृत । संवनाम्नः	कृते । सर्वनाम्नः
३०५	२, १७, १९,	तिष्ठति । शास्त्राचे । तिष्ठ	तिष्ठति । शास्त्राचे । तिष्ठ
३०६	१२	अशा स्थितता ' विन्मतोलुक् '	अशा स्थितता ' विन्मतोलुक् '
३०७	८, १२, २७	निज्ञानात् । असे । भाव	निज्ञानात् । असे । भाव
३०८	१२	कौण्डिन्याय	कौण्डिन्याय
३१२	२० व २२, २४	परिभाषिक । लक्षणावृत्तीने	परिभाषिक । लक्षणावृत्तीने
३१९	६, १५, २२	नुपसर्गे । कृतप्रत्यय । अपवाद	नुपसर्गे । कृतप्रत्यय । अपवाद
३२२	११, १६	बाध्यसामान्य । (एत्येधःपदसु)	बाध्यसामान्य । (एत्येधःपदसु)
३२३	६, ८, १५, १८	सुग्राच्या । एतुद्सु । निषेध	सुग्राच्या । एतुद्सु । निषेध
३२७	२४, २६	सामर्थ्येन । टावडीपोः	सामर्थ्येन । टावडीपोः
३३८	१०, ११	बलवत्त्वं । विधयो	बलवत्त्वं । विधयो
३३९	०३	सर्वर्णदीर्घेण	सर्वर्णदीर्घेण
३४१	५, १५, २४	दाढ । यत्त्वगमा । भिन्न आहृत	दाढ । यत्त्वगमा । भिन्न आहृत
३४४	१, १०, १८	दीर्घोः । दीर्घकार्य । प्रवृत्त	दीर्घोः । दीर्घकार्य । प्रवृत्त
३४८	११, २८	' ईपस्तानः ; (१) । प्रत्ययान्त	' ईपस्तानः ; (१) । प्रत्ययान्त
३४९	२२	ग्रहण केलें आह् ।	ग्रहण केलें आह् ।
३५०	१०, १८	सुग्रान्वये । तसे न व्हावें	सुग्रान्वये । तसे न व्हावें
३५१	१३	कसुरवे	कसुरवे
३५३	७, २९	ही परिभाषा । आरितार्थेऽपि	(ही परिभाषा । आरितार्थेऽपि
३५७	२०, २२	होणारा । क्वाप्	होणारा । क्वाप्
३५८	१३, १७, १८	नद्यन्तस्य- । घमाणां । विनेण	नद्यन्तस्य यहु- । घमाणां । विनेण
३६७	५	गति व कारक	गति व उपपद्
३७२	२९	' गामेभ्य '	' गोम-य '

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३७८	१३, १९	तद्वैयर्थ्यं । परिभाषेचा	तद्वैयर्थ्यं । परिभाषेचा
३७९	९, १०, २६	कृत्यकि' । सांगणारी । सू० २३४	कृत्यकि' । सांगणारी । सू० २३
३८०	११	उच्चैरुदात्तः । १-२-३९	उच्चैरुदात्तः । १-२-२९
३८३	२४	श्वातदर्थ	श्वातदर्थ
३८४	३०	' औड ' ह्यांतोल	(' औड ' ह्यांतोल
३८७	१६, २९	लिङ्गावचनान्य- । स्पष्टा	लिङ्गावचनान्य । स्पष्टा
३८८	१८	समासान्तोविधि	समासान्तविधि
३८९	१६ व १९	स्थाध्वोरिच	स्थाध्वोरिच
३९१	३३	रङ्गपरिभाषा	रङ्गपरिभाषा
३९२	२, ११	सू० ३१३ । हाण	सू० ३५३ । हाण
३९४	२४	अङ्ग+प्रत्यय	प्रकृति+प्रत्यय
४०२	१६, २२	अवयवसंज्ञा । घिसंज्ञक	अवयवसंज्ञा । घिसंज्ञक
४०८	१७, २८	कर्म नये । विल्व दय	नष्ट करावी । विल्वदय
४१०	१३, २९, ३२	लुक । कैयट, रतत्र । ५-४-१५५	लुक । कयटरतत्र । ६-४-१५
४११	३१	पुवज्ञावविधी- ।	पुवज्ञावविधा-
४१२	६, २०, ३४	तेधे । दिक्क । का,	तेधे । दीक्क । का,
४१३	११, २८	शील । प्रकृतीच	शीलं । प्रकृतीचा
४१४	२३, २५	कार्प्रत्ये अपत्य । ' छाप्राः '	कार्प्रत्ये अपत्ये । ' छाप्राः '
४१९	१२, १६	सर्वनाम व । सू० ६४७	सर्वनामसंज्ञा व । सू० ४४७
४२०	२४	तथा	यथा
४२२	१६	विदिते	विदित
४२६	३०	स्पष्टमेव	स्पष्टमेव
४२७	१९, २७	अङ्गाधिकारात्के । ' न्य+हृवस '	अङ्गाधिकारोक्त । न्य+हृवस
४३३	११	' ह '	' हृ '
४३६	३, ४, ७	' अम्वार्थं । समुद्दिचं । भाष्यनुक्त	' अम्वार्थं । समुद्दिचं । भाष्या
४३८	१०	घोर्लोपो, चाग्रहण	घोर्लोपो; ' चा ' ग्रहण
४४७	३२	' वृद्धी ' पदाचा	' वृद्धिः ' या पदाचा
४४८	२४ व २७, २८	संघट्ट । मतितायं	संघट्ट । मतितायं
४५२	६, ७, ८	पट्यर्था; पट्या । भाषां । औषा	पट्यर्था; पट्या । भाषां । ' औषा
४५९	३	लौकिकप्रयोग त; कोण या	लौकिकप्रयोगांत; कोणया
४६०	३३	साता '	मोता '
४६२	१, २७	सायं । कादृक्षते.....त्यादि	सायं । कादृक्षतयौचिमादृक्ष
४६४	२, १०	यथदयर्था । उत्तम	यथदयर्था । उत्तम
४७१	६	स्वप्नादिभ्यः । ' स्वप्ना	स्वप्नादिभ्यः । ' स्वप्ना
४७२	१४	मद्य	तद्य
४७७	२३	' अतिदेशा	' अतिदेशो
४८०	२२	तं द	तं पद

पान	ओल	अशुद्ध	शुद्ध
८८	३०	वह निददन्ति	वहनि ददन्ति
९०	२४	'मद्रहदः'	'मद्रहद'
९१	५, २६	रहभ्यां । विशेषण	रहभ्यां । विशेषण
९२	२०	प्रतिप्रदोक्त	प्रतिप्रदोक्त
९७	१८, २१, ३२	दाघटितसूत्र । पितृकरण । ध्वदाप्	दाघटितसूत्रे । पितृकरण । ध्वदाप्
१०१	१२, १९	'उभ । दीर्घ	'उभ । दीर्घ
१०६	१६	नेहमीच उदात्त	नेहमीच भाद्युदात्त
१०९	१९, २५	तिसुचतस्त्रित्यत्र । ही 'क्ति	तिसुचतस्त्रित्यत्र । ही पंक्ति
११७	२३, २६	उदपूर्वक । 'उद + वाह	उदपूर्वक । 'उद + वाह
१२३	१७	'कभेणिह्', 'दिवात्तल्'	'कभेणिह्', 'दिवात्तल्'
१२४	२३	शलभात्थे	शलभात्थे
१२५	१३, १५	सूत्रा । एखाद्य -	सूत्र- । एखाद्या
१२७	३, २१, २९	ह्याप्सूत्रा । या; भाष्यात्	ह्याप्सूत्रा । इत्यादि; भाष्यात्
		स्थाव्योः	स्थाव्योः
१२८	१५, २२, २९	सव । धर्म । कित्व	सर्व । धर्म । कित्व
१३०	२	धाव	धाव
१३२	२३, २४	कृष्णर्ध + धिः । कृष्णर्ध-	'कृष्णर्ध + धिः' । 'कृष्णर्ध-
		ध + धिः	ध + धिः
१३३	६, १२	लँ; य । वँ	लँ; व । वँ
१३४	१, २८	सूत्रान् । इति सूत्रे	सूत्रान् । इति सूत्रे भाष्ये
१३९	६, १०	सानुबन्धक । मित्थं स्य	सानुबन्धक । मित्थं स्य
१४१	२३	सूत्राना	सूत्राना
१४८	२८	'वेभिद् + ता'	'वेभिद् + ता'
१५१	१२	'दादेर्धातोर्व'	'दादेर्धातोर्वः'
१५२	१४	'अजरर्ध'	'अजरर्ध'
१५२	१९, २३ व ३१	'अजर्धाः'	अजर्धाः
१५४	११	टाडसाति	टाडमीति
१५७	२३, ३३	मात्राच । हातात्	मात्राच । हातात्

श्रीगोगानवमी—गोगामेड़ी-दर्शन

[भाद्रपद कृष्ण नवमी]

(श्रीताराचन्द्रजी ज्योती 'बिकट', सद्विस्थापुर्वेदाय)

भाद्रपद श्रीकृष्णष्टमीके दूसरे दिनकी पुण्यतिथि नवमी हो 'श्रीगोगानवमी' नामसे प्रसिद्ध है। इसी तिथिकी श्रीजहस्वीर गोगाजीका जन्मोत्सव श्रद्धालु भक्तोंद्वारा अपार भक्ति-भावसे मनाया जाता है। इस अवसरपर बाबा जह्मवीर गोगाजीके भक्तगण अपने घरमें निज इष्टदेवकी याड़ी (धान-चेदी) बनाकर अखण्डज्योति-जागरण करते हैं तथा परम्परागत अपने पुरोहित नाथ-योगियोंद्वारा होर-सारंगीकी ध्वनिके साथ जह्मवीरकी शौर्य-गाथा एवं जन्म-कथा श्रवण करते हैं। इस प्रथाको जह्मवीरका जोत-कथा-जागरण कहा जाता है। प्रांतीय मान्यताओंके अनुसार श्रीगोगाजी महाराजको जह्मवीर, गोगावीर, गुगलवीर, गोगागर्भी एवं जह्मरजहरी नामसे भी पुकारा जाता है।

आपकी जन्मस्थली, राजस्थानके 'चूरू' जनपदमें 'ददेवा' नामसे तथा पूजास्थली समाधि-मन्दिर 'गोगामेड़ी' नामसे प्रसिद्ध है। जो तहसील भादरा, जनपद गढ़ानगरके सन्निकट स्थित है।

बाबा श्रीकी पूजा-सामग्रीमें लौंग, जायफल, कर्पूर, गुग्गुलु और गो-भूत विशेषरूपसे प्रचलित हैं। चूँकि श्रीगोगाजीका शुभ वाहन नीलवर्णका घोड़ा रहा है। सम्भवतः इसी कारण बाबाके नीलाश्वको प्रसन्न करनेकी कामनासे उनकी भोग-प्रसादमें हरी दूध एवं चनेकी दाल समर्पित की जाती है और चन्दन-घूरा बाबाकी समाधिपर मला जाता है।

श्रीगोगाजीके प्रादुर्भावकी कथा नाथ-सम्प्रदायके योगपन्थसे मिली हुई है। योगी गोरक्षनाथने ही आपकी माता बाछलको उनकी पूजा-अर्चना-तपस्वासे प्रसन्न होकर प्रसादरूपमें अभिमन्त्रित गुग्गुलु प्रदान किया था। जिसके प्रभावसे पाँच बन्ध्या माताओंने पाँच पुत्रा (वीरों)-को जन्म दिया था। क्रमशः महारानी बाछलसे जह्मवीर गोगाजी, पुरोहितानोंसे नरसिंह पाण्डे, दासोंसे मञ्जूवीर, महारानीसे खजवीर तथा बन्ध्या घोड़ीसे नीलाश्ववीरका प्रादुर्भाव हुआ। ये पाँचों वीर अपूर्व शक्तिकारी तथा असाधारण व्यक्तित्वधारी थे। इन वीरोंका सनातनधर्म एवं गोरक्षार्थ यवन राजाआसे सग्राम हुआ। जिसमें श्रीगोगाजी एवं नीलाश्वको छोड़कर राजा एवं मञ्जूवीर घोरपतिकी प्राप्ति हुए। अन्तमें गुरु गोरक्षनाथके योग, मन्त्र, प्रभाव एवं प्रेरणासे प्रेरित होकर श्रीजह्मवीर गोगाजीने

नीले घोड़ेसहित धातीमें जीवित समाधि लेकर अमर बलिदानकी धर्मध्वजा फहरायी।

समाधिके पश्चात् वीर गोगाजीने प्रकट होकर कितनी ही बार भक्तोंकी मनोकामनाएँ पूर्ण की हैं और आज भी भक्तोंकी मान्यताओं एवं विश्वासके अनुसार वे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरूपसे भक्तोंका मार्गदर्शन करते हैं और उनके विश्वासको बजाते हैं। इसी कारण गोगाजीको प्रकटवीर (जह्मवीर) कहा जाता है।

बागड़-दर्शन एवं यात्रा

भाद्रपद कृष्ण पञ्चमीको, भारतके अनेक प्रांतोंसे भक्तगण अपने गाँव, नगर एवं शहरोंसे अपने-अपने कुलगुरु (नथयोगियों)-द्वारा पथचारी माताका विधिवत् पूजन करके सपरिवार पीले वस्त्र धारण करके नगर-परिक्रमा करते हुए बागड़-दर्शनहेतु प्रस्थान करते हैं।

प्रातः गोगानवमीके दिन गोरखटीलेके समक्ष करीब डेढ़ कि०मी० की दूरीपर स्थित समाधि-मन्दिर गोगामेड़ीके लिये प्रस्थान किया जाता है। इस प्राचीन मन्दिरके अंदर वीर गोगाजीकी अमर समाधि है। इस समाधिपर भक्तगण अटूट श्रद्धाभावसे परिक्रमा करते हुए अपने दोनों हाथोंसे चन्दन-घूरेका मर्दन करते हैं।

यह तो रहा राजस्थानका बागड़-दर्शन-मेला। इसके इतर हरियाणा, पंजाब, हिमाचल प्रदेश मध्य प्रदेश एवं उत्तर प्रदेश आदि प्रांतोंमें भी श्रीगोगाजीके मेलोंका क्रम बना ही रहता है। यथा—जनपद सहारनपुरमें गुगलवीरका मेला, जागलमें गोगावीरका मेला, धिबनौरके चाँदपुर-दारागढ़ मन्त्रमें छडियोंका मेला। नैनीताल रामनगरमें जहानाबादका जह्मवीरको छडियोंका मेला। इसी प्रकार मथुरा, आगरा जैसी, फर्रुखाबाद भोलेपुर, एटा 'रमुनाथपुर गढ़ी' पर जह्मवीर गोगा दिवानका मेला भी प्रचलित है।

यात्राके पश्चात् यात्रीगणोंका निज-निज नगरोमें आगमन होता है। पुनः पथचारी-पूजनके पश्चात् वे गृहप्रवेश करते हैं तथा गीत-मङ्गलार्ति और माताके छन्दोंका गायन-वादन होता है। पास-पड़ोस एवं गृह-कुटुम्बियोंको प्रसादवितरण कर एक-दूसरेके गले मिलते हैं और अपने-आपको कृतकृत्य एवं धन्य समझते हैं।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय